

૧૧/૬૩૪ વડાચોટા, નાણાવટ

સુરત-૩

ફોન : ૦૨૬૧-૨૪૧૩૦૦૦

૨૩ મું
અંક
૧૫૩-૨૫૬

વિવિધ મંચમાલા

સં. ૧૯૮૧
કાર્તિક પી
મહા

વાર્ષિક રૂ. ૪) પાકાં પૂઠાં ૫) પો. ૦ માફ.
તંત્રી બિશુ-અખંડાનંદ.

સુમસંપ્રદ-માગ ૮ મો
(જુલો ૧૯૯૧ લેસો)

સાંસ્કૃતિક અને સાહિત્યિક સંસ્થા
ઉપરથી પુસ્તક અને દેવો ખાતપૂરક વાંચના-
વિચારના ઉપરથી બીજાં મનુષ્યો પણ તે જાણે
અથવા સાંભળે તેમ કરશે; તે તેથી
પણ તરતે લાભગ્રસ્થશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય

અમદાવાદ
૬૬ પાતે

છૂટક રૂ. ૧૧, માર્ગવ્યય જુદું

ફુંગડ-૨
કાશ્યાદેવી

“વિવિધ ગ્રંથમાળા” સળંગ અંક ૨૫૩ થી ૫૬, વર્ષ ૨૩ મું-૧૯૮૯

શુભસંગ્રહ-ભાગ આઠમો

(ઉપયોગી ૧૬૯ લેખો)

સસ્તુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી

સંપાદક અને પ્રકાશક, લિશ્તુ-અખંડાનંદ

અમદાવાદ અને મુંબઈ-૨

છૂટક મૂલ્ય ૧૧, પો. બુક

નં. ૬૨૪, પ્રત ૪૫૦૦, આસો-૧૯૮૯

“ જાપવા-જપાવવાનો હક્ક સર્વ કોઇને છે ”

અમદાવાદ “સરતુ સાહિત્ય મુદ્રણાલય”માં
લિલ્લુ-અખંડાનંદના પ્રબંધથી મુદ્રિત.

“પ્રકાશકનું નિવેદન” તથા “શુદ્ધિપત્ર” આ પુસ્તકનાં છેવટ-
નાં પૃષ્ઠોમાં જપાયું છે તે વાંચકોને વાંચી લેવા વિનંતિ છે.

સામાન્ય અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧	રમતારામની રમુજી નોંધ	૧
૨	અબળેનું નુકસાન અટકાવવાની યોજના ...	૪
૩	મૂડીવાદીઓની અપ્રમાણિકતા અને પોકળતા ...	૭
૪	ધર્મગુરુઓ ! હવે ખસી જાઓ. ...	૧૧
૫	આદર્શ નાગરિક	૧૪
૬	સંસ્કૃતિનાં કારખાનાં	૧૮
૭	લોકસાહિત્ય	૨૧
૮	સ્ત્રીઓનું વાચન	૨૩
૯	કેટલાક ડાહ્યા અને દિવાના	૨૭
૧૦	સાહિત્યનો હૃદય સાથે સંબંધ	૩૦
૧૧	શાળાશિક્ષણ અને બર્નાર્ડ્સ શેા	૩૯
૧૨	રશિયાનાં ક્રાન્તિકારી નાટકો અને ફિલ્મો ...	૪૧
૧૩	સાધુઓનો સાધુ ! !	૪૪
૧૪	બર્નાર્ડ્સ શેાના થોડાક વિચારો	૪૬
૧૫	રક્તથી રંગાયેલું ધન	૪૯
૧૬	નવયુવકોં કો ઋષિયોં કો સંદેશ	૫૨
૧૭	પાવાગઢ	૫૬
૧૮	અહમ્મત મકાનો બાંધતી કીડીઓ	૬૧
૧૯	હોળી	૬૭
૨૦	દોહસો વર્ષ પહેલાંની હિંદની હાલત	૬૯
૨૧	પ્રાર્થના	૭૦
૨૨	માનવતાનો અસ્વીકાર	૭૪
૨૩	તીર્થોના પંડાઓ	૭૯
૨૪	મૃત્યુ પછીનું જીવન	૮૪
૨૫	અગ્નિદેવનો કોપ-એ દેવને પ્રાર્થો.	૮૯
૨૬	પરોપકારરૂપી પક્ષવાન !	૯૦
૨૭	લક્ષ્મણ-પરશુરામ સંવાદ	૯૮
૨૮	રાત્રિની અહમ્મત સમૃદ્ધિ	૧૦૯
૨૯	વિશ્વ અને કાળ	૧૧૩
૩૦	વિજ્ઞાન અને ખગોળ	૧૨૩
૩૧	અન્યાયની પાછ પણ અંગેઅંગે ફૂટી નીકળે ...	૧૨૭
૩૨	કાયદો અને ગરીબાઇ	૧૨૯
૩૩	બે વિદ્વાન પુરુષો	૧૩૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૪	કલ્યાણ	૧૩૨
૩૫	મિસ્ટર ઔર કનિસ્ટર કી ખાતરી	૧૩૬
૩૫	ધાસલેટ-વિરોધી આન્દોલનકા ઉપસંહાર	૧૪૦
૩૬	આત્મબલ કી આત્મકથા	૧૫૩
૩૭	નાનીશી માગણી	૧૬૦
૩૮	બળદના શીંગડાના રોગનો ખાસ ઉપાય... ..	૧૬૧
૩૯	આંખનાં આકર્ષણ	૧૬૨
૪૦	સોવીએટ રશિયાનું બાળ-સાહિત્ય	૧૬૪
૪૧	કામદારોની કંગાલિયત	૧૬૮
૪૨	એક મહાન અમેરિકન વ્યાપારી, ધનવાન, દાતાર અને ધર્મોત્તમા જોન વાનમેકર	૧૭૪
૪૩	પ્રમાણિકતાની જરૂર	૧૭૬
૪૪	કેટલાંક વચનામૃત	૧૭૮
૪૫	આ તે સેવકા કે મોટા પગારદારો ?	૧૭૯
૪૬	અમેરિકા અને યુરોપમાં વૈદિક ધર્મ અને સંસ્કૃતિ... ..	૧૮૨
૪૭	સ્વસ્તિક	૧૮૪
૪૮	આકૃત ધર્મ... ..	૧૯૦
૪૯	સાવિત્રી	૧૯૨
૫૦	રતી એક સાચી	૧૯૩
૫૧	બીલોનો નાશ	૧૯૪
૫૨	તમને ગમે છે ?	૧૯૭
૫૩	ગુજરાતની અંધશ્રદ્ધા... ..	૧૯૮
૫૪	આર્યસમાજની સેવાઓ	૨૦૧
૫૫	સાહસિક દેવતા કેવો હોય ?	૨૦૨
૫૬	સાકરની મારફતે સહેલાઈથી પહોંચાય	૨૦૭
૫૭	મંદિરો, મૂર્તિઓ અને મહારાજો, એ ગોઝારા “ગુરુકમ”નો નાશ કરો !	૨૦૮
૫૮	પ્રભુને	૨૦૯
૫૯	વિદ્યાર્થી કયા સીખે ?	૨૧૦
૬૦	શ્રમજીવીનું જીવન	૨૧૮
૬૧	ભાગ્યશાળી ગાયમાતા	૨૧૯
૬૨	અજ્ઞાત મનોવ્યાપાર	૨૨૦
૬૩	વિચાર વાટિકા	૨૩૦
૬૪	રશિયાના બાલ-નાગરિક	૨૩૬
૬૫	‘રાતા રશિયા’નાં આદર્શ કારાગૃહો	૨૪૨
૬૬	રશિયાની ક્રાન્તિકારક પંચવાર્ષિક યોજના	૨૪૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૬૭	ચોરાનો પોકાર	૨૫૧
૬૮	દંડી અને તટકાલીન ભારત	૨૫૪
૬૯	પૈસાની પ્રતિષ્ઠામાં પૂજા મૂકો.	૨૫૮
૭૦	આંધળાને આંખ	૨૬૧
૭૧	ભારતનો કંગાલ ખેડૂત... ..	૨૬૪
૭૨	હિન્દીઓ અને ધરાનીઓ: આર્યોના એ દ્રણગા	૨૬૫
૭૩	ગામડાંમાં સાચો સુધારો	૨૬૯
૭૪	જરૂર હાથ ધોળો !	૨૭૧
૭૫	મંદિરો કે પાપાચારના અખાડા ?	૨૭૩
૭૬	કલિયુગના ધર્મો, ધર્માચાર્યો અને સાધુસંતો	૨૭૫
૭૭	કહે પ્રભુ ! તું ક્યાં ગયો છે ?	૨૮૦
૭૮	હું નાશ માગું છું.	૨૮૨
૭૯	શ્રીરામાનુજયાર્ચ અને અસ્પૃશ્યતા	૨૮૩
૮૦	અસ્પૃશ્યતા	૨૮૬
૮૧	મારી તીર્થયાત્રા	૨૮૯
૮૨	સોનાની ખાણ કે સાક્ષાત્ નરક ?	૨૯૪
૮૩	ગામડાના અનુભવો	૨૯૯
૮૪	સફરે હજ	૩૦૨
૮૫	કલકત્તા પાસેની પતિતપાવન સંસ્થા	૩૦૬
૮૬	ભિખારી-ગૃહ	૩૧૧
૮૭	મનુષ્યત્વ એટલે શું ?	૩૧૨
૮૮	કૃષ્ણ મહારાજને	૩૧૫
૮૯	અમારા કુળમાં તરુણો મરતા નથી.	૩૨૦
૯૦	ન્યાયને નામે સીધીઅનોની રાક્ષસી શિક્ષા	૩૨૩
૯૧	સાચી હરિજન-સેવા	૩૨૪
૯૨	સાચો પ્રેમ	૩૨૮
૯૩	પુરુલિયા કુષાશ્રમ	૩૨૯
૯૪	ચામડીનાં ભયંકર દર્દોની સૂચના	૩૩૬
૯૫	નૂતન રશિયાની શિક્ષણપ્રથા	૩૩૮
૯૬	સોવિયેટ રશિયાની સાહિત્યસંસ્થા	૩૪૩
૯૭	બૌદ્ધ-ધર્મમાં ઇશ્વરભાવના	૩૪૭
૯૮	ઇસ્લામ-ધર્મમાં ઇશ્વર	૩૪૯
૯૯	શિખ-ધર્મ અને ઇશ્વરવાદ	૩૫૨
૧૦૦	દિવાનો એ દિવાના છે.	૩૩૫
૧૦૧	શું કૃષ્ણ દારકાના રાજ હતા ?	૩૫૬
૧૦૨	આપણી સ્ત્રીઓનું કુશિક્ષણ	૩૬૯

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૦૩	આન્તરિક જ્યોતિ ...	૩૭૪
૧૦૪	પાર્થિવવાદની ભયંકરતા ...	૩૭૬
૧૦૫	પ્રાચીન ધર્મ અને આધુનિક મન ...	૩૮૨
૧૦૬	૧૮૫૭ ના બળવાનું ભારતીય વર્ણન ...	૩૮૬
૧૦૭	ધર્મસ્વર-પ્રસંગ ...	૩૯૬
૧૦૮	યુક્ત નાસ્તિકતાનો વિસ્તાર ...	૪૦૨
૧૦૯	શ્રીભગવાન અને તેમની પ્રાપ્તિના ઉપાય ...	૪૦૬
૧૧૦	ધર્મસ્વર અને મહર્મસ્વર ...	૪૨૩
૧૧૧	લોકમેળા ...	૪૨૬
૧૧૨	કુંકામાં ધણું ...	૪૩૧
૧૧૩	સારનાથ ...	૪૩૩
૧૧૪	સર્પદંશ અને તેના ઇલાજો ...	૪૩૬
૧૧૫	દાટેલું ધન ...	૪૩૮
૧૧૬	વાર્ધક્યનિવારણ વ્યાયામ ...	૪૩૯
૧૧૭	ધરમથુ ઓસડિયાં ...	૪૫૧
૧૧૮	વિદ્યાર્થીજીવનની ત્રુટિઓ ...	૪૫૭
૧૧૯	ચિરંજીવી અને કાળજીવી સાહિત્ય ...	૪૫૯
૧૨૦	શહેર અને ગામડાનો વસવાટ ...	૪૬૪
૧૨૧	મીઠીઆવળ-સોનામુખી ...	૪૬૭
૧૨૨	ખ્વાબ હસન નિઝામી સાહેબનો અનુભવ ...	૪૬૬
૧૨૩	મેરા રોના ...	૪૭૦
૧૨૪	અતિથિસત્કાર ...	૪૭૩
૧૨૫	અસ્લીલ મૂર્તિયોં કે હટાઓ ! ...	૪૭૬
૧૨૬	હમારા કર્તવ્ય ...	૪૭૮
૧૨૭	હિન્દુ-શબ્દ ...	૪૮૧
૧૨૮	ઉપજ વધારી આપનારાં વૃક્ષોનું વાવેતર ...	૪૮૫
૧૨૯	હાલના વિદ્યાર્થીઓને જ્યોર્જ બર્નાડ શો શું કહે છે ? ...	૪૯૦
૧૩૦	ઐરાનું પંચ ...	૪૯૨
૧૩૧	સારાં પુસ્તકો પારસથી વધારે કિંમતી છે. ...	૪૯૪
૧૩૨	ગાનપ્રચારનાં વિવિધ અંગો ...	૪૯૬
૧૩૩	વાચન ...	૪૯૮
૧૩૪	વિનુ ...	૪૯૯
૧૩૫	જનોઈ ઉત્તમ બનવાને પહેરી છે કે દેખાવ કરવા ? ...	૫૦૦
૧૩૬	રણઆરા ...	૫૦૨
૧૩૭	દાંભિક દેખાવમાં છુપેલા શયતાનો ...	૫૦૩
૧૩૮	સૌરભ બિન્દુ ...	૫૦૩

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૩૯	સાધ્ય અને સાધન	૫૧૩
૧૪૦	નગદ નાણું	૫૧૫
૧૪૧	શાપનાં લયંકર પરિણામ	૫૧૭
૧૪૨	ધ્વિરપ્રાપ્તિ કે ઉપાય	૫૧૮
૧૪૩	વહુઓના આપઘાતો અને બાળકોનાં ખૂન	૫૧૯
૧૪૪	વિચિત્ર મરણો	૫૨૦
૧૪૫	સામાજિક પવિત્રતા કે રચનાત્મક કાર્ય	૫૨૧
૧૪૬	પડિત ઔર મુલ્લે	૫૨૬
૧૪૭	પ્રાચીન ભારત કે વિસ્તાર	૫૨૯
૧૪૮	ધ્વિરમાં અટલ વિશ્વાસી ભક્તો	૫૩૩
૧૪૯	પ્રભુનો પોકાર	૫૩૬
૧૫૦	સ્ત્રીશિક્ષા કે સમસ્યા	૫૩૭
૧૫૧	મહારાની લક્ષ્મીબાઈ કે વીરગતિ	૫૪૦
૧૫૨	શરીર કે ક્રાંતિ, રંગત ઔર ત્વચા	૫૪૭
૧૫૩	હમારી પ્રાર્થના	૫૬૦
૧૫૪	ધ્વિર-પ્રાર્થના	૫૬૧
૧૫૫	ઉત્તમ રહસ્ય	૫૬૪
૧૫૬	ભારત કે સામ્રાજ્ય	૫૬૫
૧૫૭	મેરા ધ્વિર	૫૬૯
૧૫૮	જીને કે અધિકાર કિસકો ?	૫૭૨
૧૫૯	શ્રીકૃષ્ણ ઔર મહાત્માજી કે અનાસક્તિયોગ	૫૭૬
૧૬૦	કોણુ ચડે ? મનુષ્ય કે પશુ ?	૫૭૯
૧૬૧	અહમચર્ચ	૫૮૩
૧૬૨	સાસ કે ચિકી-સતીકા મહત્ત્વ	૫૮૭
૧૬૩	હિન્દુ સંગઠન કે ઉદ્દેશ્ય	૫૮૯
૧૬૪	દુશ્માનોં સે લાભ	૫૯૦
૧૬૫	પ્રતિક્ષા કરે !	૫૯૨
૧૬૬	નોજવાનોં સે	૫૯૪
૧૬૭	મહર્ષિ ટોલ્સટોય કે પ્રતિ શ્રદ્ધાંજલિ	૫૯૭
૧૬૮	પ્રાચીન ભારત મેં શત્રોં કે શિક્ષા	૬૦૧
૧૬૯	આધુનિક શિક્ષા-પ્રણાલી	૬૦૩

વિષયવાર અનુક્રમણિકા

૧-ધાર્મિક અને આધ્યાત્મિક

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૨૧	પ્રાર્થના	૭૦
૩૪	કલ્યાણ	૧૩૨
૪૬	અમેરિકા અને યુરોપમાં વૈદિક ધર્મ અને સંસ્કૃતિ ...	૧૮૨
૪૭	સ્વસ્તિક	૧૮૪
૫૬	સાકારની મારફતે સહેલાઈથી પહોંચાય ...	૨૦૭
૫૮	પ્રાર્થના	૨૦૯
૭૭	કહે, પ્રભુ ! તું ક્યાં ગયો છે ? ...	૨૮૦
૮૯	અમારા કુળમાં તરુણો મરતા નથી. ...	૩૨૦
૯૭	બૌદ્ધ ધર્મમાં ઇશ્વરભાવના ...	૩૪૭
૯૮	ઈસ્લામધર્મમાં ઇશ્વર ...	૩૪૯
૯૯	શીખ ધર્મ અને ઇશ્વરવાદ ...	૩૫૨
૧૦૩	આન્તરિક જ્યોતિ	૩૭૪
૧૦૫	પ્રાચીન ધર્મ અને આધુનિક મન ...	૩૮૨
૧૦૭	ઇશ્વરપ્રસંગ	૩૯૮
૧૦૮	ગુપ્ત નાસ્તિકતાનો વિસ્તાર ...	૪૦૨
૧૦૯	શ્રીભગવાન અને તેમની પ્રાપ્તિના ઉપાય ...	૪૦૬
૧૧૦	ઇશ્વર અને મહેશ્વર	૪૨૩
૧૨૩	મેરા રોના	૪૭૦
૧૪૨	ઇશ્વરપ્રાપ્તિ કે ઉપાય	૫૧૮
૧૫૩	હમારી પ્રાર્થના	૫૬૦
૧૫૪	ઇશ્વર-પ્રાર્થના	૫૬૧
૧૫૫	ઉત્તમ સહાય	૫૬૪
૧૫૭	મેરા ઇશ્વર... ..	૫૬૯
૧૫૯	શ્રીકૃષ્ણ ઔર મહાત્માજી કા અનાસક્તિયોગ ...	૫૭૬
૧૬૧	બ્રહ્મચર્ય	૫૮૩
૧૬૨	સાસકી ચિકીત્સા-સતી કા મહત્વ ...	૫૮૭
૧૬૫	પ્રતિક્ષા કરે ?	૫૯૨
૧૬૬	નૌજવાનોં સે	૫૯૪
૧૬૮	પ્રાચીન ભારત મેં શત્રોં કી શિક્ષા ...	૬૦૧

૨-સામાજિક

૧	રમતારામની રમુજ નોંધ	૧
૨	અબજોનું નુકસાન અટકાવવાની યોજના ...	૪
૩	મૂડીવાદીઓની પોકળતા અને અપ્રમાણિકતા ...	૭
૪	ધર્મશુરુઓ હવે ખસી જાયો	૧૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૫	રક્તથી રંગાયેલું ધન...	૪૯
૧૯	હોળી ...	૬૭
૨૨	માનવતાનો અસ્વીકાર...	૭૪
૨૩	તીર્થોના પંડાઓ ...	૭૯
૨૬	પરોપકારરૂપી પકવાન ...	૯૦
૪૧	કામદારોની કંગાલિયત ...	૧૬૯
૪૫	આ તે સેવકો કે મોટા પગારદારો ? ...	૧૭૯
૫૧	ભીલોનો નાશ ...	૧૯૪
૫૩	ગુજરાતની અંધશ્રદ્ધા ...	૧૯૮
૫૭	મંદિરો, મૂર્તિઓ અને મહારાજો, એ ગોઝારા ગુરૂડમનો નાશ કરો. ...	૨૦૮
૬૭	ચોરાનો પોકાર ...	૨૫૧
૭૩	ગામડાંમાં સાચો સુધારો ...	૨૬૯
૭૫	મંદિરો કે પાપાચારના અખાડા ? ...	૨૭૩
૭૬	કલિયુગના ધર્મો, ધર્મીયાર્યો અને સાધુસંતો ...	૨૭૫
૭૮	હું નાશ માગું છું. ...	૨૮૨
૭૯	શ્રીરામાનુજયાર્ય અને અસ્પૃશ્યતા ...	૨૮૩
૮૦	અસ્પૃશ્યતા ...	૨૮૬
૮૨	સોનાની ખાણ કે સાક્ષાત નરક ? ...	૨૯૪
૮૩	ગામડાના અનુભવો ...	૨૯૯
૮૫	કલકત્તા પાસેની પતિતપાવન સંસ્થા ...	૩૦૬
૮૬	ભિખારીગૃહ ...	૩૧૧
૯૧	સાચી હારજનસેવા ...	૩૨૪
૯૬	પુરલિયા કુષ્ઠાશ્રમ ...	૩૨૯
૧૧૧	લોકમેળા ...	૪૨૯
૧૨૪	અતિથિસત્કાર ...	૪૭૩
૧૨૫	અશ્લીલ મૂર્તિઓ કે હટાઓ ...	૪૭૬
૧૩૫	જનોઘ ઉત્તમ બનવાને પહેરી છે કે દેખાવ કરવા ? ...	૫૦૧
૧૩૯	સાધ્ય અને સાધન ...	૫૧૩
૧૪૧	શાપનાં ભયંકર પરિણામ ...	૫૧૭
૧૪૩	વહુઓના આપઘાતો અને બાળકોનાં ખૂન ...	૫૧૯
૧૪૫	સામાજિક પવિત્રતા કે રચનાત્મક કાર્ય... ...	૫૨૧
૧૪૬	પંડિત ઔર મુલ્કે ...	૫૨૬
૧૫૮	જીને હા અધિકાર કિસકો ? ...	૫૭૧
૧૬૦	કોણ ચડે ? મનુષ્ય કે પશુ ? ...	૫૭૯
૧૬૩	હિંદુ સંગઠન કે ઉદ્દેશ્ય ...	૫૮૯

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
	૩-શિક્ષણ	
૫	આદર્શ નાગરિક	૧૪
૬	સંસ્કૃતિનાં કારખાનાં	૧૮
૮	સ્ત્રીઓનું વાચન	૨૩
૧૧	શાળાશિક્ષણ અને બર્નાડ શે	૩૯
૪૦	સોવિયેટ રશિયાનું બાલસાહિત્ય	૧૬૪
૫૯	વિદ્યાર્થી કયા સીખે ?	૨૧૦
૬૨	અગ્નાત મનોવ્યાપાર	૨૨૦
૭૦	આંધળાને આંખ	૨૬૧
૯૫	નૂતન રશિયાની શિક્ષણપ્રથા	૩૩૮
૧૦૨	આપણી સ્ત્રીઓનું કુશિક્ષણ	૩૬૯
૧૨૯	હાલના વિદ્યાર્થીઓને ન્યોર્થ બર્નાડ શે શું કહે છે ?	૪૮૦
૧૫૦	સ્ત્રીશિક્ષા કી સમસ્યા	૫૩૭
૧૬૯	આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલી	૬૦૩

૪-ઐતિહાસિક

૩૧	અન્યાયની એક પાઠ પછી અંગે અંગ ફૂટી નીકળે....	૧૨૭
૭૨	હિંદીઓ અને ઇરાનીઓ: આર્યોના બે કુળગા ...	૨૬૫
૧૦૧	શું કૃષ્ણ દારકાના રાજા હતા ?	૩૫૬
૧૦૬	૧૮૫૭ ના બળવાનું ભારતીય વર્ણન	૩૮૯
૧૪૭	પ્રાચીન ભારત કા વિસ્તાર	૫૨૯
૧૫૧	મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ કી વીરગતિ	૫૪૦

૫-વૈદક

૩૮	બળદના શિંગડાના રોગનો ખાસ ઉપાય	૧૬૧
૭૪	જરૂર હાથ ધોળો.	૨૭૧
૯૪	આમડીનાં ભયંકર દર્દોની સ્ત્રયના	૩૩૬
૧૧૪	સર્પદંશ અને તેના ઇલાજો	૪૩૬
૧૧૬	વાર્ધક્યનિવારણ વ્યાયામ	૪૩૯
૧૧૭	ધરગથુ ઓસડિયાં	૪૫૧
૧૧૮	વિદ્યાર્થીજીવનની ત્રુટિઓ	૪૫૭
૧૨૧	મીઠીઆવળ-સોનામુખી	૪૬૭
૧૫૨	શરીર કી કાંતિ, રંગત ઔર ત્વચા	૫૪૭

૬-ચરિત્ર-વાર્તા

૪૨	એક મહાન અમેરિકન વ્યાપારી, ધનવાન દાતાર અને ધર્મીમા જોન વાનમેકર	૧૭૪
૫૫	સાહસિક દેવતા કેવો હોય ?	૨૦૨
૮૧	મારી તીર્થયાત્રા	૨૮૯
૧૩૪	વીનુ	૪૯૯

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૧૪૮	ધર્મરમાં અટલ વિશ્વાસી ભક્તો ...	૫૩૩

૭-પુસ્તકો અને વાચન

૧૦	સાહિત્યનો હૃદય સાથે સંબંધ ...	૩૦
૩૫	ધાસલેટવિરોધી આંદોલન ...	૧૪૦
૩૯	આંખનાં આકર્ષણ ...	૧૬૨
૯૬	સોવિયેટ રશિયાની સાહિત્યસંસ્થા ...	૩૪૩
૧૧૯	ચિરંજીવી અને કાળજીવી સાહિત્ય ...	૪૫૯
૧૩૧	સારાં પુસ્તકો પારસથી વધારે કિંમતી છે. ...	૪૯૬
૧૩૨	ગ્લાનપ્રચારનાં વિવિધ અંગો ...	૪૯૬
૧૩૩	વાચન ...	૪૯૮

૮-કાવ્યો

૪૯	સાવિત્રી ...	૧૯૨
૫૦	રતી એક સાચી ...	૧૯૩
૬૦	શ્રીમજીવીનું વાચન ...	૨૧૮
૭૧	ભારતનો કંગાલ ખેડૂત ...	૨૬૪
૧૦૯	દિવાનો એ દિવાના છે. ...	૩૫૫
૧૩૬	રણુઆસા ...	૫૦૩
૧૩૭	દાંણિક દેખાવમાં છુપેલા શયતાનો ...	૫૦૪
૧૪૯	પ્રભુનો પોકાર ...	૫૩૬

૯-હાસ્ય

૩૫	મિસ્ટર ઔર કનિસ્ટરકી બાતચીત ...	૧૩૬
૮૮	કૃષ્ણ મહારાજને ...	૩૧૫

૧૦-સાયન્સ, વિજ્ઞાન

૨૮	રાત્રિની અદ્ભુત સમૃદ્ધિ ...	૧૦૯
૧૧૦	વિશ્વ અને કાળ ...	૧૧૩
૩૦	વિજ્ઞાન અને ખગોળ ...	૧૨૩

૧૧-પ્રકીર્ણ

૭	લોકસાહિત્ય ...	૨૧
૯	કેટલાક ડાહ્યા અને દિવાના ...	૨૭
૧૨	રશિયાનાં ક્રાન્તિકારી નાટકો અને ફિલ્મો ...	૪૧
૧૩	સાધુઓનો સાધુ ...	૪૪
૧૪	બર્નાર્ડ શોના થોડાક વિચારો ...	૪૬
૧૬	નવયુવકો કે ઋષિયો કે સદેશ ...	૫૨
૧૭	પાવાગઢ ...	૫૬
૧૮	અદ્ભુત મકાનો બાંધતી કીડીઓ ...	૬૧
૨૦	દોઢસો વર્ષ પહેલાંની હિંદની હાલત ...	૬૯
૨૪	મૃત્યુ પછીનું જીવન ...	૮૪
૨૫	અગ્નિદેવનો કોપ: એ દેવને પ્રાર્થો. ...	૮૯

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠાંક
૩૨	કાયદો અને ગરીબાઈ...	૧૨૯
૩૩	મે વિદ્વાન પુરુષો ...	૧૩૧
૩૬	આત્મબલકી આત્મકથા ...	૧૫૩
૩૭	નાનીશી માગણી ...	૧૬૦
૪૩	પ્રમાણિકતાની જરૂર ...	૧૭૬
૪૪	કેટલાંક વચનામૃત ...	૧૭૮
૪૮	આકૃતધર્મ ...	૧૯૦
૫૨	તમને ગમે છે ? ...	૧૯૭
૫૪	આર્યસમાજની સેવાઓ ...	૨૦૧
૬૧	ભાગ્યશાળી ગાય માતા ...	૨૧૯
૬૩	વિચારવાટિકા ...	૨૩૦
૬૪	રશિયાનાં બાલનાગરિક ...	૨૩૬
૬૫	રાતા રશિયાનાં આદર્શ કારાગૃહો ...	૨૪૨
૬૬	રશિયાની ક્રાન્તિકારક પંચવાર્ષિક યોજના ...	૨૪૬
૬૮	દંડી અને તત્કાલીન ભારત ...	૨૫૪
૬૯	પૈસાની પ્રતિષ્ઠામાં પૂજા મૂકો ...	૨૫૮
૮૪	સફરે હજ ...	૩૦૨
૮૭	મનુષ્યત્વ એટલે શું ? ...	૩૧૨
૯૦	ન્યાયને નામે સીધિયનોની રાક્ષસી શિક્ષા ...	૩૨૩
૯૨	સાચો પ્રેમ ...	૩૨૮
૧૦૪	પાર્થિવવાદની ભયંકરતા ...	૩૭૬
૧૧૨	ટુંકામાં ઘણું ...	૪૩૧
૧૧૩	સારનાથ ...	૪૩૩
૧૧૫	ઘોટેલું ધન ...	૪૩૮
૧૨૦	શહેર અને ગામડાનો વસવાટ ...	૪૬૪
૧૨૨	ખ્યાળ હસત નિઝામી સાહેબનો અનુભવ ...	૪૬૯
૧૨૬	હમારા કર્તવ્ય ...	૪૭૮
૧૨૭	હિંદુ શબ્દ ...	૪૮૧
૧૨૮	ઉપજ વધારી આપનારાં વ્રક્ષોનું વાવેતર ...	૪૮૫
૧૩૦	ઐરાનું પંચ ...	૪૯૨
૧૩૮	સૌરભગિંદુ ...	૫૦૫
૧૪૦	નગદ નાણું ...	૫૧૫
૧૪૪	વિચિત્ર મરણો ...	૫૨૦
૧૫૬	ભારત કા સામ્રાજ્ય ...	૫૬૫
૧૬૪	દુશ્મનોં સે લાભ ...	૫૯૦
૧૬૭	મહર્ષિ ટોલ્સ્ટોય કે પ્રતિ શ્રદ્ધાંજલિ ...	૫૯૭

શુભસંગ્રહ-ભાગ ૮મો

૧-રમતારામની રમુજી નોંધ

(લેખક:-શ્રી. રમતારામ)

એ તે દાન કે મોટું હ'બગ ?!

થોડા દિવસ પહેલાં એક ગાંધીની દુકાને ગયો, ત્યાં અચાનક મારી દષ્ટિ પરતીના એક કાગળ પર પડી ! બોગસ ચેરીટીઝ (દાનનાં હ'બગ) એવું મોટા અક્ષરોવાળું મથાળું વાંચતાં, એ છાપું વાંચવાની જિજ્ઞાસાએ ઉછાળો માર્યો !! તા. ૫ મી ઑગસ્ટ ૧૯૩૨તું એ 'ધી ડેલી હેરોલ્ડ' નામતું છાપું હતું. 'હ'બગ દાન'વાળો ફકરો વાંચ્યો, અને તેમાં શું લખ્યું હતું ?!

x x x x
વેલાતના એ છાપામાં લખ્યું હતું કે, આપણા આખા દેશમાં ઠેર ઠેર દાનને નામે હ'બગ ચલાવનારી સંસ્થાઓ ઉભરી નીકળી છે, અને તેના પાખંડી સંચાલકો પ્રજના હજારો પાઉંડ લૂંટી, પોતાનાં ગજવાં તર કરે છે !! નિર્ધન કુટુંબો અને નિરાધાર નાનાં બાળકોને જમાડવા અને કપડાં વગેરે આપવા માટે એક સંસ્થાએ "દાન"ને નામે ૧૦૦૦ પાઉંડ ચાને ૧૫૦૦૦ રૂપિયા એકઠા કર્યાં. આમાંથી બાળકોને શું મળ્યું, તે જાણો છો ? ચાલો આગળ !

x x x x
"ફ-ક-ત, એ-ક-સો પા-ઉં-ડ" બાળકોના લાભ માટે વાપરવામાં આવ્યા !! શું સમજ્યા ?! સેંકડે દસ ટકા !! અને બાકીના ૯૦૦ પાઉંડતું શું થયું ? ખારસા મળના ૩૦૦ પાઉંડ તો ફૂંડ ઉધરાવનારાઓ 'કમિશન' તરીકે હજમ કરી ગયા ! બીજા ૩૦૦ પાઉંડ 'ઑફિસ ખર્ચ' ખાતે ચીતરાધ ગયા !! આવી બોગસ સંસ્થાઓની ઑફિસમાં અને ફૂંડ ઉધરાવનારાઓમાં પણ કાકા, મામા, માસીનાઓની કેવી ભરતી થાય, તે ક્યાં કોઇથી અજાણ્યું છે ?!

x x x x
હવે બાકી રહ્યા ૪૦૦ પાઉંડ ! આમાંથી રોકડા બાણુ જેવા સો પાઉંડ તો ગરીબ બાળકો માટે ધડાક દેતાને ખરચી નાખવામાં આવ્યા !! બાકીના ૩૦૦ પાઉંડમાંથી કાંઇક પ્રાથમિક ખર્ચમાં ગયા અને કાંઇક અંતિમ ખર્ચ માટે શિલિકમાં રહ્યા—કહો કે, એ પણ 'ઑફિસ ખર્ચ' ખાતે ખવાઇ જવાના રહ્યા !! આવાં ફૂંડોના કોઇ

શુ. ૧

ભાગ્યેજ ભાવ પૂછે છે, એટલે ઑફિસ ખંધ થાય તો સંચાલકો માટે ચાંચાંઈ કરી જવાના રહ્યા !!! સમજ્યા ને તમે ?!

x x x x

ઉપરોક્ત હંખગની પોલીસે તપાસ ચલાવી, પણ 'ઓડીટ' કરેલો હિસાબ અને સીલીક-સરવાયું ખતાવ્યું, એટલે બિચારી લાચાર બની ગઈ !! કહે છે કે, દાનને નામે આવાં હંખગો ના ચાલે તેને માટે વેલાતમાં અસરકારક કાયદો કાઢવાનો વિચાર ચાલે છે, અને પોલીસ આવી પાખંડી ભોગસ સંસ્થાઓને દેશને ખૂણે ખૂણેથી શોધીને તેની બાનસાન ઠેકાણે લાવવા માગે છે !! આ સેવક સરકાર અને પોલીસને તેમના કામમાં ફતેહ મળે છે !!! કેમ તમારો શું મત છે ?!

x x x x

મિ. એડીટર ! વેલાતની વાત તો જાણે કે જાણી; પણ આપણે ત્યાં શું ચાલે છે ?! કાઠિયાવાડમાં એક 'ધર્મોદા કામ' માટે લૉટરી નીકળેલી. તેનો રિપોર્ટ વાંચતાં જણાયું કે, તેને રૂ. ૧૦,૦૦૦) મળ્યા હતા. તેમાંથી બેએક હજાર 'ધર્મોદા કામ' માટે રહ્યા, અને બાકીના ?! બાકીના કમિશન, ઑફિસ ખર્ચ, હેંડબીલો, પોસ્ટરો વગેરેમાં વપરાઈ ગયા !! આ તો જેના રિપોર્ટો બહાર પડે છે એની વાત થઈ ! પણ જે સદાચતો, મંદિરો, મઠો, મસીદો કે દરગાહોના અહેવાલો બહાર પડતા નથી એમાં તો કેટલા પૈસા આવ્યા, અને કોણે કેટલા પૈસા ક્યાં વાપર્યા તેના બાવે કોણ પૂછે છે ?! આ બધુંય દાન અને ધર્મને નામે !! સમજ્યા કે સાહેબ ?!

x x x x

આ લખતાં લખતાં કેટલાય બનાવો નજર સામે નાચવા લાગે છે ! મુંબઈનો એક જાણીતો વકીલ, પોતે 'ગુજરાતનાં સંકટ નિવારણ'ને નામે એકઠા કરેલા ફંડનો, કમિટિના સભ્યો જાહેર છાપામાં ચર્ચા લખીને હિસાબ માગે છે, છતાં દીકરો દાદજી આપતો નથી !! કેટલાકોયે તો 'રેલસંકટ'ના નામે એકત્ર કરેલાં નાણાંના કોષ્ટકને હિસાબજ આપ્યા નથી !!! આ હરામખોર લૂંટારાઓ સારી રીતે જાણે છે કે, પ્રથમ તો દાન દેનારાઓને પોતાના પૈસાનો સદુપયોગ કે દુરુપયોગ થયો તેની તપાસ કરવાની ટેવજ હોતી નથી !

ખીજું ટીકાકારો થોડી વાર ટેં ટેં કરીને એની મેળે રહી જશે : અને કોઈ લાલચુ હશે તો, તેના મોંમાં 'કોળિયો' દબને ડૂંચો મારીશું !!

ત્રીજું આજકાલની જંગળી દુનિયા એવી તો બૂલકણાં સ્વભાવની છે કે, થોડો વખત ડૂબકી મારીને, નવું નાટક, નવા પડદા, નવી સીનેરી અને નવા લેખાશમાં નવું ધર્તીંગ ચલાવીશું તોય કોઈ ભાવ નહિ પૂછે !!!

આમ બાબત છે, મારા મહેરબાન ! જ્યાં પ્રજા જેદરકાર, બોળી કે અજ્ઞાન હોય, અને પ્રજાને દોરવનારાઓ આંધળા કે સ્વાર્થી હોય ત્યાં ધર્મ-દાન-કેળવણી-લોકહિત કે સંકટનિવારણને નામે હમેશાં આમજ ચાલે !! સમજ્યાને ?! એમ બાબત છે ! આ પાપ તો એવાં છે કે જેનો વેલાતની જેમ આખી દુનિયાની સરકારો અને પોલીસ જાગે અને કાયદા ધડી લાલ ડોળા બતાવે, ત્યારે અંત આવે !! ચાલો, હવે આ વાતનો આપણે અંત લાવીએ; નહિતર પેલા દાનધર્મને નામે લૂંટ ચલાવનારાઓ એકપીજાને આંખના ધસારા કરી, ટકોર કરશે કે, ભલેને દીકરો ટકટક કર્યા કરે; આપણે તો હાલતું હોય એમ હાંક્યે રાખો ને !!

x x x x

ગાંડો ! તદ્દન ગાંડો !!

ગાંડળના એક સેવાભાવી ભાઇએ પોતાની બધી મિલકત પાંજરા-પોળને સમર્પણ કરી દીધી, અને પોતે પોતાનો બધો સમય પાંજરાપોળની સેવા કરવા પાછળ ગાળવા લાગ્યા ! આ સેવાભાવી બંધુએ તો બિચારાએ ધારેલું કે, હવે હું માફ જીવન શાંતિથી પરોપકારના કામમાં ગાળીને જીવનનો લહાવો લઈશ ! પણ નહોય બોપણ ! આજકાલ ખરા સેવાભાવીઓના કરતાં, પારકા દાનનાં નાણાંની વહીવટી સત્તા ભોગવનારાઓના ધમંડ ઓર પ્રકારના હોય છે !! અને તેમને રીઝવવા એ કાંઈ સહેલી વાત નહોય ?!

x x x x

કહે છે કે, સર્વસ્વનું સમર્પણ કરી ચૂકેલા એ ગાંડળવાસી સેવાભાવી ભાઇ પ્રત્યે સંસ્થાના સંચાલકો થઈને ફરનારા ભાઇઓ સત્તાનો દોર ચલાવી, અપમાનભરેલી રીતે તોછડાઈથી વર્તે છે !! પોતાના ગેરવહીવટ ને ગોટાળા બહાર પાડવાની ખીંકે આ સેવાભાવી ભાઇને હાંકી કાઢવાનાએ પ્રયત્ન થતા સંભળાય છે !! આ સેવાભાવી બિરાદર બિચારો ભોપાળાં ફેડતાં શરમાય છે !! અરે ગાંડો ! તદ્દન ગાંડો !! બા, હું તો કહું છું કે, સેવાભાવીઓએ બને ત્યાં સુધી સહન કરવું, અને સડાને સુધારવા બને તેટલા પ્રયત્નો કરી છૂટવા ! પણ જે સત્તામદમાં અંધ બનેલાઓ નજ સુધરે તો, બંડખોર બનીને એમનાં ભોપાળાં ફેડી નાખવાં !! જીલમ કરનારના જેટલોજ મૂંગે મોઢે જીલમ સહન કરનારો નમાલો પણ પાપી ગણાતો હોવાથી, ખરા સેવાભાવીએ તો આત્મ-શાંતિ ને જનહિત કાળે, જલ્દીમોની સામે બળવો કરવોજ રહ્યો !!! શું સમજ્યા ?! સાચું કહું છું !!!

(તા. ૨૭-૧૧-૧૯૩૨ના “આર્યપ્રકાશ”માંથી)

૨-અવજોનું નુકસાન અટકાવવાની યોજના

(લેખક:-શ્રી. યદુનંદન)

હિંદુ સમાજનો આજે જે કમ્પ્લેક્ષ વળેલો દેખાય છે તે તેની ધર્મધેલછાનું જ પરિણામ છે. એ ધેલછાનો એટલી બધી હદ સુધી અતિરેક થઈ ગયો છે કે તેને જોધને ધણા શુદ્ધિશાળી માણસો કાં તો નાસ્તિક બની જાય છે કે પછી સમાજમાંથી ધર્મનું નામનિશાન જ હટાવી મૂકવા માટે સામાજિક ક્રાંતિની હિમાયત કરનારા બંડખોર બની જાય છે.

ધર્મની ઢાલ નીચે

તેમ કરવામાં શુદ્ધિમાનોનો કોઈ પણ માણસ વાંક કાઢી શકે તેમ નથી; કેમકે સમાજમાં ધરમના નામની ઢાલ નીચે જેટલા દોંગ, આડંબર, અત્યાચાર, અનાચાર અને બદકામો કરી શકાય છે તેટલાં બીજા કશાથી કરી શકાતાં નથી. અને તેમ છતાં તેની ઓછામાં ઓછી નિંદા કે ટીકા થાય છે. કેમકે ગમે તેવા ધુરામાં ધુરા કાર્યને પણ ધર્મનું આવરણ ઓરાડવામાં આવે એટલે તે કાર્ય પ્રશંસનીય થઈ પડે છે.

ગીતાવચન પ્રમાણે-

એટલે ગીતાકારે ગાયું છે તેમ,

“હવે હિંદુ સમાજમાંથી સત્ય વસ્તુનો લોપ થઈ રહ્યો છે, દુષ્કૃત્યો પારાવાર વધી પડ્યાં છે અને ધર્મનું સ્વરૂપ પણ અધર્મ-માં પલટાઈ ગયું છે.” એટલે એવો સમય તો જરૂર આવી પહોંચ્યો છે કે જ્યારે દેશનાં સમજદાર હિંદુ સ્ત્રીપુરુષોએ ધર્મના વર્તમાન સ્વરૂપનો વિચાર કરીને તેમાં ભરાઈ ગયેલા તમામ કચરાને સળગાવી મૂકવા તત્પર બનવું જોઈએ. એ કાર્યમાં જેટલો વિશેષ વિલંબ, તેટલું સમાજને વિશેષ નુકસાન થવાનું છે, એ હવે તો નવજીવાનોએ ખાસ સમજી જવાની જરૂર છે.

અંદર અંદર મતભેદ

ખોટી અને સાંકડી ધાર્મિક અધશ્રદ્ધાએ હિંદુ સમાજને સંખ્યાબંધ ટુકડાઓમાં વહેંચી નાખ્યો છે. અને વિશેષ અજબબ થવા જેવું તો એ છે કે, એ બધી વિભાગશી-એ બધા ટુકડા-વિનાકારણે ખોટા મતથી જ થયેલા છે. બધા ધાર્મિક મતમતાંતરો-નો અભ્યાસ કરીએ તો સહજે સમજી શકાય કે, એ મતભેદને માટે જરા પણ અવકાશ ન જ જણાય. કેમકે દરેક સંપ્રદાય, મત કે પંથવાળા છેવટે તો એક જ માન્યતાવાળા હોય છે. બધા ઈશ્વરની આખરી સત્તા સ્વીકારે છે. સ્વર્ગ-નરકની કલ્પનામાં માને છે, પુનર્જન્મ ને નશીબવાદમાં સામાન્ય રીતે શ્રદ્ધા ધરાવે છે, તેમ છતાં

આટલા બધા મતભેદો શા માટે હોવા જોઈએ ?

કેવળ અંધશ્રદ્ધા

એ બધા ઝઘડાઓનાં મૂળ શોધીએ તો કેવળ ધાર્મિક અંધ-શ્રદ્ધા અને ધર્મના પડછાયા પાછળ આંખો મીંચીને અક્કલનો સદુપ-યોગ કર્યા વિના દોડાદોડી કરવાની વૃત્તિમાંજ એ તમામ તકરારો વસેલી દેખાય છે. ધર્મને નામે આવી મારામારીઓ ચાલે, આવાં ધર્તીંગો પોષાય, આવા કુસંપો વધે એ કેવું કહેવાય ? દરેક પોતાના ધર્મગ્રંથનેજ સાચો મનાવવા મથે, એટલેથીજ તેને સંતોષ થતો હોત તો ઠીક, પણ ખીજના ગ્રંથને તે પાછો ખોટો ઠરાવવા પણ એટલેજ મક્કમ રહે. પોતે જે રીતે ઈશ્વરની આરાધના કરે છે તેજ માર્ગે મોક્ષ મળવાનો છે, એમ માને લાંસુધી તો કદાચ કાઢને ઝોછો વાંધો હોય; પણ ખીજના તો જે માર્ગે ચાલે છે તે ખોટા છે, અર્વાદિક છે એમ કહેવાનો દાવો કરી ઝઘડા સળગાવે ત્યારે તે સમાજને માટે આપત્તિરૂપ થઈ પડે છે. અને તેથી વિનાકારણે ધર્મના નામે અનેક મતમતાંતરો ચાલે છે, તથા ઝઘડાઓ વધ્યા કરે છે.

લિક્ષાનો રોગ

ધાર્મિક અંધશ્રદ્ધા માત્ર સમાજના તુકડા કરવામાંજ આટલો બધો મોટો લાગ લગવે છે એમ પણ નથી; પરંતુ તેમાંથી લીખતો એક નવો રોગ જન્મ્યો છે. એ રોગને ખોટી રીતે ધાર્મિક સ્વરૂપ અપાયું છે, અને તેથી સમાજને દર વર્ષે અખળેતું તુકસાન થાય છે. જો એ રકમ સમાજનાં રચનાત્મક કાર્યો માટે વપરાય તો સર-કારની મદદ વિના કેળવણીના પ્રચારતું તેમજ રાષ્ટ્રને ઉપયોગી એવી અનેક સદ્ગત સંસ્થાઓની સ્થાપનાતું કામ અતિશય સરળ થઈ પડે. આ મુદ્દો અત્યારની આર્થિક અવદશામાં ખાસ મહત્વનો છે એ વિસરવું ઘટતું નથી.

અખળેના ભોગ !

સમાજની ઉપર અખળે રૂપિયાનો ખીનઉત્પાદક બોળે કેવી રીતે પડે છે તે જોવા જેવું છે.

સામાન્ય રીતે માનવામાં આવે છે તેમ, ઝોછામાં ઝોછા ૫૦ લાખ બાવાઓનો બોળે સમાજને માથે છે. એ બાવાઓ ચડસ, ભાંગ, ગાંજો વગેરે છૂટથી ઉડાવે છે; ઉપરાંત કાળી રોટી અને દૂધપાક એમનાં પ્રિય ભોજન મનાય છે. તે લક્ષમાં લઈએ તો એમનું મહિને દિવસે માથાદીઠ કમીમાં કમી ૨૦ રૂપીઆનું ખર્ચ સમાજ ભોગવે છે. એ રકમ નાનીસુની નથી. તેમના વાર્ષિક ખર્ચનો એ દૃષ્ટિએ હિસાબ કરીએ તો એક અખળ ને વીસ કરોડ રૂપિયા એ બહાને દેશ વેડી મારે છે.

બીજો ખર્ચ

આ રકમમાં મંદિરો પાછળ અને ધર્મને નામે બ્રાહ્મણસમાજને અપાતી બીજા પાછળ વેડી નાખવામાં આવતી રકમોનો ઉમેરો કરીએ તો તેનો કુલ સરવાળો ઓછામાં ઓછો બેથી અઢી અબજ જેટલો તો સાધારણ રીતેજ થવા જાય છે. હિંદીઓ જગતમાં ગરીબમાં ગરીબ છે. એમની સરેરાશ વાર્ષિક આવક ઓછામાં ઓછી છે. તેની સાથે આ ગંજવર રકમનો થતો દુરપયોગ જોવા જઈએ તો લાખો માણસોની આવક કરતાં પણ વિશેષ થાય છે.

એ કેમ પોષાય ?

જે દેશમાં ઓછામાં ઓછા ચાર કરોડ માણસોને બે વખત પેટ ભરીને ખાવાનું મળતું ન હોય, જે દેશમાં કરોડો માણસો લગભગ નવસાં જેવાં ફરતાં હોય, જ્યાં નિર્ધનતાને લીધે દેશની સંખ્યાબંધ બહેનોને શરીર વેચવાનું અધમમાં અધમ કામ કરવું પડતું હોય, તે દેશમાં ધર્મને નામે થતા આવા ભયંકર આર્થિક અતીરકને જેમ અને તેમ વેળાસર અટકાવવો એ દરેક સુશિક્ષિત માણસની પવિત્રમાં પવિત્ર ફરજ લેખાવી જોઈએ.

માનવશક્તિનો નાશ

અને આ તો હજી એકજ બાજુનો વિચાર થયો; પણ જે બિખારીઓ, ખાવા અને ભૂદેવો કેવળ ધાર્મિક બીજા પર આધાર રાખીને મક્તના મલીદા ઉડાવી તાગડધીન્ના કરે છે તેમને બીન-ઉત્પાદનની અસહ્ય રિથિતિમાંથી ઉગારી લઈ, ઉત્પાદનના સાચા રચનાત્મક માર્ગે મૂક્યા હોય તો તેમાંથી દેશને અર્થલાભ થાય તેનો સરવાળો તો ચોંકાવનારોજ થઈ પડે તેમ છે. એ રકમ નાની સુની ન થાય, પણ અબજોનીજ થવા જાય; અને લાખો માનવીઓની શક્તિની અત્યારે જે ખરબાદી થઈ રહી છે તેનો સદુપયોગ થાય તે જુદોજ.

રચનાત્મક કાર્યની જરૂર

આ અવદશા ટાળવા અને સમાજને આર્થિક લાભની દશાએ સદ્ધર અને સુવ્યવસ્થિતિએ મૂકવા માટે આવાં માતખર રચનાત્મક કાર્યોની અત્યારે સૌ કરતાં વિશેષ જરૂર છે. તે કામ આજે સહેલાઈથી થઈ શકે તેમ છે. સુધારાની વાતો કરનારાઓ ન્યાતોને કે સમાજને સુધારવાની લોલુપતામાંથી ઉગરી જઈ, આવા સંગીન કાર્ય માટે સંઘો અને સમાજો સ્થાપે તો તેનું માતખર પરિણામ અલ્પ કાળમાં આવી શકે.

સૌનો સાથ

આવા સમાજોપયોગી કાર્યમાં વળી સૌનો સાથ મળી શકે એ લાલ છે. આવાં કાર્યોમાં સરકાર વાંધો લઈ ન શકે, સરકારી નોકરો પણ તેમાં ફાળો પુરાવી શકે, મહાસભાવાદી હોય કે મોડરેટ

મતનો હોય તે પણ તેમાં બેલાશક લગી શકે. આમ જે કાર્યમાં સૌનો લાભ છે અને સૌનો સાથ મળી શકે તેમ છે, તેવાં કાર્યો આજે ઉપાડવાની અનિવાર્ય જરૂર છે. સમાજના સભ્ય મનુષ્યો આ વાત પર વેળાસર ધ્યાન આપે એ તેથી ઘણું જરૂરનું છે.

(તા. ૨૪-૧-૧૯૩૨ના અઠવાડિક “મુંબઈ સમાચાર”માંથી)

૩-મૂડીવાદીઓની અપ્રમાણિકતા અને પોકળતા

(લેખક: શ્રી. રહસ્યગાજ)

જાહેર જીવનના ગોટાળા

જાહેર જીવનના ઝળદળાટ પાછળ ધણીયે વાર અપ્રમાણિકતા અને બદચાલ માલુમ પડે છે. જાહેર જીવન વીતાવનારાઓની આવી ગેરવર્તણૂક સામે ધણાએ ચુસ્તના સખુનો ઉચ્ચાર્યા છે; પરંતુ હાલહવાલ એના એ છે. દાખલાતરીકે જર્મનીમાં બર્લિનના મેયર જી. બોએસને એમની ઑફિસમાંથી ગેરવર્તણૂક માટે હકાલી કાદવામાં આવ્યા હતા. એમની ગેરવર્તણૂક જ્યુરીએ જાહેર કરી હતી, અને બોએસને ચુનેગાર ઠરાવવામાં આવ્યા તો લાંચ ખાધાનું તહોમત પણ એમના પર ઠાલવવામાં આવ્યું હતું.

કાળી કથની

સોવીએટ જેવા દેશમાં પણ આ પ્રકારનો સડો કેાષક વાર દેખાઈ આવે છે. લોકશાસનના ઉજળા નામ છતાં આ શાસન હેઠળ રાજદારી સડાઓ જીવતા થયા છે. લોકશાસનને બદો લગાડે એવી કાળી કહાણી ઠેરઠેર આજે કાને અથડાય છે. લોકપ્રિય સરકારની નપુંસકતા પર ધણી ટીકાનાં તીર છોડે છે. આ ટીકાકારો દલીલ કરે છે કે “લોકશાસન વિચારહીન છે. બેપરવા છે-જાહેર કિસ્સાઓની બદબો પણ લોકશાસન સહન કરી લે છે.” વળી કેટલાક ટીકાકારો આગળ વધી એમ જાહેર કરે છે કે “લોકશાસન એ એક ભ્રમ છે. સામાન્ય મતાધિકારની વાતો પણ એટલી જ પોકળ છે.” તેઓ એમ પણ લોકોને મનાવવા માગે છે કે, સરમુખત્યારી અને ફેસીઝમ આવા લોકશાસનના સડાને દૂર રાખે છે. જૂના વખતની શાસનપદ્ધતિ ધણી કાબેલ અને પ્રમાણિક હતી, એવું પણ લખતાં આ ટીકાકારો અચકાતા નથી. “જૂના જમાનામાં શાસકવર્ગને અમલ કેમ ચલાવવો તે બરાબર આવડતું હતું. એ બાબતની તે વર્ગે તાલીમ લીધી હતી. આ સાથે ‘દેશભક્તિ’ ‘ઇમાન’ ‘ઇજત’ વગેરે સિદ્ધાંતો પણ સંકળાઇ જતા અને શાસકવર્ગ એની ફરજ અદા કરવામાં પાછો પડતો નહિ.” પરંતુ આ તો એક પ્રકારનું

મૂડીવાદનું પ્રચારકાર્ય છે એમ જરૂર આપણને લાગ્યા વિના નહિ રહે.

અમેરિકાની ભૂખ

ન્યારે કોઇ આપણુદ સરકાર પોતાનો અમલ ચલાવતી ત્યારે પણ અપ્રમાણિક અને ખીળ રાજદારી સડાઓ કાંઈ એ સાથે જોડાએલા નહોતા એમ માનવું એ ભૂલભરેલું છે. પરંતુ જોડેયોક જાહેર રીતે આવા સડાઓ પેસી શકતા નહિ. લોકશાસન હેઠળ તો ધણીયે વાર જાહેર ગેરવર્તણૂક દેખા દે છે. આવી ગેરવર્તણૂક જાહેરમાં આવતાં એની શિક્ષા કરનાર કાયદાઓ જૂના વખતમાં મોજુદ હતા. આવો કોઇ કેસ હોયો થાય તો એનો એ હેવાલ છાપાં-ઓમાં પ્રગટ કરવામાં આવતો નહોતો અને આજે તો એક નાના ખનાવને પણ જખ્ખર રીતે જાહેર કરવામાં આવે છે. એ હકીકત પર તો આજનાં છાપાંઓ રળી ખાય છે. ખાસ કરીને અમેરિકામાં તો આવા કિસ્સાઓની ભૂખ જનતામાં ખૂબજ જોવામાં આવે છે.

લૂંટારાઓની દુનિયા

ચીનમાં હાનના વંશ વખતે ઇ. સ. ૧૨૦ વર્ષ પહેલાં અફ-સરી હોદ્દા માટે ખાસ પરીક્ષા લેવામાં આવતી; જેમાં સાહિત્યનો વિષય ખાસ હતો, પરંતુ ધીરે ધીરે આ પદ્ધતિએ રસ્તો માપ્યો અને ઓગણીસમી સદીમાં શ્રીમંતોએ નાણાં પાથરી હોદ્દા મેળવવા માંડ્યા અને આ રીતે સડો પેસવા માંડ્યો. તે પછી ચીનમાં તો મૂડીવાદી શાસકવર્ગે સ્વાર્થ માટે કાળું શોષણ આદ્યું. રશિયામાં ન્યારે મહાન પીટર રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે શાહજાદા મેનશીકોવ અને ખીળ અમલદારોએ જાહેર ફંડના પૈસા પર સાફ લૂંટ ચલાવી હતી. લગભગ ૫,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર જેટલા પૈસા મેનશીકોવે પોતાના ખિસ્સામાં નાખ્યા. પીટરે મેનશીકોવને આ બાબતમાં સખ્ત ધમકાવ્યો તે છતાં એનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ. આજ ચોરી પર જનરલ યાગુઝીનરડીએ પીટરને કહી સંભળાવ્યું કે “આપણે બધાજ લૂંટ ચલાવીએ છીએ, ફેર એટલોજ કે કેટલાક એ કામ જોડેયોક કરે છે અને કેટલાક છુપી રીતે.”

એના એ હાલ

પંદરમા લૂંટએ પણ ધઉંને હાથ કરી લોકોને લૂંટવાનો ધંધો કર્યો હતો. ૧૭૬ માં ન્યારે આ ‘ધઉ’ સંબંધે પ્રજામાં ચકચાર ચાલી ત્યારે બધાએ એના કારણભૂત તરીકે રાજના મહેલ તરફ આંગળી ચીંધી એટલે બધી જીભોને તાળાં લાગી ગયાં. રશીઆના નીકોલાસ ખીળના વખતમાં ગ્રાંડ ડ્યુક સરજયસ પર ‘રેડ કોસ ફંડ’ની ચોરીનું આજ મૂકવામાં આવ્યું હતું. આ વેળાએ રસો-જાપાનીસ લડાઈનાં પડધમ ગાજતાં હતાં. ક્રાન્સમાં પણ અપ્રમાણિકતા મોજુદ હતી. પહેલા નેપોલિયનના અમલ તળે અફસરો

છએક માલની ઉઠાંગરી કરતા.

મૂડીવાદનો પંજો

ઝોગણીસમી સદીમાં ગ્રેટબ્રિટનમાં કેટલાક સત્તાધીશો પાર્લામેન્ટને આંગળીને ટેરવે નચાવતા. ‘હાઉસ ઓફ કૉમન્સ’ના સભ્યોની ચૂંટણી પણ જમીનદારોના હાથમાં હતી. ૧૭૯૦ ની ૪ થી માર્ચે પાર્લામેન્ટના સુધારાવધારા બાબે જોન ફલડે કહી સંભળાવ્યું હતું કે, ૮,૦૦૦,૦૦૦ જેટલી વસ્તીમાં ૬,૦૦૦ થી ૮,૦૦૦ જેટલા એજ ‘હાઉસ ઓફ કૉમન્સ’ના સભ્યો માટે મત આપવો જોઈએ. આમ મતદારોના પ્રશ્નમાં પણ બદલાવ પેસવા લાગી. મત મેળવવા માટે નાણાંની થેલીઓ ખોલી દેવામાં આવી. આ રીતિ સામે ધણીએ ઝખાન ફેંકી. આખરે “હાઉસ ઓફ કૉમન્સ”ને ચૂંટણીની પ્રથામાં ફેરફાર કરવો પડ્યો. ૧૮૩૨માં પાર્લામેન્ટમાં આને અંગેતું બીલ પસાર થઈ ગયું, છતાં લાંચરૂઝવત નાસી ન ગઈ. જમીનદારોએ એના બાકુતોને હકાલી કાઢ્યા, અને જેઓ વિરુદ્ધ મત આપે તેવા દુકાનદારોનો જમીનદારોએ બહિષ્કાર કર્યો. એજ કારણથી ઉદ્યોગપતિઓએ કામદારોને નીકાલબહાર કર્યા. છેવટે ૧૮૩૨ માં પોતાના માનસની વિરુદ્ધ જઈને પણ “હાઉસ ઓફ કૉમન્સ” ખુલ્લી ચૂંટણીને નાબુદ કરવાનો મત ફેંક્યો. ગમે તે પાર્ટી સત્તા મેળવે છતાં ચૂંટણી વગેરેના કઢંગા રીતરિવાજોમાં લગીરે ફરક પડ્યો નહિ. પ્રજાના પૈસા હજમ કરી જવાની કહાણીઓ પણ ઘણી બહાર આવી છે. ૧૭૧૯થી ૧૭૨૦ સુધી લશ્કરના જનરલ પેમાસ્ટર અર્લ લીકને ૪૭૩,૧૨૭ પાઉન્ડ હાથથી પસાર કર્યા હતા, પરંતુ એનો હિસાબ એમણે આપ્યોજ નહોતો. આવા તો અનેક દાખલાઓ સમજવામાં આવ્યા છે.

હોદ્દાની પોકળતા

‘પીઅરેજ’નો હોદ્દો પણ શ્રીમંતોનેજ એનાયત કરવામાં આવતો. ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીના મોટા કંત્રાક્ટરો વગેરેને આ માન સહેલાઈથી મળી જતું. ઝોગણીસમી સદીની ઉપા પહેલાં આવા એકસો પીઅરો સર્જવામાં આવ્યા હતા. ‘હાઉસ ઓફ કૉમન્સ’માં પણ આવા શખ્સોજ બેસતા. ૧૮૩૧ માં બધા મળી ૩૫૮ સભ્યોમાંથી ચાર આધરીશ ‘પીઅર’ હતા, ૯૮ ‘પીઅર’ના પુત્રો હતા, અને ૧૫૫ એ પીઅરોના સગાસંબંધીઓ હતા. બાકીના ૬૨ સભ્યોને ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપની સાથે સંબંધ હતો. બીજા ૩૪ સભ્યો પશ્ચિમ હિંદ સાથેના સંબંધોમાં ઉતરેલા હતા. અને બાકીના બેકરો, ઉદ્યોગપતિઓ વગેરે હતા અને આ કિલ્લેબંધીને સોંસરવી બેદી લાંચ અને સડા દાખલ થઈ ગયા. જ્યારે ૧૮૩૨માં રેલ્વેના રસ્તાના હક વિષેનું બીલ રજુ કરવામાં આવ્યું હતું ત્યારે “હાઉસ ઓફ લૉડ્સ” એની વિરુદ્ધ પડ્યું અને તેને રદ કર્યું. અને તાણુબીની

વાત એ છે કે બરોબર બીજેજ વર્ષે આ 'બીલ' બંને હાઉંસે પસાર કર્યું હતું. આ વલણ પાછળનું રહસ્ય શું હતું? કારણ એ હતું કે, રેલ્વેના ડિરેક્ટરોએ પહેલાં કરતાં ત્રણગણું નાણું લોડસને ચુકાવો આપવાનું કબૂલ કર્યું હતું. લંડન અને બરમીંગહામ રેલ્વે કંપનીએ ૨૫૦,૦૦૦ પાઉંડને બદલે ૭૫૦,૦૦૦ પાઉંડ વધારવાનું કબૂલ કર્યું હતું. આ ઉપરાંત રેલ્વે કંપનીઓને પોતાનું કામ સાધવા માટે બાદશાહી રકમ ખર્ચવી પડી હતી. ત્યારબાદ પાર્લામેન્ટે જમીન સુધારવા બદલ મોટી રકમ ધીરી, અને જમીનદારોએ એના ભાડુતો પર આ દેવાની ધુસરી લગાવી દીધી.

જગજગ ગોટાળા

સામ્રાજ્યવાદી જર્મનીમાં પણ લાંચનું કામ મોળું નહોતું. એનાં સાંસ્થાનિક ખાતાઓમાં આ બદીએ ઘર ઘાલ્યું હતું. ક્રાંસ તો ઘણાએ દાખલા આપણી સમક્ષ રજુ કરે છે. ૧૮૯૦ ના પનામાના ગોટાળાની વંત જગજગ હેર છે. પનામા કેનલ કંપનીમાં કેટલું-એ નાણું રોકવામાં આવ્યું હતું, પરંતુ એ બધો પૈસો ડાયરેક્ટરોની શી વગેરેમાં વેડફાઈ ગયો હતો. જાપાને પણ આવા કદંગા રંગ અનુભવ્યા છે. થોડાજ વખત પહેલાં ૪૪ શખ્સોને જેમાંના કેટલાક રેલ્વેના મિનિસ્ટરો, પાર્લામેન્ટના સભ્યો હતા, તેઓ પર લાંચ લીધાનું તહોમત મૂકવામાં આવ્યું હતું. ઇંગ્લંડ મેળવવા માટે લાંચ ધરવામાં આવ્યાના દાખલાઓ પણ સંભળાય છે. એટલે મૂઢીવાદી સમાજ આમ લાંચ અને અપ્રમાણિકતાના પાયા પર સાથુત રહે છે. જ્યાં જ્યાં નજર કરો ત્યાં ત્યાં ઉપર જણાવ્યા તેવા પ્રકારના અનેક કિસ્સાઓ બહાર આવે છે.

(તા. ૯-૧-૧૯૩૨ ના "હિંડુસ્થાન"માંથી)

૪-ધર્મગુરુઓ! હવે સ્વસી જાઓ.

(લેખક:-ધૂળ ખંખેરનાર)

આપણા સમાજને અધોગતિએ પહોંચાડનાર આપણા ધર્મગુરુઓ છે. ધર્મને બહાને તેઓ ઘેર ઘેર જે ત્રાસ ને ઠેર વર્તાવે છે તે અવશ્યનીય છે. વગરમહેનતે પારકે પૈસે તાગડધિના કરનારા આ ધર્મગુરુઓ સમાજને હારણ છે. તેઓને પરમાત્માના અંશ તરીકે આલેખવામાં આવે છે, તેઓ જે કહે એજ સત્ય એટલુંજ નહિ પણ તેઓના જોલની વિરુદ્ધ જવું કે ટીકા સરખી પણ કરવી એ પાપ મનાય છે; અને વિશેષમાં, તેઓની વિરુદ્ધ વર્તનારને તુચ્છકારી કાઢવામાં આવે છે. તેઓ પૈકી કેટલાક ખુદ પોતાની જાતને બાવિક બહોતો તરફથી “ભગવાન” કહેવડાવવાનો ફાંકો રાખે છે. આવા પ્રકારના ધર્મગુરુઓની સત્તા શું જોહુકમી ને આપખુદી નથી?

રાજ્યતંત્રના સાચા સલાહકાર ને રાજ્યતંત્રના પ્રધાન તરીકે તેઓએ સતત ‘સેવા’ કરી છે. પરરાજ્ય સાથે પોતાના રાજ્યના વિસ્તાર અને વિસ્તૃત્તિ કાળે સંધિ અને વિગ્રહનો અમલ કરવા તેઓ દૂત ને એલચીનું કાર્ય પણ કરતાં અચકાતા નહિ. મઠ, પાઠશાળા અને વિદ્યાલયદ્વારા આચાર્ય તરીકે અસંખ્ય વિદ્યાર્થીઓને પોતાની દેખરેખ ને સંભાળ નીચે વિદ્યા સંપાદન કરાવવા શિક્ષક અને વાલીની ‘ફરજ’ બજાવનારા આ ‘પ્રભુના એજ’ટો’ પૂજતા પણ ખરા. દ્વિલક્ષ્મી, તત્ત્વજ્ઞાન ને ધર્મના પ્રચારકાર્યમાં તેઓ નવી નવી શોધ કર્યા કરતા હતા. જ્યારે જ્યારે રાજના દરબારમાં વિદ્વાનોની પરિષદ ભરાય ત્યારે ત્યારે વાદવિવાદ ને સંવાદમાં તેઓ ઉત્સાહથી અગ્રગણ્ય પાઠ બજાવતા. આયુર્વેદના નિયમિત અધ્યયનને અંગે તેઓ અસાધ્ય રોગોના રામજાણુ ઇલાજ જાણતા હતા અને વૈદ્યકશાસ્ત્રમાં પણ તેઓ પ્રવીણ હતા. આ પ્રમાણે રાજ્યતંત્રની સાથે ધર્મગુરુઓનો ગાઢ સંબંધ હતો એટલે રાજ્યો કરતાં પણ રાજ્યમાં તેઓની સત્તા વધારે પ્રબળ ને મહત્વની હતી; તેથી ઘણી વખત ધર્મગુરુઓના જોહુકમી અમલમાં રાજ્યો તો નામનાજ રાજ્ય કહેવાતા હતા.

યુગે યુગે નવીન સુધારા થતા જાય છે, અને પૂર્વે પછાત ગણાતા દેશો હાલ પ્રગતિને અનુસરી સમૃદ્ધિમય બનતા જાય છે; ત્યારે આપણે પુરાતન કાળની આપણી ઉત્કૃષ્ટ કારકિર્દીનું ફક્ત રમરણું કર્યા કરવું એ આજસ, નબળાઈ ને અજ્ઞાનપણું દર્શાવે છે. એક સમયે સારાચે યુરોપખંડમાં ધર્મગુરુઓની એકઠથ્ય, આપખુદી ને જોહુકમી સત્તા પ્રચલિત હતી. રોમન સામ્રાજ્યથી માંડી લગભગ ૧૯ મા સેકા સુધી રોમના પોપની સત્તા યુરોપખંડમાં ખૂણે ખૂણે પ્રસરાયતી હતી. જેમ જેમ પ્રજાસત્તાક રાજ્યના ડંકા વાગતા ગયા, તેમ તેમ પોપ-

ની સત્તા શિથિલ થવા માંડી. ઇંગ્લેંડમાંથી સને ૧૪૩૩માં હેન્રી આઠમાએ પોપની સત્તાને પાણીયું આપ્યું. ૧૭૮૯ની ફ્રાન્સની મહાન રાજક્રાંતિએ પોપની સત્તાને ઉથલાવી પાડવાને જે બીજા રાષ્ટ્રોએનાં ઉંડાં મૂળ યુરોપના બીજા દેશોમાં ધીરેધીરે ઉતરવા માંડ્યાં, અને ૧૯૧૮માં ઝારના પતન પછી રશિયાએ બોલ્શેવિકમની સ્થાપના કરી ધર્મગુરુઓને સદાને માટે તિલાંજલી આપી. સને ૧૯૩૧ માં રાજની સત્તા સામે બંડ ઉઠાવી રાજ અને જેરુઘંટસ ધર્મગુરુઓને સ્પેનમાંથી નાસી છૂટવાની ફરજ પાડી. આ પ્રમાણે, હાલમાં આખાથે યુરોપખંડમાં એકે એવો દેશ નથી કે જ્યાં ધર્મગુરુઓની અસલની જોડકમી, એકહથ્થુ ને આપણુદી સત્તા રાજ્યતંત્ર સાથે જોડાયેલી હોય કે સામાજિક બંધારણમાં ઉપરીપણું કેળવતી હોય.

પરંતુ હિંદમાં, પરદેશી નોકરશાહીની સરખામણીમાં આપણા ધર્મગુરુઓની સત્તા અત્યંત પ્રબળ છે, અને તેઓની હાકલ ધેર ધેર પ્રસરેલી હોય છે. કહેવાતા આપણા કેટલાક ધર્મગુરુઓના અનુયાયીમાં પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધારે પ્રમાણમાં હોય છે. પુરુષો પૈકી પણ વૃદ્ધ ને વાનપ્રસ્થ ભોગવનારાઓની સંખ્યાજ વધુ હોય છે. વળી સ્ત્રીઓ પૈકી વિધવા સ્ત્રીઓની સંખ્યા સૌથી વધારે હોય છે. “સાપ ગયા ને લોસોટા રહ્યા”ની કહેવત મુજબ આપણા કેટલાક ધર્મગુરુઓમાં નથી પુરાતની દિલ્સૂરી, નથી કાયદાનું કે તત્ત્વવિદ્યાનું જ્ઞાન કે નથી સામાન્ય વિદ્વત્તા. હવે તો ગાગરભટ્ટ બની કયા લલકારવામાં, રામલીલાની ભવાઇ ભજવવામાં, નાટકો કીર્તન કરવામાં અને બનાવટી આખ્યાન આપવામાં એમની હોંશિયારી ને બાહોશપણું સર્ગાયેલાં છે. જેમને આસને ખેસે એમના અતિશયોક્તિથી ગુણ ગાવામાં એમનું જ્ઞાન સમાયેલું હોય છે. એમની જીહ્વામાંથી સદાને માટે મધુ શબ્દોજ બહાર નીકળી આવે છે. કારણ કે સામા માણસનાં ખોટાં વખાણ કરવાનો જાણે તેમણે ધજરો લીધો હોય છે. એવું કહેવામાં આવે છે કે કહેવાતા આપણા ધર્મગુરુઓ પૈકી કેટલાક કુકર્મના કાળા માર્ગે નિર્દોષ અબળાઓને દોરે છે. એવા કેટલાક દંભી ને દુષ્ટ ધર્મગુરુઓથી ચેતતા રહી, તેઓનું સદાને માટે નિકંદન કરવા સમજી સ્ત્રીપુરુષોએ તત્પર થવું જોઈએ; એટલુંજ નહિ પણ નિર્દોષ સ્ત્રીઓને એમના કૂર ને કુકર્મી પંજમાંથી ઉગારવી જોઈએ. એવું સાંભળવામાં આવે છે કે, કાળા ચાંદાવાળા કેટલાક ધર્મગુરુઓ યોગસાધનાનો ખોટો ઢોંગ કરી મેલી વિદ્યાનો દુરપયોગ કરી અણસમજી સ્ત્રી-પુરુષોને લૂંટી ખોટો માર્ગે દોરે છે. કેટલાક કુટુંબમાં અમુક ચોક્કસ ધર્મગુરુને “ગુરુ” તરીકે માનવાની ને પૂજવાની પ્રથા પ્રચલિત છે ત્યાં એવા “ગુરુ” નું ધાર્મિક થાય છે; વગરકારણે અને

વગરકામે અવારનવાર ઘરમાં મહેમાન થઇ શુંદરીની માફક ચોંટી રહે છે, અને કુટુંબને ભારરૂપ બને છે. જે કુટુંબમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા વધુ હોય ત્યાં એવા “ગુરુ”ને સંધરવા ઉચિત નથી. એવા “ગુરુ”ઓનો સમાજમાંથી જડમૂળથી નાશ થાય તોજ સૌથી લાભકારક છે.

ધર્મને નામે કેટલાક ધર્મગુરુઓનો પરિચય અને સંગ કરવો કેવળ મૂર્ખાઈભરેલું છે. કારણ કે આધુનિક જમાનામાં દરેક પ્રકારના સાહિત્યનાં પુસ્તકો થોડી કિંમતમાં સહેલાઈથી મળી શકે છે; એટલે જેણે ધર્મનું જ્ઞાન સંપાદન કરવું હોય તેણે ધાર્મિક પુસ્તકો જાતે વાંચી લેવાં અથવા તો ટ્રાઇ સંગાં-સંબંધી કે રતેહી પાસે વંચાવીને સાંભળવાં વધારે સલાહભરેલું છે. આ પ્રમાણે વાપરેલો પૈસો અને પસાર કરેલો સમય કેટલાક દંભી ને કુકર્મી ધર્મગુરુઓની પાછળ બગાડેલા વખત અને ખર્ચેલા ધન કરતાં હજાર દરજ્જે ઉત્તમ છે.

જ્યારે હિંદ દિવસે દિવસે વધારે ને વધારે બેકાર અને ગરીબ થતું જાય છે; જ્યારે દુનિયાના ટોપ પણુ દેશ કરતાં તે સૌથી વધારે કંગાલ છે; જ્યારે હિંદમાં કારખાનાંના મજૂરો દુનિયાના ટોપ પણુ કારખાનાના મજૂરો કરતાં વધારે મજૂરી કરે છે અને પ્રમાણમાં સૌથી ઓછી રેશુ મેળવે છે; જ્યારે હિંદનો ખેડૂત જગતના ટોપ પણુ ખેડૂત કરતાં વધારે મહેનતુ ને કાળેલ છે; છતાં પ્રમાણમાં સૌથી ગરીબ છે એટલુંજ નહિ પણ અહોનિશ કામ ને મહેનત કયાં છતાં સદાને માટે દેવામાં ગરકાવ થએલો હોય છે; ત્યારે આપણા કેટલાક ધર્મગુરુઓ ફક્ત એકનીએક જૂની પુરાણી કથા કે આખ્યાન કહીને કે દરેક વિષયની કચુમ્બર કરી શ્રોતાજનોને ટોપ પણુ ઉપાયે ખુશ કરવાનું ધ્યેય રાખી, પ્રવચન આપી કે કશુંજ ના કરી, વગર મહેનતે ને વગરમજૂરીએ પારકાને પૈસે તાગડધિન્ના કરી મોજમગ્નહ હોય છે અને સમાજને ભારરૂપ રહે છે. જ્યાંસુધી આપણે આપણા કેટલાક ધર્મગુરુઓના કુકર્મી આચરણ, અયોગ્ય વર્તન, ને અણધટતી વર્તણુક સામે તેમજ તેઓની પરજીવી ખુશામતીઆ ને શુંદરીઆ જીંદગી સામે જાંડ ઉઠાવીશું નહિ ત્યાંસુધી નિર્દોષ સ્ત્રીપુરુષોનું જીવન વધારે દુઃખી થશે, આપણા સમાજ વધારે ને વધારે અધોગતિએ પહોંચશે, અને આપણા દેશ વધારે ને વધારે પછાત રહેશે.

(“નવયુગ” માસિકના એક અંકમાંથી)

૫-આદર્શ નાગરિક

(લેખક:-શ્રી. રસિકલાલ વીણુ, ખી. એ.)

પશ્ચિમનું આદર્શ નાગરિકત્વ એટલે બુદ્ધિપૂર્વક (?) મત આપવાની સમજણ, અને દેશના કહેવાતા કાનૂનોનું વ્યવહાર પાલન; પરિણામે કહેવાતા આદર્શ નાગરિકના અંગત વ્યવસાયોને વ્યાવહારિક નીતિ સિવાય ખીજી રીતે પ્રગ્નજીવન સાથે જાણે સંબંધજ નથી એમ માની લેવાયું છે. આજનો આદર્શ નાગરિક પૈસાથી કે સત્તાથી પોતાના અન્યાયોને ઊંજળા ખતાવી શકે તો એના નાગરિકત્વને લાંછન ન લાગે. આ પરિસ્થિતિની પાછળ કેટલી બધી ભયંકરતાઓ છે ?

આપણો મીલમાલેક હજારોનાં લોહી પીતો હોય, આપણો રાજ્યનીતિસ પોતાની સત્તાના જોરે લાખોના જનમાલની હોડ કરતો હોય, બુદ્ધિજીવો છુપાવી દેશને ભારેમાં ભારે હાનિ પહોંચાડતો હોય અને એ રીતે પોતાની પાપી સત્તા ટકાવતો હોય, આપણો સેનાપતિ ગરીબ ખેડૂતોનાં બાવડાંના બળે રોટલા મેળવતો હોય, છતાં એજ ખેડૂતનાં બાળખંચાંને કકડતી ઠંડીમાં કે વરસતા વરસાદમાં એકની એક ઝુંપડીમાંથી હાંકી કાઢતો હોય; આપણો વકીલ ન્યાય અપાવવાને નામે બુદ્ધિનો વ્યભિચાર કરતો હોય; શાંતિ સ્થાપવાને બદલે કુટુંબો તારાજ કરતો હોય; તોપણ આપણે એ બધાને સમાજના પોષક અને આવશ્યક તારણુદાર માનીએ. એ એમની નાગરિકત્વની વ્યાખ્યાને લાંછન ન લગાડે ! કેવી વિષમતા !

ત્યારે આદર્શ નાગરિકત્વની વ્યાખ્યા કરીએ. શ્રી. મશરવાળાનો “જીવન સિદ્ધાંત” એજ આદર્શ નાગરિકનાં લક્ષણ. આદર્શ નાગરિકનું જીવન, વ્યક્તિ અને સમાજનાં પારસ્પરિક “ધારણુ, પોષણુ અને સત્વસંશુદ્ધિ” કરે. સમાજજીવનના પાયાને ઢીલા કરે, તે જીવનમાં અશાંતિ અને ઝેર ભેળે, અને તેની યોગ્ય ઉત્ક્રાન્તિ થતી અટકાવે, તેમાં વિલંબ કરે, તે આદર્શ નાગરિક નથી.

એવા નાગરિકના ઘડતરમાં જે જે તરવો ફાળો આપી શકે, તેનો હવે વિચાર કરવો ઉચિત ધાર્જ છું. માતાપિતાના સંસ્કાર અને કેળવણીની સંસ્કારિતા-એ જે બળો વ્યક્તિના ઘડતરમાં ધણું અગત્યનાં છે. માતાપિતાની જવાબદારીનો વિચાર અહીં માંડી વાળાશું; પરંતુ કેળવણી કેટલે અંશે એવા નાગરિકત્વમાં ફાળો આપી શકે, તે વિષે વિચારીએ.

આદર્શ કેળવણીને શાસ્ત્રકારોએ સા વિદ્યા યા વિમુક્તયે કહી. એનું ધ્યેય મુક્તિ. એટલે એ કેળવણી શરીર અને આત્મા બેઉને વિષે વિવેકયુક્ત મર્યાદાવાળી દૃષ્ટિ રાખે, પોતાના ધ્યેયને બૂલી

ન જાય; વ્યક્તિ અને સમષ્ટિના શ્રેય અને પ્રેયમાં આવશ્યક સહગુણો-નું સામંજસ્ય સાધે-અર્થાત્ એ કેળવણી પ્રત્યેક વ્યક્તિને જીવનને વિષે નિશ્ચિત દષ્ટિબિંદુજ આપે છે. જ્યાંસુધી દષ્ટિબિંદુની સમાનતા નથી, ત્યાં સુધીજ વ્યક્તિગત જીવનમાં વિગ્રહ.

આજની કેળવણીને તો નથી ધ્યેય, નથી વિવેક કે નથી જીવન-ને વિષે નિશ્ચિત દષ્ટિ. આજની કેળવણી એટલે મૂર્ખાઈભરેલી બુદ્ધિની કસરત. એ કેળવણીકારની પોતાનીજ નિશ્ચિત દષ્ટિ નથી, તો શિષ્યની ક્યાંથી હોય? આ કેળવણી મનુષ્યને માત્ર બુદ્ધિવાળું પ્રાણીજ માને છે. મનુષ્યઆત્માનાં ખીજાં લક્ષણો, તેની હાર્દિક લાગણીઓ, અંતઃકરણ વગેરે બાજુ તો કેવળ વિસારી મૂકે છે. પરિણામે આજની કેળવણી પામેલા આપણે બુદ્ધિ-દૈત્યો બનીએ છીએ, અને આપણા માનવજીવનની સાર્થકતાને આવશ્યક ખીજા ગુણો અણખીલાજ પડી રહે છે.

આજે આપણી કેળવણીનું ધ્યેય સૌની દષ્ટિએ, માત્ર ધનપ્રાપ્તિ અને તેના વડે ભૌતિક ઉપભોગો સિવાય બીજું શું છે? એ કેળવણી નિર્મોલ્ય, ઓજસરહિત, ખેડારી અને પ્રમાદ વધારનારી છે. આ કેળવણીએ હૃદય વગરના, લોહીચૂસણીઆ માનવપ્રાણીઓની વૃદ્ધિ કરી છે; આત્મત્યાગી, પોતાનું સર્વસ્વ સમાજહિતને માટે જતું કરનાર “આદર્શ નાગરિક” તૈયાર નથી કર્યા અને જે મહા-પુરુષો આજે આપણે જોઈએ છીએ, તેઓએ પોતાની મહત્તા આ કેળવણીએ આપેલા સંસ્કારો જૂંસીનેજ મેળવી છે.

આ કેળવણી, એ બુદ્ધિના જોરેજ માત્ર પોતાનો “દૈવી હક્ક” રાટલો મેળવવા માટે છે એમ કહેનારા, એમ વર્તનારા, સ્ટુડન્ટો ઉભા કર્યા છે. તેઓ હાડકાંના હરામ ધાય તોયે, દુનિયા તેમની અણજાજતી જરૂરતો પૂરી ન પાડે તે તેમનાથી સહેવાતું નથી. એવી એમની હરામખોરીને દુનિયાએ-સમાજે સ્વીકારી લઈ, પ્રશંસાપાત્ર બનાવવી જોઈએ, એમ એ બુદ્ધિજીવીઓ માને છે; મનાવવા મથે છે.

તોયે ખરું પૂછો તો આજે સમાજનો જીખમરો, ખેડારી, દુઃખ અને અસંતોષ બીજા ગુનાઓ, આવાજ હાડકાં લાગલા માણસોને આભારી છે. દુનિયાને ઉપયોગી એવું કાંઈ પણ ન પેદા કરનાર-તેમાં મદદ ન કરનાર-“નાગરિક” બટકું રાટલો ખાય તો તેટલા પૂરતો પણ તે ચોર હરે છે. પોતાને માટે સમાજ જે કાંઈ કરે તેથી બમણું કરીને તે સમાજને આપે એવીજ એની તો તૈયારી હોવી જોઈએ.

પણ આજની બુદ્ધિજીવી જનતા—દાકતરની દવાઓ પીવામાં સુખ માને છે—શરીરમહેનત કરી સુખી અને આરોગ્ય રહેવામાં

દુઃખ માને છે. કેટલીક વાર એમજ માની લેવાય છે કે, મનુષ્ય-સ્વભાવનેજ એ પ્રમાણે નિષ્ક્રીય રહેવું ગમે છે, પણ સાચું એ છે કે, જીવનનું સાચું દૃષ્ટિબિંદુ ન હોય-જે પ્રમાણે આજે ધણું ખરું છે-ત્યારેજ આવું બને છે. શરીરમહેનતમાં જે નૈસર્ગિક સુખ છે, જે અગોલ આનંદ તંદુરસ્ત મહેનત દરમિયાન અને તે પછી મળે છે, તે માત્ર મોટરમાં બેસી શહેરોના ઘીય લતાઓમાં ફરવામાં કે બગીચાઓમાં જવામાં પણ નથી મળતો. આપણે કેટલા અંધ બન્યા છીએ કે, શરીર તરફ, પંપાળીને જળવી રાખવાની કોઈ વસ્તુ હોય તેમ, વર્તીએ છીએ. સાધનોમાં સાચું સુખ નથી; સુખ તો હૃદયમાં વસે છે. અને શરીરમહેનતને અવગણી ખોરાક પચાવવા ફરવા જવું પડે, ક્રુટ સોલ્ટ જેવી દવાઓ પીવી પડે, એનો અર્થ એટલોજ કે કટાઈ જવું, શક્તિહીન બનવું, આત્મહત્યા કરવી. આવા નાગરિકો ખીણું તો શું કરે, સિવાય કે પોતા અને સમાજ પ્રત્યે અન્યાયો. પોતાની શારીરિક શક્તિઓ ધસી નાખનાર નાગરિક પાપી છે.

આપણા આદર્શ નાગરિકો તૈયાર કરનારાં પુસ્તકો તો જુઓ! કેવાં ખીભત્સ! આપણા બાળકો અને ભાઈઓનાં હાથમાં ખીજાઓથી અજાણે કેવી કેવી નવલો જઈ પડે છે તે તો વિચારો! અને શાળાના અભ્યાસક્રમના ઢંગધડા કેટલા? તેમાં ‘ધ્યેય’ને આવશ્યક અને પોષક કેટલું?

હવે આપણા શિક્ષક! કેવા પેટભર, સંકુચિત, યંત્રવત્! એમનાં ખાનગી જીવન કેટલાં સ્વાર્થમય, જડ, આદર્શહીન! એમનો વિદ્યાર્થી સાથેનો સંબંધ કેટલો અહુદય, પશુતુલ્ય! અને બંનેની દૃષ્ટિ—અનર્થમૂલક!

એથીયે વધારે અગત્યનો પ્રશ્ન બ્રહ્મચર્યનો છે. આપણી કેળવણીમાં બ્રહ્મચર્યનું તો નામેય સાંભળ્યું યાદ નથી. એટલે એનો અર્થ એટલોજ કે, શિક્ષક અને વિદ્યાર્થીના અંગત અને આંતર-જીવનમાં બંને બિલકુલ રસ લેતા નથી; એમ માની લે છે કે એ એમનું ક્ષેત્ર નથી.

એટલે જ્યાંસુધી શિક્ષકની દૃષ્ટિ જીવન વિષે નિશ્ચિત ન બને અને શિક્ષણ એનું આજીવન કાર્ય ન બને ત્યાં સુધી કેળવણીના દેદાર સુધરવાના નથી. એવો શિક્ષક તો સ્વેચ્છાએ કરીને ગરીબ રહે અને એ ગરીબીને આબૂષણરૂપ લેખે; શરીરમહેનતને ન અવગણે; પણ ઈશ્વરનો આશીર્વાદ ગણે. એનું વલણ ભૌતિકજ ન હોય, આધ્યાત્મિક હોય.

આદર્શ નાગરિકો તૈયાર કરવાના ખીજા પ્રયત્નો “શુરુકુલે” કર્યા છે. એ શુરુકુલમાં આજીવન કાર્યકરો નથી, નિશ્ચિત ધ્યેય

નથી. હેતુની સાથે ધ્યેય ફેરવાય; કાર્યકરોને મમત્વ નથી. માત્ર જીવાનીમાં આર્થિક ઉન્નતિના પગથીઆરૂપ અથવા વૃદ્ધાવસ્થામાં રોટલાનું સ્થાન; એવું એ બની રહે છે. એવી કેળવણીમાં પશ્ચિમના ડહોળાએલા રંગો પૂરેલા છે. નથી એમાં ઉપયોગી એવી શરીરમહેનત કે ઉદ્યોગો. માળાપો પાસે મુસિક કે વાર્ષિક રકમ લઈ રોટલાનો ખર્ચ કાઢ્યો એટલે બસ. પણ એવા ગુરુકુળે વ્યાખ્યાતા, પ્રચારક અથવા સંકુચિત ધાર્મિક મનોદશા સિવાય શું તૈયાર કર્યું? સમાજની વચ્ચે નાગરિકત્વનો આદર્શ રજુ કરતો, સ્વાવલંબી અને સંસ્કારી નાગરિક ક્યારે તૈયાર કર્યો? અહીં બ્રહ્મચર્ય વિષે કેટલોક વિચાર થાય છે ત્યારે ભાવિજીવન વિષે ધણોજ થોડો. પરિણામ લગભગ એનું એ.

ત્યારે ‘આદર્શ નાગરિક’ને તૈયાર કરનારી સંસ્થા કેવી હોય? એને કેવી કેળવણી મળવી જોઈએ? આ સમસ્યા ઉકેલવી રહી.

એ કેળવણી ભાડુતી માસ્તરોથી અપાતી પાંચ કલાકની નહિ હોય; એ કેળવણીનો સંબંધ ચોવીસે કલાકનો હોય. એના કેળવણીકારના વિશિષ્ટ ગુણો વિષે ઉપર કહ્યુંજ છે. એની કેળવણી કેવળ પુસ્તકીઆ નહિ હોય, પણ ચારિત્રને ધડનારી, શરીરમહેનતને પ્રાધાન્ય આપનારી, સમાજના સુખને પોષક, એવાજ ઉદ્યોગોને સંત્રહનારી હોય. એ કેળવણીમાં શિક્ષક શિષ્યનો સંબંધ હૃદયનો હોય. એમાં જડતાને બદલે વિશાળતા હોય; એ વિશાળતામાં સત્યની પૂજા હોય. એ કેળવણી માત્ર અમુક માન્યતાઓ ઠસાવી દેવાનેજ ન અપાય, પણ મનુષ્યની સ્વાભાવિક એવી વિવેકબુદ્ધિને બળત કરી હૃદયની લાગણીઓ કેળવનારી હોય. સૌથી વિશેષ અગત્યનું લક્ષણ તો એ કે, એ કેળવણીથી પોતાનીજ શરીરમહેનતથી રોટલાના પ્રશ્નનો નિવેડો લાવી, સંસ્કારી નાગરિક સમાજની વચ્ચે રહી પોતાનો આદર્શ રજુ કરે.

જો ખીજી યોગ્યતાઓ વ્યક્તિના નાગરિકત્વને આવશ્યક છે, તો એથી વધારે અગત્યની ઉપર જણાવી તે છે. જે નાગરિક સમાજના “ધારણ, પોષણ અને સત્વસંશુદ્ધિ”ને કાઠ પણ રીતે હાનિકર્તા નીવડે, તે સાચો નાગરિક નથી, સમાજવિધાતક છે.

લેખક પોતે એવી કેળવણી વિષે આજાં સ્વપ્ન સેવી રહ્યો છે. પ્રભુ એની ઈચ્છા પૂર્ણ કરો.

(તા. ૮-૧-૧૯૩૧ના “એ ઘડી મોજ”ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

૬-સંસ્કૃતિનાં કારણનાં

(લેખક:—શ્રી. કૅલેજિઅન)

મૂડીવાદ ઉપર ઉતરેલી કાળી આફતે આજે આર્થિક અને રાજકીય ક્ષેત્રમાં વર્ગવિગ્રહને વધુ બીષણુ બનાવ્યો છે; એટલું જ નહિ, તેના પડધા સંસ્કૃતિ ઉપર પણ સીધા પડ્યા છે. આજે કામદારો અને વર્ગવિગ્રહમાં કામદારોની પડખે ઉભેલા બુદ્ધિજીવીઓ જોઈ શકે છે કે કલા, વિજ્ઞાન, પત્રકારિત્વ અને ફેશનવણી, તેમજ જાહેર જનતાના માનસને સર્જતી દરેક વસ્તુઓનો ઉપયોગ સામ્રાજ્યવાદીઓ તેમના જાલીમ શોષણના સત્યને છુપાવવાને માટે, અને તેમની સત્તાના સિંહાસનને સ્થિર રાખવાને માટે જરૂરી જુઠાણનો પ્રચાર કરવામાં જ વાપરે છે.

મૂડીવાદ આજ પતનને માર્ગે વેગથી જઈ રહ્યો છે. તેના આત્મા ક્યારેનાય હણીઈ ગયો છે. તેની ચેતના તેના શરીરને છોડીને ચાલી ગઈ છે. આજે સામ્રાજ્યનાં પાટનગરોમાં કુધાથી પીડાતા લોક રોટલીની ખૂંચો મારે છે. આજે કામધંધા વગર લાખો કામદારો આથડે છે. સામ્રાજ્યની જનતા ઉપર ભૂખની ભૂતાવળો ઉતરી છે. અમેરિકાનું પાટનગર ન્યૂયોર્ક લ્યો, કે બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું પાટનગર લંડન લ્યો; વિશ્વનાં સ્વર્ગ ગણાતાં આ સ્થાનોમાં કામ શોધતાં કામદારોનાં ટોળાંનાં વર્તુલો દરેક ક્ષણે મોટાં જનતાં બન્યા છે. આ સ્થળોએ સામ્રાજ્યવાદી સરકારતંત્ર આર્થિક આફતને અટકાવવાનો ખાલી દંભ કરે છે; જ્યારે ખીજા બાજુથી આ મહાશય જાલીમ જંગની તૈયારી કરે છે. આ કટોકટીનો કાળ છે. જેને આંખો છે અને જે જોઈ શકે છે તેઓ જોઈ શકતા હશે કે, આજે મૂડીવાદ ગુપ્ત તેમજ જાહેર રીતે સંસ્કૃતિને સર્જતાં શક્તિ પોતાના ભાંગતા દેહને ટકાવવા માટે યોજી રહ્યો છે.

આજે દેવાળો, શિક્ષણસંસ્થાઓ, સવારે અને સાંજે પ્રસિદ્ધ થતાં વર્તમાનપત્રો, માસિકો અને રેડિયો મૂડીવાદી પ્રચારનાં મોટાં મશીન બન્યાં છે. આજે પ્રભુનાં પ્રાર્થનામંદિરોને અસત્યો ઉત્તરવાના અખાડા બનાવવામાં આવ્યાં છે. શાળાઓમાં અવળું અને અહિતકર શિક્ષણ આપવામાં સામ્રાજ્યવાદી માનસ ઉપર અવળી અસર કરવાની યોજના કરવામાં આવી છે. વર્તમાનપત્રો, આજે કામદારસમૂહની બેકારી સંબંધી, આવતી યાદવાસ્થળી સંબંધી, અને રશિયા સંબંધી અસત્યોના પ્રચાર માટેજ વપરાઈ રહ્યાં છે. જ્યારે સોવિયેટ રશિયામાં આ સર્વ વસ્તુઓ સમાજજીવનને બિંધું બનાવવા માટે યોજાઈ રહી છે, ત્યારે જગતમાં જુઠાણાં ફેલાવવા માટે આ વસ્તુઓનો સીધો ઉપયોગ થઈ રહ્યો છે.

સામાજ્યવાદીઓ તેમ કરે એમાં જરા પણ નવાઇ નથી. ઇતિહાસનો એ ક્રમ છે. વર્ગીય સમાજરચનામાં શાસકવર્ગ હમેશાં સંસ્કૃતિનાં સાધનો વડે પોતાનો કડક કાણુ ચિરંજીવ રાખવા મથે છે. સત્તાનાં સિંહાસનો સ્થિર રાખવાને માટે આજ સાધનોનો ઉપયોગ કરે છે. શાસિત સમુદાયને રાજકીય કે આર્થિક લાભથી વંચિત રાખે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેમનાં જીવન સારાં સંસ્કારી ન બને તેટલા માટે ખાસ કાળજી રાખે છે. કામદારો કદીયે ઉંચે ન આવે તેટલા માટે તેઓ અત્યારથીજ આક્રમણ કરી રહ્યા છે. તેઓ કમાણી ઉપર કાપ મૂકવાને યત્ન કરી રહ્યા છે; પણ એ ઉપરાંત તેઓએ આજે પ્રગતિવાતંત્ર્યના પડાને પણ ચીરી નાખીને કામદાર વર્ગનાં સાહિત્ય ઉપર પ્રખર અંકુશ મૂક્યો છે. સામાજ્યવાદી પોલીસ કામદારસમૂહની સભાઓ તોડી નાખે છે, અને તે મૂડીવાદીઓ કામદાર નેતાઓ ઉપર વ્યવસ્થિત વેર લે છે. આ સર્વ કરપીણ કામનો એકજ ઉદ્દેશ હોય છે અને તે સત્તાને સ્થિર રાખવાનો-તેમના શાસનને શાશ્વત કરવાનો.

આજની શિક્ષણસંસ્થાઓ જુઓ. સરકારી શાળાઓમાં કોઇ પણ શિક્ષકની હિંમત નથી કે તે સામાજ્યવાદના શોષણ સામે શબ્દ ઉચ્ચારી શકે. આ ત્રાસ આટલેથી નથી અટકતો. જો કોઇ વિદ્યાર્થી યુવાન ચળવળમાં ભાગ લે તો તેઓને શાળામાંથી તરતજ વિદાય લેવી પડે છે. પૂનાના ચાર વિદ્યાર્થીઓને યુવકસંઘના સભ્ય હોવા બદલ ફરગ્યુસન કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મહાજનીએ વિદ્યાલયનો ત્યાગ કરવાની ફરજ નથી પાડી? આપણી શિક્ષણસંસ્થાઓ અને વિદ્યાલયો આજે સામાજ્યવાદના સીધા અંકુશ નીચે મુકાયેલાં છે. આ શાળાઓ આપણા વિદ્યાર્થીગણને મૂડીવાદી સંસ્કૃતિની તાલીમ આપી રહી છે. તેમનામાં માલીકીપણની ભાવના ખીજ રોપી રહી છે-તેમનામાં સામાજ્યવાદની ભક્તિ વાવી રહી છે.

વર્તમાનપત્રો જુઓ. આજે વર્તમાનપત્રો દરેક ઘટનાને મૂડીવાદી દૃષ્ટિબિંદુએ વિલોકીને આલેખે છે. શા માટે ન આલેખે? વર્તમાનપત્રોના તંત્રીઓ માલીકની મોરલી નીચે નાચવાને માટે બંધાયેલાં હોય છે. વર્તમાનપત્રો આજે મૂડીવાદી પ્રચારનાં મોટાં કારખાનાં બન્યાં છે. સામાજ્યવાદી રૂશિયા સંબંધી જુહાણુની જળ ત્યાંજ ઉભી કરવામાં આવી છે; એટલુંજ નહિ પણ કામદાર સમૂહનાં લક્ષ્યબિંદુને વિપ્લવી માર્ગથી વેગળે ખસેડવાને, અદાલતના કેસો અને ડિટેક્ટીવ નવલકથાઓથી પાનાંઓ ખાસ ભરવામાં આવે છે. વર્તમાનપત્રો આજની સંસ્કૃતિમાં આવેલા ભાગ ભજવે છે. સમાજના જીવનને શ્રેયસ્કર તે કંઈજ આપતાં નથી. આજે સમાજજીવનના ઘડતરમાં ફાળો આપવાને બદલે દુઃખના દાવાનળને

તે સળગતો રાખે છે.

ધર્મસંસ્થાઓ જીવો; વહેમ વધારવાના તે મોટા અખાડા છે. દરેક જગ્યાએ અજ્ઞાન અને આત્માનાં ખોટાં ધર્તીગોને ફેલવવાનાં તે મુખ્ય ધામ છે. ધર્મ એ આજે આમવર્ગને માટે સ્વર્ગની ધમારત ઉભી કરીને આધ્યાત્મિક નશો પાછું રહ્યું છે. કામદારો પોતાનું હિત વિસરી જાય, કામદારો આજે ઉત્થાનનો ખરો માર્ગ વેગળો ખસેડે તેટલા માટે ધર્મનું તૂટ ઉભું કરવામાં આવે છે; અને મદાન્ધ સંપત્તિવાનોનું આ 'રેખોટ' માલદાર સંસ્કૃતિના ગુણ ગાવામાં સારાય સમય પસાર કરે છે.

મૂડીવાદીઓ આજે રમતના અખાડાનો પણ આવોજ ઉપયોગ કરી રહ્યા છે. આજે ચતુરંગી ક્રીકેટ મેચ કોમીવાદને વધારવાનું સાઈ સાધન થઈ પડ્યું છે. પુનાની શરત મધ્યમ વર્ગના માનવીઓના ખિસ્સા પર કાપ મૂકવાનો એક સુંદર માર્ગ છે. એટલુંજ નહિ પણ મૂડીવાદી સંસ્કૃતિનાં શરીરકસરતનાં આ સાધનો આનંદના અખાડા બન્યા છે. જાતીય ભેદથી મૂડીવાદે રમતોને પણ રંગી છે. કોમીદોષનું કાળજી મૂડીવાદે ક્રીકેટ ઉપર પણ લગાડ્યું છે. અને આ પ્રમાણે આ આનંદના ક્ષેત્રમાં પણ મૂડીવાદી સંસ્કૃતિ પોતાની દૃષ્ટિએજ શાસન કરે છે.

ચિત્રપટ અને રેડિયો એ આ જીર્ણ પામતી સંસ્કૃતિએ પોતાના પ્રચારને માટે અસ્તિત્વમાં આણેલાં આધુનિક સાધનો છે. અહીં લેખકો ઉપર મૂડીવાદીઓ સીધો સીતમ ચલાવે છે. આધુનિક સંસ્કૃતિને પોષે તેવાં ચિત્રપટ લખવાની મૂડીવાદ લેખકમંડળને આગ્રા કરે છે. કદાચ જો કોઈ લેખક શુદ્ધિયુક્ત રીતે આ સંસ્કૃતિની ઉપેક્ષા કરતું આલેખન કરે તો તેના ઉપર સેન્સરનો ક્રોધ ઉતરે છે.

આ યુગના ચિત્રપટમાં કામદારસમૂહનું કરુણ ચિત્ર તમને કદીય નજરે નહિ પડે. હાલના સીનેમાપટ ઉપર ખેડૂત જનતા ઉપર ગુજરતો સીતમ તમે જોવા નહિ પામો. આધુનિક રૂપેરી પડદા ઉપર ખેડાર જીવનનાં કરુણ દૃશ્યો કદી પણ નહિ દેખાય. કારણ? આ દૃશ્યો મૂડીવાદીઓ ખતાવવા ના પાડે છે; એટલુંજ નહિ પણ રેડિયો ઉપર પણ લોકસમૂહનો સીધો ખલિષકાર થાય છે. સાંજે પથરાતા રેડિયો સંગીતમાં તમે સામ્રાજ્યવાદી સંસ્કૃતિ સામે એક અક્ષર પણ નહિ સાંભળી શકો. જ્યારે આમવર્ગના પેટમાં કુધવાની આગ સળગે છે ત્યારે સંગીતની સુખદ લહરીઓથી વિલાસ કરતા મૂડીવાદીઓ તેમના રેડિયો ઉપર અટહારય કરી રહ્યા છે.

વીસમી સદીમાં મૂડીવાદી સંસ્કૃતિ એ સામ્રાજ્યવાદી સંસ્કૃતિ છે. અમેરિકનો આજે પરદેશમાં પોતાની મૂડી રોકે છે. સાથે સાથે તેઓ અમેરિકન ફિલ્મો મોકલે છે. અમેરિકન ગન-ખોટ અને

પાદરીઓ પછી ત્યાં પગલાં મૂકે છે. ક્યુબા, હૈટી, ચીન અને શીલિપ્પાઇન્સમાં અમેરિકન મૂડીવાદીઓ શાળાઓ રચાપે છે કે જેથી મધ્યમ વર્ગનાં બાલકો અમેરિકન સંસ્કૃતિને જીવનમાં ઉતારીને પોતાનાં કચડાતાં બાંધવોનો સ્વાતંત્ર્ય જંગ વિસરી જાય. આમ એશિયાના આ પરાધીન મુલકોમાં યુરોપીય સંસ્કૃતિના નામે આ પીળી પ્રજાના પ્રચંડ શોષણના સંચાને શરૂ કરવામાં આવે છે.

આજે સૃષ્ટિની સપાટી પર જે સંસ્કૃતિઓનું સંઘર્ષણ શરૂ થઈ ગયું છે. એક બાળુ આજ મરું, કાલ મરું કરતી મૂડીવાદી સંસ્કૃતિ અને બીજી બાળુ સમાજવાદી સંસ્કૃતિએ આક્રમના યોગાનમાં પરસ્પર પડકાર કર્યો છે. બન્ને સંસ્કૃતિઓ વચ્ચેના બેદ હવે યોજાયા દીસતા જાય છે. જગતના ઇતિહાસમાં આજે પહેલીજ વાર સમૂહસંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે. કાળની કીતાબ ઉપર પહેલીજ વાર આજે સમૂહસંસ્કૃતિનાં સર્જન થાય છે. આજે સોવિયેટ શાસનમાં સમગ્ર શ્રમજીવી સમૂહ નવી સંસ્કૃતિનાં સર્જન કરી રહ્યો છે. આમવર્ગની ખરી આઝાદીની ભૂમિકા ઉપર આજે સૃષ્ટિના છટા ભાગ ઉપર કાળ કંઈ નવાજ અક્ષરો આલેખી રહ્યો છે. ત્યારે મૂડીવાદી સાહિત્ય, સંગીત, સિનેમા અને કલા આજે છેલ્લો શ્વાસજ લઇ રહ્યું હોય તેમ દેખાય છે. એક બાળુ સમાજવાદી સંસ્કૃતિ સમાજજીવનને હિંચે ચઢાવવા યત્ન કરે છે, ત્યારે બીજી બાળુ મૂડીવાદી સંસ્કૃતિ સમાજના આધુનિક સંતાપને ચીરંજીવ રાખવા માટે અપાર યત્નો આદરે છે.

(“નવયુગ” માસિકના એક અંકમાંથી)

૭-લોકસાહિત્ય

(લેખિકા:-સૌ. તારાબહેન માણેકલાલ પ્રેમચંદ)

આપણા સમાજમાં નિરક્ષરતાનું પ્રમાણ મોટું છે છતાં પણ આર્યસંસ્કૃતિ કાંઈક અંશે જળવાઈ રહી છે તેનાં કારણોમાંનું એક મુખ્ય કારણ લોકસાહિત્ય છે. શહેરોમાં નવા રૂપાંતરમાં લાપણો અને લેન્ટર્ન સ્લાઇડઝ દેખાય છે; જ્યારે હળુસુધી પણ ગામડામાં તો લોકકથાઓ અને લોકગીતોજ છે. શ્રદ્ધાળુ સ્ત્રી-પુરુષો દિવસમાં એકાદ કલાક તો કથાશ્રવણમાં ગાળેજ, કે જેથી તેમને ઇતિહાસ ઇત્યાદિ સાહિત્યનું જ્ઞાન નિયમિત મળ્યા કરે. કેટલાક પરદેશીઓ આપણા દેશમાં આવે છે ત્યારે આશ્ચર્યચકિત થાય છે અને પ્રશ્નો પૂછે છે કે, તમારા દેશમાં અક્ષરજ્ઞાનનું પ્રમાણ બહુ થોડું છે અને તેમાં-

એ સ્ત્રીઓનું તો ખાસ કરીને માત્ર બે કે ત્રણ ટકાજ છે; છતાં પણ ઘણી સ્ત્રીઓ તેમના કાર્યમાં વ્યવહારકુશળ હોય છે તેનાં શું કારણો ?

અક્ષરજ્ઞાન એ ઘણીજ અગત્યની વસ્તુ છે અને અક્ષરજ્ઞાનથી દરેક ક્ષેત્રમાં સ્વતંત્રપણે કામ કરવામાં મોટી સગવડતા થાય છે; તોપણ તેની સાથે સાથે લોકસાહિત્ય અને લોકગીતો જળવાઈ રહે અને ઉપયોગ કરીએ તો તેનો અમૂલ્ય લાભ ન ગુમાવીએ. તેજસ્વી પ્રજાજીવન ધડવામાં લોકસાહિત્યને કેળવણીનું મોટું અંગ ગણી શકાય.

ગામડાંઓમાં રાત્રિવેળાએ અને ખાસ કરીને અજવાળી રાત્રે ફળિયામાં બેસીને વયોવૃદ્ધ પુરુષ કે સ્ત્રી ટોળાથી વિંટળાઈને જ્યારે વીરરસ કે કરુણરસની કથાઓ કહે છે ત્યારે જે આનંદ અને ઉત્સાહ સમાજ અનુભવે છે, તેવો આનંદ વ્યવસ્થાપૂર્વક ગોઠવાયેલાં બાપણોમાં કવચિતજ મળે છે; અને તે આનંદ અનુભવતાં જે જીંદગીભરતી છાપ નાનાં, કુમળી વયનાં, બાળકો પર પડે છે તેનો તો આપણને અનુભવ હોય તોજ ખ્યાલ આવે. મોટાં શહેરોમાં પણ માળાઓના ખુદ્દા સ્વચ્છ ચોકમાં રાત્રે પરવારીને કુટુંબો ભેગાં મળીને લોકસાહિત્યનો શોખ કેળવે તો સમૂહમાં જ્ઞાન સાથે આનંદ મેળવવાની ભાવના કેળવાય.

શહેરોની અંદર આપણે ગરબાઓ કરીએ છીએ તે કાંઈ ગામડાના રાસની તોલે ન આવે; નાતી બાળાઓ બોલતાંચાલતાં શીખે ત્યારથીજ તેની શેરીમાં રમતાં રમતાં રાસડા શીખે છે. એટલે હિંમર થતાં ગરબા તેને કુદરતી આવડે છે. નવરાત્રિમાં ગરબા ઉત્સવ થાય છે ત્યારે તે ગરબાઓનો ભાવ બાળાઓના અંતરમાં ઉતરેલો હોય છે એટલે ફરતી વખતે બધા અવયવો ભાવથી ભીના હોય છે અને પ્રેક્ષકોને પ્રેરણા પૂરે છે. મધરાતે જ્યારે ખૂબ રસ જામે છે ત્યારે પ્રેક્ષકોને મુગ્ધ કરે છે.

આપણું લોકસાહિત્ય ઘણું બહોળું અને વિશાળ છે તેને જે આપણે જાળવી રાખીએ તો મોંઘું ધન જાળવ્યું ગણાય.

(જુલાઈ-૧૯૩૧ના “શારદા”માંથી)

૮-શ્રીઓનું વાચન

(લેખક:-શ્રી. સીતારામ જે. શર્મા)

(૧)

આપણા દેશમાં એક તો સ્ત્રીકેળવણી નામની, લગભગ સેંકડે બે ટકા જેટલી છે; તેમાં પણ બે ચાર ચોપડીથી વિશેષ આગળ વધેલી બહેનોની સંખ્યા તો ઘણીયે ઓછી છે. આ ઓછી સંખ્યામાંથી શાળા છોડ્યા પછી વાચનનું 'વ્યસન' જેમને વળગેલું હોય તેવી બહેનો તો તેથીએ ઓછી છે.

નિર્ધનતા અને નિરક્ષરતાએ આ દેશને લથંકર નુકસાન કર્યું છે. દરેક માણસ બધીજ બાબતમાં સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવતા હોતા નથી, પરંતુ જ્ઞાનની જુદી જુદી કક્ષાઓમાં પારંગત એવા લેખકોનાં લખેલાં પુસ્તકોના સહવાસથી મનુષ્ય ધારે તેટલું જ્ઞાન પુરસદે મેળવી શકે છે. આમ પુસ્તકો મનુષ્યનાં મહાન મિત્રો છે; પરંતુ પરદેશી તંત્રે આપણને પરાધીન બનાવ્યા, નિર્માલ્ય બનાવ્યા, નિરાધાર અને નિર્ધન બનાવ્યા; એટલુંજ નહિ પણ કેળવણીની ઓછામાં ઓછી સગવડો રાખીને આપણામાં અજ્ઞાનનાં અંધારાં ઠાલવ્યાં. ગરીબાઈને લીધે માણસને મહેનતમજૂરી પાછળ એટલું રોકાવું પડે છે કે તેને વાંચતાં આવડતું હોય છતાં તેને વાંચવા નવરાશજ મળી શકે નહિ. અને કવચિત કોઈ ગમે તેમ કરીને પુરસદ મેળવે તો તેને માટે પુસ્તકાલયનું સાધનજ ક્યાંય ન મળે !

આમ છતાં પણ મનુષ્યોમાં જ્ઞાનની તરસ તો હમેશાં રહ્યાજ કરે છે; એટલે કથાવાર્તાનું શ્રવણ કરવાની રીત દાખલ થયેલી. પરંતુ કથાકારોએ માત્ર ધર્મને નામે પૌરાણિક ગપ્પાં ચલાવી આમ જનતાના માનસને વહેંચનાં વાદળોથી લાંકી દઈ, અજ્ઞાનજનિત અંધશ્રદ્ધાનો તેમાં સંભાર ભરી દીધો; આથી યુગપલટો થતાં જનતાને એવી કથાઓનાં શ્રવણથી કંટાળો આવવા લાગ્યો, અને તેને સ્થાને જ્ઞાનપ્રાપ્તિનાં નવીન સાધન સાંપડ્યાં નહિ; પરિણામે જૂના વહેમો જડ થતા ગયા અને સમાજ સ્થિતિસ્થાપક થઈ ગયો !

સમાજમાં શ્રીઓનું સ્થાન અપૂર્વ છે. બાળક જન્મે ત્યારથી બોલતુંચાલતું થાય ત્યાંસુધી તે માતાના બોળામાંજ ઉછરે છે. મોટું થવા પછી પણ તેને પિતા કરતાં માતાના સહવાસમાં વિશેષ રહેવું પડે છે. એટલે શ્રીઓની અજ્ઞાન દશાનો પ્રત્યાઘાત સમાજમાં પડે છે. પરિણામે સમાજ પ્રગતિશીલ બની શકતો નથી. આથી શ્રીઓમાં કેળવણીનો તેમજ જ્ઞાનનો પ્રચાર થવાની ખાસ જરૂર છે; પરંતુ તે તરફ ન તો પરદેશી સરકારે ધ્યાન દીધું કે નહિ સમાજના આગેવાન દેશજનોએ લક્ષ આપ્યું. આ દશામાં આપણે અંધારાં ઉલેચવાનાં રહ્યાં !

આદિયુગના માણસે પોતાની આસપાસનાં તમામ કુદરતી તત્ત્વોમાં ઈશ્વરી ચમત્કાર કદ્દીને સંતોષ માન્યો. તે પછી મનુષ્યનું જ્ઞાન કુદરતી તત્ત્વોના સંબંધમાં ધણુંજ વધ્યું છે. ખગોળ, ભૂગોળ, ભૂસ્તર, પ્રાણીવિદ્યા વગેરેનું શાસ્ત્રીય જ્ઞાન અત્યાર સુધીમાં માનવજાતિમાં ધણુંજ પ્રચાર પામ્યું છે; પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં કેળવણીના અભાવને લીધે કરોડો સ્ત્રીપુરુષો હજીયે આદિયુગના માણસોની માફક ચારે તરફ પ્રભુનો ચમત્કારજ માનીને સંતોષ માને છે! જ્યાં માતાપિતાજ સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, સાગર, પૃથ્વી, ધૂળ, પથ્થર, કાંકરા, પહાડ, નદીઓ, વરસાદ, વીજળી, અનાજ, વાયુ, પાણી, જગતની ઉત્પત્તિ અને તેના વિકાસ: એને લગતું જરાયે જ્ઞાન ધરાવતાં ન હોય તો તે પોતાનાં બાળકોને શું સમજાવી શકે? એટલે જે થોડીધણી સ્ત્રીઓ વાંચી જાણે છે તેમણે શું વાંચવું એ મહત્વનો પ્રશ્ન છે.

તેના નિર્ણય ઉપર આવવા માટે અભારે સ્ત્રીઓ શું વાંચે છે તે જાણવાની જરૂર છે.

(૨)

ખાસ કરીને મુંબાઈ, મદ્રાસ, કલકત્તા, કરાંચી, સુરત, અમદાવાદ જેવાં શહેરોમાં શ્રીમંતવર્ગની અને મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓ ઓછામાં ઓછું ધરકામ કરે છે. મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને તો રસોઈ પણ કરવાની હોય છે; પરંતુ શ્રીમંત વર્ગની સ્ત્રીઓને તો રસોઈઆ અને ચાકરનોકરોની એટલી બધી સગવડ હોય છે કે, તેમને ધરકામ માટે જરાયે હાથપગ હલાવવો પડતો નથી; ત્યારે મધ્યમ વર્ગની સ્ત્રીઓને માત્ર રસોઈનુંજ કામ કરવાનું હોય છે. આ બંને વર્ગની સ્ત્રીઓમાં સામાન્ય રીતે શિક્ષણનું પ્રમાણ ઠીક છે. અને એમને પુરસદ ધણી તેથી તેમનામાં વાચનનો શોખ વધતો જાય છે.

પરંતુ એ વાચન વ્યવસ્થા વિનાનું હોય છે. કોઈ કલાકોના કલાકો પુસ્તકો પાછળ ગાળે છે, તો કોઈ જ્યારે જ્યારે ઉમીં આવે ત્યારે થોડોક વખત વાંચી લે છે. કેટલાંક વળી એક પુસ્તકને સળંગ વાંચવા જેટલી ધીરજ રાખી શકતાં નથી હોતાં, તો કોઈક માત્ર બાહ્યાડંબર માટેજ કોઈક કોઈક માસિક કે પુસ્તકમાં ડોકિયાંજ કરે છે.

તેમ છતાં એ વર્ગની સ્ત્રીઓ વાંચે છે એ વાત તો ખરીજ છે; પણ એમનું વાચન વિષયોની નજરે વિશાળ કે વૈવિધ્યવાળું હોતું નથી. મોટે ભાગે પ્રત્યેક સ્ત્રી નવલકથા વાંચવાનુંજ પસંદ કરે છે. મારો અનુભવ તો ત્યાં સુધી કહેવડાવે છે કે, તેમને નવલકથાઓનું એટલું બધું વ્યસન વળગેલું હોય છે અને તેના કેફમાંજ તેઓ એટલાં બધાં મસ્ત રહે છે કે, બીજા કોઈ પણ વિષયનું પુસ્તક વાંચવાનો તેમને વારંવાર આગ્રહ કરો, છતાં તે કદી એ વાંચશે નહિ.

ત્યારે વાર્તાનું પુસ્તક નહિ મળે તો માસિકો અથવા દિવાળીનાં ખાસ પ્રકાશનોના આગલા પાછલા અંકો શોધી શોધીને પણ તેઓ પોતાના મનને લાગેલું વ્યસન પૂરું કરવા પ્રયત્ન કરશે.

આ દોષ એકલા સ્ત્રીવર્ગનોજ નથી. પુરુષોના સામાન્ય વર્ગનો મોટો ભાગ એજ વ્યસનથી પીડાય છે. વડોદરા રાજ્યમાં વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયોનું પ્રમાણ ઠીક ઠીક છે. એ રાજ્યનાં કેટલાંક ગામોમાં જઇને મેં પુસ્તકાલયના વ્યવસ્થાપકો દ્વારા તપાસ કરી છે, તે ઉપરથી જણાયું છે કે, સ્ત્રીઓમાં તો ત્યાં વાચનનો શોખજ હજી જન્મવો બાકી છે, અને પુરુષવાચકો મોટે ભાગે નવલકથાઓજ વાંચવા લાઈ જાય છે!

નવલકથાના વાચનનો આ શોખ કેટલી હદ સુધી વધ્યો છે, તે જણવા માટે થોડાંક સ્વાતુભાવનાં ઉદાહરણ આપવાં ઠીક થઈ પડશે.

(૧) અમદાવાદમાં મારા પાડોશમાંની એક કિશોરી કન્યા હાઈસ્કૂલમાં અભ્યાસ કરતી હતી. તેને નવલકથાના વાચનનો એટલો શોખ હતો કે, બપોરે શરૂ કરેલું ૩૦૦ પાનાંનું પુસ્તક રાત્રે પૂરું કરી નાખી, બીજો દિવસે ૪૦૦ પાનાંના પુસ્તકની માગણી કરે. મેં એક વખત અતિ આગ્રહ કરીને એ બહેનને 'સ્ત્રી હિતો-પદેશ'નો ખાસ અંક વાંચવા આપ્યો, પણ બીજો દિવસે એમાંનું એક પણ પાનું વાંચ્યા વિના પેલી બહેન એ મને આપી ગઈ. આમ અતિપ્રયત્ને પણ એનામાં વિવિધ વિષયો તરફ સમભાવ પ્રકટી શક્યો નહિ, તેમ નવલકથાના વાચનનો શોખ એનામાંથી ઘટ્યો નહિ.

(૨) મુંબઈમાં એક સ્ત્રીમિત્રને વાંચવા ખૂબ જોઈએ;—કેમકે બીજું કંઈ કામ નહિ—પણ તે નવલકથાજ. એમને સસ્તા સાહિત્યનાં 'શુભ સંગ્રહ,' 'આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા,' 'ભારતનાં સ્ત્રી રત્નો' જેવાં પુસ્તકો વંચાવવાનો મેં ઘણો આગ્રહ કરી જોયો છે, અને તેમાં હું હમેશાં નિષ્ફળજ નીવડ્યો.

(૩) મારા એક મિત્રે વળી પોતાનાં પત્ની 'શુભસુંદરી'માં આવતા જગતની સ્ત્રીઓને લગતા બજારો વાંચે તો તે માટે ધનામની રીત દાખલ કરી હતી, છતાં ત્રણ રૂપિયાના ધનામની લાલચ પણ મારાં મિત્રપત્નીને ડગાવી શકી નહોતી!

(૩)

આમ વાચનનો શોખ સ્ત્રીઓમાં ખીલતો જતો હોવા છતાં, તેઓ નવલકથાના સાંકડા વર્તુળમાંથી બહાર નીકળીને જીવનમાં ઉપયોગી એવા વિવિધ જ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચતા થાય તેમ કરવાની જરૂર એમને સમજાવવી ઘટે છે.

એ કામ રાષ્ટ્રના વિકાસોનું, તંત્રીઓનું અને સમાજસેવકોનું છે; પરંતુ દુર્ભાગ્યે આપણાં સામયીક પત્રો ચલાવનારા તંત્રીઓ

પણ શૃંગારની અને લાગણીની સાથે થોડોક વખત રમત રમે તેવા ભાવની વાર્તાઓના સાહિત્યના પ્રચારમાં સંતોષ માનવાની મનોદશાને હજી પૂર્ણીએ છોડી શક્યા નથી. ગુજરાતનાં બાણીતાં માસિકોમાં જે સામાન્ય વાર્તાસાહિત્ય ઓછું થાય, પ્રચારની નજરે વાર્તાઓ, સંવાદો, નાટકો વગેરે લખાવવામાં કે લખવામાં અને પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે, સ્ત્રીઓને જીવનમાં ઉપયોગી થઇ પડે તેવા વિષયોનું જ્ઞાન મેળવવાની અને તેમ કરવામાં રહેલી એમની જવાબદારીનું આગ્રહપૂર્વક ભાન કરાવવામાં આવે તો ઘણું કરી શકાય; પરંતુ દેશહિતની ખાતર પણ કેટલાક લેખકોને પ્રચારકની કોરીમાં ‘ઉતરી પડવું’ ગમતું નથી. એમને તો પોતાની ટુંકી વાર્તાઓમાં અને નાટકમાં કલા ખીલવવાનો ‘અભખરો’ છે, પછી એ કલા રાષ્ટ્રનાં વર્તમાન નારી કે નરજીવનને આગળ વધવામાં મદદ કરે છે કે પાછળ ધસડી જાય છે, તે વિચારવાની પરવા નથી. જ્યાં સ્થિતિ આમ છે ત્યાં પછી સુફળની આશા ક્યાંથી રાખી શકાય!

તેથી ગુજરાતની જે થોડીઘણી બહેનો વાંચી બાણે છે તેમને મારી આગ્રહપૂર્વકની ભલામણ છે કે, તેમણે ‘નવલકથા’ના વ્યસનના કેફમાંથી ઉગરી જવું અને રાષ્ટ્રનાં સ્વતંત્ર નાગરિક તરીકે, માતા તરીકે, પત્ની તરીકે અથવા ‘ગૃહિણી’ તરીકે તેમની ઉપર જે જે જવાબદારીઓ રહેલી છે, તે જવાબદારીઓને સમજણપૂર્વક અદા કરી શકાય તે માટે, વિધિવિધ જ્ઞાનનાં પુસ્તકો વાંચવાની ટેવ પાડવી.

આ કામમાં વાચનાલયો અને પુસ્તકાલયોના વહીવટ કરનારાઓ ખૂબ મદદ કરી શકે, ઉપરાંત શિક્ષણવર્ગો અને ભાષણો દ્વારા પણ જીદાંજીદાં સ્ત્રી મંડળો પોતાનાં સભાસદોમાં આ વિચાર દાખલ કરી શકે. આવાં મંડળો હવે ‘પતિભક્તિ’ ‘સતી’ અને એવી જાતના જીર્ણુ વિષયો પર ઉપદેશ આપવાનું છોડતાં જાય અને સમાજમાં તેમજ રાષ્ટ્રમાં સ્ત્રીઓનું જે મહત્વભર્યું સ્થાન છે તે સમજી, એ સ્થાનને તેઓ ખરાખર શોભાવે તેવા માર્ગે તેમને વાળવાના સુપ્રયાસ કરતાં જાય એ જરૂરનું છે.

વડોદરા રાજ્યનાં પુસ્તકાલય ખાતાના મદદનીશ વ્યવસ્થાપક શ્રી. મોતીલાલ ન. અમીન જનતામાં વાચનનો શોખ વધે તે માટે ઘણા સમયથી વ્યવહાર પ્રયોગ કરી રહ્યા છે. હમણાં તેમણે વડોદરા રાજ્ય ઉપરાંત ગુજરાત અને કાઠીઆવાડના જુદા જુદા વિભાગોમાં નાનાં ગામોમાં ફરતાં પુસ્તકાલયોની પેટીઓ દ્વારા જ્ઞાનપ્રચારની વ્યવસ્થા શરૂ કરી છે, તેમાં જે કે ‘સર્વ સાહિત્ય વર્ષિક કાર્યાલય’નાં ૮૫ પુસ્તકો મૂકવામાં આવે છે, તેમ છતાં એ પુસ્તકો નવલકથાઓ કરતાં વધુ ઉપયોગી અને જ્ઞાનદાતા છે તોપણ, એ ૮૫ પુસ્તકોમાંથી કેટલાંય ગાળી કાઢીને નવાં ઉમેરવાં જેવાં છે, એ બાબત

તરફ વ્યવસ્થાપક મહાશયનું ધ્યાન દોરવા સાથે આવી પ્રવૃત્તિઓ વિશાળ ધોરણે ઉપાડી લેવાની જરૂર હોઇ, ગુજરાતી હિંદુ સ્ત્રી મંડળ, ભગિની સમાજ, વનિતા વિશ્રામ અને સેવાસદન જેવી સ્ત્રી-સંસ્થાઓ, ઉપરાંત સમાજસેવા કરતી બીજી સંસ્થાઓ એ દિશામાં પોતાનું લક્ષ્ય પણ આપે તે જરૂરનું છે.

(“નવયુગ” માસિકના એક અંકમાંથી)

૧-કેટલાક ડાહ્યા અને દિવાના

(કુદરતનું એક રહસ્ય)

(૧)

જવાબદાર અ એ વ વિષે ક સમક્ષ કહું:—એ જ્ઞાની અને સલાહ લેવા યોગ્ય તો ખરો! પણ જરા.....અક્રમ છે. મિયાંભાઇના નાડાની પેઠે પકડી સો પકડી. ગમે તેમ બહુ બોલી નાખે છે, ને ખિન્નમંત્રે જેમનું તેમ જાણી મારે, એટલીજ ખામી; વા જોઇને સ્વપ્ન મૂકતો નથી.

આ વાત મેં મારી સગી આંખે સાંભળી ને હૈયે જોઇ; એટલે લખવાનું મન થયું. કારણ કે મને ગળાના કાકડા સુધીની ખાતરી છે કે વાચકોને એ મધ જેવું મીઠું લાગશે.

પહેલા પ્રકારના ડાહ્યા

૧-મહાન સિકંદરનો સિકંદર પાધરો, જેથી તેણે ગમે તેમ આડાઅવળા પાસા નાખ્યા, છતાં પોખાર પડ્યા એટલે દુનિયાએ ડાહ્યો માન્યો; પણ તેના કૃત્યથી જગતે શું લાભ મેળવ્યો! જ્યાં જુઓ ત્યાં લોહીની નીક! ‘હરામીના બે ભાગ’ (અથવા લાઠી તેની ભેંસ) એ ન્યાયે પાશવી બળ ઉપર મુસ્તાક બની જગતનેજ રંજાડ્યું. કેમ ખરું ને!

૨-મહાન નેપોલિયન. જેણે પાશવી બળથી યુરોપને પાદાકાંત કરી છિન્નભિન્ન કરી નાખ્યો, અને ક્રાન્સનું મહારાજ્ય સ્થાપ્યું; એથી તે પણ ડાહ્યો ગણાયો. આજે પણ સર્વ જગત તેની વીરતાની મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરે છે, છતાં તેની જોડુકમી તેની જીંદગીભર ટકી શકી ખરી? અંગ્રીસ, તૈમુર અને નાદીર એજ કોટિના વિજયી ને ડાહ્યા ન હતા!!

૩-તર્કવાચસ્પતિ ચાર્વાક ડાહ્યો. કારણ કે તે અગાધ તર્ક અને વક્તૃત્વશક્તિને લીધે વાદવિવાદમાં એવી વ્યાપ્તિ-પર્યાપ્તિ ગોઠવતો કે પ્રતિપક્ષીઓના મોંએ તાળાં દેવાતાં. અરે! તે એટલે સુધી કે અનંત બ્રહ્માંડની નિયામક શક્તિ, જે વિશ્વભૂ, તેને પણ અવગણી, દુષ્કૃત્યો વડે પણ પશુવત્ સંસારના ઉપભોગ ભોગવતાં શીખવ્યું.

પતિહાસમાં એવા દેટલાય ડાહ્યા, પોતપોતાના જમાનામાં થ માનપાન પામી ગયા છે, અને દેટલાકે તો ભલે કે ખૂરે નામે પચુગાન્તર કરીને કીર્તિ મેળવી છે. કેમકે સમાજને ભાવતી પ્રવૃત્તિ લઈ તેના પ્રવાહેજ તણાયા હતા. આજે પણ એવા ક્યાં નથી ? જુઓ:—

બીજા પ્રકારના ડાહ્યા

૪-વાધ અને સત્તાધીશો ડાહ્યા; કેમકે તેમને મોંએ ટાઈ કરી શકતું નથી, અને કહેવા જાય તો ચમત્કાર દેખાડીજ દે. ખરું જોત સમાજ તેનાથી ડરે છે ને માનપાન આપે છે.

૫-શિયાળવૃત્તિ ચિખાવલા—અરે ! મુત્સદ્દી પણ ડાહ્યા; કેમકે જલ, પ્રપંચ ને બેદનીતિથી સામાનાં રક્તમાંસ ચૂસી પોતાનો સ્વાચ્છ સાધી લે છે, છતાં એ વાત બહાર પડવા દેતા નથી અને ‘વાહ વાહ’ કહેવડાવે છે. પારકાં છોકરાંને જાતિ કરતાં વાર લગાડતા નથી.

(૨)

પહેલા પ્રકારના ગાંડા

૧-અભણ ખેડુત ગાંડો કે તે બિચારો જેમનો વા વાય તેમ સૂપડું મૂકતાં છતાં તેમને ક્યાં ખબર છે, કે મારી મહેનત ઉપર શાહીવાદી ને મૂડીવાદી તાગડધિજા કરે છે, જ્યારે મને પેટપૂરતો રોટલો પણ મળતો નથી.

૨-કામદારો ગાંડા કે જે પોતાનાં બુદ્ધિ અને બાહુબળથી દ્રવ્યનું ઉત્પાદન કરતાં છતાં, ‘ધરનાં છોકરાં ધંટી ચાટે ને ઉપાધ્યાયને આટો’ ! તેમ મૂડીવાદીઓને ધીકેળાં કરાવી પોતે કુટુંબસહ દુઃખી થાય છે.

૩-પશુ ખ્રિસ્ત અને સૉક્રેટીસ જેવા ગાંડા, કે જે દુનિયાના (લોક લાલચ અનીતિ અને અજ્ઞાન વગેરેના) પ્રવાહની સામે યજ્ઞને હાથે કરી કમોતે મુવા.

૪-દયાનંદ સરસ્વતી ગાંડો કે જે દુનિયાના પ્રવાહ સામે યજ્ઞ જ્યાં ત્યાં હાડછેડ હાડછેડ બન્યો; એટલુંજ નહિ પણ સુરતમાં કિશ્નાના મેદાનમાં જાતિભાઈઓ પાસેજ કડવું પીરસી પોતાનું માથું ફેડાવ્યું; અને પોલિસ અમલદારે રક્ષણ માગવા કહ્યું ત્યારે જવાબ દીધો કે, બાળકબુદ્ધિવાળાં મારાં ભાઈભાંડુઓ સામેજ ફરિયાદ આપી સજા કરાવું !

૫-સ્કૉટલેન્ડનો રોબિન હુડ ગાંડો કે જે બળીઆ સાથે બાય બીડી સ્વતંત્રતા નહિ તો મૃત્યુને પણ ભેટયો.

૬-મહમદ તખલખ ગાંડો કે જેણે સોનારૂપાના ચલણને બદલે કાગળની નહિ પણ તાંબાપિત્તળની કરન્સી નોટો કાઢી; પણ તે ફાળ્યો નહિ.

૭-છપનનો બળવો અને શીખ વિગ્રહમાં સ્વાતંત્ર્યસંગ્રામ કરનારા ગાંડા, કારણ તેમના પાસા અવળા પડ્યા; જ્યારે તેમની સાથે દગો રમી દેશદ્રોહ કરનાર ડાહ્યા; કારણ કે પ્રજાને ભોગે શાહી-વાદી બની અમનચમન ઉડાવ્યું.

આટલા શહીદો ગણાવ્યા; હવે તત્ત્વવેત્તા પ્રતિ નજર કરીશું.

બીજા પ્રકારના ગાંડા

૧-પંડિત કાલિદાસ ગાંડો, કે તે જો ડાળીપર બેઠો હતો તેનેજ થડમાંથી કાપવા મંડ્યો અને બ્રાહ્મણ છતાં ગુણિકાનો સંસર્ગ રાખી મેળવેલી દોલત ખવરાવી દીધી.

૨-સર આદ્યકે ન્યૂટન ગાંડો કે જેણે મોટી બિલાડીને જવા સારું મોડું ને નાનીને જવા સારું નાનું એમ બે બાકેરાં દિવાલમાં પાડી, બે કિંમતી કાચ ભાંગ્યા. તે બેવકૂફને એટલું પણ ના સૂઝ્યું કે, મોટા બાકેરામાંથી નાની પણ જન્મ શકશે. વળી એથી વધીને આગળ બીજો પ્રસંગ કહું. સગડીએ તાપતાં તેનું પાટલૂન સળગવા માંડ્યું તે જોઈ પોતે તરત ચોળાને હોલવી ન નાખતાં રસોડામાંથી રસોડાઆને આવતાં સુધી ઠંડે પેટે બળવા દીધું ને દાઝ્યો પણ ખરો!

આ ઉપરાંત જગતમાં એવાં અનેક ઉદાહરણ મળશે. છત્રપતિ શિવાજી કાવ્યો માટે ડાહ્યો; પણ તેના જેવોજ સાહસિક ઉમાજી, પેશ્વાઈ ખાલસા થતાં સ્વરાજ્ય પુનઃ સ્થાપિત કરવા મથેલો તેને કોઈ ઓળખે છે? આ ઉપરથી (લોકસમૂહની બુદ્ધિ કેટલી ઉંડી છે તેનું) સત્ય એજ તરી આવે છે કે, ફાવેલા તે ડાહ્યા અને હારેલા તે ગાંડા! અર્થાત્ દાના તે દિવાના ને દિવાના તે દાના!

કમલાવાળા પીળુંજ દેખે ન ?

સમાજ! (અરે, જ્ઞાનવિકાસના વાયક! તું પોતે પણ સમાજમાં ક્યાં નથી?) તારી આવીજ કદરવાની કે! તું તારી સેવાને ખાતર સાચા શહીદ થનારને અવગણે છે; જ્યારે તારા રક્તપિપાસુને માન આપે છે, આપતી આવી છે ને હજી આપતી જાય છે! પણ આમાં તારી કૃતજ્ઞતા છે કે કૃતદંતતા!

બૂલ્યો, બૂલ્યો; ‘અમતકાર ત્યાંજ નમસ્કાર’ એ કથની બૂલ્યો. હું પણ થોડેવ્રણે અંશે દિવાનો ખરો ને!

પણ યાદ રાખજો:—

‘બનિયા ચોરે પળા પળા, ચોર રામ ઉપાડે કુપ્પાં.’

‘રાજા દડે તે સૌ કા જાણે, ગ્રહ દડે તે કોઈ ના જાણે.’

માટે ચેતતો રહેજો! હાથનાં ક્યાં હંથે ના વાગે!!

તારું આ વર્તન જોઈને મને પેલું નાટકનું વાક્ય યાદ આવે છે:—

‘દુનિયાનાં ઉંઘાં ચશમાં ડાહ્યા દિવાના લાગે.’

કહેશે કંઈ! આ ખરું કે તારું ખરું?

પણ હું તો છે ને તે એકજ સૂત્ર લખ્યો છું:—

નિન્દન્તુ નીતિનિપુણા યદિ વા સ્તુવન્તુ ।

લક્ષ્મીઃ સમાવિશતુ ગચ્છતુ વા યથેષ્ટમ્ ॥

અર્થેવ વા મરણમસ્તુ યુગાન્તરે વા ।

ન્યાયાત્પથઃ પ્રવિચલન્તિ પદં ન ધીરાઃ ॥૧॥ (નીતશતક)

અને એવા સાધુચરિતને સતાવનારો શું મેળવશે ?

“તુલસી હાય ગરીબકી, હરસેં સહી ન જાય;

મુવે ઢોરકે ચામસે, લોહા ભરમ હો જાય.”

લિ૦ તારી ગણુત્રીમાં થોડેઘણે અંશે દિવાનો

(“જ્ઞાનવિકાસ”ના એક અંકમાંથી)

૧૦-સાહિત્યનો હૃદય સાથે સંબંધ

(પં. ચતુરસેનજી શાસ્ત્રીના લેખપરથી પ્રયોજક:-શ્રી. ભીમાશંકર શર્મા)

એકજ વાક્યમાં હું એમ કહી શકું છું કે, સાહિત્ય એ હૃદયનું બોજન છે. મનુષ્યો સિવાયનાં પ્રાણીઓ પણ હૃદય ધરાવે છે, પરંતુ તેઓ પોતાનાં હૃદયોને સાહિત્યનું બોજન જમાડી શકતાં નથી; જ્યારે વિવેચનાશક્તિ ધરાવનાર મનુષ્ય પ્રાણી, પોતાની કોઈ સ્થૂંઘ ઇન્દ્રિય અથવા અવયવમાં આંદોલન ઉત્પન્ન કર્યા વગર, કેવળ જ્ઞાન-તંત્રુઓનાં સૂક્ષ્મ આંદોલનો દ્વારાજ, આનંદનો સાર સાહિત્યદ્વારા પ્રાપ્ત કરી લે છે.

મનુષ્યસમાજે વાત કરવાનો અરુણિત પ્રવાહ સેંકડો વર્ષોના વિકાસ અને આવશ્યકતાઓના આધારે પ્રાપ્ત કરેલો છે. મનુષ્યજાતિના પ્રારંભિક જીવનમાં વાર્તાલાપનું પ્રાબલ્ય હોવાની જાણત પર હું વિશ્વાસ રાખી શકતો નથી; પરંતુ જેમ જેમ મનુષ્યની સામાજિકતામાં વૃદ્ધિ થઈ, જીવનનિર્માણ અને જીવન પછીના અસ્તિત્વના નિર્માણ પર તેનું પ્રભુત્વ થયું; તેમ તેમ મનુષ્યને બહુજ વિચાર કરવો પડ્યો. એકના વિચારો ખીજને કહીને વિચારોને પરિષ્કૃત કરવા પડ્યા અને ત્યાર પછી તેમને સ્થિર અથવા અપરિવર્તનશીલ કરવા પડ્યા. સાહિત્યની ઉત્પત્તિનાં મૂળકારણો આજ છે.

આ લેખના મુખ્ય વિષય પર આવતાં પહેલાં હૃદય શું છે, એ વાતનો પણ ગંભીરતાથી વિચાર કરવાની આવશ્યકતા છે. શરીર-નિર્માણ-કલાની દૃષ્ટિથી હૃદય માંસપેશીઓનું એક પોલાણયુક્ત યંત્ર છે. તે ઉદરગર્ભવર (પેટરૂપી ખીણ)ની ડાખી જાળુએ અને ફેફસાંની વચ્ચે સ્થિત છે, તેના ઉપર પાતળી ચામડીનું માત્ર એક આવરણ છે. આનું નામ હૃત્પિંડ છે અને તે ચાર ભાગોમાં વિભક્ત

છે. દક્ષિણ અને વામ કોણ તથા દક્ષિણ અને વામ ઉદર. દક્ષિણ તરફ જે કોણ છે તેની આસપાસ અને ઉદરની સાથે તેનો સંયોગ છે; એવીજ રીતે વામ ઉદરની સાથે વામ કોણનો સંયોગ છે. પરંતુ ડાબી બાજુના બંને કક્ષોનો અને જમણી બાજુના બંને કક્ષોનો પ્રત્યક્ષ સંયોગ નથી. વામકક્ષની ધમની દ્વારા લોહી વહીને દક્ષિણ કક્ષમાં દાખલ થાય છે. શરીરમાં ઊર્ધ્વ અને ઊર્ધ્વ દેશની કેશિક નાળા નામની નાની નાની શિરઃઓ અથવા નાડીઓમાં તે મળેલું છે. હૃત્પિંડની લંબાઇ લગભગ પાંચ ઇંચ, પહોળાઇ સાડાત્રણ ઇંચ અને જડાઈ અઢી ઇંચ છે. યુવાન મનુષ્યનું હૃદય વજનમાં ૪-૫ નવટાંક થાય છે, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં તેનું વજન ઓછું થાય છે.

હૃત્પિંડની ડાબી બાજુની ફેફસાંની ધમની દ્વારા લોહી વહેવાનું શરૂ કરે છે; અને ત્યારપછી ફેફસાંની કેશિકાનળા અને શિરા સમૂહો-દ્વારા હૃત્પિંડની ડાબી બાજુએ પાછું આવે છે. આથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, શરીરમાં શોષિત અથવા રુધિર બે માર્ગોમાં થઇને પ્રવાહિત થાય છે. એક નાનો અને બીજો મોટો. હૃદયની ડાબી બાજુએ થઇને ફેફસામાં અને ત્યાંથી હૃદયની ડાબી બાજુએ જનારો માર્ગ નાનો છે; બીજો હૃદયની ડાબી બાજુએથી પ્રવાહિત થઇને આખા શરીરમાં સંચાલિત થઇને હૃદયની જમણી બાજુએ પાછો આવે છે. આ માર્ગ મોટો માર્ગ છે. પરંતુ વાસ્તવમાં, રક્ત-સંચાલન-પ્રણાલી એકજ છે. કારણ કે સમગ્ર શોષિતપ્રવાહ એકજ વાર ફેફસાંની અંદરથી પ્રવાહિત થાય છે. હૃદયમાં પ્રત્યેક ક્ષણે લગભગ ૨ થી ૩ નવટાંક જેટલું રક્ત કાયમ હોય છે. હૃદયના વારંવાર સંકોચન અને વિસ્ફારણ થવાથી એટલુંજ નવું રક્ત હૃદયમાં આવે છે અને જતું રહે છે. આ સંકોચન-વિસ્ફારણના પ્રતાપે શરીરની મુખ્ય ધમની અને નાડીઓ વગેરે સર્વદા રક્તપૂર્ણ રહે છે; અને એજ મનુષ્યજીવનનો-શરીરના બંધારણની દૃષ્ટિએ હૃદયનો-આટલો ઇતિહાસ છે. મનુષ્યના મૃત શરીરને કાપ્યા પછી હૃત્પિંડનો ૪-૫ નવટાંક વજનનો માંસનો લોચો હાથમાં લઇને તપાસવામાં આવે, અને ત્યારપછી એ બાબત પર વિચાર કરવામાં આવે કે, માંસના આજ પિંડે પૃથ્વીપર અનેક ભયાનક મહાબુદ્ધો કર્યા; મહાનરમેધ કર્યા અને મહાન્ નગરો, દેશો, પ્રાંતો, રાજ્યો, મહારાજ્યો નિર્માણ કર્યા છે. પૃથ્વીની મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ એટલે આજ કંપદાર્થ અથવા અપદાર્થ માંસના ટુકડાના ઉત્પાતોનો ઇતિહાસ છે; તો આપણને અવશ્યમેવ આશ્ચર્યના સમુદ્રમાંજ ડૂબી જવું પડે.

માનવ-હૃદયમાં પ્રવૃત્તિ અને ઇદ્રિયોના સંપર્કથી વખતોવખત જે સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થતી રહી છે તેને મનુષ્ય, પોતાની રીતે ભવિષ્ય કાળમાં રિથર રાખવા માટે પરંપરાથી કહેતો અથવા લખતો આવ્યો

છે; અને આજે આ ઘટનાઓ તથા વિષયોને જોડે હજારો વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં છે, તથાપિ એ અમર ઘટનાઓ જાણે આજેજ ઘટી હોય એવી તાજી જણાય છે.

શકુન્તલાનું આખ્યાન વાંચતી વેળાએ આપણે એ વાતને ભૂલી જઇએ છીએ કે, આજે એ ઘટનાને લાખો વર્ષ વ્યતીત થઈ ગયાં છે. આજે પણ આપણે શકુન્તલાને પ્રજ્ઞાંત તપોવનમાં મુખ્યા તપસ્વી કુમારિકા અને ત્યાર પછી પ્રેમમગ્ન યુવતીના રૂપમાં જોઈએ છીએ. ‘રામલીલા’માં શ્રીરામની બાલમૂર્તિ અને ‘રાસલીલા’માં શ્રીકૃષ્ણનાં બાલચરિત્રોનાં અસંખ્ય ચિત્રો અને કાગ્યોને જોઈ-વાંચીને આપણને એમ લાગે છે કે, જાણે તેઓ કોઈ દિવસ વૃદ્ધ થયા નહોતા !

એજ પ્રમાણે બીજા અને દ્રોણનાં નામોચ્ચારની સાથે ક્ષણ-વારમાં શ્વેત-કેશ-યુક્ત વિશિષ્ટ માનવમૂર્તિઓ આપણાં માનસ-ચક્ષુઓ સમક્ષ દેખાય છે અને તે મનમાં ચિરસ્થાયિની થઈને રહે છે. એ સર્વ વાસ્તવમાં સાહિત્યનોજ ચમત્કાર છે. તે કાળના સાહિત્યમાં જે લીટીઓ એક વાર ખેંચાઈ ગઈ, તે એવી તો અમીટ થઈ ગઈ છે કે, કાળનો પ્રભાવ પણ તેમને નથી જૂની બનાવી શકતો કે નથી તેમને ભૂંસી નાખી શકતો.

એમાં તો લેશમાત્ર પણ સંદેહ નથી કે, સાહિત્યનું નિર્માણ એવાંજ હૃદયોવડે થયેલું છે, જેમનાં મસ્તિક પૂર્ણ વિકાસને પ્રાપ્ત થયેલાં હતાં; તથાપિ કેવળ મસ્તિકશક્તિનું પ્રાધાન્ય સાહિત્યને ચિરકાળ જીવિત રાખી શક્યું નહિ. જે આપણે સાહિત્યની આ દૃષ્ટિએ શોધ કરીએ કે, તેના કયા અંશોમાં હાર્દિક ભાવોનું પ્રાપ્ત્ય છે અને કયામાં મસ્તિકના ભાવોનું પ્રાપ્ત્ય છે; તો એ જોઈને આપણને આશ્ચર્ય થશે કે, મસ્તિકની પ્રબળ ભાવનાથી પરિપૂર્ણ સાહિત્ય તો અલ્પ કાળમાંજ નષ્ટ થઈ ગયું છે. અને એવી પ્રકારના સાહિત્યની ચર્ચા કેવળ ઇતિહાસની સહાયતા માટેજ કરવામાં આવતી દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આથી વિપરીત સાહિત્યના જે અંશોમાં હાર્દિક ભાવનાઓ ઉન્નત અને વિકસિત છે, તે અંશો નિત્ય નવીન રૂપરંગ ધારણ કરનાર તથા ચિરવિકસિત પુષ્પદલીની પેઠે, એવાજ તાજા, એવાજ ખીલેલા અને એવાજ રસ-ગંધ-યુક્ત રહેલા છે. તેમને જોઈને જોનારને એવાજ ભાસ થાય છે કે, જાણે તેમનું નિર્માણ આજેજ થયેલું છે !

આપણે એ વાતને સ્વીકાર કરવીજ પડશે કે, સમાજ અને સંસ્કૃતિ અથવા સમ્પત્તા પર સાહિત્યનો બહુજ મોટો પ્રભાવ છે; અને એનું કારણ એજ છે કે, સમાજ અને સમ્પત્તાનું નિર્માણ માનવ-હૃદયની મૃદુલ ભાવનાઓ અને વાસનાઓનું કાર્ય છે, અને

તેનું નિર્માણ હૃદયના સાહિત્યની સહાયતા વડેજ કરવામાં આવેલું છે.

કોમળ કલ્પનાઓ અને મધુર ભાવનાઓ દ્વારા કવિ જે સજીવ સાહિત્યસૃષ્ટિનું નિર્માણ કરે છે, અને એ પ્રકારનું સાહિત્ય જ્યારે માનવ-હૃદયની સાથે સીધું ટક્કર ખાય છે; ત્યારે આપણને એમજ લાગે છે કે, હૃદયનું સમસ્ત જ્ઞાનમય અસ્તિત્વ તેમાંજ લીન થઈ જાય છે. ત્યાર પછી એજ હૃદય ઈંદ્રિયો પર મનદ્વારા શાસન કરાવે છે.

કવિત્વને ઉત્કર્ષ આપવામાં, પવિત્ર વિચારધારાના સ્રોતને વહાવવામાં અને હૃદયને અત્યંત શીઘ્ર આકર્ષવામાં, વેદના બહુ મહત્વનો ભાગ ભજવે છે. એથી જે કવિના આત્મામાં, સ્વરમાં, ભાવમાં, કલ્પનામાં સર્વત્ર વેદના છે, દર્દ છે તે કવિ, સમાજને એવું સાહિત્ય અપણું કરશે, કે જેના વાચન, મનન અને નિદિધ્યાસન વડે પવિત્રતા, કોમળતા અને ગંભીરતાનો સાર્વજનિક ઉદય થશે. જે સર્વસાધારણમાં પવિત્રતા, કોમળતા અને ગંભીરતા એ શુભુત્પન્નનો સ્વાભાવિક ઉદય થઈ જાય, તો એમ સમજી લેવું કે, એ માનવ-સમાજ માનવશ્રેણીમાં પરમોન્નત પદ પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો છે. પરંતુ સમાજના દુર્ભાગ્યોએ જો જેની સ્વરલહરીમાંથી વેદના ટપકતી હોય એવો કવિ પ્રાપ્ત ન થયો, તો પછી માનવહૃદયના એ કોમળ ભાવો મનુષ્યને શૃંગાર તરફજ દોરી જશે; અને જે તેમ થયું તો-સમાજ શૃંગારમાં નિમગ્ન થઈ ગયો તો-તે સ્થિતિમાં તેના સંયમ-જીવનની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. જેમ જેમ ભાવગાંભીર અને સૂક્ષ્મ દર્શનની વૃદ્ધિ થતી જશે, તેમ તેમ શૃંગાર ગહન અને તેની સાથે નગ્ન અથવા નિરંકુશ થતો જશે.

જેનો જન્મ અને વિકાસ મોગલોના વૈભવ અને ઉત્થાનની સાથે થયેલો છે, એવા ઉર્દૂ સાહિત્યનો વિચાર કરો. એ સાહિત્ય વેદનારહિત, ઉન્મત્ત શૃંગાર, આનંદ અને સુખનો અથાગ સંમુદ્ર બની ગયો. આ સાહિત્યરૂપી સાગરમાં મોગલ-જાતિ, મોગલ-સામ્રાજ્ય, મોગલ-તખ્ત, મોગલ-રાજસત્તા; ટુંકામાં મોગલોનો યશ, વૈભવ અને અસ્તિત્વ સર્વસ્વ ડૂબી ગયું! એમાં લેશમાત્ર પણ સંદેહ નથી કે, મોગલોના પતન અને દિલ્હીના તખ્તના વિધ્વંસનું ઉત્તરદાયિત્વ તત્કાલીન ઉર્દૂ-શરસી સાહિત્યજ છે; કે જેમાં શરાબ, પ્રેમોન્માદ અને માશ્કની મેંહદી સિવાય બીજું કંઈ પણ નહોતું. બળવાના ભાગ્યહીન દિવસોમાં મોગલ ખાનદાનની શાહજાદીઓ ૧૧ વર્ષની અવસ્થામાં અને શાહજાદાઓ ૧૪ વર્ષની અવસ્થામાં પ્રેમપાઠ પઢવા, અભિનય કરવા અને પતિત થવા લાગતા હતા. બીજી તરફ સાઠ સાઠ સિત્તેર સિત્તેર વર્ષના રાજદારી પુરો, આવડી બજારના કેદાઓ પર અને જ્યાં ત્યાં એવા અહાઓ પર યુવતીઓને પોતાની પૂર્ણ શક્તિથી ચૂમ્યા કરતા હતા,

શરાખ અને શરાત અથવા બદમાશી તો જાણે ઉર્દૂ સાહિત્યની મૂર્તિમતી પ્રતિભા હતી. એ સાહિત્યે મોગલોને નામદ, રોગી, શક્તિહીન, કર્તવ્યહીન અને રાજહીન બનાવી દીધા.

મધ્યકાળના સંસ્કૃત-સાહિત્યને લ્યો. પુરાણોમાં લગભગ પ્રત્યેક દેવતાને વ્યભિચાર-લિપ્ત બતાવવામાં આવેલા છે. બ્રહ્માનું સ્વપુત્રીગમન, વિષ્ણુનો વૃન્દા સાથે વ્યભિચાર, શ્રીકૃષ્ણનું ગોપી-રમણ, મહાદેવનું કૃત્સિત રૂપમાં સ્ત્રીઓની પાસે જવું વગેરે; અને ઋષિવર્ગોમાં, પરાશર મુનિનો કુમારિકા ધીવર કન્યા સાથે નૌકામાં વ્યભિચારકર્મ પ્રયોગ, કુમારિકા કુન્તીનું અનેક દેવતાઓના સહવાસ દ્વારા અનેક સંતાનો ઉત્પન્ન કરવાનું કર્મ; વગેરે કથાઓ હદ ઉપરાંત ગંદી અને હૃદયને કૃત્સિત કરનારી છે. શિવપુરાણમાં એક સ્થળે લખ્યું છે કે, મહાદેવ અને સતી(પાર્વતી)ના લગ્નસમયે સતીનું મુખદર્શન કરવા માટે વૃદ્ધ બ્રહ્મા બહુજ આતુર થયા હતા; પરંતુ સતીનું મનોહર મુખ અવગૃહ્ણન વડે આચ્છાદિત હોવાથી તેના દર્શનનો લાભ મળી શકે તેમ નહોતો; એ જોઈને બ્રહ્માએ એક યુક્તિ કરી. તેમણે લગ્નવેદિકામાં કેટલાંક લીલાં લાકડાં નાખી દીધાં, જેથી લગ્નમંડપમાં સર્વત્ર ધૂમાડો ભરાઈ ગયો. આ અવ્યવસ્થાનો લાભ લઈને બુદ્ધાણએ સતીનો ધુન્ધટ દૂર હઠાવીને તેમનું મોઢું જોઈ લીધું! એક વાર જોઈને ન ધરાતાં તેનું વારંવાર અવલોકન કર્યું; જેના પરિણામે તેમનું મન ચંચળ બની ગયું અને તેનું તિરસ્કરણીય વિપરીત પરિણામ પણ આવ્યું! બ્રહ્માની એ ચાલાકી, એ વ્યગ્રતા અને એ પતન મહાદેવના જોવામાં આવી જતાં તેઓ ક્રોધાયમાન થઈને ત્રિશૂલ લઈ ધક્કી બુદ્ધાણને મારવા દોડ્યા. છેવટે અન્ય ઋષિઓએ મહાદેવને સમજાવીને તથા અનુનયવિનય કરીને શાન્ત કર્યા અને તેમના હાથમાંનું ત્રિશૂલ પાછું મુકાવ્યું!

વૃન્દાની કથામાં—જલધરવધ આખ્યાનમાં—પણ એવીજ મલિનતા જોવામાં આવે છે. ટુંકામાં એ કથા એટલીજ છે કે, વૃન્દાના સતીત્વના પ્રતાપથી જલધર મરતો નહોતો, તેથી ભગવાન શ્રી વિષ્ણુએ તેની ગેરહાજરીનો લાભ લઈને તથા જલધરનું રૂપ ધારણ કરીને વૃન્દાના સતીત્વનો નાશ કર્યો. ઇન્દ્રે ગૌતમ ઋષિની પત્ની અહલ્યાને છળથી બ્રષ્ટ કરી હતી; જ્યારે રજનીકાન્ત ચંદ્ર મહારાજે પોતાની ચુરુપત્ની પર બળાત્કારપ્રયોગ કર્યો હતો! જેમને બહુસંખ્ય હિંદુસમાજ પૂર્ણ પુરુષોત્તમ ભગવાન તરીકે પૂજી રહ્યો છે, તે રસેશ્વર કૃષ્ણચંદ્રે તો એટલાં બધાં અહભુત, લોકમર્યાદા અને લોકનીતિ વિરુદ્ધ કાર્યો કર્યાં હતાં કે, એ સર્વના ઉલ્લેખને માટે એક ખાસ લેખ લખવામાં આવે તોપણ, તેમનો પાર પામી શકાય કે નહિ, એ વિષે સંદેહજ રહે છે!

ઉપર વર્ણવેલું સાહિત્ય ધાર્મિક સાહિત્યના નામથી જન-સમાજમાં પ્રચલિત થયેલું છે. પરંતુ એના પ્રચારથી સર્વસામાન્ય જનતાનાં હૃદયમાં પાપવાસનાની કેવી ભયાનક પ્રવૃત્તિ દૃઢમૂલ થઈ ગઈ છે, એ વાતનો વિચારશીલ સજ્જનોએ ગંભીરતાથી વિચાર કરવો જોઈએ. ધર્માચાર્યો પોતાને શ્રીકૃષ્ણના પ્રતિનિધિ અને પોતાની શિષ્યાઓને રાધા તરીકે ઓળખાવીને તથા તેમને રાધા અને કૃષ્ણના પ્રેમરહસ્યના પાઠો પઢાવીને, તેઓ સ્ત્રીઓના હૃદયમાં કેવા પ્રકારના કુત્સિત ભાવો જાગ્રત કરી શકે છે, એ બાબતનું જવલંત ઉદાહરણ 'ગોવિંદ-ભવન-કાંડ' છે.*

એવા મલિન સાહિત્યમાં દેવતાઓ અને ઋષિઓની પેઠે કેટલાક મહાપુરુષોનાં પાપકૃત્યોની પણ હિમાયત કરવામાં આવેલી છે. આ બાબતનાં ઉદાહરણ તરીકે હું વાચકવૃંદને શકુંતલા અને દુષ્યંતની વિશ્વવિખ્યાત અને મનોહર કથા સૂચવું છું. લેખકના મંતવ્યાનુસાર આ કથાના જેવી પાપકથા સંસારમાં ખીજ કોષ હોઈજ શકતી નથી. આ કથાની મૂલધટના—જેના આધારે કવિકુલતિલક કાલિદાસે પોતાના 'અભિજ્ઞાન શકુંતલ' નામક નાટકની રચના કરેલી છે—નીચે મુજબ છે:—

“દુષ્યંત નામનો રાજા મૃગયા ખેલતો ખેલતો થાકી જવાથી વિશ્રાંતિ અર્થે કણ્વ ઋષિના આશ્રમમાં જાય છે અને ત્યાં વિશ્રામ કરવાની ઇચ્છા ધરાવે છે. આશ્રમમાં ઋષિ નથી, તેમની પાલિતા ધર્મપુત્રી કુમારી શકુંતલા છે. તે (શકુંતલા) તે કાળના સૌથી પવિત્ર ધર્મ, અતિથિ-સત્કારનું આચરણ કરે છે. પરંતુ દુષ્યંત પોતાના અતિથિધર્મથી સર્વથા વિપરીત, પોતાનો સત્કાર કરનારી એક ઋષિકન્યા પર પાપદષ્ટિ નાખે છે; માત્ર એટલેથીજ ન અટકતાં, તે (દુષ્યંત) તેને (શકુંતલાને) ફસાવીને તેના કૌમાર્યનો પણ નાશ કરે છે અને પછી પોતાની રાજધાનીમાં આણ્યો જાય છે. કણ્વ બહારથી આવીને એ બધી ઘટના જાણે છે છતાં તે શાંત રહે છે; અને શકુંતલાને દુષ્યંત પાસે મોકલી દે છે. પરંતુ દુષ્યંત તેનો સ્વીકાર કરવાને બદલે સામાન્ય લ'પટ પુરુષની પેઠે કહે છે કે, ચાલ હટ અહીંથી. હું તને ઓળખતો પણ નથી! તું કોઈ દુશ્મનિત્રા અને ગળેપકુ સ્ત્રી લાગે છે!”

આ પાપકથાને પવિત્રતાનો ઓપ ચઢાવવા માટે કવિસમ્રાટ કાલિદાસજીએ 'દુર્વાસા-શાપ' અને 'ગાંધર્વ-વિવાહ'ની કલ્પિત સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરી દીધી; બસ, એટલામાંજ બધું ખલાસ થઈ ગયું.

* 'ગોવિંદ-ભવન'ના વિશેષ રહસ્યને જાણવા માટે 'નાટક-સિનેમા અને પાખંડ પ્રકાશ' ની ૧૯૨૯-૩૦ ની ફાઇલમાં 'ગોવિંદ ભવનના ગોટાળા' નામક લેખમાળા જુઓ. પ્રયોજક

આવા પ્રકારનાં કવિકલ્પિત આખ્યાનો યદ્યપિ ધાર્મિક આખ્યાનો તરીકે તો નથીજ લેખાતાં, પરંતુ તેમની પ્રાચીનતા અને ગૌરવના પ્રતાપે તે સમાજના ચારિત્ર્ય પર બહુજ પ્રભાવ પાડે છે.

x

x

x

x

કોઇ પણ ભાષાના ઉદ્દયમાન સાહિત્યમાં યદિ ઉર્દૂ સાહિત્યના હૃદયને મલિન કરનારા ભાવો ભરવામાં આવે, તો સાહિત્યસેવકોનું એ કાર્ય તે ભાષાભાષી જનતાના સર્વનાશમાંજ આવે, એમાં લેશમાત્ર પણ સંદેહ નથી.

જો કોઇ પણ ભાષાના સાહિત્યમાં માનવહૃદયની વીરતા, દયા, સહાનુભૂતિ અને કરુણાના ભાવોને ઉત્તેજિત કરનારા વિષયો—એ વિષયો પર લખાયલા ગ્રંથો નહિ હોય, તો તે ભાષાનું સાહિત્ય તે ભાષાભાષી જનતાની જાતીયતાનો, એક ભયાનક અને ગુપ્ત (ન જોઇ શકાય એવા) શત્રુની પેડે, સર્વનાશ કરી દેશે.

એ વાત પણ પ્રકટ છે કે, કોઇ પણ ભાષાના વિદ્વાન પુરુષો કરતાં તે ભાષાભાષિણી સ્ત્રીઓનો અધિકાર સ્વાભાવિકજ વિશેષ હોય છે. એનો અર્થ એ છે કે, પુરુષો તો સ્વભાષા અથવા માતૃ-ભાષા ઉપરાંત સંસારની બીજી ભાષાઓ પણ જાણતા હોય છે, તેથી તેમની વિચારશ્રેણી પર અન્ય ભાષાઓના વિદ્વાનોના પ્રભાવ પડવો સહજ છે; જ્યારે સ્ત્રીઓનો મોટો ભાગ સ્વભાષા સાથેજ સંબંધ ધરાવતો હોવાથી તેઓ મૌલિક ભાવનાઓથી પૂર્ણ હોય છે. એ ઉપરાંત માનવહૃદયના સ્વાભાવિક ગુણો દયા, લજ્જા, પરાંપકાર, ત્યાગ અને પ્રેમ, પુરુષો કરતાં સ્ત્રીઓમાં વિશેષરૂપે જોવામાં આવે છે. એવી દશામાં જો હળવું અને સરળભાષાયુક્ત સાહિત્ય સ્ત્રીસમાજની પાસે પહોંચે છે, તેના ઉત્પાદકો પર સ્ત્રીઓની ઉપર વર્ણવેલી કોમળ અને સ્વાભાવિક ભાવનાઓને સંસ્કૃત કરવાની ગંભીર જવાબદારી રહેલી હોય છે. સ્ત્રીઓના હાથમાં જનારા એ હળવા સાહિત્યના ઉત્પાદકો, જો પોતાની જવાબદારી યથાર્થ રીતે નહિ સમજે, તો તે સાહિત્યના અવલોકનથી સ્ત્રીઓ દેવી થવાને બદલે રાક્ષસી અથવા પિશાચિની થઇ જશે. સમાજના કલ્યાણ અર્થે આપણને એવા સાહિત્યની આવશ્યકતા છે, કે જે આપણાં હૃદયોને વીર, સાહસી, ત્યાગી, બલિદાન અર્થે ઉત્કંઠિત અને નમ્ર કિંતુ પવિત્ર ભાવનાઓથી યુક્ત બનાવે. ઉપનિષદો અને દર્શનશાસ્ત્રોના સાહિત્યે એક વાર આર્યજનતાને ઋષિપદ આપ્યું હતું. ભારતમાં એક એવો પણ કાળ હતો, કે જ્યારે પથ્થર ફાડનારાઓ, હળ ખેડનારાઓ અને વન-બ્યવસાય કરનારાઓ, અધ્યાત્મ તત્ત્વના ચાતુર્ય હતા. એથી સર્વથા વિપરીત આજનો યુગ છે કે જેમાં રાજાથી લઇને રંક સુધી અને વિદ્વાનથી લઇને મૂર્ખ સુધી હલકામાં હલકી શ્રેણીનું અધ્યાત્મગાન

પણ ધરાવતો નથી.

વીરતા, જીવનરૂપી પાંસળીનું હાડકું છે; ખાસ કરીને જાતિઓને માટે તો વીરતા એ હૃદયનું એક ભૂયણ છે. એટલા માટેજ વીરતાયુક્ત અથવા વીરતાપ્રેરક સાહિત્યની આજે સમાજને ખાસ જરૂર છે.

રાજપૂતાનાના ઇતિહાસમાંથી આપણને થોડુંક એવું સાહિત્ય ઉપલબ્ધ થાય છે, જેણે હજારો મનુષ્યોનાં હૃદયોમાં વીરતાની ભાવનાઓનો ઉદય કર્યો હતો. જે સમયે વીરતા અને પરાર્થ આત્મબલિદાન, રાજપૂત જાતિના જીવનવ્યવસાય સમાન લેખાતાં હતાં, તે વેળાએ વીરતાને ઉત્તેજન આપનારી એક નવીન જાતિજ તૈયાર થઈ ગઈ હતી, જેને ચારણ અથવા ભાટના નામથી ઓળખવામાં આવતી હતી. આ ચારણ જાતિએ ૧૧ મી સદીથી લઈને ૧૮ મી સદીના છેવટના ભાગ સુધીના કાળમાં જે સાહિત્યનું નિર્માણ કર્યું છે, તેનો જો આજે સંગ્રહ કરવામાં આવે અને તેને તેના સંશોધિત સ્વરૂપમાં આધુનિક જનતા તેને સમજી શકે એટલા માટે પ્રકાશિત કરવામાં આવે; તો તે, આજના રાષ્ટ્રીય જાગૃતિના વાતાવરણમાં ભારતીય જનતાને વીરતાના ભાવોથી ભરી દેવા માટે પર્યાપ્ત છે, એવી મારી દૃઢ માન્યતા છે.

મારી માન્યતા અનુસાર વીરતા, સાહસની પરાકાષ્ઠાનુંજ નામ છે. વીરતાને માટે શારીરિક બળ એક સાધન અવશ્ય છે, પરંતુ કેવળ શારીરિક શક્તિ પ્રાપ્ત કરવા માત્રથી વીરતા આવી જાય છે એમ નથી. આના ઉદાહરણ તરીકે હું મારા અનુભવમાં આવેલી એક ઘટનાનો અત્રે ઉલ્લેખ કરવાનું ઉચિત ધારું છું.

એ દિવસે કોર્ટમાં મારે કાંધક કામ હતું. ત્યાં જઈને જોયું તો, અદાલતના કમ્પાઉન્ડમાં લોકોની મોટી ભીડ જમી હતી. પોલીસ તથા તેમના ઉપરી અમલદારો પણ જલદી જલદી આવાગમન કરી રહ્યા હતા. પહેરાવાળાઓ પણ બહુ સાવચેતીથી પહેરો ભરી રહ્યા હતા. જાણે કે કોઈ વરિષ્ઠ અમલદાર અથવા ગવર્નર કે વાઇસરોય આવવાનો હોય, એવુંજ ત્યાંની ધમાલ જોઈને અનુમાન કરી શકાતું હતું.

“શું આજે અહીં વાઇસરોય સાહેબ આવવાના છે?” મેં ત્યાં એકઠા થયેલા લોકોને પૂછ્યું.

“નહિ, આજે પેલા કાળા લૂંટારાનો કેસ છે, જેણે ગંધકાલે નદીના પૂલ પર પોલીસ પર ગોળી મારી હતી.” એક માણસે ખુલાસો કર્યો.

તેને જોવાની મારી ઉત્કંઠા વધી; એક ધીમો અવાજ થયો. હજારો માણસોએ સ્તંભિત થઈને જોયું કે, એક તદ્દન ડુબળો પાતળો, કાળા રંગનો, ઠીંગણા કદનો, ખુલા શરીરવાળો અને રૂમાલ વડે પોતાના મોઢાને છુપાવેલો માણસ સખ્ત બેઠીઓના કારણથી

ધીમે ધીમે ચાલતો, સાંકળો વડે બંધાયેલો; બીજા ચાર જવાનોની સાથે હથિયારબંધ પોલીસના સખ્ત પહેરા નીચે અદાલતમાં દાખલ થઈ રહ્યો હતો.

“તે કેટલાંક ખૂન કર્યાં છે?” માછરૂટે તેને પૂછ્યું.

“એંશીથી ઉપર” તેણે બેદરકારીથી જવાબ દીધો.

“કેટલી લૂંટફાટો કરી છે?” માછરૂટે બીજો સવાલ પૂછ્યો.

“દોઢસોથી વધારે.” તેણે કહ્યું.

“આ કામો માટે તું પીરતોલ ક્યાંથી મેળવે છે?” માછરૂટે ત્રીજો સવાલ પૂછ્યો.

“કંપની બાગમાંનાં વૃક્ષો પરથી મળી આવે છે. પાકનો ઇન્જરો લઈ લઈએ છીએ, રાત્રે રિવોલ્વરોની નળે વૃષ્ટિ થાય છે. એજ બંદૂકોની મદદથી હું લૂંટફાટ કરું છું.”

“તારા સાથીઓ અથવા મદદગારો કોણ કોણ છે?”

“ધણુાય છે: જળે છે, વડીલો છે, ઍરિસ્ટરો છે; અંગ્રેજો છે, મુસ્લીમો છે, હિંદુઓ છે; પોલીસના સિપાહીઓ ને ઍન્ક્રિસરો છે; શું બધાનાં નામ આપવાં પડશે?”

મૃત્યુ-અને તે પણ ફાંસીની મારફત થનારા મૃત્યુ-ના માર્ગ પર ઉભો રહીને એ અભણ, દુર્ગંધ કુરૂપ અને નગણ્ય ધાડપાકુ જે વેળાએ નાનાં બાળકોની પેઠે નિશ્ચિત ભાવથી ગૌરાંગ માછરૂટ સમક્ષ ઉપર જણાવેલ વાણીવિનોદ કરી રહ્યો હતો, તે વેળાએ મારા મનમાં તેને છાતી સાથે લગાડવાની ઇચ્છા ઉત્તરોત્તર પ્રબળ થઈ રહી હતી. છેવટે મેં થોડાંક સહાનુભૂતિનાં અશ્રુઓ તો તેને અવશ્ય સમર્પિત કર્યાં.

શું ઉપર વર્ણવેલા ડાકુનું હૃદય ‘વીર’ કહેવાવાને યોગ્ય નહોતું? એજ હૃદયની વિવેચના કરવાનો મારો આશય હતો. એક સમયે ભારતમાં હૃદયની એજ શક્તિ સામાન્ય ભોગવી રહી હતી; એ હૃદયને કાળના વીર કવિઓ-ચારણો-ના ઉત્સાહપ્રેરક તથા વીરતા-ઉદ્દીપક કાવ્યસાહિત્યનો પૌષ્ટિક ખોરાક પણ મળતો હતો. તેઓ એ વીર સાહિત્યની યોજના તીક્ષ્ણ તલવારોની ધાર પર ઉભા રહીને કરતા હતા, એમ કહેવામાં આવે તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી.

સંક્ષેપમાં કહેવાનું તાત્પર્ય એજ છે કે, આપણે સમસ્ત દેશ અને જાતિનાં હૃદયોને પવિત્ર, વીર અને કર્મનિષ્ઠ બનાવનાર સાહિત્યનોજ પ્રચાર કરવો જોઈએ; જેના અવલોકન તથા મનનના પ્રતાપે મનુષ્યમાત્રના હૃદયમાં ઉક્ત સદ્ગુણ-ત્રિપુટીનો ઉદ્ભવ થાય. આશા છે કે, નૂતન વર્ષના માંગલિક પ્રસંગે ગુર્જર સાહિત્યોદ્યાનના રસિક જનો ગુર્જર ગિરાના સાહિત્યસર્જનમાં વીરતાપ્રેરક સાહિત્યના

સર્જનનો આદર્શ સદેવ પોતાનાં માનસયક્ષુઓ સમક્ષ રાખી પોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરી દેખાડશે. x

(તા. ૮-૧૧-૧૯૩૧ ના “બે ધડી મોજ” ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

૧૧-શાળાશિક્ષણ અને બર્નાર્ડ શો

સવાલજવાબરૂપે

(અનુવાદક:-શ્રી. માધવસિંહ કૃષ્ણદાસ બીમાણી)

સવાલ—નિશાળમાં તમારો પ્રિય વિષય કયો હતો? નિશાળ છોડ્યા પછી કયા વિષયે તમારા જીવન પર સવિશેષ અસર કરી છે?

જવાબ—નિશાળમાંનો કોઈ પણ વિષય મને પ્રિય ન હતો. મને તો એ નિશાળરૂપી બચકર કેદખાનાની બહારજ રાખતા.

સવાલ—તમારી પ્રિય રમત કઈ હતી?

જવાબ—ખાસ કોઈ ન હતી, છતાંય ઘોંઘાટભરેલી ને મારા-મારીવાળી રમતો રમવી મને ઘણી ગમતી.

સવાલ—વિદ્યાર્થીજીવનમાં કયા પુસ્તકે તમારા મગજ પર છાપ પાડી છે?

જવાબ—નિશાળના ચળવાતાં પુસ્તકો સિવાયનાં અનેક પુસ્તકો મેં વાંચ્યાં છે. મને યાદ છે ત્યાં સુધી નાનપણમાં “અરેબીઅન નાઇટ્સ” ને એવીજ જતની ચોપડીઓમાં મને ઘણો રસ પડતો.

સવાલ—તમે તમારા શિક્ષકને સત્તાવતા ખરા?

જવાબ—ના. કારણ કે ૧૫ વર્ષની વયે મેં નિશાળ છોડી દીધી હતી.

સવાલ—તમારું વિદ્યાર્થીજીવન તમને પાછું લાધે એવી કામના તમારા મનમાં કોઈ વાર જન્મે છે ખરી?

જવાબ—સગ્ન ભોગવી છૂટેલો માણસ ખીજ વાર સગ્ન ભોગવવાનું પસંદ કરે ખરો? જે છોકરાઓ ઘરમાં રહેવા કરતાં અથવા બહાર ફરવા કરતાં નિશાળે જવું વધુ પસંદ કરે છે, તેઓ માળાપ કરતાં શિક્ષકથી વધુ ડરતા હોય છે.

સવાલ—પરીક્ષા માટે ચિંતાતુર રહેવું આવશ્યક છે ખરું?

x આ લેખમાં મેં કેટલેક સ્થળે મૂળ લેખમાંની હિંદી ભાષા સાથેજ સંબંધ ધરાવનારી વિગતોને છોડી દીધી છે અને કેટલેક સ્થળે તેમને ગુજરાતી ભાષા સાહિત્યની પરિસ્થિતિનું રૂપાન્તર આપવાનો પ્રયાસ કરેલો છે. મૂળલેખકનાં સર્વે મંતવ્યો સાથે હું સંમત છું, એમ માની લેવાની ભૂલ સાહિત્યકારોએ ન કરવી. પ્રયોજક

જવાબ—જરાય નહિ. બીજાઓ ઇતેજર રહી પોતાના મગજ-ને નુકસાન કેમ પહોંચાડતા હશે તેની મને નવાઈ થાય છે. મેં તો પરીક્ષા માટે ચિંતા ન કરી મારું મગજ ખચાવ્યું છે. હું તો હાલની કેળવણીનીજ વિરુદ્ધ છું.

સવાલ—વિદ્યાર્થીઓને અત્યારે જે છૂટાપણું આપવામાં આવે છે તે અગાઉના કરતાં વધારે સારું છે ?

જવાબ—એ બાબતની મને ખબર નથી. મારા વખતમાં હદ-બહાર સખ્તાઈ નહોતી, કે નહોતું હદબહાર છૂટાપણું. કોઈ વેળા અમને વાંચવાનું ને કોઈ વેળા શાન્ત એસવાનું કહેવામાં આવતું. તેમ ન કરતા તો માર પડતો અથવા નિશાળમાં વધુ રોકાવું પડતું.

સવાલ—હમણાંની કેળવણીમાં તમને ક્યાં ખામી લાગે છે ?

જવાબ—હમણાંની કેળવણી બાળકોને જંગલી જનાવર ગણીને તેમને કેળવે છે. મોટે ભાગે નિર્દય રીતે બણાવવામાં આવે છે અને ગોખણપટ્ટીવાળી બાબતોનેજ મુખ્યત્વે અભ્યાસક્રમમાં સ્થાન અપાય છે. પણ ખરું જોતાં તો જીવનમાં ઉપયોગી નીવડે એવાજ વિષયો નિશાળમાં શીખવવા જોઈએ.

સવાલ—પ્રાથમિક કેળવણી લઈ લીધા બાદ ઉચ્ચતર કેળવ-ણીની દરેક જાણને જરૂર ખરી ?

જવાબ—તેનો આધાર તો તમો ઉચ્ચતર કેળવણી કોને કહો છો તેના પર રહે છે. મારો મત છે કે, એવી કેળવણી અપાવી જોઈએ, કે જેથી માણસ ઉઘમી બને ને ઉદ્યોગોમાં ફાવી શકે અને જેથી તે બિવિધ્યમાં બૂખે ન મરે. આ પ્રકારની કેળવણી અત્યારે પણ જે દેશોમાં અપાય છે તે દેશો સુખી છે.

સવાલ—કન્યાકેળવણી કેવી હોવી જોઈએ ? છોકરીઓને કેટલી ઉંમર સુધી બણાવવી જોઈએ ?

જવાબ—પુરુષ ને સ્ત્રીનાં કાર્યક્ષેત્રો તો જુદાંજ છે; છતાં પુરુષે અમુક અંશે સ્ત્રીનું ને સ્ત્રીએ અમુક અંશે પુરુષનું કાર્ય શીખવું ઘટે કે જેથી એકબીજાની ગેરહાજરીમાં જીવનવ્યવહાર સરળતાથી ચાલી શકે.

(“નવચેતન” ના એક અંકમાંથી)

૧૨-રશિયાનાં ક્રાન્તિકારી નાટકો અને ફિલ્મો

(મૂળલેખિકા:-શ્રીમતી અગ્નેસ સ્મૅડલે)

ઇંગ્લાંડના સુપ્રસિદ્ધ વિચારક બર્ટ્રેન્ડ રસલ એક ઠેકાણે લખે છે કે “ચીનની પેઠે રશિયા પણ કલાકારો-આર્ટિસ્ટોનો દેશ છે. હું કેવળ કેળવાયલા આર્ટિસ્ટોની વાતો કરતો નથી, છતાં આ દેશોના ઉચ્ચ કોટિના આર્ટિસ્ટ અત્યંત પ્રશંસાને પાત્ર છે. રશિયા અને ચીન, એ બન્ને દેશની સામાન્ય જનતાના જીવનમાં કલા અને સૌંદર્યે ધર કયું છે. રશિયન ખેડુતો અને ચીની મજૂરોના હૃદયમાં કલાને માટે સ્થાન છે. તેઓ એવાં તો સારાં આમ્યગીતો રચે છે, જે શ્રવણ કરતાં આપણું હૃદય ડાલવા માંડે.”

ઑસ્ટ્રીયા, જર્મની આદિ દેશોના લોકો જેમને રશિયન નાટકો અને ફિલ્મો જોવાનો અવસર અવારનવાર પ્રાપ્ત થયા કરે છે, તેઓ આ વાતનું સમર્થન કરી શકે. અમને રશિયન ફિલ્મ, રશિયન નાટકો, રશિયન સાહિત્ય અને રશિયન આમ્ય નૃત્ય જોવાનું ખૂબ મળે. રશિયાનું ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય આજે સર્વ દેશોમાં, જ્યાં કલા અને સૌંદર્યનું સન્માન છે, ત્યાં વંચાય છે. રશિયાની ફિલ્મોના જેવી ફિલ્મો આજે યુરોપ, અમેરિકા અને એશિયામાં પણ મળી નથી શકતી. રશિયન ફિલ્મોમાં “પૌટૈમકિન” આજે જગતની સર્વોત્તમ ફિલ્મ ગણાય છે. જર્મની અને અમેરિકામાં એની નકલ કરવાના ખૂબ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા, પરંતુ અસલ તે અસલ અને નકલ તે નકલ રહી. મેક્સીમ ગોર્કીની લખેલી “મધર” કિંવા “માતા” નામની ફિલ્મનું સૌંદર્ય અને રચનાકૌશલ્ય અજોડ છે. આની પહેલાં કાઉન્ટ લીઓ ટૉલસ્ટોયની “પાલી કુસ્ક” નામની દુઃખાન્ત ફિલ્મ પણ અતિ હૃદયવિદારક અને પ્રભાવશાલી સિદ્ધ થઈ ચૂકી હતી.

રશિયન આમ્ય ગીતોમાં વિષાદનો જે મર્મ મળી આવે છે અને તેમના નાટ્યમંદિરોનાં ગાયનો જેનો અવાજ એક વાર સાંભળ્યા પછી ફરી ભુલાતો નથી, તે આ વાતનું પ્રબળ પ્રમાણ છે કે રશિયાની જનતા કલાપ્રેમી છે. જેઓએ રશિયાના ખેડુતો અને મજૂરોને કામથી નિવૃત્ત થયા પછી આરામને વખતે ગાતાં-વગાડતાં જોયા અથવા સાંભળ્યા હશે, તેઓ તે દશ્યને જીવનભર નહિ ભૂલશે. રશિયાનાં આમ્ય-વાજાંત્રાની મધુરતા શ્રોતાઓને મંત્રમુગ્ધ કરી મૂકે છે. રશિયન નૃત્ય પણ મોહક હોય છે. તે જોનારના હૃદયના તાર ઝણઝણાવી મૂકે છે.

લગભગ બે વર્ષ પૂર્વે રશિયાની એક સુપ્રસિદ્ધ નટી શ્રીમતી લ્યૂનેસચરસ્કી સાથે વાતચીત કરવાની મને તક મળી હતી. એ

સોવિયેટ સરકારના કેળવણી વિભાગના મંત્રીનાં ધર્મપત્ની થાય છે.

એ સુંદર, મિષ્ટભાષી અને પ્રભાવશાળી મહિલા છે. એનો હાવભાવ, ચાલઢાલ, શિક્ષા-સંસ્કૃતિ સર્વમાંથી રશિયાપણું ટપકે છે. રશિયામાં આજે સાહિત્ય અને નાટકકલાનો રશિયાના ખેડૂતો અને મજૂરોની કેળવણી તેમજ સંસ્કૃતિ સાથે ઘણો ગાઢ સંબંધ છે. આજકાલ રશિયામાં એવાં કેટલાંયે સુશિક્ષિત સ્ત્રી-પુરુષો મળી આવશે, જેઓ રશિયાના સાધારણ જનસમૂહ સાથે એટલાં હળીમળી ગયાં છે કે તેઓમાં અને સામાન્ય લોકોમાં જરા પણ ફરક જણાતો નથી. તેઓ પોતાને મોટા અને ખેડૂત-મજૂરોને નાના સમજતા નથી; રશિયામાં સામ્યવાદ પ્રચલિત છે.

રશિયામાં મજૂરોની અસંખ્ય ક્લબો છે. રશિયાનો ખેડૂત અને મજૂર સમાજ સારાં સારાં નાટકો જોવા માટે ઘણો ઉત્કંઠિત રહે છે. આથી ત્યાં ક્લબો અને ક્લબના નાટક-વિભાગની સંખ્યા વધતીજ જાય છે. આ ક્લબો દ્વારા રશિયાનું ઉચ્ચ કોટિનું સાહિત્ય દૃશ્ય-કાવ્યના રૂપમાં ગરીબમાં ગરીબ મનુષ્યના કાને પહોંચી જાય છે. સાથે સાથે તેમને શિક્ષણ પણ મળે છે. રશિયાની રાજનૈતિક ક્રાંતિના કારણે રશિયન ખેડૂતો અને મજૂરો પોતાની શક્તિ પીછા-નતા થયા છે, તેમજ પોતાના માનવ અધિકારો પણ જાણી ગયા છે. તેઓની આ જાગૃતિ ક્રાંતિકારી નાટકોના પ્રચારમાં બહુ સહાયક સિદ્ધ થઈ છે. ક્રાંતિ પછી થીએટરોમાં જનાર માણસો પણ બદલાઈ ગયા છે.

પહેલાં ધનવાનો અને વ્યાપારીઓ પોતાની કુરુચિપૂર્ણ વાસનાઓને ઊંઘ કરવાને સુંદર નાઝનીઓના નગ્ન જાંગો જોઈને પોતાના ગંદા મનને બહેલાવવા થીએટરોમાં જતા હતા, પરંતુ રશિયામાંથી એ જમાનો સદાને માટે ચાલ્યો ગયો છે. હવે તો ત્યાં ખેડૂતો અને મજૂરો પોતાનાં જાડાં વસ્ત્રો પહેરી નાટકો જોવા જાય છે અને પોતાના જીવનના પ્રશ્નો નાટકના રૂપમાં જુએ છે. રશિયન પ્રજાને ક્રાંતિકારી નાટકો જોવાનો શોખ છે; કે જેના માટે પોતાનું જીવન અર્પણ કરવા આજે પણ તૈયાર છે.

શ્રીમતી લ્યુનેસચરરફી કહે છે કે, રશિયાનાં નાટકો અને સાહિત્યમાં હવે 'રિયાલિઝમ'(વાસ્તવિક જીવન)ને જેમનું તેમ રજૂ કરવાની પ્રવૃત્તિ વખણાય છે. ક્રાંતિ અગાઉ રશિયન નાટકકારો પોતાનાં નાટકોમાં પૃથ્વીના દેખાવો છોડીને સ્વર્ગના દેખાવો બતાવ્યા કરતા હતા, જે તેમની કલ્પનામાંજ ફક્ત વિદ્યમાન હતા! પરંતુ આજે તેની આવશ્યકતા નથી રહી. ગોર્કી આ નવીન જાગૃતિનો નેતા છે. ગોર્કી ક્રાંતિના આગલા યુગનો લેખક છે, પરંતુ એનો દેહ અને આત્મા ઉભય રશિયાનાં ગામોમાં ઉછર્યાં છે. આથી એ મજૂરો

અને ખેડૂતોના જીવનની મુશ્કેલીઓ, તેમની અજ્ઞાનતા તથા જ્ઞાન-પિપાસાને સારી રીતે પીછાને છે.

ધનવાનોના જાદુ આત્માઓ જે વ્યસનોત્સવો અને કામોદીપક વાતો માટે આતુર રહે છે, તે માટે ખેડૂતો કે મજૂરો ઉત્સુક રહેતા નથી; અને ન તો એ વસ્તુઓ તેઓનાં હૃદય અને આત્માની પ્યાસને જીતી શકે છે. રશિયાની જનતા આ પૃથ્વીના જીવતાજગતા પ્રશ્નોને નાટકના રૂપમાં જોવા ઇચ્છે છે. તેઓ આ નવા સંસારનાં દર્શકો, જેને લાવવા તેમના પૂર્વજોએ સંગ્રામ કર્યો અને જેના માટે તેઓ પોતે પણ પોતાનું જીવન અર્પણ કરી રહ્યા છે, તે જોવા ઉત્સુક છે. તેઓ કેવળ રશિયાનાં જ નહિ, પણ અન્ય દેશોની ક્રાન્તિનાં નાટકો જોવાના શોખીન છે. ચીનનાં આ કોટીનાં નાટકો પણ ત્યાં જતાવવામાં આવે છે.

“ચીનની સિંહગર્જના” એ નામનું ચીનની ક્રાન્તિનું નાટક રશિયન પ્રગ્લને ખુબ પ્રિય છે.

મેસ્કોમાં સોવિયેટ સરકારની એક રાજનૈતિક જાગૃતિપ્રચારક સંસ્થા છે; તેનો મેસ્કોનાં નાટ્યગૃહો સાથે ધનિષ્ઠ સંબંધ છે. આ સંસ્થાએ નાટકવાળાઓને ખેડૂતો અને મજૂરોના સંસર્ગમાં આવવા માટે અધિક પ્રયત્ન કરવાની ભલામણ કરી છે. નાટકો તથા ફિલ્મોના પ્રબંધ, સંચાલન ઇત્યાદિમાં સાધારણ જનતા-ખેડૂતો અને મજૂરોને અધિકાધિક લાવવા માટે પણ આશા આપવામાં આવી છે. રશિયાનાં નાટ્યગૃહો સામાન્ય જનતાના શિક્ષણ અને સંસ્કૃતિના અંગ બને એ આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ છે.

ગોર્કીની “માતા” નામની ફિલ્મનો મુકાબલો કરી શકે એવી હાલ તો કોઈ ફિલ્મ સંસારભરમાં મેળૂદ નથી. ‘કવિ અને ઝાર’ નામની ફિલ્મ પણ સરસ છે.

હિંદુસ્થાનમાં રશિયાની ફિલ્મો જતાવવામાં આવતી નથી, એટલે આપણને તેનો કોઈ ખ્યાલ આવી ન શકે. આ ફિલ્મો સામાજિક અને રાજનૈતિક દૃષ્ટિબિંદુથી તો ક્રાન્તિકારી છેજ, પણ સાથેસાથે કલાની દૃષ્ટિએ પણ ક્રાન્તિકારી છે.

જે ફિલ્મો જનતાની ખરાબમાં ખરાબ વાસનાઓ તૃપ્ત કરવા બનાવવામાં આવે છે, તેનાથી આ ફિલ્મો સાવ જુદી છે.

રશિયાની ફિલ્મોમાં ઉચ્ચ કોટિની કલા વિદ્યમાન છે; કેમકે તે ધનવાનો માટે નથી, બલકે તે લાખો ખેડૂતો અને મજૂરોની જાગૃતિ માટેજ બહાર પાડવામાં આવે છે.

કેટલાકે બલકે ધણાઓ એમ કહેતા ફરે છે કે “લાખ શું કરીએ ? જનતાને આવું જોઈએ છે.” પણ ખરું પૂછો તો જનતાનો ખ્યાલ કરવામાં આવતો નથી, પરંતુ ફિલ્મ બનાવનારની કુરુચિનો

ખ્યાલ કરવામાં આવે છે.

જર્મનીમાં જ્યારે રશિયન ફિલ્મો ખતાવવામાં આવે છે, ત્યારે ટિકિટ ખરીદવા માટે લોકો તૂટી પડે છે. આ જખખર ધસારો રશિયન ફિલ્મની લોકપ્રિયતા ખતાવે છે.

જે દેશ ધનવાનોના હાથમાં છે, તેમાં નવીન કલાની ઉત્તતિ થઈ શકતી નથી. જ્યાં લગી આ લોકો, જે ખીજની મહેનત પર મોજ કરી રહ્યા છે, તેમને દૂર કરવામાં ન આવે અને કલાની પ્રતિષ્ઠા સાધારણ જનતાની રુચિના આધારે નહિ કરવામાં આવે, ત્યાં લગી નાટકો તથા ફિલ્મોની ઉત્તતિની આશા રાખવી વૃથાજ છે. એક સામ્યવાદી સમાજ કેટલી ઉચ્ચ ટ્રોટિની કલાતું નિર્માણ કરી શકે છે અને સંસાર સામે કેવી રીતે એક નવીન આદર્શ ઉપસ્થિત કરી શકે છે, એ આપણને રશિયાનાં નાટકો અને ફિલ્મો ખતાવી રહ્યાં છે.

(“નવચેતન” ના એક અંકમાંથી)

૧૩-સાધુઓનો સાધુ !!

(લેખક:-ઝવેરી મૂળચંદ આશારામ વૈરાટી)

એક સાધુએ સાધના સાધવા અને ઈશ્વરને પ્રાપ્ત કરવા ધણાં કઠિન તપ તપવામાં થિએછડની એક ગુફામાં છ વર્ષ ગાળ્યાં. અને પ્રાર્થના કરી કે, હે પ્રભુ ! મને મારા આદર્શ સમો કોઈ ઉત્તમ મહાપુરુષ ખતાવો કે જેતું અનુકરણ કરી હું મારી સાધનામાં આગળ વધું.

જે દિવસે તે આવું ચિંતન કરતો હતો તેજ રાત્રે એક દેવદૂત તેની પાસે આવ્યો અને બોલ્યો કે, જે સદ્ગુણી અને પવિત્રતામાં સૌના મુગટમણિ ખનવાની તારી ઇચ્છા હોય તો પેલો મસ્ત ખારોટ કે જે કવિતા ગાતો અને બિક્ષા માગતો જ્યાં ત્યાં હડધૂત થાય છે અને હડસેલા ખાય છે તેતું અનુકરણ કર. આ સાંબળી જેણે કઠિન તપશ્ચર્યા કરી છે તેવો પેલો સાધુ મનમાં ખૂબ ગુસ્સે થયો. પણ દેવદૂતનું વચન છે તેમ માની ગુસ્સામાં ને ગુસ્સામાં પેલા ખારોટની શોધમાં નીકળ્યો. અને એ ખારોટને શોધી કાઢી બોલ્યો કે, અલ્યા ખારોટ ! તેં એવાં તે શાં સત્કર્મ કર્યાં છે કે ઈશ્વર તારા ઉપર આટલા બધા પ્રસન્ન છે ?

ખારોટે આ સાધુને નમન કર્યું અને ઉત્તર આપ્યો કે, પવિત્ર મહાત્મા ! મારી મસ્કરી કરો નહિ. મેં કાંઈ સત્કર્મ કર્યાં નથી. મેં કાંઈ તપશ્ચર્યા કરી નથી. મેં કાંઈ પ્રાર્થના કરી નથી. હું તો માત્ર

કવિતા ગાઈ છું અને લોકોને આનંદ આપું છું. તેમ કરતાં જે કાંઈ ટુકડો રોટલો મળે છે તે ખાઈ સંતોષ માનું છું. તે સાધુએ ફરી તેને આગ્રહપૂર્વક કહ્યું:—ના ના ! તેં કાંઈ સત્કાર્ય જરૂર કર્યું હોવું જોઈએ. ખારોટ પ્રત્યુત્તર વાળતાં કહ્યું: “મહારાજ ! કાંઈ સત્કાર્ય કર્યું હોય તેમ મારી જાણમાં નથી.”

આથી સાધુએ ફરી તેને પૂછ્યું: ત્યારે કહે જો ! તું બિશ્નુક શી રીતે બન્યો ? શું તેં ઉડાઉપણે તારા પૈસા ખર્ચી નાખ્યા ? કે વ્યસનીપણામાં તારી આ હાલત થઈ ?”

ખારોટ કહેવા લાગ્યો કે, મેં ઉડાઉપણામાં પૈસા ખર્ચી નાખ્યા નથી કે વ્યસનીપણાના લીધે હું બિશ્નુક બન્યો નથી. પરંતુ એક દિવસ મેં એક ગરીબ સ્ત્રીને દુઃખી ચહેરે ગાભરી ગાભરી આમ-તેમ દોડતી જોઈ. એની તપાસ કરતાં મને જણાયું કે, તેનો પતિ અને તેનાં સંતાનો દેવું ભરવાને ગુલામ તરીકે વેચાઈ ગયાં હતાં અને બેલીઅલના કેટલાક માણસો તેને પણ પોતાના કબજામાં લેવા ચાહતા હતા. કારણ કે તે બહુ ખૂબસૂરત હતી. પરંતુ મેં તેને મારે ઘેર લઈ જઈને તેમના પંજામાંથી બચાવી. અને મારી મિલકત મેં તેના લેણાદારોને આપી. તેના પતિ તથા સંતાનોને લેણદારના પંજામાંથી મુક્ત કર્યાં અને તે બાઈને તેના પતિ અને સંતાનો બેગી મેળવી આપી. આમ મારાં આજીવિકાનાં સાધનો જવાથી હું કવિતા ગાઈ લોકોને રંજન કરું છું અને જે કાંઈ ટુકડો રોટલો મળે છે તે મેળવી આનંદ માનું છું; પણ તેથી શું ! બીજા કોઈએ આમ નહિ કર્યું હોય ?

આ સાંભળી પેલા સાધુની આંખમાંથી દડદડ આંસુ પડવા લાગ્યાં. અને તે ખારોટને બેઠી પડ્યો અને બોલવા લાગ્યો કે, મારી જીંદગીમાં મેં તારા જેટલું કાર્ય કર્યું નથી. તું ખરેખરો આદર્શ સાધુ છે.

(“સંદેશ”ના એક દીપોત્સવી અંકમાંથી)

૧૪-બર્નાર્ડ શોના થોડાક વિચારો

લેખક:-કાન્તિલાલ ચીમનલાલ પરીખ

બર્નાર્ડ શો આપણા જમાનાના વિખ્યાત નાટ્યકાર છે. પણ એક નાટકકાર કરતાં વિશેષ તેઓ એક સમર્થક વિચારક છે અને નાટ્યકલાનો ઉપયોગ પણ એમણે એમની ફિલસૂફી અને વિચારો વ્યક્ત કરવાના સાધન તરીકે જ કર્યો છે. જીવનનો પોતાનો વાજબી લાગતો દૃષ્ટિકોણ જગતને આપવો, જોખમકારક રૂઢિઓ અને પ્રથાને ખુલ્લી પાડવી, મનુષ્યજાતિનાં સુખ અને સંપત્તિમાં પોતાનો ફાળો આપવો વગેરે એમના જીવનનાં ધ્યેય છે, અને તે સિદ્ધ કરવા એમની કલાનો સાધન તરીકે ઉપયોગ કરે છે. આધુનિક જીવનનાં દંભ અને ડોળ પારખવાની એમનામાં ચપળ જુદિ છે અને તેમને વ્યક્ત કરતાં ન સંકોચાય એવી એમનામાં હિંમત છે.

પોતાના દૃષ્ટિકોણમાં બધી રીતે પ્રગટ પુરુષ કહેવાય તેવા બર્નાર્ડ શો છે. એઓ સમાજવાદી છે, અને સમાજવાદનો પ્રચાર કરતી ફેબીઅન સોસાયટીના તેઓ આગળ પડતા એક સભ્ય છે. એઓ સંપૂર્ણ પુરુષની આશા રાખે છે અને માને છે કે, એવો એક દિવસ આવશે જ્યારે પૂર્ણ પુરુષોની માનવજાત, બધી શક્તિઓ સંપૂર્ણપણે વિકસી હોય એવી જાત, પૂર્ણ જગતનો વારસો લેશે. એમણે સીધી અને પરાક્ષ રીતે સ્વતંત્રતા, સહિષ્ણુતા અને સામાન્ય જુદિના પક્ષ માટે ઘણું કર્યું છે.

આવા એક મહાન જગત વિચારકની વિચાર પ્રસાદી અત્રે આપવા યત્ન કર્યો છે.

માણસ પોતાના વર્તન માટે દરેક કારણ આપે છે, પણ એક કારણ આપતો નથી; પોતાના ગુના માટે પ્રત્યેક બહાનું આપે છે, પણ એક બહાનું આપતો નથી; પોતાની સહીસલામતી માટે પ્રત્યેક બચાવ આપે છે, પણ એક (બહુ જરૂરી બાબતનો) બચાવ આપતો નથી અને તે એની કાયરતાનો.

સદ્ગુણ દુર્ગુણથી દૂર રહેવામાં નહિ પણ એની ઇચ્છા સરખીય નહિ કરવામાં સમાયલો છે.

આપણા માનવબંધુઓ પ્રત્યે ખરાબમાં ખરાબ પાપ તો તેમને ધિક્કારવામાં નહિ પણ તેમના પ્રત્યે ઉદાસીન રહેવામાં છે અને આજ અમાનુષિતાનું તત્ત્વ છે.

જેનો પ્રભુ (સર્વવ્યાપક નહિ પણ માત્રગગનમાં વસતો હોય એવા આદમીથી સાવચેત રહેજો.

આપણે આપણા બાપ કરતાં સારા છીએ, આપણા બાપ

આપણા દાદા કરતાં સારા હતા અને આમ પ્લેટોના દિવસ સુધી લઈ જઈએ તો આજનું જગત પ્લેટોએ ચીતર્યું છે તેના કરતાં વધારે સારું કે વધારે ખરાબ કેમ નથી?

જે કરી શકે છે તે (તો કર્યોજ) કરે છે, જે કરી શકતો નથી તેજ (ખીજાઓને) ઉપદેશે છે.

ત્રીસ વર્ષ નીચેની વયનો કોઈ પણ પુરુષ જેને આજની સમાજવ્યવસ્થાનું જ્ઞાન હોય છતાં તે બળવાખોર હોય તો સમજાવે કે, તે ઉતરતી પંક્તિનો છે.

દોલત પેદા કર્યા વિના તેનો ઉપભોગ કરવાનો અધિકાર કરતાં આપણને સુખ પેદા કર્યાવિના તેનો ઉપભોગ કરવાનો વિશેષ અધિકાર નથી.

જેણે કદી આશા કરી નથી તે કદી નિરાશ થતો નથી.

કરકસર પ્રત્યેનો પ્રેમ બધા સદ્ગુણનું મૂળ છે.

કૃપા કરી યાદ રાખજો કે, તમારાં નીતિસુત્રો એ તો તમારી કેવળ ટેવો છે. ખીજા માણસો તમારાથી જુદી ટેવો રાખે તેથી તેને અનીતિમાન કહેશો નહિ. પ્રવૃત્તિજ એક જ્ઞાનપ્રાપ્તિનો રસ્તો છે.

જ્યારે એક માણસને કંઈક કહેવાનું હોય તો મુસ્કેલી તેને કહેવામાં નહિ પણ તેને કહેતો અટકાવવામાં ધણી વાર હોય છે.

જે લક્ષણો અમુક વર્ગના માણસને વિખ્યાત બનાવે (છે) તે (લક્ષણો) ખીજા વર્ગના માણસોનો નાશ કરે છે.

તમે પૈસા કમાઓ એટલે તરતજ બધા લોક તમને સદ્ગૃહસ્થ કહેવાનું કાવત્રું રચશે.

પંડિત એટલે ગોખણપટ્ટીથી વખત વીતાવનાર આજસુ. એના ખોટા જ્ઞાનથી ચેતતા રહેજો. (કેમકે એકલા) અજ્ઞાન કરતાં (એવાનું જ્ઞાન) વધારે ભયંકર છે.

પોતે ન કમાયો હોય એવા પૈસા આપે તે ખીજા લોકોની મહેનત પરજ ઉદાર છે.

આપણા સમયમાં તો તેજ સદ્ગૃહસ્થ છે, કે જેની પાસે એક મૂર્ખની પેઠે અર્થવા જેટલા પૈસા છે એટલે કે જે પેદા કર્યા વિના અર્થે છે.

જ્યારે તમે તમારી અગત્યનું માપ તમારી આવક પરથી કાઢો છો ત્યારે તમારાથી વધારે તવંગર તેમજ વધારે ગરીબ એવા બંને પ્રકારના માણસોનો તમે વિચાર કરો છો ?

જ્યારે પૈસા કેટલાકને માટે મૂલ વગરના થાય એટલા સોંધા બને અને ખીજાઓ માટે અસાધારણ મોંઘા થાય ત્યારે તે શાપરૂપ બને છે.

દુર્યુણ એ જીવનનો વ્યય છે.

સઘળું મનુષ્યવર્તન નજીવી વસ્તુઓ માટે આત્માના રોજના

અને પ્રત્યેક કલાકના વેચાણ સિવાય ખીજું શું છે ?

દાંત દુઃખતા હોય એવો શખસ સામૂત દાંતવાળા દરેક શખસ-
ને સુખી ધારવાની ભૂલ કરે છે; તેવીજ ભૂલ ગરીબાઇથી ધવાયેલા
પુરુષ તવંગરને સુખી ધારવામાં કરે છે.

આદર્શ પત્ની તેજ છે કે ને આદર્શ પતિને ગમે તેજ કરે,
ખીજું નહિ.

વિશ્વવોએ જુદમનો બોલે કદી હજી હજવો કયો નથી. તેમણે
તે કેવળ એક ખભેથી ખીજા ખભા પરજ ફેરવ્યો છે.

જ્યાં જ્ઞાનનો અભાવ છે ત્યાં અજ્ઞાન પોતાને વિજ્ઞાન કહેવડાવે
છે. પૈસા એ જગતમાં અગત્યની વસ્તુ થઈ શકે છે, પણ તે સાચી
અને સફળ વ્યક્તિના અથવા પ્રગતીય નીતિના પાયારૂપે વપરાતી
હોવી જોઈએ.

એક જંગલી પુરુષ લાકડા અને પથ્થરની પ્રતિમાઓને વંદે
છે, જ્યારે એક સંસ્કારી પુરુષ માંસ અને રુધિરની પ્રતિમાઓને વંદે છે.

જ્યારે માણસ વાધને મારવા માગે છે ત્યારે તેને તે રમત કહે
છે, અને જ્યારે વાધ એને મારવા માગે છે ત્યારે તે એને ધાતકીપહું
કહે છે. ન્યાય અને શુના વચ્ચેનો તફાવત આથી ભાગ્યેજ વિશેષ છે.

સિપાઇઓ સિવાય જેનો અમલ થઈ શકે નહિ એવી રાજદારી
યોજના થઈ શકે નહિ.

આધુનિક સદૃશસ્થ અનશ્ચ પોતાના દેશનો દુશ્મન
હોય છે. યુદ્ધમાં પણ તે સ્વદેશને જાચાવવાને લડતો નથી, પણ
શિકાર કરવાની પોતાની સત્તા પરદેશીને હાથ જતી અટકાવવા માટેજ
લડે છે. હાડકાના ટુકડા માટે લડતા બે કૂતરા જે અર્થમાં પ્રાણી-
ઓના ચાહનાર છે તેજ અર્થમાં આવા લડવૈયા સ્વદેશભક્ત હોય છે.

આપણા આદર્શો પણ જૂના વખતના દેવોની પેઠે આપણી પાસે
નિરંતર બલિદાન માગે છે.

જેઓએ પોતાની જાતને મદદ કરી છે તેજ ખીજાઓને
મદદ કરવાનું અને તેમના હકને માન આપવાનું જાણે છે.

એક મૂર્ખાનું મગજ તત્વજ્ઞાનને મૂર્ખાઈમાં, વિજ્ઞાનને વહેમમાં,
અને કલાને મિથ્યાવાદમાં સમાવે છે.

(“ભાગ્યોદય”ના એક અંકમાંથી સેજ વધઘટ સાથે)

૧૫-સ્કતી રંગાયેલું ધન

(લેખક:—શ્રી. 'મૂર્તિભંજક')

લિખારી—એ શબ્દજ કેટલો ધૂણાજનક છે! પણ તિરસ્કાર દર્શાવવા માટે કે ઉપહાસ કરવા માટે વપરાતા આ શબ્દના ઉપયોગ વિષે જરા ઉંડો વિચાર કરવાની જરૂર છે. સામાન્ય અને સરળ વ્યાખ્યા લઈએ તો એમ કહી શકાય કે, લિખારી એટલે જે પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે અન્યના ઉપર આધાર રાખે તે. આ વ્યાખ્યા પ્રમાણે જરા સમાજને વિલોપીએ તો શિક્ષક, સાધુઓ, સંતા, મહંતા, મહાત્માઓ એ કોટીમાં આવી જાય છે; એટલુંજ નહિ પણ ઘણાં ભદ્રજનોની કોટી પણ લિખારીના વર્તુલમાં ભળી જાય છે. જે કોઈ વ્યક્તિ પોતાના જીવનનિર્વાહ માટે અન્યના ઉપર આધાર રાખે તે લિખારી છે. આ દૃષ્ટિએ પેસો લોહીચૂસતો શાહુકાર, નિષ્કુર જમીનદાર કે દયાહીણ સંપત્તિવાન પણ આજ કોટીમાં સમાઈ જાય છે. કારણ કે મનુષ્યજીવનની જરૂરીઆતોના ઉત્પાદનમાં તેઓ જરાયે સહાય આપતા નથી. માત્ર શ્રમજીવી ખેડુતો અને મજૂરોએ ઉત્પન્ન કરેલા ધનમાંથી મોટો હિસ્સો પડાવી (લેવામાં અને તેમને લૂંટવામાં તથા રોગીષ્ટ જનાવવાના કામમાં મદદ કરી પૈસો ભેગો કરવામાં) તેઓ આનંદ કરે છે.

આ પરિસ્થિતિનું સીધું કારણ આપણી સમાજરચના છે. સ્વીટ્ઝરલેન્ડમાં બેસીને હિંદને શેઠ મેળ અને વિલાસ માણી શકે છે; યુક્ત પ્રાંતના જમીનદારો કોલોઓ જઈ તંદુરસ્તી અને તાકાત મેળવી શકે છે. આ વ્યક્તિઓની સંપત્તિ કામદારો અને ખેડુતો ખૂબ જહેમત કરી ઉભી કરી રહ્યા છે. આ પરિસ્થિતિ સામે આંખમીચામણું કરવાથી કંઈજ અર્થ નહિ સરે. ઉત્પાદનની પદ્ધતિમાં રહેલા અન્યાયને તમો અળગો નથી કરી શકતા.

આજે આ અન્યાયનો ભોગ માત્ર આમવર્ગ નથી. સુંદર અને સ્વચ્છ મકાનોમાં રહેતા મધ્યમવર્ગ ઉપર પણ કાળમુખી બેકારીએ સંતાપના શાપ ઉતાર્યા છે. મધ્યમવર્ગના સંતાપ પણ તેટલાજ ઉગ્ર છે. તેઓ તો તેમની નજીવી મિલકત અને મોહમય સ્વમાન ગુમાવી બેસે છે, એટલુંજ નહિ પણ દિલે દુઃખ વેડીને પણ બેંકમાં નાણું જમા કરનારા આ વર્ગને બેકારીનાં દર્દની તીવ્ર વેદના સહન કરવી બહુ કઠણ થઈ પડે છે.

બેકારીના સમયમાં આ કમનસીબ વ્યક્તિઓને મહાપરાણે જીવન ગુજારવું પડે છે. તેમનું જગ્યાવેલું સર્વ ધન સ્વાહા થઈ જાય છે. આ વર્ગને પોતાનો મોભો જળવતાં પોતાની મિલકત

ગીરો મૂકવી પડે છે; એટલુંજ નહિ પણ કંઈ ક્ષણે તેઓ રસ્તામાં રઝળતા થઈ જશે તેની ચિંતા કરતા થકા તેઓ બહુ દુઃખી જીવન ગાળે છે. આ સમુદાય નથી માગી શકતો કે નથી કોઈની પાસે હાથ ધરી શકતો.

આમ હોવા છતાં સંતાપથી દરરોજ સુકાતા આ વર્ગના યુવાનો કવચિત્ કવચિત્ માલેતુજીર થવાનાં સ્વપ્નાં ધરાવે છે. એ શું અન્યથા જોવું નથી ?

અત્યારે લાખો લોકોનો સતત બૂખમરો એ સામાન્ય થઈ પડ્યો છે તોપણ આપણી સમાજરચનાને બહુ સુંદર તરીકે વર્ણવવામાં આવે છે, એટલુંજ નહિ પણ સંપત્તિવિહોણા બનેલા સમુદાયને બિખારીના નામથી સંબોધવામાં આ સંપત્તિવાન સમુદાયને ખાસ આનંદ થાય છે !

પણ આ સંપત્તિવાન સમુદાયની સંપત્તિ ક્યાંથી આવી ? શું આ સંપત્તિ આકાશથી ઉતરી હતી ? શું પરમકૃપાળુ પરમાત્મા આ હીરા-માણેક અને સોનાના પહાડ કંઈ જાતે આપવા આવ્યા હતા ? આ અળખામણુ થઈ પડેલા પ્રશ્ન પર જરા ઉંડી વિચારણા કરીએ તો જણાશે કે, શ્રમજીવી જનતાના રક્ત પર આ દોલતના કુંગરો ઉભા થયા છે. જમીનદારો અને માલેતુજીરોની સંપત્તિ કામદારસમૂહના લોહી ઉપર રચાયેલી છે. આ વસ્તુ ઉપર તમે આંખ આડા કાન કરી શકો નહિ. સમાજવ્યવસ્થાના પાયા નીચે રહેલો અન્યાય અત્યારે જોરશોરથી પોકાર કરી રહ્યો છે. આ અન્યાયી સમાજરચનાના પરિણામે શ્રીમંતોનાં સુખ વધતાંજ જાય છે; જ્યારે આમવર્ગ વધુ ને વધુ ચુસાતો જાય છે.

પેલે દિવસે શ્રીમંતની એક ગાર્ડન પાર્ટીમાં જવાનું નિમંત્રણ લેખકને મળ્યું હતું. જ્યારે એક બાળુ આમવર્ગને અજ્ઞાના વાખા પડતા હતા ત્યારે અહીં રંગરાગ ઉડી રહ્યા હતા. અહીં એક રેસ્વેનો વડો અધિકારી પણ આવ્યો હતો. કેટલાંય કુટુંબોને રસ્તામાં રખડતાં કરી આ મનુષ્યે કંપનીનો નફો કાયમ રાખ્યો હતો. નફો એ આ વ્યક્તિનું જીવનધ્યેય હતું. પછી કામદારો રસ્તામાં રઝળાને મરી જાય કે આપઘાત કરે તેની જરાયે પરવા આ મનુષ્યને ન હતી. તેણે મને અતિ ગર્વથી કહ્યું કે “આ વર્ષે માત્ર પાંચ લાખનો નફો હિપનન થશે.” આ વ્યક્તિ જ્યારે આ શબ્દો ઉચ્ચારતી હતી, ત્યારે મારા મગજમાં બેકાર કામદારોના સંતાપ મગજમાં ઘોળાતા હતા. આ અમલદારની પ્રવૃત્તિએ અનેકોના ધરમાં હુધા અને સંતાપ વર્ષોવ્યા હતા. આ અમલદારે અનેક રીતે કરવાનાં કામ વધારી દીધાં હતાં. આ પ્રમાણે તેણે ‘નફો’ ચીરંજીવ રાખ્યો હતો.

આ વ્યક્તિ એક અઠંગ દાનવીર ગણાતી. કેટલાંય ફંડમાં તેણે

સારી રકમ આપી હતી. આ રકમ આપતી વખતે આ દાનવીર દાતાએ જો લખ્યું હોત કે “આ રકમ કામદારોના રક્તમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે” તો યોગ્ય ગણાત. આના કરતાં વધુ સુંદર તો “મારા કામદારોને ઓછો પગાર આપી આ પૈસા હું ફંડમાં આપું છું” એમ લખ્યું હોત તોપણ ચાલત.

સંભવ છે કે, તે બાઈ દાનવૃત્તિમાં પ્રમાણિકપણે માનતા હોય; પણ મારો ઉદ્દેશ તે સદ્ગૃહસ્થ(?)ની દાનવૃત્તિ ઉપર ટકોર કે ટીકા કરવાનો જરાયે નથી. હું જે કહું છું તે એ છે કે, આવી વ્યક્તિઓએ પોતાના ઉત્પાદનના સાધનની ઉંડી સમીક્ષા કરવી જોઈએ. પૈસાદારના ખજાનામાં ખડકાયેલા પૈસાઓ કયા માર્ગે આવે છે તેનો વિચાર કરવાની ખાસ જરૂર છે. સંભવ છે કે, સંપત્તિવાનો તો આ નફાના ઉત્પાદનમાં રહેલા અન્યાય અને નિર્દયતાને નહિ સ્વીકારે, પણ સમાજના શ્રમજીવી સમુદાયે તો દાનવૃત્તિનો દંભ તરતજ પારખી લેવો જોઈએ.

પેલી શિક્ષણસંસ્થાઓ દર વર્ષે મદદગારોની લાંબી નામાવલી બહાર પાડે છે. આ મદદના મૂળ વિષે ઉંડા ઉતરીએ તો માલમ પડશે કે, કોઈ જગ્યાએ કામદારોએ કે ખેડુતોએ આ ધન ઉત્પન્ન કર્યું છે. જમીનદારો કે સંપત્તિવાનોએ આજની સમાજ-રચનાના અન્યાયી કાયદાઓના પ્રતાપે આ ધન તેમની પાસેથી લૂંટી લીધું છે અને હવે આ લૂંટાયેલા ધનનો અમુક ભાગ તેઓ દાન તરીકે શિક્ષણસંસ્થાઓ, દવાખાનાંઓ તેમજ પુસ્તકાલયો પહોંચાડે ખર્ચે છે.

એવા રક્તથી રંગાયેલા પૈસાવડે આજે દાનવૃત્તિનો દંભ ચાલ્યા કરે છે. આપણી સઘળી જાહેર પ્રવૃત્તિઓ, આપણું સેવાશ્રમો, વનિતા વિશ્રામો, અનાયાસલયો, કેળવણીમંડળો અને સદાવ્રતો રક્તથી રંગાયેલા ધન ઉપર નભે છે—જીવે છે—અને વિકાસ પામે છે.

અનેકને આ વસ્તુ નહિ સમજાય. રક્તથી રંગાયેલા ધન વિષેની કલ્પના કેટલાક નહિ સ્વીકારે. કેટલાક આ વસ્તુ માનવા ચોખ્ખી ના પાડે. સંભવ છે કે, આવી સમાજને ઉપયોગી ગણાતી પ્રવૃત્તિઓ વ્યક્તિના હિતની છે એમ ગણાવી આ આક્ષેપનો જવાબ આપવાનો યત્ન કરવામાં આવે. અનેક સંતો પોકારે છે કે, ઈશ્વરની પ્રાર્થના અમો કરતા હોવાથી બીજાની મહેનતે ઉત્પન્ન કરેલું અન્ન ખાવાનો અમારો અધિકાર છે. સાધુઓ અહાલેક પુકારે છે કે સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પ્રકારનો શ્રમ કર્યા વિના ઉત્પાદનમાં હિસ્સો પડાવવાનો અમારો સનાતન હક્ક છે. પણ આ સાધુસમુદાયને મળતી મદદ વિષે પણ જો આપણે ક્ષણભર વિચાર કરીશું તો તેમને પણ આ રક્તથી રંગાયેલા પૈસાની પ્રતીતિ થશે. મઠ અને મંદિર બના-

વનારા ધનવાનોનું ધન કામદારોની મહેનતથી ઉત્પન્ન થયું છે કે વેપારની છેતરપંડીમાંથી જન્મ્યું છે, એ વાતની ટોષ ના પાડી શકે તેમ નથી. વિચારક ટોલસ્ટોય પણ કહે છે કે “કોઈ પ્રમાણિક પુરુષ કદી પણ પૈસાદાર થઈ શકે નહિ, કારણ કે સંપત્તિનો પાયોજ અપ્રમાણિકતા અને રક્તશોષણ ઉપર રચાયેલો છે.”

(“નવયુગ” માસિકના એક અંકમાંથી)

૧૬-નવયુવકોં કો ઋષિયોં કા સન્દેશ*

(અનુવાદક-શ્રી. વ્યોહાર રાજેન્દ્રસિંહ)

મैं ઇસ સુંદર સ્થાન में थोडे ही दिन पहले आया हूं. मैं इस हिमालय-गृह में एक यात्री बन कर आया हूं. मैं आया हूं आपका आशीर्वाद पाने के लिये, और आपने मुझे अनेक आशीर्वाद दिये हैं. यह आश्रम एक परिवार है-एक आध्यात्मिक परिवार है. जीवन के बिज-बिज कार्यक्षेत्रों में कार्य करने के लिये आप जा रहे हैं. आपके इस गमन के अवसर पर मैं आपको क्या बोलूँ? मैं एक प्रेमपुष्प आपको बोलूँ करता हूं. यह वह पुष्प है, जिसे कहते हैं ‘मुझे मत भूलो.’ यह मैं तुममें से प्रत्येक को बोलूँ करता हूं. मेरा नाम और स्वयं भूल जाओ. नाम तथा रूप माया-मल है, परंतु इस संदेश को मत भूलो, जो मैंने तुमको अनेक रूपों में दिया है. मेरे ओठों ने इस संदेश का जड़ित टूटी-फूटी भाषा में उच्चारण किया है, परंतु यह संदेश मेरा नहीं, बल्कि गूँ-गूँ ऋषियों का वह आदेश है, जिस पर भारत की आशा तथा संसार की गूँ-गूँ आशा निर्भर है.

ऋषि अमर हैं तथा उनके संदेश भी अमर हैं; क्योंकि उनमें नवीन-भारत के लिये अनंत भूल्य की वस्तु है. नवीन संसार में राष्ट्र का पुनर्गठन और शक्ति-संचार करने के लिये ऋषियों के संदेश की अत्यंत आवश्यकता है. मैं केवल तुमसे यह कहना चाहता हूं कि देखो, तुम उन संदेशों पर सत्यतापूर्वक दृढ़ रहो. ऋषियों के संदेशों का प्रचार यदि न हुआ, तो यह आश्रम अपने महान् ध्येय को कभी पूरा न कर सकेगा. हमें अविवेक का प्रभल जनाना चाहिये. नवीन संस्कार के नये विज्ञान तथा सामाजिक और आर्थिक शक्तियों का अध्ययन करना चाहिये; परंतु साथ-ही-साथ अपने आदर्शों का अध्ययन कर के वर्तमान

* शक्ति-आश्रम के ग्रीष्म-अधिवेशन के अन्तिम दिन में दिया हुआ साधु वारवानी का एक वाक्य.

समस्याओं में उनका उपयोग करना भी आवश्यक है, जिससे भारत एक शक्तिशाली राष्ट्र बन सके। ऋषियों के सन्देश के अनुमाना मानो आत्मा के लोभों को मारना है। यह सन्देश एक चित्र तथा एक प्राचीन रीति के द्वारा प्रकट किया गया है। प्रत्येक देश ने अपना आदर्श किसी चित्र या कला की किसी मूर्ति के रूप में ही मूर्तिमान किया है। वर्तमान राष्ट्रों के इतिहास में जर्मनी ने अजब भाग लिया है। महायुद्ध के पहले मैं जर्मनी में था। अर्लिन के मुख्य द्वार पर मैं क्या देखता हूँ? एक विशाल स्त्री-मूर्ति विज्ञान के चिह्न-स्वरूप अड़ी हुई है। जर्मनी का आदर्श विज्ञान और वैज्ञानिक संस्कृति है। जर्मनी सभ्य देशों से अधिक वैज्ञानिक देश रहा है और अब भी है।

विज्ञान की दृष्टि अद्भुत विशाल है, और यदि हम अपने देश के महान् जनाना चाहते हैं, तो हमें भी विज्ञान का अधिक अध्ययन करना पड़ेगा। विज्ञान का दर्शन महान् है, किंतु वह पर्याप्त नहीं है; क्योंकि विज्ञान का दुरुपयोग विनाशक कार्यों में भी किया जा सकता है। अजब युद्ध के लिये वैज्ञानिक लोग नष्ट-नष्ट जहरीली गैसों तथा औजार बना रहे हैं। विज्ञान ध्वंश का भी अस्त्र हो सकता है और शैतान का भी।

प्राचीन ग्रीस भी एक महान् देश था। पांचवीं-छठी शताब्दी में उसकी प्रतिभा का विकास हुआ था। मेराथन नामक स्थान में क्षारस-निवासियों ने ग्रीकों से कठिन पराजय पाई थी। वे ग्रीस के जितने के लिये अड़ी संख्या में उसपर चढ़ दौड़े थे। ग्रीक लोग अद्भुत थोड़े होते हुए भी देशपर भर-भिटने का तैयार थे। मानव-इतिहास में संख्या काई खोज नहीं। शक्ति से ही विजय होती है, संख्या से नहीं। ग्रीक लोग देशभक्ति के सूत्र में अघे हुए थे, इस लिये उन्होंने क्षारसनिवासियों का भार भगाया। ग्रीस एक स्वातंत्र्यप्रिय देश के नाम से प्रसिद्ध है। अपनी उन्नति के समय उसने प्लेटो और सुकरात सरीजे ऋषि, यूरीपदीस तथा अरिस्टोईनीज सरीजे नाट्यकार उत्पन्न किये। ग्रीस में पेरिक्लीस सरीजे राजनीतिज्ञ भी थे। उसने ग्रीस के इतिहास में नए स्थान प्राप्त किया है, वह संसार के इतिहास में अद्भुत कम लोगों ने किया है। भारत के इतिहास के दो खिन्न-खिन्न युगों में दो महापुरुषों ने अपनी शक्ति की छाप लगाई है; वे थे श्रीरामचन्द्र और अशोक। पश्चिम में पेरिक्लीस से भी अधिक जिस एक व्यक्ति ने अपनी धर्मशक्ति का सकल प्रयोग किया, वह था लेनिन। वर्तमान इस लेनिन के रूप का प्रतिबिम्ब मात्र है। प्राचीन ग्रीस भी पेरिक्लीस का उसी प्रकार अनुवर्ती था। पेरिक्लीस ने अथेन्स नगर के एक विशाल

पैमाने पर जसाया था। उसने शीडियास नामक एक जडे कलाकुशल शिल्पी को इस कार्य में नियुक्त किया था। इस कला-विशारद ने अथेना नामक देवी की एक मूर्ति निर्मित की थी। यही देवी अथेना नगरकी अधिष्ठात्री थी। वह देवी प्राचीन ग्रीस की आत्मा का प्रतीक है। वह उस सौन्दर्य के आदर्श की मूर्ति है, जिसे ग्रीस देश जवान का सपने जडा आदर्श समझता था। सौन्दर्य में भी आध्यात्मिकता छिपी हुई है। सौन्दर्य हमें भ्रंशर-शक्ति के सान्निध्य में उपस्थित करता है, किन्तु क्या सौन्दर्य से भी जड़ कर कोष्ठ आदर्श है ?

भारत के ऋषियों ने अपना दर्शन एक मूर्ति के रूप में प्रकट किया है, वह है सरस्वती की मूर्ति। सरस्वती ज्ञान और संस्कृति की देवी है। शक्ति-आश्रम उसी संस्कृति की शाला है, शक्ति की शिक्षा का केन्द्र है। सच्ची संस्कृति का यिद्म है सरलता। सरस्वती कितनी सरल तथा स्वाभाविक है ! शक्ति-आश्रम को भी सरल जवान का केन्द्र होना चाहिये। यहां के निवासियों को ज्ञान-पान, वेश-भूषा तथा आचार-व्यवहार में सरलता का पालन करना चाहिये। इससे भी महत्त्वपूर्ण एक बात है, और वह है आन्तरिक सरलता। तुम ज्ञान के उपासक हो, उसकी उत्तरोत्तर वृद्धि अवश्य करो, किन्तु याद रहे कि वह तुमको अभिमानी न बनावे। सीधे-सादे परिधान में वेष्टित सरस्वती देवी नम्रता और सरलता की मूर्ति है, यही आन्तरिक सरलता है। आजकल के नवयुवक अपने हृदय में विद्या का अभिमान ले कर कालेज से निकलते हैं, यही कारण है कि वे कुछ नहीं कर पाते। वे देश की दीन-हीन जनता के साथ मिलना-जुलना अपनी शान के भिलाई समझते हैं। ज्ञान का क्षेत्र बहुत विशाल है। जितना ही अधिक ज्ञान, वह विचार उतना ही अधिक दृढ़ होता जाता है कि हमने कितना कम ज्ञान पाया है। सच्चा ज्ञान हमको विनम्र बनाता है—‘विद्या ददाति विनयम्।’

मैंने कहा था कि ऋषियों का आदर्श एक किया या रीति में भी छिपा हुआ है; वह किया है अग्निदीपन। यह किया मेरे लिये बहुत ही अर्थपूर्ण है। मैं एक अग्निपूजक हूँ। जन्म में ज्योति या अग्निशिखा के दर्शन करता हूँ, मेरी आंखों में प्रेमाश्रु भर आते हैं, और मैं प्रार्थना करता हूँ—“प्रभु! वह शक्ति दीजिये, जिससे मैं नवयुवकों को यह संदेश दे सकूँ—“ज्योति के पुत्र ज्ञानो !” नवयुवकों, तुम नवयुवक कहलाते हो, किन्तु तुममें से बहुतसे ठंडे पड गये हैं—शक्तिहीन, कियाहीन और जवानविहीन बन गये हैं। तुम लौकिकता की पूजा करने लगे हो—जिपरी सांसारिकता के चले बन गये हो। इस जड जगत में

भी तुमसे अधिक चैतन्यता है, प्रत्युत इस आश्रम के जैसा आशीर्वाद दे कि तुम्हारे हृदय में क्षिर से नवज्वन की ज्योति जलत हो। शक्ति की संतान जनो। शक्ति का मतलब केवल शारीरिक शक्ति नहीं है, इसकी आवश्यकता अवश्य है, किन्तु केवल वही काशी नहीं है, शक्ति से मतलब केवल मानसिक शक्ति नहीं है, वह भी आवश्यक है, किन्तु पर्याप्त नहीं। शक्ति का अर्थ है जल-शरीर और मन का जल, प्रकृति और आत्मा का जल। अग्नि-शिखा शक्ति का चिह्नस्वरूप है, इस लिये मैं कहता हूँ कि अग्नि के उपासक जनो। भारत के अग्निभय हृदयों की आवश्यकता है, जैसे युवकों की जरूरत है, जिनके दिलों में भारत के दुःख और पराधीनता का देह कर आग जल रही हो। यदि भारत के प्रत्येक प्रान्त में जैसे थोड़े ही युवक निकल आवें, जिनके हृदयों में यह ज्वाला जलती हो, तो समझ लो कि देश के लिये कुछ आशा जाड़ी है।

येक अत्यंत छोटी कविता है, परंतु वह नवयुवकों के लिये आदेशपूर्ण है। कविता का नाम है 'नवयुवक और ऋषि।' एक नवयुवक एक ऋषि के पास आता है। वह आता है ज्वन का सार समझने के लिये। ज्वन कहाँसे, कैसे और क्यों होता है ? इस प्रश्न की समस्या से इस नवयुवक के मन में बहुत उथल-पुथल होती है। ज्वन के इस प्रश्न से वह नवयुवक बहुत घबराता है, और सहँद करता है कि शायद भी अपने घर की बहारदिवारी में बैठ कर इस जटिल प्रश्न को हल नहीं कर सकता। वह नवयुवक अपने छोटेसे कमरे से बाहर निकल कर ऋषि के पास इस ज्वन के जटिल प्रश्न को हल कराने लिये आता है। ऋषि उसे अपने को जाते जल्लाते हैं, जिनका उल्लेख करने का यह अवसर नहीं है। उनमेंसे केवल तीन उत्तम-उत्तम विचार मैं तुम लोगों से कह देना चाहता हूँ। ऋषि इस नवयुवक से कहते हैं—“(१) वही धन्य है, जो भ्रंशर को नमन करता है; (२) वही धन्य है, जो समय के सेतु पर दृढ़ता से कदम रखता है और (३) वही धन्य है, जो नम्रतापूर्वक प्रार्थना कर के कहता है कि मैं अपने को आप पर जल्लिहान कर हूँ।”

(१) वही धन्य है, जो भ्रंशर को नमन करता है। इसी उपदेश में सम्यगी संस्कृति और धैर्य छिपा हुआ है। वह शान्ति और आदरपूर्वक एक भ्रंशर को नमन करता है। संस्कृति दिखावा नहीं है, धर्म बाउलड करने की वस्तु नहीं है और आध्यात्मिकता वाद-विवाद के लिये नहीं है। धर्म को एक दिखावट की वस्तु मत बनाओ, किन्तु ज्वन में अत्यंत शान्तिपूर्वक भ्रंशर के हूँदने के लिये प्रवेश करो।

(२) धन्य वही है, जो समय के सेतु पर दृढ़ता से कदम रखता

હૈ. પરસ્પર વિશ્વાસ રખો, ભારત પર તથા મનુષ્યતા પર વિશ્વાસ રખો. અવિશ્વાસી મત બનો ઓર સત્યતાપૂર્વક સમય પર ચસો. ભારત ઉન્નત હોગા ઓર અપના ધ્યેય પ્રાપ્ત કરેગા.

(૩) વહી ધન્ય હૈ, જો નમ્રતાપૂર્વક પ્રાર્થના કર કે કહતા હૈ કિ મૈં અપનેકો આપ પર બલિદાન કર દૂં. ઇશ્વર તુમહેં આશીર્વાદ દે કિ તુમ અપના જીવન દીનોં કી સેવા મેં વ્યતીત કરો ઓર ઇસી પ્રાચીન રાષ્ટ્ર કા પુનઃ સંગઠન કરો. ઇશ્વર ઓર ઋષિયોં કો ધન-દૌલત, હો-હક્કા ઓર દિખાવટ, ઉત્તેજના તથા વ્યર્થ બકવાદ નહીં ચાહિયે; ઉનકો આવશ્યકતા હૈ સેવા કે શાન્ત શસ્ત્ર કી. ઇશ્વર ઓર ઋષિ તુમહેં આશીર્વાદ દેં, જિસસે તુમ શાન્ત સેવા કે સાધન બન સકો. ક્યોંકિ ભારત કા પુનર્જન્મ કેવલ સુપચાપ સેવા ઓર નિત્યજીવન કે છોટે-છોટે કામોં મેં આત્માર્પણ કે દ્વારા હી હોગા, ન કિ દિખાવટ ઓર હક્કા મચાનેવાલે કામોં સે. નિઃસ્વાર્થ સેવા સે હી સ્વર્ગીય મનુષ્યતા કા નવીન નિર્માણ હોગા.*

(ઝાક્ટોબર-૧૯૩૧ના “વિશ્વાલ ભારત”માંથી)

૧૭-પાવાગઢ

(લેખક:-શ્રી. અંબાલાલ મહાસુખરામ શાહ)

(ગુજરાતનો પ્રાચીન કુંગર પાવાગઢ અને તેના પર આવેલા ઐતિહાસિક દુર્ગો અને જોવા લાયક સ્થળોનું વર્ણન કરતા અતિરસ-ભર્યા પ્રવાસની ટૂંકી નોંધ)

પાવાગઢનો કુંગર એ ગુજરાતની પૂર્વસરહદ પર ગોધરા અને વડોદરાની મધ્ય લાઇનમાં આવેલું રમ્ય સ્થાન છે. પાવાગઢનો ઐતિહાસિક કિલ્લો પ્રાચીન કામની અમૂલ્ય કારીગરીનો એક ઉત્તમ નમૂનો છે. પંદરમા સૈકામાં રજપૂત રાજ્યના અમલની આખરે અને મોગલ રાજ્ય અમલનાં થોડાંક વર્ષ પૂર્વે ગુજરાતના એ અજિત દુર્ગ મુસલમાન બાદશાહ મહમદ બેગડાએ બાર વરસની અથાગ મહેનત અને નાણાં તેમજ માણસોની અસાધારણ ખુવારી પછી જીત્યો હતો. પાંચસો વર્ષ બાદ અત્યારે પણ આ દુર્ગ જોનારને તેની પ્રાચીન સમૃદ્ધિ અને જહોજલાલીનો સારો ખ્યાલ આવી શકે છે.

પાવાગઢના આ દુર્ગમાં છેલ્લો રાજા પતાધરાવળ રાજ્ય કરતો હતો અને તેની ઉપર કાલિકા માતાનો કોપ થવાથી તથા તેમણે આપેલા શાપથી મુસલમાન બાદશાહ તે જીતવા સમર્થ થયો હતો. પાવાગઢના પ્રવાસે જનાર મુસાફરને માટે રેલ્વેસ્તે એ માર્ગ

છે:—એક તો વડોદરાને રસ્તે અને બીજો ગોધરા થઇને. મુખ્યથી જનાર મુસાફરને વડોદરા ખાતે ટ્રેન બદલી સવારના ૬ અથવા સાંજના ૬ વાગતાની લોકલ મારફતે ચાંપાનેર રોડ જ'કશને ઉતરી ત્યાંથી પાવાગઢની ટ્રેન પકડવી પડે છે, જ્યારે ગોધરા રસ્તે આવનારને પણ ચાંપાનેર રોડ ઉતરવું પડે છે. હમણાં વળી ગુજરાત રેલ્વેએ એક નવી લાઇન નાખેલી છે તે પણ ચાંપાનેર જ'કશને ભેગી મળે છે. ચાંપાનેર રોડથી પણ ગુજરાત રેલ્વે કંપનીએ પાવાગઢ અને ત્યાંથી શિવરાજપુર સુધી ટ્રેન લ'ખાવી છે. આ ટ્રેન શિવરાજપુર ખાતે કીલીક નિક્સન કંપનીએ ખોદેલી બોક્સાઈટ નામની કાચી ધાતુ ખેંચી લાવવા માટે બાંધવામાં આવેલી છે. ચાંપાનેર રોડથી પાવાગઢ ૧૫ માઇલ થાય છે. સાંજની ટ્રેનમાં વડોદરાથી જનારને સાત વાગે ચાંપાનેર ઉતર્યા પછી ૮ વાગે ગુજરાત રેલ્વેની ટ્રેનમાં બેસી ૯:૧૫ વાગે પાવાગઢના સ્ટેશને ઉતરવું પડે છે. સ્ટેશન પર ઉતર્યા પછી અર્ધો માઇલ દૂર કુંગરની તળેટીમાં આવેલા ગામમાં જઈ ત્યાં પંડ્યાને ત્યાં રાતના ઉતરવું પડે છે. સ્ટેશનેથી ચાલી ગામના દરવાજામાં દાખલ થતાં પહેલાં દરવાજા બહાર બુખા મરિજદ દેખાય છે. આ મરિજદ એક લવ્ય દેખાવની અને એને બંધાયેલા પાંચસો વર્ષ પસાર થવા છતાં હજી પણ આબેહૂજ ચિત્તાકર્ષ લાગે છે.

એમ કહેવાય છે કે, આ મરિજદ તે રાજપૂત રાજ્યના જમાનામાં એક લવ્ય જૈન મંદિર હતું. પાછળથી તેમાં મરિજદને બંધ બેસતો કેટલોક ફેરફાર કરવામાં આવ્યો હતો. મરિજદના મુખ્ય મકાનમાં ચાંબલાની એક જંગી હાર જોવામાં આવે છે અને તેની સાંખ્યા ૨૭૫ જેટલી છે. મરિજદના આ સ્થંભો અને કારીગરીનો નમુનો એક ઉત્તમ પ્રકારની પ્રાચીન હુન્નરકળાનો અચ્છો ચિતાર આપે છે. મરિજદમાં એક ફકીર રહે છે.

મરિજદ મૂકીને આગળ આવતાં હાલમાં વસતા ગામમાં દાખલ થવાનો દરવાજો છે. ગામની આસપાસનો કિલ્લો જો કે ભાંગી તૂટી હાલતમાં છે તોપણ તેના દરવાજા અને બાંધણી જોતાં તે સેંકડો વરસ અગાઉ કેવો ઉત્તમ સ્થિતિ ધરાવતો હશે તેનો સહેજે ખ્યાલ આવી શકે છે. આ કિલ્લો રાજપૂત રાજ્યના જમાનાનાં રાજકુટુંબનાં મહેલાત માટે વપરાતો હતો એમ કહેવામાં આવે છે.

પાવાગઢ એ ગુજરાત અને આખા હિંદમાં “કાલિકા” માતાના મંદિર માટે મશહૂર હોવાથી દર વર્ષે લાખો યાત્રીઓ માતાનાં દર્શનાર્થે જાય છે. આ દિવ્ય સ્થાન ખરેખર એક ચમત્કારિક સ્થાન છે એમાં તો શક જ નથી. પાવાગઢનો કુંગર દરિયાની સપાટીથી આશરે ૭૫૦૦ ફીટની ઉંચાઈએ આવેલો છે. સાત હજાર ફીટની ઉંચાઈ પર સરોવર આવેલું છે. સવારના ૭ વાગતાં આ તલાવ ઉપર ફર-

નારને જે ઠંડી પવનની લહેરોનો આસ્વાદ મળે છે તે અનુભવ્યા પછી એમ લાગશે કે, સાચું સ્વર્ગ આજ છે.

આ કુંગર ઉપર સાંજના પાંચ વાગ્યા પછી કોઇ પણ યાત્રાળુ ને રહેવાની મનાઇ છે, એ ખાસ નોંધવા જેવું છે. ખીન્ન ધણી સ્થળો પર આવો હુકમ કવચિતજ માલૂમ પડે છે.

ઉનાળાની ઋતુમાં આ કુંગરપર ચઢવા માટે યાત્રાળુઓને પરાઢના ૪ વાગતાં શરૂઆત કરવી પડે છે. ગઢ ઉપર કુદ્દે સાત દરવાજા છે. ગઢમાં દાખલ થવાનો પહેલો દરવાજો પહાડની તળેટીમાં અને ગામને પાદરે બે ત્રણ ખેતર છેટે છે. પહેલો દરવાજો અટક દરવાજાને નામે ઓળખાય છે. તે દરવાજો હાલમાં સરકાર તરફથી સમરાવવામાં આવે છે. પહેલો દરવાજો પ્રવેશ કર્યા પછી આશરે અર્ધો માઇલ ગઢ ઉપર ચઢ્યા બાદ ખીન્ને દરવાજો આવે છે. ખીન્ને દરવાજો પસાર કરતાં ડાબા હાથપર “ગંગા” અને “ભુમના” નામની બે તોપો ભાંગેલી હાલતમાં પડેલી છે. ત્યાંથી આગળ વધતાં વળી એક માઇલ ઉપર ચઢતાં ત્રીજો દરવાજો આવે છે. તે દરવાજો છુઢિયા દરવાજાને નામે ઓળખાય છે.

એમ કહે છે કે, જ્યારે પાવાગઢને બાર વર્ષથી મુસલમાન લશ્કરે ઘેરો નાખ્યો હતો ત્યારે કિલ્લામાંનું અનાજ ખૂટી જવા આવ્યું હતું તે વખતે પતાઇ રાવજો પોતાના ભાણેજને પોઠો સાથે છુપે રસ્તે અનાજ લેવા મોકલ્યો હતો. ભાણેજને મુસલમાન બાદશાહે પોતાના પક્ષમાં લીધો અને અનાજની પોઠો મુસલમાન લશ્કરને ભરી તેઓ આ દરવાજા સુધી આવી પહોંચ્યા. આ દરવાજા પર એક આંધળો દરવાજા હતો. તેને દરવાજો ખોલવા કહેતાં તેણે પોતાનું ડહાપણ વાપરી પોઠ ઉપર ભાલાનો ધા કરતાં દગો સમજાઇ ગયો અને તે પછી મુસલમાન લશ્કર આ કિલ્લામાં સખ્ત ખુનામરફી પછી દાખલ થવા પામ્યું. આ દરવાજાની અંદર લાખો મણ મકાઇ ભરી રાખવા માટે નવલખા કોઠારને નામે જાણીતું મકાન છે. આ કોઠારમાંજ કુંગરમાંથી ઝરણું પાણી મેળવવા માટે ઉત્તમ કુંડ બાંધેલા છે. કોઠારમાં બે કુંડ છે. આ કુંડમાંનું પાણી ખરા મધ્યાહ્નકાળે પણ મુંબાઇનાં બનાવટી ખરફ નાખેલાં પાણી કરતાં ઉત્તમ અને કુદરતી ઠંડક ભરેલું શીતળ જળ છે. તે પીતાંને વાર માણસનું મન તૃપ્ત થાય છે. મુંબાઇના સહેલાણીઓએ ધારાપુરી અને એનેરે-કેનેરીની ગુફાઓમાં જોયેલું હોવાથી તે વાત તેઓ સહેજે સમજી શકશે. આ મથકે થોડીક વિશ્રાન્તિ લીધા બાદ આગળ ચઢતાં ઉભો ચઢાવ હોવાથી ગમે તેવા મજબૂત માણસને પણ નાકે દમ આવ્યા સિવાય રહેતો નથી. પાંચમો દરવાજો વટાવ્યા પછી એક જખરજસ્ત ખીણ આવે છે અને પંદરેક કદમ જેટલી પહોળી આ ખીણ ઉપર હાલમાં

લોખંડનો પૂલ આંધેલો છે; પણ તેની અગાઉ લાકડાનાં પાટીઆં વગેરે નાખી મૂકેલાં રહેતાં. જો કોઈ માણસ ખીણ પરથી પસાર થતાં નીચે નજર કરે તો તેને જમીન તો દેખાયજ નહિ એટલી ઉંઢી ખીણ છે. આ ખીણ વટાવ્યા પછી ઉપર જતાં છટો અને સાતમે દરવાજો પસાર કર્યા પછી સપાટ મેદાન આવે છે અને કેટલીક ઝાડ-પાન અને લીલોતરી તેમજ જનવર ચરતાં જોવામાં આવે છે. અત્રે જોનાનાં કેટલાંક મંદિર આવેલાં છે. એક મંદિર હમણાં સુધરાવેલું છે.

ત્યાંથી આશરે અર્ધો માઈલ ઉપર ચઢતાં દૂધીઈં તળાવ આવે છે. આ તળાવમાં સ્નાન કરતાં માણસનો અર્ધો થાક ઉતરી જાય છે. તલાવમાં સ્નાન કર્યા પછી માતાજીના મંદિરમાં જવા માટેનો રૂપ પગથીઆં કોતરીને બનાવેલો રસ્તો છે.

આ પગથીઆં ચઢીને ઉપર જતાં દેવળનો છુરજ આવે છે. દર-વાળમાં દાખલ થઈ યોગાનમાં ખૂટ કાઢી પછી યાત્રાળુ મહાકાળીના મંડપમાં દાખલ થાય છે. મંડપમાં દાખલ થતાંજ સન્મુખ કાલિકાની મૂર્તિ નજરે પડે છે. કાળીની બાજુમાં મહાકાળીની મૂર્તિ છે, અને ખીણ તરફ બહેચરાજીની આંગી છે. આ મંદિરની ઉપર અગાશીમાં સદનશા પીરની કબર આવેલી છે.

આ પીરની કબર માતાજીના દેવળ ઉપર કેવી રીતે થવા પામી તે વાત ઘણી અજાયબભરેલી છે. ત્યાંના પૂજારી એમ કહે છે કે, સુધનવા નામના એક રજપૂત માતાજીના પરમ ભક્ત હતા. અને પાવાગઢના પતાઇ રાવળનો નાશ થવા પછી મુસલમાનો બ્યારે હિંદુ દેવળોનો વિનાશ કરવા મંડ્યા ત્યારે કાલકા માતા જમીનમાં સમાઇ જવા માંડ્યાં. ભક્ત સુધનવાએ તે વખતે માતાજીને કરગરીને વિનંતિ કરી કે, પતાઈ રાવળની ભૂલ માટે તમે લાખો મનુષ્યોને દર્શનનો લાભ મળતો શા માટે બંધ કરો છો? આટલી વાતો થતામાં માતાજી ગરદન સુધી જમીનમાં ઉતરી ગયાં હતાં. માતાજીએ ભક્તની કાંકણીભરેલી ચરજ ઉપરથી ત્યાં રહેવાનું કબૂલ કર્યું; પણ મંદિરને મુસલમાનો બ્રહ્મ ને કરે તેટલા માટે પોતાના ભક્તને અગાશી પર જઈ બાંગ પોકારવા હુકમ કર્યો. ભક્ત સુધનવાએ તે પ્રમાણે દેવળની અગાશીમાં ઉભા રહી બાંગ પોકારી અને તે પછી તેઓ અદૃશ્ય થયા અને તે જગા પર ફક્ત ફૂલનો ઢગલો બની ગયો. મુસલમાનો બાંગ સાંભળી ત્યાં આવ્યા અને તે જગા પર સદન પીરની કબર બનાવી. એ રીતે પાવાગઢના કુંગર પર ચંડિકા અને પીરનું એકજ સ્થાન હસ્તીમાં આવ્યું હતું, એમ કહેવાય છે.

પાવાગઢના છેક ઉપરની ટોચ પર દર્શન કરી યાત્રીઓ નીચે ઉતરતાં બુઢીઆ દરવાજામાંથી નીકળ્યા પછી પડોશમાં આવેલા ખાપરા ઝવેરી નામના તે જમનાના જાણીતા લૂંટારૂઓનું મથક આવેલું

છે ત્યાં જાય છે. ખાપરા ઝવેરીનો મહેલ-જોકે ધણો ભાગ તો તૂટી ગયેલો છે પણ તે છતાં અત્યારે મોજુદ રહેલાં બાંધકામ જોતાં આપણને અન્યથા ઉપજ્યા સિવાય રહેતી નથી કે, આ લૂંટારૂઓએ પોતાને છુપાઈ બારાઈ રહેવા માટે આવું અન્યથા બાંધકામ કેવી રીતે ઉભું કર્યું હશે. અત્યારના મકાનમાં કમતીમાં કમતી ૧૦૦થી વધારે પગથીયાં ઉતરવાનું છે; પણ તેમાં પછીનું ઉંડાણમાં ઉતરવાનો માર્ગ તો સરકારે પૂરી દીધેલો છે. આ મહેલની પાડોશમાંજ વિશ્વામિત્રી નદીનું મૂળ છે ત્યાંથી નદીનું ઝરણુ એક ઉંડા ધોધમાં પડી આગળ વહે છે.

ટેકરીની છેક ટાચેથી કુંગરની તળેડી તરફ નજર નાખતાં પાવાગઢના આ દુર્ગના મહાભારત બાંધકામનો ખ્યાલ આવી શકે છે. પશ્ચિમના મુલકમાં બેલ્જિઅમમાં આવેલા લીજ અને નામુરના કિલ્લા જેમ અજિત ગણાતા હતા, તેમ ગુજરાતના બે અજિત કિલ્લા પાવાગઢ અને જુનાગઢ હતા. મહમદ બેગડાએ આ બન્ને દુર્ગ જીતી કબજો કરવાથીજ તેનું નામ ગુજરાતના ઇતિહાસમાં મહમદ બેગડા તરીકે વિખ્યાત છે.

પાવાગઢના આ સાતે કિલ્લાનાં બાંધકામ જોતાં આપણને એમજ લાગ્યા વિના રહેશે નહિ કે, અત્યારે યાંત્રિક અને વિદ્યુત શક્તિના જમાનામાં પણ આવો એકજ કિલ્લો બાંધવો હોય તો તે માટે વર્ષોનાં વર્ષો વીતી જાય અને લાખો નહિ બલ્કે કરોડોનો ખર્ચ કરતાં ઘણા બાંધવામાં અતિશય મુશ્કેલી ખમવી પડે; તો પ્રાચીન કાળમાં, જ્યારે પ્રગતિના ચાલુ જમાનાનાં સાધનો અને સામગ્રી નહોતી તે જમાનામાં તે વખતના કારીગરો અને એન-જનીઅરોએ કેવી રીતે કામ લીધું હશે ?

(તા. ૧૪-૪-૧૯૨૯ના “બે ઘડી મોજ”માંથી)

૧૮-અદ્ભુત મકાનો બાંધતી કીડીઓ

નાના પ્રાણી વિષે 'માટી' વાતો

(લેખિકા:—કુ. બહેન નાશાકરી પીલાં)

પ્રત્યેક વ્યક્તિએ કીડીને તો જોઈ હશે. અન્ય પ્રાણી કરતાં એનું કદ બહુ નાનું છે, પરંતુ કદ તપાસતાં એ ઘણીજ ચંચળ અને જોરાવર છે. અને પ્રાચીન સમયથીજ પુખ્ત વિચારમાં અને શ્રમ ખેંચવામાં કીડીને નમુના તરીકે હજીયે ખતાવવામાં આવે છે.

અન્ય પ્રાણીની પેઠે કીડીઓને પણ માથું, શરીર, પગ અને પાંખો છે. માથામાં બે બે આંખો છે, જેથી એ પોતાનો માર્ગ શોધી લે છે અને કાર્ય કરે છે; એ સિવાય કાંઠકમાં ત્રણ પણ આંખો હોવાનું જણાએલ છે. એ ત્રીજી આંખથી તેઓ બહુ છેટેની ચીજો જરાબર જોઈ શકે છે. કીડીને એક મોં અને જીભ છે. એ કદાચ વિસ્મયની વાત લાગશે. મોં વડે એ ખોરાકને કરડે છે અને ચૂસે છે. વળી મોં આગળ બે સુંદ છે, જેથી તેઓ ખોરાકની સુગંધ લઈ શકે છે. એમને છ પગ તથા છ પાંખો છે. મનુષ્ય જેમ જૂનાં વસ્ત્ર બદલી નવીન ધારણ કરે છે, તેમ કીડીઓ પણ વખત આવ્યે પોતાના શરીર ઉપરનું પડ વારંવાર બદલે છે.

મધમાખોનીજ પેઠે કીડીઓ ટાળામાં વસે છે. એમાં કેટલાક નર અને કેટલીક માદાઓ હોય છે. અને તેમનાથી પછી કીડીઓનો ઉપદ્રવ થાય છે. નર અને માદા કીડીઓની આસપાસ સખ્ત પહેરા રાખે છે કે તેઓ અન્ય સ્થળે નાસી ન જાય. પોતાની ટાળામાંથી એક પણ કીડી ભાગી ન જાય એ સાર ચોક્કસ નર-માદા કીડીઓ સિપાઈ તરીકે કાર્ય કરે છે, જેઓ ખબર કર્યા વગર નાસી જતી કીડીઓને ત્રણ ચાર ભેગી મળી પગ તથા પાંખ વડે પોતાના સ્થળે ખેંચી લાવે છે. લાલ અને ભૂરા રંગની કીડીઓ ખેતરમાં અને વાડીમાં, તથા પીળી અને લાકડાંમાં રહેતી કીડીઓ લાંબા સમય સુધી એકજ સ્થળમાં પડી રહે છે.

કીડીઓ પોતાનાં ઘડાં નાની નાની કોથળામાં મૂકીને તે કોથળાઓ છૂટી રહેવા દે છે; કોઈ ચીજ સાથે બાંધીને ફરતાં નથી. જ્યારે કોથળામાંથી બચ્ચાં ઉત્પન્ન થાય છે ત્યારે તેઓ રેશમના કીડાની પેઠે પોતાને માટે એક ડ્રોશેટા જેવું બનાવે છે તેમાં તેઓ રહે છે, અને તેમાંજ બચ્ચાં મોટાં થાય છે. યુરોપ ખંડમાં એ દડીઓનો માણસો ઉપયોગ કરે છે અને પાળેલાં પંખીઓને ખવરાવવાના ઉપયોગમાં આવે છે. કેટલાક લોકો એ દડી ઉપરજ આજીવિકા ચલાવે છે. સીયામ દેશમાં લોકો એ ઘડાંની કરી બનાવી

ભારે હોંશથી ખાય છે.

કીડીઓ પોતાના રહેવાના સ્થાનાર્થે રરતા, ઝોરડા અને ગેલેરીઓ બાંધે છે. અને એ કામ માટે અસંખ્ય કીડીઓ કીડીઓ તરીકે કામે વળગે છે. થોડીક કીડીઓ પ્રથમ પોતાનાં જડખાંથી ધૂળ ખોદી કાઢે છે. એ ધૂળને બીજી કીડીઓ વરસાદના પાણી સાથે મેળવીને ભેગું કરે છે. આ મેળવીને બનાવેલી લાહીને બીજી કીડીઓ ધાસનાં તણખલાં અને અનાજની ડાળીઓ ઉપર પાથરે છે અને તેને સૂકાવા દે છે. સૂકાએલી માટીના થાંભલા અને મહેરાબ બને છે; થાંભલાની વચ્ચેની જગાઓમાં બીજી બીની માટી ગોઠવીને જુદા જુદા ભાગમાં ગોઠવે છે અને તેમાં વળી નાના નાના ઝોરડા બનાવે છે. ગૃહમાં પ્રવેશ થવા એક બાકોડું બનાવે છે. આ ઘર બાંધવાનું કામ તેઓ મુખ્યત્વે કરીને રાત્રે કરે છે. કોઇક કીડીઓ કેવળ સુથારનું જ કામ કરે છે. તેઓ જાડની અંદર વસે છે અને તેને અંદરથી પોકળ બનાવે છે, અને બારીક બારીક ઝોરડાઓ બનાવે છે. આફ્રિકા દેશની કીડીઓ પોતાના માળા ભટ્ટીની માફક માટીના બનાવે છે. ત્યાંના જંગલી લોકો એ માળાને પોતાના ઉપયોગમાં લે છે. આફ્રિકામાં બીજા પ્રકારની એક કીડી જેવામાં આવે છે. તેઓ પોતાનાં માથાં ઉપર જાણે છત્રી ઓઢી હોય એવી વસ્તુ મૂકી એવી તો સરખી ચાલી જાય છે કે મનુષ્યજાત લોકો તેમ ચાલી શકે. બીજી કીડી ત્યાં સફેદ જેવામાં આવે છે. આ કીડીઓ પોતાના માળા ખાણના પરાના જેવા બનાવે છે, અને તે ધણું કરીને સાતથી આઠ ફુટ ઉંચા હોય છે. અને હેઠળથી દસથી બાર શીટ ઘેરાવામાં હોય છે. એવા માળા કોઇક વીસ ફુટ ઉંચા અને ત્રીસથી ચાલીસ શીટ ઘેરાવામાં હોય છે. આ માળાઓ એટલા સુંદર હોય છે કે, વીસમી સદીની આ સુધરેલી દુનિયા પણ બનાવી શકે નહિ. આ માળાઓ કીડી જેવાં સૂક્ષ્મ પ્રાણીઓએ શી રીતે બાંધ્યાં હશે તેનો ખ્યાલ થાય છે ત્યારે મનુષ્યજાતિએ ઇજીપ્ત દેશમાં બનાવેલી પીરામીડ જે આજે પણ દુનિયાની અજાયબી લેખવામાં આવે છે તે પણ આ માળાઓ આગળ કંઈ વિસાતમાં નથી એમ લાગે છે. એજ દેશમાં લીલી કીડી હસ્તિ ધરાવે છે. તેઓ વૃક્ષનાં પાંદડાં એક જાતની ચીકણી વસ્તુથી જેડી અંદર પોતાના માળા બનાવે છે.

નોર્વે દેશની કાળા કીડીઓના માળા પાંચ શીટ ઉંચા હોય છે. તેઓ પોતાના માળા સડેલાં લાકડાં, પાંદડાં અને વૃક્ષની છાલ-ખાંથી બનાવે છે. ત્યાંના લોકો એ કીડીઓનો ઉપયોગ કરે છે. એક શીશામાં અર્ધ પાણી ભરી તેનું મોં તે કીડીઓના માળામાં ખોસે છે. સઘળા કીડીઓ શીશામાં ચાલી જાય છે અને પાણીમાં ડૂબી મરી

નય છે. એ કીડીવાળા પાણીને ઉકાળી એક જાતનો એસીડ બનાવે છે, જેનો તેઓ “સરકા” તરીકે ઉપયોગ કરે છે.

બીજાં પ્રાણીઓની પેઠે કીડીઓ પણ બધા ખોરાક ખાય છે. ખાસ કરીને એશીસ નામક ઝીણાં જંતુઓ એને અધિક પ્રિય છે. એ એશીસ જંતુઓને પેટ આગળથી બે સુંદ હોય છે અને એ સુંદમાં એક પ્રકારનો મીઠો રસ ચાલુ વહે છે, જે કીડીઓ ચૂસે છે. ચોમાસાની ઋતુમાં કીડીઓ એશીસને પોતાના માળામાં લાવી રાખે છે. મોટી સંખ્યામાં આ જંતુઓને ભેગાં કરી વૃક્ષનાં પાંદડાં ઉપર મેલી છાંડે છે. બીજી કીડીઓ એ રખે લઘ નાસી જાય એવા હેતુથી પોતાનું સ્થાન ઝાડ આગળજ રાખે છે. આ “એશીસ”ને લીધે કીડીઓ વચ્ચે ધણી વાર મારામારી થાય છે.

આફ્રિકા દેશમાં એક પ્રકારની કીડી વસે છે. તેઓ ટાળાં-બાંધ થઇને ફરવા જાય છે અને માર્ગમાં જીવતું યા મુવેલું પ્રાણી નજરે પડે તેવું બક્ષણ કરી જાય છે. જોકે તેઓ નાની છતાં એટલી મોટી સંખ્યામાં પોતાની મંજલ કાપે છે કે મોટા મોટા સાપો ઉપર હુમલો કરી ઝટ તેને મારી નાખી ખાઈ જાય છે. તેઓ એટલી તો સમજદાર હોય છે કે, જે પ્રાણીનો ભોગ કરવા ધારે છે તેઓની પાંખ પ્રથમ ખાઈ જાય છે. એક પ્રકારની બીજી કીડીઓ છે જે બે ત્રણ વર્ષે કેાણુ જાણે ક્યાંયથી ફૂટી નીકળે છે. તેઓ આવે છે ત્યારે લોહી પોતાનાં ઘર ખુલાં મૂકે છે. કેમકે તેઓ સઘળાં બારીક જંતુઓને ખાઈ જઈ જંતુઓનો નાશ કરે છે.

વરસાદની ઋતુમાં કીડીઓથી બહાર નીકળી શકાતું ન હોવાથી તેઓ આખાં ચોમાસાનો ખોરાક આગળથી ભરી રાખે છે. આ ઉપરથી નામીયો હકીમ સુલેમાન મતુખ્યજાતિને શિખામણ આપતાં કહે છે કે “ઓ આળસુ માણસ ! તું કીડીઓની આગળ જા. તેમના માર્ગ જો અને તે ઉપરથી ડહાપણ લે.” કીડીઓ એક દેશ છોડીને બીજા દેશમાં જાય છે ત્યારે દેખાવ જેવા લાયક થઈ પડે છે. કેમકે તેઓ મોટી સંખ્યામાં થઈ હવામાં ઉડે છે, અને તેથી ધણીક વેળા આકાશ કાળું બની જાય છે. આવી રીતે ઉડી આવીને તેઓ ખુલા મેદાનમાં આવીને પડે છે. જમીનમાં એક વેળા તેઓ મોટી સંખ્યામાં ભેગી થઈ એક ઉંચા સ્થાનના આકારમાં અન્યબની જેવી રીતે ઉડી હતી.

હિંદુસ્તાનમાં ઝીણી લાલ કીડીઓ ધણી દૃષ્ટિએ પડે છે. તેઓ એટલી તો બારીક હોય છે કે, દસ બાર મળી બાગ્યે એકાદ દાણાને ઉંચકી શકે છે. તેઓ બે જુદી હારમાં ચાલે છે. એક હાર પોતાના માળામાં અનાજ લઈને જાય છે, જ્યારે બીજી હાર બહાર અનાજ લેવા ધસે છે. જેનાં મોંમાં જોખ્ખે હોતો નથી તેઓ

ખોળવાળા કીડીઓને હંમેશાં સામી બેઠ આપે છે-જાણે ખોરાક મેળવવા માટે તેઓને અભિનંદન આપે છે. એકાદ શિકાર હાથથી છટકી જતાં તેઓ નિરાશ થતી નથી, પરંતુ અનેક વાર મથન કરી તેને પોતાના માળામાં લઈ ગયા સિવાય તેઓ નિરાંતે બેસતી નથી; ખાસ કરી મિઠાશવાળા ચીજો પ્રતિ તેઓ વિશેષ આકર્ષાય છે. કર્નલ સાઇક્સે એ કીડીઓ ઉપર પોતાના પ્રયોગો અજમાવ્યા છે જે ઉપરથી તે એવું કહે છે કે, કીડીઓ ધણી પ્રેરણાપ્રુદ્ધ ધરાવે છે. એક દૃષ્ટાંત અહીં ટાંકવું રસિક થઈ પડશે. કર્નલ સાઇક્સ દિવાલથી સહેજ આધે એક 'સાઇડબોર્ડ' ઉપર મિઠાઇ મૂકી છાંડતો હતો; અને કીડીઓ તેની ઉપર ન તૂટી પડે એટલા સારૂ ટેબલના પાયા પાણીમાં પલાળી રાખતો. એમ છતાં મિઠાઇ ઉપર વારંવાર હજારો કીડીઓ ધસારો કરતી. આ ઉપદ્રવ અટકાવવા એણે બીજો ઇલાજ કામે લગાડ્યો. એણે પાયા ઉપર ટરપીટનાં ઇલાકાંડ, પણુ તોયે એ કીડીઓ મિઠાઈ બણી ગયા વિના ન રહી. તપાસ કરતાં જણાવ્યું કે, કીડીઓ દિવાલ ઉપર ચઢી સાઇડબોર્ડની સપાટી ખરાબર સઘળી બેગી થઈને ત્યાંથી લાંબી ફલાંગ મારીને આવતી હતી. આ ઉપરથી કર્નલ સાઇક્સે સાઇડબોર્ડ દિવાલથી જરા છેડે કરી. થોડા દિવસ એથી કીડીઓ જણાઈ નહિ. પરંતુ અંતે એ મહેનતુ પ્રાણીઓ પોતાના ઉદ્યોગથી ત્યાં પણુ પહોંચી વળી. આ ઝીણાં લેખાતાં પ્રાણીઓ પણુ આ રીતે માણસને ધણી વાર જાતજાતનું શિક્ષણ આપે છે. કીડીઓ સાઇડબોર્ડ ઉપર કેમ આવી એનો ખ્યાલ કર્નલ સાઇક્સ કરતો હતો એટલામાં એક કીડીને સપાટી ઉપરથી દિવાલ ચઢતાં જોઇ અને લગભગ એક ઘૂટ જેટલો ફૂટકો મારી સાઇડબોર્ડ ઉપર એ ગઇ અને એજ રીતે બધી આવતી જણાઈ હતી.

હિંદુ લોકો દાન અને પુણ્ય માની કીડીઓના દર આગળ અને માળામાં ખાંડ બહારાવે છે. કેમકે તેઓ એવી માન્યતા ધરાવે છે કે, જે ઘરમાં લાલ કીડીઓ વસે છે તે ઘરમાં આબાદી પ્રસરાએલી રહે છે. લાલ કીડીઓ સફેદ કીડીઓની શત્રુ હોઇ તેને જીએ ત્યાંથી છુટે છે અને તેથી એ મનુષ્યજાતિના મિત્ર તરીકે ગણાએલ છે.

અમેરિકા ખંડના પેર નામક દેશમાં મોટી કીડીઓ છે. તે એક ઈંચ લાંબી અને પીળા તથા કાળા રંગની હોય છે. ત્યાંના લોકોને એ કીડી ઉપયોગી છે. તેઓ ધરનાં જીવજંતુ ખાઇ જાય છે. આફ્રિકાની સફેદ કીડીઓ ત્યાંના લોકોને ખૂબ ત્રાસજનક છે; કેમકે તેઓ ધાતુ અને પથ્થર સિવાય બીજી તમામ વસ્તુ તથા સરસામાનનો નાશ કરી નાખે છે. પોતાના માળાથી જે ઘર લૂંટવાનું હોય છે ત્યાંસુધી માટીની એક ગેલેરી બાંધે છે અને તેની તળેટીમાંથી

અસંખ્ય કીડીઓ નુકસાની કરવા ઉતરી પડે છે. કેવળ ચોવીસ કલાકમાં તે સધળો માલ, લાકડકામ, લૂગડાંલત્તાં આદિ અનેક ચીજોનો તેઓ નાશ કરી નાખે છે. ગેરંડા દેશમાં શેરડીના ખેતરમાં કીડીઓ બહુ ત્રાસ આપે છે. એક વેળા બાર માઇલની ફરતી જમીન ઉપરની તમામ શેરડીનો તેમણે નાશ કર્યો હતો.

મનુષ્યજાતિ જેમ એકમેકની ઉપર ચઢાઇ લઇ જાય છે અને લડી મરે છે, તેમ જીંદી જીંદી જાતની કીડીઓ એકમેક સાથે લડાઇ કરે છે. જ્યારે તેઓ અનાજ લેવા જાય છે ત્યારે અત્યંત ખૂનખાર લડાઇ જામે છે, અને તે વેળા સેંકડો કીડીઓની એ લડાઇમાં કાપાકાપી થઇ જાય છે. વળી એવું પણ સમજાયું છે કે, હલકા કુળની કીડીઓને, ઉંચમાં ખપતી કીડીઓ લડવાડ કરીને પોતાને ઘેર કામ કરવા માટે તેમને ઉપાડી લાવે છે. અલખત, મોટી કીડીઓને તેઓ પકડી લાવતાં નથી, પણ તેમનાં બાળકોને તો જરૂર ઉપાડી લાવે છે. તેઓ તેને પાળે છે અને મોટાં થતાં કામ કરાવે છે.

કીડીઓ મનુષ્યજાતિને આટલી બધી કંટાળો આપે છે; જ્યારે એજ કીડીઓને માથે એક પ્રાણી છે, જે કીડીઓનો નાશ કરે છે. તે પ્રાણીનું નામ “કીડીઓનો નાશ કરનાર” (એન્ટ-ઇટર) એવું છે. એ પ્રાણી પોતાના પંજમાંથી કીડીઓના માળા તોડી-ચીરીને પોતાનું લાંબુ મોં માંહે ખોસે છે અને ખાસી દોઢેક પુટ જેટલી જીભ બહાર ખેંચીને ઉભું રહે છે. કીડીઓ તે જનવરની જીભને કીડો સમજી મોટી સંખ્યામાં તૂટી પડે છે. તે કીડીઓ જીભ ઉપર બેસે છે તેવુંજ તે જનવર જીભને મોંમાં ખેંચી લઇ કીડીઓને ગળી જાય છે. એ પ્રમાણે અસંખ્ય કીડીઓને તે ગળી જાય છે. જ્યાં કીડીઓનો ઉપદ્રવ મોટો હોય તે સ્થળે નળના પાણીમાં ખાંડ પળાલી તેમાં સહેજ “સોમલ” નાખીને છાછરી ચાળીમાં મૂકવું. મીઠાશને લીધે કીડીઓ તેની ઉપર તૂટી પડશે અને ઘુરત મરી જશે; એટલુંજ નહિ પણ કદાચ ફરી ત્યાં આવવાની પણ હિંમત નહિ કરે. કીડીઓ પ્રત્યેક વાત એકબીજાં આગળ કરે છે અને તે અનેકાએ સ્વીકારેલી વાત છે. અપવાદ તરીકે એક કીડીને કંઈ હાથ લાગે તો પળવારમાં એ બીજીને બોલાવી લાવશે અને તેની પૂઠે બીજી પણ આવતીજ જણાય છે.

સ્ત્રી, પોતાનાં સંતાન ઉપર પ્રીતિ રાખે છે, તેમ કીડીઓનો પણ તેનાં બાળક પર પ્રેમ હોય છે. નિત્ય તેઓ, જ્યાં ખોરાક મળતો હોય ત્યાં પોતાના બાળકને સાથે લઇ જાય છે. જો એકાદ બચ્ચું મરી ગયું, અગર કંકડા થઇ ગયા તો તે પ્રત્યેક કંકડા તેની મા વીણી લાવે છે. કોઇ માદા કીડી મરણ પામે છે તો ધણીક દિવસ સુધી તેવું શરીર ચૂસ્યા કરે છે અને અનેક ઇલાજો તેને

ફરી સજીવન કરવા અજમાવે છે. જો કોઈક કીડી પોતાનો માળા મૂકીને બીજા માળામાં ભરાય છે તો તેને બહાર કાઢી મૂકી શિક્ષા કરે છે. તેઓ એકબીજાને માળાની બહાર મદદ કરે છે ખરી, પરંતુ પોતાના માળામાં કોઈને પણ પ્રવેશ કરવા દેતી નથી. દરેક પોતાનું કામ વહેંચી લે છે. જો એકાદ કીડી કામ કરવા આજસ કરે તો તેને શિક્ષા કરવામાં આવે છે. ત્રણ ચાર કીડી મળી તેના ટુકડા કરી મૂકે છે. કીડીઓ મોટી સંખ્યામાં છતાં મનુષ્યની પેઠે માંહેમાંહે પીખાતી નથી તેનું મૂળ કારણ એ કે, તેઓમાં ડીસીપ્લીન અનુશાસન-અને સંપ બહુ છે. મનુષ્ય જેવી બુદ્ધિવાન જાતિ એનું અનુકરણ કરે તો કેટલો ફાયદો થાય? એક માણસની પેઠે કીડીઓ જે દાણો લઇ જાય છે તે પોતા માટેજ નહિ, પણ આખી ટોળા માટે હોય છે. પોતાનો માલ છતાં કદીયે તેઓ એકલી ખાઇ જતી નથી. જે કામ એક કીડી કરે છે તે આખી ટોળા માટેજ હોય છે. જો કંઈ સંકટ આવી પડે તો તેઓ ગભરાતી નથી, પણ સાથે મળી તેમાંથી છટકવાની યુક્તિ શોધી કાઢે છે. જો તેમના માળા તોડી પાડવામાં આવે તો કેવળ બીજા બેજ દિવસમાં અગાઉ કરતાં વિશેષ સુંદર માળા બનાવી દે છે. કીડી જેવાં નાનાં પ્રાણી કેવું ચપળતાથી કામ કરે છે તે દૃષ્ટાંત લક્ષમાં લઇ મનુષ્યજાતિ પણ સાર ગ્રહણ કરે એજ આ લેખ પૂર્ણ કરતાં મારી અંતરપ્રાર્થના છે.

(તા. ૭-૪-૧૯૨૯ના “એ ઘડી મોજ”માંથી)

૧૯-હોઝી

(લેખક:-શ્રી. ઠાકોરલાલ પ્રાણશંકર ત્રિવેદી)

હિંદુ લોકોના તહેવારોની રચના પ્રાચીન ઋષિઓએ મોટા વિચારથી કરેલી હોય છે. તેની રચના શોક-દુઃખને ભુલાવનારી અને હર્ષ ઉત્પન્ન કરાવનારી હોય છે. હિંદુઓને માથે આપત્તિઓ પડવામાં બાકી રહી નથી, પણ આ પવિત્ર જાતિએ દુઃખના દિવસોને સ્મારકચિહ્નો બનાવ્યાં નથી, એજ હિંદુ જાતિની શ્રેષ્ઠતા છે.

તહેવારો ક્યારથી ચાલ્યા આવે છે, તેનો વિચાર કરવો મુશ્કેલ છે; પણ જ્યારે બીજા દેશ અજ્ઞાનના અધિકારમાં હતા, ત્યારે ભારત સમ્યક્તાના ઉચ્ચ શિખર પર શોભતું હતું. તહેવારોમાં ધાર્મિક ભાવના પણ હોય છે. તહેવારોથી પ્રતિવર્ષે નવી જાગૃતિ ઉત્પન્ન થાય છે અને પ્રાચીનથી વર્તમાન સુધીનો સંબંધ જોડાયેલો રહે છે. હોળાનો ઉત્સવ આનંદકારી છે, પરંતુ કેટલીક જગાએ તે ગેરલાભ કરનાર થઇ પડે છે. હાલને ગેરલાભકારી હોલિકોત્સવ અસલના ઉત્સવનું વિકૃત રૂપ છે.

હવા અશુદ્ધ હોય તો મેલેરિયા, પ્લેગ વગેરે વ્યાધિઓ દેશમાં ઉત્પન્ન થાય છે; માટે હમેશાં હવા શુદ્ધ કરવી જોઈએ. હવા શુદ્ધ કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય યજ્ઞ છે. આપણા ઋષિઓ આ માટેજ દરરોજ અગ્નિહોત્ર કરતા.

હોલિકા એવા પ્રકારનો યજ્ઞ છે કે એક સમયે એકજ દિવસે તે યજ્ઞ ધાર્મિક સ્વરૂપે આખા દેશમાં દરેક સ્થળે થાય. આ યજ્ઞ વડે પૂર્ણ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકાય, પણ દુર્ભાગ્યની વાત એ છે કે, તે આશા પૂર્ણ થઇ શકતી નથી. કારણ એજ કે તેમાં પીંપર ખાખરો આદિ રોગનિવારણ ઔષધિઓને બદલે રોગ ફેલાવનારી ચીજો વપરાય છે.

મોટા મોટા વિજ્ઞાનીઓનો એવો મત છે કે, વસંતઋતુમાં આનંદ ભોગવ્યા સિવાય કોઈ બીજાની ફરી શકતું નથી, તેથી હોળાનો બીજો દિવસ તે આનંદ ભોગવવાનો કરાવવામાં આવ્યો; પરંતુ તે આનંદને બદલે તિરસ્કૃત કાર્યો થતાં જોવામાં આવે છે. જળક્રીડાને બદલે કાદવ-કીચડના છાંટા ઉડાવવામાં આવે છે, એજ આપણાં દુર્ભાગ્યની નિશાની !

હોળા કરવી એટલે અધમ વાસનાઓનો નાશ કરી નિષ્પાપી જીવન બનાવવું.

ઉપર મુજબ હોળા કરવાની જરૂરીયાત જોયા પછી તેને વિષેની પુરાણોક્ત આખ્યાયિકાનો કાંઇક ઉલ્લેખ કરીએ.

(૧) હિરણ્યકશ્યપને હોલિકા નામે એક બહેન હતી. ભક્ત

પ્રહ્લાદને રામનામ મુકાવવા માટે હિરણ્યકશ્યપે મારી નાખવાને અનેક પ્રયત્નો કર્યા તેમાં જ્યારે તે નિષ્ફળ નીવડ્યો ત્યારે, તેણે પોતાની બહેન હોલિકાને બોલાવી. હોલિકા અગ્નિમાં બળી શકતી ન હતી તેથી એવું ઠરાવવામાં આવ્યું કે, તેણીએ પ્રહ્લાદને બોળામાં લઈ અગ્નિમાં બેસવું અને પ્રહ્લાદને બાળી મૂકવો.

આવી રીતે ભક્ત પ્રહ્લાદને બાળી મૂકવાનો હોવાથી દૈવી પ્રકૃતિનાં મનુષ્યો અત્યંત દિલગીર થયાં અને તેમણે તે દિવસે ઉપવાસ કર્યો. આસુરી પ્રકૃતિનાં મનુષ્યોએ તે દિવસે ઉત્પાત-યુક્ત આનંદથી વીતાડ્યો. સંધ્યાકાળે હોલિકાએ પ્રહ્લાદને લઈ અગ્નિપ્રવેશ કર્યો, પરંતુ રામ રાણે તેને કોણ ચાખે? અર્થાત્ હોલિકા બળી ગઈ અને પ્રહ્લાદ જીવતો બહાર નીકળ્યો; એટલે સંધ્યાકાળે દૈવ પ્રકૃતિનાં ભક્તજનોએ બોજન કર્યું. આ દિવસ ફાગણ સુદ ૧૫નો હતો.

(૨) મહાદેવજીએ પોતાના ત્રીજા નેત્ર વડે કામદેવને આ દિવસે બાળી ભરમ કરેલો તેથી અધમ વાસનાના નાશ અર્થે આ દિવસ સ્મારકચિહ્ન તરીકે ગણાયો.

(૩) કૃષ્ણ પરમાત્માએ માસી પૂતનાનો વધ પણ આજ દિવસે કરેલો અને એ રાક્ષસીના શબને ફાગણ માસની પૂર્ણિમાએ અગ્નિદાહ દેવાયલો.

આ ત્રણ પ્રસંગોને અનુસરી ફાગણ સુદ ૧૫ હોલિકોત્સવ તરીકે ઉજવવાનું નિર્માણ થયું. પ્રહ્લાદ તરફની સહાનુભૂતના ચિહ્ન તરીકે તે દિવસે ઉપવાસ થવા લાગ્યો અને આસુરી ચિહ્ન તરીકે લોકો તોફાન કરવા લાગ્યા.

(“ભાગ્યોદય” માસિકના એક અંકમાંથી)

૨૦-દોઢસો વર્ષ પહેલાંની હિંદની હાલત

(લેખક:-શ્રી. છોટુરાવ આપુરાવ પ્રધાન)

છત્રપતિ મહારાજ શિવાજીના સમયમાં લોકો કેટલા સુખી હતા અને સોંઘવારી હતી તે નીચેની ટિપ્પણીઓમાં આવે છે:-

ધંધાનું નામ	માસિક પગાર	શ.આ.પા.
સુતાર	„ „	... ૨-૬-૩
લુહાર	„ „	... ૧-૪-૪
લક્કડ-ફેડા	„ „	... ૦-૬-૩
પરચુરણુ કામ કરનાર	„ „	... ૧-૨-૨
રસોઇયો	„ „	... ૧-૧૦-૪
પાણી ભરનાર	„ „	... ૦-૧૧-૩

ઉપલા પગારો દરરોજના નહિ પરંતુ દર માસ દીઠના છે,

ધાન્ય તથા ઈતર વસ્તુઓના ભાવ

ધાન્ય દર મણે	શ.આ.પા.	ધાન્ય દર મણે	શ.આ.પા.
ધઉં	„ ૦-૪-૯	ઘી	„ ૨-૧૦-૦
જવ	„ ૦-૩-૨	તેલ	„ ૨-૦-૦
જુવાર	„ ૦-૨-૪	ગોળ-સાકર	„ ૧-૬-૪
ચોખા મધ્યમ	„ ૦-૮-૦	નિમક	„ ૦-૬-૪
„ ઉત્તમ	„ ૧-૦-૦	હળદર	„ ૦-૪-૦
તુવર દાળ	„ ૦-૪-૯	ખાદી દર વાર	૦-૧-૭
કણીક	„ ૦-૬-૦	ચામડાંના પટા	„ ૦-૪-૦
મગની દાળ	„ ૦-૭-૨		

તે વખતે એક લઠુ માણસને સંપૂર્ણ ઘી-સાકર સાથે એક માણસને દર માસે સીધું લેતાં જે ખર્ચ થતો તે.....

કણીક ૨૫ શેરના ૦-૩-૭, દાળ ૫ શેરના ૦-૦-૫, ઘી ૧ શેરના ૦-૧-૦, નિમક ૧ શેરના ૦-૦-૨, કુલ શ. ૦-૫-૨

તે ઉપરાંત તેલ મરી મસાલો વગેરેનો ખર્ચ ૧૦ પાછ ગણતાં છત્રપતિ શિવાજીના સમયમાં એક લઠુ જુવાન માણસનો દર માસે ૦-૬-૦ માં ઉત્તમ રીતે ઉદર-નિર્વાહ ચાલતો.

ઘી-સાકર ખાતાં પતિપત્ની અને ત્રણ બાળકો મળીને પાંચ મનુષ્યના એક કુટુંબને—ભલે એકજ કમાનાર હોય તોપણ તેના આખા કુટુંબને દર માસે રૂ. ૧૧ ખર્ચ થતો. કેટલી સસ્તાઈ! મજૂર—કેવળ શ્રમ અને કષ્ટનું કામ કરનારો—જેના અંગમાં કળાકૌશલ્યનો છાંટો પણ નથી તે—છત્રપતિ શિવાજી મહારાજની કારકિર્દી દરમિયાન દર માસે રૂ. ૧-૧૪-૦ કમાતો, અને તેમાંથી

૩૧. ૧૧ નો ખર્ચ ઉદરનિર્વાહમાં જતાં ૩૧. ૦-૧૦-૦ કપડાંલતાં સાડાં સહેલાઈથી સિલક રાખી શકતો. માત્ર તે વખતે એક રૂપિયા નજર આગળ કરવા કેટલો શ્રમ વેઠવો પડતો હશે, તે વાત તો ધ્યાનમાં લેવા જેવી ખરી ! અંગ્રેજોએ આ દેશના રાજવહીવટની લગામ હાથમાં લીધી ત્યારથી મોંઘવારી દિન ઉગ્રે વધતી જતી જણાય છે. જોકે આવક પણ વધી છે, પરંતુ ખર્ચ કરતાં આવકનું પ્રમાણ બહુ ઓછું હોવાથી કરોડો દિંદીઓ નાગા અને બૂખ્યા રહે છે. (તા. ૧૪-૪-૧૯૨૯ ના “એ ઘડી મોજ”માંથી)

૨૧-પ્રાર્થના

(લેખક:—શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર)

ઉપનિષદ્ ભારતવર્ષના ધ્વજજ્ઞાનની વનસ્પતિ છે. એ માત્ર સુંદર સ્થામલ હાયામય છે એમ નથી, એ કરુણ પણ છે. એમાં સિદ્ધિ એ કાંઈ ચાતુર્યનાં પલ્લવ છે એમ નથી, એમાં તપસ્યાની કઠોરતા ઉંચું મોં રાખી ઉભી છે. એ ગગનભેદી દૃઢ અટલતામાં એક મધુર ફૂલ વિકસ્યું છે. એનો ગંધ આપણને વ્યાકુળ કરી મૂકે છે. એ ફૂલ તે મૈત્રેયીનો પ્રાર્થનામંત્ર.

યાજ્ઞવલ્ક્ય જ્યારે ગૃહસ્થાગ કરવાને સમયે પોતાની એ પત્નીને પોતાની સમસ્ત સંપત્તિ અર્પણ કરી દઈ જવાને તૈયાર થાય છે ત્યારે મૈત્રેયી પ્રશ્ન કરે છે કે, ભલા કહો તો, આ સૌ લધને શું હું અમર થઈશ ? યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે કે ના, એમ તો નહિ. ઉપકરણ વસ્તુનું જેવું જીવન તેવુંજ તારું થશે. સંસારી જેવી રીતે પોતાનાં ધરખાર, ઢોરઢાંકર, આહારવિહારથી સ્વચ્છંદે જીવન ગાળે છે એજ રીતે તું પણ તારું જીવન ગાળી શકશે.

મૈત્રેયી બીજીજ પળે બોલી ઉઠે છે કે, યેનાડ્ઠં નાડ્ઠમૃતા સ્યામ્ કિમહં તેન કુર્વામ્ । જેનાવડે અમર ના થાઉં તેને લધને તે હું શું કરું ? આ તો કાંઈ કઠોર જ્ઞાનની વાત નથી. એ તો કંઈ વિચાર વડે, ધ્યાન વડે કંઈ વસ્તુ નિત્ય, કંઈ અનિત્ય એનો વિવેક ભાગતી નથી. એના મનમાં તો એકજ કસોટી છે. તે ઉપર સંસારના સમસ્ત ઉપકરણને એક વાર ધસી જોઈ, એ બોલી ઉઠે છે કે, મારે જોઈએ છે એ તો એ ન હોય !

ઉપનિષદ્માં સમસ્ત પુરુષઋષિઓની જ્ઞાનગંભીર વાણીમાં એકજ સ્ત્રીકંઠનું આ એકજ વ્યાકુળ વાક્ય ગાજી ઉઠે છે. એનો ધ્વનિ લીન થઈ જતો નથી; એ ધ્વનિ એના મેઘચંદ્ર શાંતસ્વરની અંદર એક અપૂર્વ અશ્રુપૂર્ણ માધુર્ય જાગતું કરી રાખે છે. માનવ-

જાતિમાં પુરુષ છે એનો સાક્ષાત્કાર ઉપનિષદમાં વિવિધ ભાવે પામીએ છીએ. એ સમે અકસ્માત્ એક ખૂણેથી દેખાઇ આવે છે કે, માનવ-જાતિમાં જે નારી છે તે પણ સૌંદર્ય વિસ્તારીને ઉભી રહી છે.

આપણી આંતર-પ્રકૃતિની અંદર એક નારી પણ છે. આપણો બધો સંધરો આપણે તેની પાસે લાવી મૂકીએ છીએ. આપણે ધન લાવીને કહીએ છીએ કે આ લ્યો. કીર્તિ લાવીને કહીએ છીએ કે આ સંધરો. આપણી પુરુષપ્રકૃતિ સમસ્ત જીવનપ્રાણ પણ પરિશ્રમ કરી ક્યાંથી ક્યાંથી કેટલું કેટલું શું શું આણી દે છે, એનો કંઈ પાર નથી. સ્ત્રીપ્રકૃતિને કહે છે કે એ વડે ધર સળવો, સારી રીતે ધરસંસાર ચલાવો. એમ તમે સુખમાં રહો. આપણા આંતર-ની તપસ્વિની હજીયે સ્પષ્ટ રીતે બોલી શકતી નથી, જે એ બધાથી મને લાભ શો? વખતે એમ પણ હોય કે મને જે જોઈએ છે એ મળ્યું છે એમ પણ સમજતી હોય; પણ તોય સૌ મળી ગયું એમ એવું મન માનતું નથી. વખતે એમ પણ માનતી હોય જે પામવા-તું પરિણામ હજીયે વધવું જોઈએ—પૈસા વધારે જોઈએ, કીર્તિ વધારે જોઈએ, શક્તિ આથી વધારે ના મળે તો ચાલે નહિ; પણ એ વધારેનો અંત નથી. પણ ખરી રીતે તો એ અમૃતને ચાહ છે અને આ બધાં ઉપકરણ તો અમૃત ન હોય, એ વાત એને એક દિવસ સમજવી જોઈશે. જીવનના આ ઢગલાબંધ સંધરાને એક બાળુએ ઠેલી મેલીને એક દિવસે એક પળે એને બોલી ઉઠવું પડશે કે યેનાઽહં નાઽમૃતા સ્યામ્ કિમહં તેન કુર્યામ્.

પણ મૈત્રેયી! આહ જે 'જેના વડે અમર ના થાઉં' એને લેધને તે હું શું કરું?' એનો અર્થ શો? અમર થવાનો અર્થ તે શું આ પાર્થિવ શરીરને અનંત કાળ સુધી વહ્યા જવું તે? અથવા મૃત્યુની પછી કોઈ રૂપે જન્માંતરમાં અથવા અવસ્થાંતરમાં બેસી રહેવું તે? મૈત્રેયી આ શરીરની અમરતા ચાહતી નથી કે આત્માની અનિત્યતા સંબંધે એને કોઈ ચિંતા નથી એ વાત તો નક્કી. ભારે એ કેવા રૂપે અમર થવા ચાહે છે?

એ તો એમ કહે છે કે, સંસારમાં તો આપણે એકની અંદર ચઢને બીજામાં જઈએ છીએ, કોઈ રીતે સ્થિર થઈ શકતા નથી. આપણા મનના વિષયો પણ સરી જાય છે, આપણું મન પણ સરી જાય છે, જેને આધારે આપણું ચિત્ત છે એ આધારને છોડીએ ત્યારે તે સંબંધે આપણું મૃત્યુ થાય; એવી રીતે એક મૃત્યુની અંદર ચઢને બીજા મૃત્યુમાં જઈએ છીએ. એ મૃત્યુની પરંપરાનો કંઈ પાર નથી.

ત્યારે આપણું મન એવા કશાકને ચઢાય છે, જે એનાથી પછી એને ખસવું પડે નહિ, જે પામ્યે એ બોલી શકે કે આ વિના મારે બીજું કશું જોઈતું નથી, જેને પામ્યા પછી ફરી છોડાછોડીની

વાતજ ઉઠે નહિ ! એમ થાય તો તો મૃત્યુના હાથને એકી વાર ઠેલી શકાય. એવું કયું માણસ છે, કયું ઉપકરણ છે જેની સામે જોઈને આપણે બોલી શકીએ કે મારા જીવનનું બાથું મળી ગયું, હવે ખીજા કશાની દરકાર નથી ?

એટલા માટે તો સ્વામીએ છોડેલી સમસ્ત વિષયસંપત્તિ ઠેલી કાઢીને મૈત્રેયી બોલી ઉઠે છે કે, આ સૌ લેઈને તે હું શું કરું ? મારે તો અમૃત જોઈએ.

હીક, ઉપકરણ તો અમૃત નહિ; ત્યારે અમૃત તે શું ? અમૃત તે શું, એ આપણે જાણીએ છીએ; પૃથ્વીમાં એક વાર એનો સ્વાદ પામ્યા નથી એવું તો કાંઈ નથી. જો ના પામ્યા હોત તો એને માટે રડી ઉઠત નહિ. આપણે સંસારના સૌ વિષયોમાં કેવળ એને જ શોધતા ફરીએ છીએ, એનું કારણ એ કે, પળે પળે એ આપણા સ્પર્શ કરી જાય છે.

મૃત્યુની અંદર આ અમૃતનો સ્પર્શ આપણે ક્યાં પામીએ છીએ ? જ્યાં આપણો પ્રેમ છે ત્યાં. એ પ્રેમમાં જ આપણે અનંતનો સ્વાદ પામીએ છીએ. પ્રેમજ સીમાની અંદર અસીમતાની છાયા પાડી જૂતાને નવું કરી રાખે. મૃત્યુનો કોઈ રીતે સ્વીકાર ના કરે. સંસારના વિચિત્ર વિષયોની અંદર આ જે પ્રેમનો આભાસ દેખી શકીને મૃત્યુની પારના પરમ પદાર્થનો પરિચય પામીએ એનું સ્વરૂપ તે પ્રેમસ્વરૂપ. એ જાણવા પામીએ-એ પ્રેમને જ જ્યારે પરિપૂર્ણરૂપે પામવાને માટે આપણા અંતરાત્માની સલ આકાંક્ષાને આવિષ્કાર કરીએ, આપણા સમસ્ત ઉપકરણને અનાયાસે જ ઠેલી કાઢી બોલવા પામીએ જે યેનાઽહં નામૃતા સ્યામ્ કિમહં તેન કુર્યામ્ ।

આ વાણી જ્યારે રમણીને મુખેથી નીકળી છે ત્યારે કેવી સ્પષ્ટ, કેવી સત્ય, કેવી મધુર બની નીકળે છે ! સમસ્ત તર્ક-સમસ્ત યુક્તિને છેદી કેમ અનાયાસે જ જાગી ઉઠી છે ! અરે મારે ધરખાર કશું જોઈતું નથી. મારે તો પ્રેમ જ જોઈએ-કેવું આ રોવું !

મૈત્રેયીનું આ સરળ રોવું પ્રાર્થના રૂપ ધારણ કરીને જે જગત ઘર્ષ ઉઠ્યું છે એના જેવી આશ્ચર્યરૂપ પરિપૂર્ણ પ્રાર્થના જગતમાં ખીજે ક્યાંય કદીએ સંભળાઈ છે ? સમસ્ત માનવહૃદયની એકાંત પ્રાર્થના આ રમણીના વ્યાકુળ કંઠે સદાને માટે સુંદર વાણી પામી છે. એજ પ્રાર્થના આપણાં દરેકની એકમાત્ર પ્રાર્થના હોય અને એજ પ્રાર્થના વિશ્વમાનવના વિરાટ ઇતિહાસમાં જુગે જુગાન્તરે ઉચ્ચારાતી આવે છે.

યેનાઽહં નાઽમૃતા સ્યામ્ કિમહં તેન કુર્યામ્ । એમ બોલી ઉઠીને એ બ્રહ્મવાદિની તરતજ હાથ જોડીને ઉભી ધર્મ ગઘ ને આંસુભરી આંખે આકાશ તરફ મોં કરી બોલી ઉઠી: असतो मा

સદ્ગમય । તમસો મા જ્યોતિર્ગમય । મૃત્યોર્માઽમૃતં ગમય ।
આવિરાવીર્મ ઇધિ રુદ્ર યત્તે દક્ષિણં મુખં તેન મામ્ પાહિ નિત્યમ્ ।

ઉપનિષદમાં આપણે પુરુષને કંઈથી ગંભીર અનુભવતી અનેક વાણી પામ્યા છીએ, પણ સ્ત્રીકંઈથી તો આ એક જ ગંભીર પ્રાર્થના પામીએ છીએ. સાચી રીતે આપણને શું જોઈએ છીએ, શું લેવું છે એનો એકાગ્ર અનુભવ તો પ્રેમકાંતર રમણીહૃદયમાંથી જ અતિ સહેજે પામીએ છીએ:-હે સત્ય ! સમસ્ત અસત્યમાંથી કાઢીને મને તારી મધ્યે લેઈ જા, નહિ તો મારો પ્રેમ બંદીખાને રહી જશે; હે અમૃત ! નિરંતર મૃત્યુમાંથી કાઢીને મને તારી મધ્યે લઈ જા, નહિ તો મારો પ્રેમ રાત્રે રખડતા પ્રવાસીની પેઠે નિરાધાર રહી રખડતો રહેશે. હે પ્રકાશ ! તું મારી પાસે પ્રકાશિત થા તોજ મારો સમસ્ત પ્રેમ સાર્થક થશે. આવિરાવીર્મ ઇધિ હે આયિ: હે પ્રકાશ ! તું તો ચિરપ્રકાશ ! પણ તું એક વાર મારો થા. મારો થઈ પ્રકાશ પામ, મારામાં તારો પ્રકાશ પૂર્ણ થાઓ ! હે રુદ્ર, હે ભવાનક ! પાપના અંધકારમાં ધિરહરૂપે તું દુઃસહ રુદ્ર યત્તે દક્ષિણં મુખં તારં જે પ્રસન્ન સુંદર મુખ તે મને દેખાડ. તેન માં પાહિ નિત્યમ્ એ દેખાડીને મારી રક્ષા કર, મને બચાવ, મને નિત્યકાળની પેઠે બચાવ-તારો જે પ્રેમનો પ્રકાશ, જે પ્રસન્નતા, એજ મારા અનંતકાળનું પરિત્રાણ !

હે તપસ્વિની મૈત્રેયી ! આવ, સંસારને ઉપકરણે પીડાતા હૃદય મધ્યે તારા એ પવિત્ર ચરણ આજે સ્થાપન કર-તારી એ અમૃતની પ્રાર્થના તારા મૃત્યુહીન કંઈ મારા હૃદયમાં ઉચ્ચારી દે. નિત્યકાળ શી રીતે રક્ષા પામી શકાય એનો લેશમાત્ર સંદેહ મારા મનમાં ના રહે. (ગાનુચ્ચારી-૧૯૩૨ના “ચિત્રમય જગત”માંથી)

૨૨-માનવતાનો અસ્વીકાર

(લેખક:-શ્રી. ગોવિંદજી એચ. મલવાડિયા)

કુદરતખોળે રમતાં વ્યોમવિહારી નિર્દોષ પંખીડાં, વનરાજીમાં વિચરતાં નાનાવિધ વનચરો, ઉંડાં-આછાં જળાશયોમાંનાં ક્રોટયવધિ જીવજંતુઓ સૌ સૌના ઇચ્છિત સ્થળે વિચરે છે. ઇશ્વરોપાર્જિત સ્વતંત્રતા ભોગવવા સામે તેઓ માટે કોઈ અંતરાય ઉભો નથી. કોઈ પણ વર્ણુભેદ, જાતિભેદ કે રંગભેદ તેમની સ્વતંત્રતા છીનવી લેતો નથી; સિવાય કે જ્યાં સ્વાર્થસાધનાની અકુદરતી તાલાવેલી હોય. કોયલને તેના બાંધેલા માળામાંથી બળાત્કારે હાંકી કાઢવામાં કાગડો ન્યાયી છે એમ કહેવાની કોઈની હિંમત નથી.

પ્રાણીમાત્રમાં મનુષ્ય સર્વશ્રેષ્ઠ છે; કારણ તેની પાસે બુદ્ધિ છે. એ બુદ્ધિ વડે તે ધર્મપાલન કરી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ સાધી શકે છે. આમ છતાં કોયલ-કાગડાના જેવી સ્વાર્થસાધનાના હેતુવાળી વર્ગ અને વર્ણુભેદની લડાઈઓ તેણે ઓછી આદરી નથી. એજ માનવપ્રાણીઓના કહેવાતા ઉચ્ચ વર્ગે તેનાજ જેવા એક મહામોટા વર્ગનો, તેમને અસ્પૃશ્ય માની-મનાવી જન્મસિદ્ધ હક્ક ઝૂંટવી લીધો છે; અને તે પણ વિશ્વબંધુત્વનો જગતને બોધ આપનાર ખુદ ભારત-વર્ષમાં ! હિંદુધર્મ જેવા ઉદાર ધર્મમાં તેનાજ ધર્મબંધુઓ સામે આ યુગમાં અમાનુષિ અંતરાય હસ્તિ ધરાવે છે, એ હિંદુધર્મના પ્રાચીન ગૌરવરવિને રોધી રહેલા પ્રચંડ રાહુ સમાન છે.

ભારતવર્ષ આઝાદી માગે છે, સ્વતંત્રતાના તેના જન્મસિદ્ધ હક્કનો ઉપભોગ માગે છે, ન્યાય માગે છે. ભારતવર્ષનો વિશાળ જનસમૂહ-હિંદુ-સમાજ-તેનાજ ધર્મબંધુઓના મોટા વર્ગનો, સ્વતંત્ર રીતે મનુષ્યમાત્રને સ્પર્શ કરવાનો અમાનુષી રીતે ઝૂંટવી લીધેલો હક્ક આપી દેવાને હઠીલો બન્યો છે. ન્યાય, નીતિ, ધર્મ અને માનવતાનું આમાં દેવાળું રહ્યું નથી ? પરાણે લદાયેલી આ વર્ષોજૂની શુભાશીની જાળમાંથી તેમને મુક્તિ આપવાને હિંદુમાતાના કેટકેટલા સપુત્રોએ હિંદુ સમાજને પડકાર્યો. ભક્ત નરસિંયો, સંત કબીર, નાનક ને તુકરામ; સ્વામી દયાનંદ સરસ્વતી; અખો ને નર્મદ આદિ-થી માંડી પૂજ્ય ગાંધીજી આદિ અનેક મહાપુરુષોએ જીવંત મનુષ્યોનાં જીવનધનને ભસ્મીભૂત કરી નાખનારી આ ભીષણ હોળીનું ભાન કરાવ્યું. તેમાં અકારણ દેવાતાં અણમૂલ બલિદાનોની રક્તશેર પ્રતિ આંગળી ચીંધી; તેમના કર્ણુભેદી ચીત્કાર પ્રતિ કાન માંડવા વિનવ્યા; પોલી પ્રતિષ્ઠાની મારામારીમાં દિનપ્રતિદિન જર્જરિત બની ધસી પડતા સમાજદુર્ગને સંગઠનશક્તિથી જીણીદાર કરવા હિંદુ-

સમાજને હાકલ કરી; પણ...હિંદુ સમાજે તે જોવા કે સાંભળવાની હજુય દરકાર ન કરી તે નજર કરી. શું ભારતવર્ષ જાગે છે?

જનસમાજમાં બેળાવાનો 'અસ્પૃશ્યો' સામેનો કારમો અંતરાય તેની પાછળ લાડલાડી રહેલા દાવાનળમાં તેમનાં આજીવિકાનાં સાધનો આંતરી બેઠા છે. સ્પૃશ્ય સમાજે નિર્મિત કરી આપેલા ધૃણાત્મક ધંધાઓ તેમની ગમે એટલી અનિચ્છા છતાં કર્યેજ છૂટકો છે. પરિણામે જૂખમરો, કંગાલિયત, લાચારી અને બેકારીના ફણિધરો તેમને ભરખી રહ્યા છે. થોડાક અપાદો સિવાય ગમે એવી લાયકાત ધરાવનારને માટે પણ તે માત્ર અસ્પૃશ્ય વર્ગનો હોવાના ગુન્હા (?) ખાતર નોકરી, ધંધો, વ્યાપાર કે ઉદ્યોગનાં દ્વાર બંધ થઈ જાય છે!

પ્રાણીમાત્રનું જેમાં અદિત સમાયું હોય એવા કોઈ પણ કાર્યને કોઈ ધર્મે ધર્મકાર્ય નથી માન્યું. અન્યની કનિષ્ઠ સ્થિતિનો ગેરલાભ લઈ તેને છૂંદી નાખવો-તેના પર વંશપરંપરા વૈર લેવું એમાં ધર્મ, નીતિ, વિવેક કે માનવતાનું નિકંદન વસ્યું છે. દીનહીન દશાના ભોગ અનેલા આ માનવસમુદાયને ઉચ્ચતાના જીભી પંજ વડે ચગદી મારવામાં કયે ખૂણે 'ધર્મ' રહ્યો છે? વૃક્ષઘટાને કલ્લોલથી ભરી દેવાના કુદરતી હક્કનો ઉપભોગ કરતાં નિર્દોષ પંખીડાં પ્રત્યે વૃક્ષછાંચે બેઠેલા કોઈ પારધિને ચીડ ચઢે, અને "મારા વિચારમાં વિક્ષેપ નાખનાર તમે કોણુમાત્ર?" એવા અભિમાનમાં તેઓને ગોઠણથી ફટકાવી કાઢી વિજેતાનો આનંદ માણે, અને કદાચ માની લે કે મેં મારો ધર્મ બજાવ્યો; તો જગત તેને જે કહે તેજ ઉક્તિ આજના કહેવાતા ધર્મરક્ષકોને અચૂકપણે લાગુ પાડી શકાશે. કારણુ સ્પષ્ટ છે. પેલાં પક્ષીઓએ જેમ કોઈનો ગુન્હો નથી કર્યો તેમ પેલા હતભાગી માનવોએ પણ જગતમાં જન્મ લેવાનો કંઈ ગુન્હો નથી કર્યો. માનવધર્મનું અહીં પાલનજ ક્યાં રહ્યું?

ધર્મધુરંધરો અને શાસ્ત્રપારંગતો તરીકે મનાતાં પામર પૂતળાંઓ આજના ક્રાન્તિયુગમાં પણ અસ્પૃશ્યતા ટકાવી રાખવાની હિમાયત કરી માનવતાનો સ્વીકાર કરવાની ના પાડે છે. જુદિનો બહિષ્કાર કરી ઉચ્ચતાના ઇજારાનાં ઘેનમાં પડેલાઓને કોણુ શીખવે કે, તેઓ ઇશ્વરનું અપમાન કરી રહ્યા છે? હિંદુધર્મ જેવા ઉદાર ધર્મને જીવંત અને જવલંત રાખનારાં વિશ્વજંધુત્વનાં સૂત્રો આજે પણ અમરનાદ સંભળાવી રહ્યાં છે; સ્વાર્થાધતાના ધનપ્રહારે બહેરાં ઢસ બનેલાં એ કણુપડોને વેધીને એ અમરનાદને અંતરમાં ઉતરવાનો માર્ગ પેલા ઉચ્ચતાના તુચ્છ આંડબરે રૂંધી નાખ્યો છે. આ વાતાવરણુ વચ્ચે ધડાયેલું ભયંકર માનસ હિંદના અજ્ઞાન પણ ધર્મપ્રેમી જનસમૂહને અવળે માર્ગે દોરી રહ્યું છે. સ્મૃતિ સ્પષ્ટ કહે છે કે, બ્રાહ્મણ ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય, એ ત્રણ વર્ણોવાળા દિવસ કહેવાય છે. અને ચોથી

એક ધર્મ જાતિ છે. પાંચમી ક્રોધ જાતિ નથી.

વિદ્યા ભણી શકે અને ભણાવી શકે બંને આદ્યોચિત્ત પદ-કર્મ કરવાવાળો પુરુષ આદ્યોચિત્ત કહેવાતો, પોતાની રક્ષા કરવા ઉપરાંત પારકાની રક્ષા કરી શકે એવો ક્ષત્રિય કહેવાતો અને બુદ્ધિચાતુર્યને ઉપયોગ-ને વ્યાપારઉદ્યોગમાં અનિવાર્ય છે-કરી જાણનાર વૈશ્ય કહેવાતો અને એ ત્રણમાંથી એક પણ ને ન કરી શકે તેજ ધર્મ કહેવાતો. પરંતુ જ્ઞાતિ અને પાતિના ઉભરાઇ જતા રાક્ષસ તરફ જોતાં કહ્યા વિના નજ રહી શકાય કે, ગુણકર્મોનુસાર રોપાયેલાં સુંદર વર્ણવૃક્ષને આળે એવું તો વિકૃત અને વિપરીત કરી નાખવામાં આવ્યું છે કે હિંદુધર્મશાસ્ત્રોપરત્વેની માનની લાગણી ઓછી થયા વિના ન રહે. પરંતુ આમાં શાસ્ત્ર કે શાસ્ત્રકારનો દોષ નથી; દોષ માત્ર તેનો અવજો અર્થ ઘટાવી શ્રદ્ધાળુઓ પાસેથી પોતાનું કામ કાઢી લેનાર કહેવાતા ધર્મરક્ષકોનો છે. સમાજચક્રને સુવ્યવસ્થિત ચલાવવાની ભાવનાવાળા જ્ઞાતિવ્યવસ્થાપકોનો ઉદ્દેશ આજના સ્વાર્થસાધુઓનાં દંભી કૃત્યોથી માર્યો ગયો. સાપ ગયા ને લીસોટા રહ્યા. વેદકાળમાં આદ્યોચિત્તોમાં જન્મ લેનાર આદ્યોચિત્ત કર્મો કરવામાં નિષ્ફળ જતાં તે નહોતો પૂજ્યો. ધર્મયોગિમાં જન્મ લેવા છતાં જો તે યોગ્ય હોય તો વેદ ભણી શકતો-ભણાવી શકતો. જળાલ અને સત્યકામનું દષ્ટાંત તેની સાક્ષી પૂરી રહે છે.

અને આળે આદ્યોચિત્તોમાં જન્મ લેનાર બંને પછી તે દાસત્વ કરે, કૃષિકાર બને, આદ્યોચિત્તો અને આદ્યોચિત્તોનાં કર્મો શાં એનો સ્વપ્ને પણ વિચાર ન કરે અને એટલેથીજ ન અટકતાં જૂઠું, ચોરી, વ્યભિચાર, બળાત્કાર, નિંદા આદિ દુર્ગુણોથી પરિપૂર્ણ હોવા છતાં તે આદ્યોચિત્ત કહેવાય છે! શું ચારિત્ર્યહીન અને નીતિભ્રષ્ટ મનુષ્ય, પછી તેજો ગમે તેવી ઉચ્ચ જ્ઞાતિમાં જન્મ લીધો હોય તેને નીચ ન માનવો એ હડહડતો અન્યાય નથી? સમાજમાં બનતા બનાવો પ્રતિ નજર નાખો. ગટર, સંડાસ કે ખુદ્ધા રસ્તામાંથી 'તરતના જન્મેલા બાળકની લાશ' કેટલી મળી આવે છે? ધણી-પણનો ઇજારો લઇ બેઠેલાઓના ત્રાસથી કેટલી નિર્દોષ સુવતીઓએ આસલેટ છાંટી બળી મરી આપધાત કર્યા? કેટલી નીતિપૂર્ણ પણે રૂપવતી સ્ત્રીઓ પર બળાત્કાર થયા? કેટલા મવાલીઓએ કેટલા નિર્દોષોનાં ખૂન કર્યા? કેટલાએ દગાફટકાથી પારકી મિલકત હજમ કરી? કેટલાએ પોતાનાં વાક્યાતુર્યથી બોળા લોકોના ખિસ્સા પર કાતર ચલાવી?

કોઈ સમાજસુધારક, ધર્મરક્ષક, કે ઉચ્ચતાના ઇજારદારે આનો સરવાળો કીધો છે? આ પાપ છે કે પુણ્ય એ પોતાનું કોઈ મગજ કરી અંતરમાં ઉતાર્યું છે? પાપી દુષ્ટ મલિન કૃત્યો કરનાર-કરાવ

નાર અને તેમાં કારણરૂપ બનનાર ઉચ્ચ, અને પેલો અંત્યજ, માત્ર તે જ્ઞાતિમાં જન્મ લેવાના 'શુના' માટે અસ્પૃશ્ય ! આતું નામ દંભની પરાકાષ્ઠા નહિ ? ઉચ્ચતાનાં અંધારાં પડળ દૂર કરી નર્મી ચક્ષુએ નિહાળો કે, આપણા પગ નીચે આપણા વિનાશની ભઠ્ઠી સળગી રહી છે ! માણસ જેવા પેલા અસ્પૃશ્ય મનાયેલા માણસને તેનો મનુષ્યોચિત-પરસ્પર સ્પર્શ કરવાનો-હક્ક આપવામાં આપણે પરમાત્માની નજરમાં અન્યાયી નહિ પણ ન્યાયી દેખાઇશું. એથી ધર્મ રસાતળ ન જતાં રક્ષાશે; સમાજમાં ભેળાવા સામેનો અંતરાય દૂર થતાં રોજીતું કંઈક સાધન મેળવવા તેઓ શક્તિશાળી બનશે અને ભૂખમરામાંથી રાહત મેળવી શકવા માટે અંતરના આશીર્વાદ દેશે. પોતાના દેશબાંધવો પ્રત્યેની ક્ષર્-ધર્મ હજી પણ હિંદુ સમાજ ન સ્વીકારે ?

પ્રત્યેક રાષ્ટ્ર તેનું રાષ્ટ્રધન ખર્ચાઈ ખૂટી ન જાય—છિન્ન-વિછિન્ન થઈ જવા ન પામે—તેની અતિશય કાળજી રાખે છે. રાષ્ટ્રના હુન્નરઉદ્યોગને સજીવન રાખનારો વર્ગ—મજૂરવર્ગ—એજ તેનું રાષ્ટ્રધન. એ વર્ગ જેટલો નિર્દયમી અને બેકાર હોય તેટલો તે રાષ્ટ્રને માથે ભારરૂપ ગણાય છે. દેશના દારિદ્ર્યમાં વધારો કરવામાં આવો વર્ગ આડકતરી રીતે કારણભૂત મનાય છે. આવા બેકારો ફરજિયાત કે મરજિયાત જ્યાં સુધી એક રાષ્ટ્રમાં બેઠા હોય ત્યાં સુધી તેની આર્થિક ઉન્નતિ અલબત્ત અશક્ય છે. જેને માટે ફરજિયાત બેકારી લદાયેલી છે એવી પ્રજાનો એક મહાભોટો સમૂહ હિંદમાં હસ્તિ ધરાવે છે. એ વર્ગ તે પેલો મનાયેલો અસ્પૃશ્ય વર્ગ. તેના સ્પર્શથી ખીજે ઉચ્ચ કહેવાતો વર્ગ અભડાઈ જાય એવી જડ ભાવનાને અંગે તેના માટે, જાહેર બાંધકામ કારખાનાં કે એવાંજ જ્યાં રોજીતાં સાધનો મેળવી શકાતાં હોય એવાં સ્થળોમાં સ્થાન હોતું નથી. પરિણામે બેકારી અને ભૂખમરાનાં સંકટોની શૃંખલા તેમના ગળે ફરજિયાત નાખવામાં આવે છે. હિંદમાં ધર કરી બેઠેલી કંગાલિતને આગ્રહપૂર્વક પોષવામાં આવે છે, એમ કહેવાને આના કરતાં વિશેષ સખળ કારણ કયું છે ? આકડાતું દૂધ દેખાવમાં કેટલું બધું સુંદર હોવા છતાં તેમાં રહેલા વિષની પ્રતીતિ તો તેનું પાન કરનારનેજ થાય ને ? ઉપરથી દેખાતી સુંદર પરંતુ પરિણામે વિષયુક્ત વસ્તુના વ્યસનમાં હિંદે ઘણું શુભાવ્યું છે. એટલેજ ઉપરથી સુંદર દેખાતી રૂઢિ, પ્રથા કે રિવાજને તેના સારાસારનો વિચાર કરી દફનાવવી કે પોષવી એનો નિર્ણય કરી લેવાનો ધર્મ હિંદે ભૂલવો જોઈતો નથી. આવો અદીઠ સડો જ્યાં સુધી કોઈ પણ રાષ્ટ્રના મૂળમાં ધર કરી બેઠો હોય ત્યાં સુધી તેની ઉન્નતિની આશા આકાશકુસુમવત્ છે. રાષ્ટ્રીય વિકાસને આડે આવતી આવી

કોઈ પણ વિધાતક પ્રણાલિ, રૂઢિ કે રિવાજને કોઈ પણ બહાને જીવંત રાખીને ‘અંમે અમારો ધર્મ’ સાચવીએ’ એવા મોટાબના ઘેનમાં ફૂલ્યા કરવું એ ‘મૂખાંઓના સ્વર્ગ’માં રાચવા જેવુંજ છે. અસ્પૃશ્યતાથી એ વર્ગની કેટલી હદે શારીરિક અધોગતિ થઈ રહી છે, એનો વિચાર પણ બાળુએ મૂકી શકાય એવો નથી. અંત્યજવાસ ગામ, ફળિયાં કે કરગ્યાની બહાર હોઈ જ્યાં ગામનો ગંદવાડ એકઠો થતો હોય એવાંજ સ્થળો તેમને માટે મુકરર કરવામાં આવેલાં હોય છે. એટલે એની તંદુરસ્તી પર કેટલી ગંભીર અસર થવા પામે છે, એ સામાન્ય સમજમાં ઉતરી શકે એવી વાત છે. તેમને પીવાને ચોખ્ખું પાણી મળતું નથી. જાહેર જળાશયો પરનો પેલો અમાનુષિક ઇન્જરો તેમને ત્યાં જવાને અટકાવે છે; એટલે તેમના નસીબમાં તો જ્યાં ઢોરોને પાણી પીવા લાયકનાં સ્થળો હોય તેમાંથીજ પાણી ભરી પીવું પડે છે. કેટલેક સ્થળે જો અંત્યજોની વધુ વસ્તી હોય તો જુદા ફૂવા હોય છે, પણ તેની સરખામણી તો ધર્મિનાં કાંકરા સાથેજ કરી શકાય. આમાં વિચિત્રતાની અવધિ રહી છે. પાણી જે અશુદ્ધ વસ્તુને શુદ્ધ બનાવનાર છે તે અશુદ્ધ શી રીતે બની શકે? પારસમણિના સ્પર્શથી લોહું કંચન બને છે, પણ કથીર નથી બની જતું. તો પછી પેલા ‘અસ્પૃશ્ય’ના સ્પર્શથી પાણી અશુદ્ધ બને છે, એમ માનવામાં કેટલી ગલીય મનોદશા રહી છે! જળાશયોમાં પાકતાં જંતુઓ, માછલીઓ, તેમાં અહોરાત્ર રહે છે. તેમનું આહારસ્થાન પણ પાણીજ છે, અને મળત્યાગતું સ્થાન પણ તેજ છે. શું પાણીમાં વસતા જીવોનાં સૂક્ષ્મ સડી જતાં શરીરો અને તેણે જીવિતાવસ્થામાં કરેલા મળત્યાગથી પાણી અશુદ્ધ નથી બની જતું? કોઈ મોટા સર્પ કે દેડકાના શરીરને તો મરણ બાદ બહાર કાઢી ફૂવાને ગાળી કાઢવામાં આવે છે; પણ તળાવ કે નદી વિષે કેમ? જો આ બાધ ન નડતો હોય તો પેલા માણસના સ્પર્શમાત્રથીજ પાણી અશુદ્ધ બની જાય છે, એવા બહાના હેઠળ તેને તેની તંદુરસ્તીની પણ દરકાર ક્યાં વિના મેલાં પાણી પીવાની ફરજ પાડવી એ આપખુદી-જુદમજહાંગીરીને કોની સાથે સરખાવવી? ‘અહિંસા પરમોધર્મ’નું જૂમરાણુ કરનારાઓને કોણ સમજાવે કે તેઓ જીવતાં મનુષ્યોને દુભવી રહ્યા છે, જીવતા છતાં તેને મૃતપ્રાય સ્થિતિમાં રગદોળી રહ્યા છે? આંખે આવેલાં અધારપડળો બેઢીને દૂરસુદૂર દષ્ટિ ફેંકે. શું દેખાય છે? જગત પ્રાણીઓનું જૂથમાત્ર હોઈ સર્વ પોતપોતાનો હક્ક ભોગવવા સ્વતંત્ર છે. તો પછી આનું નામ કુદરતનું ધોર અપમાન નથી?

અસ્પૃશ્યતા અકુદરતી હોઈ, ઉચ્ચનીચના ભેદ વિના હિંદુ-માત્રને પોતાના ધર્મબંધુઓ ગણી તેમને માન આપવાવિષયક પદાર્થ-

પાઠો જે પાઠ્યપુસ્તકોમાં દાખલ કરવામાં આવે તો કેળવણી લેતાં દરેક બાળકોનાં માનસ બાતૃભાવના સોનેરી રંગે રંગાવાની જરૂર આશા રાખી શકાય. પરંતુ તે પહેલાં શિક્ષકો કે જેઓ મોટે ભાગે ઉચ્ચતાના આડંબરી હોય છે તેમના પ્રતિ સખત અંકુશ રાખવાની જરૂર પડશે. કેળવણી ખાતું આ પ્રશ્ન પોતાનો બનાવે અને શક્ય એટલા દરેક પ્રયત્નો આદરે તો હિંદને કપાળે ચોંટેલી આ કાળી ટીલી અવશ્ય જૂંસી શકાય. હિંદુસ્થાનમાં સાઠ લાખ 'સાધુઓ' બેઠા છે છતાં ઉચ્ચનીચનો ભેદ ટાળવાના પ્રચારકાર્યને માટે ભારતવર્ષને પ્રચારકોની ખોટ પડે છે એ મંદિર આશ્ચર્યની વાત છે. પરંતુ એ દિન ક્યાં કે આજના ગંજેરી સાધુઓ મટી તેઓ સાચા 'સાધુ' બને ?

(તા. ૨૯-૧૦-૩૨ના "મુખ્ય સમાચાર"ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

૨૩-તીર્થોના પંડાઓ

(લેખક:-શ્રી. શિવનારાયણ અગ્રવાલ)

ગત બાદરવા માસના 'ગંગા' નામના હિંદી માસિકમાં ડૉક્ટર રામકૃષ્ણ શર્મા, જી. પી. સી. નો 'તીર્થોના પંડાઓ' એ મથાળા નીચે એક લેખ છપાયો છે, તેમાં તેઓ લખે છે કે:-

“વીસમી સદીના અંગ્રેજી જાણનાર સજ્જનોની દૃષ્ટિએ આપણાં તીર્થસ્થાનોની કશીજ કિંમત રહી નથી. હાલમાં કોઈ એવીજ પ્રથા ચાલી પડી છે કે છોકરાઓ સ્કૂલ-કૉલેજમાં પ્રવેશ કરતાંજ પોતાના ધાર્મિક રીતરિવાજો વિરુદ્ધ તર્કવિતર્ક કરવામાં ખૂબ ધ્યાન આપવા મંડી જાય છે.”

ડૉક્ટર સાહેબે ‘અંગ્રેજી જાણનાર સજ્જનો’ ઉપર કરેલા આ આક્ષેપ કેટલે દરજ્જે ન્યાયસંગત છે, તે બાબતનો વિચાર અમે આ લેખમાં કરીશું.

અમારી સમજ પ્રમાણે અંગ્રેજી જાણનાર સજ્જનોને તીર્થ-સ્થાનોની વિરુદ્ધ દર્શાવવામાં તેમને ધોર અન્યાય કરવામાં આવે છે. તેઓ પોતાનાં તીર્થસ્થાનો પ્રત્યે કોઈ પણ ધર્મપ્રેમી જેટલાંજ શ્રદ્ધા-ભક્તિ રાખે છે. તેનું પ્રત્યક્ષ પ્રમાણુ તો એ છે કે, તેઓ પોતાનાં ધર્મસ્થાનોને પ્રાચીનકાળના જેવાંજ પવિત્ર જોવા ઇચ્છે છે. તીર્થસ્થાનોમાં આજકાલ જે અન્યાય અને દુરાચાર થઈ રહ્યા છે તેને ખુલ્લા કરીને જનતાની આંખો ઉઘાડે છે અને ત્યાંની ખરાબી-ઓને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. અંગ્રેજી જાણનાર સજ્જનો તીર્થસ્થાનોની વિરુદ્ધ નથી, પરંતુ ત્યાંના પૂજારીઓ, મહાધીશો,

મહતો અને પંડાઓની ચરિત્રબ્રજતાની વિરુદ્ધ છે. અંગ્રેજી ભણેલા-ઓ તો એ વાતની વિરુદ્ધ છે કે, આપણું તીર્થસ્થાનોની લાખેડ રૂપિયાની સાર્વજનિક સંપત્તિનો ઉપભોગ, તેમના પૂજારીઓ અને પંડાઓ પોતાની બાપદાદાની જગીર માનીને કરે છે અને તે પણ માત્ર પોતાના એકમાત્ર અર્થ કરે છે. આ પૂજારીઓનાં ચરિત્ર કેટલાં ગંદાં અને નિંદ્રા હોય છે કે તેને માટે અહીં પ્રમાણ આપવાની જરૂર નથી. એ લોકોનાં કાળાં કરતૂતો વર્તમાનપત્રોમાં દરરોજ પ્રસિદ્ધ થતાં રહ્યાં છે, કે જે વાંચીને હિંદુઓને માથું નીચું નમાવી લેવું પડે છે. આ લોકોનાં ચરિત્ર જોઈને જે તેમને પાપની સાક્ષાત્ પ્રતિમાઓ કહેવામાં આવે તોપણ અતિશયોક્તિ નથી. કયું પાપ એવું છે કે જે આ લોકો નથી કરતા? વ્યભિચાર, રંડી-બાજી, જુગાર, ખેડમાની, વિશ્વાસઘાત, મદિરાપાન અને યાત્રાળુઓ ઉપર અત્યાચાર—એમાંથી એક પણ તેમણે બાકી રાખ્યું નથી અને તેમ છતાંયે પોતાને ધર્મચુરુ અને સ્વર્ગના ધનરદાર માની બેઠા છે અને લોકો પાસે પોતાની ચરણપૂજ કરાવે છે. એમનાં ચરિત્ર જોઈનેજ મહાત્મા ગાંધીજીએ કહ્યું છે કે, આજકાલનાં ધણીખરાં દેવાલયોની અવસ્થા વેશ્યાલયોથી પણ ખરાબ છે. આવા ચરિત્રબ્રજ લોકોના હાથમાં રહેવાથી આપણું તીર્થસ્થાનોની જે દુર્દશ થઈ રહી છે તે જનતાથી અજાણ નથી. આવી સ્થિતિમાં જે અંગ્રેજી ભણેલા સંજ્ઞાનો, તીર્થસ્થાનો અને તેમના પંડા-પૂજારીઓ વિરુદ્ધ હોય તો તેમાં તેમનો કશો દોષ નથી. દોષ તો એ અત્યાચારીઓનો છે કે જેઓ ભયંકર પાપો કરવા છતાંયે તીર્થસ્થાનોના સર્વાધિકારી બની બેઠા છે. દોષ તો એ નિર્બળ અને અકર્મણ્ય હિંદુસમાજનો છે, કે જે પોતાના ધર્મચાર્યોનાં આવાં કાળાં કરતૂતો જોવા છતાંયે મૌન જળાવે છે અને તેમની વિરુદ્ધ એક અક્ષર પણ બોલવાની હિંમત કરી શકતો નથી. પરંતુ જેઓ તેમની વિરુદ્ધ બોલે છે, તેમને ધર્મદ્રોહી અને આચંસમાજ વગેરે બતાવીને તેમની અવગણના કરે છે.

આ સંબંધમાં અમારા એક મિત્રની નજરોનજર જોયેલી એક ઘટનાનો ઉલ્લેખ કરી દેવો અપ્રાસંગિક નથી.

એ ઘટના નાથદારાની છે. ધણેભાગે જેમ પ્રત્યેક તીર્થસ્થાનમાં જોવામાં આવે છે તેમ ત્યાં પણ ગરીબ અને ધનવાનને માટે દર્શનનાં અલગ અલગ સ્થાન નક્કી કરેલાં છે. ગરીબ લોકો એક ચોકમાં ઉભા રહીને દૂરથીજ દર્શન કરવા પામે છે અને અમીર-ધનવાન લોકોને દેવસ્થાનની તદ્દન પાસે પહોંચાડી દેવામાં આવે છે. તે દિવસે મંદિરમાં કોઈ ઉત્સવ હતો. દર્શન કરનારાઓની ખૂબ ભીડ હતી. દર્શનને માટે લોકો એકબીજા ઉપર પડાપડી કરતા હતા. જળવાન નિર્બળોને હઠાવીને આગળ જતા હતા, પણ

પંડા અને પોલીસોના ડંડા ખાઇને પાછા હકતા હતા. ધનવાનોના રસ્તામાં બીડ ઓછી હતી. તેઓમાં કેટલાક ધનવાન ગુજરાતીઓ પોતાની સ્ત્રીઓ સાથે હતા. એક સિંધી મહાશય પણ હતા. સિંધી મહાશય સાથે તેમની સ્ત્રી અને એક ધણીજ સુંદર પંદર વર્ષની વિધવા હતી. તેમની પાસે મારા મિત્ર પણ ઉભા હતા. તેવામાં એક હજુપુછ પંડા ત્યાં આવ્યો. તેણે પેલા લોકો તરફ જોઇને કહ્યું કે, તમે આ રીતે ક્યાં સુધી ઉભા રહેશો? એકસાથે બધાં જઇને દર્શન કરવાનું તો અશક્ય છે. તમે એકે એકે જઇ શકશો. ચાલો, હું પહેલાં સ્ત્રીઓને દર્શન કરાવી આવું. એમ કહીને એ પંડાએ ઝટ લઇને પેલી યુવતીને પોતાની બચમાં લીધી અને તેને લઇને અંધારી ગલીમાં આગળ ધસ્યો. પેલા પંડાએ એ યુવતીને પોતાની બચમાં લઇને શું કયું તે મારા મિત્રે નજરોનજર જોયું. આ બનાવથી તેમને એટલો બધો સંતાપ અને તિરસ્કાર થયો કે તેઓ બિચારા દર્શન કર્યા વિનાજ પોતાને ઉતારે પાછા ફર્યા.

આ તો એક સામાન્ય બનાવ છે. આથી તો કેટલાયેગણા વધારે શરમજનક બનાવો આપણે વર્તમાનપત્રોમાં વાંચ્યા કરીએ છીએ. તેથી જો આવાં તીર્થસ્થાનોનું મૂલ્ય અંગ્રેજી ભણેલાઓની નજરે ઓછું હોય તો તે કાંઇ લજ્જા અથવા પશ્ચાત્તાપ કરવા યોગ્ય વાત હોય એમ મને તો લાગતું નથી.

ધાર્મિક રીતરિવાજોની વિરુદ્ધ તર્કવિતર્ક કરવા એ પણ અંગ્રેજી ભણેલાઓ માટે શરમાવનારી વાત ન કહેવાય અને એટલા માટેજ આપણે તેમને ધર્મદ્રોષી કહી શકીએ નહિ. અમે તો ધણે ભાગે અંગ્રેજી ભણેલા સજ્જનોએજ ધર્મને વધારે સાથ આપેલો જોયો છે. હિંદુ ધર્મ ઉપર જ્યારે કંઈ સંકટ આવી પડે છે ત્યારે તેની રક્ષા માટે અમે તો અંગ્રેજી ભણેલાઓ અને હિંદુ સમાજ જેમના પ્રત્યે હલકી દૃષ્ટિએ જુએ છે તેવાઓનેજ આગળ ધપતા જોયા છે. ધર્મ ઉપર જ્યારે હુમલા થાય છે ત્યારે પોતાને સાચા ધર્મોત્તમા કહેવરાવનાર મહાશયો તો મોટેભાગે ધરમાં સંતાઇ રહેતાજ જણાય છે. અંગ્રેજી ભણેલાઓને ધર્મનો આડંબર દેખાડતાં નથી આવડતું. તેઓ પોતાનો વિશ્વાસ અંતરમાંજ રાખે છે. ધર્મનું ગૌરવ વધારનારા રીતરિવાજોથી તો અંગ્રેજી ભણેલાઓ કદી પણ વિરુદ્ધ વર્તન કરતા નથી. હિંદુ ધર્મના સુપ્રસિદ્ધ સોળ સંસ્કારો ઉપર, સનાતનીઓની આંખોમાં ખૂંચતા આર્યસમાજીઓ જેટલું વધારે જોર આપે છે, તેટલું કોઈ પણ સનાતની નહિ દેતો હોય. હા, અંગ્રેજી ભણેલાઓ એવા રીતરિવાજોની વિરુદ્ધ અવશ્ય તક કરે છે કે જેની આ સમયમાં કંઈ ઉપયોગિતા સાબીત થતી નથી અને જેનો કંઈ અર્થજ નથી. જે બિલકુલ નકામું અને બીન-

જરૂરી છે તેનો ત્યાગ કરવાને અથવા તેમાં સમયાનુકૂળ ફેરફાર કરવા માટે જો અંગ્રેજી ભણેલાઓ તર્ક કરે છે તો તેમાં કંઈ ખોટું કામ નથી. જે રીતરિવાજો સમાજના લાભને માટેજ કરવામાં આવ્યા હોય તેનાથી જો અત્યારે નુકસાન થઈ રહ્યું હોય, અને તે સમાજને અધઃપતનના ખાડામાં નાખતા હોય તો તેનો પરિત્યાગ નહિ કરતાં તેમને માત્ર આપદાદા પાળતા આવ્યા છે એટલાજ ખાતર પાળવામાં આવ્યા કરે તો તો તે આપણી મૂર્ખતાનુંજ લક્ષણ છે. સંભવ છે કે, જે સમયે તે રીતરિવાજો શરૂ થયા હોય તે સમયે તેઓ લાભપ્રદ થયા હોય; પરંતુ હવે સમયના પરિવર્તનની સાથે સાથે તેનાથી થનારી હાનિઓ જોધને પણ આપણે તેમાં પરિવર્તન ન કરીએ અને પોતાને મોટાભા માન્યા કરીએ તો તે આપણી અજ્ઞાનતા નહિ તો બીજું શું છે ?

ડૉક્ટર સાહેબ લખે છે:—“ મેં પણ કૉલેજની હવા ખાધી હતી, મને પણ તીર્થોમાં જવાનો તિરસ્કાર હતો અને હું તીર્થોના પંડાઓને બહુ હલકી નજરે જોતો હતો. ”

ડૉક્ટર સાહેબની આ હલકી નજર, પંડાઓ પ્રત્યે ઉંચી દૃષ્ટિ કેવી રીતે થઈ ગઈ અને તેઓ શ્રદ્ધાળુ ક્યારના થયા તેનું કારણ પણ બહુ વિચિત્ર છે. અને તે એ છે કે, ડૉક્ટર સાહેબને કાશીની યાત્રામાં કોઈ પંડાએ પોતાના ઘરમાં ઉતાર્યા અને ત્રણ દિવસ સુધી તેમને ખૂબ આરામ આપ્યો.

પરંતુ ડૉક્ટર સાહેબને એક પંડાએ ત્રણ દિવસ સુધી પોતાને ઘેર ઉતારો આપી આરામ આપ્યો તેટલાજ કારણે બીજા લોકો પણ પંડાઓના ભક્ત બની ગય અને તેમને તીર્થોને માટે આવશ્યક માનવા લાગે એ તો અસંભવિત છે. તીર્થસ્થાનોને માટે પંડાઓ આવશ્યક છે, એ તો કદાચ અમે પણ મંજુર કરી લઈએ, કેમકે નવાં સ્થાનોની સંપૂર્ણ માહિતી મેળવવા માટે એક ભોમિયાની જરૂર તો રહે છે. પરંતુ અંગ્રેજી ભણેલાઓનાં પંડાઓના વિરોધમાં બીજાં પણ કારણો છે. તેમને ચારિત્રહીન, દુર્યુષ્ણોની ખાણ, ધર્મનાં તરવેથી સાવ અજ્ઞાન અને નિરક્ષર ભટ્ટાચાર્યો જાણુવા છતાંયે ધર્મગુરુ માનીએ, તેમના ચરણ પૂજીએ અને તેમને મોંમાઝ્યા પૈસા આપવામાં સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માનીએ, તો તે અમારી બેવકૂફીજ છે.

પંડાઓ યાત્રીઓને તેમને ત્યાં ઉતારે અને આરામ આપે છે તો તેમાં શી મોટી વાત થઈ ગઈ? જો તેઓ એટલું પણ ન કરે તો તેમનો વેપાર કેમ કરીને ચાલે? ચાલ્યાક વેપારી જો પોતાના ગ્રાહકોને મીઠી વાણી અને આદરસત્કારથી નહિ સંતોષતાં તેની સાથે કટુતાપૂર્ણ વ્યવહાર કરે તો ફરી તેને ત્યાં જશે પણ કોણ? આશ્ચર્યની વાત છે કે, ડૉક્ટર સાહેબ શિક્ષિત હોવા છતાં પણ આ

સામાન્ય વાત પણ સમજી શક્યા નથી.

ડૉક્ટર સાહેબ લખે છે કે “આ પંડાઓને ત્યાં કોઈ નક્કી કરેલા નોકરો નથી હોતા કે નથી હોતી કોઈ વાતની જખરજસ્તી. તમારી શ્રદ્ધા પ્રમાણે આપવું હોય તે આપો.”

પંડાઓ એટલા બેવકૂફ નથી કે પોતાના માટે નોકરો ચોજીને પોતાની આવકને અમુક હદમાં જ બાંધી રાખે. જો તેઓ તેમ કરે તો તો પછી કહેવાની જ શી વાત? પરંતુ એમ કરવાથી તો તેઓ પોતાના પગ ઉપર જ કુહાડી મારે ને! ધ્યાન રાખવા જેવી વાત છે કે, તેઓ જે કંઈ યાત્રાળુઓ પાસેથી લે છે, તે મહેનત કરનાર તરીકે નહિ પરંતુ દાનરૂપે લે છે અને તે એમ સમજાવીને કે, તેમને જેટલું વધારે આપવામાં આવશે તેટલું વધારે પુણ્ય થશે. આ બહાના હેઠળ તેઓ જમીનદારો અને મોટા મોટા ધનવાનો પાસેથી હજારો-લાખોની સંપત્તિ ભેગી કરે છે. ભાકુતી માણસો દ્વારા તેઓ આટલા બધા પૈસા ત્રણ જન્મમાં પણ મેળવી શકે નહિ. હવે રહી જોર જખરજસ્તીની વાત. જો તેનો અનુભવ ડૉક્ટર સાહેબને ના થયો હોય તો કોઈ આશ્ચર્યની વાત નથી. જ્યારથી પંડાઓ વિરુદ્ધ હિલચાલ શરૂ થઈ છે, ત્યારથી તેઓ પણ કંઈક જાગ્રત થઈ ગયા છે અને ભણેલાગણેલા યાત્રીઓની સાથે તેમનો વ્યવહાર જોર જખરજસ્તીનો નહિ પણ સમ્મતાપૂર્ણ રહે છે. તેમની બળજોરીના શિકાર તો ધર્મભક્ત ભોળાભલા અશિક્ષિત ગામડીઆ ધનાઢ્ય અને અધઃશ્રદ્ધાળુ મારવાડી, ગુજરાતી અને ભાટીઆઓ કે જેઓ ધર્મભીરુતા અથવા અજ્ઞાનને લીધે તેમને કોઈ પણ પ્રકારે પૈસા આપીને સંતોષવામાં પોતાના ધર્મપાલનની પારાકાષ્ટ અને સ્વર્ગપ્રાપ્તિ માને છે. જ્યારે આવા ધર્મપ્રાણુ પ્રાણીઓ તેમની યુગલમાં ફસાય છે તે વખતની તેમની મજેદાર મન લોભાવનારી વાતો સાંભળવા લાયક હોય છે અને કદી એવા ધર્મજ્ઞો સાથે કોઈ નવયુવતી અથવા તરુણી વિધવા હોય તો તે સમયે તેમનું જવાહીર પ્રગટી નીકળે છે અને પ્રસંગ મળતાં એ લોકો કેવા કેવા અનર્થ કરી દે છે તેનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ તો જેને વીતી હોય તે જ જાણે છે.

જે પંડાઓ પૈસાદાર છે, જેઓ પોતાના ઉદાર યજ્ઞમાનોનાં દાન વડે લખપતિ અને જાગીરદાર બનેલા છે, તેમના ચારિત્રનું તો પૂછવું જ શું? તેમનાં દર્શન જેવા તેવા યજ્ઞમાનો માટે તો દુર્લભ જ હોય છે. તેમના નોકરચાકર જ બહુ કામકાજ કરાવે છે. ધાર્મિક ક્રિયા કરાવનારા પણ એવા થોડા પગારના નોકરો જ હોય છે, કે જેઓ સંસ્કૃત શ્લોકોના શુદ્ધ ઉચ્ચાર પણ કરી શકતા નથી. મુખ્ય પંડા મહાશય તો પોતાના રંગરાગ અને આમોદપ્રમોદમાં જ મસ્ત રહે છે; તેમને સહેલસપાટા, નાચગાન અને પોતાની વારવનિતા.

ઓમાંથી બહુ થોડી પુરસદ મળે છે. તેનું આગમન તો માત્ર તેજ વખતે થાય છે કે જ્યારે કોઈ બહુ ભારે ધનવાન યજમાન અથવા કોઈ રાજારાણી પધારેલાં હોય.

અમારા કહેવાનો આશય એવો નથી કે, તીર્થોમાં સારા પંડાઓ છેજ નહિ. છે, પરંતુ બહુજ ઓછા. સેંકડે ત્રણ ચાર ટકાજ એવા નીકળશે, કે જેમને ધર્મ અને કર્તવ્યનું જ્ઞાન હોય અને સારા ચારિત્રવાળા હોય. બાકીના બધા તો પંડાઓના નામને કલંકિત કરનારાજ મળી આવશે. એવી સ્થિતિમાં જે અંગ્રેજી બણેલા સંજ્ઞનો પંડાઓને નીચી નજરે જુએ તો કંઈ પાપ કરતા નથી પરંતુ ઠીકજ કરે છે.

અંતમાં અમને એ જોઇને કંઈક સંતોષ છે કે ડૉક્ટર સાહેબે પણ સ્વીકાર્યું છે કે, પંડાઓમાં સુધારો થવાની આવશ્યકતા છે અને તે એ કે, તેમણે ચારિત્રવાન થવું જોઈએ. અમે તે માટે ડૉક્ટર સાહેબના કૃતજ છીએ.

(નવેમ્બર-૧૯૩૨ ના “સાદ”માંથી અનુવાદિત)

૨૪-મૃત્યુ પછીનું જીવન

(મૂળ લેખક:-ડૉ. રામચરિત્ર કુવર)

ભારતવર્ષમાં પ્રૌ. બી. ડી. ઋષિ પરલોકવિષયક બાબતોના અદ્વિતીય જાણકાર છે. આ વિષયનો અભ્યાસ કરવા માટે તેમણે કેટલાંયે વર્ષોથી સતત મહેનત કરી છે. વિદેશોમાં પણ તેઓ આ વિષયની કોન્ફરન્સમાં ભારતના પ્રતિનિધિ તરીકે ગયા છે. પ્રસંગોપાત તેઓ વર્તમાનપત્રો અને માસિકોમાં લેખો પણ લખે છે. નીચેનો લેખ “અમૃત બજાર પત્રિકા”માં છપાયેલા “લાઇફ બિયોન્ડ ધ વેઈલ” (પદ્મ પાછળનું જીવન) નામના તેમના લેખનો જાયાનુવાદ છે.

બહુ ઓછા માણસો મૃત્યુ પછીના જીવનની બાબતમાં તપાસ કરે છે. લોકો પોતપોતાના ધર્મ પ્રમાણે મરેલ વ્યક્તિને બાળી દેવામાં કે દાટી દેવામાંજ તેના પ્રત્યેની પોતાની ઇતિકર્તવ્યતા સમજે છે. કેટલાક લોકો શ્રાદ્ધ, વર્ષા અને તર્પણ કરીને સંતોષ માને છે; તો કેટલાક તેમના સ્મારક તરીકે તેમની મૂર્તિઓ અથવા કોઈ વસ્તુ બનાવે છે. પરંતુ કોઈ પણ મૃત્યુ અને પરલોકના રહસ્યને સમજવાનો પ્રયત્ન કરતું નથી.

પરલોક-વિજ્ઞાનના જિજ્ઞાસુઓએ આ વિષયમાં ઘણું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે. અને તે મૃતાત્મા સંબંધીના વર્તમાન જ્ઞાનમાં ક્રાંતિ મચાવે તેવું છે. આ જ્ઞાન પરલોકમાં રહેલા મૃતાત્માઓ દ્વારા

પ્રાપ્ત કરેલું છે, પરંતુ સાચા બનાવો ઉપરથી નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યું છે. આ બનાવોને તર્ક અને બુદ્ધિની કસોટીએ ચઢાવવામાં આવેલા છે. અનેક દેશોમાં એકજ પ્રકારનું વર્ણન મળી આવે છે તે તેની સત્યતાની સાબીતી છે. એનાથી એ પણ જણાય છે કે, જેના દ્વારા બધાં વર્ણનો-વિગતો મળે છે તે મધ્યસ્થોની માત્ર કલ્પનાજ નથી. તેની સચ્ચાઈ તો એ બાબતથી જણાય છે કે, કે કોઈ મૃતાત્માની પારલૌકિક શક્તિ તેની પાર્થિવ દુન્યવી શક્તિઓને બરાબર મળતી આવે છે. જો એ બાબતો નક્કી જણાય છે તો તેના પારલૌકિક વર્ણનમાં અવિશ્વાસનું કંઈજ કારણ રહેતું નથી.

મૃતાત્માના સંસારનું વર્ણન સમજતા પહેલાં મૃતાત્મા શું ચીજ છે, એ સમજી લેવું જોઈએ. એ હિંદુઓનો આત્મા જેની અનિશ્ચિત અને અવર્ણનીય પરિભાષા છે અને જેનું કોઈ ૩૫ અને હાથપગ નથી-અત્રે મૃતાત્માનો અર્થ આકાશરથ વ્યક્તિ છે કે જેના વિચાર, પ્રવૃત્તિ અને ગુણ અવગુણ પહેલાંની જેમજ રહે છે-મૃતાત્માનું ૩૫ અને હાથપગ પહેલાંની પેઠેજ હોય છે. તેથીજ મૃતાત્માની છબી પાર્થિવ શરીરને મળતી આવે છે, અને બૂલ સિવાય ઓળખી શકાય છે. આ મૃત વ્યક્તિના આત્માની છબી નથી હોતી, પરંતુ તેના આકાશરથ શરીરની હોય છે કે જે તેને પૃથ્વી ઉપર જણાતું હતું તેજ પ્રમાણે જણાય છે. આવી વિગતો પૃથ્વીના પ્રત્યેક ભાગના મૃતાત્માઓ આપે છે.

તેઓ કહે છે કે, તેઓ જાણે હિંદી જતા હોય તેમ તેમને કોઈ પણ પ્રકારનું દુઃખ મૃત્યુસમયે થતું નથી. કોઈ પણ વ્યક્તિ મરણ પહેલાં પાંચ મિનિટ પહેલાં તે જેવી હતી તેવીજ પરલોકમાં ગયા પછી પણ રહે છે. તેના વિચાર, પ્રેમ, સ્મરણશક્તિ અને ગુણ અવગુણ પૂર્વવતજ રહે છે. રોગનું વાદળ હઠી જાય છે અને મૃત વ્યક્તિ પોતાના બદલાયલા જીવનને દુઃખ વિનાનું અને આનંદમય જીવે છે. એક મૃતાત્માએ એક વખત કહ્યું: “અમને અમારા બદલાયલા જીવનનો સાપ કાંચળી ઉતારતો હોય તેવો અનુભવ થાય છે. x x x” મૃતાત્મા પોતાના દુન્યવી મિત્રો અને સંબંધીઓને જીવે છે અને તેમને પોતાના મૃત્યુ માટે શોક પાળતાં જોઈને દુઃખી થાય છે. તેઓ પોતાના અસ્તિત્વનો પરિચય પૃથ્વીના જીવોને અનેક પ્રકારે આપે છે, પરંતુ થોડા સમય પછી તે પોતાના પ્રયત્નોની નિષ્ફળતાનો અનુભવ કરે છે. કેમકે સ્થૂળશરીરધારી પાર્થિવ જીવને મૃતાત્માનો સ્પર્શ અનુભવાતો નથી. તેના શરીરમાં હાથ-પગ પહેલાંની જેમ રહે છે; પરંતુ અંગભંગ રહેતાં નથી. એક લંગડો અથવા આંધળો આદિમી પરલોકમાં લંગડો કે આંધળો રહેતો નથી. અસ્ત્રશસ્ત્રના ધાનાં ચિહ્નો તેના શરીર ઉપર નથી રહેતાં. સ્થૂલ-

શરીર અદૃશ્ય શરીરમાં ફેરવાઈ જાય એ જ મૃત્યુ છે. આ ફેરફાર પછી અદૃશ્ય વ્યક્તિ પાર્થિવ કર્મો અનુસાર ત્યાં અનુભવો પ્રાપ્ત કરે છે. તે પોતાના શોકમગ્ન સંબંધીઓને સાંત્વના આપે છે, સાથે સાથે નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ બની જાય છે.

આ સંદેશા, પરિવર્તનની શરૂઆતના અનુભવોનું જ્ઞાન કરાવે છે. કોઈ કોઈ વાર તેઓ પોતાના દૂર રહેતા સંબંધીઓને ત્યાં જાય છે અને તે સંબંધીઓ આશ્ચર્યચકિત થાય છે. કોઈ કોઈ વાર તેઓ સંબંધીઓને મળવાની ઉત્કટ ઇચ્છાને આધીન થઈને સાકાર શરીર ધારણ કરે છે. મૃતાત્માઓને પરલોકના સાત તળો- (પ્લેઇન્સ)માંથી કોઈ પણ એક તળ ઉપર રહેવું પડે છે. આ તળોની નક્કી હદ બતાવવી કઠિન છે, પરંતુ એમ જણાવું છે કે એ તળો પૃથ્વીની ચારે તરફ વૃત્તાકારરૂપે રહેલાં છે. એક મૃતાત્મા પોતાના તળ ઉપરથી બીજા તળમાં જઈ શકે છે, પરંતુ રહેવાનું તો તેને પોતાના જ તળમાં હોય છે. પૃથ્વીથી પરલોક કેટલે દૂર છે તે પાર્થિવ માપથી કહી શકાય તેમ નથી. પરંતુ તેઓ પોતાના માપથી કોઈ કોઈ વાર અંતર બતાવી દે છે. પરલોકમાં દાખલ થયા પછી તેમને આ પૃથ્વીનાં કર્મો અનુસાર કોઈ ને કોઈ રૂપે સુખદુઃખ ભોગવવાં પડે છે. ત્યાંની સમગ્ર યજ્ઞ કઠોર હોય છે. ત્યાં ન્યાય કરવાને માટે ન્યાયાધીશ કે ન્યાયસભા હોતાં નથી. ન્યાયના કાયદા બધા ઉપર આપોઆપ લાગુ થાય છે. ત્યાં એક દુષ્ટ અને એક સાધુ એકસાથે રહી શકતા નથી, તેમનાં જુદાં જુદાં નિવાસસ્થાન હોય છે. જો ન્યાયનો વહેવાર એવો ન હોય તો ઈશ્વરના રાજ્યમાં ન્યાયજ્ઞ હોઈ શકે નહિ અને તેની શક્તિને! દુરુપયોગ થાય. મૃતાત્માઓ કહે છે કે, સત્ય અને ન્યાય આ દુનિયામાં છે એમજ નહિ, પરંતુ પરલોકમાં પણ તેનું અખંડ રાજ્ય છે. દંડ માત્ર સુધારણાની દૃષ્ટિએ થાય છે. દુષ્ટ આત્માઓ આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ માટે પવિત્ર આત્માઓ પાસે શિક્ષણ લે છે. મહાન આત્માઓ કોઈ પણ પ્રકારના લોભ સિવાય નીચ આત્માઓને શિક્ષણ આપે છે અને તેમાં આનંદનો અનુભવ કરે છે. પરલોકમાં નવા આવનારાઓ ત્યાં પણ પોતાની પહેલાંની ધારણા વિરુદ્ધ, પૃથ્વીની પેઢેજ ધણીખરી બાબતો બનતી જોઈને આશ્ચર્યચકિત થાય છે. આ આશ્ચર્યનું એજ કારણ છે કે, તેઓ પહેલાં પરલોકની પરિસ્થિતિથી તદ્દન અજાન રહે છે. તેથી જો પરલોક વિષેના જ્ઞાનનો સામાન્ય લોકોમાં પ્રચાર થાય, તો ઘણાજ ઉપકાર થાય અને લોકોને નવા વાતાવરણમાં જવા છતાં પણ કોઈ પ્રકારનું આશ્ચર્ય ન થાય.

અદૃશ્ય આત્માઓ કોઈ મહાન નેતાની દેખરેખમાં રહે છે, કે જોને હિંદુઓ મૃતાત્મા ગુરુ અને બીજાઓ 'ગવર્નર' કહે છે. તેઓ

તેની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરી શકતા નથી. જો તેઓ કોઈ પણ પ્રકારની તેની આજ્ઞાની અવગણના કરે છે તો તેમને સખત સજા ભોગવવી પડે છે. સામાન્ય રીતે તેઓ કર્તવ્યભ્રષ્ટ નથી હોતા, કેમકે ત્યાંની દેખરેખ બહુ કડક છે. તે આત્માઓના બધા માટેજ સખત નિરીક્ષણ રહે છે, અને અનેક શિક્ષાઓમાં તેને આ દુનિયામાં મોકલવો એ પણ એક શિક્ષા છે. મૃતાત્માઓ અહીં આવવાનું પસંદ કરતા નથી. તેઓને કર્તવ્યભ્રષ્ટ થતાં અહીં આવવું પડે છે. કેટલાક મૃતાત્માઓ કહે છે કે, તેમને ભોજન અને કપડાંની પણ જરૂર પડે છે. તેમનાં કપડાં બહુ સૂક્ષ્મ વસ્તુઓનાં બનેલાં હોય છે કે જેથી તેમનો દેહ બને છે. શૂન્ય આકાશમાં દુન્યવી પદાર્થોની તો ગેરહાજરીજ હોય છે તેથી તેમનાં શરીર પાર્થિવ પરમાણુઓથી બનેલાં નથી. તેઓ આ ચીજો (કપડાં વગેરે) સાથે વિચિત્ર રૂપે જોડાયેલા રહે છે, અને એ ચીજો કોઈ સમાલોચક પૃથ્વી શકે તેમ તેમને ખરીદવી પડતી નથી. આ વર્ણનના તારતમ્યને ચાલુ રાખવું અશક્ય છે; કેમકે પ્રસંગવશાત્ ઘણા પ્રશ્નો ઉઠી શકે છે અને તેના જવાબ મૃતાત્માઓ ઘણે ભાગે આપતા નથી. મૃતાત્માઓની છાત્રીઓથી જણાય છે કે, તેઓ વસ્ત્ર વગેરે આવશ્યક વસ્તુઓથી સજાયેલા રહે છે, કેમકે એમ ન હોય તો તેઓ છાત્રીમાં નાગા દેખાય.

તેઓ કેટલોક સમય આરામ પણ કરે છે. મરણ બાદ થોડા કલાક પછીજ મૃતાત્મા તરફથી સમાચાર મળ્યા છે તેથી જણાય છે કે, તેમના આરામના સમયનો અંદાજ કાઢવો મુશ્કેલ છે. આરામ પછી તેઓ કામ કરે છે અને તે મરણ પહેલાંની પ્રવૃત્તિને અનુસરીને નક્કી થાય છે. તેઓ કામમાં એટલા જોડાયેલા રહે છે કે તેમને કોઈ મિત્ર સાથે વાત કરવાનો પણ સમય મળતો નથી. પરલોકમાં જીવન નિયમિતપણે વ્યતીત થાય છે. તેમની ઉપરનું તળ બહુજ સુંદર છે. તેની તુલના પૃથ્વી સાથે કોઈ પણ પ્રકારે થઈ શકે તેમ નથી. આ વિષયમાં તેમનું વર્ણન ઘણુંજ વિશ્વાસપાત્ર છે; કેમકે તેમને બંને તળોનો અનુભવ હોય છે. તેમના દૈનિક જીવનની હકીકત તેમણે વખતોવખત આપેલા સંદેશોથી માલમ પડે છે. કોઈ કોઈ વાર તેઓ દૈનિક જીવનની કહાણી વિસ્તૃત રૂપે કહે છે.

કેટલાક મૃતાત્માઓએ વર્ણવ્યું છે કે, તેઓ હમેશાં પ્રાતઃકાળમાં ઉઠે છે, પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરે છે, મંદિરમાં જાય છે, પુસ્તકો વાંચે છે, ભોજન કરે છે અને ઘણાખરો સમય ધ્યાનમાં ગાળે છે. કોઈ કોઈ નિયમિતપણે પોતાની પ્રાર્થના ઉપરાંત ગુરુને ત્યાં પ્રાર્થના અને પૂજને માટે જાય છે. એમ જણાય છે કે, તેઓ ઘણા ખરો સમય આધ્યાત્મિક વાતોમાંજ ગાળે છે અને કોઈ

જગ્યાએ જવા માટે ગુરુની આજ્ઞા લે છે. બધાનાં દૈનિક જીવન એકસરખાં નથી હોતાં, તેમને પોતપોતાની પહેલાંની યોગ્યતા પ્રમાણે કામ કરવું પડે છે. મોટા મોટા રાજનીતિજ્ઞો જેઓ પાર્શ્વ જીવનમાં રાજકાર્યમાં રોકાયેલા રહે છે, તેઓ માત્ર પ્રાર્થના અને જપમાંજ મગ્ન રહેતા નથી. તેઓ પોતપોતાના દેશની ઉન્નતિને માટે કોઈ કામમાં લાગ્યા રહે છે. એક જાતના સમાચાર અનેક દેશોને મળ્યા છે કે, મોટા મોટા નેતાઓ પોતાના દેશની ઉન્નતિના પ્રયત્નોમાં રહે છે. લૉર્ડ કિચનરે ઇંગ્લેંડની ઉન્નતિની બાબતમાં પોતાની ધમ્મજા પ્રગટ કરી હતી અને પોતાના દેશવાસીઓને ચેતતા રહેવાની સૂચના આપી હતી. તેઓ આ સંસારનાં કાર્યો ઉપર પોતાનો પ્રભાવ પાડી શકે છે. ધાર્મિક વિચાર અને પ્રવૃત્તિ ધણા દિવસ સુધી બદલાતી નથી; તેથી હિંદુ મૃતાત્મા પોતાના સમાચારમાં મંદિર અને મુસલમાન મૃતાત્મા મસીદ લખે છે. પરલોકના સમાચારોથી જણાય છે કે, પરલોકની પણ એક ખીજ પૃથ્વી છે અને આ પૃથ્વીની ધણીખરી ચીજો ત્યાં પણ હયાત છે. ત્યાં પણ આ દુનિયાની પેડે ધર, સૂર્ય, બગીચા, ઈત્યાદિ છે. ઉપરના તળમાં રહેનારા નીચે રહેનારાઓની ઉન્નતિના પ્રયત્નો કરે છે અને મૃતાત્માઓ કહે છે કે, તેમને સ્વર્ગીય આનંદનો અનુભવ થાય છે. લિંગભેદ ત્યાં પણ મોજુદ છે, પરંતુ અહીં છે તેવા સ્વરૂપમાં નહિ. ત્યાં લગ્ન અને સંતાનોત્પત્તિ હોતાં નથી. ત્યાંની વસ્તી અહીંનાં મરણોથી વધે છે. નીચ પ્રવૃત્તિવાળા મૃતાત્મા આ સંસારમાં આવવાનો પ્રયત્ન કરે છે. તેઓ સર્વશક્તિમાન અને સર્વજ્ઞ નથી, તથાપિ તેમની શક્તિ આ પૃથ્વીની સરખામણીમાં વિશેષ છે. તેઓ એક જગાએથી ખીજ જગાએ ધણી સહેલાઈથી જઈ શકે છે, પરંતુ એકજ વખતે બે જગાએ રહી શકતા નથી. બાળકો મોટાં થાય છે અને ઘરડાઓ જુવાન થાય છે. પ્રેમથી બે આત્માઓ એકઠા થાય છે અને તેઓ બન્ને એકસાથે રહે છે. આ દુનિયાનો પક્ષપાત, ધર્મકંટરતા, અને ધર્માધતા ધીમે ધીમે નાબુદ થાય છે. કોઈ વાર ખૂની માણસ બદલો લેવાનો પ્રયત્ન કરે છે. સાથે સાથે બે ભાઈઓની મિત્રતાના ખખર પણ મળ્યા છે, કે જેઓ અહીં એકબીજાના શત્રુ હતા. તેઓ પોતાના પૂર્વજીવન વિષે નથી જાણતા અને એ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં તેઓ એ બાબતમાં પોતાની અશક્તતા પ્રકટ કરે છે. તેઓ પરમેશ્વરના અસ્તિત્વનું વર્ણન કરે છે; પરંતુ એમ નથી કહેતા કે તેમણે તેને જોયો છે. તેઓ પરમેશ્વરને સર્વ કાર્યોના કારણ માને છે અને તેને મળવાનો પ્રયત્ન કરે છે. નિરીશ્વરવાદી પોતાના એ જાતના વિશ્વાસને માટે સજ્ઞ પામતો નથી, પરંતુ તે ખીજ દુનિયાની ઘટનાઓ અને મહાન વ્યક્તિઓના અનુભવો

જોધને ચકિત થઇ જાય છે. પરલોકની વિશાળતાને લીધે તેનું કોઇ વિસ્તૃત વર્ણન આપી શકાતું નથી અને આપણે ન જોયેલી જગાના સંક્ષિપ્ત વર્ણનથીજ સંતોષ માનવો પડે છે.

(નવેમ્બર-૧૯૩૨ ના “ચૌદ” માસિકમાંથી અનુવાદિત)

૨૫-અગ્નિદેવનો કોપ-એ દેવને પ્રાર્થો.

(ઉડતી નજર ફેંકનાર નથુભાઇ)

જેમ લોકો હવે જૂના જમાનાથી કંટાળ્યા છે, પ્રાચીનતા સામે અણુગમે રાખે છે તેમ કુદરતને પણ જૂનાં જળાં સાફ કરવાનાં ગમતાં હોય એવા બનાવો એક બે દિવસમાં બની ગયા છે. ને તે માટે કુદરત અગ્નિદેવની સહાય લે છે. ઇટાલીમાં સુવિખ્યાત પુસ્તકાલય બળી ગયું ને કેટલાક અમૂલ્ય પ્રાચીન ગ્રંથો નાશ પામ્યા છે. વળી, એક હજાર વર્ષનો પુરાણો જર્મન કિલ્લો પણ નાશ પામ્યાના સમાચાર મળ્યા છે ને તે સાથે આજે એવી ખબર આવી છે કે, જોહાનીસબર્ગમાં યુનિવર્સિટીની લાઇબ્રેરી પર અગ્નિદેવનો કોપ ઉતર્યો ને કેટલાંક અમૂલ્ય પુસ્તકોનો ભોગ લીધો. આમ હમણાં હમણાં અનેક પુસ્તકાલયો બળે છે એ જાણીને મને ખેદ થાય છે; કેમકે જ્ઞાનવૃદ્ધિ માટે પુસ્તકાલયો અનેકને જીવનની જરૂરિયાત સમાં થઈ પડે છે.

x x x x

પણ છતાં અગ્નિનો કોપ ઉતારવાનો ઉપાય છે. મહાભારતના જમાનામાં લાખાજીવન બળ્યું ને પાંચે પાંડવને અગ્નિજળ લાગી ત્યારે ભીમે અગ્નિને જણાવ્યું હતું કે, અગ્નિ કાકા! એક માના આ પાંચ પુત્રોને છોડો તો હું તમને એક માના સો પુત્રો આપું; પણ ભીમે ભૂલ એ કરી કે, આ વાડય તે ત્રણ વાર બોલ્યો એટલે અગ્નિકાકાએ ત્રણ વાર એક માના સો પુત્રો-એટલે એવા ત્રણસોના ભોગની માગણી કરી. ભીમે વિચાર્યું કે “દેખા જાયગા; ઇસમેં ક્યા ?” એમ કરી એણે પોતાનો ને લાઇઓનો જાન બચાવ્યો અને વૈશંપાયન કહે છે તે પ્રમાણે વખત જતાં, ભીમે ત્રણસોનો ભોગ આપ્યો. આજ રીતે હવે જ્યારે કોઇ પુસ્તકાલય બળે ત્યારે અગ્નિકાકાને પ્રાર્થના કરવી કે, આ પુસ્તકો બચાવો તો એકજ જાતનાં પુસ્તકોનો સેટ આપને ધરાવું, ને પછી સમય મળે તો, ગજરામાર, શુલબકાવલી ને સદેવંત સાવળીંગા વગેરે પુસ્તકોનો આખો ‘સેટ’ તેમના જડખામાં ધરી દેવો.

(“હિંદુસ્થાન અને પ્રજામિત્ર”માંથી)

૨૬-પરોપકારરૂપી પકવાન !

(અરદેશર શાવકશા ઘોંડીના લેખ સેજ ટુંકાવીને)

આ બહોળી સૃષ્ટિ ઉપર દયા, અને પરોપકારના કેટલા પૂજારીઓ હરતી ધરાવી ગયા છે અને હાલમાં હરતી ધરાવે છે ? માયા, દયા, ઇનસાનિયત અને પરોપકારનું પચરંગી પકવાન પણ ચાલે જરા પહેલાં આપણા તખ્તીયરાજે પર નિગાહ નાખીએ ! મુંબઈના સાચા સ્વભોગી પરોપકારી તખ્તીયરાજેમાં ડૉં બ્લેની અને ડૉં બહાદુરજી જેવા નામાંકિત નરોનાં નામે સદા સરકરાજ છે ! ડૉં બ્લેની કેવો ઇનસાનિયતનો એક આધનો હતો ! અને અંતે એક મહાપરોપકારી જીવન ગાળી દુઃખીઓનો આ દિલાવર દાદખાહ તેઓનાં સુખસગવડ ખાતર સઘળું જોઈખર્ચા ગરીબીમાં માર્ગ લાગ્યો તે માલીકની મહેશીલમાં જઈ વસવા કાળે !

હવે બરજીવાનીમાં સદાની શાંતિમાં પોટેલો પારસી કોમનો પેલો બહાદુર ખેટો ડૉં બહાદુરજી ! અજલ તેને આંગણે કેમ આવી પુગી તે તો તમે જાણોછની ? એક દરદી પર દયા કરી તેને દુઃખમાં રાહત આપવા જતાં ! કેવો સાચો સ્વભોગ ! અરે ! એવા તો કાંઈ દાખલાઓ મોજીદ છે ને છેલ્લો લલા પરદુઃખભંજન તખ્તીય ડૉં મુનસફનો ! એ બધા જીવાન જીવો દુઃખીઆની દાદ લેવા જતાંજ, દુઃખદરદો દૂર કરવાની કેશેશ કરતાંજ કળના કાતીલ ભોગો થઈ પડ્યા.

હવે એક જૂના જમાનાના અંગ્રેજ તખ્તીયરાજ ડૉં જોન ફૌધરગીલની દિલાવરીના દાખલાઓ સુણો ! વળી આ તખ્તીયરાજ તો કાંઈ અજબ દિલાવર દિલગુરદો ધરાવતો હતો ! માયા-દયાનો ગોચા દરિયાવ તેના દિલમાં દાદારજીએ ભર્યો હતો ! એક દિવસે લંડનમાં એક વાખાના મારેલા પાદરીએ બાઈડી છોકરાં છિયાં સાથે લંડનમાં મુકામ કરીધો; પણ પેલા કહે તેમ ગરીબનાં નસીબજ ગરીબ ! એક જજીન હિડતો રોગ એકાએક ફાટી નીકળ્યો અને બાપડાની બાઈડી અને પાંચ બાળકો તેના સપાટામાં સપડાઈ ગયાં ! હવે વાસી શું પડે કે કુતા ખાય તેવી હાલત ! એટલે તખ્તીયોને બોલાવી તેઓની શી ક્યાંથી જાંસે ! અંતે એક માયાળુ મિત્ર તેની મદદે આવ્યો ! “ચાલ ચાલ, મુંઝાઈને શું કરે છે ? હું શી આપનાર છું ! તું તારે ચાલ ડૉં ફૌધરગીલની પાસે.” ચાલ મૂક્યું ડૉં ફૌધરગીલની પાસે ! તખ્તીયરાજે હકીકત સુણીને પછી ખ્રિસ્તીપશ-નોનાં મોટાં મોટાં બિલાડાંઓ ચીતરવા માંડ્યાં ને બધી સલાહો ને સૂચનાઓ આપી ! જતી વખતે શી આપવા હાથ લંબાવ્યો તો

કહે જે “બા એ આપણું કામ નહિ ! વાર લાવો તમારું એડેસ આપો !” પછી દરરોજ જ્યાં સુધી તેઓ સર્વે સાળાં થયાં નહિ ત્યાં સુધી આ તખીબરાજ ત્યાં ફેરો મારતોજ રહ્યો ને તે ખી એક અર્ધાની હાંસલ વગર ! આની તરફ આ હેશાનનો કેમ અને કેવી રીતે બદલો વાળવો તેના વિચારમાં પાદરીજી તો પડ્યા ને જેમ તેમ કરજ કરીને તે તખીબને તેની છેલ્લી મુલાકાત વખતે આપવા માર્ટે એક સારી જેવી રકમ એકઠી કરી અને તે તેની છેલ્લી મુલાકાત વખતે તેના અસંખ્ય હેશાનોના એક અદના બદલા તરીકે નજર કીધી તો ઓ ! તે લેવા બદલ ઉપરથી તે તખીબે એક-બે નહિ મગર દસ ગીનીઓ તેના હાથમાં સેરવી દીધી આ શબ્દો સાથે:-

“સહેજ ખી ઓસકાતા ના ! આપની સેવામાં સેવક સદા તૈયાર છે !” એ તખીબ જબરો બા !

હવે આપણા આ તખીબરાજ કેઠા વનસ્પતિવિદ્યાના ખી જબરા શોખીન ! અંતે ફળદ્રૂપ જમીનનો ટુકડો લેવાનું સાદું તખીબરાજે મુકરર કીધું ! પણ જ્યારે ફોધર ગીલકાકાને માલમ પડ્યું કે, આ તેઓએ લેવા કહાડેલી જમીન ખેડી તેની પેદાયશ પર એક ગરીબકું કુટુંબ કળેવળે પોતાનું યુજરાન કરતું હતું અને તે જમીનનું જેમ તેમ કરી માસિક ભાડું આપતું હતું ત્યારે તેઓએ તુરતજ સાદું રદ કીધું એવું જણાવીને કે “પારકાને કષ્ટ દેનાર કદી સંતોષનું સુખ મેળવી શકતો નથી.” એટલુંજ નહિ, પણ ઉપરથી એક એવી તો નાદર રકમની તેઓને ભેટ કરી કે એક વારના આ ભાડુતી જમીન ખેડનારાઓ તેજ જમીનના માલેક બન્યા ! કેમ શું ધાર્યું ?

ખીજે એક ભલો તખીબ ડૉં ૦ હગ સ્મીથ કદી પણ એક ઉતરતા દરબજના પાદરી, નાના નાના ઓદ્ધા ભોગવતા શખ્સો કે જાહેર ખેલાડીઓ પાસેથી એક ફૂટી બદામ વટીક લેતો નહિ. તે હરહમેશ કહેતો:-“એ બિચારાઓ પાસે હોય શું જે આપે ?”

એવોજ દયાળુ દિલગુરહો એક ડૉં ૦ વિલ્સન પણ ધરાવતો હતો. એક વખતે એક માંદગીને બિછાને પટકાષ પડેલા મુફ્લેસ પાદરી અને તેના બૂખે મરતા કુટુંબની કરુણારસિક કહાણી તેના કાને આવી કે તુરતજ તેણે પોતાના એક મિત્રના હાથમાં પચાસ પાઉંડ મૂક્યા અને તે પેલા પાદરીને માયાકુળ શુકનો સાથે ભેટ કરવા જણાવ્યા ને તે કોણે આખ્યા હતા તે નહિ કહેવાની સખ્ત તાકીદ કીધી. “વાર વિલ્સન,” પેલા મિત્રે કહ્યું “હું સવારે જઈશ !” “ઓ નહિ નહિ ! તું અત્યારેજ જઇને આપી આવવાની મારીપર મોટી મહેરબાની કર ! ખ્યાલ કર કે આ રકમથી તેના ઉપરનો દરદનો બોજો કેટલો કમતી થઇ જશે ને તે આખી રાત

નચિંતાઇથી ગાળશે ! ચાલ, જા તો જલદી ! ”

હવે પેલી જગમશહુર વાર્તા “ધી વિકાર ઑફ વેકફિલ્ડ”નો કવિ કલમકંથ ડૉન ગોલ્ડસ્મીથ ! તે બી ખિસ્સાં ખાલી છતાં દયાળુ દિલગુરહો ધરાવતો હતો જો ! એક ચોક્કસ દિવસે તેણે દરજીને બિલ ચૂકવવાનો વાયદો આપ્યો, પણ તે અગાઉ એક ગરીબ મિત્રે આવીને દુઃખનાં રોદણાં રડતાં, લાગલી કે બિલની ચાલીસ પાઉંડની રકમ તેને કાઢી આપી ને પછી દરજીને કહે જે “બા, મારા એક મિત્રને મુશ્કેલીમાં જો છું નહિ મદદ કરું તો ઈન્સાન નહિ પણ હેવાન કહેવાઈ સમજ્યો !” બાપડો દરજી આવ્યો તેવાજ ગયો !

પેલા અંગ્રેજી સાહિત્યના સિતારાસમ ડૉન જોનસનને તો તમે ઓળખોજની ? કોઈ દહાડો ડૉન જોનસનની ડીક્ષનરી હાથમાં ધરી છે કે ખિરાદર ? જરૂર ધરજો, કાંઈ શીખવાનું મળશે ! ત્યારે આ ડૉન જોનસન તો કોઈ જખરો બુદ્ધો બા ! જેટલું પહાડી દિલ તેટલોજ દિલગુરહો બી દેખો કહું ! આંધળાં, લૂલાં, ખુંધાંખોડાં, લાચાર બેચારોની ઘેરમાં કેથી મસમોટી ધર્મશાળા વસાવેલી દેખું ! એક દિવસે કોઈ એક બાપડો બુદ્ધિવાને તેણે બેહાલ રસ્તાની વચો-વચમાં પડેલી જોઈ. દયાથી દાઝી જઈ લાગલી તેને ખાંધે મારી ઘેરે લાવ્યો, મેનીજ મદારત કીધી, ને સાજતાજ કરીને રવાના કરી. વાર્ષિક ૩૦૦ પાઉંડના પેન્શનમાંથી ચોંકતા ના-ફક્ત ૨૦૦ પાઉંડજ જોનસન કાકા સખાવત અને પરાપકાર પાછળ વાપરતા. સખાવત બાપે તે હરહંમેશ કહેતો કે:-

અરે બિચારા ગોલ્ડસ્મીથને ધડી ધડીએ તે કેમ આફતો-માંથી ઉગારી લેતો તે તો તમેને માલમ છેની ? અચીતજ ડૉન જોનસનના નીચલા શબ્દો કંજુસ કન્નાસોને ગોખી રાખવા જેવા છે:-

કવિરાજ બાયરન બી જખરો દિલાવર જો ! વેનીસમાં તેના વસવાટ દરમિયાન એક મોચીનું મકાન બળીને બાખરાખ થઈ ગયું. બાયરને ઘટતી જુસતેજો બાદ તુરતાતુરત તેને માટે એક નવું મકાન પોતાની ગીરોથી ઉભું કરવાનો હુકમ આપ્યો અને ઉપરથી તે પોતાનો ધંધો નવેસરથી શરૂ કરે તે માટે એક નાદર રકમ બી બક્ષીસ કરી ! કયું કવિરાજને કયસી બજાઈ ?

મહાન શહેનશાહ બોનાપાર્ટ બી બડો દયાળુ ને દિલસોજ હતો. ફ્રાંસનાં તમામ દેવળોમાં તેણે ગરીબ ગુરખાંઓ માટે પોતાની મુસીબતો દર્શાવનારી અરજીઓ નાખવા કાજે ખાસ પેટીઓ મુકાવી હતી ! તેઓ અરજીઓ નાખતા કે તુરત તેનો ઘટતો નિકાલ થતો ને તે બી બડેખાંઓની ખરખુશામદ ને ટાણા ટપલા ખમ્યા વિના !

એક દિવસે મોસ્કુલ ક્રાંટડ પોલીએક નામનો તેનો એક અમલ-દાર કે જેના પર તેની માયામહેરબાની વિશેષ હતી તેની દગલ-

ખાજીથી તે નેપોલિયનની ખફગીમાં આવી પડ્યો અને તેને પરહેજ કરવામાં આવ્યો. બીજા દિવસે તેની પરજેતર માડામ પોલીગ્નેક રડતી ફૂટતી શહેનશાહ સલામતની રહેમની આરબુ કરતી ગઇ. “નાં શહેનશાહ ! તમે ધારો છો તેટલો એ ગુનેહગાર નહિ હશે ?” તેણી પટપટી. “ઓ એમ કે ?” ખિરસામાંથી એક કાગજ ખેંચી કાઢતાં બેનાપાર્ટે ચલાવ્યું “બુઓની બાનુ, આ કાગજ અને તેની નીચેની સહી એ બંને તમારા ખાવીંદનાં છે કે કોઇ બીજાનાં ?” તેણીએ તે કાગજ લઇને જોયું ને તુરતજ ફિક્કી મારી ગઇ અને બેબાન બની તૂટી પડી ! જ્યારે તે બેલાનીમાંથી બિદાર થઇ ત્યારે માયાથી તેણીના હાથોમાં પેલું કાગજ મૂકતાં બેનાપાર્ટ પટપટયો. “લ્યો બાનુ આ કાગજ ! એજ ફક્ત તમારા ખાવીંદનો ગુનાહ પૂરવાર કરનારી કાયદાપૂર્વક સહાદત છે ! લ્યો, એને પેલી સગડીમાં બાળી નાખો !” આફ્રીન ! તેણીએ તે કાગજ લીધું ને તુરતજ તેનો નિકાલ કીધો કે પોલીગ્નેકને પુરાવાની ગેરહાજરીમાં છોડી દેવામાં આવ્યો; જો કે તેના અપરાધની શિક્ષા તો ત્રણ લાકડે લટકવાની હતી ! તેની જીંદગી તો બચી મગર અલબત્તાં તેની આગલી આખર યા પ્રતિજ્ઞા પર તો પાણીજ ફરી વળ્યું ! મહાન શહેનશાહ બેનાપાર્ટની ત્યારે તમે આ ઉદારતા જોઇ !

રોમનો શહેનશાહ ઍગરટસ શહેનશાહતના એક નામાંકિત નર નામે પુબલીઅસ વીદીઅસ પોલીઓ સાથે એક દિવસ ખાજું લેતો હતો તેવામાં પોલીઓના એક ગુલામે એક અતિ કિંમતી વાજ તોડી નાખ્યું કે ગુલામો સામેના તે વખતના કૂર કાયદાઓ અનુસાર પોલીઓએ તે ગુલામને પોતાના એક ખાસ તળાવમાં પાગલા મગરના ભક્ષણ અર્થે તેને નાખવાની શિક્ષા ફરમાવી ! ખુદ શહેનશાહ વટીકે પણ આવા અસલવારીના કૂર કાયદાઓની સામે થઈ શકે એમ નહિ હતું ! વળી તે અગાઉની પોલીઓને સર્વ વાતે સમજવવાની તેણે વ્યર્થ કોશીશ કરી હતી. છેવટે તેને એક બાળુ પરની મેજ પર મૂકેલા તમામ કિંમતી વાજો મંગાવી તેઓ દરેકને એક પછી એક તોડી નાખ્યા ! હવે શહેનશાહને તે કરે તે પણ શું ? પોલીઓ શરમીંદો પડી ગયો અને પેલા ગુલામની જીંદગી બચી.

એક દિવસે એક ગૃહસ્થ સેન્ટ જેમ્સીસ પેલેસમાં ખાજું લઈ ઉતર્યા બાદ દાદર પરથી મજબૂત ઝીકાઇ ગયો અને તેનું માથું એક બારણા સાથે અડકાઇ જતાં તે બેકામ બની ગયો ! જ્યારે તે હોંશીઆર થયો તો જોય છે શું કે જુઓરોગ દમામદાર દેખાવેનો એક દિલસોજ ગૃહસ્થ ધણીજ સંભાળથી તેના માથા પર માયાથી મલમપટો કરી રહ્યો હતો. મલમપટો થઇ રહેવા બાદ પેલો બાપડો ઉપકાર માનવા ગયો તો ડોળા કાઢી તેને લાગલો થયરાવીજ

નાખ્યો ! પણ ત્યારે એ મલમપટો કરનાર માયાળુ ગૃહસ્થ હતો તે બી કોણ ? કોમળ નહિ ફક્ત જ્યોર્જ ધી સેકંડ કિંગ એફ ઇંગ્લંડ !

ફ્રેડરીક ધી ગ્રેટ એક દિવસ એક પોતાના અમલદારને દિલગીર દેખી પૂછ્યું : “બેલ બેલ, તું હંમેશાં બળેલો જળેલો કેમ જણાયછે ? કહી દે જોઈ તો મિત્રો વચે બેદબરમો નહિ હોવા જોઈએ !” પછી તુરતજ પાછું પોતેજ ઉમેયું “તાઈ કેટલું બે હળર કાઢિનતું કરજ છે કે ?” તે બાપડાએ હામાં જવાબ આપ્યો ! તુરતજ પોતાની પાસે પડેલી એક ટેબલ પરથી ફ્રેડરીકે સોનાના સિક્કા-ઓથી ઠસોઠસ ભરેલી એક પર્સ ઉપાડી તેને બેટ કીધી, “લે આ. એમાંથી તાઈ કરજ ભરજો !” પછી વળી એક બીજી પર્સ બી તેને બેટ કીધી.

એક ગરીબ પાદરી કે જોને ત્યાં તે વારંવાર મુસાફરી દરમિયાન ઉતારો લેતો તેનું ૮૦૦ કાઢિનતું કરજ તેણે શીટાડી આપ્યું અને ઉપરથી તેનાં બાળબચ્ચાંઓને જાતિદેખરેખ હેઠળ શીખાડી-ભણાવીને પાર ઉતાર્યાં ને જિંમરે પુગતાં વળી પરણાવી બી આપ્યાં !

ફ્રેડરીકની સેનામાં અગાઉ કામ કરી ગયેલો એક શૂરવીર સિપાઈ બચ્ચો વારંવાર તેને ફરી પાછો લશ્કરમાં નોકરીએ લગાડવા ફ્રેડરીકનું માયું-બેલું ખાઈ જતો હતો. બસ, તે તો તેનો અગાઉનો લેફ્ટેનન્ટ કરનલનોજ હોદ્દો માગતો હતો-બીજી વાતજ નહિ ! ધણું બી સમજાવ્યું કે “હાલ તરત તારે લાયકની કાંઈ જગા ફાજલ નથી.” પણ જ્યારે સમજાવેલો સમજ્યોજ નહિ ત્યારે અંતે કંટાળીને તેને ત્યાં આવવાની સખત તાકીદ કીધી. થોડા વખતમાં ફ્રેડરીક સામે કોઈએ કડકમાં કડક કવિતા લખી અને હંમેશના શાંત સ્વભાવના ફ્રેડરીકનો પિત્તો આમ અણુધારેલા અપમાનથી ઉકળી આવ્યો અને તુરતજ તે લખનાર શખસને પકડી તેની સમક્ષ લાવનાર આસામીને તે પચાસ સોનાના સિક્કાનું ધનામ આપશે એવું જાહેર કર્યું. બીજા દિવસે લાગલો કે પેલોજ ધનચક્રર તેની આગળ આવી ઉભો. “કેમરે વળી, કાંય પુટી નીકળ્યો ?” તેણે અજાણ્ય બી અને કચવાટ સાથે પૂછ્યું. “નામવર ! આપે જે કડક કવિતા તમો સામે લખવામાં આવી હતી તેના લખનારને પકડી પાડનારને પચાસ સોનાના સિક્કાનું ધનામ આપવા માટે જણાવ્યું છે ની ?” ઠંડે કલેજે તેણે ચલાવ્યું. “હા કેમ ! તેનું શું ?” “ત્યારે તો નામવર, તે ધનામ મને આપવા સિવાય તમારો છૂટકોજ નથી !” “પણ કાંય ?” ફ્રેડરીકે ગુચવાઇને સવાલ નાખ્યો. “કારણ નામવર, એ કડક કવિતાનો લખનાર સેવક ખુદ-ખુદ પોતે છે ! આપ નામવર બલેને મને શિક્ષા કરો પણ મારાં જૂએ મરતાં બાપડી છોકરાંને પેલું જાહેર કરેલું ધનામ નહિ આપો

મારા મહેરબાન ?” ફ્રેડીક તો બહુ લાલ પીળો થઇ ગયો. તુરતજ તેણે એક રૂકો ચરર ચીતરી કહાડ્યો ને પછી પેલાને આપતાં કહ્યું “લે, આપ રૂકો લઇને સ્પાનડોના કિલ્લાના કમાન્ડર પાસે જા ! ત્યાં બીજાઓ ભેગા કેદ કરવાની મેં તુંને શિક્ષા ફરમાવી છે !” “જેવી આપ નામવરની મરજી; પણ પેલું ઇનામ વિસરતા ના !” “વાર, ઉભો રહે ! પેલા કમાન્ડરને આ રૂકો આપજે પણ તેને સખ્ત તાકીદ કરજે કે, ‘ખાણું’ લીધા અગાઉ તે ઉઘાડીને મુદ્દલજ વાંચતો નહિ એવી મારી આજ્ઞા છે !” ગરીબ બાપડો ! તે તો ફ્રેડીકના હુકમ અનુસાર સ્પાનડોના કિલ્લા પર ગયો અને વીલે મોટે પેલો રૂકો પેલા કિલ્લાના રખેવાલને પેલી તાકીદ સાથે આપ્યો અને પછી બંને સાથે ‘ખાણું’ લેવા બેઠા ! ‘ખાણું’ શું ખાય તેનું કપાળ ! પેલા બિચારાના પેટમાં તો કંલેજ બી નહિ હતી ! અંતે દુઃખેપાપે ‘ખાણું’ ખતમ થયું કે પેલો રૂકો ઉઘેડીને પેલા રખેવાલે લાગલો કે વાંચ્યો ! તો ઓ એવું તે શું રૂકામાં હતું કે પેલો કિલ્લાનો રખેવાલ પેલા કમબખ્તને બધો મુખારકબાદીપર મુખારકબાદી આપવા લાગ્યો ? તે રૂકો નીચે મુજબ હતો :—

“આ રૂકો લાવનાર શખ્સને મેં સ્પાનડોના કિલ્લાનો આજ્ઞથી કમાન્ડર નીમેલો હોવાથી તારે તુરતજ તેને ઓઢાનો સર્વે અખતયાર આપી દેવો અને તારે પોટસડેમના કિલ્લાનો અખતયાર લેવો, કે જ્યાં આગળ જવામાં તુંને જરૂરી ફાયદોજ થશે. આ નવા રખેવાળની સ્ત્રી તેમજ બાળકો જે વખત જાય છે તેમાં પચાસ સોનાના સિક્કાઓ સાથે તેની પુઠે આવી ચડશે !” પેલો રૂકો લાવનાર તો ફાટીજ ગયો ને પેલો રખેવાલ તે બી તેની નવી ફેરબદલીથી ઘણો ખુશીખુશી થઇ ગયો ! યા બોદા ! પેલા બાપડાએ શું ધાણું અને શું થઇ ગયું ? શિક્ષા બદલ કિલ્લાની રખેવાળી મળી ને વળી ઉપરથી પચાસ સોનાના સિક્કા ! એ તે ઈનસાનિયત ! એ તે એક દયાળુ દિલગુરદાનો પવિત્ર પરોપકાર !

હવે આ તો શહેનશાહોની વાત થઈ; પણ ગરીબ ગુરબાંઓ પણ કેવો સખી દિલગુરદો દાખવે છે તેનો લ્યો ત્રિય વાચક, આ એક દાખલો ! ફ્રેંચ બળવાની એક વરસ અગાઉ પેરીસની એક ગરીબડી નોકરડીને ૧૫૦૦ પાઉંડની લોટરી લાગી. તેણી તુરતજ ત્યાં આગળના દેવળના પાદરી પાસે ગઇ અને બસો સોનાના સિક્કાઓ ગરીબગુરબાંઓને ખેરાત કરવા તેમના હાથમાં સેરવી દીધા. “નસીબે ફક્ત મને એટલાજ ખાતર નીહાલ કીધી છે કે જેથી હમારાં ગરીબ ભાઇબંધોને મદદગાર થઇ પડે !” તેણીએ જણાવ્યું.

આવોજ એક બીજો દાખલો અત્રે આપવો ઠીક થઇ પડશે ! લીઓ ખાતે રહેતો એક અંગ્રેજ ગૃહસ્થ શરત રમતાં હારી જવાથી

મોટી તંગીમાં આવી પડ્યો. તુરતજ તેના એક વફાદાર નોકરે તેના હાથમાં નાણાંની એક થેલી લાવીને મૂકતાં માયાથી કહ્યું કે “લ્યો સાહેબ ! તમારા જાતભાઈઓનું મેં નીમક ખાધું છે તે પછી આટલી મદદ એક તેઓનાજ જાતભાઈને કરવામાં કશું પણ ખોટું નથી !” તેના શેઠે તે રકમમાંથી પોતાનું સંવળું કરજ શીટાડ્યું ને પાછળથી તે રકમ ઉપરાંત એક બીજી સારી જેવી રકમ પોતાને તે નોકરને તેની ઉદારતાના બદલામાં ભેટ કીધી !

જંગે મયદાન ખી આવા દાખલાઓથી ખાલી નથી જો ! લ્યો આ એક દાખલો !

ઓરડીઆના આર્યંડયુક ચાલ્સના લશ્કરે એક ખૂનખાર લડાઈમાં હારી જઈ મયદાને જંગમાંથી નાસવા માંડ્યું. ખુદ જખ્મી વીરલાઓને પણ મયદાને જંગથી ઉઠાવી જવાની વાત કરી નહિ ! એવીજ એક સિપાઈઓની ટુકડી મેદાન છોડી ભાગતી હતી; પણ તરતજ આર્યંડયુકે પોકાર કર્યો કે, “ખજરદાર ! ભાગો છો ક્યાં ? આ જખ્મી વીરલાઓને દુશ્મનોની દયા પર નાખી ને ! એમને સાથે કેમ લેતા નથી ?” “નામવર ! તે નહિ જતી શકે એમ છે !” તે ટુકડીના વડાએ જવાબ દીધો. “આ જખ્મી-ઓને ધસડી જવા માટે ઘોડાઓ ફાજલ નથી અને જેઓ છે તેઓને તોપો ધસડવાના કામમાં લીધા છે !” “તોપ !” તે બરાડ્યો “એક ઇન્સાનના અમૂલ્ય જનથી શું તોપો જ્યાદા છે ? છોડી નાખો તોપો ધસડનારા એ ઘોડાઓને ને તેઓનો ઉપયોગ આ જખ્મી વીરલાઓને સહીસલામત ઉઠાવી જવાના કામમાં કરો ! ફિકર નહિ. પડતી મૂકો તોપોને ! એક સિપાઈ બચ્ચાના જાન આગળ એવી એક તો શું પણ પચાસ તોપો પડતી મૂકવાની પરવા ના કરો !” અને તેમ કરવામાં આવ્યું ! જ્યારે શત્રુના લશ્કરના વડાને આર્યંડયુકની આ દિલાવરીની ખજર થઈ ત્યારે તેણે તમામ જીતેલી તોપો ફરી એક વાર તે આર્યંડયુકને સોંપી દેવાને પોતાના લશ્કરને હુકમ કર્યો. એમજ છે ! એક સારા દાખલાની નકલ હડ-હડતો હરીફ પણ કરે છે !

એરેગોનના રાજ આલફાન્સો ધી ગ્રેટે એક દિવસે પોતાના ખજનચી પાસે દરબારમાં ૧૦૦૦૦ સોનાના કાઢિતો મંગાવ્યા. તેની નજદીક ઉભેલા એક દરબારીથી ખોલી પડાયું : “યા ખોદા ! દશ હજાર સોનાના કાઢિતો ! જો મારી પાસે હોય તો મારી સારી જીંદગી સુખમાં ગાળું !” આલફાન્સોએ જેવું તે સાંભળ્યું કે તરત દશ હજાર સોનાના કાઢિતો તેને ભેટ કરી દીધા.

જ્યોર્જ ધી ફ્રેઈ ખી જખરો સખી આ ! જ્યારે તે પ્રિન્સ એફ વેલ્સ હતો ત્યારે એકાએક તે છુપા વેશમાં દોડતો આવીને

પોતાના એક ઓળખીતા પાસે લાગલો કે ૮૦૦ પાઉંડ ઓઠાવી ગયો ! પાછળથી કોથળામાંથી બિલાડી બહાર પડી કે, આ ૮૦૦ પાઉંડ તો એક ગરીબ ભૂખે મરતા, લાચાર, નિરાધાર સિપાઈ બચ્ચાને આક્રોશમાંથી ઉગારવા પાછળ તેણે વગે લગાડ્યા હતા.

ક્રોન્સ્ટેબલ ડ મોંટમોરેનસી એક બહુ ઉદાર જીવનનો આસામી હતો. ત્રણ હજાર પીસ્ટલોની તેને બેસેડ રમતાં શરત મારી તે જોઈ એક બિચારા ગરીબડાથી બોલી પડાયું “કેટલી નાદર રકમ ! મને મળે તો હું કેવો સુખી થાઉં ?” તે શરત જીત્યો ને પેલા ગરીબડા તરફ ફરતાં પોકાયું “લે બિરાદર ! આ રકમ ! આ શરત મેં તારે ખાતરજ મારી હતી !”

હવે એક ગરીબ બાપડા હબસીને વિસારી મૂકવો ઘટારત નથી ! આ ગરીબડા હબસીએ એક લંગડા લૂલા યુરોપિયન સેલરને રસ્તામાં બીખ માગતાં દોઠો અને લાગલો કે પોતાના મેલા ખિસ્સામાંથી ત્રણ અંધી પેની અને એક ક્ષાર્ધાંગિની પેલાને ખેરાત કીધી ! ને વળી તેને દુઃખી હાલત જોઈ હૈયું ઉભરાઈ આવવાથી પોતાના ફાટેલા જેકેટના છેડા વડે આંખો લૂછતાં ચાલુ મૂક્યું, પણ એક દુઃખીને મદદ કરવાના સાચા સુખ ને સંતોષ સાથે !

એવા તો અસંખ્ય દાખલાઓ આજે બી મોજુદ છે. પતોતી પારસી કોમના પ્રતાપી પરદુઃખલંજન પહેલા સર જમશેદજી જીજીભાઈ ખેરોનેટ કેવા આજે બી તેઓની હાતમ દિલની અમર યાદ પોતાની પાછળ મેલી ગયા છે ! x x x x x

(“સાંજ વર્તમાન”ના એક પતેતી અંક ઉપરથી)

૨૭-લક્ષ્મણ-પરશુરામ સંવાદ

(લેખક:-શ્રી. ક. ગિ. ઠાકરી)

(પરશુરામજીના જીવનમાં શૌર્યની, બાહુબળની, કઠોરતાની અને ઋષિકુળમાં જન્મવા છતાં ક્ષાત્રતેજની ધણી અદ્ભુત વાતો આવે છે, અને તેમાંથી ધણું શીખવાનું મળે છે; પણ તેઓનું તેજ શ્રીરામચંદ્રજીમાં લીન થવાનો જે પ્રસંગ આવે છે, અને જનક વિદેહીના દરબારમાં તેમની અને લક્ષ્મણજીની વચ્ચે જે રસિક, બોધક તેમજ કટાક્ષમય સંવાદ થાય છે, તે તો ખરેખર ઓર આનંદ ઉપજાવે છે. બુદ્ધિવાદનો તે નાદર નમુનો છે, અને ખરા ક્ષત્રિયવીર લક્ષ્મણજીની નીડરતા તથા ઉદારચિત્ત શ્રીરામચંદ્રજીની ધીરજ અને શાંતિ ઉપર તે અજબ પ્રકારનો પ્રકાશ પાડે છે.)

(૧)

પરશુરામજીનું આગમન

સીતાસ્વયંવર વખતે જનક રાજના દરબારમાં ધણા બળવાન ગણાતા રાજ મહારાજાઓ તથા મહાબલીષ્ઠ ગણાતો રાવણ પણ શિવધનુષ્ય ભાંગવામાં જ્યારે નિષ્ફળ નીવડ્યા, ત્યારે ગુરુ વિશ્વામિત્રની આજ્ઞાથી શ્રીરામચંદ્રજીએ તે ધનુષ્યના, જેમ એક સડેલું લાકડું ભાંગતા હોય, તેમ એક ઝટકાની સાથે કટકા કરી નાખ્યા! આ બનાવથી આખી સભામાં વાહવાહના પોકારો થઈ રહ્યા; પણ જે રાજમહારાજાઓ સીતાજીને પરણવાની હોંશથી આવ્યા હતા, તે ચંદ્ર ઉગતાં જેમ તારા નિસ્તેજ બની જાય છે, તેમ અંખવાણા પડી ગયા! પણ આ શિવધનુષ્ય, કે જે અતિ સુવિખ્યાત હતું, અને જેના વડે કેટલીયે જાતનાં પરાક્રમે થવા પામ્યાં હતાં, તે ભાંગવાના ખબર જાણીને સકળ બ્રહ્માંડમાં પણ એક જાતનો હાહા-કાર થઈ રહ્યો; અને તે સમાચાર મળતાં પરશુરામજી પણ જનક વિદેહીના દરબારમાં જ્યાં સ્વયંવરમંડપ હતો, ત્યાં આવી ચઢ્યા.

પરશુરામજીનું આગમન થવાના સમાચાર વીજળીને વેગે ફેલાઈ જતાં, બાજપક્ષીને દેખીને જેમ પારેવાં ગભરાય છે, તેમ બધા રાજાઓ સંકેત પામીને થરથરવા લાગ્યા! પરશુરામજીનું શરીર ગૌર હતું, શરીરે ભસ્મ લગાવી હતી, કપાળમાં ત્રિપુંડ્ર હતું, ચંદ્રમા જેવાં મુખકમળ ઉપર મોટી જટા બિરાજ રહી હતી, અને શિવ-ધનુષ્ય ભાંગવાના ખબરથી ચઢેલા ભારે ક્રોધને કારણે, મોઢા તથા નેત્રમાં લાલી આવી ગઈ હતી. તેમની ગરદન વિશાળ ને મજબૂત હતી, પવિત્ર જનોઈ ઉપર મૃગચર્મ ધારણ કર્યું હતું, કમ્બર ઉપર ખાણનાં ભાથાં હતાં અને ખંભે ધનુષ્ય હોવાની સાથે, હાથમાં

પરશુ-કુંદાર-કુંદાડો! પણુ હતો! તેમની બ્રુકુટીઓ વાંકી વળી ગઈ હતી, અને તેમને જોતાં તેઓ રીસેથી ભરેલા અને ઘણા ક્રોધાયમાન થયા હોય, એવો તરતજ ભાસ થતો હતો. તેમનો વેષ કેટલેક અંશે બ્રાહ્મણ જેવો શાંત હતો, પણ તેમના જીવનનાં કર્મો તો ઘણાં કઠોર હતાં! ઋષિમુનિનું શરીર ધારણ કરીને વીરરસ પોતેજ જાણે કે સાક્ષાત્ હાજર થયો હોય એવો તેમનો દેખાવ હતો.

પરશુરામજીનો ક્રોધ

વિકરાળ સ્વરૂપમાં પરશુરામજીને આવેલા જોષને લયભીત થયેલા બધા રાજમહારાજાઓ એકદમ સંક્રાળા ઉભા થઈ ગયા; અને તેમને ક્રોધ પૂછે તે પહેલાંજ પોતાનાં તેમજ પોતાના પિતાનાં નામ આપીને દંડવત્ પ્રણામ કરવા લાગી ગયા! આ વખતે પરશુરામજી અમર્યા ક્રોધની સામે નજર ફેંકતા, તો તે બિચારો એમજ જાણુ-તો કે, હવે માઈ આવી બન્યું! આ વખતે જનકરાજ પણુ ત્યાં આવી પહોંચ્યા, અને પોતે પગે લાગી, સીતાજીને પણ બોલાવીને તેમને પગે લગાડ્યાં. પરશુરામજીએ તેમને આશિષ આપી, એટલે મનમાં ગભરાયેલી દાસી સીતાજીને તરતજ ત્યાંથી ઘરમાં લઈ ગઈ. એટલામાં વિશ્વામિત્ર ઋષિ આવીને તેમને મળ્યા અને તેમણે રામ-લક્ષ્મણની દશરથના પુત્ર તરીકે ઝોળખ કરાવતાં, તે બે ભાઈઓ પણ પરશુરામજીને પગે લાગ્યા, અને તેમણે રાજ યજ્ઞને આશીર્વાદ આપ્યા. શ્રીરામચંદ્રજીનું કામદેવના મદને પણ ઉતારી પાડે એવું સુંદર સ્વરૂપ પરશુરામજી થોડીક વાર તો જોઈ જ રહ્યા!

પરશુરામજી બધી વાત તો જાણુતા હતા, અને તેમના મનમાં ક્રોધનો અગ્નિ બડબડ બળતો હતો; છતાં અજાણ્યા યજ્ઞને તેમણે પૂછ્યું કે, આ બધું શું છે? અને આ રાજ-મહારાજાઓ વગેરેની આટલી બધી બીડ શેની થઈ છે? જનકરાજાએ નિખાલસ દિલે બધા સમાચાર કહ્યા, અને સીતાસ્વયંવર અર્થે બધા નરેશો આવ્યા હતા એમ જણાવ્યું. આ વાત સાંભળીને પરશુરામજીએ જ્યાં ભાંગેલા ધનુષ્યના ટુકડા પડ્યા હતા, ત્યાં નજર ફેંકી અને એકદમ ક્રોધ કરીને (ક્રોધને હવે તેઓ મનમાં સમાવી શક્યા નહિ!) તેઓએ પૂછ્યું કે, હે જડ યુદ્ધિના જનકે! આ ધનુષ્ય કોણે તોડ્યું? હે મૂઢ! જલદી મને તે માણસ બતાવ, નહિતર તારા આખા રાજ્યને હું ઉથલાવી નાખીશ. ઘણા બચને કારણે જનકરાજ કાંઈ જવાબ આપી શક્યા નહિ; એટલે સ્વયંવરમાં નિરાશ થયેલા રાજાઓ હવે જનકનું રાજ્ય ઉજાડ થશે એમ માનીને મનમાં રાજ થવા લાગ્યા! નિર્માત્ર્ય અને બાયલા કોટા હમેશાં પારકે હાથે ક્રોધને કુટાતો જોષને બહુ રાજ થાય છે! પરશુરામજીનો ક્રોધ જોષને દેવતાઓ, ઋષિ-મુનિઓ અને નગરવાસી સકળ નરનારીઓ ત્રાસી ગયાં, અને બચથી

ધૂળવા લાગ્યાં. સીતાજીનાં માતાજીના મનમાં પણ શોક થવા લાગ્યો, અને તેમને તો એમજ થયું કે, વિધાતાએ બધી સુધરેલી બાજી બગાડી દીધી ! બૃહુપતિ શ્રીપરશુરામજીના સ્વભાવની વાત સીતાજીનાં જાણવામાં આવતાં, તેમને પણ એક ઘડી એક કલ્પ જેવી વીતવા લાગી ! કુઠારધારી પરશુરામજીના ક્રોધથી આ પ્રકારે સર્વત્ર ભય અને ત્રાસની છાયા પથરાઈ ગઈ, પણ હર્ષ કે શોક જેને અસર કરી શકતા નથી, એવા શ્રીરામચંદ્રજી તો તદ્દન શાંતજ રહ્યા.

શ્રીરામે સંપૂર્ણ શાંતિથી જવાબ આપ્યો કે, હે નાથ ! આ શિવધનુષ્ય ભાંગવાવાળો કોઈ તમારો દાસજ હોવો જોઈએ. આપના આ દાસને તેથી શી આશા છે તે દરમાવો. આ વચન સાંભળીને ક્રોધાયમાન થયેલા મહારોષવાળા પરશુરામજી બોલી ઉઠ્યા કે, દાસ તો જે સેવકાર્થ થાને આકરી કરે તે કહેવાય. જે દુશ્મનના જેવાં કામ કરે તે દાસ શાનો ? સાંભળો, ઓ રામ ! આ ધનુષ્યબાણુ જેણે તોડ્યું હશે, તેને હું સહસ્રાણું કરતાં પણ મારો મોટો દુશ્મન માનું છું ; માટે એ માણસને આ બધામાંથી જુદો પાડીને મને બતાવો, નહિતર આ રાજાઓના આખા સમૂહનો હું ધાણુ કાઢી નાખીશ !

(૨)

રસિક, દિલ બેહેલાવનારો સંવાદ !

પરશુરામજીનાં આવાં ક્રોધી રવાબવાળાં વચન સાંભળીને લક્ષ્મણજી હસી પડ્યા, અને તેઓ વધારે ચીડાય અને તેમનું અપમાન થાય એવાં વચનો બોલવા લાગ્યા. પરશુરામજી તથા લક્ષ્મણજીનો આખો સંવાદ વાંચતાં દિલમાં ખરેખર ઓર આનંદ થાય છે, અને આ રસિક, બોધક તેમજ દિલ બેહેલાવનારો સંવાદ લોકોમાં વારંવાર વંચાય એ હેતુથીજ, આ લેખ લખવામાં આવ્યો છે એમ કહું તો તે સત્યથી વેગળું નથી. આ સંવાદ એ ક્ષાત્ર-તેજ અને નીડરતાનો સુંદર નમુનો છે, અને આપણા દેશને આજે તેનીજ જરૂર છે. હવે આપણને પોમલા ભગતની કે સ્વાથી પેટ ભારાઓની કથાવાર્તાઓનું કામ નથી !

લક્ષ્મણજી—હે ગુસાર્થ ! અમે બાળકપણમાં આવાં ધણાંય ધનુષ્યો તોડી નાખ્યાં છે, અને તેમાં તમે કોઈ વખતે ગુસ્સો કર્યો નથી ; ત્યારે આ રફી જેવા ધનુષ્ય માટે તમને આટલી બધી શું માયા લાગી છે કે, તેને તોડવા માટે આટલા બધા ક્રોધાયમાન થઈ જાઓ છો ?

પરશુરામજી—એય રાજના કુંવર ! તું જરા સંભાળીને બોલ. આ કાંઈ જેવું તેવું ધનુષ્ય નથી, આ તો શિવધનુષ્ય છે અને આખું જગત તે જાણે છે.

લક્ષ્મણજી—(પોતાને ગુસ્સાની કાંઈ અસરજ ન થઈ હોય તેમ હસીને બોલ્યા) હે દેવ ! અમે તો જાણીએ છીએ કે, ધનુષ્ય

તો બધાય સરખાંજ હોય. રામચંદ્રજીએ તો ભોળપણથી આ ધનુષ્યને નવું ધાયું હતું, પણ તે તો છેક જરીપુરાણું અને સડેલું છે ! તેઓ તેને અડક્યા ત્યાંજ તેના ટુકડા થઇ ગયા !^x એ ધનુષ્ય તોડવાથી તેમને કયો મોટો લાભ થઇ ગયો છે, કે કયું મોટું પૃથ્વીનું રાજ્ય મળી ગયું છે ? આમાં તે તમે આટલો બધો ક્રોધ શા માટે કરો છો ?

પરશુરામજીએ પોતાની કુહાડી—પરશુ તરફ નજર કરીને કહ્યું કે, હે શઠ ! તને મારા પ્રભાવની ખબર નથી. તને બાળક બાળીને હું મારતો નથી. તું એમ નહિ જાણતો કે, હું ક્રેતા મુનિ-ઋષિજ છું. હું બાળકહત્યારી અને અતિ ક્રોધી છું, અને ક્ષત્રિય કુળનો નાશ કરવાવાળો છું, એ આખું જગત જાણે છે. મારાં ભુજ-બળથી ધણી વાર પૃથ્વીને રાજ વગરની કરીને મેં તેનું દેવ દેવ-તાઓને દાન કયું છે. હે રાજકુમાર ! મારો આ કુહાડો જોયો છે ? તેના વડે મેં સહસ્રાણુંનની ભુજઓ કાપી નાખી છે, મારો કુહાડો ગર્ભિણીના ગર્ભ ગાળી નાખે એવો અતિ ધોર, કઠોર છે. ગરબડ કરીશ તો તારાં માઆપ દીકરા વગરનાં થઇ જશે—તું માર્યો જઇશ.

લક્ષ્મણજી—(હસતાં હસતાં મૃદુતાથી બોલ્યા) ઓહો મુનિરાજ ! તમે તો ધણા (અભિ)માની અને મોટા શૂરવીર બટ જણાઓ છો. તમે મને વારંવાર તમારો કુહાડો બતાવો છો, એટલે તમે તો એમજ ધારતા હશો કે, તમારી ક્રૂંકથી આ પહાડ ઉડી જશે ! આ કાંઇ રીસામણીનું ઝાડ નથી કે જેને આંગળી બતાવતાં તેનાં પાંદડાં ખરી જાય કે બીડાઈને કરમાઇ જાય ! તમારા કુહાડા, બાણભાયાં, ધનુષ્ય વગેરે જોઇને મેં જે વાજબી હતું તે કહ્યું; પણ સાથે તમે બ્રાહ્મણીયા જનોઇ પણ ધારણ કરી છે, માટે જ હે પરશુરામ ! તમે જે બોલો છો તે હું શાન્તિથી રીસ નહિ ચડાવતાં સાંભળું છું. અમારા (ક્ષત્રિય) કુળના રિવાજ પ્રમાણે

^x જનક રાજ્યે ધનુષ્ય ઉપાડવાની શરત કરી હતી, પણ રામચંદ્રજીએ તો તેને તોડી નાખ્યું હતું. લક્ષ્મણજીએ તેના ખુલાસાપે પૌરાણિક ભાવના રજુ કરતાં કહ્યું છે કે, તે સડેલું હતું, અને શ્રીરામચંદ્રજીના પવિત્ર તીર્થ જેવા હાથોનો સ્પર્શ થતાં, તે તેમાં લય પામી ગયું. તીર્થમાં જેમ પાપનો નાશ થાય છે, તેમ રામનો હાથ અડકતાં તે પાપી ધનુષ્ય તૂટીને નાશ પામી ગયું. એ ધનુષ્યથી પરશુરામે પોતાની માતાનું મસ્તક કાપ્યું હતું. શિવજીએ પરમ ધાર્મિક ત્રિપુરાસુરને તેના વડે માર્યો હતો. પરશુરામે એક-વીસ વખત તેનાથી પૃથ્વીને નક્ષત્રી કરી હતી. આ બધી હત્યાઓનાં પાપ તે ધનુષ્યમાં હતાં, જેથી પાપના પુંજ (ઢગલા) રૂપ તે ધનુષ્ય રામનો તીર્થરૂપ હાથ લાગતાંજ ભાંગી ગયું !

અમે દેવતા, બ્રાહ્મણ, ભક્તજન અને ગાય ઉપર શરવીરતા બતાવતા નથી. કારણ કે તેને હરાવવાથી અમારી અપકીર્તિ થાય, અને જો તેને મારી નાખીએ તો પાપ બેસે. બ્રાહ્મણ તરીકે તમે અમને મારો તોય અમે તમારે પગે પડીએ; (મનકમાં!) પણ હે પરશુરામજી! તમારી જીભ જરોડો કુહાડા જેવી છે, છતાં તમે આ ધનુષ્ય બાણ ને કુહાડો ધારણ કરીને, આટલો બધો ભાર શું કામ નકામો ધારણ કરો છો? એ શસ્ત્રો જોઈને મારાથી કાંઈક અનુચિત બોલાઈ ગયું હશે, પણ તે તમે ક્ષત્રિય છો એમ ધારીને!

પરશુરામજી—(આ મેણાં ટોણાંથી બળાળાને વિશ્વામિત્ર કૌશિક ઋષિ તરફ ફરીને કહેવા લાગ્યા કે) હે ઋષિ! આ બાળક મંદમતિ લાગે છે! તે બહુ કુટીલ છે, તેનું મોત આવ્યું લાગે છે. દશરથ રાજાના ભાનુકુળમાં તે કલંકસમાન છે. તે બિલકુલ નફટ, અંકુશ વગરનો, બુદ્ધિહીન અને ફોટલા મિળજનો લાગે છે. તે ધડીકમાં કાળનો ડ્રોળિયો થઈ જશે, એ તમે નક્કી કરી માનજો. જો તમે તેને બચાવવા માગતા હો તો, તમે તેને મારાં બળપ્રતાપ તથા ક્રોધની માહિતી આપો!

લક્ષ્મણજી—(મનકમાં ઉડાવતાં ટાણો મારીને કહેવા લાગ્યા) અહો મુનિ! તમારા સુચશની વાત તમે બેઠા બીજને કહેવાની ક્યાં જરૂર રહે એમ છે? તમે તમારે મોઢેથીજ અનેક વાર બહુ બહુ રીતે તમારી બડાઈ ગાઈ બતાવી છે! તેમ છતાં તમને જો હજી સંતોષ ન થતો હોય તો હજી જરા વધારે “સ્વમુખે સ્વગુણાનુવાદ” કરો! નકામા રીસ ચઢાવીને મનમાં દુઃખ સહન ન કરો! તમે તો મોટા વીર ને ધીર પુરુષ છો, એટલે તમે નકામી ગાળો દો છો તે શોભતું નથી. શરવીર માણસ પોતાના પરાક્રમની વાતો પોતાને મોઢેથી કહેતો નથી અને દુશ્મન સામે ઉભો હોય છતાં બકવાદ કર્યા કરવો એ તો કાયરનું કામ છે. તમને કાળજી અહીં બોલાવી લાવ્યો લાગે છે, એટલેજ તમે મારી સામે આમ ગમે તેમ બોલ્યા કરો છો.

પરશુરામજી—(લક્ષ્મણજીનાં કઠોર વચન અને આજ્ઞાન આપનારાં મેણાં ટોણાં સાંભળીને લાલચોળ થઈ ગયા અને ભયંકર બનેલી ભુજમાં કુહાડો લઈને કહેવા લાગ્યા કે,) બસ, હવે મને કોઈ દોષ દેશો નહિ. કારણ કે કડવાં વચન બોલનારો બાળક વધ કરવાને—મારી નાખવાનેજ યોગ્ય છે. તને બાળક જાણીને મેં બહુ સાંભળી લીધો, પણ હવે તો તારું મોતજ આવ્યું છે.

વિશ્વામિત્ર—(વચ્ચે બોલી ઉઠ્યા કે.) હે મુનિ! તમે અપરાધ ક્ષમા કરો, તમે સાધુ પુરુષ છો, અને બાળકના ગુણદોષ ધ્યાનમાં ન લેવા એ સાધુનો ધર્મ છે.

પરશુરામજી—મને ગુસ્સો વ્યાપ્યો છે, અને મારા હાથમાં

પરશુ છે, સામે મારો ગુરુદ્રોહી અપરાધી ઉભો છે. મને જવાબ આપે તો તેને માર્યા વગર છોડું નહિ; પણ હે વિશ્વામિત્ર કૌશિક! તમારી શીલતા ને શાંતિને ખાતર હું તેને જવા દઉં છું; નહતર હમણાંજ થોડી મહેનતે આ કુહાડેથી તેને મારીને મારા ગુરુના ઋણમાંથી મુક્ત થઈ જાઉં !

વિશ્વામિત્ર—(મનમાં હસીને કહેવા લાગ્યા કે) આ મુનિને સત્પુરુષ દુરમન જેવા લાગે છે; અને જેણે સડેલાં લાકડાંની માફક જળરજરત શિવધનુષ્યના ટુકડા કરી નાખ્યા, તેના પ્રભાવને પણ આ મૂર્ખ જાણી શકતો નથી !

લક્ષ્મણ—(વધારે ચીડવવાની ખાતર વ્યંગમાં બોલ્યા કે,) ઓહો મુનિ ! શું તમારું શીલ અને શું તમારું ચારિત્ર્ય ! જગતમાં તે કોઈનાથી ક્યાં અગ્રણ્ય છે ? તમે માખાપના ઋણમાંથી તો (ખાપના હુકમથી માને મારીને) મુક્ત થઈ ગયા છો; પણ હજી શિવ-ગુરુના ઋણમાંથી મુક્ત થયા નથી, તેથી તમારો જીવ બહુ મુંઝાતો હશે ! આ ઋણને ધણા દિવસ થવાથી તેની ઉપર વ્યાજ પણ બહુ ચઢી ગયું હશે, એટલે મારી મારફત એ ઋણ ચૂકવવાનો તમારો વિચાર જણાય છે ! ત્યારે તો હવે વ્યવહાર વાણીમાં કહું તો મારે તમને કેાચળી છોડીને નાણાં આપવાં પડશે !

લક્ષ્મણએ બીજી વખત લડવાનું ચેલેન્જ આપ્યું ! આ કડવાં વચન સાંભળીને પરશુરામજીએ એકદમ પોતાનો કુહાડો ઉઠાવ્યો, અને ત્યાં મળેલા લોકોમાં હાહાકાર થઈ ગયો !

લક્ષ્મણ (પણ તપી ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે)—હે ભૃગુ-વર પરશુરામજી ! તમે મને તમારો કુહાડો દેખાડો છો, પણ રાજ-દ્રોહી હોવા છતાં બ્રાહ્મણ જાણીને હું તમને બચાવું છું. તમે આજસુધી દેવતા અને બ્રાહ્મણ તરીકે ધણી ધામધૂમ કરી છે, પણ તમને ઘેરા રણજંગમાં હજી કોઈ સુભટ-બળવાન શરવીરનો ભેટો થયો નથી લાગતો—શેરને માથે સવાશેર મળ્યો નથી લાગતો !

(૩)

રામચંદ્રજી વચ્ચે પડ્યા.

આ પ્રમાણે મામલો બહુજ બહેકી ગયો, અને “ આ ઠીક નથી થતું—આ ઠીક નથી થતું ” એમ લોકો પોકારવા લાગ્યા; એટલે લક્ષ્મણજીને બાળુએ ખસેડીને શ્રીરામચંદ્રજી વચ્ચે પડ્યા. પરશુરામજીના ક્રોધાગ્નિમાં લક્ષ્મણજીના કટાક્ષમય માર્મિક જવાબો ઘીની આહુતિ જેવા થઈ પડતાં લડકો વધુ થતો જોઈ શ્રીરામચંદ્રજી ધણી શાંતિથી જળની વૃષ્ટિ જેવા મધુર શબ્દો બોલવા લાગ્યા.

રામચંદ્રજી—હે નાથ ! એ તો બાળક છે, હજી તો તેના મોઢામાં દાંતે દુધિયા છે, માટે તેની ઉપર કૃપા કરો. જે તે આપનો

પ્રભાવ જાણતો હોત તો આપની સામે આવો વાદવિવાદ કરે ખરો. જો બાળક કાંઈ ગેરવાજબી કરે તોપણ ગુરુ, માતા અને પિતૃ તો રીસ નહિ ચડાવતાં મનમાં હસીનેજ મોજ માને. તમે તે ક્ષમાવાળા, ધૈર્યવાન અને જ્ઞાની છો; માટે તેને બાળક અને સેવક જાણી માફ કરો.

રામચંદ્રજીનાં શીતળ વચનથી પરશુરામજીનો ક્રોધ જરાતર= શાંત થયો, પણ ત્યાં લક્ષ્મણજીએ કંઈ ધીમે સાહે મસ્કરી કરી અને તેઓ હસી પડ્યા ! આ જોઈને વળી પાછો પરશુરામજીને પિત્તો ઉછળ્યો, અને તેમના ગુસ્સાનો પાર ન રહ્યો.

પરશુરામજી—હે રામ ! આ તારો ભાઈ મહા પાપી છે. તેનું શરીર ગોરું છે, પણ તેનું મન તો કાળું મસ છે. તેનું મોઢું દુધિયા ઘાંતવાળું નથી, પણ તે મોતને બોલાવતું જણાય છે. તમે તો સારા છો, પણ એ તો ટેડો મિજાજ છે, અને હું તેને ધડીકમાં મારી નાખીશ, એ પણ તે મૂર્ખો સમજતો નથી !

લક્ષ્મણજી—(વળી પાછા હસીને કહેવા લાગ્યા કે,) હે મુનિ ! ક્રોધ એ પાપનું મૂળ છે, તેને વશ થનારા લોકો અનુચિત કર્યો કરે છે, અને ગુસ્સાવાળાઓ દુનિયાની રીતથી ઉલટા ચાલે છે. હે મુનિરાજ ! હું તમારો દાસ છું, માટે હવે ક્રોધ તજીને મારી ઉપર દયા કરો. (વળી મસ્કરીમાં) જુઓને ! જાણે કે આ ધનુષ્ય ભાંગ્યું છે, એ તો હવે કાંઈ તમે ગમે તેટલો ગુસ્સો કરશો તોય સંધાશે નહિ. આપ આસને બિરાજો, નકામા તમારા પગ દુઃખતા હશે ! તેમ છતાં તમને એ ધનુષ્ય બહુ પ્રિય હોય તો કાંઈ ગુણી- (કારીગર અથવા સાયન્ટિસ્ટ) ને બોલાવીને તેનો ઉપાય કરો !

લક્ષ્મણજી આ પ્રમાણે ટેકાપથી વાત કરતા હતા, જ્યોત્ષ્ણ જનક રાજ પણ મનમાં ડરવા લાગ્યા, અને ઇશ્વરેથી વધારે મનક નહિ કરવાનું જણાવવા લાગ્યા. લોકો તો બિચારા ચરચર કંપતા હતા, અને મનમાં કહેતા હતા કે, આ નાનો રાજકુમાર તો બારે કરે છે !

ક્રોધથી માણસ પોતાના શરીરનેજ બાળે છે, અને તેથી તેનીજ શક્તિઓનો નાશ થાય છે. પરશુરામજી પણ લક્ષ્મણજીની નીકરતા અને નિર્ભય વાણીને લીધે ગુસ્સામાં બળ્યા કરતા હતા, અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે તેમનું પોતાનુંજ બળ ક્ષીણ થતું જતું હતું; તેમ છતાં તેમનો ગુસ્સો માતો નહોતો !

પરશુરામજી—હે રામ ! જસ, હવે બહુ થઈ; તારા ભાઈને બચાવવો હોય તો બચાવ. તે મલિન મનનો છે. ગોરું શરીર હોય છતાં મન મેલું હોય તો, એ તો ઝેરથી ભરેલા સોનાના ઘડા જેવું જણાય !

આ સાંભળીને વળી પાછા લક્ષ્મણજી હસી પડ્યા. કારણ કે ઉપરનો દાખલો લક્ષ્મણજીના કરતાં પરશુરામને વધારે લાગુ પડતો હતો. પણ રામચંદ્રજીએ તરતજ લક્ષ્મણજી સામે આંખ કાઢી, તેથી મોટા ભાઈના માનની ખાતર લક્ષ્મણજી, ઉલટી વાણી બોલવાનું છોડીને, જ્યાં શુરુ વિશ્વામિત્ર બેઠા હતા ત્યાં ચાલ્યા ગયા. અને આ પ્રમાણે લક્ષ્મણજી સાથેનો આશ્ચર્યજનક સંવાદનો મોટો ભાગ પૂરો થયો.

શ્રીરામચંદ્રજી સાથે ટપાટપી

શ્રીરામચંદ્રજી—(બે હાથ જોડીને ધણાંજ શાંત અને શીતળ વચનથી કહેવા લાગ્યા કે) હે નાથ ! તમે સહજ સુગંધ છો; માટે તમારે બાળકનાં વચન કાને (મનમાં) લેવાં જોઈએ નહિ. ઝેરી જનવરો અને બાળકો સરખાંજ હોય છે. તેઓ સાધુ અને શયતાન વચ્ચે કાંઈ ફરક સમજતાં નથી. વળી હે નાથ ! એણે (લક્ષ્મણજીએ) તમારું કોઈ કાર્ય બગાડ્યું નથી. તમારો ખરો અપરાધી (ધનુષ્ય તોડનાર) તો હું છું; માટે ક્રોધ કરવો હોય તો મારી ઉપર કરો, અને હત્યા કરવી હોય તોપણ કૃપા કરીને મારી કરો. હે મુનિનાયક ! તમારો ગુસ્સો ઉતરે એવો ઉપાય બતાવો તો, આ સેવક કહો તે કરવા તૈયાર છે.

પરશુરામજી—હે રામ ! તમેજ કહોને કે મારો ગુસ્સો તે કેમ શાંત થાય ? તમારો ભાઈ તો હજુ મારી સામે તાકીને જોઈ રહ્યો છે ! તેના ગળામાં મારો કુહાડો ન મારું તો મારો ગુસ્સો પણ શું કામનો ? મારા કુહાડાનો ધોર નાદ સાંભળીને બલભલી રાજની રાણીઓના પણ ગર્ભ સ્ત્રવી જાય છે; પણ મારો કુહાડો હાથમાં હોવા છતાં, પેલો રાજકુમાર હજુ જીવતો બેઠો છે, તેથી રીસમાં મારી છાતી બળી જાય છે, અને ગળું રૂંધાઈ જાય છે ! અરે, આજે મારો દી' વાંકો બેઠો છે, નહિતર મારો સ્વભાવ એમ કેમ ફરી જાય, અને મારા મનમાં વળી દયા શેની આવે ?

લક્ષ્મણજી (વળી પાછા ટહુકો કરીને બોલી ઉઠ્યા કે,)—અહોહો આજે તો આપને બહુ દુઃખ થતું હશે ! આપ તો દયા અને કૃપાની મૂર્તિ છો, અને બોલો છો ત્યાં તો જાણે કૂલ ઝરે છે, ને પુષ્પની વૃષ્ટિ થાય છે ! જો તમને દયા આવવાથી આપનાં બધાં ગાત્ર બળતાં હોય, તો પછી જ્યારે તમને ગુસ્સો આવે ત્યારે પ્રભુ તમારા શરીરને બચાવે !

પરશુરામજી—જો જનક ! આ બાળક ધણો હડીલો લાગે છે, અને તેનું આજે મોત આવ્યું લાગે છે. એને નાનાંમોટાંનો વિવેક નથી. માટે તારે તેને જમપુરીમાં જવા દેવો ન હોય, તો તેને મારી આંખ આગળથી દૂર કર !

લક્ષ્મણ—(બળતામાં ઘી હોમવા હસીને બોલ્યા કે) અરે પરશુરામજી! તમે મને આંખથી દૂર કરવાનું શાને માટે કહો છો? તમે તમારી આંખોજ બંધ કરો ને? એટલે પછી તમે કોઈને દેખશો નહિ!

પરશુરામજી—(લક્ષ્મણ જેવા નીડર, હાજરજવાળીને કાંઈ ઉત્તર આપી શક્યા નહિ, એટલે રામ તરફ ફરીને બોલ્યા અને ક્રોધના આવેશમાં તેમને ઉધડા લઈને કહેવા લાગ્યા કે,) જો રામ! તું પણ ભારે શઠ લાગે છે! તારો ભાઈ મને કડવાં વચનો કહે છે અને તું દાંભિક વિનય કરીને, બે હાથ જોડી મીઠાં મીઠાં વચનો વડે જળ કરીને મને છેતરે છે! ચાલ, આવ, મારી સાથે લડાઈ કર; નહિતર તેં જે રામનામ ધારણ કર્યું છે, તે છોડી દે! તું શિવનો દ્રોહી છે, માટે જળ છોડીને મારી સાથે લડ, નહિતર તને અને તારા ભાઈને મારી નાખીશ.

(૪)

આમ મિગ્ગજ ખોઈને, પરશુરામજીએ લક્ષ્મણને છોડી રામ-ચંદ્ર સાથે ટપાટપી કરવા માંડી! બસ, તેમણે તો ચુસ્સામાં પોતાનો કુહાડો ઉગામ્યો, એટલે રામચંદ્રજીએ હસીને પોતાનું માથું નીચું નમાવ્યું. લક્ષ્મણજીને બદલે તમને મારી ઉપર ચુસ્સો આવ્યો હશે, અને જગતનો એ કાયદો છે કે, ખીજના વાંકટેડા ચંદ્રને રાહુ નડતો નથી, પણ પૂનમના શાંત ચંદ્રને ગ્રહણ નડે છે. માટે હે ચુસાંધ! આપની રીસ કોઈ રીતે ઉતરતી હોય તો આપને જે યોગ્ય લાગે તે કરો. તમારા પરશુ આગળ મારું આ મસ્તક તૈયાર છે! હે વિપ્રવર! પ્રભુ અને સેવકની વચ્ચે તે વળી કાંઈ લડાઈ હોય ખરી? તમારો વિચિત્ર વેશ જોઈને લક્ષ્મણજીએ કાંઈ કહ્યું, તેમાં એ બાળકને શું દોષ દેવો? તમને કુહાડો, બાણ તથા ધનુષ્ય સાથે જોયા, તેથી તમે કોઈ ક્ષત્રિય હશે એમ ધારીને એ છોકરાને ચુસ્સો આવ્યો. તમારા નામથી તેણે તમને ઓળખ્યા નહિ, એટલે તમને ક્ષત્રિય ધારીને અમારા કુળની રીત પ્રમાણે (નીડરતાથી) તેણે જવાબ દીધા. જો તમે યથાર્થ ઋષિ-મુનિના વેશમાં આવ્યા હોત, તો જરૂર તે બાળક આપના પગની રજ પોતાને માથે ચઢાવત. તે અન્નપ્રયો હોવાથી તેની ભૂલ માફ કરો. બ્રાહ્મણના હૃદયમાં તો દયાજન્ય જોઈએ. અમારી ને તમારી ખરોખરી ક્યાંથી થાય? ક્યાં માથું અને ક્યાં પગ? જુઓને! મારું નામ તો ફક્ત ‘રામ’ છે, જ્યારે આપનું નામ તો ‘પરશુરામ’ છે. હે દેવ! અમારા ક્ષત્રિયમાં તો માત્ર એક ધનુષનો (શરવીરતાનો)જ ગુણ છે, પણ તમારામાં તો નવ ગુણ છે. (બ્રાહ્મણોમાં નમ્રતા, તપ, સંતોષ, ક્ષમા, શીલ, ઇન્દ્રિયદમન, જ્ઞાન, દાન અને દયા એ નવ

ગુણો હોવા નેહએ, એમ ધર્મશાસ્ત્ર કહે છે: આને આવા બ્રાહ્મણો કેટલા હશે ?!) માટે હે વિપ્રવર ! તમે અમારો અપરાધ ક્ષમા કરો. અમે તો તમારાથી સર્વ રીતે હારેલા છીએ.

શ્રીરામે આ પ્રમાણે ધણાજ નમ્રભાવે પરશુરામજીને સંતોષ આપવા માંડ્યો; પણ તેમાં તેઓ પરશુરામને વારંવાર વિપ્ર-બ્રાહ્મણ કહેતા હતા, તેથી વળી પાછો તેમને ચટકા લાગ્યો !

પરશુરામજી—(ગુરુને ઘડને રામને) જા, જસ, તું પણ તારા ભાઈ જેવો વાંકો છે ! નફટ ! તું મને બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ કહ્યા કરે છે, પણ હું કેવો બ્રાહ્મણ છું તે, હું તને હમણાંજ કહું છું ! જો, બ્રાહ્મણો અગ્નિહોત્રી હોય છે, તો મારો અગ્નિહોત્ર શું છે, તે સાંભળ ! મારું ધનુષ્ય, એ ઘી હોમવાનો સ્ત્રુવ છે, અને બાણ એ આહુતિ છે. મારો ક્રોધ એ યજ્ઞનો અગ્નિ છે, ચતુરંગ સેનાનાં લાકડાં હું તેમાં હોમું છું, રાજમહારાજ એ મારા યજ્ઞ માટેનાં બલિદાનમાં દેવાનાં પશુઓ છે, અને તેને મારા આ કુંહાડાથી કાપીને, મેં ધણાએ સમર (યુદ્ધ) યજ્ઞ કર્યા છે. હે મૂર્ખા ! તને મારા પ્રભાવની ખબર નથી, તેથીજ તું મને બ્રાહ્મણ બ્રાહ્મણ કહ્યા કરે છે ! તેં આ ધનુષ્ય તોડ્યું છે, તેથી તારા મગજમાં બહુ રાઈ ચઢી છે ! જાણે જગત જીતી લીધું હોય એવું તને અભિમાન આવી ગયું છે !

રામચંદ્રજી—(ઠંડે કસેજે કહેવા લાગ્યા કે,) હે મુનિ ! તમે જરા વિચાર કરો. મારી ભૂલ બહુ નાની છે; પણ તમને ગુરુસો બહુ ભારી ચડ્યો છે. આ જરીપુરાણું ધનુષ્ય હાથ અડકાડતાંજ તૂટી ગયું તેમાં મારે અભિમાન કરવા જેવું શું છે ? હે ભૃગુનાથ પરશુરામજી ! જો અમારે અભિમાનજ ખતાવવું હોય તો આ દુનિયામાં એવો કોઈ સુભટ, લડવીર નથી કે જેની પાસે અમે માથું નમાવીએ. દેવ હોય, રાક્ષસ હોય, રાજા હોય કે લડવૈયો હોય, અને તે સમાન બળવાળો હોય કે વધુ બળવાળો હોય, છતાં જો તે અમને એક્ષેન્જ-આહ્વાન આપે તો, ભલેને તે કાળ કે યમરાજા હોય તોપણ અમે તેની સાથે લડ્યા વગર રહીએ નહિ. ક્ષત્રિયશરીર ધારણ કરવા છતાં જો લડાઈથી સંકોચાય કે ડરે, તે પામર અને કુળને કલંક લગાડનારો છે. મારાં કુળની આત્મશ્રદ્ધાની ખાતર નહિ, પણ હું ખરંજ કહું છું કે, રઘુવંશનો કુમાર રણજંગમાં કાળથી પણ ડરતો નથી. તેમ છતાં હે મુનિ ! બ્રાહ્મણવંશની એ પ્રભુતા છે કે, જેઓ અભય-નીડર હોય તે પણ તમારાથી ડરે છે, યાને મરણીયા ક્ષત્રિયો પણ હમેશાં પૂજ્ય બ્રાહ્મણોથી ખીતા રહે છે.

જ્ઞાનચક્ર ઉઘડ્યાં.

લક્ષ્મણજીએ કાંધકે કડવી, છતાં રસિક તથા માર્મિક ભાષામાં જે વચનો સંભળાવ્યાં હતાં તેજ ભાવ શ્રીરામચંદ્રજીએ મીઠી,

મધુરી તથા શાંત વાણીમાં કહી સંભળાવ્યો, જેથી પરશુરામજીનાં જ્ઞાનચક્ષુ ઉઘડી ગયાં. ક્રોધથી તેમનામાં જે ક્ષાત્રતેજ હતું તે હરાઈ ગયું હતું. અને અવતારરૂપ ગણાતા શ્રીરામના શાંત તેમજ ગૂઢ મર્મવાળા બોધક શબ્દો સાંભળવાથી તેમના હૃદયમાં આઘાત-ગુણ પ્રગટયો, અને તેમનાં હૃદયચક્ષુ અને જ્ઞાનચક્ષુ ખુલતાં, તેઓ શ્રીરામનો શું પ્રભાવ છે તે જાણી શક્યા. તેમણે તેથી રામચંદ્રજીને ધનુષ્ય ધારણ કરવાનું કહ્યું, અને શ્રીરામના અતુલિત પ્રભાવથી પરશુરામના મનમાં જે થોડો ધણો વિસ્મય હતો તે પાશુ દૂર થયો. તેમનાં ગાત્રો પ્રેમથી પ્રપ્રુક્ષિત થઈ ગયાં અને જે હાથ જોડી, શ્રીરામની સ્તુતિ કરીને પરશુરામજી વન વિષે સીધાવી ગયા. તેમનું તેજ શ્રીરામચંદ્રજીમાં લીન થઈ ગયું.

પરશુરામજીનું આખું જીવન ધણી ધણી અહંભુત વાતોથી ભરપૂર છે, પણ તેમાં કેટલીક વહેમી વાતો પણ હોવાથી માત્ર ઉપરનો રસિક, બોધક તેમજ દિલને આનંદ આપનારો સંવાદજ વાચકવર્ગ પાસે રજુ કરી, ‘આર્યપ્રકાશ’નાં ખાસ આકર્ષણ તરીકે ‘રામાયણ-મહાભારત’નાં રત્નો રજુ કરવાની જે જાહેરાત કરવામાં આવી હતી, તેને અનુસરીને, ઈશ્વરેચ્છા હશે તો ખીજા વિષયો હું હવે પછી રજુ કરીશ. ઇત્યોમ.

(તા. ૩, ૧૦, ૧૭ તથા ૨૪મી જુલાઈ-૧૯૩૨ના “આર્યપ્રકાશ”માંથી)

૨૮-રાત્રિની અદ્ભુત સમૃદ્ધિ

(લેખક:-શ્રી. દત્તાત્રેય બાલકૃષ્ણ કાલેલકર)

(૧)

કુદરતનાં રમણીય અને ભવ્ય દૃશ્યો જોવા માટે આપણે દૂર-દૂરની મુસાફરી કરીએ છીએ. કોઇકોઇ વાર એ રસ આપણી પાસે જીવનાં જોખમો પણ જોડાવે છે; પણ જ્યાં છીએ ત્યાંજ આપણી પૃથ્વી કરતાં અનંતગણી તેજસ્વી સૃષ્ટિ આપણે માથે ચળકતી છતાં એના સૌંદર્ય તરફ નિહાળવાની ધણાખરાની યુદ્ધિ પણ થતી નથી, એ કેટલું આશ્ચર્ય! કોહિનૂર જેવા હીરા પોતાની પાસે રાખવા માટે રાજાઓ કેટલા લડ્યા છે, લક્ષ્મીપુત્રોએ કેટલાં કાવતરાં કર્યાં છે! પણ પૃથ્વીના કોઇ પણ રત્ન કરતાં જેમની કાન્તિ હજારગણી વધારે છે એવા આકાશના તારા પોતાના કરવા આપણે જરા સરખી તરફી નથી લેતા. એ કેટલું આશ્ચર્ય! જહાજમાં જોઈ આપણા પગ તળેના સાગરનું ગાંભીર્ય ખ્યાનમાં આણી આપણે ગાંભીર થઇ જઇએ છીએ, અને આપણને ગૂઢાતિગૂઢ વિચાર આવે છે. કોઇ પણ મહાસાગરની ઉંડાઇ જેની આગળ ગોખપદ સમાન પણ ન ગણાય, એવા અનંત ગાંભીર આકાશને માથા પર વિસ્તરેલું જેવા છતાં માણસ છીછરો ને છીછરોજ રહી જાય છે એ કેટલું આશ્ચર્ય!

પ્રાચીનકાળમાં તારાઓનું આપણને જ્ઞાન હતું, એના કરતાં હજારગણું જ્ઞાન છેલ્લાં સો વરસમાં આપણે મેળવ્યું છે; પણ પ્રાચીન કવિઓએ તારાઓ વિષે જેટલું કાવ્ય લખ્યું છે તેનો હજારમો ભાગ પણ આજના કવિઓને સ્ફૂર્યો નથી એ કેટલું આશ્ચર્ય છે!

અથવા આશ્ચર્ય શાનું? માણસની કલ્પનાનાં સર્વોચ્ચ ઉદ્યુતો જ્યાં થાકી જાય ત્યાં તારાસૃષ્ટિની પ્રથમ ઝાંખી શરૂ થાય છે. માણસની કલ્પનાશક્તિ કરતાં તારાઓનું વાસ્તવિક રહસ્ય દરેક રીતે ઊંડું છે. વિશ્વરૂપદર્શનથી અર્જુન જેટલો અસ્વસ્થ થયો એના કરતાં અધિક અસ્વસ્થ થવાનું કારણ ચૂપચાપ સળગતા રાતના તારા આપણને આપી રહ્યા છે. જ્યાંસુધી આપણે તારાઓના વિસ્તારની શોધ કરી ન હતી ત્યાં સુધી આપણને ‘અનંત’ શબ્દનો ખ્યાલ જ ન હતો. આકાશનું ઉંડાણ, તેમજ મનુષ્યહૃદયનું ઉંડાણ કાળના ઉંડાણ જેટલુંજ અનંત છે, એનો દરરોજ નવાનવો સાક્ષાત્કાર થતો જાય છે. અને આજના જ્ઞાન કરતાં આવતી કાલનું જ્ઞાન એકાએક હજારગણું વધતાં છતાં આપણે હજી એ જ્ઞાનસાગરના કિનારા પરજ છીએ, એમ કહેવું પડે છે. અને અતિ પ્રતીત થાય છે કે, અનંતની કલ્પના કરવા માટે પણ જ્ઞાનની આ શોધ અનંત.

કાળ સુધી ચલાવવી જોઈશે.

પ્રકાશની ગતિ એક સેકન્ડે એક લાખ, છાશી હજાર, ચારસો વીસ માઈલની છે. મુંબઈથી ન્યૂયૉર્કનું અંતર જેમ આપણે ઈચ, આંગળ કે દોરાથી માપતા નથી, માઈલથી માપીએ છીએ, તેમ પ્રકાશની ગતિનો વિચાર કરતી વખતે નાનામાં નાનો એકાંક (યુનિટ) માઈલનો ન ગણાતાં ઉપર જતાવેલી ગતિએ પ્રકાશ એક વર્ષ સુધી એટલે કે ત્રણ કરોડ અગીઆર લાખ, ચાર હજાર સેકન્ડ સુધી દોડીને જેટલું અંતર કાપે તેટલા માઈલનો ગણાય છે. આ ૫,૭૯,૮૪૦ કરોડ માઈલનું અંતર એ તારાઓનું અંતર માપવાનો એક હાથ છે. આ અંતરને તારાજ્યોતિષમાં 'તેલ્લેવત્સર' કહે છે. આકાશના મુખ્યમુખ્ય તારા આપણે ત્યાંથી કેટલા દૂર છે, એ ખગોળશાસ્ત્રીઓ માપી શક્યા છે. દક્ષિણ તરફના જ્ય-વિજ્ય તારા તો આપણે માટે નજીકમાં નજીકના ગણાય. એ કેવળ ૪૬ તેલ્લેવત્સર દૂર છે; જ્યારે આજકાલ સવારે પૂર્વ તરફ પૂરજોશમાં ઊગનાર સ્વાતિનું અંતર ૧૩૬ તેલ્લેવત્સર છે.

એનો અર્થ એ થયો કે, સવારે ઉઠતાંવેંત સ્વાતિનો જે તાજગી-ભર્યો પ્રકાશ આપણને મળે છે તેને સ્વાતિથી નીકળ્યે ૧૩૬ વરસ થયાં છે. સ્વાતિનો ફોટો લઇને એમાંથી ત્યાંની કંઈ માહિતી મળી શકતી હોય તો તે નાના ફડનવીસના વખતની અથવા ક્રાન્સના વિપ્લવના વખતની માહિતી ગણાય.

રાત્રે ઉત્તર તરફ આપણે ધ્રુવને જોઈએ છીએ. એ પ્રકાશ ૬૫ વરસનો વાસી છે એટલે કે આજે રાત્રે જે પ્રકાશને ધ્રુવ તરફે આપણે જોળખીએ છીએ તે ગાંધીજીના જન્મના અરસામાં ત્યાંથી નીકળ્યો હતો, અને દર સેકન્ડે ૧,૮૬,૪૨૦ માઈલને પ્રયંડ વેગે દોડતો અહીં આવી પહોંચ્યો છે. તારાઓનો પ્રકાશ અબૂકઅબૂક હાંફે છે તે અમરથો નહિ !

તારાઓનાં પ્રકાશમાં જે તારાઓ પરનું આખું દૃશ્ય આપણે જોઈ શકતા હોઈએ તો આપણને સેંકડો, હજારો અને લાખો વરસનો જૂનો ઇતિહાસ પ્રત્યક્ષ-આપણી નજર આગળ ભજવાતો જોઈશું. પૃથ્વીનું તેજ પણ ખીજા ગ્રહ કે તારા પર ચંદ્રની પેઠે દેખાતું હોય અને ત્યાંના લોકો એ પ્રકાશમાં અહીંનો આખો ઇતિ-હાસ જોઈ શકતા હોય તો આપણા જૂનો ઇતિહાસ પણ આજે પ્રત્યક્ષ ભજવાતો એમને દૃષ્ટિગોચર થવો જોઈએ.

આવા અદ્ભુત પ્રકાશની લીલા રોજ ને રોજ આપણને જોવા મળે છે, તો તેને વિષે આપણે સહેજસાજ જાણી લઈએ તો નિર્દોષ આનંદ મેળવવા ઉપરાંત આપણે ઈશ્વરને જાણી શકતા નથી, એ જ્ઞાન પણ તાજું કરી શકીએ અને આપણા જીવનવ્યવહારમાં

નમ્રતા અને ઉદારતા આણી શકીએ. શિયાળાના દિવસોમાં રાત્રે આઠ વાગે અને સવારે ચારપાંચ વાગે જ્યારે વ્યવહારનાં કામમાંથી આપણે મુક્ત હોઈએ છીએ ત્યારે જે આકાશ તરફ જોઈશું તો આપણને જાતજાતના પૃથ્વી પર જેની કલ્પના ન થાય એવા આનંદો મળશે. દર પખવાડિયે એવો આનંદ લૂંટવાને વાચકોને આમંત્રીએ છીએ.

(૨)

અંધારી રાત્રિએ જ્યારે બધાજ તારા પ્રગટ થયેલા હોય છે ત્યારે આકાશ વધારે ઉંડું લાગે છે અને એની શોભા કાંઈક ઓરજ હોય છે. આજકાલ સાંજે ચાંદરણું હોય છે તેથી આકાશના નાના-નાના તારા ચળાઈ જાય છે. મોટામોટા ધીકતા તારા હોય તેટલાજ દેખાય છે. એક રીતે એ સાફ છે. તારાની સમૃદ્ધિમાં શિખાઉ માણસ મુંઝાઈ જાય છે. ચાંદરણાએ ગાળી કાઢેલા મુખ્ય મુખ્ય તારાઓ ઓળખવા સહેલા. આપણે રાત્રે સાડાસાત આઠ વાગ્યે આકાશ નિહાળીશું. ખરું જોતાં પૂર્વ દિશા તરફ નવાનવા તારાઓનું સરઘંસ આવતું જોવાનો આનંદ વિશેષ હોય છે, પણ પ્રથમ પશ્ચિમ તરફ જરાક નજર નાખીએ તો ઠીક. કેમકે ત્યાં શુક્ર અને શનિ બંને આથમવાની તૈયારી કરી રહ્યા છે. આપણે જરાક મોડા પડ્યા તો બંને જણા પશ્ચિમ ક્ષિતિજમાં ડૂબી જવાના. શનિનું આખું નામ શનિશ્વર છે; કેમકે એ બહુ ધીમો ચાલે છે. એને સૂરજની આસપાસ એક પ્રદક્ષિણા પૂરી કરતાં આપણાં ઓગણત્રીસ વર્ષ જોઈએ છે. થોડાક દિવસ પહેલાં શુક્ર શનિથી બહુ દૂર નીચે હતો, પણ એ ઉતાવળે ચડતોચડતો શનિની નજીક આવવા લાગ્યો છે. શુક્રશનિ ચળકે છે ખૂબ, પણ એ કાંઈ તારા નથી. એ સૂરજની આસપાસ ફરનારા ગ્રહો છે. ગ્રહો તારાની પેઠે ઝખૂકતા નથી, પણ આથમતી વખતે કે ભિગતી વખતે વાતાવરણની અસરને લીધે ઝખૂકતા હોય એવું લાગે છે. એજ કારણે શુક્ર આથમતી વખતે લાલ દેખાય છે—જાણે મોટો થયેલો મંગળ.

કોઈ પણ ક્ષણે જે આકાશ આપણને દેખાય છે તેજ આકાશ ખીજે દિવસે એજ ઠેકાણે ચાર મિનિટ વહેલું આવે છે. જે તારો આજે આઠ વાગે ઉગે કે આથમે તે આવતી કાલે આઠમાં ચાર મિનિટ બાકી હોય ત્યારેજ ભિગતો કે આથમતો હોય. આટલી એક વસ્તુ ધ્યાનમાં રાખવાથી ઘણી વાતો એની મેળે સ્પષ્ટ થશે. આકાશના તારા રોજ પૂર્વમાં ઉગીને પશ્ચિમ તરફ આથમે છે, એ એમની ગતિ સાચી નથી. આપણી પૃથ્વી પશ્ચિમથી પૂર્વ તરફ ભ્રમરડા માફક ફરે છે તેથી આખું આકાશ પૂર્વથી પશ્ચિમ તરફ જતું હોય એમ લાગે છે. છતાં આપણે તો આકાશની વાતો

કરતી વખતે આકાશની ગતિનો જે ભાસ થાય છે તે જાણે સાચો હોય એવી રીતે બોલીશું.

આજકાલ પશ્ચિમ તરફ શ્રવણ આથમતો જોવાની ખાસ ખુબી છે. શ્રવણ નક્ષત્ર નિતાન્ત સુંદર છે. આકાશગંગાને કાંઠે એના ત્રણ તારા એક લીટીમાં હોય છે. એમાં વચ્ચેના ચળકતો તારો તે પિતૃભક્ત શ્રવણ. એની બે બાજુ ઉપર બે તારા છે તે એનાં માતૃપિતા. કાવડ લઇને ગંગાને કિનારે આવ્યો ત્યાં દશરથનું બાણ એને વાળ્યું. એ ત્રણ તારાનેજ બાણ ગણીએ અને એ કંઈ દિશા-એથી આવ્યું છે એ તપાસવા જે જમણી તરફ નજર ફેરવીએ તો બરાબર એ ત્રણ તારાની દિશામાં મોટો ચળકતો તારો દેખાશે; એનું નામ અભિજિત. અંગ્રેજીમાં અભિજિતને 'વેગા' કહે છે. ખરું જોતાં આપણે એને દશરથ કહેવો જોઈએ. દશરથના બાણથીજ શ્રવણ ગતપ્રાણ થયો હતો ને! શ્રવણને અંગ્રેજીમાં ઍલ્ટર કહે છે.

પશ્ચિમ તરફ જોવાનું છોડી દધ આપણે જમણી બાજુ ઉત્તર તરફ વળીએ, ત્યાં ધ્રુવ દેખાશે. ધ્રુવ બરાબર ઉત્તર તરફ હંમેશા એ ને એજ ઠેકાણે હોય છે. નકશાની ચોપડીમાં અમદાવાદના કે તમારા ગામના જે અક્ષાંશ ખતાવ્યા હોય તેટલાજ અંશ ધ્રુવનો તારો તમારા ક્ષિતિજથી ઉંચો હોય છે. અગાસી ઉપર એકાદ ગોળ મેજ જેવું કંઈ રાખી એના પૃષ્ઠભાગથી ધ્રુવ કેટલા અંશ ઉંચો છે એ માપી લેવું અને ગેઝીટિયરમાં આપણા સ્થાનના અક્ષાંશ કેટલા છે એ જોઈ લેવું; બંને બરાબર હોવાજ જોઈએ. ધ્રુવ જે સાંજે ન ઝોળખી શકાય તો સવારે પાંચ વાગે ઉઠીને આપણે ધ્રુવના સમાચાર કાઢીશું. અત્યારે સાંજે તો ધ્રુવને માથે એક વાંકાચૂંકો 'એમ' પોતાના ટાંટિયા ફેલાવીને ઉભો છે એને જોઈશું. એના બંને ખભા સરખા જોવા નથી. એકાદ આરામખુરશી આપણે બાજુથી જોતા હોઈએ તેવો આ 'એમ' દેખાય છે. અંગ્રેજીમાં એ નક્ષત્રમંડળને 'કેસીઓપીઆ' કહે છે; અને 'લેડીઝ ચેર' પણ કહે છે. આપણે ત્યાં એને માટે જૂનું નામ નથી. એક મિત્ર કહે છે કે, ઉત્તરધ્રુવ તે શેષશાથી ભગવાન વિષ્ણુ અને 'કેસીઓપીઆ' તે લક્ષ્મી છે. બાળ-શાસ્ત્રી જેભેકરે એનું નામ પાડ્યું શર્મિષ્ઠા. આપણે ત્યાં યયાતિ, શર્મિષ્ઠા અને દેવયાનીની વાર્તા છે; તેમ ગ્રીક પુરાણોમાં પરસ્યુસ, એન્ડ્રોમીડા અને કેસીઓપીઆની વાર્તા છે; પણ કેસીઓપીઆને આપણે શર્મિષ્ઠા ન કહેતાં દેવયાની કહીએ તો શું ખોટું? દેવાનું યાન-વાહન તે આ આરામખુરશી.

દેવયાનીને જોઈને આપણે પૂર્વ તરફ વળીશું; કેમકે ત્યાં મૃગ-નક્ષત્ર ઉગે છે. મૃગનક્ષત્ર ઝોળખવાને જરા કલ્પનાશક્તિ વાપરવી જોઈએ. આકાશ જાણે કાચનો એક મોટો ધુમ્મદ છે. એના ઉપર

એક હરણુ દોડે છે. એના ચાર પગની ચાર ખરી આપણે નીચેથી જોઈ શકવાના. ખરીના ચાર તારા છે. મૃગ ઉત્તર તરફ દોડે છે. એના પેટમાં ત્રણ તારાનું એક બાણ છે. મૃગના ચાર પગમાંનો ઉત્તર તરફનો એટલે કે આગળનો જમણો પગ ઠીકઠીક ચળકે છે. એનેજ આદ્રા કહે છે. પાછળના પગમાંથી ડાબો વધારે ચળકે છે. પાછળના બે પગ વચ્ચે પણ લગભગ બાણ પાસે તારાનું એક જૂમણું છે. એ દોડનાર હરણુનું પૂંછડું કદપાય, અને આગળના બે પગ વચ્ચે પણ જરા બહાર આડે આવેલું જૂમણું તે માથું.

ખરું જોતાં તારાની માહિતી સાથે એની આકૃતિ આપવી જોઈએ; પણ આપણે અહીં આકૃતિ દોર્યા વગર શબ્દો મારફતેજ બધું સમજી લેવાના છીએ. એમાં કહેનાર અને સાંભળનાર બંનેની શક્તિની કસોટી છે.

(તા. ૬-૧૨-૩૧ તથા તા. ૨૦-૧૨-૩૧ના “નવજીવન”માંથી)

૨૧-વિશ્વ અને કાલ

અણોરણીયાન્ મહતો મહીયાન્ । (કઠ, ૨-૨૦)

તમામ નાની વસ્તુઓના કરતાં નાનો અને મોટી વસ્તુઓના કરતાં મોટો, આવું પરમાત્માના સ્વરૂપની બાબતમાં વર્ણન કર્યું છે. આવી આ સૌથી નાની વસ્તુ ને સૌથી મોટી વસ્તુ કથી, એ બાબતમાં આજ સુધીની શાસ્ત્રીય શોધ પ્રમાણે આનો આપણે વિચાર કરીએ.

પ્રથમ આપણે સૌથી નાની વસ્તુ તરફ જોઈએ. કોઈ પણ પદાર્થ એ નાના અણુઓનો બનેલો હોય છે, એ આપણે જાણીએ છીએ. કોઈને લાગતું હશે કે, આપણે પદાર્થના જે નાના નાના કણ જોઈએ છીએ તેજ અણુ છે; પણ એમ નથી. લાખો અણુનો આ કણ બનેલો હોય છે. અણુ આપણે જોઈ શકતા નથી. પાણીના એક અણુનો વ્યાસ એક અઢાર અબજાંશ ઇંચ હોય છે! ઘાસ-લેટ તેલની બાટલી ભરીને પાણી લઈએ તો તેમાં આશરે ૨૫ કરોડ પરાર્ધ અણુ હોય છે! આ અણુઓને એકબીજાની સાથે જોડી દબને તેની સાંકળ કરીએ તો પૃથ્વીની આસપાસ તેના ૨૭ કરોડ આંટા થશે, અને પૃથ્વીની સપાટી પર પાથરીએ તો દર ચોરસઈંચ જમીન-પર સવાકરોડ અણુ થશે. અણુની ગતિ પણ તેવીજ હોય છે. સાધારણતઃ ઘરમાંની હવામાં તેમની ગતિ દરસેકંડે ૫૦૦ યાર્ડ હોય છે. પદાર્થોમાં જે ગુણ હોય છે તેજ તેના અણુઓમાં પણ હોય છે.

આવો આ નાનકડો અણુ તેના કરતાંય સૂક્ષ્મ એવા પરમા-

અણુઓનો બનેલો હોય છે. અણુનો ભંગ થતાં તેના પરમાણુ બને છે. આવા પરમાણુ ૯૨ પ્રકારના છે. આવી રીતે અણુના કરતાં પરમાણુ નાનો હોય છે.

આટલો આ સૂક્ષ્મ પરમાણુ તે પણ તેનાથી બારીક એવા વિદ્યુતકણોનો બનેલો હોય છે. વિદ્યુત બે પ્રકારની છે. ધનવિદ્યુત ને ઋણવિદ્યુત. આથી વિદ્યુતકણોના પણ ધનવિદ્યુતકણ અને ઋણવિદ્યુતકણ આવા બે પ્રકાર છે. ધનવિદ્યુતકણને આપણે પુરુષકણ ને ઋણવિદ્યુતકણને પ્રકૃતિકણ આવી સંજ્ઞા આપીશું.

દરેક પરમાણુમાં મધ્યભાગે પુરુષકણ હોય તેની આસપાસ પ્રકૃતિકણ ફરતા રહે છે. સૂર્યની આસપાસ જેમ ગ્રહ ફરે છે, તેમ પુરુષકણની આસપાસ પ્રકૃતિકણ નિયમિત રીતે ફરતા હોય છે! તે દરસેકંડે કેટલાક અબજ વાર પુરુષકણની આસપાસ ફરે છે. ઉપર જેમ આકાશસ્થ ગોલોના પ્રમાણમાં મોકળી જગોળ બહુ છે, તેમ પરમાણુઓમાં વિદ્યુતકણોના પ્રમાણમાં ખાલી જગોળ બહુ હોય છે! એટલે બ્રહ્માંડ ને પરમાણુ આ બન્ને સ્પષ્ટની પેઠે સમિચ્છન્ન પદાર્થ છે.

૯૨ પ્રકારના પરમાણુ છે ને તે પ્રત્યેકના ગુણધર્મ જુદા જુદા હોય છે; પરંતુ નિરનિરાળા પ્રકારના પરમાણુઓમાંના પ્રકૃતિકણ લઈએ તો તે માત્ર એકજ જાતના હોય છે! એટલે એકજ મૂળભૂત પદાર્થમાંથી તમામ પ્રકારના પરમાણુ બનેલા છે! હૈડ્રોજનમાં એક પુરુષકણ ને તેની આસપાસ એકજ પ્રકૃતિકણ ફરતો હોય છે. હેલિયમમાં બે પ્રકૃતિકણ ને લિથિયમમાં ત્રણ પ્રકૃતિકણ હોય છે. જીવસૃષ્ટિનો મુખ્ય ઘટક કાર્બન છે. એના એક પરમાણુમાં ૬ પ્રકૃતિકણ હોય છે. એનો અર્થ ૬ પ્રકૃતિકણવાળા પરમાણુ જીવસૃષ્ટિને આવશ્યક છે. આપણાં જીવનને આધારભૂત એવા પ્રાણવાયુના એક પરમાણુમાં ૮ પ્રકૃતિકણ હોય છે. આ પ્રમાણે ૯૨ પર્યાંત પ્રકૃતિકણવાળા નિરનિરાળા પ્રકારના પરમાણુ છે. છેવટના યુરેનિયમમાં ૯૨ પ્રકૃતિકણ હોય છે. સૃષ્ટિરચનામાં આ સરળ ગણિત કેટલું ઉપયોગમાં આવ્યું છે! આ ઉપરથી વિધાતા મહાન ગણિતી દેખાય છે, એવા ઉદ્દગાર શાસ્ત્રો કાઢે છે! એમાં જે કે તે વિધાતા પ્રસક્ત નથી દેખાતો, તોપણ તેની કૃતિ એમાં ખાસ દેખાય છે!

કોઈ પણ પદાર્થ લઈએ-એમાં આપણું શરીર આવ્યુંજ-તો તે અણુઓનો બનેલો હોય છે. અણુઅણુમાં ખાલી જગો હોય છે. અણુ પોતે પરમાણુઓનો બનેલો હોય છે, ને પરમાણુ પરમાણુમાં સુદાં ખાલી જગો હોય છે. પરમાણુમાં પુરુષકણ ને તેની આસપાસ પ્રકૃતિકણ એકસરખા અતિશય વેગથી ફરતા હોય છે ને તેમનામાં સુદાં મોકળી જગો હોય છે. આ પ્રમાણે જે ઉપર ચાલ્યું છે તેજ

નીચે ચાલું છે ! પિંડે તે બ્રહ્માંડે ! આ વિદ્યુતકણ વસ્તુતઃ વીજળી-ના કણ ન હોઈ વિદ્યુતલહરી છે; એટલે વસ્તુમાત્ર વિદ્યુત્સ્વરૂપ છે—અર્થાત્ વસ્તુમાત્ર તેજોમય છે. એનો અર્થ સર્વ સૃષ્ટિ પદાર્થ તેજ-માંથી ઉત્પન્ન થયા હોઈને તે તેજોમય છે.

આ પ્રમાણે સર્વ સૃષ્ટિ એકજ મૂળભૂત તત્ત્વમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે ને તે તત્ત્વ તેજોમય છે, એવો શાસ્ત્રજ્ઞોનો નિર્ણય છે. બુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાનની મજલ ક્યાં સુધી પહોંચી છે, એ આ ઉપરથી લક્ષમાં આવશે.

આ તેજમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા દર પ્રકારના તત્ત્વોના ગુણ-ધર્મની બાબતમાં સામાન્યતઃ વિચાર કરીએ તોપણ મન આશ્ચર્ય-ચકિત થઈ જાય છે. દર પ્રકારના પરમાણુ લઈએ તો તે વજનમાં હલકા ભારે હોય છે. હૈડ્રોજનનો પરમાણુ સૌથી હલકો ને યુરે-નિયમનો પરમાણુ સૌથી ભારે વજનનો હોય છે. આ પરમાણુભારનો ગુણધર્મની સાથે આશ્ચર્યકારક સંબંધ છે. તમને પરમાણુનું વજન સમજાવું કે તેના ગુણધર્મ તમારાથી સહજમાં કહી શકાશે. હૈડ્રોજનથી તે યુરેનિયમ પર્યાંતના પરમાણુઓને આ ક્રમ પ્રમાણે માંડવાથી તેમના ગુણધર્મમાં કેવો નિયમિત રીતે વિકાસ થતો જાય છે અથવા કેટલાક ગુણધર્મ કેવા નિયમિત રીતે ઓછા ઓછા થતા જાય છે ને એમ હોવા છતાંય આઠી રેખામાંનાં તત્ત્વો પરિણામમાં એકબીજાથી કેવી ભિન્નતા પામે છે ને ઉભી રેખામાંનાં તત્ત્વો પરિ-ણામમાં કેવાં એકરૂપ હોય છે વગેરે બાબતોનો અભ્યાસ અત્યંત રમણીય છે. આવી રીતે મૂળતત્ત્વોના ગુણધર્મમાં આશ્ચર્યકારક સુસંગતિવ્યવસ્થા ને નિયમબદ્ધતા હોવાને લીધે સ્કન્દ, ગાલ્લ ને સર્મંદ્ય, આ તત્ત્વોનો શોધ લાગ્યો; એટલુંજ નહિ પણ એનો શોધ લાગ્યા પહેલાં તેમનો પરમાણુભાર અને તેમના ગુણધર્મ વગેરે શાસ્ત્રજ્ઞોએ બીનચૂક કહી નાખ્યાં ! ઉપર નેચ્યુન ને પ્લ્યુટો આ ગ્રહોનો શોધ ગણિતની સહાયતા વડે લાગ્યો ને તેમનાં સ્થાન ગતિ વગેરે પ્રથમથીજ નિશ્ચિત કરી નાખ્યાં; એના કરતાંય આ વધુ આશ્ચર્યકારક નહિ કે ?

અદૃશ્ય એવા પરમાણુઓમાંથીજ આપણું શરીર બનેલું છે. હવા જાતે પરમાણુમય હોવાને લીધે આપણે પરમાણુઓમાંજ રહીએ છીએ ને હાલચાલ કરીએ છીએ. પરમાણુઓને લીધેજ આપણું અસ્તિત્વ છે. એમની રચના અને ગુણધર્મની બાબતમાં ઉપર પ્રમાણે વિચાર કરતાં આ પરમાણુઓ ગમે ત્યારે અને ગમે તેવી રીતે યદ્વજાથી ઉત્પન્ન થયા એમ માની શકાય કે ? તેમની રચનામાં કોઈનો ખુલ્લે-ખુલ્લો હાથ નથી દેખાતો કે ? તેમના અજળ ગુણધર્મનો વિચાર કરતાં તેમની પછવાડે રહેલી ઉચ્ચ બુદ્ધિનો તમને ભાસ નથી થતો કે ? અને તે છતાં પણ શું માનવોએ પોતાનીજ બુદ્ધિનો ધર્મડ રાખવો ?

આવી રીતે આપણે નાની વસ્તુઓનો એટલે અણુપરમાણુ અને વિદ્યુતકણોનો ક્રમવાર વિચાર કર્યો. હવે મોટી વસ્તુઓનો એટલે પૃથ્વી, ગ્રહ, સૂર્ય, તારા, આકાશગંગા, તેજોમેધ ને વિશ્વનો ક્રમવાર વિચાર કરીએ. કેમકે મોટામાં મોટી વસ્તુ તે વિશ્વ એ ખુદ્દુન છે.

આપણે જે પૃથ્વીપર રહીએ છીએ તે પૃથ્વી એ એક ગ્રહ હોઈ તે પોતાની આસપાસ તેમજ સૂર્યની આસપાસ ફરતી રહે છે. ધ્રુવ, શુક્ર, પૃથ્વી, મંગળ, એક બસ ગ્રહના ૮૦૦ ટુકડા, ગુરુ, શનિ, હર્શલ, નેપ્ચ્યુન ને પ્લ્યુટો આ દશ ગ્રહ છે. તેઓ પોતાની આસપાસ તેમજ સૂર્યની આસપાસ ફરતા હોય છે. પૃથ્વીને જેવો ૧ ચંદ્ર છે તેવા મંગળના ૨, ગુરુના ૯, શનિના ૯, હર્શલના ૪ અને નેપ્ચ્યુનનો ૧. આવા ૨૬ ચંદ્ર છે. સૂર્ય, દશ ગ્રહ, ૨૬ ચંદ્ર, ધૂમકેતુ ને ઉલ્કા, આ બધાની મળીને સૂર્યમાળા બનેલી છે.

આ સૂર્યમાળા તે આકાશગંગામાંનો એક ભાગ છે. આકાશગંગામાંનો શુભ પટ્ટો આશરે ૨૦ અંશ પહોળાઈનો હોઈ એનાથી તારકામય આકાશના બે ભાગ પડેલા દેખાય છે. આકાશગંગા એ વિશ્વનો એક ભાગ હોઈ એમાં સૂર્યમાળા, ધ્રુવ તારા તેમજ તારકાપુંજ છે. આ આકાશગંગા એકાદ પૈડા જેવી છે. આકાશગંગાના શુભ પ્રકાશનો જે પટ્ટો દેખાય છે તે તેની અંદરના તારાઓના એકત્ર થએલા પ્રકાશને લીધે દેખાય છે. આપણે આકાશગંગામાં હોવાને લીધે આ પ્રકાશમય પટ્ટા આપણને દેખાય છે. તેવીજ રીતે દર સેકન્ડે ૧૨ માર્હલને વેગે આખી સૂર્યમાળા અભિજિત તારા તરફ જાય છે. સૂર્યમાળાથી જહાજમાં બેસીને આપણે બધા એ તારા તરફ ચાલ્યા જઈએ છીએ ! વચમાંજ એકાદ તારાની સાથે અથડાઈ પડી આપણી સૂર્યમાળા ભાંગી જશે કે શું, એવી બીક રાખવાનું કારણ નથી. તારાઓના પ્રમાણમાં ખાલી જગો એટલી વિશાળ છે કે, આવી રીતે બે તારાઓ સામસામે અથડાવા લગભગ અશક્ય છે. આ પ્રમાણે આપણી સૂર્યમાળા આ તારા તરફ જાય છે એ જોઈને, આ તારો એજ જગન્નિયંતાનું વાસ્તવ્યસ્થાન હશે, એમ એક પાશ્ચાત્ય શાસ્ત્રજ્ઞને લાગ્યું !

આકાશગંગાની બહાર આકાશમાં ઠેકઠેકાણે પ્રકાશના જે સર્દેદ પુંજ દેખાય છે એને તેજોમેધ કહે છે. એ વિશ્વના જુદાજુદા ભાગ છે, જે વિષે બાબતમાં આગળ ઉપર કહેવામાં આવશે.

આપણો સૂર્ય પણ એ તારાઓ પૈકીજ એક છે અથવા એ તારાઓ કહેવાય છે તે પણ સૂર્યો છે. નરી આંખે દેખાતા તારાઓની સંખ્યા આશરે ૭ હજાર છે. દૂરદર્શકમાંથી આશરે ૧૨ કરોડ તારા દેખાય છે. પણ હવે બીજું એક બહુજ મોટું દૂરદર્શક યંત્ર બનાવવામાં આવે છે. એમાંથી દોઢ અબજ તારા દેખાશે, એવો

અંદાજ છે. ફોટોગ્રાફીની મદદથી તારાઓની સંખ્યા ૫ અબજની નિર્ણીત થઈ છે. વિશ્વની વિશાળતાનો વિચાર કરીને ગણિત વડે તેમજ અનુમાન વડે વિશ્વમાંના તમામ તારાઓની સંખ્યા ૨ કરોડ પરાધર્મ હશે, એવું શાસ્ત્રજ્ઞોએ નક્કી કરાવ્યું છે!

તારા તેજોમેધમાંથી ઉત્પન્ન થાય છે. તેજોમેધ એટલે વિરલ ને ઉષ્ણ એવા વાયુઓનો સમૂહ. તેજોમેધના ધવલ પુંજો આપણને આકાશમાં દેખાય છે, એ ઉપર કહેલુંજ છે.

હવે આપણે આકાશરથ ગોલોના આકારના પ્રમાણ સંબંધી વિચાર કરીએ. પૃથ્વીની આસપાસ ફરનારા ચંદ્રનો વ્યાસ ૨૧૬૦ માઈલ છે. પૃથ્વીનો વ્યાસ આશરે ૮૦૦૦ માઈલ હોઈ તેનો પરીધ ૨૫૦૦૦ માઈલ છે. પૃથ્વીના આકારનું પ્રમાણ ચંદ્રના કરતાં ૪૮-ગણું છે. બુધ, મંગળ ને પ્લૂટો, આ ગ્રહ પૃથ્વીના કરતાં નાના છે. શુક્ર પૃથ્વીના કરતાં સહેજ નાનો છે. બાકીના ગ્રહ પૃથ્વીના કરતાં મોટા હોઈ એમાંનો સૌથી મોટો ગ્રહ શુક્ર એ પૃથ્વીના કરતાં ૧૩૦૦ ગણો મોટો છે. સૂર્ય પૃથ્વીના કરતાં તેરલાખ ગણો મોટો છે. કેટલાક તારા સૂર્યના કરતાં નાના તો કેટલાક મોટા છે. આદ્રાં નક્ષત્રમાંનો યોગતારો આકારમાં સૂર્યના કરતાં અઢી કરોડગણો છે તો બીજો એક તારો ત્રણ કરોડગણો મોટો છે.

આકાશરથ ગોલોનાં વજનો વિષે વિચાર કરતાં પૃથ્વીનું વજન ૮૪ હજાર પરાધર્મ ખાંડી છે. સૂર્યનું વજન પૃથ્વીના વજનથી ૩ લાખ ૩૨ હજાર ગણું વધારે છે! સાધારણતઃ તારાઓનું વજન સૂર્યના વજન કરતાં ૧ થી ૧૦ ગણાપર્યંત હોય છે. તથાપિ એક તારાનું વજન સૂર્યના કરતાં ૧૪૦ ગણું તો બીજા એકનું ૧૦૦૦ ગણું જણાઈ આવ્યું છે!

પૃથ્વી તેમજ બીજા ગ્રહો પરપ્રકાશિત છે; સૂર્ય અને બીજા તારા સ્વપ્રકાશિત છે. સૂર્યનું તેજ ૩ ખર્વ પરાધર્મ મીલિયનતીઓના તેજના જેટલું છે! મૃગનક્ષત્રમાંના વ્યાધ નામના તારાનું તેજ સૂર્યના કરતાં ૨૬ ગણું છે. એક તારાનું તેજ સૂર્યના કરતાં પાંચલાખ ગણું છે. સૂર્યના કરતાં ઓછા તેજવાળા તારા પણ પુષ્કળ છે.

સૂર્ય અને તારાઓની ઉષ્ણતા પણ તેવીજ હોય છે. લાલસર આ દેખાતા તારાઓની ઉષ્ણતા સાધારણતઃ ઉકેલેલા પાણીથી ચૌદગણી, પીળાશ પડતા તારાઓની ૨૮ ગણી, સૂર્ય જેવા સફેદ દેખાતા તારાઓની ૫૫ ગણી ને નીલસર રંગના તારાઓની ૪૦૦ ગણી હોય છે; તથાપિ બીજા એક તારાની ઉષ્ણતા સૂર્યની ઉષ્ણતાના કરતાં ૬ હજાર ગણી છે!

હવે આપણે તેમનાં છટાં સંબંધે વિચાર કરીએ. સૂર્યથી

બુધ ૩૧ કરોડ માઇલ, શુક્ર ૬૧૧૧ કરોડ માઇલ, પૃથ્વી ૯૧ કરોડ માઇલ, મંગળ ૧૪૧ કરોડ માઇલ, લગ્ન ગ્રહ ૨૫૧૧ કરોડ માઇલ, ગુરુ ૪૮૧ કરોડ માઇલ, શનિ ૮૮૧ કરોડ માઇલ, હર્ષલ ૧૧૧ અબજ માઇલ, નેપ્ચ્યૂન ૨૧૧ અબજ માઇલ ને પ્લ્યુટો ૩૧૧ અબજ માઇલ છેટે છે.

તારાઓનાં છેટાં કલ્પનાતીત છે. પ્રકાશકિરણનો વેગ દર સેકન્ડે ૧ લાખ ૮૬ હજાર માઇલ છે. આટલા વેગથી સૌના કરતાં નજીકના તારા પરનો પ્રકાશ અહીં આવવાને ૪૩ વર્ષ લાગે છે! આથી સૌથી નજીકનો તારો ૪૩ પ્રકાશવર્ષને અંતરે છે, એમ આપણે કહીએ છીએ. આ છેડું ૨૧ શંકુ માઇલ થાય છે! ને તે સૂર્ય તેમજ પૃથ્વી વચ્ચેના અંતરના કરતાં ૨૧૧ લાખ ગણું છે. મૃગ-માંનો વ્યાધ તારો આના કરતાં બમણું છેટે છે. આપણી આકાશ-ગંગામાંનો સૌથી નજીકનો તારકાપુંજ ૧૮૪૦૦ પ્રકાશવર્ષ (૧ પરાર્ધ માઇલ) જેટલા છેટા પર છે. આકાશગંગામાંનો બિલકુલ દૂરનો તારકાપુંજ ૧૮૫૦૦૦ પ્રકાશ વર્ષ (૧૦ પરાર્ધ માઇલ) છેટે છે. આપણે જે આકાશગંગામાં રહીએ છીએ, એના વ્યાસ ૨ લાખ ૨૦ હજાર પ્રકાશવર્ષો (૧૩ પરાર્ધ માઇલ) છે. એક આડો લંબ-વર્તુળ કાઢો ને તે આકાશગંગા છે એમ માનો. એના આડા વ્યાસ-પર, મધ્યથી જમણી તરફ ૩ અંતર પર એક બિંદુ કાઢો. અહીં આપણી સૂર્યમાળા છે. મધ્યથી આ અંતર પચાસ હજાર પ્રકાશવર્ષ (૩ પરાર્ધ માઇલ) છે.

આ આકાશગંગા એ એક તેજોમેધજ છે. તેજોમેધના અણુ અતિશય વેગથી ફરતા હોય છે ને તેજોમેધ ધટ્ટ થઇને તેના તારા બને છે. આવી રીતે મહાપદ્મ વર્ષ પહેલાં આપણો આ સૂર્યરૂપી તારો જન્મ્યો.

આ સૂર્યની પાસે થઇને (તોપણ અબજબધા માઇલને છેટેથી) એક તારો જતો હતો. એના આકર્ષણને લીધે સૂર્યને ભરતી આવી ને તેના ભાગ દૂર ફેંકાઈ ગયા ને આવી રીતે ગ્રહ અસ્તિત્વમાં આવ્યા. એટલે આપણી પૃથ્વી એ મૂળ સૂર્યનો જ ભાગ હોય તે આ પ્રમાણે અલગ થઈ જતાં પૃથ્વીને રૂપે તેને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ મળ્યું. સૂર્યથી દૂર હોવાને લીધે તેને ક્રમે ક્રમે દ્રવરૂપ ને ઘનરૂપ પ્રાપ્ત થયું. આ પ્રમાણે ૨ અબજ વર્ષ પહેલાં આપણી પૃથ્વી જન્મી.

આકાશગંગા એ વિશ્વનો એક ભાગ થયો. આવા કેટલાય ભાગ છે. તારાઓ અસ્તિત્વમાં આવ્યે લગભગ ૧ શંકુ વર્ષ થયાં. સાર પહેલાં એક પ્રયંડ તેજોમેધ અખિલ વિશ્વની જગામાં વ્યાપી રહ્યો હતો. તે અતિશય વેગથી ફરતો હોવાને લીધે તેના જુદા જુદા ભાગ થઈ અનેક તેજોમેધ બન્યા. તેજોમેધમાંથી ક્રમે ક્રમે તારા

ઉત્પન્ન થયા ને હજી પણ થાય છે. જેવા આપણા તેજોમેધમાં એટલે આકાશગંગામાં તારા છે તેવાજ તમામ તેજોમેધમાં છે. આપણે જે તારા જોઈએ છીએ તે તો આકાશગંગામાંના સૂર્યની નજીકનાજ તારા જોઈએ છીએ. ખીજા તેજોમેધમાંના તારા આપણે જોઈ શકતા નથી. દૂરદર્શક યંત્રમાંથી તેમાંના થોડાક દેખાય છે. પરંતુ તેજોમેધના શુભ રંગના પુંજકો દેખાય છે તે તેજોમેધમાંના તારાઓનો પ્રકાશ એકત્ર થયાને લીધે દેખાય છે. એ એક પ્રયંત આઘ તેજોમેધનું વય શાસ્ત્રજોએ ૧ થી ૨ જલધી વર્ષ જેટલું ઠરાવ્યું છે ! અર્થાત્ ૧-૨ જલધી વર્ષ પહેલાં વિશ્વમાં આ એકજ તેજોમેધ હતો. ખીજું કંઈ નહોતું.

આપણા ધાર્મિક વિધિમાં આપણે નીચે પ્રમાણે કાલગણના કરીએ છીએ:—

શ્રીમદ્ભગવતો મહાપુરુષસ્ય વિષ્ણુરાજ્યા પ્રવર્તમાનસ્ય અથ વ્રહ્મણો દ્વિતીયે પાર્થે વિષ્ણુપદે શ્રીશ્વેતવારાહકલ્પે વૈવસ્વત મન્વતરે અષ્ટાવિંશે યુગચતુષ્કે કલિયુગે પ્રથમ ચરણે-
ધ્યાદિ. આ કાળગણના પ્રમાણે બ્રહ્મદેવનું આયુષ્ય તેમનાં સો વર્ષ. એ પૈકી ૫૦ વર્ષ થયાં. હમણાં ૫૧ મા વર્ષનો ૧ લો દિવસ ચાલુ છે. આ દિવસને શ્વેતવારાહકલ્પ આવી સંજ્ઞા છે. આ કલ્પના ૧૪ મન્વંતરો પૈકી છ મન્વંતરો પૂરા થઈ સાતમો વૈવસ્વત મન્વંતર ચાલુ છે. મન્વંતરના ૭૧ મહાયુગ પૈકી, ૨૮ મા મહાયુગમાંના કલિયુગનું ૧ લું ચરણ હમણાં ચાલે છે. (વિષ્ણુપુરાણ ૧-૩) માનવી ૪ અબજ ૩૨ કરોડ વર્ષનો બ્રહ્મદેવનો જે દિવસ તે હમણાં ચાલુ છે, તેનો પૂરો મધ્યાહ્ન એટલે સાત મન્વંતરો પણ હજી થયા નથી.

(ગીતારહસ્ય-પ્રકરણ ૮ મું)

૪ અબજ ૩૨ કરોડ આ સંખ્યાને જોએ ગુણો, એટલે બ્રહ્મદેવના એક અહોરાત્રનાં માનવી વર્ષ નીકળશે. એને ૩૬૦ વડે ગુણવાથી બ્રહ્મદેવના એક વર્ષનાં માનવી વર્ષો આવશે. એને ૧૦૦ એ ગુણવાથી ૩ જલધી માનવી વર્ષો એ બ્રહ્મદેવનું એકંદર આયુષ્ય નીકળે છે. એ પૈકી અર્ધું આયુષ્ય ગયું એટલે ૧૫ જલધી વર્ષો ગયાં. ૧-૨ જલધી વર્ષ પૂર્વે આપણો આઘ તેજોમેધ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. આથી વિષ્ણુપુરાણમાંનું આ ગણિત ને હમણાંના શાસ્ત્રજોની શોધો એ આશ્ચર્યકારક રીતે મળતાં આવે છે.

વિશ્વની રચના આવી છે. સાચુના શીલુના પુગાની અંદરના ગોળાકાર પોકળના જેવું આ વિશ્વ છે. પૈમાંના આકારની આપણી આકાશગંગા એ આ પોકળમાંનો એક તેજોમેધ છે. એની આસપાસ મોકળો જગા છે. એનાથી આગળ પુનઃ તેજોમેધ ને તેની આસપાસ

પુનઃ મોકળા જગો છે. આ પ્રમાણેના ક્રમથી તેજોમેધ અને મોકળા જગો, આવી વિશ્વની રચના છે. દૂરદર્શકની મદદથી આવા આશરે ૨૦ લાખ તેજોમેધની શોધ હાથ લાગી છે. એ તેજોમેધ વચ્ચેનું અંતર સરાસરી ૨૦ લાખ પ્રકાશવર્ષ (૧૨૦ પરાર્ધ માઇલ) છે. આ પ્રમાણે બધી બાબુએ ૧૪ કરોડ પ્રકાશવર્ષ (૮૪૦૦ પરાર્ધ માઇલ) પર્યંત દૂરદર્શકની મજલ ગઇ છે. વિશ્વ મર્યાદિત હોઇ એકંદર વિશ્વની ત્રિજ્યા ૮ અર્ધ ૪ અખજ પ્રકાશવર્ષ (૫૦ લાખ પરાર્ધ માઇલ) હોઇ વિશ્વનો પરીધ ૫ નિખર્વ પ્રકાશવર્ષો (૩ કરોડ પરાર્ધ માઇલ) હશે, એવું શાસ્ત્રજ્ઞોનું અનુમાન છે !

પૃથ્વી અને બીજા ગ્રહ સૂર્યમાંથી થયા. સૂર્ય તેમજ ઇતર તારા તેજોમેધમાંથી થયા. સર્વ તેજોમેધ એક પ્રચંડ વિશ્વવ્યાપી તેજોમેધમાંથી થયા. આ આદ્ય તેજોમેધ ઉત્પન્ન થયા પહેલાં શું હતું ? કહે છે કે, એ અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયો ! ૧૧ જલધી વર્ષ પહેલાં શું હતું ને વિશ્વના મધ્યથી ૫૦ લાખ પરાર્ધ માઇલથી આગળ શું હશે, એની શી કલ્પના કરવી ? આ પૃથ્વીમાતાના પ્રપિતામહને કોણે ને શા સારે ઉત્પન્ન કર્યા એ કોણ કહી શકે ?

૧૧ જલધી વર્ષ પૂર્વે એક પ્રચંડ તેજોમેધ અસ્તિત્વમાં આવ્યો. એમાંથી નાના નાના તેજોમેધ બનીને આશરે ૧ શંકુ વર્ષ પૂર્વે તારા જન્મવા લાગ્યા. એમાં આપણો સૂર્ય ૮ મહાપદ્મ વર્ષ વયનો છે. ૨ અખજ વર્ષ પહેલાં આપણી પૃથ્વી જન્મી. પૃથ્વી પરની જીવસૃષ્ટિનું વય આશરે ૩૦ કરોડ વર્ષનું છે. માનવજાતિનું વય ૩ લાખ વર્ષનું છે. વૈદિક સંસ્કૃતિ ૮ હજાર વર્ષોની છે. જ્યોતિઃશાસ્ત્રનું વય ૩ હજાર વર્ષોનું છે. દિવ્યદૃષ્ટિ દેનારા દૂરદર્શકનું વય ૩૦૦ વર્ષનું છે.

એમાં જીવસૃષ્ટિ ને માનવોની ઉત્પત્તિસંબંધે આપણે થોડાક વિચાર કરીએ. પૃથ્વી ઠંડી પડતાં પડતાં જીવસૃષ્ટિને માફક આવે એવું ઉષ્ણતામાન થયા પછી, ૩૦ કરોડ વર્ષ પહેલાં જીવસૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવા લાગી. વિશ્વની નિયમબદ્ધતા ને કાર્યકારણભાવ જોતાં જીવસૃષ્ટિ એકાએક નિર્માણ થવા લાગી, એમ માની શકાતું નથી. જડ સૃષ્ટિમાંથીજ તે ઉત્પન્ન થવા લાગી ને પ્રત્યેક પરમાણુમાં આવી શક્તિ સુપ્તાવસ્થામાં હશે, એમ શાસ્ત્રજ્ઞો કહે છે. પ્રાણીશાસ્ત્રવેત્તા કહે છે કે, જીવસૃષ્ટિનો આરંભ સમુદ્રમાં થયો. આમ છે તો, શરીરમાંનાં મૂળતત્ત્વો અને સમુદ્ર તેમજ તેના પરની હવામાંનાં મૂળતત્ત્વો એકજ હોવાં જોઇએ અને વસ્તુસ્થિતિ તેવીજ છે. આપણા શરીરમાં જે મૂળતત્ત્વો છે, તેજ સમુદ્રનું પાણી અને હવા એ એમાં મળીને છે. જડ સૃષ્ટિની ઉત્ક્રાન્તિ થતાં થતાં સમુદ્રનું પાણી ને હવામાંનાં મૂળતત્ત્વો પ્રથમ ઉત્પન્ન થયાં. ને જડ સૃષ્ટિની ઉત્ક્રાન્તિનું કાર્ય આગળ

ચાલીને, તેને જીવસૃષ્ટિની ઉત્ક્રાન્તિનું સ્વરૂપ મળ્યું. આવો શાસ્ત્રોનો નિર્ણય છે. પ્રથમ સમુદ્રમાં એક પેશીનો પ્રાણી ઉત્પન્ન થયો ને તેની ઉત્ક્રાન્તિ થતાં થતાં તેની પરિણતિ મનુષ્યપ્રાણીમાં થઈ. સૃષ્ટિની જે ઉત્ક્રાન્તિને લીધે સમુદ્રમાંનો એકપેશી પ્રાણી ઉત્પન્ન થયો તે ઉત્ક્રાન્તિ પણ કેટલાંય કરોડ વર્ષોપર્યંત ચાલુ રહી હશે !

આપણે જીવસૃષ્ટિ ને જડસૃષ્ટિ આવો ભેદ કરીએ છીએ ને જીવસૃષ્ટિને અધિક મહત્ત્વ આપીએ છીએ; પરંતુ આ વિશ્વમાં જીવસૃષ્ટિ આ નિયમ ન હોય અપવાદ છે. અતિશય ઊંચતાને લીધે, તેજોમેધમાં અથવા એમાંના તારાઓમાં પરમાણુ એક ઠેકાણે રહી શકતા નથી. આથી તેજોમેધમાં તેમજ સૂર્યાદિ તારાઓમાં જીવસૃષ્ટિ હોવી શક્ય નથી. જીવસૃષ્ટિ ફક્ત ગ્રહો ઉપરજ શક્ય છે. તે ગ્રહ તેમના સૂર્યથી બહુ નજીક અથવા બહુ દૂર હોય તો તેના પર સુદ્ધ જીવસૃષ્ટિ શક્ય નથી હોતી. સૂર્યની નજીકના યુધ ગ્રહ ઉપર દ્રવરૂપ પદાર્થ ઉકળતા હોય છે, તો દૂરના નેપ્ચ્યૂન-પ્લુટોપર તે બરફની પેઠે ઘટ્ટ બને છે. આથી ત્યાં જીવસૃષ્ટિ હોવી શક્ય નથી. વિશ્વના પ્રમાણમાં જીવસૃષ્ટિ બહુજ થોડી હોવી જોઈએ. ગંગા ઉપર જીવસૃષ્ટિ હોવી જોઈએ, આ અનુમાન સુદ્ધ બૂલવાળું દેખાય છે. મંગળ ઉપરની કસ્પિત નહેરો મોટા દૂરદર્શકમાંથી દેખાતી નથી. ફોટોગ્રાફ લેતાં તેમાં પણ તે આવી નથી. પૃથ્વી સિવાય ઇતરત્ર વનસ્પતિ અથવા પ્રાણી છે, એને માટે હજી ખાત્રીલાયક પુરાવો મળ્યો નથી !

પૃથ્વી પર જીવસૃષ્ટિ હજી બીજા એક મહાપદ્મ વર્ષ સુધી રહેશે, એવો શાસ્ત્રોનો નિર્ણય છે. પૃથ્વીના હમણાંના વયના કરતાં તેનું બાકી રહેલું આયુષ્ય ૫૦૦ મિલિયન છે, અને માનવપ્રાણીના ગત કાલના કરતાં તેનો ભાવી કાલ ૩૦ લાખ ગણો છે. જેને સો વર્ષનું આયુષ્ય છે એવા એકાદા છોકરાના ગતકાળના કરતાં ભાવી આયુષ્યકાળ ૩૦ લાખ ગણો છે, એ તમને સમજાય તો તે છોકરાનો જન્મ થયે ૧૮ મિનિટ થઈ છે, એમ તમે કહેશો. માનવજાતિના ગતકાલના કરતાં, તેનો ભાવી કાલ ૩૦ લાખગણો હોવાથી માનવી શતવર્ષ આયુષ્યના પ્રમાણમાં માનવજાતિનો જન્મ થયે ૧૮ જ મિનિટ થઈ છે, એમ કહી શકાય. બાળક જન્મ્યું નહિ હતાં તો તેનો આટલો ઉપદાપ ! આગળ જતાં એ કરે એ ખરું !

સૂર્યાદિ સૃષ્ટિ પદાર્થનું આકારમાન, વંજન, અંતર ઇત્યાદિ જે પદ્ધતિ વડે નિર્ણિત કરે છે તે પદ્ધતિનું વર્ણન અત્રે કર્યું નથી. કારણ કે એમાં બહુ વિસ્તાર થઈને સર્વસાધારણ વાચકવર્ગને એ વિષય ચિત્તાકર્ષક લાગશે નહિ. વિશ્વ અને કાળ એ અનંત નથી, પણ મર્યાદિત છે, એ બાબતમાં પ્રમાણો પણ એજ કારણથી અત્રે આપ્યાં નથી.

વિશ્વ અને કાળના અંતિમ સ્વરૂપની બાબતમાં વિચાર કરતાં કરતાં આધુનિક શાસ્ત્રોએ હમણાં હમણાં ખૂબજ મજલ મારી છે. એ બધી અહીં કહેવી એ અતિશય ઉંડા પાણીમાં જવા જેવું હોય તો પણ એનું દિગ્દર્શન કર્યા સિવાય આ વિષય પૂર્ણ ન થાય. વિશ્વની ઉત્પત્તિ સંબંધે કહેતાં, વિશ્વમાંના સૃષ્ટ પદાર્થ તેજમાંથી થયા એટલુંજ કહ્યું, ને તે તેજ અવ્યક્તમાંથી ઉત્પન્ન થયું એમ પણ કહ્યું, પણ અવ્યક્ત એટલે જો શૂન્ય તો તેમાંથી જે થયેલું તે પણ શૂન્યજ હોવું જોઈએ.

આ અવ્યક્તનુંજ સ્વરૂપ નક્કી કરવાનો આધુનિક શાસ્ત્રે હમણાં હમણાં પ્રયત્ન કર્યો છે; સૃષ્ટ પદાર્થ તેજોમય હોય આ તેજ અવકાશમાં ને કાળમાં હોય છે. કાળ સંબંધી આપણી કલ્પનાઓ ખોટી છે. અવકાશ ને કાળ બંને મળીને એક અખંડિત તત્ત્વ છે. અવકાશ જે પ્રમાણે લંબાઈ, પહોળાઈ ને ઉંચાઈથી પરિમિત છે, તે પ્રમાણે આ અખંડિત તત્ત્વ લંબાઈ, પહોળાઈ, ઉંચાઈ ને કાલ વડે પરિમિત છે. ને આ પ્રમાણે કાલ એ અવકાશનુંજ ચોથું પરિમાણ છે. અવકાશ ને કાલમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા આ અખંડિત તત્ત્વનું વિકૃત સ્વરૂપ એજ તેજ ને એમાંથી થયેલા સૃષ્ટ પદાર્થ છે! આ વિકૃત સ્વરૂપ અર્થાત્ કેવળ ભાસમાન હોવાથી, વિશ્વ એટલે પોકળ અવકાશ, ને મોકળા કાળમાંથી થયેલું અખંડિત તત્ત્વ! આ પ્રમાણે વિશ્વ એટલે કંઈ નહિ—શૂન્ય—માયા! શાસ્ત્ર માયાપર્યંત આવી પહોંચ્યું! એનાથી આગળ તે જઈ શકશે ખરું કે ?

(નવેમ્બર-૧૯૩૨ના “ચિત્રમય જગત”માંથી)

૩૦-વિજ્ઞાન અને સ્વગોળ

(લેખક:—ડૉક્ટર ધારસી ગુલાબચંદ સંઘાણી)

પાશ્ચિમાત્મ વિદ્વાનોના સાહસ અને પરિશ્રમથી વિજ્ઞાન દ્વારા અનેક દિશામાં પ્રકાશ પડવા લાગ્યો છે. વિજ્ઞાન દ્વારા થએલી શોધ-ખોજથી માલૂમ પડે છે કે, આ સૃષ્ટિ બહુજ અગાધ, બહુ અને મહાન ચમત્કારથી ભરપૂર છે. વિદ્વાનમંડળ શોધખોજ કરતું કરતું આગળ ને આગળ ધપતું જાય છે અને તે ક્યાં જઈ અટકશે તે આજે કદી શકાય તેમ નથી. રસાયનશાસ્ત્ર અને જૂરતરવિદ્યામાં જેમ અનેકવિધ શોધો થએલી છે, તેમ ખગોળશાસ્ત્ર સંબંધી પણ ઘણું જાણવાનું મળ્યું છે.

વિજ્ઞાન કહે છે કે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ ને વનસ્પતિનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવે તો મૂળતત્ત્વો એંસી છે, એમ હમણાં સુધી જણાય છે. વળી તે આગળ વધીને જણાવે છે કે, આ મૂળ તત્ત્વોનું અસલ મૂળ આકાશમાં વાદળો જેવા દેખાતો ચમકતો નિહારિકાનો વાયુનો ગોળો છે અને તેમાંથી આ બધું ઉત્પન્ન થયેલું છે. નિહારિકાના વાયુના ગોળામાંથી પ્રથમ સૂર્ય ઉત્પન્ન થયો, સૂર્યમાંથી ગ્રહો ઉત્પન્ન થયા અને ગ્રહમાંથી ઉપગ્રહ એટલે ચંદ્ર ઉત્પન્ન થયા છે. સૂર્યને હમણાં આઠ ગ્રહો છે. સૂર્યથી નજીકમાં નજીક ગ્રહ એ જુથનો તારો છે અને તે સૂર્યથી આઠકરોડ સિતેર લાખ માઇલ દૂર છે. સૂર્યથી સૌથી દૂરનો ગ્રહ નેપ્ચ્યુન છે. તે સૂર્યથી ત્રણ અબજ માઇલ દૂર છે. આપણી પૃથ્વી સૂર્યથી નવ કરોડ ત્રીસ લાખ માઇલ દૂર છે અને તે તેની આસપાસ ફર્યા કરે છે. દિવસ અને રાતનો વિધિ-વિધ આનંદ આપવા માટે પૃથ્વી પોતાની ધરી આસપાસ દર કલાકે એક હજાર માઇલની ઝડપે ફરે છે અને હોળી-દિવાળીના તહેવારની મજા ચખાડવા તે સૂર્યની આસપાસ કલાકના સાઠ હજાર માઇલની ઝડપે પ્રદક્ષિણા કરે છે.

સૂર્યનો પરિવાર હમણાં આઠ ગ્રહોનો છે. આઠ કરતાં વધારે ગ્રહ છે કે નહિ અને પહેલાં આઠજ ગ્રહ હતા કે ન્યૂતાનિક હતા તે કોઈ કહી શકે એમ નથી. એક વખત ચંદ્ર પૃથ્વીની બહુજ નજીક હતો તે વખતે ચંદ્ર અને પૃથ્વી ઉભયની ગતિ વધારે હતી. વધારે ગતિને કારણે પૃથ્વી પર માત્ર ત્રણ કલાકનોજ દિવસ હતો. પરંતુ આ વાત તો અનંત યુગોના પહેલાંની છે. જેમ પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ પોતાનું બાળક ચંદ્રને લઈ પ્રદક્ષિણા કરે છે, તેમ સૂર્ય પણ પોતાના પરિવાર સહિત એક શૌરી (હરક્યુલિસ) નામના તારા તરફ ધસડાતો જાય છે; પણ આ વાતમાં સત્ય હકીકત શું છે તે

કાષ્ઠ બળતું નથી.

આકાશ સંબંધી જરા આપણે વિચાર કરીએ તો તે તુરત જણાઈ આવશે કે, તેની આદિ અને અંતને આપણી કલ્પનાશક્તિ પણ શોધી શકતી નથી અને છુદ્ધ વિચાર દોડાવતાં દોડાવતાં પણ ચાકી જાય છે. આ પ્રમાણે આકાશ કલ્પનાતીત છે એટલે કે તે અનાદિ અને અનંત છે. આ અનંત અવકાશમાં સર્વ સ્થાને અસંખ્ય નિહારિકાના વાયુના ગોળાઓ પણ ગતિમાન છે. કારણ કે આ સૃષ્ટિમાં કોઈ પણ પદાર્થ સ્થિર નથી. બધું ચંચળ અને ગતિમાનજ છે. આ નિહારિકા(નિબુલ)ના વાયુના ગોળામાંથી સૂર્યોદિ તમામ ચીજો ઉત્પન્ન થએલી છે.

જેમ એક પાણીના હોજમાં કાણું હોય અને તેનો દાટો ઉઘાડતાં તમામ પાણી બહાર નીકળવા કાણા તરફ દોડે છે અને પરિણામે હોજના કાણા પાસે પાણીનાં કુંડાળાંઓ અને ચક્ર જેવા વમળ થાય છે, વમળને ફરવાની દિશા પણ એકસરખીજ હોય છે અને હોજ ખાલી થતાં અવાજ થાય છે, તે પ્રમાણે નિહારિકાના વાયુ પણ ફરે છે અને હોજની માફક એક ધરી પર ઉત્પન્ન થાય છે. પશ્ચાત્ નિહારિકાના વાયુના ગોળાની ગતિ પ્રતિદિન વધતી જાય છે. લાખો વર્ષ પછી એટલી તો ત્વરિત ગતિ થાય છે કે તે ગોળો બળવા લાગી જાય છે. આ બળતો ગોળો તે સૂર્ય કહેવાય છે. સૂર્ય જન્યા પછી તે એટલી બધી ઝડપથી ગતિ કરે છે કે તેમાંથી બળતા કેટલાક નક્કર ટુકડા છૂટા પડી જાય છે; પણ તે વધારે દૂર જઈ શકતા નથી. ગુરુવાકર્ષણના બળથી તે ખેંચાઈ રહે છે અને અમુક સ્થળે પહોંચ્યા પછી સૂર્યના અને પોતાના એમ ઉભયના બળના પરિણામે આ ટુકડા સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી જાય છે. આ ટુકડાઓ ગ્રહ કહેવાય છે. ગ્રહમાંથી પણ ગ્રહની ગતિ પ્રમાણે કેટલાક ટુકડા નીકળી પડે છે તે ઉપગૃહ યાને ચંદ્ર કહેવાય છે અને તેઓ ગૃહની પ્રદક્ષિણા કરે છે. આપણી પૃથ્વીને તો એકજ ચંદ્ર છે; પરંતુ બૃહસ્પતિના ગ્રહને આવા આઠ ચંદ્રમા છે. ચંદ્રમા પોતે તો નિરતેજ છે, પરંતુ સૂર્યનો પ્રકાશ તે પર પડી આવર્તન પામી આપણી તરફ આવે છે તેને આપણે ચંદ્રમાના તેજ તરીકે ઓળખીએ છીએ.

સૂર્ય, નિહારિકાના વાયુના ગોળામાંથી બને છે; તેમ બીજી રીતે પણ તેની ઉત્પત્તિ થાય છે. આકાશમાં ચળકતા તારાઓ એ બધા તારાઓ નથી. જેનું તેજ સ્થિર છે તે તો માત્ર ગ્રહ છે અને જેનું તેજ ટમટમે છે તે તારાઓ એટલે બધાએ સૂર્ય છે. આવા સૂર્યો પણ આકાશમાં અગણિત-અસંખ્ય છે, કલ્પનાતીત કાળથી ઉત્પન્ન થએલા અનેક એલવાઈ ગએલા સૂર્યો પણ આકાશમાં

અસ્તિત્વ ધરાવે છે. આવા મૃત સૂર્યોની સંખ્યા પણ ઘણી મોટી છે અને તેઓ અનંત આકાશમાં ફર્યાન કરે છે. ક્યાં જઈ અટકે? આકાશ તો અનંત છે. ઓલવાઈ ગએલા સૂર્યો એકબીજા તરફ ગતિ કરવા માંડે છે. પ્રતિદિન ગતિ વધારતાં વધારતાં સેંકડો વર્ષ સુધી ગતિ કર્યાન જાય છે. આખરે બંને વચ્ચે અથડામણ થાય છે. અથડામણ વખતે ગતિ એકદમ બંધ પડે છે. પરિણામે બેહદ ગરમી ઉત્પન્ન થતાં તેમાંથી એક નવો સૂર્ય ઉત્પન્ન થાય છે, અને તે ગતિ કરવા માંડી જાય છે.

નિહારિકાના ગોળામાંથી કે બે મૃત ઓલવાઈ ગએલા સૂર્યોના અથડામણમાંથી સૂર્ય, ગ્રહ અને ઉપગ્રહ ઉત્પન્ન થાય છે અને પછી એકબીજાની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરવા લાગી જાય છે. તેમાંનું કશુંએ આકસ્મિક નથી; બધુંએ કુદરતના શાશ્વત નિયમોને આધારે જ થાય છે. એક કારણ તો ગુરુત્વાકર્ષણ છે, અને અન્ય કારણો અવશ્ય છે પણ હજી શોધાયાં નથી.

આપણી પૃથ્વીને સાત ગતિ છે—(૧) તે પોતાની ધરી આસપાસ ફરે છે. (૨) તે સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા કરે છે અને (૩) તે સૂર્ય સાથે ઘસડાતી જાય છે. બાકીની ચાર ગતિ ન સમજાય તેવી છે.

અનંત આકાશમાં ચાલતા કોઈ પદાર્થને અટકાવી શકે તેવું કાંઈ નથી, પરંતુ એકે ગતિમાન પદાર્થ ન મળે ત્યાંસુધી તે મૂળ વેગથી અને મૂળદિશા તરફ ગતિ કર્યે જ જાય છે. પૃથ્વી સૂર્યમાંથી છટકી, ગુરુત્વાકર્ષણના બળથી તે ખેંચાઈ રહી અને સૂર્ય તેમજ પોતાના બળના પરિણામે તે સૂર્યની આસપાસ ફરવા લાગી. આ ચક્રગતિ ક્યાં સુધી રહેશે? તે કોઈ કહી શકે તેમ નથી. સૂર્યની આસપાસ ફરતાં ૧૬૮૦૦૦ વર્ષમાં એક સેકંડનો ફેર આવે છે અને પૃથ્વી કાંઈક નીચે ઉતરતી જતી હોય એમ જણાય છે; પણ સ્પષ્ટ ફેરફાર જણાવાને અસંખ્ય વર્ષો જોઈએ. વિજ્ઞાન માને છે કે, ગમે તે સમયે કોઈ પણ રીતે પૃથ્વીનો નાશ થશે. વખતે તે પાછી સૂર્યમાં જઈ પડે અથવા કોઈ અન્ય ગ્રહ કે ધૂમકેતુ સાથે અથડાતાં તેનું કાંઈક નવું સ્વરૂપ થવા પામે; પણ નામ તેનો નાશ એ તો અવશ્ય, પછી ભલે નાશ અસંખ્યાત વર્ષ પછી થાય.

પૃથ્વીથી ચંદ્ર ૨,૪૦,૦૦૦ માઇલ છે અને સૂર્ય ૯૩૦૦૦૦૦૦ માઇલ દૂર છે. પૃથ્વીનો વ્યાસ ૧૦૦૦૦૦૦ માઇલ છે. દરેક તારા પૈકી (આલ્ફા સેન્ટાઉરી) નરતુરંગનો તારો પૃથ્વીથી ૨૬ અબજ માઇલ દૂર છે તે કેવડો મોટો હશે અને વ્યાસ કેવડો હશે? બીજો એક તારો કે જેના સંબંધમાં કેટલુંક જણાવ્યામાં આવ્યું છે તેનું નામ (કેનોપસ) અગસ્ત્યનો તારો (સૂર્ય) છે. આ તારો સૂર્યથી

દશલાખ ગણો મોટા છે અને સૂર્ય પૃથ્વીથી પંદર લાખ ગણો મોટા છે. આ પ્રમાણે અગરત્યનો તારો (સૂર્ય) કેટલો મોટો હશે ! આ તો કહી દર્શક તારા (સૂર્યો)ની વાત, પણ અનંત અવકાશમાં અસંખ્ય અદર્શક તારાઓ છે તે પૈકી સૌથી નજીક તારો એટલો તો દૂર છે કે તેના પ્રકાશને આપણી પૃથ્વીપર આવતાં સાડાત્રણ વર્ષ લાગે છે. પ્રકાશ પ્રતિસેકન્ડ ૧૮૬૦૦૦ માઇલની ગતિ કરે છે. સાડાત્રણ વર્ષની સેકન્ડ કાઢી જે રકમ આવે તેને ૧૮૬૦૦૦ થી ગુણીએ તો તે રકમગણા કોડ અબજ જેટલી થશે. આટલા માઇલ તે અદર્શક તારા પૈકી નજીકમાં નજીકનો તારો દૂર છે તો પછી અન્ય તારાઓની શી વાત કરવી ! આવા એકબીજાથી મોટા અસંખ્ય તારા (સૂર્યો) આકાશમાં છે, છતાં આકાશમાં દર્શક તારાઓ તો માત્ર જિંદુસમાનજ દેખાય છે. તારાઓનો ખ્યાલ આપણી કલ્પનામાં આવી શકતો નથી તો અનંત આકાશ કે જેમાં આવા કલ્પનાતીત અસંખ્ય તારાઓ છે તે આકાશનો ખ્યાલ તો શી રીતે આવે !

દુનિયાની રિયતિ પળે પળે બદલાતી જાય છે. નામ તેનો નાશ તો છેજ, પણ પૃથ્વીની આયુષ્યમર્યાદ આપણી આયુષ્ય-મર્યાદાના મુકાબલામાં એટલી બધી છે કે આપણે તેને અનંત કે શાશ્વત કહીએ છીએ. પૃથ્વી જે આકાશમાં માત્ર એક જિંદુ-સમાન છે તેની આવી અજબ રિયતિ છે તો પછી તેના કરતાં અસંખ્યગણા આયુષ્યવાળા અન્ય તારાઓની તો વાતજ શી કરવી ! ખરેખર, સૃષ્ટિ બહુજ ભવ્ય, અદ્ભુત અને અકલિત છે. ત્રણ વીશીનું પામર માણસનું આયુષ્ય તદ્દન નહિજ જેવું છે; પણ મનુષ્યો સમજે છે ક્યાં ? અસાર સંસારને જાણ્યા છતાં ક્રોધ, માન, માયા અને લોભજન્ય અલાચારને તજે છે ક્યાં ? મળેલ ચાર દિવસની ચાંદરણી દરમિયાન બનતી શક્તિએ પ્રાણીમાત્રની સેવા કરે તેજ ખરો મનુષ્ય જાણવો.

(“જીવનકલા”ના એક અંકમાંથી)

૩૧-અન્યાયની પાઠ પણ અંગેઅંગે ફૂટી નીકળે

શહેનશાહ જહાંગીરની ઉંઘ, કાણુ જાણુ કેમ, પણ એકદમ ઉઠી ગઈ. પલંગમાં પડી રહેવાને બદલે તે ધીમે ધીમે બહાર આવ્યો. રાત્રિ નિઃશબ્દ હતી, હજી હમણાંજ પહેરગીરે ખારના ટકોરા માર્યા હતા.

પાસેના એક દિવાનખાનામાં ઝળહળતી જ્યોત બળતી હતી. શહેનશાહે કુતૂહલવશ તે દિવાનખાના તરફ પગ ઉપાડ્યા.

ચોપડાના ઢગલા વચ્ચે, મહેસુલી અમલદાર, કંઈક ગહન ચિંતામાં ખેડો હતો. શહેનશાહનાં ધીમાં પગલાં સાંભળવા જોટલી પણ એને શુદ્ધિ ન હતી, સાત્રાજ્યને માથે અણધારી આક્રમિત આવી પડી હોય અને એને દૂર કરવાના ઉપાય ચિંતવતો હોય તેમ તે ધ્યાનમગ્ન હતો.

જહાંગીર થોડી વાર સુધી આ દૃશ્ય જોઈ રહ્યો. અધિકારીઓમાં આવા મહેનતુ અને ખંતીલા માણસો છે તે જાણી તેને અભિમાન ઉપજ્યું.

“કેમ, કંઈ બહુ ચિંતામાં છો?” જહાંગીર ખોલ્યો.

અમલદારે ઉઠીને શહેનશાહનું સ્વાગત કર્યું. પોતાની ચિંતાનું કારણ બતાવતાં મહેસુલી અધિકારીએ કહ્યું: “ગયા વરસ કરતાં આ વર્ષે મહેસુલની આવકના આંકડા થોડા વધારે લાગ્યા, તેથી મેં જાતે જ એ બાબતની તપાસ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો.”

“આ વર્ષે મહેસુલ વધુ આવ્યું છે, એ હું જાણું છું; પણ એ કેમ બન્યું તે નથી જણાયું.” જહાંગીરે અમલદારનું સમર્થન કર્યું.

“એ કારણ શોધવા માટેજ આ ઉત્તરે કંઈ છે. ચોપડાં બધાં ઉથલાવી ચૂક્યો, ક્યાંક ખાસ ફેર ન દેખાયો. વરસ પણ કંઈ બહુ સારું ન હતું.” મહેસુલી વજરે મુઠાની વાત કહેવા માંડી.

“તો હિસાબમાં ભૂલ-ચૂક થઈ હશે.”

“એ પણ તપાસ્યું. સરવાળા-ખાદખાકી ખરાબર લાગ્યા.”

“તો પછી તમે જાણો ને તમારું કામ જાણુ-મહેસુલ તો વધ્યું છે ને ? એમાં ચિંતા જેવું શું છે ? રાત્રિ બહુ વીતી છે. માટે હવે એ બધું કાલ ઉપર રાખો” જહાંગીરે કંટાળીને મોં ફેરવ્યું.

આવક વધે છે એ સાચું છે; પણ એ જ સાત્રાજ્યને માટે એક ચિંતાનું કારણ છે. મહેસુલની ખોટ ખમી લેવાય, પણ અન્યાયની જો એક પાઠ ખજાનામાં આવે તો આખી શહેનશાહતને અંગે અંગે ફૂટી નીકળે !” મહેસુલી વજરે પોતાના ઉદ્વેગનો ઇતિહાસ ધીમે ધીમે રજુ કરવા માંડ્યો: “અને નામવર, આ બાબતમાં પણ એવુંજ બન્યું છે. ખેડૂતોની પેદાશ માત્ર નામનીજ છે. વેપારીની જકાતમાં પણ કંઈ ખાસ વધારો નથી થયો; પણ હકીકત એવી બની છે કે,

ગઢ સાલ તાપ પ્રુષ્કળ પડ્યો અને એ તાપને લીધે ગંગા-જમના જેવી ભરચક વહેતી નદીઓનાં નીર પણ સૂકાતાં ચાલ્યાં. પાણી સૂકાઈ જવાથી કાંઠાની જમીન દારી પડી. વાઘરીઓએ એ જમીનમાં વાડા કર્યા અને એ વાડા પેટે સરકારી તિજેરીમાં એમણે થોડાં નાણાં ઉમેર્યાં. મહેસુલના વધારાનું આ છૂપું રહસ્ય છે.”

“નદીઓ સૂકાઈ-પાણી આઘાં ગયાં—મહેસુલ વધ્યું—” વજીરની ચિંતાએ બાદશાહના દિલ ઉપર ચિંતાનો એપ ચોંટાડ્યો. તે થોડી વાર સુધી એના એજ શબ્દોનું રટણ કરી રહ્યો.

“નદીનાં પાણી સૂકાય એ તો ખુદાઈ જોઈ ગણાય ! એ જોઈ વહોરીને મહેસુલની મોજ માણનાર શહેનશાહત ક્યાં સુધી ટકી રહે ? એ અન્યાયનો પૈસો છે. મારી તિજેરીમાં એવી એક પાઇ પણ નહિ જોઈએ.” જહાંગીરી હુકમ જેવો શહેનશાહે પોતાનો નિર્ણય સંભળાવી દીધો. વજીરની ચિંતા સાવ નજીવી ન હતી, એમ પણ તે જોઈ શક્યો.

“એ ગરીબ માણસોને મહેસુલ પરત કરે અને મારાં તરફથી કહેજો કે, તેઓ પાક પરવદિગારને અહોનિશ બંદગી કરી ગંગા-જમના જેવી નદીઓને જે કાંઠામાં ભરપૂર રાખવા વિનવે. મહેસુલનો વધારો નહિ, પણ આ ન્યાયવૃત્તિ એજ શહેનશાહતનો મૂળ પાયો છે.” જહાંગીરે જતાં જતાં ઉચ્ચાણું.

મોગલ બાદશાહોના અદલ ઇન્સાફના એક અનુકરણીય દર્ષાંત તરીકે આ પ્રસંગ ઇતિહાસગ્રંથોમાં અને લોકજીહ્વા ઉપર અમર સ્થાન પામી રહ્યો છે.

(કેવળ જકાતને માટે પોતાને બંદરેથી દેશમાં કરોડો રૂપિયાનો પરદેશી માલ ઠાલવનારા આપણા રાજવીઓ કે તેમના રાજ્યમંત્રીઓ એ વાતનો ક્યાં વિચાર કરે છે કે, એ બંદરી જકાતની આવક એ વસ્તુતઃ દેશમાંથી ઉલેચી ઉલેચીને પરદેશી માલની કિંમત તરીકે તેમને હાથે પરદેશ મોકલાતા કરોડો રૂપિયા ઉપર તેમને માત્ર એક ટકો કે બે ટકો આડત છે ? એ અન્યાયનું નાણું છે એમ તેઓ ક્યારે સમજશે ? ‘અન્યાયની એક પાઇ પણ ન ખર્ચે’ એવો સૂર તેમના અંતરમાંથી ક્યારે નીકળશે ?)

(તા-૫-૧૦-૧૯૩૨ ના “જય સ્વદેશી”માંથી)

૩૨-કાયદો અને ગરીબાઈ

(લેખક:-શ્રી, નયનસુખલાલ હરિલાલ પંડ્યા.)

(એવા વિકટ સંજોગો ઘણી વાર આવે છે કે ન્યારે ગરીબ માણસ નાણાંને અભાવે કાયદાની ખારીકીઓ વચ્ચે મરી રહે છે. આવાઓની જાણને માટે મુખ્યત્વે એક ‘કાયદા મંડળ’ના મંત્રી આ લેખમાં અગત્યની માહિતી આપે છે.)

છેલ્લાં લગભગ આઠ વર્ષથી ઉપર લખેલું મંડળ ધી ધી યોગ્ય લીગલ એડ સોસાયટી મુખ્યાલમાં કાર્ય કરતું આવ્યું છે. જાહેર પ્રજાની ખાતર, આ મંડળ સંબંધી જરૂર માહિતી આપતી તકતીઓ હાઇકોર્ટમાં તથા બીજી કોર્ટમાં મૂકવામાં આવી છે. તે છતાં મંડળના કાર્યની માહિતી જનતામાં વિશેષ પ્રવર્તાય તે ઇચ્છવા યોગ્ય છે.

કાયદાની મદદ લેનાર માણસ “ગરીબ” હોવો જોઈએ એમ ઉપર લખ્યું. પણ “ગરીબ” કેને કહેવો? આ સવાલથી સહેજ આશ્ચર્ય થશે. પણ તેના જવાબની જરૂર છે. જે મનુષ્યને ખાવાપીવાનું ના મળતું હોય, જે ધંધારોજગાર વિનાનો થઈ ગયો હોય, જે નાણાંની મુશ્કેલીમાં આવી ગયો હોય તેને ગરીબ ગણવો અને માત્ર તેને જ કાયદા ખાખત જરૂરી સલાહ મફત આપવી. જે એવો આશય આ મંડળનો હોત તો જે મનુષ્યને તે મદદગાર થયું છે તેને તે મદદગાર થઈ શકત નહિ. મતલબ કે, મંડળ માત્ર ઉપર લખેલી વ્યક્તિઓને જ “ગરીબ” ગણતું નથી; પણ તે ઉપરાંત, જે કોઈ વ્યક્તિને કાયદાની મદદની જરૂર પડે અને “તે પ્રકારની મદદ મેળવવા માટે” તેની પાસે નાણાંનું સાધન પૂરતું ના હોય તો તેને “ગરીબ” ગણીને, કાયદાની મફત સલાહ આપે છે. દાખલાતરીકે કોઈ મનુષ્ય કાયદાની એવી મુશ્કેલીમાં આવી પડે કે તેનું નિરાકરણ કરવા હાઇકોર્ટનો આશરો લેવાની જરૂર પડે. આ મનુષ્ય પાસે પોતાનો સાધારણ ગૃહસંસાર ચલાવવાની શક્તિ અને સાધન હોય, પણ હાઇકોર્ટમાં સોલીસિટર ખારીસ્ટર રોકી ખર્ચ કરવાનું તદ્દન અશક્ય હોય. આ પ્રકારના ઘણા દાખલાઓ હોય છે. આવા સંજોગોમાં હાઇકોર્ટનું ખર્ચ વહેારી લેવું તેના કરતાં પોતાનો હક જતો કરવો તે વધારે ડહાપણભરેલું છે, એમ સ્વભાવિક રીતે વિચાર આવે. પરિણામે ન્યાય મેળવવો ગળ ઉપરાંત ખર્ચાળ હોવાથી ન્યાય મળતો બંધ થાય છે, અન્યાય થવામાં ઉત્તેજન મળે છે. કારણ કે સામે પક્ષ ધનવાન હોય તો ગરીબ વ્યક્તિને દુઃખ આપી તેની ગરીબાઈનો, ન્યાયની બીક વગર લાભ લે છે. આવા ઘણા દાખલાઓ બનવાથી, સમાજમાં અસંતોષ વધે છે અને ન્યાયની અદાલતો નિર્થક થઈવા હાંસીપાત્ર થાય છે.

આ પ્રમાણે ના બને અને ગરીબને ન્યાય મળે અને ન્યાયની અદાલત સમક્ષ ગરીબ અને તવંગર સરખે દરજ્જે ઉભા રહી ન્યાય મેળવી શકે એ ઉદ્દેશથી એ મંડળ સ્થાપવામાં આવ્યું છે અને તેજ ઉદ્દેશથી એ આટલાં વર્ષોથી કામ કરતું આવ્યું છે. જે કોઇને કાયદાની મદદ જોઇતી હોય, જે કોઇ પોતાના કાયદા પ્રમાણે શું હક છે અથવા પોતાને શિર જવાબદારી છે તે સમજવા માગતા હોય, પણ જે નાણાંની તંગીને લીધે તે સલાહ મેળવવા અસમર્થ હોય તેની સેવા મંડળ કરે છે. મંડળની ઓફિસ કોટમાં, નં. ૧૧૦, મેડોઝ સ્ટ્રીટમાં આવી છે. કાયદાની મદદ મેળવનારે મંડળે તૈયાર કરેલી અને છપાવેલી પ્રશ્નાવલી વાંચી સઘળા પ્રશ્નોનો જવાબ આપવાનો છે. પ્રશ્નો મુખ્યત્વે બે પ્રકારના હોય છે. એક તો અરજ કરનારની નાણાં સંબંધી સ્થિતિ બાબત, અને બીજા પ્રશ્નો, તેને કાયદાની સલાહ જોઇએ તેના સંબંધે બાબત. પ્રશ્નાવલીના જવાબ આપતાં કાંઇ સમજણ જોઇએ તો તે તેને પૂરી પાડવામાં આવે છે.

પ્રશ્નાવલી તેના જવાબ સાથે, મંડળની કમિટિ સમક્ષ મૂકવામાં આવે છે. જે કમિટિને જવાબ ઉપરથી, અથવા વિશેષ તપાસ કરવાની જરૂર જણાય તો વિશેષ તપાસ કરતાં ખાત્રી થાય કે, અરજદારની અરજ શુદ્ધ નિષ્ણવાણી છે અને અરજદાર પાસે જે પ્રકારનાં કાયદાનાં પગલાં લેવાં જોઇએ તે પગલાં લેવાનું ખર્ચ કરવાનું પૂરતું સાધન નથી તો મંડળના મેમ્બરોમાંથી એક મેમ્બરને તે અરજદારનું કામ કરવાનું સોંપવામાં આવે છે. અને તે મેમ્બર પાસે જવાનું અરજદારને કહેવામાં આવે છે.

ત્યાર બાદ તે સલાસદ, જેમ ધનવાન અસીલનું કામ કરે તેજ પ્રમાણે પોતાની મહેનત બદલ એક પાઇ પણ લીધા વગર તે અરજદારનું કાયદાનું કામ કરે છે. કોર્ટમાં દાવો કરવાનો હોય તો દાવા-અરજ વગર શીએ ધડી આપે છે. જવાબ દાખલ કરવાનો હોય તો વગર શીએ જવાબ તૈયાર કરે છે. સામા પક્ષ સાથે પત્રવ્યવહાર કરવાનો હોય તો તે પ્રમાણે જ કરે છે. ટુંકામાં, ગરીબ પૈસાદારનો તક્ષાવત તદ્દન બાળુએ મૂકે છે અને પહેલેથી છેલ્લે સુધી તેનું કામ મફત કરે છે. આ પ્રમાણે હોવાથી ગરીબ માણસને અત્યંત રાહત મળે છે અને સામે પક્ષકાર ગમે તેવો ધનવાન હોય તોપણ તેની સામે સરખી પાંતીએ ન્યાયની અદાલત સમક્ષ ઉભો રહી શકે છે.

ન્યાયની અદાલતોમાં ન્યાય મેળવવા માટે સરકારે જાતજાતની કોર્ટ શી અથવા કર નક્કી કર્યા છે, તે કરો અથવા શી અરજદારે ભરવી જોઇએ છે, પણ વધીલ ખારીસ્ટરો અને સોલીસીટરોનાં બી-લોથી જે ત્રાસ થાય છે તેમાંથી ગરીબ માણસને મંડળ બચાવી લે છે.

મુખ્યમંત્રીમાં મંડળ સ્થાપ્યા પછી, તેનાથી થતા લાભ અને

પ્રભસેવા થતી જોઈ, કલકત્તામાં પણ એવી સંસ્થા સ્થાપવામાં આવી છે. કલકત્તાના મંડળના માનદ સેક્રેટરી મિં ૦ રતનમોહન ચેટરજી સોલીસીટર છે અને તેઓ મુંબઈના મંડળને અનુસરીને કલકત્તાનું મંડળ ચલાવે છે. એવુંજ મંડળ કરાંચીમાં સ્થાપવાનો પ્રયત્ન જારી છે. મુંબાઈમાં વઝીલ, બારીસ્ટરો અને સોલીસીટરોમાંથી ધણાઓ મંડળના સભાસદ થઈ, ઉપર પ્રમાણે સમાજની સેવા કરતા આવ્યા છે. આશા છે કે, તેજ પ્રમાણે અન્ય સ્થળોના કાયદાશાસ્ત્રીઓ પણ પોતાની ફરજ સમજી, આવાં મંડળો સ્થાપી, પોતાના કાયદાના જ્ઞાનને તથા હિંદીત્વને જરૂર શોભાવશે.

(૧૯૩૨ના “મુંબઈ સમાચાર”ના દિવાળી અંકમાંથી)

૩૩-બે વિદ્વાન પુરુષો

(લેખક:—શ્રી. ખલીલ ગીલાં)

એક વાર પ્રાચીન અફખર શહેરમાં બે વિદ્વાન પુરુષો રહેતા હતા. જેઓ એકબીજાની વિદ્વત્તાને ધિક્કારતા અને વગોવતા. કારણ કે તેમાંનો એક દેવોની હસ્તીનો ઇનકાર કરતો અને બીજો તેમાં માનનારો હતો.

એક દહાડે એ બન્ને બજારમાં મળ્યા, અને પોતાના અનુયાયીઓની વચ્ચે દેવોના અસ્તિત્વ અથવા અનસ્તિત્વ વિષે વિવાદ કરવા લાગ્યા. અને કલાકો સુધી ચર્ચા કર્યા પછી તેઓ જુદા પડ્યા.

તે દહાડે સાંજે પેલો નાસ્તિક મંદિરમાં ગયો અને યજ્ઞવેદી સમીપ દંડવત્ પડી ગયો અને પોતાની ભૂતકાળની અસ્થિરતા માફ કરવા દેવોને તેણે પ્રાર્થના કરી.

અને તે જ સમયે બીજો વિદ્વાન પુરુષ જે દેવોની હસ્તિની હિમાયત કરતો હતો, તેણે પોતાનાં ધર્મપુસ્તકો બાળી નાખ્યાં. કારણ કે તે નાસ્તિક થઈ ગયો હતો.

(૧૬-૧૧-૩૨ ના “ફૂલછાબ”નું મુખપૃષ્ઠ)

३४-कल्याण

(लेखक:-श्री. "शिव")

पुराने प्रतिहासों, पुराणों और अन्य ग्रंथों से पता लगता है कि किसी जमाने में मनुष्य प्राप्त भोगसुखों का छोड़ कर परमात्मसुख के लिये लालायित था। उसने अपने जवन का उद्देश्य ही, भान रक्खा था। आत्मा को जानना परमात्मा को प्राप्त करना। गर्वाधान-काल से धसीके लिये तैयारी होती थी और जवनभर धसीकी शिक्षा ही जाती थी। अहमर्था, गृहस्थ, वानप्रस्थ और संन्यास ये चार आश्रम और आह्वान, क्षत्रिय, वैश्य तथा शूद्र ये चार वर्ण मनुष्य के इस अंतिम ध्येय की प्राप्ति के लिये ही बनाये गये थे और इनकी सुव्यवस्थापूर्व पद्धति मनुष्य को क्रमशः परमात्मा की ओर ले जाती थी। शिक्षा का उद्देश्य ही था, मनुष्य को पूर्ण सुख की प्राप्ति के साधन पतला देना !

x x x x

समय ने पलटा जाया, मनुष्य की दृष्टि नीचे उतरती, ध्येय-पदार्थ नीची श्रेणी का हो गया, अथ तो यहाँतक हुआ कि भोग-सुख ही जवन का लक्ष्य समझा जाने लगा। अपना सुख या देश का सुख जो छोटे दायरे में है, वह अपने सुख के लिये यत्नवान है; जो बड़े दायरे में है वह देश के सुख के लिये चेष्टा कर रहा है। इसके अंदर भी निज सुख की भ्रष्टा तो छिपी है ही। फिर उस सुख का स्वरूप क्या है? भूख धन हो, सम्मान हो, सत्ता हो, अधिकार हो, प्रभुत्व हो, इनकी प्राप्ति के लिये आहें जिस साधन का प्रयोग करना पड़े, आहें जिस उपाय से काम लिया जाय; भूत, कपट, छद्म, द्रोह, हिंसा किसीके लिये इकावट नहीं, काम होना चाहिये, सफलता मिलनी चाहिये। आश्चर्य तो धसी पात का है कि भरणधर्मा मनुष्य दूसरे को लूट कर, मार कर स्वयं सुखशांति से जना चाहता है।

x x x x

परंतु क्या किया जाय ! विद्यालय, विश्वविद्यालय, आश्रम, मठ, मंदिर, सभी जगह यही शिक्षा मिलर ही है कि जस, धनवान बनो, अधिकार प्राप्त करो, सत्ता लाभ करो, इस लोक का सुख ही सुख है, यहाँ का अधिकार ही जवन का लक्ष्य है; यह न हुआ तो जवन वृथा गया। परिणाम प्रत्यक्ष है। आज चारों ओर अधिकारी लड़ाई शुरू हो रही है, लोगों के जवन दुःखमय बन गये हैं; कोई अधिकारप्राप्ति के लिये व्याकुल है तो कोई अधिकार-रक्षा के लिये। लजवान के लिये व्याकुल होनेवाले रैदास

अमार और सज्जना कसाध शायद कोर्ष नहीं; परंतु मंदिरप्रवेश-सभी याहते हैं और निन्हें मंदिर या मंदिर में स्थित भगवान की मूर्ति में तनिक भी श्रद्धा नहीं है वे ही लोग सज्जना मूर्ति के सामने खे जने पर तुले झुंके हैं। क्या कहा जाय! हमारा तमास जवन ही आख हो गया, आख वस्तुओं के लिये—छद्रिय-भोगों के लिये निक गया। भांस के टुकड़ों के लिये मील-कौओं की—सी लडाध होने लगी।

x x x x

किसी जमाने में परमात्मा की प्राप्ति के लिये तप होते थे। आज भोगों की प्राप्ति के लिये होते हैं! कभी भगवान के प्रति आत्मसमर्पण होता था, आज भोगों की प्रतिमा पूछ जाती है! कभी देहात्मभोध छोड कर ब्रह्मात्मभोध किया जाता था; अज ब्रह्मात्मभोध की अनावश्यकता समझी न कर उस मार्ग के पथिकों को भी देहात्मभोध की शिक्षा दी जाती है। जडेजडे मनीषी, तपस्वी, संयमी पुरुष भी आज भोगों की प्राप्ति करने करने के लिये जवन की और धर्म की आछ लगाये जेठे हैं, और धसीका धर्म समझा न रहा है! धस भोगपरायणता—छद्रियसुखपरता का परिणाम क्या होता है? मनुष्यों में राक्षसी भावों का उदय, द्वेष, हिंसा—प्रतिहिंसा का प्राणल्य, धार अशांति और सुभ के नाम पर दुःखपूज्य जवन—यापन।

x x x x

धसका प्रत्यक्ष प्रमाण भोग—सुभ और भौतिक सत्ता—सामर्थ्य से संपन्न समुन्नत कहानेवाले देशों की भीतरी दशा है। परंतु धस दशा को भी देखना होगा धर्मश्राद्धिमुष्ठी ज्ञानसंपन्न भारतीय नेत्रों से। हमने ये नेत्र जो दिये, कम से कम हमारे नेत्रों पर नले जा गये। धसीसे हम विपरीतदर्शी हो रहे हैं। वहां की सभी आतें हमें अच्छी लगती हैं याहे वह धुरी से धुरी हों। असा नदु छाया है कि उसने हृदय को ही 'पराया' बना दिया। धसीके परिणामस्वरूप आज हम वहां के अनायार में सदायार, पाप में पुण्य, स्वार्थधता में देशभक्ति, अवनति में उन्नति, अधर्म में धर्म और पतन में उत्थान का विपरीत दृश्य देख रहे हैं, और सज्ज और उसीके प्रवर्तन की अध्वेषा में तप रहे हैं।

x x x x

जहां सुभ है ही नहीं, वहां सुभ को जोजना वैसा ही है जैसा तप्त मरुभूमि में जल समझ कर लटकना। भगवान श्री-कृष्ण ने तो धस जगत को 'अनित्य' और 'असुभ' अथवा 'दुःखा-लय' और 'अशाश्वत' जतलाया है। और धसके प्रत्येक पदार्थ में शु. १२

‘जन्म-मृत्यु-जरा-व्याधि’ इष दुःख-दोष दे कर इससे वैराग्य करने की आज्ञा दी है और वैसा जन कर ही जगन्नाटक के स्रष्टा जगवान की आज्ञातुसार अपने अपने स्वांग के अनुरूप अभिनय करने को निष्काम कर्म पतलाया है। आज हम जगवान श्रीकृष्ण की आज्ञा मान कर लड़ने मरने को तो प्रस्तुत हैं परंतु भोगेच्छा छोड़ कर वैराग्य ग्रहण करने के लिये जरा भी तैयार नहीं। इल-स्वल्प निष्काम कर्मयोग के स्थान पर विकर्म-पापकर्म होते हैं। भोगसुभोग से प्रेरित हो कर रागद्वेषवश किये जानेवाले असत्य कपट और हिंसायुक्त कर्म पाप न होंगे तो क्या होंगे? पाप का इल दुःख होता है; इसीका भोग भी हम भूय भोग रहे हैं। आश्चर्य और भेद तो यह है कि गीता की दुहाई दे कर मनमाने आचरण किये जा रहे हैं।

x x x x

आज जो कुछ हो रहा है उसके अधिकांश में न ज्ञान है, न निष्काम कर्म है और न भक्ति है। ज्ञान में प्रधान पाधा है देहाभिमान की, सो इसके भूय पड़ाया जा रहा है। निष्काम कर्म-योग में प्रधान पाधक है स्वार्थशुद्धि, जिसकी वृद्धि के लिये प्रत्येक संप्रदाय और दल जेरो के साथ संगठित हो रहे हैं और भक्ति में प्रधान प्रतिषेधक है शरणागति में कभी-जगवान पर भूषु निर्भर न होना, सो यह भी प्रत्यक्ष ही है। सन्या ज्ञानी, सन्या निष्कामकर्म और सन्या भक्त कभी छल, कपट, दंभ, असत्य, अन्याय और हिंसा आदिको अवलंबन नहीं कर सकता।

x x x x

क्योंकि ज्ञान के साधन में देहात्मशुद्धि का-शरीर में ‘मै’ शुद्धि का त्याग करना पड़ता है, इसके लिये आत्मा शरीर से इसी प्रकार अलग है, जिस प्रकार दूसरे शरीरों से हमारा शरीर। यह स्थिति प्राप्त होने पर अर्थात् देहात्मशुद्धि के छूट जाने पर पापकर्म नहीं जन सकते। इसी प्रकार स्वार्थशुद्धि के परित्याग हो जाने पर धर्मिकार्य किये जानेवाले निष्काम कर्म भी पापयुक्त नहीं हो सकते। और जगवद्भक्ति में तो मनुष्य जगवान के शरण ही हो जाता है, इस अवस्था में इसके दूषित भावों का त्याग स्वाभाविक ही होता है। जहां दुष्कर्म होते हैं, सद्गति के लिये शास्त्रविरुद्ध कर्मों का, पापों का आश्रय लिया जाता है; वहां ज्ञान, निष्काम कर्म और भक्ति का स्वप्न देखना मोहमात्र है।

x x x x

इस मोह का जग्न होना आवश्यक है, परंतु हो कैसे? अज्ञानजनित भोगलोभता के अधिकार ने हमारे ज्ञान को ढंके

લિયા હૈ ઓર ચારોં ઓર સે ઇસ અધકાર કો ઓર બી ધન કરને કા અથક પ્રયત્ન હો રહા હૈ. ઇસ અધકાર કી ધનતા કો હી જ્ઞાન કા પ્રકાશ કહા જાતા હૈ. મનુષ્ય કી બુદ્ધિ આજ ઉલ્લૂ ઓર ચમગીદડ કી દૃષ્ટિ જૈસી હો ગયી હૈ, જૈસી ધન પદ્ધતિયોં કો દિન મેં અધેરા ઓર રાત કો પ્રકાશ દીખતા હૈ, વૈસે હી હમેં બી આજ અધકાર મેં હી પ્રકાશ કા ભ્રમ હો રહા હૈ. ઇસીસે હમ ‘કામોપ-ભોગપરાયણુ’ હો કર સૈંકડોં આશા કી કાંસિયોં મેં બધે હુએ કામક્રોધાદિ સાધનોં સે ‘કામભોગાર્થ’ ‘અન્યાયપૂર્વક અર્થપ્રાપ્તિ’ કે ઉપાયોં મેં લગ રહે હૈં. મોહ ને હમેં ઘેર લિયા હૈ, અભિમાન ને હમેં અધા કર દિયા હૈ, લોભ ને હમારી વૃત્તિ કો બિગાડ દિયા હૈ, મદ ને હમેં ઉન્મત્ત બના દિયા હૈ, ઇસીસે આજ હમ ‘અહંકાર-બલ-દર્પ-કામ-ક્રોધ’ કા આશ્રય લે કર ‘સર્વભૂતસ્થિત’ ભગવાન કે સાથ દ્વેષ કરને લગે હૈં. ઇન આસુરી ભાવોં કા પરિણામ નરક કી ચંત્રણાએં ઓર અધમ ગતિ કે સિવા ઓર કયા હો સકતા હૈ ?

ઉપાય કયા હૈ ? ઉપાય હૈ ભગવદ્વારાધન ! જિન ભોગોં કો ભગવાન મેં કુછ બી વિશ્વાસ હૈ વે સબકી ઐસી બુદ્ધિ હોને કે લિયે ભગવાન સે સરલ શ્રદ્ધાબુક્ત અકૃત્રિમ પ્રાર્થના કરેં. ઉઠતે હુએ ભગવદ્વિશ્વાસ કો અપને શુભ આચરણુ ઓર સમ્મી ભક્તિ કે દ્વારા ફિર જમાવેં. ભગવતશ્રદ્ધા કે સુખતે હુએ વૃક્ષ કી જડ કો સમ્મી નિર્ભરતા કી અશ્રુજલધારા સે સીંચે. આત્મવચનોં પર શ્રદ્ધા કરેં, ઋષિમુનિયોં કો બ્રાંત માનના છોડ દેં. જીવન કો તપ-સંયમ સે પૂર્ણ બના કર ભગવત્કૃપા કા આશ્રય ગ્રહણ કરેં. અટલ વિશ્વાસ તથા પરમ શ્રદ્ધા કે સાથ ભગવાન કે ચરણોં કી સેવા કરેં ઓર ઉનકે પવિત્ર નામ કા જપ કરેં.

x x x x

મનુષ્ય કો સાવધાન હો કર યહ સોચના ચાહિયે કિ યહાં સબી ભોગ-સુખ અનિત્ય હૈં, વીજલી કી ભાંતિ ચંચલ હૈં. શરીર કમ્મે ધડે કે સમાન અચાનક જરા સી ઠેસ લગતે હી નષ્ટ હો જાનેવાલા હૈ, ઇસ લિયે ભોગોં સે મન હટા કર ભગવાન મેં પ્રેમ કરેં. ભગવાન કે લિયે હી જગત કે સારે કાર્ય કરેં. જગત કે લિયે ભગવાન કો કબી નહીં બુલાયા જાય. ભગવાન કે લિયે જગત કો છોડના પડેં તો આપત્તિ નહીં, પરંતુ જગત કે લિયે ભગવાન કબી ન છૂટેં. યદિ મનુષ્ય ઇસ પ્રકાર નિશ્ચય કર લે તો ફિર જગત કે છોડને કી બી જરૂરત નહીં પડતી, સારા જગત ભગવન્મય હી તો હૈ.

હરિરેવ જગત્, જગદેવ હરિઃ ।

(“કલ્યાણ”ના એક અંકમાંથી)

३५-मिस्टर और कनिस्टर की बातचीत

(लेखक:-श्री. आर. एस. टी.)

मिस्टर—आपने अप्पणारों में देखा होगा कि विधायक में पागलों की संख्या बहुत बढ़ रही है और वहाँ के अस्पतालों में जगह कम पड़ गई है.

कनिस्टर—क्या कोश करेंगे वहाँ पागल ज्यादा वहाँ अच्छे ज्यादा.

मिस्टर—यह भी अप्पणार में देखा था कि सलाह न करने की वजह से किसी लले आदमी पर एक अंगरेज ने गेंद खेलने वाली चापी मारने के लिये ठोका था.

कनिस्टर—जहाँ तक मुझे याद पड़ता है, यह क्रिसा लैन्स-डाउन का है. और, कहीं का हो, मेरी तो राय यह है कि यदि चापी ठोका था तो जमा देना चाहिये था.

मिस्टर—वाह, आपने भूल कहा! यह भी कोश जात है, यह कहां की सभ्यता है?

कनिस्टर—आपने इस मामले में भी अपना पुराना 'सभ्यता' का राज अलापना शुरू कर दिया. सभ्यता क्या है? वही सभ्यता है जो कुछ कि सभ्य आदमी करे.

मिस्टर—तो फिर पहले यह सवाल उठेगा कि सभ्य मनुष्य हम किसे कह सकते हैं.

कनिस्टर—मेरी समझ से उसे जो दूसरों का असभ्य समझे.

मिस्टर—आपकी राय तो निराखी होती ही है, लेकिन मेरी समझ से एक कानून बना देना चाहिये कि कोश भी ऐसा जहाँ वह हिंदुस्तानियों के साथ न कर सके.

कनिस्टर—और यदि करें.....

मिस्टर—तो और क्या, सभा.

कनिस्टर—भूल कहा! तो क्या हिंदुस्तानियों को मारने-पीटने, गाली देने की वजह से अंगरेजों को सजा दे देंगे? तब तो अंगरेज इसी तरह के हूअे. दिन में सैकड़ों गिरफ्तारियां हुआ करेगी.

मिस्टर—हां, भूल याद आया! उस रोज आप क्या कह रहे थे? अंगरेज के कौन कौन शब्दों के आप जिलाई थे?

कनिस्टर—होगा भी.

मिस्टर—नहीं, जतला दीजिये.

कनिस्टर—और, सुनिये, 'प्रिन्सिपल' (सिद्धांत) शब्द, यह आज तक मेरी समझ में नहीं आया. आप जो चाहें सो करें.

आपका 'प्रिन्सिपल' (सिद्धांत) आपकी सहायता करेगा।

मिस्टर—कैसे ?

कनिस्टर—जैसे आप शाम को बैठे शराब पी रहे हैं और किसी गांधी टोपीवाले ने मना किया तो आप कह सकते हैं कि यह आपका 'सिद्धांत' है कि दिनभर काम करने के बाद आपका मनोरंजन करना चाहिये।

मिस्टर—अच्छा, दूसरा कौन शब्द है ?

कनिस्टर—दूसरा शब्द 'अंतःकरण' है, यह भी पड़े मारके का शब्द है, यह भी मनुष्य की पढ़ी सहायता करता है, चाहें जितना अच्छा काम हो और आप न किया चाहते हों तब कहें दीजिये कि आपके अंतःकरण के खिलाफ है, लोगों का मुंह पंदा हो जायगा, जैसे कोई आपसे कहे कि केवल स्वदेशी ही चीजें आप ખરીदा करें तो आप कह सकते हैं कि आपका अंतःकरण घस पर राख नहीं होता है कि सिर्फ हिंदुस्तानियों का ही फायदा हो, और सुनिये, अंगरेज भाषा के ये दो शब्द "थे'क यु" (मैं आपका कृतज्ञ हूँ) अमूल्य हैं, यदि आपका इमाल जमीन पर गिर पड़ा और किसीने उठा दिया तब भी "थे'क यु" से काम चल जायगा, और यदि किसीने आपकी जान पत्था ली तब भी वही शब्द दोहरा दीजिये और बूल जायगे कि किसीने कुछ आपकी सेवा की थी, कृतज्ञता के मैल से मनुष्य को घा कर साफ कर देने के लिये ये दो शब्द इनायत का काम करते हैं।

मिस्टर—रहने भी दीजिये, मिलकुल नये माने आपने पतलाये, कभी भी नहीं सुना था।

कनिस्टर—आप तो जानते ही हैं कि मुझे अंगरेज नहीं मालूम है, हां, अंगरेज ईशान का पूजारी अवश्य हूँ—भू'ग की गली पियड़ी नहीं हजम होती है, हटली पाभर के गिस्कुट दर्जनों यट कर जाता हूँ, जिन अंगरेज शब्दों के अर्थ मैंने पतलाये, उनके असली अर्थ चाहें ज्ञे हों; पर अण उनका प्रयोग होता छ'न्हीं अर्थों में है।

मिस्टर—अभी थोड़े ही दिन हुए, मैंने एक अभिप्राय में देखा था कि किसी पश्चिमीय देश में (नाम बूल गया) एक कमेटी घस पात का पता लगाने के लिये पैकी थी कि क्या मोटे आदमी अधिक अरित्रवान होते हैं ? कमेटी ने भी छसी राय का समर्थन किया है।

कनिस्टर—कमेटी की कुछ जरूरत नहीं थी, यदि मुझसे कुछ पूछता तो दौरान मैं पतला देता !

मिस्टर—आपको कैसे मालूम था ?

कनिस्टर—देभिजे न, पुलिस में बहुत कम मोटे आदमी होते हैं।

मिस्टर—वाह ! आपने तो गजब किया।

कनिस्टर—गजब क्या किया ? यह पुराना सिद्धांत है, 'न्यू-लियस सीजर' नामक नाटक में शैक्सपियर ने यह राय 'सीजर' के मुंह से प्रकट करवाई है। और देभिजे, मोटे आदमी दौड़ने से मजबूर, वैसे ही एक जोड़ उनकी टांगों पर है। किसीके घर में संध लगाने से मजबूर ! एक पूरे दरवाजेदार की जगह हो तब निकल पावे, जेलखाने जाने से मजबूर, सोचते हैं कि जलरा-रोटी का सामना करना पड़ेगा, जूओं भर जय-जे—और यदि कहीं किसी अंगरेज कुँदी की सेवा करनी पड़ी तो और आक्षत, दिन-रात गालियों और ठोकरों की पौछार। अब उधर महात्मा गांधी का देभिजे—कितने दुपले-पतले शरीर, कितना शुष्क-शीथ ? पर जे कुछ किया वह कोश और शायद ही कर सके। हंसते रहे, भीड़ी भीड़ी जाते करते रहे और वह पासा डेँका कि कोश मैन्वेस्टर और लंकाशायरवालों के दिल से पूछो, दुपले आदमियों से धक्कर जयावे।

मिस्टर—आप धक्कर-उधक्कर ही तो जाते करते हैं, पर आजकल राजनैतिक जाते नहीं करते हैं।

कनिस्टर—आजकल वे जाते करना जेलखाने जाने का रास्ता साफ़ करना है, अगर मजक में ही कोश जात मुसलमानों के खिलाफ़ मुंह से निकल जाय तो 'धरलाम अतरे में है' की आवाज सुनेदार में गूँजने लगे। एक बेयारी छोटीसी तपती ने कानपुर में क्या आक्षत पैदा कर दी ! और अगर कोश जात गवर्नमेन्ट के खिलाफ़ मुंह से निकले तो उस दूसरे ही दिन 'जो घर' की हवा जाना पड़े। उसके बाद फिर अभियारों में पहल शुरू हो कि सज्ज गांधी-अरविन समझौते के खिलाफ़ है या नहीं, याहो खिलाफ़ हो या भवादिक, यकी मुझे पीसना पड़े। ऐसे समझौते अक्सर हुआ करते हैं। उस रोज़ वायसराय ने अपनी स्पीच में कहा था कि जेल के दारोगों को भी सिखाना चाहिये कि अगर थोटा वजैरह लग जाय या कोश ज़िम्बारी अकदम से हो जाय तो जज तक कोश डॉक्टर आये तब तक उसकी रोकथाम की जा सके। मैं बहुत धँसके सुवाधिक नहीं हूँ।

मिस्टर—धँसमे आपका क्या नुकसान है ?

कनिस्टर—नुकसान तो और कुछ नहीं—अच्छा तो यह होता कि उनको ठुकरा दिया जाता कि वे यह कभी न बोलें कि वे मनुष्य हैं।

मिस्टर—आज-कल जमींदार ज़ी आक्षत में होंगे।

कनिस्टर—हां हैं ! एक तरफ़ सरकार ने अब उनको ठुके-

द्वारों की उपाधि दी है और दूसरी तरफ़ पंडित नवाहरलाल ने देश से निकल जाने का हुकम सुना दिया है।

मिस्टर—अगर थोड़ी देर के लिये मान लीजिये कि ऐसा ही हुआ तो वे लोग कहाँ जायेंगे?

कनिस्टर—क्या जाता है? शायद कमिश्नरों और कलक्टरों के जंगलों में जगह मिल जाय; और तो कोछ ठिकाना नहीं मालूम होता है।

मिस्टर—जय धन सय लोगों का यह हाल होगा तय स्थिर होने कि हम सय लोगों पर क्या आक्षेप आये।

कनिस्टर—हम छोटे आदमियों पर क्या आक्षेप आयेगी, तवा जगल में हवाया और यूल्ह से 'गुडभाय' (आभिरी सलाम) कह कर के चल दिये।

मिस्टर—तय भी तो क्या काम कीजियेगा?

कनिस्टर—मैंने तो सोचा है कि एक जूते की दूकान भोलांगा, जडा भज रहेगा—जनाया, जुद पहना, पुलिसवालों को पहनाया, और जिससे काम अटका उसे दो-चार दे दिये, पांच सौ से ज्यादा तो आभदनी होगी नहीं, फिर स्वराज्य-सरकार काहे को भोलेगी। यह तो सिर्फ़ पांचसौ के अंक से है। क्यों कोछ पांचसौ से ज्यादा कमाने की कोशिश करेगा? जूते की दूकान से एक और शायद है और वह यह कि अशान्ति के समय में जूतों को बिना लायसेन्स के अख समजिये।

मिस्टर—तो क्या फिर जूतों के लिये भी लायसेन्स लेना पड़ेगा?

कनिस्टर—याहिये तो, गांधी टोपी के लिये तो अवश्य कुछ कहना चाहिये, इसीके पहनने के लिये लायसेन्स की जडी जरूरत है, लायसेंस से जडा शायद होगा।

मिस्टर—शायद क्या होगा?

कनिस्टर—सरकार को इपया मिलेगा और गांधी टोपी पहनने-वाले पिटने से और कुछ जयेगे।

अय आजा दीजिये—यलू, जडी देर हो गछ, वंदे।

(“सरस्वती”ना एक अंकमांथी)

३५-घासलेट-विरोधी आन्दोलनका उपसंहार

(लेखक:-श्री. जनारसीदास यतुर्वेदी)

(नोट--अपने विषय में लिखना ठोस रुचिकर कार्य नहीं है। भास कर ऐसे आदमी के लिये, जो ज़रूरत से ज्यादा विरोध-पित हो चुका है, यह और भी अरुचि-उत्पादक है। जय तक किसीको ठोस भास पात न कहनी हो, तब तक अपने विचार जनता के सम्मुख रखना आवश्यक ही नहीं, धृष्टतापूर्ण भी है। चूंकि घासलेट-विरोधी आन्दोलन से हमारा और 'विशाल-भारत' का विशेष संबंध रहा है, इस लिये लोगों ने हमें इस आन्दोलन का नेता समझ रखा है। अतः हमने कभी कारणों से, जो आगे चल कर लिखे जायेंगे, इस नेतृत्व को छोड़ने का निश्चय कर लिया है। इस कारण यह लेख हमें लिखना पड़ा है। इसमें यदि कहीं-कहीं व्यक्तिगत बातें लिखनी पड़ें, तो उसके लिये हम पाठकों से प्रारंभ से ही क्षमायाचना करते हैं। —जनारसीदास यतुर्वेदी)

आन्दोलन का सूत्रपात

किसी दिन जुलाहा सन् १९२७ में, जब हम 'आर्यभट्ट' के संपादकीय विभाग में कार्य करते थे और आगरे में रहते थे, हमारे एक भाई 'दिल्ली का दलाल' नामक पुस्तक पढ़ रहे थे। हमने उनसे इसे ले कर पढ़ने का विचार किया। पढ़ी। कभी स्थल उस पुस्तक में ऐसे आये, जो काशी उत्तेजक थे। हमने उनसे पूछा—"इस पुस्तक के पढ़ने का विचार तुम्हारे मन में कैसे उत्पन्न हुआ?" उन्होंने कहा—"अमुक प्रसिद्ध हिंदी लेखक ने इसकी पड़ी प्रशंसा की थी।" तभी हमारे मन में इस प्रकार की पुस्तकों के विरुद्ध कुछ लिखने का विचार उत्पन्न हुआ था। हमने अपने इस विचार को श्रीयुक्त सुंदरदास और आचार्य गिडवानीजी के सम्मुख भी रखा था। यह बात 'विशाल-भारत' में आने के कुछ महीने पहले की है, क्योंकि नवम्बर १९२७ के प्रारंभ से हमने 'विशाल-भारत' का कार्य संभाला था और जनवरी १९२८ में उसका प्रथम अंक निकला। प्रिन्सिपल गिडवानी से हमने कहा था—"इस प्रकार की पुस्तकों को खरीद कर हम उनकी रिव्यू पत्रों में करना चाहते हैं, और उनके खिलाफ आन्दोलन उठाना चाहते हैं।" गिडवानीजी ने कहा—"यह ठीक नहीं होगा; यदि तुम्हारे पास कोई पुस्तक संभूति के लिये आवे, तो उसकी आलोचना कर सकते हो।"

यह स्पष्टीकरण हमने इस लिये किया है कि कुछ महातुभावों को यह आश्चर्य हो गय था कि यह आन्दोलन हमने 'विशाल-

भारत' के आहूक जमाने के लिये उठाया था. सुप्रसिद्ध छायावादी कवि श्री. सूर्यकांत त्रिपाठी निरालाजी ने 'समालोचक' के ग्रीष्म १९८५ के अंक में साहित्य की नवीन प्रगति पर लिखते हुये ये उद्गार प्रकट किये थे:—

“...धस संहिष परिस्थिति में कुछ दूसरे लोग मैदान में आये हैं. कोछ नवीनता न सूझी, तो किसी प्रगति में ही छलटे सीधे वह गले. 'विशाल-भारत' के संपादक पं० जनारसीदास यतुर्वेदी और काशी-हिंदू-विश्वविद्यालय के हिंदी अध्यापक छात्र-संसार में लब्धप्रति पं० रामचंद्र शुक्ल धसी श्रेष्ठी के हैं. 'विशाल-भारत' के संपादक को अपने पत्र में कोछ मौलिकता उत्पन्न करनी ही थी. उन्होंने छायावाद और 'धासलेट-साहित्य' की कल्पना निकाली. कैसी मौलिकता है ! अग दृष्टे 'छायावाद' का क्या निष्कर्ष 'विशाल-भारत' निकालता है. यदि यतुर्वेदीजी एक लेख महात्मा-जी से धसी संबंध में लिखा हो विशेषरूप से अंजनात्मक, तो शायद उन्हें धतना हेरान न होना पडे.”

प्रयाग के 'भारत' नामक पत्र के प मध सन् १९२९ के अंक में 'दिल्ली के व्यक्तियार' नामक धासलेटी पुरतक के लेखक श्रीयुत ऋषभचरणजी ने लिखा था—“अगर मेरी आत से श्री. यतुर्वेदीजी के सौम्य व्यक्तित्व पर कोछ आक्षेप न आवे, तो मैं कह सकता हूं कि यह आन्दोलन उठाने के बाद से 'विशाल-भारत' को दृष्टनेवालों की संख्या बढ़ गछ है, और व्यापारिक दृष्टि से (हिंदी में) विज्ञापन-कला में एक मौलिक और आदर्श उपाय की वृद्धि करने के लिये वे लघाछ और धन्यवाद के पात्र हैं.”

धन अवतरणों से स्पष्ट है कि अनेक महातुभावों को हमारे सङ्क्षेप में ही शंका रही है. वैसे यदि गन्दगी का विरोध करने से हमारे पत्र का विज्ञापन होता है और उसमें कुछ मौलिकता आती है, तो भी ऐसा करना आपत्तिजनक न था. श्रीयुत निरालाजी की जे-समझी का प्रमाण धससे जठ कर और क्या हो सकता है कि 'छायावाद' की कल्पना को भी हमारे ही सिर भठ रहे हैं ! और, धासलेट-विरोधी आन्दोलन 'विशाल-भारत' का विज्ञापन करने के लिये नहीं अडा किया गया था. उससे 'विशाल-भारत' का कुछ विज्ञापन हुआ जरूर, यह दूसरी आत है. साथ ही यह भी जतला देना आवश्यक है कि धस आन्दोलन के कारण 'विशाल-भारत' के अनेक विरोधी भी हो गये, और उन्होंने 'विशाल-भारत' की निंदा भी काशी की. 'विशाल-भारत' की आहूक-संख्या पर धसका क्या प्रभाव पडा, यह हम नहीं कह सकते, पर धतना जरूर ज्ञानते हैं कि द्वितीय वर्ष के प्रारंभ में 'विशाल-

ભારત' કે ગ્રાહકોં કે બેજે હુએ વીંપીં લગભગ આધે વાપિસ આયે. સંભવતઃ ઇસ ખાત સે પ્રસન્ન હો કર એક વિરોધી ને ઇસી વિષય પર એક કાર્ટૂન બી અપને પત્ર મેં છપાયા થા. હમારે જો વિરોધી યહ સમજતે હૈં કે ઇસ આન્દોલન ને હમારે પત્ર કે ગ્રાહક બદાયે હૈં, ઉન્હેં ઉપયુક્ત ખાત સે કુછ સાન્વના અવશ્ય મિલેગી.

દૂસરી ગલતફહમી જો હમારે વિરોધિયોં ને ફેલાઇ, વહ યહ થી કે હમ દકિયાનૂસી ખયાલ કે હૈં, ઔર સ્કૂલોં મેં દુરાચાર ઇત્યાદિ કે વિરુદ્ધ આન્દોલન કરને કે બી વિરોધી હૈં.

હમને આન્દોલન કિસ ઉદ્દેશ્ય સે ઉઠાયા થા, ઉસકે સ્પષ્ટ કરને કે લિયે મઇ સન્ ૧૯૨૮ કે અંક મેં જો સંપાદકીય ટિપ્પણી હમને લિખી થી, ઉસકે કુછ અંશ ઉદ્ધૃત કરતે હૈં. આન્દોલન કા સૂત્રપાત ઇસી ટિપ્પણી દ્વારા હુઆ થા:—

‘અસતો મા સદ્ગમય’

“હમારે અનેક હિંદી પત્રોં મેં જો ગંદા સાહિત્ય આજકલ નિકલ રહા હૈ, પદ કર કિસી બી ગંભીર પ્રકૃતિ કે મનુષ્ય કેા લન્ગ આયે ખિના નહીં રહ સકતી. લોગ ‘ક્રાન્તિ’ કે નામ પર યુરી-સે-યુરી ખાતેં જનતા કે સામને રખ રહે હૈં. જનતા કી રુચિ દિન-પર-દિન ખિગાડી જ રહી હૈ, ઔર સખસે અધિક દુઃખ કી ખાત યહ હૈ કે જિન્મેવાર સંપાદક ઔર સમાલોચક ઇસ પ્રવૃત્તિ કેા દેખી-અનદેખી કર રહે હૈં. ઇસમેં હિંદી સાહિત્ય કી જો હાનિ હો રહી હૈ, ઉસકી ઔર ન જાને વે ક્યોં ધ્યાન નહીં દેતે. હમ ઉન આદમિયોં મેં સે નહીં હૈં, જો કામશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ વિષયોં કેા ગોપનીય સમજતે હૈં, ઔર ન હમ ઉસ પાખંડ કે હૈં, જો ઇન વિષયોં કા જિંકે આતે હી ‘રામ રામ, હરે રામ’ કહને લગતા હૈ. હમારી સંમતિ મેં ઇન વિષયોં પર લિખા જાના ચાહિયે ઔર અવશ્ય લિખા જાના ચાહિયે; પર લિખા જાના ચાહિયે ઉત્તરદા-દિત્વપૂર્ણ લેખની સે ઔર યથોચિત ગંભીરતાપૂર્વક. હર આદમી હર વિષય પર લિખને કા અધિકારી નહીં....ઢોંગ બી દો તરહ કા હૈ: એક તો ઉન પુરાનખંડી દકિયાનૂસી ખયાલોં કે આદમિયોં કા ઢોંગ, જો હર ખાત મેં ધર્મ કી દુહાઇ દેતે રહતે હૈં ઔર જો વૈજ્ઞાનિક દષ્ટિ સે બી કામશાસ્ત્ર ઇત્યાદિ પર લિખે હુએ લેખોં કેા ભયંકર સમજતે હૈં. દૂસરે પ્રકાર કા ઢોંગ હૈ ઉન ગૈર-જિન્મેવાર નવયુવકોં કા, જો સમાજ-સુધાર કે નામ પર સાહિત્ય મેં ગંદગી ફેલા રહે હૈં. યદિ કોઇ ઇનકે લેખોં કે વિરુદ્ધ કુછ ચર્ચા કરે, તો આપ ફર્માતે હૈં—“જસ, દો પ્રકાર કે લોગ હી હમારા વિરોધ કરતે હૈં: એક તો વે જો દરઅસલ ઉન પાપોં ઔર દુરાચારોં મેં લિખ હૈં, જિનકી હમ પોલ ખોલતે હૈં; ઔર દૂસરે વે જો હમારી લોક-

प्रियता के कारण हम से छर्था करते हैं।" उन महातुलानों के प्याल में यह नहीं आता कि तीसरे प्रकार के आदमी जैसे भी हो सकते हैं, जो धर्मानदारी के साथ शुद्ध साहित्यिक दृष्टि से उनकी रचनाओं पर विचार करते हैं।

ये 'समान-सुधारक' कहा करते हैं कि हम लोग तो समान के कोढ़ को जनता के सामने पोल कर रखते हैं। उन वाले आदमियों से कोढ़ पूछें कि कोढ़ का इस प्रकार का पीलस प्रदर्शन कहाँ किया जाता है?

यदि कोढ़ डाक्टर कुछ पीड़ित रोगियों के लिये अस्पताल पोले, और अपना कार्यालय रोगियों का निवासस्थान जनता को दिखला कर उसकी सहाय्यता प्राप्त करे, तो इससे अधिक उपकार की बात और क्या हो सकती है? पर यदि कोढ़ आदमी दस-भीस कोढ़ियों का प्रदर्शन गली-गली में करता फिरे और इस प्रकार उस रोग के झीटाणुओं को हर जगह फैलाता फिरे और साथ ही इसी ढंग से अपनी श्रविका निर्वाह भी करे तो उसके कार्य का कौन समर्थन करेगा?

हम गंदे साहित्य का विरोध किसी साधु-महात्मा की हैसियत से नहीं करते, बल्कि एक साधारण अरित्र के मामूली पाठक की हैसियत से करते हैं। साधारण आदमियों की तरह हम स्वयं कमजोर हैं, और इस गंदे साहित्य से, जिसकी रचना हमारे कुछ नवयुवक लेखक कर रहे हैं, जब हम अपने ही मन में विकार उत्पन्न होते हुये देखते हैं, तब यह बात हमारी समझ में अच्छी तरह आ जाती है कि इस प्रकार का साहित्य वास्तव में देश के नवयुवकों के लिये कितना विधातक होगा।

कुछ लोग शुद्ध धी में 'वेजिटेबल' धी मिला कर भेष्य रहे हैं। वे हमारी समझ में उन साहित्य-सेवियों (?) से बेहतर हैं, क्योंकि वे तो केवल जनता के शारीरिक स्वास्थ्य की हानि करते हैं, और ये लेखक करते हैं उसकी शारीरिक, मानसिक और आत्मिक हानि। हर्ष की बात है कि जनता का ध्यान अब इस विषय की ओर आकर्षित होने लगा है, और साहित्यिक वायुमण्डल में यह ध्वनि मंदिर से सुनाई पड़ रही है—'असतो मा सद्गमय'—असद्विचारों से निकाल कर हमें सद्दिव्यारों की ओर ले चलो।"

आन्दोलन छिड़ाने के समय कितने ही मित्रों ने यह कह कर इसका विरोध किया कि इससे तुम्हें गाली जानी पड़ेगी और तुम्हारे पत्र के विरोधी पढ़ जायेंगे। एक अत्यंत प्रसिद्ध साहित्य-सेवी ने हमें अपने पत्र में लिखा था—

"गंदे साहित्य पर कुछ लिखना आरुह्यमाने के दरवाजे पर

झेंड कर सिंगार सुलगाना है।”

यह सिंगार सुलगाए गए। हमने धासलेटी लेखकों को अपने नून सन् १९२८ के अंक में खेले-ज देते हुये लिखा था—

“धासलेटी-साहित्य के प्रचारकों और पक्षपातियों के सम्मुख हमारे तीन प्रस्ताव हैं:—

(१) धासलेटी साहित्य की नय हिन्दी-साहित्य सम्मेलन के सभापतियों द्वारा कराई जाय। श्रीयुत श्रीधर पाठक, पं० पद्मसिंह शर्मा, श्रीयुत पुरुषोत्तमदास टंडन आदि के पास उसके नमूने भेजे जाय, और उन लोगों के निर्णय को स्वीकार किया जाय। उदाहरण के लिये ‘हिन्दू-पंथ’ प्रकाशित ‘व्यक्तियार मंदिर’ की प्रतियां भेज जा सकती हैं।

(२) हिन्दी-साहित्य-सम्मेलन के मुजद्दरपुरवाले अधिवेशन में इस विषय का एक प्रस्ताव रख कर उपस्थित जनता से निर्णय करा लिया जाय।

(३) किसी भी कालेज के २०-२५ लड़कों और लड़कियों को यह साहित्य पढ़ने के लिये दिया जाय, और उनके मन पर क्या प्रभाव पड़ता है, यह लिखने के लिये उनसे कहा जाय।”

हमारी इस युनौती को, जो नून सन् १९२८ में दी गई थी, धासलेटी लेखकों ने अभी तक नहीं स्वीकार किया !

सजसे पहले-साहित्याचार्य पं० पद्मसिंह शर्मा ने अपने भाषण में, जो उन्होंने मुजद्दरपुर के हिन्दी-साहित्य-सम्मेलन की हस्तियत से दिया था, हमारे आन्दोलन का समर्थन निम्नलिखित शब्दों में किया—

“हिन्दी में गद्य की दशा संतोषप्रद है। उसमें उपयोगी और आवश्यक साहित्य का निर्माण हो रहा है, जो हिन्दी के अभ्युदय का सूचक है; पर साथ ही कुछ साहित्य ऐसा भी पाए रहा है, जो किसी प्रकार अभिनन्दनीय नहीं है। उससे सुधार और सुरुचि-संसार के स्थान में सुरुचि और अनाचार का प्रचार हो रहा है। ऐसे साहित्य के निर्माताओं की नीयत पर मैं हमला नहीं करता, वह समाज में फैले दुर्घ अनाचार और दुराचार के भूलाच्छेद के उद्देश से ही ऐसा कर रहे हैं, यह माना जा सकता है; पर अनाचार के रोकने का यह उपाय अच्छा नहीं है। आयरकोप में आत्महत्या, भीषण उकैती आदि कुकर्मों के जो रोमांचकारी दृश्य दिखाये जाते हैं, अनुभवी मनोवैज्ञानिकों की सम्मति में उनका परिणाम नासमझ युवकों पर अच्छा नहीं, बुरा ही पड़ता है। समय-समय पर समाचारपत्रों में ऐसी दुर्घटनाओं के समाचार प्रकाशित होते रहते हैं। गन्दा साहित्य गन्दगी से जयाता नहीं, उसमें और

इसाता है, दुराचार का नम्र चित्र (जैसे ही वह दुराचार से अपने के लिये चित्रित किया गया हो) देखनेवाले व्यक्तियों के मनोविकार का ही कारण होता है। किसी रोग के नुरूपे में रोग-निदान का वर्णन जैसे मनोमोहक और आकर्षक ढंग से नहीं लिखा जाना चाहिये, जिसे पढ़ कर जैसे यंगे आदमी भी उस रोग का अनुभव करने के लिये उत्सुक हो उठें। समाज के दुर्भाग्य से कुछ लड़किले और यमझिले 'पत्र' समाज में भी सदाचारविधातक और स्वेच्छाचारोत्पादक अनिष्ट-साहित्य का प्रचार नाना उपायों से कर रहे हैं। युरोप के स्त्री-समाज की निरंकुशता और स्वच्छंदता (जिसके छाथों आज युरोप भी तंग है) भारतीय कुल-ललनाओं में भी लाने का लगीरथ प्रयत्न किया जा रहा है, और थुरी तरह से किया जा रहा है। भारतीय सदाचार और सभ्यता पर यह प्राणुधाती आक्रमण है। जैसे आदमियों के ऐसे पत्रों का आयाकाट उसी तरह करना चाहिये जैसे विदेशी वस्त्र का और मादक वस्तुओं का। शिक्षित समाज की निन्दनीय उपेक्षा से साहित्य में गन्दगी का यह रोग दिन-दिन बढ़ रहा है। देश-नेताओं का कर्तव्य है कि इससे समाज की रक्षा करें।"

उन्ही दिनों कलकत्ते के एक पत्र में एक धासलेटी कहानी धारा-वाहिक रूप से निकल रही थी ! किसी सन्जन ने महात्माजी का ध्यान उसकी और आकर्षित किया। गान्धीजी ने उसके विषय में 'हिन्दी-नवजवन' में लिखा था:—

"कितने समाचारपत्रों के सम्पादक और मालिक लूटरो का ही व्यवसाय करते हुए जन पड़ते हैं। याहे कोर्भ-न-कोर्भ दुंद कर निर्दोष आदमियों की जुड़ी आलोचना कर उन्हें धमकी दे कर पैसा लूटने का वे धन्धा करते हैं। कितने एक तो रुपये ले कर काले के उजला साजित करने का जीजा उठाते हैं, और धंस तरह बोली जनता के भ्रम में डालते हैं। ऐसा एक उदाहरण कलकत्ते से एक मित्र ने मेरे सामने भेजा है। वहां एक समाचारपत्र गोविन्द-लवन के पारे में प्रकाशित अनीति का लाभ ले कर अहुत से कुटुम्बों की निन्दा कर रहा है, और भारवादी नति के सारे आदमियों के दुःख पहुँचा रहा है। वह कितनी एक अश्लील बातों पोज कर, जो कभी कुछ ही नहीं थी, अहुतसे कुटुम्बों के साथ जोड़ देता है। यह गन्दा अपभार भेजनेवाले मित्र का अनुरोध है कि मैं ऐसे अपभ-पारों पर कुछ लिपूँ जिसमें वे अपना सुधार करें। अपने लेखों से मैं यह तो आशा रखता नहीं, इस लिये यह लेख उसके प्रति नहीं है। किन्तु जिन कुटुम्बों की जुड़ी निन्दा कर के लूटने का धन्धा जैसे अपभार करते हैं, उनके प्रति है.....धत्यादि।"

धस लेखमें महात्माजी ने जैसे सम्पादकों की तुलना 'लटेरों' और 'लुट्टियों' से की थी. निःसन्देह ये कठोर शब्द थे, और य़ूँकि वे शब्द एक जैसे महापुरुष के द्वारा प्रयोग किये गये थे, जो अपने शब्दों के ज़ान-तोह कर लिखता है, उनकी कठोरता और भी बढ़ जाती है. हम लोगों के लिये यह ज़री लज्जा की बात थी कि इन शब्दों का प्रयोग महात्माजी को हमारी भाषा के एक संपादक की रचना के विषय में लिखते हुआ कहना पड़ा.

आहे 'विशाल-भारत' के आन्दोलन के परिणाम से हुआ हो या किसी अन्य कारण से, 'भतवाला' ने अपनी धारावाहिक कहानी 'पहे' में पाप' बढ़ कर दी, और 'हिन्दू-पंथ' ने 'व्यभिचार-भक्ति' को अंतिम नमस्कार कर दिया.

अगरत सन १९२८ के अंक में हमने अपने आन्दोलन के सहायकों से यह निवेदन किया था:—

“जो लोग धस आन्दोलन में हमारी सहायता करना चाहें, उनसे एक प्रार्थना है, वह यह कि (१) धासलेट-साहित्य के लेखकों के अतिरिक्त तथा धमानदारी पर कुछ कटाक्ष न करें. कौन कह सकता है कि धस विषय में हम उनसे अच्छे हैं?

(२) उन लेखकों के उद्देश्य में शंका न करें, अर्थात् यह न कहें कि ये लेखक धस भीतरी मतलब से ऐसा साहित्य निकाल रहे हैं. किसी आदमी का भीतरी मतलब क्या है, धसके लिये हम लोग ज़रूर नहीं जान सकते.

(३) लेखकों की रचनाओं की ही आलोचना करें.”

उन्हीं जातों को ध्यान में रख कर हमने डेढ़ वर्ष तक धस आन्दोलन को चलाया. एक कार्टून को छोड़ कर, जिसमें एक धासलेटी लेखक के सिर पर पापाने की उलिया रख दी गयी थी, हमने कुछ ऐसी बात 'विशाल भारत' में नहीं छपने दी, जिस पर औरतों का क्या ज़रूर. धस कार्टून के लिये हमें भेद है. धासलेटी लेखकों की अच्छी रचनाओं की हमने यथासमय प्रशंसा भी की. धसके विरुद्ध हमारे विरोधियों ने हम पर झूठ से झूठ और नीय से नीय आक्षेप किये. उनको उद्धृत कर के हम धस लेख का आकार नहीं बढ़ाना चाहते.

धस आन्दोलन में हमें विविध अनुभव हुए. जिन पत्रों तथा पत्रिकाओं से हमें सहायता की पूर्ण आशा थी, उन्होंने हमारा ज़िलकुल साथ नहीं दिया. उदाहरणार्थ 'प्रताप' तथा 'कर्मवीर' ने हमारे धस आन्दोलन को ज़िलकुल उपेक्षा की दृष्टि से देखा! 'आज' और 'विश्वमित्र' तटस्थ रहे. 'त्यागभूमि' ने प्रारंभ में एक पार लिख कर फिर चुपचाप साध ली. 'सरस्वती' ने हमारा

विरोध करते हुये लिखा था—“जो धतने निर्जल यरित्र हैं कि
एक कहानी पढ़ने से ही मेरी में गिर पड़ते हैं, उनका भगवान
ही मालिक है ! और ऐसे निर्जल यरित्रवालों के खिलाफ से कुछ
लेखक अपने कलाप्रदर्शन द्वारा समाज का उपकार करने के काम
से कैसे विमुख हो सकता है ?”

जिनसे हमें आशा नहीं थी, उन्होंने हमारा साथ दिया.
श्रीयुत मुनशी नवग्रहिकलावल सम्पादक ‘सरोज’ तथा श्री. प्रद्युम्न-
कृष्ण ‘कौल’ सहकारी सम्पादक ‘भारत’ ने जेठे जेठों के साथ हमारा
पक्ष लिया. हिन्दी के अनेक पत्रों की,—जिनमें ‘स्वतंत्र’ ‘श्रीकृष्ण
संदेश’, ‘महारथी’, ‘सैनिक’, ‘भारतेंद्र’, ‘आर्यभित्र’, ‘विद्यार्थी’
और ‘भारवाही अग्रवाल’ तथा ‘वीर संदेश’ के नाम उल्लेखयोग्य
हैं—क्रियात्मक सहानुभूति भरी आन्दोलन के साथ रही, और ये
हमारे पुराण समर्थक रहे. ‘भारत’ के सम्पादक का यद्यपि हमारे
साथ मतभेद था, पर उन्होंने निष्पक्ष हो कर दोनों दलों की बात
छापी. हमारे कटाक्षों का असम्बन्धपूर्ण उत्तर ही दिया गया हो,
सो बात नहीं. ‘अभ्युदय’—संपादक ने हमारे कठोर वाक्यों का उत्तर
जड़ी सौम्य भाषा में दिया, और वे इस बात पर राख भी हो
गये कि अगर समझदार विद्वान हमारी किताब के किसी अंश का
आपत्तिजनक समझे, तो हम उन्हें निकाल देने के लिये सर्वथा
उद्यत हैं.

हमारे विरोध में ‘हिंदूपंथ’, ‘नारायण’ तथा ‘नवयुग’ में
भी लेख प्रकाशित हुये.

हमारे पक्ष के समर्थन करनेवालों में श्रीयुत रामदासजी
गौड़ ऐम० ऐ०, श्री कालिदासजी कपूर ऐम० ऐ० ऐल—टी,
श्री जदरीनाथ बट्ट जी० ऐ०, श्री. भूलाचंद्र जेशी, श्री. लगीरथ-
प्रसाद दीक्षित, श्री. किशोरीदास आनूपेयी, श्री. गंगाप्रसाद लौतिका
ऐम० ऐ० काव्यतीर्थ, श्री. यंद्रगुप्त वाण्येय जी० ऐस—सी० सी—
टी० आदि के नाम उल्लेख योग्य हैं.

आगरा तथा काशी की नागरी प्रचारिणी सभाओं ने हमारे
आन्दोलन का हार्दिक समर्थन किया.

हमारे आन्दोलन का परिणाम क्या हुआ, उसके विषय में
हम अपनी ओर से कुछ न लिख कर कुछ सज्जनों की संमति
उद्धृत करते हैं:—

श्री. सुंदरलालजी:—

“हिन्दी-पत्र-पत्रिकाओं में ‘विशाल-भारत’ के मैं गतीमत
समझता हूँ और आदर की दृष्टि से देखता हूँ. मेरी राय में
‘विशाल-भारत’ ने धर्मानंदारी से हिन्दी पढ़नेवालों की रुचि का

ઉપર ઉઠાને કા પ્રયત્ન કિયા હૈ. હમેં યહ દુઃખ ઔર લજ્જા કે સાથ સ્વીકાર કરના પડેગા કિ હિંદી કે અધિકાંશ વર્તમાનપત્રિકાઓં કે સંચાલન મેં આદર્શોં કી પવિત્રતા કી અપેક્ષા વ્યાપારિક દષ્ટિ કો અધિક મહત્વ દિયા જ રહ્યા હૈ. મુઝે નહીં માલૂમ 'ધાસ-લેટ' શબ્દ કિસને ઇજાદ કિયા, કિંતુ 'ધાસલેટી સાહિત્ય' કે વિરુદ્ધ આપકે 'આન્દોલન' કો મેં હિંદી-સાહિત્ય કે પ્રતિ આપકી એક અમૂલ્ય સેવા માનતા હૂં. હમેં ઇસ તરફ કે સાહિત્ય કી બિકી સે ઇતના નહીં ડરના ચાહિયે. અજ બી કલકત્તે કે બાબર મેં શાયદ મહાત્મા ગાંધી કા ચિત્ર ઇતના અધિક ન બિક સકે, જિતના પેરિસ કા કોઇ નમ્ર ચિત્ર. લેકિન કોઇ યુવક જિસને ક્ષણિક કુદૃષ્ટિ કે વશ મેં આ કર ઇસ તરફ કી ચીજ ખરીદ લી હો, યદિ આપકો પહચાનતા હૈ, તો આપકે સામને ઉસે હાય મેં લે કર ન નિકલે-ગા, કિંતુ ઇન કુરુચિપૂર્ણ પુસ્તકોં ઔર પત્રિકાઓં કો હમ લોગ ગર્વ કે સાથ લિયે ફિરતે હૈં, ઔર વાચનાલયોં કી મેજોં પર સ્થાન દેતે હૈં. દોનોં ચીજોં મેં અંતર બી અવસ્ય હૈ, કિંતુ વહ અંતર કેવલ કડવી ગોલી કે ઉપર કી ચીની કે સમાન હૈ. મેરી તુચ્છ સંમતિ મેં હિંદી-સાહિત્ય કે પ્રેમિયોં કા ઇસ વિષય મેં મુખ્ય કર્તવ્ય યહ હૈ કિ વહ ઉસ 'માન'કો અર્થાત્ ઉસ રીસપેક્ટે-બિલિટી કે વિચાર કો મિટા દે, જો ઇસ તરફ કે સાહિત્ય કે સાથ જુડ ગયા હૈ. ઇસ વિષય મેં આપ જો સેવા કર રહે હૈં, મેં ઉસકી કદ્ર કરતા હૂં. મેરી રાય મેં ઉસકી 'ઇતિ-શ્રી' કરને કા આપકો કોઇ અધિકાર નહીં. યદિ આપને ઇસ તરફ કા કોઇ ઇરાદા કર બી લિયા હો યા પ્રકટ બી કર દિયા હો, તો જૈસે લો મેં 'એન ઇમ્પ્રોવરલ કોન્ટ્રેક્ટ ઇઝ નો કોન્ટ્રેક્ટ' હૈ, ઐસે હી સદાયાર મેં કિસી 'ભલે કામ' વા 'નિઃસ્વાર્થ સેવા' કો ન કરને કી પ્રતિજ્ઞા કોઇ પ્રતિજ્ઞા નહીં."

x

x

x

x

શ્રીયુત પ્રેમચંદ્ર:—

'મેં સાહિત્ય મેં નમ્ર કુવાસનાઓં કા નિદર્શન બહુત હી હાનિકારક સમજતા હૂં. ચાકલેટ આદિ કો રોકને કે લિયે સખસે અચ્છા તરીકા પૈમફલેટ છાપના હૈ. સાહિત્ય મેં ઉસકો લાને કી જરૂરત નહીં. અગર કોઇ આદમી ચોરી કો રોકને કે લિયે ચોર-કલા કી બ્યાખ્યા કરે,—યોં ઘરવાલોં કો મિલાયા, યોં રાત કો ગયા, યોં તાલે કો તોડા, યોં સેધ લગાયા, યોં ઘરવાલોં કો જાગતે દોડ કર દબક ગયા, ફિર સખકે સો જાને પર યોં માલ ઉડાયા,—તો ચોર કો ચાહે ઉસસે લજ્જા આવે યા ન આવે, પર ઐસે લોગોં કો યહ કલા આ જાણી જો અબી તક ચોરી કા સાહસ ન કર

सकते थे. जहुतसे लोग केवल इस लिये वेष्टियों से जये रहते हैं कि उनहें उस दृष्टि की रीति-नीति नहीं मालूम. अगर कोछ वेष्टियागमियों के लज्जित करने के धरद्वे से ही क्यों न हो, उस रीति का रहस्य जाल दे, तो उन लोगों की जिक्र दर हो जयगी, और वे जल जेलेगे. साहित्य का प्रभाव अरित्र पर जहुत पडता है. साहित्य का उद्देश्य ही अरित्र-निर्माण है, इस लिये इस काम में अपने आदर्शों और उद्देश्यों के पवित्र रचना आहिये.

“धासलेट साहित्य का आंदोलन आपने जंद कर दिया. जहुत अच्छा किया.”

x x x x

श्रीयुत ठाकुरप्रसाद शर्मा, जेम० जे०, जेल० जेल० जी०, काशी:—

“धासलेटी साहित्य के विरुद्ध आपने जे आंदोलन किया, वह प्रशंसनीय है. आपने जैसी जूमि में पैर रखा, जहां जडे जडे आदमी जने से डरते थे. मैं प्रारंभ में आपके इस प्रयत्न के विरुद्ध इस लिये था कि मैं समजता था कि इसमें जहुत से आदमी इसे लुजे हैं, जहुतों की रोटी और उनका सारा महत्व इसीके उपर निर्भर है, और यदि उनके उपर प्रहार किया जयगा, तो वे कछ इधों में आपका विरोध करेगे और हानि पहुँचाने का प्रयत्न करेगे. आपका पत्र नया था, उधर जहुतसे समाचारपत्र धासलेटी साहित्य के प्रचारक या सहायक थे. लोगों ने अपनी पुस्तकों की जूमिकाओं जडे-जडे आदमियों से लिखाध थी, और उन गंदी पुस्तकों के उपहार देने के जहाने ‘व्याघ्रचर्मप्रतिच्छन्नोरासभः’ की ज्वाति प्रचार किया था. इसी प्रकार जय जी कछ इधों में धासलेट-प्रचारक हैं. वे उपर से अच्छा नाम दे कर प्रतिष्ठित पत्रों द्वारा प्रचार करते हैं और लुद्ध में यह विश्वास रखते हैं कि इस वस्तु की गंदगी काशी तादाद में ग्राहक जीय लेगी. जले और प्रतिष्ठित लेखक इस जरी के छत्ते में हाथ डालने से डरते थे, और जुजे आशा नहीं थी कि कोछ आपका साथ देगा, परंतु आपने इसमें जूज सकलता पाध. इसके लिये आप जधाध और धन्यवाद के पात्र हैं. इस काम के जंद करने का जय कोछ कारज नहीं दियाध देता. जय तक जैसा साहित्य मौलुद है, तय तक यह आंदोलन जरी रहना आहिये.”

श्रीयुत श्रीकृष्णदत्त पालीवाल, जेम० जे०:—

‘आपके धासलेट-विरोधी आन्दोलन से मेरी हार्दिक सहायता-जुति थी. जेक-आध पुस्तक के धासलेटी होने-न होने के संजध में मतवेद जले ही हो, परंतु आमतौर पर मैं आपके धासलेटी साहित्य के विरोधी आन्दोलन का सदा स्वागत करता रहा. मेरा

વિચાર હૈ કિ આપને અપને આન્દોલન મેં પર્યાપ્ત સફલતા પાછ હૈ. આપકે આન્દોલન કે કારણ ધાસલેટી સાહિત્ય કે રોકને કી ઓર લોગોં કા ધ્યાન ખિંચ્યા, ધાસલેટી સાહિત્ય કે વિરોધ મેં લોકમત બના ઓર સુસંગઠિત હુઆ. ધાસલેટી સાહિત્ય કે પ્રકાશક વૈસા સાહિત્ય પ્રકાશિત કરને મેં ઝિઝકને લગે. ઇસ સફલતા કે લિયે આપ સમસ્ત સાહિત્યપ્રેમિયોં કે ધન્યવાદ કે પાત્ર હૈ.”

x x x x

શ્રી લક્ષ્મણ નારાયણજી ગર્દે સંપાદક ‘શ્રીકૃષ્ણસંદેશ’

“ઇસ આંદોલન સે ધાસલેટી પુસ્તકોં કા પ્રચાર નહીં રુકતા, શાયદ ઓર બી બદલા હૈ; પર ઇસસે સત્સાહિત્ય ઓર અસત્સાહિત્ય કા ભેદ લોગોં કી નજરોં મેં આને લગતા હૈ. યહી ઇસ આંદોલન કા નૈતિક મૂલ્ય હૈ.”

x x x x

શ્રીયુત મહેન્દ્રજી, મંત્રી નાં પ્રાં સભા, આગરા:—

“આપને ધાસલેટ-આંદોલન ચલા કર ધાસલેટી પુસ્તકોં કે સંબંધ મેં જનતા કી અભિરુચિ એકદમ બદલ દી, ઇસકે લિયે આપકો બધાઇ હૈ. ઇસમેં સંદેહ નહીં કિ અબ વૈસી પુસ્તકોં કા મંગલેવાલે બહુત હી કમ, નહીં કે બરાબર હૈ. ‘ચાંદ’ કે મારવાડી-અંક કે વિષયમેં જો સમ્મતિયાં પત્રોં મેં નિકલ રહી હૈ, મેં સમજતા હૂં ઉન-પર બી આપકે આંદોલન કા હી પ્રભાવ હૈ. એસી દશા મેં મેં આપકો બધાઇ દેના અપના કર્તવ્ય સમજતા હૂં. નાં પ્રાં સભા કી પ્રબંધ-સમિતિ ને અપની ગત બૈઠક મેં આપકે ધાસલેટી પુસ્તકોં કે વિષય મેં સમ્મેલન મેં રખે જાનેવાલે પુસ્તક કા સહર્ષ સમર્થન કિયા હૈ.”

સુપ્રસિદ્ધ ગદ્યલેખક શ્રીયુત સુદર્શન:—

“મગર અબ તો હિન્દી મેં એસી ગંદી ઓર નંગી કહાનિયાં નિકલને લગી કિ દેખ કર લજ્જા આતી હૈ. ‘ચાંદ’ કે સિતમ્બર કે અંક મેં ‘સમાજ કી ચિનગારિયાં’ ઓર મારવાડી અંક મેં ‘રામકી’ નામકી ગદ્યપેં પદેં, આપ મુંહમેં ઉંઘલિયાં દબા લેંગે. યહ સ્ત્રિયોં મેં વિદ્યા-પ્રચાર નહીં કિયા જ રહ્યા, ઉનકી રંગોં મેં જહર કે ‘ઇન્જે-કશન્સ’ કિયે જ રહે હૈં, ઉનકો બેશર્મી કે પાઠ પઢાયે જ રહે હૈં. એસી દશા મેં તો યદિ એસે પત્ર બંદ હો જાય, તો હિન્દી-સાહિત્ય ઓર સ્ત્રી-સંસાર પર બડા ઉપકાર હો. પરમાત્મા કે લિયે ઇસ બાદ કો રોકિયે, નહીં યહ હમારી પવિત્ર સભ્યતા કો ખા જાયગી. આજ યહોં એક જલસા હૈ, મેં ઇસમેં ઇસી વિષય પર એક લેકચર દેનેવાલા હૂં, ઓર એક પ્રસ્તાવ રખનેવાલા હૂં. ભગવાન હમારી રક્ષા કરે.”

x x x x

ઇન સમ્મતિયોં સે પાઠક અતુમાન કર સકતે હૈં કિ હમારા યહ આંદોલન નિષ્ફલ નહીં હુઆ. ‘ચાંદ’ કે મારવાડી-અંક કી નિંદા

आज सारा हिन्दी-संसार एक स्वर से कर रहा है। जैसा प्रतीत होता है कि हिन्दी-जगत की सुरुचि को जपरदस्त धक्का पहुँचा है, और उसकी आत्मा धासलेटी लेणकों तथा प्रकाशकों के दुर्व्यवहार से अत्यंत क्षुब्ध हो गई है। हम यह कहने की धृष्टता नहीं करते कि इस जगति का श्रेय हमें ही मिलना चाहिये। जैसा कहना असत्य होगा-अनुचित भी; पर हम छतना तो आवश्यक कहेँगे कि आज यह आन्दोलन इस सीमा पर पहुँच गया है, जहाँ उसकी उपेक्षा नहीं की जा सकती। जैसे अवसर पर हमारे अनेक समर्थकों तथा मित्रों ने हमें पत्र भेज कर तथा हमसे मिल कर अनुरोध किया है कि हम इस आन्दोलन को जराजोर चलाते रहें, हमी इसके नेता बने रहें। हमें भेद है कि धासलेटी पुस्तकों को पढ़ते-पढ़ते हम उण गये हैं, हमारे दिमाग पर उनका जहुत खुरा असर पड़ा है और आज हमारी हिम्मत उनके पढ़ने की नहीं होती, और बिना उन्हें पढ़े, इस आन्दोलन का संचालन कैसे किया जा सकता है? आन्दोलन का सूत्रपात करते हुये हमने कहा था—

“हम गन्दे साहित्य का विरोध किसी साधु-महात्मा की हैसियत से नहीं करते, बल्कि एक साधारण्य खरित्र के मामूली पाठक की हैसियत से करते हैं। साधारण्य आदमियों की तरह हम स्वयं कमजोर हैं, और इस गन्दे साहित्य से, जिसकी रचना हमारे कुछ नवयुवक लेखक कर रहे हैं, जहाँ हम अपने ही मन में विकार उत्पन्न होते हुये देखते हैं तब यह बात हमारी समझ में आ जाती है कि इस प्रकार का साहित्य वास्तव में देश के नवयुवकों के लिये कितना विधातक होगा।”

आज अपनी ओर से इस आन्दोलन का नेतृत्व छोड़ते हुये उपसंहार में हम उन्हीं जातों को दुहरा रहे हैं।

हमारा विश्वास है कि इस आन्दोलन में हमारी ओर से काफ़ी जैसी कार्रवाई नहीं हुई, जिसके लिये हमें लज्जित होना पड़े। धासलेटी लेणकों के प्रति हमने अन्याय नहीं किया। कलकत्ते के राष्ट्र-भाषा-सम्मेलन में इस विषय का प्रस्ताव भी हम लाना चाहते थे और इसके लिये हमने महात्माजी से कहा भी था और वे राज भी हो गये थे, पर पीछे विचार करने पर हमने इस प्रस्ताव को न लाना ही ठीक समझा। निम्न-लिखित पत्र जे. मद्रास के हिन्दी-प्रचारक श्री. हरिहर शर्मा के द्वारा राष्ट्र-भाषा सम्मेलन के दिन गान्धीजी की सेवा में भेजा गया था, हमारी नीति को स्पष्ट करने के लिये पर्याप्त है।

श्रीमान्,

आपसे एक प्रार्थना है कि आप अपने भाषण में भी एक ही शब्द हिन्दी की गन्दी किताबों के विषय में न कहें। उस

दिन रातको हिन्दी-कार्यकर्ताओं की मिटिंग में जब आपने मुझसे कहा था कि मैं गन्दे साहित्यके विषय में भी एक प्रस्ताव राष्ट्र-भाषा-सम्मेलन में रखूँ, मैंने यही निवेदन किया था कि यदि मैं ऐसा करूँगा, तो कुछ लोग इसका यह अर्थ लगावेगे कि मैंने धसलेट साहित्य के विरोध के लिये ही यह सारा षड्यन्त्र रखा है. इस पर आपके यह कहने पर कि कुछ लोगों के इस भ्रमपूर्ण अर्थ लगाने के कारण प्रस्ताव को छोड़ देना अनुचित होगा, मैं इस प्रस्ताव को लानेके लिये राज हो गया था, पर पीछे बहुत कुछ सोचने के बाद मैंने यही निश्चय किया कि राष्ट्र-भाषा-सम्मेलन में गन्दे-साहित्य का एक न लाना ही ठीक होगा. इसके तीन कारण हैं:-

(१) धसलेटी लेखकों पर मैं अन्याय नहीं करना चाहता. स्वागतकारिणी-सभा के मन्त्रित्व का लाभ उठा कर उनपर आक्रमण करना कायरता होगी.

(२) अंगाली जनता पर इसका खुरा प्रभाव पड़ेगा और वे सोचेंगे कि जिस हिन्दी का प्रचार हम लोग अंगाल में चाहते हैं, उसका साहित्य घटना गन्दा है.

(३) हिन्दी-प्रचार और हिन्दी साहित्य दो अलग विषय हैं. राष्ट्रभाषासम्मेलन पास तौर से हिन्दी के प्रचार के लिये है और साहित्यसम्मेलन मुख्यता साहित्यिक कार्यों के लिये. इस लिये यह प्रश्न कलकत्ते में न उठा कर हिन्दी-साहित्यसम्मेलन के आगामी अधिवेशन में उठाया जाना चाहिये.

प्रापेगेण्डिस्ट या प्रचारक की दृष्टि से तो इस अवसर पर भी मुझे धसलेट साहित्य का विरोध करना चाहिये था, पर मैं जन-धुंज कर यह मौका छोड़ रहा हूँ, क्योंकि मेरा पक्ष घटना प्रयत्न है कि इस समय दूरदर्शिता तथा संयम से काम लेने से इसमें निर्णयता नहीं आ सकती. साथ ही 'मतवाला' का कल का अंक बेजता हूँ. इसमें पड़े छिजेक दंग पर मेरी धमानदारी तथा छेदस्थ आक्षेप किये गये हैं, पर देखक ने, जैसा कि आप दृष्टेगे, अररतू और सुकरात को भी यदनाम किया है तो मुझे वह क्या गिनेगा! मन में क्रोध तो जैसा आता है कि राष्ट्रभाषा सम्मेलन में ही इसका जवाब दूँ, पर इस समय क्रोध को रोक कर अपने पक्ष को प्रयत्न करना चाहता हूँ.

मैं सज्ज आतों को विचार कर मैं एक भी शब्द धसलेट साहित्य के विरुद्ध राष्ट्रभाषा सम्मेलन में नहीं कहना चाहता. आप भी कृपा कर एक भी शब्द इस बारे में न कहें.

आपका अनारसीदास यतुर्वेदी
(डीसेम्बर-१९२६ता "विशालभारत" भांथी)

३६-आत्मबल की आत्मकथा

(लेखक:-श्री. त्रिलोकचन्द्र मेहरौना ज्येष्ठ, ज्येष्ठ, ज्येष्ठ, ज्येष्ठ)

मेरा नाम है आत्मबल. आत्मपरिग्रह देने की भाँति आप-
स्थिति नहीं, आप लोग मुझे लक्ष्मी लाति जनते हैं; परन्तु मैं
शोक की भाँति है कि आप मेरी अपेक्षा कर के अन्य देना की
उपासना करते हैं. यदि केवल मेरी आराधना करता है, तो मैं
प्रसन्न हो कर न केवल उत्सुक, परन्तु शनैःशनैः उत्सुक देशभर का
कल्याण करता हूँ. संसारपथप्रदर्शनी अत्यन्त सन्तानों का मैं
ही सृष्टिकर्ता हूँ. मेरे ही अंतर्गत शुद्धाचार, कर्तव्यपरायणता,
सहिष्णुता और त्याग हैं. मैं इसी देश के अग्रगण्य के शिष्य
पर पहुँचाता हूँ, जिसके कवि, लेखक, कृषक, श्रमजीवी, अन्वेषण-
कर्ता, शिक्षक, रसायनिक, दार्शनिक, राजनीतिज्ञ आदि मुझे
छष्टेव मान कर मेरे सामने नतमस्तक रहते और मेरे आदेशानु-
सार कार्यसंपादन करते हैं. भारत में स्वराज्यप्राप्ति के लिये अ-
हिंसात्मक युद्ध छिड़ा हुआ है और इस युद्ध के लिये सम्ये देश-
लोकों की परमावश्यकता है. संभवतः यह अत्र आपके भरितक
में अंकुरित होता है कि सम्ये देशलोक के क्या लक्षण हैं? वही
मनुष्य सम्ये देशलोक है, जो परिश्रमी, निरद्विष और सत्यव्रत
है. कारण, इसी देश आदर्श पुरुष समझ कर लोग उसके चरित्र का
अनुसरण करते हैं. आपका पुरतकावलोकेन से उतना लाभ नहीं
हो सकता, जितना मेरे शिष्य 'व्यवहार' की दिनचर्या और चरित्र
के निरीक्षण से.

मैं प्रत्येक कार्य के ध्यान, अध्यवसाय, नियमितता, अतीव-
सूत्रता तथा यथार्थता से करता हूँ. उपर्युक्त बातें देखने में तो
जड़त छोटी प्रतीत होती है; किंतु ये ही मेरी अन्तर्गत की सीखियां.
सुख की सामग्री और दुःखलता की विधात्री हैं. मन्दीसे न कि
मेरा, परन्तु राष्ट्र का स्वभाव जनता है. इनकी विशेषता ऐसी अज्ञान
है, जिससे टकराकर न मालूम कितने राष्ट्ररूपी पात नष्ट हो गये.

मैं अत्यन्त नम्र रहता हूँ. पारस्परिक वार्तालाप तथा
सांसारिक कार्यों में आत्मप्रदर्शन का तनिक भी आकाश नहीं
आने देता. इसके विपरीत आचार्य से प्रतिपक्ष में सोच कभी
ही मेरी प्रशंसा करें, परन्तु परीक्षा में निष्पक्ष ही न केवल मेरी
निंदा करेंगे, परन्तु मेरी क्षति के अपहर्ष में परिणत कर देंगे.

मैं ही मनुष्य का उत्थान करता हूँ, न कि धन, न कि लो-
हसे विनोदप्रिय और स्वार्थी जनता है. मैं ही लोगों के आकाश

से अडीअडी कठिनाइयों का सामना करा के संसार को अंकित करने-वाले महान् आविष्कार करवाता हूँ, उत्तमोत्तम पुस्तकें लिखवाता हूँ और अंत में उनकी विजयद्वंद्वी पीट कर चारों ओर उनकी यश फैलाता हूँ.

मैं ही उत्कृष्ट परिश्रम से शुद्ध, वाणिज्य और सभ्यता को परिष्कृत करता हूँ. मैं ही कठिनतम कार्य को आनंददायक और शिक्षाप्रद बनाता हूँ. अब आप पूछेंगे कि शिष्टता की शिक्षा प्राप्त करने के लिये आदर्श गुरु तथा सर्वश्रेष्ठ पाठशाला कौन हैं? उत्तर में मैं यही कहूँगा कि 'सत्य' आदर्श अध्यापक और 'येष्टा' सर्वश्रेष्ठ पाठशाला है. भन्हींकी कृपा से संभावना वास्तविकता में परिणत हो जाती है. किंतु इसके लिये भ्रष्टा की आवश्यकता है. मैं भ्रष्टा ही की सहायता से दुष्कर कार्य कर डालता हूँ. इसीने भूर्धू का विदास को जगतप्रसिद्ध कवि बना दिया. प्रतिक्षुब्ध अंतःकरण मुझे जताता रहता है कि तुम्हारी भ्रष्टा स्वप्न है, याहें इसके सृष्टि की ओर आकर्षित करे याहें कुष्टि की ओर.

सत्कार्य के लिये संकल्प-राज्य है और शुद्धि मंत्री है. अस्तु. उत्साही और परिश्रमी होने का संकल्प कर के जीवनभर आनंद से रहता हूँ. कार्यतत्परता और निर्णय से मेरे उत्साह का पता चल जाता है. भन्हींकी सहायता से मैं कठिन से कठिन कार्य और भारी से भारी संकट से भी नहीं धमरता.

मैं परिश्रम द्वारा भंडमति विद्यार्थी को प्रतिभाशाली बनाता हूँ. गोलरिमथ, रूढ़ि आदि साहित्यिक महारथियों ने विद्यार्थी-जीवन में ड्राफ्ट जमाति नहीं प्राप्त की थी. गोलरिमथ कक्षा में सदा नीचा रहता था. उसके अध्यापक और सहपाठी उसके प्रति सदा व्यंग्य शब्दों का प्रयोग किया करते थे. एक बार रूढ़ि के किसी अध्यापक ने उसके विषय में कहा था कि वह शुद्ध है और शुद्ध ही रहेगा. अति लज्जित हो घन महापुरुषों ने मेरी शरण ली. मैंने उन्हें धैर्य प्रदान किया, जिसके सहारे ये लोग कर्मक्षेत्र में प्रविष्ट हो कर सर्वसाधारण के हित के लिये अक्षय विभूति उत्पन्न करने पर कटिबद्ध हो गये और अंत में अपने विदेश में इलीभूत हुअे! यदि मेरा ड्राफ्ट लक्ष्य दृष्टिगत हो कर मनन-पूर्वक साहित्यसेवा करे, तो जीवन के अंत तक सर्वश्रेष्ठ ग्रंथ वा ग्रंथों की रचना कर सकता है. कादंबरी के लेखक महाकवि ग्राह्य और शिशुपालवध के लेखक माधु इसके प्रमाण हैं. केवल उक्त दो ग्रंथरत्नों के अध्ययन से ड्राफ्ट भी मनुष्य संस्कृत साहित्य का प्रकांड पंडित हो सकता है. उपर्युक्त दृष्टांतों से सिद्ध हुआ कि मनुष्य नैसर्गिक प्रतिभा से धतना काम नहीं कर दिभाता, जितना

प्राप्त से; और लगन ही भ्रमभक्ति का तीव्र और आलसी का उद्योगी बनाती है।

मैं सदा अपनेको किसी न किसी कार्य में लगाये रहता हूँ। यदि मैं ऐसा न करूँ, तो मेरा भस्तिष्क शैतान का कार्यालय हो जाय और मैं काल्पनिक जगत में न मालूम कितने अनिष्टों की सृष्टि कर के संसार का क्षति पहुँचाऊँ। मैं उन लोगों से सचेत रहता हूँ, जो अकर्मण्य रहते हैं। कारण, वे कल्पनातीत पाप करते और कराते हैं। अशिक्षित देशों के निवासियों में उनकी कमी नहीं है। छन्डी के द्वारा वहाँ नित्यप्रातः रात्र्याकारिणी घटनाओं हुआ करती है। केवल शिक्षा और दृष्टांत से इनका नाश हो सकता है।

वास्तविक विश्राम हाथ पर हाथ धरे बैठे रहना नहीं है। कार्यपरिवर्तन ही वास्तविक विश्राम है। अस्तु। मैंने अपना जीवन सुखमय बनाने के हेतु मानसिक तथा शारीरिक शिक्षाओं साथ साथ प्राप्त की हैं। छत्तीसे आप मुझे हृष्टपुष्ट, प्रसन्न और सदाचारी देखते हैं। पकील, डाक्टर, लेणक, अध्यापक आदि मानसिक अविकल-वर्णियों की अलुत कुछ सक्षलता शारीरिक अज्ञ पर निर्भर है।

मैं एक कार्य को एक समय में, याहो वह छोटा हो अथवा बड़ा, समग्र शुद्धिजल से करता हूँ। अंत में वह सत्य, शिव और सुंदर ठहरता है और निश्चय ही उन लोगों के कार्यों से श्रेष्ठ होता है, जो द्विविधा में पड़ कर अनेक कार्यों में अपनी शक्ति नष्ट किया करते हैं।

मैं संसार का कोष्ठ भी क्षेत्र आपत्तियों से भावी नहीं देखता। और, इसी क्षेत्र में स्थायी उत्थिति कर सकता हूँ, जहाँ मुझे कठिनाइयों से निरंतर युद्ध करना पड़ता है। संकट मेरे श्रेष्ठ उपदेशक और त्रुटियाँ श्रेष्ठ शिक्षक हैं। आपत्तियों के प्रयोग मुझे मधुर प्रतीत होते हैं। उनसे मेरी शक्तियों का विकास और पौरुष की वृद्धि होती है। पुष्प से तभी सुगंध निकलती है, जहाँ वह दबाया जाता है। मैं अनिष्टकर्ताओं के प्रति द्वेष नहीं करता; क्योंकि उन्होंने मुझे गिरा कर स्वयं उठने के लिये प्रयत्न करने का विवश किया है।

मैं आपत्तिपूर्व परिश्रम से व्यावहारिक ज्ञान, व्यावहारिक ज्ञान से विवेक, विवेक से प्रतिभा और प्रतिभा से सक्षलता प्राप्त करता हूँ। ये ही महाकवि मिहटन और शेक्सपियर की साहित्यिक सक्षलता की कुंजियाँ थीं। मैं इस मनुष्य को लाज्यहीन समझता हूँ, जिसका मार्ग कंटकाक्षीर्ण नहीं है। इसमें व्यावहारिक ज्ञान आदि शुभ हो ही नहीं सकते। वह कार्यसंपादन के समय दूसरों

કી મનોવૃત્તિ કે અવગત નહીં કર સકતા. યહી કારણ હૈ કિ દીનેં કે બાલક ધનિકોં કે બાલકોં કી અપેક્ષા ઉન્નતિશીલ હોતે હૈં.

જખ મેં કિસી મહાન્ કાર્ય કે પ્રારંભ કરતા હૂં, તો લોગ મેરા ઉપદાસ કરતે હૈં. યદિ મેં ઉનકી બાતોં પર બુરા માન કર ઉનસે લડ બેઠૂં, તો વે મુઝે અવશ્ય ક્ષતિ પહુંચાવેગે. મેં અપને આશય કે નહીં ત્યાગતા ઔર શાંતિપૂર્વક ન કેવલ ઉનકી બાતેં હંસે કર ટાલ દેતા હૂં, વરન્ ઉનકી આલોચના સે લાભ ઉઠાતા હૂં. અંત મેં વે લોગ મેરી સફલતા દેખ કર આશ્ચર્યાન્વિત હોતે હૈં ઔર મેરી પ્રશંસા કિયે વિના નહીં રહતે. વિના આલોચના કે વૈજ્ઞાનિક, સાહિત્યિક આદિ કિસી ક્ષેત્ર મેં બી સફલતા નહીં મિલ સકતી.

મેં જાનતા હૂં કિ કૈસે ધન કા ઉપાર્જન, એકત્રીકરણ તથા વ્યય કિયા જાતા હૈ. ધન હી સે મેરે ન્યાય, સત્યવૃત્તિ, દૂરદષ્ટિ, મિતવ્યયિતા તથા આત્મબલિદાન કા પતા ચલતા હૈ. કિસીકા કષ્ટ દે કર ધનોપાર્જન કરને કે માર્ગ કા મેં અવલંબન નહીં કરતા. કારણ, મેં સમજતા હૂં કિ જો દુસરોં કે સ્વત્વોં કા અપહરણ કર કે ધન એકત્ર કરતા હૈ, વહ ઉનકો તો કષ્ટ દેતા હી હૈ, પર આપ બી સુખ નહીં ભોગતા. આત્મા કા નાશ કર કે ધનસંચય કરનેવાલે કે ધિક્કાર હૈ. સર્વશ્રેષ્ઠ શિક્ષા વહ હૈ, જો આત્મબલિદાન કા પાઠ પઢાતી હૈ. નિકૃષ્ટ શિક્ષા વહ હૈ, જો મનુષ્ય કો સ્વાર્થી બનાતી હૈ.

મેં નિકટસ્થ એવં ક્ષણિક લાભ કી જરા બી ચિંતા ન કર કે દૂરસ્થ તથા સ્થાયી લાભ હસ્તગત કરતા હૂં. ઇસકી કુંજ કેવલ આત્મત્યાગ હૈ. મેં પ્રત્યેક ક્ષેત્ર મેં સત્યવ્રત રહતા હૂં. ઈસી કારણ ચતુર્દિશ મેરી ખ્યાતિ ફેલતી હૈ. લોગ મુઝે વિશ્વસનીય સમજ કર મુઝસે વ્યવહાર કરતે હૈં. અસ્તુ. મેં દિન દૂની રાત ચૌગુની ઉન્નતિ કરતા હૂં.

ભાઇયો ! ઉત્પન્નભોજી ઔર અપવ્યયી કબી મત બનો. એસે લોગ અનેક દુર્ગુણોં કે શિકાર હો જાતે હૈં. સ્વતંત્રતા ઉનસે કોસોં દૂર ભાગતી હૈ. જિનકી ઘેલી મેં રૂપયા નહીં હૈ, આવશ્યકતા પડને પર ઉનસે કૌનસા જઘન્ય સે જઘન્ય પાપ નહીં હો સકતા ?

વે સ્વામી વા ઋણદાતા કી કઠિન સે કઠિન શર્તોં પર રાજી હો જાતે હૈં ઔર કામ ન મિલને પર ઈતને હતથાક હો જાતે હૈં કિ કુંજ કરતે ધરતે નહીં જાનતા. કબી કબી તો વે આત્મહત્યા તકે કર ડાલતે હૈં.

મેરી સંપત્તિરૂપી અટ્ટાલિકા કુસમય આદિ દૈવી પ્રકોપોં સે જર્જર નહીં હોતી; ક્યોંકિ મેં મિતવ્યયિતા, દૂરદષ્ટિ, વ્યવસ્થા આદિ કલાઓં કો ઉસકી મરમ્મત કે લિયે બુટાયે રહતા હૂં. ઇસ

कार्य को सर्वप्रथम मैंने मितव्ययिता की दृष्टिसे मेरे सौंप रक्खा है। आप पूछेंगे, यह क्यों? मुझे वही विश्वसनीय और उच्च-पंथीया ज्ञानी। सुनिचे, वह दूरदृष्टि की कन्या है, संयम की पहन है शांति और उदारता की माता है।

मैं प्रलोभनों में यथाशक्ति नहीं दूँसता। कहीं एक बार भी उनके यत्न में आ जाऊँ तो मुझमें क्षुरी आदतों का अंकुर अवश्य जन्म जाता है, जो पहले पहले कुछ काल में विशाल वृक्ष की नाभ हो जाता है। यदि मैं प्रलोभनों से अलग जाऊँ और तब संसारभर की क्षुराध्यां ऐक्य हों, तो भी वे मेरा कुछ नहीं बिगाड़ सकतीं। इस अवस्था में मेरे हृदयदुर्ग की भीत घटनी दृढ़ हो जाती है कि इसमें प्रलोभन की भरीनगन के गोलों की पौछार जरा भी असर नहीं करती और वह आप ही आशी हो कर शांत हो जाती है।

सांसारिक शांति का मूल केवल विश्वास है। शोक ! इससे अभाव में कलह और असंतोष की अग्नि ने प्रज्वलित हो कर न मालूम कितने राष्ट्रों और व्यक्तियों को नष्ट कर डाला। अस्तु। मैं सहव्यवहार से प्रीति, प्रीति से विश्वास, विश्वास से संगठन और संगठन से राष्ट्र की सृष्टि करता हूँ।

मैं आत्मालिमानशी कवच धारण कर के प्रतिष्ठा प्राप्त करता हूँ और प्रतिष्ठा से उन्नति करता हूँ। जैसा मैं अपनेको समझता हूँ अंत में वैसा ही पाता हूँ। जो मनुष्य अपनेको तुच्छ समझता है, वह न केवल अपनी दृष्टि में, वरन् दूसरों की दृष्टि में भी नीच हो जाता है। आत्मालिमान से धर्म, स्वच्छता, स्वतंत्रता, सत्यवृत्ति आदि गुणों का प्रादुर्भाव होता है।

मैं अधिक पुस्तकें नहीं पढ़ता। ऐसा करने से मेरे भस्तिष्क में विकृति उत्पन्न हो जाती है; इसमेंसे उपयोगी सामग्री तो निकल जाती है और इसके स्थान में उजड़ आगुल भर जाती है। जो कुछ मैं पढ़ता हूँ, उस पर बहुत मनन करता हूँ और उसे व्यवहार में लाने की यथाशक्ति चेष्टा करता हूँ। मैं उन पाठकों में नहीं हूँ, जो अध्ययन में सुगमता देखते हैं। वे सदा इस पुस्तक को पसंद करते हैं, जिसमें सज प्रकार की बातें मिलती हैं और जिसके अध्ययन से भस्तिष्क पर जरासा भी ज़ोर नहीं पड़ता। इसका परिणाम यह होता है कि उनके भस्तिष्क का विकास नहीं होता और वे दूधमंड़ूक रह जाते हैं।

मैं पठनवृत्ति धासलेटी साहित्य से कभी नहीं करता। इस साहित्य ने असंख्य कुमार-कुमारिकाओं को नष्टकरि कर डाला।

और कितनों को तो कुमार्ग में डाल कर उनसे आत्महत्या तथा परहत्याओं करवायी हैं। आजकल प्रत्येक देश में घसकी आठ सी आ गयी है। यदि यह जड़ती जगगी, तो निश्चय ही लविष्य में तटस्थित पुष्पवती लताओं में वे वृक्षों को नष्ट कर डालेगी। घसके शकने के लिये सुदृढ प्रशस्त पाँध की नितांत आवश्यकता है। मुझे प्रतिभावान् लेखक की कहानी पढ़ने से मानसिक आनंद प्राप्त होता है। मैं उपन्यास का जड़त पढ़ना ठीक नहीं समझता; क्योंकि कि घससे अनिष्टकारिणी लावनाओं उत्पन्न होने की संभावना है। संयम के साथ घस प्रकार का आनंद तो अच्छा है, परंतु अधिक से अशुर्लु हो जाता है।

मैं शिक्षा घस लिये प्राप्त करता हूँ कि जिस कार्य को करें, उसे पूर्ण से करें। शिक्षित होने के कारण मैं अध्यापक से ले कर श्रमजुषी तक का काम कुशलता से करता हूँ। मैं विद्या को जानने में बिकने की वस्तु नहीं समझता, जिसका मैं अधिक से अधिक मूल्य पाने की प्रयत्न करें। मैं तो उसे आत्मोत्कर्ष का साधन समझता हूँ। लोग उससे अधिक से अधिक धन उपार्जन करने की आशा करते हैं। आधुनिक शिक्षा प्राचीन से भिन्न भिन्न हो गयी है कि मातापिता विद्या का जानने में कम मूल्य देण कर अपने बालकों को पाठशालाओं से उठा लेते हैं और एक-दूसरे से कहते हैं कि आजकल बालकों को स्कूल कालेजों में पढ़ाना बिल्कुल व्यर्थ है; क्योंकि शिक्षित होने पर उन्हें पेटभर भोजन भी नहीं मिलता।

मेरे भक्ति के विकास तथा चरित्रनिर्माण पाठशाला की शिक्षा की अपेक्षा अनुभव से अधिक होता है। माध्यमिक काल के भारत में पठनपाठन आजकल के देणते कहीं न्यून था, फिर भी उसमें महाराष्ट्र प्रताप, शिवाज जैसे रणकुशल और भीरुल और टोडरमल सरीजे राजनीतिविशारद हो गये हैं। अकबर स्वयं अपढ था, किंतु जयपन के दुःखों और संकटों ने उसे कूटनीतिज्ञ बना दिया था।

मेरा चरित्र, पुस्तक वक्तृता अथवा उपदेश की अपेक्षा दृष्टांत से अधिक प्रभावित होता है। कारण, नेत्र अन्य छद्रियों की अपेक्षा भक्ति पर गहरा चित्र चित्रित है। जज मैं किसी महापुरुष को कोष काम करते देणता हूँ, तज स्वभावतः मेरा चित्त उसकी ओर आकर्षित हो जाता है और मैं उसके अनुगामी होने का यथाशक्ति प्रयत्न करता हूँ। जुद्धदेव, भक्त प्रियत, दयानंद आदि महात्माओं के दृष्टांतों की ने उनके शिष्यों में अमोघ शक्ति भर दी थी, जिसके जल पर उन्होंने अपने मत का प्रसार देशदेशांतरों में

किया। महात्मा गांधी के त्याग और अति सरल जीवन ने न केवल भारत को अपितु अभिल संसार को अपना भक्त बना लिया है।

स्वभावनिर्माण के लिये मैं मातापिता का जडा कृतज्ञ हूं। मैंने अध्यापकों से धृतिना नहीं सीखा, जितना उनसे। मैं उनकी कृतियों को जडे ध्यान से देखा करता था और अज सांसारिक जीवन में प्रविष्ट होने पर भी उन्होंने दोहराया करता हूं। मेरा नैतिक स्वास्थ्य शारीरिक की तरह धर ही की शिक्षा से बना है। मेरे मातापिता निर्दोष चरित्र के सिवा स्थावर वा जंगम किसी प्रकार की संपत्ति नहीं छोड गये हैं। यही मेरे लिये कुंजर के कोष से भी जड कर है।

स्वभाव ही मेरा मुख्य धन है। इसी पर मेरा हितअहित, उन्नतिअवनति सज कुछ निर्भर है। मेरी स्थायी प्रतिष्ठा मेरे जल, बुद्धि, विद्या, धन आदि से नहीं होती, वरन् निष्कपट व्यवहारसे। सुनिश्च, भस्तिष्क विना हृदय के, बुद्धि विना चरित्र के और अतुरता विना उदारता के केवल नृशंसता ही के प्रवर्तक हैं। यद्यपि मेरा हृदय शुद्ध है, तो भी मैं अपने तथा दूसरों के हित के लिये शांत और गंभीर रहता हूं। कारण, मैं समजता हूं कि जे अनुष्य शांत और गंभीर है, वही प्रसन्नचित्त रहता है और वही जारी से जारी आपत्ति को पार कर जता तथा जडे से जडे शत्रु को पराजित कर देता है।

अज मैं अपनी रामकहानी सुना चुका। आशा है, मेरी धृष्टता तथा त्रुटियों को क्षमा करेंगे, और मेरे चरित्र से लाभ उठा कर आत्मोन्नति की ओर अग्रसर होंगे।

(“माधुरी”ना ऐक अंकमांथी)

૩૭-નાનીશી માગણી

કાઠિયાવાડનાં ગામડાંમાં બેકાર ભાઈબહેનોને
કામ આપવાની સાદી યોજના

કાઠિયાવાડ-ગુજરાતનો કૃષ્ણવાયેલા વર્ગ અને વેપારી આલમ અમારી કાઠિયાવાડની કપાસ-સંગ્રહની યોજનાને ફળીભૂત કરવામાં તેમના તરફનો ફળો આપે તે અર્થે નીચેની યોજના અમે વિચારી છે:-

(૧) જેને સવડ હોય તેમણે પોતે પહેલી વીણીનો દોઢલો કપાસ કુટુંબદીઠ ત્રણ મણુ સંધરવો. તેને હાથચરખાથી લોદી કે લોદાવી, હાથે પીંછ લઈ કે બીજ પાસે પીંજવી, ધરનાં માણસોએ કાંતી લઈ અગર પડોશી પાસે કંતાવી તેનું કાપડ વણાવી રંગાવી છપાવી વાપરવા નિશ્ચય કરવો ને તેને અમલમાં મૂકવો.

(૨) ગુજરાત કાઠિયાવાડના કૃષ્ણવાયેલા વર્ગના તથા વેપારી ભાઈઓ અને બહાર પરદેશ વસતા ભાઈઓ જે પોતે કપાસ સંધરી ન શકે, તેમની વતી અમારું કપાસ-સંગ્રહ કાર્યાલય રૂપીઆ દશ મોકલ્યેથી પહેલી વીણીનો દોઢલો કપાસ સંધરશે; અને તેને કાઠિયાવાડની ગરીબ કાંતનારીઓ પાસે પીંજવી, કંતાવી અને ગરીબ વણકર પાસે વણાવી, અમારા ઉદ્યોગ-મંદિરમાં રંગાવી છપાવી, સીલાઈ કરાવી તૈયાર કાપડ તેમને પહોંચાડવાની તજવીજ કરશે. આવું કાપડ સુતરના આંક ૮ થી ૧૨ સુધીનું હશે. ઉદ્યોગ મંદિરમાં બનતા સફેદ તથા રંગેલ છાપેલ કાપડ વિષે માહિતી પૂરી પાડવામાં આવશે. આ પ્રકારના સભાસદોની દાખલ રીતે ૩. ૧) વ્યવસ્થાપનર્થ બદલ લેવામાં આવશે. એટલે તેઓ ૩. ૧૧) મોકલી આ યોજનામાં જોડાઈ શકશે.

આ ત્રણ મણુ કપાસમાંથી બનાવેલું કાપડ એકસો વાર લગભગ થશે, અને કપાસમાંથી કાપડ બનાવતાં સુધીની મજૂરી તેમની પાસેથી કાપડ મોકલતી વખતે ૩. ૧૦) બાદ કરી વસુલ લેવા પ્રબંધ થશે.

(૧) પોતે કપાસ સંધરી અગર અમારી મારફત કપાસ સંધરાવવાથી દરેક ત્રણ ત્રણ મણુ કપાસ દીઠ કાઠિયાવાડમાં ૩. ૨૫ની મજૂરી પહોંચાડવાનું પુણ્ય મેળવી શકાશે. (૨) કાઠિયાવાડમાં સવાલાખ રેટિયા સહેજે ચાલે તેમ છે, તેમને ચાલુ કરવા, ચાલુ રાખવા, આ સિવાય બીજો રસ્તો નથી. (૩) અમારી મારફત બીજા પ્રકારે બે જણુ કપાસ સંધરાવે તેથી એક રેટિયાને કાયમ એક વર્ષ કામ આપી શકાય છે, ને તેની કમાણી ધરકામ ઉપરાંત વાર્ષિક પચીસ રૂપિયા થાય છે, (૪) ૧૧) ૩. મોકલી પોતા વતી કપાસ

અમારી મારફત સંધરાવનારને જય સ્વદેશી અઠવાડિક ૩. ૧)
ઓછો લઘુ એટલે ૩. ૫)ની બદલીમાં ૩. ૪)માં આપવાનો પ્રબંધ
પણ કરવામાં આવ્યો છે. લિ. સેવકો

રામજી હંસરાજ,
હરિલાલ ગોવિંદજી પરીખ

૩૮-બળદના શિંગડાના રોગનો ખાસ ઉપાય

(લેખક:-શ્રી. અમથાલાલ પ્રભુરામ રાવળ.)

બળદને માથામાં એક જાતનો જીવડો થાય છે તે કાળો ને લગભગ બે ઈંચ લાંબો હોય છે. તે શિંગડામાં ઉતરવાથી શિંગડું નમે છે, બળદને હેરાન કરે છે, જેને કંજોડી થઈ કહે છે. તે સારામાં સારા બળદને વિશેષ થાય છે. તે બળદોને મરી ગએ છુટકો થાય છે; અગર શિંગડું કપાવે છે તો કંઈ સહેજ આરામ થાય છે; પણ બળદનો મોભ બગડી જાય છે. તેના સહેલો ઉપાય એક કોઈ જંગલી માણસ પાસેથી હાથ આવવાથી છ સાત બળદોને અનુભવ કર્યાથી મટયું છે; તેમજ કદાપિ મૂળમાંથી શિંગડું ચસકયું હોય, નસ તૂટી હોય, નાકમાંથી રૂધિર ઝરતું હોય તો પણ આ ઉપાયથી મટે છે. તે નીચે મુજબ:-મેથી જેટલી જોઈએ તેટલી ઝીણી દળવી. રાત્રે પાણીમાં પલાળી મૂકવી. તેમાં એક શેર મેથી હોય તો નવટાંકના આશરે મીઠું નાખવું, વધુ પડે નહિ તે દિસામે પલાળવી. સવારે બળદના અડધા કપાળથી લેપ થઈ કરવો ને જે શિંગડાને ડાળ લાગ્યો હોય તે તરફ ચામડી ને વાળ હોય ત્યાં સુધી જાડો બરોબર શિંગડાના ફરતો લેપ કરવો. એવો લેપ ત્રણ દિવસ કરવો. તેને ઉખાડવો નહિ, એના મેળે ઉખડી જાય તો ભલે. લેપ ઉપર લેપ કર્યો જવું. એથી જીવડો મરી જાય છે ને આરામ થાય છે. શિંગડું ચસકયું હોય છે તો પણ ઉપર પ્રમાણે કરવાથી મટી જાય છે. લેપ કર્યા પછી બળદ કોઈ જગોએ શિંગડાથી ખજે નહિ તેવું પાંચ દિવસ સાચવવું.

ઉપરનો ઉપાય બંને રીતે મારા બળદોને પણ અજમાવ્યો છે; તેમજ બીજા ચાર પાંચ બળદોને અજમાવ્યો છે. મારા એક બળદને તો તોફાનથી શિંગડું તેના યૂજમાંથી ભાંગ્યું હતું તે તદ્દન જીવું હાલતું હતું ને બન્ને નસકોરામાંથી રૂધિર વહે જતું હતું. તેવું પંદર દિવસ રહ્યું હતું, પણ પાંચ દિવસ લેપ કરવાથી મજબૂત થઈ ગયું. સહેજ દળકતું રહી ગયું છે, પણ મજબૂત થયું છે. બીજો ઉપાય અજમાયદ્દ પાંચ સાત દોરોને થશે એટલે જણાવીશ.

૩૧-આંખનાં આકર્ષણ

(લેખક:—શ્રી. વ્રજલાલ દ. મહેતા)

જગતની અલૌકિક રચના, સંસારના અનેક પ્રપંચભર્યા વમ-
જામાં ગોચાં ખાતો માનવી શાંતિ અર્થે આમતેમ ભટકે છે. ભ્રમિત
મગજવાળાને ક્યાંય આશ્રય મળ્યો નહિ; એને કોઇ વિશ્રાંતિસ્થળના
ખાંકડા શાંતિ ન આપી શક્યા. તેનું મન એકાગ્ર થવાની જરૂર
હતી. કારણ કે તેની માનસિક ઉપાધિઓએ તેના મનને વિહ્વળ
કરી મૂક્યું હતું. તે આ માનસિક રોગના નિવારણાર્થે આમતેમ
ભટકતો હતો.

x x x x

વાતાવરણનાં અનેક આંદોલનો તેના કાનના પડદામાં ધ્રુજારી
ઉત્પન્ન કરતાં હતાં. પરંતુ શહેરના રાજભાગે પરના ચાલુ વ્યવ-
હારની ધમાલમાં એ ક્યાંય સંતાઇ જતાં હતાં. ચલિત થયેલા મગજ-
માં ફક્ત આ આંદોલનો નાની એવી એક ભ્રમણાજ ઉત્પન્ન કરી
શકતાં હતાં.

x x x x

કાનના પડદાને ધ્રુજવનારાં આંદોલનોને બદલે તેની આમતેમ
જોતી આંખોને વશ કરનાર કોઈ દિવ્ય સ્થળની જરૂર હતી.

x x x x

રખડતો માનવી એકાએક અટક્યો. એની આંખ એક વિશાળ
અને આકર્ષક ઈમારતના પ્રવેશદ્વાર ઉપરના પાટીઆ પર અવતરણ-
માં લખેલા વાક્ય પર સ્થિર થઇ ગઇ.

પાટીઆ પર લખ્યું હતું: “પધારો! સંસારની કડવી મીઠી
વાતોથી ભ્રમિત બનેલા તમારા મગજને અહીં શાંતિ મળશે. કૃત્રિમ
અને ક્ષણિક સુખોના મૃગજળ સમા સરોવરને શોધવા જતાં થાક-
થી વ્યથિત થયેલી-વિહ્વળ બનેલી તમારી માનસિક શક્તિને અહીં-
ના વિશુદ્ધ જ્ઞાનામૃતથી જરા શાંત અને શક્તિવાળી બનવા દો.

તમારા વિચિત્ર પ્રકારના પ્રપંચોભર્યા જીવનને થોડી વાર તમારા
માનસિક કલ્યાણાર્થે બાબુપર મૂકી આ પવિત્ર જ્ઞાનામૃત સમી વહેતી
જ્ઞાનગંગામાં એકાદ ડૂબકી તો મારવા દો! તમારા અનેક પ્રકાર-
ની ધડભાંગ કરનારા જીવનને. એકધારા જીવનની જરા ઝાંખી તો
થવા દો! પુસ્તકાલયનું તમને તમારા જીવનના કલ્યાણ માટે કાયમ-
નું આમંત્રણ છે.”

x x x x

માનવી સડસડાટ પગથીયાં ચઢ્યો અને પુસ્તકાલયની અંદર

દાખલ થઈ ગયો. પુસ્તકાલયની અંદર જઈ આમતેમ જોતાંજ શાંતિ આપે, વિચારને કસોટીએ ચઢાવે, દિલને રીઝવે એવાં અનેક મહાત્માઓનાં બોધવચનોએ તેના હૃદયમાં કોઈ અલબ્ધ શાંતિનો સંચાર કર્યો. મહાત્માઓનાં બોધવચનોએ તેની આંખમાં પવિત્રતાનું અંજન આંખનું. પરિણામે તેની તીવ્ર લાગતી આંખોએ કોમળતા ધરી.

અનેક પ્રકારનાં સાત્ત્વિક ચિત્રો, અનેક પ્રકારના ઉત્તમોત્તમ સહૃદયો, માસિકો, જાત જાતનાં વર્તમાનપત્રો જોવામાં તે એવો તો ગુંધાઈ ગયો કે જગતનાં-સંસારનાં તેને ચટકાં ભરતાં દુઃખને બદલે શાંતિ અને જ્ઞાનામૃતથી ઉપજતા પવિત્ર સુખનો દિવ્યાનંદ તેણે અનુભવ્યો! સંસારની વિચિત્રતાને ભૂલી પોતે કોઈ દિવ્ય સૃષ્ટિમાં વિહરતો હોય એવો ભાસ તેને થયો. કેટલાક કલાક સુધી તે આ દિવ્ય સૃષ્ટિ સમા પુસ્તકાલયમાં-જ્ઞાનમંદિરમાં ક્યાંય અલોપ થઈ ગયો!

x x x x

એનો એજ માનવી રાજમાર્ગના ફૂટપાથ પર આવી પહોંચ્યો. એની ચાલમાં વ્યવસ્થા હતી. એની આંખોમાં કોમળતા હતી. મુખ ઉપર આંખું સ્મિત વિલસી રહ્યું હતું. ચહેરો કંઈક નહોતો પણ આનંદિત અને સૌમ્ય હતો. કપાળ પર કલુષિત વાતાવરણના થર નહોતા ખડકાયા, પરંતુ દિવ્ય વાતાવરણની પવિત્રતાની પ્રભા ઝળહળતી હતી. સંસારની અનેક લાગણીઓને વશ થઈ ગયેલો માનવી અત્યારે છૂટા હતો. તે અત્યારે સંસારનું દૂરથી નિરીક્ષણ કરનારો હતો. જ્ઞાનમૃતના એ અભેદ કિલ્લામાં સંસારનાં એકસામટાં બેદી તત્ત્વોનો દૂમલો પણ તેના પર અસર કરી શકે તેમ નહોતું. તેથીજ ધડી પહેલાંનો ભટકતો માનવી અત્યારે સ્થિર અને નિર્ભય હતો.

x x x x

રાજમાર્ગને સામે કિનારે ઉભેલાં વૃક્ષો પર આછી નજર ફેરવતાં માનવી મનમાં ગણગણ્યો: “મારા અશાંત અને અસ્થિર મગજને શાંત અને સ્થિર કાણે કયું? રસ્તા પરની કોઈ ધમાલ મને ન આકર્ષી શકી. મારા થોડા ઘણા જ્ઞાન ઉપર સંસારનાં પ્રપંચી પડજો ફરી વળ્યાં હતાં, તેને પુસ્તકાલયના પ્રવેશદ્વારના પાટીઆપર લખેલાં વાક્યે તોડી નાખ્યાં, દૂધમાં સાકરનું મિશ્રણ થયું. મારે રહ્યું સહ્યું જ્ઞાન સતેજ થયું અને હું પુસ્તકાલય તરફ આકર્ષાયો. મારી આંખોને એ જ્ઞાનમંદિરનાં અજબ આકર્ષણ થયાં. ભ્રમિત મગજ કરતાં કંઈક આંખોને જશ મળ્યો. વાતાવરણનાં આંદોલનો કરતાં આંખનાં આકર્ષણ જીત્યાં અને મારે ગાંડપણની ઉઠી ખામમાં પડી ગંદુ બનવા જતું, અધમતાએ પહોંચવા જતું રચૂળ શરીર પુસ્તકાલયરૂપી જ્ઞાનગંગા તરફ વળ્યું અને તેમાંના જ્ઞાનામૃતનું

મહાપાન કરીને પવિત્ર બન્યું; મને રસ્તો બુલ્યાતું જ્ઞાન થયું ને હું પડતો પડતો બચ્યો !

x x x x

પ્રભુને નમ્ર પ્રાર્થના છે:-પડતાને બચાવનાર થોડા જ્ઞાનને લઈ અનેક ઘડભાંગ કરી ચાકેલા અને ભ્રમિત બનેલા મગજને અનુપમ શાંતિ બક્ષનાર એ પુસ્તકાલયનો દિનપ્રતિદિન ઉત્કર્ષ થાઓ, અને જ્ઞાનગંગા સમી એ પુસ્તકાલય પ્રવૃત્તિનો પ્રવાહ અખંડિત વધી કરી અમને અને અમારા દેશને સદાય પવિત્ર અને ઉચ્ચ ક્રાંતિએ ચઢાવો !
“અસ્તુ !” (“ પુસ્તકાલય ” માસિકમાંથી)

૪૦-સોવીએટ રશિયાનું બાલ-સાહિત્ય

(લેખક:-શ્રી. નર્મદાશંકર વ. દ્વિવેદી)

આજે સારાયે વિશ્વમાં સોવીએટ શાસનપદ્ધતિ અને સમાજ-વ્યવસ્થાએ જેટલું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તેટલું બીજા કશાએ ખેંચ્યું નથી. તેથીજ આજે હિંદમાં પણ સોવીએટ રશિયા સંબંધી વિપુલ સાહિત્ય આવે છે અને વંચાય પણ છે. અને આ સાહિત્યના વાચકો યુવાનોજ છે એમ નથી પણ તમામ કક્ષા અને શ્રેણીના લોકો છે.

સોવીએટ રશિયામાં અમલમાં મુકાયેલા અને સફળ થયેલા લાગતો સમાજવાદનો અખતરો કેવા પ્રકારનો છે, તેનાં મૂળ તત્ત્વો કયાં છે, સમાજને તે કઈ રીતે ઉપકારક થઈ પડે એમ છે અને એવાજ સમાજવાદ અન્ય દેશોમાં પણ સ્થપાઈ શકે કે કેમ, એ પ્રશ્ન તમામ વિચારવંત અને સમાજશાસ્ત્રના વત્તાઓછા અભ્યાસીને જરૂર વિચારમાં નાખે એવો છે.

સોવીએટ શાસનપદ્ધતિ અમલમાં આવ્યાં ૧૦ કરતાં વધુ વર્ષો થઈ ગયાં છે. તેનો દશવર્ષી ઉત્સવ પણ ઉજવાઈ ગયો; એટલે હાલને માટે તો એ અખતરો વ્યવહારમાં સફળ થયો છે, એમ ચોક્કસપણે કહી શકાશે.

સમાજવાદીઓએ માત્ર શાસનપદ્ધતિમાં પલટો કર્યો છે એમ નથી, પણ તેમણે તો સમાજવ્યવસ્થામાં પણ ફેરફાર કર્યો છે-અત્યંત જબરદસ્ત ફેરફાર કર્યો છે. અને સમાજવ્યવસ્થામાં બધી બાબતોનો, વ્યવહારની બધી શાખાઓનો સમાવેશ થાય છે.

સમાજવાદનો આદર્શ માત્ર ગણી ગાંડી વ્યક્તિઓ કે કુટુંબો અનેક માણસોને ચગદીને ઉપર આવે તે પ્રયા તોડી પાડવાનો છે, અનેક માણસોના શ્રમે થોડાઓ મોજ માણે તે અટકાવવાનો છે; પણ સમગ્ર સમાજ એટલે કે દરેકે દરેક વ્યક્તિ એકસરખી રીતે

સુખનાં સાધનો મેળવી શકે, એકસરખી સ્વંત્રતા ભોગવી શકે, પોતાના શરીર અને મનના વિકાસ માટે એકસરખી તક મેળવી શકે તે પ્રકારની રચના ઉભી કરવાનો છે.

આ આશય આપણા પ્રાચીન સૂત્ર વસુધૈવ કુટુંબકમ્ને બરાબર મળતો આવે છે. પ્રાચીન કાળમાં આ સૂત્રનો વ્યવહારમાં અમલ થતો હોય એવા દાખલા મળતા નથી, પણ સોવીએટ રશિયામાં અત્યારે તેનો અમલ થઈ ચૂક્યો છે એ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનની બાબત છે.

સમાજવાદીઓ નવીજ સમાજરચના કરવા માગે છે એટલે તેઓ સમાજના મૂળ બંધારણમાંજ પોતાના વિચારો અને આશયો દાખલ કરવા મથે, એમાં નવાઈ નથી. આ કારણથી તેઓ ઉગતી પ્રજાની કેળવણી સમાજવાદના ધોરણે ઘડી રહ્યા છે. કારણ કે બચપણમાં જે સંસ્કારો અપાય છે, જે સંસ્કારોની છાપ પડે છે, તે મોટા થયા પછી ભૂંસાતી નથી.

આ પ્રમાણે ત્યાં બાળકોને બચપણમાંથીજ સમાજવાદનું ધાવણ ધવરાવવામાં આવે છે. શિવાજીને જેમ તેની માતા જીજ્ઞાષાએ બચપણમાં હાલરડાં ગાઈને વીરતાનો પાનો ચઢાવ્યો હતો, વીરતાના સંસ્કાર પાડ્યા હતા, તેવીજ રીતે સોવીએટ રશિયાનાં બાળકોને બચપણમાંથી સમાજવાદના સિદ્ધાંતોમાં ઉછેરવામાં આવે છે.

બાળકોને માટે ત્યાં ખાસ સાહિત્ય તૈયાર કરવામાં આવ્યું છે. તેમાં પણ મુડીવાદનાં અનિષ્ટો, કામદારોની કેમનસીબ હાલત અને તે દૂર કરવા માટે સમાજવાદની સ્થાપના, આ બાબતો મુખ્યત્વે ચર્ચા હોય છે. આ સાહિત્યમાં મોટા મોટા રાજ્યોનાં કે શ્રીમંતોનાં કે ધર્મગુરુઓનાં ભક્તકદાર, સામાન્ય માણસને આંજી નાખે એવાં, કે તેમની મહત્તાને આગળ પાડે એવાં વર્ણનો કે ચિત્રોને સ્થાન નથી. આ સાહિત્યમાં તો આપખુદ મુડીદારો, રાજ્યો અને સત્તાઓની સામે થયેલા કામદાર વર્ગનું દુઃખ ચિત્ર રજૂ કરવામાં આવે છે. જે જે દેશોમાં જે જે પ્રસંગે કોઈ પણ અમુક પક્ષ કે વર્ગની સ્થાપિત સત્તા સામે બળવો થયો હોય તે તે પ્રસંગોનાં ચિત્રો અને પ્રસંગો આપ્યા હોય છે.

અહીંના બાલસાહિત્યની જેમ તેમાં આકાશી પરીઓની કે પાતાળની પ્રેમદાઓની કે જદુઈ ઘોડાની કે રાજાને સાત રાણીઓ હતી, તેમાં એક માનેતી અને છ અણમાનેતી એવી અર્થ વગરની વાર્તાઓ, કે બાળકોને ભડકાવનારી અને બચપણથીજ તેમનામાં ભૂતપ્રેતની ખીક દાખલ કરનારી ભૂતપ્રેતની વાર્તાને સ્થાન નથી. તેમ તેમાં નસીબ ઉપર આધાર રાખવાથી બંધુ થાય છે, પુરુષાર્થની કોઈ કિંમત નથી, નસીબજ બળવાન છે, ધૈર્યજ બધાંનો કર્તાહર્તા અને સરમુખત્યાર છે, આ જગત ખોટું છે, આ જીંદગી કોઈ કામની

નથી, આ દેહ નાશવંત છે, પરલોકજ સારો છે, વગેરે અવળી રીતે સમજાવેલી અને મનુષ્યના જીવનની ધાતક તેમજ જીવનને પુરુષાર્થ-હીન, ઉત્સાહહીન અને આનંદહીન બનાવનારી આખ્યાયિકાઓને પણ સ્થાન નથી.

પણ મૂઢી મજૂરીના ઝઘડાને તેમાં સ્થાન છે, કામદારોના સંગઠનથી ધારેલી સિદ્ધિ મેળવી શકાય છે એવું તેમાં બતાવવામાં આવ્યું છે. પુરુષપ્રયત્ન કરવાથી મનુષ્ય આગળ વધી શકે છે, સમાજની રચના ઈશ્વરકૃત નથી તેમ ફેરફાર ન થઈ શકે એવી નથી, પણ મનુષ્યકૃત છે, અને ફેરફાર થઈ શકે એવી છે; માટે લમણે હાથ ઢબ નસીબને દોષ ન દેતાં પુરુષાર્થ કરવાનો તેમાં ઉપદેશ છે.

વહેંચેને બદલે તેમાં વિજ્ઞાનથી થતા લાભની વાતો કરવામાં આવી છે. યંત્ર ખરાબ છે એવી દલીલ તેમાં નથી થતી, પણ યંત્રની માલેફી વ્યક્તિગત આવી પડવાથી મૂઢીવાદની ઉત્પત્તિ થાય છે અને એ મૂઢીવાદના નાશ માટે યંત્રોની-કારખાનાંઓની માલેફી, વ્યક્તિની નહિ પણ રાજ્યની-સમાજની હોવી જોઈએ; એવું તેમાં દર્શાવવામાં આવ્યું છે. આવા પ્રકારનું સાહિત્ય સોવીએટ રશિયાનાં બાળકોને માટે તૈયાર કરવામાં આવે છે.

‘ધ રેડ કૉનર્સ યુક’ એ આ પ્રકારના સાહિત્યનો એક સુંદર નમુનો ગણી શકાય. આ આપણે ત્યાં દર વર્ષે બાળકો માટે પ્રસિદ્ધ થતા ખાસ અંક જેવો અંક છે. ૧૧૦ પાનાના આ ગ્રંથમાં આશરે ૨૦ જેટલા વિષયોનો, કેટલાંય ચિત્રો સાથે સમાવેશ કરવામાં આવેલો છે. તેમાંના માત્ર બે વિષયોનો કાંઈક ખ્યાલ આપવાથી એ ગ્રંથ વિશે વાચકને ચોક્કસ વિચાર આવશે.

પ્રથમ તો ‘જગત તરફ દૃષ્ટિ’ નામની સચિત્ર ૧૩૨ લીટીની કવિતા છે. તેમાં કારખાનાનો મુઢીદાર માલેક મજૂરોના પરસેવાથી ઉત્પન્ન થતા નફામાંથી મોજશોખ કરે છે અને મજૂરો અને તેનાં સ્ત્રી બાળકો પેટ પૂરતું ખાવા નથી પામતાં તેથી કંગાલ અને દુઃખી હાલત બોગવે છે તેનું વર્ણન છે. સાથેસાથ મુઢીદારો અને મજૂરો વચ્ચે ચાલતી લડતનું હૃદયદ્રાવક વર્ણન પણ છે. સિપાઈઓ કામદારોને મારે છે, કોઇને જેલમાં નાખે છે, કોઇને દેશપાર કરે છે તેના પણ દેખાવો છે અને પછી મજૂરોના હાથમાં રાજ્યની સત્તા આવતાં તમામ લોકો કેવા સુખી થયા છે, કેટલા તંદુરસ્ત બન્યા છે તેની વાત આપેલી છે.

‘શા માટે?’ નામની વાર્તામાં પોલ નામનો એક નાનો માંખાપ વગરનો છોકરો વર્કહાઉસ (એક પ્રકારનું અનાયાત્રમ)માં રહે છે, તે દરેક વસ્તુનું કારણ જાણવા ઇતેજર હોય છે. તે એક દહાડો ચીદાઈને વર્કહાઉસમાંથી બહાર જાય છે. ત્યાં તેને એક કુકડી મળે

છે. પોલ આ કુકડીને પૂછે છે કે, તારાં ઇડાં ક્યાં જાય છે? અને તે કોણ ખાય છે? તેના જવાબમાં કુકડી કહે છે કે તે શહેરમાં જાય છે અને પૈસાદાર માણસો તે ખાય છે. પોલ પૂછે છે કે શામાટે મને કોઈ દહાડો એક પણ ઇંડું ખાવા નથી મળતું? જવાબમાં કુકડી કહે છે કે તારી પાસે ઇંડું ખરીદવાના પૈસા નથી.

આ ઉપરથી પોલ એવો પ્રશ્ન કરે છે કે, શામાટે મારી પાસે પૈસા નથી? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર કુકડી આપી શકતી નથી, એટલે તે રીસે ભરાય છે અને પોલ ત્યાંથી એક ગાય પાસે જાય છે. ગાય પણ તેના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપી શકતી નથી. તે પછી તે આગળ વધી ખેતરમાં જાય છે. ત્યાં ધાન્યનાં કણસલાં જોવામાં આવે છે. તેને તે પ્રશ્ન પૂછે છે. તેના જવાબમાં કણસલું કહે છે કે, જગતની બધી સ્ત્રીઓ પૈસાદાર માણસોજ મેળવી શકે છે.

ત્યાંથી પોલ એક ઘૂડ પાસે જાય છે; અને તેને પોતાનો પ્રશ્ન ફરીથી પૂછે છે. ઘૂડ સ્ત્રીઢાઇને કહે છે કે “માણસો આટલા બધા મૂર્ખ શા માટે છે?” આ પ્રશ્નમાં બધા પ્રશ્નો સમાઇ જાય છે. પોલ કહે છે કે, શું માણસો સાચેસાચ મૂર્ખ છે? ઘૂડ સ્ત્રીઢાઇને બોલી ઉઠે છે: ‘હા. આટલું’ નથી સમજતો? તારા વર્કહાઉસમાં જે લોકો કામ કરે છે તેને સાંઈ ખાવાપીવાનું અને ઝોડવાનું મળતું હશે? પોલે ના પાડી. ઘૂડે કહ્યું કે, એનો અર્થ તો એમજ થયો કે એ લોકો બીજાને માટે કામ કરે છે. અને બીજાના લાભને માટે કામ કરવું એનું નામ મૂર્ખાઇ નહિ તો બીજું શું?

પોલ પૂછે છે કે ગરીબ માણસો મૂર્ખા શામાટે છે? ઘૂડે અતિ-શય સ્ત્રીઢાઇને કહ્યું કે આ પ્રશ્ન તો હું વર્ષોથી વિચારું છું, પણ મને તેનો ઉત્તર જડયો નથી. થોડાં વરસ પછી આવજો. પોલ કાંઈક પૂછવા જતો હતો, પણ ઘૂડે કહ્યું કે કોયલ પાસે જ.

પોલ કોયલ પાસે ગયો અને તેને બધી વાત કરી. આ સાંભળી કોયલ હસી પડી અને બોલી: “હજારો માણસો તારા જેવા મુંઝા-એલા અને દુખી છે અને આવોજ પ્રશ્ન પૂછી રહ્યા છે. જમીનને કાન લગાડ અને શું સંભળાય છે તે મને કહે.

પોલે જમીનને કાન લગાડયો અને કહ્યું કે, એક છોકરું તેની મા પાસે ખાવાનું માગી રહ્યું છે અને ભૂખ્યું હોવાથી રડે છે. એક નાનો છોકરો કહે છે કે, આ ગરમીના દિવસોમાં આ ઘરમાં તો ચુંગળાઇ જવાય છે. શામાટે પૈસાદારનાં છોકરાંઓની પેઠે હું દરિયા-કિનારાની ઠંડી લહેરો ન લઇ શકું? એક માણસ કહે છે કે, શામાટે પૈસાદારો બધી મોજ ભોગવે છે અને મજુરોને કશુંજ મળતું નથી? અને બે અવાજો એક સાથે બોલી ઉઠે છે—આ બધું શામાટે? શામાટે?

પોલ પૂછે છે કે, આ બધા અવાજ કોના છે? કોયલ કહે છે કે, એ બધા ગુલામો છે-તારાજ કુટુંબીઓ છે. જેમ જેમ તું મોટો થઈશ તેમ તેમ આવા હજારો સવાલો સાંભળીશ. એ સવાલો પૂછનારાની સંખ્યા વધતી જશે અને ત્યાર પછી એ સવાલનો ઉત્તર મળશે અને તે પછી કામદારોની ભૂખ અને દુઃખનો અંત આવશે.

પણ આ બધું ક્યારે બનશે? પોલે પ્રશ્ન કર્યો.

કોયલે કહ્યું કે “એકસ તો હું ન કહી શકું. પણ એ સમય ને બહુ વાર નથી. અને એ સમય જલદી લાવવા માટે તું જે પ્રશ્નો પૂછે છે તેવા પ્રશ્નો પૂછ્યા કર. ગરીબોને માટે આ દુનિયા આટલી બધી ખરાબ એટલા માટે છે કે શ્રીમંતો લોભી સ્વાર્થી અને અદેખા છે. ગરીબોની પાસે જઈને પૂછ્યા કર કે શામાટે તમે સખ્ત મજુરી કરવા છતાં સૂકો રોટલો ખાઓ છો? અને આજસુ શ્રીમંતો ઘીમાં બોળેલી રોટલી ખાય છે? શામાટે તમારાં બાળકો ફિક્કાં, માંદાં અને માયકાંગલાં છે, અને શ્રીમંતોનાં છોકરાં હૃષ્ટપુષ્ટ, ગુલામી અને તંદુરસ્ત છે? શા માટે આખી જીંદગી કામ કર્યા પછી તમારે વર્ક હાઉસમાં જવું પડે છે? શામાટે વધારે આજસુ શ્રીમંતોની વૃદ્ધાવસ્થામાં સારી સંભાળ લેવાય છે?”

થોડી વાર અટકીને ડ્રાય બોલી: “પણ શ્રીમંતો તારાપર ભુલમ કરશે. તારો અવાજ દાખી દેશે, તું મોટો થઈશ એટલે તને કેદમાં નાખશે કે જેથી તારો અવાજ કોઈ સાંભળી ન શકે. પણ તને અનેક સાથીઓ મળી રહેશે. જા, આગળ વધ.” આમ કહી કોયલ ઉડવા લાગી.

“પણ એક સવાલનો જવાબ આપતાં જાઓ. ઘૂડે તો ૮૦ વરસ સુધી રાહ જોવાનું કહ્યું છે. મારા પ્રશ્નના જવાબ માટે આટલી બધી વાર લાગશે?” પોલે પ્રશ્ન કર્યો.

“એનો આધાર માણસો ઉપર છે.” કોયલ ઉડતાં ઉડતાં બોલી: “કદાચ માણસોને ડાહ્યાં થતાં ૮૦ વરસ લાગશે, તમે અને તમારા સાથીઓ પ્રશ્નો પૂછ્યા કરશો તો ૫૦ વરસ પણ લાગે, સ્વતંત્રતા અને સુખનો દિવસ ૨૦ કે ૧૦ વર્ષમાં પણ આવે. કદાચ કાલે પણ આવે.” આટલું કહી કોયલ ઉડી ગઈ.

(“શારદા” માસિકમાંથી)

૪૧-કામદારોની કંગાલિયત

(લેખક:—શ્રી. અશુભ બેગ)

કંગાલિયત તે ધરની રાણી હોય છે ! અંધારાં તે ધરનાં સૈનિકો હોય છે ! બૂખમરાના પડછંદ તે ધરના આભાસ જેવા પડધા હોય છે, જ્યાં ચોવીસે કલાક હવા-ઉગસને બહાર રાખવા માટે બૂખમરો ચોકી કરતો હોય છે ! એવી કારમી કોટડીઓ.

કાળી કોટડીઓ ! કેવો શબ્દ ! જાણે સદીઓથી માર ખાઇ એ શબ્દ પશુ કાળો બની ગયો હોયને !...

ઇંગ્લેન્ડમાં એવી કાળી કોટડીઓ છે. કામદારો, ગરીબો અને શ્રમ-જીવીઓને રહેવા માટેની આ કોટડીઓમાં કંગાલિયતની ખિરાદરી સાધતા તેઓ જીંદગી બસર કરે છે; જ્યારે આપણે બધા ટેસ્ટ મેચ, થોડાની શર્તોના કપ, પીંગપોન્ગની 'એમ્પીઅનશીપ' બોક્સરોની કુસ્તીઓ વિષેની મોટી મોટી વાતો કરી રહ્યા હોઇએ છીએ !... ખીજ બાજુ કારમી કંગાલિયત નિર્દયતાપૂર્વક મશ્કરી કરતી હોય છે !

ખ્રિસ્તની એ કંગાલ કોટડીઓમાં રહેનારાઓનાં કેવાં જીવન હોય છે એ વિષે બી. બી. સી. એ ધણીયે વાર રેડીઓ દ્વારા અખાન ફેંકી છે. થોડાજ સમય પહેલાં મિં એમ્બરલેઇને આ ઉગ્ગસ વિનાની કાળી કોટડીઓ વિષે લોકોમાં થોડાક સુંદર લાગતા શબ્દો ફેંક્યા હતા.

આ કાળી હવાઉગ્ગસવિહોણી કોટડીઓ કેવી હોય છે ? કામદારોના નિશ્વાસોના કાળા પડધા જેમાંથી સંભળાય છે, જેમાં એકથી વધુ આદમીઓ ખીચોખીચ રીતે રહેતા હોય છે, જેમાં રહેવા સવા માટેની એટલી તંગાશ હોય છે કે ન પૂછો વાત. એમાં ખ્રિસ્તને કામદાર વર્ગ રહેતો હોય છે.

આવી કાળી કોટડીઓ વિષે આજથી ૭૦ વર્ષ પહેલાં લંડનમાં ભારે અવાજ ઉઠાવવામાં આવ્યો હતો. સમાજને આ હાલત આખાદ સ્પર્શી ગઇ. વર્તમાનપત્રોએ સુધારા માટે પોકાર કર્યો. ત્રીસ વર્ષ બાદ લંડનના 'સન્ડે કોનીકલ' નામક પત્રના એક લેખક મિં રૉબર્ટ બ્લેચ્ફર્ડ અને તેના ચિત્રકાર મિં વિલિયમ પામર આ અનિષ્ટ સામે ઝુબેસા ઉઠાવવા લાગ્યા. પોતાના પત્રમાં વાણી અને ચિત્રોથી આ બે પુરુષોએ સુધારા માટે ચાલુ પોકારો કર્યા. મેન્-એસ્ટરના મજદૂરોનાં કંગાળ રહેઠાણો સુધારવા આ પ્રમાણે જખરજસ્ત પ્રચારકાર્ય ચાલુ રાખ્યું.

રૉબર્ટ બ્લેચ્ફર્ડ પોતાના એક લેખમાં લખે છે કે “અમે અમારા કાર્યમાં ધણા પરિપૂર્ણ હતા; અને એ કંગાલ રહેઠાણો વિષે પૂરેપૂરી હકીકતો, આંકડા અને તેને લગતા લેખો અને ચિત્રો આપતા

હતા.” આ બંધી હકીકતો જોને વાંચવી હોય તો તેઓને ૧૮૮૯ ના ‘સન્ડે કોનીકલ’ની કામલો તપાસી જોવાથી ખરાબર માલુમ પડશે.

૪૩ વર્ષ પૂર્વે આ બંધાં આંદોલનો બન્યાં. લોમડા જોઈને લખેલા જમીનસુધારા અને ગ્રહ વિષેના પુસ્તકોના સંબંધમાં તેણે લંડનનાં વર્તમાનપત્રોમાં ૭ વર્ષ પહેલાં લેખો લખ્યા હતા. એ પુસ્તકોમાં કાળી કોટડીઓ વિષે ચિતાર આપવામાં આવ્યો હતો.

હજી એ કાળી કોટડીઓ નજરસામે તરવરે છે. મિ. એમ્બર-લેઇન અને બી. બી. સી.ની ઝંખાન એ વાતો તાજી કરી આપે છે. એ કાળી કોટડીઓ હજીએ લંડનમાં નજરે પડે છે. કામદારોની કાળી હાલત જોનારને સ્પર્શે છે. અમે એ અનિષ્ટોને ટાળવા જે ઝુંબેશ જગાવી હતી તે તો એકદમ બેચસર બની રહી. હજીએ એ કાળી કોટડીઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એનો ઉદ્ધાર હજી થયો નથી.

એ વિષે ખુબખુબ લખવામાં આવ્યું. ચાલીસ વર્ષ પહેલાં મોજશોખમાં-અયશઆરામમાં મહાલતા લોકો મેન્ચેસ્ટરની એ કાળી કોટડીઓ ઉપર નજર નાખતા; મોં બગાડતા; ચહેરા ઉપર કરુણ ભાવો આણુતા અને લાગણીબીના બની જતા. પછી બોલતા: “આવા કંગાળ શહેરને તો જલાવી નાખવું જોઈએ.” પણ કંઈયે થયું નથી.

પણ આજે તો એ કાળી કોટડીઓ કે જ્યાં હવાઉંઘસને સ્થાનજ નથી, જ્યાં ચોવીસે કલાક અંધારાં અને બેજવાળા વાતાવરણે ધર કર્યાં હોય છે તેમાં વધારે માનવીઓ સીકડાઈ સીકડાઈ રહે છે. આગળ એક કોટડીમાં બે માનવી રહેતાં તો આજે ત્યાં પાંચ કે સાત મનુષ્યો રહે છે. આપણે જાણીએ છીએ કે આવાં કંગાળ સ્થળોને હઠાવી નાખવાં જોઈએ; પણ રસ્તે ચાલતો આદમી પુકારી ઉઠે છે: “ત્યારે જે લોકો આ મકાનોને પાડી નાખવાની વાતો કરે છે તેઓ શામાટે નવાં નથી બંધાવી આપતા?”

પણ ‘તેઓ’ કોણ છે?...નવાં ઘર કોણ બાંધી આપે? હવા-ઉંઘસ વગરનાં ઘરો પાડી નાખવાનું કામ કેનું છે? ‘તેઓ’ શામાટે તેમ કરતા નથી?

કોઈ પણ રસ્તે જતો માણસ આવા પ્રશ્નોની પરંપરાને પકડીને આગળ વિચાર ચલાવશે તો તેને માલુમ પડશે કે ‘મિલકત અને તેનું બ્યાજ’ આમાં મુખ્ય ભાગ ભજવે છે. મિલોમાં, કારખાનાંઓમાં કામ કરનારા ગરીબ મજદૂરોને એ કાળી કોટડીઓમાં કંગાલી-અતના આશરે પડી રહેતું પડે છે. મજદૂરો આ કાળાં મકાનોને છોડી કેવી રીતે દે?—તેમના પગાર વધારે હોતા નથી. બીજે સારે સ્થળે રહેવા જવું એટલે વધારે ભાડું ભરવું જોઈએ. જે પગાર

વધારવાની વાતો કરવામાં આવે તો મીલમાલેકો અથવા પૈસાદારો તેને 'સમાજવાદી'ની ઉપાધિ આપી દેશે અને તેને બેકાર બનાવશે.

જ્યાંસુધી આપણા આજના કાયદા અને સમાજનાં કારણો અસ્તિત્વમાં રહેશે ત્યાં સુધી ગરીબ અને તવંગરી તો રહેવાનાંજ. ત્યાં સુધી ગરીબોને કાળા કોટડીઓમાં રહેવાનુંજ છે. ત્યાં સુધી બેકારી અને ભૂખમરો તો રહેવાનોજ-ત્યાં સુધી આ કાળી કોટડી-ઓ તો રહેવાનીજ.

૧૯૧૪-૧૮ નું યુદ્ધ ભોગ વિના જીતાયું નથી. સુંદર શબ્દો વાપરી લોકોમાં વાતો કરી આપણે આ કાળી કોટડીઓનો નાશ કરી નવી નથી સર્જાવી શકવાના. જાહેર જનતા બોલશે: "ઓહ! ખિચારા ગરીબ લોકો! આવી કાળી કોટડીઓને 'તેઓ' શા માટે સુધરાવતા નથી?" પણ આ 'તેઓ' કોણ છે? એનો બેદ હજી સમજતો નથી. અને આ કાળી કોટડીઓ તો ચાલુજ રહેવાની.

આ કાળી કોટડીઓ તો ઘિટનને માથે મોટું કલંક છે. અને આ કાળી કોટડીઓ મીટાવવી એ રાષ્ટ્રીય ફરજ છે. જ્યારે યુદ્ધની શરૂઆત થઈ ત્યારે આપણી ઉપર કર ન'ખાયા-આપણને પૈસા આપવા પડ્યા અને એ રાષ્ટ્રીય કાર્યને અટકાવવા કોઈ પણ તૈયાર નહોતું ...જે લોકોએ ૧૯૧૪ અને ૧૯૧૮ ની વચ્ચેનાં જે કારમાં અને ભયંકર ચાર વર્ષ આખાદ રીતે વીતાવી નાખ્યાં તે લોકો હવે આપણા રાષ્ટ્રીય મજદૂરોને હવા-ઉજાસ વિહોણી કાળી કોટડીઓનું કલંક ના મીટાવી શકે ?-એ કેટલી કરુણ અને શરમભરી વાત છે!!

જો સરકારની ઇચ્છા હોય તો આ પ્રશ્ન જરૂર હાથમાં લેવાય, અને લોકો તેને જરૂર ટેકો આપેજ. આ કાળી કોટડીઓના પ્રશ્ન કરતાં પણ વધારે અગત્યના પ્રશ્નો આપણી સમક્ષ ઉઠેલ માટે પડેલા છે. આ પ્રશ્નોનો વહેલા અગર મોડા આપણે પોતે સામનો તો કર્યેજ છૂટકો !

એક મિત્ર માફ ધ્યાન ખેંચતા શબ્દો કાઢે છે કે, આપણે મોટરોને ચલાવવા માટે સુંદર રસ્તા તૈયાર કરાવીએ છીએ; એની પાછળ ખર્ચવા માટે પુષ્કળ પૈસા આપણને મળે છે; પણ કાળી કોટડીઓ વિષે ...?... મોટરો માટેના રસ્તાઓનો પ્રશ્ન જમીન વિષેની વિનિતોની નાનકડી પત્રિકામાં ચર્ચાતો જોવામાં આવે છે; પણ કાળી મજદૂરોની કોટડીઓ ? તેનું શું ?

આસપાસ ગામડાની ગલીઓ હોય એવું એક ખેતર એક આદમી ધરાવતો હોય છે. તે ખેતરને જો તે વેચી શકતો હોય તો તેને તેના એક એકરના ૫૦ પાઉંડ પણ પુરા મળે નહિ; પણ સ્થાનિક સત્તાવાહીઓ એને 'મોટરનો રસ્તો' બનાવી નાખે છે, અને ખેતરની કિંમત ૧૦ ગણી બનાવી દે છે.

જ્યારે ખેતરની કિંમત આ પ્રમાણે વધી જાય છે અને સ્થાનિક સત્તાવાદીઓ કે જેણે રસ્તા તૈયાર કરાવ્યો હોય છે તેઓએ પણ જ્યારે જ્યારે કામદારો એ ઝુંપડાં બાંધવાની માગણી કરી ત્યારે તેની પાસેથી એક વારના દશ રૂપિયા તરીકેની કિંમત માંગવામાં આવી હતી.

જમીનના માલિકના લોભ વિષેનો ઉલ્લેખ એ નાનકડી પત્રિકામાં કરવામાં આવ્યો છે. જે લોકો આનો બરાબર અભ્યાસ કરશે તેમને માલૂમ પડશે કે જમીનમાલિકોના લોભને જરાયે થોભ નથી. કામદારોને આરામથી રહેવા માટે ચોખ્ખી હવાઉજાડ મળે એવાં ધરો તૈયાર કરાવવા માટે તેઓ જરા પણ તૈયાર નથી; તેઓ તો પોતાને માટે મોટરના રસ્તાઓ જ તૈયાર કરાવે છે.

એક દાખલો જુલાય એમ નથી. એક ખડતલ કામદાર આદમી કાળી કોટડીમાં જાંદગી જીવે છે: તેની સ્ત્રી અને તેનાં બે બાળકો ઈસ્પતાલમાં છે. તેઓ સખ્ત રીતે બિમાર છે. ખુલ્લી અને ચોખ્ખી હવાને અભાવે તેઓને રોગે ઝડપી લીધાં હતાં. પણ એને માટે મ્યુનિસિપાલિટીએ કંઈ કંઈ નહિ ! !

૧૪ વર્ષ થઈ ગયાં એ યુદ્ધને પસાર થયે !-અને યુદ્ધ જઈ આવનારા વીરનરો માટે છગ્ગંડ હવે તદ્દન નાલાયક છે. આપણે મોટર પાછળ જે ખર્ચ કરીએ છીએ તેમાં જરાક ઓછો ખર્ચ કરીએ તો ચલાવી શકાય. મજદૂરોનાં કંગાળ ઝુંપડાઓને સુધારવાની આ અગત્ય છે.

ઉપર વર્ણવેલા એક મજદૂર જેવા અનેક મજદૂરો અહીં વસે છે. જેનાં બાળબચ્ચાંઓ જોઈતાં ચોખ્ખાં હવાપાણી અને રહેઠાણના અભાવે તેઓ ચીમળાઇ જાય છે. જ્યારે પૈસાદારો તેની સામે જેવાની ધુરસદ પણ દાખવતા નથી.

આપણા રાષ્ટ્રીય ખર્ચા ઉપર નજર નાખીએ. ૩૧૯,૦૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડ જેટલી જંગી રકમ આપણે સનદી નોકરોને આપી દઈએ છીએ. ૧૯૦ લાખની રકમ વડે તો એકજ વખતે મજદૂરો માટે સારાં ધરો જરૂર બનાવી શકાય.

નવાં વહાણો-જહાજો બંધાવવા ખિટન પાસે પૈસા છે-નવીન રસ્તા, નવીન શાહી મંજીલ જેવી ઇમારતો બાંધવા માટે પુષ્કળ રકમો ખિટન ખર્ચા શકે છે; પણ સારાં ખિટનને મજદૂરી પુરી પાડી તેના તંત્રને ટકાવી રાખવામાં પરસેવો પાડતા મજદૂરોને પોષવાનું ખિટન જૂલી જાય છે. તેમનાં કંગાળ ધરો ઉપર નીગાહ સરખી કરવાની તેને ફરસદ નથી. કાળી કોટડીમાં વસનારા મજદૂરો માટે મુક્તિનાં નાણાં તો છેવટે પણ યાદ નથી આવતાં.

આ પ્રશ્ન ધણોજ અગત્યનો છે. એમાં તો ખિટનના બહા કામદારોના બાવીનો પ્રશ્ન સંકડાયેલો છે. ખિટનના મજદૂરની કંગાલ

હાલત તેમના ઉદ્યોગની કક્ષા ખતાવે છે.

આજની કાળી કોટડીઓ તો ઝેરી સર્પના પુંકાડા જેવી છે, એ ઘિટનવાસી ખરાખર જાણે છે. તો પછી એ કાળી કોટડીઓના નાશની જરૂર છે. મજદૂરો માટે નવીન ચાલીઓ તૈયાર કરવાની જરૂર છે.

મિસિસ બ્રાઉનિંગનું ગીત યાદ આવે છે ? સિતેર વર્ષ પહેલાંનો એનો રણુકો આજે આપણી સમક્ષ વાસ્તવિક નગ્ન સત્ય રણુ કરે છે :

“ખાલુડાં રડતાં ટળવળે, તું સાંભળ; બાપ !”

...અને હવે ૧૯૩૩ ચાલે છે. હજીયે એ મજદૂરોનાં બાળકો આપણને રડતાં જ જણાય છે. રડતાં નહીં પણ મરતાં આપણે જોઈ શકીએ છીએ :

એ દુઃખો કયી રીતે નીવારી શકાય ? માત્ર લાગણીબીની વાતો કરવાથી કે નીશ્વાસ નાખ્યાથી નહીં ! જ્યાંસુધી સરકારને આની અસર નહીં થાય ત્યાં સુધી સરકાર કાંઈ ખોલશે નહીં. મજદૂરો, કુધાર્તો જાગશે ત્યારે ? ઘિટનની સરકાર તેમની સમક્ષ અત્યારે તો બહેરી છે.

ચાલીસ વર્ષ પહેલાં સ્ટ્રોકલેડ અને ઉત્તર ઇંગ્લેંડના લોકોનો સાદ સ્થાન ભોગવતો હતો—પણ આજે ? અત્યારે તો આ કાળી કોટડીઓનાં અનિષ્ટો નિવારવા માટે કોઈનું ધ્યાન ત્યાં જતું નથી.

જ્યાં ક'ંગાલિયત મજદૂરોનાં બાળકોની કર હાંસી કરી રહી હોય, જ્યાં અધારાં અને તેજ 'પોતાનાજ મિજાજને ખેલાવતા હોય ત્યાં મજદૂરોની શક્તિ કેવી રીતે તન્દુરસ્ત બની શકે ?..... એ કાળી કોટડીનો નાશ કરો !

(દૈનિક “ હિંદુસ્થાન ” માંથી)

૪૨-એક મહાન અમેરિકન વ્યાપારી, ધનવાન, દાતાર અને ધર્માત્મા જોન વાનમેકર

(લેખક:—શ્રી. માસ્તર ગિરિમલ)

એને બાળવયમાં પોતાના પિતાના કૃષિકારના ધંધામાં મજદૂર બની સમાન માટીના સુંડલા ઉપાડવા પડતા હતા. પણ ધીમે ધીમે તેણે એવી પ્રગતિ સાધી કે તે અમેરિકાનો પોસ્ટ માસ્તર જનરલ બની ગયો. અને તેની દૌલતનું અનુમાન સને ૧૮૯૦ માં દોઢ કરોડ સૌવરેન કરવામાં આવતું હતું. તે દુનિયામાં સૌથી મોટા નામાંકિત વેપારી હતો; એટલે સુધી કે આ બાબતમાં નામાંકિતથી પણ આગળ વધી ગયો. તે સને ૧૮૩૭ ના જુલાઈની ૧૧મીએ એન્ગર્સ બર્ગમાં જન્મ્યો હતો. સરકારી શાળામાં થોડુંક શિક્ષણ મેળવ્યા બાદ તેણે પુસ્તકાલોકનથી પોતાની કાબેલિયત વધારી. હજી બાળકજ હતો કે તેના પિતાના નાનકડા કારખાનામાં કામ કરવું પડતું. પછી એક છોકસેલરને ત્યાં અઢવાડિક સવા સૌવરેનના પગારે નોકર રહ્યો. જે કે પગાર તદ્દન ઓછો હતો, પરંતુ બાળક હોવાના સખમે તે એટલામાં રાજ રાજ હતો. અને જ્યારે પગાર મળતો ત્યારે તેના આનંદ માતો નહિ. સને ૧૮૫૬ માં તેના પિતાએ ઇન્ડિયાનામાં નિવાસ પરિવર્તન કરી એક નાના ખેતરમાં ખેડ કરવા માંડી. જેન વાનમેકર પોતાના વતનથી પગપાળો ચાલી ફિલાડેલ્ફિયા આવ્યો અને સને ૧૮૫૭ માં તેણે “મનુષ્યમાત્રનું પત્ર” નામનું એક માસિક કાદ્યું. તતપશ્ચાત્ત તેણે યંગ મેન્સ ક્રીશ્ચિયન એસોસિયેશન સ્થાપવામાં ઉત્સાહભરે ભાગ લીધો. સને ૧૮૫૯ માં જેન વાનમેકર નેશનલ બાંકીનો સેક્રેટરી અને એજ મંડળની એક શાખાનો પ્રેસિડન્ટ ચુંટાયો. સને ૧૮૬૧ માં શ્વસુરની સહાયથી તેણે વેપાર શરૂ કર્યો અને વધતાં વધતાં શાહ સોદાગર બનવા પામ્યો. જે કારખાનાનો તે માલેક છે, તે પોતાની લબ્યતા અને શાનને લીધે જગતમાં અજોડ લેખાય છે. તે અસંખ્ય એકર જમીન રોકે છે અને પચીસ હજાર નોકર ધરાવે છે. મજદૂર કારખાનાના વાર્ષિક વેપારની થાપણ અઢી કરોડ સૌવરેન હોવાનો અડસટો કાઢવામાં આવે છે, જેમાં તેને દશ લાખ સૌવરેનનો વાર્ષિક ઓખો નફો મળે છે. કારખાનામાં જ્યાં ચાર પાંચ હજાર માણસ કામ કરે છે, ઘણીજ તેજ વીજળીની રેશની છે, જે માણસ બાળવયમાં ઇંટો બનાવવા માટે માટી ઉપાડતો હતો તે દ્રવ્ય અને શ્રીમંતાઈના કારણે વિશ્વવિખ્યાત બની રહ્યો છે. તેજ બાળક જે પુસ્તક વેચનારની દુકાનપર એટલા ઓછા પગારે નોકર હતો કે આજકાલ એટલો પગાર પોસ્ટ ઓફિસમાં વાસીદું વાગનાર

સ્ત્રીઓને આપવામાં આવે છે, હવે અમેરિકાનો પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ છે. વિગ્રહ દરમ્યાન ક્રીશ્ચિયન કમિશન કાયમ કરનારાઓ પૈકી એક એ પણ હતો. અને લોકહિત અને ધાર્મિક તથા પરમાર્થી કાર્યો કરવામાં રત્ન. એચ. સ્ટુઅર્ટનો જમણો હાથ હતો. સને ૧૮૬૮ માં તે નગરના દક્ષિણ પશ્ચિમ વિભાગમાં મિશનરીનું કામ કરવા નિયુક્ત થયો. તેના પગાર એક સાધારણ કલાર્કથી પણ ઓછો હતો, અને તેની રવિવારની નિશાળ તંત્રમાં થતી. જોન વાનમેકરને શિક્ષણ માટે બાળકોને એકત્ર કરવામાં ઘણી વિટંબણાઓ વેઠવી પડતી હતી. ભૂખ્યા અને દરિદ્ર બાળકોનાં મૂર્ખ માળાપ તેને પથ્થર મારતાં હતાં. એજ ભાગમાં એણે લાલ પથ્થરની ઘણી આલીશાન ઇમારતો બનાવી દીધી છે. જેમાંનું એકનું નામ પવિત્ર દેવળ અને બીજાનું નામ સન્ડે સ્કુલ (રવિવારની સ્કુલ) રખાયું છે. આ શાળામાં ત્રણ હજાર વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લે છે, અને ત્રણસો શિક્ષકો છે. દેવળને લગતી પણ એક બાઇબલ સોસાયટી છે, જેમાં પણ સ્ત્રીપુરુષ વિદ્યાર્થીઓની એક હજારથી વધારે સંખ્યા* છે. આ બાળકોને ધાર્મિક અને પરમાર્થિક કાર્યો કરવા તૈયાર કરવામાં આવે છે. અને તેમનીજ મારફત અનાજ, કોલસા અને અન્ય વસ્તુઓ ગરીબોમાં વહેંચવામાં આવે છે. દેવળ અને શાળાનું પ્રતિ અઠવાડિયે જોન નિરીક્ષણ કરે છે.

પ્રથમ શાળાનાં બાળકો ને પછી દેવળના હાજરીનોને સંબોધ-દાયક વચનો તે સંભળાવે છે. પ્રાર્થના પૂરી થયા પછી તે નાના મોટા તમામ વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકો સાથે મળી ઘેર પાછો આવે છે. તાત્પર્ય એ કે કર્મ અને વચને તે એક સાચો ખ્રિસ્તી બન્યો છે. પરમાર્થનાં કાર્યો ઉદારતા, અને નોકરો પરત્વેના સહવર્તને તેના નામને ન માત્ર અમેરિકામાં, બલ્કે આટલાંટીક મહાસાગરના સમસ્ત દેશોમાં પણ સુપ્રતિષ્ઠિત અને વિખ્યાત બનાવી દીધો. સને ૧૮૮૮ સુધી વારંવાર તેને કોંગ્રેસની મેમ્બરી અથવા મેયરના ઓહાનો ઉમેદવાર બનવાની દરખાસ્તો કરવામાં

* અમેરિકાની આતો એકજ શાળાની વાત છે. ધાર્મિક અને પરાંપકારી શિક્ષણની આવી તો ત્યાં કમમાં કમ દસવીસ શાળાઓ હશે. પણ અમેરિકા કરતાં સાત ગણી સંખ્યાવાળા હિંદુસ્થાનમાં અથવા તો અમેરિકાથી ચાર ગણા હિંદુઓવાળા હિંદુ જનતામાં એવી એક પણ શાળા છે? બલે મોટમોટાં નામ અપાય, પણ શિક્ષણ અવળે માર્ગે દોરવનાર હિંદુ બહેનોએ સ્થાપક ચાલક હોય; અથવા દુર્દશા વધારનાર હોય છતાં પણ જ્યાં તેને સાઈ ગણી ગણાવી શકાય અને બહેનોમાં અથવા સેવક રત્નમાં ખપી શકાય; જ્યાં આવાં આવાં અધારાં ચાલી રહ્યા હોય ત્યાં ખરી વસ્તુ સ્થિતિની સાથે સ્નાન સૂતકજ્ઞ ક્યાંથી હોય! ખરાબ લિસ્ટુ

આવતી રહી, પરંતુ તેણે રાજકીય વર્તુલમાં દાખલ થવું ન સ્વીકાર્યું. મજકુર સાલના આખરમાં તેણે પ્રેસિડન્ટની ચુંટણીમાં ઉત્સાહભરે ભાગ લીધો, જેનું પરિણામ એ આવ્યું, કે જેન્નમીન હેરીસન પ્રેસિડન્ટ ચુંટાયો. આ પ્રેસિડન્ટ કેંગ્રેસના ઉદ્ઘાટન સાથે જ મિ. જોન વાનમેકરને અમેરિકાનો પોસ્ટ માસ્ટર જનરલ મુકરર કર્યો. તે સમયથી આ પાંક્તઓ લખાયાના સમયપર્યંત તેણે તે ખાતામાં ધણી સુધારાવધારા કરાવ્યા, તથાપિ તેના બહુસંખ્ય મિત્રોનો તેના રાજકીય ક્ષેત્રોમાં દાખલ થવા પ્રત્યે અણુગમો છે. તેમના ધારવા પ્રમાણે તે લોકકલ્યાણ અને પરમાર્થી કાર્યોમાં મંડયો રહીને જ સારી પેઠે સ્વદેશસેવા બજાવી શકશે. વિરોધી પાર્ટીના મેમ્બરો તેનાં દરેક કાર્ય અને નીતિરીતિ પર સખ્ત નુકસાની કરવા તત્પર રહે છે. પોસ્ટ માસ્ટર જનરલના ઓદ્યાથી રિટાયર થતાં જ તેના શુભ અને લાભદાયક કાર્યો પર ન તેના મિત્રો બલ્કે વિરોધીઓએ પણ પ્રશંસાના ઉદ્ઘારો કાઢીને તેને માન આપ્યું છે.

૪૩-પ્રમાણિકતાની જરૂર

(લેખક:—શ્રી. અહમદ હાજ અબ્દુલ્લાહ પટેલ)

જગતભરની વેપારી આલમ પર તમે દૃષ્ટિ નાખશો તો સેંકડે પચાસ ટકા જેટલા વેપારી એવા જણાશે કે જે અપ્રમાણિકપણના માર્ગે દોરવાઈ જઈને છેતરપીંડીથી પોતાનો વેપાર ચલાવી રહ્યા હોય છે; અને કોઈ કોઈ તેમાં ફાવી પણ જાય છે, છતાં તેઓ કદાચ પ્રમાણિકપણ અને સુનીતિથી વેપાર કરતા હોત તો ધણીજ પ્રગતિ કરી શક્યા હોત.

વેપારમાં પ્રમાણિકપણની નીતિ પાશ્વિમત્ય લોકોમાં ધણું કરીને જોવામાં આવે છે. તેઓ આટલી બધી પ્રગતિ કરી શક્યા તેનું મૂળ કારણ ખરું જોતાં તેઓની પ્રમાણિકતાજ છે. બતાવવું કંઈ અને આપવું કંઈ, તોલમાં ઓછું આપવું કે અનુરૂપ મનુષ્ય પાસેથી એકના દોઢા દામ ઓકાવવા એ પદ્ધતિ આજના હિન્દી વેપારીવર્ગમાં ચાલી રહી છે. એવા વેપારીઓ જો કે નફો પણ મેળવે છે; પરંતુ પરિણામે તેઓ નીતિવાન વેપારીઓની ખરાબરી કરી શકતા નથી.

પ્રમાણિકપણ એ એક એવી વસ્તુ છે કે દરેક કાર્યમાં—હુન્નરઉદ્યોગ ઇત્યાદિમાં સામાવાળાઓ ઉપર એટલી સચોટ છાપ પાડે છે કે ગ્રાહક કદાપિ છેતરાઈ જવાનો બચ રાખતો નથી.

વેપારમાં કોઇ પણ મુખ્ય વસ્તુ હોય તો તે માત્ર પ્રમાણિકપણું જ છે; કેમકે તેના વડેજ વેપારી પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે છે. બનવા બેગ છે કે કદાચ પ્રમાણિકપણાથી પ્રથમ તો તમેને નિષ્ફળતાજ મળે; પરંતુ ટુંક વખતમાંજ ગ્રાહકોનો તમારા પર વિશ્વાસ એવો મજબૂત બંધાઇ જશે કે ગ્રાહકો કંઈ પણ બાવતાલ કર્યા વગર એક નાના બાળકદ્વારા ખરીદી કરાવવા લેશ પણ અચકાશે નહિ; અને તેની ખાત્રી તો હરકોઈ વેપારી કરી શકે છે. તે છતાં વાસ્તવિક રીતે વેપારી એટલો બધો અધીરો હોય છે કે ગ્રાહકનું પોતાની દુકાનેથી ખાલી હાથે પાછા ફરવું તે નિહાળી શકતો નથી અને બે-ચાર આના ઓછાવત્તા કરીને સોદો પતાવવાનો પ્રયત્ન કરે છે.

ખીજી તરફ વેપારમાં “એકજ બાવ” રાખનારા વેપારીઓ વધારે સારી પ્રગતિને પંથે વિચરતા દૃષ્ટિગોચર થાય છે. એકજ બાવની પદ્ધતિ રાખવાથી વેપારનો કાર્યક્રમ એટલો સરળ થઇ પડે છે કે એક વખત બાવ કરી લીધા પછી ગ્રાહકને જરૂરત હોય તો ખરીદી કરે છે, યા ચાલ્યો જાય છે. અને એકી વખતે ધણી ગ્રાહકોને વેપારી જલદીથી પતાવી શકે છે; સમયનો વ્યય થતો અટકે છે, અને વેપારીને બાવતાલ માટે ગ્રાહક સાથે માથાફેડ કરવાની લેશ પણ જરૂરત રહેતી નથી.

ઉપરાંત વેપાર કરનારાઓએ ધ્યાન રાખવું જોઇએ કે ગ્રાહકને ખરાબ માલ અને બેળસેળ કરેલો માલ અપાય નહિ. તેમ કરવાથી ગ્રાહકનો તમારા પરનો વિશ્વાસ એકદમ ઉઠી જશે. ખીજી વખતે ગ્રાહક તમારી પાસે આવવાનો વિચાર નહિ કરે. સારાને સારો અને ખરાબને ખરાબ માલ કહીને વેચાણ કરનારા વેપારીઓની દુકાને અન્ય દુકાનો કરતાં ગ્રાહકોનો વધારે દરોડો પડતો રહે છે.

ઉપરોક્ત બાબતોને લક્ષમાં રાખી વેપારમાં તે મુજબ વર્તન કરનાર લોકોજ તેમાં રહેલ ચમત્કારિક શક્તિઓને અનુભવી શકે છે, એટલુંજ નહિ પણ લોકોમાં પ્રમાણિક ગણાઇ, પોતાના વેપારમાં સફળતા પ્રાપ્ત થવા ઉપરાંત મહાન ખુદા અને તેના રસૂલના ગુનેગાર થતાં બચે છે.

૪૪-કેટલાંક વચનામૃત

ઈશ્વરપૂજનો સર્વોત્તમ ઉપાય

મનુષ્યોએ પોતાના સમાજની તથા દેશની દુર્ગતિ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો અને તેને ઉન્નત બનાવવાને બની શકે તેટલો ભોગ આપવો, એજ ઈશ્વરપૂજનો સર્વોત્તમ ઉપાય છે.

(સમ્રાટ અકબર)

અસત્યની આફતો

આ એક પ્રાચીન વદાંત છે કે, એક અસત્ય બીજાં અડધો ડઝન અસત્યો બોલવાની ફરજ પાડે છે. અને તેને ખબર પડે તે પૂર્વે પરિસ્થિતિ મુશ્કેલ બની જાય છે. પરંતુ સંકટનો પાર અહીંજ આવતો નથી.

(માર્ગરેટ સેન્ડરટર)

પ્રમાણિકતાનાં પરિણામ

પચાસ વર્ષોમાં મેં પ્રમાણિકતા અને સહૃદયવારનાં પરિણામો જોયાં છે. સફળ માણસોનો નેવું ટકા ભાગ તેમની પ્રામાણિકતા માટે સુપ્રસિદ્ધ છે, અને જેમણે તેથી વિરુદ્ધ માર્ગ લીધો હતો તેઓ નાશ પામ્યા છે.

(બોસ્ટનના મેયર હાટ)

રાક્ષસ થવાની રીત

જે માણસ ધનનેજ સર્વસ્વ માની ભેટું કંઈ જાય છે, પણ સન્માર્ગે વાપરતો નથી, તે માણસ રાક્ષસ છે.

ભૂતળને ભારરૂપ

જે લોકો સદા ધન સંઘરવાતુંજ સમજે છે અને કીર્તિની પરવા કરતા નથી, તેઓ ભૂતળને ભારરૂપ છે.

અન્નપ્રાપ્તિનાજ અપમાન

જે માણસ સ્વધર્મ અને પરોપકારનો વિચાર નહિ કરતાં ધનના ઢગલાજ ખડકે જાય છે તે ઢગલા અન્નપ્રાપ્તિનેજ અપ આવે છે.

ઉત્તમ પુરુષો કાર્યને છોડતા નથી.

નીચ માણસો વિઘ્નના ભયથી કાર્યનો આરંભ કરતા નથી; મધ્યમ માણસો કાર્યનો આરંભ કરે છે, પણ વિઘ્ન આવતાં છોડી દે છે અને ઉત્તમ પુરુષો તો કાર્યનો આરંભ કર્યા પછી વારંવાર વિઘ્ન પડે તો પણ કાર્યને છોડતા નથી-એટલે કે વિઘ્નનો ઉપાય કરે છે.

(ભર્તૃહરિ)

૪૫-આ તે સેવકો કે મોટા પગારદારો ?

(લેખક:—શ્રી. કલ્યાણરાય ન. જોશી)

આ યુગમાં સાર્વજનિક લોકોપકારક અનેક સંસ્થાઓ, મંડળો, સમિતિઓ, સેવાસમાજો, સેવામંડળો, સેવાસંઘો, આમ વિધિવિધ દિશાએ પ્રગતિના શિખરે પહોંચવા માટે સ્થપાએલી હોય છે. એ સંસ્થાઓમાં તેના ચાલકોએ કેવી રીતે નાણાં ખર્ચવાં જોઈએ અગર તો આવી સંસ્થાઓમાં જાણ્યે અજાણ્યે પણ કેટલીક વખત હદ ઉપરાંત ખર્ચ થાય છે, એ માટે આ લેખમાં લેખક 'યુવક'ના વાચકોને ડોકિયું કરાવે છે. લેખનો આશય કોઈનાથે પ્રત્યે ટીકા, કટાક્ષ કે પરાક્ષ રીતે નિંદાનો નથી, એટલે કોઈ પણ વ્યક્તિ કે સંસ્થા લેખ વાંચ્યા પછી પોતાને માથે પાઘડી પહેરી ન જોડે એવી વિનંતિ છે.—તંત્રી

આ યુગમાં સાર્વજનિક જીવન ગાળવાની ધગશ ધણા યુવાનો-ને અને યુવતીઓને થાય છે, એ દેશના હિતની વાત ગણાય. ઠેકાણે ઠેકાણે સેવા સમિતિ, સેવક મંડળ, સેવા સમાજ, સેવકસંઘનાં પાટીઆં અને હસ્તપત્રો ચોઢેલાં જોવામાં આવે છે. પ્રજાસેવક, રાષ્ટ્ર-સેવક, જ્ઞાતિસેવક, ગામસેવક, જિલ્લાસેવક વગેરે સેવકોના બિલા લગાડી ધણા યુવાનો અને યુવતીઓ વિચરે છે. એ પણ નવા યુગની જાગૃતિ ગણાય. પરંતુ એ સેવાના આદર્શ પાછળ જે ત્યાગ જોઈએ તેની નીપજ એટલી બધી ઓછા પ્રમાણમાં હોય છે કે દર વર્ષે સેવકનો ફાલ જે ઉગી નીકળે છે તે મોટા ફાલને જોઈતો ત્યાગ એ ઓછી નીપજમાંથી મળી શકતો નથી. સેવકોના બિલા બનાવી, પાટીઆં કાતરાવી, હેન્ડબીલ છપાવી તૈયાર કરી શકાય; પણ એવું ખાતર કે એવી ખેડ હજી લોકનેતાએ નથી શોધી કાઢ્યાં. કે જેના પ્રભાવથી ત્યાગની નીપજમાં એકદમ વૃદ્ધ થાય. એટલે આ બાબત શું કરવું તેનો વિચાર સેવકો પકવનારી સંસ્થાઓએ ઝટ કરી લેવો જોઈએ.

સાચા ત્યાગ વગરના સેવકો બહુ ભારરૂપ બનવા લાગ્યા છે. જે ગુજરાતમાં સાંજે મોળીઆ સાથે ખાવાનું દૂધ પણ ખાનારાની સંજ્ઞાના પ્રમાણમાં રોજનું રોજ ખરીદાય છે; કેટલેક ઘેર તો ખાનારાનાં જીદાં જીદાં પાત્રોમાંજ ખરીદી આણવામાં આવે છે તે ગુજરાતમાં સેવાસમાજોથી અઢળક ખર્ચ કેમ ચલાવી લેવામાં આવતા હશે, તે સમજી શકાતું નથી.

કામ શું કરવું છે, તેની દિશા કે તેનું માપ નક્કી કર્યા વગર સેવક મંડળ હિલું થાય, પાટીઆં કાતરાય છાપાંઓ છપાય, નોટપેપરો

અને કવરો છપાય, ખુરશી ટેબલો ખરીદાય, ઉંચા પ્રકારની કાંઈકો ખરીદાય, ખાદીની ખોળવાળા સવામણુ રૂના ગાદી તકીઆ ખરીદાય; સિપાઇ, પટાવાળા રોકી લેવાય; સાઇકલ ખરીદાય અને સેવક મંડળમાં કામ કરી થાકી જનારનો થાક ઉતારવા ચાહ કેરી બનાવવાનાં સાહિયો પણ એકિસમાં ગોઠવાઇ જાય. એ બધું કામની દિશા જાણ્યા પહેલાંજ થાય છે. એકિસ કાદશું એટલે કામ કામને લાવશે. એક વાર સમાન આદર્શવાળાં યુવાન-યુવતીઓને ભેગાં થવાનું સ્થાન ઉભું કરશું. એટલે ક્ષણરૂપ મગજમાંથી કામ તો ઉભરાયાજ કરશે. આ નીતિથી અનેક સંસ્થાઓ એમાસાનાં અજસીઆંતી પેઠે ઉભરાય છે. એ શક્તિનો અને દ્રવ્યનો અપવ્યય અટકાવવા ખરા સેવકોએ બીજાં સેવકમંડળો કાઢવાં પડશે.

સાચાં સેવકમંડળોની કાર્યાવાહી તપાસીશું તો ત્યાં પણ પશ્ચિમની ખર્ચાળ નીતિ તો અક્ષરશઃ પળાતી હોય છે. આપણને પ્રચારકાર્યની કિંમત સમજાઇ નથી. પશ્ચિમમાં દરેક કાર્ય વારતે એક છાપખાનું હોય છે. આપણને સમયની કિંમત નથી. આઠ આના ગાદીના બચાવી રૂપીઆનું કામ બગાડીએ છીએ. આપણે ખોટી રીતે વિધાતક ત્યાગ વેઠીએ છીએ. ચાર આનાના ચાહ-બિસ્કીટ બચાવી સેંકડો રૂપીઆની કિંમતની મગજની પ્રેરણાઓ ગુમાવીએ છીએ. આપણને સ્ત્રીઓના સ્વચ્છ સહવાસની કિંમત નથી. ધર્મ અને નીતિની કમાણી માટે આરોગ્યપ્રદ સ્ત્રીઓના સહવાસને આપણે જતો કરીએ છીએ. આવી વિચારસંકલનાથી હાલના સેવકો કામ કરી રહ્યા છે તેથી એમના વહિવટ ખૂળજ ખર્ચાળ બની રહ્યા છે. ચિટ્ઠીઓ પહોંચાડવાનું કે સંદેશ લખ જવાનું કામ પંદર રૂપીઆનો અપરાશી કરી શકે તે કામ યુવાન સમાજસેવકો સાઇકલ અને ગાડીઓના પચ્ચીસ પચાસને ખર્ચે કરે છે. પગારદાર મુનિમ ૫૦) રૂપીઆનો માસિક પગાર લઇ જે હિસાબની સ્વચ્છતા રાખે છે તેની અર્ધી સ્વચ્છતાવાળા હિસાબો આપણા સેવકો સેંકડો રૂપીઆને ખર્ચે રાખે છે.

એક સારો પગારદાર સજ્જન ગૃહસ્થ જે જાતની ગાડી ઘોડાની સગવડ નથી ઇચ્છતો તે બીનપગારદાર સેવકો ઇચ્છે છે. સામાન્ય ગૃહસ્થની ચાહ બે આનામાં પતતી હોય તો સેવકની ચાહ આઠ આને પતે છે. ગૃહસ્થો ટપાલમાં કાગળ લખે ત્યારે વિચાર કરે છે કે અમુક કામ માટે હમણું તરત કાગળ લખવાની જરૂર નથી. બે કામ ભેગાં થશે ત્યારે કાગળ લખીશું; ત્યારે દેશના સેવકો તો મગજના કિસ્સાનો પ્રચાર કરવા તારથીજ કામ કરે છે. પોતાના પ્રયાસનો કાર્યક્રમ છાપખાનામાં છપાય, તે ટપાલમાં વહેંચાય, પછી પ્રવાસની તારીખો બદલાય એટલે નવા કાગળો લખાય, પછી

જવાનું તદ્દન બંધ રહે એટલે તારો કરવામાં આવે અને ગામડામાં તો ટેકસી દોડાવી ખર્ચર આપવામાં આવે, એ ખર્ચનો ખ્યાલ તો જેમણે સેવાસમિતિના હિસાબો તપાસ્યા હોય તેનેજ આવી શકે. બ્યારે તે હિસાબની ચોખ્ખવટ માટે સેવકોને પૂછવામાં આવે ત્યારે તરતજ ઉત્તર મળે કે સેવકોનો હિસાબ પગારદાર નોકર જેવો હોવાની આશા કેમ રાખી શકાય !!

કોઈ સેવા સમિતિમાં-એન્ટી રૂમમાં-ચુડેલના વાંસા જેવી ઓરડીમાં ડોડાઈ કરશું તો શું જણાશે ? સેંકડો રૂપીઆ ખર્ચી છપાવેલા રિપોર્ટો, સેવકોના મોઢાનાં ચિત્રો, જાહેર ખર્ચર જેવાં હેન્ડબુક્સ અને દિવાલપત્રોના ઢગલા પડ્યા હોય છે. તે છપાઈને તૈયાર થતાં પહેલાં તેની જરૂરીઆત મટી ગઈ હોય છે. એટલે તે પુસ્તકો બહાર આવતાં પહેલાં બાળી નાખવાં પડે છે. આનું છાપ-ખાનાનું લખણ ખર્ચ ડાહ્યા સેવકો કરી રહ્યા છે !

ગામમાં સુંદર વાચનાલય હોય, સુંદર પુસ્તકાલય હોય, સાઈ કીડાંગણ હોય છતાં સેવક સમિતિને સરસ પુસ્તકાલય, અને સરસ ટેનિસ ગ્રાઉન્ડ ઇલાયદાંજ જેમજે. આ સેવકો મંદિરની બહાર જાય તો તેમની મિનિટો વ્યર્થ ગઈ ગણાય. આવાં અયોગ્ય ખર્ચ એટલાં બધાં થાય છે કે તેને પહોંચી વળવા ફંડ ફાળા કરવા પડે છે. વેપારી વર્ગ શરમે શરમે ધર્મીદાની-સદાવ્રત જેવા ગરીબોનાં ખાતાંની-રકમોમાંથી પૈસા ભરે છે અને આ અણુસમણ સેવકો નિભાવે છે. બિચારાં ગરીબને ભોજન મળતું હોય કે ઢારને ધાસચારો મળતો હોય તે ફંડમાંથી આવા સેવકો નભાવવા, એ દેશ ઉપર આવેલી જખરી આફત છે. સદાવ્રતનો તો હિસાબ પણ માગી શકાય, પણ સેવક મંડળના ફંડના હિસાબ થોડા માગી શકાય ? તે મંડળે છપાવી નાખેલો હિસાબ સાચોજ ગણવો ધટે.

આ જખરી આફત જખરા ઉપાયો માગી રહી છે. યુવાનો, આ ચિત્ર તમને અતિશયોક્તિભરેલું લાગશે, પણ તેના ધણા રંગ તો જરૂર સાચા લાગશેજ. ખરી વાત છે કે આપણા દેશને પ્રચાર-કાર્યમાં નાણાં ખર્ચવાની સમજ નથી. બીજા દેશની સરખામણીમાં આપણા જાહેર જીવનના ખર્ચો તદ્દન કમી છે તે વધવા જેમજે. પણ આપણા દેશમાં મહાત્મા ગાંધીજી ખર્ચાળ ખોરાકને પણ કાઢી નાખવાનો બોધ આપી રહ્યા છે, ત્યાં વળી અયોગ્ય માર્ગે ખર્ચ કરી કહેવાતા પ્રચારના ઢોંગ શા ? દાળ, ભાત, રોટલી શાક એટલે ખોરાક પણ આપણા દેશને ભારે પડે છે, ત્યાં કારણ વગરના ગાડી, થોડા ને ટેકસીનાં ધતીંગ શા ? આવા સેવક થવાનો વિચાર આવે ત્યારે પગારદાર નોકર થવું એ દેશને વધારે હિતકર છે.

(તા. ૮-૨-૩૩ના “હિંદુ”માંથી)

૪૬-અમેરિકા અને યુરોપમાં વૈદિક ધર્મ અને સંસ્કૃતિ

ઉપરના વિષય ઉપર ગયા શુકવારે વૈદિક મિશનરી પં. જૈમિની મહેતાએ ગ્રેમાભાર્થ હોલમાં પ્રૌફેસર સ્વામીનારાયણના પ્રમુખપદે ભાષણ કર્યું હતું, જેમાં તેમણે અમેરિકા અને યુરોપમાંના વૈદિક ધર્મ અને સંસ્કૃતિનો પોતાને થયેલો અનુભવ કહ્યો હતો. પંડિતજીએ જણાવ્યું હતું કે આપણી શાળાઓમાં એવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે કે જેથી આપણને હિંદુ ધર્મ ઉપર પ્રેમ કે ભાવ ઉત્પન્ન થતો નથી. પરદેશીઓ આપણાં વેદાન્ત અને સંસ્કૃતિથી મુગ્ધ થઈ જાય છે છતાં આપણને તે તરફ આકર્ષણ થતું નથી.* વિલિયમ આર્થર લખે છે કે, ભારત ઉપર સૌથી મોટો ઉપકાર દયાનંદ સરસ્વતીએ કર્યો છે. તેમના સત્યાર્થ પ્રકાશનો અનુવાદ કર્નલ ઓલકોટે કર્યો છે અને તેથી યુરોપિયનો આશ્ચર્ય પામ્યા છે. પ્રાચીન અવશેષોને જમીનમાંથી ખોદી કાઢનારાઓને કેટલાક વખત ઉપર રાજા ઉત્તાનપાદના વખતનો સોનાનો સિક્કો મળી આવ્યો હતો, જે હજારો વર્ષનો જૂનો છે. તેની એક બાજુ ચંદ્રનું ચિત્ર હતું જે તે રાજા ચંદ્રવંશનો હતો એમ જણાવે છે. યુરોપિયનો કહે છે કે અમેરિકા કોલંબસે ખોળી કાઢ્યો, પણ ૫ હજાર વર્ષ પહેલાં અહીંના રાજાઓ ત્યાં રાજ્ય કરતા હતા અને તે વખતના અવશેષો ત્યાંની ભૂમિમાંથી મળી આવે છે. એક વખત ત્યાંથી શ્રીકૃષ્ણની મૂર્તિ મળી આવી હતી.

પાશ્ચાત્ય લોકોને આપણી સંસ્કૃતિ અને વેદાંત તરફ સારો ભાવ છે અને ઘણા મોટા માણસો તેનો અભ્યાસ કરે છે. અમેરિકામાં એક ભાષણ કરવા માટે શ્રી. જગદીશચંદ્ર બોઝને ૩. ૩૧૦૦૦ અને શ્રી. સરોજીની નાયકુને ૩ ૧૫ હજાર મળેલા તેથી અહીંની સંસ્કૃતિ તરફ તે લોકોને કેટલું માન છે તે જણાઇ આવે છે. પરંતુ આપણા પ્રચારકો મોટાં શહેરોમાંજ જાય છે. નાનાં શહેરોમાં હિંદુ વિષે ઘણુંજ અજ્ઞાન છે. બોસ્ટન નજીકના એક ગામમાં મને એક ગોરો મળેલો. તેણે કહેલું કે, હિંદુમાં તો બધા નાગાઓજ વસે છે! મેં કહ્યું કે તમે તે શાથી જાણ્યું? તેણે કહ્યું કે મેં સિનેમામાં જોયું! ખરી વાત એ હતી કે હરદ્વારના કુંભ મેળા વખતે છ હજાર નાગા બાવાઓનું સરઘસ નીકળ્યું હતું જેની તે દિશ્મ હતી. અહીંના ખ્રિસ્તી મીશનરીઓ આવાં સરઘસ અને હોળી વખતે કાદવ કીચડથી લડવાની જે રમતો ચાલે છે તેના ફોટાઓ પાડી ત્યાં પ્રચાર કરે છે અને અહીં ખ્રિસ્તી ધર્મ ફેલાવવા માટે ફંડો ભેગાં કરે છે.

ધીમે ધીમે ત્યાં વૈદિક ધર્મ સંબંધી જ્ઞાન વધતું જાય છે. ન્યુયૉર્કથી ૪૮ માઇલ દૂર આવેલા એક ગામના ધનવાન ગૃહસ્થે વૈદિક ધર્મના પ્રચારના માટે એક 'ટ્રસ્ટ' કર્યું હતું.

સ્વામી યોગાનંદે અમેરિકાના વ્હાઈટ હાઉસમાં ભાષણ આપ્યું હતું, જે વખતે પ્રેસીડન્ટ ફેલવીન કુલીજ* પણ હાજર રહ્યા હતા. હાર્વર્ડ યુનિવર્સિટીના પ્રોફે. લાકવેલે જણાવ્યું હતું કે અમારી યુનીવર્સિટીમાં પતંજલિ યોગશાસ્ત્રનું શિક્ષણ અપાય છે અને 'હું' કહીશ કે અમેરિકાનું સઘળું ધન તાજવાના એક પક્ષમાં મૂકીએ અને બીજી બાજુ પતંજલી યોગશાસ્ત્ર મૂકીએ તો યોગશાસ્ત્રનું તાજવું નમે.*

બાદ તેમણે ડચ ગીઆનાના ગવર્નર અને સરકારે આર્થ સંસ્કૃતિ તરફ જે ભારે સન્માન બતાવ્યું હતું તે વર્ણવ્યું છે.

યુરોપમાં પણ હિંદુ સંસ્કૃતિ તરફ સારું સન્માન બતાવાય છે. તે સંબંધમાં તેમણે ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને બર્લીન વગેરેમાં મળેલા આવકારનો ઉલ્લેખ કર્યો હતો.

પ્રમુખે ઉપસંહાર કરતાં જણાવ્યું હતું કે પરદેશો જે તરફ આકર્ષાય છે તેવી આર્થ સંસ્કૃતિ તરફ આપણે બેદરકાર રહેવું જોઈએ નહિ.

(તા. ૧૦-૨-૩૩ના "હિંદુ"માંથી)

* + * આપણા દેશમાં તો હિંદુ ગ્રંથસુએટો પણ ધૂળ પથરા ભણીને એવા ભ્રમણ ચંદ્ર બની ગયા છે કે આવા તેવા ધર્મગ્રંથોના નામથી પણ બિચારા સુગાઈ જાય છે. ખરાબ બિલ્કુ

૪૭-સ્વસ્તિક

(લેખક—રા. હિંમતલાલ ચુ. શાહ)

(૧)

પ્રભો ! મારી જીભ પર્ણકુટીની બહાર બેઠો બેઠો તારી આ-
રાધના અર્થે કુમકુમના સાથીઆ ચીતરું છું.

સંવતો, સતો ને શકો વહી જશે, અનન્તકાળના સમુદ્રો
ગાજ ઉઠશે-ટુંકામાં જીવનમાં બધું સમાઈ જશે ને જીવન જોડે
અદૃશ્ય થશે ત્યાં સુધી આશાએ ને વિશ્વાસે મારા હાથ કામ
કર્તા કરશે.

મારા સ્વસ્તિકની હારે હારે પિતા ! પધારજો; ને નાથ ! સાદા
કે નિર્જીવ પશુ ભક્તિભીના બળને સન્માનજો.

કારણ કે—

તારા વિહોણો હું જળ વિનાની માછલી સમો છું.

(૨)

દૂર દૂર ક્ષિતિજની યે પેલી પાર ઉભી થયેલી ભીંતોવાળા,
અનન્ત આબને મસ્તકે ચડી ઉભેલા તારા મહાલયમાં મેં પગલી
માંડી. વરસો સુધી આચડ્યો, નયનોનાં નીર ખૂટ્યાં ત્યાં સુધી
નિહાળ્યું.

ભાંખાતૂટ્યા લાગતા એક પથ્થર ઉપર અવાચ્ય લિપિના
અદૃષ્ટ અક્ષરો કોતરેલા હતા.

ભૂરા આકાશમાં ભમતા પંખીને પૂછ્યું: “આ શું?”

દેવની ખંજરીશા રણકારમય સૂરે ગીત ગાતું પંખી ઉડી ગયું.

વૃક્ષને પૂછ્યું: “આ શું?”

કાળના કાતીલ પ્રહારે કંપતું હોય તેમ વૃક્ષ કંપ્યું.

મેં કહ્યું: “કશું ન દીઠું.”

જિજ્ઞાસુ ને અસંતુષ્ટ એવો હું વળી પાછો અંદર ગયો.

શરીરની શક્તિઓ સિંચી અને ઉરની ભક્તિ રેડી એ અક્ષરો
ઉઠેલવા પ્રયત્ન કર્યો. મેં વાંચ્યું:—

“પક્ષીને પૂછીશ ના; વૃક્ષને પૂછીશ ના; અનન્તનો અર્થ
અનન્તનું ભાન નથી કરાવી શકતો.”

મેં કહ્યું ‘બધું દીઠું.’

(૩)

તારા ઓરડાના ખૂણખૂણામાં નાથ ! મેં તને શોધ્યો. અનન્ત
શૂન્યતામાં હું આચડ્યો. નીરવ ને નિરપદ નિઃસ્તબ્ધતા પડી હતી,

કાળું ધોર અંધારું; તું જડયો ના.

દીવો નીચે મૂકી, લમણે હાથ દધ બેઠો. મારા મોં ઉપર તેજ પાથરી દીપક અટકાવ્ય કરી રહ્યો હતો, શિખા ઉપર બેઠક ને ઢાઢક હાવ્ય દીકું.

હું સમજ્યો:—

અંધકારમાં તું નથી, તેજમાં તું નથી; અંધકાર અને તેજ એ તો તારી પોપચીના પલકારા છે.

(૪)

નાથ ! ત્યારે શું હું તને ઓળખી શક્યો જ ના ?

અજ્ઞાનતાને લીધે—હે સર્વવ્યાપી ! તારાં દર્શનની કેટલી અમૂલ્ય પળો મેં ગુમાવી દીધી છે ?

વીજળી ચમકી ને મેં કહ્યું: “ વાદળ અચડાયાં. ”

પછી હસ્યાં ને મેં કહ્યું: “ પવન આવ્યો. ”

આજે મારી મૂર્ખતા ઉપર હું હસું છું, ને રડું છું. તારાં દર્શનની કેટલી અમૂલ્ય પળો મેં ગુમાવી ?

(૫)

તારા સિવાય અમે-નાથ ! એતનવિભૂતિહીણા છીએ.

સંસારના પટ ઉપર કંપતી દોડતી અનેક કાર્યસરિતાઓ, તારા વિના નાથ ! નિરંકુશ અને નિરાદર્શ બની છે. અંતર્બિંદુ-વિહોણા અમે નાથ ! વિરાટમંથનમાં પડી અજ્ઞાની બન્યા છીએ, અંધ બન્યા છીએ, ધૈર્ય જોષ બેઠા છીએ ને વીરતા ગુમાવી રહ્યા છીએ; માયાની બંસીને સૂરે મર્કટની જેમ નાચીએ છીએ.

તારા સિવાય નાથ ! અમે જીવતાં મુડદાં છીએ.

(૬)

આકાશ નવલખ આંખે રૂએ છે નાથ ! તારા વિના.

(૭)

ગગનગામી કો હિમાચ્છાદિત ગિરિશૃંગે દેવ ! તારું મંદિર છે, સેંકડો પૂજારીઓ તારી દિવ્ય પ્રતિમાની આરતી ઉતારે છે, ધોર ધંટારવ દિગંતમાં વ્યાપી રહે છે. અભકતો એ સાંભળે છે ને કર્ણપ્રિય માધુર્યથી વિવશ થઈ, ઝાકળભર્યા, ગીતભર્યા, નૂતનશ્રીભર્યા, સત પથે દોડે છે, યોગમ ગાજતા સૂર વિભ્રમ પેદા કરે છે ને અભકતો તેને વશ થાય છે.

ધંટારવ ગાળે છે, પૂજાપુષ્પની સુરભિ આવે છે, દેવત્વની જ્યોતથી ફટતાં અજવાળાં દૂર દૂર દેખાય છે.

ભોગી તેથી લોભાય છે, લલચાય છે ને તારા મંદિર પ્રતિ નાથ ! ઉતાવળા, હાંફતા, વિહ્વળ બની નાસે છે. તારા મંદિર

આગળ આવે છે ને સ્વ, સુરભિ અને તેજ શોધે છે.

તને નથી શોધતા ને તું નથી જડતો: તું નથી જડતો ને કંઈ નથી જડતું.

(૮)

જગતજન સામે લાચારીભર્યાં લોચન પાથરી શા માટે અશ્રુ-મૌકિક વેરું ?

કોઈ કોઈને કોઈ પ્રકારે, કોઈ કાળે ઓળખી શકતું નથી. અદ્વિતમાં અભિમાનની ઝુંક મારી માનવ અદ્વિતને વિરાટ બનાવે છે. એ વિરાટને છેલ્લે બિંદુએ બેસી એ લોકો મને માપે છે.

પિતા ! શા માટે એવાની આગળ હું આંસું ઢોળું ?

દેવાધિદેવ ! તારે ચરણે ગોઠવેલું એક આંસુ મને અખંડ સંગીતનો અકથ્ય આનંદ આપશે, વિરાટનાં દર્શનની અગમ્ય મુગ્ધતા પાશે, ઉચ્ચતા પ્રભાતની ભભકભરી તાઝગી આપશે ને અનંત અખંડ પ્રેરણાનાં દાન કરશે.

શા માટે જગતજન સામે લાચારીભર્યાં લોચન પાથરું ?

(૯)

હે દેવ ! જુઓજ ને ખજોજનાં બે વિશાળ તુંબડાંવાળા તારા વિરાટ વીણામંત્રમાંથી તારી પ્રભુતાના પાવનકારી, મુગ્ધકર ગીત-ધ્વનિ ગાજી ઉઠો. પિતા ! તારા ઉદાત્ત ગીતધ્વનિને જગતજન હૃદયપાત્રમાં ઝીલો ને ભ્રમિતાવસ્થાના મહાનલમાં બળતાં પ્રાણીઓ એ અમૃતરસ ધુંટડે ને ધુંટડે પીઓ !

આંખો ભરતું હતું. મેં દીવો લીધો ને તને શોધ્યો.

પિતા ! તારા અદ્વિત વીણામંત્રમાંથી તારા ગહન ગીતના અનાહત સૂર દિગંતમાં વ્યાપી, રહો !

(૧૦)

ઓ નવરંગી પુષ્પની મધુર સુરભિ ! ઓ પંખીના મંજુલ ધ્વનિ ! ઓ નિર્જન વનની અમાપ ગહનતા ! ઓ ગિરિરાજની ભવ્ય ગંભીરતા ! ઓ સરિતાની રમ્ય શીતળતા ! ઓ સમુદ્રના કાવ્યમય ગર્જન ! ઓ પ્રભુ !

(૧૧)

આકાશમાંથી અસહ્યતાના સળગતા અંગાર વરસે છે ને વિષ-મતાના વાયુની પ્રમળ ઝુંકો ઝુંકાય છે ત્યારે દીનાનાથ ! તારી આશાએ હું નતમસ્તકે બેઠો છું.

અંગારથી હું દાઝું છું ને ઝુંકોથી હું વધારે ને વધારે સળગું છું; તોપણ નાથ ! તું અમૃતસંજવનની આશાએ હું બેઠો છું.

(૧૨)

જગત ચાલ્યા જ કરે છે.

નવરંગી વસ્ત્રો પહેરી, કેા સહેલાણી અપ્સરાસમી ઉપા મલ-
પતે વદને પધારે છે. સૂર્યનારાયણનાં સોનેરી કિરણો ઓઢી ગરવાં
પગલાં ભરતાં દિવસ પધારે છે, સંક્રાન્તિકાળની ગમગીની ઝોંઝે
ચોપડી સંધ્યા આવે છે ને કોઇ વખત રૂપેરી, તો કોઇ વખત
કાળી સાડી સજી રજની પધારે છે. જીવો પ્રવૃત્તિ માંડે છે ને
સંકેસે છે.

આ વિશાળ કલશોર વચ્ચે શાન્ત-પ્રશાન્ત, રૂઢાસની કોઈક
દેખાય છે.

એ કોઈક તે તું—સર્વવ્યાપી દેવ ! તે તું.

(૧૩)

પિતા ! તું હાર્ય છે : તું કરુણા છે.

(૧૪)

ન્યારે અનેક આશાઓ એક આશામાં પરિણમે, અનેક
લક્ષ્યો કેન્દ્રિત થઇને એકત્વ સાધે, ષડ્ રિપુઓ પરાજિત થાય,
સૂક્ષ્મમાં સર્વ દેખાય ને સર્વમાં તું મૂર્તિમંત થાય ત્યારે દેવ !
વિજયદુકુલિ બળવતો તું પધારજો.

મારા નિર્મળ શરીરગૃહમાં ગોઠવેલા હૃદયસિંહાસને તને
પધરાવીશ ને જીવનના પૂજનચાળમાંથી વિશુદ્ધ કાર્યોનાં ફૂલડાંથી
તારી પૂજ કરી મહત્તાનાં, તારી મહાનુભાવતાનાં, તારી પ્રબળતાનાં
ગીતો ગાતો નિરંતર રહીશ—જીવીશ.

(૧૫)

હે રાજરાજેશ્વર ! કેટલાંક માનવીઓ લોહપતાઓ અને છુદ્ધિ-
વાદના રમશાનમાં તારી સાધના કરે છે—તારી સન્મુખ ખેસી શ્રદ્ધાથી
પૂજન નથી કરતાં. ભવાટવિની ભૂલેલી વિભૂતિઓ દેવ ! તને ત્યજી
તારા પડછાયાને પૂજે છે.

પણ—

હે નિરંજન ! બિચારા નથી બચ્ચતા કે તું દલીલોથી સિદ્ધ
થાય અને ઉદાસીનતાથી બંધાઇ બધ તેવો નથી !

(૧૬)

પ્રભો ! પૂછું ?

કામોદીપક આંખ, લાલ હોઠ, ગોરા ગાલ, ભરાવદાર નિતંબ
અને ઉછળતી છાતીવાળી સનમ તે તુંજ છે, એમ કહી કેટલાક
કવિઓ ગીત ગાય છે ત્યારે તું હસે છે ? તારાં લોચન કાળી

સાહીની ચળકતી કોર જેવાં નખરાળાં છે ?

દયાને પાત્ર તું, કવિ, પેલી સનમ કે પછી હું ?

(૧૭)

લક્ષ્મીના મહામૂલા નૂપુરના રણુકાર મને ગમે છે, સ્વર્ગનનાં વહાલ મને આર્દ્ર બનાવે છે; પરંતુ હે કલ્યાણમય ! તું મને સર્વોચ્ચ જણાય છે અને તેથીજ ધનનાશથી મને વિભ્રમિત થવા ન દેજે, સ્વર્ગનવિહોણા મુજ એકલા જીવનને કાળીચૌદશના સ્મશાનના ધોર સાજ સજવી ન દેજે.

(૧૮)

તને ત્યજીને કોને પૂજૂં ?

હે પ્રભુ !

મારે હાથે થતાં તારાં પૂજન લાચારીનાં ન હો ! ઉપભોગની આશાથી પ્રગટેલા સ્વાર્થના કાઠવથી ખરડાએલાં ન હો !

તારાં પૂજન પૂજન હો—આદર્શ ને ઉદ્દેશ.

(૧૯)

વિશ્વપિતા ! તારી કરણી મારી મનોભાવના હો ! તારી મનોભાવના મારી કરણી હો ! મારી મનોભાવના તારી કરણી હો ! મારી કરણી તું હો—પિતા તું હો !

(૨૦)

અભિલાષાઓનાં વાદળાં છવાયાં છે અને અનેક આશાઓની વીજળી, સફળતા—નિષ્ફળતાના ગડગડાટ કરતી સળગી ઉઠે છે. ભ્રમણાના વંટોળ ચઢે છે ને શમે છે, કર્મનો વરસાદ વરસે છે.

પણ આશાઓ અને અભિલાષાઓ એક બનો. અભિલાષાઓ મને ભ્રમિત કરે ના, આશાઓ મને માર્ગચ્યુત બનાવે ના. આશાઓ અને અભિલાષાઓનું એકત્વ સાધેલું સ્વરૂપ તારા પ્રતિગતિમાન હો !

(૨૧)

સર્વ ઇન્દ્રિયો તારા પ્રતિ દોડે, સર્વ શક્તિઓ તને બજે, અંગનો અણુંએ અણું તારા પતિતપાવન નામનો ઘોષ કરે, સારે ઓ પિતા ! તું મારી પાસે આવજે. હું તારાં પૂજન કરીશ.

એ પહેલાં આવતો ના.

હું તને ઓળખી શકીશ નહિ ને જીવનની અમુલ્ય લહાણુ-સમાં તારાં પૂજન કરી શકીશ નહિ.

માટે પિતા !

તે પહેલાં તું આવતો ના.

(૨૨)

આ શી વિચિત્રતા છે, નાથ !

શોધું છું સત્ય તો જડે છે અસત્ય: શોધું છું દયા, તો જડે છે ક્રૂરતા: શોધું છું પ્રેમ તો જડે છે દંભ.

(૨૩)

તિરસ્કારના વરસતા વરસાદમાંથી, અસત્યના અધિકારથી વિંટ-
ળાયેલો હું કુદરતના કંટકમય પંથ ઉપર નિર્લેપ અને નિશ્ચલ રહી
આગળ વધું છું ત્યારે દયામય! તારાં દર્શનની આંખી થાય છે.

એ આંખીમાં સત્યનો પ્રકાશ છે, દયાની સુરખી છે, પ્રેમનાં
ભવ્ય ગાન છે:

ઓ સંગીતમય સૌરભભર્યા પ્રકાશ! તું મને ઉગ્મળ!

(૨૪)

પ્રભુના ઓ દૂત! અખંડ, અવિનાશી અને અનુપમ એવા
ભવ્ય શાન્તિપ્રદેશના ઓ શીરસ્તા! શા માટે દૂર ઉભો છે? તારા
હસ્તસ્પર્શથી હું દાઝીશ એમ માને છે? તારાં દર્શને હું ચરચરીશ
એમ માને છે? તારી તો હું પ્રતીક્ષા કરી રહ્યો છું. તારા વરદ
હસ્તમાં આગ કેવી? તારાં ઉદ્ધારક દર્શનમાં ભય કેવો? પ્રભુના
ઓ દૂત! આવ, અખંડ, અવિનાશી અને અનુપમ એવા ભવ્ય
શાન્તિપ્રદેશના ઓ શીરસ્તા! હું તને વધાવું છું, સન્માનું છું.

તું મને મૃત્યુ પછીના પ્રદેશમાં લઇ જા, મેં તે દીઠો નથી.

(૨૫)

આવશ્યકતાઓની સિદ્ધિએ કર્મની સરિતાઓ સુકાર્ધ ગધ
છે, દિલમાં દયા હોવા છતાં કંગાળ દુઃખીઓના અભાવે દયા
વાંઝણી રહે છે ને જ્યાં તારા પડછાયાનો પ્રકાશ વિસ્તરે છે એવા
સ્વર્ગમાંથી પ્રભો! તું મને ખેંચી લેજે ને દુઃખીઆનાં આંસુ લૂછ-
વાનો લાભ મળે છે તેવા નરકમાં નાખી દેજે.

(મે-૧૯૩૨ ના “નવચેતન”માંથી)

૪૮-આફત ધર્મ

મુદ્રણાલયમાં આ લેખ માટે બંધબેસતાં બીજાં ન મળતાં મથાળું આમ (આફત ધર્મ) કરવું પડ્યું છે.

ચાલુક્યથી ઉલટે પગલે ચાલી ચાવીકે જગતમાં નાસ્તિકવાદ ફેલાવવા માંડ્યો અને

દેહ મરણાન્તે બળે : મોધું થયું છે ધી :

દેવું કરીને માનવી : ભરી કઠોરા પી :

કહી જગતભરમાં 'આફત ધર્મ' ફેલાવવા માંડ્યો.

ત્યાર બાદ પૃથ્વીરાજે સ્વભત્રીજ સંયુક્તા સાથે સંવનન-શાદી કરી, જયચંદ્રને હલકો પાડવા એ સંપ્રદાયના ભક્ત બનવા નિર્ધાર્યું.

રોબટ કલાઇવે અમીચંદ જેવા બેવફા ધૂતને ઠગવા, વોટસન સાહેબની સહીનું બિલાકું પેલા દસ્તાવેજ પર ચીતરી એ ધર્મનું પાલન કર્યું.

એક વખત પૂનામાં નજરકેદ થતાં નાના ફડનવિસે 'લધુશંકા કરવા જવા' ને નામે 'હૂમંતર' થઇ જવામાં આફત ધર્મ પાળ્યો !

રણજિતસિંહના વંશજોએ ઇસાઈ સંપ્રદાય સ્વીકારીને આગામી આફતને ટાળવા, આફત ધર્મની વેદી પર સ્વ-શીખ સંપ્રદાયને હોમ્યો.

—અને વીસમી સદીમાં ?

*

સંકટસમયે સાંકળ ખેંચવાની રેલ્વેની સૂચના, માનવ દુનિયાના બ્યવહારમાં અતુસરે છે જ ને !

સ્થિતિચુસ્ત સનાતનીઓ અત્યજે-શૂદ્રોને મંદિરમાં પ્રવેશતા અટકાવવા ખૂસ બરાડા મારી થૂંક ઉડાડે છે, અને ખોખરા સાદે હાંકતા હાંકતા પશુ બખાળા કાઢે છે, તે શા માટે ?

સામાજિક ક્રાન્તિવાદીઓ જૂનું એટલું જડ અને નવું એટલું 'અપ-ટુ-ડેટ' કહી ભાવતું ભોજન આરોગી લેવા સોચે સો ટકા સાહસ ખેડે છે, એ શા સાર ?

પુરુષો 'સફાયટ મૂછિયા' અને સ્ત્રીઓ 'કાકપદ્મ કેશા' બની મૂછ અને ચોટલાને હજમના અઆનો ને કાતરનો ભેટો થવા દેવાની ઉદારતા દર્શાવે છે તેનો શો હેતુ હશે ?

રનેહલગ્નની વિધવાઓ દેહલગ્નિલાષી 'લગ્ને લગ્ને વર-રાગ' ઓને સ્વશરીરના સ્વામી બનાવે છે તેનું શું કારણ હશે ?

હવેલીના મહારાજો પચાસ વર્ષ પૂર્વે જોને 'ધર્મચરણ વિરુદ્ધ' ગણતા, તેનેજ પોતાના આદર્શ-દાખલાથી 'કાલધર્માનુસાર' જણાવે છે: એ કાયડાનો ઉકેલ શો ?

વેપારીઓ 'સેલ'નું દદામું ઠોડી-નફે ચઢાવી ભાવ ધટાડે; વૈદ-ડાકતરો માત્રા-ધનજેક્ષનની મહામાત્રા અજમાવે; વકીલો વગર 'પ્રી'એ ફક્ત નામની ખાતરજ ઉભા કરેલા ઝણડામાં ઝઝૂમે;

વિદ્યાવિક્રેતાઓ અયોગ્ય-અસમર્થ-અશક્ત જ્ઞાનને વિદ્યાર્થી-મગ-જમાં રેડવા અભિનય કરે; સાહિત્યકલમખાન્ને પ્રજાને પસંદ પડે તેવું ગમે તે પ્રકારનું સાહિત્ય સર્જે-વેચે ને પ્રચાર પણ કરે; વહુ વરને ને સાસુને વશ રાખવાના ભગીરથ પ્રયત્ન આદરે; દલાલો દસ્તુરી ને મૂડી, પણ હોધ્યાં કરી ‘અખી ખોલ્યા અખી ફેંક’ કરી નાખે એ નીતિ કંઈ કહેવાય? કસાધને ઘેર કળશી અને ધર્મને ઘેર ભૂખમરો, ગભરૂ ખાળકો વૃદ્ધ માતાપિતા પહેલાં અંકાળે મરણ પામે; વગેરે શું ખતાવે છે? આદ્ય ધર્મના નિશાનડાં કે અન્ય કાંઈ?

આ આદ્ય ધર્મ ગરીબની ઝુંપડીથી માંડી અમેરિકાના મહાનગર ન્યૂયૉર્ક સુધી ફેલાયલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. પય-પાન કરતા ખાળકથી માંડી ધરેડો તાણુતા ધરડાઓને પણ એણે છોડ્યા નથી. વર્ણ-વય કે લિંગના ભેદને પણ એણે જાણ્યો નથી.

અય મજલમે આદ્ય! તારાં વખાણુ કરવા મહામુનિ વ્યાસજી કે કવિકુલગુરુ કાલિદાસ પણ સમર્થ નહોતા બન્યા, તો પછી આ ‘હું’ તે કોણુ માત્ર? ભાઈ-ભાઈમાં, ‘વહુ-વર’માં પિતા-પુત્રમાં, ને શેઠ-સેવકમાં : સર્વત્ર તારો જયજયકાર છે! સત્ય, પ્રામાણિકતા, સરલતા, શિષ્ટાચાર, નીખાલસતા અને ઈમાનને તો તું ‘ખવાળ’ રૂપ બનાવે છે! શ્રમ, ખંત, ગણત્રી, વ્યાવહારિકપણું વગેરે તારી પાસે છુટ્ટાં-છુટ્ટાં બની જાય છે! કુદરતક્રમ તને બાધ કરતો નથી. તારો મુરીદ, ચોર હોય તો શાહુકાર ગણાય છે, દંભી કાળેલ લેખાય છે; શાખવાળો અકિંચન રહે છે, ટેકીલો પણ અણુનમ મટી જઈ નમી પડે છે, અને શીલથી માંડી સર્વેને તું લીલામમાં ખરીદી શકે છે.

એવા એવા મહાન સદ્ગુણો-ધારી એક બનેલા એ આદ્ય ધર્મ! તને મારા અને અમારા કોટિ કોટિ નમસ્કાર છે!!

*

એક શિક્ષકે પોતાના કલાસના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ફોટો પડાવ્યો; અને પછી તેની જરિયાત માટેની સમજ પાડતાં વિદ્યાર્થીઓને કહેવા માંડ્યું:

‘છોકરાઓ! ધારો કે તમે મોટા થયા; પછી તમારું આજનું જીવન તમે શી રીતે યાદ લાવી શકશો? અગર જે આવો ફોટો તમારા ઘરમાં હોય, તો તો તરત જ તમને ખ્યાલ આવે કે ‘આ રહ્યો વિનોદ, કે જે હાલ સીનેમા-મેનેજર બન્યો છે; પેલો રહ્યો ચંદુ, કે જે હાલ દાકતર થયો છે; અને આ તો મધુ, કે જે હંમણાં જ ન્યાયાધીશ બન્યા છે; વળી... ..”

પણ શિક્ષક આગળ બોલે તે પહેલાં તો એક ખૂણામાંથી અવાજ આવ્યો કે ‘આ રહ્યા વચ્ચે બેઠેલા શિક્ષક, કે જે હાલ મરણ પામ્યા છે...!’

(માધ-૧૯૮૯ના “સેવા”માંથી)

૪૯-સાવિત્રી

(લેખક:-શ્રી. જગન્નાથ મિશ્ર ગૌડ, “કમલ”)

(૧)

સદિયાં ખીતીં કિંતુ ન ભૂલી તેરી ચરિત કહાની,
તુ ને કરની કર દિખલાયી જો કરને કો ઠાની.
તેરે મત સે વિધિ-વિધાન બદલા હે સતી સયાની,
નતમસ્તક હૈ વિશ્વ આજ ભી સુન ચહ કથા પુરાની.
થા પાવન તેરા જીવન તૂ શ્રેષ્ઠ સતી કહલાયી,
નિજ સતીત્વ-બલ સે તૂને ખોયી સુહાગ-નિધિ પાયી.

(૨)

એક સતી નારી કો આંસૂ કૈસે નિષ્કલ જાતા,
ભય થા કહીં ન ધર્મરાજ કો ચહ પાતક લગ જાતા.
સમ્ભવ થા ન તોડના પતિ સે નિર્મલ નાતા,
કર્મ-રૈખ રચ અસમંજસ મેં અખ થે અતુર વિધાતા.
તૌભી હુઇ પરીક્ષા, હૈ સાક્ષિણી શક્તિયાં સારી,
મિલા વિજય તુઝકો, નભને કી પુષ્પ-વૃષ્ટિ, -બલિહારી.

(૩)

સત્યદાન દુર્દિન કે કારણ થા કેવલ વનવાસી,
તૂ તો થી પર એક ઉસીકે મધુર પ્રેમકી ખ્યાસી.
આયુ અલ્પ સુન સત્યવાન કી દુખી હુએ પુરવાસી,
પિતા આર જનની ને ભી ધારણ કી એક ઉદાસી.
તેરે મન કે ભાવોં મેં ન હુઆ કિંચિત્ પરિવર્તન,
તપસી કો હી ખના લિયા તૂને આપના જીવન-ધન.

(૪)

તૂ થી સત્યવતી તેરા કૈસે સુહાગ શુભ સોતા,
તેરે લિયે વ્યર્થ પુરજન પરિજનકા મન થા રોતા.
જિસકા રક્ષક સ્વયં સત્ય ઉસકા અનિષ્ટ કયા હોતા,
કભી સૂખતા નહીં વિમલ ઉસકે જીવન કા સોતા.
જગે પુનઃ વહ સત્ય-પ્રતિષ્ઠા જલે તેજ કી જવાલા,
સાવિત્રી, ફેલા દે જગ મેં પુનઃ દિવ્ય ઉજિયાલા.

(“મહિલા” માસિકના એક અંકમાંથી)

૫૦-રતી એક સાચી

સમજણ વિના રે સુખ નહિ તુજને રે,
 વસ્તુ ગતિ ઠમ કરી ઝાળખાય;
 આપમાં દિસે રે આપણો આત્મા રે,
 તેણે કાંઈ જીવપણું નહિ જાય. સમજણ-ટેક.

રવિ રવિ કરતાં રે રજની નહિ મટે રે,
 અંધારું ઉઝ્યાં પૂઠે રે જાય;
 દૃઢ્ય રવિ ઉગે રે નિજગુરુ જ્ઞાનથી રે,
 થનાર જ હોય તે સહેજે રે થાય. સમજણ-૧

જળ જળ કરતાં રે તરસ તો નવ ટળે રે,
 એમ મહાજ્ઞાનિ બોલે છે રે મુખ;
 પ્રેમરસ પીતાં રે તરત તૃષ્ણા ટળે રે,
 ભોજન કહેતાં રે ન ભાંગે ભૂખ. સમજણ-૨

પારસમણિ વિના રે જ પથરા મળે રે,
 તેણે કાંઈ કાંચન તો નવ થાય;
 સમજણ વિના રે સાધન જ કરે રે,
 તેણે કાંઈ જીવપણું નહિ જાય. સમજણ-૩

દશ મણ અગ્નિ રે લખીએ કાગળે રે,
 તે લઈ રૂમાં જોઈ અપાય;
 એણી ઉપસાએ રે રૂ નથી દાઝતું રે,
 રતી એક સાચી એ પ્રગટ તે થાય. સમજણ-૪

જીવપણું મટશે રે અનહદ ચિંતવે રે,
 એ તો વાણી રહિત છે રે વિચાર,
 જ જ નર સમજ્યા રે તે તો ત્યાં શમ્યા રે,
 અખો કહે ઉતરે આ ભવપાર. સમજણ-૫

૫૧-ભીલોનો નાશ

(લેખક:-શ્રી. કાલીદાસ આર્ય)

[શ્રી. કાલીદાસ આર્ય છેલ્લાં ૭-૮ વર્ષથી ગુજરાતી ભીલ વસ્તીમાં રાતદિવસ કામ કરી રહ્યા છે. આ લેખમાં લેખક રામભક્ત ભીલોની દશાનું એક કરુણ ચિત્ર રજુ કરે છે. લેખક આર્યકુમાર મહાસભા દ્વારા ચાલતા ભીલઆશ્રમ અમૃતપુરાના મુખ્યાધિકારી છે. છેલ્લા દશકામાં દક્ષિણ ગુજરાતના સેંકડો ભીલોમાં ભીલઆશ્રમને લીધેની પ્રજ્ઞાતિને લઈને નવચેતન આવ્યું છે, તેઓ વ્યસનોમાંથી મુક્ત થતા જાય છે, વૈદિક ધર્મના સંસ્કારો ઝીલી રહ્યા છે, ધીમે ધીમે કરજદાર મટતા જાય છે.]

સ્વામી રામતીર્થ કહે છે:-‘તમારાં ગગને ઉડતાં ઉંચાં ઉંચાં મંદિરો અને તેમાં તમારા બનાવેલા પથ્થરના નારાયણો અને વિષ્ણુઓ તમારા અંતરાત્માને શાન્તિ આપનાર નથી. ગરીબ નારાયણોની અને મહેનતુ વિષ્ણુઓની યથાર્થ કદર થતી નથી. તેમને પૈસા આપી ધધે લગાડતા નથી. તે ધર્મ અધોગતિએ જાય તેમાં શી નવાઇ ? માટે એ કૃષ્ણને મંદિરમાં ગોંધી ન રાખતાં ઝાડમાં, પહાડમાં, પશુમાં સર્વત્ર બિરાજેલો જોશો. તો તેની કંઈ ઓર મઝા આવશે.’

એક જમાનો હતો, કે જ્યાં ભીલોએ પોતાની વીરતાનો સાચો પરિચય દેશને આપ્યો હતો. દેશ તથા જાતિરક્ષાના ધર્મયુદ્ધમાં તેઓએ સર્વસ્વ હોમી દીધું હતું. વીર ભીલોનાં રામબાણુ તીરના કારમા સૂતવાટાથી હજારો વિધર્મીઓ અને દુશ્મનોની છાતીઓ વિંધાઈ જતી હતી. ભીલનું નામ સાંભળતાંજ દુશ્મનોના હાંજ ગગડી જતા હતા. શ્રીરામચંદ્રના વખતથી ભીલોનો ઇતિહાસ વીરતાથી ભરેલો છે. આજે જેને આપણે જંગલી, કાળિપરજ કે રાનીપરજ તરીકે સંબોધીએ છીએ તેનાજ પૂર્વજોએ પ્રતાપ-મહારાણા પ્રતાપની ટેક સાચવવામાં મુખ્ય ભાગ ભજવ્યો છે. પોતાની નાનકડી ઝુંપડીઓમાં પ્રતાપને આશ્રય આપ્યો છે. અરવલ્લીની ખીણોમાં રહી દુશ્મનોનો કચ્ચરવાણુ વાળ્યો છે.

એ વખતે અને એ પછી પણ ભીલોનાં નાનાં મોટાં ઘણાં રાજ્ય હતાં અને હાલ પણ છે. આ રીતે ભીલ જાતિ એક બહાદૂર હાડપત્ર વીર અને રાજકર્તા જાતિ છે. ગામ કે સીમતી ચોક્કી તેઓની જ હતી. જંગલોના રસ્તામાં તેઓ યાણાં (નાકાં) નાખી પડેલા છે, અને આ રીતે ચોક્કી કરે છે. હજુ પણ ભીલનું નામ સાંભળી શહેરી પ્રજા ધરધરી ઉઠે છે. આ જાતિની અત્યારે શી દશા છે ?

ગુજરાતનાં જંગલો ભીલોથી ખીચોખીચ ભરેલાં છે. દારૂ-

તાડીનાં વ્યસનમાં ફસાઇ પાયમાલ થઇ રહ્યા છે. અક્ષરજ્ઞાન વગરના રહેવાથી શાહુકારોએ તેમનું સર્વસ્વ પડાવી લીધું છે. હિંદુ ધર્મને ઉપદેશ કરનારાઓના અભાવે હિન્દુપણને ભૂલતા આવ્યા છે. આ તકનો લાભ ખીજા ધર્મવાળાઓ દ્વંદ્વથી લઇ રહ્યા છે. પાંચ હજાર માઇલ દૂર વસનારા ગોરા પાદરીઓ અને મડો જંગલોમાં મિશનનાં ચાણાં નાખી તેમને અક્ષરજ્ઞાન આપવાના બહાના હેઠળ તેમને વટલાવી રહ્યાં છે. જે ગઇ કાલના સાચા રામભક્તો હતા, જે રામબાણુ વાપરવામાં નિપુણ હતા, જે રામબાળાની જ્ય જ્ય પોકારતા હતા, જે રામબાળાની આણુ માનનાર હતા, તે આજે ચોટલી કપાવી, પાણીમાં ઊભા રહી, ઇસુની સમક્ષ પ્રતિજ્ઞા લઇ રહ્યા છે. ક્યાં છે સાચા રામભક્તો ? ક્યાં છે શ્રીગોપાળકૃષ્ણના સાચા ગોપાલો ? જે બીલો ગાયને પવિત્ર અને પૂજ્ય માની તેની રક્ષા માટે લોહીની નદીઓ વહેવડાવતા હતા તેજ બીલો અત્યારે ગોભક્ષક બની રહ્યા છે. અત્યારે હિંદુઓનો ભગવાન તો મંદિરોમાં અને મઠોમાં ભરાઇ બેઠો છે. હિંદુ ધર્મના ધર્મોચારોને મોજશોખ અને વૈભવ ભોગવવા આગળ નવરાશ નથી. જે બીલોના પૂર્વજોએ હિંદુ ધર્મ અને દેવમંદિરોની રક્ષા ખાતર બલિદાન આપી લોહી રેડ્યું છે તેનાં સંતાનોથી અત્યારના ધર્મોચારો અભડાય છે. તેમના હાથનું પાણી પીતાં પણ વટલાય છે. અરે ! હિંદુ જાતિ ! તારી શી દશ થવાની છે.

ખ્રિસ્તી પાદરીઓએ તેમને માટે નિશાળો ખોલી છે. છોકરા-છોકરીઓ માટે બોર્ડિંગસ્કૂલો કાઢી છે. દવાખાનાં ખોલી દર્દીઓની સેવા કરી રહ્યા છે. જીવન અત્યાચાર વખતે તેમને પડખે ઊભા રહે છે. આ રીતે તેમને પરોપકારના દેવા નીચે દબાવી-આકર્ષીને વટલાવી રહ્યા છે. અત્યારે દેશમાં દર અઠવાડીએ આવા હજારો હિંદુઓને વટલાવવામાં આવે છે. ભાઇઓ, હજુએ નહિ ચેતો તો આવતી કાલ આથી પણ ખૂરી દશા જોવા વખત આવશે.

ખ્રિસ્તીઓનું અનુકરણ ખીજા ધર્મવાળાઓએ પણ કર્યું છે. મધ્ય ગુજરાતમાં જ્યાં જ્યાં મુસલમાનોની વસ્તી મોટા પ્રમાણમાં છે ત્યાં બીલોને મુસલમાનોને ત્યાંજ રહી ગુજરો કરવાનો હોય છે. તેથી તેઓને પીર મોટામિયાંના ફકીરો ઓલિયા બની કબરો અને પીરના નામે વહેમમાં ફસાવે છે. ખાલીઓ પાઇ મુરીદ-એલા બનાવે છે. બહારથી ગૌરક્ષા કરવાનો ઉપદેશ કરવાનો ડોળ ખતાવે છે. 'હિંદુ અને અને મુસલમાનો એકજ ભાઇઓ છે, રામ અને રહેમાન એકજ છે, આ દેશમાંથી કોઇનાથી કોઇને કાઢી મુકારો નહિ' આમ ભણેલા-સમજી હિંદુઓને સાફ લગાડવાની વાતો કરી અંદરની મુસલમાન બનાવવાની ભેદનીતિ બહાર આવવા દેતા નથી. ઘેર ઘેર ગાયો પાળવાનો ઉપદેશ કરવાના ડોળથી હિંદુઓ આકર્ષાય છે. આથી

તેમના મુસલમાન બનાવવાના કાર્યને ટેકો મળે છે.

ખરેખર; તેમની મુસલમાન બનાવવાની રીતિ એકદમ સમજ શકાય તેવી નથી. પ્રથમ તો જે ગામમાં તેમના મુસલમાન હોય છે તેઓ આવા પછાત હિંદુઓ સાથે ભળન મંડળીઓ કાઢે છે. તે વખતે શરૂઆતમાં રામકૃષ્ણને લગતાં હિંદુ ભળનો ગાય છે. પછીથી ક્રમે ક્રમે કદ્દમા અથવા પીર પેગંબર અને કુરાનનો મહિમા વધારનારાં ભળનો ગવડાવી મુસ્લીમ ભાવના ખીલવે છે. પીર પેગંબર અને કબરોની કરામતોની ગપો ફેલાવે છે, જેથી ભોળા અને દુઃખી ભીલો તેમનાથી ફસાય છે. કોઇને ધન, કોઇને સ્ત્રી તો કોઇને દુસ્ત્રમનાવટ કરવાની બાધાઓ આપે છે. કોઇને પ્રભુનાં સાક્ષાત્ દર્શન કરવાની લાલચ આપે છે.

મૂળમાં ભીલો વહેમી અને ‘જોઇતું હતું તે મળ્યું’ તેવા ધાટ બને છે. આ રીતે તેઓને ફસાવી ચેલા બનાવે છે.

પેટ માટે મુસલમાનોનો આશરો લીધાથી ભીલો મુસલમાનોનું ખાતાં શીખ્યા, જેથી ‘જેવું અન્ન તેવા ઓડકાર’ અને ‘સોખત તેવી અસર’ પ્રમાણે હિંદુ ધર્મપરની ભાવના પલટાઇ. ગૌબ્રાહ્મણ પ્રત્યેની પૂજ્ય લાગણી પણ પલટાઇ. ભીલ સ્ત્રીઓ પણ મુસલમાની પહેરવેપ, ધરેણાં, ખોલીચાલી તથા રીતભાતનું અનુકરણ કરતી થઇ ગઇ છે. આ સ્થિતિમાં ભીલોને હિંદુત્વનું ભાન કરાવનાર કોઇ નથી. એટલે વિધર્મીઓના આશરે રહેતા ભીલોની આ અવદશા છે, અને આ રીતે હિંદુધર્મની દિવાલનો પાયો ખવાયો છે.

જે ભીલો હિંદુઓના ગામમાં તથા તેમના સહવાસમાં સદી-ઓથી રહે છે તેમને પણ હિંદુપણાનું ભાન નથી. આ કેટલા દુઃખની વાત ? હિંદુઓને કેટલું શરમાવનારું છે કે પોતાનો હિંદુ ધર્મી-હિંદુ ભાઇ પોતાની સાથે સૈકાનાં સૈકા રહેવા છતાં તેને હિંદુપણાનું ભાન નથી ! તો હવે ખીળને તો કહેવુંજ શું ?

આ વાતો વાંચી સાંભળી કે અનુભવથી નક્કી કર્યા પછીએ જો હિંદુઓની આંખ ન ખૂલે તો હિંદુ જાતિની અવદશા સિવાય ખીળું શું કહું ?

પ્રભુ હિંદુ ધર્મપ્રેમીઓને આ વાત સમજવાની શક્તિ આપે. હજુએ વેળાસર આંખ નહિ ખોલે અને ભીલો અને તેવી પછાત જાતિઓના સુધાર અને સંગઠન તરફ લક્ષ નહિ આપે તો ઉપર જણાવ્યા તેથીએ ભુંડા દિવસો જોવાનો વખત આવશે.

ભીલોને આ વિધર્મ તરફ દોરાતા બંધ કરવા. ભીલોમાં નિંશાજો આશ્રમો ખોલી તેમનાં બાળકોને કેળવણી અને હિંદુ ધર્મનું શિક્ષણ આપવું તથા ઉપદેશકો રોકી તેમને સાચા હિંદુ (આર્ય) બનાવવાની

તાત્કાલિક અગત્યતા છે. તેમને વ્યસનોમાંથી મુક્ત કરી નિર્ભય બનાવી જમીનદારો શાહુકારો અને અમલદારોના ત્રાસમાંથી બચાવી લેવાની ખાસ આવશ્યકતા છે. પ્રભુ દરેક હિંદુને એ શક્તિ આપે.

(“પ્રચારક”ના એક અંકમાંથી)

૫૨-તમને ગમે છે ?

(લેખક:-શ્રી. ધનંજય વિદ્યાધીપ)

તમને ગમે છે ? જરીબ લોકને રીબાવી રીબાવીને મારનાર ચંત્રા!

અમૂલ્ય ચક્ષુઓનાં તેજને હરી લેનાર વીજળીના દીવાઓ ?

યુવાનોને બુઢાપાની બક્ષીસ આપનાર ચાહ અને કાશીની દુકાનો ?

કે દારૂ, તાડી, અશીષુ, તંબાકુ અને ગાંજો ?

મન અને દેહને અપવિત્ર બનાવનાર દેવદેવીઓ ?

ખોલો, તમને શું ગમે છે ?

આખર રાખનારાં, મૃતકની શાંતિને માટે ઉજવાતાં બારમાં, તેરમાં ને સ્તાતિઓજનો તમને ગમે છે ?

પાપાચરણથી ભરપૂર મંદિરો તમને ગમે છે ? સત્ય જ્ઞાનથી

વેગળા રાખનાર મૂર્તિપૂજા ગમે છે ? પડદાની પ્રથા તમને ગમે છે ?

બાળલગ્ન કે લાકડા સાથે માંકડાં જેવાં કળેડાં તમને ગમે છે ?

લોકોનાં નાણાં હોઠમાં કરી જનાર શરાફો કે કમિશનથી પોતાનાં ગજવાં તર કરનાર કંપનીઓ તમને ગમે છે ?

સાચાનું જૂઠું ને જૂઠાનું સાચું કરનાર વકીલો કે ન્યાયને ધરાણે મૂકનાર ન્યાયાધીશો તમને ગમે છે ?

મિથ્યા જ્ઞાનના ઇજારાદાર ગુરુઓ અને તેમના અનુયાયી ચેલાઓ તમને ગમે છે ?

ડોળધાલુ પુરાણી પંડ્યા, પાદરી અને મૈલવીઓ તમને ગમે છે ?

ગુલામી મનોદશામાં ઘસડાનારા શિક્ષકો તમને ગમે છે ?

સમાનતાનો અનાદર કરનારાં થોથાં તમને ગમે છે ?

ખોલો, તમને શું ગમે છે ?

મોઢાની ગએલી લાલી લાવવા વ્યાયામને બદલે વિદેશી ક્રીમે અને સાબુઓ ઘસનાર યુવક-યુવતીઓ તમને ગમે છે ? સ્વદેશાભિમાનને નેવે ચઢાવનાર દેવાળીઓ તમને ગમે છે ?

ખોલો, તમને શું ગમે છે ?

(“પ્રચારક”ના એક અંકમાંથી)

૫૩-ગુજરાતની અંધશ્રદ્ધા

(લેખક:-શેઠ રણછોડલાલ ગિરધરલાલ મણીયાવાળા)

લખનાર પોતે ગુજરાતનો જ રહીશ હોવાથી તથા કેટલાક સમયથી ઘણી આરીકીથી આ વિષય ઉપર અવલોકન કરતા રહી જે યથામતિ દષ્ટિએ પડેલું છે તે અહીં લખેલું છે. ઘણા ખરાની દષ્ટિએ ચાલુ સમયના વેપારીવર્ગની જાહોજલાલી વૃદ્ધિ પામતી દેખાય છે; જેના સામે ન્યારે ગુજરાતના પ્રાચીન ઇતિહાસ વંચાય છે ત્યારે હાલની રિદ્ધિ સિદ્ધિ તે વખતના પ્રમાણમાં કમી જણાય છે, આકી તે તરફ દષ્ટિના કરનાર હાલના જમાનાની ખોટી શીશિયારી ને તાલમેલનું અવલોકન કરે તો બેશક તેને ન્યાં ને ત્યાં “ ઢમઢાલ માંહે પોલ ઉપર છત્રછાયા ” પ્રમાણે અંદર તપાસવા વગર ઉપરનાજ છત્રનો ચળકાટ જણાય છે. આકી અંદરથી પરદેશોની હુમરખાંઓની ચઢાઇથી દેશ પાયમાલ થતો જાય છે. કુદરતનાજ ભાવથી કે દેશની આબ-હવાનોજ ગુણુ તો ઈશ્વર જાણે ! કેમકે સમુદ્રપારના લોક જેવાં આપણાં મગજ નથી. ફક્ત દેખાદેખી નકલ કરવી, અસત્ય, અધર્મ તથા અદેખાઇ ને પરનિંદા, આ સાધનો સાથે લઈ ડુંક મતિથી જે રસ્તે ધન ગ્રહણ થાય તે રસ્તે ધન મેળવવા પ્રયત્ન કરવા સિવાય ખીજે રસ્તે ધન વધારવા જરા પણ બુદ્ધિ ચાલતીજ નથી. આ પ્રમાણે પ્રાપ્ત થએલું ધન તદ્દન ધર્મ સંબંધી અંધશ્રદ્ધા દેશમાં જવાયેલી હોવાથી વસ્તીનો ઘણો ભાગ તે રસ્તેજ ખીજા ભાઈએ મેળવેલી લક્ષ્મી છૂટથી જતે બજાર જેમ લૂંટાય તેમ લૂંટી તે ધનમાંથી મોજશોખ ઉઠાવી વધારામાં ધનાઢય પણ થતા દેખાય છે. દેશમાં જેટલો આહાણુવર્ગ છે, જેનો લગભગ બધો ભાગ તેમજ સાધુ, સંન્યાસી, વેરાગી, ધર્મના આચાર્યો, ફકીર, જોગી, જાતિ વગેરે તમામ લિશ્તુકવર્ગ બની ધન લૂંટતાજ નજરે આવે છે. લિશ્તુકનો હક ખરેખરો જે અપંગ પોતાના નિર્વાહનેજ સાધન ના હોનાર હોય તેનેજ ગણાય છે; પણ તેની જગ્યાએ બે ઘોડાની ગાડીની જેમ પગે ચાલી પરાણે પેટ ભરનારનું ધન ઓઠાવી કઢાય છે, જે ધન આપનાર નજરે જુએ છે છતાં તેના ઉપર તિરસ્કારની આવતી ઉલટો પોતાનાં પૈસાનો સદુપયોગ થાય છે માની આનંદ માને છે. આટલી બધી આ દેશમાં ધર્મ ઉપર અંધશ્રદ્ધા વધી ગઈ છે. આહાણુ કોમ ફક્ત એમજ ધારી બેઠી છે કે તેજ બધાને સ્વર્ગે પહોંચાડનાર છે. પાંચસોના પગારની નોકરી કરનારનાં છોકરાં બાર મહિને પચાસ કમાનારને થેર ખુશીથી જઈ જમી આવશે. આ માગણુ કોમને કોઈ તરેહથી તેમનું ધન જવાનો રસ્તો હોતો નથી.

આ ધન લૂંટનાર કોમો વરસોના વરસ સુધી ચાલી આવે છે, છતાં આગળ ફક્ત તે લોકો પોતાનો નિર્વાહ કરકસરથી ચલાવે તેટલું જ ધન મેળવી શકતા હતા. પણ જેમ જેમ સમય ચાલતો ગયો ને દરિદ્રતાએ પોતાનો પ્રવેશ વધારવા માંડ્યો એટલે નિર્ધનતાએ ધર્મની અંધશ્રદ્ધાને મદદગાર ગણી આગળ કરી, જેથી જે ભિક્ષુકો પરાણે ગુજરાનજોગ પારકા ધનમાંથી મેળવતા તે હાલ ધડી પૂર્ણ જાહોજ-લાલીમાં આ અમારા રાજ્યનગ્ર શહેરમાં તો દૃષ્ટિએ પડે છે. જે મંદિરોમાં બાજરીના શેટલાના સાંસા હતા તેવાં મંદિરો લક્ષાધિપતિ થવા આવ્યાં છે. ઉપર ગણાવેલો ભિક્ષુકવર્ગ હરામનું જ ધન લઇ ગાડીઘોડે બેસી મોટી મૂડીવાળાઓમાં ગણાવા લાગ્યો છે. તીર્થ-યાત્રામાં જે જે સ્થળો ગણાયેલાં છે ત્યાં આવેા વર્ગ ફક્ત બીખ માગી મેળશેખ કરવાનું જ તેમનું કાર્ય ગણી બેઠો છે. ગમે ત્યાં જાય ત્યાં મહેનત કરી રળનારનું ધન લૂંટાઇ જવાનાં આ સાધન ઓછાં નથી. કેટલાક યાત્રાનાં સ્થળોમાં આ પોલ દેખી કેટલાક બળાતકારના લાગા ઘાલી દીધા છે, જેની ઉપજ તે લોકને લાખોના હિસાબે મળ્યે જાય છે. ઠેર ઠેર દેવમંદિરોમાં લાખોના લખલૂંટ ખર્ચ ફક્ત નાઉપયોગી ચીજોમાં જ વ્યય થતો જણાય છે. તે પણ ફક્ત અંધશ્રદ્ધાનો જ પ્રતાપ છે. ધર્મચાર્યોની શી ફરજે છે તે તરફ જરા પણ દૃષ્ટિ કોઇ કરતું નથી. તેમજ તેમના મગજ ઉપર પણ દેશના ચાલુ પવનની અસર હોવાથી જેમ લૂંટાય તેમ ધન લૂંટી ગાડી વાડી અને લાડીની મેળ બોગવે જાય છે. બીજી બાજુ હાલના પવનના જોરથી કેટલાક ઠગો જોશી તથા વૈદ્યો બની સુધરેલી રીતે ધન ગ્રહણ કરવાનું ધારી લેઇ બેઠા છે, જેમાં પણ પુષ્કળ ધન હરણ કરે છે. કોળી, વાઘરી, ઢેડ, ભંગી જેને ખાવા ન મળે તે તદ્દન અભણ વર્ગ પણ ખાવાની સંજ્ઞામાં ભળી રામકીઓની સહેલ મક્તના મલીઝ મારી ઉડાવતા થયા છે.

દિવસે દિવસે અંધશ્રદ્ધા વધતી જાય છે ને તેથી જ આ દેશ બહુ હિંદુસ્થાનની દશા સુધરવાની જે મોટી આશાઓ રાખવામાં આવે છે તે બહુ અશક્ય જ છે. જે રાજ્ય તરફથી મદદ મળે, દરિદ્રતા જરા મહેરબાની કરી આ દેશમાંથી દૂર થાય તેવી ઇશ્વર કૃપા કરે તો જ આ વસ્તીની અંધશ્રદ્ધા દૂર થાય; તો પછી લાખો નહિ પણ કરોડની સમૃદ્ધિ દેશમાં કમાનારના ઘરમાં વધે ને આ મક્ત-ખાઉઓ અત્યારે જે નીચેનું કવિત બોલતા ફરે છે તેને અટકાવવા જરૂર પડી જાય:-

સૌથી ધંધો બીખનો મ્હોટો,
જેમાં ન આવે ખોટ કે તોટો;
ખભે ભરાવ્યો દોરી લોટો.

વેપાર કરે તેને ઝાઝું વીતે,

ધન્ય બાવા ગોરખને કે માગે તે જીતે.

આવાં આવાં ખોટાંજ વચનો આમને ઉત્તેજન આપનાર છે; તેમજ હાલના જમાનામાં નીચે પ્રમાણેજ જણાય છે:-

વૈષ્ણવને વેરાગીએ લૂંટયા

પૈસાવાળાને લૂંટયા વૈદે.

આ લૂંટ ચાલુ છે પણ આ લૂંટારાના ટોળા ઉપર દાખ થાય તો વસ્તીમાં ધન વધે તથા દેશમાં કરોડોના હિસાબે ગણાતી આ વર્ગની વસ્તી વિના ઉઘોગે વળગે તો હાલ જે ઠગવાનો પણ તેમને શ્રમ કરવો પડે છે તેથી ઓછા શ્રમે કરોડો રૂપિયા ધંધામાં પેદા કરી લાવે, જેથી આખર દેશ ઘણી આબાદી ભોગવતો થયા વગર રહેજ નહિ ને તે લોકોનો જન્મારો પણ સુધરે. દેવસ્થાનોમાં વગર ઉપયોગી લાખખોનાં ખર્ચ લૂંટાય છે તે પણ બંધ થાય તે પણ વધારોજ વધે. પણ ન્યારે સર્વને એમ ખાત્રી થાય કે દેવ વાસનાના ભૂખ્યા છે, સુદામાજીના તાંદુલથી ભગવાન સંતુષ્ટ થયા હતા. આવા દાખલા ગણે ઉતરે ત્યારેજ. બાકી તો અમુક મંદિરમાં બસે મણુ ભાત દાકોરજી અણુકોટમાં આરોગે છે એ શું નાની વાત છે? તેથી ત્યાં જઈ ગળ ઉપરાંત નકામા ખર્ચના ખાડામાં ઉતરી સંતોષ માનનારનાં મન ધોવાય તોજ દેશની આબાદી ગણવાની છે. મારં લખાણુ જરા પણ ક્ષયદાકારક નીવડવાનું નથી; કેમકે દિવસે દિવસે અંધશ્રદ્ધાનો ફેલાવો વધતોજ ચાલે છે. પાંચ વર્ષ પર ગામડેથી આવી મૂર્ખા બ્રાહ્મણુ કોઈ પણ વૈદાનો, જ્ઞેશીનો કે પુરાણનો ધંધો લેઈ ખેડેલો હાલ લક્ષાધિપતિ ગણાય છે; ન્યારે વેપારી વર્ગમાં મહા-મુશીબત ઉદાવનાર ધસાતા પણ જણાય છે. ઈશ્વર મહેરબાની કરે ને મૂર્ખોનાં ચક્ષુ ઉઘાડે તેમજ આ વર્ગને પ્રેરણા કરે કે અસત્યનું ધન મેળવેલું ખીમ ભવમાં નુકસાનકર્તા થાય છે તો તેમનો ધંધો ફરે ને તેમની તાજી તીક્ષણુ બુદ્ધિ ધન વધારવા તરફ દોરાય તો દેશમાં પુષ્કળ ધનની વૃદ્ધિ થાય ને પોતે તથા આ લોક સુખી થઈ પાછી આગળની હિંદુસ્તાનની સમૃદ્ધિ સાંભળેલી તેનું દર્શન થવા વખત આવે.

(“ગુજરાતીપંચ” ના કોરોનેશન અંક-૧૯૧૧માંથી.)

૫૪-આર્યસમાજની સેવાઓ

(લેખક:-દિવાન બહાદુર કૃષ્ણલાલ ઝવેરી-મુંબઈ)

થોડા દિવસ પર મુંબઈની આર્યસમાજને કાલબાદેવી રોડ પર પોતાની એક શાખા ખોલી. તેની ઉદ્ઘાટનક્રિયા મારી પાસે કરાવી હતી. તે વખતે ભાષણ કરતાં આર્યસમાજની સેવાભાવની પ્રવૃત્તિનાં ત્રણ અંગની મેં મુક્તકંઠે પ્રશંસા કરી હતી. હિંદુ કોમનું સંગઠન, સમાજસેવા (સમાજસુધારાના રૂપમાં) અને શુશ્રૂષા.

આર્યસમાજના ધાર્મિક સંબંધને જોએ સ્વીકારતા ન હોય તેમને પણ તેની આ ત્રણ પ્રકારની દેશસેવા સ્વીકાર્યા વગર છૂટકો નથી. હિંદુકોમના સંગઠનની બાબતમાં આર્યસમાજે કેટલો મોટો ફાળો આપ્યો છે તે તો જોણે એ સમાજ દ્વારા થતી શુદ્ધિના આંકડા જોયા હોય તેનેજ સમજાય. આર્યસમાજ તરફથી શુદ્ધિનું કાર્ય ઉદ્ધલવી જારી ન રહ્યું હોત તો આજે કેટલાય હિંદુઓ સદાયના હિંદુધર્મ છોડી પરધર્મ થઈ ગયા હોત; પરંતુ કોઈ અમુક કારણના ક્ષણિક ભોગ થઈ પડી પરધર્મમાં ગએલા કેટલાએ જીવોની શુદ્ધિ કરી આર્ય સમાજ પાછી તેમને હિંદુ સમાજમાં લઈ આવી છે. ઉપરાંત કેટલીએ કકળતી વિધવાઓને તેમનો ફરી વિવાહ કરાવી આપી અથવા તો ખીજી રીતે દુર્દશામાં આવી પડતાં બચાવી છે.

સમાજની સેવાભાવનાની ખરેખરી કિંમત તો મુંબઈનાં હુલ્લડો વખતે સમજાઈ હતી. દુર્ગંધવાળાં, વાસ મારતાં, બિહામણાં કેટલાંએ હિંદુ, અહિંદુ, ઉંચ, નીચ, અનેક મુડાંઓને આર્યસમાજના સેવકોએ ગતે કરેલાં. જેમણે એ ત્રાસદાયક બનાવ નજરે જોયા છે તેઓ એ સેવકોની પ્રશંસા કરતા મોઢામાં જીલ ઘાલતા નથી. આ તો મુવેલાંની વાત થઈ. પરંતુ એ હુલ્લડના સમયમાં મુંબઈની ભયંકર સ્થિતિથી અજ્ઞાત એવાં સેંકડો માણસો, જમીન ને દરીઆ રસ્તે મુંબઈ દરરોજ આવ્યાં જતાં હતાં તેમને વેળાસર ધારતીની ખબર આપી, ખાત્રીલાયક માણસો યા વાહનો દ્વારા યોગ્ય ઠેકાણે સહીસલામતીથી પહોંચાડી, વોલન્ટિયર તરીકેનું ઉત્તમ અને અતિશય શ્રમ અને જોખમવાળું હિંમતભરેલું કાર્ય આર્યસમાજવાળાઓએજ કરેલું હતું. તેની નોંધ લીધા વિના ચાલતું નથી.

આમ સમાજના સિદ્ધાંતોને ન મારનાર પણ, સમાજ પરોક્ષ રીતે દેશસેવાકાર્યમાં કેટલો પ્રખર ભાગ લે છે તે ધ્યાનમાં રાખી તેટલા પૂરતો પણ ધન્યવાદ આપે તો તે સમાજ જરૂર પોતાનું કાર્ય સફળ થયું એમ માનશે. (“પ્રચારક”ના એક અંકમાંથી)

૫૫-સાહસિક દેવતા કેવો હોય ?

તરસી ભૂમિને પાણી પૂરું પાડવાની એક અઝેડ યોજના

માઇલોના માઇલો સુધી એ પ્રદેશમાં પીળી નિર્જનતા સિવાય બીજું કંઈજ નજરે નહોતું દેખાતું. બળી ગયેલા ઘાસનું એ મોટું મેદાન જમીન ઉપર બિઝાવેલી શેતરંજ જેવું સપાટ છે. એમાં નથી ક્યાંય ટેકરો, નથી ક્યાંય ખાડો કે નથી ક્યાંય જમીનની ઘડી. વિધવિધ પ્રકારની ખેતી માટે એના જેવો લાયક મુલક બીજે શોધવો કે મળવો મુશ્કેલ થઈ પડે એવો એ પ્રદેશ છે.

ભૂસ્તરશાસ્ત્રીઓએ પણ એ મુલક તપાસ્યો હતો, એના પેટાળ-માં કોલસાના મોટા મોટા થરો હતા. ક્યાંક ક્યાંક કાચું લોહું પણ છે. ખેતીને માટે એ મુલક લાયક હતો, અને છતાં માણસજાતને યાદ આવે ત્યારથી એ મુલક સદંતર વેરાન હતો. એમાં નહોતી ખેતી થતી, નહોતી નહેર ખોદાતી, એમાં માણસના વસવાટ નહોતા, એમાં ઘાસ પણ નહોતું પાકતું. એનું કારણ એ હતું કે માઇલોના માઇલો સુધી ફેલાયેલા એ વેરાન પ્રદેશમાં ક્યાંય પાણીનું ટીપું પણ નહોતું.

એ મુલકનું નામ અનકંપાધરી વેલી. યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના કોલોરાડો નામના સંસ્થાનની દક્ષિણમાં આવેલા આલબર્ટા, વિક્ટ અને માઇલોના માઇલો સર્પાકારે લંબાયેલા કોલોરાડોના પહાડની બીજી બાજુએ એ પ્રદેશ આવ્યો હતો. એમાં કોઈ માણસે કોઈ દિવસ વસવાટ કર્યો કોઈએ સાંભળ્યો કે જાણ્યો નહોતો.

બેરીંગો ખોદીને એમાં પાતાળમાંથી પાણી કાઢવાના અનેક ખરચાળ અખતરાઓ તો કંઈકોએ કરી નેયા હતા; પરંતુ ત્યાં તો પાતાળમાંથી પાણી નહોતું. ફવાઓ, વાવો, વરસાદનાં પાણી ઝીલવાનાં તળાવો, બેરીંગો વગેરે અનેકાનેક તરકીબો પછી પણ ન્યારે પાણી કોઈ રીતે પ્રાપ્ત થઈ શક્યું નહિ ત્યારે એ મુલકને અસાધ્ય ગણી કાઢવામાં આવ્યો. અમેરિકનો એ મુલકને ઈશ્વર તરફથી ભૂલાઈ ગયેલા મુલકના નામથી ઓળખવા લાગ્યા. પાણી મેળવવા માટેના છેલ્લામાં છેલ્લા અખતરાને પણ પચીસ વર્ષ થઈ ગયાં. પહાડોની ફરતી દિવાલોની વચમાં ખીણ જેવા એ પ્રદેશનો વિસ્તાર અગિયાર હજાર ચોરસ માઇલનો હતો.

આમ છતાં કોલોરાડોના આલબર્ટા કુંગરને પેલે પાર એક મહાનદી નામે ગતીસન દર વર્ષે કરોડો ગેલન પાણી ખારા સમુદ્રમાં ફાલવતી હતી. ત્રણથી પાંચ હજાર ફૂટની ઉંચાઈવાળા ને ઓછામાં ઓછા બાર માઇલની બેઠકવાળા એ કુંગરની બીજી બાજુએ જળ-

ધોધો વાટે પછડાતી-ઉંડાં ઉંડાં કોતરોમાં પછડાતી-આ ખૂબ જંડી અને ખૂબ સાંકડી નદી હતી. તે આ ધૈર્યે તરછોડેલા મુલકથી નજીક છતાં એ મુલકના ઉપયોગપૂરતી તો જાણે કે પરલોકમાં વહેતી સ્વર્ગગંગા સમીજ હતી. એક બાજુ આ નદીનાં પાણી દરિયામાં ફલવાતાં; ખીજી બાજુ આ મુલક વેરાન અને તરસ્યો પડ્યો હતો.

ઇ. સ. ૧૮૯૮ની સાલમાં એક દિવસે પૃથ્વીના પ્રવાસે નીકળેલો એક ફ્રેન્ચ મુસાફર આ મશહૂર વેરાનને જોવાને આવ્યો. એ ઇજનેર નહોતો, ખેડૂત નહોતો. એ તો હતો એક મોજીલો રંગીલો જુવાન. શ્રીમંત પણ નહોતો. મજૂરી કરતા જવું, પૈસા કમાતા જવા, ને દુનિયાનો પ્રવાસ કરતા જવો એ એની મુશ્કેલી હતી. એવો આ ફ્રેન્ચ જુવાન આ વેરાન મુલકમાં વચમાં ઉભો હતો. જુગ જુગની તરસ એ ફ્રેન્ચ જુવાનના અંતરમાં ઘોલી. એ મુલક જોઈને એ લીલા પ્રદેશમાં પાછો આવ્યો. એણે અમેરિકાના જળસંગ્રહ ખાતાના વડા ઇજનેરને એક તાર કર્યો: 'યુરોપમાં આદમના પહાડો કોતરીને આગગાડીઓ જાય છે, એ વાત તમે જાણતા હશે. એજ રીતે ગનીસન નદીને તમે અનક'પાધરી વેલીમાં ન લાવી શકો ?' તાર કરીને ફ્રેન્ચ મુસાફર તો પોતાને માર્ગે પડ્યો.

યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના જળસંગ્રહ ખાતાનો મુખ્ય ઇજનેર ફેલોઝ નામે હતો. એણે તાર વાંચ્યો, તાર વાંચીને એ હસ્યો 'ખચારો, કોઈક લલો માણસ લાગે છે. પહાડ કોતરીને આગગાડી જાય, પણ કાંઈ નદી લઈ જવાય ?' એણે ઉપહાસ સાથે એ તાર પોતાના તાખાના એક ઇજનેરને આપ્યો: 'દુનિયામાં માણસ પણ કેવાં વિચિત્ર સ્વપ્ન સેવે છે ?' ફેલોઝે ટીકા કરી.

પરંતુ એ સહાયક ઇજનેર ટોરેન્સ ઇજનેરી આલમમાં એક સ્વપ્નદ્રષ્ટા હતો. તાર વાંચતાં વાંચતાં જળને માટે અનંતકાળથી મૂંગી ચીસ નાખતા એ મુલકનું ચિત્ર એની આંખ આગળ હૂબહૂ ખડું થયું. ટોરેન્સ લખે છે: 'તાર વાંચતાં વાંચતાં મારી આંખો મીંચાઈ ગઈ અને અંતકાળે પાણીને માટે તરફડતા એક ડોસાના સ્વરૂપે એ મુલકનું ચિત્ર મારી આંખ આગળ નાચવા લાગ્યું. જળની મૂક ખૂમનો ટોરેન્સના અંતરમાં પ્રતિશબ્દ પડ્યો 'શા માટે નહિ ?' એણે પોતાના ઉપરી અમલદારની રજા માગી. રજા મેળવીને ટોરેન્સ પુરાણા પૂર્વગ્રહો છોડીને નવી આંખે એ મુલકને જોવા નીકળ્યો. સવાલ એ હતો કે ગનીસન નદીને પહાડમાંથી અનક'પાધરીની ખીણમાં વાળી શકાય એમ છે કે નહિ ? એને માટે સૌથી પહેલાં ગનીસન નદી જોવી જોઈએ.

ગનીસન નદી એ ઘોર નદી છે. કોલોરાડોના ડુંગરમાંથી નીકળીને ડુંગરની ઉત્તર બાજુએ ઘસાઈ ઘસાઈને એ આગળ વધે છે.

એનો પ્રવાહ જળધોધોની હારમાળા જેવો છે. પછડાતી જળ, જમીન ખોદતી જળ, હાડી અને વધારે હાડી સાંકડી બનતી જતી એ નદી પાગલ બનેલા હાથીની જેમ આગળ દોડે છે. નદીનો આદિથી અંત સુધીનો પ્રવાહ કોઇએ જોવાની તપાસવાની હજી સુધી હાથ નહોતી ભીડી.

અનકંપાધરીની ખીણની બરાબર સમાંતરે નદી હાડી અને વધારે હાડી કોતરોમાં ઘુસી જાય છે, ને ખીણની હદ પૂરી થયા પછી માઇલો ને માઇલો દૂર કુંગરની ખીણ બાજુએ એ પાણી સપાટ ભૂમિ ઉપર જાણે કે પાતાળમાંથી પ્રગટે છે. એટલે અનકંપાધરીની ખીણમાં જો એનાં પાણી વાળવાં હોય તો એ કોતરોજ તપાસવાં જોઇએ. એ કોતરોની બેય બાજુના કુંગરા ઉંચા ને ઉંચા થતા જાય છે ને વચમાં તોફાને ચઢેલા મહાભુજંગ જેવી નદી સાંકડી ને સાંકડી બની જમીન ખોદતી સર્પાકારે વહે છે. જેમ જેમ નદી આગળ વધે છે, તેમ તેમ કોતરો હાડાં ને વિકટ બને છે. આખરે ‘બ્લેક કેન્યોન’- ‘કાળું કોતર’ નામનું ભીષણ કોતર આવે છે. નદીનાં પાણીની બેય બાજુ ત્રણ ત્રણ હજાર ફૂટ જેટલા ઉંચા કુંગરો છે. નદીનો પ્રવાહ માત્ર અઠવાવીસ ફૂટ પહોળો છે. સૂર્યનો પ્રકાશ નદીનાં પાણી ઉપર કોઇ દિવસ કોઇ વખતે નથી આવી શકતો. એ કોતરમાં નદી કેમ વહે છે એ કોઇ આજ દિન તક નહોતું જાણતું.

ટોરેન્સને લાગી ગયું કે જો નદી વાળવી હોય તો આ કોતર-માંથી વાળવી પડશે. કોતર કેવું છે એ કોઇ નહોતું જાણતું, ને પોતે નહોતો જાણતો. એણે કેનવાસની એક હોડી બનાવી. નદીના પ્રવાહની સાથેસાથ ‘બ્લેક કેન્યોન’-કાળા કોતરમાં દાખલ થવાનો નિરધાર કર્યો. એમ નક્કી થયું કે ટોરેન્સ નદીનાં પાણી સાથે જાય, ને કોતરની ધાર ઉપર કેટલાંક માણસો ચાલે. પોતે સલામત છે એ જણાવવા માટે ટોરેન્સે બે બે ચાર ચાર કલાકે રિવોલ્વરના અવાજો કરવા એમ નક્કી થયું. ટોરેન્સ નદીના પાણી સાથે દાખલ થયો. તપાસ રાખનારા માણસો ઉપર ઉપર ચાલવા લાગ્યા. દશ દિવસ વીતી ગયા. પરંતુ ટોરેન્સની રવાનગી પછી ન તો એકે રિવોલ્વરનો અવાજ સંભળાયો, ન તો એ જીવતો છે એનો ખીજો કોઇ પુરાવો મળ્યો. કાળા કોતરમાં ટોરેન્સનું અવસાન થયું એમ માની લીધું. દશ દિવસ પછી ફેલોએ ફ્રેન્ચ મુસાફરના તાર ઉપર શેરો કર્યો: ‘અશક્ય. આ તપાસમાં અમે એક ચાલાક ઇજનેર ખોયો.’ ખીજા વીસ દિવસ પછી એ વાત ઉપર વહી ગયા.

સારે ટોરેન્સનું શું થયું ? અકલ્પ્ય એવાં નદીનાં તાંડવનો સામનો કરતો કરતો એ ધીમે ધીમે આગળ વધતો હતો. નીચે ચોવીસે કલાક ધોર અંધારું હતું, ને એ અંધારામાં નદીનાં પાણી કાળી શાહી જેવાં

દેખાતાં હતાં. પાણી ઠેકાણે ઠેકાણે પથ્થર સાથે અફળાતાં. કોતરની બેય બાજુ સાથે અફળાતાં, ને એ પછડાટના ફવારા વીસ વીસ ફૂટની ઉંચાઈએ ઉડીને ચોપાસ વેરાતા. ટોરેન્સનું શરીર સદાયે પાણીથી ભિંજવાયેલું જ રહેવા લાગ્યું. પાણી એટલું તો ગાળતું હતું કે પોતે વછોડેલી રિવાલ્વરનો અવાજ પોતે પણ નહોતો સાંભળી શકતો.

બહુજ સાવધાનીથી એ નદીના પ્રવાહના કિનારે કિનારે લીસા લીસા ખડકો ઉપર હાથ ટેકવીને બીજે હાથ કેનવાસની હોડી ઉપર ટેકવીને આગળ વધતો હતો. કોઈક વાર માથે સૂર્ય દેખાતો ને નીચે ઉજળું અંધારું થતું, ત્યારે એ આસપાસની જગ્યા જોઈ લેતો. એની કાચીપાકી છબીઓ પાડતો. પહેલે દિવસે એ અરધો માઇલ ચાલી શક્યો. બીજે દિવસે એક માઇલ સુધી આગળ વધી શક્યો; એટલો એ વિકટ માર્ગ હતો.

નદી તો વધારે સાંકડી, વધારે તોફાની બનતી જતી હતી. બાપને ઘેરથી નાસી છૂટી મનમોજથી પ્રિયતમની શોધમાં ભ્રમતી કોઈ જાનજીવન છોડેલ અબળા જેવી એ ફાંકાબાજ હતી. અત્ર વગર આ રીતે ટોરેન્સ ચૈદ માઇલ આગળ વધ્યો. ત્યાં નદીને એણે એક ઘેર અંધારી ગુફામાં પેસી જતી જોઈ.

અનંતકાળથી કુંગરોની ધારોમાંથી પડતા ખડકો નદીના બેય કાંઠા ઉપર ખડકાઈ ગયા હતા, નીચે એક માત્ર આકે ફૂટ પહોળું સાંકડું મુખ હતું ને એમાં નદી ઘેર ધુધવાટા સાથે તોફાને ચઢેલા કેદીની અનિચ્છાથી જાણે જલમાં પૂરાતી હતી. ટોરેન્સને માટે પણ એ મોતની ગુફામાં પેસવા સિવાય બીજો માર્ગ ન હતો. કાળા ઘેર અંધકારમાં એ નદીના પ્રવાહ સાથે આગળ વધ્યો. આઠ માઇલ લાંબી એ ગુફાને પેલે પાર આગના બંબાની સૂંઢમાંથી પાણી છૂટે એમ નદી ગુફાની સામી બાજુએ આપણે ફેંકાઈને પથ્થરના તળિયા સાથે ફેંકાતી હતી. એ કારમી ગોફામાંથી ફેંકાયેલો ટોરેન્સ નદીની ભેખડ ઉપર ફેંકાયો. પછડાટથી બેભાન બની ગયો. બાર કલાક પછી જ્યારે એને શુદ્ધિ આવી ત્યારે એણે નદીને, આગળ કોતરોમાંથી પ્રમાણમાં શાંતિથી વહી જતી જોઈ. કોતર પહોળાં હતાં ને માથે આરમાનતપતાં સૂર્યનાં તેજ રેલાતાં હતાં.

બીજીની દૃષ્ટિએ તો કોતર ત્યાં વિકટ હતાં. પરંતુ ટોરેન્સની દૃષ્ટિએ એ આસાન હતાં. બેય બાજુ ભેખડો લગભગ દોઢ હજાર ફૂટ ઉંચી હતી. પરંતુ મહામુસીબતે ઉપર ચડાય એમ હતું. અહાવીસ દિવસનો ભૂખ્યો ચાકેલો ને અંગે અંગ શરદીની કળતરથી પીડાતો ટોરેન્સ જે જગ્યાએ નદીનો પ્રવાહ બંબાની સૂંઢમાંથી ફેંકાતા પાણીની જેમ ફેંકાતો હતો, તે જગ્યાને ગમગીનીના ધોધનું ઉપનામ આપીને ભેખડો ઉપર ચડવા લાગ્યો. ત્રણ દિવસે એ ભેખડોની ટોચે પહોંચી

શક્યો. એનું જીવલેણ સાહસ પૂરું થયું. એણે ફેલોઝને સમાચાર મોકલ્યા કે પોતે નદીમાંથી જીવતો બહાર નીકળ્યો છે ને નદીનાં સહનો એ પૂરેપૂરો નકશો બનાવી શકશે.

ઝેરેન્સે નદીના પ્રવાહનો નકશો બનાવ્યો. અનક'પાધરી વેલીનાં મેદાનની પણ તપાસ કરવામાં આવી ને જમીનની ઉંચાઇ ને સપાટીનાં માપ લેવાયાં. આ બધા ઉપરથી એમ નક્કી થયું કે જે જગ્યાએ નદી મોતની ગુફામાં પેસે છે ત્યાંથીજ એને વાળી શકાય.

માનવીનું સાહસ પૂરું થયું ને પછી તો માનવીની કસમત આવી. નદીને વાળવી એમ નક્કી થયું. ડુંગરની જેમ બાળુથી નાળ ખોદવાનું મુકરર થયું. 'મોતની ગુફા' આગળ બાણસો, મળૂરો, યંત્રો વગેરે મોકલવા માટે પહાડમાંથી એની બાળુ ઉપર ધીમે ધીમે ઢાળ પડતો ત્રણસો માઇલ લાંબો રસ્તો કરવામાં આવ્યો. પહાડની જેમ બાળુ જોરાવર ફીલો કામે લગાડવામાં આવી. જે જગ્યાએથી નાળ કોતરવાની હતી એ જગ્યાએ પહાડની બેઠક છ માઇલની હતી. દર મહિનાના અઢીસો ફૂટને હિસાબે આ છ માઇલની 'ટનલ'—ગુફા કોરતાં સારાં દશ વર્ષ લાગ્યાં.

ગુફા કોરવા જેટલું મુશ્કેલ નહિ પરંતુ ખીજ દિશામાં એટલીજ કાબેલિયત માગનાર એક ખીજું કામ પણ આ મહાન યોજના પરત્વે કરવાનું હતું. અનક'પાધરી વેલીમાં ગતીસન નદીને પ્રવાહ માટે માર્ગ આપવાનું એ કામ હતું. નદીને જેમ બન્ને તેમ પહાડ તરફ નમતી રાખીને એકસો માઇલ દૂર વહેતી કોલોરાડો નામની નદી સાથે મિલાવી દેવાની હતી. સાથોસાથ અનક'પાધરી વેલીના દૂર દૂરના ને નજીકના નજીક મુલકમાં બધેય પહોંચી વળે એ માટેની નાની મોટી નહેરો ખોદવાની હતી. એક બાળુ પહાડ કોતરાતો હતો. ખીજ બાળુ આ કામ પણ થતું હતું. અગિયાર વર્ષે બધું કામ પૂરું થયું.

ઇ. સ. ૧૯૦૯ ની સાલમાં અમેરિકાના પ્રમુખ ટાફ્ટે એક બટન દાખ્યું અને એ નાના બટનથી વેગમાં મૂકાયેલા પ્રયંત્ર વીજળી-બળે માપબંધ તૈયાર કરવામાં આવેલા એક લાખ ટન વજનના એક ખડકને મોતની ગુફા ઉપરથી એને માટે તૈયાર કરવામાં આવેલા લોખંડના ઢાળ પડતા રસ્તા ઉપર ગબડાવ્યો. ખડક બરાબર બેસી ગયો. મોતની ગુફા બંધ થઇ ગઇ, ને નદીનાં પાણી ભરાઇ ભરાઇને એને માટે કોરવામાં આવેલી ટનલમાં પેદાં. છ માઇલ લાંબી ટનલમાં થઇને જુગ જુગના તરસ્યા મુલકની તરસ છીપાવવા અનક'પાધરીના મુલકમાં દાખલ થયાં. એને માટે તૈયાર રાખવામાં આવેલા નવા પ્રવાહ વાટે કોલોરાડો નદીને ભેટવા ચાલ્યાં. ખોદવામાં આવેલી નહેરો વાટે આખાય મુલકમાં ફેલાયાં; મુલકની તરસ છીપી.

આખી દુનિયામાં જળપ્રાપ્તિને-ધરીગેશનને માટે આના જેવું ખીજું કોઈ કામ નથી થયું. પહાડી કોતરે વાટે દરિયામાં નિર્રર્થક વહી જતી નદીનો આખોય પ્રવાહ વાળવાનો અને એનો ખેતી વગેરેના કામમાં પૂરે ઉપયોગ કરવાનો અખતરો હજી ખીજે ક્યાંય નથી થયો. આજે ૨૫ વર્ષ પછી આખાય અમેરિકામાં અનકંપાધરીની ખીણ જેવો ફળદ્રુપ ને રસાળ મુલક ખીજે કોઈ નથી. આજ એ મુલક સાચેજ અમેરિકાના બગીચા તરીકે ઓળખાય છે.

(તા. ૪-૩-૩૩ ના “ફૂલજાળ”માંથી)

૫૬-સાકારની મારફતે સહેલાઈથી પહોંચાય

(લેખક:-મહાત્મા ગાંધીજી)

क्लेशोऽधिकतरस्तेषामव्यक्तासक्चेतसाम् ।

अव्यक्ता हि गतिर्दुःखं देहवद्भिरवाप्यते ॥

(ગીતા અ. ૧૨, પ.)

અર્થ:-નિયંત્રણ બ્રહ્મમાં આસક્ત છે ચિત્ત જેઓનું એવા તે પુરુષોને અતિ અધિક ક્લેશ થાય છે, કારણ કે દેહાભિમાની પુરુષોને નિયંત્રણ બ્રહ્મ બહુ દુઃખ થાય એવી રીતે પમાય છે.

જેમનું ચિત્ત અવ્યક્તને વિષે ચોટેલું છે તેમને કષ્ટ વધારે છે. અવ્યક્ત ગતિને દેહધારી કષ્ટ વડેજ પામી શકે.

નોંધ:-દેહધારી મનુષ્ય અમૂર્ત સ્વરૂપની માત્ર કલ્પનાજ કરી શકે, પણ તેની પાસે અમૂર્ત સ્વરૂપને સાર એક પણ નિશ્ચયાત્મક શબ્દ નથી તેથી તેને નિષેધાત્મક ‘નેતિ’ શબ્દથી સંતોષ પામવો રહ્યા. એટલેજ મૂર્તિપૂજનો નિષેધ કરનાર પણ સૂક્ષ્મ રીતે જોતાં મૂર્તિપૂજકજ હોય છે. પુસ્તકની પૂજ કરવી, દેવળમાં જઈને પૂજ કરવી, એકજ દિશામાં મુખ રાખી પૂજ કરવી, એ બધાં સાકાર પૂજનાં લક્ષણ છે. આમ છતાં સાકારની પેલી પાર નિરાકાર અચિંત્ય સ્વરૂપ છે એમ તો બધાએ સમજ્યેજ છૂટકો. ભક્તિની પરાકાષ્ઠા એ કે ભક્ત ભગવાનમાં શમી જાય ને છેવટે કેવળ એક અદ્વિતીય, અરૂપી ભગવાનજ રહે. પણ આ સ્થિતિને સાકારની મારફતે સહેલાઈથી પહોંચાય. તેથી નિરાકારને સીધા પહોંચવાનો માર્ગ કષ્ટ-સાધ્ય કહ્યો.” (“અનાસક્તિયોગ”)

૫૭-મંદિરો, મૂર્તિઓ અને મહારાજો, ૧ ગોઝારા “ગુરુડમ”નો નાશ કરો!

(લેખક:-શ્રી. ભ્રમિત જ્વેશી)

ધર્મને નામે ભારતવર્ષમાં ગુરુડમે ઠેર ઠેર પોતાના પ્રપંચી અડા જમાવ્યા છે. ન્યાય, નીતિ અને સત્યના પવિત્ર સિદ્ધાંતોને ઠોકરે ચઢાવી દુરાચાર, વ્યભિચાર અને અત્યાચારનાં થાણાં સ્થાપી ધર્મને નામે અધર્મ ફેલાવી રહેલ છે.

ડોળ, ઢોંગ અને ધૂર્તતા જેનું જીવનધ્યેય થઇ પડ્યું છે એવા ધર્મીયાર્થી મોજશોખ, વિલાસ અને વૈભવ માણવા છોડ્યોક હિંદુ જનતાને લૂંટવા માટે આંખમાં ધર્મોધતાની ધળ છાંટી રહ્યા છે.

ટીલાં, ટપકાં, કંઠી, માળા અને રંગબેરંગી વસ્ત્રો આજના ધર્મગુરુઓનાં પાપ ઢાંકવાનાં પ્રમાણપત્રો થઇ પડ્યાં છે. હિંદુ જનતાની કાંધ પર પલાઠો મારી ચઢી બેઠેલું આ ગુરુડમ હિંદુઓની ગરદન છોડવા ઘસી ભુંસીને ના કહે છે.

અદળક ધનના ઢગલાઓ પર ગાદીઓ સ્થાપી મંદિરો અને મૂર્તિઓના એ ઉપડેલાચાર્યો આજ ખરેખર સ્વામી બની બેઠા છે. મંદિરો ધર્મની દુકાનદારી છે અને મૂર્તિઓ ધાર્મિક લૂંટખાજનું મહત્વપૂર્ણ સાધન છે.

મંદિરો, મૂર્તિઓ અને મહારાજો થકી હિંદુ સમાજનું સત્યાનાશ નીકળી ગયું છે. કરોડો અને અબજો રૂપિયા એ ગુરુડમના ડાચામાં કચડાઇ ચવાઇ ગયા છે અને ચવાઇ રહ્યા છે.

આજ ભારતનાં ભાંડુઓના પેટમાં હાથહાથના ભૂખના ખાડાઓ પડ્યા છે; પહેરવા વસ્ત્રો નથી; રહેવા ઘર નથી; રોટલાના ટુકડા ખાતર સેંકડો આપઘાત થઇ રહ્યા છે. ગુરુડમના ત્રાસે દિનપર દિન દિને-ધરલામને દરવાજો, ધશુના ખોળામાં જઇ બેસવાની નિર્ભરતા બતાવી રહ્યા છે.

સત્ય, ન્યાય અને નીતિને દફન કરી ઢોંગ શોંગનાં કફન પહેરી કપાળમાં વિવિધ પ્રકારના રંગબેરંગી ટ્રેડ માર્કો કરી પાપાચારી ધર્મગુરુઓ આજ મંદિરોના બાપ અને ધાર્મિક ધન પર સાપ બની બેઠા છે.

એકએક મંદિરો આજ ધોખાખાજનાં ધામ થઇ પડ્યાં છે. દફન કરો એ ગુરુડમને! અને હાથ કરો એ અદળક મંદિરોની પેદાશને!

સાવધાન! ઓ સુધારકો! લાલ આંખ કરી એ ગુરુડમ તમારી તરફ જોઇ રહ્યું છે. ગરદનેથી પકડી એ પરાણે ચઢી બેઠેલાં ગુરુડમને

કાંધ પરથી ઉઠાવી ફેંકી દો !

જે પ્રજા ધર્મને નામે અનર્થ ચલાવે છે, ન્યાયનીતિ અને સત્યને કોરાણે છોડી ગુરુડમની ગુલામ થઇ પડે છે, પવિત્રતાના ધામમાં પાપાચાર પોષે છે, પરબ્રહ્મને પરહરી પાપાચાર્યોને પૂજે છે તેવી પ્રજાનું જગતમાં માન નથી, સ્થાન નથી, નામેનિશાન નથી ! અને છાતી ઠોકી કહું છું કે તેવી પ્રજાનો પ્રભુ પણ નથી !

(તા. ૧૬-૩-૩૩ના “પોલ પત્રિકા”માંથી)

૫૮-પ્રભુને

(અનુવાદક: ઠા. ચાંપસી નરસી દવાવાળા.)

પ્રભો, એક ક્ષુદ્ર પ્રાણી કે જેને પોતાના અસ્તિત્વનું ભાન નથી તે તમારા અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવાનો હાસ્યાસ્પદ પ્રયત્ન કરે છે. ક્યાં તમારી અનંત શક્તિ અને ક્યાં તમારા હાથે બનેલું રમકડું !

લીલામય નટવર ! તમારી લીલા અનંત અને આશ્ચર્યમય છે. તેની મોહક માયાના આકર્ષણથી મારાં ચર્મચક્ષુ અજ્ઞાનરૂપી આવરણથી ઢંકાઇ જાય છે. ગજબ થયો પ્રભુ ! વિષયતૃષ્ણામાં ફસાઇને હું ભૂલી ગયો. મારી બુદ્ધિ તમારા અસ્તિત્વ માટે પણ શંકા કરવા લાગી.

પ્રભુ ! મને બચાવો, બુદ્ધિ આપો, જેથી હું સમજી શકું. હું પદના ભ્રમમાં ભટકતા મને તમે મદદ આપો; નહિતર અભિમાનની મસ્તીમાં મદમત્ત થઇ પાપપંકમાં પડી જવાનો.

ગમે તેટલા અપરાધ કરું તોપણ હું તમારો બાળક છું. હૈ પ્રભુ ! તમારા મંગલમય હાથ મારા મસ્તક પર રાખો. મને અલય કરો કે જેથી આવી ભૂલ કદી ન થાય; અને તમે બતાવેલા માર્ગે ચાલું.

પ્રિયતમ પ્રભુ ! આ જીવનની જીર્ણ નૌકા તમને સોંપું છું. મારી સર્વ ભૂલો ભૂલી જઇ સંભાળ લ્યો. તમારે ચરણેજ મને મરવા દો.

(હિન્દી પરથી)

५९-विद्यार्थी क्या सीखें ?

विद्यार्थिगण ! आज अपनेको विचार करना है कि 'विद्यार्थी' क्या सीखें ?' इस कारण पहले यह देखें कि विद्यार्थी किसे कहेंगे. 'विद्यार्थी' इसका नाम है जिसका अर्थ 'विद्या' ही है. अर्थात् जिसे विद्या प्राप्त करनी होती है वही विद्यार्थी है. विद्यार्थी को विद्या चाहिए. इस विद्या में कितनी बातें शामिल हैं ? इसे मनने के लिये निम्नलिखित की ओर सावधानी से ध्यान दें—

'विद्' धातु	विद्या	विद्यार्थी	गुरु
का	का नाम		
अर्थ			
१ होना (अस्तित्व)	आन्वीक्षिकी	ज्ञानी	अतिथि
२ मनना (ज्ञान)	त्रयी	जिज्ञासु	आचार्य
३ विचार करना (विचारण)	वार्ता	अर्थार्थी	पिता
४ मिलना (प्राप्ति)	दृष्टनीति	आर्त	माता

'विद्या' शब्द 'विद्' धातु से बना है. लगवान पाणिनी महाराज इस 'विद्' धातु के चार अर्थ बताते हैं, यथा (१) विद्=सत्तायाम् (होना, अस्तित्व रहना); (२) विद्=ज्ञाने (मनना); (३) विद्=विचारणे (विचार करना); (४) विद्=लाभे (प्राप्त करना.) ये चार अर्थ चार विद्याओं के सूचक हैं.

ये चार विद्याओं अस्तित्व, ज्ञान, विचार और लाभ से संबंध रखती हैं. उन्हें क्रम से आन्वीक्षिकी, त्रयी, वार्ता और दृष्टनीति कहते हैं. अपनेको विचार कर के देखना चाहिए कि, अपना अस्तित्व कैसा है, ज्ञान प्राप्त करना चाहिए, कार्य और अकार्य का विचार करना चाहिए और लाभप्राप्ति कर लेनी चाहिए. धन्वी बातों के लिये ये चार विद्याओं हैं. जब इस दृष्टि से विचार कर के देखेंगे तभी इन चार विद्याओं की विशेषता एवं महत्ता विदित होगी.

जब अपने विचार करना आरंभ करते हैं तब सर्वप्रथम अस्तित्व का विचार करना पड़ता है. इस प्रकार का विचार करने वाली विद्या "आन्वीक्षिकी" है. इसमें 'अनु-भक्षण' करना होता है. आन्वीक्षण का अर्थ है शास्त्रप्रतीति एवं गुरुप्रतीति के अनुकूलता से निरीक्षण. जगत के अस्तित्व के संबंध में शास्त्र कहता है

कि "ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या" याने "ब्रह्म सत्य है और जगत् मिथ्या है।" यह कुछ शास्त्रप्रतीति। परन्तु अपना अनुभव भी तो देखना चाहिये। अपना अनुभव तो यही है कि जगत् प्रत्यक्ष है। और आप सत्य इस बात का एक मत से कह सकेंगे; क्यों कि आपन प्रत्यक्ष देखते हैं कि यह घर है, यह रास्ता है, वृक्ष, सूर्य, चंद्रमा आदि हैं। इस प्रकार जिसे आपन प्रत्यक्ष देखते हैं उसीको शास्त्र 'मिथ्या' कहता है। तब किसका अनुभव सत्य है, हम लोगों का या कि शास्त्र का ? जब हम कहते हैं कि अमुक मनुष्य 'मिथ्या' भोलाता है, तब उसके यह मतलब तो नहीं होता कि वह भिलकुल ही नहीं भोलाता। वह जे भोलाता है सो मिथ्या है। सत्य भोलाता भिन्न है और मिथ्या भोलाता भिन्न है। सत्य भोलाता उसीको कहते हैं, जे सदैव एक ही वस्तुस्थिति भतलाता है और मिथ्या भोलाता वह है जे भिन्न समय में भिन्न भिन्न कहा जाता है। लोग जब कहते हैं कि यह गवाह सत्यवादी है और वह मिथ्यावादी है, तब उसका मतलब क्या ? उसका मतलब यही कि सत्यवादी गवाह आरंभ से अंत तक एकहीसा छाल भतलाता है और मिथ्यावादी गवाह हर समय अलग अलग छाल भतलाता है। यह मतलब तो कुछ भी नहीं समझता कि मिथ्यावादी गवाह भिलकुल ही नहीं भोलाता। अब आप समझ गये होंगे कि 'मिथ्या' शब्द का अर्थ क्या है। जगत् मिथ्या है का मतलब यह नहीं कि जगत् का अस्तित्व भिलकुल नहीं है। किन्तु उसका मतलब यह है कि वह जैसे कल या वैसे आज नहीं है और जैसे आज है, वैसे कल न रहेगा। जगत् की प्रतिदिन की गवाह भिन्न है अतएव उसे मिथ्या कहा है। इसीका विचार और भी दूसरी प्रकार से करेंगे।

जगत् का निरीक्षण करने के अपने पास पांच ही साधन भोज्य है। वे पांच ज्ञानेन्द्रियां हैं। ये पांच संवाददाता अपने को संसार की ओर पहुँचाते हैं; परन्तु इन पांचों की गवाह भिन्न भिन्न प्रकार की होती है। किसीका भी दूसरे से भेल नहीं होता। आंखें रंगरूप का वर्णन करते हैं; कान शब्द भतलाते हैं, छल रुचि भतलाती है, नाक गंध भतलाता है और त्वचा स्पर्श का वर्णन करती है। परन्तु शब्द, स्पर्श, रूप, रस और गंध याने जगत् नहीं है। इसी प्रकार यह भी संबंध निश्चित रीति से नहीं भतलाया जा सकता कि अमुक रंग का अमुक स्पर्श होता है। अतः ये पांच गवाह जगत् का जे वर्णन करते हैं वह परस्पर विसंगत होता है। इसी लिये इस जगत् का मिथ्या भतलाया है। अर्थात् एक तो यह जगत् एक क्षण में रहता है और दूसरे क्षण में नहीं रहता; और दूसरा यह कि हरएक धीन्द्रिय उसके विषय

में लिन लिन अनुभव कइता है. इस लिये इसका ऐकरूप अस्तित्व नहीं. मिथ्या शब्द का अर्थ 'अभाव' नहीं, परंतु 'अदलनेका स्वभाव.' परंतु अह्न जैसा नहीं है. वह सर्वत्र ऐकसा है. इसके सम्बन्ध का सभका अनुभव ऐकसा है. वह सर्वत्र ऐक-रस है और सभका ऐकसा आधारभूत है. वह जैसा प्रथम था वैसा ही अब भी है. ध्यादि प्रकारों से विदित होता है कि अह्न सर्वदा ऐकसा है. अतएव वह सत्य है और जगत् सदैव अदलता है. अतएव वह मिथ्या है. हमारी आन्वीक्षिकी विद्या जगत् और अह्न के अस्तित्व का विचार इस प्रकार करती है. इसके संबंध में कहा है:—

आन्वीक्षिक्यात्मविद्या स्यादीक्षणात्सुखदुःखयोः ।

ईक्षमाणस्तथा तत्त्वं हर्षशोकौ व्युदस्यति ॥ काम० ॥२११

आन्वीक्षिकी आत्मविद्या है. इस विद्या के अनुशीलन से हर्ष की विजय कर सकते हैं. इस विद्या को सीखने के लिये 'ज्ञानी' शिष्य की आवश्यकता होती है. हरकोछ उसे सीख नहीं सकता तथा इसके सिद्धान्त समझ नहीं सकता. अतएव यह आन्वीक्षिकी विद्या थोड़े, विशेषज्ञ लोगों के सीखने योग्य विद्या है. इसकी शिक्षा देनेवाला गुरु 'अतिथि' है, जो सत्पुरुष कथ मिलेगा इसका लोभ नही होता. जो सत महात्मा केवल परोपकार के लिये ही श्रुति रहता है और जिसका भोलना इस आन्वीक्षिकी विद्या के सिद्धान्त ही होते हैं, उसे अतिथि कहते हैं. आत्मानुभव प्राप्त किया हुआ और प्रत्यक्ष ज्ञानदीप्स्वरूप यह गुरु इसी मनुष्य को मिलता है, जो उत्तम अनुरक्त तथा ज्ञानी होता है. और वह गुरु उसे उचित उपदेश कर के अपने ही समान बना देता है.

इससे नीचे की अवस्था है 'ज्ञानी' बनने की. 'विह' धातु का अर्थ है 'ननना.' इस अवस्था का मुख्य कार्य है ज्ञान-प्राप्ति. अतएव यह विद्या सीखनेवाला विद्यार्थी 'जिज्ञासु' होना चाहिये. जो ज्ञान पाने की धृष्ट करता है उसे जिज्ञासु कहते हैं. जो सच्चे हृदय से सोचता है कि मुझे ज्ञान प्राप्त होना आवश्यक है, और ज्ञान के बिना मुझमें अडी लारी न्यूनता है तथा जो अधिक परिश्रम से जितना बन सकता है सभ ज्ञान प्राप्त कर लेता है, वही सच्चा 'जिज्ञासु' है. इसका गुरु आचार्य है. अब देखिये आचार्य किसे कहते हैं:—

उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद् द्विजः ।

सकल्पं सरहस्यं च तमाचार्यं प्रचक्षते ॥ मनु० २।१४०

“ जो शिष्यों को अपने पास रख लेता है और उन्हें त्रयी-विद्या का रहस्यपूर्ण ज्ञान सिखाता है उसे आचार्य कहते हैं. ”

धस प्रकार के आचार्य गुरुकुलों से शिष्यों को वेदविद्या का ज्ञान देते हैं। एक एक आचार्य के पास हजारों शिष्य शिक्षा पाते थे और ज्ञान प्राप्त करते थे। इन आचार्यों का कार्य आजकल जैसा केवल शास्त्रिक ज्ञान देने का न था; क्योंकि आचार्यों का कार्य धससे अत्यन्त पवित्र है।

आचार्य आचारं ब्राह्मयति, आचिनोत्यर्थान्, आचिनोति बुद्धिमिति वा ॥ निरुक्त १।२

जो आचार्य शिष्यों को सदाचार की शिक्षा देता है, अर्थों का प्रकाश शिष्यों के अंतःकरण में कराता है अथवा शिष्यों में स्थित-बुद्धि को बढ़ाता है, उसे आचार्य कहते हैं।

सदाचार की शिक्षा देना ही आचार्य का मुख्य कार्य है। आचार कैसा करना चाहिये, योग्य आचार कौनसा और अयोग्य कौनसा आदि बातों को अच्छी तरह समझ कर जो शिष्यों को सदाचारसंपन्न बना देता है वही आचार्य है। वह जिनसे शिष्य को अपने-पास लाता है और उसकी जिज्ञासा को पूर्ण कर उसे सदाचारसंपन्न कर देता है। यह आचार्य शिष्यों को जो ज्ञान देता है उसीका 'त्रयी विद्या' नाम है। त्रयी विद्या में तीन बातें शामिल हैं—सद्ब्रह्म, सत्कर्म और शान्तिस्थापना। यह त्रयी विद्या वेदत्रय के अध्ययन से आती है। धसीसे आचार्य शिष्यों को वेदों का ज्ञान कराता है तथा उनका रहस्य समझ कर उन्हें उन्नी सीढ़ी पर पहुँचाता है।

धसके पश्चात् व्यवहार आता है। व्यवहार में प्रत्येक मनुष्य को 'अर्थ' अर्थात् द्रव्य की आवश्यकता होती है। धस धन की अभिलाषा को ही 'अर्थार्थी'पन कहते हैं। जिसे मालूम होता है कि मुझे धन चाहिये वही अर्थार्थी है। धस अर्थार्थी मनुष्य को 'वार्ता' नामकी विद्या सीखना आवश्यक है। 'वार्ता' के माधने 'जनवार्ता या गप्पे' नहीं है। वार्ता का अर्थ है वृत्ति या आशु-विका। वार्ता याने 'पेटपालन का व्यवसाय' जिस व्यवसाय से अपने को भानेपीने को मिलता है, रोजमर्रा की आवश्यकताओं पूरी होती है, अपनेको सुख एवं सुविधाओं प्राप्त होती हैं उसे संस्कृत में वार्ता कहते हैं। धन की अभिलाषा करनेवाले मनुष्य को यह योगक्षेम की विद्या सीखना आवश्यक है। आन्वीक्षिकी और त्रयी विद्याओं कितनी ही श्रेष्ठ क्यों न हों, पर वे धस अवस्था में योग्य नहीं हैं। अर्थार्थी मनुष्य उन्हें अर्द्धरत न कर सकेगा, और न उन्हें हजम ही कर सकेगा। अतएव ऐसे मनुष्य को 'वार्ता' नाम की विद्या का ही अध्ययन करना चाहिये। ऐसे मनुष्य को वही विद्या सीखना आवश्यक है जिससे धन मिलेगा और योगक्षेम

ઉત્તમતા સે ચલેગા.

ધનાર્થી મનુષ્ય કો અપની ઉપજીવિકા કા વિચાર સદૈવ સતાતા હૈ. ઉસકે મન મેં સદાસર્વદા યહી વિચાર રહતા હૈ કિ કિસ ઉપાય સે મેરી સંસારચાત્રા સુખમય હોગી. યહાં પર 'વિદ્' ધાતુ કા તીસરા અર્થ ચરિતાર્થ હોતા હૈ. ઇસ વાર્તા વિદ્યા મેં અનેક પ્રકાર કી કલાઓ, અનેક ઉદ્યોગધન્યે ઇલાદિ સખ પ્રકાર કે ઉદ્યમ શામિલ હૈ. યે સખ ધન્યે આનુવંશિક હૈ. અતએવ વાર્તા વિદ્યા કા ગુરુ 'પિતા' હી હોતા હૈ. બદ્ધ કા લડકા બદ્ધ કા કામ બાપ સે હી સીખતા હૈ. અન્ય ધન્યે કરનેવાલે લોગ બી પ્રાયઃ બાપ સે હી ઇન કામોં કો સીખતે હૈ. અતએવ જો કહા હૈ કિ ઉપજીવિકા કી વિદ્યા સિખાનેવાલા ગુરુ બાપ હૈ સો ઠીક હી હૈ.

યદિ કોઇ કહે કિ નૌકરી કરનેવાલા પિતા ક્યા પુત્ર કો નૌકરી કી હી શિક્ષા દે ? તો ઇસકા ઉત્તર યહ હૈ કિ કુલપરંપરાગત ધંધા છોડ કર નૌકરી કા શૌક રખના ભિખારી બનને કા ચિન્ત્ન હૈ. પરંપરાગત ધંધા ચલાના ઔર ઉસમેં કુશલતા પ્રાપ્ત કર નામ તથા યશ પાના હી ગૌરવ કી બાત હૈ. યહ સત્ય હૈ કિ આજકલ કુલપરંપરાગત વ્યવસાય કો છોડ નૌકરી કરને કા હી શૌક બદ રહા હૈ. પરંતુ યહ બાત કદાપિ ન ભૂલના ચાહિયે કિ ઇસી પ્રવૃત્તિ ને હમારી ભારી હાનિ કી હૈ ઔર ઇસીસે હમ લોગોં કા નાશ હોનેવાલા હૈ.

બદ્ધ કા બાલક બાલપન હી સે બદ્ધ કે ઔજરોં સે ખેલતા હૈ ઔર ધન્યે કી શિક્ષા પાતા રહતા હૈ. અતએવ ઉસકા સખ સમય ધન્યે કી શિક્ષા પ્રાપ્ત કરને હી મેં વ્યતીત હોતા હૈ—અર્થાત્ ઉસકા સમય તનિક ભી ફૂળ ખર્ચ નહીં હોતા. ઉસકા ઘર હી ધન્યે કી શિક્ષા કી શાલા બન જતી હૈ, ઔર વહ બાલક પિતા કો સહાયતા કરતે કરતે જીવિકા ઉપાર્જન કા વ્યવસાય સીખતા જતા હૈ. અભાગ્યવશ યદિ ઘર કે કમાનેવાલે પુરુષ કા દેહાન્ત હો જવે તખ ભી પુત્ર ઉસ વ્યવસાય કો ચલાતા હૈ. અતએવ ઘર કે કમાઇ કરનેવાલે પુરુષ કે ન રહતે ભી બાલબચ્ચે એવં ઘર કે લોગ અસહાય નહીં હો જતે. સખ આનુવંશિક વ્યવસાયોં મેં યહી લાભ હોતા હૈ. યહ લાભ નૌકરી મેં નહીં હોતા. યદિ નૌકરી કરનેવાલા મર જવે તો ઉસકે બાલબચ્ચે એવં ઘર કે લોગ અસહાય હો જતે હૈ ઔર વે સખ ભારી વિપત્તિ મેં ફંસ જતે હૈ. ઇસ લિયે રાષ્ટ્ર કે લિયે હિતકારી યહી હૈ કિ લોગ આનુવંશિક ધન્યે ચલાયે રખે. ઇસી લિયે 'વાર્તા' નામ કી 'વિદ્યા' કા ગુરુ 'પિતા' બતલાયા ગયા હૈ.

યદિ પિતા કા વ્યવસાય પુત્ર નહીં કરતા તો પિતા કી જમાઇ હુઇ સાધનસામગ્રી અકારજ જતી હૈ; પરંતુ યદિ બાલક વહી વ્યવસાય ઉઠા લેતા હૈ, તો ઉન સાધનોં કા ઉસ સહજ હી મેં

उपयोग होता है. यदि इस दृष्टि से विचार करेंगे तो पता चलेगा कि आनुवंशिक व्यवसाय करने से कितना अधिक लाभ होता है. यह भी समझेंगे कि 'वार्ता' विद्या का गुरु 'पिता' किस प्रकार है !

अब चौथी विद्या का विचार करेंगे. यह विद्या 'दंडनीति' है. इसमें अपराधों के लिये दंड देते देते लोगों को पुनर्कारते हुये उनमें सत्पथ पर लाना होता है. घर में यह काम माता करती है और यों प्रमाण पर राष्ट्र में यही कार्य राज करता है. माता का कर्तव्य है कि बालकों को न्यूनाधिक अपराध के लिये उचित दंड देना तथा उनमें प्रेम से सत्पथ पर लाना. दंड देना और नीति के पाठों की शिक्षा देना प्रेम का ही कार्य है. वह माता के सिवा दूसरा कैसे कर सकेगा ? राष्ट्र की दंडनीति अर्थात् दिवानी और दंडादारी के कार्य तभी हीके रीति से चल सकते हैं जब कि प्रजा के प्रति हृदय में मातृवत् वत्सलता होवे. उससे अलाव में राजशासन योग्य रीति से चलना असंभव है.

इस प्रकार की शिक्षा पाने के लिये मनुष्य 'आत' होना चाहिये. 'आत' से मतलब है 'आतुर' का. उसकी आतुरता के कारण ही वह जन लोग कि दंड क्यों हुआ और किन नीति-नियमों से चलने पर डित होगा तथा यदि मनुष्य आतुर हो तो वह अकेले पड़ा हुआ पाई खूबता नहीं है.

इस प्रकार की चार विद्याओं हैं. विद्यार्थी को इन सभ विद्याओं का अध्ययन आवश्यक होता है. आन्वीक्षिकी विद्या मोक्ष देनेवाली अतएव सर्वश्रेष्ठ है. ज्ञान विद्या प्राप्त होती है और मोक्ष मिल जाता है तब विद्यार्थी-दशा समाप्त होती है. परंतु ज्ञानतक मोक्ष की प्राप्ति नहीं होती तब तक हम सभ विद्यार्थी ही हैं. हम को भी विद्या क्यों न सीखते हों, याहें कोष्ठ पेटपालन की विद्या सीखता हो या अन्य कोष्ठ, वह विद्यार्थी है यह बात निःसंदेह है. इससे स्पष्ट होगा कि विद्यार्थी दशा कैसी विस्तृत है और प्रायः सभी मनुष्य किस प्रकार विद्या संपादन कर रहे हैं. इससे यह भी ज्ञात होगा कि अपन किस कक्षा में हैं अर्थात् अपनेको क्या सीखना आवश्यक है, जिससे कि हम उस कक्षा का कार्य पूर्य कर सकेंगे और आगे की कक्षा के योग्य हो सकेंगे. शिक्षा संपादन का कार्य उन्ही लोगों का समाप्त हुआ है, जिन्हें मोक्ष प्राप्त हुआ है. छतर जन, फिर वे याहें कितनी ही उमर के क्यों न हों विद्या सीखते ही हैं.

अब अपने हमें कि हमें क्या सीखना चाहिये. उक्त विद्याओंमें से किसी एक विद्या सीखना हमारे लिये आवश्यक है. पाठशालाओं में हमलोग ने कुछ सीखते हैं वह विद्या नहीं

હૈ, વે કેવલ 'શબ્દ' હૈ. ઔર 'શબ્દ' સીખને કા મતલબ વિદ્યા સીખના નહીં હૈ. શબ્દોં કી સમજ તો પશુપક્ષિયોં મેં ભી રહતી હૈ. 'હટ' કહતે હી કુત્તા ભાગ જાતા હૈ—અર્થાત્ કુત્તા ઇસ શબ્દ કો સમજતા હૈ. ઉસસે આધક શબ્દ તુમ લોગ જાનતે હો; પર ઇસસે અધિક ક્યા હુઆ ? 'નહીં', ન, નો, નોટ, નથી' આદિ અનેક શબ્દ યાદ ભી કર લિયે તબ ભી ઉન સબસે 'કુજ નહીં' કા હી બોધ હોગા.

યહ બોધ કોઇ ગૂંગા મનુષ્ય સિર હિલા કર શબ્દોં કો બિના કહે હી વ્યક્ત કર સકતા હૈ. ઔર પશુ અપના મુંઢ ફેર કર યહી ખાત દર્સાં સકતા હૈ—અર્થાત્ કેવલ શબ્દોં કો સીખના વિદ્યા સીખના નહીં હૈ. આપ ભૂગોલ સીખતેં હૈ, પરંતુ ગાયેં ભી ભૂગોલ હી કે જ્ઞાન સે રાસ્તા બિના ભૂલે જંગલ સે ઘર લૌટતી હૈ. બદક ભી અપને માલીક કે ઘર બહુત દૂર સે લૌટ આતે હૈ, કખૂતર તો દૂર દેશ સે ભી અપને માલિક કે ઘર લૌટ આતે હૈ, કુત્તો કો ભી અપના માલિક ઔર માલિક કે સંબંધ કા સબ પ્રતિહાસ વિદિત રહતા હૈ. વહ તુર્ત હી પહિચાનતા હૈ કિ અમુક મિત્ર હૈ ઔર અમુક શત્રુ. આપ લોગ ઇન્હીં ખાતોં કો સીખતે હૈ પર કુજ અધિક વિસ્તાર સે. ઇસમેં વિશેષ પુરુષાર્થ નહીં હૈ. ઇસીસે મૈં કહતા હૂં કિ યે અક્ષર સીખના વિદ્યા સીખના નહીં હૈ. જો ખાતેં મનુષ્યેતર પ્રાણી નહીં કર સકતે, વે ખાતેં કર દિખાના ચાહિયે. તબી વહ શિક્ષા કહલા-વેગી ઔર ઇસી સત્ય શિક્ષા સે મનુષ્યમાત્ર કી ઉન્નતિ હો સકેગી. નવીન કૃત્રિમ સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન કરતે બનતી ચાહિયે. કૃત્રિમ પદાર્થ નયે સિલસિલે સે ઔર નએ પ્રકાર સે કરતે બનતે ચાહિયે. નવીન યોજનાઓં કી રચના કરતી ચાહિયે. જિસસે યે ખાતેં કરતી બન સકેગી ઉસકો શિક્ષા કહ સકેગે. શિક્ષા કી પ્રગતિ કા લક્ષણ યહ નહીં હૈ કિ અક્ષર ઔર શબ્દ સીખેં તથા હરએક આવશ્યકતા કી પૂર્તિ કે લિયે દૂસરોં પર નિર્ભર રહને કી જરૂરત બદતી હી જાવે.

દો ખાતેં સીખતી હોતી હૈ. એક વિદ્યા ઔર દૂસરી કલા. વિદ્યા કેવલ વહી સીખ સકતા હૈ જો બોલ સકતા હૈ; ક્યોં કિ ઉસમેં વાણી કા પ્રયોગ કરના પડતા હૈ ઔર કલા તો ગૂંગા ભી સીખ સકતા હૈ.

यद्यस्याद्वाचिकं सम्यक् कर्म विद्येति संज्ञितम् ।

शक्नो मूकोऽपि यत्कर्तुं कलासंज्ञं हि तत्स्मृतम् ॥

(શિલ્પશાસ્ત્ર)

વિદ્યા ઔર કલા કી પરિભાષા ઇસ પ્રકાર હૈ. કલા સીખ કર અપને દેશ કા હુન્નર બદાના આવશ્યક હૈ. આજકલ યહ શિક્ષા નષ્ટ હો ગઇ હૈ. ઇસી લિયે ચારોં ઔર બેકારી દિખ રહી હૈ. ઇસી લિયે જો કુજ સીખના હૈ વહ યહ કલા-શિક્ષા હૈ. વિદ્યા કી પરિભાષા ઉપર દી હી હૈ. ઉસકે સંબંધ મેં મનુસ્મૃતિ કા નિમ્નલિખિત શ્લોક ભી મનત કરને યોગ્ય હૈ:—

अज्ञेभ्यो ग्रंथिनः श्रेष्ठा ग्रन्थिभ्यो धारिणो वराः ।

धारिभ्यो ज्ञानिनः श्रेष्ठा ज्ञानिभ्यो व्यवसायिनः ॥

मनु० १२।१०३

अर्थात् “अज्ञ लोगों की अपेक्षा ग्रंथ पाठ करनेवाले श्रेष्ठ हैं। ग्रंथ पाठ करनेवालों से उनका स्मरण करनेवाले—अर्थात् कभी न भूलनेवाले श्रेष्ठ हैं। इन ग्रंथधारक लोगों की अपेक्षा उन ग्रंथों का अर्थ समझनेवाले श्रेष्ठ हैं और ज्ञानी लोगों की अपेक्षा व्यवसायी अर्थात् उस विद्या के प्रयोग से प्रत्यक्ष सिद्ध करनेवाले सफल श्रेष्ठ हैं।” इसका मतलब यही कि केवल अक्षर की विद्या सीखना बिल्कुल निमग्न श्रेष्ठ का है। वह विद्या प्रत्यक्ष प्रयोग से सिद्ध करते जननी आहिये। विद्या सीखने का मतलब है व्यवसायी बनना और कला सीखने का मतलब है हुनर को अपनाना।

एक समय विद्या गुरु के पास आछ और उनसे बोली—
विद्या ह वै ब्राह्मणमाजगाम गोपाय मा शेषधिष्टेहमस्मि ।
असूयकायानृजवेऽयताय न मा ब्रूया वीर्यवती तथा स्याम् ॥
यमेव विद्या शुचिमप्रमत्तं मेधाविनं ब्रह्मचर्योपपन्नम् ।
यस्ते न द्रुह्येत्कतमचनाह तस्मै मा ब्रूया निधिपाय ब्रह्मन् ॥२
निरुक्त २।१।४

भनुस्मृति में ये ही श्लोक इस प्रकार हैं—

विद्या ब्राह्मणमेत्याह शेषधिस्तेऽस्मि रक्ष माम् ।
असूयकाय मां मा दास्तथा स्यां वीर्यवत्तमा ॥११४॥

यमेव तु शुचिं विद्या नियतब्रह्मचारिणम् ।

तस्मै मां ब्रूहि विप्राय निधिपायाऽप्रमादिने ॥१५॥ मनु० अ. २

ब्राह्मणों का पडा लारी भग्नना यह विद्या है। उसे आहिये कि इस भग्नने की अच्छी प्रकार से रक्षा करे। मायी, निंदक, भत्सर करनेवाले, कुटिल विचारों के, जिन्होंने छद्रियजय नहीं किया जैसे शिष्य को कदापि विद्या न देनी आहिये। तभी विद्या का तेज बढ़ता है। कुटिल वृत्ति के भनुष्य के पास विद्या नवे तो वह निर्वाय हो जाती है। जो शुद्ध, अप्रमत्त, बुद्धिमान है, जो अज्ञार्थादि नियमों का पालन करनेवाला हो, जो भूल नहीं करता, द्वेष नहीं करता और जो विद्या की उत्तम प्रकार से रक्षा कर के उसकी वृद्धि करता है, उसे विद्या देवे तो वह कल्याणकारी होती है।

विद्या सीखनेवाले को भी यही आत ध्यान में रखनी आहिये। इन नियमों की ओर ध्यान न दे कर यदि शिक्षा धसी गरज से ली नवे कि कुछ तो भी सीखना है इस लिये सीखो, तो विशेष लाभ नहीं होता। धसीसे जो कुछ सीखना है वह धसीरीतिसे सीखना आहिये।

भधुदरी वृत्ति से रक्ष कर ही विद्या सीखनी आहिये। भधुदरी

शु, १६

વૃત્તિ કા મતલબ કેવલ યહી નહીં હૈ કિ પકાયા હુઆ અન્ન ભીખ માંગ કર લાના ઔર ઉસીકો ખા કર નિર્વાહ કરના. યદિ ઐસા કરેં તો વહ સચ્ચી મધુકરી નહીં હૈ. મધુમખ્ખી જસે થોડા થોડા શહદ અનેક ફૂલોં સે ઇકઠ્ઠા કરે જમા કરતી હૈ, ઉસી પ્રકાર જહાં કહીં સે જ્ઞાન મિલેગા વહાં સે ઇસ મધુકર વૃત્તિ સે ઉસે પ્રાપ્ત કરના ઔર ઉસકા અપને પાસ સિલસિલે સે સંગ્રહ કરના. ઇસ વૃત્તિ રહનેસે અપને પાસ જ્ઞાનરૂપી શહદ બહુત ઇકઠ્ઠા હો જાવેગા ઔર ઉસકા ઉપયોગ અપને કો તો હોગા હી પરંતુ દુસરોં કો ભી હોગા. વિદ્યાર્થિયોં કો સદૈવ અપને પાસ એક છોટી વહી રખની ચાહિયે. જો કુછ વિશેષ જ્ઞાન મિલેગા ઉસે ઉસ કિતાબ મેં તુર્ત હી લિખ લેના ચાહિયે. ઇસકે અનંતર ઘર લોટ આને પર ઉસ જ્ઞાન કો વિષય કે અનુક્રમ સે અચ્છી તરહ લિખ રખના ચાહિયે. યહી ‘મધુકરી’ હૈ. જો ઇસ પ્રકાર મધુકર વૃત્તિ ધારણ કરેગા વહી સચ્ચા વિદ્યાર્થી હૈ ઔર વહી કુછ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર કે યશ પાવેગા. વિદ્યાર્થિયોં કો ચાહિયે કિ વે ઇસ વૃત્તિ કો ધારણ કરેં ઔર બિપર બતલાઇ હુઇ વિદ્યા તથા કલા પ્રાપ્ત કર કે યશ કમાવે. (“વૈદિક ધર્મ”ના એક અંકમાંથી)

૬૦-શ્રમજીવીનું જીવન

(લેખક:-શ્રી. પ્રપન્ન ગો. કાશ)

જાઓ શ્રીમતો એક દિન મનુરના વાસમાં રે
જીવન નર્ક ચોપાસમાં રે.

અંધારી ગંદી એ ચાલો, કરોળિયાની જાણે જાણો;
દુઃખી જીવન ગાળે એ નિઃશ્વાસમાં રે.

અજ કે વસ્ત્ર પૂરું ના મળતું, દરિદ્રતામાં દિલકું ઝળતું,
લાગે અસ્થિ માળો રૈરવ વાસમાં રે.

દાડની લતમાં એ સડતો, અજાને અંધારે રડતો,
લાવે કોણુ એને જ્ઞાનપ્રકાશમાં રે.

દેવામાં સદા ઘસડાતો, પદાણુના ખૂબ દંડા ખાતો,
દેહને દળતાંયે સુખની આશ ના રે.

ભૂખ્યાં ટળવળે એનાં બાળો, ખમતાં મૂંગાં કેર આ કાળો,
ફૂટે પેટ મળે ના દુકડો ત્રાસમાં રે.

દુઃખ તણી સીમા ના દિસે, વિધિ બરાધ જાણે રીસે,
નિશ્ચિન રહેતો રોગી ત્રાસમાં રે.

કોર નિર્લાજ્ય મુડીતંત્ર, મનુષ્ય કસ ચૂસે યંત્ર;
જકડાયો શ્રમજીવી શોહપાશમાં રે.

(“સાહિત્ય” ના એક અંકમાંથી)

૬૧-ભાગ્યશાળી ગાયમાતા

(લેખક:-શ્રી. રમણલાલ નાનાલાલ શાહ)

આપણે ગાયને માતા કહીએ છીએ. એને કોઈ મારે કે દુઃખ દે તો આપણો મિત્રજ નય છે. ગાય માતાના શરીરમાં હજારો દેવોનો વાસ છે એમ આપણે માનીએ છીએ.

એમ છતાં આપણી ગાયો મોટે ભાગે તો મુડદાલ ને હાડકાં નજરે દીસી આવે એવી જણાય છે. ગાયને આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ, પણ તેનું જતન કરતાં આપણને યુરોપના લોકો જેવું નથી આવડતું. મદમાતી હાથણી જેવી જંગી ગાયોનાં દર્શન આપણા દેશમાં ફુલ્લ થઈ પડ્યાં છે.

યુરોપના લોકો ગાયને પવિત્ર માનતા નથી. એ લોકો માંસાહારી છે. ગાયનું માંસ પણ ખાય છે, છતાં ગાયનું જેવું જતન એ લોકો કરે છે એનો સોમો ભાગ પણ આપણે નથી કરી જાણતા.

યુરોપમાં હોલાન્ડ નામનો નાનો દેશ છે. ત્યાંની ગાયોની માવજત આખી દુનિયા કરતાં ચડી જાય એવી આદર્શ હોય છે.

હોલાન્ડની ગાયોના તબેલાને કાયતી તો ખારીએ હોય છે. તેમાં વળી ઘણી વાર તો તેની ઉપર લેસના નાળુક પડ્યા પણ લટકાવેલા હોય છે ! તબેલાની જમીન ઉપર ચમકતી ને ચળકતી લાદીઓ જડેલી હોય છે. એ લાદીઓ ખાસ કાળજી રાખી સ્વચ્છ કરવામાં આવે છે. ગાયની પૂંછડી છાણ મૂતરથી મેલી ન થાય માટે એક સ્વચ્છ સાંકળીવતી પૂંછડીને ઉંચી રાખવામાં આવે છે.

ગાયના શિંગડાને પોલીશ કરવામાં આવે છે, અને ગાયના શરીરને દિવસમાં વારંવાર સાફ કરાય છે.

હોલાન્ડની ગાયો વરસના આઠ મહિના તબેલામાં જ રહે છે. શિયાળાની કડકડતી ઠંડી અને અંધારામાં ગાયોને હેરાનગતી ન થાય માટે તબેલામાં વીજળીની બત્તીઓ રાખેલી હોય છે. વળી ગાયોને શિયાળામાં ઠંડી ન લાગે માટે વીજળીની મદદથી તબેલાની હવાને ગરમ રાખવામાં આવે છે.

હોલાન્ડમાં વસંત ઋતુમાં પણ ઘણી વાર માવઠાં થઈ શરદ હવા થાય છે. તે વેળા ગર્ભવતી અને નાંજુક તબિયતવાળી ગાયોના આરોગ્યને હરકત ન પહોંચે માટે ચરવા જતી વેળા એવી ગાયોને ઓવરકોટ પહેરાવવામાં આવે છે, કે જેથી એમને શરદી ન લાગે !

ગાયનું તો દીક, પણ હુકર જેવા મંદજનાવરનું પણ હોલાન્ડના લોકો રૂઢી રીતે જતન કરે છે. તેમને તેનો લાભ પણ મળે છે. ત્યાં દૂધ માખણની ઢોળો ઉડે છે. હુકરના માંસમાંથી અને ચામડામાંથી એ લોકો પુષ્કળ નાણું મેળવે છે. (“ખાલજીવન”ના એક અંકમાંથી)

૬૨-અજ્ઞાત મનોવ્યાપાર

ઈસુની ઓગણીસમી સદી ભૌતિક વિજ્ઞાનના વિજ્યની સદી હતી. તે પહેલાંની અનેક સદીઓમાં જે ન બન્યું તે માત્ર એક સદીમાં બની ગયું. વરાળ અને વિદ્યુતના ઉપયોગથી એકજ સદીમાં જગતનો રંગ બદલાઈ ગયો. વીસમી સદીના ઉદયકાળે માનસશાસ્ત્રની અંદર થયેલી કેટલીક શોધો વિજ્ઞાનશાસ્ત્રની શોધો જેટલીજ આશ્ચર્યકારક છે. એ શોધો એટલી બધી મહત્વની છે કે તેથી માનસશાસ્ત્રનું સ્વરૂપ તદ્દન ફરી ગયું છે. આ શોધોને નૂતન માનસશાસ્ત્ર નામથી પણ કોઈ કોઈ વાર ઓળખવામાં આવે છે.

જેમ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી ચાર્લ્સ ડાર્વિનના સંશોધન પછી જીવવિદ્યાએ બધાં શાસ્ત્રો ઉપર નવો પ્રકાશ પાડ્યો અને તેની અસર નીચે બધાં શાસ્ત્રો કેટલેક અંશે ફરીથી લખાવા માંડ્યાં, તેમ નવીન માનસશાસ્ત્રે ઘણી વિદ્યાઓ ઉપર નવો પ્રકાર પાડ્યો છે; અને તેણે આપેલી દૃષ્ટિને લઈને ધર્મ, લોકવાર્તા, પૌરાણિક વાતો, કેળવણીશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર આદિનો અભ્યાસ નવીન રીતે થઈ રહ્યો છે.

આ વિષય વિશે પ્રસિદ્ધ પંડિત બાબુ ભગવાનદાસ લખે છે કે “તેમની શોધો લઈને નૂતન માનસશાસ્ત્રીઓ યોગાવધા અને કલાના સમુદ્ધારમાં મદદ કરી શકશે, અને અગમ્યવાદ, પ્રેતાવાનહવિદ્યા, થીઓસોફી અને માનસશાસ્ત્ર વિશે નવો પ્રકાશ પાડી શકશે.”

આ શાસ્ત્રના પ્રણેતા થવાનું માન વિએનાના ડૉક્ટર સીગમન્ડ ફ્રોઈડને ઘટે છે. માનસશાસ્ત્રની અંદર તેણે કરેલી શોધોથી પાશ્ચાત્ય માનસશાસ્ત્રે છેલ્લી વીસ સદીઓ સુધી જેટલી પ્રગતિ નહોતી કરી તેથી વધારે પ્રગતિ તેની શોધોથી ઘણા અલ્પ સમયમાં કરી છે. પ્રસિદ્ધ ફ્રેંચ માનસશાસ્ત્રી ધિડુઆર્ડ ક્લેયારીડઝ ફ્રોઈડ વિશે લખે છે કે: “જે નૂતન વિચારો સીગમન્ડ ફ્રોઈડે પ્રગટ કર્યા છે અને જે પ્રેરક અસર એ વિચારોએ ફેલાવી છે તેથી માનસશાસ્ત્રના સારાથે ઇતિહાસમાં તે વિચારો અત્યંત મહત્વનું સ્થાન ભોગવે છે.”

નૂતન માનસશાસ્ત્રનો એક મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે મનુષ્ય જે જે કાર્યો કરે છે તે તે કાર્યો તે શા વાસ્તે કરે છે તેની તેને કેટલીક વાર માહિતી હોતી નથી. જે આપણે કેટલાંક કાર્યો વિશે કોઈ માણસને પૂછીએ કે તમે આ કામ શા માટે કર્યું? ત્યારે તે કેટલીક વાર તો કારણ આપી જ શકતો નથી; અને જે તે કારણ આપે તો તે કારણ ખોટું હોવા સંભવ છે. તે પોતે તે કારણ સાચું માનતો હોય છે, પરંતુ તેને પોતાને પણ સાચા કારણની ખબર હોતી નથી. કાર્યનો હેતુ તેનાથી અજ્ઞાત હોય છે. દરેક માણસના જીવનમાં એવાં

કેટલાંય કાર્યો બની જાય છે કે જે કરવાના હેતુ વિષે તે પૂરેપૂરું અજ્ઞાન ધરાવતો હોય છે.

આ સિદ્ધાંત પ્રથમ દષ્ટિએ કોઈ રીતે સ્વીકાર્ય નથી. સામાન્ય નિર્મળ બુદ્ધિવાળા વ્યવહારચતુર માણસો પોતાનાં કાર્યોના હેતુથી અજ્ઞાત હોય એ વાત સહેજે માની શકાય એમ નથી. આપણી મનની વ્યાખ્યા જ એવી છે કે જે લાગણી અનુભવે વિચાર ચલાવે અને કાર્ય કરે તે મન કહી શકાય. આપણું મન આપણે જે કાર્યો કરીએ છીએ તેનાં ખરાં કારણોથી અજ્ઞાત હોય એમ બોલવું કે માનવું એ તો વદતોવ્યાધાત જેવું લાગે છે. છતાંય અનેક દર્શનોથી એ વસ્તુ સાબીત થઈ ચૂકી છે કે આપણે ઘણી વાર આપણી જાત વિષે અજ્ઞાન ધરાવીએ છીએ.

આપણું શાસ્ત્રો શીખવે છે કે ‘આત્માનં વિદ્ધિ ।’ ગ્રીક ફિલ્સોફ સોક્રેટિસ પ્રત્યેક મનુષ્યને સલાહ આપતો હતો કે ‘નો ધાઇસેલ્ફ.’ નૂતન માનસશાસ્ત્ર પણ આજ ઉપદેશ નવી રીતે આપી રહેલ છે. તે કહે છે કે આપણી જાતને બરોબર પીછાનવી એ જીવનસાક્ષ્ય વાસ્તે અત્યંત આવશ્યક છે; પરંતુ તે ચેતવણી આપે છે કે તેમ કરવું એ ઘણું અઘરું છે અને તે યથાર્થ સ્વરૂપમાં કરવા માટે કોઈ કોઈ વાર તો અહ્યુત નૈતિક હિંમતની જરૂર પડે છે.

આપણે જે કાર્યો કરીએ છીએ તેનાં કારણો આપણે જ કેટલીક વાર સમજતા નથી. તે વિધાન કેટલાંક દર્શનોથી સ્પષ્ટ થશે.

સ્વીટઝર્લેન્ડમાં એ મિત્રો આલ્ફ્રેડ અને રોબર્ટસ એક ગામડામાં ફરતા હતા. ફરતાં ફરતાં તેમણે દેવળની અંદરનો ઘંટાનાદ સાંભળ્યો. એ અવાજ આલ્ફ્રેડથી સહી શકાયો નહિ. તેને એ અવાજ અત્યંત કર્કશ લાગ્યો; તેણે કહ્યું કે “આ દેવળનો ઘંટ બહુ કર્કશ છે.” ખરી વાત એ હતી કે એ પરગણામાં એ દેવળનો ઘંટ તેના મધુર સ્વર માટે પંકાતો હતો. તેથી રોબર્ટસને પોતાના મિત્રની આ ટીકા અને એનો રોષ અત્યંત વિચિત્ર લાગ્યાં. તેણે કહ્યું: “મને આ બહુ સુંદર લાગે છે; આ દેવળ તો તેના ઘંટ વાસ્તે આટલામાં સુપ્રસિદ્ધ છે.” આવી દલીલોનું કાંઈ પરિણામ આવ્યું નહિ.

આલ્ફ્રેડના આવા વિચિત્ર, ન સમજી શકાય એવા વર્તનનાં કારણો સમજવા માટે થોડીક હકીકતો જાણવી જરૂરની છે. આલ્ફ્રેડે થોડા સમય પહેલાં કવિતાનું એક પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કવિ હર્ટ્ઝ; વિવેચકોએ તે પુસ્તકનો સારો સંકાર નહોતો કર્યો, એટલું જ નહિ પણ જે દેવળના ઘંટ પ્રત્યે આલ્ફ્રેડે રોષ દર્શાવ્યો હતો, તે દેવળના પાદરીની કવિતાની સ્તુતિ આલ્ફ્રેડની કવિતાની સાથે સરખાવીને કરી હતી. આલ્ફ્રેડને તે પાદરી પ્રત્યે રોષ થયો હતો; એટલે આલ્ફ્રેડ પાદરીની નિંદા કરે તો આપણે તે સમજી શકીએ; પરંતુ તેમ ન કરવાને તેના

મને તેને ફરજ પાડી હતી.

આલ્ફ્રેડ સુશિક્ષિત અને સંસ્કારી મનુષ્ય હતો. તેનામાં નીતિની ભાવના પ્રબળ હતી; એટલે પાદરી પ્રત્યે રોષનો અમકારો તેના હૃદયમાં થયો ન થયો ત્યાં તો તે ત્યાંથી સદાને માટે અદૃશ્ય થઈ ગયો. “મારા જેવા સંસ્કારી, નીતિમાન માણસને આ શોભે નહિ; વિવેચકો તે પાદરીની કાવતાની પ્રશંસા કરે તેમાં તે પાદરી પ્રત્યે રોષ દર્શાવવો એ તો મારી અસંસ્કારિતા પૂરવાર કરવા સમાનજ છે.” આવી જાતનો વિચાર તેના મનમાં થતાંજ પાદરી પ્રત્યેનો તેનો રોષ અદૃશ્ય થઈ ગયો. પરંતુ તે સાચેસાચ નષ્ટ થયો નહોતો. તેના હૃદયમાં રોષ તો રહ્યો હતો; પરંતુ તે પાદરીની સામે સીધી રીતે વ્યક્ત થઈ શકે એવી સ્થિતિમાં નહોતો. રોષને વ્યક્ત થવું હતું; પરંતુ આલ્ફ્રેડ ન જાણે એવી રીતે વ્યક્ત થવું હતું; એટલે એ રોષે પાદરીને કે પાદરીની કવિતાને સ્પર્શ નહિ કરતાં એ પાદરીના દેવળના ઘંટ સામે પોતાનું બળ અદાબનું. આલ્ફ્રેડને પણ ખબર ન પડી કે પાદરી સામેનો રોષ આ પ્રમાણે પરાક્ષ રીતે તેના દેવળના ઘંટ સામે વ્યક્ત થઈ રહ્યો હતો. તેને જો ખબર પડત તો તેની સંસ્કારિતા અને તેની નીતિની તેમજ પ્રમાણિકતાની ભાવના તેની સામે આવીને ઊભી રહેત અને તેને તે ઘંટ પ્રત્યે રોષ દર્શાવતાં અટકાવત. પરંતુ તેનેજ ઘંટ સામેના આ રોષના ખરા કારણની ખબર નહોતી, એટલે એ રોષ સહેલાઈથી વ્યક્ત થઈ શકતો હતો.

આ પ્રમાણે આલ્ફ્રેડ પોતાના મનના પ્રવાહથી અજાત હતો. તેને પ્રમાણિકપણે તે ઘંટ જ કડકશ અવાજનો લાગતો હતો. જૂનો રોષ નવીન સ્વરૂપે પ્રગટ થયો છે તેની તેને મુદ્દલ ખબર નહોતી.

આ દૃષ્ટાંત અતિ સામાન્ય છે. આ પ્રમાણે જીવનમાં અનેક વાર બને છે. હજારો માણસો અજાતપણે અસ્થાને વરાળ કાઢે છે; તેથી પોતે દુઃખી થાય છે અને બીજાને દુઃખી કરે છે. મનુષ્યસ્વભાવના અતુર નિરીક્ષકો તો આવા તકરસામાં સામા માણસને ક્યાં ખરેખર દુખે છે, અને એ બીજા સ્થળની ફરિયાદ શા વાસ્તે કરે છે, એ તરત સમજી જાય છે. પરંતુ કેટલીક વાર તો તેમ કરવું શક્ય નથી; ઘણા પ્રયત્ન પછી જ સાચું કારણ મળી આવે છે.

(૨) છેલ્લા યુરોપીય વિગ્રહ વખતે ઇજિપ્તની અંદર જે અંગ્રેજ લશ્કર ગયું હતું તેનો એક સૈનિક હમેશાં માથું દુખવાની અને ઉબગરાની ફરિયાદ કરતો હતો. સામાન્ય રીતે જે ઔષધો અપાય છે તેથી તેને જરા પણ ફાયદો થયો નહિ, તેથી તેને એક માનસ-શાસ્ત્રી પાસે મોકલવામાં આવ્યો. ડૉક્ટરે (માનસશાસ્ત્રીએ) કહ્યું: “સૌને ઇંગ્લાંડ જવાની તીવ્ર ઈચ્છા છે તેમ તને પણ હશે, તેથી તને બેચેની રહેતી હશે.” પેલા સિપાઈએ કહ્યું કે “મને ઇંગ્લાંડ

જવાની મુદ્દલ ઈચ્છા નથી. જે દુકડી સાથે હું આવ્યો છું તે દુકડી સાથેજ હું રહેવાનો છું. ” અને ખરેખર, તે પ્રમાણિક હતો. ડૉક્ટરે તેની વાત સાચી માની, પરંતુ ડૉક્ટરને એક પ્રયોગ કરવાનું મન થયું. ડૉક્ટરે તેને હીપ્નોટાઈઝ કર્યો; તેના હાથમાં કાગળ અને પેન્સીલ આપ્યાં અને કહ્યું કે “ તને જગતમાં સૌથી વધારેમાં વધારે જરૂરની વસ્તુ લાગતી હોય તે લખ. ” સૈનિકે કાગળમાં લખ્યું: “ ઈંદ્રિય છોડવું છે. ” જ્યારે તે જાગૃતિમાં આવ્યો અને તેને આ વાત કહેવામાં આવી ત્યારે તે પ્રથમ તો આ વાત સ્વીકારી શક્યોજ નહિ. તેણે કહ્યું કે “ આ અક્ષર મારા નથી. ” પરંતુ થણા માણસોએ સાક્ષી પૂરી કે એ અક્ષર તેનાજ છે; ત્યારે એને એ વાત સ્વીકારવી પડી.

વિશેષ તપાસ કરતાં માલમ પડ્યું કે તે સૈનિક થવાની પ્રકૃતિનો ન હતો. તે સંગીતનો શોખીન હતો, અને કારકુન તરીકે ઑફિસમાં કાર્ય કરવાને લાયક હતો. તેનું મન તો હમેશાં ઇંગ્લાંડમાં તેની માતા પ્રત્યે અને તેના પિતા પ્રત્યે આકર્ષાયેલું રહેતું હતું. તેના હૃદયમાં તો ઇંગ્લાંડ જવાનીજ ઝંખના હતી; એ ઝંખના તૃપ્ત થતી ન હતી તેથી તેને ઊંઘ આવતી ન હતી અને હમેશાં માથું દુખવાની ફરિયાદ રહેતી હતી. શા કારણથી ઊંઘ નથી આવતી તેની તેને ખબર નહોતી, એટલુંજ નહિ પણ જ્યારે તેને ખરું કારણ કહેવામાં આવ્યું ત્યારે તે, તે કારણ સ્વીકારી શક્યો નહિ; એટલું જ નહિ પણ તે કારણ તો તેણે તદ્દન ખોટુંજ માન્યું. ખરા કારણથી તે અજ્ઞાત હતો.

તેને જ્યારે સાચી વસ્તુ સમજાવવામાં આવી ત્યારે તેનો રોગ ધીમે ધીમે અસ્ત થયો.

(૩) એક પરિણીત બાઈ પોતાની સખીઓની સાથે હસતાં હસતાં નીચે પ્રમાણે વાત કરતી હતી: લગ્નપ્રવાસ ઉપરથી જે દિવસે હું પાછી ફરી તે દિવસે હું મારી બહેન સાથે બજારમાં કેટલીક વસ્તુઓ ખરીદવા ગઈ હતી. મેં રસ્તાની સામી બાજુએ મારા પતિને જતા જોયા; પણ એવું બન્યું કે મારાં લગ્ન તેની સાથે થયાં છે એ વાત હું તે સમયે છેક જ વિસરી ગઈ, અને મેં મારી બહેનને કહ્યું: “ જુઓ, મિ. કે. ત્યાં જાય છે. ”

આ બાઈ શા વાસ્તે આવી અત્યંત મહત્વની વાત ભૂલી ગઈ હતી તે ઉપર તેનું ધ્યાન પણ ગયું નહોતું. તેને જો આપણે કારણ પૂછીએ તો એ તો એમ જ કહે કે “ એવું શું ન બને? આપણે કોઈ દિવસ કાંઈ ભૂલી જ ન જઈએ ? ” તે કયા કારણથી તેના લગ્નની હકીકત ભૂલી ગઈ હતી તે, તે જરાય જાણતી ન હતી. પરંતુ તેને તે ભૂલી જવાનું એક પ્રબળ કારણ હતું. તેના પતિની સાથેના ટૂંક વસવાટમાં કોઈક અજ્ઞાત રીતે, કોઈક અગમ્ય રીતે તેના હૃદયમાં

એ વાતે પ્રવેશ કર્યો હતો કે તેના પતિની સાથે તે સુખી જીવન ગાળી શકશે નહિ. તેના હૃદયનો એક ભાગ એ વાત માની ચૂક્યું હતું કે તેનું લગ્ન એ લગ્ન જ નથી. અને તેથી જ તેણે આ પ્રમાણે બજારમાં ભૂલ કરી હતી. તેને આ લગ્ન ગમતું નહોતું, એ વાતની થોડા સમયમાં જ સૌને ખાત્રી થઇ ગઈ. આ બાઇએ લગ્ન પછી થોડા સમયમાં અત્યંત દુઃખદ રીતે તેના પતિ સાથે છૂટાછેડા કર્યા.

આ હકીકતમાં આ બાઇના વિસ્મરણનું પ્રયોજન તેને સમજાયું નહોતું. વિસ્મરણની પાછળ ગૂઢ હેતુ હતો, પરંતુ તે તેનાથી અગ્નય હતો. આવા પ્રકારના દરેક વિસ્મરણની પાછળ અથવા ધણીખરા વિસ્મરણની પાછળ આ પ્રમાણે કાંઈક માનસિક હેતુ હોય છે.

(૪) એક બાઈ એક ડૉક્ટરની બહુ પ્રશંસા કરી રહી હતી. મેં તે બાઇને પૂછ્યું: “તે ડૉક્ટરનું નામ શું છે?”

“ડૉક્ટરનું નામ તો...હૈયે છે પણ હોડે નથી.” એમ તેણે જવાબ આપ્યો.

“બા, ડૉક્ટરનું નામ તો છે મણિલાલ.” તેની બાર વર્ષની પુત્રી તેની મદદે આવી.

“હા, હા, એમના નામેજ નામ છે, તોયે એ કેમ યાદ આવતું નહિ હોય?” એના પતિનું નામ પણ મણિલાલ હતું. અને ખરેખર, એ બાઇને પોતાના પતિના જ નામનું વિસ્મરણ થવાને પૂરતાં કારણો હતાં. મણિલાલની ઉંમર પચાસ વર્ષની છે; આ બાઇની ઉંમર સત્તાવીસ વર્ષની છે. બન્ને પતિપત્નીને અનેક કારણોસર જીવનમાં મેળ જામ્યોજ નથી. મણિલાલે એક વાર સૌની સમક્ષ ચોટલો ઝાલીને એને જમીન ઉપર ધસડી હતી. આ બાઈ તેના પતિના સંબંધમાં એક વાર કહેતી હતી કે “એ સામે મળે તો હું તેને ખંજર ભોંકી દઈશ.”

આવા પતિના નામનું વિસ્મરણ તેને થાય તો કાંઈ આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. વિસ્મરણનું કારણ તે જાણતી ન હતી; પરંતુ પ્રિય વસ્તુઓ આપણને વધારે યાદ રહે છે અને અપ્રિય વસ્તુઓ આપણે સહેલાઈથી ભૂલી જઈએ છીએ. માનસશાસ્ત્રનો એ સામાન્ય નિયમ જો આપણે યાદ લાવીશું તો વિસ્મૃતિનું રહસ્ય આપણને સમજશે. *

(૫) ઇંગ્લંડમાં ડૉર્સેટશાયરમાં થોડાં વર્ષ ઉપર કશોરો અને

* કેટલાક દુઃખદ બનાવો આપણે ભૂલી નથી શકતા, એ વસ્તુ પણ સાચી છે. અપ્રિય વસ્તુ ક્યારે ભૂલી જઈએ છીએ અને ક્યારે નથી ભૂલી જતા, અને એ નથી ભૂલી જતા તોપણ એ ભૂલવા માટેનો મનનો પ્રયત્ન કેવી રીતે જણાઈ આવે છે, એ એક રસિક પ્રશ્ન છે અને સ્વતંત્ર વિચારણા માગી લે છે.

કિશોરીઓ માટે એક જાત્રાલય અને વિદ્યાલય ચાલતું હતું. આ સંસ્થામાં ચોરી, મારપીટ વગેરે ગુન્હા માટે પકડાઇને અદાલતમાં ગએલા, અને એવા જ બીજા લાગેકુ કે ૨૫૩.૭ છોકરાઓ આવતા હતા.

આ જાત્રાલયમાં જાત્રાને સ્વરાજ્ય આપેલું હતું, તેના મુખ્ય શુદ્ધપતિ હોમરલેનની તરફથી માનસ સમજવાની અદ્ભુત શક્તિને લઇને આ સંસ્થાને અસાધારણ ક્ષેત્ર મળી હતી. તેને “ધી લીટલ કોમન-વેલ્થ”નું નામ આપવામાં આવ્યું હતું. હોમરલેનને જેઈમ્સ નામના એક વિદ્યાર્થી વિષે નીચે પ્રમાણે વાત લખી છે:

જેઈમ્સની ઉંમર ૧૬ વર્ષની હતી. તે બહુ બળવાન હોવાથી સંસ્થામાં નવા આવેલા ટ્રેટલાક વિદ્યાર્થીઓ તેના પ્રશંસક બની ગયા હતા. તે એટલા જોરથી મુકો મારતો કે કોઈ તેની સામે થવાની હિંમત કરતું નહિ. તે ગર્વથી કહેતો કે “મારી સામે કોઈ થઈ શકે નહિ. મારી સામે કોઈ થાય તો હું તેના બુકેબુકા કરી નાખું.” તેને ભાર ઉપાડવો ગમતો, કેવળ મજૂરીના કામમાં તેને રસ પડતો; પરંતુ સુતારીકામ કે લુહારી કામમાં તેને જરા પણ મજા આવતી નહિ. કારીગરી પ્રત્યે તેને બહુજ કંટાળો હતો. તેના તોફાને સૌનું ધ્યાન ખેંચ્યું હતું. સંસ્થાની સ્વરાજ્ય અદાલત સમક્ષ તેના ગુન્હાઓની વિચારણા વારંવાર થતી હતી. અદાલતે તેના ગુન્હાઓથી કંટાળીને સંસ્થામાં કેદખાનું બોલવાનો વિચાર કર્યો હતો. એવામાં હોમરલેનને તેની સાથે આશ્ચર્યકારક રીતે કામ લેવાથી એ પ્રશ્નનો ઉકેલ જુદીજ રીતે આવ્યો.

જેઈમ્સની વર્તણૂક સંસ્થામાં વાર્તાનો વિષય થઈ પડ્યો હતો. એક દિવસ હોમરલેન અને જેઈમ્સ પાસે પાસે બેસીને ચા પીતા હતા. “જેઈમ્સ! તમે આટલું બધું તોફાન કરો છો?” હોમરલેનને પ્રશ્ન કર્યો.

“મને આ સ્થળ જરા પણ ગમતું નથી.”

“તમને અહીં કેમ ગમતું નથી?”

“અહીં બધું કાર્ય એટલી બધી નાબુક રીતે ચાલે છે કે મને એમાં મુદ્દલ રસ પડતો નથી.”

“તો જેઈમ્સ! તમે કેમ અહીંથી નાસી જતા નથી?”

“એ નકામું છે. નાસી જઈ તો હું પકડાઈ જઈ અને અહીં ફરીથી આવવું પડે.”

“તો આ સ્થળમાં તમે એવો સુધારો કરોને કે તમને આ ગમે!”

“જે હું સુધારો કરવા ધારું તો એક મિનિટમાં આ સ્થળને ફેરવી નાખું.” જેઈમ્સે અભિમાનપૂર્વક જવાબ આપ્યો.

“તમે ક્યાંથી સુધારો શરૂ કરશો?”

“ અહીંઆંથીજ. આ આ પીવાનાં નાનુક વાસણોને હું ભાંગી નાખીશ. એ બધા છોકરીઓ માટે છે; મરદના હાથમાં એ ન શોભે.”

હોમરલેખને તેના હાથમાં તરતજ લોહનો સળીઓ આવ્યો અને તેને કહ્યું: “ જોઈએ, બરાબર છે; હ્યો, આ સળીઓ; કાચનાં વાસણુ ભાંગી નાખો.”

આસપાસ છોકરાછોકરીઓનું ટોળું જમ્યું હતું. એક છોકરો જરા મોટેથી બોલ્યો: “હાથ, ફીક થયું. આજે જોઈએ ફીક લાગમાં આવ્યો છે. આજે જોઈએ એની બહાદુરી.”

જોઈએ હોમરલેખનની સૂચનાથી આશ્ચર્યચકિત થયો હતો અને શું કરવું તેના વિચારમાં પડ્યો હતો, પણ છોકરાના આ શબ્દો તેને બહુ આકરા લાગ્યા; અને તેથી તરતજ તેણે તેના પ્યાલાના કટકે કટકા કરી નાખ્યા.

“ હ્યો, આ બીજો પ્યાલો.”

હોમરલેખને હસીને બીજો પ્યાલો જોઈએ સમક્ષ ધર્યો. તરત તે પ્યાલાના કટકા થઇ ગયા. હોમરલેખને એક પછી એક પ્યાલો અને રકાબી ધરતો ગયો અને બધાંના એકસરખી રીતે ટુકડા થઇ ગયા. પ્રેક્ષકો કંટાળી ગયા હતા. તેમાંથી એક જણે જોઈએના હાથમાંથી સળીઓ લઇ લીધી, એટલે તે બોલ્યો: “ કોઈની મગદૂર નથી કે મારી સામે થઇ શકે.”

“ તમે થાકી ગયા જણાઓ છો; આ રહ્યા વધારે પ્યાલા રકાબીઓ; એ ફેડી નાખો.” હોમરલેખને જોઈએને કહ્યું.

આ ક્ષણે કેટલાક પ્રેક્ષકો બોલી ઉઠ્યા: “હવે બસ કરો; ફેડો છે એ, અને પૈસા અમારે ભરવા પડશે.”

આ વાત સાચી હતી. હોમરલેખને જોઈએ કે જોઈએ પોતાની શક્તિઓ જાત્રાલયની મિલકત ફેડવા પાછળ ખર્ચતો હતો, એટલે તેણે પોતાનું સોનાનું ધડિયાળ ખિરસામાંથી કાઢીને જોઈએ આગળ ધર્યું: “ જોઈએ, લે આ મારું ધડિયાળ, તે ફેડી નાખ.” જોઈએ ધડિયાળ નહોતો લેતો તોપણ પરાણે હોમરલેખને તે ધડિયાળ તેને આપ્યું. પરંતુ જોઈએ ધડિયાળને કાંઈ કર્યું નહિ.

“ફેડ, ફેડ.” હોમરલેખને જોઈએને આગ્રહ કર્યો. પરંતુ જોઈએ તો ચિત્રવત્ ઉભોજ રહ્યો. આ જોઈએ પ્રેક્ષકોમાંથી કોઈકે હસ્યું. એકલે જોઈએ ધડિયાળ ફેડવા હાથ ઉંચો કર્યો, પણ હાથ તો હવામાંજ રહ્યો. “ ફેડ ફેડ.” હોમરલેખને કહ્યું: “હું તારી સામે આવીને કહું છું કે ધડિયાળ ફેડી નાખ.” પરંતુ જોઈએ તેમ કરવા ના પાડી.

“ બીજાને પડકાર ન ત્રીલે તેને તું શું કહે છે તે તને યાદ છે?”

“ શું ?” આશ્ચર્યમૂલક થઇને જોઈએ સામે પ્રશ્ન કર્યો.

“ નામદં.”

“ હું નામદં નથી.” ક્રોધથી જોઈએ કહ્યું.

“ તો આ રહી ધડયાળ.”

“ હું તે ભાંગીશ નહિ.” કહેતાં કહેતાં જોઈએ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

ખીજે દિવસે સુતારીકામ કરવા આપવા માટે જોઈએ હોમર-લેધનને વિનંતિ કરી. જે રકાખીઓ તેણે ફાડી હતી તે ખરીદવા તેને આ કાર્ય કરવાની હવે જરૂર લાગી.

ઉપર જણાવેલા પ્રસંગથી તેનામાં હૃદયપલટો થયો હતો. ભાવિ ગુન્હેગાર થવાને બદલે તે અત્યારથી એક સારો નાગરિક બન્યો હતો. તેની સંસ્થામાં ચાલતી કાર્ટનો પછી તે ન્યાયાધીશ બન્યો હતો. સંસ્થા છોડ્યા પછી તે સંસ્થાને અત્યંત કૃતજ્ઞતાપૂર્વક યાદ કરતો હતો.

એક સમયે જોઈએને બહું ફોડયું બાહુ ગમતું હતું; પરંતુ બધી વસ્તુઓનો નાશ કરવાનું મન તેને કેમ થાય છે તેની તેને જરા પણ ખબર નહોતી. આ સંહારકૃત્તિનું ખરું કારણ તેનાથી અજ્ઞાત હતું. ખરી રીતે તો આ સંહારકૃત્તિ તેના જીવનમાં અકસ્માતરૂપે હતી. તેનામાં પ્રબળ ઈચ્છાશક્તિ હતી; પણ તે શક્તિ વાપરવાનો અવકાશ તેને મળ્યો નહોતો. નાનપણથી તેના કાન ઉપર એકજ સ્વર સંભળાતો હતો: “આ લઈશ નહિ.” “ત્યાં જઈશ નહિ.” એને અડીશ મા.” “એ ઉઘાડીશ નહિ.” તેની સાહજિક વૃત્તિ તેને વાતાવરણને સમજવા, ઓળખવા, તેના ઉપર પ્રયોગ કરવા પ્રેરતી હતી. માઆપ અને સમાજ વારંવાર એની આ વૃત્તિને કુંદિત કરતાં હતાં. બહારના આ અવરોધની સામે થવા તેનું હૃદય પોકાર કરતું હતું. જે બાહ્ય સત્તા સદા તેના વિકાસનો માર્ગ ઈર્ધાને ઉભી રહેતી હતી તેને ઉચલાવી નાખવા તે આતુર બન્યો હતો. ‘ મારી સામે જે થાય તેના હું ભુકકે ભુકકા કરી નાખીશ.’ આ જ વિચાર તેને સળગાવી રહ્યો હતો. હોમરલેધને પણ સત્તાધીશની માફક જો સત્તાવાપરી હોત તો જોઈએના હાથની આગ વધારે તીવ્ર બની હોત; પણ હોમરલેધને તેની સામે થવાને બદલે તેનો મિત્ર બન્યો. સત્તાનો નાશ કરવાની તેની ઈચ્છા હતી, પણ હોમરલેધને આગળ તેણે સત્તા જ ન જોઈ. જે વસ્તુના ભુકકે ભુકકા કરવા તે તલખી રહ્યો હતો તે વસ્તુ જ હોમરલેધને સમક્ષ તેણે જોઈ નહિ, એટલે તે હવે કોનો વિનાશ કરે ? તે હવે કોની સામે થાય ? તેની સમક્ષ નવું જ જગત ખડું થયું. કેવળ બહિર્નિયમનથી ચાલતી સ્થાપના તેને અનુભવ હતો. આજે તે બહિર્નિયમન વિનાના સમાજનું તેને દર્શન થયું. અને એ દર્શને તેનામાં વિશ્લેષણ પ્રેર્યો. તે હવે આંતરનિયમનને વશ થઈને સમાજનો નાગરિક બન્યો.

પોતાની અંદર રહેલી વિનાશક વૃત્તિનું કારણ જેમ જોઈએ

જાણુતો ન હતો તેમ પ્રત્યેક તોફાની વિદ્યાર્થી પોતાના તોફાનનાં પ્રેરક બળોને ઓળખતો નથી. વિદ્યાર્થી વર્ગમાં અવાજ કરે છે; શિક્ષક તેને શિક્ષા કરે છે. વિદ્યાર્થીએ કરેલો અવાજ કોઈ અન્ય કારણનું પરિણામ છે, એ કંઈ મૂળ કારણ નથી. શિક્ષા પરિણામને સ્પર્શે છે; અવાજનું ખરૂં, ગુપ્ત કારણ તો અસ્પૃશ્ય જ રહે છે; અને એ વિદ્યાર્થી ફરી ફરીને ગુન્હામાં આવતો જ જાય છે; અને વિદ્યાર્થી, શરૂઆતમાં તોફાની ગણાય છે તે વર્ષો સુધી તોફાની ગણાઈને અંતે શાળા છોડે છે. તેના તોફાનની પાછળ રહેલી વૃત્તિની મીમાંસા થતી નથી; તોફાનનું ખરૂં કારણ શિક્ષકથી અને વિદ્યાર્થીથી અજ્ઞાત જ રહે છે. આ દાષ્ટએ જો આપણે શિક્ષણના પ્રશ્નોનો વિચાર કરીશું તો અભ્યાસક્રમમાં, અને શિક્ષણપદ્ધતિમાં આપણને મૌલિક ફેરફારો કરવાની અવશ્યકતા સમજાશે. *

(૬) અજ્ઞાત હેતુથી પ્રેરાયેલાં કાર્યોનાં આત્મીયક દષ્ટાંતો હિમોસીસમાંથી આપણને મળી આવે છે. પ્રમોદને એક વાર ગુરૂવારે હિમોટાકાંડ કરવામાં આવ્યો, અને તે વખતે તેને કહેવામાં આવ્યું કે ‘તું આવતા મંગળવારે બપોરે બરાબર બે ઉપર તેર મિનિટ આ ખુરશી પેલા ટેબલ ઉપર મૂકજે અને તારૂં મ્હોં રૂમાલથી લૂછી નાખજે.’ પ્રમોદનું હિમોસીસ દૂર થયું અને સામાન્ય મનુષ્યની માફક તે કામે વળગી ગયો. પરંતુ જ્યારે મંગળવાર આવ્યો અને બપોરના બે ઉપર બરાબર તેર મિનિટ થઈ ત્યારે તે તેનું કામ પડતું મૂકીને ઉઠ્યો, તેણે ટેબલ ઉપર ખુરશી મૂકી અને ગળવામાંથી રૂમાલ કાઢી મોં લૂછવા માંડ્યું. તેને આ પ્રમાણે કરવાનું કારણ પૂછવામાં આવતાં તેણે જવાબ વાળ્યો કે “ખુરશી વચ્ચે સારી નહોતી લાગતી, મને પરસેવો બહુ વળ્યો છે એટલે હું મોં લૂછું છું.”

તેના કાર્યનો ખરો હેતુ હિમોસીસમાં તેને થયેલી સૂચના હતી; પરંતુ તે વાત તે જાણતો નહોતો. તે જે વિચિત્ર કામ કરતો હતો તે તેને વિચિત્ર જ લાગતું નહોતું; તેને મન તે સાવ સ્વાભાવિક લાગતું હતું, અને તેના મનને સંતોષ આપે એવું કારણ પણ તેણે શોધી કાઢ્યું હતું. સાચું કારણ જ્યારે આપણાથી અજ્ઞાત હોય છે ત્યારે આપણા મનને સંતોષ આપવા આપણે કંઈ કારણ શોધવું પડે છે. આ વૃત્તિ દરેક મનુષ્યના મનમાં અંતર્ગત થયેલી છે. આ વૃત્તિને અંગ્રેજીમાં ‘રેશનેલીઝેશન’ કહે છે. આપણે તેને કારણાન્તર પ્રકાશન કહીશું.

* જેમને મનુષ્યસ્વભાવમાં હોમરલેઈનની જેમ અપૂર્વ વિશ્વાસ અને અનન્ય શ્રદ્ધા હોય તેમનાજ હાથે આવા પ્રયોગો સફળ થવા સંભવ છે.

આપણી અનેક ટેવનાં ખરાં કારણો આપણુથી અજ્ઞાત હોય છે. કેટલાંક મનુષ્યો બીજાં મનુષ્યો સાથે વાત કરતાં કરતાં સામા મનુષ્યનાં કોટનાં બટન છોડી નાખે છે; કેટલાકને વાત કરતાં કરતાં એક ખભો ઉંચો કરવાની ટેવ હોય છે; કેટલાક પગજ હલાવ્યા કરે છે; કેટલાંક બાળકો મોટી ઉંમરેજ મોંમાં અંગુઠો નાખે છે; કેટલાંક માણસોને વાતો કરતાં કરતાં મૂછ ઉપર હાથ નાખવાની ટેવ હોય છે. આમાંની કેટલીક ટેવનાં કારણો માનસિક હોય છે; પરંતુ તેવી ટેવવાળાઓથી તે તદ્દન અજ્ઞાત હોય છે. વર્ગમાં છોકરાઓ તોફાન કરે છે, ખેદા ખેદા પેન્સિલો ટેબલ ઉપર દોડવે છે અને બીજી રીતે અવાજ કરે છે. ઘણી વાર છોકરાંઓ જાણી નેહને અવાજ કરે છે તેમ કેટલીક વાર તેમનાથી આ પ્રમાણે અવાજ થઇ જાય છે. એનું કારણ તેમનાથી અજ્ઞાત હોય છે. જો આપણે આ તોફાનને સીધે-સીધી રીતે શિક્ષાથી દાબી દઇએ તો એમાં સફળ નહિ થઇએ; કેમકે જે આપણે દાબી દઇએ છીએ તે મૂળરોગ નથી; તે તો રોગનાં બહાર દેખાતાં કેટલાંક ચિહ્નો છે. ચિહ્નો દાબી દેવાથી રોગનો નાશ થતો નથી; એટલે શિક્ષકે એ વિદ્યાર્થીના અજ્ઞાત હેતુને પણ ધ્યાનમાં લેવો ઘટે છે.

આ પ્રમાણે અજ્ઞાત કારણથી પ્રેરાઈ કોઈ સંસ્કારી માણસ દેવળના ઘંટ ઉપર નિરર્થક ચીડાય છે; તો કોઈ માદો પડી જાય છે; તો કોઈ બાઈ પોતાનાં લગ્ન થયાની હકીકત ભૂલી જાય છે; તો કોઈ બાઈ પોતાના પતિનું નામ ભૂલી જાય છે; તો કોઈ ટેબલ ઉપર ખુરશી મૂકવા જેવાં વિચિત્ર કાર્યો કરે છે; તો કોઈ છોકરો ઘડિયાળ ભાંગી નાખે છે. આ બધાં કાર્યો સમજવાં હોય તો આપણે ઉંડા ઉતરીએ તોજ એ બધાં કાર્યો પાછળ રહેલાં સાચાં ગૂઢ કારણો આપણે સમજી શકીએ છીએ. કેટલાંક નાટક એવાં હોય છે કે પડદા પાછળ શું થાય છે તે સમજીએ તો જ તે નાટક આપણે સમજી શકીએ. જીવન પણ એક એવું જ નાટક છે; એને પૂરેપૂરું સમજવા માટે જે ઉપર ટપકેથી દેખાય છે તેની પાછળ જઈને સમગ્ર અવલોકન કરીએ તો જ તેનું રહસ્ય સમજાય.

૬૩-વિચાર વાટિકા

(વિહરનાર:-શ્રી. નારાયણલાલ. પુરુષોત્તમ સુખડીઆ.)

જેને મોક્ષની ઇચ્છા છે, તેણે પરમાત્માનું શરણ ગ્રહણ કરવું જોઈએ. તે પરમાત્મા પ્રકાશયુક્ત છે. પરમાત્માએજ સૃષ્ટિના આરંભમાં બ્રહ્માને ઉત્પન્ન કરી તેમને વેદ આપ્યા હતા. (ઉપનિષદ)

જેની બુદ્ધિ દરેક સ્થળે આસક્તિરહિત છે, જેને કોઈની સ્પૃહા નથી, જેનું અંતઃકરણ છતાંય હું છે તેજ પુરુષ સંન્યાસ દ્વારા પરમ નૈષ્ઠ્ય સિદ્ધિને પ્રાપ્ત થાય છે. (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા)

હિત કરવાવાળો શત્રુ પણ મિત્ર છે, અને અહિત કરવાવાળો મિત્ર પણ શત્રુ છે. રોગ પોતાના દેહમાંથી ઉત્પન્ન થતો હોવા છતાં પણ શત્રુ છે અને દવા જંગલમાં પેદા થવા છતાં મિત્ર છે.

(ભગવાન વેદવ્યાસ)

હુખી રીતે પાપ કરવાવાળો મનુષ્ય એમ સમજે છે કે મને કોઈ જોઈ જતું નથી, પરંતુ દેવતાલોક અને તેમનો અંતર્યામી આત્મા તેમનાં સર્વ કામોને જુએ છે. (મનુ મહારાજ)

ઉઠો, આળસને ત્યાગી દો, સાચા ધર્મનું આચરણ કરો. ધર્મ આચરવાવાળા આ લોક-પરલોકમાં સુખી રહે છે. નહારા માર્ગમાં ભૂલથી પણ જશે નહિ. (પુરુષોત્તમ)

ધનહીન દરિદ્રને કોઈ દિવસ પૈસો આવી મળવા સંભવ છે, પૈસાદાર થાય છે. પરંતુ જે દયાહીન છે તે તો દરિદ્ર હોઈને પણ ફરીથી પૈસાદાર થાય એ સંભવ નથી. (તિરૂવલ્લુવર)

પ્રેમ-હમેશાં સહનશીલ અને મધુર છે. પ્રેમ ઈર્ષ્યા નથી કરતો, આત્મલાઘા નથી કરતો, ગર્વ નથી કરતો, દુષ્ટ કર્મ કરતો નથી. સ્વાર્થની ચેષ્ટા નથી કરતો, જલદી ક્રોધ નથી કરતો. ખોટું લગાડતો નથી, અધર્મમાં સુખી નથી થતો અને હમેશાં સત્યની સાથે આનંદ કરે છે. (ઈસા મસીહ)

જેણે જાગવું હોય તે અત્યારે જાગી જાય, આ અવસર જાગવાનો છે. ત્યારે પગ લાંબા કરીને હમેશના માટે સુષ્ટ જશે ત્યારે ફરી કેવી રીતે જાગશે? (ગુરુ નાનક)

ન્યાં દયા છે ત્યાં ધર્મ છે. ન્યાં લોભ છે ત્યાં પાપ છે. ન્યાં ક્રોધ છે ત્યાં કાળ છે, ન્યાં ક્ષમા છે ત્યાં તો ખુદ ભગવાનનો નિવાસ છે. (કબીર)

બધાય જળકપટ ત્યજી દઈને શ્રીરામ સાથે પ્રેમ કરો. અરે જેણે તમારું આખું શરીર જોઈ નાખ્યું છે તે સ્વામી સાથે, તેનાથી

હુપાવવાનું શું કારણ છે ?

(તુલસીદાસજી)

આ અસાર સંસારના ચોરાશીના ફેરામાં નહિ પડીને સર્વત્ર સમતાનો પવિત્ર ભાવ હૃદયમાં રાખો. સર્વ ભૂતપ્રાણીઓમાં સમતા રાખવી, દયા રાખવી, તેજ ભગવાનની સૌથી અધિક ભક્તિ છે.

(પ્રહ્લાદ)

ભગવાનને શરણુ જવું, અને તેમના દર્શન માટે હૃદયથી પ્રાર્થના કરવી એ સાધકનું પરમ કર્તવ્ય છે. જેને ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયો છે તેના માટે તો આશા અને યાચનાની કોઇ વસ્તુ બાકી નથી રહેતી.

(પરમહંસ રામકૃષ્ણદેવ)

સાંસારિક વ્યવસાયથી ઉપરામતા, ઇશ્વરની આરાધના પાલન, અને ઇશ્વરની ઇચ્છાથી પાસે જે હોય તેનામાં પ્રસન્ન રહેવું, આ સાચી ભક્તિનાં લક્ષણ છે.

(અય્ય મુર્તજી)

હાથ અને મનને કામમાં લાગી રહેવા દો, પરંતુ પોતાના હૃદયને તો દેવળ ભગવાનમાં રાખો. ભગવાન આત્મા છે. આત્મામાં નિવાસ કરી, આત્મામાં કર્મ કરી, આત્મામાં પ્રાર્થના કરી, સર્વ કાંઈ આત્માની અંદર કર, તું પણ આત્મા છે. ભગવાનની ભૂતિ છે.

(જેકબ બેહોમી)

તમે તમારી પ્રત્યેક વાસનાને જીતી શકો છો, કારણ કે તમે તેજ અનંત પરમાત્માનાજ અંશ છો, જેની શક્તિનો સામનો કોઇ કરી શકતું નથી.

(રાદ્ફ વાલ્ડો દ્રાઇન)

વેદોના પ્રવચનથી, સારી ધારણાથી અને ઘણાં શસ્ત્રોનું જ્ઞાન હોવા છતાં પણ પરમાત્મા મળતા નથી. તે જેના ઉપર કૃપા કરે છે તેના સામે પોતાનું રૂપ પ્રકટ કરે છે.

(ઉપનિષદ)

પરમાત્માના ધ્યાનમાં લાગેલું યોગીનું ચિત્ત એવું સ્થિર રહે છે જેમ વાયુરહિત સ્થાનમાં દીપકની જ્યોતિ. (શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા)

જે વાક્યોની અંદર ઉચ્ચારમાં શ્રીહરિનું નામ અને ગુણ આવે છે તેજ વાક્ય પાપનાશક છે. ભલે તેની રચના અશુદ્ધ હોય; સાધુ-ગણ તેજ વાક્યોને સંભારે છે અને ગાય છે. (શ્રીમદ્ભાગવત)

ખીજ કોઇ પણ વસ્તુમાં મમતા નહિ રાખી એક ભગવાનમાં જે અનન્ય મમતા થાય છે તેને પ્રેમ કહેવાય છે. આ પ્રેમને ભીષ્મ, પ્રહ્લાદ, ઉદ્ધવ અને નારદ આદિએ ભક્તિ કહી છે. (નારદપંચરાત્ર)

જે કોઇ પણ પ્રકારના ભયમાં પડેલો છે, જે મારો ભક્ત છે, જેને કોઇ તરફથી આશ્રય નહિ મળવાથી દુઃખી થઇ રહ્યો છે, જે હીન-દશાને પ્રાપ્ત થયેલો છે, જે પોતાનો પ્રાણ બચાવવા ઇચ્છે છે એવાનો હું ત્યાગ કરી શકતો નથી, એમાં ભલે મારો પ્રાણ નીકળી જાય, ત્યાં મારું નિત્ય વ્રત છે.

(ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિર)

હું રાખ્યની ધમ્મજી નથી કરતો, નથી સ્વર્ગની ધમ્મજી કરતો, નથી મોક્ષ ધમ્મજીતો; હું તો ફક્ત દુઃખમાં ગરકાવ થએલાં પ્રાણીઓનાં દુઃખોનો નાશ ધમ્મજી છું. (મહારાજ શીખી)

ભગવાન વિષ્ણુને પ્રસન્ન કરવા એ ખરેખર ઘણું કઠિન કામ નથી. કારણ કે તે સર્વ જૂતપ્રાણીઓના આત્મા અને સર્વવ્યાપી છે. (પ્રહ્લાદ)

સદ્વિચારોમાં રહેવું એ ધર્મરત્ન કૃપાનું ચિહ્ન છે. ભગવાનની કૃપા વિના કોઈનું પરમ કલ્યાણ થતું નથી. (દત્તાત્રેય)

સારાં કર્મો કરનારને દેવતાઓ પણ સહાય કરે છે અને અસત્ માર્ગથી ચાલનારાઓનો સંગાથ સગો ભાઈ પણ છોડી દે છે.

(શ્રી કૃષ્ણમિશ્ર યતિ)

આ સંસારમાં માત્ર બેજ અમૃત્ય રત્નો છે. એક ભગવાન, બીજા સંત; એ બેઉનો કાંઈ ભાવ-તોલ થઈ શકતો નથી. (દાદુજી)

વૈરાગ્યની પ્રાપ્તિથી મનુષ્ય વિરક્ત બની જાય છે. વિરક્ત બનવાથી જ્ઞાન થાય છે. જ્યારે તેનો જન્મ-ક્ષય થાય છે, ત્યારે તેને બ્રહ્મચર્યનું ફળ મળે છે અને ત્યારે તેનું કર્તવ્ય સમાપ્ત થાય છે. ફરીથી તેને અહીં આવી જન્મ લેવો પડતો નથી. (ભગવાન બુદ્ધદેવ)

વિષયસુખોને ત્યાગી દઈ જેમણે ભય અને રાગદ્વેષને છોડી દીધા છે એવા ત્યાગી પુરુષજ નિર્ગન્ધ કહેવાય છે.

(મહાવીર તીર્થંકર)

સૂર્યનાં કિરણો સર્વ જગા ઉપર એકસરખી રીતે પડવા છતાં પણ જેવી રીતે જળ અને દર્પણમાં વધુ પ્રકાશ દેખાય છે, તેવીજ રીતે ભગવાનનો વિકાસ સર્વના હૃદયમાં સમાનરૂપે હોવા છતાં પણ સાધુના હૃદયમાં વિશેષ પ્રકાશ થાય છે.

(રામકૃષ્ણ પરમહંસ)

જે માણસ વિપત્તિમાં પણ પોતાના ઉપર ભગવાનની કૃપાનો અનુભવ કરે છે તે કદી દુઃખમય મૃત્યુને આધીન થતો નથી.

(અય્ય હાફિજ ખુરાસાની)

એક વાર આપણી અંદર પ્રેમની જ્વાળા જવા દો, ફરી તમારા જે દોષોની સાથે તેનો સ્પર્શ થશે, તે દોષ બળી જશે. તમારું “હું-પણું, બળી જશે, અહંકાર નાશ થશે.” “હું” “અમારું” વગેરે ભાવ ભરમ બની જશે અને ત્યારે નવો ભાવ સળગશે ત્યારે તેના તાપમાં પ્રેમથી એવું મહાન સુખ મળશે કે જેની સામે વિશ્વનું બધુંય સુખ તુચ્છ બની જશે.

(જૈકબ બેહોમી)

તે પરબ્રહ્મ સર્વના મુખરૂપ, મસ્તકરૂપ તથા ડોકરૂપ છે. તે પ્રાણીમાત્રની હૃદયરૂપી શુદ્ધિમાં નિવાસ કરે છે, તે સર્વ વસ્તુઓમાં

બાપી રહેલા છે. સર્વે સમૃદ્ધિના આપનાર છે. (ઉપનિષદ)

તે પરમપુરુષ પરમાત્માને કેટલાક લોક વિશુદ્ધ સૂક્ષ્મ બુદ્ધિથી, કેટલાક ધ્યાન દ્વારા હૃદયમાં, કેટલાક જ્ઞાનયોગ દ્વારા અને કેટલાક લોક નિષ્કામ કર્મયોગ દ્વારા જુએ છે. (શ્રીમદ્ભગવદ્ ગીતા)

આધ્યાત્મિક શાસ્ત્રોનું શ્રવણ; ભગવાનના નામનું કીર્તન, મનની સરળતા, સત્પુરુષોનો સમાગમ, દેહાભિમાનના ત્યાગનો અભ્યાસ, આ ભાગવત ધર્મના શરણથી મનુષ્યનું અંતઃકરણ શુદ્ધ બની જાય છે. પછી તે અનાયાસે ભગવાનમાં આસક્ત થઈ જાય છે.

(શ્રીમદ્ભાગવત)

પરતાવો કરવાથી કોઈ લાભ નથી, પરતાવો કરવાવાળા ફક્ત દુઃખ ભોગવે છે. જે મનુષ્ય સુખ અને દુઃખ, એ બેઉનો ત્યાગ કરે છે, જે મનુષ્ય જ્ઞાનથી સંતુષ્ટ છે અને બુદ્ધિમાન છે તે સુખ પામે છે.

(મહાભારત)

સદાચારના પાલનથી મનુષ્ય દીર્ઘ આયુષ્ય, ધન્ય મુજબનાં સંતાનો અને અખૂટ સંપત્તિ મેળવે છે, તેનાથી ક્રોધાત વગેરે નાશ થાય છે.

(મનુ મહારાજ)

સર્વ પ્રકારનાં પોતાનાં હિતનાં કાર્ય કરવાં જોઈએ. જે બહુજ ખોલે છે તેનાથી કશું થતું નથી, સંસારમાં એવો કોઈ ઉપાય નથી કે જેનાથી બધાય લોકો પ્રસન્ન બની જાય.

(ભૈરવિ)

અરે ! વિષયોમાં કેમ આટલો રમી રહ્યો છે ! તેના તરફ મુખ માંડીશ નહિ, શ્રીહરિનું ભજન કર, જેનાથી યમના ફંદામાં ફસાવું ના પડે.

(ગુરુ નાનક)

જે ગૃહસ્થની અંદર સત્ય, ધર્મ, ધૃતિ અને ત્યાગ, એ ચાર ધર્મ થાય છે તેના મરણ પછી આ લોકમાંથી પરલોકમાં જતાં પણ તેને પરતાવો કરવો પડતો નથી.

(ભગવાન બુદ્ધદેવ)

જેના ચિત્તમાંથી રાગ-દ્વેષનો નાશ થઈ ગયો છે, તે જ્ઞાની, ગુણી, દાની અને ધ્યાની છે.

(ગોસાંઈ તુલસીદાસજી)

મનમાંના અહંકારને ત્યજ દઈ એવી વાણી બોલવી જોઈએ, કે જેનાથી બીજને શાંત મળે અને પોતે પણ શાંતિ પામે. (કબીરજી)

રાત્રે સૂઈ રહેવું અને દિવસે ખાવું ભૂલી જઈને અને બકવાટ કર્યા વિના રાત્રિ-દિવસ શ્રીહરિનું સ્મરણ કરવું જોઈએ. (રઘુદાસજી)

લોકો જુદા જુદા પ્રકારની ચર્ચા કરી કરે છે, પરંતુ તેમણે પોતાની અંદરની અને બહારની, જીવનની ખાત્રી, તથા સમાલોચના કરવી જોઈએ. પોતાનું કાર્ય તથા સ્વભાવથી હમેશાં સાવધાન રહેવું અને સન્માર્ગ કદી પણ છોડવો નહિ, એ સર્વોત્તમ કાર્ય છે.

(અણુ ઉસ્માન સૈયદ)

પ્રેમનો પરિચય ક્રૂર સ્તુતિઓથી મળતો નથી. અનેક દુઃખો ખમીને સમસ્ત સ્વાર્થને તિલાંજલિ આપીને પ્રેમને પ્રમાણ બનાવવો પડે છે. (સંત ટેરેસા)

જે સ્વચ્છ મનથી ઇશ્વરનું સ્મરણ કર્યું કરે છે, તેના માટે કોઈ બીજા મિત્રની આવશ્યકતા નથી. (રેનુવાન્ત)

તે પરમશ્રદ્ધા મહાન, પ્રભુરૂપ, પૂર્ણરૂપ, સર્વનો પ્રવર્તક, અતિ-શય નિર્મળ, આનન્દ રૂપ, જ્યોતિરૂપ અને અવિનાશી છે.

(ઉપનિષદ)

જેવી રીતે સર્વત્ર વ્યાપ્ત હોવા છતાં પણ આકાશ સૂક્ષ્મ હોવા છતાં લેપાયમાન થતું નથી, તે પ્રમાણે સર્વત્ર દેહમાં વસીને પણ આત્મા ગુણાતીત હોવાના કારણે દેહીના ગુણોથી લેપાયમાન થતો નથી. જે પ્રકારે એકજ સંપૂર્ણ સૂર્ય બ્રહ્માંડને પ્રકાશિત કરે છે, તે પ્રમાણે એક આત્મા સમસ્ત ક્ષેત્રને પ્રકાશિત કરે છે.

(શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા)

જેના સંગથી સત્ય, પવિત્રતા, દયા, યુદ્ધિ, લક્ષ્મી, લજ્જા, કીર્તિ, ક્ષમા, શમ, દમ અને સૌભાગ્યનો નાશ થાય, એવા અશાન્ત, મૂર્ખ, સ્ત્રીવશ રહેવાવાળા, દેહાભિમાની મનુષ્યોનો સંગ કોઈ દિવસ પણ કરવો નહિ જોઈએ.

(શ્રીમદ્ભાગવત)

કુસંગતિને સમૂળગી ત્યજી દેવી જોઈએ, કારણ તેમાં કામ, ક્રોધ, મોહ, સ્મૃતિ-શ્રંષ, યુદ્ધિનો નાશ અને છેવટે સર્વનાશ થાય છે.

(દેવર્ષિ નારદ)

મૂર્ખ લોકો અસંતોષી હોય છે, અસંતોષની કોઈ હદ નથી. પરંતુ સંતોષથી પરમ સુખ મળે છે. (મહાભારત)

દુરાચારી મનુષ્યની જગતમાં નિંદા થાય છે. તે હંમેશાં દુઃખ પામે છે, રોગી રહે છે અને તેનું આયુષ્ય ઘટી જાય છે,

(મનુ મહારાજ)

અંતઃકરણમાં રાગદ્વેષ રહે છે. તેનાથી રતિ, અરતિ અને લોભહર્ષ ઉત્પન્ન થાય છે. તેનાથી મનમાં વિતર્ક ઉત્પન્ન થાય છે. જે એનું નિદાન બાળે છે, તે આનંદ મેળવે છે. અને આ દુસ્તર ઓધને પાર કરીને નિર્વાણપ્રાપ્તિ કરે છે; તેનો પુનર્ભવ થતો નથી.

(ભગવાન બુદ્ધદેવ)

સંતોષ થયા સિવાય કામનો નાશ નથી થતો, અને કામના રહે તો સ્વપ્નમાં પણ સુખ મળી શકતું નથી. કામના શ્રીરામના ભજન વિના મટતી નથી. (ગોસાંઘ તુલસીદાસજી)

જે તારા માટે કાંટા પાથરે, તેના માટે તું ફૂલો પાથર.

(કબીરજી)

ધનની લાલચથી જમીનને ખોદી, પહાડોની ધાતુઓને ફૂંકી, સમુદ્રની પરિક્રમણ કરી, ખૂબ મહેનત વડે રાજ્યોને રીઝવ્યા. મંત્ર-સિદ્ધિ માટે શ્મશાનમાં રાત્રિઓ વીતાવી, પરંતુ ક્યાંય પણ એક ટુટી કોડી મળી નહિ. હે તૃણા ! તું હવે મારો પીછો છોડ.

(ભર્તૃહરિ)

પ્રેમજ પ્રભુનું ઐશ્વર્ય છે. જેને પ્રેમ મળી જાય છે તેને સર્વ કંઈ મળી જાય છે.

(જૈક્ય બેહોમી)

કેવળ ઉપાસનાથી આત્માની ઉન્નતિ અને પૂર્ણતા થતી નથી, તેના માટે પ્રેમ જોઈએ. પ્રેમથીજ આત્માનો પૂર્ણ વિકાસ થાય છે.

(સન્ત ટેરેસા)

તમે જેટલા પ્રયત્નો સંસારના વિપયોની પ્રાપ્તિ માટે કરો છો, તેટલા જો પરમાત્માના પરમ ધામના માટે કરો તો તમને ત્યાં અવશ્ય સ્થાન મળે.

(દાઉદ તાઇ)

આ હમેશાં ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કોઈ પણ મનુષ્ય તમારું સાઈ નરસું કરી શકતું નથી. જે કંઈ થાય છે, તે ઈશ્વરજ કરે છે.

(રનુવાજ)

ગોવિન્દગુણ નહિ ગાવાથી જીવન વ્યર્થ વહી જાય છે. હે મન ! શ્રીહરિને એવી રીતે ભજ, જેવી રીતે માછલી જળને ભજે છે.

(ગુરુ નાનક)

(“ભાગ્યોદય” માસિકના ત્રણ અકોમાંથી)

૬૪-રશિયાના બાલ-નાગરિક

રશિયામાં સમાજસત્તાવાદનાં તત્ત્વો એટલાં હિંડાં ઉતર્યાં છે કે પરદેશી મુસાફરો એ જોઈને તાણુબ બની જાય છે. રશિયામાં નાનાં બાળકોના માનસપર સાચા રાષ્ટ્રીયત્વની અને સમાજસત્તાવાદની જે છાપ પડી રહે છે તે તેમને પોતાના માન-અપમાનનું જે ભાન થાય છે તે પણ અજબ હોય છે. જે બાળકોને પોતાના હકકોનું ભાન થયું છે અને જેઓ એ અધિકારને માટે ઝગડે છે તેમને બાલ-નાગરિક શા માટે ન કહેવા ? તેમને એવીજ જાતનું શિક્ષણ આપવામાં આવતું હોવા છતાં બીજાં રાષ્ટ્રોનાં બાળકો કરતાં રશિયન બાળકો ખૂબ ખૂબ આગળ વધી ગયેલ છે એમ કહી શકાય. રશિયાએ પોતાના મુલકમાં આમૂલાત્ર પલટો કરીને, દેશભરમાં સમાનતા ફેલાવી દેવાનો જે કાર્યક્રમ ઉઠાવી લીધો છે તેમાં રશિયન બાળકો એટલા ઉત્સાહથી સાથ આપે છે કે જાણે એ કાર્યક્રમ પૂરો કરવાની જવાબદારી તેમણેજ ઉઠાવી લીધી હોય ! 'પોતે' જાણે કોઈ પ્રતિષ્ઠિત અને જવાબદાર કાર્યકરો હોય એવી ભાવના તેમના વર્તણૂકમાં સાફ સાફ જણાઈ આવે છે. રશિયા પોતાનું સમગ્ર જીવન સામુદાયિક બનાવવા માગે છે. એટલે બાળકોને નાનપણથીજ એવી કેળવણી આપવામાં આવે છે. રશિયાનું ભાવિ એ બાલવીરો પર આધાર રાખે છે. તેથી તેમના જીવન પર રશિયા ખાસ ધ્યાન આપી રહે છે. રશિયન બાળકો પણ પોતાની કેળવણીનો પ્રભાવ જગતને બતાવી આપે છે. રશિયાના ઉદ્ધાર માટે જે કાર્યક્રમ મુકરર કરવામાં આવ્યો છે તેમાં પોતાને અતિ અગત્યનો હિસ્સો આપવાનો છે, એવી ભાવના હરેક બાલકના દિલમાં વાસ કરે છે. અસ્મિતાની એ ભાવનાને લીધેજ બાળકો પણ ખૂબ કામ કરી શકે છે.

મંદિરે મંદિરે લેનીનની છબી

બાળકોને નાનપણથીજ સમાજસત્તાવાદનાં તત્ત્વો શીખવવામાં આવે છે. તેમના મન પર એવી સળંગ છાપ પાડવામાં આવે છે કે જગતમાં માત્ર એકજ પૂણ્ય વ્યક્તિ છે અને તે લેનીન છે. દરેક વિદ્યાલયમાં અને લાલ-મંદિરોમાં લેનીનની છબી ઝળકી ઉઠે છે. ચાલુ રાત્રિ એ પોતાનું રાત્રિ છે. એ સરકારને માટે અને લોકકલ્યાણને માટે જન કુરબાન કરી નાખવો એ સૌનો પરમ ધર્મ છે એવી તેમની ભાવના હોય છે. પરિણામે સંકટપ્રસંગે બાળકો પોતાના જીવની પણ દરકાર કરતા નથી. એક વાર એક નદીમાં ખૂબ પાણી આવ્યું. એક સંસ્થાના મકાનમાં એ પાણી જવા લાગ્યું. એ વખતે બાળકોએ અતિ જહેમત ઉઠાવીને એ મકાન બચાવી લીધું. બધાં બાળકો

હમેશાં સાથે મળીનેજ કાર્ય કરે છે. સંઘટિત સ્વરૂપ એ રશિયન કાર્યપદ્ધતિનો આત્મા છે.

અધિકારીઓની આપખુદી સામે

બાળકોને પોતાના અધિકારના જેટલુંજ પોતાની ફરજનું પણ ભાન હોય છે. ઓગણીસ વરસનો એક નવજુવાન કોઈને વળાવવા માટે આગબોટ પર ગયો હતો. એની પાસેથી ટિકટને માટે ભૂલથી થોડા વધારે પૈસા લેવાઈ ગયા. વધારાના પૈસા પાછા માગવા માટે તે અમલદાર પાસે ગયો. તેણે તેને થોડી વાર પછી આવવાનું કહ્યું. એટલે તે ફરીથી ગયો. પછી તેણે બે દિવસ પછી આપવાનો હુકમ ફરમાવ્યો. અમલદારની એ આપખુદી જોઈને પેલા છોકરાએ તેને સાફ સાફ સુણાવી દીધું કે ‘લોકો સાથે વર્તવાની આ રીત નથી. તમે કહો છો એટલે હું બે દિવસ પછી આવીશ. પણ એ વખતે જ તમે માફ કામ નહિ કરો તો હું ઉપરી અમલદાર આગળ ફરિયાદ કરીશ કે આ માણસ પોતાનું કામ બજાવતો નથી. એ ધ્યાનમાં રાખજો.’ આ ધમકીથી અધિકારીના હાંજ ગગડી ગયા ને એક શબ્દ પણ ન બોલતાં પૈસા પાછા આપી દીધા. ઉપરી અમલદાર પાસે આવી રીતે ફરિયાદો જાય તો એનું પરિણામ એકજ આવે છે: પોતાનું કામ બજાવર રીતે ન કરનારા લોકોને નોકરીમાંથી છૂટા કરવામાં આવે છે. એવી સ્થિતિ હોવાથી પોતાના કામમાં કોઈ બેદરકાર રહેતું નથી અને ઉપરી અમલદાર પાસે તકરાર કરવાથી એનો ઉપયોગ જરૂર થાય છે.

‘એ કોણુ ઝાર થઈ ગયો ?’

ઉનાળામાં વિદ્યાર્થીઓ અને બાળકોને સહેલગાહે લઈ જવામાં આવે છે. ચારે તરફ બાળકોજ નજરે પડે છે. જુદી જુદી ટોળીઓ કરીને તેઓ વનસંચાર કરે છે. કોઈ બગીચામાં જનાવરો વગેરે જોવાનું હોય તો ત્યાં પણ લઈ જવામાં આવે છે. અને ત્યાં એ આગળ જઈને જોવા માટે ધક્કાધક્કી કરતાં નથી પણ પોતાનો વારો આવે ત્યાં સુધી બહાર એક હારમાં ઉભા રહે છે. એક વાર છોકરાંઓ એવી રીતે હારબંધ ઉભાં હતાં એટલામાં કેટલાક પરદેશી મુસાફરો આવ્યા અને દરવાજા પરના સિપાઈને કહ્યું કે ‘અમને અંદર જવા દે; અમારે ક્યાં સુધી વાટ જોવી ?’ એ સાંભળતાંજ છોકરાંઓ પોકારી ઉઠ્યાં કે ‘એ કોણુ મોટો ઝાર થઈ ગયો ? ભાઈ, એ જૂના દિવસ ગયા. હવે તો હારમાં ઉભા રહો અને વારો આવે એટલે અંદર જજો.’ આખરે સિપાઈએ છોકરાંઓને સમજાવ્યાં કે ‘આ તો પરદેશી લોકો છે, તેમને જલદી પાછા જવું છે માટે અંદર જવા દો.’ ત્યાર પછી એ પ્રવાસીઓને છોકરાંઓએ રસ્તો કરી આપ્યો.

કિસ્મત અને પ્રભુનો ચેપ નહિ જોઈએ.

શિયા ખેતીપ્રધાન દેશ હોવાથી બાળકોને નાનપણથી ખેતીનું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. બાળકોને ખેતીવાડીનાં હથિયારો બતાવવા માટે ખેતીવાડીના ખાસ મ્યુઝિયમમાં લઈ જવામાં આવે છે. ત્યાં બતબતનાં ઓળરો રાખવામાં આવે છે. મ્યુઝિયમમાં એવાં પાટિયાં લગાડેલાં હોય છે કે 'તમારે જે વરસાદ જોઈતો હોય તો પ્રભુની પ્રાર્થના કરશે નહિ; નહરો બાંધવા લાગો.' કિસ્મત અને પ્રભુ એ બે ચીજનો ચેપ બાળકોને ન લાગે એટલા માટે ખૂબ કાળજી રાખવામાં આવે છે.

ખેતીવાડીની ખાસ નિશાળો બાંધવામાં આવી છે. એમાં ચૌદ વર્ષની ઉંમરનાં બાળકોને રાખવામાં આવે છે. શિક્ષણક્રમ ત્રણ વરસનો છે. એવી એક શાળા ક્રમિયામાં આવેલા એક સુંદર અને વિસ્તૃત બગીચામાં આવેલી છે. શિયાળામાં વિદ્યાર્થીઓને સપ્રયોગ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. ઉનાળામાં તેઓ બગીચામાં કામ કરે છે. લગભગ આખો દિવસ વિદ્યાર્થીઓ શિક્ષણ લે છે, એમ કહી શકાય. શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ એટલી આકર્ષક છે કે વિદ્યાર્થીઓને પોતે ભણે છે એમ લાગતું નથી. તેઓ સમુદ્રમાં સહેલ કરે છે, દિલમાં આવે તો બગીચામાં કામ કરે છે, અને આનંદથી રહે છે. તેમને રહેવા માટે, જમવા માટે કિંવા શિક્ષણ માટે બિલકુલ પૈસા આપવા પડતા નથી. એ બધું શિક્ષણ સરકારી પૈસે આપવામાં આવે છે. રાષ્ટ્રના ભાવી આધારસ્તંભોના શિક્ષણ માટે પૈસા સરકાર નહિ તો ખીજું કોણ આપે ?

ખારસો બાલમંદિરો

કારખાનાં કિંવા મિલોમાં કામ કરતા કામગારોનાં બાળકોને પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવાની પણ તદ્દન સ્વતંત્ર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે. જે બાળકો નિશાળે જઈ શકે એટલી ઉંમરનાં ન હોય તેમને માટે બાલમંદિરો બાંધવામાં આવ્યાં છે. ત્યાં તેમને કિન્ડરગાર્ટનની પદ્ધતિ મુજબ ભણાવવામાં આવે છે. શરૂઆતમાં આવાં બાલમંદિરો માત્ર ૩૦૦ હતાં; અને તે પણ શહેરોમાંજ. પણ હવે એ સંખ્યા ૧૨૦૦ સુધી પહોંચી છે ને ઠેકઠેકાણે એ મંદિરો બંધાયાં છે.

વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિની પેઠે તેમને ગુન્હામાટે શિક્ષા કરવાની રીત પણ અભિનવ છે. વિદ્યાર્થીઓને શારીરિક સગ્ન કર્યાં વિના તેમને સન્માર્ગે લઈ જવાના ઉપાય યોજવામાં આવે છે. સગ્ન કરવાને બદલે તેમનું ગુન્હાહિત માનસ પલટાવી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. નાનાં બાળકો અને વિદ્યાર્થીઓ માટે એક 'બાલ અદાલત' સ્થાપવામાં આવી છે. સાદામાં સાદી કોર્ટડીમાં એક વિદ્વાન અને વયોવૃદ્ધ ગૃહસ્થ બેસે છે. બાળકોના મુકદ્દમા

ચલાવે છે અને ચુકાદો આપે છે. એ કોટડીને અદાલતનું ૨૪૩૫ ગણી જોઇને આપવામાં આવતું નથી. એ અદાલત છે, એવી કોઇને કલ્પના પણ આવે નહિ. કામ એટલી આસાનીથી ચલાવવામાં આવે છે કે ગુન્હેગારનું માનસ પલટાતાં જરાકે વાર લાગતી નથી. બાર વરસનો એક છોકરો એની માની સાથે અદાલતમાં આવ્યો. આડી અવળી ખૂબ વાતો કર્યા પછી એને કહેવામાં આવ્યું કે બીજાં છોકરાંઓની સાથે તારાથી સહેલગાહમાં જઈ શકાશે નહિ. એ છોકરાએ એક નાનકડા ઓળખથી ચોરી કરી હતી અને ખરાબ સોજતે ચડી ગયો હતો. એ ગુન્હા માટે તેને ઉપરની સજા ફરમાવવામાં આવી હતી. સહેલગાહે જવાનો વખત આવી પહોંચ્યો હતો. ન્યાયાધીશે એ છોકરાને પૂછ્યું કે તારો શો વિચાર છે? તેણે કહ્યું કે જો હવેથી હું સારી રીતે ચાલું તો મને સહેલગાહે જવા દેવો. તેની એ ઈચ્છા જોઇને ન્યાયાધીશે તેમ કરવાની રજા આપી; પણ શિક્ષકોને તેના પર નજર રાખવાનું કહ્યું. સમાજની માલમત્તાનું રક્ષણ કરવા કરતાં નાનાં બાળકોના શીલ ને ઈમાનનું રક્ષણ કરવાનું કાર્ય વધારે મહત્ત્વનું અને મૂલ્યવાન છે, એમ રશિયન લોકો માને છે.

બાલ-અદાલતની સજા

બાર વરસની ઉંમરનો બીજો એક છોકરો ન્યાયાધીશ આગળ આવ્યો. એણે ચોરી કરી હતી. ખૂબ પ્રેમપૂર્વક એને સવાલ પૂછવામાં આવ્યા. ન્યાયાધીશ અને એની વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો:

“તું આ અદાલતમાં કેટલામી વાર આવ્યો છે?”

“મને બરાબર યાદ નથી.”

“છ વખત?”

“હા, કદાચ વધારે વખત પણ હોય.”

“તને અહીં શા માટે લાવે છે?”

“કેમકે હું ચોરી કરું છું.”

“તું ચોરી કરવાનું બંધ ક્યારે કરીશ?”

“એ વાત અશક્ય છે. મને ચોરી કરવાની ટેવ પડી છે.”

“પણ હું હવે તને દૂર દૂર મોકલી દેવાનો છું.”

“કાંઈ હરકત નહિ. હું ત્યાંથી પણ નાસી જઈશ.”

પહેલી વાર ત્યારે એ બાળકે ચોરી કરી હતી ત્યારે જુદા જુદા માનસશાસ્ત્રીઓએ એને તપાસ્યો હતો. અને માનસિક અધોગતિમાંથી એને મુક્ત કરવા માટે એકાદ નિશાળમાં મોકલવાનું નક્કી થયું હતું. એવાં બાળકોના ગુન્હાહિત માનસમાં પલટો કરનારી અને શીલ સુધારનારી અનેક શાળાઓ રશિયામાં છે. એ શાળાઓમાં બાળકોને કોઈ પણ જાતની સજા કરવામાં આવતી નથી. કોઈ

જાતની ખીક બતાવવામાં આવતી નથી. ખૂબ પ્રેમપૂર્વક તેમનું મન ઠેકાણે લાવવાના પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે.

સોવીએટ શાસનની અસ્થિતા

સોવીએટ રાજ્યતંત્રમાં પોતે એક મહત્વનો અને જવાબદાર ઘટક છે એવી અસ્થિતાની લાવના રશિયન નવજુવાનના દિલમાં હોય છે. રાજ્યઘટના તરફ તે એટલી કડક નજરે જુએ છે કે એની ટીકાને પરિણામે રાજ્યતંત્રમાં સુધારા થયા વિના રહેતા નથી. પોતાના દેશની રાજ્યઘટના અદ્વિતીય અને આદર્શભૂત થવી જોઈએ, એ ધ્યેય નજર આગળ રાખીને તે કામ કરે છે. મોટામોટા જવાબદાર અધિકારીઓને પણ નવજુવાનોની ટીકાનો ગંભીરપણે વિચાર કરવો પડે છે. તેઓ વિચાર કરે છે એટલેજ દેશની પ્રગતિ થાય છે. એકાદો બનાવ બની ગયા પછી ‘બનવાની બની ગઈ, હવે એનું શું ?’ એમ રશિયન નવજુવાનો કદી પણ કહેતા નથી. બગડેલી બાજી સુધારવા માટે તેઓ પ્રયત્ન કરે છે. ‘બગડેલી બાજી પણ સુધારી શકાય છે. એને સુધારવા માટે કશો પણ પ્રયત્ન ન કરવો એ નામર્દનું કામ છે.’ એવી રશિયાના જુવાનોની દિગ્મૂર્તી છે ‘આપણું કોઈ પણ ધ્યેય અશક્ય નથી, આપણી પાસે જોઈએ તેટલાં સાધનો છે, આપણને એનો બરાબર ઉપયોગ કરતાં આવડવો જોઈએ; એવી રશિયન નવજુવાનની વિચારસરણી છે.

રશિયન બાળકોને નાનપણથીજ કમ્યુનીઝમનું શિક્ષણ દેવામાં આવે છે. તેમને કેળવણીજ એવી જાતની આપવામાં આવે છે કે તેઓ આગળ જતાં ઉગ્રમાં ઉગ્ર કમ્યુનિસ્ટ બને.

ચિત્રકલા દ્વારા પ્રચારકાર્ય

ધર્મને દેશનિકાલ કરવાનો રશિયાએ નિરધાર કર્યો છે તોપણ કોઈક રથજે એકાદું ધર્મમંદિર કે મઠ નજરે પડે છે. એ મંદિરોમાં જૂનવાણી વિચારના અનેક વૃદ્ધ ખેડુતો આવે છે અને પ્રભુની પ્રાર્થના કરી જાય છે. એ મંદિરોમાં ૧૫૬૫૬ ધર્મોનાં ચિહ્નો, પ્રતીકો, જૂની આશ્ર્ચર્યકારક વસ્તુઓ, કળાના નમૂના વગેરે વસ્તુઓ રાખવામાં આવે છે; પણ એ ઉપરાંત દિવાલો પર ભવ્ય ચિત્રો રંગવામાં આવે છે. એ ચિત્રો પ્રચારકાર્યની દ્રષ્ટિએ ખૂબજ અર્થપૂર્ણ છે. એ ઉપરથી રશિયાનું સમગ્ર માનસ આપણી નજર સામે ખડું થઈ જાય છે. સુવર્ણના રથમાં એક શ્રીમંત આદમી બેઠો છે ને એ રથને ભૂખથી બેવડ વળી ગયેલા માત્ર હાડપિંજર જેવા દેખાતા ગરીબ લોકો ખેંચે છે; કામદારોના પર્વત સમા સમુદાય પર એક મુઠીવાળો આદમી ઉભો છે ને તેમને કચરે છે. કામદાર સ્ત્રીઓ પોતાના લોહીથી શ્રીમંત લોકોના સોનાના દાગીના સાફ કરે છે ને એના પર પોતાના રક્તની લાલાશ ચડાવે છે. આવી જાતનાં અનેક ચિત્રો દિવાલોપર ટાંગવામાં

આવે છે. આવાં અનેક કલાયુક્ત ચિત્રો દોરનારને રશિયન સરકાર ભરપૂર બદલો આપે છે. તદ્દન અગ્નિ ભોજીમાં પણ પોતાના મતનો ફેલાવો કરવા માટે આવાં ચિત્રોનો ઘણો ઉપયોગ થતો હોવાથી સરકાર એની માગણી પણ ખૂબ કરે છે. એ ચિત્રો વડે અગ્નિ ભોજીને ઇતિહાસ, આરોગ્ય, સ્વચ્છતા વગેરે અનેક વિષયો સહેલાઈથી શીખવી શકાય છે.

‘બધું’એ કામદારો માટે !’

પોતે રાષ્ટ્રીય પુનર્ગઠનાની દિલ્લચાલમાં સાથ આપે છે એવી ભાવના નાનાં બાળકોના વર્તણૂકમાં પણ દેખાઈ આવે છે. પરદેશી મુસાફરો સાથે વાત કરતી વખતે ‘આ અમારું પુસ્તકાલય’ ‘આ અમારું વર્તમાનપત્ર’ એવી રીતે રશિયન બાળકો, જાણે બધું પોતાનું જ હોય એવી રીતે, માહિતી આપે છે. એક અમેરિકન મુસાફરને એક છોકરાએ નીચે પ્રમાણે માહિતી આપી:—“આ અમારું વર્તમાનપત્ર અમેજ ચલાવીએ છીએ. આજે જે વસ્તુઓ તમે જુઓ છો તે બધી અમારા માટે જ છે. મજૂરોનાં છોકરાં કહેવડાવવામાં અમે મગરૂરી માનીએ છીએ. બીજા દેશોમાં જે પ્રમાણે બધી વસ્તુઓ પૈસાદાર લોકો માટે છે તે પ્રમાણે અહીં નથી; અહીં દરેક વસ્તુ કામદારો માટે જ છે. આજે અમે કામદારોના બાળકો છીએ પણ આવતી કાલે રશિયાના કામદારો થઈશું.”

બાળકોની સારવાર

રાજ્યકક્ષમાં, પાંડુરોગ વગેરે અનેક દરદાથી પીડાતાં બાળકોની સારવાર એક જુદી ઇસ્પિતાલમાં કરવામાં આવે છે. ત્યાં બાળકોની દરેક જાતની સારવાર સરસ રીતે કરવામાં આવે છે. દવા ઉપરાંત હસતાં રમતાં તેમને થોડું ઘણું શિક્ષણ પણ આપવામાં આવે છે. તેમના મનોરંજન માટે સંગીત ગાવામાં આવે છે; ફોનો, પીઆનો, હાર્મોનીનિયમ વગેરે પણ વગાડવામાં આવે છે, એ હોસ્પિટલમાં ૨૫૦ બાળકો છે. તેમના મનોરંજન માટે અગીઆર અધ્યાપકો રાખવામાં આવ્યા છે. તેઓ રાતદિવસ બાળકોની સાથે જ રહે છે. બાળકોએ પોતાને હાથે કરેલી કલાયુક્ત વસ્તુઓનું એક પ્રદર્શન માંડવામાં આવ્યું છે. ઇસ્પિતાલને ફરતો એક આર્ટિસ્ટિક બગીચો હોવાથી છોકરાંઓને કંટાળો પણ આવતો નથી. દરદી બાળકો માટે આવી બીજી હોસ્પિટલો સ્થાપવાની જરૂર લાગવા માંડી છે.

રશિયામાં બીજી પણ એક હોસ્પિટલમાં ૩૦૦ બાળકો રાખવામાં આવ્યાં છે. ત્યાં છેલ્લામાં છેલ્લી શોધ પ્રમાણેનાં બધાં યંત્રો રાખવામાં આવ્યાં છે. એક્સ-રેજ વગેરેની પણ વ્યવસ્થા છે. બાળકો માટે ૨૪ દાક્તર અને ૨૮ શિક્ષકો રાખવામાં આવ્યા છે. એ બાળકો એક સચિત્ર અખબાર પણ ચલાવે છે.

શુ. ૨૧

જગતનાં બીજાં રાષ્ટ્રો રશિયાની પ્રગતિના કાર્યમાં અડચણો ઉપસ્થિત કરતાં હોવાથી રશિયા હજી ઉન્નતિના શિખરે પહોંચી શક્યો નથી. કોઈ પણ જાતના પ્રતિકારનો મુકાબલો કરીને રશિયા પોતાને પંથે આગળ ધપવામાં જે મક્કમતા બતાવે છે તે અભિનંદન કરવા જેવી છે. રશિયાના ભવિષ્યનો આધાર ભાવિ નાગરિકો ઉપર હોવાથી રશિયા નાનાં બાળકોના કલ્યાણની ખાસ કાળજી ઉઠાવે છે. રશિયાના ભાવિ આધારસ્તંભ રશિયનો સામ્યવાદનો આદર્શ સિદ્ધ કરશે એમાં બિલકુલ શંકા નથી.

(જૂન-૧૯૩૧ ના “ચિત્રમય જગત” માંથી)

૬૫-‘રાતા રશિયા’નાં આદર્શ કારાગૃહો

(લેખક:-શ્રી. ઇશ્વારીમ હાજમહમદ મીસ્ત્રી)

“કેદ!” એ શબ્દ સાંભળતાંવેંત આપણી નજર સમક્ષ શીખોવાળા દરવાજા, ઉંચી દિવાલો, અધિકારમય ઓરડીઓ, કાંકરા મિલાવેલી દાળ અને માટી મિલાવેલી રોટલી ઉપરાંત બેરહમ જુલમનાં કમકમાટીભર્યાં ચિત્રો ખડાં થઈ જાય છે.

હિંદુસ્તાનમાંજ નહિ, બ્રિટિશ સામ્રાજ્યમાંજ નહિ, કિન્તુ દુનિયાના સર્વે દેશોમાં કેદ એવીજ ભયંકર વસ્તુ હોય છે. કેવળ એક દેશ એવો છે કે જ્યાં જેલ જેવી સંસ્થાઓ ‘સમાજ-સુધારક’નું કામ કરી રહી છે. આ દેશ તે સોવિયટ રશિયા. આ ‘લાલ પ્રજા-તંત્ર’ને સામ્રાજ્યવાદીઓ ગમે તેવું ખૂની ચીતરવા કોશીષ કરે, પરંતુ અંતે સત્ય સત્યજ રહેશે. હા, ઝારશાહી દરમિયાનની જેલો જહનમ સરખી હતી, અને અધિકારીવર્ગનો જેમના ઉપર કોપ ઉતરતો, તેમને ન્યાયને નામે આ નારકીય દંડાલયોમાં ધકેલી દેવામાં આવતા હતા. પરંતુ એ જમાનો ગયો, ઝારશાહી કૂના થઈ ગઈ, જનતાના રાજ્યનો ઉદય થયો, જૂની વાતો હડસેલી દેવામાં આવી અને નવીનું સ્વાગત કરવામાં આવ્યું. આ નવીન વાતોમાં ન્યાયાલયના નવીન નિયમો પણ એક છે.

આ નવા વિધાનનો પહેલો જન્યુઆરી ૧૯૧૭ થી અમલ કરવામાં આવે છે. તેમાં ‘દંડ’ શબ્દને બદલે ‘સમાજરક્ષાનું સાધન’ એ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા છે. આ નવી રચનાના નવા ધોરણ અનુસાર, “સમાજરક્ષાનાં સાધનોનું પ્રયોજન દંડ, પ્રતિશોધ, શારીરિક કષ્ટ અથવા માનભંગ કરવાનું નથી.”

બોદ્ધેશીકોના મતાનુસાર અપરાધોનું મૂળ કારણ અવ્યવસ્થિત સમાજરચના છે. જે સમાજમાંથી અમીર-ગરીબનો ભેદભાવ મટી

જાય, તો અપરાધીનું અસ્તિત્વ પણ આપોઆપ અલોપ થઇ જાય. આ સિદ્ધાંત ઉપર ઐગ્રિઓ ફેરી નામક એક ઇટાલીઅન લેખકે ખૂબ પ્રકાશ નાખ્યો છે.

રશિયામાં જેને સુધારગૃહ કહે છે, તેને અન્ય દેશોમાં જેલ અથવા કારાવાસ કહે છે. ત્યાં ગુનેહગારોને સુધારવાની ત્રણ રીતો પ્રચલિત છે:—(૧) અવરોધ, (૨) ચિકિત્સા અને (૩) કેળવણી. ચૌદ વરસથી ઓછી ઉંમરનાં બાળકોને કેળવણી આપવામાં આવે છે, અને વ્યાધિગ્રસ્તો જેવા કે મરિત્ક-વિકારવાળાઓની ચિકિત્સા થાને ધલાજ કરવામાં આવે છે; ત્યારે અવરોધને લુદ્ધ લુદ્ધ વિભાગોમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે:—

(૧) મોતની સજા—આ સજા પહેલાં તદ્દન કાઠી નાખવામાં આવી હતી, પરંતુ થોડા દિવસ પછી દેશદ્રોહીઓ, લાંચ ખાનારા અને સાર્વજનિક ધન ઉચાપત કરનારાઓ માટે ફેરી શરૂ કરવામાં આવી. ગર્ભવતી સ્ત્રી અને ૧૮ વરસથી ઓછી ઉંમરના અપરાધીઓને આ સજા કરવામાં આવતી નથી.

(૨) નિર્વાસન—દંડાત્તા પછી રશિયન રાજ્યમાં આવવા માટે મોતની સજા થાય છે.

(૩) સ્વતંત્રતાહરણ—આ સજા ઓછામાં ઓછી દસ વરસની થાય છે. પહેલાં વધારેમાં વધારે પાંચ વરસજ હતી, કિન્તુ ૧૯૨૨ માં દસ વરસની કરી દેવામાં આવી છે. સજા પામેલી વ્યક્તિને જેલમાં રહેવું પડે છે.

(૪) નાગરિક સત્વોનું અપહરણ.

(૫) થોડા વખત માટે નિર્વાસન.

(૬) મુખ્ય રશિયાથી નિર્વાસન, જેમાં સજા પામેલો માણસ સાઇબીરીયા અથવા કોઇ બીજા રશિયન પ્રાંતમાં જીવન વ્યતીત કરી શકે છે.

(૭) રાજકીય કર્મચારીઓ માટે અતરફ કરવું અથવા એક બીજા નોકરીમાં પણ ભવિષ્યમાં સ્થાન આપવું નહિ.

(૮) કોઇ ઉદ્યોગધંધાનું વર્જિત થઇ જવું.

(૯) સંપૂર્ણ અથવા આંશિક સંપત્તિહરણ.

(૧૦) લોકાપવાદ (પબ્લીક ખ્લેઇમ.)

(૧૧) અર્થદંડ (ફાઇન) દંડને બદલે સજા અને સજાને બદલે દંડ એમ થઇ શકતું નથી.

થોડાક વખત ઉપર પડિત જવાહરલાલ નહેરૂ રશિયા ગયા હતા. તેમના વર્ણનને આધારે આ નીચે મેરકોની સેન્ટ્રલ જેલની કંઇક હકીકત રજૂ કરવામાં આવે છે,

મોસ્ટ્રોના પ્રધાન કારાગાર માટે ઝારના વખતની જેલોનો ઉપ-યોગ કરવામાં આવે છે. મોલ્શેવિકાનું માનવું છે કે થોડા વખતમાં કેદખાનાંઓની જરૂર રહેશે નહિ. તેથી તેઓ જેલો બંધાવવા પાછળ પૈસાનો વ્યય કરવાનું ઉચિત માનતા નથી. અપરાધીઓને ન્યાં સુધી પૂરવાની જરૂર છે, ત્યાં સુધી પુરાણી જેલોને કામે લગાડવામાં આવશે. એજ કારણે રશિયાની અધિકાંશ ઇમારતો ખડખડપાંચમ હાલતમાં જેવામાં આવે છે.

મોસ્ટ્રોની જેલ કેવળ ભયંકર અપરાધીઓને કારણે છે. એ સાંકડી ઇમારત છે. અંદર નાની નાની ઓરડીઓ છે. ઓરડીઓ સ્વચ્છ હોતી નથી. દરેક ઓરડીમાં ચાર ખાટલા બિછાવેલા હોય છે. આ જેલમાં લગભગ ૪૫૦ કેદીઓ અને આવન કર્મચારીઓ છે. કેદી-વોડરનો રિવાજ નથી. દરેક કર્મચારીને પ્રતિદિન આઠ કલાક કામ કરવું પડે છે. આ રીતે એકી વખતે ૧૭-૧૮ કર્મચારીઓ જેલમાં હાજર રહે છે. બધાય કર્મચારીઓ નિઃશસ્ત્ર હોય છે. ફક્ત એ સંત્રીઓ દ્વાર પર સંગીન સહિત પહેરો ભરતા હોય છે. કેદીઓ માટે ખાસ પોશાક હોતો નથી. તેઓ પોતાનાં ઘરનાં કપડાં પહેરે છે; તેમ તેમને હાથકડી પણ પહેરાવવામાં આવતી નથી. પંડિતજીના પૂજવાથી જેલના ગવર્નરે હસીને કહ્યું કે “ મહાશય, રશિયાની જેલમાં હાથકડી કે બેડી જેવી કોઈ વસ્તુ નથી. એ પૂંછપતિ દેશોમાં બંદીવાનોને પહેરાવવામાં આવે છે. તમે એ વસ્તુ અમારા મ્યુઝિયમમાં જોઈ શકશો.”

રશિયાના કેદીઓને સામાન્ય મજૂરોની માફક કામ કરવું પડે છે. મોસ્ટ્રોની જેલમાં મૂતર વળુવાની ફેક્ટરી છે. કેદી લોકો તેમાં કામ કરે છે. ઓરડા આગળ હોવા રહેલા નિઃશસ્ત્ર પહેરેગીરોને જોયા વગર આપણને એ સમજાય નહિ કે આ જેલ છે કે ફેક્ટરી ?

જેલમાં કામ કરવાના નિયમો ટ્રેડ યુનિયનના નિયમાનુસાર હોય છે. દરરોજ કેદીઓને આઠ કલાક કામ કરવું પડે છે. તેમને મજૂરી પણ આપવામાં આવે છે. તેના એક તૃતીયાંશ ભાગમાંથી તેઓ પોતાને માટે જેલ ભંડારમાંથી સીગારેટ, પુસ્તકો, ખાદ્યસામગ્રી, સાબુ, તેલ વગેરે ચીજો ખરીદી લે છે. તેમને શેકડ મજૂરી નહિ મળતી હોવાથી, તેઓ તેટલી કિંમતની વસ્તુઓ ખરીદી શકે છે. જેલ ભંડારનો દુકાનદાર પણ કેદી હોય છે. જેલમાં એક હળમતી દુકાન છે. હળમ પણ કેદી છે, અને તેના ગ્રાહક પણ કેદી છે. તેઓ પોતાની કમાઈમાંથી હળમતના પૈસા તેને આપે છે. કેદીઓની કમાઈનો બાકીનો બે તૃતીયાંશ ભાગ છૂટકારાને વખતે તેમને સ્વાધીન કરી દેવામાં આવે છે, જેથી તેમને સંસારમાં પુનઃ પ્રવેશ કરતાં મુશ્કેલીઓનો મુકાબલો નહિ કરવો પડે. ઉપરાંત, કેદીઓના સ્નેહીઓ તેને ગમે

તેટલી નગદ રકમ મોકલી શકે છે, તેઓ પોતાની મરજી મુજબ વાતચીત કરી શકે છે, તથા સીગારેટ પણ પીએ છે. કેટલાક કેદીઓ પાસે પુસ્તકો પણ હોય છે, અને તેઓ પત્રો પણ લખી શકે છે. કેટલાકો તો પોતાના ઝોરડામાં રેડિયો મુકાવે છે.

આ મોસ્કોની જેલની વાત છે, ત્યાં મોટા મોટા અપરાધીઓને રાખવામાં આવે છે, જેમાં અધિકાંશને દસ વરસની સજા ભોગવવાની હોય છે. તેમને સારી ચાલચલણને લીધે સજામાં ૨-૩ વર્ષનો ઘટાડો પણ કરી આપવામાં આવે છે; ત્યારે સાધારણ અપરાધીઓની જેલોમાં તો કેદીઓને આથી પણ વધુ આરામ મળે છે. ત્યાં તો કેદીઓને ઘેર જવાની રજા મળે છે, અને ખેડુતોને મોસમમાં પોતાને ગામ ચાલ્યા જવાની આજ્ઞા મળી જાય છે.

રશિયાની જેલોમાં કેદીઓ સાથે સારું અને સમ્યક વર્તન ચલાવવામાં આવે છે. ગાળ, ફટકા અને અમાનુષી વ્યવહાર જેથીજ દેશોમાં હમેશની વાતો છે, તેનું રશિયામાં નામ કે નિશાન નથી. એટલુંજ નહિ પણ જેલના કર્મચારીઓ પોતાથી કેદીઓનું કાંઈ અપમાન થવા ન પામે, તેની તેઓ ચિંતા રાખે છે. કેમકે રશિયાની જેલોનો ઉદ્દેશ અપરાધીની પ્રકૃતિ ન સુધરે ત્યાં લગી તેને સમાજથી અલગ રાખવાનો છે.

આનું નામ તે આદર્શ જેલ !

(તા. ૨૬-૧૦-૩૨ ના “મુઝ્ગ સમાચાર”ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

૬૬-રશિયાની ક્રાન્તિકારક પંચવાર્ષિક યોજના

૧૯૨૮ ની સાલમાં રશિયાની અંદર પંચવાર્ષિક યોજના જાહેર કરવામાં આવી. આ યોજના કેવી રીતે અમલમાં મુકાય છે, એ બાબતમાં ઘણું ઘણું સમજી લેવા જેવું છે. રશિયાની આ પંચવાર્ષિક યોજનાને લીધે જગતમાં ક્રાન્તિ થઈ જશે એમ લાગે છે. ઇંગ્લંડ, અમેરિકા, જર્મની વગેરે રાષ્ટ્રો અસાંસ્થીજ બનીવા લાગ્યાં છે. ઉદ્યોગધંધા અને ખેતીવાડીની બાબતમાં રશિયા અખિલ જગતને માલ પૂરો પાડી બીજા દેશોને માખીઓ મારતા સ્વસ્થ બેસાડશે કે શું તે સમજાતું નથી. પણ લલિતકાળના વિચારને બાબુએ મૂકી ત્યાં આગળ હમણાં શું ચાલે છે તે આપણે જોઈએ.

રશિયાએ પોતાની ૧૬ કરોડ લોકસંખ્યાને કામે વળગાડી છે ને ૧૦,૦૦૦ કરોડ રૂપિયા આખા રશિયાને નવો કરવામાં ખર્ચવાનું દરાવ્યું છે. આ યોજનાને લીધે રશિયામાં ૧૯૩૩ ની સાલમાં પેત્રોલ, તેલ ને કોલસા બમણા થનાર છે; ધાતુ ત્રણગણી થનાર છે ને યાંત્રિક કામો ચારગણાં થવાનાં છે. રશિયા પર દુનિયાએ બહિષ્કાર નાખ્યો હોવાથી બહારના દેશોમાં તેને પત નથી. તેથી તેણે પોતાના દેશમાંનું ધાન્ય, અશુદ્ધ મૈગેનીઝ ને લાકડું પરદેશ ખાતે મોકલવાનું દરાવ્યું. ધાન્યનો સંગ્રહ તેણે તમામ જમીનને એકત્ર કરીને વધાર્યો. એને માટે સરકારે મૂડી, બી, બીયાઈ ને ખેતીનાં હથિયારો વગેરે સાધન આપ્યું હતું.

રશિયામાંની તમામ જમીન સરકારની માલીકીની બની છે ને કામ કરનારા તથા કર દેનારા ખેડૂતોને તે મફત મળે છે. ગયા ઑક્ટોબરમાં ૬૦ લાખ કુટુંબો મોટાં મોટાં ખેતરોમાં કામ કરતાં હતાં. આ સિવાય સરકાર તરફથી ૩૦૦૦ મોટાં ખેતરોની ખેતી થાય છે. ૧૯૩૩ ની સાલમાં અંધાં ખેતરો સરકાર તરફથીજ ખેડાશે. આ યોજના પૂરી કરવાને સોવિયેટ સરકાર પાસે પૈસા, માણસો, લોખંડ, કોલસા, તેલ વગેરે તમામ સાધનો છે.

પણ તેને હજુપ હોય તો તે મોટા અધિકારીઓની છે. એ હજુપ તેણે અમેરિકાના ૩૦૦૦ એન્જિનિયરોને કામે વળગાડીને દૂર કરી છે. આ સિવાય બીજી અડચણ મોટી મોટી યંત્રસામગ્રીની. પણ એ યંત્રસામગ્રી પૂરી પાડવાનું ફોર્ડ જેવી અમેરિકાની અનેક કંપનીઓએ માથે લીધું છે. આ ૩૦૦૦ એન્જિનિયર્સ સિવાય ૧૦૦૦ એન્જિનિયર્સ જર્મની, ઇટાલી, સ્વીડીશ ને ઝેકોસ્લાવિયાના છે. પણ આટલા એન્જિનિયર્સથી કામ નહિ પૂરું થાય એમ લાગતાં તેણે હમણાંજ ૩૦૦૦ અમેરિકન એન્જિનિયર્સ તથા ૧૦૦૦૦ અમેરિકન

કુશળ કારીગરોને બોલાવ્યા છે. આ કામગારોનો ૨૦૦ થી ૩૦૦ ડૉલર્સ પગાર અમેરિકાની બેંકમાં મૂકવામાં આવે છે ને તેમને ૧૫૦ થી ૨૦૦ ડૉલર્સ પગાર રશિયામાં ખર્ચને માટે આપે છે. એન્જ-નિયરોને તેમના કરતાં વધારે પગાર મળે છે.

રશિયન કામગારોને સુદ્ધાં ભરપૂર પગાર મળે છે. રશિયામાં હમણાં જે ગતિથી કામ થાય છે તેટલું કામ દુનિયામાં આજપર્યંત થયું નથી, એનું કારણ કમ્યુનિસ્ટ તત્વોનો અહર્નિશ પ્રચાર એજ છે. ઘિયેટરોમાં, સિનેમાઓમાં, ગાડીઓમાં ચારે તરફ પંચવાર્ષિક યોજનાનાં સ્તુતિસ્તોત્રો ગાવામાં આવે છે. ૧૯૩૩ ની સાલમાં રશિયા સ્વર્ગસ્થ અનુભવશે એમ કહેવામાં આવે છે. પ્રત્યેકને ખાવાપીવાની ને કપડાંલત્તાની એટલી રેલ છેલ થશે કે બસ, એમ કહેવાય છે. છ કલાકના કરતાં વધારે કામ નહિ, રહેવાને સુંદર ઘરો, બેસવાને સસ્તી મોટરો વગેરે મળીને ચારે તરફ આનંદ આનંદ થઈ રહેશે. ત્યાર પછી આપણું આ સ્વર્ગસ્થ અપણે અખિલ જગતને સુદ્ધાં પ્રાપ્ત કરાવી આપણું, એમ કહેવામાં આવે છે. આ સુખદાયક સ્વપ્નોને લીધે રશિયાનો કામગાર વર્ગ ખરા અંતઃકરણથી કામ કરવા લાગ્યો છે. તે હમણાંના ત્રાસ કે કષ્ટ તરફ જરાયે લક્ષ આપતો નથી. તેમના દેશમાંનો કાચો માલ પરદેશમાં જતો હોવા છતાં તે બિલકુલજ બડબડતો નથી.

રશિયામાં ચાલી રહેલી આ ક્રાન્તિને લીધે જગતનાં મોટાં મોટાં રાષ્ટ્રો ગભરાઈ ગયાં ને થોડાક મહિના પહેલાં આ પ્રશ્નનો વિચાર કરવા સાફ છતીવા મુકામે રાષ્ટ્રસંઘની બેઠક મળી હતી. ૨૮ રાષ્ટ્રોના પ્રતિનિધિ ત્યાં હાજર હતા. ત્યાં શું નક્કી થયું એ જાણવામાં નથી, પણ તેમને દહેશત લાગી છે એમાં શંકા નથી.

રશિયાએ હમણાં ક્યાં કામે ઉપાડ્યાં છે ને તે બધાં તે કેવી રીતે કરે છે તે હવે આપણે જોઈએ. યુક્રેનમાં નાયપર નામની નદી છે. એ નદીને બાંધ બાંધી તેમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની એક યોજના છે. આ વીજળી એટલા મોટા પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન થવાની છે કે કહી શકાય નહિ. અમેરિકાના નાયગરાના ધોધમાંથી જેટલી વીજળી ઉત્પન્ન થાય છે એનાથી બમણી વીજળી અહીં ઉત્પન્ન થવાની છે. બીજી યોજના નિજનીના વહુગોરોડ નામના ગામે અત્યંત મોટી મોટી મોટરો બનાવાનું કારખાનું કાઢવાની છે. ઉરલ પર્વતમાં એક સ્થળ હતું. તે ભૂગોળમાં ક્યાંય દેખાશે નહિ. આ ઠેકાણે એક કુંગર છે. ત્યાં આગળ અત્યંત પ્રચંડ એવું લોખંડ અને પોલાદ કાઢવાનું કારખાનું તૈયાર કરે છે. એઝબેસ્થ (સેબીરિયા) માં ૩૬ માઈલ લંબાઈનો એસબેસ્થનો સંચય કાઢવાનો મોટો ઉદ્યોગ શરૂ છે. એલિયાબિંકસમાં દુનિયામાં સૌથી મોટાં ટ્રેક્ટર્સ

(યાંત્રિક હળ) તૈયાર કરવાનું કારખાનું નીકળ્યું છે. આ પાંચ મુખ્ય પ્રયત્ન સારા ચશસ્ત્રી થવા લાગ્યા છે.

આ સિવાય ખાણો ખોદવી, નદીઓને બાંધ બાંધવા, તેલની ખાણો ખોદવી, બોગદા પાડવા, પૂલ બાંધવા, કારખાનાં કાઢવાં વગેરે અનેક કામો ચાલુ છે. રેલવેમાં ૨૭૦ કરોડ રૂપિયા ખર્ચાને તેને સુધારવાની છે.

નાયપર નદી ઉપર અત્યંત મોટું ધરણ બાંધવામાં આવતું હોઈ એમાંથી વીજળી ઉત્પન્ન કરવાની છે. આ કામ કર્નલ કૂપર નામના એક અમેરિકન ગૃહસ્થને સોંપવામાં આવ્યું છે. એના હાથ નીચે ૧૭૦૦૦ મજૂરો છે. આ વીજળી વડે ત્યાં આગળ ૮૦ લાખ માણસો પેટ ભરી શકે એટલા ધાંધા નીકળશે. હમણાં ત્યાં આગળ જેમતેમ ૧૦ લાખ માણસો રહે છે. આ કામ પૈકી અર્ધું કામ તો થઈ ગયું છે.

રશિયામાંના મજૂરોને અઠવાડિયામાં પાંચજ દિવસ કામ હોય છે. પણ બીજા દેશોની પેઠે ત્યાં એકજ દિવસે બધાને છૂટી નથી હોતી. કામ સતત ચાલુ હોય છે. રશિયાના કામગારોએ હમણાં જેટલી ગતિથી કામ કરવા માંડ્યું છે તેટલું બાંધકામના ઇતિહાસમાં કોઈએ ક્યું નથી.

આ કામને માટે તેમને દર મહિને ૩૨ થી ૪૨ ડૉલર મળે છે. આ પગાર બહુ નથી; પણ ઘડપણમાં મળનારું પેન્શન, બૈરાં-છોકરાંની સંભાળ, દવાપાણીની સગવડ, કામ ન મળતાં સરકાર તરફથી મળનારો પગાર ને આ યોજના પૂરી થવા પછી આવનારા સુખના દિવસ તેમની દૃષ્ટિ સામે છે. દર વર્ષે તેમને બે અઠવાડિયાંની ચડતે પગારે રળ મળે છે, પ્રત્યેક પાંચ દિવસે એક છૂટી મળે છે, દરરોજ સાત આઠ કલાકથી વધુ કામ નથી હોતું. છૂટીના દિવસોમાં મોજમગ્નહતાં સાધનો ને વાહનો વગેરે મફત અથવા થોડા પૈસામાં મળે છે. વર્ષ દહાડે જે બે અઠવાડિયાંની છૂટી હોય છે એમાં તેમને સરકારી ખર્ચે ફીમિયામાં હવા ખાવા સારૂ મોકલે છે. ત્યાં આવેલા ઝારના જૂના રાજમહેલમાં તેમને રહેવાનું મળે છે. આવી સ્થિતિમાં રશિયન કામગાર અત્યંત ઉત્સાહપૂર્વક મન લગાડીને પુષ્કળ કામ કરતો હોય તો તેમાં વિશેષ આશ્ચર્ય જેવું નથી.

હવે મોટરો બાંધવાના કારખાનાની બાબતમાં. નિજનીનો-વોલગોર્સક ગામથી ૧૫ માઇલ પર આ કારખાનું કાઢવામાં આવ્યું છે. જ મહિના પહેલાં ત્યાં આગળ પાંચ પચીસ ખેડૂતો હશે કે નહિ હોય, પણ આજ ત્યાં આગળ ૧૦૦૦૦ મજૂર આ મોટર બાંધવાના કારખાનાનું બાંધકામ કરે છે. ત્યાં કમ્યુનિસ્ટોનું પહેલું નમુનેદાર શહેર થવાનું છે. મોટરના કારખાના માટે જે ઇમારત બંધાનાર છે એનો પાયો ૨૦૦૦ ફૂટ લાંબો છે. આવડી મોટી ઇમારત

દુનિયામાં આ પહેલીજ છે. એ પૈકી પુખ્ત કામ પૂરું થયું છે. આ ગામમાં ૨૫૦૦૦-૫૫૦૦૦ હજાર માણસો રહેશે. ત્યાં આગળ ઘરો, ઉપવનો, નિશાળો, ઇસ્પતાલો, દવાખાનાં, સામુદાયિક બોજનગૃહો, વાચનાલયો, નાટકગૃહો વગેરે બાંધવામાં આવશે. માત્ર ચર્ચોને સ્થાન નહિ મળે. એ ગામ શ્રીમંતોને માટે નહિ હોય. કારણ, રશિયામાં કોઈ શ્રીમંતજ નથી. આ કારખાનામાં કેટલી મોટરો તૈયાર થશે વગેરેની માહિતી હજી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી.

ત્રીજી યોજના મેગનેટ ઝૉક્સની. આ ઠેકાણે લોખંડ અને પોલાદની ઉત્પત્તિ થવાની છે. ત્યાં આગળ ૩૫૦૦૦ માણસો રાત ને દિવસ ૮-૮ કલાકની ત્રણ પાળાથી કામ કરે છે. ત્યાંથી જેટલું લોખંડ અને પોલાદ નીકળનાર છે તેટલું અમેરિકા સિવાય બીજા કોઈ દેશમાં નીકળતું નથી. ત્યાંથી દર વર્ષે ૩૦ લાખ ટન લોખંડ ને પોલાદ નીકળશે. જૅરી નામના અમેરિકાના એક સ્થળે ૩૪ લાખ ટન લોખંડ ને પોલાદ નીકળે છે. રશિયામાં કદાચિત્ ૪૦ લાખ ટન લોખંડ નીકળી શકશે એમ કહેવાય છે. એટલે રશિયા અમેરિકાના કરતાંય ઉંચો નંબર પટકાવી લેશે. જે હુંગરમાંથી આ ધાતુ કાઢવાની છે તે ત્રણ માઈલ લાંબો, બે માઈલ પહોળો ને છ હજાર ફુટ ઉંચો છે. એ હુંગરમાં રજા કરોડ ટન શુદ્ધ લોહું છે. આ યોજનામાં તેણે ૪૦ કરોડ ડૉલર્સ નાખ્યા છે. આ યોજના ચલારવી થાય છે. આ ઠેકાણે આઠ મોટી ભટ્ટીઓ બાંધી છે ને તેમાંથી લોખંડ તથા પોલાદ નીકળે છે. આ ઠેકાણે કામ કરનારા મજૂરોને ૧૦૫ ડૉલર્સ દર મહિને મળે છે. અને સ્ટેલીન કે જે રશિયાનો મુખ્ય છે તેને ફક્ત ૧૫૦ ડૉલર્સજ મળે છે. આથી રશિયાના મજૂરને પોતે મજૂર છે એમ બિલકુલજ લાગતું નથી. રાત્રી પોતાનું છે એ ભાવના તેનામાં હોય છે.

રશિયાના મજૂરોની કેટલી સંભાળ લેવામાં આવે છે એનું એકજ ઉદાહરણ:-ઉરલ નદી પર ૧૫૦૦ માણસોએ એક ધરણ બાંધ્યું. તે પોણા માઈલ જેટલું લાંબુ હતું છતાં તે તેમણે ૪ મહિનામાંજ પૂરું કર્યું. કામ પૂરું થતાંજ ૧૫૦૦ મજૂરો પૈકી પ્રત્યેકને બપોળે અઠવાડિયાનો પગાર બક્ષીસ આપ્યો અને એમના પૈકી જેમણે વિશેષ કૌશલ્ય બતાવ્યું હતું તેમને હવાફેરને માટે સરકારી ખર્ચે ક્રીમિયામાં મોકલી આપ્યા ! આવા પ્રકારની લાગણી રશિયા સિવાય બીજે ક્યાંય પણ દેખાઈ આવશે નહિ.

ત્યાર પછી ચોથું કામ ચિલિયાબિંકસ ટ્રેક્ટર્સ બાંધવાનું શરૂ છે. ૧૨૦૦૦ મજૂરોએ ગયા જુલાઈમાં આ કામ શરૂ કર્યું. અહીંયાં દુનિયામાં સૌથી મોટું કારખાનું નીકળવાનું છે. તેમાં ૫૦૦૦૦ દશ ટનના, ૬૦ અશ્વશક્તિનાં હજી દર વર્ષે તૈયાર થનાર છે.

આના પછી ઍસએસ્ટ્રોસનું કામ એ વર્ષ પહેલાં સાધખીરિયા-માં આવેલા આ પ્રદેશમાં ૧૦૦૦૦ માણસો રહેતાં. આ સ્થળ મોસ્કોથી ૧૧૦૦ માઇલ દૂર છે. આજ ત્યાં આગળ પાંચ લાખ મજૂર ૩૬ માઇલ લંબાઈનો ઍસએસ્ટ્રોસનો ઘર કાઢે છે. ત્યાં ૧૧ કરોડ ટન ઉત્તમ ઍસએસ્ટ્રોસ છે. અગાઉ અહીંથી ઍસએસ્ટ્રોસ નીકળતો હતો, પણ બહુ થોડો.

આવી રીતે રશિયાએ દુનિયામાં ક્રાન્તિ કરી નાખે એવી યોજના હાથમાં લીધી છે. ખેતીવાડીમાં તો એણે પ્રયત્ન ક્રાન્તિ કરી છે. થોડાંક વર્ષમાં રશિયા આખી દુનિયાને ઘઉં પૂરા પાડશે કે શું, એવી ખીક લાગે છે.

હમણાંના પરદેશી એન્જીનિયરો એક બે વર્ષમાં રશિયામાંથી જશે ત્યાર પછી રશિયાની શી દશા થશે એમ કોઈ કોઈ પૂછે છે. પણ રશિયાએ ઉદ્યોગશિક્ષણની નિશાળો પુષ્કળજ વધારેલી હોઈ એ નિશાળોમાં ૬-૭ લાખ વિદ્યાર્થી શિક્ષણ લે એવી વ્યવસ્થા કરી છે. આ વ્યવસ્થાને લીધે રશિયા પૂર્ણપણે સ્વાયત્તની બનશે, એમ કહેવાને હરકત નથી.

કોઈ પણ રાષ્ટ્રને એક વાર સંપૂર્ણ સ્વરાજ્ય મળ્યું કે તેની બંધી બાબુએથી ઉત્તતિ થાય છે. રશિયાની પેઢેજ ચીને સુદાં મોટા પ્રમાણમાં-રશિયા જેટલા નહિ-ઔદ્યોગિક ઉન્નતિ કરવાનું નક્કી કર્યું છે. હિંદુસ્થાન સુદાં સ્વાતંત્ર્યના કાળમાં આવીજ રીતે આગળ વધશે. ત્યાં સુધી ખીજાં રાષ્ટ્રો તરફ ઈંચી ડોક કરીને જોવા સિવાય તેને ખીજું કંઈ દેખાતું નથી.

(જૂન-૧૯૩૧ ના “ચિત્રમય જગત”માંથી)

૬૭-ચોરાનો પોકાર

એક નાના ગામડાની અંદર જતાં જોયું કે ત્યાંનો ચોરા પડી ગયો છે. દિવાલો ફસડી પડી છે. એ ચોરાની અંદરનો ખુદ હાકર-દારો ઉપડી ગયો છે. હાકર મહારાજની મૂર્તિ હવે એ ચોરામાં ગિરા-જતી નથી. લોકોએ પણ પોતાની બેઠક ફેરવીને ચોરાની પાસેજ દુકાનોના ઓટલા ઉપર આસન લીધું છે. ચોરા ભાંગી ગયો છે, હાકર મહારાજ ઉપડી ગયા છે, સવારસાંજની આરતીના દીવા ત્યાં પ્રગટતા નથી, ઝાલરનો નાદ બંધ પડ્યો છે. લોકોએ આસન ફેરવ્યું, પણ લોકો આઘા જઈ શક્યા નથી. નિર્જન, નિસ્તબ્ધ અને ગંભીર એ દેવાલય-કહો કે લોકાલય-આજે કોઈ અગોચર આર્ત વાણી પડે પોતાના પેલા ગામડીઆ દેવને, પોતાના જૂનાપુરાણ હાકર મહારાજને સાદ કરી રહ્યું છે. લોકો એ પોકાર સાંભળે છે કે નહિ ?

મુળઈ જેવા શહેરની અંદર દેવમંદિરો તૂટે કે બંધાય, ઇતિહાસના ચોપડામાં એની કાંધે ગણતરી નથી. એના પથ્થરો આરસના હો કે સોનાના હો, એ દેવાલયો દેવોનાં નથી, અર્ચર્થનાં છે. શ્રીમંતોની એકાદ ઘડીની મોજમાંથી એ ખડાં થયેલાં હોય છે. એ બધાં તો લક્ષ્મીનાં રમકડાં છે. પ્રજનો પ્રાણ એના પથ્થરો સાથે જડાયેલો નથી હોતો. શહેરની ભૂમિ પોકાર કરીને કહે છે કે આ બધાં મારા ગર્ભમાંથી આપોઆપ નથી પ્રગટ થયાં. આ તો શ્રીમંતોએ મારી છાતી ઉપર ચાંપી દીધેલાં, લક્ષ્મીનાં સંતાનો છે.

અને એકાદ ગામડા-ગામનો ચોરા ભાંગી પડે એ શું બતાવે છે ? માટીની ચાર દિવાલો તો ગામડાંની અંદર ઠેર ઠેર ભાંગે છે. કોઈ નજર સરખી પણ એ ખંડેર સામે કરશે નહિ; પરંતુ ચોરા એ કાંઈ માટીની ચાર દિવાલોનું છાપડું નથી. એ દિવાલોના પર-માથુએ પરમાથુએ ગામનો પુરાણો ઇતિહાસ લખાયેલો પડ્યો છે. ચોરાની આસપાસ જમાનાઓનું જૂનું લોક-જીવન વીંટળાઈ રહ્યું છે. શરવીરો અહીં બેસીને કસુંબો લેતા, ને પોતાનાં વીંટકોની ધીરી ધીરી વાતો કરતા. ચાંરણુ ગોહણુલર જનીને અને કોણી સુધી બાંચો ચઢાવીને અહીં શીર્ષનાં યશોગાન ગાતો, ને દાતાઓનાં નાનાં મોટાં દાન મેળવતો. અહીં લોકોની પંચાયત મળતી ને ‘હાકર મહારાજની સામે’ નિર્મળ ન્યાય તોળાતો. સાધુસંતો અહીં આવીને ઉતરતા. મુસાફરોની આ ધર્મશાળા, અને અમલદારોનો પણ આજ ઉતારો. આજ ચોકીદારોની આવડી કે જ્યાં બેઠાં બેઠાં ગામમાં એક નવું કૃતરૂં દાખલ થયું તેની ચે ખબર રાખી શકાતી. અને ભજનિકોના ભજનની ધૂનના તો હજુએ અહીં પડ્યા બોલે છે. નવરાશના દહાડામાં અહીં બેસીને પરાણુ ભાંગતા કણુબીઓનાં ધીરાં ધીરાં પદો હજુ ગાળે છે.

અને છેલ્લામાં છેલ્લી યાદ આવે છે પ્રત્યેક દિવસના સંધ્યા-કાળની આરતીની. નાનાં નાનાં, નાગાંપૂગાં છોકરાંઓ દોડતાં આવીને હાથમાં ઝાલર લઈ. બાવાજીની વાટ જોતાં બેસતાં. મોટેરાઓ માથેથી પાઘડી ઉતારીને હાથ જોડી ઉભા રહેતા. નિરક્ષર ને નિરાડખર આવો જૂની પુરાણી એક આરતીમાં જ્યોત પ્રકટાવીને જોવા ટોકરીનો રથ-કાર કરતો, તેવીજ પેલી ઝાલરો ઝંકાર કરી ઉઠતી. ઠાકર મહારાજના વાઘાની સોનેરી કોર એ દીવાના ઝાંખા પ્રકાશમાં ઝળકવા લાગે, પ્રતિમા જાણે હસીને સામી આવે, લળીલળીને આવો એના મેલાયેલા પ્રભુની આરતી ઉતારે, ત્રિતાલી ઝાલરો એક પછી એક બાળકોના હાથમાં બદલાય, અને ખૂણામાં એકાદ તોતીંગ નગાઈ કોઈ કણ્ણીના ધીંગા હાથની ઢાંડી પડતાં ગાઉ ગાઉ સુધી ગાછ ઉડે. એ તુલસીના પાણીનું ચરણામૃત, એ સાકરની અકેકે કટકીની પ્રસાદી, અને એ હારબંધ બેડેલાં બાળકોએ જોડવી મૂઢેલી આતુર અંજલિ.

આજ ચોરો ભાંગી પડ્યો છે; પરંતુ ચોરો કાંઈ અકસ્માતથી નથી ભાંગેલો. એ ચોરાના પાયા તો લોકોના હૃદયની અંદર પડેલા હતા. આજ લોકોએ પોતાનાં હૈયામાંથીજ એ પાયા કાઢીને ફેંકી દીધા. પંચાયતો અદસ્ય થઈ. પરાક્રમોનાં યશોગાન બંધ પડ્યાં. લોક-હૃદયના નિર્માળ કલ્પોલ અટકી ગયા. ઠાકરમહારાજનું આસન લોકોનાં હૃદયમાંથીજ ઉપડી ગયું. આ બધુએ બન્યું ત્યાર પછી જ ચોરો ખળભળ્યો. ચોરાની દુર્દશા તો લોકહૃદયની દુર્દશાની માત્ર એક નિશાનીજ છે.

પટેલીઆઓ બેડેલા, અને મેં કહ્યું કે “ભાઈઓ! ચોરો છેક એટલે સુધી ગયો કે ખુદ ઠાકરદુવારો પણ રહેવા ન પામ્યો?”

મંડળીમાંથી એક જુવાને અટકાસ્ય સાથે કટાક્ષમાં ટકોર કરી કે “હાં ! તોય તે મેં વરસે છે !” આ કટાક્ષની અંદર શું હશે ? હાંસી, ઉપેક્ષા કે કલ્પાંત ?

ગામના એક શેડીઆને આ દુર્દશાનું કારણ પૂછ્યું, તો કહે કે “અહીંના કણ્ણીઓ સ્વામીપંથ પાળે છે, એટલે ચોરા તરફ બહુ ભાવ ન રહે.” જો લોકોનાં દિલમાં આવું હોય તો સ્વર્ગમાં બેઠાં બેઠાં સ્વામી સહજનંદજીને હૈથે કેવો ધા પડતો હશે !

બીજા એક સંબંધન કહે કે: “ફક્ત બસો રૂપિયાની જ જરૂર પડશે. મુંબઈ કોઈ જતું હોય તો રૂ. ૨૦૦ પગવારમાં મળી જાય !”

બરાબર છે ! આપણાં દેવાલયો, ઉપાશ્રયો ને પશુશાળાઓ મુંબઈ-કલકત્તાની સંખ્યાત્ ઉપર નબે છે. ૨૫-૨૫ રૂપિયા મુંબઈના ધનવાનો આપણા મ્હોં સામે ફેંકી દે. આપણે એ દાતાઓની હાલતનો વિચાર કરીએ, અને મુંબઈમાંથી ઉપાડીને આપણે આપ-ણા ગામડાના હૈયા ઉપર એકાદ ધર્માલય ચાંપી દઈએ. એ પૈસાના

પથ્થરો તો મળશે, એ પથ્થરોનો સુશોભિત ખડકલો પણ થઈ પડશે. પરંતુ એમાં લોકોનો પ્રાણ શી રીતે પ્રવેશ કરી શકશે? લોકોને મન તો એ કોઈ પરદેશી ચીજ જેવું જ થઈ પડશે. લોકોની મમતા એને પથ્થરે પથ્થરે નથી બંધાવાની. ભાંગી ગયેલા એ દેવાલયમાંથી જે હાકર મહારાજ ચાલ્યા ગયા છે, તેને પાછા લાવવા હોય, તો અકંઠેક આદમી જઈને ગારાનું એકેક ગાંદળું લઈ આવે, ને હાથોહાથ ચણતર ચણે. પરંતુ એટલું થાય તો પહેલાં તો લોકોના હૃદયના હાકરદારની મરામત થવી જોઈએ. લોકોને જૂના જીવનની, કડકડીને ભૂખ લાગવી જોઈએ. માટીનું અકંઠેક ગાંદળું લઈ આવવું સહેલ નથી.

આજ તો ગામડાંનું નિકંદન ચાલી રહ્યું છે. ચોરાઓ પડી ગયા હોય તો યે શું, અને મોજુદ હોય તો યે શું? ચોરાનું જીવન તો ચાલ્યું ગયું છે. લોકોનું હૈયું ધબકતું બંધ પડવા લાગ્યું છે. મોસમે મોસમના તહેવારો અગાઉ આવતા તેમજ હજી આવે છે, અને લોકોને હાથે લગારે આદર પામ્યા વિના હતાશ ધધને ચાલ્યા જાય છે. દાયરો હવે ઉડી ગયો છે, ચારણનો સાદ સંભળાતો નથી. હુતાશની તો વરસોવરસ પ્રગટે છે, પણ દૂવાઓનો અવાજ દુર્બળ બનતો જાય છે. પૂનમની રાત તો માસે માસે પોતાનું સૌંદર્ય લઈને આવે છે, પણ પેલા ભજનિકો ક્યાં?

વેપારીનો છોકરો વયમાં આવે કે તુરત મુંબઈ કલકત્તા દોડે, લક્ષ્મીવાન બને, ગામમાં પાછો આવીને યુનાબંધ મેડીઓ ચણાવે. એ મેડીમાં એ પોતે નથી રહી શકતો; એની બિમારી જ રહે છે. ગામના જીવન ઉપર એની પ્રીતિ જામી શકે નહિ. એની પાસે પૈસા છે, ગામમાં આવીને બેઠો બેઠો એ શાકપાંદાંના ને દૂધના દર ચડાવી મારે છે. એનાથી લોકો દૂર નાસે છે. એની વાણીમાં, એનાં વસ્ત્રોમાં અને એની રીતભાતમાં લોકોને કૃત્રિમતા જ ભાસે છે. જીવતા શરીરના લોહીમાંસમાં એક મરેલી માટીની કણી પડી પડી ખટકતી હોય, એમ આ શહેરી મનુષ્ય ગામની વચ્ચે નિરાજો રહ્યો રહ્યો ગામડાંનાં હૃદયમાં ખૂંચે છે.

આજથી સોળ વરસ પહેલાં બાપુ રવીન્દ્રનાથ હાકરે અવાજ ઉઠાવેલો કે “રાજ્યદારી રમતો ને પ્રપંચો મૂકી દો. દેશનાયકો! ગામડાંઓને સજીવન કરો, ઠેર ઠેર મેળા ભરો, ઉજાણીઓ કરો, રામાયણ-મહાભારતનો રસ પ્રજાજનોને પાવા માંડો.” ગામડાંને સજીવન કર્યે જ ઉગારો છે. જન્મભૂમિ આજ નાની નાની નદીઓને કિનારે ઉભી ઉભી, ગારાનાં ખૂંપડાંનાં પેલાં જૂથની અંદરથી ફોકિયાં કરતી કરતી પોતાનાં નાસેલાં સંતાનોને બોલાવે છે. એ સાદ કોઈ સાંભળે છે કે ?

(“ફૂલછાબ”ના એક અંકમાંથી)

૬૮-દંડી અને તત્કાલીન ભારત

(લેખક:-શ્રી. નિરૂ દેસાઈ)

[ઇશુની ત્રણ સદીઓનો સમય (૫૦૦ થી ૮૦૦) સંસ્કૃત સાહિત્યનો સુવર્ણયુગ છે. આ યુગમાં હિંદુઓની કલ્પનાશક્તિ સતેજ હતી. ન્યોતિય, કાવ્ય, નાટક આદિ વિષયો ઉપર ગ્રંથો પણ આ કાળમાં જ નિર્માણ થયા છે. આ યુગનો મધ્યાહ્નકાળ એજ મહાકવિ દંડીનો નિર્માણકાળ. દંડીનો સમય પુરાતત્ત્વવેત્તાઓ ૫૭૦ ઇ. સ. થી ૬૨૦ સુધીનો ધારે છે.]

દંડીના સમયનું ભારત આપણે માટે સ્વપ્ન જેવું થઈ ગયું છે. નથી એ મગધદેશને ઉગ્ગળનારી પુષ્પાપુરી, કે જેના બજારમાં વેચાતા મણિમૌક્તિકો રત્નાકરના માહાત્મ્યને વિસ્તારતા હતા, કે નથી અંગ-દેશનાં વિલાસીજનોની ગંગાતટ ઉપર વસેલી અંપાનગરી, કે ન્યાં સુંદર વસ્ત્રોમાં સજ્જ થયેલી ફૂલવેણીમણિત મહિલાઓ શરીર ઉપર અંગરાગ કરતી હતી. એ સુસંદેશ ક્યાં છે, કે ન્યાં કંદુકેતસય થતો હતો, જેમાં પવિત્ર કુમારિકાઓ કીડાખેલન કરતી હતી? એ વિરાટ હિંદુ સામ્રાજ્ય ક્યાં છે, કે જેમાં નૃપતિઓ દિવસના પ્રથમ ભાગમાં ઉપજ-વ્યયના કાર્યમાં ગુંથાયેલા રહેતા, દ્વિતીયમાં પ્રજના કલહોનો ઉકેલ આણતા હતા, તૃતીયમાં રનાન-ભોજન કરતા હતા, ચોથામાં ભેટસ્વીકાર કરતા હતા, પાંચમામાં સચિવો નેડે મંત્રણા કરતા હતા, છઠ્ઠામાં વિહાર કરવા જતા હતા, સાતમામાં ચતુરંગી સેનાનું નિરીક્ષણ કરતા હતા, અને આઠમામાં સેનાપતિ સાથે યુદ્ધમંત્રણા કરતા હતા? આ તો થઈ દિનચર્યા. હવે રાત્રિચર્યા નેહાંએ. સંધ્યાની પ્રાર્થના પછી પ્રથમ ભાગમાં ગુપ્તચરોને મળતા, દ્વિતીયમાં ભોજન ઉપરાંત સ્વાધ્યાય, તૃતીયમાં સંગીત દ્વારા વિનોદ, ચોથા-પાંચમામાં શયન, છઠ્ઠામાં શાસ્ત્રચિંતન અને કાર્યચિંતન કરતા હતા. સાતમામાં સમાચાર સાંભળી દૂતોને મોકલતા અને આઠમામાં ધાર્મિક કાર્ય કરતા હતા. આવું સુંદર દૃશ્ય આજે ભારતભૂમિની રંગભૂમિ ઉપરથી અદૃશ્ય થઈ ગયું છે. કેવું ભયંકર પરિવર્તન! દંડી કવિ સંસારની પરિવર્તનશીલતાનો અનુભવ કરતા હતા. એ જાણતા હતા કે આ દૃશ્ય કાળના પ્રવાહમાં વિલીન જઈ જશે. એટલાજ માટે, ભવિષ્યની પ્રજા માટે-આપણે માટે-કલમરૂપી પિંછીથી તાલપત્રો ઉપર આ દૃશ્ય આપાદ ચીતર્યું છે. દંડી આપણને એ મહાન પુસ્તકથી-દશકુમારચરિતથી-પ્રાચીન ભારતની ભવ્યતાનું દર્શન કરાવવા ઇચ્છે છે.

એ સમયે કેળવણીનો પ્રચાર સ્ત્રીપુરુષ બંનેમાં સારા પ્રમાણમાં હતો. અવંતી સુંદરીના પત્રલેખનનું વર્ણન દશકુમારચરિતમાં છે.

એ સમયે નિમ્નલિખિત પાઠ્ય વિષયો હતા:—

૧ વેદ	૧૨ તર્કશાસ્ત્ર
૨ વેદાંગ	૧૩ મીમાંસાશાસ્ત્ર
૩ કાવ્ય	૧૪ સંગીતશાસ્ત્ર
૪ નાટક	૧૫ અર્થશાસ્ત્ર
૫ આખ્યાન	૧૬ કામશાસ્ત્ર
૬ આખ્યાયિકા	૧૭ અનેક લિપિઓનું ગ્હાન
૭ ઇતિહાસ	૧૮ અનેક ભાષાઓનું ગ્હાન
૮ ચિત્રકથા	૧૯ આયુર્વેદ
૯ પુરાણ	૨૦ શસ્ત્રવિદ્યા
૧૦ ધર્મશાસ્ત્ર	૨૧ અશ્વારોહણવિદ્યા
૧૧ જ્યોતિષ	

એમ લાગે છે કે દંડીના સમયમાં કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રનો પ્રચાર અધિક પ્રમાણમાં હતો. અનેક જગ્યાએ દંડી એમાંથી અવતરણો કરે છે અને પ્રશંસા પણ કરે છે. શુક્ર, અગિરસ, વિશાલાક્ષ, દતિ-પુત્ર, પરાશર અને કામદંડ, આ નીતિકારોનો પણ એ ઉલ્લેખ કરે છે. આ ઉપરથી એમ કલિત થાય છે કે રાજ્યનીતિમાં આચાર્યોના ગ્રંથો પ્રતિ આદર રહ્યો હશે. અવંતીસુંદરીના પત્રલેખનથી એમ ન સમજવું જોઈએ કે કક્ત ઉંચા કુટુંબની કન્યાઓ જાણવણી લઈ શકતી.

દંડીના સમયમાં પોદો દ્વારા વાણિજ્યને મોટું વેપારીઓ વિદેશ જતા હતા. દંડીના પુષ્પોદ્ભવની કથામાં રત્નોદ્ભવના પ્રવહણના (જહાજના) ડૂબવાનું વર્ણન છે. ચિત્રગુપ્તચરિતમાં એણે લખ્યું છે: “ચિત્રગુપ્તની નજરે પ્રાતઃકાળે જહાજ પડ્યું. જહાજ ઉપર ચડેના (ગ્રીક) દેખાતા હતા. એમણે ચિત્રગુપ્તને જહાજ ઉપર રાખી લીધા, અને જહાજના કમાન પાસે લઈ ગયા.....એકલા ચિત્રગુપ્તે ધનુષ્યથી શરોતી વ્રષ્ટિ કરી બીજા જહાજના શત્રુઓને પરાસ્ત કર્યા.” આ કથામાં પોદયુદ્ધ પણ ધનુષ્યથીજ થયું છે, એમ લાગે છે. એમ લાગે છે કે દંડીના સમયમાં તોપ આદિ કોઈ પણ પ્રકારનાં યંત્રોની શોધ નહોતી થઈ, પરંતુ એ સમયે ગ્રીક લોકો જહાજો દ્વારા ભારતમાં આવતા હતા.

ભારતવાસીઓનો પહેરવેશ એ સમયે સાદો હતો. દંડીએ પુરુષોનાં વસ્ત્રોમાં ચાદર, ધોતિયું અને જાંઘીઓ; અને સ્ત્રીઓના વેશમાં સાડી, કુપડો અને કંચુકીનું વર્ણન કર્યું છે. નીચે લખેલાં આભૂષણોનો પણ ઉલ્લેખ છે:—

૧ વિંદી, ૨ કુંડલ, ૩ રત્નકર્ણિકા, ૪ જનકપત્ર, ૫ મણિઓના હાર, ૬ રત્નમેખલા, ૭ હેમનપુર, ૮ મુક્તાહાર, ૯ કંકણ, ૧૦ કટક, ૧૧ ચૂડામણિ.

સંભવ છે કે આનાથી વધારે આભૂષણો હોય. સુધાના સામાન-માં રત્નજડિત હાથીદાંતના પાયાવાળો પલંગ, હંસની પાંગોના રૂની પથારી, ચાદર અને તકિયાનો ઉલ્લેખ છે.

દંડીના સમયમાં નીચે પ્રમાણેના સિક્કા પ્રચલિત હતા: (૧) કાકણી (૨) કાર્પાપણ (૩) દિનાર. દશકુમારચરિતના દ્વિતીય ઉચ્ચૈાસ-માં ગણિકા મરીચિ ઋષિની આગળ કન્યાઓ પ્રતિ પોતાના ઉત્તરદાયિત્વનું વર્ણન કરે છે. આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, વેશ્યાઓને પણ કેળવણી મળતી હતી.

દંડીના કાળમાં હિંદુ ધર્મનો પુનઃ ઉદ્ધાર થયો હતો. જૈન ધર્મ અને બુદ્ધધર્મ અવનતિની દશામાં હતા. બુદ્ધ ધર્મ પ્રતિ જનતાની અશ્રદ્ધા વધતી જતી હતી. કોઈ વિશેષ કારણને લઈને જ હિંદુ ધર્મને છોડી પરધર્મ સ્વીકારતા હતા, ધર્મજિજ્ઞાસાને લઈને નહિ. દંડીએ “વિરૂપક” દ્વારા આ વસ્તુ સ્પષ્ટ કરી છે. એ હિંદુ ધર્મની આંતરિક વેદનાતું કરુણ ભાષામાં આલેખન છે. એ આખું એ ઉદ્ધરણ નીચે પ્રમાણે છે:—

વિરૂપક બોલ્યો: “કામમંજરીએ મારી પાસેથી ધન હરી લીધું ત્યારે મારી પાસે ફક્ત લંગોટીજ રહી. એટલે વૃદ્ધજનોના તિરસ્કાર અને લોકોના ઉપહાસના ભયથી હું જૈન મંદિરમાં ગયો. ત્યાં એક મુનિએ મને મુક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કર્યો. વેશ (બળર) થી હાંકી કાઢવામાં આવેલા લોકોનો આ વેશ (નમ્ર સ્વરૂપમાં રહેવું) સ્વાભાવિક છે. એટલે વિરૂપક થઈને મેં લંગોટી પણ છોડી. શરીર ખૂબ ગંદુ થઈ ગયું. વાળ ઉખાડવામાં ખૂબ વ્યથા થતી હતી. ભૂખ-તૃષ્ણાનું દુઃખ સહન નહોતું થતું. અસલ ચંત્રણાઓથી ઉદ્વેગ પામીને હું વિચારવા લાગ્યો કે હું દ્વિજાતિ વંશનો છું; આ પાખંડ યથાવતાર (જૈન ધર્મ) મારો ધર્મ નહોતો. મારા પૂર્વજે શ્રુતિસ્મૃતિ-નંદા માર્ગ ઉપર વિચરતા હતા. હું કેવો હતભાગ્ય છું કે જેનો વેશ પણ ફેટલો નિંદનીય છે!” એ સમયે બૌદ્ધ સંન્યાસિનીઓ બુદ્ધ ધર્મના આદર્શથી ચ્યુત થઈ રહી હતી. દંડીએ એમને વેશ્યાઓની દૃતીના રૂપમાં ચીતરી છે.

એ વખતે તાંબુલનો પણ ખૂબ પ્રચાર હતો. સુગંધિત પાન બનાવવાની સામગ્રી સુવર્ણની પેટીમાં રાખવામાં આવતી હતી. તૈયાર પાનને ચામડાના કકડામાં રાખવામાં આવતાં. એને ચર્મ-મસિકા પણ કહેવાય છે. પાનની સાથે તમાકુને બદલે કર્પૂરગુટિકા ખાવાનો રિવાજ હતો.

દંડીના ભારતવર્ષમાં હિંદુ-સ્વાધીનતા હતી, દેશ ધનધાન્યથી પૂર્ણ હતો, છતાં અનેક સામાજિક દોષો પણ હતા. એ ભારત ચંદ્ર-ગુપ્તનું ભારત નહોતું કે ન્યાં મેગેસ્થિનિસ કહે છે તેમ ચોરીઓ

નહોતી થતી અને રાત્રે દાર ઉઘાડાં રહેતાં. એ સમયે ચોરીઓ થતી અને ચોરીનાં ચંત્રા આજના કરતાં પણ વધારે હતાં. દંડી આવાં બાર ચંત્રાનો ઉલ્લેખ કરે છે.

૧-કણ્ણીમુખ (સુરંગ ખોદવાનું ચંત્ર)

૨-કાફલી (કાગડાની ચાંચ જેવી કેન્ચી)

૩-સદશક (ઉંડે છૂપાવેલી વસ્તુઓને ખોદવાનું ચંત્ર)

૪-પુરપરીર્ષક (મનુષ્યના શિર જેવું લાકડાનું શિર. એ યુદ્ધમાં પ્રથમ ફેંકવામાં આવતું કે જેથી કોઇ શસ્ત્રપ્રહાર કરે તો એનાજ ઉપર પડે)

૫-યોગચૂર્ણ (ઔષધોના આ ચૂર્ણને અગ્નિ ઉપર નાખવાથી લોકોને ઘેરી નિદ્રા આવી જતી)

૬-યોગવર્તિકા (દિવાસળી વિના પ્રકાશ કરવાનું ચંત્ર)

૭-માનસૂત્ર (પકડવાનું દોરકું)

૮-કકેટક (?)

૯-રત્નલુ (મકાન ઉપર ચઢી જવા માટેની રસ્તી)

૧૦-દીપભાજન (દીવો ખુલાવવાનું ચંત્ર)

૧૧-અમર (ખોદવાનું ચંત્ર)

૧૨-કરંડક (જેમાં પતંગ આદિ દીવાને ખુલાવવા રાખવામાં આવતાં હતાં.)

આજની માફક તે વખતે પણ પોલીસો હતા. રાત્રે પણ પહેરો ભરાતો. જુગારખાનાં પણ હતાં. જુગાર આજની પેઢે ગેરકાયદેસર નહોતો. એક ઘતસભા રહેતી હતી અને એનો એક અધ્યક્ષ રહેતો. એને રાજ તરફથી નીમવામાં આવતો. એનું કામ ઘૂત અતિશય પ્રમાણમાં ન રમાય એ જોવાનું હતું. છતાંયેલા ધનમાંથી એ ભાગ લઇ શકતો. એ સમયે પચીસ પ્રકારના જુગારો રમાતા અને કોઇ કોઇ વાર અંદરોઅંદર ઝગડા પણ થઇ જતા. કારાગારો પણ હતાં.

એ સમયના લોકો મરઘાંની સાંભારીના શોખીન હતા. દંડીએ મરઘાંની નારિકેલ, બિલાડા આદિ જાતિઓ વર્ણવી છે, એમાં નારિકેલ જાતિનો મરઘો લડવામાં હોંશિયાર લેખાતો.

દશકુમારચરિત ગદ્ય કાવ્ય છે, ઇતિહાસગ્રંથ નથી. એમાં ઇતિહાસનું આખું રેખાદર્શન છે. એની કથાઓમાં તત્કાલીન દેશ અને સમાજની વાતોનો ઉલ્લેખ છે. એને એક નાના લેખમાં લખવાનો આ પ્રયાસ છે.

(“આરામ”ના એક જન્માષ્ટમી અંકમાંથી)

૬૯-પૈસાની પ્રતિષ્ઠામાં પૂઠો મૂકો.

સંસારની સપાટી પર લક્ષ્મીને નામે રે, કેટલાં તાંડો મંડાયલાં લાગે છે !

અસંખ્ય મંદિરિયાંઓમાંથી પૈસાને કારણે પ્રભુ પદબ્રષ્ટ થયો છે, પૈસાએ પ્રભુતા ઝડપી છે, પૈસાજ જગતનો પરમેશ્વર બન્યો છે.

ગરીબીએ માનવકુળને અશાંત કર્યું છે. ભૂખમરાએ સંખ્યાબંધ નાસ્તિકોની ઘડના ઘડી છે; પૈસાને કાળે પ્રતિપક્ષે કરવામાં આવતાં ભયંકર કાળાંઘોળાંઓનો હિસાબ ક્યાં છે ?

લક્ષ્મીની ભેખડ સામે સંખ્યાબંધ લક્ષ્મીનંદનોનાં હાડપિંજરો હાડફેટે આવે છે; સોનાના વધસ્થંભ પર કંઈક માલેતુમ્મરો આજ પૂર્વે ચઢી ગયા છે; રૂપેરી માંચડાઓએ અસંખ્ય ભયો ગળાંઓને પણ રૂંધી નાખ્યાં છે.

છતાંય લક્ષ્મીનો તિરસ્કાર શાપસમોજ સમજવામાં આવે છે; પૈસાનું પૂજન અનેક આશીર્વાદોને ઉતારનારૂં ગણાય છે !

બેધારી તલવાર

પૈસો બેધારી તલવાર લાગે છે. જગતનાં ઘણાંયે દુઃખદરદો એ તલવારની ધારે એક ઝાટકે ઉડે છે: સંસારનાં કેટલાંયે સુકોમળ કુસુમો એ ખાંડાની બીજી ધારે ખલાસ છે.

છતાંય લક્ષ્મીની બંસી બળ્યાજ કરે છે, નાણાંના મરસિયાઓ પણ ગવાયાજ કરે છે.

ગરીબોની હાયવરાળ બે ઓછી નથી તો લક્ષ્મીનંદનોની હૈયાહોળી પણ થોડી ક્યાં છે ? બારે માસ અને તેરે કાળ બિચારી અમીરાત જલતી પડી છે. જગતનાં નૈસર્ગિક સુખો આડે ધનવાનોને દ્વારે 'પ્રવેશ મનાઈ'નાં પાટિયાંઓ લટક્યાં દેખાય છે. પૈસાની મોજ ધનવાનોએ જાણી નથી. લક્ષ્મીનો ઉલ્લાસ લક્ષ્મીનંદનોના નસીબમાં નથી. માનવજીવનમાંના સોનાના સ્થાનની શાહુકારોને જરા નોટલીયે ગતાગમ ક્યાં છે ?

સોનાનો સદુપયોગ

સોનાનો સદુપયોગ થાય તો માનવીઓ મોજ માણે. પૈસો પ્રભુ મટીને દાસ બને તો લોકસમૂહ કેટલાયે ચમત્કારોનો અનુભવ કરે. આ સત્ય સૌ સમજે છે...પણ કોણ આચરે છે ?

ખરી વાત છે કે પૈસો કેટલીયે આફતોને અટકાવી શકે છે. કેટલીયે વાંકી કરોડોને સીધી રાખવાનું સામર્થ્ય તે ધરાવી રહ્યો છે. સત્ય, સ્વમાન, સારમાણસાઈ, પ્રમાણિકતા-આ બધું પણ પૈસાના પરચા વડે જળવાવું સહેલું બને છે.

પણ આ વાત સૌથી ઓછામાં ઓછા પ્રમાણમાં પીછાનતાર જમાત પૈસાદારો સિવાય બીજાઓની નથી. પોતાના સોનાના સંગ્રહ વડે દુનિયાનાં દુઃખો દરે કરવાનો વિચાર આ માણસોને આવતોજ નથી. પોતાને ચરણે પોતાની આસપાસના સૌ કોઈને વંદનાઓ મંડાવવાનાં વલખાંઓ વચ્ચેજ એ ગિચારાની આખીયે છંદગાની એળે જાય છે. ઘણી યે વાર તે સતિયાઓનાં સત છોડાવે છે; માનીઓનાં માન મુકાવવાની ચેષ્ટા કરવામાં જ મોજ માને છે; સંતોષીઓને તે અસંતોષી કરે છે, ને પ્રમાણિક પુરુષોને—તે ઘણીયે વાર અપ્રમાણિકતાને અવળે પંથે વાળી રહે છે.

લક્ષ્મીનો ઈર્ષ્યો

આ માનવીઓને કોણ સમજાવે કે લક્ષ્મી કોઈનીયે નથી ? તેઓને કોણ કહે કે જીવનભર સોને ભરી મહેલાતો વચ્ચે જ મહાલવાનાં અનેકવિધ સ્વપ્નાંઓ સેવનારા લક્ષ્મીના અસંખ્ય પૂજારીઓયે પણ અંતને છેડે તો ગરીબની ઝુંપડી વચ્ચે ઝૂંકતા કુદરતી કિસ્કોલને માટે જ ઝાવા નાખ્યા છે ?

અર્થથી તે ભોગવે છે જેને સાચી કે ખોટી પણ મોટાપ્રમાત્રનો મોહ નથી. મહારાજ તે બને છે જેને ‘રાજ’ થવાની તાલાવેલી નથી. અમર તે બને છે જેને ક્ષણભંગુર દેહની હસ્તિનાસ્તિ સાથે નામ-માત્રનીએ નિરંજત નથી. આ ન્યાયે લક્ષ્મીની સાચી સુવાસનો અનેરો આનંદ પણ તેજ માણે છે, જે લક્ષ્મીનાં ફૂલડાંઓ ગુંથી-ગુંથીને ઘરને ખૂણે સાચવનારો નહિ પણ ખોખે ભરીને જગતની વચ્ચે જ વેરનારો હોય છે.

પણ આવા લક્ષ્મીનંદનો તો ‘સો લાખનમેં એક’ જેવાજ હોય છે ને ?

સોનાની ચાવી વડે આ દુનિયામાં ઘણાંય તાળાંઓ ઉઘાડી શકાય છે એ સાચી વાત, છતાંય એવાં સાચવણાંઓનોયે તોટો ક્યાં છે જેની કમાનો ફેરવવાને માટે ગિચારી એ કુંચી પણ નિષ્ફળ નીવડે છે ?

જગતની સફળ યાત્રાનો ઈર્ષ્યો લક્ષ્મીનંદનોએ લીધેલો નથી. લીધો હોત તો ‘વીરો’ ની નામાવલિઓમાં તેઓનાં નામો અજવા-ગિયાનાં ચાંદરડાંઓની પેઠે ઓછાંજ અને વેરવિખેર શા સાફ દેખાત ?

પૈસાનો તરાપો

પૈસાને તરાપે તરેલાઓના કરતાં એ તરાપા સાથે જાતે ડૂબીને બીજાઓને પણ ડૂબાડનારાઓની સંખ્યાનો હિસાબ હોત તો ?

ખરેખર, પોતાની જાતનો તેજસ્વી ઝગમગાટ જગત પર પાથરવાને માટે પૈસાનાં વલખાં મારવાની તલભાર પણ આવશ્યકતા નથી. ધર્મસંસ્થાપકો, સંસારસુધારકો અને રાજધુરંધરો—ઇતિહાસની

આરસીમાં ભૂતકાળની જે મહાન વ્યક્તિઓની પ્રતિમાઓ આજે પણ ચળકી રહી છે એ વ્યક્તિઓ ધનવાન હતી કે અકિંચન હતી ?

આ વાતના ગર્ભમાં રહેલા સલનો સાક્ષાત્કાર કરીને આ જગતના 'યુદ્ધિમાન ભિખારી'ઓ જે 'સોનાનાં પૂતળાં'એને ચરણે વંદના માંડવાનું માંડી વાળે તો અરધી ઘડીમાંજ પૈસાની જૂદી પ્રતિષ્ઠાના ભુક્કા ઉડે ને આપણી આસપાસના લક્ષ્મીપુત્રોને પોતાનાં ખરાં સ્થાનનું ભાન આવે. મૂર્ચ્છિત ધનવાનોને જગાડવાનો ધોરી માર્ગ આના સિવાય બીજો નથી.

કાળનો ચક્રોળ

ચક્રોળે ચઢેલી દુનિયા જમાનાના સબ્જડ આંચકાઓનો આજે સ્વાદ ચાખે છે. ગઈ કાલનાં ઘણાંયે 'સૂત્રો' પર કાળની કાંડી પડી છે. જૂની આંખો નવીન ચિત્રો સામે ચક્કર વક્કર થાય છે. જૂની રીતે છવવા માગનારાઓને નવી થતી દુનિયા ઘડીવારને માટે પણ સાંખી રહેવાનો નકાર ભણે છે. ત્યારે જગતની સત્યાનાશી નોતરનાર લેભાગુ લક્ષ્મીપુત્રો આપણી દુનિયાને હવે કેમ અને ક્યાંથી પાલવશે ?

આમ છે એટલે પૈસાની પ્રતિષ્ઠામાં પૂજો મૂક્યા સિવાય આપણો આરો નથી, ઉદ્ધાર નથી.

આ કથન લાગે છે એટલું ઘાતકી નથી, દેખાય છે એટલું ભયંકર પણ નથી.

અંતને છેડે તો માનવસ્વભાવ બધી બાબતોને 'પ્રતિષ્ઠા'નાં જાખડાંમાં જ જોડે છે ને ?

ગઈ કાલે ગુલામીની 'પ્રતિષ્ઠા' હતી એટલે ગુલામો પણ ઉંચે માથે ચાલવામાં મોજ માનતા. એ 'પ્રતિષ્ઠા' પડી ભાંગી, ને ગુલામો ખળભળવા લાગ્યા.

નજીકના ભૂતકાળમાંજ પરદેશી વસ્ત્રોની અને લલકાભર્યાં શણગારોની 'પ્રતિષ્ઠા' હતી. એ 'પ્રતિષ્ઠા' પર છીણી મૂકાઈ ને હડકાયાં-ઓની પેઠે પરદેશી વસ્ત્રો આર્યાવર્તના માનવકુળનો ધૂતકાર પામ્યાં.

રૂઢિઓની પણ ત્યારે 'પ્રતિષ્ઠા' તૂટી છે ત્યારે તેની પાછળનું પીઠબળ પણ ભૂખરા પથ્થરની ઝીણી રજની પેઠે જરાક વારમાંજ પડી ભાગ્યું છે.

પ્રતિષ્ઠાનું પાંદડું

'પ્રતિષ્ઠા'નું પાંદડું ખસી જવાને કારણે કેટલાનાં નસીબ ફૂટી ગયાં છે ? 'પ્રતિષ્ઠા'ના ભંગાર તળે કેટલા બધા મહારથીઓ ચગદાઈ ગયા છે ? 'પ્રતિષ્ઠા'નાં અટકણુ સિવાય કેટલાં બધાં મહારાજ્યો પણ ભાંગી છટકીને ભુક્કા બન્યાં છે ?

સૌ કોઈ લક્ષ્મીવાન બને એ બનવાનું નથી. ધનવાનોની ખોપરી સવળી રહે એ સંભવતું ચે નથી. લક્ષ્મીનાં આચરણુ રૂડાં રહેશે એમ

મનાતુંયે નથી.

એટલે સારાથે જગતને દઝાડી અને બાળી રહેલી સોનાની ઝાળ ફારવાનો એકમાત્ર ઉપાય લક્ષ્મીની 'પ્રતિષ્ઠા'ના નિકંદનમાં જ વસી રહ્યો છે.

માનવીઓનું માનસ ફેરો ! પૈસાની પ્રતિષ્ઠા તૂટે ! અને આ જગતનાં અનેકવિધ દુઃખદરદોનો અંત આવે !

(તા. ૨૯-૧૦-૩૨ના "મુંબઈ સમાચાર"ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

૭૦-આંધળાને આંખ

(લેખક:-શ્રી. ગિરિજાશંકર બધેકા)

અંધકારનો ઉપાય પ્રકાશ છે. લાખો મણુ અંધારું એક નાનો સરખો દીવો દૂર કરે છે.

અજ્ઞાનનો ઉપાય જ્ઞાન છે. અનેકવિધ અજ્ઞાન જ્ઞાનનું એક કિરણ દૂર કરે છે.

અંધારામાં રોગો વધે છે, બદી વધે છે, વિનાશ વધે છે. એવુંજ અજ્ઞાનમાં છે. અજ્ઞાન રોગોનું, બદીનું અને પરિણામે વિનાશનું મૂળ છે.

અંધારામાં માણસ અટવાઈ જઈ કેદ અને છે, અંધારામાં તે આંધળો અને છે, અંધારું માણસને ગુંગળાવી મારી નાખી શકે છે.

એમજ અજ્ઞાનનું છે. અજ્ઞાનમાં માણસ ગુલામ અને છે. પર-તંત્રતા અજ્ઞાનને આધારેજ ટકે છે. અજ્ઞાની અને આંધળો સરખા છે. અજ્ઞાન એ મનની શક્તિનો અંધાપો છે. અજ્ઞાન એ આત્માનો ગુંગળાટ છે.

આંધળાને આંખો આપવી એ પુણ્યકાર્ય છે.

આંધળાને આંખો આપવી એ મહત્ત્વ કાર્ય છે.

એમજ અજ્ઞાનીને જ્ઞાન આપવાનું છે.

માણસ આજે દેખતો ન હોય ને કાલે દેખતો થાય ત્યારે તે પોતાને ધન્ય ધન્ય માને છે. તેની કાર્યશક્તિ, કાર્યપ્રદેશ ખૂબ ખૂબ વધી પડે છે. તેનામાં નવું જીવન આવે છે.

એમજ અજ્ઞાનીને જે જ્ઞાન લેવાનો માર્ગ મળે તો તે ભાગ્ય-શાળી અને છે. તેની શક્તિમાં ઝોર વધારો થાય છે. તેના જીવનમાં નવો પ્રાણ સંચરે છે. તેનો નવો જન્મ થાય છે.

આપણે ત્યાં આંધળા છે તેના કરતાં વધારે અજ્ઞાની એટલે અભણ છે. પથરો લેવા જતાં કદાચ પથરો ન જડે, પણ અભણ

શૌધતાં એકને બદલે બે જડે તેમ છે. અભણ માણસ બિચારો અપંગ છે. તે હિસાબકિતાબમાં બગાળર સમજતો નથી. તેને ગામનો વાણિયો છેતરી શકે છે. તે દુનિયામાં શું ચાલે છે તેનું જ્ઞાન ગપ-ગોળાઓ ઉપરથી માત્ર મેળવે છે. છાપું કે ચોપડી તેને મન ધોળા ઉપર કાળા ડાઘા છે. અભણને ભણતરની કિંમત નથી. અભણ પોતાનાં બાળકોને નિશાળે મોકલવાની કિંમત સમજી શકતો નથી. અભણ આંધળો રહે છે, ને તેનાં બાળકોને પણ તે આંધળાં રાખે છે.

દુનિયાના મોટા મોટા દેશોએ જોયું કે નિરક્ષરતા એ એક ભયંકર એવો પ્રત્નરોગ છે. નિરક્ષરતા ઘણાં નાનાં મોટાં દેશોનું મૂળ છે. એટલેજ ચીન, રશિયા, અમેરિકાએ નિરક્ષરતા સામે મોટું યુદ્ધ આદર્યું ને નિરક્ષરતાને મૂળમાંથી ઉખેડી નાખી તળીએથી ઝાટકી કાઢી.

અમેરિકાની એક સ્ટીવટ^૧ નામની બાઈને દુઃખી અને અભણ અમેરિકનોના અજ્ઞાન માટે લાગી આવ્યું. તેણે તેમને સહેલથી ભણાવવાની યુક્તિ કાઢી. સેંકડો લોકો અજ્ઞવાળી રાતે ભણવા આવ્યાં. એ. બી. સી. ડી. થી માંડીને તેઓ ચોપડીઓ વાંચતાં શીખ્યાં. પુસ્તકોની અંદર રહેલ જ્ઞાનનાં તેઓ માલીક બન્યાં. તેઓ મનથી બળવાન થયાં. અમેરિકામાં આ બાઈના કાર્યની વાત ફેલાઈ. આખા અમેરિકાના નિરક્ષરોના રોગ ટાળવાનું કામ રાજ્યે ઉપાડ્યું અને પ્રેસિડેન્ટ હુવરે જાહેર કર્યું કે ૧૯૩૦ની આખરમાં અમેરિકામાં એક પણ અભણ માણસ ન જોઈએ. આજે અમેરિકામાંથી અંધકાર ચાલ્યો ગયો છે. બહાર વીજળીની બત્તીઓથી રાતે પણ દિવસ ઉગે છે. અંદર અક્ષરજ્ઞાનની બત્તી વડે મનમાં અજ્ઞવાળું થયું છે.

રશિયાની સરકારે મૃત્યુનું કે આપણે ત્યાં નિરક્ષર ન જોઈએ. અને એકે એક ઘરડો અને જુવાન, સ્ત્રી અને પુરુષ વાંચતો લખતો થઈ ગયો. રશિયા એક વખત નિરક્ષરતાનું ધામ હતું. આજે રશિયામાં અક્ષરજ્ઞાનનો આંકડો ઉંચે ચડી ગયો છે. બ્યારે નિરક્ષરતા હતી ત્યારે રાજસત્તાનું સામ્રાજ્ય ટકતું હતું. આજે સાક્ષરતા છે. આજે સાક્ષર-ભણેલી પ્રજા પોતાનું રાજ્યતંત્ર ચલાવે છે.

ચીનની વાત પણ જાણીતી છે. એક જુવાનને મજૂરોના અજ્ઞાનની વાત ખટકી: ‘બિચારાઓને કાગળ લખતાં પણ ન આવડે? ખાનગી કાગળો બીજા પાસે વંચાવવા પડે?’ તેણે જુડો ઉપાડ્યો. જુવાનોને અને જુવાન હૃદયના ચીનને તેણે અજ્ઞાનની સામેની લડતમાં નોતર્યું અને જુવાનોએ ચીનની નિરક્ષરતા હાંકી કાઢી.

પણ હિંદ વિષે કોઈને પડી છે?

કરોડો અભણ હિંદી ભાઈઓ માટે શું કરીશું? એની આંખે પાટોજ આંધી રાખીશું કે તેનાં પડળ ખોલીશું?

નથી લાગતું કે આપણી અવદશા અજ્ઞાનને લીધે પણ મોટે

ભાગે છે. આપણી ગુલામી ને આપણે ભણેલા, જ્ઞાનસંપન્ન, જગત-ની પ્રગતિને જાણનારા હોત, તો આટલી બધી ટકી શકત ખરી ? શું અજ્ઞાન ઉપરજ આપણા ઉપર દેશ દેશના લોકોએ પોતાનાં રાજ્યોની ઇમારત નથી ચણી ? શું હજી પણ અજ્ઞાન પ્રજ્વળના ગેર-લાભે વેપારવણજ અને રાજકાળે નથી ચાલી રહ્યાં ? ભૂખમરો અને અભણપણું એ જોજ અશક્તિઓ આપણને બાંધી રહી છે, આપણ-ને મૃત્યુ તરફ ધસરડી રહી છે.

ત્યારે આપણે પણ નિરક્ષરતા દૂર કરવા 'શું કરશું ? આપણા-માં જીવાનો નથીજ શું ? આપણામાં એકાદ ચીનાનું, એકાદ રશિ-યનનું, એકાદ અમેરિકન બાઇનું નેમ નથી શું ? શું આપણે દરેકે દરેક સમજી જણ નિરક્ષરતા સામે મહાન વિગ્રહ ન આદરીએ ? 'કેમ શીખવવું' એની મુશ્કેલી આપણને નહિ નડે. 'કેમ શીખવવું' એ નામની ચોપડી આપણે દક્ષિણમૂર્તિ ભવનમાંથી મેળવી શકીએ છીએ. એ પુસ્તક વિના મૂલ્યે મળે છે. એક અભણ લઈને કે અનેક અભણ લઈને આપણે શીખવવા બેસી જઈ શકીએ. ફક્ત એકજ કલાક રોજ શીખવીએ તો દોઢ મહિને અભણ માણસ ભણતો-વાંચતો થઈ જાય છે. આંધળો દેખતો થઈ જાય છે. નિરક્ષર સાક્ષર થશે. ફક્ત રોજની એકજ કલાકની મહેનત અને અજ્ઞાનરૂપી અધ-કારને મિટાવવાનો રસ્તો ખુલી જાય છે.

આપણી પાછળ સરકાર નથી. આપણી પાછળ પ્રજાસંઘ નથી. આપણે અત્યારે અસ્તવ્યસ્ત દશામાં છીએ; છતાં આપણામાં હજી પ્રાણ છે, હજી જીવવાની આશા અને શક્તિ છે. આપણે એક એક જણ બીજાને શીખવવા મંડીએ; તેને અધારામાંથી પ્રકાશમાં લાવીએ.

શહેરમાં અભણ છે, ગામડામાં અભણ છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં અભણ પડેલા છે. જરાક અવકાશ ટાઢીએ, જરાક શ્રમ લઈએ તો વિના ખર્ચે બહુ કરી શકીશું.

આમાં કોને હાંક પાડવી અને કોને ન પાડવી ?

ભણું કરવાનો સૌને સરખો હક્ક છે. સૌને થોડું થોડું કરે તો પણ ટીપે ટીપે સરોવર ભરાય ને કાંકરે કાંકરે પાળ બંધાય.

અક્ષરજ્ઞાનની યોજના આપ, અક્ષરજ્ઞાન કાર્યાલય, દ. મૂ. ભુવન, ભાવનગર-એ સરનામેથી મંગાવી લેશો, જોઈ જશો અને ઉપયોગ કરશો.

આપણા દેશ અર્થે, ભાઈઓના કલ્યાણ અર્થે આપણે સૌ કંઈ ને કંઈ કરીને જીવનને ધન્ય કરીએ.

(તા. ૧૫-૮-૩૧ ના "સૌરાષ્ટ્ર"માંથી)

૭૧-ભારતનો કંગાલ છેડત

(લેખક:-શ્રી. શાન્તિકુમાર પંડ્યા)

લૂ ઝરે અંગાર વરસે, ધોત્ર ધીખી એ ધરતી;
 સૂકી ધરણી તોડે, તાપે આંખડી તણખા ઝરતી.
 મળે ના ભાખરી ખાવા
 ખેડુતના હાલ શા આવા.

બારે મેઘની ઘેર ગર્જના, ચોદિશ વીજ ચમકતી;
 વરસે છોતે અખંડ ધારે, ધરણી જલ ભીંજવતી.
 અવિચલ નિશ્ચય તહારા,
 તહોયે આજે અન્ન ઉધારા.

વસવા નહાતું ખોરડું, ભોજનથાળે લૂખા ભાત;
 ઘેનુ ધણુ ઘેરી સાચવવા, અખંડ હોમી તહારી જાત.
 ગણી ના ભૂખની વેળા,
 બાલુડાના સાથ ના સેવ્યા.

ખેતર રૂની ચાદર તહારે, સૂવા સેજ ન સારી;
 અઢળક રૂના ઢગલા ભૂંડા! તહોયે ભોંય પથારી.
 ઉધાડી વસ્ત્ર વિના કાયા,
 દૂર્બળ દેહ ન ઢંકાયા.

ઉપા ન દીડી ના સન્ધ્યા મીડી, ન દીડી સૂર્ય-પગલી;
 ભૂમિને રસપસ કરવા, ભરી ના આઘે ડગલી.
 કણુકણુ રૂઢીર રેડયાં,
 જીવન અમૃત નીચોબ્યાં.

ગોરસ ઉભરે બારણે તહારે, ધમ્મર વલુણાં ગાળે;
 બાળને લૂખી ભાખરી દેતાં, હૈયું તહાઈ લાળે!
 ભૂખે ગાત્ર ધવાયાં,
 મહોતના સાદ સુણાયા.

તું જગનો પિતા પાલક, ના જગને તહારી પરવા;
 ધનિકોના ભંડાર ભરાવે, શું દેશે સાચે મરવા ?
 છેલો શ્વાસ લેતા,
 મૂડી એક કણ ન દેતા.

(“ નવયુગ ” માસિકના એક અંકમાંથી)

૭૨-હિન્દીઓ અને ઇરાનીઓ: આર્યોના બે ફણગા

ઇરા-યુરોપીઅનેને મન હિંદુઓના વેદ અને ઇરાનીઓનો અવસ્તા—સેમીતીક જાતિના તોરાહ સરખા છે. આ સર્વે આખી દુનિયામાં સૌથી જૂનાં ધર્મપુસ્તકો છે. હિંદુઓ અને ઇરાનીઓ બંને પોતાને આર્યન કહેવડાવતા. આર્યન શબ્દનો અર્થ ઉમદા થાય છે. આપણે ઋગ્વેદમાં વાંચીએ છીએ કે હિંદુઓ સિંધુ અને પંજાબમાંથી ઉતરી આવી દેશના મૂળ વતનીઓ સાથે લડયા અને તેમને ‘દાસ’ કહેવા લાગ્યા. દાસનો અર્થ ગુલામ કે શત્રુ થાય છે અને પોતાને તેમનાથી ઓળખાવવા માટે તેઓએ આ શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો હતો.

આર્યન

હેરોડોટસ (૭.૬૨) પાસેથી આપણે જે માહિતી મેળવી શકીએ છીએ તે પ્રમાણે ઇસ્વીસન પૂર્વે આઠમી સદી પહેલાં મીડીઆવાસીઓએ ઇરાન જામ પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું અને સામાન્ય રીતે તેમને આર્યન કહેવામાં આવતા. એક મેનીઅનના મહાન રાજા હેરીઅસ જે ઇસ્વીસન પૂર્વે છઠી સદીમાં ખ્યાતિમાં આવ્યો તે દક્ષિણ ઇરાનમાં પોતાના નકસે-રસ્તમ નામના શિલાલેખમાં બહુજ મગજબીથી કહે છે કે “હું, મહાન રાજા, રાજાઓનો રાજા, મહાન રાજ્યો અને જાતિઓનો રાજા, આ મહાન અને વિસ્તીર્ણ પ્રદેશનો રાજા, આખા મેનીઅન, વીસ્તરપ (હીસ્તરપ) એક ઇરાનીનો પુત્ર હેરીઅસ છું. હું એક આર્યન છું, હું એક આર્યપુત્ર છું.”

હિંદુઓથી છૂટા પડીને ઇરાનીઓએ પોતાે છતેલા પ્રદેશનું નામ અધર્ધાન રાખ્યું, જે આજે ઇરાન કહેવાય છે. થોડાં (૫૫૦) વર્ષ પહેલાં તેનો ખરો ઉચ્ચાર ‘એરાન’ હતો. અધર્ધાન દેશ અને તેની પ્રજા અધર્ધા જેને સંસ્કૃતમાં પણ આર્ય કહેવામાં આવે છે તેનો અવસ્તામાં ઘણી વખત ઉલ્લેખ કરવામાં આવે છે. દાખલા તરીકે ગયા મારેતાન જેને ઇરાની ભાષામાં ‘કયુ માસ’ કહેવામાં આવે છે અને અવસ્તા પ્રમાણે તે સેમીતીક ધર્મમાં આદમ છે તેવી રીતે પહેલો માણસ છે. તેનો ક્વર્કદીન યાજ્ઞન ૮૭ મા પારેગ્રાહમાં એવી રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે કે “અહુરમઝદ પાસેથી જ્ઞાન સાંભળવામાં ગયો મર્દ પહેલો માણસ હતો. તેનામાંથી અહુરમઝદે ઇરાનીઅન એટલે કે અધર્ધાન જાતિ અને તેનાં મૂળ બીજ ઉત્પન્ન કર્યાં.”

વેદ અને અવસ્તા

હિંદુઓ અને ઇરાનીઅનોને લગતી આપણી ઊંડી શોધખોળથી વેદ અને અવસ્તાનાં સૌથી જૂનાં લખાણોમાં આપણને આ બંને જાતિઓની ભાષાઓમાં, ધર્મમાં, વિચારોની શ્રેણીમાં અને રીતરિવાજોમાં વધુ અને વધુ મળતાપણું લાગે છે. આમ આ બંને

પ્રજ્ઞ એક જાતિમાંથી ઉતરી આવી છે. તેઓ પહેલાં, એકજ પ્રદેશમાં રહેતી હતી. તેઓની એકજ ભાષા હતી. ધર્મ અને ચારિત્ર પણ એકજ હતાં, એમ માનવામાં કંઈ પણ શંકાને સ્થાન રહેતું નથી. અવસ્તા ભાષા અને વેદની ભાષા વચ્ચે માત્ર બોલીનોજ ફરક છે, જે ફરક અવસ્તામાં અને ક્યુનીફોર્મ વચ્ચે પણ રહેલો છે. ઇસ્વીસન પૂર્વે એકસો વર્ષ પહેલાં સ્ટેમોએ ભૂગોળમાં લખ્યું છે કે બધી આર્યન ભાષાઓ એકજ હતી, માત્ર બોલીમાં થોડો ફેર હતો.

અવસ્તાના અભ્યાસમાં પ્રમાણભૂત ગણાતા મહુમ મહાન જર્મન રૅડ્ફોર્ડ માર્થોલોને એ અવસ્તાની અને સંસ્કૃતની ભાષાનો નિકટ સંબંધ બતાવવા માટે યરન ૧૦ (પારેબ્રાફ ૮) માંથી એક વાક્ય લીધું છે, જે અવસ્તાનાં લખાણોનું એક અગત્યનું અંગ છે, અને જેનો સંસ્કૃતમાં શબ્દશઃ અનુવાદ કરવામાં આવ્યો છે.

અવસ્તા વાક્યનો અર્થ થાય છે કે “જે માણસો નાનાં બચ્ચાં-ઓની માફક હોમને ભોગ આપે છે તેને હોમ રૂઝ અને સારી તળિયત બક્ષે છે.”

ભાષાનો સંબંધ

બેશક જે આપણી પાસે સંસ્કૃત સાહિત્ય મોટા પ્રમાણમાં ન હોત તો મહાદાયશીન સાહિત્ય (ઝોરોસ્ત્રીઅન ધર્મ)નો એક ભાગ બહુ ગુચવણવાળો બનત. એક ફ્રેંચ રૅડ્ફોર્ડ બર્નોઈ સંસ્કૃતનો ઉપ-યોગ લઈને અવસ્તા વશનો અનુવાદ કર્યો છે, જેમાં ગાથાઓ જે સૌથી અધરામાં અધરો ભાગ છે તેનો પણ સમાવેશ થઈ જાય છે. ત્યારબાદ, સંસ્કૃતના પ્રકાશથી અવસ્તાનો અભ્યાસ શાસ્ત્રીય પાયા પર કરવામાં આવ્યો. શબ્દોક્તિના શાસ્ત્રની યુરોપીયન પ્રગતિ-માંથી અને હિંદના પ્રાચીન જ્ઞાનની શોધખોળમાંથી અવસ્તાના ભાગ ધીમે ધીમે પ્રકાશમાં આવવા લાગ્યા.

અવસ્તાની પહલવી દીકાને ‘ઝાંદ’ કહેવામાં આવે છે. આ પહેલાંથી ચાલી આવતી દીકા છે અને શબ્દોક્તિના શાસ્ત્ર મુજબ કરવામાં આવતી દીકા કરતાં ઓછી વિશ્વાસપાત્ર છે તોપણ, આ પહલવી દીકા અવસ્તાને સમજવાની એક ચાવી છે અને અવસ્તાના કેટલાક પેરેબ્રાફોનું પૂરતું જ્ઞાન કરવા માટે તે ચોક્કસ જરૂરી માર્ગદર્શક છે. એ પણ જણાવવું જરૂરનું છે કે અવસ્તેસન ભાષા જેના પરની દીકા સેસેનીઅન વખતમાં લખાઈ હતી તે તે વખતે ભુલાઈ ગઈ હતી. સેસેનીઅન કાળના દીકાકારોને પવિત્ર ગ્રંથોની આવડતી આવતી દીકા પરથી સંતોષ માનવાનો હતો. ગાથાના અપ-વાદ સિવાય માત્ર શબ્દનો ખરો અર્થ મેળવવા ખાતરજ નહિ પણ અવસ્તાની વસ્તુ જાણવા માટે પણ આપણને સંસ્કૃત ભાષાની જરૂર પડે છે. પછી અવસ્તાનો વર્ગ પણ છે, જેની વસ્તુઓ જાણવા માટે

આપણને વેદ અને પ્રખ્યાત વીરરસ કથા મહાભારતનો આશ્રય લેવો પડે છે. અવસ્તા અને સંસ્કૃતમાં કેટલાક દેવોનાં અને વીર પુરુષોનાં નામ પણ એકજ છે.

પવિત્ર વારસો

એ પણ શક વિતાની વાત છે કે વેદના અભ્યાસીને પોતાની શોધખોળ માટે ઇરાની લખાણોનો આશ્રય લેવો પડે છે. પૂર્વ ભાષાઓની શોધખોળ મુજબ વેદનો એક ભાગ ઇરાનીઅન ભૂમિ પર લખાયો છે અને કેટલાક ઋષિઓ (વેદના ગાનારામાં) ઇરાનીઅન હતા અને આ ગાયનોમાંના ઘણાખરા ઇરાનીઅન તત્ત્વવાળા છે. અવસ્તા અને વેદ બે આર્યન ભાષાઓનાં લખાણો છે. હજારો વર્ષ પછી આજે પણ આપણે આપણાં પ્રખ્યાત પૂર્વજોની લાગણી અને વિચારો સમજી શકીએ છીએ. આ બંને પુસ્તકો છેલ્લી સદીઓની રાજનીતિ અને અર્થશાસ્ત્રથી તદ્દન મુક્ત રહી છે અને તે પ્રાચીન ઇરાનીઓ અને હિંદીઓના સંબંધનો પવિત્ર વારસારૂપ બન્યા છે.

જુદા થવાનાં કારણો

હિંદીઓ અને ઇરાનીઓ પૂર્વે કદ જગ્યાએ સાથે વસતા હતા અને એકબીજાથી ક્યારે છૂટા પડ્યા તે આજે આપણે ચોકસાઈથી કહી શકીએ નહિ. હું આ બાબતનો હિલેષ કરીશ નહિ અને એમ કહી માત્ર માન્યતાઓમાં વખત વીતાવીશ નહિ. કેટલાક ઇતિહાસકારો ધારે છે કે પવિત્ર ઝરથુસ્ત્ર અને તેનો નવો ધર્મ હિંદીઓ અને ઇરાનીઓને છૂટા પાડવાના કારણભૂત બન્યો. આવી બીન-પાયાદાર વાત પર આપણે લક્ષ દેવું ન જોઈએ. બેશક, એ ખરું છે કે જુદા પડીને ઇરાનીઓ ઇરાનમાં વસ્યા. બાદ પેગંબર ઝરથુસ્ત્ર આગળ આવ્યા.

આબોહવાનાં પરિણામ

અવસ્તા અને વેદનાં પુસ્તકો જોવાથી આપણને ખબર પડે છે કે દરેક સ્થાનમાં ઇરાનીઓ અને હિંદીઓ વચ્ચે સરખાપણું દીસે છે. પણ જ્યારે આપણે તે વખત પછીનો ઇતિહાસ જોઈએ તો આપણને આ બે પ્રજાઓના ચારિત્ર વચ્ચે ફરક લાગે છે. આ તફાવત આ બંને પ્રજા જે દેશમાં વસવા લાગી તેની આબોહવાને આભારી ગણી શકાય. સિંધુના કાંઠા પર અને પંજાબમાં આવ્યા બાદ હિંદુઓએ ધીમે ધીમે આખું હિંદ હાથમાં લીધું. તેઓનાં નિવાસની જગ્યા બહુ ગરમ, સંપૂર્ણ પાણીવાળી અને બહુ ફળદ્રુપ હતી અને તેથી પોતાની જરૂરિયાતો મેળવવા માટે તેમને બહુ કામ કરવું પડતું નહોતું. આ પુષ્કળતાના અને આરામના પ્રદેશમાં તેઓ તર્કશાસ્ત્રીઓ બન્યા.

ખીજી બાજુએ ઇરાનીઓ, જેઓ ચોક્કસ મામુદ્યા અને જક-

સાર્વેસ-સનદર્શી વગેરેના મેદાનમાં જઈ વસ્યા અને ધીમે ધીમે ધરાન-ના ઉચ્ચ પ્રદેશ પર વસવા લાગ્યા, તેઓનો પ્રદેશ સૂકો અને પાણી વિનાનો હતો. તેઓને ગરમ ઉનાળાનો અને બહુજ ઠંડા શિયાળાનો સામનો કરવો પડતો હતો. પોતાના નિભાવ માટે તેમને સખ્ત મહેનત કરવાની જરૂર હતી. અને સખ્ત મહેનત અને કુદરતની પ્રતિકૂળતાથી તેઓ સારા લડવૈયા બન્યા. જીવનની આ મૂંઝવણે તેમને લડાયક અને દૃઢ બનાવ્યા. ધરાનીઓની મદાનગી દૃઢતા અને મોટા પ્રમાણના દેશ પર તેમની સત્તાના કારણરૂપ તેમનાં કઠિન દેશની સ્થિતિને ગણી શકાય.

‘હિંદ’નો ઉલ્લેખ

હિંદીઓ જ્યાં જ્યાં તેઓ જતા ગયા તે તે પ્રદેશને આર્યાવર્ત કહેતા ગયા. તેઓએ આપેલું ‘બીજું’ નામ ભારતવર્ષ અથવા તો ભારત ભૂમિ છે. હિંદને આજે હિંદ કે હિંદુસ્તાન કહેવામાં આવે છે તે ધરાનીઓએ તે દેશને આપેલા નામ પરથી લેવાયું છે. અવસ્તામાં ચાર જગ્યાએ આપણે ‘હિંદ’નો ઉલ્લેખ થતા જોઈએ છીએ. મહાન ડેરિયસે પોતાના શિલાલેખ નકશે રસ્તમમાં પોતે સર કરેલા દેશનો ઉલ્લેખ કરતાં સંસ્કૃત નામ ‘સિંધુ’નો ઉલ્લેખ કર્યો છે, જે નામથી આજે પણ આ નદી ઓળખાય છે. સિંધુ નદીની આસપાસ વસ્યા બાદ હિંદીઓ પંજબ અને ગંગાના પ્રદેશ પર ગયા. આ આખા પ્રદેશને ધરાનીઓ ‘હિંદ’ નામથી ઓળખવા લાગ્યા. આજે પણ આપણા હિંદુભાઈઓએ એ નામ ટકાવી રાખ્યું છે. દુકમાં, અવસ્તા અને વેદ એ બંને આપણી બંને જાતિની પ્રાચીન એકતાના પુરાવા છે.

અવસ્તામાં હિંદ વિષે થતા ઉલ્લેખના પારેગ્રાફ અત્રે રજૂ કરવા ઉપયોગી થઈ પડશે. વેન્દીદાદના પહેલા પ્રકરણમાં સોળ દેશનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેમાંનો એક દેશ હિંદ પણ છે. આ પ્રકરણનો ૧૮ મો પારેગ્રાફ નીચે મુજબ છે:—“જે પંદર સુંદર દેશો મેં અહુરમઝદે ઉત્પન્ન કર્યા તેમાંનો સાતમો દેશ હિંદ છે. પણ નુકસાનકર્તા અંગ્ર-મન્યુએ વિરોધમાં ત્યાં અકુદરતી ઋતુકાળ અને તાપ ઉત્પન્ન કર્યા. દેખીતી રીતે અવસ્તાનો શબ્દ સપ્ત-હિંદુ એ સંસ્કૃત શબ્દ સપ્ત-સિંધ એટલે કે સિંધુના પ્રદેશ સરખો છે. બીજો ઘણે ઠેકાણે પણ હિંદનો ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે.

મારે ઘણું કહેવાનું છે, પણ આજને માટે તો આટલું બસ છે. છેવટે હું ધરાનીઓ અને હિંદીઓ વચ્ચે બ્રાતૃભાવ ઉત્પન્ન થાય તેવી પ્રાર્થના કરું છું.

(તા. ૨૩-૬-૩૩ના “પ્રજામિત્ર કેસરી”માંથી)

૭૩-ગામડાંમાં સાચો સુધારો

(લેખક: શ્રી. જીવસિંહ હમીરસિંહ રાણા)

હિંદની જનતાનો મોટો ભાગ ગામડાંમાં વસે છે અને ખેતીજ તેમનો મુખ્ય ધંધો છે. આ દશામાં શહેરો કરતાં ગામડાં તરફ ઓછું ધ્યાન આપવું યા બિલકુલ ન આપવું એ તુકસાનકારક ગણાય. આજ-કાલ આપણા દેશમાં ગામડાંના લોકોને પેટપૂર ઉપાર્જન કરવામાં મદદગાર કેટલા ગૃહઉદ્યોગો અને ઉગવણીના પ્રચાર માટે દેશમાં બે-ચાર નિશાળો મિશનરીઓ તરફથી ખોલવામાં આવી છે તેમાં અને તેની મારફત થતા કાર્યનું વિવરણ તેમના તરફથી પ્રસિદ્ધ થતું રહે છે, તે દરેક આશ્ચર્ય સુધારાના હિમાયતીઓએ જોઈ જવું ઘટે છે.

પંજબ પ્રાંતના ગુડગાંવ જીલ્લાના ડેપુટી કમિશ્નર મિ. બેને પણ આ દિશામાં કંઈક કયું છે. અને એ દિશામાં ખીજઓને માર્ગદર્શક થઈ પડે તે અર્થે પોતાના એ પ્રયોગોનો રિપોર્ટ પણ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

સાધારણ જનવર્ગ પણ આજકાલ પોતાની ઉન્નતિ અર્થે ઉદ્યોગ કરવામાં કંઈક રસ લેવા લાગ્યો છે. તે વખતે બનારસના ૨૫૦ બાપુ શિવમોહન લાલે લખેલી કેટલીક સૂચનાઓ આ નીચે આપવામાં આવે છે. આશા છે કે વાચકો તેનો લાભ ઉઠાવશે.

૧-શારીરિક વ્યાયામને માટે દરેક ગામમાં અખાડા ખોલવામાં આવે અને તેનો દરેક જણ લાભ લે. સાથે સાથે દક્ષિણમાં આવેલા ઔધ રેલ્વે પોતાના રાજ્યમાં દાખલ કરેલા સૂર્યનમસ્કાર પણ અખાડાઓના ચાલકોએ પોતાને ત્યાં દાખલ કરવા જોઈએ.

૨-સામુદાયિક પ્રાર્થનાઓ અને ભજનોનો રિવાજ પણ દાખલ કરવો જોઈએ.

૩-દરેક ગામે એકાદ રાત્રિશાળા પણ ચલાવવી જોઈએ અને ત્યાં નાતજાતના ભેદભાવ સિવાય અત્યંતજનવર્ગને પણ અક્ષરજ્ઞાન મળવું જોઈએ.

૪-સામુદાયિક રૂપે ગામની ખેતીવાડીનું રક્ષણ ગામલોકો વારાબાંધીને કરે.

૫-તમામ જાતના ટંટા-ફિસાદ પંચાયતો મુરફતેજ પતાવાય.

૬-દરેક ગામમાં યા બે ચાર ગામ મળીને સહકારી પેઢીઓ ખોલવામાં આવે.

૭-ગામની જમીનમાં ઉછરેલાં કે ઉછરાવેલાં ઝાડોને વારાફરતી ગામના લોકોએ પાણી પાવું જોઈએ.

૮-વરસાદમાં નવીન ઝાડો રોપવામાં આવે.

૯-સ્થળે સ્થળે દિવેલા વાવવા બેઠાએ કે જેને પ્રતાપે ખેતીના બીજ પાકને જતુંઓથી નુકસાન ન થાય તેમજ તેના બીજનો પણ ઉપયોગ થાય.

૧૦-ખાતર માટે ઉકરડાના ખાડા કરવા બેઠાએ અને વખતો-વખત તેના પર રસ્તાની ધૂળ કે મટાકું ઢાંકવું બેઠાએ.

૧૧-મરેલાં દોરોનાં ઢાડકાં ખેતરોમાંજ દાટવાં બેઠાએ.

૧૨-જે ગામોમાં પાણી રહે તેવું તળાવ હોય ત્યાં સિંધાડાંના વેલા રોપી તેની ઉપજ લેવી બેઠાએ.

૧૩-સહકારી પેઢીઓ મારફત બીજ વેચાતું લેવામાં આવે અને બીજે પાક પણ તેની મારફતેજ વેચવામાં આવે તો ફાયદો થાય.

૧૪-જે ગામોમાં તળાવ સૂકાઈ જતાં હોય તેમાંથી તળવું મટાકું ખોદીને ખેતરોમાં નાખવું બેઠાએ.

૧૫-જે લોકો બગદારીઓ ભાડે ફેરવતા હોય તેમના તે કાર્યમાં મદદ કરવી બેઠાએ; અને સહકારી પેઢીઓએ તેમને મળજીત બગદારીદવા નાણાં ધીરવાં બેઠાએ.

૧૬-ઘરકામમાં અથવા નાહવાધોવામાં સ્ત્રીઓ તેમજ બાળકો ગામની આબુઆબુના ખાડાઓમાંના પાણીનો ઉપયોગ ન કરે તે માટે તે ખાડાઓ પૂરી નાખવા બેઠાએ.

૧૭-ગામમાં ગમે ત્યાં આડાઅવળી ઉગેલી નકામી વનસ્પતિઓ ખાદી કાઢી નાખવી બેઠાએ.

૧૮-ગામડાંમાં પ્રથમ જેવો એકતાનો ભાવ હતો, જેમકે બ્રાહ્મણ પણ વ્રહ્મ ચમાર અથવા લંગીને કાકા કહેતાં શરમાતો નહોતો, તેવો ભાવ પેદા કરવાનો પ્રયત્ન કરવો બેઠાએ.

૧૯-જે ધંધાઓમાં વિશેષ નાણાં રોકવાની જરૂર પડતી નથી, તેવા જેમકે કાંતવું વણવું, દોરડાં ભાગવાં, તેલની ઘાણીઓ વગેરે ધંધાઓ ગામડામાં વધારવા બેઠાએ.

ઉપરોક્ત વાતો એવી નથી કે જેને કેળવાયલો યુવક અમલમાં મૂકતાં શરમાય. જે તે તેનો અમલ કરવા માટે તો ઉમેદવારી કે નોકરી કરતાં લોકસેવાની સાથે પોતાનું અને પોતાનાં બાલબચ્ચાંનું ભરણપોષણ ખુશીથી કરી શકે. આ વાતો એવી છે કે જેમાં સરકારી મદદની જરૂર નથી પડતી, પરંતુ સરકાર પણ આવાં કામોમાં ઘણી સહાય કરી શકે છે.

ટૂંકામાં, આમસુધારણામાં સ્વચ્છતાનું શિક્ષણ, ઔપધ વગેરેની વહેંચણી, સાર્વજનિક શિક્ષણ, રસ્તાઓ અને સડકોની દુરસ્તી, નાનાં નાનાં ખેતરોનું એકીકરણ, નાના અથડાઓની પતાવટ, ગામઉપજનો ગામડાંના સુખ ખાતર ઉપયોગ વગેરે કામો ગામદષ્ટિએજ થવાં જરૂરનાં છે.

(આગસ્ટ-૧૯૩૩ ના “યુવક”માંથી)

૭૪-જરૂર હાથ ધોજો !

(લેખક:-શ્રી. આપાલાલ ગ. વૈદ, હાંસોટ)

હું અંકલેશ્વરથી ટ્રેનમાં બેસીને વડોદરા જતો હતો. ભરૂચ સ્ટેશને એક સ્વચ્છ વસ્ત્ર પહેરેલો પુરુષ મારા ડબ્બામાં આવ્યો અને મારી સાથે બેઠો.

હમણાં જાન્યુની મોસમ છે. દરેક સ્ટેશને જાન્યુ વેચાય છે. લોકો તે લઇને હોંસે ખાય છે. મારી પાસે બેઠેલા પેલા ભાઈએ એક શેર જાન્યુ વેચાતાં લીધાં અને એક પછી એક ખાવા માંડ્યાં. ઈળિયા ગાડીની બહાર નાખવા જોઈએ એટલું એ ભાઈ જાણતા ન હતા.

એ ભાઈ આવી રીતે જાન્યુ ખાવા લાગ્યા એટલે મારા મનમાં અનેક વિચારો સફૂરવા લાગ્યા. આ લોકોને કેવી રીતે સમજાવું કે ધોવા વિના જાન્યુ ન ખવાય ? કંઈ પણ મોંમાં મૂકતા પહેલાં તે સ્વચ્છ છે કે અસ્વચ્છ છે તેની પરીક્ષા કરતાં આપણે ક્યારે શીખીશું ?

જાન્યુની સ્થિતિ જોઈ ધું તો ઉપર માખો બમણતી હોય છે. વેચનારાના હાથ ગંદા હોય છે. એનાં ત્રાજવાં પણ એટલાંજ ગંદાં હોય છે. આવાં જાન્યુ લેવાં અને તે જરા પણ સફાઈ વિના મોંમાં મૂકવાં ! એ જાન્યુ સાથે કેટલાંયે જાન્યુ તેના મોંમાં જતાં હશે. રેલ્વેવાળા આવા લોકોને આવી ખરાબ રીતે ખાદ્ય પદાર્થો વેચવા દે છે એ પણ આ અજ્ઞાન દેશમાંજ નભાવી લેવાય છે.

છટોલાથી એક ખીજ પાટીદાર ભાઈ ડબ્બામાં આવ્યા. બરાબર મારી સામે બેઠા. તે ભાઈ આર્યસમાજીસ્ટ હતા એ તેમની વાતો ઉપરથી લાગતું હતું. આ ભાઈને દાદર હોવી જોઈએ; કારણકે તે વારંવાર ગુપ્ત ભાગ ખજવાળતા હતા. વરણામા સ્ટેશને બારીમાંથી ડોકું બહાર કાઢી પાણીવાળાને ખૂમ પાડી અને જમણા હાથે લોટો ઉંચો કરી ડબ્બો હાથે હોંકે લગાડી પાણી પીવા માંડ્યું. હું કમકમી ઉઠ્યો.

વારંવાર જે માણસ દાદર ખજવાળતો હોય તેણે પાણી પીતા પહેલાં હાથ ધોવા જોઈએ, એ સાદી વાતનું ભાન નથી. અને આ તો વૈદિક સંસ્કૃતિના અભિમાની આર્યસમાજ ભાઈની વાત છે ! તો પછી દુબળા, ભીલ, કોળી ઇત્યાદિ પછાત કોમોનું તો પૂછવાનુંજ શું હોય ?

મેં એકાદ સ્થળે વાંચ્યું છે કે મોટેસોરી પોતાનાં બાળકોને વારંવાર હાથ ધોઇને સાફ રાખવાની ખૂબ ચીવટથી ટેવ પાડે છે. કોઈ પણ વસ્તુ મોંમાં મૂકતા પહેલાં હાથ ધોવો જોઈએ એ સંસ્કાર બચપણથીજ જો પડે તો અનેક વ્યાધિઓમાંથી બચી જવાય એમ છે.

બંગાળાના શિષ્ટ વર્ગમાં મેં જોયું છે કે એ લોકો કંઈ પણ ખાતા અગાઉ હાથ ધોવે છે અને ખાદ્યપદાર્થ(ફળ વગેરે)ને બરાબર ધોઈ નાખે છે. જે વાસણમાં ફળ કાપવાનું હોય છે તે અને ચપ્પુ પણ બરાબર સાફ કર્યા બાદજ તે ફળ કાપે છે. આપણે અહીં ચુસ્ત ગણાતા વૈષ્ણવોમાં પણ આ ટેવ નથી. સારા પૈસાદાર કુટુંબોમાં આ ટેવ નથી. આપણા ડોક્ટરો અને વૈદ્યોને પણ આ ટેવ નથી પડી એમ હું અનુભવથી કહી શકું છું.

ઘર આગળ કે બહાર ગમે ત્યાં આપણે હોઠએ પરંતુ ખાતા પહેલાં હાથ બરાબર ધોઈને સાફ કરવાજ નોંધએ. ફળ વગેરે જે હોય તે બરાબર ધોઈને સાફ કરવાં નોંધએ. ચપ્પુ પણ ધોઈ નાખવું નોંધએ. આ સાદી ટેવ જો આપણા જીવનમાં દૈન્યથી થઈ જાય તો કેવું સાફ ? ખોર, રાયણ, જાંબુ, કેરી, સકરેટ્ટી, ચીકુ વગેરે આપણે ધોયા વિના મોંમાં મૂકીએ છીએ. એ ચીજોને સાફ વાસણમાં રવચ્છ પાણીથી ધોઈને નેશો તો કેટલો કચરો નીકળે છે તે જાણીશો. ફળ ગમે તેવી જગોમાં, ગમે તેવા હાથે પડેલાં અને ચઢેલાં હોય છે. ઉપર માખીઓ ગણગણતી હોય છે. અને માનવસમાજનો જે મોટામાં મોટો કોઈ દુશ્મન હોય તો આ નાની દેખાતી જીવલેણ માખીજ છે. મળ ઉપર બેસીને તે આવી હોય તો મળનાં દુષ્ટ જીવાણુઓ તે પોતાના બારીક પગો સાથે ચોંટાડી લાવેલી હોય છે. આ બધાં અદૃશ્ય જંતુઓ કેટલાયે ભયંકર રોગો પોતાની સાથે લાવે છે એવું આપણને ક્યાં ભાન છે !

ગામડાંમાં કામ કરનારા ભાઈઓ આ સાદી વાતનો ઝુંપડે ઝુંપડે પ્રચાર કરે તો કેવું સાફ ! ચઢા-ખીડીના ગેરફાયદા વર્ણવવા કરતાં હાથ ધોવાના ફાયદા વર્ણવવા વધુ લાભપ્રદ છે. પ્રત્યેક ઘરમાં એક એક બોડ મારી આવવું નોંધએ: “હાથ ધોયા વિના ખાવાની વસ્તુને રખે અડતા.” “ફળને બરાબર ધોયા પછી ખાઓ.” “ખાવાનાં વાસણ, શાક સમારવાની છરી વા ચપ્પુ બધું બરાબર સાફ રાખો.”

(ઓગસ્ટ-૧૯૩૩ ના “યુવક”માંથી)

૭૫-મંદિરો કે પાપાચારના અખાડા ?

હિંદુ ધર્મે આત્માસુધારણા માટે મંદિરો બાંધ્યાં, એ મંદિરો ઉધાડાં રાખવા માટે દેવોની મૂર્તિઓ પધરાવી, એ મૂર્તિઓની પૂજા માટે પૂજારીઓ નીમ્યા, એ પૂજારીઓના પોપણુ માટે દાન આપ્યાં અને આ બધું સનાતન ધર્મની જિજ્ઞાસાથી લોકોએ આપ્યા કયું. કાળે કરી એકે વસ્તુ સ્થિર ન રહી; સગવડો અને સલામતી મળતાં મહામંદિરો વધ્યાં અને એ વધ્યાં એટલે ધર્મની ડાળીઓ વધી. કોઇએ પુષ્ટિ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો, કોઇએ સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો, કોઇએ દેવી સંપ્રદાય સ્થાપ્યો, કોઇએ રામાનંદી ઉભો કર્યો. કોઇએ મેલડી, ચામુંડા અને શિકોતરના પૂજકોનો સંપ્રદાય ઉભો કર્યો અને પછી તો ચતુર અને ડાહ્યા ગણાતા યુઝર્ગ ધર્મોદ્યોએ પોતાતું ટંદુ જોરમાં દોડાવવા માંડ્યું.

એ ટંદુ ખૂબ જોરમાં દોડયાજ કરતું; એની દોડ વધતીજ ચાલી. એના ઉપર સ્વારી કરનાર મુસાફરેય થાકીને ગબડી ગયો. એ ટંદુ સમજવા લાગ્યું કે દિલ્હી હવે દૂર નથી. આ કાળજૂનો ઇતિહાસ કંઈ જોટા નથી.

હવે આપણે જરા આગળ ચાલીએ. એ ધર્મના ઇન્તરદારોએ લોકોને ધર્મના નામે નશો કરાવ્યો. પોપલીલાઓ શરૂ કરી, પરલોકમાં સ્વર્ગ મળવાની વાત કરી. એટલે એની પાછળ પાછળ માનવપ્રાણી ખેંચાવા માંડ્યું. એના ખેંચાણમાં આજનો માનવસમાજ પોતાની જાત ભૂલ્યો, પોતાની વ્યક્તિસ્વતંત્રતા ભૂલ્યો, પોતાની ઉન્નતિ ભૂલ્યો અને એ ભૂલનો ભોગ આજે આપણી ભારતની સ્ત્રીશક્તિ થઈ રહી છે.

પોપલીલાનાં પ્રકરણો હવે ઇતિહાસના ચોપડે લખાવા માંડ્યાં છે. કોઇ નહિ કલ્પે તેવી બિનાઓ બનવા માંડી છે. અંબર (કચ્છ) ની આ વાત છે. અંબરના રામસખી મંદિરના મહાંતનો પૂજારી નંદલાલ ૨૧ વર્ષની કુમારી સંતોક સાથે વ્યભિચાર કરે છે. ધોળે દિવસે એ મંદિરમાં પોપલીલાઓ ચાલે છે. એ કર્મકુટિલ મેલાની અનીતિથી સંતોકને ગર્ભ રહે છે, અને એ ગર્ભ પડાવવા માટે સંતોકને ક્યાંની ક્યાંયે ભટકવું પડે છે. આ બિના ખરેખર આપણું અંધઃપતન જાહેર કરે છે. ક્યાં ધર્મ સામે જેહાદ પોકારતી ૭ વર્ષની નીડર કુમારીબાલા અને ક્યાં આજની આપણી ૨૧ વર્ષની સંતોક ?

પણ દોષ આપણો છે. હિંદુ સમાજની આંખે દેખાતું છતાં પાટા બાંધ્યા છે. પોતે ભૂખે મરવા છતાં મંદિરોમાં જઈ નાખી આવે છે. પોતાને પહેરવાનાં વસ્ત્ર નહિ હોવા છતાં રેશમી ધાગાઓ પહેરાવી આવે છે, અને એ રીતે મંદિરોના મહાંતોની લાલસાઓ પૂરી પાડે

છે. અને આ રીતે અધર્મને માર્ગે વિચરતા સાધુઓને પાપનો દર-વાળો કુંચી લઈ ખુલ્લો કરી આપે છે. ન્યાં આટલી સગવડ મળતી હોય, દરરોજ મિષ્ટાન્ન ને માદક પદાર્થો આરોગાતા હોય, ત્યાં બિચારા એ ચેલાઓ વ્યભિચાર ન કરે તો બીજું શું કરે ?

પણ આમ આજની પોપલીલાઓ ચાલ્યા કરે, એ આજના યૌવનને ભરકાંડે ઉભેલા જવાંમદ્થી કેમ જોવાશે ? આજના યુવકો અને સમાજસુધારકો ન્યાં ન્યાં આવા બનાવો બને ત્યાં લાં એ પોપલીલાઓની ખબર લઈ નાખે, ઉત્સાહના ઉમળકે ધમધમ કરતા આગળ દોડી જાય. એવી પોપલીલાઓ સામે આંખમાંથી અગ્નિ ઝરે તેવી આંખ કાઢે, આત્માના ઉભરાતા ઉત્સાહે પ્રાંતે પ્રાંતના સીમાડા ખૂંદી વળે, ડેર ડેર એવા સામે અહિંકાર ઉઠાવે, એવાં મંદિરો ઉપર રેડ લઈ જઈ કબજો લે, એવાં મંદિરોને ભલે જોઈએ તો તાળાં વાસે, ભલે જોઈએ તો એના ઉપર ચોટ્ટીપહેરા ગોંડવી દે, ગમે તે કરે; પણ ધર્મના ઝોડા હેઠળ, ધર્મની માયામળો પાછળ, પોપલીલા કે વ્યભિચારીઓના અખાડા ચાલુ રહે એ સ્થિતિ આજના નવજીવાનોને માટે અસહ્ય છે, એ માટે અંજરના જીવાનો જંગે ચઢ્યા અને અમે ઇચ્છીએ છીએ તેવો જાહેર પોકાર થયો.

આ કાળે કલંક અંજરના રામસખી મંદિરના મહંતથી ન જોવાયું. મંદિર અને મહંતની એમાં આખરની વાત હતી એટલે ચેલાને પાપે એ મહંતે અશીષુ ખાધ આ લોકમાંથી પરસોડે જવાનું પસંદ કર્યું. શો રહ્યાજો આત્મવિકાસ ! અમે તો કહીએ છીએ કે આ પણ એક બીજી ભૂલજ છે. જે ખરેખર મહંત આધ્યાત્મિક જીવન જીવનારા હોત તો ચેલાને કર્મે પોતે અશીષુ ખાવાની કાંઈ જરૂર નહોતી; પણ અમે તો માનીએ છીએ કે એમાંય કાંઈ છૂપો ભેદ હશે. બાકી આમ આપઘાત કરવા જેવું કશુંજ નહોતું. અમે હજી પણ જણાવીએ છીએ કે આવા આપઘાતો ભલે થાય તો થવા દો; એથી કાંઈ સ્વર્ગ ઉંચું જવાનું નથી. પણ હિન્દુ સમાજે ભક્તિના બહાના હેઠળ વેવલાપણું તજવાની જરૂર છે.

(ઑગસ્ટ-૧૯૩૩ ના “યુવક” માસિકના તંત્રીની નોંધ)

૭૬-કલિયુગના ધર્મો, ધર્માચાર્યો અને સાધુસંતો

(લેખક:-શ્રી. રામભાઈ રાઠોડભાઈ ધાધવ).

પૂર્વકાળમાં બ્રાહ્મણોનું શું સ્થાન હતું ?

“સર્વસ્વં બ્રાહ્મણસ્યેદં યત્કિંચિદ્ જગતીગતમ્”

સંસારમાં જે કંઈ છે તેનો માલીક બ્રાહ્મણ છે, બીજા બધા તેમની દયાથીજ તેનો ઉપભોગ કરે છે. બ્રાહ્મણ મૂર્તિમંત ધર્મ મનાતો અને તેનો જન્મ ધર્મસંરક્ષણાર્થેજ થતો; તેમજ તે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓનો ઇશ્વર ગણાતો. વળી પૂર્વેના બ્રાહ્મણોમાં બીજા વર્ણો કરતાં જ્ઞાન, તપ વગેરે વિશેષ હતાં; તેઓની પ્રકૃતિમાં વધારે સાત્ત્વિકતા હતી, તેઓ વેદાધ્યયન વગેરે નિયમો તથા અગ્નિહોત્ર વગેરેનું પાલન કરતા અને બીજાને કરાવતા. આથીજ તેઓ સર્વ-શ્રેષ્ઠ મનાતા. જ્યાં બ્રાહ્મણોમાં બીજા વર્ણો કરતાં આ વિશેષતાઓ નથી હોતી ત્યાં બ્રાહ્મણત્વ પણ હોઈ શકતું નથી. મનુ મહારાજ કહે છે કે: “જે માણસ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મવા છતાં વેદનો અભ્યાસ કરતો નથી અને સંધ્યાદિ નિત્યકર્મોનું નિયમપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરતો નથી તે શૂદ્ર જ છે.” મહાભારતના શાંતિપર્વમાં કહેલ છે કે “સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અદૂરતા, શરમ, કરુણા અને તપ, એ ગુણો જેનામાં દેખાઈ આવે, તે બ્રાહ્મણ છે. શૂદ્રના કુળમાં જન્મેલા કોઈ પુરુષમાં આ ગુણો જણાય તો તે શૂદ્ર નહિ પણ બ્રાહ્મણજ છે. અને જે બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મેલા પુરુષમાં આ ગુણોનો અભાવ હોય તો તે બ્રાહ્મણ નહિ પણ શૂદ્ર જ છે.” વળી શાંતિપર્વમાં પુરોહિત વિષે કહેલ છે કે-“સત્યવાદીપણું, અહિંસા, તપ, સરળતા, ધર્મ અને દ્વેષનો અભાવ, નિરભિમાનીપણું, યોગ્ય શરમ, સહનશીલતા, મનો-નિગ્રહ અને શાંતિ, એ ગુણો જેનામાં હોય તેને પુરોહિત કહે છે.”

બ્રાહ્મણોનાં કર્તવ્યો

જનસમાજમાં સત્ય જ્ઞાનનો પ્રચાર કરી શાંતિના ઉપાયો યોજવા; સર્વ વર્ણોની આજીવિકાના ઉપાયો જાણી તેમને ખતાવવા અને પોતાના કર્તવ્યમાં તત્પર રહેવું; ભણવું-ભણાવવું; શાસ્ત્રો સાંભળવાં-સંભળાવવાં; યજ્ઞ કરવા-કરાવવા; દાન દેવું અને જરૂર વખતે થોડું લેવું; સ્વસન્માનની રૃદ્ધિ ન રાખવી; પરદ્રોહી ન બનવું; દુઃખમાં પણ અગ્રિય બોલી કોપનું દિલ ન દુઃખવવું; ધનધાન્યનો બહુ સંગ્રહ ન રાખવો; આત્મભોગ આપી ધર્મનું રક્ષણ કરવું; વગેરે બ્રાહ્મણોનાં અનેક કર્તવ્યો અને ધર્મો હતા અને તે પ્રમાણે પૂર્વે તેઓ તેનું યથાર્થ રીતે પાલન કરતા અને તેથીજ તેઓ દુનિયાની ઉપર પરમાત્માના પ્રતિનિધિઓ લેખાતા અને અન્ય વર્ણો

તેમને પૂજતા. બ્રાહ્મણો સ્વધર્મો, સ્વકર્મો અને સ્વકર્તવ્યો ભૂલ્યા એટલે તેમની પ્રતિષ્ઠામાં સ્વાભાવિક રીતે ઘટાડો થયો અને જન-સમાજની તેમના તરફની પૂજ્યતામાં પણ ઘટાડો થયો. પરિણામે તે ભૂતકાળની સર્વોત્તમ જાતિને અત્યારે ભિક્ષા પણ કોઈ આપતું નથી. સ્વધર્મ ભૂલ્યાથી કેવી મહાન અવનતિ !

સાધુ-સંતો સંન્યાસીઓ વગેરે

બ્રાહ્મણો કરતાં આ લોકોએ સમાજને અધિક નુકસાન કર્યું છે. બ્રાહ્મણો તો પોતે બગડીને બેસી રહ્યા પરંતુ આ ઢોંગી સાધુ-સંતોએ તો જનતાને પણ બગડવાનું ઉત્તેજન આપ્યું.

સાધુ કોણ થાય છે ?

મારા ધારવા પ્રમાણે તો સાધુ થવાનાં નીચેનાં ચાર કારણો જણાય છે:-

(૧) આ માધિક સંસારને અસાર જાણી તેના ઉપરથી પ્રીતિ ઉઠાડી, જીવનમુક્ત થવા માટે પરમાત્માની અનન્ય ભાવથી ભક્તિ કરવી; સમાજનાં સુખશાંતિ, નીતિ અને ધર્મનો પ્રચાર કરવો, નિઃસ્વૃહી અને સ્વાર્થત્યાગી થવું. આ સાધુ થવાનાં ખરાં, ઉત્તમ અને સ્તુત્ય કારણો છે. જેમ સ્વપ્ના માંહેની સૃષ્ટિરચના જાગૃતિમાં લાગે છે તેવું તેને જગત લાગે છે; તેને પોતાનું સ્વરૂપ નિરાકાર લાગે છે; જગત તેને વળગતું નથી; તે જગતને વળગતો નથી. સિદ્ધની અંતરની સ્થિતિ અચળ, નિરાકાર હોય છે.

અક્રોધવૈરાગ્યાજિતેન્દ્રિયત્વં ક્ષમાદયાશાંતિ જનપ્રિયત્વં ।

નિર્ભોભદાતા મયશોકહર્તા જ્ઞાનસ્ય ચિહ્ને દશ લક્ષણાનિ ॥

આ ખરા સાધુનાં દશ લક્ષણોનો જેનામાં વાસ છે; જે રજેગુણ તમોગુણથી રહિત સત્વશીલ હોય છે; જન્મ, જરા અને મૃત્યુના દુઃખને ગણકારતો નથી; કોઈનો દ્વેષ કરતો નથી, તેમ કોઈના ઉપર પ્રેમ પણ કરતો નથી; નિવૃત્તિ કે પ્રવૃત્તિની પણ ઈચ્છા કરતો નથી; ઉદાસીનની પેઠે જગતમાં વિચરે છે; પશ્ચરને અને કાંચનને સમાન ગણે છે; સ્તુતિ વા નિંદાની પરવા રાખતો નથી; મિત્ર અને શત્રુને સમાન ગણે છે; ઇન્દ્રિયોના વિષયો ઉપર વૈરાગ્ય રાખે છે વગેરે ખરા સંતનાં લક્ષણો છે. આ સંતો પૂર્વજન્મના અધુરા યોગીઓ જ હોય છે.

(૨) બીજા નંબરના સાધુઓ ગૃહસ્થાશ્રમની વિટંબણાઓ અને સાંસારિક દુઃખો સહન નહિ કરી શકવાથી સાધુ થઈ ગયા હોય છે. આ લોકો સંસારનો દુઃખદાયક અનુભવ થયા પછી તેને અસાર અને નાશવંત જાણી તેનો ત્યાગ કરે છે. તેઓના વૈરાગ્યમાં પણ અમુક સાંસારિકપણોનો બેળસેળ હોય છે. આવા સંતોનાં અનેક મંડળો છે અને તેમની રચના દેખીતી સાંસારિક છે. તેઓને સત્તા,

આડંબર, જર, જમીન, મકાનો, ગાડી વાડી, નોકર ચાકરો વગેરે સાંસારિક સાધનો વગર ચાલતું નથી.

(૩) ત્રીજા નંબરના સાધુઓ “અશક્તિમાન મહેતુ સાધુ”ઓ હોય છે. કાંઈ કામ કરવાની નિર્બળતાને લઈને તેઓ સાધુ થઈ ગય છે. મહાત્મા તુલસીદાસજીના કહેવા પ્રમાણે “નારી મુઠ્ઠા ધર સંપત નાસી, મુંડ મુંડાય ભયે સંન્યાસી” એની માફક બધું પરવાર્યા પછી ‘ગેર ભાગ્યાનો ભેર’ એની માફક ભગવાં કરી બોમ્બ બોમ્બ કરતા ચાલી નીકળે છે. આવા સાધુ ગૃહસ્થાશ્રમ પહેલાં કે પછી પણ સાધુ થાય છે. સાધુતાનો અર્થ જાણ્યા વગર નિર્ભાલ્યતાએ થયેલા આ કહેવાતા સ્વાંગી સાધુઓ દુનિયાને ભારરૂપ થઈ દેશને બોળરૂપ બની સર્વને નિર્ધન અને કંગાલ બનાવે છે. આ લોકો ઈશ્વરભક્તિ કે તેના રહસ્યના જ્ઞાનથી બિલકુલ અજાત હોય છે. લોકોને છેતરવા જ શરીરે ભરમ ચોળી, મોટી મોટી માળાઓના હારડા પહેરી, મુખથી જ રામનામ લઈ બગલાઓની પેઠે સ્વાર્થ માટે ધ્યાન ધરે છે. કવિ છોટમ કહે છે કે:-

‘ભાવ વિના તે ભક્તિ શાની, ભક્તિ વિના શું જ્ઞાન જ્ઞેને,
જ્ઞાન વિના તે ગુરુજન શાનો, તે શું દેશે બોધ જ્ઞેને.
મન વશ નહિ તે તપ પણ શાનું, શીલ વિના શું સ્નાન જ્ઞેને;
સદ્ગુણ નહિ તે સાધુ શાનો, તૃષ્ણા ત્યાં શો ત્યાગ જ્ઞેને.”

(૪) ચોથા નંબરના સાધુઓ ફક્ત તેઓની દુષ્ટ વૃત્તિઓ પોષવા અને તેમાં અતુટ્કળતા મેળવવા ભગવા સ્વાંગ નીચેના ઠગ, ધૂર્ત, ચોર, વ્યભિચારી અને અપરાધી લોકો હોય છે. દુનિયાને ફટીરી સ્વાંગથી છેતરવાના ઇરાદાથીજ સાધુ થયેલા આ દુષ્ટો સમાજને અને ધર્મને ખરેખરા ભયરૂપ છે.

ઉપર વર્ણવેલા ચાર પ્રકારના સાધુઓમાં પહેલા વર્ગના સાધુઓ જગતને કલ્યાણકારી, ગુરુ થવા યોગ્ય અને ધર્મના સ્થંભરૂપ છે. પરંતુ ભારતના ભાગ્યમાં હવે આવા સંતો રહ્યા નથી. ખીજા નંબરના સાધુનું ફીક પ્રમાણ છે પણ તેઓ પોતાનાજ વ્યવસાયમાં રોકાઈ રહી જનસમાજને ધર્મ અને નીતિ તરફ વાળવાને ઉપદેશ આપવાની પ્રવૃત્તિ જોઈએ તેવી હાથ ધરતા નથી. તેથી સાધારણ જનતાને તેઓથી કાંઈ લાભ થતો નથી. બાકી રહ્યા ત્રીજા અને ચોથા નંબરના સાધુઓ. આ લોકો ગાંજે, ભાંગ, તંબાકુ, ચરસ, મદિરા, મિષ્ટાન્નો વગેરેના ઉપભોગ માટે અને ચોરી, લૂંટ, વ્યભિચાર માટે જ સાધુ થયેલા હોય છે. આ ત્રીજા ચોથા નંબરના સાધુઓની સંખ્યા હિંદમાં લાખોની છે. તેઓએ દેશને અને ધર્મને રસાતાળ મૂકી દીધો છે. કવિ શામળ આવા ભેખધારીઓનું વર્ણન કરે છે કે-

“કેટલે લીધા ભેખ, ભીખતા હીડે ભૂખે;
 કેટલે લીધા ભેખ, હેડ હાકેમને દુઃખે;
 કેટલે લીધા ભેખ, રોગ શૈરવની મરળે;
 કેટલે લીધા ભેખ, દુકાળ પડ્યે કે કરળે.”

કેટલાએક મા આપે વેચીઆ, કોઇ તો નાશીને ગયા;
 શામળ કહે શી સગાઇ ત્યાં, બળાતકારે બાવા થયા.”

આવા અનાચારીઓને પાંખવા પોપવા, અન્નવસ્ત્ર આપવા અને તેમને ખરાબ વ્યસનોનાં સાધનો પૂરાં પાડવાં એમાં પુણ્ય હોય જ નહિ. બલ્કે જે કાંઇ અપાય છે તેમાં પાપ જ થાય છે. પરંતુ મહાન હિંદુ જાતિ ફક્ત ભેખને નામે આવા લોકોને આજ સુધી પોપતી આવી છે અને તે ઉત્તેજનના પરિણામે દિનપ્રતિદિન આવી કોટીના સાધુઓની સંખ્યા લોકોમાં વધતી ચાલી છે અને દેશ દુર્દશા અને એકારી તરફ ધસડાતો જાય છે. આવા ધૂર્ત લોકોને પોપવા એ દીવો લઇને અવનતિના કૂવામાં ઉતરવા જેવું થાય છે. પણ જે જાતિનો નાશ નિર્માયો છે ત્યાં બીજો શું ઉપાય ?

આ સાધુઓમાં તંત્રસાધકો પણ ઘણા જોવામાં આવે છે. તંત્ર-સાધકોમાં બે જાત છે. દક્ષિણમાર્ગી અને વામમાર્ગી. દક્ષિણમાર્ગી સાધકો સાત્ત્વિક ભાવપૂર્વક ભગવતીની પૂજા કરી, એકાન્ત ચિત્તે મંત્ર-જપ કરી સિદ્ધાવસ્થા પ્રાપ્ત કરી શકે છે; ન્યારે વામમાર્ગી લોકો મદ્ય, માંસ વગેરે ખાય છે અને તેમનાં કાર્યો-સાધન-રીતરિવાજ તામસી હોય છે. આ વામમાર્ગીઓ પંચમકાર એટલે મદ્ય, માંસ, મત્સ્ય, મુદ્રા અને મૈથુનનો ઉપયોગ કરે છે. તેઓનાં સાધન-કાર્યો-અશ્લીલતાથી પરિપૂર્ણ હોય છે. આ પંથમાં પાટપૂજ, શંખાઢાળ બોળાદાન અને ચરણામૃત એ ઉત્સવો પ્રધાનપદ ભોગવે છે. આ ઉત્સવોમાં અનેક બ્રહ્મચાર્યનું સેવન થાય છે. તેની વિધિઓ સાંભળી માણસોનાં અંતઃકરણો કંપી જાય છે. અનેક ભોળી સ્ત્રીઓનાં ધર્મને નામે શિયળ લૂંટાય છે અને કુટુંબો થાય છે. આવાં તિરસ્કારજનક કાર્યો દ્વારા ધર્મભાવનામાં કયા પ્રકારનું ઉત્તેજન મળે છે ? ફક્ત આ અધોર અને પિશાચી પંથમાં તેના સાધકો પોતાની દુષ્ટ ઇચ્છાઓ જ પરિતૃપ્ત કરે છે. આ સિવાય બીજું કાંઇ નથી.

કેથેલીક પંથના સાધુઓ ધર્મ જ્ઞાન ઉપરાંત, પદાર્થવિજ્ઞાન, રસાયણશાસ્ત્ર, ભાષાજ્ઞાન, ઇતિહાસ વગેરે બાબતો પર કૌલેજોમાં શિક્ષણ આપે છે. માંદા માણસોને ઇરિપતાલમાં પ્રેમપૂર્વક લઇ જઈ સાધ્વીઓ તેમની માવજત કરે છે. આ રીતે તેઓ દેશને ઉપયોગી થઈ ભક્તિનો જનસમાજમાં સંચાર કરે છે અને તેમાં પોતાના આત્માનું પણ કલ્યાણ માને છે; ન્યારે આપણા સાધુઓ દેશ ઉપર ભારરૂપ બની અધર્મનો પ્રચાર કરે છે.

‘મેક્સમૂલર’ જેવા વિદેશી અને વિધર્મી પણ હિંદ દેશને માટે લખી ગયા છે કે “પ્રકૃતિદેવીનો સંપૂર્ણ કૃપાપાત્ર અને તબ્બાકા જેવો, સત્તા અને સૌંદર્યયુક્ત હોઈ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં સર્વોત્તમ શ્રેષ્ઠ દેશ-પૃથ્વીપરનું સ્વર્ગ-મારે શોધવાનું હોય તો હું હિન્દુસ્તાનને જ પ્રથમ પદ આપું. મને જે કદાચ એમ પૂછવામાં આવે કે, વિશ્વમાંના કયા દેશના રહેવાસીઓએ ઈશ્વરદત્ત બક્ષીસોત્રો સંપૂર્ણ વિકાસ કરેલો છે ? તથા મનુષ્યજીવનના અતિ ગૂઢ વિષયો પર અદ્વિતીય મનન કરેલું છે અને તેમાંના કેટલાક પ્રશ્નોના એવા તે કયા સચુક્તિક અને સપ્રમાણ ઉત્તરો આપ્યા છે, કે જે પ્લેટો અને કેન્ટના અભ્યાસક્રોને પણ વિચારવા લાયક છે ? તો હું જવાબ આપું કે, હિન્દુસ્તાન.” એક વખતના આવા હિન્દુસ્તાનને જે તે સ્થાન ફરી વાર આપવું હોય તો ધર્મની તેના યથાર્થ સ્વરૂપમાં પુનઃ સ્થાપના થવી જોઈએ અને સાચા ધર્મપ્રવર્તકો-આગેવાનોએ વર્ણુ અને આશ્રમની પૂર્વ-વ્યવસ્થા અને સંસ્કારો ચાલુ કરી ચારે વર્ણુને સ્વધર્મ-કર્મપરાયણ બનાવી, ધર્મટેકરી અને કર્મોત્સાહી બનાવવા પ્રયત્નશીલ થવું જોઈએ. અને સાધારણ જનસમાજે દરેક-લગવાધારીઓને નહિ પોષતાં તેમાંથી ખરા સંતોને-જોગખી તેમને ગુરુ કરી ધર્મપ્રચારનાં સાધનોની તેમને સગવડ કરી આપવી જોઈએ.

ઉપરના અલ્પમતિ અનુસાર શુભ આશયથી લખાયેલા લેખમાં ધર્મની, ધર્માચાર્યો કે સાધુસંતોની નિંદા કરવાનો લવલેશ પણ આશય નથી. ધર્મને માટે અને ખરા સાધુસંતો માટે મને ઘણું માન અને પૂજ્યભાવ છે, પરંતુ...અત્યારે ધર્મની અને તેના પ્રચારક આગેવાનોની જે હાલત થઈ ગઈ છે અને જે મેં અનુભવી છે અગર તો થોડી ઘણી સૌ કોઈને વિદિત છે તેનું જ મેં મર્યાદિત સ્વરૂપમાં વર્ણુન કરેલું છે તે સુઝ વાચકોએ સમજી મારા ઉપર કોઈ પણ પ્રકારનું દોષારોપણ ન કરવા નમ્ર વિનંતિ છે.

(તા. ૩-૬-૩૩ના “કાઠી રાજપૂત”માંથી)

૭૭-કહે પ્રભુ ! તું ક્યાં ગયો છે ?

(લેખિકા:—શ્રીમતી ગંગાબહેન પટેલ)

અહા ઇશ્વર ! તું ક્યાં છે ? શું આ ગગનચૂમ્બિત મંદિરોમાં તારો વાસ છે ? શું શિશ્વીની કળામાંથી ઉત્પન્ન થયેલી મનુષ્યકલ્પિત આકૃતિઓમાં તું વસ્યો છે ? તારા નામનો સર્વત્ર મહિમા ગવાય છે. ત્યારે તું શું એક મંદિર કે અપાસરામાં, એક મસ્જિદ કે દેવળમાં ભરાય એવો ખરો ? ના, પ્રભુ ! ના. મારી યુદ્ધિ એ સ્વીકારવા ના કહે છે. ત્યારે તું ક્યાં છે ?

કોઇ તને વસ્ત્રો પહેરાવે છે, શણગાર ધરાવે છે, ઉઠાડે છે, નવરાવે છે, જમાડે છે, સુવાડે છે ત્યારે ખરેખર મને મૂંઝવણ થાય છે. અરે ! બારીબારણાં બંધ કરી તને સંતાડી દેવામાં આવે ત્યારે કોને મૂંઝવણ ન થાય ! ખરેખર, હું તો મુંઝાઉંજ છું પ્રભુ ! તારા અલંકાર ચોર ચોરી જાય છે; વળી તને કોઇ અડીને અભડાવી જાય છે એવું સાંભળી મહાબળવાન બાપ—પવિત્ર પિતા ! મને દુઃખ થાય છે. પ્રભુ ! જ્યારે તારી સેવાના ઇન્કારા લેવાય છે, જ્યારે તારે નામે તૈયાર કરેલું પકવ અન્ન પૈસાવાળા જ પામે છે ત્યારે ઓ દયાનિધિ ! ત્યારેજ તારાં ગરીબ બાળકો તારા પ્રસાદરૂપી સૂકા રોટલા માટે ટળવળે છે ! એવું એવું દેખીને મને શંકા થાય છે કે પ્રભુ ! જેને એ પ્રસાદ ધરાવાય છે તે તુંજ છે કે ? નહિ, પ્રભુ ! નહિ ! તું ત્યાં તો નહિજ હોઈ ! જો તું ત્યાં હોઈ તો તારે મન ભેદ કેમ હોય ? તારે તો માથાના કેશથી માંડીને પગના નખ સુધીમાં એક અંગનીજ ભાવના હોય ! અહા ! ત્યારેજ હું શોધું છું કે તું ક્યાં છે ?

પ્રભુ ! તારા નામથી કેટલો કોલાહલ ! કોઇ કહે આ પ્રભુ મારો... અહીં તમારે નહિ આવવું. પાપીઓને પ્રભુ પાસે આવવાનો અધિકાર નથી. તમો નીચ છો... નીચ જાતિથી પ્રભુ છોવાઇ જાય. ઓ ! આવી દીકાઓ સાંભળ્યા પછી—અને આવાં તારાં બાળકોને ધિક્કાર્યા પછી—પણ તું આ સંકુચિત સ્થાનમાં બેસી રહીશ ખરો ? કહે પ્રભુ ! કહે, તું સર્વનો છે કે થોડાક ઇન્કારદારોનો ? તેંજ ગીતામાં કહ્યું છે કે “સર્વ જૂતો મારામાં છે અને હું સર્વમાં છું.” તો આ શું ?

કોઈ કહે મારા પ્રભુ પાસે તમારાથી નહિ અવાય... દૂરથી દર્શન કરો. તો કોઇ કહેશે કે દૂરથી પણ મારો પ્રભુ તારે જોવો નહિ. કોઇ કહેશે કે મારો પ્રભુ તો કેવળ શાન્તિપ્રિય હોઇ શાન્તિમાં જ સૂવે છે, તેની પાસે ગરબડ નહિ કરવી. કોઇ કહેશે કે મારા પ્રભુના મંદિરમાં હજારો મીણબત્તિઓ સળગાવી અંધકાર દૂર કરે છું.

કોઈ કહે મારા પ્રભુ પાસે દીવો લાવવાથી જીવહત્યા થઈ જાય છે તો કોઈ કહેશે અમારા પ્રભુ અગ્નિ ને ચાલુ સુખડ વિના રહેજ નહિ. ત્યારે કેટલાક ગિરિકંદરામાં આહલેક જગાવતા મુક્ત જીવો તારી વિભૂતિમાં નાચી રહે છે. જળ, સ્થળ અને ભૂતમાત્રમાં એ તારી અંખી કરી પૂર્ણ સંતોષમાં મહાલે છે. નાનાં મધુરાં નિર્દોષ બાળકો-ને કોઈ જગ્યા તારા વિના જણાતી ન હોય તેમ તે આનંદકલ્લોલ કરે છે. પણ હું તો નથી મુક્તાત્મા કે નથી કોમળ નિર્દોષ બાળક ! એટલે જ યુદ્ધિનાં વમળો મને સંશયસમુદ્રમાં અથડાવે છે. અને રાત્રિ-દિવસ એજ શોધું છું કે પ્રભુ ! તું ક્યાં છે ? લોકો કહે છે કે તું પરમાર્થી કાર્યોમાં વસે છે. હું શોધવા નીકળી ત્યારે રોગીઓની સારવાર જેવા પરમાર્થી ધામમાં મેં તને શોધ્યો; પણ ત્યાં તો રોગપરીક્ષકોની શ્રીમંતોની સારવાર અને ગરીબો પ્રત્યેની બેદકારી જોઈ હું ત્રાસી ઉઠી.

અનાથગૃહોમાં ગઈ ત્યાં પ્રદર્શન માટેનાં અનાથો અને સંતા-ડવાનાં અનાથો મેં દીઠાં. ત્યાં પણ બેદરદુ પ્રયંત્ર મોળું ફરી વળેલું મેં જોયું. મહામાં ગઈ ત્યાં મહંતની ધનસેવા કરનાર શ્રીમંતો અને રાત્રિદિવસ જાતમહેનત કરી જાત ધસી નાખનાર એ ગરીબોની વચ્ચે મહંતમહારાજની વૃત્તિઓએ મોટો કિલ્લો ઉભો કરેલો હોય એમ જોયું.

ધાર્મિક ક્રોડમાં વિદ્યોપાજ્ઞનાથ ધન માગતા ગરીબોને નિરાશ થતા અને ધનવાન ટ્રસ્ટીઓનાં સગાંઓને અથવા ઓળખીતાઓને આગળ વધતા મેં જોયા. ગરીબોને ધનને અભાવે આત્મઘાત કરતા અને શ્રીમંતોને દેવાળુ કાઢતા મેં જોયા. ન્યાયાસન, ધર્મોસન, વિદ્યા-મંદિર, આરોગ્યગૃહ, જ્ઞાનમંદિર અને ઉદ્યોગમંદિરમાં પણ પ્રભુ ! મેં તને શોધ્યો.

ન્યાં ન્યાં ગઈ ત્યાં ત્યાં તને ઇન્નરે રાખનાર ઇન્નરદારોએ મને મૂંઝવી નાખી. પ્રભુ ! હું નથી માનતી કે તું ખરેજ ખોવાયો છે. તું છે એ વાત હું સ્વીકારું છું. જગન્નિયંતા તને દોરવાનો દંભ કરનારા મને ભૂલાવામાં નાખવા મહેનત કરે છે, તેમાંથી મને રક્ષ, અને કહે તું ક્યાં છે ?

(તા. ૨૯-૧૦-૧૯૩૨ના “મુંબઈ સમાચાર”ના દીપોત્સવી અંકમાંથી)

૭૮-હું નાશ માગું છું.

(લેખક:-શ્રી. રિચર્ડ વાગ્નર)

હું આજની આપણી એ સમાજ-રચનાનો નાશ માગું છું કે જે સમાજ-રચના બાંધવાને માટે સરળચેલી માનવજાતની અંદર પરસ્પર વિરોધી વર્ગો ઉભા કરે છે; જે સખળ અને નિર્બળના વાડા પેદા કરે છે; શ્રીમંત અને મુશ્કેલીસના ભેદભાવોને જન્મ આપે છે, અને જે માનવીઓને વિશિષ્ટ અને અશિષ્ટ બનાવે છે. કેમકે આ જાતનાં વર્ગીકરણ આપણને સૌને સાચેસાચ અભાગી બનાવે છે.

આજના સમાજતંત્રમાં કરોડો માનવીઓ મુઠ્ઠીભર માનવી-ઓની ગુલામી બરદાસ કરે છે, અને એ મુઠ્ઠીભર માનવીઓ પોતાની દોલતની ગુલામી ઉઠાવે છે. હું આજના આવા સમાજ-તંત્રનો નાશ માગું છું.

હું એ તંત્રનો નાશ માગું છું કે જે તંત્ર મજૂરીમાંથી મોજ હરી લે છે, જે તંત્ર મજૂરીને ગુલામી સમી બનાવે છે અને મોજને દુર્ગુણ સમી બનાવે છે. આજના એ તંત્રનો નાશ માગું છું કે જે એક માનવીને જરૂરત કરતાં ખૂબ ઓછું આપીને કંગાલ રાખે છે અને બીજા માનવીને જરૂરત કરતાં ઘણું વધારે આપી ચિંતાતુર બનાવી દે છે.

હું આજના એ સમાજતંત્રની ઇમારતને જમીનદોસ્ત કરવા માગું છું કે જે તંત્ર અર્થહીન ચીજોની પાછળ, મરેલા માણસોની પૂજા પાછળ, માનવજાતની સર્વોત્તમ રચનાશક્તિ વેડફી નાખે છે.

જે તંત્ર માનવજાતના એક ભાગને અર્થહીન ધંધાઓમાં પરોવી રાખે છે; જે તંત્ર લશ્કરી, કારકુની, સદાખોરી, વ્યાજખોરી અને એવાં બીજાં અનેક સુરત કામકાજોની પાછળ, હજારો માનવીઓ પાસે એમની જીવાનીના જોખનું બલિદાન અપાવે છે, અને આ તિરસ્કારયોગ્ય ધંધાઓમાં સામેલ નહિ એવી શેષ માનવજાત પાસે અસંખ્ય મજૂરી કરાવી એમની જીંદગીનો તમામ રસ લૂંટી લે છે: હું એ તંત્રનો નાશ માગું છું.

બલાતકાર, જુકાણું, આંસુ, ગમગીની, ત્રાસ, દુઃખ, કંગાલિયત, દગાખોરી અને ગુન્હેગારીની ઇંટોથી ચણાયેલી, સન્નિપાતના ઓથાર સમી આજના સમાજ-તંત્રની ઇમારતનું નામોનિશાન રદ કરવાની મને તમન્ના છે. એ સમાજતંત્રની એકએક યાદગીરીનો હું નાશ ચાહું છું.

(તા. ૨૫-૩-૧૯૩૩ના “ફૂલછાપ”માંથી)

૭૯-શ્રીરામાનુજાચાર્ય અને અસ્પૃશ્યતા

વિશિષ્ટાદ્વૈતના જગપ્રસિદ્ધ પ્રણેતા શ્રીરામાનુજાચાર્યને તેમના સમકાલીન સનાતનીઓ, માનવી વૃક્ષ પરનું કામળ પાન કહીને સંજો-ધતા હતા. જે જે વેળાએ સમાજમાંના અત્યંત ક્ષુદ્ર પ્રાણીને યાતના આપવામાં આવતી તે તે વેળાએ તે તે યાતનાઓનો પ્રત્યાઘાત તેમના પર થતો અને તેમનું વદન મ્દાન થતું એવું તેમના સમકાલીન લોકોએ જોયું. ન્યારે વૃક્ષના મૂળ ઉપર ઘા પડે છે ત્યારે ટોચ પરનાં કુમળાં પાન પ્રથમ સુકાવા લાગે છે. આ ઉદાહરણ પરથીજ રામાનુ-જાચાર્યને કુમળાં પાનની ઉપમા આપી. વૈષ્ણવ પરંપરામાંના આચાર્યો-નાં જે નમનસ્તોત્રો નિત્યશઃ તેમનાં દેવાલયોમાં બોલવામાં આવે છે તેમાં રામાનુજનું “દયૈકસિંધુ” આવું વૈશિષ્ઠ્યદર્શક વર્ણન કર્યું છે. શુદ્ધ દયાનો સાગર હોવું એ રામાનુજનોજ વિશેષ ગુણ હતો.

આ મહાન આચાર્યનું અંતઃકરણ જેમને આપણે આજ હરિ-જન તરીકે કહીએ છીએ એવા દુર્ભાગી લોકો પરના પ્રેમથી ને દયાથી ઉજળા આવતું એમાં આશ્ચર્ય નથી. આ હરિજનોની પાસે હિંદુસમાજ અત્યંત નિકટની સેવા કરાવી લેવાને તૈયાર છે, પણ જે સમાજજન દ્વેષ આપી શકે છે એવા સામાજિક વ્યવહારના હક્ક તેમને આપવાને સમાજ તૈયાર નથી. સમાજે તેમને લૂંટવા સાડ પોતાના એક ભાગ તરીકે માનવા અને તેમને ઉપયોગી થવાનો પ્રશ્ન નીકળ્યો કે તે સ્વતંત્ર વર્ગ છે એમ કહેવું એ અત્યંત અન્યાયવાળું છે, એમ રામાનુજાચાર્યને ૮૦૦ વર્ષ પહેલાંજ લાગ્યું. મહાત્માજીની પેઠે રામાનુજે પણ અસ્પૃશ્યોને એ સમયે અત્યંત પવિત્ર અને મધુર નામ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. આ વર્ગને તે ‘તિરુકુલમ્’ કહેતા. (તિરુ=શ્રી; કુલ=કુળ) રામાનુજે વૈષ્ણવ સંપ્રદાયી દેવાલયોના ગભારામાં વર્ષમાં કેટલાક દિવસ હરિજનોને પ્રવેશ મળવાની પ્રથા પાડી હતી. આ બિના હિંદુસ્થાનમાં સુવિખ્યાત છે. રામાનુજે આંધેલા મેલકોટના શ્રીનારાયણના દેવાલયમાં હરિજનોને વર્ષમાં ત્રણ દિવસ મંદિરના ગભારામાં આવવા દેવાની રૂઢિ તેમણેજ પાડી. નવ સૈકા પહેલાં એટલે ન્યારે આધુનિક ચળવળનું કાંઈ નામનિશાન પણ નહોતું એવે વખતે તેમને કેટલો પ્રયત્ન વિરોધ થયો હશે, એની કલ્પના કરવા જેવી છે. પણ દુર્દૈવની વાત એ કે, આ સારી, ડહા-પણભરી ને માણસાઈની રૂઢિ કાળાન્તરે પ્રસાર પામવાને બદલે અ-જ્ઞાન તેમજ પૂર્વગ્રહના આધિક્યને લીધે સંકુચિતજ થઈ.

જે આગમોનો આધાર આજસુદ્ધાં સતત પણ દાંભિકપણે આપ-વામાં આવે છે એ આધારને ન ગણકારતાં રામાનુજાચાર્યે શ્રીરંગમ્ના

મોટા દેવાલયમાં એક નવોજ પ્રકાર શરૂ કર્યો. આ દેવળના પાંચમા પ્રાકારની અંદર પાંચમ જાતિના ઉપયોગને સારૂ એક ધ્વજ, એક સભા-મંડપ અને એક બલિપીઠ બાંધવામાં આવ્યું અને તે પાંચમ જાતિ પરના અન્યાય દૂર કરવાની ઇચ્છાના નેત્રના પર દયા દર્શાવવાને જોઈતા ધૈર્યનાં રામાનુજચાર્યના સ્મારક તરીકે માનવામાં આવે છે. ગુરુપરંપરાપ્રભાવ નામના જૂના ગ્રંથમાં રામાનુજચાર્યના ચરિત્ર સંબંધી ને તત્ત્વજ્ઞાન સંબંધી જે સર્વમાન્ય હકીકતો આપવામાં આવી છે એ વર્તમાન હરિજનઉદ્ધારની ચળવળને ઉપયોગી હોવાથી જણાવવી જરૂરની છે.

એક વાર રામાનુજ પોતાના શિષ્યોસહ જતા હતા, રસ્તામાં તેમને એક અત્યંત સ્ત્રી સામી મળી. સાથેના માણસો પૈકી કેટલાક જણે, એ સ્ત્રી દૂર ખસી જાય એટલા સારૂ મોટેથી ઘાંટો પાડ્યો. એ સ્ત્રી હસી પડી અને ચમકનારાં તેજસ્વી નેત્ર વડે બોલી:—

“ ઇશ્વરે પોતાના પવિત્ર ચરણોથી આ પૃથ્વીને મુદ્રિત કરી છે ને માપી છે. તો આખી પૃથ્વી એ તેનું પવિત્ર મંદિર ન કહેવાય કે ? વિદ્વજ્ઞન ! કહે તો, હું ક્યાં અને કેવી રીતે દૂર સરકું ? ”

આ સાંભળતાંજ રામાનુજનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું અને એકાદા વૈષ્ણવ જનની સામે જે પ્રકારના સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરે તે પ્રમાણે નમસ્કાર કરીને બોલ્યા:—

“ દુરભિમાન અને અજ્ઞાન એ સંન્યાસીઓના મનને બ્રષ્ટ કરે છે. વૈષ્ણવ ધર્મનાં જે ચિહ્નો હું મારા શરીર પર ધારણ કરું છું તેઓ ભગિની ! તારા શરીરપર હોવાં વધુ યોગ્ય છે.”

ગાંધીજી અનુયાયીઓની અધોગતિ ન થાય એટલા સારૂ રામાનુજે પોતાના શિષ્યોને જલ્પભિમાન, સંપત્તિનું અભિમાન તેમજ વિદ્વત્તાનું અભિમાન, આ અભિમાનત્રયીની આકૃતથી સાવધ રહેવાનો ઉપદેશ કર્યો છે.

શ્રીરંગમમાં શરૂ કહેવામાં આવતા ભક્તોને બ્રાહ્મણોથી પહેલાં અને બ્રાહ્મણોના કરતાં અધિક માનથી પ્રસાદ મળે એવો શ્રીરામાનુજે રિવાજ પાડ્યો અને હક્ક પ્રસ્થાપિત કર્યો.

રામાનુજચાર્ય ન્યારે વૃદ્ધ ને અશક્ત થયા, ત્યારે કોઈના પણ ખલાનો આધાર લઈ નદી પર સ્નાન કરવા સારૂ નિયમપૂર્વક જતા. સ્નાન કરવા જતી વખતે તે બ્રાહ્મણ શિષ્યના ખલાનો આધાર લેતા ને સ્નાન કરીને આવતી વખતે શરૂ જાતિના શિષ્યના ખલા પર હાથ ટેકવતા. આ બાબતને લીધે સનાતની લોક અત્યંત શરમિંદા બન્યા, અને આચાર્યશ્રીએ અસ્પૃશ્યતાની વિરુદ્ધ આ જે બંડ પોકાયું હતું એને માટે તેમની પદવી કે પ્રતિષ્ઠાનેયે લક્ષમાં ન લેતાં તેમની વિરુદ્ધ ખળભળાટ મચ્યો. “ તેમણે જોઈએ તો સ્નાન કર્યા પહેલાં શરૂનો

સ્પર્શ કરવો; પણ સ્નાન કર્યા પછી બ્રહ્માચારથી દૂર રહેવા સાર તેમણે શ્રદ્ધાના ખલા પર હાથ ન મૂકવો” આવા પ્રકારની તેમની ટીકા હતી. ટીકાનું સ્વરૂપ સમજી લઈ રામાનુજ હસતાં હસતાં તેનાં સ્પષ્ટીકરણાર્થ કહેતા:—

“ જોને તમે શ્રદ્ધા સમજો છો તેના ખલા પર હું સ્નાન કર્યા પછી હાથ મૂકું છું, એનો ઉદ્દેશ મારું ઉચ્ચકુલીન જાત્યભિમાન ધોઈ નાખવું એવોજ છે. આ પરિમાર્જન હું પાણી વડે કરી શકું તેમ નથી.” રામાનુજાયાર્થ બ્રહ્મતાને પાવિત્ર્યનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે સમજતા હતા. એમના આજના અનુયાયીઓની ધર્મધેત્રી માન્યતાના કરતાં એમની માન્યતાને સમજ ક્રેટલી ભિન્ન હતી !

રામાનુજે ઇતર ધર્મગ્રંથોના જોટલોજ આગમોને અધિકાર છે એવું શંકરાચાર્યને અમાન્ય એવા મતનું પ્રતિપાદન કર્યું. ઉદ્દેશ એટલોજ કે, આત્માર્પણના સિદ્ધાંતની પ્રસ્થાપના અત્યંત ઉચ્ચ એવા સિંહાસન પર કરવી અને શ્રદ્ધા તેમજ ભક્તિની વચ્ચે રહેલી ઐક્ય-સંસ્થાપક શક્તિ વર્ણાશ્રમના કરતાં વધુ શ્રેષ્ઠ છે એને માન્યતા આપવી એવો હતો. તેમની મહાનતાનાં પ્રચંડ મોજાઓમાં બધો વિરોધ તણાઈ જતો; પણ ત્યાર પછી આવેલા શિષ્યોએ સુધારણાની વિરુદ્ધ થઈ રહેલા વિરોધનો વેગ જોયો અને પ્રાપ્ત થયેલા યશનો સંગ્રહ કરવા સાર સાવધપણું શીખવવાની અને અત્યંત શીઘ્રતાથી બંધનો તોડી નાખવાની વિરુદ્ધ ઉપદેશ કરવાની શરૂઆત કરી. આ ઉપદેશનો પ્રચાર વધતો ગયો અને પછવાડેથી જે ઝોઝી યોગ્યતાના માણસો આવ્યા તેમને હાથે આ ઉપદેશનો વિપરીત અર્થ થવા લાગ્યો. એજ પ્રમાણે જેમને જાતિનું અભિમાન હતું, તેમણે આ ઉપદેશનું ધાર્મિક હકવાદના અભેદ કિલ્લામાં રૂપાન્તર કર્યું. આ કાર્યમાં નવા-ઓની જૂના કપાલગરાસવાળાઓની સાથે સ્પર્ધા શરૂ થઈ, તેથી આજ આપણને એવું દેખાય છે કે, જેઓ રામાનુજના સોગંદ લે છે અને જેમની ઉત્કટ દયાની બાબતમાં હજી સ્તુતિસ્તોત્રો ગાય છે, તે તેમના ગુરુએ જે લોકોનો સામાજિક દષ્ટિએ ઉદ્ધાર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો, એ લોકોની બાબતમાં દયાશૂન્ય છે. જે રામાનુજાયાર્થ ૯૦૦ વર્ષ પહેલાં અસ્પૃશ્યતાનિવારણની ચળવળના આઘ પુરસ્કર્તા હતા, તે રામાનુજાયાર્થનો અધિકાર જેઓ માને છે—તે પંથને જેઓ અનુસરે છે એવા અનુયાયીઓમાંજ અસ્પૃશ્યતાના કદા શત્રુ છે એ જોઈએ છીએ ત્યારે ઇતિહાસની વક્તા દેખાઈ આવે છે.

(જુલાઈ-૧૯૩૩ ના “ચિત્રમય જગત”માંથી)

૮૦-અસ્પૃશ્યતા

(લેખક:-શ્રી. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ)

આજે મોટામાં મોટા પ્રશ્ન એ છે કે અસ્પૃશ્યતાને કેવી રીતે નિવારવી ? ધણાને થશે કે હું સંસ્કૃત શાસ્ત્રો જાણુ તો જતાં આમાં કેમ ભાગ લઉં છું ?

હું એ જાતિનો છું કે જેમાં આ અસ્પૃશ્યો-હરિજનો સાથે ખેસીને હરિભજન કરનાર એક મહાન ભક્ત થઈ ગયા છે. તમને ખબર છે કે નરસિંહ મહેતા હરિજનોમાં ભળતા, તેમને ઘેર જતા, અને તેમનાં આંગણાઓમાં હરિભજન કરતા. એ નરસિંહ મહેતાની જ્ઞાતિનો હું છું. મહાત્માજીને વૈષ્ણવજનનું જે ભજન અતિપ્રથ છે તે પણ એમનું બનાવેલું છે. નરસિંહ મહેતા સંબંધી એક પ્રસંગ તો તમે જાણુતા હશે. નરસિંહ મહેતાને નાગર નાતે નાતબહાર મૃત્યા હતા; કેમકે તેઓ હરિજનો સાથે ભજન કરતા. ભગવાનની મરજી એવી બની કે એક પ્રસંગે નાતજમણમાં બે બે નાગરો વચ્ચે એક એક હરિજન બેઠેલો નજરે પડ્યો અને એ રીતે આખી નાગર જ્ઞાતિએ ભોજન લીધું. એ જ્ઞાતિનો હું છું. હજી એ સ્થિતિએ તો નથી પહોંચ્યો પરંતુ મારે માટે આ આશ્ચર્યકારક ન ગણાવું જોઈએ.

સંસ્કૃત શાસ્ત્રોનો મેં અભ્યાસ કર્યો તેમાં મેં ચારે તરફ જોયું. તેમાં ચાંડાળ ને શ્વપચોને અસ્પૃશ્ય ગણ્યા છે. પણ આજે તેઓ ક્યાં છે ? મને એક પણ ચાંડાળ કે શ્વપચ જણાતો નથી. વાઃમીકિ રામાયણમાં તેમનું વર્ણન આપેલું છે. જેના કાળા દાંત હોય, લાલ આંખ હોય, રીંછ જેવું જેવું ચામડું હોય, લાંબા ભયંકર વાળ હોય, તે ચાંડાળ કહેવાય. પણ અહીં બેઠેલા હરિજનોના બાળકો મારા છોકરાથી જરાયે ભુદા જણાતા નથી. શ્વપચ એ કહેવાય કે જેઓ કૂતરાં રાંધી ખાતા હોય. કહેવાતા અસ્પૃશ્યોમાં મને એવું કશું દેખાતું નથી. શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલા આ ચાંડાળ ને શ્વપચ લોકો હજી મને મળ્યા નથી. તેઓ જડે તો તેમનો સ્પર્શ ન કરું, પણ તેમને નામે બીજાને તેવા ગણી અન્યાય ન થાય.

હરિજનોને તેથી હું અસ્પૃશ્ય ગણી અન્યાય કરવા ઇચ્છતો નથી. અત્યારે જે થાય છે તે તો જડા માણસને જોઈ શળીએ ચઢાવવા જેવો ન્યાય અપાય છે. આ તો બહુ ભુલમ કહેવાય. શાસ્ત્રો તો ન્યાય-નીતિથી ચાલે. અને તે કારણથી હું માનતો નથી કે કોઈ જાતિ અસ્પૃશ્ય ગણાય. હું માનું છું કે આપણી એકે જાતિ અસ્પૃશ્ય નથી. જૂના વખતમાં એવી જાતિ હતી, પણ હાલ એકે નથી.

અસ્પૃશ્યતા તો કેવળ શાસ્ત્રોથી વિરહ છે. શાસ્ત્રોમાં એવું કશું જ નથી, અને તેથી તે કાઢી નાખવી જોઈએ. આ હું કોઈ પણ

શાસ્ત્રીની બીક કે સંકાય વગર કહું છું. આ વિષયની મને પૂરતી ખાત્રી થઇ ગઇ છે અને ગમે તે શાસ્ત્રીને તે બતાવી શકું એમ છું. તેની સાથે શાસ્ત્રાર્થ કરવા પણ તૈયાર છું. જે શાસ્ત્રમાં આ નથી તો અસ્પૃશ્યો પ્રત્યે આપણું આવું વર્તન કેમ હોઇ શકે ? આપણે જે ભૂલ કરી છે તે તરતજ સુધારવા માંડવી જોઇએ. ઉત્સાહથી, ભાવથી અને ખરા મનથી આપણે કામ કરવું જોઇએ. આપણી પડતી આપણામાં સંપ નથી તેને લઇને છે. ભાઇઓ ભાઇઓમાં લડાઈ થાય છે, તો આપણને સ્વરાજ્યપ્રાપ્તિ ક્યારે થશે ? જે કરીએ તે એકબીજાને સમજાવીને કરવું, ગળે ઉતારીને કોઇ લાવ્યા વિના કરવું. આપણે ત્યાં સમજી લોક નથી એમ નથી. શરૂઆતમાં મુશ્કેલી લાગશે, પણ મુશ્કેલીનો અંત આવશે ભારેજ માલમ પડશે કે ખરું કામ થયું. સાચું કાર્ય લડીને નહિ પણ સમજાવીનેજ થઈ શકે. અનેક સ્થળે મળીને લોકો સાથે વિચારોની આપ-લે કરવી, ને શાસ્ત્ર શું કહે છે તે વાત જેને ગળે ઉતારી શકાય તેને ગળે ઉતારવી. રેલ્વે એન્જીનમાં એક હોય છે તે ગતિ રોકે છે. આ કાર્યમાં તો આપ ગતિ પણ રોકશે નહિ. માત્ર વરાળ જે એમ ને એમ નીકળી જાય તો કાર્ય સાધે નહિ. પણ યોગ્ય નળીઓ દ્વારા તે જાય તેમ કરીએ તો આપણું કાર્ય સિદ્ધ થાય.

આજે સૌથી મોટી જરૂરીઆત માણસ તરીકેનો સૌથી પહેલો હક્ક-યુદ્ધિ શક્તિ ખીલવવાનો-કેળવણી લેવાનો છે. તે માટે કોઇ પણ નિશાળમાં કોઇને પણ જવા માટે બાધ ન હોવો જોઇએ. અસ્પૃશ્યતા એ કેવળ વહેમ છે. શાસ્ત્ર પ્રમાણે પણ વહેમ છે અને તેથી નિશાળમાં એકબીજાની સાથે બેસાડવામાં કોઇને વાંધો ન હોવો જોઇએ. ડૉક્ટર આંખેડકર એ કોમેમાં બહુ ઉંચી જાતિના નથી, છતાં તેમની યુદ્ધિશક્તિ ઘણા ઉંચા પ્રકારની છે. જેમણે એમને વાદવિવાદ કરતાં સાંભળ્યા છે તેઓ સર્વ એ વસ્તુ કહે છે. આ લોકોની યુદ્ધિશક્તિનો ઉપયોગ નહિ કરીએ તો મોટી ભૂલ કરીશું. આ લોકોને ભાઇ તરીકે સમજીને પુરેપુરા હક્ક આપો. સરસ્વતીની ઉપાસનામાં તેમને સરખા ભાગીદાર કરો. મનુષ્યનું મનુષ્યત્વ ખીલે તેમાં આપણો વિરોધ ન હોવો જોઇએ.

ખીજી વાત માણસને સાધારણ અનુકૂળતા મળવી જોઇએ તે છે. તેમને તમારું બધું ધન આપી દો એમ કોઈજ કહેતું નથી. પરંતુ એમને કૃવામાંથી કે નળ પરથી પાણી તો લેવા દો. કાશી જેવા પવિત્ર પ્રદેશમાં પણ ત્યાંના ધર્મિષ્ઠ અને બ્રાહ્મણનરેશે એટલે મહારાજાએ પોતાના જાહેર કૃવામાં બધાને પાણી ભરવાનો હક્ક ઘણાં વર્ષોથી આપ્યો છે. આ ઉપરાંત ઘણી નાની નાની બાબતો પણ વિચારવા જેવી છે. સાધારણ વહેવારમાં ચીજો લેવામાં બજારમાં

દુકાનથી તેમને આધા રાખવામાં આવે છે. આપણામાં મનુષ્યત્વ હોય, ભાઇને ભાવ આવતો હોય તો આ બધું મૂળથી ઉખેડી ફેંકી દેવું જોઇએ. આ માટે લોકમત કેળવવાની જરૂર છે. ગાંધીજીએ તે માટે ઉત્તમ તક આપી છે. જ્યારે દુનિયાને તેમની ખચર નહોતી, તે વખતે યરોડા મંદિરમાંથી બહાર નીકળ્યા અને દુનિયા આગળ એવો પ્રશ્ન મૂક્યો કે સૌ પોતાના આત્મા તરફ જોઈ પોતે શું પાપ કરી રહ્યા છે, તેનો વિચાર કરતા થયા.

આપણે સરકાર પાસેથી અધિકારો માગીએ છીએ, પરંતુ આપણે આપણા ભાઇઓ તરફ થઈ રહેલો અન્યાય તે પહેલાં દૂર કરવો ઘટે. ધરનો પાયો મજબૂત કર્યા વિના ચણતર કેમ થશે ? સ્વરાજ્ય માગતા હો તો આ બાબત સમજી કાર્ય કરો. અસ્પૃશ્યતા એ શાસ્ત્રવિરુદ્ધ છે; તેથી કહેવાતા અસ્પૃશ્યો માટે સામાન્ય વહેવાર ઉઘાડી દેવો જોઇએ. કશોય બાધ રહેવો ન જોઇએ. આ કાર્યમાં પડેલા ભાઇઓને પણ એ શબ્દો કહ્યું. બનારસ યુનિવર્સિટીના વિદ્યાર્થીઓ ગામડાંમાં કામ કરવા જાય છે, તેમને મેં કહ્યું છે કે તમે ગામડામાં જઈ કહેવાતા અસ્પૃશ્યો સાથે બેસી જમી લેશો, એટલેથી કાર્યસિદ્ધિ નથી થવાની. તમે જશો, પછી તમારી પૂઠે વધુ જીલ્લમ થશે. તમારે તો એવું કરવું જોઇએ કે જેથી બધા વચ્ચે સંપ અને મોડો સંબંધ થાય. જીલ્લમથી આ કામ ન થાય. અંગ્રેજી ભણનારા વિષે ગામડાના લોકોનો એવો અભિપ્રાય હોય છે કે તેઓ ધર્મ ડૂબાવશે. આ ભાવ દૂર કરવો જોઇએ, નહિ તો કાર્યસિદ્ધિ નહિ થાય. સૌને ખરી વાત સારી રીતે સમજાવવી જોઇએ.

મિલો, રેલ્વે, સરકારી ખાતાં વગેરેમાં કેટલાયે લોકો જાય છે. ત્યાં બધી કામના માણસો હોય છે અને સાથે કામ કરે છે. ત્યાં કોણ આલડછેટ પાળે છે ? તે પ્રમાણે હવે આપણે બધે છૂટ કરી દેવી જોઇએ. ધીમે ધીમે કીડીવેગે આ કાર્ય થાય તે નહિ ચાલે. નાનાં મંડળો કરી આ કાર્ય માથે લઈ લેવું જોઇએ. આ વિચારોનો બધે પ્રચાર કરવો જોઇએ. તે માટે લોકમત કેળવવો જોઇએ. જુદા જુદા પ્રશ્નોનો ગુંચવાડો કરવો એ ઠીક નથી. તેથી કામ સિદ્ધ ન થાય. આ કાર્ય નોખું પાડી તેના ઉપર ધ્યાન આપી કરવું જોઇએ તો પરસ્પર બધાં કાર્યોનો સંબંધ પણ જળવાશે, અને આ પ્રશ્નનો નિવેડો આવી જશે. મેં જે કહ્યું છે તે સંબંધી વિચાર કરજો અને જે કર્તવ્ય લાગે તે અમલમાં મૂકજો.

(તા. ૨૫-૧૦-'૩૨ના 'ગુજરાત સમાચાર'માંથી)

૮૧-મારી તીર્થયાત્રા

(લેખક:-શ્રી. બનારસીદાસ અતુર્વેદી)

શંકરજી, ગોરવામીજી અને દ્વિવેદીજી-આ ત્રણ વયોવૃદ્ધ સાહિત્ય-સેવકોની સેવામાં હાજર થઈ, તેમનાં દર્શન કરી, તેમનો આશીર્વાદ લેવાની ઇચ્છા ધણી દિવસથી મને થયાં કરતી હતી. આ ઇચ્છા સને ૧૯૨૪ના ડિસેમ્બર માસના છેલ્લા તથા સને ૧૯૨૫ના જાન્યુ-આરી માસના પહેલા અઠવાડિયામાં ફળીભૂત થઈ. આ વર્ષે લિબરલ-ફેડરેશનની બેઠક લખનૌમાં મળવાની હતી. ત્યાં મારે પૂર્વ આફ્રિકાના સંબંધમાં જવું પડ્યું હતું. અહીંથી દ્વિવેદીજીની જન્મ-ભૂમિ નજીક હોવાથી, અહીંઆંજ મુસાફરીનો કાર્યક્રમ નક્કી કરવામાં આવ્યો કે મારે પ્રથમ દૌલતપુર જવું, ત્યાંથી હરદુઆ ગંજ અને છેવટે વૃંદાવન દૌલતપુર જવા માટે કાનપુર નજીક બિન્દકી રોડ સ્ટેશને ઉતરવું પડે છે. અહીંથી તે લગભગ દશેક માઇલ છે. રસ્તો ધણીજ ખાડા-ખડીઆવાળો છે. બેલગાડી સિવાય ગંગાની કોતરોમાં થઇને જવાને બીજું સાધન નથી. અડેકો જઇ શકતો નથી. આંચકા એટલા બધા લાગે છે કે બે માણસ સંભાળીને બેસે નહિ અને દરેક આંચકા વખતે સાવધાન રહે નહિ તો તેની કેડો તૂટી જવાનો ભય રહે છે. તેમ છતાં આ મુસાફરીમાં મને અતિશય આનંદ પડ્યો. પાંચે પાંચે સીધી ચાલી જતી રેલગાડીમાં સુગમ રીતે મુસાફરી કરીને બે કોઇને કંટાળો આવી ગયો હોય અથવા બે પ્રાચીન સમયની મુસાફરીનો અનુભવ કરવાની ઇચ્છા હોય તો જરૂર તેણે દ્વિવેદીજીના દૌલતપુરની યાત્રા કરવી.

બિન્દકીરોડથી સવારે નીકળી હું સાંજે દૌલતપુર પહોંચ્યો. વચમાં ગંગાજી ઉતરવાને હોડીની મદદ લેવી પડી. આથી વિશેષ વિજંબ થયો. દ્વિવેદીજીની સાથે મળવાનો પ્રસંગ એક વખત જુહી-(કાનપુર)માં બન્યો હતો, પણ તે બહુજ થોડા વખત માટે. તે વખતે વિશેષ વાતચીત થઇ ન હતી. આ વખતે કેટલાએક કલાક સુધી વાતચીત થઇ. વર્તમાનપત્રોમાંના વાદ-વિવાદ વાંચવાથી મેં દ્વિવેદી-જીના સંબંધમાં જે અનેક ધારણાઓ બાંધી રાખી હતી તે સર્વ ખોટી પડી. જે લોકોએ એમની સખત ટીકાઓનો અભ્યાસ કર્યો છે તેઓ દ્વિવેદીજીના હૃદયમાં આટલી બધી કોમળતા છે એ વાત નહિ માની શકે. મારો પણ એવોજ ખ્યાલ હતો કે દ્વિવેદીજી એક કઠોર હૃદય અને વિદ્વેષી સ્વભાવના આદમી છે, છતાં પણ તેમણે ચાળીસ વર્ષ સુધી કરેલી સાહિત્યની સેવા માટે મને ધણું માન હતું અને આ કારણે લીધેજ મેં દૌલતપુર જવાનું નક્કી કર્યું હતું, નહિ કે તેમનાં છિદ્રા ખોળવાને. દ્વિવેદીજીનું આતિથ્ય તથા નમ્રતા-
થુ. ૨૫

યુક્ત સ્વભાવ જોઈને મારે મારો નિશ્ચય ફેરવવો પડ્યો. નામદાર શ્રીનિવાસ રાસ્ત્રીના સંબંધમાં 'બોમ્બે ક્રોનિકલ' તથા મદ્રાસના 'હિંદુ' આદિ પત્રોના લેખ વાંચીને મને જે ખેદ થયો હતો, તેવોજ ખેદ મને પૂન્ય દિવેદીજીના સંબંધમાં થયો. આ મુસાફરીથી એક વાત મારા સમજવામાં આવી કે જે માણસો વર્તમાનપત્રોના અઘડાઓ ઉપરથી મનુષ્યના સ્વભાવનું અનુમાન કરે છે અને તેમના માટે જે સારો યા ખોટો મત બાંધે છે તે ખરી રીતે ભૂલ કરે છે. સત્તા પહેલાં દિવેદીજી સાથે ત્રણ-ચાર કલાક વાતચીત થઈ. બીજે દિવસે પ્રાતઃકાળમાં ચાર વાગે ઉઠીને મેં મારી નોંધપોથીમાં તેની નોંધ કરી લીધી. તે નોંધના આધારે પોણાપાંચ વર્ષ પછી આ લેખ લખી રહ્યો છું.

દિવેદીજીના નિયમિતતા, કરકસર અને સ્વાભિમાન-આ ત્રણ ગુણોએ મને વિશેષ આકર્ષણ કર્યું. જે કોઈ નવયુવક સાહિત્ય-સેવક સ્વાભિમાનથી પોતાની જાંદગી ગુમરવા માગતો હોય તો તે દિવેદીજી પાસેથી ઘણું શીખી શકે તેમ છે. ઘણા વાયકોના ધ્યાનમાં કદાચ નહિ હોય કે દિવેદીજીએ ૨૦૦ રૂપિયાની નોકરી છોડી ફક્ત ૨૩ રૂપિયાની નોકરી સ્વીકારી હતી. રેલ્વેના ગ્રામીણ વિભાગમાં એમને માસિક ૧૫૦ રૂપિયા મળતા હતા. ૫૦ રૂપિયા ભત્રીયાના મળતા. નોકરી પણ સાધારણ ન હતી. હજારો અરજીઓના ફેસલા તેમના હાથે થતા. જે તેઓ ધારત તો લાખો રૂપિયા લાંચ તરીકે લઈ શક્યા હોત. રેલ્વે મારફતે જે માલ મોકલવામાં આવતો તેના દરમાં પૈસા-એ પૈસાના ફેરફારથી વેપારીઓને લાખો રૂપિયાનો નફો અગર નુકસાન થતું અને તેઓ ખુશીથી તેમને હજારો રૂપિયા લાંચ તરીકે આપી દેત. પણ દિવેદીજીએ પ્રમાણિકતાથી કમાએલી એક કોડીને આ લક્ષ્યાધિપતિના રૂપિયા કરતાં પણ વિશેષ ગણી.

દિવેદીજીને નોકરી છોડવી પડી એ પ્રશ્ન એક જાણવા જેવો પ્રસંગ છે. એક ગોરો તેમની પાસે તાલીમ લઈ અમલદાર બન્યો હતો. પાછળથી તે દિવેદીજી ઉપર રોડ મારી અયોગ્ય રીતે વર્તવા લાગ્યો. આથી નારાજ થઈને તેમણે આ ૨૦૦ રૂપિયાની નોકરીનું રાજીનામું આપી દીધું. લોકોએ તેમને બહુ સમજાવ્યા. જે થયું તે માટે તે અમલદાર પણ પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. મોટા મોટા અમલદારો જેઓ દિવેદીજીના કામથી સંતુષ્ટ હતા તેઓએ દિવેદીજી રહે એવા પ્રયત્ન કર્યા; કેમકે તેઓ જાણતા હતા કે એક કર્તવ્યશીલ પુરુષ નોકરી છોડીને જતા હતા; પણ દિવેદીજીએ જે નિશ્ચય કર્યો તેમાંથી નજર ડગ્યા.

પૂન્ય દિવેદીજીની ધર્મપત્નીને આ વાતથી બહુ ખેદ થયો, પણ તે એક બે દિવસથી વધુ ન ટક્યો. તેમણે ઘણા સંતોષથી કહ્યું: "જે તમે મહેનત કરીને આઠ આના પણ કમાઈ લાવશો તો હું

તેમાં પણ સંતોષ માનીશ.” તેમણે આ વચન અક્ષરશઃ પાળ્યું. કેટલીક અશિક્ષિત સ્ત્રીઓ પોતાના પતિના ત્યાગ તથા તપના માર્ગમાં વિઘ્નરૂપ થાય છે. જે દિવેદીજીનું કોઈ આવી સ્ત્રી સાથે પાનું પડ્યું હોત તો મને વિશ્વાસ છે કે તેઓએ જે સાહિત્યની સેવા કરી તેનાથી ચોથા ભાગની પણ ભાગ્યેજ કરી શક્યા હોત. દિવેદીજી પોતાની પત્નીને કેટલી માનની દ્રષ્ટિથી જોતા તેનો પરિચય ફક્ત આ વાતથી મળે છે કે તેમના મરણ પછીથી તેમના રમરણાર્થે તેમણે એક નાનું સરખું મંદિર બંધાવ્યું અને તેમાં લક્ષ્મી તથા સરસ્વતીની મૂર્તિઓની વચ્ચે તેમની સ્ત્રીની આરસની મૂર્તિ પધરાવી. મંદિરની બનાવટ થી દિવેદીજીની મુરુચિ જણાય છે. મંદિર ઉપર લખ્યું છે:—

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवताः । इति मनुः

‘स्त्रियस्सમस्ता सकला जगत्सु’—इति व्यासः

તેની સાથે દિવેદીજીએ બનાવેલી સંસ્કૃત કવિતા પણ છે જે નીચે આપવામાં આવે છે:—

नव-षण्णव-भूसंख्ये विक्रमादित्य-वत्सरे ।

शुक्ले कृष्णत्रयोदश्यामाघिकापादमासि च ॥

मोहमुग्धा गतज्ञाना भ्रमरोग-निपीडिता ।

जह्नुजाया जले प्राप पंचत्वं या पतिव्रता ॥

निर्माणापितामिदं तस्याः स्वपत्न्याः स्मृतिमंदिरम् ।

व्यथितेन महावीरप्रसादेन द्विवेदिना ॥

पत्युर्गૃહે यतः साऽऽसीत् साक्षाच्छीरिवरूपिणी ।

पत्याप्येकाऽऽवૃતા वाणी द्वितीया सैव सुव્રता ॥

આની પછીથી લક્ષ્મી તથા સરસ્વતીની પ્રશંસાના એ શ્લોક આવે છે અને આ બંને મૂર્તિઓની વચ્ચે પૂજ્ય દિવેદીજીની ધર્મ-પત્નીની મૂર્તિ છે.

एषा तत्प्रतिमा तस्मान्मध्यभागे तयोर्द्वयोः ।

लक्ष्मी सरस्वतीदेव्योः स्थापिता परमादरात् ॥

—સંવત્ ૧૯૭૧ વિ૦

“પત્યાપ્યેકાઽવૃતા વાણી દ્વિતીયા સૈવ સુવ્રતા ।” અર્થાત્

“પતિએ એક સરસ્વતી ઉપર અને બીજી આ પતિવ્રતા પર પ્રેમ રાખ્યો” આ પદ ખરેખર ઘણું મહત્વનું છે. દિવેદીજીએ જે લાગણી અને ધૂનથી સરસ્વતીની સેવા કરી છે તે વર્તમાન હિંદી સાહિત્યના ઇતિહાસમાં આદરણીય અને અનુકરણીય છે, એ નિઃસંદેહ છે. રેલ્વે તાર વગેરેની નોકરી કરતાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરવો એ કાંઈ સહેલું ન હતું. બ્યારે તેઓ ઝાંસીમાં હતા ત્યારે રોજ ચાર વાગે ઉઠતા. ચારથી છ વાગતાં સુધી નિત્યકર્મ કરતાં, પછીથી પરવારી સાત

વાગ્યાથી નવ વાગ્યા સુધી સંસ્કૃતનો અભ્યાસ કરતા. દિવેદીજીની પરિશ્રમશીલતા એવી હતી કે સરસ્વતી માટેના લેખો જ મહિના અગાઉથી તેઓ પોતાની પાસે તૈયાર રાખતા, કે જેથી જો માંદા પડી જવાય તો જ માસ સુધી તો બીજા કોઈ માણસને રોકવાની જરૂર પ્રેસવાળાને ન પડે. અઢાર વર્ષની સેવા પછીથી જ્યારે દિવેદીજી પોતાના કાર્યથી નિવૃત્ત થયા ત્યારે તેમણે જો લેખો બહીજીને સોંપ્યા તેમાં કેટલાક લેખો એવા હતા કે જે તેમને બાબુ શ્યામસુંદરજીએ સોંપણી કરતી વખતે આપ્યા હતા.

દિવેદીજીએ જે કપડાં પહેર્યાં હતાં તે ઝોઝામાં ઝોઝાં પાંચ વર્ષનાં જૂનાં હતાં. આ ઉપરથી તેમની કરકસર અને કાળજીનો કંઈક ખ્યાલ આવે છે. કામજો-ધાબજો તો છેક વીસ-પચીસ વર્ષ પહેલાંનો હતો. આજ આપણે દિવેદીજીએ પોતાની જીવનપર્યંતની કમાણીમાંથી જે જ હજાર રૂપિયા હિંદુ વિશ્વવિદ્યાલયને જાત્રાશક્તિ માટે આપ્યા તેની પ્રશંસા કરીએ છીએ, પણ આપણામાંના ઘણા થોડાકજ એ વાત જાણે છે કે આ જ હજાર રૂપિયા બચાવવાને દિવેદીજીને કેટલો સંયમ કરવો પડ્યો હશે ? જ્યારે તેમની માસિક આવક ૨૦૦ રૂપિયાથી ફક્ત ૨૩ રૂપિયાની થઈ ગઈ ત્યારે તેટલા રૂપિયામાંથી પણ ત્રણ ચાર રૂપિયા દાન-પુણ્યને માટે જુદા કાઢતા. જે સાહિત્યસેવક વૃદ્ધાવસ્થામાં સન્માન તથા સ્વાભિમાનથી રહેવા માગે તેને દિવેદીજીની આવી કરકસરની ટેવમાંથી ઘણું શીખવાનું મળે છે. મોટા મોટા ધનાઢ્યોની કૃપાની પરવા કર્યા સિવાય તેમણે સદા સ્વતંત્રતાપૂર્વક પોતાના વિચારો પ્રગટ કર્યા છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે તેઓ જીવનભર ઘણી કરકસરથી રહેતા. જે દિવસે સાંજે હું દૌલતપુર ગયો તે દિવસે દિવેદીજીની સાથે ખેતરમાં ફરવા જવાનો પ્રસંગ મળ્યો. તેમના ખેતરમાં બાવળીઆનાં ઝાંખરાંના ભારા પડ્યા હતા. ગણતરીમાં તે સોળ હતા. પછી તેમણે એક ખેડૂતને પૂછ્યું : “તમારા ખેતરમાં આટલું અનાજ પેદા થયું અને મારા ખેતરમાં આનાથી અધુરું એ ન થયું આનું શું કારણ ?” દિવેદીજી પૈસે પૈસાનો હિસાબ રાખે તેવા માણસ છે. તેઓ ‘સરસ્વતી’ ના પોસ્ટેજના પૈસા પૈસાના કાડ-નો પણ હિસાબ રાખતા.

દિવેદીજીની વ્યવસ્થાશક્તિ પણ અદ્ભુત છે. તેમની નિયમ-બદ્ધતા અને વ્યવસ્થાશક્તિ અનુકરણીય છે. તેલનો ભરેલો દીવો અલગ રાખ્યો હતો, મીણબત્તી પણ હતી, ફાનસ પણ ટાંગેલું હતું, દિવાસળી ઠેકાણાસર મૂકી હતી, ‘કોતલ’ એટલે વધારાનો બિસ્તરો પણ ટાંગેલો હતો.

અનેક સાહિત્યસેવકોના સંબંધમાં તેમની સાથે વાતચીત થઈ. શંકરજી, પં, શ્રીધરપાઠક, બાબુ બાલમુકુન્દ ગુપ્ત, પ્રેમચંદ્રજી, ગણેશ

શંકરજી વિદ્યાર્થી, બદરીનાથ ભટ્ટ, માખનલાલ ચર્તુવેદી, હરિલાલ ઉપાધ્યાય વગેરેની બાબત આવી. આ બધી વાતોનું વિવરણ અહીં સ્થળના અભાવે આપ્યું નથી. શંકરજીની કવિતાની ભારે પ્રશંસા કરી. માખનલાલના સળધમાં કહેવું: “તે એક સારા કવિ છે.”

દિવેદીજી મહાત્મા ગાંધીના પરમભક્ત છે. મીસરના કપાસનો એક છોડ તેમણે ઘર આગળ રાખેલ છે. જે દિવસોમાં મહાત્માજી દિલ્હીમાં ઉપવાસ કરતા હતા અને તેમની તબીબતના જે સમાચાર વર્તમાન-પત્રોમાં છપાતા તે ઘણીજ કાળજીથી તેઓ વાંચતા. એક દિવસ ન્યારે તેમના વાંચવામાં આવ્યું કે તેમની તબિયત ઘણીજ નાબુદ થઈ ગઈ છે ત્યારે તે રાત્રે તે દૂધ પણ લઈ શક્યા નહિ (આ દિવસોમાં તેઓ દૂધ ઉપરજ રહેતા હતા.) અને બહુ રોયા. ભારત-સેવક-સમિતિના ક્રિશ્ચિયન સભ્ય મિં એન્ડ્રુસનો પરિચય મહાત્માજીની સાથે કરાવવાનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. આ વાત ન્યારે મેં દિવેદીજીને કહી ત્યારે તેમની આંખમાં આંસુ આવી ગયાં અને ચસમાં ઉતારી તેમણે તે લૂછી નાખ્યાં.

દિવેદીજીમાં વિદ્વત્તાની સાથે સહૃદયતા પણ છે. તેમની તીક્ષ્ણ કલમમાં કોમળ હૃદય છુપાએલું છે એ વાતની મને અત્યાર સુધી ખબર ન હતી. ન્યારે દિવેદીજીના સહગુણોએ પાડકોટું આટલું બધું ધ્યાન આકર્ષ્યું છે ત્યારે સાથે સાથે તેમના એક દોષનો ખુલાસો પણ કરી દેવો આવશ્યક છે. દિવેદીજીએ અત્યંત પરિશ્રમ કરીને પોતાનું સ્વાસ્થ્ય બિલકુલ નષ્ટ કરી નાખ્યું છે. પ્રકૃતિ પોતાના નિયમોની અવગણના સહન નથી કરતી. જેઓ એમ કરે છે તેઓને જરૂર શિક્ષા થાય છે. દિવેદીજીના બેહદ માનસિક પરિશ્રમનું પરિણામ એ થયું કે અત્યારે કોઈ સ્થાયી માનસિક કાર્ય કરવું તેમને માટે અસંભવિત થઈ ગયું છે. તેમનું સ્વાસ્થ્ય પહેલાં બહુ સારું હતું. એક વાર તેઓએ રાતમાં ૪૦ માઇલની પગે ચાલતાં મુસાફરી કરી હતી. આધિક માનસિક પરિશ્રમે અત્યારે એમની એ દશા કરી છે કે તેમને બિન્દકી રોડ સ્ટેશન ઉપર આઠ કલાક સુધી બે ભાન અવસ્થામાં પડી રહેવું પડ્યું હતું. વચ્ચે તેમની તબિયત એટલી બધી ખરાબ થઈ ગઈ હતી કે તેમનું વજન ફક્ત ૩૧ શેર થઈ ગયું હતું, અને એમ જણાતું હતું કે મૃત્યુ પાસે આવ્યું છે; પણ તેઓ લુધકોનીની જલચિકિત્સાથી બચી ગયા. આથી તેમને ત્રણ વર્ષ સુધી અતિ સંયમપૂર્વક જીવન ગાળવું પડ્યું. અત્યારે દિવેદીજીને માટે લેખ લખવા પણ બહુ કઠિન છે. તોપણ લેખોને માટે સંપાદકો તરફથી પત્રો નિયમિત આવ્યેજ ન્નય છે. કાશીના ‘રામ’ પત્રના સંપાદકે ન્યારે લેખ માટે બહુ વિનંતિ કરી ત્યારે તેમણે નીચેનો શ્લોક લખી મોકલ્યો:-

“અનેકાધિવ્યાધિ-વ્યથિત-હૃદયં દીનવદનમ્ ।

વિહીનં પુત્રાદિ-સ્વજનસમુદાયેન જગતિ ॥

અતિ ગ્રસ્તં ગ્રસ્તં હૃત-વિધિ-વિલાસૈઃ સપદિ માં ।

શરણ્ય શ્રીરામ ! ત્રિભુવનપતે ! પાહિ દયયા ॥”

આ શ્લોક દિવેદીજીની વર્તમાન સ્થિતિનો સારી રીતે ખ્યાલ આપે છે. બીજે દિવસે સવારમાં હું દોલતપુરથી ઘેર જવા રવાના થયો. ત્યારે તેમને માલૂમ પડ્યું કે હું હરદુઆગળ પહોંચી જવાનો છું ત્યારે તેમણે કહ્યું કે “શંકરજીને મારા સાત વાર નમસ્તે કહેજો.” “ચિરંજીવી મૂયા:” સો વર્ષ સુધી જીવતા રહો, ખૂબ સંગ્રહ કરો અને લજો.” આ આશીર્વાદ મેળવી હું બિન્દકી રોડ જવા નીકળ્યો. મના કરવા છતાં ગામની ભાગોળ સુધી વળાવવા આવવા બદલ દિવેદીજીને કૃષ્ણ આપ્યું.

(ઑક્ટોબર-૧૯૨૯ ના “વિશાલ ભારત” માંથી)

૮૨-સોનાની શાળા કે સાક્ષાત્ નરક ?

બાર બાર વર્ષનાં બાલકો પાસે લેવાતી સપ્ત મજૂરી:

આઠ હજાર ફીટની ઉંડાઈએ કામ કરતા કામદારોનાં

જીવનનાં દિલ કંપાવનારાં દર્શનો

મરીકુખમની સમૃદ્ધિવાન સોનાની ખાણ બેંગલોરથી થોડાજ માઇલને અંતરે આવેલી છે. આ ખાણની માલીકી અંગ્રેજોને હસ્તક છે, જેઓ મૈસુરના રાજાને દશ લાખ પાઉંડનું વાર્ષિક ભરણું ભરે છે. શ્રમજીવીઓના શ્રમ પર અપાર નફો મેળવતા આ માલીકોના મજૂરો પરના ત્રાસથી બહારની દુનિયા અગ્મણ રહી છે. કવચિત્ કવચિત્ કોઈ પરદેશી મુસાફર ત્યારે આ ખાણની મુલાકાત લે છે ત્યારે તે શ્રમજીવીઓને પડતા ત્રાસથી કંપી ઉઠે છે અને એ કરુણ પ્રસંગ જનતા સમક્ષ ખુલ્લો કરે છે. થોડા વખત પહેલાં મિસિસ એચ. નામનાં એક સ્કેન્ડીનેવીઅન બાપુ આ ખાણની મુલાકાતે ગયાં હતાં અને ત્યાંનો અનુભવ તેમણે જનતા સમક્ષ રજુ કર્યો છે.

પિંજરાનો અનુભવ

આ ખાણને હિંદની સર્વોત્તમ ખાણ કહેવામાં આવે છે તેનું કારણ તેની પેદાશજ નથી, પણ ત્યાં મળતી સસ્તી મજૂરી છે. અમે કંપનીની ઑફિસમાં ગયાં અને ખાણને જોવા માટે પરવાનગી માગી. અમેને આ પરવાનગી મળી અને એક અંગ્રેજ એજન્ટિયરને અમારા ભોમિયા તરીકે મોકલવામાં આવ્યો. અમેને પિંજરા પાસે લઇ

જવામાં આવ્યાં. ત્યાં એજનિયરે નિશાની કરતાં પિંજરાના રક્ષકે ઇલેક્ટ્રીસીટીથી દરવાજા ઉઘાડ્યો, અમે અંદર દાખલ થયાં અને પિંજર નીચે ઉતરવા લાગ્યું.

“પિંજરામાં કેટલા માણસો લઈ જવાય છે ?” મેં પૂછ્યું.

“કામદારોને વીસ વીસની સંખ્યામાં નીચે લઈ જવામાં આવે છે. પણ પછીથી દરવાજા બંધ કરવામાં આવે છે; કારણ કે મિનિટના એક માઈલની ઝડપે પિંજર નીચે ઉતરે છે.”

અમે અનુભવી નહિ હોવાથી પાંજર ધીમે ઉતારવામાં આવતું હતું. મેં પૂછ્યું: “કામદારો નવાજ હોય ત્યારે તેમ કરવામાં આવે છે ?” તેણે મારી સામે આશ્ચર્યભરી નજર ફેંકી તે કંઈ બોલ્યો નહિ; પણ તેની આંખોએ અમેને જવાબ આપ્યો હતો. હિંદમાં અમેને આ પહેલોજ અંગ્રેજ મળ્યો હતો, જે પોતાના હૃદયથી માનતો હતો કે માનવ માનવ ભાઈ છે. પછી ભલે તે શેઠ હો કે મજૂર, ગોરો કે રાતો. અમે એક ગેલેરીમાં આવી લાગ્યાં, જ્યાં ઇલેક્ટ્રીકનો પ્રકાશ અને હવા હતાં. અત્રે ગરમી વિશેષ હતી, પણ તે અસહ્ય તો નહોતીજ. કોઈ પણ મજૂર અમારી નજરે ચડતો નહોતો, દિવાલની ખાણોએ લાંબા નળ હતા. “નળની અંદર શું છે ?” મેં પૂછ્યું. “ઘટ્ટ હવા” “માણસોને તાજી હવા આપવા માટે ?” “હા, પણ પિંજરા પાસે લઈ જવાને માટે યંત્રોને ચલાવવા માટેના પાવર તરીકે પણ તેનો ઉપયોગ થાય છે.” “માણસો ક્યાં કામ કરે છે તે અમે જોઈએ ?”

પૃથ્વીના પેટાણમાં

પહોળા વિસ્તારમાં થોડુંક ચાલ્યા બાદ વધુ પહોળા વિસ્તારમાં અમેએ કામદારોનું એક ટોળું જોયું. એક નવી ગેલેરી ઉઘાડવા માટે તેઓ તૈયારી કરતા હતા. આમાં કંઈ જોવાનું ન હોઈ અમે અંધારા અને સાંકડા રસ્તામાં દાખલ થયા. એક માણસ હાથમાં દીવા લઈ અમારી આગળ ચાલતો હતો. અત્રેની હવા બહુજ અસહ્ય હતી. હવા માટે નળ ન હતા.

“આ જગ્યાએ એક ખાડો છે અને તેમાં ડાયનેમાઇટ અને ગીતેટાઇન મૂકીને પથ્થર તોડવામાં આવશે.” એ માણસો કામ કરતા હતા. એક માણસે બંને હાથથી સારડી પકડી હતી અને બીજાે માણસ તેને ચલાવીને અને તેના પર હથોડા ઠોકીને જમીનમાં ઉડી ઉતારી રહ્યો હતો. યંત્રોને જે ચલાવવા થઈ રહ્યો હતો તેનાં ડોલન સાથે તાલ રાખીને પેલો માણસ હથોડો ધુમાવી રહ્યો હતો અને સારડી પર ઠોકી રહ્યો હતો. હથોડાના દરેક પછાડ સાથે બીજા માણસનું ઘઉંવણું શરીર ભયંત્રી આંચકો અનુભવતું હતું અને એક પ્રકારનો ભૂરો ગારો તેના પગની આસપાસ ઉડી રહેતો હતો. આને લીધે તે બંને જણ જાણે કેમ સીમેન્ટના બનેલા હોય તેમ લાગતું

હતું. હવા ગુંગળાવનારી હતી.

ત્યાંથી થોડે દૂર આ ગેલેરીને બીજી ગેલેરી સાથે સંબંધમાં રાખતી ઢોળાવવાળી સુરંગ હતી, જે બસો શીટ નીચે હતી. આમાંથી સોનાનો પ્રવાહ વહેતો હતો. કામદારો હથિયારથી આ માર્ગ પહોંચો કરતા હતા.

મેં સુરંગમાંથી નીચે નજર કરી. બીજે છેડે એક ફાનસ જમીન પર પડ્યું હતું અને બે માણસો વાત કરતા હતા. નીચેથી આ માણસો પર પડતા પ્રકાશથી તેઓ વધારે ઝીણા અને લાંબા જણાતા હતા.

અમે જે ગેલેરીમાં હતા તે વધારે સાંકડી અને ઉંડી બની. હવા બહુજ ગરમ હતી. જ્યાં યંત્ર ચલાવવાનાં ન હોય ત્યાં ઘટ હવા તાજી હવા માટે વાપરવાની જરૂર હોય તેમ માલીકોને લાગતું ન હતું. ગેલેરી પૂરી થતી હતી ત્યાં પાંચ છ મજૂરો ખડકમાં પોતાનો રસ્તો કરતા હતા. ગેલેરી પહોંચી થાય ત્યારે તેઓને ખસેડવામાં આવનાર હતા. મેં સવાલ કર્યો: “છાપફ કદી પડતું નથી?” “કદાચ તેમ બને.” જવાબમાં બેપરવાઈ હતી.

એકાએક હવા, દિવાલો, ફાનસ અને મજૂરનો હાથ ધ્રૂજવા લાગ્યો. સાંકડા રસ્તામાં કાન ફાડી નાખે તેવો અવાજ આવ્યો. આ પહેલી સુરંગ ફેડવાનો અવાજ છે. આપણે જલદી બહાર નીકળવું જોઈએ. ફાનસવાળો મજૂર આગળ દોડ્યો અને અમે પણ દોડ્યાં. એક ક્ષણમાં તો ધૂળથી અંધકાર છવાઈ ગયો. એકબીજાને દેખી શકાય તેમ ન હતું. અમે સુરંગની જગ્યા પસાર કરી. થોડે દૂર એક મજૂર અને દેખરેખ રાખનાર એન્જિનિયર ઉભા હતા. એન્જિનિયર અમારી સાથે જોડાયો અને અમે બધાં દોડવા લાગ્યાં; પણ મજૂર તો શેકાયો અને જ્યાં સુધી ધૂળ ઉડતી બંધ ન થઈ ત્યાં સુધી તેને તે ગળવી પડી.

આઠ હજાર ફીટના ઉંડાણમાં

“અમને નીચે લઈ જવ” મેં અમારા ભોમિયાને કહ્યું. “અમોએ કંઈ જોયું નથી.” “હું અશક્તિમાન છું. ચાર હજાર ફુટ નીચે લઈ જવાનોજ હુકમ છે.” “ખાણ કેટલી ઉંડી છે?” “આઠ હજાર ફુટ” “નીચે કેટલીકે ગરમી છે?” “વધુમાં વધુ ૧૨૦ ડીગ્રી ફેરન હેઠડ.” “તમે મજૂરોને આપો વખત બકાઈ ન રહેવા માટે થોડો વખત મુક્તિ આપો છો?” “હા” “તેનું જીવન કેટલું છે?” “હું કહી શકું તેમ નથી. પણ હિંદનું સરાસરી જીવન જવીસ વર્ષ છે, જે ખરી કલ્પના આપે છે.”

અમને જોટલું જોવાની રજા હતી તે સઘળું અમોએ જોયું અને પિંજરામાં પાછા ફર્યા. ચાર હજાર ફીટની ઉંડાઈથી જ્યારે

અમે બહાર ઉપર ચડતાં હતાં ત્યારે અમે પરસેવાથી રેબઝેબ થઈ ગયાં હતાં અને આ ગરમીવાળા પ્રદેશમાં બપોરે પણ સપાટી પરની હવા અમને બરફ જેટલી ઠંડી લાગી. નીચે જ્યાં ૧૨૦ ફીટી ગરમી હશે અને તાજી હવા નહિ મળતી હોય ત્યાં શું થતું હશે ? અને ત્યાંથી મિનિટના માઈલની ઝડપે ઉપર આવવામાં શું સ્થિતિ થતી હશે ?

અમારા પિંજરાવાળાએ અમેને ખાણના ઇન્સ્પેક્ટરની છોકરી-ને સોંપ્યાં, જે અમને તેણીના ઘેર લઈ ગઈ. તેનો બાપ અમને સપાટી પરનું કામ બતાવવાનો હતો. તેણે સાંભળ્યું હતું કે અમે બધાં લેખકો હતાં અને મજૂરોનો પક્ષ લઈએ એવો તેને વહેમ હોવાથી અમેને તે વસ્તુસ્થિતિ સમજાવવા લાગ્યો :

“હું ધારું છું કે તમેએ સાંભળ્યું હશે કે આ પ્રજા માટે કંઈ ન કરતા અંગ્રેજો પશુઓ છે. પણ તેઓ કંઈ જાતના માણસો છે તે તમારે જાણવું જોઈએ. આ લોકો કરતાં તો સફેદ દાંતવાળા પેલા કાળા હબસીઓ સારા. તેઓ વધારે જુદિશાળી છે અને ઝડપથી શીખી શકે છે. આ લોકો તો ગંદા, અનીતિમાન અને અજ્ઞાન છે.”

અંગ્રેજની આંખે

“પણ તેઓ અજ્ઞાન કેમ છે ? ખરેજ તેઓને શીખવી શકાય.”
“અરે ના. તેનો કંઈ ઉપયોગ નથી. અમે તેઓ માટે શાળાઓ ખોલીએ છીએ પણ તેઓ શું ભણે છે તે જાણ્યા વિના જોખીજ શકે છે. માત્ર બહારથીજ તેઓ ક્રિશ્ચિયન બને છે. તેમને માણસ બનાવવા માટે તો સદીઓ જોઈએ. તેઓ માત્ર અનુકરણ કરવાના પોપટ જેવા છે; પણ અંગ્રેજો બસો વર્ષથી અત્રે આવ્યા નથી ?”
“હા, પણ અંગ્રેજો આવ્યા તે પહેલાં તેઓને જોયા હતા ?” “ના, તમે જોયા હતા ? અને આજના તમારા વર્ણન કરતાં તેઓ વધારે ખરાબ હોઈ શકે ?”

હવે ઇન્સ્પેક્ટરની પત્નીએ વિષયાંતર કરવા ચલ ક્યો; પણ તેને તો હજી કહેવાનું બાકી રહી ગયું હતું : “પરીક્ષામાં નાપાસ થયા પછી નોકરી માટે તેઓ અત્રે આવે છે ! અને ત્યારે હું કહું કે તમે નાપાસ પડ્યા ત્યારે જવાબ આપે છે : ‘હા. પણ અમે પાસ થયા સિવાય પણ બધું શીખ્યા છીએ.’ “અરે ના; તેઓ કંઈ સમજતા નથી.”

તેની પત્નીએ અમેને હવે અમે ક્યાં જવાનાં હતાં તે પૂછ્યું. અને અમે દિલ્લી, આગ્રા, બનારસ વગેરે નામો આપ્યાં. તેણીએ ફરિયાદ કરી કે “અમે અત્રે વસતાં હોવા છતાં પણ તેમ કરી શકતાં નથી.” “પણ તમે રજના દિવસોમાં તેમ ન કરી શકો ?”
તેણી અમારી સામું જોઈ રહી. અમારી રજમાં અમારે ખીજું પણ

કરવાનું હોય છે. અમને દર બે વર્ષે છ માસની રજા પડે છે અને જેમ અને તેમ તુરતજ મુબદ્દ જમને અમો ઈંગ્લંડ તરફ ચાલ્યાં જઈએ છીએ.”

ઇન્સ્પેક્ટ ત્યાર પછી ઉઠ્યો અને અમોએ મિલ તરફ હંકાર્યું. અત્રે બહુ જોસથી અવાજ આવતો હતો. અવાજને લીધે વાતો કરવી પણ મુશ્કેલ પડતી. સોનાને ખડકથી તોડવા માટેનું આ યંત્ર હતું. એક આનાની કિંમતનું સોનું કાઢવા માટે એક ટન જેટલા વજનનો ખડક લાવવો પડતો.

અમોએ પ્રથમ મોલ ખડકો ઉંચકતા છોકરાઓની હાર જોઈ. આ બધા અગિયારથી બાર વર્ષની વયના છોકરાઓ હતા. તેઓને યંત્ર આગળ સતત આઠ કલાક સુધી ઉભવું પડતું હતું. આ ખડક યંત્રમાં કચડાઈને કાઢવાના રૂપમાં નળ વાટે ધોવાના ઓરડામાં જતો.

અત્રે પણ છોકરાઓજ કામ કરતા હતા. દરેકને એક ટાંકી પર ધ્યાન રાખવાનું હતું. અત્રે એક સાદળી પર સ્થૂળ ચીળે જામતી, જેમાં સોનાનાં કણાંઓ પણ હતાં. છોકરાઓ સાદળીને ફેરવતા અને તળાવમાં સાફ કરતા, ન્યાં સોનું તળિયે જામતું અને પાણી કાઢી નાખવામાં આવતું. આ ઘઉંવણું પાતળા છોકરાઓ પોતાની નાની ટાંકીઓથી આ મોટા તળાવ સુધી દોડતા. “તેઓ કેટલી ઉંમરના છે?” મેં ફોરમેનને પૂછ્યું. “આશરે અગિયારથી બાર વર્ષના. જેમ નાનો તેમ સાફ.” ઇન્સ્પેક્ટરે અમને થોડે દૂર આવેલાં મજૂરાનાં રહેઠાણ ન બતાવ્યાં. કદાચ તેઓ બીજા મજૂરાનાં રહેઠાણો જેવાંજ ગંદાં હોય.

અઢળક નફો છતાં—

પચાસ વર્ષથી આ ખાણ કામ કરે છે અને તે દરમિયાન તેણે ભાગીદારોને તેમની થાપણ કરતાં સાતગણી આવક આપી છે. દર વર્ષે ૩૩ ટકા ડીવીડન્ડ અપાય છે. કામદારો ગંદા, અનીતિમાન અને અજ્ઞાન હોવા છતાં મરીકુપ્પમની સોનાની ખાણ આવી સારી આવક આપે છે.

કામદારોની સંખ્યા છોકરાંઓ સાથે, અદાર હજારની છે. મેં ઑક્સિમાં સૌથી ઓછામાં ઓછો પગાર કેટલો છે તેવું પૂછતાં ભલા અંગ્રજે જવાબ આપ્યો:—“આઠ કલાક માટે આઠ આના. સરેરાશ રોજ પંદર આના અને મરીકુપ્પમની ખાણે તો મગરૂબ થવા જેવું છે. બીજા ખાણો તો આથીયે ખરાબ છે.”

(તા. ૧૩-૮-૧૯૩૩ના “પ્રજામિત્ર કેસરી”માંથી)

૮૩-ગામડાના અનુભવો

(લેખક:-રા. ચંપકલાલ વોરા.)

મેં અને મારા મિત્રોએ “ગ્રામ્ય પ્રચાર”નું કાર્ય કરતાં તા... એ જામનગરના.....જામને ચોરે સવારના ૮૫ ના સુમારે ધામો નાખ્યો. ચોરા પાસે એક દુબળા શરીરે અને ચીથરેહાલ લૂગડે એક વાઘરી તડબુચ લઈ વેચતો બેઠો હતો. તડબુચ પણ મન જોતાંજ પીગળી જાય તેવાં સુંદર. અમે ચોરે આરામ-શ્વાસ લઈએ ત્યાં કોટવાલ સાહેબ પધાર્યા, નામ હામ પૂછ્યાં પણ લખતાં કોના બાપને આવડે ? અમેજ એક કાગળના ટુકડા ઉપર અમારાં નામહામ લખી આપ્યાં. કોટવાલે એક બે નામ ફરી પૂછી જોયાં અને કડવી દવા મળે ઉતારતા હોય તેવું મોં બગાડી મગજમાં ઉતારવા ખાતર હરિ-લજન માફક મોઢેથી ગણગણતા ગયા. ચનપનાલાલ હોરા જીનસુ-ખલાલ અને રૂપજી થોડી વારમાં નામની ચીડી અને મગજની ઉપાધિ ગામ ઝાંપે આવેલ હાફસ (ઑફિસ)માં હાલવી આપી. કોટવાલ સાહેબ પાછા ફર્યા અને સામે બેઠેલા વાઘરીનો વારો આવ્યો.

કોટવાલ—ક્યાંથી આવે છે ? કોને પૂછીને બેઠો છે ? શું નામ અત્યા ? ફીક, લે મારા છોકરાને તડબુચ આપ. ને નામ પૂછી આવ્યા.

દશ વર્ષનો નાગડો છોકરો ઉભો રહ્યો. વાઘરીએ તેને ખાસા દશ શેર વજનના તડબુચની ચોથા ભાગની લાલ ચોળ ચીર કાપી આપી અને કોટવાલના કુમારશ્રી બડબડતા રસ્તે પડ્યા. તડબુચ તેમને ઓછું પડ્યું હતું. ત્રણ સેકંડમાં ફરી કોટવાલ કુમાર સાથે સરસ્વતીસ્તોત્રો ઉચ્ચારતા આવ્યા અને સારામાં સાફ તડબુચ ઉપાડી ચાલવા માંડ્યું.

વાઘરી આજે કંઈ જોરમાં આવ્યો.

જમાનાની અદલ ખંખેરી નાખવાની હિંમત કરી (કદાચ અમને જોઈને હશે). ઝટ ઉભો થયો, કોટવાલના પગે પડ્યો, કાલાવાલા ક્યાં અને છેવટે કપડું પકડી રાખી બોલ્યો:

“ભાઈ સાબ, હું ગરીબ માણસ, આમ કાંઈ તડબુચ જવા દેવાય; મારે પણ ચીલડાં તડબુચના વાડાના પૈસા ભરવા પડે છે. અને તમે આમ લઈ જાઓ તો તે પણ ઉપજો તેમ નથી.”

કોટવાલ વાઘરીને ધક્કો મારી રસ્તે પડ્યા, પણ વાઘરીએ કરેલ અપમાન તેને ઝાળઝાળા ઉતરી ગયેલ. તડબુચ જે સાહુકારીનો મુદામાલ તે ઘેર સહીસલામત છોકરા સાથે પહોંચતો કરી અવળે રસ્તેથી પાછા ફર્યા અને તાડુંક્યા:

“તમે વાઘરા શું ફાટી ગયા છો ? અમલદારની સામું થતાં વિચાર થાય છે ? ચામડી ઉતારી લઈશું. શું જામ સાહેબનાં નગારાં

ઉંઘાં વળી ગયાં કે અન્યાય હાલવા દેશે ?”

વાઘરી—“ભાઈ સાબ, બાપા, મેં કયો અન્યાય કર્યો ?”

કોટવાલ—“અન્યાય નહિ તો શું તારા બાપનું માથું ? લગી-રેય અન્યાય અમ બેઠા હાલવા દેવાના નથી, સમજ્યો ને ?”

વાઘરી—“બાપા, પણ અન્યાય કર્યો ? કયો કર્યો બાપા ?”

કોટવાલ—“એ કયો કર્યો શું કચ્છ.....” ગાળો દઈ કોટવાલ અમલદારશાહી પર આવી બરાડયા.

કોટવાલ—“એ ઇ અના (અન્યાય) કે ગામને કાચાં તજ્જીબ ખવરાવશ, અને ઇ કોલેર ફાટી નીકળ્યું તો કયો તારો બાપ જવાબ દેનાર છે ?—ગામનો બધો ભાર અમ માથે છે.”

કોટવાલ સાહેબની ન્યાય અને અન્યાયની ઝીણવટ, પ્રજાવત્સલતા કે ગામડિયાને આબાદ દબડાવવાની નફ્ટાર્થ બેઠા અમે ઉભા ઉભા સાંભળતા હતા તે સ્થંભી ગયા. અને વાઘરી તો ધ્રુજવા લાગ્યો, કેમકે આવો હડહડતો પ્રજાદ્રોહ પોતે કર્યાની તેને કલ્પના પણ ક્યાંથી હોય !

વાઘરી—“માબાપ તમારી ગૌવ-હવે મને માફ...”

કોટવાલ—“નહિ નહિ, ઉભો રહે, તને ઠેકાણે કરું છું.”

કોટવાલ સાહેબ દોડયા અને સાથે હવાલદારને લઇને પાછા ફર્યા. હવાલદાર સાહેબ ખાખી કપડામાં રોડખંધ આવ્યા. સારું મઝાતું તડપુચ હાથમાં ઉપાડ્યું અને વાઘરી સામે ઉગામ્યું. (આમ બે તડપુચ ઉડ્યાં.)

કોટવાલ—“સાબ આ બેઠો.”

હવાલદાર—“કેમ અત્યા ફાટયો છે ? કાંઈ કોટવાલ સામું બોલજો?”

વાઘરી—“સાબ ! કોટવાલ સાબ કહે છે કે કાચાં તડપુચ ખવડાવશ. આપ ગમે ઇ ફોડી લ્યો. બાકી કોટવાલસાબ માફ તડપુચ લઈ...”

“ચુપ કર. મારે કોટવાલની લપ નથી સાંભળવી. ઇ તો ઠીક. ભયું નાળીએર છે: કાચુએ નીકળે અને પાકુએ નીકળે. પણ હું તો ઈ કહું છું કે જ પૈસે કેમ વેચશ ? તને ખબર નથી કે “બકાલા” માતરનો ભાવ જમસામે ચાર પૈસા બાંધી દીધો છે ?”

“મને ખબર નોતી. કાલે આટકોટમાં (બાબુમાંજ જમનગરનું સારું ગામ છે.) ફાજદાર સાબની ઑફિસ સામે બેસી ઇ ભાવે વેચી આવ્યો છું.”

“ઈ ગમે તેમ. અહીં નહિ ચાલે, ચાલ બાંધ ગાંસડો.”

આ હુકમ કરી દશ શેરતું તડપુચ લઈ હવાલદાર સાબ રસ્તે પડયા.

પાછળથી વાઘરીને કોટવાલે ગાંસડો બંધાવીને લાતો તથા ધક્કા મારી આગળ કર્યો અને એક કોટડીમાં પૂરી દીધો. ગાળો તો ચાલુજ રાખી.

અમે આ બધું નાટક જોયા કરતા હતા. જુદમની હદ થતાં મારી આંખ ફાટી. તરત હું ઓફિસે ગયો. જમાદાર, હવાલદાર અને કોટવાલ ગાળો ઝાપટતા હતા.

“કોણે આને પૂર્યો છે ? શા માટે પૂર્યો ? તમારું નંબર નામ શું ?” મેં આવેશયુક્ત અવાજે જલીમોને ધણધણાવ્યા. જમાદાર મને આમ ઉત્કેરાયલો જોઈ ચૂપ થઈ ગયા.

જમાદાર—“આવો શેઠ બેસો, શાંત થાવ.”

“આને પૂર્યો શા માટે ? તેનો પહેલાં જવાબ માગું છું.”

જમાદાર—“અરે શેઠ સાહેબ ! કોણે પૂર્યો છે. ઈ તો કોટવાલજ એવો બદમાસ છે. (વાધરીને આશય ઉઘાડીને.)”

“ચલ ચલ નીકળ. અત્યા કોણે તને પૂર્યો છે ? પણ એને એમ કાયદા વગર પૂર્યોજ કેમ !” કોટવાલ વાધરીની મારા દેખતાં મારી માગે. હું વધુ કડક થયો.

કોટવાલ તુરત મામલો કળી ગયો. મને શાંત કરવા ફર્યો.

“તમે પહેલાં વાધરીની મારી માગો, નહિતર હું તમને બધાને જામ સાહેબના નગારા સીધા કરવાવાળાને પો. સુપ્રીન્ટેન્ડન્ટ સુધી પહોંચાડવાનો છું.”

કોટવાલ—“આપ મારી વાત સાંભળો. હું ઉંચી જાત કહેવાઉં. વળી અમલદાર અને વાધરી પાસે મારી માગું. આપને પગે લાગું છું ને ?”

“તમે કંઈ જાતના છો ? શું પગાર મળે છે ?” મેં તેને ગરાસીઓ ધારી લીધા અને અમલદાર શબ્દ સાંભળી સહેજ અચકાયો.

કોટવાલ—“ભાઈ સાબ, હું ખોટું કહું છું. હું ઉંચી જાતનો છું—હજમ છું. તણુ રૂપિયા મહિને પગાર મળે છે. દરબારી અમલદાર છું.”

મારી બાજુમાં ઉભેલા મારા મિત્રો ખડખડાટ હસી પડ્યા. હું પણ તેમને જોઈ શાંત થઈ ગયો. ઉંચી જાતને વાધરી પાસે મારી મંગાવવાની ઘૂણતા મેં કરવાનું માંડી વાળ્યું. તડખુચ તો પાછાં એની મેજેજ આવી પહોંચ્યાં હતાં. વાધરીને તો છૂટા કરવામાં આવેલ હતો.

મેં આ મામલો સહેલાઈથી પતી જશે એમ નહિજ ધારેલ. બધું સૂઝા દમથી પતી જાય તેમ છે, એ મેં સમજી લીધું અને આપણે મદદ કરેલ માણસોને પાછળથી હેરાન કરવા પોલીસખાતું ચૂકતું નથી એ પણ હું જાણતો હતો. એટલે વધુ સખ્તાઈમાં ન પડતાં વાધરીનું લવિખ્યમાં નામ ન લેવાનું પાકું કરી કોઈને આમ નહિ દબાવવાની ધમકી આપી અમે ચોરે આવ્યા. સાંજે કાંમ પતાવી આગળ દૂચ શરૂ કરી. x (“શારદા” માસિકનાર એક અંકમાંથી)

x મારી “આશ્ચર્યચાર”ની નોંધમાંથી.

શુ. ૨૬

૮૪-સફરે હજ

(લખનાર:—ડૉ. લતીફ પી. એચ. ડી.)

આખા અરબસ્તાનમાં નૈતિક અધમતા સર્વવ્યાપી હતી. ધર્મ સંબંધી કશી યોગ્ય વ્યવસ્થા કે સંસ્થા ન હતી. કેટલાક આરબો સાવ નારિતક હતા, કેટલાક સૂર્ય-ચંદ્રને ઉપાસતા, કેટલાક અગ્નિને આરાધતા અને ઘણાખરા મૂર્તિપૂજનમાં રમ્યાપમ્યા રહેતા. આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે હઝરત મહંમદ સમૂલ્લાહો અલયહે વ સલ્લમનો જન્મ થયો.

એ સ્વભાવે ન્યાયી અને એકવચની હતા. સત્યની શોધ માટે એમની ઝંખના અનેરી હતી. યાળીસ વર્ષની પાકટ વયે અલ્લાહ તરફથી એમને પ્રથમ પ્રેરણા મળી: “હે મહંમદ, પ્રત્યેક પ્રાણી-પદાર્થના ઉત્પન્ન કરનારનેજ સંભાર. તેણે માંસના લોચામાંથીજ માનવી સર્જ્યા છે. તેજ મહાન છે. તેણે માણસોને પ્રત્યેક વિદ્યા શીખવી છે, અને માણસો નહોતાં જાણતાં તે વાતો પણ તેણેજ તેમને શીખવી છે.” એ પ્રથમ મંત્રનો ભાવ છે. એવા લાખો મંત્રોના એ દ્રશ્ય હતા. કુરાને શરીફમાં એ સર્વ સંગ્રહેલા છે. તેમાંથી થોડા-એક આ રહ્યા:—

૧-અલ્લાહ સત્યસ્વરૂપ છે.

૨-આદિ પણ તે છે, અને અંત પણ તે છે.

૩-માનવદષ્ટિ તેને જોઈ શકતી નથી, પરંતુ તે સર્વ કાંઈ જોઈ શકે છે.

૪-તમારી જીવનનાડી કરતાંય તે તમારી વધારે નિકટ છે.

૫-તમારી અંદરજ તમે તમારા અલ્લાહનું ચિંતન કર્યા કરો.

૬-અલ્લાહના પ્રેરિત પુરુષોમાં શ્રદ્ધા રાખો, અને તેમાંના કોઈની વચ્ચે પણ ભેદભાવ ન કર્યો.

૭-સત્યની સાથે આકાશ અને પૃથ્વીને ઉત્પન્ન કર્યાં તે એ પોતેજ છે.

૮-આકાશ અને પૃથ્વીનો અદ્ભુત જિત્પાદક કોઈ વસ્તુ સર્જવા માગે, ત્યારે તે માત્ર એટલુંજ ઉચ્ચારે છે: “થઈ જા” અને તે થઈ જાય છે.

(૯) તે પરાસૃષ્ટિને સર્જે છે, અને પછી અપરા સૃષ્ટિને સર્જે છે.

(૧૦) મૃત્યુ પામેલામાંથી તે જીવતા બનાવે છે, અને જીવતા-ઓને તે મરણાધીન કરે છે.

(૧૧) તમે મૃત્યુવશ હતા, અને તેણે તમને જીવન આપ્યું, ફરી તમને તે મૃત્યુવશ બનાવશે, અને ફરી તમારામાં તે પ્રાણ ફૂંકશે, ત્યાર પછી તમે પાછા તેની સન્મુખ ખડા થશો.

(૧૨) અવસ્ય તમે જેને ચાહો છો, તેની તમે રક્ષા કરી શકતા નથી; પણ અલ્લાહ જેના પર પ્રસન્ન થાય છે તેની તે રક્ષા કરે છે.

(૧૩) જેને અલ્લાહ વિપથગામી બનાવે છે, તેને માટે એકે રસ્તો નથી.

(૧૪) જેને અલ્લાહ દોરનાર છે, તેજ માત્ર સત્ય માર્ગને અનુસરી શકે છે. જેમને તે ભુલાવે છે, તે સત્ય માર્ગથી વંચિત રહેવાના છે.

(૧૫) પ્રાર્થના અને ધૈર્ય વડે તમે તેની મદદ માગો. અને દીન-ભાવ સિવાયના માટે તે વિશેષ કરી અધરી વસ્તુ છે.

(૧૬) જે સદા જીવંત અને અમર છે તેનું અવલોકન કરો, અને તેનાં ગુણકીર્તન કરો.

(૧૭) પ્રાર્થના કરો. દાન આપો અને જે માનવી નમે છે, તેની સાથે હંમેશાં નમ્યા કરો.

(૧૮) સંતોષ, સહનશીલતા અને પ્રાર્થનાનો આશ્રય ગ્રહણ કરો. નિઃસંદેહ આ કહિન કામ છે. પરંતુ એવા માણસો માટે એ કહિન નથી, જેનાં અંતઃકરણ નમ્ર છે, અને જે પોતાના પરિપાલકને મળવાના અને એની સન્મુખ જવાના વિચાર સેવ્યા કરે છે.

હજરત મહંમદ સલ્લલ્લાહો અલયહે વ સલ્લમના ઉદ્ધોગ, ઉત્સાહ અને સાહસથી અરબસ્તાનની ઉન્નતિનો આરંભ થયો. આરબ પ્રજા સંસ્કૃત અને સંસ્કારી બની જગત જીતવા નીકળી. બેએક શતાબ્દમાં આરબ સામ્રાજ્યની સ્થાપના કરી, અને ઇસ્લામનો પ્રચાર કર્યો. આજે ચાલીસ કરોડ ઇસ્લામીઓ એની સાક્ષી પૂરે છે.

આરબ સંસ્કૃતિના કેંદ્રસ્થાન સમા મક્કા શરીફમાં ઇસ્લામની ઇમારતનો પાયો પડ્યો લગભગ સાડાતેરસો વર્ષ થયાં છે. ત્યારથી આજ લગી પ્રતિવર્ષ ઇસ્લામીઓ ત્યાં દર્શનાર્થે જાય છે.

યાત્રાનો મહિમા સર્વદેશે સર્વમાન્ય છે. હજ એટલે ઇસ્લામી બારમા મહિના જીલહજની નવમી તારીખે મક્કા શરીફથી ચાર માહિના અંતરે અરફાતના મેદાનમાં ભરાતા ધાર્મિક મેળામાં થતી ધાર્મિક ક્રિયા સહિતની યાત્રા. તે નિમિત્તે પ્રતિ વર્ષ દેશદેશવરથી લાખો ઇસ્લામીઓ એકઠા થાય છે.

અમારાં માજી સિત્તેર વર્ષનાં વૃદ્ધ અને પુરાણપ્રિય છે. વર્ષોથી એમની ઇચ્છા એ યાત્રા કરવાની હતી. આ વર્ષે એમની સાથે મારે ઘરેથી અને મને ત્યાં જવાની તક મળી.

નોંકા દસ બાર દિવસે જિદ્દા પહોંચે છે. મુંબાઈથી એ ૨૩૫૦ માઇલ દૂર છે. અરબસ્તાનનું એ મુખ્ય બંદર છે. કંઈક પ્રમાણમાં એ સુધડ અને સુંદર પણ છે.

જિદ્દાથી મક્કા શરીફ ચાલીસ માઇલ થાય છે, મોટર મારફતે ત્યાં જવાય છે, રસ્તો રેતાળ છે. અને વચ્ચે વચ્ચે પર્વતોની હારમાળા પણ આવે છે.

નાનાશા પર્વતોની હારમાળા વચ્ચે મક્કા શહેર વસેલ છે. ચારે પાસ કોટ કાંગરાશા શૌભતા ગિરિશિખરોથી એ ઘેરાયેલ છે. સ્થળની પસંદગી નગરસરંક્ષણની દૃષ્ટિએ પ્રસંશનીય છે. એમાં નવી અને જૂની પદ્ધતિની મિશ્રલુવાળી ત્રણચાર માળની ઘણી ઇમારતો છે. લગભગ અર્ધ લાખ માણસોની એમાં વસ્તી છે.

બગદાદના બાદશાહ હારન અલ રશીદની માનીતી મહારાણી જુબયદા ખાતૂને હતીનથી મક્કા શરીફ સુધી નવ કરોડ રૂપિયા ખરચી મીઠા પાણીની નહેર બંધાવી છે. એથી મક્કાવાસીઓ અને યાત્રીઓને મિષ્ટ પાણી મળે છે.

હઝરત ઇબ્રાહીમ અલયહિસ્લામે મક્કા વસાવી ત્યાં અલ્લાહની પ્રાર્થના સારૂ એક મંદિરનો પાયો નાખ્યો અને પોતાના દીકરા ઇસ્માઇલની સહાયથી તે પૂર્ણ કરી, તેને કાબાની સંજ્ઞા આપી.

હઝરત ઇબ્રાહીમ અલયહિસ્લામ મહાન પયગંબર હતા. એ ઇરાકે અરબમાં રહેતા હતા. બગદાદ અને બસરાની પાડોશમાં એ વસતા હતા. એમના દીકરા હઝરત ઇસહાકના વંશમાં હઝરત મૂસા અલયહિસ્લામ અને હઝરત ઇસા અલયહિસ્લામ એ બે મહાન પયગંબર થયા અને એમના દીકરા હઝરત ઇસ્લામના વંશમાં હઝરત મહંમદ સલ્લલ્લાહો અલયહે વ સલ્લમ થયા.

હઝરત ઇસ્માઇલ મક્કામાં રહેતા હતા. એમનો વંશ વધ્યો અને આખા અરબસ્તાનમાં ફેલાયો. કાબા શરીફની સેવા એમના વંશજો કરતા હતા. વધે પછી તે મૂર્તિપૂજક બન્યા અને કાબાના પવિત્ર મંદિરમાં પણ મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા કરી. કદાચ એ બૌદ્ધ સમય હશે.

મરિજદે હરમ એ મક્કા શરીફમાં મોટામાં મોટી મરિજદ છે. લાખો માણસો નિમાઝ પઢી શકે, એટલી એ વિશાળ છે. એની બાંધણી પાકા કિલ્લા સમી છે. તેની વચ્ચે વિસ્તૃત ચોક છે. તેના મધ્યભાગમાં કાબાની ચોખંડી અને ઉંચી ઇમારત ઉભી છે. તેની આસપાસ કાબા રૈશમની કિંમતી ખોલ કિંવા ગીલાફ ચઢાવેલ છે.

કાબા શરીફની નજીકમાંજ જમજમનો પવિત્ર કૂવો છે. એના પાણીનો સ્વાદ જરા તૂરો, સુરાખારને મળતો છે. એ સર્વરોગહર કહેવાય છે. એ હઝરત ઇસ્માઇલના સમયનો છે.

મક્કાથી મદીના ૨૧૭ માઇલ છે. મોટર ત્યાં ત્રીજે દિવસે પહોંચે છે. રસ્તો ઘણો બિહામણો અને વિકટ છે, રેતી અને ડુંગરોનો તો પારજ નથી. કો ભાગ્યશાળીની મોટર રસ્તામાં જોટકાયા વિના ત્યાં સલામત પહોંચે છે.

મદીના મુતવ્વરા કિલ્લેબંધ છે. કોટની દિવાલ લગભગ વીસ ગજ ઉંચી છે, તેમાં ત્રણ દરવાજા છે. શહેરની બાંધણી રળાઆમણી

છે. જૂમિ હરિયાણા અને પવન પાણી નીરાગી છે. એમાં લગભગ વીસ હજાર માણસો વસે છે.

સાડાતેરસો વર્ષ પહેલાં હઝરત મહંમદ સલ્લાલ્લો અલયહે વસલ્લમ મક્કાથી હિઝરત કરી મદીના આવ્યા, ત્યારે શહેરની આરબ રમણીઓ કદ વગાડતી ગીત ગાતી સત્કારતી હતી, કે “પર્વતોની ગુફામાંથી ચંદ્રમા નીકળી આવ્યો છે. અમારે અલ્લાહનો પાડ માનવો બેઠએ કે મહંમદ સમો સરસ પાડોશી એણે અમને આપ્યો છે.”

આઠી રહી એમણે પોતાનો અને ઇસ્લામનો વિકાસ સાધ્યો. મરિજદે નબવીનો પાયો અને બાંધકામ એમના પવિત્ર હાથે થયાં. બીજા મન્સૂરો અને કામદારો સાથે એ જાતે કામ કરતા.

મરિજદે નબવીના ઘેરાવામાં રોજએ અગદસ છે. એમાં હઝરત મહંમદ સલ્લાલ્લો અલયહે વસલ્લમની કબર છે. એ સર્વ દિશાથી બંધ છે. માત્ર જાળીઓ રાખેલી છે, અને તે પણ પરદાથી બંધ છે.

અરબસ્તાન આપણા આર્યાવર્તથી માત્ર એક પંચમાંશ નાનો દેશ છે, છતાં વર્ષોદની અછત અને અનિયમિતતાને લીધે એની વસ્તી આપણા દેશ કરતાં ચોથા ભાગની પણ ભાગ્યેજ છે. છેલ્લાં સાડેક વર્ષથી ઈબને સહિદ નામે રાજ ત્યાં રાજ્ય કરે છે. અંગ્રેજોની લાગવગથી એક ઉપદેશકમાંથી એ મહારાજ બની ગયો છે. પોતે કાલો અને શાણો હોવા છતાં ધર્મોંધ પણ છે. એ વહાબી ધર્મનો હિમાયતી છે. રાજ્યમહેલમાં ક્યારેક હજી પણ એ ધર્મોંપદેશ આપે છે.

એના રાજ્યમાં ‘કાયદો અને વ્યવસ્થા’ આદર્શ છે, એની જરાબરી યુરોપ-અમેરિકા પણ કરી શકે નહિ. રસ્તે મોટરમાંથી પડી ગયેલ સામાન એના ધણીને સલામત પાછો મળે. ચોરી અને લૂંટનો જરા પણ ભય નહિ. હાથ અને નાક ચોર લૂંટારાનાં કાપી નાખવાનો હાં નિયમ છે અને એથી ત્યાં કાયદો અને વ્યવસ્થાની આણુ વર્તે છે.

બાકી બધી રીતે આર્યાવર્તથી અરબસ્તાન પછાત કહી શકાય. પ્રજામાં કેળવણી અને સરકારિતા હજી હમણાંજ પ્રકટે છે. સ્વાર્થ અને અસત્યે ત્યાં હદ વાળી છે. પચીસ શરાફ અને ત્રીસ ભાવ, અને તેમાંયે પાંચથી કરી પચાસ ટકા સુધીનો ફેર, તે પરથી યાત્રીઓ કહે છે: “મકકે શરીફ મગર આદમી બદમાશ.” ત્યાંની સરકાર એ તરફ લક્ષ આપે તો સારું !

એક પવિત્ર અને મહાપુરુષ પ્રાર્થના કરે છે: “આરબોએ સદીઓ સુધી જગતને શીખવ્યું, તે પોતે હમણાં ભૂલી ગયા છે. તે ફરી તેઓ શીખી લે, એવી સદ્બુદ્ધિ એમને મળે, એવી અલ્લાહની કૃપા એમના ઉપર ઉતરે.” એજ અબ્બર્યાના !

(“નવએતન” માસિકના એક અંકમાંથી)

૮૫-કલકત્તા પાસેની પતિતપાવન સંસ્થા

ગોવિંદકુમારભવન--પાનીહાટી

(લેખક:—શ્રી. વ્રજમોહન વર્મા)

કલકત્તામાં બધી કોમો-હિન્દુ, મુસલમાન, ખ્રિસ્તી, જૈન, શિખ, પારસી સૌ-ઉદરપૂર્તિમાં રોકાયેલી રહે છે. બ્યારે આવા ઉદરપૂર્તિના કામમાંથી કુરસદ મળે ત્યારે તે કોમો પરસેવાથી ઉત્પન્ન કરેલી કમાઈ પાપાચારમાં ઉડાવી દઈ સમાજના અંગમાં કોઈ ઉત્પન્ન કરવાનું કામ કરે છે. કલકત્તાના ચમકદાર રસ્તાઓ, વીજળીનો ઝગઝગાટ, ઉંચી અટારીઓ, મોટરોની વિપુલતા તથા વિદ્યાસમય જીવનના ત્રીણા આવરણ પછવાડે સમાજના અનેક દોષો ખીલતસરૂપે વહ્યા કરે છે. સમાજ એ દોષને દૂર કરવાનો યત્ન કરવાને બદલે એ દોષો સહન કરી લઈ જતી રાખે છે.

કલકત્તામાં સમાજની આવી દુર્દશાનું જ્ઞાન ઘણી થોડી વ્યક્તિઓને હોય છે. આ મહાનગરીની વસ્તી સન ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રક મુજબ ૬૦૭૮૫૧ની હતી, તેમાં સ્ત્રીઓની સંખ્યા ૨૬૦૨૬૧ હતી, આમાંથી આળીસ હજાર સ્ત્રીઓ સમાજની પાપવાસના તૃપ્ત કરવા માટે ધૃષ્ટિ જીવન વીતાવી રહી છે. વિચારવાની વાત છે કે કલકત્તાની પ્રત્યેક સાતમી સ્ત્રીને પતિત જીવન વીતાવવું પડે છે. ૧૯૨૧ ના વસ્તીપત્રકમાં ૩૩૬૭૪ હિન્દુ સ્ત્રીઓ ને ૫૧૩૦ મુસલમાન સ્ત્રીઓએ અને ૩૪૬ અન્યાન્ય જાતિની સ્ત્રીઓએ, પોતાના ધંધા તરીકે વેશ્યાજીતિ ઉઘાડી રીતે લખાવી હતી. આ સિવાય પોલીસનું અનુમાન છે કે સાત આઠ હજાર સ્ત્રીઓ એવી હશે, જે આ ધંધો કરતી હશે, પણ જોણે આ ધંધો લખાવ્યો નહિ હોય.

કલકત્તાની સમાજના પાપાચારની કરુણ કહાણીનો એક ક્ષુદ્ર અંશ કલકત્તાથી થોડે દૂર આવેલ પાનીહાટીના “ગોવિંદકુમાર-ભવન” માં અંકિત છે.

કલકત્તાથી આઠ માઇલ દૂર બરાકપુર ટ્રંકરોડ પર પાનીહાટી નામે એક નાનકડું ગામડું છે. આ ગામમાં ગંગાના તટ પર એક સુંદર બે માળનું મકાન છે. મકાનની ચારે તરફ લીલા ધાસવાળો બગીચો છે. ગંગાની લહરિઓ આ લીલા ટુકડાઓને અચડાઈ અચડાઈને પાછી વળે છે. મનુષ્યોના કોલાહલથી ભરપૂર, ધૂમાડાથી જીવાયેલું અને અવિરલ જીવન-સંધર્ષના કેન્દ્ર એવા કલકત્તાની પાસેજ આવું શાન્ત ને મનોહર સ્થાન હોઈ શકે, એ સહજમાં ન કલ્પી શકાય એવી વાત છે. આ મકાનનું નામ “ગોવિંદ કુમાર-ભવન” છે. હવે આની કથા સાંભળી લ્યો.

સન ૧૯૨૩માં કલકત્તાના ઉચ્ચ આશયવાળા ફેટલાક શહેરી-ઓએ આ કલંકને દૂર કરવાનો યત્ન કર્યો. પરિણામે કલકત્તા ધર્મભોરલ દ્રાશીક એક્ટ થયો. આ કાયદાના નિર્માતાઓએ પાપાચારના મૂળ પર જ કુદારાધાત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેઓએ વિચાર્યું કે જો પતિત જીવનમાં આવવાવાળી સ્ત્રીઓની આવક પર જ કાપ મૂકાય તો એ પાપ ધીરે ધીરે નાબૂદ થાય. તેથી આ કાયદામાં એક કલમ એવી પણ હતી, જેથી પતિત મકાનોમાં નાખાલક છોકરીઓને રાખવી એ અપરાધ ગણાય. સાથે સાથે પોલીસને એ અધિકાર પણ સોંપાયો કે તે પતિત ગૃહોમાંથી કાયદાપૂર્વક નાખાલક છોકરીઓને દૂર કરી શકે. કાયદો તો થયો, પણ આ પતિત છોકરીઓને પાપાલયમાંથી ખસેડી ક્યાં રાખવી એ મોટો મુશ્કેલીનો પ્રશ્ન થઈ પડ્યો. આ મુશ્કેલીના ઉકેલ માટે આધિકારીઓએ કલકત્તા વીજલેન્સ એસોસિએશનની મદદ માગી. આ એસોસિએશનનો હેતુ જનસમાજમાં સદાચારનો પ્રચાર કરવાનો અને તેમના નૈતિક આચારવિચારની ચોકસી કરવાનો છે. તેમાં લગભગ બંધી કોમના સભ્યો છે.

સરકારે આ એસોસિએશનને એક આશ્રમ સ્થાપી તેમાં વેશ્યાલ-યોમાંથી બચાવાયેલી છોકરીઓને રાખવા સૂચના કરી. આ સમયે શ્રીયુત જે. એમ. સેનગુપ્તા કલકત્તાના મેયર હતા. હાઈકોર્ટના જજ સર જુબર્ટ ગ્રીવ્સના પ્રમુખપદ હેઠળ એક “મેયર ફંડ” ઉઘાડવામાં આવ્યું અને એ ફંડમાંથી ૩૫—૩૫ (કલકત્તાની પાસેનું એક પૃં)માં એક નાનો આશ્રમ ઉઘાડવામાં આવ્યો. આ આશ્રમ ઉઘાડવાની ક્રિયા બંગાળના તે વખતના ગવર્નર લોર્ડ લિટને કરી હતી અને તેનું નામ “જુબર્ટ ગ્રીવ્ઝ હોમ” રાખવામાં આવ્યું હતું. આ આશ્રમ કેવળ હિન્દુ છોકરીઓ માટે હતો અને તેમાં ૩૬ છોકરીઓને રાખી શકાય એવી ગોઠવણ હતી. શરૂઆતમાં એક અંગ્રેજ અને એક હિન્દુ બાઈ દેખરેખ રાખતાં. તેમની મદદ માટે સ્ત્રીઓની એક કમિટી હતી, જેમાં બે અંગ્રેજ અને બાકીની હિન્દુ સ્ત્રીઓ હતી.

પણ આ ગોઠવણ પૂરી નહોતી. ચાલીસ હજારમાંથી ૩૫નો ઉદ્ધાર એ કંઈ ઉદ્ધાર ગણાય? પણ ફંડની ઝાંખપને લીધે ૧૯૨૬ મુધી આ કામ એ રીતે જ ચાલતું રહ્યું. સન ૧૯૨૯માં એક ઉદ્ધાર બંગાલી ગૃહસ્થ શ્રીયુત ગોપાલદાસ ચૌધરીએ પાનિહાટીમાં પોતાનું મકાન આ કાર્ય માટે આપવાનું વચન આપ્યું, જેનો સ્વીકાર વિજલેન્સ એસોસિએશને અભાર સહિત કીધો. એક નિયમિત ટ્રસ્ટ દ્વારા દાનપત્ર રજીસ્ટર કરાવી આ મકાન એસોસિએશનને સોંપવામાં આવ્યું.

સન ૧૯૨૯માં “ગ્રીવ્ઝ હોમ” ૩૫—૩૫થી ખસેડી આ “ગોવિન્દકુમાર ભવન” માં લાવવામાં આવ્યું. છોકરીઓની સંખ્યા વધીને પચાસ ઉપર થઈ ગઈ અને હાલ ૮૨ છે. હવે વધારે છોકરી-

ઓને રાખવાની જગ્યા પણ નથી.

આમાં રહેતી છોકરીઓમાંની ઘણુખરીની વીતક દયા ઉપજાવનારી છે. એક નાની છોકરીને તેના ભાઈએ બસો રૂપિયા માટે કૂટણીને વેચી દીધી ! ઇહલુપ્રસંગે એ ભાઈ પોતાની બહેનને ગંગાસ્નાન કરાવવા લઈ ગયેલો અને ત્યાં ખરીદદાર કૂટણીને બતાવી. ભાઈએ બહેનને કહ્યું કે આ સ્ત્રી તને ઘેર પહોંચાડશે. પછી કૂટણી તે છોકરીને એક વેશ્યાના ઘરમાં લઈ ગઈ, ત્યાં બળપૂર્વક તેને પતિત કરવામાં આવી. એક રાત્રે લાગ મળતાં એ છોકરી ત્યાંથી નાઠી ને પોલીસની મદદથી આ આશ્રમમાં પહોંચી. ભાઈ પર કેસ ચાલ્યો ને તેને રૂ. ૧૦૦ દંડ થયો. છોકરીનાં લગ્ન થઈ ચૂક્યાં હતાં, પણ તેનો પતિ તેને હવે ઘરમાં રાખવા રાજી નહોતો.

“ગ્રીન્ડ હોમ” પર એક અંગ્રેજ મહિલાની દેખરેખ હતી. ત્યારે ૧૯૨૯માં એ હોમ “ગોવિંદ કુમાર—ભવન” માં આવ્યું, ત્યારે રાજનામું આપી તે ચાલી ગઈ. “ગોવિંદ કુમાર—ભવન”ની પ્રથમ સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ પ્રસિદ્ધ બંગાળી નેતા શ્રીયુત બિપિનચન્દ્ર પાલની કન્યા શ્રીમતી શેલના નન્દી હતી, પણ થોડા મહિના પછી તેની તબિયત બગડતાં તે ચાલી ગઈ. થોડા સમય સુધી એક અંગ્રેજ બાઈએ કામ ચલાવ્યું. તે પછી હાલનો સ્ટાફ નીભાયો. આ સમયે શ્રીમતી પી. ચૌધરી નામે એક બંગાળી ક્રિશ્ચિયન મહિલા “ગોવિંદ-કુમાર ભવન” ની સુપરીન્ટેન્ડેન્ટ છે. એ સિવાય કાંતવું, વણવું, ભરત-ગુંથણ વગેરે શીખવવા માટે એક બાઈ છે. સરકારે શ્રીમતી આર્કહટને ભવનની સ્ત્રીનિરીક્ષક નીમી છે, ને શિક્ષણવિભાગની ઇન્સપેક્ટર મિસ બોસ નામે બંગાળી મહિલા છે.

છોકરીઓને પ્રાથમિક કેળવણી ઉપરાંત કાંતવું, વણવું, ભરત-ગુંથણ, રાંધવું વગેરે જીવનમાં ઉપયોગી થાય એવાં કામો શીખવાય છે.

છોકરીઓના ભરણપોષણનો, કપડાંનો, શિક્ષણનો તેમજ દવા-દાર્શનો ખર્ચ “ભવન” આપે છે. આ ખર્ચ દરેક છોકરી દીઠ માસિક રૂ. ૨૩ નું આવે છે.

બંગાળ સરકાર ભવનને છોકરી દીઠ રૂ. ૧૦)ની મદદ આપે છે: બાકીના રૂ. ૧૩) છોકરી દીઠના માસિક ખર્ચની ગોઠવણ કલકત્તા વિજીલન્સ એસોસીએશનને કરવી પડે છે.

આવી રકમ વાર્ષિક રૂ. ૧૨૫૦૦)ની થાય છે, જે માટે એસોસીએશન હિંદી જનતા સામે હાથ પસારે છે.

આપણા દેશમાં આ જાતની બીજી સંસ્થાઓ ન હોવાથી “ભવન”ના કાર્યકર્તાઓને પાછલા અનુભવે ચાલવાનો લાભ મળી શકે તેમ નહોતું. તેથી શરૂઆતમાં તેમને અનેક જાતની મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડી. પણ પાંચ વર્ષ સુધી ‘ભવન’ સંચાલન

કર્ચા બાદ તેમને ઘણો લાભદાયક અનુભવ મળ્યો.

પ્રથમ અનુભવ એ થયો છે કે બંધી વયની છોકરીઓને “ભવન”માં દાખલ કરી સુધારાની આશા રાખવી વ્યર્થ છે. તેથી દરાવ કરવામાં આવ્યો છે કે બારવ પંથી વધારે વયની છોકરીઓને દાખલ કરવી નહિ.

આ છોકરીઓમાં કેટલીક એવી પણ છે, જે પાપનો વ્યાપાર કરે છે. આગળ છોકરીઓની માતાઓને મહિનામાં એક વાર તેમને મળવા દેવામાં આવતી, પણ અનુભવે જણાયું કે માતાઓની આ મુલાકાતની ખૂરી અસર થાય છે. તેથી હવે એવો નિયમ છે કે ત્રણ ચાર મહિને “ભવન”માં એક ઉત્સવ ઉજવાય છે, જે વખતે છોકરીઓ, તેમની માતાઓ તથા ભવન પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવનાર અન્યાન્ય મહિલાઓ એકત્ર થાય છે. આ અવસરે છોકરીઓ રમતો બતાવે છે, ડ્રીલ કરે છે, ગાયન ગાય છે તથા અન્ય પ્રકારનો આનંદ મેળવે છે.

કલકત્તાનો સમાજ સ્ત્રીઓને પતિતા બનાવવા માટે દર વર્ષે કરોડો રૂપિયા ખર્ચે છે, પણ આ પતિત બહેનોના ઉદ્ધારમાં પૈસા આપે એવા “ માઇના લાલ ” શું નહિ નીકળે ? ભવનને રોકડ પૈસાની જ જરૂર છે એમ નથી. અનાજ, કપડાંલત્તાં, તેમજ અન્ય વસ્તુઓ આપીને પણ “ ભવન ”ને મદદ કરી શકાય. રૂ. ૩૦૦) વાર્ષિક દેનારને એ વાતનો સંતોષ થઇ શકે કે તે એક અનાથ બાલિકાને એક વર્ષ માટે પાળે છે.

ખીજ એક વાત. કાયદા પ્રમાણે વયમાં આવતાં આ છોકરીઓ મરજી આવે ત્યાં જઈ શકે છે. તે જય ક્યાં ? આપણો સમાજ તેમને સંધરે એટલો ઉદાર નથીજ. પરિણામે તેઓ ફરી વાર પતિતા બની જય તેવો ડર રહે છે. સૌથી ઉત્તમ માર્ગ તેમનાં લગ્ન થઇ જય એ છે. ગયે વર્ષે એ રીતે બે છોકરીઓનાં લગ્ન થઈ ચૂક્યાં છે અને તેઓ આનંદપૂર્વક જીવન વીતાવે છે. એક છોકરીને તેના પતિને એ શરતે પાછી આપવામાં આવી છે કે એ છોકરીની મા કોઇ પણ સંજોગોમાં તેને મળી ન શકે અને “ભવન”ની અધિકારિણી સ્ત્રીઓનો તેમને હંમેશાં મળવાનો અધિકાર રહે. એક છોકરીને તેની મા પાસે પશ્ચિમમાં મોકલી દેવામાં આવી છે. એક છોકરીએ ત્યાંસુધી તેને યોગ્ય ખીજું કામ ન મળે ત્યાંસુધી “ભવન”ની સેવા કરવાનું ચાલુ રાખ્યું છે. બે છોકરીઓ ભણવામાં ઘણી કુશળ જણાઈ, તેથી તેમને હાઈસ્કૂલનું શિક્ષણ આપવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી છે. માત્ર એક જ છોકરી “ભવન”માંથી નીકળ્યા પછી તેની માતાના પ્રભાવથી પાછી પતિતા બની ગઇ છે.

વયમાં આવતાં “ ભવન ”માંથી નીકળેલી છોકરીઓને મદદ કરે એવા એક જુદી સંસ્થાની ખાસ જરૂર છે. આ માટે વિચાર કરવા એક સબકમિટી નીમાઇ હતી, જેણે પોતાના રિપોર્ટમાં

દર્શાવ્યું છે કે કેટલાંક એવાં સાધનો છે, જે દ્વારા આ છોકરીઓ પ્રમાણિકપણે પોતાનું ગુજરાન ચલાવી શકે; દાખલા તરીકે તેઓ આયાનું, નર્સનું કે દરજણ તરીકેનું કામ કરી શકે.

“ગોવિંદ કુમાર ભવન”નું મકાન આપનાર શ્રી. ગોપાલદાસ ચૌધરીએ “ભવન”માંથી નીકળેલી છોકરીઓને મદદ કરનાર એક સંસ્થા સ્થપાય તે સારૂ પોતાની ત્રણ વીધાં જમીન “ભવન”ની પાસેજ આપી છે. મકાન બનાવવા રૂપીઆ ત્રીસ હજારની જરૂર છે, પણ પૈસા ન હોવાથી આ કામ અટક્યું છે. લેડીઝ એડવાઈઝરી કમિટિની પ્રમુખ શ્રીમતી હેમલતા મિત્રે એક છોકરીના ભરણપોષણનો ભાર પોતાને માથે લઈ લીધો છે. બીજી ધનવાન બહેનોએ આ પગલે ચાલવાની જરૂર છે.

કલકત્તાના ગુજરાતી સમાજમાં ભણેલી સ્ત્રીઓ પણ છે. છેલ્લા સત્યાગ્રહ સંગ્રામમાં કલકત્તાની ગુજરાતી બહેનોનો ફાળો ઓછો નહોતો. હું ઇચ્છું છું કે આ “ભવન”ના કાર્યમાં પણ ગુજરાતી સ્ત્રીઓ ક્રિયાત્મકરૂપે ભાગ લ્યે. આ એક મહાપવિત્ર કાર્ય છે. માતૃજાતિના કલ્યાણ માટે અને સ્ત્રીજાતિના સન્માન માટે એ જરૂરનું છે કે સ્ત્રીઓ આ કામમાં ભાગ લે. મેં શ્રીયુત ચાંપરી ઉદેશી પાસેથી સાંભળ્યું છે કે કલકત્તામાં ગુજરાતી સ્ત્રીઓનું એક મંડળ છે ને તેનું સુકાન શ્રીમતી સૌદામિની મહેતા જેવી સરકારી ને સુશિક્ષિત મહિલાના હાથમાં છે. આ સંસ્થા “ભવન”ની લેડીઝ એડવાઈઝરી કમિટિમાં પોતાના તરફથી એક પ્રતિનિધિ મોકલી શકે. હું આશા રાખું છું કે કલકત્તાની ગુજરાતી બહેનો આ બાબત પર જરૂર ધ્યાન આપશે. આડકતરી રીતે આ પણ એક પ્રકારની દેશ-સેવા જ છે.

(ઑક્ટોબર-૧૯૩૧ ના “નવચેતન”માંથી)

૮૬-ભિખારી-ગૃહ

હિંદુસ્તાનનાં મોટાં મોટાં શહેરોમાં અને તીર્થસ્થળોમાં લિખારીઓની સંખ્યા આજકાલ બહુ વધતી જાય છે અને દેશના વિચાર-શીલ પુરુષોનું ધ્યાન આ બાબત તરફ ખેંચાએલું છે. આ લિખારીઓને લીધે આર્થિક હાનિ થાય છે એટલુંજ નહિ પણ તેમનો દેખાવ જોનારના હૃદયમાં ઘૂણા ઉત્પન્ન કરે છે. આની સાથે લોકોમાં રોજના ફેલાવાની પણ શંકા રહે છે. કેમકે રક્તપિત્ત વગેરે રોગોથી પીડાતા આ લિખારીઓને જે પૈસા આપવામાં આવે છે તે વડે તેઓનું પોષણ થાય છે. પણ દાકતરોનો એવો મત છે કે આથી તે રોગનાં જંતુઓ એપી હોવાથી બીજને લાગવાનો ભય રહે છે. આ કારણોને લઈને કેટલાક લોકો લિખારી ગૃહો સ્થાપવાનો વિચાર ચલાવી રહ્યા છે, કે જ્યાં આવા માણસોને રાખી ભરણપોષણ કરવામાં આવે અને જેમનાથી બની શકે તેમની પાસેથી કામ લેવામાં આવે.

આ બાબતમાં ઉટાકામંડની મ્યુનિસિપાલિટીએ જે રતુત્વ પગલું ભર્યું છે તે માટે તે ધન્યવાદને પાત્ર છે. તેના સભ્યોએ રેવં યિયોબોલના ઠરાવ પરથી નિર્ણય કર્યો છે કે ઉટાકામંડની સડક, પોળ વગેરે સ્થળોમાં જે લિખારીઓ ભીખ માગતા હોય તેમને આ ગૃહમાં મોકલી આપવા. વળી રેવં થીઓબોલે પોતાના ભાણજીમાં એ પણ જણાવ્યું છે કે આવા પ્રકારનું એક ગૃહ કોલંબોમાં પણ મોબુદ છે. ત્યાં લિખારીઓનું ભરણપોષણ કરવામાં આવે છે અને સાથે સાથે તેમની પાસેથી કામ પણ લેવામાં આવે છે. જેઓ કામ કરવા ખુશી હોતા નથી તેઓને જેલમાં પૂરવામાં આવે છે; અગર તો કોલંબોની બહાર મોકલી દેવામાં આવે છે. આવા કાયદાને લીધે કોલંબોની સડક પર એક પણ લિખારી નજરે પડતો નથી. તાંજેરમાં પણ એક લિખારીગૃહ ખુલ્લું મૂકવામાં આવ્યું છે, જે સંતોષકારક રીતે ચાલે છે. અહીંયાં દરેક લિખારી દીઠ મસિક ૭ રૂ. ખર્ચ આવે છે.

આ બધા દાખલા પરથી સિદ્ધ થાય છે કે જે આવાં ગૃહો બીજાં શહેરોમાં પણ ખોલવામાં આવે તો તે અશક્ય નથી. વળી તેનું ખર્ચ પણ લગભગ તેઓના કામથી મળી રહે અને બાકીનું ઉધરાણાથી મેળવી શકાય. લોકો આજ પણ લિખારીઓને દાન આપે છે અને પોતાનું ભરણપોષણ પણ કરે છે. આવી સ્થિતિમાં ગૃહમાં રહેતા આ લિખારીઓને માટે ઉધરાણું કરવું મુશ્કેલ નથી. આ લોકોનો બોલો જનસમાજ ઉપરજ છે અને જે તેઓને લિખારીગૃહોમાં રાખવામાં આવે તોપણ તેઓનો બોલો તેમના ઉપરજ રહેવાનો. આનો કમમાં કમ એક ફાયદો તો જરૂર થવાનો કે સાધારણ જનસમાજને જે આ લિખારીઓ હેરાન કરે છે અને છેતરે છે-જેના દાખલા આપણા જોવામાં ઘણી વખત આવે છે-તેમાંથી તો અચી શકે. (“સાદ” વર્ષ ૧૦, ખંડ ૨, સંખ્યા ૪માંથી)

૮૭-મનુષ્યત્વ ઇટલે શું ?

આત્મીય સુખની ઉચ્ચતા માણસમાંજ સંભવી શકે છે. કોઇ સત્કાર્ય કરવાથી માણસના મનમાં જેવો આનંદ થાય છે, એવો આનંદ બીજાં પ્રાણીઓમાં નેવામાં આવતો નથી. એનો એક દાખલો વાયકોની આગળ મૂકવામાં આવે છે.

ડેનમાર્ક દેશમાં ન્યારે ભયંકર હીમ પડે છે, ત્યારે સમુદ્રનું પાણી ફરિને એનું કંઠણ બરફમાં રૂપાંતર થઇ જાય છે. એ વખતે શહેરના લોકો બરફના ઢગલાઓ ઉપર રસ્તેજ નામની ગાડી લઇ રમત રમવા જાય છે. પણ એ દેશમાં ક્યારેક ક્યારેક એક જાતનાં વાદળાં ઉત્પન્ન થાય છે કે જેથી વરસાદ થાય છે. આ વરસાદનો એવો સ્વભાવ હોય છે કે વધારે વાદળાં થતાંની સાથેજ બરફ પીગળવા માંડે છે, અને થોડીજ વારમાં તેના ભાંગીને ચૂરેચૂરા થઈ જાય છે. એક દિવસ શહેરના લોકો એ બરફ ઉપર રમવા ગયા હતા. એટલામાંજ આકાશમાં પેલાં વાદળાંની ધોર ઘટા થઇ રહી. વાદળાં આવતાંની સાથેજ બરફ પીગળવાનો હતો. એક ઘરડી ગરીબ સ્ત્રી થોડે દૂર સમુદ્રને કિનારે ઝૂંપડી બાંધીને રહેતી હતી. એણે જોયું કે આકાશમાં ભયંકર મેઘ છાઇ રહ્યો છે અને બરફ પીગળવાથી થોડીજ વારમાં મારા દેશભાઈઓ મરી જશે. આ જોઇ તે ઘણી ડરી ગઇ. ૨૦-૨૫ વરસથી આવું ભયંકર વાદળ નેવામાં આવ્યું ન હતું. આજ એકાએક આકાશ આવાં વાદળાંથી ધનધોર થઈ ગયું છે. એ જોઇ ડોશીના ભયનો પાર રહ્યો નહિ. રમતમાં તક્લીન થઇ ગએલા મારા દેશભાઈએને આ ભયાનક આકાશમાંથી હું કેવી રીતે બચાવું એ ચિંતાથી એ ઘણી વ્યાકુળ બની ગઇ. એ સમયે તે જાતે બિમારી ભોગવતી હતી અને ચાલવા-ફરવાની પણ એનામાં જોઇએ તેવી તાકાત ન હતી. ઘણો વિચાર કર્યા બાદ એને એક ઉપાય જડી આવ્યો. મહામુશ્કેલીથી તે ઘરની બહાર નીકળી અને તત્કાળ એણે પોતાના ઘરને આગ લગાડી દીધી. આગે ઘણું ભયંકર સ્વરૂપ પકડ્યું. આગની જ્વાળાઓ ઘણે ઉંચે સુધી જતી હતી, અને ભડકે ભડકા થઇ રહ્યા હતા. આ બાબુ રમતમાં મગ્ન થએલા લોકો આગના ભડકે ભડકા જોઇને વિચારવા લાગ્યા: ‘આ શું થયું ? આ તો પેલાં ડોશીમાનું ઘર બળી રહ્યું છે !’ બધા લોકો ડોશીને બહુ ચાહતા હતા. એથી તેઓ બધા જરા પણ વાર કર્યા વગર રમતને છોડી દઈ ડોશીના ઘર તરફ દોડ્યા. જામને જોયું તો ડોશી ખેલ્લાન થઇને પડી છે ! ઘણી સેવા-શુદ્ધિ કર્યા બાદ ડોશીને ભાન આવ્યું. ભાન આવતાંજ ડોશીએ પહેલો સવાલ એ કર્યો કે ‘બધા લોકો સહીસલામત પાછા આવ્યા છે ને ?’ ન્યારે એણે જાણ્યું કે બધા

સહીસલામત છે ત્યારે એના ચહેરા ઉપર અપૂર્વ સંતોષ અને આનંદ ફેલાઈ ગયો અને તેના મોંમાંથી એ ઉદ્ગાર નીકળ્યો કે 'ઇશ્વરની દયા અલૌકિક છે !' બસ, એટલું બોલીને ડાશીએ આંખો મીંચી લીધી અને તેજ ક્ષણે તેના પ્રાણ સ્વર્ગે સીધાવ્યા.

હવે સૌના કુશળ સમાચાર સાંભળીને આ ડાશીને જે આખરી આનંદ અને સંતોષ થયો હતો તે આનંદનું આત્મીય સુખ શું કોઈ બીજા પ્રાણીમાં કદી સંભવી શકે એમ છે ? કદી નહિ. એ સ્વભાવ તો ખાસ મનુષ્યનોજ છે.

હવે ત્રીજા ભેદ તરફ જોઈએ. ત્રીજી બાબત તે મનુષ્યમાં રહેનારું કર્તવ્યનું જ્ઞાન. જેવું કર્તવ્યજ્ઞાન માણસમાં જોવામાં આવે છે તેવું બીજા પ્રાણીમાં કદી હોતું નથી. એનો એક દાખલો આપવામાં આવે છે.

એક વખત સમુદ્રમાં એક આગબોટ જઈ રહી હતી. બરાબર વચમાં ન્યારે તે જઈ પહોંચી ત્યારે તેમાં એકાએક આગ લાગી ગઈ. આગબોટના તળીઆમાં, કંઈ જગાએ આગ લાગી છે, ક્યાંથી ધૂમાડો આવે છે એ વિષે કોઈ પણ બરાબર નિશ્ચય કરી શક્યા નહિ. સૌને લાગ્યું કે હવે થોડીજ ક્ષણમાં આગબોટ બળીને ભસ્મ થઈ જશે; પણ ગણતરી કરતાં માલમ પડ્યું કે બહુજ ઝડપથી ને આગબોટને ચલાવવામાં આવે તો આગબોટ પૂરેપૂરી બળી જતાં પહેલાં કિનારે પહોંચી શકાશે. એથી કિનારા તરફ આગબોટને ચલાવવાનું શરૂ થયું. ઇજનેર બહાદુરીથી પોતાની જગાએ દઢતાથી ઉભો રહી અસહ્ય તાપ સહન કરતો પોતાની ફરજ બજાવી રહ્યો હતો. કમ્પાન વચમાં વચમાં ઘાંટો પાડીને એની ખબર પૂછતો હતો.

ઉપરથી ન્યારે કમ્પાન પૂછતો કે કેમ છો ? સારે તે જવાબ દેતો કે 'મજામાં છું'. પણ ધીરે ધીરે ઇજનેરનો અવાજ બંધ થવા લાગ્યો. હવે કમ્પાનના જવાબમાં તે 'ગો ગો' એ પ્રમાણે બોલવા લાગ્યો, છેવટે એટલે સુધી હદ આવી ગઈ કે એના મોંએથી કાંઈ પણ અવાજ નીકળી શક્યો નહિ. પણ તેમ છતાં તેના હાથ પોતાના યંત્ર ઉપર અટક્યા વગર બરાબર કામ કરી રહ્યા હતા. પછી ન્યારે આગબોટ કિનારે આવવા લાગી સારે ઇજનેરને બહાર કાઢીને જોયો તો માલમ પડ્યું કે તે બેભાન છે, ધુમાડાથી એનો શ્વાસ રૂંધાઈ ગયો છે અને આગથી તેના બંને પગ અર્ધા બળી ગયેલા છે. થોડી વારે એ મરણ પામ્યો. ને જરા વિલંબ થયો હોત તો તે આગબોટ-માંજ મરણ પામ્યો હોત.

આ કેવી ઉમદા કર્તવ્યપરાયણતા ! કોઈ પણ પ્રાણીમાં આવી કર્તવ્યનિષ્ઠા કદી જોવામાં આવી છે ? ના કદી નહિ, ફક્ત મનુષ્યમાંજ એ ગુણ નજરે પડે છે.

હવે ચોથી લિખતા છે અનંતનું ચિંતન અને આરાધના. આ શુ. ૨૭

બાબતમાં મનુષ્ય અને બીજાં પ્રાણીઓમાં જમીન-આસમાન જેટલો ભેદ છે.

દરેક પ્રાણી કે પદાર્થ કે મર્યાદિત સત્તા એક મહાન અનંત સત્તાને આધારે રહેલી છે—અને દરેક શક્તિ એક મહાન અનંત શક્તિ-માંથી ઉત્પન્ન થયેલી છે. આ વાંત મનુષ્ય સિવાય બીજાં પ્રાણીઓ કદી જાણી શકતાં નથી. જંગલી અગર સંસ્કારયુક્ત, કોઇ પણ અવસ્થામાં માણસ જાણે કે અજાણે એક અત્યંત શ્રેષ્ઠ એવી અદૃશ્ય શક્તિમાં માને છે અને એની તે આરાધના કરે છે. માણસે જેની રીતે પોતાના ભરણપોષણને માટે કૃષિ અને વાણિજ્યનો બહોળો વિસ્તાર કર્યો છે, રહેવા માટે ઘર બનાવ્યાં છે, અને જ્ઞાન-પ્રાપ્તિને માટે શિષ્ય, સાહિત્ય આદિ શાસ્ત્રોની રચના કરી છે, તેજ પ્રમાણે એણે આરાધનાને માટે મંદિર, દેવાલયો, મસ્જિદો વગેરેની રચના કરી છે. બીજાં પ્રાણીઓની પેઠે મનુષ્ય પણ ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય અને દૃશ્ય વસ્તુઓમાં મુગ્ધ થાય છે એ ખરું, અને એમાં કાંઈ આશ્ચર્ય નથી; કેમકે સર્વ પ્રાણીઓને માટે એ સ્વાભાવિક છે. પરંતુ અદૃશ્ય પદાર્થ તરફ એનું આકર્ષણ અગર તેમાં તક્ષીન થઇ જવું તેમજ અતીન્દ્રિય શક્તિની ઉપાસના કરવી એ માનવજીવનનું એક ગૂઢ રહસ્ય છે. જે માણસની ભાષા સમજતો નથી, મનુષ્યની મનોવૃત્તિઓ જેવી જેની મનોવૃત્તિઓ નથી એવો કોઇ જીવ જે માણસની આરાધના જુએ તો જરૂર તે આશ્ચર્યમાં ગરકાવ થઇ ગયા વિના રહેશે નહિ ! તેમજ એથી વધારે આશ્ચર્યકારક વાત તેને ભાગ્યેજ જાણવા મળશે !

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે આ ચાર ગુણોને લીધે માણસ બીજાં પ્રાણીઓથી ભિન્ન તેમજ શ્રેષ્ઠ છે. બીજાં પ્રાણીઓથી શ્રેષ્ઠ બનવું હોય તો માણસે આ ચાર ગુણોનો પોતાની અંદર ખૂબ વિકાસ કરવો જોઇએ. એ ગુણો માત્ર આદર્શરૂપેજ રહેવા ન જોઇએ. માણસે પોતાના જીવનમાં એ ચારે ગુણો સ્વભાવસિદ્ધ કરી દેવા જોઇએ. આત્મા સત્ય પ્રત્યે અનુરાગવાળો થાય, ચિત્ત સત્યની ઉપાસના કરવું થઇ જાય, એવા ઉપાય શોધીને તે પ્રમાણે ચાલવું જોઇએ. સત્યનું આચરણ અને અસત્યનો ત્યાગ એ બેઉ તરફ ધ્યાન રાખવું જોઇએ. કર્તવ્યપરાયણતા એજ ધર્મસાધનાનો મુખ્ય ઉપાય જાણીને પ્રયતન-પૂર્વક એને આત્મસાત કરવી જોઇએ. તેમજ જીવન આરાધનામય બનાવી દેવું જોઇએ. આ બધું લક્ષમાં રાખી વર્તીએ તોજ આપણે યથાર્થ માનવજીવન પ્રાપ્ત કરી શકીશું. જીવનનો આ સર્વથી શ્રેષ્ઠ આદર્શ જે લક્ષમાં ન રાખીએ તો આપણે પશુવત્ જીવન ગુજારતા થઇ જવાના એમાં સંદેહ નથી. (“ભાગ્યોદય”ના એક અંકમાંથી)

૮૮-કૃષ્ણ મહારાજને

(લેખક:-શ્રી. દાલચીવડા)

“કાં દાલચીવડા, કેમ છે?”

“લગવાન! આનંદ છે. જ્યાં સુધી આપ સાથે છે ત્યાં સુધી દાલચીવડાને શી ફિકર છે? જ્યાં કૃષ્ણ ત્યાં જન્મ એ આપણું જૂનું સૂત્ર પાંચ હજાર વર્ષ થયાં દરેક શરીરમાં દાલચીવડા ગોખતો આવ્યો છે.”

“એમ?” લગવાન મંદ હાસ્યે હસ્યા.

“મહારાજ! આ સેવકની કંઈ મહેમાનગીરી સ્વીકારશો?” દાલચીવડાએ આતુરતાથી હાથ જોડ્યા.

“શું આપીશ?”

“મહારાજ! આપ કીયો છ આપું.”

“મને તો માખણ મીસરી પ્રિય છે, આપીશ?”

“મહારાજ! માખણ-મીસરીનાં તો આજે અમારે ત્યાં સ્વપ્નાં થયાં છે. હા, એક પ્રકારનું નવું માખણ મુંબઈના બીંડી બજારમાં થાય છે અને એ માખણના ડબ્બે ડબ્બા મોટા પ્રમાણમાં ઉપડે છે. જેની પાસે એ માખણના ડબ્બા હોય છે એને માટે ગમે તે મુશ્કેલીમાં લાઇન કલીઅર છે.”

“લાઇન કલીઅર એટલે શું?” શ્રીકૃષ્ણે હસતાં હસતાં પૂછ્યું.

“મહારાજ! આપને એક વિનંતિ કરી લઉં કે આજ તો હીક પણ આણતી આઠમે આપ આ સેવકને દર્શન આપવા આવો ત્યારે અંગ્રેજી લાપાનો અભ્યાસ કરીને આવજો. આજે અંગ્રેજી નહિ આવડે તો આપ પોતે અવતારી તરીકે પધારો તોપણ આપનો એકડો બાદ. આજ તો અંગ્રેજી અમારી રાજભાષા છે. આપને એ લાપા નહિ આવડે તો માફ કરજો. આપનો ધડો આ યુગમાં કોઈ કરશે કે નહિ એ શંકાનો વિષય છે.”

“એમ...?”

“હા મહારાજ! ખરી વાત એ છે. થોડી એડીકેટ પણ આપે શીખવી પડશે. જો આપને આ પૃથ્વી પર ફરીથી અવતાર લેવો હોય તો આ દાલચીવડાની એક સલાહ નોંધી લેજો, કે આપનાં આ પીળાં પીતાંબર નહિ ચાલે. ઉઘાડા પગ અને ઉઘાડું શરીર હવે એડી-કેટની વિરુદ્ધ ગણાશે. હવે આપની આ પાદુકાઓ આજના જમાનામાં અસ્થાને છે; માટે આપે એ બાબતમાં કંઈ ફેરફાર કરવો પડશે.”

“કહે કહે, મારે શું પહેરવું?” શ્રીકૃષ્ણે એક સુંદર હાસ્ય કરી પ્રશ્ન પૂછ્યો.

“ મહારાજ ! આપ સર્વગ્ન છો, છતાં આ સેવકને પ્રશ્ન પૂછો છો તો એ જવાબ આપવાનું માન આ સેવક મોટી ખુશીથી સ્વીકારે છે. જુઓ ભગવાન ! આપે આ પૃથ્વી પર પધારવું હોય તો આપનો આ મુકુટ વૈકુંઠલોકમાં મૂકતા આવવું. અને એને બદલે ‘સોલા હેટ’ વ્હાઇટવેને ત્યાંથી આપણે ખરીદી લેશું. આપના આ લાંબા બાલ સ્વર્ગલોકના દેવોને સોંપતા આવજો અને એને બદલે અમારા ગામના પ્રખ્યાત બારબર પંડિત વેલજીભાઈના સંચાથી જેવી આ સેવકની બાબરીનો કટ થયો છે એવા કટની બાબરી આપે રખાવવી પડશે અને એમાં કામીનિયા ઑછલ નાખીને આપે વાંકો સેથો પાડી માથાને જરા આકર્ષક બનાવવું પડશે. તોજ આજની સોસાઈટીમાં આપને સ્થાન મળશે.”

“ પણ દાલચીવડા ! મારો પ્રશ્ન મારે શું પહેરવું એટલોજ હતો એને બદલે તેં તો માથાના મોવાળાની આદરી ! ”

“ મહારાજ ! એમ ઉતાવળા ન થાઓ. આ યુગ તો બોલવાનોજ છે. એક વાત પૂછો એનો સામો દોહસો વાતોથી ભરેલો જવાબ આપે એજ હુશિયાર ગણાય છે. આ દાલચીવડાને પણ એ હુશિયારોનો ચેપ લાગ્યો હોય તો પ્રભુ ક્ષમા કરજો. આપણે પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં ગોકુળમાં જે નિર્દોષતાથી, સચ્ચાઈથી રહેતા હતા તેવું આજે નથી. આજે તો સર્વત્ર સ્વાર્થ, અદેખાઈ અને હું મોટો ને તું નાનો એવી-જ મારામારીઓમાં આ દેશની મિનિટો, કલાકો, દિવસો, મહિનાઓ અને વર્ષો વીત્યાં જાય છે અને.....

ભગવાને દાલચીવડાના મોઢા આડો હાથ ધર્યો.

“ ભલા માણસ ! મારે કીયો પહેરવેશ પહેરવો એ પ્રશ્નનો પહેલાં ઉત્તર આપ.”

“ હા, મહારાજ ! જરા આડું ફટાઈ ગયું. દાલચીવડા વિલ્સન કૉલેજમાં ભણતો ત્યારે એના પ્રૉફેસર સાહેબને એવી ટેવ હતી. એક મુદ્દાપરથી બીજા મુદ્દાપર પ્રૉફેસર સાહેબ સપાટામાં ઉતરી જાય અને પછી કલાક સુધી મૂળ મૂલો કોરાણે મૂકી બીજા મુદ્દા પર બેઠું ચાલુ રાખે—”

“ વાર પછી ? ”

“ હા મહારાજ ! સાંભળો. આપને જો આ ભૂમિ ખરેખર ફરી પાવન કરવી હોય તો આપે કોટ, પેંટ, મોન, બૂટ એ બધું પહેરવું પડશે. આપને એ બધું વ્હાઇટવે લેડલો, ઇવાન્સ ફ્રેઝર, આર્મી એન્ડ નેવી વગેરેને ત્યાંથી મળશે. દાલચીવડાનો પ્રેમજી દરજી પણ એ સીવી આપશે, પણ જો એકના ચાર ગણા પૈસા આપવાનો આપને મોહ હોય તો આપ પરદેશી ટેલરને ખટાવજો. પણ આપ તો લક્ષ્મીપતિ ફહેવાઓ એટલે આપને ક્યાં લક્ષ્મીની ખોટ છે ? ”

“ દાલચીવડા ! હીક યાદ આપ્યું. લક્ષ્મીજીને સાથે આવવું હોય તો ? ”

“ ભલે પધારે. એમનો તો આ જમાનો છે. આપનો જમાનો પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં આથમી ગયો. આજે શ્રીકૃષ્ણનો જમાનો નથી. આજ તો ટકેશ્વર ભગવાનનો જમાનો છે. જેને ઘેર ટકેશ્વર બિરાજે છે તેને ત્યાં ભક્તજનો ઉભરાય છે. ટકેશ્વરની મહેરબાની થતાં સૌ સલામ લેતા આવે છે. ટકેશ્વરની કૃપા હોય તો કંઈક મધમાખીઓ જુદે જુદે સ્વરૂપે રોજ એ ભક્તજનની આસપાસ ભમતી ફરે છે. આપુ ! લક્ષ્મીજીને કહેજો કે કળિયુગમાં તમે નારી મટી નર થયાં છો અને તમારું નામ ટકેશ્વર પડ્યું છે.”

“ ત્યારે તો આપણે પણ એમની પાછળ પાછળ ચાલશું.”

“ મહારાજ ! તોજ આપનો ભાવ પૂછાશે. આપ પાસે ટકેશ્વરનો ખણખણાટ ન હોય તો આજે આપને શ્રીકૃષ્ણ તરીકે પૂજનારા પણ આપ તરફથી મોઢું ફેરવશે. આપને એ વાતની ખાત્રી કરવી હોય તો આજેજ એક અખતરો કરો. આપ એક ગરીબ વૃદ્ધ ભિખારી તરીકે આપના મંદિરના ચોકમાં બેસો ને ફાટેલાં કપડાં પહેરીને તદ્દન ગરીબ હો એવી રીતે આપ ભિક્ષા માંગો. એના જવાબમાં તિલક વચ્ચે આપનાં પગલાં પાડનારા આપની સામે દષ્ટિ પણ નહિ કરે. ખીજ કોઈ વ્યક્તિ આપની ઓળખાણ આપશે કે આ પ્રભુ પોતે છે તો એ ભક્તજન ખડખડ હસશે અને તિરસ્કારભર્યા હાસ્યે એ ત્યાંથી ચાલ્યો જશે. એટલે મહારાજ ! આપ ગરીબનીવાઝ કહેવાઓ છો પણ આપના ભક્તો ગરીબો તરફ દષ્ટિ પણ કરતા નથી.”

“ દાલચીવડા, તું તો વ્યાસની માફક વક્તા થઈ ગયો લાગે છે ? ”

“ મહારાજ ! વક્તા તો હીક, પણ આપની સાથે પાંચ હજાર વર્ષ પર રમણુરેતીમાં દાલચીવડા એક ગોપ તરીકે ખેલ્યો છે એટલે દાલચીવડા આપને આજે યાદ આપવા માગે છે કે એ ગેંડીદડો હવે સદાને માટે ગયો છે. એને બદલે ‘ગોલ્ડ’ ‘ટેનીસ’ અને ક્રીકેટ આપ શીખતા આવજો.”

“ બહુ સાઈ-ખીજું શું ? ”

“ એ રમણુરેતીના ગ્રાસ આપ ભૂલી જાવો અને એને બદલે સોસામટી ડેન્સની તાલીમ આપવા ભગવાન શંકરને કહેજો.”

“ ભલે-ખીજું શું ? ”

“ આપની પ્યારી બંસી હવે અસ્થાને છે. એને બદલે આપ હારમોનિયમ અને પિયાનાની તાલીમ લેવાતું ચૂકશો નહિ.”

“ ખરું-ખીજું શું ? ”

“ આપણે રોજ સવારમાં ઉઠીને દહીં ને રોટલો ખાતા એ જમાનો હવે નથી. હવે તો સવારે ચા અને બીસ્કીટ ખાવાની ટેવ પાડજો.”

“ચા શું વળી?”

“મહારાજ! એ આ કળિયુગની પૂતના છે. એ પ્રત્નશરીરનાં રક્ત ચૂસી ચૂસીને એવી સશક્ત થઈ ગઈ છે કે હવે આપની તાકાત નથી કે આપ એને હણી શકો.”

“એટલું બધું?”

“શું કહું મહારાજ! આ આપના જેવા ગોપાલના દેશમાં આજે ગરીબનાં છોકરાંએને દૂધનો ઘૂંટડો મળતો નથી. ગોરસનાં તો સ્વપ્નાં થયાં છે અને આપના ભક્તો ગોરસનાં ગીતો ગાય, પણ ચાના પ્યાલા વિના તો એને બગાસાં આવે.”

“એ તો અન્યથા?”

“મહારાજ! અન્યથાની વાતો તો હજી બાકી છે; પણ આપને માટે દેવમંદિરમાં દોડદોડી કરનારાં અનેકને ને કોઈએ વશ કર્યાં હોય તો આ ચાએ. આજે આપનો જન્મદિવસ છે એ દિવસે આપ આપના ભક્તોને ઘેર ઘેર જઈ આવો તો પ્રાદ્યમસ અને ચાની લાગી પડી હશે.”

“એ તો મારે નેવું પડશે.”

“અરે મહારાજ! આપ જુઓ તો આપની આંખમાં પણ આંસુ આવે કે આ દેશની કેવી દશા થઈ છે. આજે માણસને પીવા માટે પાતળી ઝાશ મળતી નથી.”

“ગાયોના આ દેશમાં ઝાશ નહિ એ તો એક અજબ અન્યથા!”

“મહારાજ! આજે આ દેશ તો ગાયોનો નથી રહ્યો. ગાયોનો તો રાજ ‘બીક’ને માટે નાશ થઈ રહ્યો છે. ગોપાલક ગણાતા આપના ભક્તોમાંથી કેટલાઓએ ગાયો રાખી છે તે તો જુઓ? અને ગાઆઘણુ-પ્રતિપાળ કહેવાતા રાત્રીઓએ તો સત્યાનાશ વાળ્યું છે. પૈસાને લોભે ગૌચરની જમીનો ખેડાવી નાખી. આજ કોઈ પણ ગામની સીમમાં ઘાસનું તણખલું પણ ગાયો માટે નથી રહેવા દીધું.”

“એ તો બહુ ભારે કહેવાય?”

“મહારાજ! ભારે કે હલકું આપ જે કહો તે, પણ એ રામના અમલદારો, વૈષ્ણવો, આપના ભક્તો હોવા છતાં એ વૈષ્ણવ વહીવટીઓએ ગૌચરની જમીન ‘ટકેશ્વર’ની લાલચથી વેચી નાખેલી આ આંખોએ નેચેલી છે...”

“ગોસ્વામી મહારાજને કંઈ કરતા નથી?”

“જવા દો ભગવાન! એ વાત જવા દો. ગોસ્વામી મહારાજને ધારે તો ગૌધનનું સૌથી સરસ રક્ષણ કરી શકે; પણ એમની વાતો કરવાની દાલચીવડાની ઇચ્છા નથી. કેમ! શું કહું? મહારાજ! ત્યાં આપ બાલકૃષ્ણ તરીકે બિરાજતા હો ત્યાં, મુખિયા, ભીતરિયા, જળગરિયાની લીલાનાં પ્રકરણો ભાષામાં બોલવા જેવાં નથી...”

“ એટલે ? ”

“ મહારાજ ! એ તો આપ અત્યામી છો, જોઇ લ્યો...”

શ્રીકૃષ્ણ જવાબમાં હસ્યા.

“ ખરી વાત છે દાલચીવડા, દેવમંદિરો ન્યાં ન્યાં બ્રષ્ટ થયાં છે ત્યાંથી મેં વિદાય લીધી છે. મારી મૂર્તિમાંથી મારો અંશ ચાલ્યો ગયો છે.”

“ મહારાજ ! એમ ન કરો. આપ દેવમંદિરમાં બિરાજો અને અનીતિનાં ન્યાં ન્યાં ધામ હોય ત્યાં આપનો દંડો ફેરવી ફરીથી નીતિની આરતી ઊતરે તેવા પ્રયત્નો કરો.”

“ પણ હવે તો તું મને અવતરવાનું કહે છે, એટલે એ બધા પ્રશ્નો નિકાલ એની મેજે થઇ જશે.”

“ કહો મહારાજ ! ક્યારે અવતરશો ? ”

આ પ્રશ્નો જવાબ મજે ત્યાં તો—

“દાલચીવડાભાઈ ! એ દાલચીવડાભાઈ ઉઠો ! ઉઠો !! શું કરો છો ? ભલા માણસ ઉંઘમાં પણ ભાપણો કરો છો ? ” ગીરગામ બેક-રોડના એક બંગલામાં જોને ત્યાં દાલચીવડાનો ઉતારો હતો એ સરેકારી બહેને મને ઉઠાડ્યો.

આંખો ચોળતાં ચોળતાં મેં એ બહેનને કહ્યું :

“ કેમ બહેન ? ”

“ અરે ઉઠો ઉઠો. આજે ઉંઘમાં શેતું ભાપણુ કરતા હતા ? ”

દાલચીવડા કંઈ જવાબ આપે તે પહેલાં તો નીચે રસ્તા પર ઢોલકી વાગી અને ઘાટીઓ ગોવિંદા ! ગોપાલા...ગોવિંદા...ગોપાલા... કરતા નીકળ્યા.

સંવત ૧૯૭૧ નું એ જન્માષ્ટમીનું સ્વપ્નું દાલચીવડા આજે યાદ કરે છે સારે એની દષ્ટિ સમક્ષ કૃષ્ણ મહારાજને સોળ વર્ષ પહેલાં કહેલી વાતો યાદ આવે છે. કૃષ્ણમહારાજે કેટલીક સૂચનાઓ સ્વીકારી છે એ જોતાં આજે દાલચીવડા કૃષ્ણને કહે છે “થેંક યુ’ !!”

(“શારદા” ના એક અંકમાંથી)

૮૯-અમારા કુઠમાં તરુણો મરતા નથી.

(લેખક:—શ્રી. વાલજી ગોવિન્દજી દેસાઈ)

નહિ કલ્યાણકૃત્કશ્ચિદુર્ગતિં તાત ગચ્છતિ ।

રાજા બ્રહ્મદત્ત વારાણસીમાં રાજ્ય કરતો હતો, તે સમયે કાશિ-રાષ્ટ્રના એક ગામડામાં એક બ્રાહ્મણ વસતો હતો. તે બહુ સદાચારી હતો, એટલે એને બધા ધર્મપાલ કહેતા. તેના ઘરના ચાકર પણ દાન દેતા, શીલ રાખતા તથા ઉપવાસ કરતા.

ધર્મપાલને ઘેર પુત્ર અવતર્યો. પુત્ર મોટા થયો, એટલે પિતાએ એને સહસ્ત્ર સૈન્ય આપીને વિદ્યા ભણવા તક્ષશિલા મોકલ્યો. તે ત્યાં જઈને એક દિગ્વિજયી આચાર્યના પાંચસો શિષ્યોમાં વડો થઈને રહ્યો.

હવે આચાર્યનો એક દીકરો મરી ગયો, એટલે આચાર્ય, એના સગાંસંબંધી, શિષ્યો સર્વે આક્રંદ કરવા મંજ્યા. એક ધર્મપાલકુમાર રોતો કકળતો નહોતો. સ્મશાનથી આવ્યા પછી ‘આવો સદાચારી જીવાન જોધ માઆપને મૂકીને ચાલતો થયો’ એમ બધા શિષ્યો ખર-ખરો કરે છે, એટલે ધર્મપાલ બોલ્યો: ‘સાચેજ, તમે તરુણ એમ કહો છો? તરુણ અવસ્થામાંજ. તેનો દેહાંત કેમ થયો? જીવાનીમાં મરણ ન થયે.’

બીજા કહે, ‘મરણ તો માણસનો સ્વભાવજ છે તે તું નથી જાણતો?’

‘જાણું છું. પણ જીવાનીમાં ન મરે, વૃદ્ધ થઈને મરે.’

‘ધર્મપાલ! તમારા ઘરમાં કોઈ મરે નહિ કે?’

‘નાનપણમાં કોઈ ન મરે, જૂઠાપામાં મરે.’

‘આ તમારા કુલની રીતિ છે?’

‘હા.’

શિષ્યોએ આ વાત આચાર્યને કરી. આચાર્યે ધર્મપાલને બોલાવીને પૂછ્યું: ‘સાચેજ, તાત ધર્મપાલ! તમારા કુળમાં નાનપણે કોઈ મરતા નથી?’

‘સાચેજ, મહારાજ!’

આચાર્યે વિચાર્યું: ‘આ તો ભારે આશ્ચર્ય કહેવાય. આના બાપ પાસે જઈને પૂછપરછ કરી, આ ખરી વાત હોય તો, એના જોડેજ ધર્મ હું પાળીશ.’

એમ વિચારી સાત આઠ દિવસ પછી ધર્મપાલને બોલાવીને કહ્યું: ‘જો બાપુ! હું પ્રવાસે જઈ છું. હું આવું ત્યાં લગી આ શિષ્યોને તું ભણાવજે.’

પછી આચાર્યે બકરાનાં થોડાંક હાડકાં મેળવ્યાં, ઘોડાં, સુવાસિત કર્યાં, તેને પોતાના ખડિયામાં ઘાટ્યાં, ને એક નાના છોકરાને સાથે લઈને તક્ષશિલાથી કાશી સીધાવ્યા.

ધર્મપાલને ગામડે પહોંચીને ‘મહાધર્મપાલનું’ ઘર કયું?’ એમ પૂછતાં પૂછતાં ઘર ગોતી કાઢ્યું, ને બારણા આગળ જઈને ઊભા.

બ્રાહ્મણના જે નોકરે આચાર્યને પ્રથમ દીઠા, એણે તેના હાથમાંથી છત્રી લીધી, પગરખાં લીધાં અને આચાર્ય ભેજો છોકરો હતો એના હાથમાંથી ખડિયો લીધો.

‘તમારા પુત્ર ધર્મપાલકુમારના આચાર્ય બારણે ઊભા છે એમ કુમારના પિતાને કહો,’ એમ આચાર્યે નોકરને કહ્યું, એટલે એણે જઈને બ્રાહ્મણને સમાચાર આપ્યા. બ્રાહ્મણ વેગથી બારણે આવ્યો, ‘અંદર પધારો’ એમ કહીને આચાર્યને ઘરમાં આણ્યા, ઊંચે આસને બેસાડ્યા, અને પગ ધોવા વગેરે સત્ક્રિયા કરી.

આચાર્ય જમ્યાનુહા પછી સુવાણે બેઠા છે ને વાતચીત કરે છે ત્યાં તે બોલ્યા: ‘હે બ્રાહ્મણ! તારો પુત્ર ધર્મપાલકુમાર ત્રણ વેદ અને અદાર કળાનો પારગામી થયો, પણ અકસ્માત મરણ પામ્યો. આ સંસારજ એવો અનિત્ય છે, એટલે શોક ન કરવો, ધીરજ રાખવી.’

બ્રાહ્મણ તાળી પાડીને ખડખડ હસી પડ્યો.

‘કેમ હસ્યા, ભૂદેવ?’

‘મારો પુત્ર ન મરે, બીલું કોઈ મરી ગયું હશે.’

‘વિપ્ર! તમારોજ પુત્ર મરી ગયો. આ જુઓ એનાં ફૂલ.’ એમ કહીને હાડકાં બ્રાહ્મણને દેખાડ્યાં.

‘આ તો બકરાંનાં હાડકાં હશે, કે કૂતરાંનાં. પણ મારો પુત્ર કદાપિ ન મરે. અમારા કુળમાં સાત પેઢીથી કોઈ બાળપણમાં મર્યુંજ નથી. તમે ખોટું બોલો છો. એમ કહેતોકને બ્રાહ્મણ વળી પાછો હસ્યો ને તાળી પાડવા મંડ્યો.

આ બેઠને આચાર્ય તો સ્તબ્ધજ થઈ ગયા અને બોલ્યા: “હે બ્રાહ્મણ! તમારા કુળમાં તરુણ મરતા નથી તેનું કારણ શું? એવું કયું વ્રત કે બ્રહ્મચર્ય તમે પાળો છો, જેને વ્રતાપે તમે આવા સુખી છો?”
 किं ते व्रतं किं पन ब्रह्मचर्यम् । किस्स सुचिण्णस्स अयं विपाको ॥
 अक्खाहि मे ब्राह्मण एतमत्थम् । कस्मा हि तुय्हं दहरा न मीयरो ॥

બ્રાહ્મણે ઉત્તર વાળ્યો,

धम्मं चराम न मुसा भणाम । पापानि कम्मनि विवज्जयाम ॥
 अनारियं परिवज्जेमु सच्चम् । तस्मा ति अम्हं दहरा न मीयरो ।

‘અમે ધર્મ આચરીએ છીએ, ખોટું બોલતા નથી, પાપકર્મ-માત્રથી દૂર રહીએ છીએ, એટલે અમારા કુટુંબમાં તરુણ નથી મરતા. સુળોમ ધમ્મં અસતં સતં ચ । ન ચાપિ ધમ્મં અસતં રોચયામ ॥

હિત્વા અસન્તે ન જહામ સન્તે । તસ્મા ॥

‘સંજનનાં તથા દુર્જનનાં કામ અમે સાંભળીએ છીએ, પણ દુર્જન પ્રત્યે ઉપેક્ષા કરીએ છીએ. દુર્જનથી બચા રહીએ છીએ,

ને સન્નમનનો સંગ કદાપિ છોડતા નથી. એટલે૦

પુત્રે વ દાના સુમના મવામ । દદં પિ ચે અત્તમન્ત મવામ ॥

દત્વાપિ ચે નાનુતપ્પામ પચ્છા । તસ્માં ॥

‘દાન દેવાનો વિચાર કરતાં અમે પ્રસન્નચિત્ત રહીએ છીએ; દાન કરતાં પણ પ્રિય વચન બોલીએ છીએ, મોઢું કટાણું કરતા નથી; અને દાન દીધા પછી છવ બાળતા નથી. એટલે૦

સમણે મયં બ્રાહ્મણે અદ્ધિકે ચ । વનિવ્યકે યાચનકે દલિદ્ધે ॥

અન્નેન પાનેન ઽમિતપ્પયામ । તસ્માં ॥

‘શ્રમણ, બ્રાહ્મણ, પ્રવાસી, યાચક, દરિદ્ર એ બધાને અન્નજળ વૃમ કરીએ છીએ. એટલે૦

મયં ચ માર્યા નાતિક્કમમામ । અમ્હે ચ માર્યા નાતિક્કમન્તિ ॥

અઙ્ગત્ર તાહિ વ્રહ્મચર્યં ચરામ । તસ્માં ॥

‘અમારી સ્ત્રી પ્રત્યે અમે પત્નીવ્રત પાળીએ છીએ, અને અમારી સ્ત્રી અમારા પ્રત્યે પતિવ્રત પાળે છે. પરસ્ત્રી અમારે માત સમાન છે. એટલે૦

પતાસુ વા જાયરે સુમ્માવાસુ । મેઘાવિનો હોન્તિ પહ્તપઙ્ગા ॥

વહુસ્સુતા વેદગુણા ચ હોન્તિ । તસ્માં ॥

‘આ સતી સ્ત્રીઓને પુત્ર અવતરે છે તે પુદ્ધિશાળી, પ્રજાપાત્ર, બહુશ્રુત અને વેદ જાણનાર થાય છે. એટલે૦

માતાપિતા ચ મગિની માતરો ચ । પુત્તા ચ દારા ચ મયં ચ સવ્થે ॥

ધમ્મં ચરામ પરલોકહેતુ । તસ્માં ॥

‘મા, બાપ, બહેન, ભાઈ, દીકરા, સ્ત્રી અને અમે બધાં નિબ્ધામ પામવાની આશાએ ધર્મ આચરીએ છીએ. એટલે૦

દાસા ચ દસ્સો અનુજીવિનો ચ । પરિચારિકા કમ્મકરા ચ સવ્થે ॥

ધમ્મં ચરન્તિ પરલોકહેતુ । તસ્માં ॥

‘અમારા ધરનાં ચાકરનોકર, દાસદાસી, પરિચારિકા, કામવાળાં, બધાં સદાચારી છે. એટલે૦

ધમ્મો હવે રક્ષતિ ધમ્મચારિમ્ । ધમ્મો સુચિણો સુખમાવહાતિ ॥

પસા નિસંસો ધમ્મે સુચિણે । ન દુર્ગતિં ગચ્છતિ ધમ્મચારી ॥

‘ધર્મ ધર્મચારીની રક્ષા કરે છે. આચરેલો ધર્મ બાણસને સુખાવહ થાય છે. ધર્મચરણનો આ ફલાદેશ છે, જે ધર્મચારી દુર્ગતિને પામતો નથી.

ધમ્મો હવે રક્ષતિ ધમ્મચારિમ્ । છત્તં મહન્તં વિય વસ્સકાલે ॥

ધમ્મેન ગુત્તો મમ ધમ્મપાલો । અઙ્ગસ્સ અટ્ટીનિ સુખી કુમારો ॥

‘વર્ષા ઋતુમાં મોટા છત્ર જેવો ધર્મ ધર્મચારીને રક્ષે છે, મારા ધર્મપાલને ધર્મની રક્ષા છે, આ હાડકાં બીજાનાં છે, ને કુમાર તો સાળે નરવો છે. બૂખ્યો નથી, તરસ્યો નથી, આંબાની ડાળે એકો એકો ટીકા કરે છે.’ (તા. ૨૩-૧૦-૧૯૨૭ ના “નવજીવન”માંથી)

૧૦-ન્યાયને નામે સીથીઅનોની રાક્ષસી શિક્ષા

(ગુજરાતીમાં રજુ કરનાર શ્રી. “રજની”)

આજ સેંકડો વર્ષ થયાં ન્યાયના નામે જગતની કેટલીયે સંસ્કારી (!) વા અસંસ્કારી પ્રજાઓ ખેસુમાર, ન મનાય એવા બુલ્હો ગુજરાતીજ આવી છે.

કાઈરેટના જન્મ પહેલાં, હજારો વર્ષ પૂર્વે હાલ જેને તુર્કસ્તાન કહેવામાં આવે છે, અને જે એશિયામાં આવેલું છે ત્યાં વસતી સીથી-અન પ્રજાની આ ધૃણાત્મક કથા ખરેખર આધુનિક જનતાનાં રૂવાડાં હિલાં કરી નાખવાને બસ છે. આ કથા ખરેખર માણસની પાશવ-તાની હદ બતલાવવા બહુજ છે. શિક્ષા કરવાની આ પ્રથા-જે કે હાલ સુધરેલા દેશોમાં “કાયદો” અને “વ્યવસ્થા”ને નામે થતાં કેટલાંયે પાશવતાપૂર્ણ તાંડવ નૃત્યો, અને પણ ઝોળંગી આપણે આપણા બાપદાદાઓથી કે એ જંગલી ટોળાંઓ કરતાં હજારો વર્ષ પછાત ધકેલી દેવાને પૂરતી છે. આ જંગલી પ્રજાઓના શાસન માટે રાજ પણ હતા અને કાયદા પણ હતા. આ કાયદાને ઉચલાવવાની વાત કરનારને કે નવા ધારાધોરણ દાખલ કરવાની ઉમેદવાળાને ખરેખર ઘણીજ તિરસ્કરણીય રીતે રીવાવવામાં આવતા. તેઓની માન્યતાઓમાંની એક તો ખરેખર ઘણીજ અસાધારણ પ્રકારની હતી. આ માન્યતા તે એજ કે જ્યારે પણ તેઓનો રાજ માંદગીને બિચાને પડતો ત્યારે એમ માનવામાં આવતું કે ટોળામાંથી એકાદ વ્યક્તિએ કાયદા કરવાની ઇચ્છા ધર કરી છે. રાજની માંદગી એટલે પ્રથા વિરુદ્ધ પ્રસંગ. આ પછી એ ગુન્હેગારને શોધી કાઢવાને ભવિષ્ય ભાખવાવાળાઓને મોકલવામાં આવતા અને એમાં સંદેહ ઉત્પન્ન થતાં તે ભવિષ્ય ભાખવાવાળાઓની સામે તે ગુન્હેગાર ખીજા ભવિષ્ય ભાખવાવાળાઓને ચરજ કરી શકતો. આ પછી પણ જો એ ખીજા ભવિષ્યવેત્તાઓ પણ ગુન્હેગારની વિરુદ્ધ ન્યાય તોળે તો તેને તરતજ મરતકછેદન કરાવવા મોકલી દેવાતો. પણ જો આ કચેરી-ભવિષ્યવેત્તાઓની-નો ન્યાય એની તરફેણમાં થતો તો પૂર્વે જે ભવિષ્ય-વેત્તાઓએ એને ગુન્હેગાર હરાવ્યો હતો તેઓ માટે એક ઘણીજ ભયાનક શિક્ષા ફરમાવવામાં આવતી. તેઓને તદ્દન નગ્ન કરી હાથ પગ સખ્ત રીતે બાંધી એક બળદગાડીમાં પરહેજ કરવામાં આવતા. મોંમાં ચોકડાં, હાથ પીઠ પાછળ બાંધેલા, ટાંટીઆ પણ એજ દશાએ. આ પછી તે ગાડીમાં લાકડાં અને ડાખળાંઓ સળગાવવામાં આવતાં અને હજારો ચીચિયારી વચ્ચે બળદોને ગાંડા હાથીઓની માફક દોડાવવામાં આવતા. જેમ જેમ બળદોને ગાડામાં સળગાવેલાં લાકડાં ને

ડાખળાંઓની ગરમી વધુ ને વધુ લાગતી, તેમ તેમ તે ભારવાળું ગાડું અને તેમાંની વ્યક્તિઓના ભારથી બળદો વધુ ગાંડા બનીને દોડતા. કેટલીક વખત તો ગાડું સળગી જતું અને આ રીતે બળદો ફૂટા થતા; પણ ઘણે ભાગે તો તેઓ પણ ગુનેગાર ભવિષ્યવેત્તાઓ કે જેનો ન્યાય પૂર્ણ અપાઇ ગયો હતો તેના નસીબનાજ પ્રમાણે તેઓનું પણ થતું. ક્યાં એ સદીઓ પૂર્વેની અસંસ્કારી વાતો, શિક્ષાપ્રથાઓ ને ક્યાં હજી એની એ એથીયે શરમાવનારી આધુનિક માનવસંસ્કારી પ્રજાઓની પ્રથાઓ ! ! !

(તા. ૨૧-૨-૧૯૩૨ ના “વીસમી સદી”માંથી)

૧૧-સાચી હરિજન-સેવા

(લેખક:—શ્રી. રામજી હંસરાજ)

જમશેદપુર કરતાંયે કલકત્તાનાં સંભારણાં ક્યાંય વધારે મીઠાં અને પ્રેરક છે. કલકત્તામાં મેં કેટલુંક એવું જોયું કે જે મેં હજી સુધી ક્યાંય જોયું નથી.

કલકત્તામાં સતીશ બાપુની સેવક મંડળી હરિજન-સેવાનું સુંદર કાર્ય મૂંગી મૂંગી આજ મહિનાઓથી કરી રહી છે. એ કાર્ય મારે જોયું અને તેની મારા હૃદય ઉપર ઉડેલી છાપ મારે મહાત્માજીને પહોંચાડવી, એવી મહાત્માજીની ઇચ્છા હતી.

સતીશ બાપુને તો કદાચ કારિયાવાડ બરાબર નહિ ઓળખતું હોય. સતીશ બાપુ મોટા વૈજ્ઞાનિક છે. ખાદીના આચાર્યનું બિરુદ ધરાવનારા આચાર્ય પ્રફુલ્લચંદ્ર રાયના તે સાથીદાર હતા. આજે સારા હિંદુસ્થાનમાં મશહૂર એવા આચાર્ય રાયસ્થાપિત બેંગાલ કાર્મસ્પુ-ટીકલ એન્ડ કેમીકલ વર્ક્સને તેની આજની સ્થિતિએ પહોંચાડનાર અને તેની આજની જમાવટ કરનાર આ સતીશ બાપુ.

સતીશ બાપુ એ કારખાનાના મુખ્ય સંચાલક હતા, તેના પ્રાણ સમા હતા. એક હજારનો માસિક પગાર મેળવતા હતા. બહુ સુખી જીવન ગાળતા હતા: અને છતાં તેમની યુદ્ધિ અને તેમની શક્તિ દેશકલ્યાણનાં કાર્યોમાંજ ખર્ચવાનો આત્મ-સંતોષ અનુભવી શકે એવા કાર્યમાં પડ્યા હતા. પરંતુ એક દિવસે એમને એ કાર્ય-માંથી પણ રસ ઉડી ગયો.

સતીશ બાપુ સમા પ્રખર વૈજ્ઞાનિકને થયું કે તેમનું કાર્ય મજૂરી કરવાને તૈયાર છતાં કારમો ભૂખમરો વેઠતા ગરીબોને સાથે-સાથ અને સીધેસીધી રીતે આપે એવા ખાદીપ્રતિજ્ઞાનની પ્રવૃત્તિને ખીલવવાનું હતું. તેમણે મહાત્માજી સાથે પત્રવ્યવહાર આરંભ્યો.

મહાત્માજી પાસેથી ખાદીકાર્ય સંબંધમાં તેમણે સમજવું જોઈએ તે તે સમજ્યા. 'ખાદીકાર્ય' પાછળની ભાવનાઓ અને શક્યતાઓ તેમણે મહાત્માજી પાસેથી બરાબર સમજી લીધાં. સતીશ બાબુએ ખાદી-કાર્યના ક્ષેત્રમાં મહાત્માજીના મૂંગા અનુયાયી બનવાનું સ્વીકાર્યું.

વૈજ્ઞાનિક સતીશબાબુ તેનું મોટું કારખાનું અને તેની મોટી કમાણી છોડીને મહાત્માજીને ચરણે બેઠા. તેણે તેનું બધું વિજ્ઞાન-જ્ઞાન અને વૈજ્ઞાનિક શક્તિઓ ખાદીકળા ખીલવવા પાછળ ખર્ચવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેની લાખ દોઢ લાખની મૂડી અને તેનો કુટુંબ-પરિવાર લઈને તેણે કલકત્તાથી દૂર એક આશ્રમ સ્થાપ્યો. તેના જ્ઞેવાજ સુશિક્ષિત માણસો, તેના જ્ઞેવીજ ભાવનાથી રંગાયેલા, તેણે તેની આસપાસ એકઠા કર્યા. આજ વર્ષોથી એ મંડળી ખાદી-ખીલવણીનું કાર્ય સરસ રીતે કરી રહી છે. ખાદીની ખીલવણી આ મંડળીએ કેવી કેવી અને કેટલી સાધી છે, તે તો જુદા લેખનો વિષય છે.

ખાદીની પાછળ ભેખ લેનાર એવા એ સતીશ બાબુને મહાત્માજીના પ્રથમ ઉપવાસ વખતે થયું કે તેમની મંડળીએ હરિજન-સેવાનું કાર્ય પણ હાથ ધરવું જોઈએ. એટલે તેમણે તેમની મંડળીના બે ભાગ કર્યા: એક ખાદીકાર્ય ચાલુ રાખે અને બીજે હરિજન-સેવાનું કાર્ય ઉપાડે. સતીશ બાબુની મંડળી હરિજનસેવાનું કાર્ય ઉપાડે એટલે તો એ મંડળીના પ્રત્યેકે પ્રત્યેક ભાષ્યહિને હૃદયથી અને આચારથી હરિજનજ બની જવાનું અને હરિજનોમાં ભેળાઈ જવાનું; સતીશ બાબુનું હરિજનસેવાનું કાર્ય એટલે હરિજનોના ઉદ્ધારકો તરીકે હરિજનવાસમાં જવાનું અને થોડો બોધ આપીને કે શાળા ચલાવીને સંતોષ માનવાનું નહિ. સતીશ બાબુ માને છે કે એમ હરિજનસેવા ન થાય.

હરિજન સેવા કેમ થાય એ જોવું અને સમજવું હોય તો સતીશ બાબુના આશ્રમમાં થોડા દિવસ રહેવું જોઈએ અને એ આશ્રમવાસીઓને હરિજનસેવા કરતા જોવા જોઈએ. સતીશ બાબુને હું મળ્યો ત્યારે તેમણે મને પણ કહ્યું કે: 'તમે એક બે દિવસ આશ્રમમાં આવી રહો અને અમારું કાર્ય ઝીણવટથી જુઓ. સાચો ખ્યાલ મેળવવો હોય તો એ રીતેજ મેળવી શકાશે.' મને તો સતીશ બાબુનું કાર્ય ઝીણવટથી જોવાની બહુ હોંશ હતી, તેમના સાથીઓ પાસેથી નવું શીખવાનો લોભ હતો, એટલે મેં સતીશ બાબુનું નોતરું તત્કાળ સ્વીકારી લીધું.

સતીશ બાબુના આશ્રમનું કાર્ય સવારના ચાર વાગ્યાથી શરૂ થાય છે. એટલે કાં તો આશ્રમમાં રાત રહેવા અને કાં તો સવારના ચાર વાગ્યા પહેલાં ત્યાં પહોંચી જવા મને સૂચવવામાં આવેલું. રાતે ઉઘોગ મંદિરના કાર્યને અંગે રોકાયેલો હોઈને સવારના ચાર વાગ્યે શુ. ૨૮

પહોંચી જવાનું મેં સ્વીકાર્યું. નક્કી થયા મુજબ હું સવારના ત્યાં પહોંચ્યો, પરંતુ ચારના બદલે સવાચાર થઇ ગયા. જરા મોડું થઇ ગયું. પરંતુ ત્યાં તો બધા હરિજનસેવકો અને સેવિકાઓ તેમના કામે ચાલ્યાં ગયાં હતાં.

સતીશ બાબુએ કહ્યું: “જરા મોડા પડ્યા. પરંતુ કંઈ ફિકર નહિ.” એમ કહી તેમણે એક સેવકને મારી સાથે જવા સૂચવ્યું અને જ્યાં તેમનાં સાથી સેવક-સેવિકાઓ કામ કરતાં હતાં ત્યાં પહોંચી જઇ તેમનું કામ બરાબર જોવા આજ્ઞા આપી. અમે સતીશ બાબુની આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલી નીકળ્યા.

અને અમે શું જોયું? માનવીની કલ્પનાયે કામ ન કરે એવાં દશ્યો જોયાં. ઉચ્ચ કુળની, ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલી, ઉચ્ચ સંસ્કાર ધરાવતી સેવિકાઓ નીચલા વર્ગના લતાઓમાં ભંગીઓની સાથે જોડાઈ, ભંગી જેવાં ભંગી બની, પાયખાનાં સાફ કરવાનું નિયમિત રોજ રોજ કામ કરતી હોય એવી તમે કલ્પના કરી શકો છો? એવાજ ઉચ્ચ કુળના, સુશિક્ષિત, સંસ્કારી સેવકો મેલાની ડોલો ફેરવતા અને મેલાના ડબ્બાઓ ઉપાડી પીપમાં નાખવા લાઇ જતા તમે કલ્પી શકો છો? હું પોતે એ કલ્પના નહોતો કરી શકતો. ભંગી પ્રત્યે હમદર્દી બતાવવી એ એક વાત છે; કોઇ વખતે એ હમદર્દીના પુરાવા તરીકે હરિજન દિન નિમિત્તે પાયખાનાં સાફ કરવા જવું, એ પણ એક વાત છે. પરંતુ રોજરોજ વ્યવસાય તરીકે, રોજરોજ, મેલું સાફ કરવાનું કાર્ય કરવું—અને તે પણ આવાં ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલાં ભાઈ-બહેનોએ—એ તો તદ્દન જુદી વાત છે. મારી કલ્પના એ નહોતી કલ્પી શકતી. પરંતુ મારી આંખોએ એ દશ્ય નજરોનજર જોયું. સતીશ બાબુએ એ શક્ય કરી બતાવ્યું છે.

મેં હરિજન સેવિકાઓને ઘોડાગાડી હાંકવાવાળા મુસ્લીમ બિરાદરો અને એવી સાધારણ વર્ગની કોમના લતામાં મેલું સાફ કરતી જોઇ. આ સ્થળમાં મેલું સાફ કરવું એ તો કંઈમાં કંઈ પણ વસ્તુ છે. કારણ કે આ લતાઓનાં પાયખાનાની રચના ઢંગધડા વગરની અને ખરાબ હોય છે. પાયખાનામાં માત્ર એકજ કુંડું, તેમાં મેલું, ગંદું પાણી અને પેશાબ બધુંય સાથે ભેગું થાય. પાયખાનાની અંદર કુંડામાંથી મેલું બહાર કાઢવા માટે એક નાની બારી હોય છે. એ બારીમાંથી મેલું બહાર કાઢવા માટે, મેલું ઉઠાવનારે બારીમાંથી અંદર માથું નાખવું પડે અને પછી વાટકે વાટકે એ મેલું પોતાના ડબ્બામાં ભરવું પડે. પાયખાનાની એવી કંઠંગી રચના હોય છે. મેલું કાઢવાની બારી એવડી સાંકડી હોય છે. મેલાનું હામ એવી ખરાબ રીતે રાખવામાં આવે છે. સતીશ બાબુની હરિજનસેવિકાઓ રોજ રોજ ભંગી બહેનોની સાથે જોડાઈને આ કાર્ય કરી રહી છે.

સેવિકાઓ આમ મેલું કાઢી, મેલાનું વાસણ માથે ઉપાડી, મેલું દલવવાની ગાડી બધાં ઉભી હોય છે ત્યાં જાય છે. આ મેલાનાં વાસણનું વજન લગભગ બે મણુ થાય છે. એટલું વજન માથે ચડાવવા માટે તેમને કોઇની સહાયતાની જરૂર પડે છે; અને એવી સહાય મળે ત્યાં સુધી તેમને વાટ જોતાં ઉભા રહેવું પડે છે. સેવિકાઓ મેલું માથે ઉપાડીને લઇ જાય છે, અને સેવકો મેલાના ડાબા કાવડ-માં ઉપાડી જાય છે. આ રીતે કામ કરતા સેવકો અને સેવિકાઓના ફેરાઓ મારા પુત્ર પુનમચંદે લીધા છે, તે સતીશ બાબુની મંડળી તરફથી થઈ રહેલા હરિજનસેવાકાર્યનો સાચો ખ્યાલ આપે છે.

સતીશ બાબુના આ સેવકો અને સેવિકાઓ આ કાર્ય કરે છે તે ભંગી ભાઈબહેનોને સહાય કરવા. એટલે કે ભંગી ભાઈબહેનોમાંથી જે કોઈ માંદું હોય, જે કોઈ અશક્ત હોય, જે કોઈ સગર્ભા હોય, તેને આરામ કરવા છોડી, તેના બદલે કામ ઉપર ચડે છે. એટલે કે એ ભંગી ભાઈબહેનોનાં રોજ પડતાં નથી, અને તેમનો પગાર કપાતો નથી. આથી ભંગી ભાઈબહેનોના જીવન ઉપર સરસ છાપ ઉઠે એમાં શી નવાઈ છે ?

અને આ સેવક-સેવિકાઓ આટલુંજ કાર્ય કરીને નથી અટકતાં. સવારમાં તેઓ આ રીતે મેલું ઉઠાવવાનું કાર્ય કર્યા પછી પાછાં આશ્રમ જાય છે. ત્યાં નાહીધોઈ ભોજન કરે છે, અને પછી પાછાં તુરતજ ભંગી ભાઈબહેનોના વાસ ઉપર જાય છે. ત્યાં તેઓ આખો દિવસ રહે છે. તેમના દિલની સાથે પોતાનું દિલ જોડે છે. તેમનાં દુઃખે દુઃખી અને છે. તેમને સુખ સાંપડે એવી રીતે વર્તે છે. તેઓ ભજનકીર્તન કરે છે, તેઓ દવા આપે છે, તેઓ શાળાઓ ચલાવે છે. તેઓ તેમની રોજીન્દી જરૂરતની વસ્તુઓ લાવી આપે છે. તેઓ તેમને રોજ રોજના વર્તમાન વાંચી સંભળાવે છે. તેઓ તેમના ઉદ્ધારની વાત ધીમે ધીમે મીઠી વાણીમાં સમજાવે છે. તેઓ એવી રીતે વર્તે છે અને ચાલે છે કે જેથી ભંગી ભાઈઓને એમજ લાગે કે તેમના પોતાના કુટુંબનોજ એક જણ તેમને સુખી કરવા પ્રેમ-ભર્યો શ્રમ લઈ રહ્યો છે. સતીશ બાબુના સેવકો અને સેવિકાઓ સવારના ચારથી રાતના નવ સુધી આ રીતે હરિજનસેવાનું કાર્ય કરે છે.

હરિજનસેવાનું કાર્ય આ રીતે કરવાની પાછળ સતીશ બાબુની લાવના પણુ બહુ સુંદર છે. તેમનાં સેવક-સેવિકાઓનું કાર્ય જોઈ તેમના એ કાર્યથી મુન્ધ જતી, તેમનાં ગુણની ગીતા ગાતો હું સતીશ બાબુની પાસે ગયો અને તેમની સમક્ષ મેં મારો સંતોષ દર્શાવ્યો. ત્યારે તેમણે મને કહ્યું: “આ તો હજી શરૂઆત છે. મારી નેમ તો ભંગી ભાઈઓમાં આ રીતે કાર્ય વિસ્તારી ભંગીઓના સાચા ભેરૂ બનવાનો છે.”

“આપણે જ્યાં સુધી તેમની વયમાં ભંગી બનીને અને ભંગીની જેમ મેલું ઉપાડનારા થઇને ન રહીએ, ત્યાં સુધી તેમના ઉદ્ધારનો આપણો સંદેશ નિર્થક રહેવાનો છે. પરાયા માણસ પાસેથી એ સંદેશ સાંભળવાના નથી. એવાઓનો સંદેશ તેઓ ઝીલવાના નથી. તેમને તેમના ઉદ્ધારનો અને અસ્પૃશ્યતા-નાશનો સંદેશ પહોંચાડવો હોય, તો પ્રથમ આપણે અસ્પૃશ્ય-અત્યજ અને ભંગી બનવું જોઇએ. અત્યજ અને ભંગી તરીકે તેમનાં સુખદુઃખ સમજવાં જોઇએ. એટલું કરી શકીએ, ત્યારેજ તેમનામાં સાચું કામ થઈ શકે.”

સતીશ બાપુને હું અવાક સાંભળી રહ્યો. તેમને મેં પ્રણામ કર્યો અને તેમના સંદેશના અક્ષરેઅક્ષરનું રટણ કરતો હું મારા ઘેર જવા નીકળ્યો. એ સંદેશનો અક્ષરે અક્ષર હજી મારા કાનમાં ગુંત્યા કરે છે. ને આંખો સામે તરે છે મૂર્તિ પેલી પ્રસન્નમુખ સેવિકા બહેનની, કે જે શિક્ષણે સ્નાતિકા છતાં, સંસ્કારે અને જન્મે ઉચ્ચ કુળની હોવા છતાં, અવર્ણનીય એવા ઉચ્ચ હૃદય-લાવોથી પ્રેરિત બનીને, એ નીચલા લક્ષ્યાંમાં આજ મહિનાઓથી પાંચખાનાની સાંકડી બારીઓમાં માથું અંદર નાખીને મેલું બહાર કાઢે છે અને એ મેલાનો ડખ્ખો માથા ઉપર મૂકી માઇલ બે માઇલ ચાલતી મેલાની ગાડીમાં નાખવા જાય છે.

એ સેવામૂર્તિને મારા હૃદયનાં અનંત પ્રણિપાત હો !

(તા. ૧-૭-૧૯૩૩ ના “ફૂલછાબ”માંથી)

૧૨-સાચો પ્રેમ

પ્રસિદ્ધ સ્ત્રી મહિલા રબિયાકે વિષય મેં કહ્યા જતા હૈ કિ વહ રાત્રિકે સમય અટારીપર ચઢકર પુકારતીથી—‘હે પરમાત્મન ! દિનકા કલરવ શાન્ત હો ગયા હૈ, પ્રેમીકા અપની પ્રેયસી કે સાથ સમાગમ હો ગયા હૈ; કિંતુ મેરા પ્રેમી તો વૂ હી હૈ, તેરે હી સમાગમ સે મુઝે આનંદ મિલતા હૈ ! મેવાડકી મહારાની મીરા બી ધસી પ્રકાર કી એક ભક્ત મહિલા થી. વહ શ્રીકૃષ્ણ-પ્રેમ મેં ડૂબ કર ગાતી—

હે રી, મૈ તો પ્રેમ-દિવાની મેરો દરદ ન જાણે કોય—ટેક સૂલી ઉપર સેજ હમારી સોણો કિસ વિધ હોય,
ગગન-મંડલપર સેજ પિયરકી, કિસ વિધ મિલણો હોય. ૧
ધાયલકી ગતિ ધાયલ જાને જો કોઇ ધાયલ હોય,
જોહરકી ગતિ જોહરી જાને, દૂખ ન જાને કોય. ૨

૧૩-પુરુલિયા કુષાશ્રમ

(નજરે જોઇ લખનાર:-શ્રી. બનારસીદાસ ચતુર્વેદી)

ચાલીસ વર્ષ પહેલાંની વાત છે. જર્મન પાદરી રેવ. હેનરી ઉક્રમેન આખા દિવસના કામ પછી વિશ્રાંતિ લઇ રહ્યા હતા, એટલામાં ટપાલીએ આવી હિંદ બહારની ટપાલ આપી. માતૃભૂમિમાંથી આવનાર ટપાલની પરદેશમાં ઘણી ઉત્કંઠાપૂર્વક રાહ જોવાય છે. પાદરી સાહેબે બર્લિનની છાપવાળા કાગળ બહુજ આતુરતાપૂર્વક ખોલ્યો. કાગળ પર લખેલું હતું: “એલીઝાબેથ હૅસ્પિટલ, બર્લિન.” કાગળમાં પાદરીની આઠદશ વર્ષની છોકરી મેરીનાં ચિત્રો હતાં. મેરી પોતાના આપ, જે પુરુલિયામાં રહેતા હતા, તેની પાસેથી છૂટી પડી જર્મનીમાં કૈસરવર્થ નામે શહેરમાં કેળવણી મેળવવા ગઇ હતી. કાગળમાં લખ્યું હતું કે “તમે જાણીને દુઃખ પામશો કે મેરી અહીં આવી છે સ્વાસ્થી માંદી જ રહે છે. તેના શરીર પર કાંઇક ચાદાં ચાદાં જેવું જણાય છે. એ કયો રોગ છે તેનો બરાબર નિર્ણય અહીંના ડૉક્ટરે નથી કરી શકતા. ત્યાં હિંદમાં તેનો નિર્ણય થઇ શકે.”

કાગળ વાંચી પાદરી સાહેબને ચિન્તા થઇ અને તેઓ તરત કલકત્તા જવા ઉપડ્યા. ત્યાં તેમણે મેરીનાં ચિત્રો ડૉક્ટરને બતાવ્યાં ને બધી વિગત કહી. ડૉક્ટરેએ કહ્યું કે તમારી છોકરીને કોઢ નીકળ્યો છે. કોઢ ? સાંભળતાંજ રેવ. ઉક્રમેનની ચિન્તા વધી, પણ તેઓ પોતાના કાર્યમાં રોકાયલા રહ્યા. થોડા દિવસો પછી પોતાની પુત્રીના મૃત્યુના કરુણ સમાચાર તેમને મળ્યા. પાદરીએ વિચાર્યું કે જે દુઃખ મારા પર આવી પડ્યું છે તે દુઃખ લાખો માબાપો પર છે. ત્યારથીજ તેમણે મનમાં સંકલ્પ કર્યો કે શેષ જીવન કોઢિયાઓની સેવામાં જ અર્પણ કરવું. જે સદ્ભાવ ચાલીસ વર્ષ પહેલાં આ પાદરીના મનમાં ઉદ્ભવ્યો હતો તે આજ, ચાલીસ વર્ષ પછી પુરુલિયાના એક સુંદર ને ઉપયોગી ઉપવનરૂપે વિદ્યમાન છે. બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો મોટામાં મોટો કોઢિયાઓ માટેનો આશ્રમ પુરુલિયામાં છે. જેના હૃદયમાં શ્રદ્ધા, ભક્તિ તથા માનવ-સમાજપ્રેમનો કાંઈક અંશ હોય તેને માટે પુરુલિયાનો આ આશ્રમ તીર્થ-સ્થાન સમાન છે. મહાત્મા ગાંધી પણ ત્યાંની યાત્રા કરી આવ્યા છે અને તેમણે એ વિષે લખ્યું હતું કે:-

“આ આશ્રમનિવાસીઓના પ્રસન્ન મુખમંડળને જોતાં એટલું સ્પષ્ટ જણાય છે કે ઈશ્વરને નામે કરવામાં આવેલી પ્રેમપૂર્ણ સેવાથી કેવાં કેવાં કાર્યો થઈ શકે છે !”

ગયા ડિસેમ્બર માસની શરૂઆતમાં આ સ્થાનની તીર્થયાત્રા કરવાનું સૌભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયું હતું. રાત્રે હાવરા સ્ટેશનથી પુરુલિયા

એક્સપ્રેસમાં બેસી સવારે પુરલિયા પહોંચ્યો. મિશનના સેક્રેટરી મિ. એ. ડોનાલ્ડ મિલર સાહેબ સ્ટેશન પર હાજર હતા. પુરલિયા શહેર કાંઈ બહુ સ્વચ્છ ન લાગ્યું. બિહાર પ્રાંત સ્વચ્છતા માટે બાણીતો પશુ નથી. નગરની બહાર સુંદર, રમણીય સ્થાન પર આ આશ્રમ છે. એક વિશાળ તળાવે અને વૃક્ષસમૃદ્ધ આ સ્થાનની શોભા ઘણી વધારી દીધી છે. પહેલાં આ જગ્યાએ જંગલ હતું અને ત્યાં વન-પશુઓ તથા કીડામંકોડાઓનું સામ્રાજ્ય હતું. આજ તો ત્યાં “જંગલમાં મંગળ” જેવું છે.

આ આશ્રમમાં ૮૨૬ જણમાં ૭૫૮ કોઢના રોગીઓ અને ૭૧ બાળકો છે (બાળકો રોગ વગરનાં છે)—કુલ ૩૪૫ પુરુષ, ૩૪૮ સ્ત્રીઓ અને ૬૫ બાળકો એમ ૭૫૮ કોઢના રોગીઓ છે. કલકત્તાના ગહેર રસ્તા પર પડેલા કોઢના રોગીઓને આપણે જોઈએ છીએ તેઓમાં અને આ આશ્રમના નિવાસીઓમાં ઘણો ફેર છે.

હવે આશ્રમ વિષે. આશ્રમના મંત્રી મિ. મિલર સમસ્ત હિંદના આશ્રમોના સામાન્ય મંત્રી છે. તેઓ આ મહાન કાર્યના મૂળમાં કામ કરી રહ્યા છે. લગભગ બાર વર્ષ પહેલાં તેઓ હિંદમાં આવ્યા હતા. હિંદમાં પહેલાં એક વેપારીએ તેમને કહ્યું હતું કે તમે ધંધામાં મારા ભાગીદાર બનો. પણ મિ. મિલરે વેપારીના ભાગીદાર બનવા કરતાં હિંદના દીન-હીન કોઢિયાઓના ભાગીદાર બનવાનું વધારે પસંદ કર્યું. મિ. મિલરમાં ધૂન છે, લગની છે, વિનમ્રતા છે. બહેરાતથી તો તેઓ છેટા ભાગતા રહે છે. સાચા મિશનરીમાં જે ગુણ હોવા ઘટે તે સર્વ તેમનામાં છે. પોતાની સફેદ ચામડી પર અભિમાન રાખનાર યુરોપીયનો જેવા મિ. મિલર નથી. બંગાળી ભાષા તેમને આવડે છે અને તેઓ આશ્રમમાં બંગલા જ બોલે છે. મિ. મિલરે કહ્યું કે “અમારા આ કાર્યનું મૂળ ભગવાન ઇસુ ખ્રિસ્તના ધર્મ પ્રત્યેની શ્રદ્ધામાં જ છે અને કોઢિયાઓને તથા તેમનાં બાળકોને આધ્યાત્મિક શિક્ષણ આપવું ને તેમને શારીરિક સુખ આપવું એ અમારો હેતુ છે.”

મેં જવાબ આપ્યો કે “કોઢિયાઓ માટે કામ કરનાર હિન્દુ હોય, મુસ્લીમ હોય કે અંગ્રેજ હોય, ગમે તે હોય, પણ અમારી શ્રદ્ધાને એ પાત્ર છે. હિંદ સદાય ધાર્મિક સહનશીલતા દાખવતું આવ્યું છે.”

મિ. મિલરને પોતાના ધર્મમાં અગાધ શ્રદ્ધા છે ને તેઓ એ ધર્મના પ્રચાર માટે ઉત્સુક હોય એ કુદરતી છે. આપણે તો કોઢિયાઓને અવગણી રહ્યા છીએ, એટલે મિ. મિલર જેવા સાચા મિશનરીઓના કાર્ય તરફ અજાણ્યો બતાવવાનો આપણને ખરી રીતે કશો જ હક્ક નથી.

મેં આશ્રમના જુદા જુદા વલ્લાગો જોયા. પ્રયોગશાળા તથા હોસ્પિટલ જોયાં. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટે રહેવાની જુદી જુદી જગ્યાઓ છે. રોગ વગરનાં બાળકો જુદાં જ રહે છે. કોલેરાઓનાં રોગ વગરનાં બાળકો માટે જુદી જગ્યા વસાવવામાં આવી છે. બાળકો માટે નિશાળના શિક્ષણનો બંદોબસ્ત કરવામાં આવ્યો છે. છોકરીઓ કપડાં વણે છે ને અન્ય કામો શીખે છે. કેટલાય માણસો ખેતીનું કામ પણ કરે છે. કોલેરાઓનાં રોગ વગરનાં બાળકો “નર્સિંગ”નું કામ શીખી લઘુ સેવાકાર્યમાં લાગી જાય છે. વ્યવસ્થાપૂર્વક આશ્રમ ચાલી રહ્યો છે. એક કોલેરા તો જોડાઓ સીવી પોતાના ભાઈઓની સેવા કરી રહ્યો છે. આશ્રમમાં એક પ્રાર્થનામંદિર પણ છે. રોગીઓ પ્રભુપ્રાર્થના કરે છે.

સંચાલકો એવા પ્રયત્નો કરે છે કે આશ્રમના નિવાસીઓના મનમાં ભિખારીપણાના ભાવ ન પ્રવેશી જાય તથા તેમનામાં સ્વાભિમાન જાગી જાય. ખરું જોતાં તો મિશનનું આ કાર્યજ સૌથી વધારે મહત્વનું કાર્ય છે. દાન દેવું કઠણ નથી, પણ દાન લેનાર નીચે જવાને ઉચ્ચ ભૂમિકામાં જાય એ પ્રકારે દાન દેવું ઘણું કઠણ છે.

આશ્રમના સંચાલકોએ એવો બંદોબસ્ત કર્યો છે કે પ્રત્યેક નિવાસીને ચોખ્ખા અને દર અઠવાડિયે અમુક આનાના હિસાબે રોકડા પૈસા આપી દેવાય છે. આમાંથી તે પોતાની મરજી મુજબ દાળ, નિમક, તેલ વગેરે ખરીદી શકે છે. આ પૈસાનું તે પોતે બજેટ બનાવે છે. આમાંથી તે કંઈક દાન પણ કરે છે. મને વર્ષે ઉત્સવપ્રસંગે આશ્રમનિવાસીએ પોતાના બજેટમાંથી બચાવી રૂ. ૨૬૨) ભેગા કર્યો ને દાન કર્યું. આ બાબતમાં રેવ. ઉફ્મેન સંબંધી એક ઘટના ઉલ્લેખવા યોગ્ય છે. જ્યારે મિ. ઉફ્મેન માંદા પડ્યા ત્યારે આશ્રમના કોલેરાઓએ જે સહૃદયતા બતાવી હતી તેનું વર્ણન કરતાં એક લેખકે લખ્યું છે કે:-

“ઉફ્મેનની માંદગી એટલી વધી ગઈ કે પંદર દિવસ સુધી તો તેમની જીંદગી મહાસંકટમાં હતી. કોઈ વાર લાગતું કે તેઓ બચશે નહિ, વળી લાગતું કે તેઓ કદાચ જીવે. કોલેરાઓ તેમની તંદુરસ્તી માટે રોજ પ્રભુપ્રાર્થના કરતા ને કેટલાક તો લંગડાતા લંગડાતા આશ્રમથી તેમને ઘેર ખબર પૂછવા જતા. જે દિવસે મિ. ઉફ્મેનની તબિયત સુધરી ને તેઓ પોતાનાં કુટુંબીઓ સાથે જમવા બેઠા તે દિવસે આશ્રમના કોલેરાઓએ આશ્રમના સંરક્ષક મારફત મિ. ઉફ્મેનને એક પત્ર ને રૂ. ૧૫૦)ની નોટો મોકલી. આ દોહસો રૂપિયા રોજની બે આનાની કમાઈમાંથી બચાવી બચાવીને તેમણે ભેગા કર્યો હતા. કોલેરાઓએ પત્રમાં લખાવ્યું હતું કે “અમારી પાસે ખીજું તો કાંઈ નથી. આ નાનીશી રકમ અમે આપને એટલા માટે મોકલીએ

છીએ કે આપ સપ્રેમ તેનો સ્વીકાર કરી એ રકમ હવા બદલ કરવાના કામમાં ખરચો.” આ વાંચી મિ. ઉદ્દમેનની આંખો ભીની થઇ. અનેક વર્ષો સુધી જે શારીરિક અને માનસિક પરિશ્રમ તેમણે આ કોલિયાઓને માટે કર્યો હતો તથા જે આત્મિક દુઃખો સહન કર્યા હતાં તેનો જાણે આ મધુર બદલો મળી ગયો ! પાંચસો કોલિયાઓના સહૃદયતાપૂર્ણ આ દાનને તેમણે માથે ચઢાવી સ્વીકારી લીધું.”

આશ્રમમાંના મલબારના એક કોલિયા સંજ્ઞને પોતાની કહાણી મને કહી હતી તે આ મુજબ:—

“મલબારના એક શહેરમાં સર્વેશ્વરના વિભાગમાં હું કામ કરતો હતો. પગાર રૂ. ૩૫—૪૦) સુધી પહોંચ્યો હતો. એક દિવસે મારા કાંડા પર નવા રોગનાં ચિહ્ન જણાયાં. મેં ઑકિસના મોટા બાપુ પાસે રજા માગી. સાધારણ રોગ સમજી પ્રથમ તો તેમણે રજા આપવાની ના કહી. પછી જ્યારે તેમને જણાયું કે એ તો કોલની શરૂઆતનાં ચિહ્ન હતાં ત્યારે તેમણે રજા મંજૂર કરી. મારાં માબાપને આ વાતની જાણ થતાં ઘણું દુઃખ થયું. કંઈ મન કરી તેમણે મને જુદો કર્યો. એમ ન કરે તો મારાં ભાઈબહેનોનાં સગપણ થવામાં વાંધો આવે. હવે તો મેં કેટલાંક વર્ષોથી મારી માને કાગળ પણ નથી લખ્યો. મારાં ભાઈબહેનનાં લવિષ્યનો વિચાર કરીને મેં પોતે જ ઘર સાથેનો બધો સંબંધ તોડી નાખ્યો છે.”

મેં પૂછ્યું: “શું તમારી માને ખબર પણ નથી કે તમે ક્યાં છો ને કેવી સ્થિતિમાં છો?” તેણે જવાબ આપ્યો કે “ના, તેને જરાયે ખબર નથી.” પણ આમ બોલતાં તેની આંખો સંજ્ઞ બની. ફરી તેણે કહ્યું કે “કોલનો રોગ એવો છે કે શરૂઆતમાં ચાંપતા ધલાળે કરવાથી કદાચ મટે, પણ રોગ વધી જવા પછી મટવો કંઈ જ છે.”

મેં તેને કહ્યું કે “ભાઈ ! તમે જાણો છો કે કેટલા ય. માણસો એવા હોય છે જેઓ ખીજનો અવિશ્વાસ કરે છે, જેમનામાં જાતિ-ભેદની ભાવના પ્રબળ હોય છે, અને જેઓ શરીરની ચામડીના કાળા, પીળા કે સફેદ એવા ભેદને લીધે ખીજાઓ તરફ તિરસ્કારની નજરે જુએ છે. આવા માણસોના આત્માને કોલની બિમારી વળગેલી હોય છે. તમે તો તેવાઓથી ઘણા સારા છો, કારણ તમને તો કેવળ શારીરિક જ રોગ છે.”

આ સાંભળી એ સંજ્ઞનના મુખ પર સ્મિત પ્રસર્યું.

એટલામાં બહારનો કોઈ પાંચ છ વર્ષનો છોકરો કોલના રોગ માટે ઈન્જેક્શન લગાડાવવા આવ્યો. તેના રોગની શરૂઆત હતી. શરીર પર એકાંદ બે જગ્યાએ લાલ ચાકાં દેખાતાં હતાં. એ છોકરો ખૂબ રોવા લાગ્યો. ઇન્જેક્શનમાં તો બહુ દુઃખ નથી થતું, પણ તેની ભયંકર તૈયારીઓ જોઈને તો ઘણું દુઃખ થાય ને ડર લાગે.

અંગ્રેજ નર્સ બહુ જ પ્રેમપૂર્વક બંગાળી ભાષામાં આ છોકરાને સમજાવતી હતી કે “બેટા! કાંઈ નહિ થાય.” પણ તેને ધીરજ આવતી નહોતી. ત્યારે ઇન્જેક્શન પૂરું થયું ત્યારે ખુશી થઈને કપડાં પહેરીને તે પોતાના વાલી સાથે ચાલતો થયો. ડોક્ટર પ્રત્યેક રોગ માટે જુદો રેકૉર્ડ રાખે છે. ૧૯૩૦ માં વીસ હજારથી પણ વધારે ઇન્જેક્શન આપવાં પડ્યાં હતાં અને ૧૯૩૧ માં એ સંખ્યા ત્રીસ હજાર સુધી પહોંચી હતી. દર યુધવારે બહારના બસો અહીંસો માણસો ઇન્જેક્શન લગાડાવવા આવે છે. કોઈ કોઈ વાર એવું બને છે કે ૧૦-૨૦ માઇલ લગડાતો લગડાતો પગે ચાલીને કોઈ કોઈથો આશ્રમમાં આવે છે, ને બહુ જ કરણ સ્વરે આજીજી કરે છે કે “મને આશ્રમમાં દાખલ કરો.” પણ આશ્રમના સંચાલકોને આ અરજી ખેદપૂર્વક નામંજુર કરવી પડે છે; કારણ કે હવે વધારે રોગી લઈ શકે એટલું આશ્રમ પાસે ફંડ નથી. વાંચનારને આ જાણીને નવાઈ લાગશે કે આશ્રમનો નિભાવ મોટે ભાગે પરદેશથી આવેલાં નાણાંથી જ થાય છે. સરકાર પણ થોડીક મદદ કરે છે. હિંદીઓ તરફથી તો નહિ જેવી મદદ મળે છે. તેનું એક કારણ એ પણ છે કે હજી સુધી આ સંસ્થાના મહત્વભર્યાં કાર્યને ઘણાં જ જાણતા નથી. ઉપરાંત આશ્રમના સંચાલકો જાહેર ખબરથી અભણ છે. તેઓ પ્રેમપૂર્વક કરેલી સેવામાં ને પ્રભુ-પ્રાર્થનામાં અડગ શ્રદ્ધા રાખે છે. કેવું ભયંકર કામ છે! રોગીઓના બિહામણા ચહેરા જોતાં જ શરીર કંપી ઉઠે છે. સાચી સેવાની લગનીનો દાખલો જોઈતો હોય તો આ આશ્રમની “મિશનરી સિસ્ટર્સ” ને જોતાં મળશે. તેઓ લેશ પણ કીર્તિ કે પ્રશંસાની આશા વગર પોતાનું સેવાકાર્ય ચૂપચાપ કરી રહી છે.

ઈડાના આકારના એક ટોપલામાં ચાર પાંચ મહિનાનું એક બાળક તડકો ખાઈ રહ્યું હતું. મેં મિ. મિલરને પૂછ્યું: “આ કોનું બાળક છે?” મિ. મિલરે તેની માને બોલાવી. તે કોઈથી પીડાતી હતી. આવતાં જ તેણે રિમત ક્યું. મિ. મિલરે બંગાળી ભાષામાં પૂછ્યું “કોતો માસ?” એટલે કે “કેટલા મહિનાનું છે?” તે સ્ત્રી હસી પડી ને બોલી “મને ખબર નથી.” મિ. મિલરે હસીને કહ્યું “તાંજ બાળક ને તને જ તેની ઉંમરની ખબર નથી!” અથવા આશ્રમવાસીઓ મિ. મિલરને શ્રદ્ધાની નજરે જુએ છે અને મિ. મિલરને પણ પ્રત્યેક આશ્રમવાસી પ્રત્યે ઉંડો પ્રેમ છે. આ પ્રેમમાં કોઈ પ્રકારની કૃત્રિમતા નથી. કલાકો સુધી મિ. મિલર જોડે ફરવાથી જણાય છે કે આશ્રમનિવાસીઓનો જે પ્રેમ તેઓ મેળવી શક્યા છે તે તેમની પોતાની જ સાચી સહૃદયતાનું પરિણામ છે.

આશ્રમનું વાતાવરણ પ્રસન્નતાથી પરિપૂર્ણ છે. નીચે રખર ટાયર લગાવી ઘસડાતી ઘસડાતી કોઈ બુઢી ડોકરી ચાલતી હોય છે. મિ.

મિલર તેને પૂછે છે: “ડોસીમાં, ક્યાં ચાલ્યાં?” હસીને તે જવાબ આપે છે. બે સ્ત્રીઓને એક એક બનાવટી પગ લગાડવામાં આવ્યા છે ને તેઓ ખુશીથી હસી ફરી શકે છે. એક ડોસી તો ૩૭ વર્ષથી આ આશ્રમમાં છે ને સંચાલનના કાર્યમાં ઘણી મદદ કરે છે. આશ્રમમાં ધાર્મિક સ્વતંત્રતા પૂરેપૂરી છે. પ્રાર્થનામાં કે ક્લાસમાં જવું કે ન જવું એ પ્રત્યેક આશ્રમવાસીની પોતાની ઇચ્છા પર અવલંબે છે. સુંદર લીપેલ ગુપેલ ધરના આંગણમાં ધાનના ઢગલા નજરે પડે છે. આશ્રમના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ રેવ. ઇ. વી. શાર્પ સહૃદયી સન્નજન છે અને તેમની દેખરેખ હેઠળ બધાં કામો ખૂબ સાવધાનીથી કરવામાં આવે છે. હૉસ્પિટલ વિભાગમાં ડૉ. રઘુનાથરાવ પોતાના કાર્યમાં ખૂબ મશગુલ છે. ક્યાં આ સહૃદયી ને સેવાભાવી ડૉક્ટર રઘુનાથરાવ ને ક્યાં ગરીબોનું ધન ચૂસી માતેલા બનેલા આજકાલના ડૉક્ટરો! આ આશ્રમ ખરેખર દાનને પાત્ર છે! મિ. એ. ડી. મિલર, પુરૂલિયા (બિહાર) એ શિરનામે મદદ મોકલી શકાય છે. એક આશ્રમનિવાસીનું આખા વર્ષનું ખર્ચ સો રૂપિયા ને બાળકનું ૭૫ રૂપિયા આવે છે. અમેરિકા અને લંડનના કેટલાક દાનશીલ ધનવાનોએ એક એક બાળકના ભરણપોષણનો ભાર પોતાને માથે લઈ લીધો છે ને જે બાળકનો ભાર તેણે લીધો હોય તેને લગતો રિપોર્ટ દર માસે તેને મોકલવામાં આવે છે.

હિંદમાં પાંચ છ લાખથી ઓછા કોટિયા નહિ હોય. તેમના દુઃખની કલ્પના કરો! આ આશ્રમને અવલોકતાં મારા હૃદયમાં વિધ-વિધ વિચારો ઉભરાયા. “વિશાલ ભારત” ના બહુશીતા નવલિકા-લેખક શ્રી. જનેન્દ્રજીએ કલાની વ્યાખ્યા કરતાં મને શાન્તિનિકેતનમાં કહ્યું હતું કે “જે દુઃખીઓને તથા પીડિતોને માનવસમાજના હૃદયની નિકટમાં લઈ આવે તે કલા છે.” આ વાત સોળેસોળ આના સાચી છે. મૂંગાઓને વાણી દેવામાં જ સાચી કલાનું મહત્ત્વ સમાયેલું છે. મારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે જો મારી પાસે ધન હોત તો હિંદના બધા કોટિયાઓ માટેનાં આશ્રમોમાં ફરી આવું અને તે બાબતમાં એક પુસ્તક લખી, મારે ખર્ચે છપાવી, છૂટે હાથે વહેંચું. જેઓ એમ સમજે છે કે પશ્ચિમનિવાસીઓમાં સાચી ધાર્મિક ભાવના છે જ નહિ તેઓ એક વાર આવાં આશ્રમો જુએ તો તેમનો ભ્રમ દૂર થઈ જાય. બાંકુડાનો કોટિયાઓ માટેનો આશ્રમ અવલોકી સર પિ. સી. રાયે કહ્યું હતું કે:—

“આપણે ત્યાં ઘણા કહે છે કે આપણે પૂર્વના લોકો આધ્યાત્મિક છીએ, અને પશ્ચિમવાસીઓ છેક દુન્યવી છે! પણ બાંકુડામાં આવી જોતાં જણાયું કે દુન્યવી પાશ્ચાત્ય લોકોએ તમારા હિત માટે કૉલેજ તેમજ અન્યાન્ય હિતકારક સંસ્થાઓ સ્થાપિત કરી

રાખી છે અને તેઓએજ કોઢિયાઓ માટે એક આશ્રમ સ્થાપ્યો છે. આ આશ્રમમાં આપણા દેશનાજ નિવાસીઓ, જેઓ આપણાજ રક્ત-માંસના બનેલા છે ને જેમને આપણેજ ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા છે (એટલા માટે કે તેમના સંસર્ગમાં આવી આપણે ક્યાંક અપવિત્ર ન બની જઈએ!) તેમનું આ આશ્રમ સ્વાગત કરે છે!”

મિ. મિલરે પણ મને કહ્યું કે:—

“આ કામ કેવળ તંદુરસ્તીનુંજ ન ગણવું જોઈએ. ન્યાં સુધી આપણા હૃદયમાં એવો વિશ્વાસ ન જન્મે કે કોઢિયાઓ આપણા પ્રેમ ને સેવાના અધિકારી છે ત્યાંસુધી આપણે આ દિશામાં વધારે કામ નહિ કરી શકીએ.”

મિશનરી દ્વારા ચાલતી ધણી સંસ્થાઓ મેં જોઈ છે અને કેટલાયે મિશનરીઓને મળવાનો અવસર મને પ્રાપ્ત થયો છે; પણ આ આશ્રમને જોતાં મારા મન પર જેટલો પ્રભાવ પડ્યો તેટલો આગળ કદી પડ્યો નથી. આ પાદરીઓ વિધર્મીઓ હોવા છતાં સેવાભાવે થયેલાં તેમનાં કાર્યોની પ્રશંસા કર્યા વિના મારાથી રહી શકાતું નથી. મહાત્મા ગાંધીએ કહ્યું છે કે:—

“ન્યારે ગુલાબ ખીલે છે ત્યારે તે પોતાના વિકાસનો ટુંદો નથી પીટાવતું. તેની સુગંધજ તેના માધુર્યની પૂરતી સાબિતી છે. એજ રીતે એક સાચું ખ્રિસ્તી જીવન પણ ગુલાબની પેઠે ચુપા-ચુપજ ઇસુ ખ્રિસ્તના સત્પ્રભાવનું સર્વથી વધારે સાચું પ્રમાણ છે!”

મેં મિ. મિલરના ને આશ્રમમાં કાર્ય કરતી “સિસ્ટર્સ”ના ફોટાઓની માગણી કરી ત્યારે મિ. મિલરે કહ્યું કે “મારો ફોટો છાપી તમે શું કરશો? ને મારી પાસે આ વખતે એ છે પણ નહિ! ‘સિસ્ટર્સ’ તો ફોટાઓ આપવાની વિરુદ્ધ છે; કારણ, જાહેરાત તેમને પસંદ નથી. તેઓ તો ચુપચુપ સેવા કરવા ઇચ્છે છે.”

મને આશા છે કે “નવચેતન”ના કલ્પનાશીલ વાંચનારાઓ આ ફોટાઓની ઉણપ પોતાની કલ્પનાથી પૂરી કરી દેશે. જ હજાર માઇલ દૂરથી આવેલી એ અંગ્રેજ બહેનો દિવસરાત આપણા સમાજના એક અત્યંત દીન, હીન, પીડિત અને બહિષ્કૃત અંગની તન-મનથી નિરંતર સેવા કરી રહી છે અને સાથે એક એવું સેવા-ઉપવન તૈયાર કરી રહી છે, જેની સુગંધ સહૃદય હિંદીઓ સમીપ આજ નહિ તો ભવિષ્યમાં જરૂર પહોંચશે. અસ્તુ!

(માર્ચ-૧૯૩૨ના “નવચેતન”માંથી)

૧૪-ચામડીનાં ભયંકર દર્દોની સૂચના

‘સીફીલીસ’ના ઉપાયોની સૂચના

(લેખક:-ડૉ. પી. જે. ભટ.)

પ્રથમ તો આ દર્દથી ઉપજતી માનવપીડાઓની ત્રણ કક્ષાઓ છે. પ્રથમ કક્ષામાં જનનેદ્રિય ઉપર માત્ર ચાંદી થાય છે. આ ચાંદીના ઉદ્ભવ પછી થોડાજ દિવસમાં કમ્મર ઉપર બદ થાય છે. બદ પાકે છે અને પર પછુ ભેગુ થાય છે. ત્યાંસુધી દર્દ પહેલી કક્ષામાં મનાય છે.

બીજી કક્ષામાં સમગ્ર શરીર ઉપર લાલ રંગનાં ચાંદાં થાય છે. આ ચાંદાંઓ ગોળ થાય છે અને આખા શરીર ઉપર કુટી નીકળે છે.

ત્રીજી કક્ષામાં સીફીલીસનાં જંતુ શરીરના એકાદ અવયવમાં જઈને તે અવયવનો સોળે ઉપગ્રવે છે. આ અવયવમાં બધાં અંગો સમાઈ જાય છે. મગજ ઉપર પણ અસર થઈ શકે છે. સાંધાઓ પણ અનેક વાર પકડાય છે. આપણા શરીરનો એવો કોઈ પણ ભાગ નથી કે જ્યાં આ જંતુઓ ન જઈ શકતાં હોય અને ન ગયાં હોય. કારણ કે આ જંતુઓ રક્ત અને લીફ્ટીકસ વાટે જ સમગ્ર શરીરમાં ઘુમે છે અને તેથી જ જ્યાં જ્યાં રક્ત ઘુમે છે ત્યાં ત્યાં સીફીલીસનાં જંતુ સહેલાઈથી જઈ શકે છે.

આમ આ ત્રણે કક્ષાઓની સાચી સમજણ અને તેનું સાચું નિદાન આ મહાદર્દની વૈજ્ઞાનિક સારવાર માટે અતિ મહત્વપૂર્ણ છે. પ્રત્યેક કક્ષાને નિર્મૂળ કરવા માટે વિવિધ પ્રકારની સારવારપદ્ધતિઓ યોજવામાં આવી છે, અને જે વૈજ્ઞાનિક ઢબ ઉપર સારવાર થાય તો ગમે તે કક્ષાથી પીડાતા દર્દીને દુઃખમુક્ત કરવું જરાય અઘરું નથી. હવે કક્ષાવાર સારવાર પર આવીએ.

પહેલી કક્ષાના દર્દીઓને સામાન્ય કોલોમેલ ડરટ્રીંગથી પણ આરામ થઈ જાય છે, ચાંદી સાફ થઈ જાય છે અને જનનેદ્રિય ઉપરથી સીફીલીસની સર્વ નિશાનીઓ અદૃશ્ય થઈ જાય છે. પણ આથી એમ સમજવાનું નથી કે તે માનવ સાવ નિર્ભય બન્યો છે. આવી વ્યક્તિઓએ પણ કુશળ ડોક્ટર પાસે જઈને કે હૉસ્પિટલમાં જઈને તેની સંપૂર્ણ વૈજ્ઞાનિક સારવાર લેવાની ખાસ જરૂર છે.

બીજી અને ત્રીજી કક્ષાના દર્દીઓને પણ હૉસ્પિટલ કે ડોક્ટરનો આશ્રય લેવાની અગત્ય ઉપર જેટલું વંજન મૂકીએ તેટલું ઓછું મનાવું જોઈએ. એ યાદ રાખવું જોઈએ કે સામાન્ય દવાઓથી આરામ થઈ જતાં શરીર સીફીલીસનાં જંતુઓથી મુક્ત થયું છે એમ મનાય નહિ. માટેજ એક વખત પણ સીફીલીસનો સંસર્ગ થાય ત્યારે તેને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવા સુધી સારવાર ચાલુ રાખવી

નેછએ. આટલા માટે યુરોપમાં તો ‘લોક હોસ્પિટાલ’ સ્થપાઈ છે, જેથી દર્દી બરાબર રોગમુક્ત થાય ત્યારેજ તેને મુક્ત કરવામાં આવે છે.

સારવારમાંના ઇન્જેક્શનની સારવાર અતિ મુખ્ય છે. લોકો જેને ૯૧૪ નંબરના ઇન્જેક્શનથી ઓળખે છે તે આજ ઔષધ છે. આ ઇન્જેક્શનની દવા રાસાયણિક તત્વોની બનેલી છે. તેની અંદર પારાથી માંડીને બીજી કેટલીયે ધાતુઓના ક્ષારનું મિશ્રણ હોય છે. આ ઇન્જેક્શન માટે ડોક્ટરો સામાન્ય રીતે રૂ. ૧૦ ચાર્જ કરે છે; પણ જાહેર હોસ્પિટાલોમાં આ ઇન્જેક્શનો સાવ મફત અચાય છે. આવાં લગભગ ૬ ઇન્જેક્શન લેવાં નેછએ. ધીમે ધીમે સારવાર કરનારને છેક નાના માપથી છેલ્લા માપ સુધીનાં ઇન્જેક્શન લેવાની જરૂર છે.

લોકો જેને ૬૦૬ નંબરનું ઇન્જેક્શન કહે છે તે પણ આજ છે; પણ તે અતિ જૂની દવાનું છે. તેના કરતાં ૯૧૪ નંબરનું ઇન્જેક્શન વધુ સારું, વધુ અસરકારક, અને આપવામાં વધુ સહેલું છે. આ ઇન્જેક્શન લેવામાં જરાયે નોખમ નથી. શરીરને તે તુકસાન-કર્તા નથી. તેમજ તેની અસર અતિ ઝડપી અને કાતીલ થાય છે.

આ ઉપરાંત લોકસમૂહ જાણવાની જરૂર છે કે સીરીલીસની સારવાર પ્રત્યેક જાહેર હોસ્પિટાલોમાં થાય છે. પણ જાહેર હોસ્પિટાલોમાં દવાઓ માટે પૂરતા ફંડનો અભાવ હોવાથી તેઓ ઇન્જેક્શનની સારવાર આપવામાં આનાકાની કરે છે. પણ આવાં દવાખાનાંઓમાં પણ જે દરદી પોતે ઇન્જેક્શનની ટયુબ લઈ આવે તો તેઓ ખુશીથી આપે છે. આવી ટયુબની કિંમત સવા રૂપિયાની આસપાસ હોય છે. આથી ત્યારે દર્દીની આર્થિક સ્થિતિ ખાનગી ડોક્ટર પાસે સારવાર કરાવવા જેટલી સદ્દર ન હોય ત્યારે તેઓએ હોસ્પિટાલમાં આ માર્ગે ઇન્જેક્શનની સારવાર લેવી વધુ સલાહ-ભરેલી છે.

આ ઉપરાંત પ્રત્યેક શહેરમાં ‘એન્ટી વેનેરીયલ કિલિનિક્સ’ સ્થપાયાં છે. આ ક્લીનિકમાં પણ વૈજ્ઞાનિક સારવા મફત થાય છે.

હવે અંતમાં સલાહનો એક શબ્દ સંભળાવવો આશા છે કે અરથાને નહિ મનાય. એ યાદ રાખવું નેછએ કે સીરીલીસ એક વાર મટયા પછી ફરી પણ થાય છે. અર્થાત્ કે સીરીલીસવાળી સ્ત્રી કે પુરુષ સાથેના જાતીય સહવાસથી આ દર્દ પાછું થઈ શકે છે. આથીજ તમારે યાદ રાખવું નેછએ કે સીરીલીસ મટયા પછી ફરીથી આ લયંકર દર્દના તમો ભોગ ન થઈ પડે તે માટે ખાસ સંભાળ રાખવાની ફરજ પ્રત્યેક સ્ત્રી કે પુરુષની છે.

(તા. ૧૯-૫-૧૯૩૩ ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૧૫-નૂતન રશિયાની શિક્ષણપ્રથા

(પ્રયોજક:-શ્રી. અભ્યાસક)

નૂતન રશિયાની શિક્ષણપ્રથામાં ડૉ. સાટસ્કીની શિક્ષણપ્રથાએ અપૂર્વ પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે. એમના કાલુગાના કેળવણી-મંદિરમાં થઈ રહેલા પ્રયોગે આવતી કાલના રશિયન નાગરિકોને બાલ-વયથી જ નાગરીકતાની જવાબદારીનું જ્ઞાન આપવા માંડ્યું છે. એથી એ સંસ્થા માત્ર બાળકોને અક્ષરજ્ઞાન આપનારી નહિ, પણ પ્રજા-સમૂહના વિકાસમાં મદદગાર પ્રયોગ કરનારી પ્રયોગશાળા બની રહી છે.

કાલુગાના કેળવણી મંદિરમાં તદ્દન નવી જ દબે કેળવણી આપવાનો અખતરો ઘઘ રહ્યો છે. રશિયાના પાટનગર મોસ્કો શહેરની દક્ષિણે આવેલા આ રમ્ય પ્રદેશ પર નવી દબે કેળવણી આપવાની શરૂઆત કરવાનું માન આજે સોવિયેટ શાસનને મળ્યું છે. છેક ૧૯૦૪ માં આ સ્થાનમાં કેળવણી મંદિર બાંધવાની યોજના રચાઈ હતી. તેમાં બાળક આપમેળે શીખે તેવી દબે કેળવણી આપવાની યોજના ડૉ. સાટસ્કીએ રચી હતી. તે વખતે તો રશિયા પર જુલ્મી આરનું શાસન ચાલતું હતું. તે વખતે તો ત્યાં કેળવણી માટે પૈસા ખર્ચવાને બદલે લશ્કરી આયુધોને માટે ધન ખર્ચવું એ વધુ યોગ્ય છે, એમ સત્તાધીશો માનતા; છતાં ડૉ. સાટસ્કીની યોજનાને સત્તાવાળાઓએ ટેકો આપ્યો. અને પાટનગરની દક્ષિણે કેળવણીમંદિર બાંધવા માટે જમીન અપાઈ.

તે સમયનું રશિયા એટલે એક શબ્દમાં કહીએ તો 'નિરક્ષર!' પાટી પર 'ક' પણ ન ચીતરી શકે તેવા ૧૦૦ માંથી ૯૮ જણ મળે. કેમલીનના સત્તાધીશોને ત્યારે લોકસમૂહની કેળવણી માટે જરાય પરવા નહોતી. જે કંઈ થોડું ઘણું અક્ષરદાન મળતું તે પાદરીઓની નિશાળો દ્વારા! આવા નિરાશાજનક વાતાવરણમાં ડૉ. સાટસ્કીએ તેની નવી યોજના સાથે કાલુગાના ક્ષેત્રમાં કામ કરવાનો નિર્ણય કર્યો. તેણે એક નાના ઝુંપડામાં શાળા શરૂ કરી; પણ આરના સમયમાં તેને જરાય તક ન મળી. કારણ કે એક બાળુ નાણાંનો અભાવ, અને કામ કરવામાં સત્તાધીશોનો ત્રાસ. આમ બન્ને બાળુના ત્રાસથી ડૉ. સાટસ્કીની યોજના જરાયે આગળ વધી શકી નહિ. આરનું શાસન જ લોકસમૂહને નિરક્ષર રાખવા ઇચ્છતું હતું. આવા સંજોગોમાં ડૉ. સાટસ્કીની યોજના નિષ્ફળ જ નીવડવા સર્જાયેલી હતી.

પરંતુ આરના જુલ્મી શાસનના પતન પછી રશિયાનો રંગ બદલાયો. પછી તો કામદાર અને ખેડૂતસમૂહના શાસનતંત્રે દરેકે દરેક વ્યક્તિને અક્ષરજ્ઞાન આપવાનો નિર્ધાર કર્યો. આખાં સોવિયેટ

શાસનમાં વેગથી સોવિયેટ શાળાઓ રથપાઈ. દરેક ગામડે ગામડે શાળાઓ ઉઘાડવામાં આવી. એકલા અક્ષરજ્ઞાન સાથે સાથે સોવિયેટો-એ કેળવણીના દૃષ્ટિકોણ અદલવા યત્ન કર્યો. કેળવણીને સમાજવાદના વિચારો પ્રસરાવવા માટે એક પ્રખર સાધન તરીકે માનવામાં આવ્યું, અને નવી દબે તેમજ એ નવા દૃષ્ટિબિંદુથી કેળવણી આપવાના નિર્ણયને તરતજ વ્યવહારમાં મૂકવામાં આવ્યો; છતાં એ પૈશ્વનિક દૃષ્ટિકોણથી કેળવણી આપવા માટે સોવિયેટ શાસનને પહેલાં બહુ મુશ્કેલી પડી. પહેલાં તો યોગ્ય શિક્ષકોજ ન હતા, તેમજ યોગ્ય વાતાવરણ ન હતું. અને નવી સંસ્કૃતિને અપનાવી શકે તેવા કોઈ કેળવણીકાર ન હતા. આ સંજોગોમાં ડૉ. સાટસ્કીનું શાળામંદિર આશાના કિરણ સમાન થઈ પડ્યું. ત્યાં બોલ્શેવિકોના વિચારો પ્રમાણે કેળવણી અપાતી હતી, બોલ્શેવિક આદર્શ પ્રમાણે બાળકોને કુદરતમાં છૂટાં મૂકવામાં આવતાં હતાં. એટલે આખાથે કાલુગા પ્રાન્તમાં કેળવણીમંદિરોની સ્થાપના કરવા માટે ડૉ. સાટસ્કી અને તેની સંગીતવિશારદ પત્નીની પસંદગી થઈ. કેળવણીખાતાનો કાલુ આ દંપતીને સોંપવામાં આવ્યો. તેમણે જીવનભર સેવેલા આદર્શોને સિદ્ધ કરવા માટે બોલ્શેવિકોએ તેમને અનુકૂળતા આપી.

પછી તો ડૉ. સાટસ્કીનાં શાળામંદિરો ગામડે ગામડે રથપાયાં. કાલુગા તાલુકામાં ગ્રાનની લહાણી કરવા માટે નવા પ્રકારની કેળવણી આપતી શાળાઓ સારી પેઠે રથપાઈ. આ શાળાઓની સ્થાપના પછી કેળવણીનો વેગ બહુજ ઝડપથી વધતો ગયો અને તે વેગના વિકાસ સાથે ડૉ. સાટસ્કીનું શાળામંદિર બહુ જ પ્રખ્યાત થવા લાગ્યું.

જે મકાનમાં તે શિક્ષણ અપાય છે, તે મકાન જરાયે ભવ્ય નથી. કારીગરીનો ત્યાં જરાય ઓપ નથી. આધુનિક દબના ત્યાં ઓરડા નથી. આજના યુગને બંધબેસતાં ત્યાં બારીબારણું નથી. કોઈ પ્રવાસી ત્યાં પધારે તો તેને એમજ લાગે કે આ ઝુપડાં જેવા દીસતા મકાનમાં તે શી રીતે શિક્ષણ અપાતું હશે! કારણ કે એ કેળવણીમંદિરના બાહ્ય દેખાવમાં પેલા પ્રવાસીની આંખને આંજી નાખે તેવું કંઈયે નથી; છતાં તેની જડ દેખાતી દિવાલોની પછવાડે વિશ્વવી શિક્ષણ આપવાની સુંદર વ્યવસ્થા કરવામાં આવી છે.

પણ તે પ્રવાસી જરા આગળ વધે અને એ મકાનના કંપા-ઉંડના દરવાજા ઉઘાડે તો કલ્લોલ કરતો બાળકસમુદાય તેની નજરે પડે. કલાકે કલાકે ત્યાં ઘંટ વાગતો નથી; દર કલાકે ભારતરોની અદલાબદલી થતી નથી; બાળકોની પાસે પુસ્તકો નથી; સુંદર બાંકડા કે ભવ્ય વ્યાસપીઠ પણ ત્યાં નથી. એ શાળામાં શિક્ષક અને બાળકો સાથે જ રહે છે, અને પરસ્પરના સહકારથી નવી સંસ્કૃતિની સ્થાપના કરે છે.

આ શાળા માત્ર બાલકોને જ શિક્ષણ આપે છે તેમ પણ નથી;

કાલુગાની શાળા તો પ્રચારકાર્યનું મોટું કારખાનું જ છે. શરૂઆતથીજ જવાબદારીનું તત્વ ત્યાં સમજવવામાં આવે છે. બાળક શાળામાં પ્રવેશ કરે ત્યારે તેની પાટી ઉપર ‘કરવત’નો ‘ક’ લખી આપવાને બદલે તેને સૂચવવામાં આવે છે કે, તારા ઘરનું ચિત્ર દોર. બાળક આમ તેમ લીટીઓ દોરી ચાર દિવાલો ઉભી કરે. વળી શિક્ષક તેને સહાય આપે. આમ ઘરમાં બારીબારણાંનો ઉપયોગ વગેરે તેને સમજવવામાં આવે છે.

શિક્ષક ધીમે ધીમે આ દબે બાળકનાં માતૃપિતાના જીવનના સંસર્ગમાં આવે છે. તે બાળકના સંબંધો સમજે છે. બાળકની આસપાસ પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિનો તે ખ્યાલ મેળવે છે. આ દૃષ્ટિએ શિક્ષક બાળકને સહાય આપતાં આખા ગામની આર્થિક તેમજ સામાજિક સ્થિતિ વિષે સારી રીતે માહિતગાર રહે છે.

તેમજ સોવિયેટ શાસનના કાર્યક્રમની કે બીજાં જાહેર કાર્યોની પણ તેને સારી માહિતી હોય છે. ત્યાં શિક્ષક એ માત્ર કેળવણીકાર નથી પણ સમાજવાદના સિદ્ધાંતોનો પ્રખર પ્રચારક છે. સમાજવાદની સ્થાપના માટે તેનું ‘હેયુ’ ઉઘળી રહ્યું હોય છે. સમગ્ર વિશ્વમાં સમાજવાદ પ્રસારવાના તેના કોડ હોય છે. આ ઉપરાંત તે જાણે છે કે રશિયામાં અત્યારે સમાજવાદની નવી સંસ્કૃતિની સ્થાપનામાં તે સુંદર ફાળો આપી રહ્યો છે. તે માને છે કે વિશ્વવિખલ માટે રશિયાનું સમાજવાદી શાસન જ અગત્યનું છે. આવી ભાવના, ઉત્સાહ અને સિદ્ધાંતભક્તિથી પ્રેરાયેલા શિક્ષકો ડૉ. સાટસ્કીના નેતૃત્વ નીચે કાલુગામાં નવી સંસ્કૃતિ પ્રવર્તાવી રહ્યા છે.

બાળકોને તે સંસ્થામાં શરૂઆતથીજ તેની જવાબદારી શીખવવામાં આવે છે. જ્યારે ગામમાં સોવિયેટની સલા હોય ત્યારે તેની જાહેરાત કરવાનું કામ બાળકોને જ અપાય છે. આ બાળકો સ્વચ્છ અને મરોડહાર અક્ષરોએ જાહેરાતો લખે છે, અને જતે જ પોતાનાં માતૃપિતાને પહોંચાડી આવે છે. આમ કરવાથી સોવિયેટની સલાઓમાં ભાગ્યેજ કોઈ ગેરહાજર રહે છે. કારણ કે કદાચ કોઈ માતૃપિતા વિસરી જવાની વૃત્તિ બતાવે તો તેમની સ્મૃતિને યાદ આપવા માટે તેમનાં બાળકો હમેશાં તત્પરજ હોય છે.

વળી ગ્રામ્ય સોવિયેટ આગળના પ્રશ્નો તદ્દન સરળ હોવાથી સામાન્ય બાળકો પણ તે સહેલાઈથી સમજી શકે છે. દાખલાતરીકે: બાગ બનાવવાનો કે રસ્તો સાફ કરવાનો કે નવો રસ્તો બાંધવાનો કાર્યક્રમ ત્યાં ચર્ચાય. એટલે સામાન્ય બાળક પણ શહેર સોવિયેટની જવાબદારી સારી રીતે સમજી શકે છે. આ પદ્ધતિએ બાળકોમાં નવી ભાવનાને જન્મ આપ્યો છે. તેઓ જાણે છે કે શહેરનો વહીવટ તેમનાજ હાથમાં છે. તેઓ શીખે છે કે શહેરની સ્વચ્છતા અને

આર્થિક પ્રગતિ માટે તેઓ જવાબદાર છે. સોવિયેટ શાસનના ભાવી નાગરિકો આ પ્રમાણે સામ્યવાદનો પહેલો પદાર્થપાઠ શીખી રહ્યા છે.

એક ગામમાં પોસ્ટ ઑફિસ નથી. લગભગ પાંચ માઇલ દૂરથી એપિથો ટપાલ લઇ ચાલીને આવે છે. એટલે શાળામાં એક દિવસ પોસ્ટ ઑફિસ પર સામાન્ય વિવેચન કરતાં શિક્ષક શીખવે છે કે, અહીં પણ પોસ્ટ ઑફિસ હોય તો ?

એ ત્રણ દિવસ પછી શાળાના એક ખૂણામાં બાળકો એક પાટિયા ઉપર એ અક્ષરોમાં રંગ પૂરતા જણાય છે કે: 'સોવિયેટ શાસનની પોસ્ટ ઑફિસ.' એ ગામમાં પોસ્ટ ઑફિસ ઉધડે છે: પછી તેનો તમામ વહીવટ બાળકોને સોંપાય છે. તેઓ તો જવાબદાર બને છે. ટપાલની ટિકિટોનો હિસાબ પણ તેઓ જ રાખે છે. પછી પ્રચારનાં દિવાલપત્રો આવે છે અને તે ગામમાં બાળકોજ વહેંચી આવે છે.

આ રીતે લોકોપયોગી ખાતાંઓનો વહીવટ તેમને શીખવવામાં આવે છે.

જો ગામમાં પાણી બગડ્યું છે એવી અફવા આવે તો શિક્ષક અને બાળકો તે ફૂવા પાસે જાય, ત્યાંથી પાણી ભરી લાવે, આ પાણી કેમ ન પીવું તે બાબત ચર્ચા ચાલે, બાળકો આપમેળેજ એ આખા પ્રશ્નની ચર્ચા કરે, શા માટે પાણી ખરાબ થયું છે, તેનાં કારણો વિચારવા યત્ન કરે અને જરૂરને પ્રસંગે કવચિત્ શિક્ષકની તેમાં સહાય પણ લેવામાં આવે.

પછી મ્યુનિસિપાલિટીનો વિજ્ઞાનવિશારદ પાણી ઉપર પ્રયોગ કરી તેમને બતાવે કે પાણી ખરેખર રીતે બગડ્યું છે. આમ પ્રયોગદ્વારા મેળવેલા જ્ઞાન વડે આખા શહેરમાં ખરાબ પાણીના ઉપયોગ ન થાય તેટલા માટે તેઓ ચીવટ રાખે છે. આટલેથી તે અટકતા નથી. તેઓ પછી એક નિબંધ લખે છે. આ નિબંધમાં પાણી બગડવાથી થતા ગેરફાયદા, તેમજ સ્વચ્છ પાણીની જરૂરીયાત વિશે મુયોગ્ય કારણો રજૂ કરવામાં આવે છે. આ કારણો વર્ણુવ્યા પછી તેઓ તે નિબંધને સ્થાનિક સોવિયેટ ઉપર મોકલે છે. તરત જ તે ફૂવાને કાં તો બંધ કરવામાં આવે કે ફરીથી તેને ગાળવામાં આવે. આમ સ્થાનિક પ્રશ્નોમાં બાળકોનો અવાજ સારી રીતે રજૂ થાય છે.

બાળકો દ્વારા માતાઓને પણ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તે પણ આવી જ પદ્ધતિ પ્રમાણે. આ દૃષ્ટિએ શાળામાં દિવાલપત્રો ચીતરવામાં આવે છે. તેમાં બાળકોની સંભાળ કેમ રાખવી, એ વિગતો સમજાવવામાં આવે છે. 'બાળકોને ધમકાવવાનાં માઠાં પરિણામ' 'બાળકોને સ્વચ્છ કેવી રીતે રાખવાં ?' વગેરે વિષયો સંબંધી પ્રાથમિક જ્ઞાન આપતાં સચિત્ર દિવાલપત્રો પણ ત્યાં જ તૈયાર થાય છે, અને પછી બાળકો જ તે વહેંચી આવે છે. આમ બાળકો દ્વારા માતાઓને

પણ શિક્ષણ અપાય છે.

એક ગામમાં આગ ઓલવવાનું યંત્ર નથી. ત્યારે કેમ થાય? ડૉ. સાટસ્કીના શાળામંદિરમાં એ પ્રશ્નની ચર્ચા શરૂ થાય. બાળકોની એક સભા ભરાય. ત્યાં આગ લાગવાનાં કારણો, આગને અટકાવવાથી થતા લાભ વગેરે પર સારી ચર્ચા ચાલે. એ ચર્ચા પછી તરતજ આગ પર એક નિબંધ લખવામાં આવે. ચર્ચામાંથી ઉદ્ભવેલાં બધાં જ કારણો તેની અંદર સમાવવામાં આવે. આવો નિબંધ પછી સ્થાનિક સોવિયેટ ઉપર મોકલવામાં આવે. તરતજ સોવિયેટની સભા ભરાય. તેની બહેરાતો તેઓ જ વહેંચે અને બહુ જ થોડા વખતમાં મોસ્કોથી આગ ઓલવવાનું એક યંત્ર આવી પહોંચે. બાળકો તે યંત્રનું સરઘસ કાઢી આખા ગામમાં ફેરે, અને કદાચ બીજે જ દિવસે શહેરમાં આગ લાગે તો આ ઉત્સાહી બાળકોના પ્રખર પ્રયત્નોને પરિણામે તે આગ જરૂર ઓલવાઈ જાય.

કેટલાંક ગામડાંઓમાં પાક ઉગાડવાની નવી પદ્ધતિ શરૂ કરવામાં આવે છે. પણ વર્ષોથી જૂની પ્રધાને વળગી રહેલા ખેડુતો એકદમ નવી પદ્ધતિ ગ્રહણ કરે એમ લાગતું નથી. આથી દરેક શાળા સાથે નાનો બગીચો તૈયાર કરવામાં આવે છે. તેમાં મોસ્કોથી આવેલાં સુંદર બીજ વાવવામાં આવે છે. એ બીજથી થયેલો પાક ગામલોકોને ખતાવવામાં આવે છે. આમ ધીમે ધીમે હંચા પ્રકારની વાવણી અને નવીન સાધનોનો ઉપયોગ ખેડુતોને શીખવવામાં આવે છે.

આ રીતે આજે કાલુગાની બાળકોની શાળા મોટેરાંઓ માટે શિક્ષણની સંસ્થા થઈ પડી છે.

દરેક શાળામાં એક કલાવિભાગ પણ હોય છે. આ કલા-વિભાગમાં સઘળાં ચિત્રો બાળકોએ જ દોર્યાં હોય છે. એ ચિત્રોમાં બાળકોએ જ રંગ પુર્યાં હોય છે. એટલુંજ નહિ પણ તેમની એ કલા વિકાસ પામે તે દષ્ટિએ મોસ્કોની શાળાના વિદ્યાર્થીઓની કલાકૃતિઓ પણ સાથે સાથે ત્યાં મૂકવામાં આવે છે. આમ પરસ્પર આપ-લે અને સહકારની ભાવના વડે પ્રગતિ પામતા તેમના જીવનને સ્પર્શતા વિષયો શીખવવામાં આવે છે.

ડૉ. સાટસ્કીની અથાગ મહેનત અને સતત શ્રમના પરિણામે સોવિયેટ સરકારે તેમને મોસ્કો શહેરની દામ વાપરવાની છૂટ આપી છે. આ જાતની નવાજેશની વાત સાંભળી અનેકને અજ્ઞયબી થશે. પણ જે દેશમાં દરેક સામ્યવાદી વ્યક્તિની સૌથી વધુ આવક ૧૧૨ ડૉલર હોય ત્યાં આ જાતની નવાજેશ ઘણીજ અગત્યની છે. ટુંકામાં, ડૉ. સાટસ્કીનું શાળામંદિર રશિયના નવીન જીવનતા ઘડતરમાં અમૂલ્ય ફાળો આપી રહ્યું છે. (“નવયુગ” માસિકના એક અંકમાંથી)

૧૬-સોવિયેટ રશિયાની સાહિત્ય સંસ્થા

‘સાહિત્યમાર્ગે લોકસેવા’ કરતી ‘ઓગીસ’ રશિયાના
ચારે ખૂણામાં સાહિત્ય પહોંચાડે છે.

(લેખક:-શ્રી. ‘પ્રવાસી’)

(૧)

ખટ...ખટ...ખટ...ખટ...મોસ્કોના મધ્યભાગમાં આવેલા
એક મહાન મકાનમાંથી યંત્રોનો અસ્પષ્ટ અવાજ વાતાવરણમાં
અફળાતો અફળાતો તમારા સુધી આવી પહોંચે છે. તમે ક્ષણભર
સ્તંભો છો. આ આલીશાન મકાન ઉપર પિત્તળના અક્ષરોમાં એક
નાનકડું પાટિયું છે. આ પાટિયા ઉપર કોતરાયેલું છે રશિયન નામ:
‘ઓગીસ.’ તમારા દુભાષિયાને પ્રશ્ન કરો તો તે કહેશે કે ‘રશિયન
પ્રગતસત્તાકની તે પ્રકાશનસંસ્થા છે.’

આ પ્રચંડ સંસ્થા વિશે પ્રશ્ન કરો ત્યાર પહેલાંજ અતિ ઉત્સાહ
અને આનંદની લાગણી સાથે દુભાષીઓ તમને જરૂર જ કહેવાનો...
“સમગ્ર પૃથ્વીમાં આવી કોઈ સંસ્થા નથી. દર વર્ષે ૪૦,૦૦૦ નેટલાં
નવાં પુસ્તકો આ સંસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થાય છે. લગભગ ૬૦ કરોડ
નકલો અહીં છપાય છે. ૭૦૦૦ પુસ્તક વેચનારી સંસ્થાઓ રશિયા-
ના ૧૬ કરોડ માનવને આ સાહિત્ય પહોંચાડે છે.

ખટ...ખટ...ખટ...તમારી આ ટુંકી વાતચીત સાથેજ
કાગળોના મહાકાય શેલરો ક્ષણવારમાં મશીન પર સમાપ્ત થતાં જુઓ
છો...ક્ષણવારમાં સેંકડો ‘બાઇન્ડરો’ પુસ્તકો બાંધે છે-કોઈ પૂઠા
ઉપર પટ્ટી મૂકે છે, કોઈ ચોપડીના થોકડા બાંધે છે...કોઈ સરનામા-
ના શબ્દ મૂકે છે. નાયગરાના ઘોઘની માફક ચોપડીઓનો પ્રવાહ
રશિયાની ચારે દિશાએ જવા વહી રહ્યો છે. ખટ...ખટ...ખટ...
અને તમારી ઉત્કંઠા જાગે છે.

(૨)

રશિયાનું રાજતંત્ર સાહિત્યભૂખને પણ યોજનામય રીતે સંતોષે
છે. મુડીવાદી જગતમાં લેખક લખે છે, પ્રકાશક પાસે પહોંચે છે,
પ્રકાશકને પસંદ પડે તો વળી સો બસો રૂપિયા આપી પુસ્તકના સર્વ
પરવાના ખરીદે છે, લેખકને ઘેર કંસાર રંધાય છે.

પ્રકાશક છપાવે છે, બજારમાં ચોપડી રજુ થાય છે, જાહેરખબર
અપાય છે, સારાં અવલોકનો લખાવા માટે તંત્રીઓની ખુશામત શરૂ
થાય છે અને આમ છતાં પણ કોઈ જ પુસ્તક લોકપ્રિય નીવડે છે.

પુસ્તક નહિ ખપતાં પ્રકાશકનાં પેટમાં તેલ રેડાય છે.....

લેખકનો ભાવ ઉતરી જાય છે. લોકોને કયું પુસ્તક પસંદ પડ્યું તેની શોધ ચાલે છે. એવી દબ્બમાં બીજું પુસ્તક લખવાની આગ્રાઓ અપાય છે. પેલા લોકપ્રિય બનેલા લેખકનાં મૂલ્ય હિંચાં ચઢે છે.

નફો એ લેખકનો તેમજ પ્રકાશકોનો એકમાત્ર આશય છે. લેખક પણ લોકપ્રિય બનતાં એ પુસ્તકોના જોવાંજ નવાં પુસ્તકો સર્જવાનો વિચાર કરે છે. પ્રસિદ્ધ લેખક પણ એમ માને છે કે પૈસા ઉત્પન્ન કરવાનો આજ સારો વખત છે. તે રાત્રે ઉજાગરા કરીને પણ લખે છે, અને લખે છે, પરિણામે લોકમોહ તેના પરથી ઉતરી જાય છે. તેનાં પુસ્તકોની અણુવેચાચેલી નકલોની થાપી મોટી બનતી જાય છે. કોઈ નવો લેખક જનસમુદાયની આંખમાં નામચીન બન્યો છે.

મૂડીવાદી પ્રકાશનપદ્ધતિમાં અરાજકતા છે. નફો એ તેનું એક લક્ષ છે. પ્રજાને શું જોઈએ છીએ, શું આપવું જોઈએ, અને કેવી રીતે આપવું જોઈએ તે વિષે વિચાર કરવાની નથી નવરાશ મૂડીવાદી સાહિત્યકોને કે નથી કુરસદ પ્રકાશકોને.

(૩)

પણ સોવિયેટ રશિયામાં તેમ નથી. ત્યાં તો પુસ્તકપ્રકાશનને વ્યવસ્થિત અને યોજનામય બનાવવામાં આવ્યું છે. આ સંસ્થા તે 'ઑગીસ.'

આ સંસ્થા લેખકોના સાહિત્યસર્જનને સ્વીકારે છે. તેમને જો પ્રકાશન માટે યોગ્ય લાગે તો પૈસા આપી ખરીદી લે છે. પછી તેની કેટલી પ્રતો કાઢવી તેનો નિર્ણય થાય છે, તેટલા માટે વ્યવસ્થા થાય છે, પ્રતો છપાય છે અને રશિયાના ચારે ખૂણામાં તે પહોંચાડવામાં આવે છે.

કાગળ, શાહી અને છપામણ જેટલીજ કિંમતમાં આ પુસ્તકો પ્રજાને સાંપડે છે. તેને માટે નથી અપાતી જાહેરખબર કે નથી લખાતાં અવલોકનો. માત્ર આ સંસ્થા નવાં પુસ્તકોની દર ત્રણ માસે યાદીઓ બહાર પાડે છે. આ યાદીમાં આ પુસ્તકોનો ઉલ્લેખ હોય છે.

આ સંસ્થા સર્વ પ્રકારનું સાહિત્ય છાપે છે. હળવા સાહિત્ય સાથેજ ગંભીર સાહિત્ય પણ છપાય છે. હમણાંજ જર્મન વિચારક હેગલના એક અપ્રતિમ પુસ્તક 'જ્ઞાનનો જ્ઞાનકોષ' ની પહેલાં ૫૦૦૦ નકલ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી. આ પુસ્તક અબ્યાસીને પણ અધર્ષ લાગે તેવું છે; પણ પાંચજ દિવસમાં આ પ્રતો ખલાસ થઈ. તરતજ બીજી આવૃત્તિ કાઢી. બે મહિનામાં દશ હજાર નકલો ચણાની માફક ઉડી ગઈ. ત્રીજી આવૃત્તિ બહાર પાડી. આજે એ પણ ખલાસ થઈ ગઈ છે.

ઑગીસ સંસ્થા બે સ્વરૂપનું સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરે છે: એક તો જનતાનું સાહિત્ય, બીજું અબ્યાસીઓનું સાહિત્ય. જનતા માટે તૈયાર થઈ રહેલાં પુસ્તકોની કરોડો નકલો છપાય છે. ચોપાનિયાની

લાખો નકલમાં બાંધણી થાય છે. વાર્તાઓ, નાટકો તેમજ હળવું સાહિત્ય પણ તેમને વિશાળ પ્રમાણમાં ઉત્પન્ન કરવું પડે છે. સાથે-જ વિજ્ઞાનની શોધખોળને લગતું સાહિત્ય પણ તેટલીજ ઝડપથી સર્જાય છે. ૩૦ પેલોવના વિજ્ઞાની શોધખોળને લગતા પુસ્તકની ૨૦૦૦૦ નકલ રશિયન મારકેટમાં મૂકી. સાત રૂબલનું આ પુસ્તક હતું, છતાં સાત કલાક પહેલાં આ પુસ્તકની નકલો સમાપ્ત થઈ ગઈ!

આમજ અર્થશાસ્ત્ર ઉપર લખેલી પ્રો. લાપીડસના પુસ્તકની એક લાખ નકલો પહેલા દિવસેજ ઉપડી ગઈ. સામાન્ય રીતે વિજ્ઞાનને લગતાં પુસ્તકોની ૫૦૦૦ કોપીઓ કાઢવી એવો નિયમ હોય છે. આ પુસ્તકો ખપી જતાં તેની બીજી આવૃત્તિઓ પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવે છે.

(૪)

રશિયામાં લેખકોને સારાં મહેનતાણાં સાંપડે છે. મૂડીવાદી જગતમાં લેખકનું નામ મશહૂર ન હોય તો લાગ્યેજ તેને કંઈ મહેનતાણું સાંપડે છે. આપણા પ્રકાશકો તો લેખકને સારી રીતે મહેનતાણું આપવાનું શીખ્યાજ નથી. પણ રશિયામાં એંજીનિયરો સિવાય સૌથી સારી સગવડો અને પગાર સાંપડતાં હોય તો સાહિત્યકારો, કવિઓ અને કલાધરોને છે. તેમને તેમની સાહિત્યકૃતિઓ બદલ પુષ્કળ દામ સાંપડે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમને સન્માન પણ સાઈ સાંપડે છે. મોસ્કોના એક મશહૂર લેખકને દર વર્ષે ૭૫૦૦૦ રૂબલ મળે છે એમ કહેવાય છે.

(૫)

આ સંસ્થાના સંચાલકો હંમેશાં ફરિયાદ કરે છે કે રશિયાના સાહિત્યસર્જનને માટે પૂરતા કાગળો પાકતા નથી. પાંચ વર્ષની યોજનાને લીધે તેઓ વધુ કાગળ પરદેશથી આયાત કરી શકે તેમ નથી. એટલેજ તેમની સાહિત્યપ્રકાશન પ્રવૃત્તિ ઉપર કંઈક અંકુશ પડ્યો છે. પણ આવતા વર્ષથી રશિયામાં કાગળ બનાવવાનાં પ્રયત્ન કારખાનાંઓની સ્થાપના થનાર હોવાથી આ મુશ્કેલી દૂર થઈ જશે.

પણ સરકારી પ્રકાશન સંસ્થાના ઇષ્ટ સાથે અનિષ્ટ પણ છે. પ્રથમ તો સરકારી પ્રકાશન સંસ્થા રશિયન સાહિત્ય ઉપર કડક સેન્સરશીપ રાખે છે. વિરોધનો ધ્વનિ પણ ન સંભળાય એવુંજ સાહિત્ય તે સર્જવા દે છે; અન્ય પ્રકારનું તે કદીય છાપતું નથી.

આના જવાબમાં રશિયાના સૂત્રસંચાલકો એવી દલીલ કરે છે કે તમારે ત્યાં પણ સેન્સરશીપ નથી? મૂડીવાદવિરોધી પત્રો, પુસ્તકો કે ચોપાનિયાંઓને આગળ જવાની એક પણ તક સાંપડે છે? શું મૂડીવાદીઓ મૂડીવાદ-વિરોધી વર્તમાનપત્રો કે લેખકોને એક પણ તક આપે છે? દુનિયામાં ક્રાંતિકારી લેખકો રસ્તાના રખડતા ભિખારીઓ હોય છે. કુટપાથ એ તેમની શય્યા છે. 'એ આના'ની

પ્લેટવાળું વિશ્રાંતિગૃહ એ તેમનું બોજનાલય છે. આવી પરિસ્થિતિ વચ્ચે સેન્સરશીપ ન હોવાની વાત કરવી એ માત્ર ઇદ્રજ્ઞ છે. 'તમારી સેન્સરશીપ અદૃશ્ય છતાં આકરી છે, ત્યારે અમારી સ્પષ્ટ અને સીધી છે' એ તેમનો જવાબ છે.

(૬)

રશિયાની સીમામાં આવી બીજી એકે પ્રકાશન સંસ્થા નથી. દરેક પ્રગ્નસત્તાકની પોતપોતાની સંસ્થા છે. ખાસ કરીને યુક્રેઇન પ્રગ્નસત્તાક પોતાનીજ ભાષામાં અસંખ્ય પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે. તેવી જ રીતે તુર્કી રશિયન પ્રગ્નસત્તાક પણ પોતાની સંસ્થા ચલાવે છે. આ સંસ્થા પાછળ સરકારને એક પાઇની પણ ખોટ નથી. તેની કમાણીમાંથી સરકાર એક પાઇ પણ તીબેરીમાં મૂકતી નથી, 'સાહિત્ય માર્જે લોકસેવા' એજ તેનો આશય છે.

લેનીનનો આ પેગામ હતો. તે કહેતો કે રશિયાના કામદારો અને ખેડુતોએ માત્ર રોટી માટે રાત્ન્યકાંતિ નથી કરી. તેમને જ્ઞાન પણ મળવું જ જોઇએ. આથી તો તેણે સરકારી પ્રકાશન સંસ્થા સ્થાપી.

આ સંસ્થા આજે લેનીનના આદેશને વ્યવહારમાં મૂકી રહી છે.

ખદ...ખદ...ખદ...વાતાવરણમાં અફળાતા આ અવાજે તમોને હવે અગ્રિય નથી લાગતા. એ તો સાહિત્યનું સંગીત છે. દૂર દૂર પહાડોમાં અને ખીણોમાં, જંગલોમાં અને ઝાડીઓમાં, શહેરોમાં અને ગામડાંઓમાં, કારખાનાઓમાં કે ખેતરોમાં કામ કરી રહેલી શ્રમજીવી જનતાના સાહિત્યનો એ મધુર રણુકાર છે. તેમના અજ્ઞાનનો નાશ કરવાની એ જ્વલંત મશાલ છે. મલકાતા મુખે તમો આગળ પગલાં મૂકો છો. તમારા કાનમાં હબ્બુય ભણુકાર સંભળાય છે કે 'નવી સંસ્કૃતિ અહીં રચાય છે, અહીં રચાય છે, અહીં રચાય છે!' અને તમારા માનસમાં આ સંસ્થાનું રમરણુચિત્ર સ્થાયી બનાવવા માટે તમો પાછળ જુઓ છો.....

(તા. ૧૮-૪-૧૯૩૩ ના દૈનિક "હિંદુસ્થાન"માંથી)

૧૭-બૌદ્ધ-ધર્મમાં ઇશ્વરભાવના

(લેખક:-શ્રી. ગંગાચરણ લાલજી ખન્ના)

એ પ્રકારના મનુષ્યોથી ધર્મની ભાવનાને નુકસાન પહોંચે છે: એક તો તેઓ છે કે જેઓ ધર્મના ઓહા નીચે પાપ કરે છે અને પોતાનું પેટ ભરે છે. બ્યારે કોઈ પુરુષાર્થી મનુષ્ય આગળ આવીને લોકોની આંખો ઉઘાડે છે ત્યારે તેમનાં દુષ્ટ કર્મો બંધ થઈ જાય છે. પરંતુ ઘણું વધારે નુકસાન તો એવા માણસોથી થાય છે કે જેમને ધર્મને નામે અધિકાર પ્રાપ્ત થયા હોય છે, અને તેથી તેમના હૃદય-માંથી દીનતાનો ભાવ જતો રહે છે. તેમની પૂજા થાય છે એટલે તેઓ પરમેશ્વરને ભૂલી જાય છે. તેમની વાતો માનવામાં આવે છે એટલે તેઓ કોઈ પણ કારણે નવી ભાવનાને ગ્રહણ કરી શકતા નથી. તેમના હૃદયમાં સત્યની શોધ નથી થતી, તેઓ પ્રાતઃકાળના નવા સૂર્યના ચમત્કારને જોઈ શકતા નથી અને વહેતી નદીના પ્રવાહની કલ્પના કરી શકતા નથી. આ લોકો પોતાં પડિતાજ હોય છે. બ્યારે ધર્મની લગામ આવા અધિકારીઓના હાથમાં આવે છે, ત્યારે મોટા મોટા અન્યાય થવા લાગે છે, પ્રાણીમાત્ર દુઃખી અને વ્યાકુળ થઈ જાય છે, વર્ષોની ઉન્નતિ રોકાઈ રહે છે, અને એક મહાન પરિવર્તનની આવશ્યકતા ઉભી થાય છે.

ઘણેભાગે આવાજ સંકટના સમયમાં નાસ્તિકતા અથવા ઇશ્વર અને ધર્મમાં અવિશ્વાસ અને ખંડનની તલવાર વિનાશનું કામ કરે છે. ધર્મની ભરતીને રોકવાવાળા અધિકારીઓને હઠાવીને નવા ધાર્મિક જીવનની ઉત્પત્તિ માટે માર્ગ સાફ કરવા ધાર્મિક સંશયવાદ અથવા નાસ્તિકતાનો યુગ પણ આવશ્યક છે. એક વાર ક્યારે સાફ થયા પછી ધર્મનું નવું દૃશ્ય અને સ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે. સંસારની લગભગ બધી સંસ્થાઓની બગડેલી અવસ્થા અને પ્રાણીમાત્રનાં દુઃખો તરફ જોતાં નાસ્તિકતા વધતી જાય છે, તેનું મને આશ્ચર્ય નથી થતું. આપણે લેખોથી અને વ્યાખ્યાનોથી કોઈ નાસ્તિકને ઇશ્વરનો ઉપાસક નહિ બનાવી શકીએ. સંસારમાંથી નાસ્તિકતાને દૂર કરવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ છે કે, ઇશ્વરોપાસક સાચું અને સેવામય જીવન ગાળે અને પરિવર્તનને માટે તૈયાર રહે.

ભારતજ નહિ, બીજા દેશોમાં પણ એ વાત ફેલાયલી છે કે ભગવાન બુદ્ધ ઇશ્વરના અસ્તિત્વમાં વિશ્વાસ રાખતા નહોતા. આ ભ્રમનું કારણ એ છે કે બૌદ્ધ-ધર્મમાં પણ એ એ પ્રકારના ઉપર વર્ણવાયેલા ધર્મદ્રોહીઓ પેદા થયા અને તેઓ ભગવાનના બતાવેલા પરિવર્તન માટે તૈયાર નહોતા. અને ભગવાને રચેલો સંઘ, કે જેના

દ્વારા ભગવાન પોતાના ઉંચા ભાવોને સંસાર સમક્ષ રજુ કરવા ઇચ્છતા હતા, તે આદર્શ જીવનથી પતિત થઇ ગયો. ભગવાન જુદે ઇશ્વરતાની ભાવનાને ધર્મ-સ્વરૂપમાં વર્ણન કરેલી છે. આ ધર્મ શબ્દનાં જેટલાં ગૂઢ અને મનોહર વર્ણન ઐદ્ધ અંથોમાં કરવામાં આવ્યાં છે, એટલાં કોઇ બીજા અંથમાં નથી મળતાં. પરંતુ જુદા ભગવાને એવું શિક્ષણ આપ્યું છે કે આ ભાવનાનો અનુભવ અંથો વાંચવાથી નથી થતો, તેને માટે ઉપાસનાની આવશ્યકતા છે. અને આ ઉપાસના એ એક સાચા સેવકનું જીવન છે કે જે સાક્ષાત્ ભગવાનના ખતાવેલા અષ્ટાંગ માર્ગ ઉપર ચાલવાથી પ્રાપ્ત થાય છે.

જે સમયે ભગવાને ભારત ભૂમિ ઉપર અવતાર લીધો, તે સમયે ધર્મને નામે ઘણા અન્યાયો પ્રચલિત હતા. દેવી-દેવતાઓને પ્રસન્ન કરવાને બદલે લોકો મૂળાં પશુઓનાં જીવન તણખલા જેટલાં પણ સમજતા નહિ. રાજા બિબિસારના યજ્ઞમાં ભગવાને સ્વયં પોતાની જાતને નિર્દોષ પશુઓની રક્ષા માટે અર્પણ કરીને અપૂર્વ દયાનો સ્રોત વહાવ્યો હતો. આ એક કાર્યમાં જેટલી ઇશ્વરભાવના વ્યક્ત થાય છે, એટલી હજારો ઉપદેશોથી થઇ શકતી નથી.

મૂઢ લોકોને વિશ્વાસ હતો કે જે રીતે મોટા અધિકારીઓને લાંચ દ્વારા અધર્મ કરવા માટે ખરીદી શકાય છે, તેજ પ્રમાણે દેવતાઓને પણ ધર્મની લાંચ આપીને અધર્મ ઉપર સહી સિક્કા કરાવવા માટે ખુશી કરી શકાય છે. આવી હાલતમાં સાચા ધાર્મિક જીવનનું સ્વરૂપ લોકો ભૂલી ગયા હતા. બરાબર એજ સમયે ભગવાન જુદે પોતાના તપપૂર્ણ ધાર્મિક જીવન દ્વારા ઉપાસના-માર્ગ અને ધર્મના ઉંચા આદર્શને સામે રાખીને મનુષ્યજાતિને નાસ્તિકતાની નિરાશાથી બચાવી.

ભગવાને આત્માને એક નાશવંત વસ્તુ ખતાવીને દરેક પ્રાણીને નિર્વાણનો અધિકારી જણાવ્યો. પરંતુ ઐદ્ધ અંથોમાં જે વસ્તુને આત્મા કહ્યો છે, તે એ વસ્તુ છે કે જે સંસ્કારો અને કર્મોને કારણે એક-બીજામાં ભિન્નતા લાવી દે છે અને જે નિર્વાણની પ્રાપ્તિ થતાં નાશ પામે છે. આ આત્માનો એક નાશવંત સંબંધ પ્રત્યેક ચરાચર જીવમાં વ્યાપક, મોહિયિત્ત અને પોતાની સૂક્ષ્મ અવસ્થાને પ્રાપ્ત થઇને સંસ્કારો અને કર્મોથી પેદા થનારા ઘેરાઓને તોડીને નિર્વાણ પ્રાપ્ત કરનાર વસ્તુ સાથે છે. આ નશ્વર સંબંધ કર્મોનુસાર સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ થઇ જાય છે; અને ક્ષણેક્ષણેમાં બદલાતો રહે છે. ભગવાન જુદો એજ ભાવ હતો કે જેનો શ્રીશંકરાચાર્યજીએ વેદાંતના નામથી પ્રચાર કર્યો.

ધાર્મિક અંથોમાં ઇશ્વરતાનાં મોટાં મોટાં વર્ણનો મળી આવે છે. તેમાં વેદાંતના નેતિ-નેતિ વર્ણનને સૌથી ઉંચું માનવામાં આવ્યું

છે. પરંતુ મારો તો એવો મત છે કે ભગવાનનું મૌન, તેમની ચુપ-કીદી-શાંતિ અને મંદ હાસ્યજ તેમનું સૌથી ઉત્કૃષ્ટ અને સાચું વર્ણન છે. આ તો નિરાકાર ભાવનું વર્ણન છે; પરંતુ ભક્તોને તેનાથી તૃપ્તિ થતી નથી. તેઓ ભગવાનના સાકાર અને સગુણ સ્વરૂપના ઉપાસક છે કે જેની ઉપાસના કરીને કરોડો મનુષ્યો આ ભવસાગરથી તરી ગયાં છે.

‘કલ્યાણ’ ઉપર મને ખૂબ પ્રેમ છે અને જ્યારે કોઈ વાર મિત્રો મને પાંચવા માટે તેના અંક આપે છે, ત્યારે હું તેમાં ઘણા ખરા એવા ભાવો જોઈ શકું છું કે જેનો ઉપદેશ મારા ભગવાને કર્યો હતો. પરંતુ હું ભગવાનના સાકાર અને સગુણ સ્વરૂપનો ઉપાસક છું કે જેનું વર્ણન ‘કલ્યાણ’માં જોવા કરવાને આંખો હમેશાં તરસી રહે છે.
(સંવત ૧૯૮૯ ના ‘કલ્યાણ’ના ઈશ્વરાંકમાંથી)

૧૮-ઈસ્લામ-ધર્મમાં ઈશ્વર

(લેખક:-શ્રી. સૈયદ કાસીમઅલી સાહિત્યાલંકાર)

ઈસ્લામ-ધર્મના પ્રવર્તક હજરત મહમ્મદ સાહેબે અરબસ્તાનની જમિમાં, જ્યારે ત્યાં અંધાધુંધી, અત્યાચાર અને અતિશય ખીલતસ અનીતિનો ઘેરો અંધકાર છવાયલો હતો, ત્યારે ઈશ્વરીય પ્રેરણાથી આવશ્યક સુધારા અને ઈશ્વરીય જ્ઞાનનો સારી રીતે પ્રચાર કર્યો. તેમના બનાવેલા નિયમ યા માર્ગ આજે પણ બધાને ખુદા-ઈશ્વરનો સાચો રસ્તો બતાવી રહ્યા છે. ઈસ્લામના કેટલાક સિદ્ધાંત જુઓ.

(૧) ઈશ્વર એક છે, સર્વશક્તિમાન છે અને નિરાકાર રૂપમાં સમસ્ત ભૂમંડળના શાસક છે.

(૨) તે પરમાત્માને છોડીને ખીળની ભક્તિ અને પ્રાર્થના કદી પણ ન કરવી જોઈએ.

(૩) તે ખુદા માફી માગવાથી બધી ભૂલો માફ કરી દે છે.

(૪) અલ્લાહ (ઈશ્વર) સઘળાં સારાં ખોટાં કાર્યોનાં ફળ આપે છે અને કયામત અથવા પ્રલયના દિવસે બધાનાં પાપ-પુણ્યનો વિચાર કરીને ખાસ ચુકાદો આપશે.

(૫) પરમેશ્વરની ગતિ જાણી શકાતી નથી, તેઓ આ સંસારના શાસક, પોષક અને નિયમપૂર્વક ચલાવનારા ઈશ્વર, અદૃશ્ય અતુલનીય શક્તિવાળા છે.

તેમની-ખુદા-ઈશ્વર-ની આજ્ઞાઓ

(૧) નમાજ (ઈશ્વરપ્રાર્થના)-પ્રત્યેક મનુષ્યે પ્રત્યેક સ્થાનમાં

પવિત્ર થઈને પ્રતિદિન પાંચ વાર અવશ્ય કરવી.

નમાજ ગમે તે સ્થિતિમાં સઘળાં સ્ત્રી-પુરુષ, રાય-રંક, અમીર-

શુ. ૩૦

ફકીર, બાળક-વૃદ્ધ બધાએ અનિવાર્ય રૂપે પઢવી જોઈએ. જનસમુદાય સાથે પઢવી અતિ ઉત્તમ છે. મસ્જિદમાં નાના મોટા, અમીર-ગરીબ, કાળો-ધોળો વગેરેનો વિચાર નહિ કરવો જોઈએ. ત્યાં બધા લોકો સરખા છે. બધાનો એકજ પ્રકારનો વ્યવહાર હોય છે તથા બધા સમાન સ્થાનમાં બેસે છે.

(૨) રોજ—ખાસ કરીને વર્ષમાં રમજન નામના મહિનામાં એક મહિના સુધી આખો દિવસ બાળક-વૃદ્ધ, સ્ત્રી-પુરુષ સર્વેએ નિર્જળ નિરાહારી રહેવું જોઈએ. અને આખો માસ રોજ રાખ્યા પછી ઇદુલકિત્ર (ખુશીનો ભાગ) અદા કરવો જોઈએ. આ ઉપવાસી માસ વડે આત્માની શાંતિ અને ઈશ્વર-લક્ષિતની મહાનતાને પામીને પ્રત્યેક મુસ્લિમ (ઈમાનદાર) સિપાઈના રૂપમાં પોતાનો આદર્શ પ્રકટ કરે છે.

(૩) જકાત—પ્રત્યેક મુસલમાને પોતાની આવકનો ચાલીસમા ભાગ જુદો કાઢીને દીનહીન, અનાથ અને દુઃખી નરનારીઓને મદદ કરવી જોઈએ.

(૪) હજ—સંસારના મુસલમાનોએ વર્ષમાં એક વાર પોતાનાં મક્કા-મદીના આદિ પવિત્ર તીર્થસ્થાનોનાં દર્શન કરવાં જોઈએ. તેમને માટે પણ એક દિવસ ઇદુલજુહા (આદર્શ ત્યાગનો સમય) મુકરર કરવામાં આવ્યો છે. આ દિવસે સંસારનાં સઘળાં સ્થાનોના થોડા ઘણા પ્રતિનિધિઓ એકઠા થઈને પોતાના નૈતિક વિચાર, પરોપકારી કાર્ય અને ઈશ્વરલક્ષિતના માર્ગને સુદૃઢ અને સુવિશાલ બનાવવાની યોજના કરે છે.

(૫) કુરાન—‘एको ब्रह्म द्वितीयो नास्ति’ અર્થાત્ બ્રહ્મ એકજ છે બીજો નથી. તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખીને પોતાના આદર્શ પ્રમાણે ચાલવું.

ઈસ્લામમાં હરઘડીએ પવિત્રતાની ધાર્મિક વિધિબંદગી-પ્રાર્થના બતાવવામાં આવી છે. અનેક મહાન વેદાન્તી(સૂફી)ઓ અને કેટલાયે અલમસ્ત ફકીરો ‘અહં બ્રહ્મ’ની સિદ્ધિ ઉપર પહોંચીને દેશનું અતિશય કલ્યાણ કરી ચૂક્યા છે. મુસ્લિમ ધર્મમાં ફિલ્સૂફી-તત્ત્વ-જ્ઞાનના જે કંઈ સિદ્ધાંત પ્રકટ થયા છે તે બધા સ્વાભાવિક સંગઠનની પ્રભાવશાળી શક્તિ સાથે જોડાયેલા છે અને એકતામાં કેન્દ્રિત છે; ઈસ્લામમાં એક ખુદા, એક ધર્મગ્રંથ કુરાન, એક પેગંબર (ઈશ્વરી પ્રચારક) અથવા હજરત મહમ્મદ સાહેબ, એક રસ્તા, એકજ વિધિ, એક ભાષા, એક ભૂપણ, એક ભાવ, એક રીતરિવાજ, એકજ

* જે લોકો હજ કરવા જાય છે, તેઓ પોતાના હાથથી તૈયાર કરેલું માત્ર એકજ કપડું પહેરે છે, તેઓ કોઈ પણ જીવને દુઃખ દેતા નથી, તે એટલે સુધી કે પોતાના શરીરની જૂને પણ મારતા નથી.

પ્રકારની મસ્જિદ અને એક કાનૂન છે. બધા એક ખુદાને માને છે. મુસ્લિમ નામધારી મનુષ્ય કોઈપણ જગાએ, ગમે તેવું શિક્ષણ પામીને પણ ઇશ્વરની મહત્તાને નહિ માનનાર મહાંમહેનતે મળશે. કોઈ દૈનિક નમાજ નહિ પઢે, તો આઠમે દિવસે જુમ્મા(શુક્રવાર)ને દિવસે અવશ્ય મસ્જિદમાં જશે અથવા વર્ષમાં એક વાર ઇદને દિવસે તો અવશ્યજ નમાજ પઢવા જશે અને પોતાના ભ્રમ, ભૂલ અને પાપોની તોળા કરશે (મારી માગશે).

ઇસ્લામના સિદ્ધાંત પ્રમાણે ખુદા સર્વવ્યાપક, સર્વશક્તિમાન, અજન્મા, અકૃત્રિમ, અદશ્ય, અનોખા, અલખેલા, અપરંપાર, કૌતુકી, દયાળુ, ન્યાયી, નિરાકાર અને નિર્વિકાર છે. તેની મૂર્તિ, તેવું ચિત્ર કે તેવું રૂપ બનાવીને પૂજવું એ તેની અપકીર્તિ કરવા જેવું છે. કેમકે ન્યારે તે માટીમાં અને ફૂલોમાં સર્વવ્યાપક છે તો એ એક ભગવાનને બીજા ભગવાન ઉપર ચઢાવવા હીક નથી. આથી તેની વિશાળતાની અનંત શક્તિ ઉપર આક્ષેપ થાય છે. ન્યારે ઇશ્વર આપણાથી જુદો નથી, આપણી અંદર છે, આપણે તેમનો ભય રાખીને પાપોથી બચી શકીએ છીએ. હિજરત (અસહકાર) અને શહીદી (વીર ગતિ) નો મંત્ર પ્રત્યેક મુસલમાનના રોમ રોમમાં એટલાજ માટે ફેંકવામાં આવ્યો છે કે ન્યાં અધર્મ, અત્યાચારનો અંધકાર છવાયો હોય ત્યાં તે એકદમ પહોંચી જાય અને ઇશ્વરીય માર્ગ-ઇશ્વરીય ભક્તિમાં હસતાં હસતાં પોતાના પ્રાણ દઇ દે. તેમની આ વીર ગતિ અતિ આદરણીય છે. પરંતુ ખુદા ખરાબ કામોથી-પાપોથી હમેશાં દૂર રહેવાનો આદેશ આપે છે, અને ઈર્ષ્યા, દ્વેષ, હિંસા, લોભ, મોહ, કામ, ક્રોધ અને મદથી બચીને રહેવાનો મત બતાવે છે. ખુદાના સાત્તાન્ત્યમાં ખુદાના કુદરતી કાયદા હમેશાં ચેતવણી આપે છે અને ભૂલ થતાં શિક્ષા પણ કરે છે. હા, ઇસ્લામમાં બતાવેલી ખુદાની ધાર્મિક વિધિઓ અમે ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહીને પણ પાળી શકીએ છીએ. જે વિધિઓ અમે કરીએ છીએ તે અમારી સ્ત્રીઓને માટે પણ છે. ઇસ્લામના મત પ્રમાણે ખુદા અવતાર લેતા નથી, તેઓ પોતાના પ્રિય ભક્તોની પ્રાર્થના સાંભળીને તેમને મદદ કરે છે અને પોતાના આશ્ચર્યમય તેજથી વખતે તેને દર્શન પણ દે છે. તે પોતાના ભક્તોની હમેશાં કાળજી રાખે છે.

x x x x

(‘કલ્યાણ’ના સંવત ૧૯૮૯ ના ઇશ્વરાંકમાંથી)

૧૧-શિખ-ધર્મ અને ईશ્વરવાદ

(લેખક:-શ્રી. રાનીલાલ સિંહજી બી. એ.)

શિખ-ધર્મ ઈશ્વરવાદી છે. તેમાં ઈશ્વરથી નીચે ગુરુસાહેબ સિવાય બીજા કોઈની સત્તાનો સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. એ એક વ્યાવહારિક ધર્મ છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો આ ધર્મ સાંસારિક લોકોનો ધર્મ છે, દાર્શનિકોનો નથી. શિખ ગુરુઓએ સંસારી (ગૃહસ્થ) લોકોમાં રહીને તેમના જેવું જીવન ગાળ્યું અને પોતાની સરલ ભાષામાં વાણી ઉચ્ચારી અને આ પ્રકારે પોતાના વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ પાડીને તેમણે લોકોના જીવનને ઊંચાં બનાવ્યાં.

ઈશ્વર શું છે ?

શિખ-ધર્મે ઈશ્વરનાં લિખ લિખ નામોની બાબતમાં કંઈ પણ ઝગડો કર્યો નથી. શ્રીગુરુ-ગ્રંથસાહેબની વાણીમાં રામ, રહીમ, અલ્લાહ, ખુદા, ગોવિંદ અને હરિ ઇત્યાદિ અનેક નામોનો ઉપયોગ થયો છે. જેને દેશ, કાળ અને ભાષાના ભેદથી લિન્ન લિન્ન નામોથી યાદ કરવામાં આવે છે એ અપાર શક્તિના સ્વરૂપને ‘આદિ શ્રીગુરુ ગ્રંથ સાહેબ’ ની પહેલી બે કડીઓમાં બતાવેલું છે. સદ્ગુરુ નાનક-દેવજી, પોતાના પ્રીતમને ‘નિરંકાર’ (નિરાકાર) કહીને સંબોધ્યા કરતા હતા. તેમના સમયમાં સંસાર સાકાર ઈશ્વરનો ઉપાસક થઈ રહ્યો હતો. તેમણે બતાવ્યું છે કે સાકાર વિકારયુક્ત હશે તેથી નિરાકારજી નિર્વિકાર છે. જેમકે—

“इप न रेप न रंग किछ, त्रिहु गुणु ते प्रल लिन”

એ નિરાકારને સમજવા માટે સદ્ગુરુજીએ તેનું તે સ્વરૂપ બતાવ્યું છે, કે જેથી શુદ્ધ અકાલ પુરુષ (ઇશ્વર) નું હોયું સ્વરૂપ સમજવામાં આવી જાય અને કોઈ પણ પ્રકારનો ભ્રમ રહી જાય નહિ. તે સ્વરૂપ આ છે:—

“ १ ॐ सत् नानु कर्ता पुरुष निरल ठि निरभैर

अकाल भूर्ति अनूनी सैल गुरप्रसादि. ”

પાઠકોની સુગમતા ખાતર અમે આ મૂળમંત્રની ગુરુવાણીના આધારે વિશેષરૂપે નીચે પ્રમાણે વ્યાખ્યા કરીએ છીએ—

(૧) અકાલ પુરુષ એક છે—

‘એકો સિમરો નાનકા જલ-ચલ રહિઆ સમાધ;
દૂમ કાહે સિમરીએ જમ્મૈ તૈ મરિ જાધ.
પ્રાણુ આધાર મીત સાજન પ્રલ એકૈ એકંકારૈ,
સલ તે હોંચા ઠાકુર નાનકડા બાર-બાર નમસકારૈ.

(૨) અકાલ-પુરુષ સત્ય છે—

“રૂપ સત્ત જાકા સત્ત અસથાન.”

(૩) અકાલ પુરુષનાં નામ રૂપ—

નામકે ધારે સગલે જાત, નામકે ધારે ખંડ બ્રહ્માંડ,
નામકે ધારે સિમૃત બેદ પુરાન, નામકે ધારે સુનન ગ્યાન ધિગ્યાન,
નામકે ધારે આગાસ પાતાલ, નામકે ધારે સગલ આકાર,
નામકે ધારે પુરીઆ સભ ભવન,

(૪) અકાલ-પુરુષ કર્તા છે. સઘળી સૃષ્ટિ તેમનીજ રચેલી છે—

કક્કા કારન કર્તા સોઠિ

x x x x

સભ તેરી કુદરત તૂ કાદિર કર્તા.

(૫) અકાલ-પુરુષનું પુરુષ સ્વરૂપ—

“એકા પુરુષ સમ્પાદ નાર”

(૬) અકાલ-પુરુષ નિર્ભય છે—

“નાનક નિરભહિ નિરંકાર હોર કેતે રામ સ્વાલ”

“સભના ભહિ લિખિયા સિર લેખ, નાનક નિરભહિ નિરંકાર સય એક”

(૭) અકાલ-પુરુષ નિર્વૈર (શત્રુતાથી રહિત) છે—

“નિરવૈર અકાલ મૂરત”

(૮) અકાલ-પુરુષ મરતા નથી—

“કાલ રહત અનકાલ સરપા”

(૯) અકાલ-પુરુષ જન્મમરણમાં નથી ફરતા—

“જનમ ન મરે ન આવૈ ન જાઇ”

“હરિ જનમ મરન બિહીન”

“તૂ પારબ્રહ્મ પરમેસર જોતિ ન આવહી.”

(૧૦) અકાલ-પુરુષ સ્વયં પ્રકાશ છે. પોતાની મેળેજ થયેલા છે. તેમને બનાવનાર કોઈ નથી—

ચાપિઆ ન જાઇ કીતા ન હોઈ, આપે આપ નિરંજન સોઈ.

બસ, એજ પ્રકારે ગુરુ સાહેબે શ્રીગુરુ ગ્રંથ સાહેબમાં ઇશ્વરના બીજા પણ અનેક ગુણોનું વર્ણન કરેલું છે. જેમકે—તે સર્વશક્તિમાન છે, ન્યાયાધીશ છે અને બધાને તેનો ભય છે. ઇત્યાદિ

ઇશ્વરના આ ગુણ કોઈ અન્ય દેવ, દેવી, પીર-પેગંબર આદિમાં નથી અને શિખ કેવળ એ એકનીજ ઉપાસના કરે છે.

ઇશ્વરપ્રાપ્તિ

શિખ-ધર્મમાં ઇશ્વરપ્રાપ્તિનું સૌથી મોટું સાધન ભક્તિ માનવામાં આવ્યું છે. જ્યારે મનુષ્ય ભક્તિમાં લીન થઇ જાય છે ત્યારે બાકીના બધા ગુણ-જેવા કે લોકસેવા, દેશસેવા અને પ્રભુની આજ્ઞામાં રહેવું ઇત્યાદિ આપોઆપજ આવી જાય છે. લખ્યું છે કે:-

‘ભાષરે ભગતિહીન કાહે જગ આપા’

‘નાનકગિન ભગતી જગ બહિરાના, સાચૈ શબ્દ મિલાઇ.’

પરંતુ શિખ-ધર્મમાં ઈશ્વરની ભક્તિ પણ બીજા ધર્મોમાં કહેલી ભક્તિથી કંઈક વિલક્ષણ પ્રકારની છે. આસેઆસે ઈશ્વરના ગુણોનું ગાન કરવું, સદા તેને યાદ રાખવો અને સ્મરણ કરવું એજ શિખ-ધર્મમાં ઈશ્વરભક્તિ છે. ભક્તિ ભાવનાના મૂળને હમેશાં લીધું છમ રાખવું અત્યંત આવશ્યક છે અને તેનું સર્વોપરિ સાધન હરિકીર્તન છે.

“હરિ કીર્તિ સાધસંગત હૈ, સિર કરમનકે કરમા,
ભગતિ ભાઈ હરિકીર્તન કરીઐ, જપિ પારબ્રહ્મ નાનક નિસતરીઐ.

ગિન સિમરન ફૂકર હરકાયા, સાકત લોભી બંધન પાયા.”

મનુષ્યનો આત્મા એ અકાલ પુરુષ પરમાત્માનો અંશ છે. ન્યાં સુધી એ પોતાના સ્ત્રોત સાથે સંબંધમાં રહે છે ત્યાં સુધી બળવાન અને નિર્ભય રહે છે. તેનાથી પૃથક્ થઈને દુઃખો અને સંકટોમાં ફસાઈ જાય છે, તેથી સદા સુખી રહેવાનો ઉપાય કેવળ તે પરમાત્મા સાથે સંબંધમાં રહેવાનોજ છે. સંબંધ રાખવાનો ઉપાય કેવળ માત્ર તે પ્રભુ સાથે પ્રેમ કરવાનો અને તે વહાલાના પ્રેમમાં પોતાના અસ્તિત્વને ભૂલી જવાનો છે. ભક્તિભાવથી તે ઈશ્વરનું આસે આસે સ્મરણ કરવાનો અમોઘ ઉપાય પ્રેમ છે. શિખોનો ગુરુમંત્ર ‘વાહિગુરુ’ શબ્દ છે, પરંતુ જે સમયે રસનાદારા તેનો જપ થાય છે તે વખતે ધ્યાન તો જોને ગુરુઅંથ સાહેબમાં અનેક નામોથી યાદ કરેલ છે તેજ અપાર શક્તિનું થાય છે.

શિખ-ધર્મ અનુસાર પરમાત્મા સર્વત્ર પ્રકાશમાન છે, તેથી તેને પ્રાપ્ત કરવા માટે જંગલોમાં ફરવું, પહાડોની ગુફાઓમાં એસવું કે તીર્થાદિમાં બ્રમણ કરવું નકામું છે. તે તો પાસેનો પાસે અને હાજરા હજૂર છે. પુરુષની અંદર તેમજ બહાર તેજ વસી રહ્યો છે, તેથી શિખ પરમાત્માને પોતાની અંદરજ શોધે છે.

‘સભકિછ ધરમહિ બાહરિ નાહી’, બાહરિ ટોલે સો ભરમ ભુલાહી.

મન કર હલ્લે મેરે પ્રીતમા હરિ રિદૈ ભાલ ભલાઇ.

મન કર હલ્લે મેરે પ્યારિઆ બિચ દેહી જોત સમાલ.”

બસ, સ્મરણ દ્વારાજ શિખની અંદર હમેશાં તેની યાદ મોબુદ રહે છે. તે પ્રત્યેક કાર્ય કરતો થકો એમ સમજે છે કે ઈશ્વર મારાં કાર્યોને જોઈ રહ્યા છે, તેથી તે તેજ કાર્ય કરે છે કે જે ઈશ્વરને સારાં લાગે છે. અર્થાત્ તે ઈશ્વરની આજ્ઞામાં ચાલે છે અને તેની ઇચ્છામાંજ આનંદ માને છે.

તનુ મનુ ધનુ સભ સઉંપ ગુર, કહિ કુકમ મનિયૈ પાઇઐ,

કહુ નાનક ગિન હુકમ પછાતા, પ્રભ સાહિબકા ભેદ તિન જતા.

અમૃતવાણી ઉચ્ચરા હરિજસુ, મિટ્ટા લાગૈ તેરાભાના રામ.

યાદ રાખવું નેહએ કે શિખ-ધર્મમાં ભક્તિ અને સ્મરણ સિવાય ખીજાં શુભ કર્મો ખાસ વિશેષ મહત્તા ધરાવતાં નથી. પરમાત્માના સ્મરણ વિના શુભ કર્મો તો માણસને અહંકારી બનાવી દે છે અને હમેશાં પતન થવાનું નેખમ રહ્યા કરે છે. તેથી ઈશ્વરપ્રાપ્તિનું એકમાત્ર સાધન 'એકસ સિદ્ધિ લિવ લાગે' અર્થાત્ પોતાની વૃત્તિને સદા તે એક પરમાત્માની સાથેજ લગાવી રાખવાનું છે. તેનું સ્મરણ કરવું, તેને યાદ રાખવો અને એ રીતે તે અપાર શક્તિ સાથે નેહાઇ રહેવું. ('કલ્યાણ'ના સંવત ૧૯૮૬ના ઇશ્વરાંકમાંથી)

૧૦૦-દિવાનો એ દિવાના છે.

(લેખક:-ના. મ. દરબારશ્રી બાવાવાળા સાહેબ)

ગઝલ

ઉપજ વધારવા માટે, વધારી દાણના ધારા;
પ્રજનનું લોહી પીનારા, દિવાનો એ દિવાના છે.
ખિચારા બાપુઓ ભોળા, ભમાવે જળમાં બાંધી;
રમત જે સ્વાર્થની સાથે, દિવાનો એ દિવાના છે.
પ્રજના હિતના કાજે, પરોવ્યું ચિત્ત ના કે દી;
કબર અપકીર્તિની ખોદે, દિવાનો એ દિવાના છે.
ભૂખ્યા ભાયાતને ભાણે, પીરસતા પાપીઓ પાણા;
ખૂવે ખૂશામતે નાણાં, દિવાનો એ દિવાના છે.
ભલા ભૂપો ભમાવીને, કરાવે કાગળે મત્તાં;
કરે કાર્યો ઉંધાં ચત્તાં, દિવાનો એ દિવાના છે.
કરે ખૂવાર ખેડુને, વધારીને વિધોદીઓ;
જમે દૂધપાક રોટીઓ, દિવાનો એ દિવાના છે.
દીપાવા નામ ડીઝીથી, નીચોવે રાંકનાં નાણાં;
કરાવે નેહ નજરાણાં, દિવાનો એ દિવાના છે.
મજના મહેલમાં માણે, જનોનાં ઝુંપડાં લૂંટી;
ગરીબડી રૈયતો લૂંટે, દિવાનો એ દિવાના છે.
નમાલા શોખને માટે, સદાનો શોક દેનારા;
પ્રજની હાય લેનારા, દિવાનો એ દિવાના છે.

(તા. ૧-૮-૧૯૩૩ના "કાઠી રાજપૂત"માંથી)

૧૦૧-શું કૃષ્ણ દ્વારકાના રાજા હતા ?

(લેખક:-શ્રી. વિજયસિંહજી પચિક)

સંસારના ઇતિહાસમાં સામ્રાજ્યવાદનો સૌથી મોટો સહાયક ધર્મ રહ્યો છે. તે કેવળ એટલા માટે નહિ કે ધર્મ પોતાના જન્મની સાથેજ માનવસમાજમાં ભેદભાવને જન્મ આપે છે અને કમમાં કમ પોતાના પ્રચારકોના વર્ગને સર્વસામાન્યથી ઉંચે પદે બેસાડીને સમાજની સામ્યાવસ્થાનો ભંગ કરી દે છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એટલા માટે કે તે માનસિક મૂર્ખાનું અચૂક અસ્ત્ર છે. જ્યાં તેના નામે કોઈ વ્યક્તિના હૃદયમાં કોઈ વાત પેસાડી દેવામાં આવી કે પછી તે વ્યક્તિ ન તો તેના ઔચિત્ય અનીચિત્યનો વિચાર કરવાની ઇચ્છા કરે છે, કે ન તો તેને છોડવાની. તે વાત તેના જીવનનીજ નહિ, પણ તેના વંશ અને સમૂહના જીવનનું અંગ બની જાય છે. આજ કારણે સામ્રાજ્યવાદીઓએ હમેશાં ધર્મનો ઉપયોગ પોતાના અસ્ત્રના રૂપમાં કર્યો છે. એનું સૌથી જ્વલંત ઉદાહરણ આપણું પોતાનું સાહિત્ય છે. તે જોતાંજ કોઈ પણ નિરપેક્ષ દ્રષ્ટા કહી શકે છે કે એ પુરાણો અને સ્મૃતિઓ વગેરે મુખ્યત્વે એજ ઉદ્દેશ્યથી લખાવવામાં અને ફેલાવવામાં આવ્યાં છે. તેમાં કેવળ પ્રાચીન ગણ-રાજ્યો અને દેશમાં ફેલાયેલાં સ્વતંત્ર જાતીય પ્રજાતંત્રોનો ઉલ્લેખ નહિ કરીને જનતાના હૃદયમાંથી તેમની સ્મૃતિને કાઢી નાખવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ મોટા મોટા પ્રજાતંત્રવાદીઓને સ્વેચ્છાચારી શાસકોના રૂપમાં ચિતરીને આ ભ્રમને દૂર કરવાની શક્યતા સુદ્ધાને નાબુદ કરી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે. આ પ્રયત્નમાં તેમને સફળતા પણ પૂરી મળી છે. કેમ ન મળે ? તે જમાનામાં ન તો છાપખાનાનો પ્રચાર હતો કે ન તો શિક્ષણનો; ન તો લોકોને પોતાના ભાવો પ્રગટ કરવાની અને તેનો પ્રચાર કરવાની સ્વતંત્રતા હતી કે ન તો રાજ્યસત્તા વિરુદ્ધ અવાજ ઉઠાવવાની. એટલુંજ નહિ પરંતુ સત્ય અને ધર્મને નામે આ સફેદ બુઢાણું લોકોને ગળે ઉતારી દીધા પછી તેમને એમ પણ સમજાવવામાં આવ્યું કે એ ધર્મત્રયો અને ધાર્મિક શિક્ષણોની સત્યતા વિષે શંકા કરવી અથવા તેની ચર્ચા સાંભળવી પણ મહાપાપ છે. અને શિક્ષણ વગેરેનાં તો સઘળાં સાધનો તેમણે પોતાના હાથમાં કરીજ લીધાં હતાં. આજની પેઢે સાધુઓ અને ઋષિઓના વેશમાં અનેક પગારદાર ગુલામપ્રચારકો અને લોકનેતાઓને થોડા દેવા એ તો તેમના ડાબા હાથના ખેલ જેવું હતું, અને તે તેમણે ક્યું પણ ખર્ચે. આ વાત કેવળ ભારતમાંજ બની નથી પરંતુ સમસ્ત સંસારમાં સદાકાળથી

આ અસ્ત્રનો પ્રયોગ થતો રહ્યા છે. ઉદાહરણ તરીકે—ખ્રિસ્તી ધર્મને જન્મ દેનાર મહાત્મા ઇશુ ખ્રિસ્ત અને ઇસ્લામના જન્મદાતા મહમ્મદ સાહેબ તેમજ બૌદ્ધ ધર્મના પ્રવર્તક બુદ્ધ ભગવાન, સર્વે પ્રજાતંત્રવાદી હતા. સઘળાઓએ પ્રજાતંત્રાત્મક સંસ્થાઓનો ઉદ્ધાર કરવાનું પોતાનું લક્ષ્ય રાખ્યું હતું. તેઓ કોઈ સત્તા અને તેના ધનના ચુલામ પણ બન્યા નહિ. પરંતુ તેથી શું ? સામ્રાજ્યવાદ તો સદા-કાળથી સંસારને છેતરવાની કળાનું વિદ્યાલય રહ્યા કર્યો છે. તેથીજ ન્યારે એ મહાપુરુષોનો પ્રભાવ જનતામાં વધી ગયો છે ત્યારે સામ્રાજ્યવાદી તેમના શિષ્ય બની ગયા છે અને આ પ્રકારે તેમના શિષ્ય-મંડળને પોતાની સાથે ભેળવીને એ મહાપુરુષો સ્વર્ગસ્થ થતાંજ, તેમના નામ પર તથા તેમનાજ અનુયાયીઓની સહાયતાથી તેમણે ફરીથી પોતાનાં સામ્રાજ્ય વધાર્યાં અને સ્થાપ્યાં છે.

સામ્રાજ્યવાદની આ સફળતાનું પણ કારણ છે. જનસત્તાવાદી મહાપુરુષ સ્વભાવતઃ સાધનહીન હોય છે. સાથેજ કોઈ પણ મહાપુરુષના અનુયાયી પોતાના સિદ્ધાંતો અને વિચારોમાં મૂળ પ્રવર્તકના જેટલા મક્કમ હોતા નથી. શિષ્યમંડળમાં તો આચાર્યની પ્રતિષ્ઠા વધતાં અધિકાંશ યશોલુપો અને સ્વાર્થીઓજ આવી ભરાય છે. અને ઘણાખરા સામ્રાજ્યવાદીઓ બધાં ભૌતિક સાધનોથી સંપન્ન હોય છે, તેમના દીક્ષિત થવાથી ભોળા આચાર્ય લોકો પણ પોતાની મોટાઈમાં કુલાઈને અને વાસ્તવિકતાને ભૂલીને તેમની પ્રતિષ્ઠા પોતાના સમૂહમાં સૌથી વિશેષ વધારી દે છે. તેથી આચાર્યના શિષ્યમંડળને પૂજવાયોગ્ય નોકરો બનાવવા એ તેમને માટે ઘણુંજ સહેલું થઈ જાય છે.

કૃષ્ણનું કાળું ચિત્ર—મહાપુરુષ કૃષ્ણ પણ સામ્રાજ્યવાદના એવાજ શિકારોમાંના એક હતા. તેમના ચિત્રને પણ અમારા પૂર્વજો અને સ્વદેશી સામ્રાજ્યવાદીઓએ સ્વેચ્છાનુસાર વિકૃત કરીને સમાજના હૃદય વિપર એટલું ઉંડું અંકિત કરી દીધું છે કે આજે આપણા વિદ્વાનો સુદ્ધાં તેને ઉત્તરવળમાં ઉત્તરવળરૂપે ચિતરવા છતાંયે વિશુદ્ધ બનાવી શકતા નથી. આજ કારણે બાપુ બંકિમચંદ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અને લાલા લજપતરાય જેવા પ્રતિભાશાળી વિદ્વાનોની લેખિની પણ તેમના ચિત્રમાંથી રાજ્યવાદનો કાળો રંગ દૂર કરવામાં અસમર્થજ નીવડી છે. તેઓને પણ તેને સર્વગુણસંપન્ન અને પ્રજાવાદી બતાવતાં છતાં એમ માનવાની ફરજ પડી છે કે દ્વારકામાં તેમણે પોતાનું રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું અને તેઓ એક ઉદાર કિંતુ સ્વેચ્છાચારી શાસક હતા.

કારણ સ્પષ્ટ છે. આપણા તે સમયના સામ્રાજ્યવાદીઓએ પોતાના રચેલા અને મનપસંદ સાહિત્ય સિવાય ઇતિહાસનાં બીજાં બીજાં એવાં સાધનોને બન્યું ત્યાં સુધી બાકીજ રાખ્યાં નથી, કે જેના આધારે કોઈ અન્વેષક-શોધક સીધા સત્ય સુધી પહોંચી શકે,

આવી અવસ્થામાં સ્વાભાવિકજ છે કે આજે પણ ઐતિહાસિક સત્તર્ક શોધમાં આપણે ઘણે ભાગે અસફળ થઈએ છીએ, એટલુંજ નહિ પરંતુ તેમણે તો પોતાના તરફથી કૃષ્ણના ચરિત્રને એટલું ઠાકુ બનાવ્યું છે અને તેના ઉપર એટલા બધાં કલંક લગાવ્યાં છે કે જે તેમની મહત્તા દેશવ્યાપી ન થઈ ગઈ હોત અને તેમનાં પ્રમાણ અચળ ન બન્યાં હોત તો કદાચ કૃષ્ણનું નામ લેવું એ પ્રાતઃકાળમાં કંસ અને જરાસંધનાં નામ લેવા જેટલુંજ અશુભ મનાત. તેમની ૧૬૧૦૮ રાણીઓ, તેમને લિન્ન લિન્ન અને અનેક વાર હલકા પ્રદારના ઉપાયો દ્વારા પ્રાપ્ત કરવી, તેમનો ગોખીઓ સાથેનો વ્યવહાર, તેમનો રાધા સાથેનો સંબંધ, ગુપ્ત વેશોમાં તેને મળવું વગેરે એક એકથી ચઢે તેવી સઘળી વાતો બનાવી કાઢવામાં આવી છે. બીજા બાળુ તેમના વાસ્તવિક સ્વરૂપને એટલું છૂપાવવામાં આવ્યું છે, તેન. ઉપર એટલો મોટો પડો નાખવામાં આવ્યો છે કે તેના પરિણામે આજે હજારો વર્ષો થઈ જવા છતાં પણ ભાગ્યેજ કોઈ એવો દાવો કરી શકે કે તેણે કૃષ્ણના સર્વાંગપૂર્ણ અને વાસ્તવિક રૂપનો પત્તો મેળવી લીધો છે.

આ બધું કોણે કર્યું ? પ્રશ્ન એ છે કે આ બધું કોણે કર્યું ? આપણા ઘણા ખરા વિદ્વાનો આ સમસ્ત કલંકને વામભાર્ગીઓને માથે ઓઢાડીને દૂર ઉભા રહે છે. પરંતુ શું એ યોગ્ય છે ? જે એમજ વાત હોય તો પછી વામભાર્ગીઓએ જૈનતીર્થંકરો અને બૌદ્ધોને શા માટે અસ્પૃશ્ય રહેવા દીધા ? રામચંદ્રજી ઉપર શા સારું કૃપાદષ્ટિ રાખી ? લોકાયત આદિ ધર્મોના આચાર્યો ઉપર એવાં કલંક કેમ નહિ લગાવ્યાં અને સ્વયં વામભાર્ગીને કોણે જન્મ આપ્યો હતો ?

સાચી વાત તો એ છે કે આપણે ઘણે ભાગે આપણા જૂના સાહિત્યને ધાર્મિક દષ્ટિથી વાંચીએ છીએ. રાજનૈતિક દષ્ટિએ આપણામાંથી ભાગ્યેજ કોઈએ તેને જોવાનો અને તેને આધારે તેની ઘટનાઓને તપાસી જોવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોય છે. તેથીજ આપણે ગુચવણમાં પડીએ છીએ; નહિ તો સાચું પૂછો તો કૃષ્ણના આ વિરોધીઓ દ્વારા ચિતરાયેલા કાળા ચિત્રમાંજ વાસ્તવિકતાનું સૂત્ર મેળુદ છે.

અમે ઉપર કેટલાક મહાપુરુષોનાં નામ બતાવી ગયા છીએ. અમે ત્યાં એ પણ બતાવી ચૂક્યા છીએ કે પ્રારંભમાં સામ્રાજ્યવાદી તેમની વિરુદ્ધ હતા, પરંતુ અંતમાં ન્યારે તેઓ સફળ મહાપુરુષ બનીજ ગયા તો પોતાનું કામ કાઢવાને તેઓ તેમના શિષ્ય બની ગયા. અને આ તો બહુ પુરાણી વાત છે. આ યુગમાં આપણે એવી અનેક બાબતો જોઈ ચૂક્યા છીએ. ન્યારે અંગ્રેજો અને ફ્રેંચો બન્ને આ દેશમાં પોતાની સત્તા જમાવવાની ચિંતામાં હતા અને દીપ્ત સુલતાન ફ્રાન્સ સાથે મિત્રતા કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા હતા

ત્યારે અંગ્રેજોએ જે પત્રો તેને લખ્યા હતા તેમણે કંઈક આજ પ્રકારની પુનરાવૃત્તિ કરી હતી. તેમાં અંગ્રેજોએ લખ્યું હતું કે “એ ફ્રેન્ચો તો પ્રજાતંત્રવાદી છે. તેઓ તમારી પ્રજાને પ્રજાતંત્રવાદી બનાવી દેશે અને તમારા રાજ્યના પાયા પોલા કરી દેશે અને અમે તો તમારી મરિજોને માટે સલામીની તોપો ફેંડવા અને હિંદુ મંદિરોમાં ઝાંઝ ઘડિયાળ વગેરે પણ વગાડવાને તૈયાર છીએ. અમારાજ મિત્ર રહેવાથી તમારી રક્ષા થશે.” વગેરે વગેરે. આ સિવાય કૃષ્ણના જેવીજ સ્થિતિ તેમના સમકાલીન વેદવ્યાસની જણાઈ આવે છે. તેમણે પણ વ્યારે તે સમયના રાજ્યવાદનું મુખ્ય સાધન બનેલી યજ્ઞપદ્ધતિ ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તેમના ઉપર પણ ન લગાવવામાં આવ્યાં હોય એવાં કયાં કલાંક બાકી રહ્યાં હતાં. પરંતુ આખરે વ્યારે તેઓ સર્વામાન્ય થઈ ગયા ત્યારે તેમનેજ શુરુ બનાવી દેવામાં આવ્યા અને તેમનાજ નામ ઉપર નવી નવી સ્મૃતિઓ અને પુરાણો બનાવીને પ્રચલિત કરવામાં આવ્યાં. એજ પ્રમાણે મહામદ સાહેબ અને ખ્રિસ્તની સાથે તેમના દેશના સામ્રાજ્યવાદીઓએ કર્યું હતું, જેના ફળસ્વરૂપ કોઈક સમયે ‘રંગીલા રસૂલ’ જેવું પુસ્તક લખવામાં આવ્યું હતું.

આ બધાનો સારાંશ એ કે યુક્તિસંગત કારણોવિના, દેશના રાજનૈતિક સંઘર્ષ સાથે સંબંધ રાખનારા કોઈ મહાપુરુષનું આવું અને આટલું પરસ્પર વિરોધી ચરિત્રચિત્રણ મળવું એ પોતેજ એ વાતનું પ્રમાણ હોવું જોઈએ કે તેઓ તે સમયની સત્તાઓના પ્રિય પાત્ર નહોતા.

એ સિવાય વ્યારે સ્વર્ગસ્થ બંકિમ બાખૂ જેવા પોતાના શોધ-ખોળાપૂર્ણ કૃષ્ણચરિત્રમાં સિદ્ધ કરી ચૂક્યા છે, ત્યારે તો એમ સાબિત થઈ જાય છે કે કૃષ્ણના ચરિત્રને દૂષિત કરનારી ઉપરોક્ત બધી આબતો નિરાધાર છે અને હવે એ બાબતમાં કંઈ પણ શંકા રહેવી જોઈએ નહિ કે આ કુત્સિત ચિત્રામણનું કારણ રાજનૈતિક મતભેદજ હતા. સાથેજ આ રાજનૈતિક મતભેદ એ સત્તાઓમાં હોય એવો સામાન્ય મતભેદ ન હોઈ શકે; કેમકે જો એમા હોત તો કૃષ્ણનું આ ચિત્ર સર્વદેશી બનત નહિ અને કૃષ્ણના પછીની બધી સત્તાઓ તેને કાયમ રાખવા યા વધારવાનું કામ કરત નહિ. વળી કૃષ્ણે આટલો બધો પ્રબળ અને સર્વસાધનસંપન્ન વિરોધ હોવા છતાં એક સામાન્ય ઘરમાં જન્મ લઈને પણ દેશ વિદેશમાં આટલું બધું મહત્વ પ્રાપ્ત કરી લીધું હતું એજ સાબિત કરે છે કે તેઓ અત્યંત લોકપ્રિય પ્રગતિના નેતા હતા.

તે સમયની પરિસ્થિતિ—હવે એ વાત રહી કે એ પ્રગતિ કયા પ્રકારની હતી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તર તે સમયની પરિસ્થિતિ પર વિચાર કરવાથીજ મળી શકે છે. તેથીજ એ જાણી શકાય છે કે તે સમયે કઈ વિચારસરણીના પક્ષપાતીઓ સૌથી વધારે લોકપ્રિય

થઇ શકતા હતા.

આ સ્થિતિનો પરિચય મેળવવા માટે પણ આપણે ઐતિહાસિક શોધભોજના સમુદ્રમાં વધારે ઉંડે ડૂબકી મારવાની જરૂર નથી. આમ તો અમે ઉપર બતાવી ચૂક્યા છીએ કે તે સમયના સામ્રાજ્યવાદીઓએ ધર્મનો રંગ ચઢાવીને સત્ય ઉપર પૂરતો કાળો પડદો નાખી રાખ્યો છે; પરંતુ તેમ છતાંયે આ તરફ નવી શોધભોજ દ્વારા જેટલાં ઐતિહાસિક સત્યો પ્રકાશમાં આવી ચૂક્યાં છે, તેનાથી એટલી સમજાવડ અવસ્ય થઇ છે કે કેવળ રાજનૈતિક દૃષ્ટિબિંદુથી આ પ્રશ્ન ઉપર વિચારપ્રારંભ કરતાંજ આપણને સત્યનો કંઈક કંઈક આભાસ પ્રાપ્ત થવા લાગે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, સિકંદરની ચઢાઇ અને ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના સામ્રાજ્યકાળમાં આવેલા યૂનાની યાત્રીઓના ભારત-વર્ણનમાંથી અમે કેટલીક બાબતો અત્રે ઉદ્ધૃત કરીએ છીએ. મેગાસ્થનીસ લખે છે કે “દક્ષ પ્રજાપતિના સમયથી અલેક્ઝાંડર (સિકંદર) સુધી ભારતવર્ષમાં કુલ ૧૫૪ રાજાઓ થયા છે અને દક્ષ પ્રજાપતિ (બંકસ) સિકંદરની ચઢાઈથી ૬૪૫૧ વર્ષ અને ત્રણ મહિના પહેલાં થયા હતા.” (પ્લિની દ્વારા ઉદ્ધૃત)

ખીજું અવતરણ “ઓરાયન”નું છે. તેમાં લખ્યું છે કે “હિન્દુસ્થાનના લોકોડાયો નિસાસ (દક્ષ) ના સમયથી સેંડ્રોકોટસ (ચંદ્રગુપ્ત) સુધીમાં ૧૫૩ રાજાઓ અને ૬૦૪૨ વર્ષોનો સમય હોવાનું માને છે. પરંતુ આ સમયમાં ત્રણ વાર રાજ્યસત્તાઓને નાબુદ કરીને જનતાએ લોકસત્તાત્મક શાસન સ્થાપિત કરી દીધું હતું, કે જે એક વાર ૧૨૦ વર્ષ સુધી અને એક વાર ૩૦૦ વર્ષ સુધી કાયમ રહ્યું હતું. હિન્દુસ્થાનના લોકો કહે છે કે ડાયોનિસાસ, હીરાકલીસ- (શ્રી કૃષ્ણ)થી પંદર પેઢી પહેલાં થયા હતા.”

યૂનાની યાત્રીઓના આ વર્ણનનો આપણા પ્રાચીન સાહિત્યના કથાનકોના સમય અને પેઢીઓ સાથે પણ મેળ બેસે છે. ઉદાહરણ તરીકે, મહાભારતના શાંતિપર્વમાં એક એવીજ ક્રાંતિનો ઉલ્લેખ છે. તેમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે “જ્યારે પરશુરામે યુદ્ધ છોડીને બ્રાહ્મણ ધર્મ ગ્રહણ કરી લીધો ત્યારે દેશભરમાં પુનઃ અરાજકતા ફેલાઇ ગઈ, તે એટલે સુધી કે આગળ થઈ ગયેલા રાજાઓનો પત્તો મળવોજ મુશ્કેલ થઈ ગયો. કેવળ હૈહયવંશી રાજકુમાર મળ્યા. પૌરવવંશી એક રાજા તો ઋક્ષવાન પર્વત ઉપર છૂપાઈને બચ્યો. કોશલનો રાજા ‘નારીકવચ’ને પણ પારાશર ઋષિએ શરૂસેવક કહીને બચાવ્યો. આજ પ્રકારે શિવનો પુત્ર ગોપતિ જંગલમાં છૂપાઈને બચ્યો. કાશીનરેશ પ્રતર્દનના પુત્ર વત્સે પહાડોના ગોવાળ બનીને પ્રાણરક્ષા કરી. દધિવાહનનો પૌત્ર અને દિવિરથનો પુત્ર ગંગાતટ ઉપર બ્રાહ્મણોનો શિષ્ય થઈને બચ્યો. બૃહદ્રથ બાળકને લઈને તેની

માતા ભૂરિભૂતિ ઋષિના આશ્રમમાં ગૃહકૃત પર્વત ઉપર જન્મે સંતાઈ અને ત્યાં તેજ લેદિની સહાયતાથી તેનું લાલનપાલન કર્યું, જેને તે અને તેના કુટુંબીઓ અનાય-દસ્યુ વગેરે કહેતા હતા. એટલુંજ નહિ, રાન્યવાદી ક્ષત્રિયોનો એટલો ધ્વંસ થયો કે પોતાનું દળ વધારવા માટે, બ્રાહ્મણોને સામાન્ય પ્રકારે ક્ષત્રિય વિધવાઓ સાથે નિયોગદ્વારા સંતાન ઉત્પન્ન કરવાની વૃત્તિ કરવી પડી.”

અને, આજે એ તો ઇતિહાસસિદ્ધ વાત છે કે ચંદ્રવંશી સમૂહોનાં રાન્યસ્થાપનાનો ઉપક્રમ દક્ષ પ્રજાપતિના સમયથીજ શરૂ થયો હતો, અને કૃષ્ણ દક્ષથી ૧૫મી પેઢીએ હતા. (મહાભારત અનુ. ૧૪૭, ૨૫, ૩૩) અર્થાત્ વધારેમાં વધારે, રાન્યવાદના શ્રીગણેશ થયા, તે સમય સુધીમાં લગભગ ૩૫૦ વર્ષ થયાં હતાં. ખીજા બાણ સમસ્ત ભારતવર્ષ ગણુરાન્યોથી ફેલાયલો હતો અને ગણુરાન્ય કેવાં પ્રબળ હતાં, તેનાં તો અનેક પ્રમાણો આપણા સાહિત્યમાંજ મોજૂદ છે. સ્વયં બીષ્મપિતામહ શાંતિપર્વમાં યુધિષ્ઠિરને ઉપદેશ આપે છે કે “ગણુરાન્યો (પ્રજાતંત્રા) સાથે શત્રુતા ન કરવી, તેમને મિત્રો રાખવા, એક ગણુરાન્યની મિત્રતા સો રાજાઓની મિત્રતા કરતાં સારી છે; કેમકે એ ગણુરાન્ય ‘દ્રવ્યવન્તશ્ચ શૂરાશ્ચ શસ્ત્રજ્ઞાઃ શાસ્ત્રપારગાઃ ।’ ધનસંપન્ન તો હોય છેજ, તેમના માણસો સઘળા શરવીર, શસ્ત્રાસ્ત્રકળામાં દક્ષ અને શાસ્ત્ર-પારંગત હોય છે.”

હીક, આ તો બહુ પહેલાંની વાત છે. કૌટિલ્યના કાળ સુધી આ પ્રજાતંત્રાનું એટલું બધું જોર હતું કે તેણે પણ પોતાના અર્થશાસ્ત્રમાં તેમને અત્યંત બલિષ્ઠ બતાવતાં કહ્યું છે કે તેમની આંતરિક સ્વતંત્રતામાં કદી હસ્તક્ષેપ કરવો નહિ.

મહાભારતમાંજ ગુપ્તરૂપે સેંકડો ગણો અને જાતિઓનો ઉલ્લેખ છે. આ જાતિઓનું પ્રજાતંત્ર કેવું ચાલતું હતું અને ગણોની વ્યવસ્થા-માં શી શી વિશેષતાઓ હતી, એ બધી બાબતોને માટે આ નાનકડા લેખમાં સ્થાન નથી. એના ઉપર વળી ટોઠકે વાર અમે પ્રકાશ નાખીશું. પરંતુ પ્રાચીન સાહિત્ય અને પ્રથાઓથીજ એ સિદ્ધ થાય છે કે શરૂઆતમાં બહારથી આવેલી આર્ય અને અન્ય સત્તાઓ પર ઘણું વધારે જોર દેવામાં આવ્યું હતું અને તે એટલે સુધી કે તેમને પ્રસન્ન રાખવા માટે પ્રત્યેક ઉત્સવમાં પહેલાં ગણુપતિ-ઓની પૂજા કરવામાં આવતી હતી.

ગણો સાથે વિરોધ—આ વાતનાં પ્રમાણોની તો ખોટજ નથી કે એ ગણુ અને અન્ય પ્રકારના પ્રજાતંત્રીય સંઘો સાથે રાન્યવાદીઓનો તે સમયમાં વિરોધ ચાલતો હતો. ઉપરજ આ સંઘર્ષ-અથડામણ-નાં પૂરતાં પ્રમાણુ અપાઈ ચૂક્યાં છે. એ સિવાય એવાં પણ અનેક પ્રમાણુ છે કે રાન્યવાદીઓ આર્ય પ્રજાતંત્ર-શુ. ૩૧

વાદીઓને પોતાની અસ્ત્રવિદ્યા પણ શીખવતા નહોતા. મહાભારતમાંજ કર્ણ, એકલવ્ય વગેરેનાં કેટલાયે ઉદાહરણો છે. એમને પોતાનો વાસ્તવિક પરિચય ગુપ્ત રાખીને વિદ્યા પ્રાપ્ત કરવી પડી હતી. પરંતુ સાથે સાથે એ લોકો એટલા ઉદ્યોગી રહેતા હતા કે દેખાદેખીમાંજ ઘણું-ખણ શીખી લેતા હતા. એકલવ્યે એ પ્રભાણેજ ક્યું હતું.

નિષ્કર્ષ—ઉપરોક્ત વિવેચનની સઘળી રીતિ રપષ્ટ તો ચર્ચા નય છે—અર્થાત્ તે સમયમાં રાજ્યવાદ અને પ્રજાવાદમાં ભયંકર સંઘર્ષ ચાલી રહ્યો હતો. રાજ્યવાદ ગણતંત્રને નષ્ટ કરવાને તૈયાર થયો હતો અને પ્રજાતંત્રીય સંગઠનવાળા રાજ્યવાદને નિર્મૂળ કરવાને કમર કરી રહ્યા હતા. રાજ્યવાદીઓમાં મગધરાજ જરાસંધ સૌથી પ્રખળ હતો. તે મહાભારતના પહેલાંથીજ પોતાના રાજ્ય-વિસ્તારની ધૂનમાં મસ્ત હતો. એદિરાજ શિશુપાલ, કર્ણનો વક્ર, કાસ્મીરનો જોનર્દ, અંગરાજ કર્ણ, પ્રાગલ્ભ્યોત્પિ (આસામ)નો ભગદત્ત, હસ્તિનાપુરનો દુર્યોધન અને મથુરાનો કંસ અને તેની મંડળીના સાથીઓ રાજ્યવાદી હતા. એ રાજ્યવાદીઓનાં ઘરોમાં પણ મતભેદ હતો. ઉદાહરણ તરીકે, કંસના પિતા ઉગ્રસેન અને દુર્યોધનના પિતા ધૃતરાષ્ટ્ર વગેરે પુરાણી પદ્ધતિથી પ્રજા દ્વારા નિયુક્ત થઈને રાજ્ય ચલાવતા રહેવાનુંજ તે સમયે ઉચિત સમજતા હતા. બીજમ આદિ વૃદ્ધો પણ એજ વિચારના હતા. આમ તો તેઓ સામ્રાજ્યવાદી હતાજ, પરંતુ તે સમયે ગણો સાથે વેર કરવાને તેઓ તૈયાર નહોતા. પરંતુ પેલા યુવકોને એટલી અધી ધૂન હતી કે તેમણે પોતાના વૃદ્ધ વડીલોને કેદ સુદ્ધાં કરીને રાજ્યવિસ્તારનો રાહ લીધો. તેમના સિવાય કેટલાંક નાનાં નાનાં રાજ્યો પંજળમાં પણ હતાં, જેઓ એજ ટોળીની મદદથી પોતાની સત્તા મજબૂત કરી રહ્યાં હતાં.

બીજા બાળુ ગણરાજ્ય અને અન્ય ભારતીય જાતિઓ ધણે ભાગે અધી ક્ષત્રિય હતી; કેમકે તેમનામાં વર્ણવિભાગ નહોતા અને પ્રત્યેકને સૈનિક થવું પડતું હતું. કોઈને રાજ ન માનવો એવો તેમનો ધર્મ બની ગયો હતો. કેવળ પરશુરામ અને બીજા રાજ્યવાદીઓ સાથે લડીને થાકેલા મધ્યભારત, મધ્યપ્રદેશ અને પ્રજાની આસપાસના કેટલાક સમૂહ અવશ્ય હતા. તેમની બાબતમાં સ્વયં કૃષ્ણે પાંડવોની સાથે રાજસૂય યજ્ઞના પ્રશ્ન ઉપર વાતો કરતાં કહ્યું છે કે—

“પરશુરામે જે ક્ષત્રિયોનો સંહાર કર્યો હતો તેમનાંજ સંતાનો આ બાળુ ફેલાઈ ગયેલાં છે. તેથીજ તેમનામાં ઉગ્ર ક્ષાત્રતેજ નથી. તેમણે એવો નિશ્ચય કરી લીધો છે કે જે રાજ સઘળા ક્ષત્રિયો- (ક્ષત્રિય-પ્રજાતંત્રો) ને જીતી લેશે, તેનેજ અમે સાર્વભૌમ સમ્રાટ માનીશું. હાલમાં જરાસંધે અધાને જીતી લીધા છે. પૃથ્વીના સઘળા ઐત્ર અને ઐદવાક રાજ્યો તેને કર આપે છે. ઐલો અને ઐદવાકો-

નાં સૌ કુલ છે. તેઓમાં બોજ સૌથી બળવાન છે. તેમાં પણ જરાસંધ સૌથી ચઢિયાતો છે.” (સભાપર્વ ૪, ૧૪)

આ બધી વાતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે તે સમયે પ્રજાતંત્રવાદનો ગણરાજ્યવાદજ એક એવો પ્રશ્ન હતો, કે જે કોઇ વ્યક્તિને એકદમ આટલો લોકપ્રિય, આટલો પ્રભાવશાળી અને આટલો વિજયી બનાવી શકે તેમ હતું.

કૃષ્ણની પરિસ્થિતિ—કૃષ્ણની વ્યક્તિગત પરિસ્થિતિ પણ અમારા એજ વિચારનું સમર્થન કરે છે. તેઓ એક સાધારણ ક્ષત્રિયના ઘરમાં જન્મ્યા હતા. તેમનું પાલનપોષણ વ્રજના એવા સમૂહોમાં અને એવા કાળમાં થયું કે ત્યારે કંસે પોતાના પિતા અને મધુ-વૃષ્ણ આદિની ગણતંત્રીય સંતાને હઠાવીને પોતાનું સ્વેચ્છાચારી શાસન સ્થાપિત કરી લીધું હતું. પ્રજા ઉપરથી તો કંધક શાંત હતી, પરંતુ અંદર ને અંદર તેમનામાં વિદ્રાહ-બળવાનો અગ્નિ ભભકી રહ્યો હતો. વસુદેવ વગેરે જેલોમાં પડ્યા હતા. બળવાખોર નવવૃણાનો ને પકડી પકડીને યમુનામાં ડૂબાવી પણ દેવામાં આવતા હતા. અવશ્યજ, રાજ્યવાદીઓએ આ બધા બનાવોને, વાસ્તવિકતા ગુપ્ત રાખવા માટે, ધાર્મિક રંગમાં રંગી દીધા છે અને તેનાં કારણો પણ મનથી ઘડી કાઢેલાં બતાવ્યાં છે. પરંતુ આ સઘળી પરિસ્થિતિ સ્પષ્ટ બતાવે છે કે એ સઘળી ઘટનાઓના મૂળમાં ઉક્ત રાજનૈતિક વિપ્લવ અને અસંતોષજ હતો. એટલુંજ શા માટે, આ દૃષ્ટિએ વિચાર કરતાં તેમની કંસને લાં કરસ્વરૂપે જનારી દહીંની મટકીઓને લૂંટી લેવા વગેરેની બાળલીલાઓનું પણ સ્પષ્ટીકરણ ઘણીજ સરળતાથી થઈ જાય છે. જે આ બનાવોને રાજનૈતિક વિશેષતાની દૃષ્ટિએ જોવામાં ન આવે તો વાસ્તવમાં કંસવધની ઘટના સ્વયં સંદિગ્ધ બની જાય છે. વાસ્તવમાં કંસવધના બનાવને પૌરાણિકોએ વાસ્તવિકતા છુપાવવાની ધૂનમાં એક હાસ્યાસ્પદ ગમ્મતનું રૂપ દધી દીધું છે. શું આજે કોઇ નાના જમીનદારને પણ (કંસની પેઠે કોઈ કૃષ્ણની સ્થિતિનો માણસ) મારીને તેમની પેઠે નફાન અસ્પૃશ્ય બચી શકે છે ? વાસ્તવમાં આટલી સાધારણ સ્થિતિમાં કૃષ્ણે આ બધું કરવું, અને તેમનાં આ બધાં કાર્યોથી પ્રજા અને ઉગ્રસેન વગેરેનું પ્રસન્ન થવું અને પાછળથી જરાસંધ વગેરેની સામે લડવામાં પ્રજાએ કૃષ્ણના પક્ષમાં રહેવું વગેરે સઘળી બાબતો એજ સાબિત કરી આપે છે કે એ બનાવોનો સંબંધ ઉપરોક્ત પ્રજાતંત્રીય વિપ્લવ સાથેજ હતો. એ બાળલીલાઓ નહોતી, એક પ્રજાતંત્રીય રાજનીતિશાસ્ત્રનો સંગઠિત વિપ્લવ હતો અને તેથી આ બનાવો સમયે કૃષ્ણ-બલરામ વગેરેની જે ઉંમર બતાવવામાં આવી છે તેને પણ સંદેહની દૃષ્ટિએ જોવી જરૂરની છે, વિશેષતઃ ત્યારે આપણે આ વાત ઉપર ધ્યાન દઇએ.

છીએ કે મહાભારતની આસપાસના સમય સુધી-ન્યારે કૃષ્ણનો પ્રભાવ દેશવ્યાપી થઇ ગયો હતો-લોકો, ખાસ કરીને રાજ્યસત્તાવાદીઓ, તેમને વિશુદ્ધ ક્ષત્રિય સુદ્ધાં માનવાને તૈયાર નહોતા અને તેમને ગોવાળ, આહીર વગેરે કહીને અપમાનિત કરતા હતા ત્યારે, આ દલીલને માટે કેંઈ અવકાશજ રહેતો નથી કે લોકો તેઓને ધ્રુવરના અવતાર માનતા હતા, તેથી ભક્તિવશ જનતા તેમના પક્ષમાં રહી હતી.

અત્રે કોઈ કહી શકે છે કે જો ઉગ્રસેન આદિ ગણરાજ્યવાદી હતા એમ સિદ્ધ થાય તો આ બધી બાબતોનો દીક દીક મેળ એસી શકે, પરંતુ આ વાતનું પ્રમાણ શું? એવા પાંદકોને અમે થોડી વાર સુધી ધીરજ રાખવા પ્રાર્થના કરીશું. તેઓ વિશ્વાસ રાખે કે તેમની આ શંકાઓનું આજ લેખમાં સમાધાન થઇ જશે. વાસ્તવમાં આ સંબંધમાં ‘રાજ’ શબ્દ પાંદકોને ઘણે ભાગે ભ્રમમાં નાખી દે છે, પરંતુ આ ભ્રમ પણ આપણા ઐતિહાસિક અજ્ઞાનને કારણે થાય છે. વાસ્તવમાં ગણરાજ્યોની પંચાયતો અને કાઉન્સિલોના સભાસદો પણ રાજ કહેવાતા એટલુંજ નહિ પણ અનેક જાતિઓમાં પ્રત્યેક ગૃહપતિ રાજ કહેવાતો. આંધ્રોને માટે પ્રસિદ્ધ ભાષ્યકાર શમ્ભર લખે છે કે—

“નનુ જનપદપુરરક્ષણવૃત્તિમનુપજીવત્યપિ ક્ષત્રિયેરાજશબ્દ-માન્ત્રા પ્રયુજ્જતે ।”

અર્થાત્ જે લોકો જનપદ અને નગરરક્ષણનો વ્યવસાય કરતા નથી, તે ક્ષત્રિયોને પણ આંધ્ર લોકો રાજ કહે છે.

આથીજ ઉગ્રસેનની સાથે, યા તો જે ઐલ અથવા ઐક્વાક રાજ્યોને કૃષ્ણે જરાસંધને કર દેનારા દર્શાવ્યા છે તેમનાં નામ સાથે ‘રાજ’ શબ્દ જોધનેજ ભ્રમમાં પડી જવાની આવશ્યકતા નથી. પરંતુ: એ રાજ્યો રાજ્યવાદી હોત, તો તેમને અને જરાસંધને શત્રુતા થાતજ નહિ. સાચી વાત તો એ છે કે આ પ્રકારના ભ્રમોને કારણેજ હજુ સુધી ભારતના જેટલા ઇતિહાસ લખવામાં આવ્યા છે, તે બધા પૌરાણિક ગાંધીની પેઠે કૃત્રિમ ઇતિહાસ છે. સાચો ઇતિહાસ રચવાને અને પ્રાપ્ત કરવાને માટે તો આપણે એ સઘળા ઇતિહાસોને જુદાજ દષ્ટિબિંદુથી ફરીથી સંશોધવા અને લખવા પડશે.

કૃષ્ણનો પ્રભાવ—કૃષ્ણનો જે પ્રકારનો પ્રભાવ તે જમાનાના ભારતમાં જણાય છે, તેનાથી પણ એજ સાબિત થાય છે. આપણે સ્પષ્ટ જોઈએ છીએ કે લગભગ બધી રાજ્યવાદી સત્તાઓ કૃષ્ણની વિરુદ્ધ હતી. દુર્યોધન, જરાસંધ, કંસ, ગોનર્દ, શિશુપાલ વગેરે સઘળા કૃષ્ણના કદા શત્રુ હતા, અને ઇતિહાસમાં એ વાત પણ સ્પષ્ટ છે કે તે સમયે દેશમાં સૌથી પ્રબળ રાજસત્તાઓ તેમનીજ હતી. છતાં પણ કૃષ્ણનો એટલો પ્રભાવ હતો કે એ બધાઓને તેમની આગળ દબાઈને ચાલવું પડતું હતું. દ્રૌપદીના સ્વયંવરનુંજ

ઉદાહરણ લઈએ. કર્ણ નિયમાનુસાર મત્સ્યવેધ કરવા તૈયાર થતાં કેટલાક રાજાઓએ દ્રીપદી સાથે કર્ણનાં લગ્ન થાય તેમાં મુશ્કેલી ઉભી કરી હતી. આજ વાત ઉપર હાજર રહેલા સઘળા રાજાઓ બે પક્ષોમાં વહેંચાઈ ગયા હતા. અને એક વિકટ મહાભારત શરૂ થવાની તૈયારી થઈ હતી. પરંતુ કૃષ્ણ તેમાં વચ્ચે પડતાંજ બધો ઝગડો શાંત થઈ ગયો. તેમના પ્રભાવ આગળ તેમના શત્રુઓ અને મિત્રો, બધાને સમાનરૂપે મસ્તક નમાવવું પડતું હતું. બરાબર એવુંજ દશ્ય પાંડવો તરફથી દૂત બનીને ન્યારે તેઓ કૌરવસભામાં ગયા ત્યારે ઉપસ્થિત થયું હતું. એ બધી બાબતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રાજ્યસત્તા કરતાંયે બીજી કોઈ એવી પ્રબળ અને દેશવ્યાપી શક્તિ કૃષ્ણની પાછળ હતી, કે જેથી તેમના પ્રત્યે આંતરિક ધ્રુણુ હોવા છતાંયે એ સત્તાઓને તેમની આગળ ઝૂકવાની ફરજ પડતી હતી, અને એવી શક્તિ તે સમયે દેશભરમાં ફેલાયલાં ગણુરાજ્યો સિવાય બીજી કઈ હોઈ શકે ?

કૃષ્ણનું દ્વારકાગમન—કૃષ્ણનું જરાસંધની ચઢાઈઓથી તંગ થઈને દ્વારકા જવું એ પણ એક વિચારણીય પ્રશ્ન છે. તે સમયનાં મળી આવતાં વર્ણનો અનુસાર મથુરા-પ્રદેશ રાજ્યવાદીઓથી ઘેરાયેલો હતો. તેની એક બાજુ પાસેજ દુર્યોધન હતો અને બીજી બાજુ શિશુપાલ અને ત્રીજી બાજુ મધ્યપ્રાંતો સુધી જેતી સત્તા ફેલાયેલી હતી તેવા મગધરાજ જરાસંધ હતો. આટલા શત્રુઓ વચ્ચે સપાટ પ્રદેશમાં વસેલ મથુરા ખરી રીતે હમેશાં નેપથમમાં રહેતું હતું.

બીજી બાજુ રજપૂતાનાનું રૈગિસ્તાન, આણુના પહાડી પ્રદેશો, માળવાના દુર્ગમ ભાગો અને ગુજરાત કાઠિયાવાડ તથા દક્ષિણ ભારતના અનેક ભાગો લિન્નલિન્ન પ્રકારનાં પ્રજાતંત્રીય રાજ્યોથી છવાયેલા હતા. ઉદાહરણ તરીકે મહાભારત વગેરે ગ્રંથોનેજ આધારે મસ્ત્યજન-મારવાડમાં આબીર, કુંતલ (કુંજરપુરની આજુબાજુનો સપાટ પ્રદેશ)માં કાબ્યા, આયુધી હાડોતી સુધી ભીલો, મેવાડમાં શિબિ, ગુજરાતમાં કંકુર (જેઓ આગળ જતાં ગુર્જર નામથી પ્રસિદ્ધ થયા), ગુજરાતથી દ્વારકા સુધી યાદવ, બીજી બાજુ કાઠિયાવાડ વગેરેમાં ભોજ, અને વૃષ્ણિ, દાશાર્હ યા દશાર્ણ (મદસોર-દશપુરનો પ્રદેશ)માં દસ જાતિઓનો સંઘબદ્ધ સમૂહ અને પેલી બાજુ દક્ષિણમાં આંધ્ર, અંધક, ગોપ, અશાક, કામ્બોજ વગેરે વસ્યા હતા. એ બધાં લિન્નલિન્ન પ્રકારનાં પ્રજાતંત્રીય રાજ્ય હતાં. ઉત્તરમાં રાજ્યવાદનું જોર વધવાથીજ એ બધા સમૂહો સ્વંથી નાસી નાસીને એ વનપૂર્ણ પ્રાન્તોમાં આવી વસ્યા હતા. મહાભારતના સભાપર્વ- (અં ૧૪)માં સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે ઉત્તરકોશલના શરસેન, ભદ્રકાર યા ભદ્રકાન, બોધ, શાલ્વ, પટચર, સુરથલ, કુલિંદ, કુંતિભોજ, શાલ્યાયન વગેરે સમૂહ પણ જરાસંધનાં આક્રમણોથી તંગ થઈને

દક્ષિણમાં જઈ વસ્યાં અને આ રીતે દક્ષિણી કોશલની સ્થાપના થઈ. 'ભોજ' પણ એક પ્રકારની પ્રગતત્રીય વ્યવસ્થાનું નામ હતું અને તેઓ કેટલીયે હતી. જેમકે રૂકમભોજ, કૃતિભોજ, કાલભોજ વગેરે.

આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કૃષ્ણ ગણરાજ્યવાદી હતા અને તેમના જીવનનું મુખ્ય કાર્ય પ્રગતત્રીનો પુનરોદ્ધાર અને વધતા જતા સામ્રાજ્યવાદનો નાશ કરવાનું હતું. કેમકે જો તેઓ રાજ્યવાદી હોત તો તેમને માટે મથુરામાં રહેવું અને જરાસંધ વગેરે સાથે મળી જવાનુંજ વધારે સરળ અને સ્વાભાવિક હોત. પરંતુ એમ નહોતું અને તેથીજ તેમણે વિશુદ્ધ પ્રગતત્રીના ક્ષેત્રમાં પોતાનું સ્થાન પસંદ કર્યું.

અંધક-વૃષ્ણિ-સંઘ—પરંતુ એ બધી વાતો ઉપરોક્ત અનુમાનોના આધાર ઉપરજ કહેવાતી નથી. આપણા પૂર્વજો સામ્રાજ્યવાદીઓના અનેક પ્રયત્નો કરવા છતાં પણ, મહાભારતનાજ એક ખૂણામાં તેમની શનિ-દષ્ટિથી બચીને રહ્યા હતા તેનું એક ચોક્કસ પ્રમાણ મળી આવે છે. અને તે ઉક્ત સંઘના સંબંધમાં કૃષ્ણ અને નારદના સંવાદમાં છે. વાચકોની માહિતી માટે અમે તેનો મુખ્ય ભાગ અત્રે રજૂ કરીએ છીએ. એ વાતચીત આ પ્રકારે છે:—

કૃષ્ણ—(નારદને) હે મુનિ ! હું જે સ્થિતિમાં છું, તે ઐશ્વર્ય તો કહેવાય છે પરંતુ વસ્તુતઃ તે દાસત્વ સિવાય બીજું કંઈજ નથી. જો કે અર્ધા રાજ્યસત્તા મારા હાથમાં છે, છતાં પણ હું નિઃસહાય છું. અંધક અને વૃષ્ણિ લોકો એટલા બળવાન અને શક્તિસંપન્ન છે કે તેઓ જે પક્ષમાં મળી બંધ તે સર્વ કંઈ કરી શકે તેમ છે. જેમનાથી તેઓ વિરુદ્ધ થાય તે જરા પણ ટકી શકે નહિ. આહુક અને અકરની પણ એજ સ્થિતિ છે. તેઓ પૂરતા શક્તિસંપન્ન અને પ્રભાવશાળી છે. એવી દશામાં હું કોની સાથે રહું ? હે મુનિ ! મારી અને એ જાતિઓની સ્થિતિ ધ્યાનમાં લઇને આપ ઉચિત સલાહ આપો.

નારદ—કૃષ્ણ ! ગણરાજ્યોમાં એ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ ઉપરિચિત થયા કરે છે—એક બાજુ અને બીજી આંતરિક. આપની મુશ્કેલી આંતરિક છે. એ આપણાજ લોકોએ ઉત્પન્ન કરેલી છે. અકર અને ભોજોએ અર્થપ્રાપ્તિ યા કામનાપૂર્તિની આશાથી અથવા વીરતાની સ્પર્ધાથી તેમની સાથે જોડાયલા સમૂહો સાથે પોતાની સ્વતંત્ર રાજ્યસત્તાને સંઘના હાથમાં સોંપી દીધી છે. અને હવે એ જ્ઞાતિ નામધારી રાજ્યવ્યવસ્થાનાં મૂળ ઉંડાં ગયેલાં છે; તેથી હવે પાછી સત્તા પ્રાપ્ત કરવી અસંભવિત છે. હવે બહુ અને ઉગ્રસેનની સત્તા છીનવી શકાય તેમ નથી. જો છીનવી લેવામાં આવે તો તેમાં ઘણોજ ખર્ચ થવાની મુશ્કેલી છે, અને એ પણ બનવા જોગ છે કે તેના પરિણામે બધાનો વિનાશ થાય. તેથી આપ નત્રતાથી આપના સંઘને વશ કરો....હે કૃષ્ણ ! જો તો પોતાની જાત ઉપર સંયમ નથી, જેના

ઘણાખરા સહાયકો અને અનુયાયીઓ નથી, તે રાજનીતિનો મહાન ભાર સફળતાપૂર્વક વહન કરી શકતો નથી. પ્રજાતંત્ર રાજ્યો-સંઘોનો આંતરિક ક્રાંતકૂટથી વિનાશ થાય છે. આપ સંઘના પ્રમુખ છો. તેથી એવો પ્રયત્ન કરો કે જેથી આ સંઘ નાશ્વર થાય નહિ.

સાચી વાત શું છે ?—આ બધા વિવેચન અને ઉપરોક્ત સંવાદથી સઘળી સ્થિતિ હરતામલકવત્ થઇ જાય છે. પાંદકો જેઠ શકશે કે રાજ ઉઘસેન એક સ્વચ્છંદી રાજ નહિ, પરંતુ અધક-વૃષ્ણિ-સંઘના સભાસદ યા કાઉન્સિલર છે અને પોતાના સમૂહનો મુખી છે. આજ પ્રકારે બાલુ, આદુક, અદૂર, સાત્યકિ વગેરે પોતપોતાના સમૂહોના પ્રમુખ અને સંઘના સભાસદ હતા. આ સંઘમાં અધક, વૃષ્ણિ, આબીર, ભોજ, દશાહ, દુકુર, યાદવ, ગોપ, અસ્મક વગેરે અનેક વિગ્નતિઓ સામેલ હતી. એ બધી જાતિઓ સંઘના સભાસદોની સ્વતંત્રતાની રક્ષા કરવા માટે એક થઇને લડવાને બંધાયેલી હતી, પરંતુ પોતપોતાના ગણોના નિર્ણય અનુસાર ચાલવાને સ્વતંત્ર હતી. સંઘની કાઉન્સિલમાં પણ પ્રત્યેક દળ પોતાની આગેવાની માટે પ્રયત્ન-શીલ રહેતા હતા અને એવાજ પ્રયત્નોના સંબંધમાં ઉપરોક્ત વાત-ચીત છે. આથી એ પણ સ્પષ્ટ થાય છે કે મહાભારતમાં કૃષ્ણના પાંડવપક્ષમાં રહેવાથી પણ સંઘ અને તેના સભાસદોએ કૃષ્ણને સાથ આપ્યો નહોતો. તેઓ તટસ્થ રહ્યા હતા. કેવળ સાત્યકિનો સમુદાય સાત્વત તેમની સાથે રહ્યા અને યાદવોનું એક દળ કૌરવોના પક્ષમાં હતું. જે કૃષ્ણ રાજ હોત તો શું આ પ્રમાણે બની શકત ? છતાં પણ ઇતિહાસને ભ્રષ્ટ કરનારાઓએ એજ બતાવવાની કોશિશ કરી છે કે કૃષ્ણે પોતેજ એવો નિર્ણય કર્યો હતો કે એક બાળુ હું રહીશ અને એક બાળુ મારી સેના રહેશે !

ઉપોદ્ઘાત—આ બધી બાબતોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે કંસના પહેલાં મથુરામાં યાદવો અને ભોજોના ગણરાજ્યોનો એક સંઘ હતો. બીજી બાળુ ‘દશાહ’ નામથી માળવામાં દશ જાતિઓનો એક એવોજ સંઘ હતો. આ બધા સંઘો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવેલા રાજ્યવાદીઓનાં આક્રમણોને રોકવા માટેજ બનાવવામાં આવ્યા હતા. બીજી બાળુ તેમની વિરુદ્ધ શિશુપાલ અને કાર્ણના રાજ્યોએ એક સંઘ બનાવ્યો હતો. પાંચળથી જરાસંઘ વગેરે પણ સામેલ થઇ ગયા હતા.

પરંતુ ઉઘસેનનો પુત્રજ રાજ્યવાદી બની બેઠો અને તેણે પોતાના પિતા અને બીજી જાતિઓના પ્રમુખ વસુદેવ વગેરેને જોશમાં પૂરી દીધા તથા કેટલાકને મરાવી પણ નાખ્યા. આ દમન અને આક્રમિક બનાવથી થોડા દિવસ માટે તો લોકો કંઈ પણ કર્યાં સિવાય એસી રહ્યા, પરંતુ તરતજ તેમના સ્વાતંત્ર્યપ્રેમે તેમને જાગ્રત કર્યાં. કૃષ્ણે તેમની આગેવાની લીધી અને આ પ્રકારે બળવાની શરૂઆત

થઇ. કામ એટલી સાવધાનીથી થયું કે કંસને મારી નાખ્યા પછીજ જરાસંધને વાસ્તવિકતાની ખબર પડી શકી.

આ બાબુ ઉગ્રસેન ઇચ્છતા હતા કે કૃષ્ણજ તેમના સંધના પ્રમુખ બને, પરંતુ તેમણે આનો અસ્વીકાર કર્યો. એટલે આ પછી ત્યારે જરાસંધે ચઢાઇઓ ઉપર ચઢાઇઓ કરવા માંડી અને ત્યાં સંધની રક્ષા અસંભવિત થઇ ગઇ, ત્યારે તેમણે પ્રજાતંત્રીય સમૂહની વચ્ચે સંધની રાન્યધાની લઇ જવાનો નિશ્ચય કર્યો. સાથેજ પેલી તરફના સધળા સમૂહો, ગણરાણ્યો અને સંધોને એકત્ર કરીને પોતાના સંગઠનને પૂરતું મજબૂત બનાવી લીધું. આ બીજું સ્થાનજ દ્વારકા-પુરી હતું અને આતું નામજ “અંધક-વૃષ્ણિ-સંધ” હતું.

રાન્યવાદનો નાશ—આ પ્રકારે સંધ સુરક્ષિત થઇ ગયો, ત્યારે કૃષ્ણને માટે તે સમયના વધતા જતા સામ્રાજ્યવાદને નાબુદ કરી એ પ્રજાતંત્રોને નિષ્કંટક કરી દેવાનુંજ કામ બાકી રહ્યું હતું. આ તરફ તેમની પાછળ આટલાં ગણરાણ્યોનું બળ હોવાથી અને ગણરાણ્યોના ઉદ્ધારકના સંબંધથી સમસ્ત દેશનાં ગણરાણ્યોની સહાનુભૂતિ તેમના તરફ હોવાથી તેમનો પ્રભાવ ઘણો જલદી દેશવ્યાપી બની ગયો. બીજી બાજુ તેમને રાન્યવાદના નાશનો અવસર અને સાધન પણ અનાયાસેજ પ્રાપ્ત થઇ ગયાં. કૌરવો અને પાંડવોમાં વૈમનસ્ય ચાલતુંજ હતું. કૌરવોના પક્ષમાં સમસ્ત દેશના રાન્યવાદીઓ હતા. પાંડવો પણ તેથીજ સ્વાભાવિક રીતે કોઈ પ્રબળ શક્તિના આશ્રયની શોધમાં હતા. કૃષ્ણે આ પરિસ્થિતિનો લાભ ઉઠાવી તેમને ગણરાણ્યો તરફ આકર્ષિત કર્યાં. તેમાં તેમને સફળતા મળી. પાંડવો તેમના તરફ ભળી ગયા. યુધિષ્ઠિર અને ભીષ્મના ગણરાણ્યો સંબંધના સંવાદોથી આ વાત તદ્દન સ્પષ્ટ થાય છે કે તેઓ રાન્યવાદી હોવા છતાં પણ ગણરાણ્યોના નાશ કરતાં તેમની રક્ષાને માટે વધારે ચિંતાતુર હતા. મહાભારતના બન્ને પક્ષોની સહાયક સેનાઓના અધ્યયનથી પણ એજ સાબિત થાય છે. કેમકે પાંડવોના પક્ષમાં સૌથી વધારે ગણરાણ્યોજ હતાં.

આ રીતે મહાભારત કરાવીને અને તેમાં પાંડવોને સફળતા આપીને કૃષ્ણે માત્ર જરાસંધનો વ્યાજ સાથે બદલો ચૂકવ્યો છે, એટલુંજ નહિ પરંતુ એક પ્રકારે સમસ્ત દેશના રાન્યવાદીઓને કેટલાક સમય માટે નાબુદ કરી દીધા હતા. આજ કારણે મોટી મોટી સત્તાઓના વિરોધી હોવા છતાં પણ કૃષ્ણ સમસ્ત દેશના હૃદયદેવ બની ગયા અને એટલા સર્વમાન્ય થયા કે સ્વયં રાન્યવાદીઓને પણ તેમને પોતાના ઇશ્વરીય અવતારોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ સ્થાન દેવાની ફરજ પડી.

(‘માધુરી’ના ન્યેઇ-૧૯૮૮ ના અંકમાંથી)

૧૦૨-આપણી સ્ત્રીઓનું કુશિક્ષણ

(શ્રી. ગોપીચંદ ધારીવાલના લેખનો અનુવાદ)

કન્યાઓને શિક્ષણ અવશ્ય આપવું નેધએ, અને તે શિક્ષણ કેવળ અક્ષરજ્ઞાન સુધીમાં જ સીમાબદ્ધ નાહ રહેવું નેધએ; બદ્ધ નેટલું તેમની શક્તિ યા બુદ્ધિ ગ્રહણ કરી શકે તેટલું આપવું નેધએ. સિદ્ધાન્તરૂપે તો આપણને આ બાબત સ્વીકારવામાં કોઈ પણ પ્રકારની હરકત નથી; પરંતુ ત્યારે આપણે વાસ્તવિકતા તરફ-ભારતવર્ષમાં હાલના સ્ત્રીશિક્ષણને નામે જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે તે તરફ-દષ્ટિ નાખીએ છીએ ત્યારે તો શંકા થાય છે કે જે કંઈ ચાલી રહ્યું છે તે શું આપણે માટે હિતકર છે ? અમે અમારો ભાવ શ્રી. આનંદકુમાર સ્વામીના શબ્દોમાં જ પ્રકટ કરીશું:—

“અમારે ત્યાં અંગ્રેજી રાજ્યની એવી વિચિત્રતા છે કે જે વસ્તુએ હિંદુસ્તાનનું ભારેમાં ભારે નુકસાન કર્યું હોય તેજ અમને આશીર્વાદરૂપ માલમ પડે છે.” આ વિષે કાકા કાલેલકર કહે છે કે “તેનું યથાર્થ ઉદાહરણ શિક્ષણ છે.” આજકાલ હિંદુસ્તાનમાં જે સ્ત્રીશિક્ષણ આપવામાં આવે છે, તેને માટે તો અમે ઉપરોક્ત વાક્ય એથી પણ વિશેષ જોરથી ફરીથી કહી શકીએ તેમ છીએ.

આવી દશામાં સ્ત્રીઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવું નેધએ એટલું જ કહેવું પૂરતું નથી, પરંતુ કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું તે પણ આપણે વિચારવું નેધશે. આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવો એ પણ કેટલાંયે કારણોથી એક જટિલ પ્રશ્ન થઈ રહ્યો છે.

પ્રથમ તો રાજનૈતિક પરાધીનતાને કારણે આપણી સારાસાર પારખવાની ઘણીખરી શક્તિ ઓછી થઈ ગઈ છે. પરાધીનતામાં સ્વમાન અને આત્મશ્રદ્ધા નાબુદ થઈ જાય છે. વિજેતાઓના વિચાર, તેમની સંસ્કૃતિ, તેમના નીતિરિવાજ આદિ-પ્રત્યેક બાબત સારી દેખાવા લાગે છે, અને પોતાની પ્રત્યેક બાબતમાં ઓડખાંપણ દેખાવા લાગે છે. આજે આપણે નેધએ છીએ કે સમાજમાં કેટલાંયે શિક્ષિત પુરુષો વિદેશી દુર્ગુણોને અપનાવવામાં પોતાનું ગૌરવ માને છે. એવી દશામાં કેવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું નેધએ એ બાબતનો નિષ્પક્ષપાતપણે નિશ્ચય કરવો એ ઘણું જ કઠિન કામ છે.

ખીજું, જેમના હાથમાં આપણી શિક્ષણનીતિ રહેલી છે, તેઓ કેવળ વિદેશી અને આપણી સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિથી અપરિચિત જ નહિ, પરંતુ પોતાને વિજેતા અને સંસારમાં સૌથી જીતી સભ્યતાના પોષક માનનારાઓ છે. એ સિવાય તેઓ પોતાના સ્વાર્થોથી પણ પર થયેલા નથી. મેકાલેની શિક્ષણનીતિથી કયો શિક્ષિત ભારત-

વાસી અન્યથું છે? “આપણે ભારતવર્ષમાં એક એવી નતિ પેદા કરવી જોઈએ કે જે વર્ણ અને લોહીમાં ભારતીય હોય, પરંતુ સ્ત્રિ, વિચાર અને બુદ્ધિમાં અંગ્રેજ હોય.” એજ પ્રકારે—“આપણે ભારત-વાસીઓને એવી રીતનું શિક્ષણ આપીશું કે જેથી તેઓ આપણને આપણો વેપાર અને રાજ્ય ચલાવવામાં સારી પેઢે મદદ આપી શકે.” સરકારી શિક્ષણનીતિને અમે એટલાજ માટે સંદેહની નજરે જોયા સિવાય રહી શકતા નથી.

ત્રીજું, સરકારના જે સલાહકારો છે તેઓ ઘણાખરા પાશ્ચાત્ય શિક્ષણ પામેલા છે, અને ભારતીય સભ્યતા, સંસ્કૃતિ અને ઇતિહાસમાં તેઓ કોઈ વિદેશી જેટલાજ પરિચિત છે. ઘણાઓની નોકરી—જગાઓ—અધિકારો તો એટલા માટે સુરક્ષિત છે કે તેઓ સરકારી નીતિનું સમર્થન કરે છે અને ઘણાઓની ઉત્પત્તિ તેઓ વિદેશીઓની રહેણીકરણીનો સ્વીકાર કરે તેના ઉપરજ નિર્ભર છે.

ચોથું, આપણી સામાજિક આગેવાની પણ પાશ્ચાત્ય રંગમાં રંગાયેલા લોકોના હાથમાં છે. તેમને જેટલું બીજા દેશોના ઇતિહાસોનું જ્ઞાન છે તેટલું ભારતીય સભ્યતા અને ઇતિહાસનું નથી. ભારતીય પ્રથાઓનું તથા તેમની પાછળ રહેલા આદર્શોનું તો તેમને જ્ઞાનજ નથી; તેઓ કેવળ વિદેશીઓના અજ્ઞાન અને સ્વાર્થપૂર્ણ પ્રચારના શિકાર બનીને તેમના રાગમાં રાગ આલાપવાનુંજ પોતાનું કર્તવ્ય માને છે.

ઉપરોક્ત કારણોથી અમને જણાય છે કે ભારતવર્ષમાં સ્ત્રી-શિક્ષણની નીતિ મોટે ભાગે આદર્શહીન છે. તે આદર્શહીન પુરુષ-શિક્ષણની નકલમાત્ર છે. હા, વખતે વખતે કેટલાક સુધરેલા સજ્જનો કન્યાઓના શારીરિક શિક્ષણ અને સહશિક્ષણ વગેરે વપયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપીને અથવા તર્કવિતર્ક કરીને સ્ત્રીશિક્ષણમાં પોતાનો પ્રેમ દર્શાવે છે. બસ એટલુંજ.

આજ આપણે શું જોઈએ છીએ? સરકારી અથવા અર્ધ-સરકારી કન્યાશાળાઓમાં અથવા કન્યાશાળાઓની હાઇસ્કૂલો અને કોલેજોમાં કન્યાઓને પુરુષોના જેવું શિક્ષણ આપવામાં આવે છે. પ્રથમ તો પુરુષોને જે શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે તેમનામાં સદાચાર, આત્માભિમાન, આત્મશ્રદ્ધા અને પુરુષાર્થ ઉત્પન્ન કરનારું નથી હોતું અને કન્યાઓને માટે તો તે લગભગ નકામુંજ હોય છે. તે નથી તો પુરુષોચિત ગુણો પેદા કરતું કે ન તો સ્ત્રિયોચિત. હા, તેનાથી કન્યાઓ નવી નવી ફેશનોથી પોતાની સજ્જન શૃંગાર કરતાં, પદ-પાઉડરનો ઉપયોગ કરતાં, ટેનિસ વગેરે ખેલતાં અને પોતાની સ્વજનતિની અશિક્ષિત સ્ત્રીઓમાં એક વિદેશીની માફક રહેતાં અવશ્ય શીખી લે છે. તેમના આદર્શો પોતાના દેશની ઉપ કરેડ જનતાના

આદર્શોથી ભિન્ન છે, ત્યારે અમે તેમને ભારતવાસી સ્ત્રી રીતે કહીએ ? શ્રીમતી સુખમા સેનના શબ્દોમાં “આપણી હિલચાલોની ધૂન એ છે કે પશ્ચિમના બાહ્ય દેખાવો અને રીતરિવાજોનું અનુકરણ કરવું.”

આવી દશામાં આધુનિક શિક્ષણ એ એવી ઉત્તમ વસ્તુ નથી, કે જેને અમે આત્માનો શણગાર કહી શકીએ, યા જેની પાસે અમે આશા રાખી શકીએ કે તે સ્ત્રીઓને સદાચાર યા નીતિનું શિક્ષણ આપે છે, અથવા દુર્ગુણોથી બચાવીને સદ્ગુણી બનાવે છે.

સ્ત્રી-શિક્ષણ કેવા પ્રકારનું હોવું જોઈએ એ નિશ્ચય કરતા પહેલાં આપણે આપણો આદર્શ નક્કી કરી લેવો જોઈએ. ભારત એ ભારત-વર્ષજ છે, ઈંગ્લેન્ડ અથવા ખીજ દેશ નથી. એ કેવળ પ્રાચીન દેશ છે એટલુંજ નહિ બલકે તેની સભ્યતા પણ ઘણીજ પ્રાચીન અને ગૌરવ-પૂર્ણ છે. હજારો વર્ષો સુધી તેનો વિકાસ થતો રહ્યો છે. તે ૩૫ કરોડ જનતામાં રમી રહેલી છે. એવી દશામાં કન્યાઓને પાશ્ચાત્ય આદર્શ-પૂર્ણ શિક્ષણ આપીને આપણે તેમનું અકલ્યાણજ નથી કરી રહ્યા પરંતુ દેશની પરતંત્રતાની બેડીને વધારે મજબૂત બનાવી રહ્યા છીએ. એક બાબત તો આપણે હજારો વર્ષોના અનુભવને-વિકાસના પરિણામને-ઠાકરે ચઢાવીએ છીએ, અને ખીજ બાબત જેનાં કુપરિણામો આજે પણ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં ભયંકર રૂપ ધારણ કરી ચૂક્યાં છે એવી સભ્યતાને અપનાવીએ છીએ: અને સાથેજ સમાજના એ નાનકડા ભાગને કે જેમના સુધી આ શિક્ષણ પહોંચે છે, તેને વારસવિક ભારતવર્ષના એ મોટા ભાગથી જુદા પાડીએ છીએ. એ સિવાય એક વાત ખીજ છે. સમાજનો વિકાસ બુદ્ધિમાન, ઉચ્ચ શિક્ષણ પામેલાં મનુષ્યો-પુરુષો અને સ્ત્રીઓજ કરે છે; પરંતુ બ્યારે અમારા શિક્ષિત લોકો સામાન્ય જનતાની સભ્યતાથી અરપૃથ્થજ રહેતા જાય, ત્યારે તેઓ તેનો વિકાસ કેવી રીતે કરી શકે ? પાશ્ચાત્ય આદર્શોનું શિક્ષણ આપીને આપણે આપણા દેશના વિકાસને રોકીએ છીએ અને તેને નેતૃત્વહીન બનાવીએ છીએ. શું એ ઇચ્છવા યોગ્ય છે ?

ભારતમાં સ્ત્રીશિક્ષણ ભારતની સભ્યતા, સંસ્કૃતિ તથા આર્થિક સ્થિતિને અનુકૂળ હોવું જોઈએ, કે જેનાથી સમગ્ર જનતા લાભ ઉઠાવી શકે અને શિક્ષિત મહિલાઓ પોતાને સમાજથી અલગ સમજે નહિ. જે કોઈ કન્યાને એવા પ્રકારનું શિક્ષણ આપવામાં આવે કે જેથી તેના વિચાર, તેની સંસ્કૃતિ અને સમાજના મોટા ભાગ સાથે મેળ ન ખાય, તો તે કદાપિ કલ્યાણકારી થઈ શકે નહિ; પરંતુ ઘરમાં અતડી રહીને સ્વયં દુઃખી થશે અને પોતાના સંબંધીઓને પણ દુઃખી કરશે. તેથી જે શિક્ષણ સુખમાં બાધક હોય તેનાથી લાભ શો ? ભારતીય કન્યાઓને આ પ્રકારનું શિક્ષણ આપવું કે જેથી તેમના આદર્શ, તેમના વિચાર તથા તેમની રહેણી-કરણી

વિદેશી થઇ જાય, એ ભારતવર્ષનાં કુટુંબોમાં ભયંકર અશાંતિનાં ખી વાવવા જેવું છે. ભારતીય ઘરોની આર્થિક સ્થિતિ પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનો ખોળે સહી શકે તેવી નથી. ભારતીય અવિભક્ત કુટુંબ-પદ્ધતિમાં ગમે તેટલા દોષો ભલે ધુસી ગયા હોય; પરંતુ અહીંની આર્થિક દશા જોતાં તેને કારણેજ આજ કેટલાંયે કુટુંબો માત્ર પોતાનું ગુજરાનજ ચલાવી રહ્યાં છે એટલુંજ નહિ પરંતુ પોતાનું સ્વાભિમાન, નૈતિક જીવન અને કૌટુંબિક સુખનું રક્ષણ પણ કરી રહ્યાં છે. આજે પાશ્ચાત્ય સભ્યતાનું અનુકરણ કરનારી અમારી કન્યાઓને એવાં કુટુંબોમાં તેમને આદર્શ બતાવવામાં આવેલી પેલી ‘સ્વતંત્રતા’ નથી મળી શકતી. પરિણામે આપણાં કુટુંબો એવી વહુઓથી સુખી થઇ શકતાં નથી અને એ વહુઓ પણ સુખી થઇ શકતી નથી. આ પ્રકારે પાશ્ચાત્ય સભ્યતામાં રંગાયેલી કન્યાઓને માટે ભારતીય ગૃહ-કાર્ય એ એક ભારે જીલ્મ છે-ઓછામાં ઓછું નીચા દરજ્જાનાં ગણાતાં કાર્યો તો અવશ્ય જીલ્મજ માનવામાં આવે છે.

શિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય કૌટુંબિક સુખશાંતિનો હોવો જોઇએ-કેવળ પુરુષોનું અથવા કેવળ સ્ત્રીઓનુંજ સુખ નહિ, પરંતુ સમસ્ત કુટુંબનું સુખ. પાશ્ચાત્ય સભ્યતા કૌટુંબિક જીવનની ધાતક છે, અને સ્વતંત્રતાને નામે ત્યાં કૌટુંબિક જીવનજ નષ્ટ થઇ જાય છે. પુરુષ અને સ્ત્રી પરસ્પર સ્વતંત્ર જીવનથી, બલકે પરસ્પરાવલંબી છે, તેથી સ્ત્રીસ્વાતંત્ર્ય અથવા પુરુષસ્વાતંત્ર્ય એ એક જૂઠું સિદ્ધાંત છે. તેથી ભારતીય કન્યાઓનું શિક્ષણ કૌટુંબિક જીવનને નષ્ટ કરનાર નહિ હોવું જોઇએ.

કાકા કાલેલકરના શબ્દોમાં કહીએ તો “અંગ્રેજી શિક્ષણથી જીવનમાં સ્વચ્છંદતાનું તત્ત્વ એટલું બધું ધુસી ગયું છે કે સમાજ-માંથી વિવેક અને કળા બન્ને લુપ્ત થઈ ગયાં છે. માનસિક અને નૈતિક દુર્બળતા ઉપર મનુષ્યને જે શરમ આવવી જોઇએ, તે પણ જતી રહી છે, અને જેમ જેમ સ્વચ્છંદતા પ્રબળ થતી જાય છે, તેમ તેમ નૈતિક આદર્શને નીચે ખેંચવા તરફ ભણેલા મનુષ્યોનો ઝોક દેખાઈ આવે છે.”

પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રીને ગમે તેટલી ભલેને સ્વતંત્રતા હોય, અને સમાજમાં કહેવા પૂરતું તેમનું સ્થાન પણ ભલેને ગમે તેટલું ઉંચું હોય પરંતુ ભારતીય સભ્યતામાં જે સ્થાન સ્ત્રીને પ્રાપ્ત છે, તેની તુલનામાં તે કંઈ વિસાતમાં નથી. ભારતમાં સ્ત્રી પૂજનીય માતા છે, આદરપાત્ર બહેન છે. કેટલું પવિત્ર પદ છે ! પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં તેમનું પદ વાસનાપૂર્ણ આંખોવાળી પ્રેમિકાઓથી ઉંચું નથી. ભારતીય સ્ત્રી માતા યા બહેન કહેવરાવવામાં પોતાનું ગૌરવ માને છે અને પ્રેમિકા કહેવરાવવામાં અપમાન માને છે. પરંતુ પાશ્ચાત્ય

સ્ત્રી પોતાની સુદરતાની પ્રશંસા કરવામાં અને પ્રેમિકા કહેવડાવવા-માં જ પોતાનું ગૌરવ માને છે. ભારતના સ્ત્રીત્વનો આદર્શ સીતા આદિ સતીઓનો, પતિવ્રતા ધર્મ, પવિત્રતા ધર્મ, પવિત્રતા છે; પરંતુ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં લગ્ન એ કેવળ સોદો છે—તેમાં પવિત્રતાનો અંશ વ્યાપારિક સોદો જોડાયેલ છે. એટલું જ નહિ, બલકે કેટલાક વિચારકોની દૃષ્ટિમાં તો તે સ્થાયી વેસ્થા-ગમન માત્ર છે.

આ કારણથી આપણે સ્વીકારવું પડશે કે સ્ત્રીશિક્ષણના ભારતીય અને પાશ્ચાત્ય આદર્શોમાં ઘણું અંતર છે. આજકાલ કન્યાઓને ઉચ્ચ શિક્ષણ આપવામાં આવે છે તે પાશ્ચાત્ય આદર્શોને આધારે છે, તેથી તે રાષ્ટ્ર અને દેશને માટે કલ્યાણકારક નથી. કાકા કાલેલકરના શબ્દોમાં કહીએ તો “આપણા પુરાણ સંસ્કારો સાથે મેળ ખેસતો નથી, અને તેથી જૂનું બધું નાબુદ કરીને તેની જગાએ પાશ્ચાત્ય સૃષ્ટિની એક નકલ ઉભી કરી દેવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે. આ શિક્ષણમાં ખેજ પેઢીઓની અંદર સમસ્ત રાષ્ટ્રને સંસ્કૃતિની દૃષ્ટિએ દેવાળિયો અને લિખારી બનાવી દેવાનું સામર્થ્ય રહેલું છે.”

ભારતીય વિચારશીલ સજ્જનો અને નેતાઓએ આ પ્રશ્ન ઉપર ગંભીર વિચાર કરીને સ્ત્રીશિક્ષણના આદર્શમાં ઉચિત પરિવર્તન કરવું—કરાવવું જોઈએ. સ્ત્રીઓ રાષ્ટ્રની માતાઓ અને રક્ષકજી નહિ, બલકે રાષ્ટ્રના આધારરૂપ છે. પુરુષોના કુશિક્ષણથી સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓના કુશિક્ષણ જોડેલો રાષ્ટ્રને નુકસાનનો ભય નથી. અર્થાત્ સ્ત્રીઓ અને કન્યાઓના કુશિક્ષણથી તો દેશનું ભયંકર સત્યાનાશ વળવાનો સંભવ છે.

(‘વિશાલભારત’ ના વ્યેક-૧૯૯૦ ના અંકમાંથી)

૧૦૩-આન્તરિક જ્યોતિ

(લેખિકા:-શ્રી. લિલિ એલ. એલનના લેખનો અનુવાદ)

ન્યારે પ્રાતઃસ્મરણીય પ્રભુ ઇસુ ખ્રિસ્તે પોતાના શિષ્યોને એમ કહ્યું કે “પોતાની જ્યોતિને જનતામાં એવે પ્રકારે જળાવવાને કે જ્યેથી તેના વડે તેઓ તમારાં સત્કાર્યોને જોઈ શકે અને વૈકુંઠમાં રહેનારા તે પરમ પિતાના મહિમાનો પ્રચાર થાય;” ત્યારે તેમનો ઉદ્દેશ્ય કેવળ સત્કાર્યોના પ્રભાવને બતાવવાનોજ નહોતો. ચિરકાળ-સુધી અમારી એ ધારણા હતી કે તેમની ઉક્તિનો આશય કેવળ સત્કાર્યોનો મહિમા બતાવવાનોજ હતો, પરંતુ દીર્ઘકાળની મૌન-સાધના અને ધ્યાનથી પ્રાપ્ત થયેલા કેટલાંયે વર્ષોના પરિષકવ અનુભવથી અમને જણાયું છે કે ઇસુ ખ્રિસ્તે સત્કાર્યોમાં પ્રતિ-ભાસિત થનારા પ્રકાશથી કોઈ બીજા વિલક્ષણ પ્રકાશનો અત્રે સંકેત કરેલો છે. પાશ્ચાત્ય અને પ્રાચ્ય બન્ને દેશોના ધર્મગ્રંથોમાં જ્યોતિનું વર્ણન આવે છે. ઉદાહરણ માટે નીચેનાં વાક્યો પૂરતાં છે:—

મૃત્યુલોકમાં આવનાર પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રકાશિત કરતી તે જ્યોતિ છે. એ આંતરિક જ્યોતિ ઇશ્વરના મુખની જ્યોતિ છે, વગેરે. અમને અમારા પોતાના આંતરિક અનુભવથી જ્યારે એ જ્યોતિની વાસ્તવિક સત્તાનું જ્ઞાન થયું ત્યારથી અમારા ધ્યાનમાં એ વાત આવી ગઈ છે કે જે ‘સત્કાર્યો’નો ઇસુ ખ્રિસ્તના ઉપરોક્ત વચનમાં ઉલ્લેખ છે તેઓ તે જ્યોતિનાં સ્વરૂપ નથી, પ્રતિબિંબમાત્ર છે. જીવનો પરમાત્માની સાથે નિકટ સંબંધ થઈ ગયા પછી અંતરમાં એક પ્રકારની જ્યોતિ જળાવવા લાગે છે અને ત્યારે તેના અને ઇશ્વરના મુખારવિંદની વચ્ચે કંઈ ખાસ ફરક રહેતો નથી. જ્યારે આપણું અંતઃકરણ પાપ-રહિત થઈ જાય છે અને આપણે પવિત્રતા અને શાંતિના માર્ગે ચઢીને તે પરમ પિતાની સમીપ પહોંચી જઈએ છીએ તે સમયે આપણને એ જ્યોતિનું સમ્યક્ દર્શન થાય છે, તે સમયે આપણને તેના વિસ્તારનો અનુભવ થાય છે અને આપણને એ પણ સમજાય છે કે બીજાઓને પણ તેવી સત્તાનું જ્ઞાન છે. એ જ્યોતિ વાસ્તવમાં મસ્તિષ્કની અંદર પ્રદીપ્ત રહે છે, અને અહોરાત્ર પ્રત્યેક અવયવમાં તે ઝગમગી ઉઠે છે.

ઇસુ ખ્રિસ્તે આ અંતઃજ્યોતિનો વિલક્ષણ નેત્રના નામથી નિર્દેશ કરેલો છે. તેમણે એક જગાએ કહ્યું છે કે, તમારી અંદર ઝગમગતી જ્યોતિ જો ક્યાંક અધિકારથી આવૃત્ત થઈ જાય તો કહો કે તે અધિકાર કેટલો મહાન હશે? શું આપણે જાણતા નથી કે આપણા પાપાચરણથી ઇન્દ્રિય-સ્રોત્રપતા, દુષ્ટ સંકલ્પ, ઇશ્વરના અનુગ્રહને પ્રાપ્ત કરાવનારાં સાધનોની અવગણના તથા ધ્યાન અને પ્રાર્થનાની આવશ્યકતાને ભૂલી જવાને કારણે આપણે એ પ્રકાશને

પ્રજ્ઞાવી રહ્યા નથી ? આપણે જાણીએ છીએ કે આપણી ક્રિયાઓ, સંકલ્પો અને ઇચ્છાઓથી એ પ્રકાશ શાંત થઈ જાય છે. વધારે તો શું પણ જે દર્પણમાં આપણા મુખનું પ્રતિબિંબ જોઈશું તો આપણને તે અંધકાર સ્પષ્ટ દેખાઈ આવશે; જે કે બીજા લોકો એ અંધકારને જોઈ શકતા નથી. વાસ્તવમાં એ અંધકાર કેટલો મહાન છે ! જ્યાંસુધી તે જ્યોતિ પુનઃ પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યાંસુધી આત્મામાં કેટલી વેદના અને તરફગાટ રહ્યા કરે છે ? એ આંતરિક જ્યોતિ કે જેના સંબંધમાં યોગીઓએ તથા પુરાણ (કેવેકર) સંપ્રદાયના અનુયાયીઓએ ખૂબખૂબ લખ્યું છે, તે કેવળ આંતરિક અનુભવ કરતાં કેટલીયે ઉંચી વસ્તુ છે. આ પંક્તિઓની લેખિકાને સતતપણે કેટલાંયે વર્ષોથી બરાબર ખબર છે કે જ્યાં સુધી આત્મા પોતાના અનુભવોથી આશંકિતપણાનો પાઠ ભણી લેતો નથી અને એ જ્યોતિને અંદર અને બહાર નિરંતર જગત રાખવા-એ પવિત્ર દીપકને નિરંતર અખંડરૂપે પ્રદીપ્ત રાખવા-નો ઉપાય જાણી લેતો નથી કે જેનાથી તે સમસ્ત વિશ્વને પ્રકાશિત કરીને તે પરમ પિતાના મહિમાને વધારે ત્યાં સુધી એ પ્રકાશ કેટલીયે વાર પ્રજ્ઞાઈ જાય છે.

એ જ્યોતિ આધ્યાત્મિક નથી, પરંતુ એક ભૌતિક જ્યોતિજ છે, કે જે એવાં સૂક્ષ્મ તત્ત્વોની બનેલી છે કે તેને કોઈ અડકી શકતું નથી અને મનના સિવાય બીજું કોઈ તેનો નાશ પણ કરી શકતું નથી. તે એટલી સૂક્ષ્મ છે કે તે સ્થૂળ પદાર્થોની અંદર પ્રવેશ કરી શકે છે, માંસ અને હાડકાંના આવરણને ભેદીને ચહેરા અને કપાળની અંદરથી દેખા દઈ શકે છે અને જ્યારે તે આત્માના સ્નેહની શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને તેજીથી ચમકવા લાગે છે તે સમયે તે ચારે દિશાઓમાં ફેલાઈ જાય છે અને અમાવાસ્યની રાત્રિના અંધકારને પણ તોડી ફાડી શકે છે. તે પ્રકાશ એ મનુષ્યના વ્યક્તિત્વથી પ્રસ્ફુટિત થાય છે કે જેનો તેના ઉપર અધિકાર થઈ ચૂક્યો છે. જે લોકો અંધકારમાં છે અને જેમના ઉપર મૃત્યુની છાયા પડી છે તેમને પ્રકાશનું દાન દેવાનો આધુનિક જગતના સામાન્ય ધર્મોપદેશકો જે અર્થ સમજે છે તેના કરતાં તેના વાસ્તવિક અર્થ તો કેટલોયે વધારે વ્યાપક છે.

આ પંક્તિઓની લેખિકા બરાબર જાણે છે કે મનુષ્યે પોતાના આત્માને વખતોવખત આ પ્રશ્ન પૂછતા રહેવું જોઈએ કે જે તેને માટે અત્યંત લાભદાયક છે:-

“શું એ જ્યોતિ તમારી અંદર સ્પષ્ટ સ્વરૂપે પ્રગટેલી છે અને સંસારમાં તેનાં ફિરણોનો પ્રસાર કરી રહી છે ?”

(સંવત ૧૯૮૯ ના “કલ્યાણ”ના ઈશ્વરાંકમાંથી).

૧૦૪-પાર્થિવવાદની મયંકરતા

(લેખક:-શ્રી. ચૌધરી રઘુનંદન પ્રસાદ સિંહના લેખનો અનુવાદ)
નાસ્તિકવાદ અને અજ્ઞાતવાદ

પ્રાચીન કાળમાં ભારતવર્ષમાં નાસ્તિકવાદ કેવળ અસુરોમાંજ વ્યાપેલો હતો, આર્યલોકો તેનાથી મુક્ત હતા. આર્યોક નાસ્તિકવાદના આચાર્ય મનાય છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં એજ નાસ્તિકવાદે (એથેઇઝમ) આધુનિક અજ્ઞાતવાદ (એગ્નોસ્ટીસીઝમ)નું રૂપ ધારણ કર્યું છે. એ મતાનુસાર 'ધર્મવર છેજ નહિ' એમ નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાતું નથી; બલકે એમ કહી શકાય છે કે ધર્મવરના અસ્તિત્વ સંબંધી જ્ઞાન અને પ્રમાણ મળી શકતાં નથી. કહેવાનું તાત્પર્ય એ છે કે, શોધખોળ દ્વારા જો ધર્મવરના અસ્તિત્વનાં પૂરતાં પ્રમાણ મળી જાય તો અજ્ઞાતવાદીઓ (એગ્નોસ્ટીસીસ્ટસ) તેમાં વિશ્વાસ રાખશે.

હિપ્નોટિઝમ

આ અજ્ઞાતવાદના મુખ્ય પ્રચારકોમાં પહેલાં લંડનમાં ચાર્લ્સ બ્રેડલો અને શ્રીમતી એની બિસેટ હતાં. શ્રીમાન ચાર્લ્સ બ્રેડલો એક પત્રના સંપાદક અને સંચાલક હતા. એક વાર તેઓ લંડનથી ક્યાંક બહાર કોઇ કાર્યવશાત્ ગયા હતા. ત્યાં તેમની સ્ત્રીને 'હિપ્નોટાઇઝડ' કરવામાં આવી અને તેને પૂછવામાં આવ્યું કે લંડનમાં જે પત્ર છપાઇ રહ્યું છે તથા જેનાં પ્રૂફ તરતમાં આવવાનાં છે, તે કેવું છપાયલું છે? તેમણે બતાવ્યું કે પત્રના અમુક અમુક પૃષ્ઠની અમુક અમુક લીટીઓમાં અમુક અમુક અક્ષર ઉલટા છપાયેલા છે. બ્યારે ટપાલમાં પ્રૂફ આવ્યાં ત્યારે જોવામાં આવ્યું કે ઉપરોક્ત વાતચીત અક્ષરશઃ સાચી હતી. આ જોઇને શ્રીમતી એની બિસેટે શ્રી. ચાર્લ્સ બ્રેડલોને કહ્યું કે 'હવે આપ-આપના પાર્થિવ અજ્ઞાતવાદના સિદ્ધાંતનો પરિત્યાગ કરો; કેમકે હવે એ સિદ્ધ થઇ ગયું છે કે મનની ગતિ કેવળ શરીરની ચેતન દ્વારા ઉપરજ નિર્ભર નથી રહેતી, બલકે શરીરની બેલાન (હિપ્નોટાઇઝડ) દશામાં—શિથિલતામાં પણ તે દૂર દેશ સુધી ચાલી જાય છે. શ્રીમાન બ્રેડલોએ જવાબ આપ્યો કે વૃદ્ધાવસ્થાને કારણે હવે હું વર્તમાન સિદ્ધાંતનો ત્યાગ કરી બીજા સિદ્ધાંતનું અન્વેષણ કરવાને અસમર્થ છું, પરંતુ શ્રીમતી એની બિસેટે તેજ દિવસથી પાર્થિવવાદનો ત્યાગ કર્યો.

પાર્થિવવાદનો મુખ્ય સિદ્ધાંત એ છે કે ચેતનતા એ શરીરનાં પરમાણુઓના ખાસ સંગઠનનું પરિણામ છે. જો આ સિદ્ધાંતને સાચો માનવામાં આવે તો શરીરની શિથિલતાથી ચેતનમાં પણ શિથિલતા આવી જવી જોઇએ, પરંતુ હિપ્નોટિઝમમાં શરીરની શિથિલતાને કારણે પાત્ર બેહોશ થઇ જવા છતાં પણ ચિત્તની ગતિ અધિક વેગ-

વતી અને તીક્ષ્ણ થઇ જાય છે. અને ચેતના દૂરદૂરના સ્થાનની વસ્તુનું યથાયોગ્ય વર્ણન કરી શકે છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે ચેતના શરીરથી સ્વતંત્ર અને ઉત્કૃષ્ટ છે.

શ્રીમાન જગદીશચંદ્ર બોઝની શોધખોળનું મૂળતત્ત્વ પ્રકૃતિમાં પાર્યક્ય છે. વૃક્ષની આકૃતિ પશુની આકૃતિથી ભિન્ન પ્રકારની હોય છે; એજ પ્રમાણે મનુષ્યની આકૃતિ પણ પશુની આકૃતિથી ભિન્ન હોય છે. જો ચેતનને બાહ્ય પ્રકૃતિનું પરિણામ માનવામાં આવે તો ભિન્ન ભિન્ન પ્રકારની આકૃતિઓની બાહ્ય પ્રકૃતિ ભિન્ન ભિન્ન હોવાની સાથે તેમનામાંની ચેતનાના સ્વભાવમાં પણ વિભિન્નતા હોવી જોઈએ. પરંતુ વસ્તુતઃ વિભિન્ન ચેતનની બાહ્ય પ્રકૃતિનું સ્વરૂપ ભિન્ન ભિન્ન હોવા છતાં પણ તેમના અભ્યંતરમાં એકજ મૂળતત્ત્વ સિદ્ધ થાય છે. આ સિદ્ધાંત શ્રી. જગદીશચંદ્ર બોઝે પોતાના વૈજ્ઞાનિક પ્રયોગો દ્વારા નક્કી કર્યો છે. તેમના યંત્રથી મનુષ્ય અથવા ઉદ્ભિજનમાં પ્રતિઘાત (ઇમ્પેક્ટ) કરવાથી તેનું પ્રતિક્ષણ (રિસ્પોન્સ) એ યંત્ર દ્વારા જે લેખના આકાર (કર્વેઝ) માં પ્રકટ થાય છે, તે બન્નેમાં એકજ પ્રકારના રહે છે, ભિન્ન પ્રકારના નહિ. આથી સિદ્ધ થાય છે કે એકબ્યાપક ચેતન સર્વ પ્રકારની પ્રકૃતિમાં વર્તમાન છે અને તે પ્રકૃતિથી સ્વતંત્ર છે.

એંજીનિયરોનો અનુભવ છે કે કોઇ કોઈ વાર એંજીનમાં કોઇ પ્રકારનો દોષ ન હોવા છતાં પણ તે ચાલતું અટકી જાય છે, પરંતુ તે અટકવું તેને આરામ આપવાથી આપોઆપ દૂર થઇ જાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે લોહમાં પણ ચેતન છે, અને તેને થાક પણ લાગે છે. બીજી વાત એ છે કે એંજીનમાં વધારે ગરબડ થતાં જો તેને ગંગા-જળથી ધોવામાં આવે છે અને તેના બોઈલરમાં ગંગાજળ ભરવામાં આવે છે તો તે એટલાથીજ ઠીક થઇ જાય છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે લોહમાં કેવળ ચૈતન્ય જ નહિ પરંતુ ગંગાજળની પવિત્રતાનો પ્રભાવ પણ તેના ઉપર પડે છે.

મારો પોતાનો અનુભવ છે કે જે વૃક્ષનાં ફળોમાં કીડા પડી જાય છે તેની ડાળી ગંગાજીમાં નાખવાથી તેમાં જંતુઓ પડતાં નથી.

પરલોકગત આત્મા

પાશ્ચાત્ય દેશના મોટા મોટા વિદ્વાન સર વિલિયમ કુક, સર ઓલિવર લોન્ડ, સ્વર્ગસ્થ સર કોઆયનન, ‘રિવ્યૂ ઓફ રિવ્યૂ’ તથા ‘બાર્ડરેન્ડ’ ના સુપ્રસિદ્ધ સંપાદક મિરટલ સ્ટેડ વગેરે જેવાઓને પ્રત્યક્ષ પ્રમાણો દ્વારા જણાયું છે કે મૃત્યુ પછી પણ જીવાત્મા રહે છે, તથા તે આ લોકના જીવોની સાથે વાતચીત કરે છે અને સંદેશા મોકલે છે. વળી તેઓ એવી એવી ઘટનાઓનું વર્ણન કરે છે કે જેની લોકોને બિલકુલ ખબર હોતી નથી. પરંતુ શોધખોળ કરતાં સર્વથા સસ સિદ્ધ થાય છે. આથી પણ પાર્થિવવાદનું ખંડન થાય છે.

પ્રાદેસર માયર પોતાના જુદા અર્થ-‘હુમન પર્સનાલીટી’માં-
જે જે ભાગમાં પ્રસિદ્ધ થયો છે-અનેક વધ્યાસપાત્ર પ્રમાણો આપે
છે. તેનાથી સિદ્ધ થાય છે કે મૃત્યુ પછી જીવાત્મા હયાત રહે છે તથા
તે આ લોકના જીવો સાથે વાતચીત કરી શકે છે. લંડનની આર્તિક
સંશોધન સમિતિ(શ્રીઝીકલ રિસર્ચ સોસાયટી) એ પણ ઉપરોક્ત
સિદ્ધાંતની પુષ્ટિમાં પ્રમાણો સંગ્રહિત કરીને તેનો અહેવાલ પ્રસિદ્ધ કર્યો
છે. આ સમિતિના સભ્યો ઘણાખરા સુપ્રસિદ્ધ વિદ્વાનો અને આચાર્યો છે.

પૂર્વજન્મની સ્મૃતિ

જુદા જુદા દેશનાં બાળકોમાં પૂર્વજન્મની સ્મૃતિનાં અનેક
ઉદાહરણ પ્રાપ્ત થયાં છે, અને તે તપાસ કરતાં સલ સિદ્ધ થયાં છે.
અનેક બાળકો તદ્દન આત્માવસ્થામાં ગાયનવિદ્યા અથવા ગણિતમાં
આશ્ચર્યજનક બાહોશી દર્શાવે છે; એમ હોવું એ પૂર્વજન્મની માન્ય-
તાને સિદ્ધ કરે છે.

સંકલ્પ આકારનું કારણ હોય છે. પ્રાણી-વિજ્ઞાને એક અલંત
ક્ષુદ્ર કીડાનો પત્તો મેળવ્યો છે, તેને ‘એમોએબા’ કહે છે. કીડાના
વર્ગમાં તેને આદિજંતુ કહી શકાય. તેને એકજ અવયવ હોય છે
કે જેના દ્વારા તે ભોજન કરે છે, હરેહરે છે તથા મળત્યાગ આદિ
સઘળાં કામ કરે છે. જ્યારે તે ચાલવા ઇચ્છે છે ત્યારે તે અવયવને
બહાર કાઢે છે અને તેને પગ બનાવીને ચાલવા લાગે છે. વળી
આરામ લેતી વખતે તેને અંદર સમેટી લે છે. જ્યારે તે ભોજન કરવા
ઇચ્છે છે, ત્યારે તેજ અવયવને બહાર કાઢીને મુખ બનાવી ભોજન
કરવા લાગે છે. અને મળત્યાગ કરતી વખતે એજ અવયવને બહાર
કાઢી મુદા બનાવી મળત્યાગ કરે છે. અનેક વાર ભિન્નભિન્ન પ્રકાર-
ની ક્રિયાઓ કરતી વખતે એજ એક અવયવ પાંચ પ્રકારની આકૃતિ
ધારણ કરે છે. આથી પણ પાર્થિવવાદનું ખંડન થાય છે. કેમકે
એના દ્વારા સિદ્ધ થાય છે કે પ્રકૃતિ ઇચ્છા(ચેતન)ને અધીન છે,
નહિ કે ચેતન પ્રકૃતિને અધીન છે.

સાર્વભૌમ સુવ્યવસ્થા

વિશ્વનાં સઘળાં કાર્યો નિયમો દ્વારા સુવ્યવસ્થિત દેખાઈ આવે
છે. ઋતુઓ પોતાના સમય ઉપર આવે છે, ગ્રહો હમેશાં પોતાની
કક્ષામાંજ ભ્રમણ કરે છે; ઇત્યાદિ ઘટનાઓ સંચાલક અને સંકલ્પ-
કર્તા વિના કેવી રીતે સંભવી શકે? આનું એક ખીજું ઉત્તમ પ્રમાણ
બરફના સ્ફટિક (ક્રીસ્ટલ)નું છે. તે જે ભૂમિતિના મોટા મોટા આકારો
જેવા ઉત્તમોત્તમ આકાર રૂપે બની રહે છે, કે જેમની રેખાઓ
વગેરે એવી નિયમિતરૂપે દોરાયલી હોય છે, તથા તે એવી સૂક્ષ્મ
અને જુદા હોય છે કે તે કંપાસ વિના બનવી અશક્યવત્ જણાય
છે. આથી પણ ઈશ્વરની સત્તા સિદ્ધ થાય છે.

બૌદ્ધ અને જૈન સંપ્રદાય

બુદ્ધ પોતાના જીવનમાં ક્યાંય પણ ‘ઇશ્વર નથી’ એમ કહ્યું નથી. બૌદ્ધ ધર્મમાં ‘ઇશ્વરનું’ નામ ‘અવિલોકિતેશ્વર’ છે. બુદ્ધના સમયમાં કર્મ ઉપર વિશેષ ભાર મૂકવામાં આવતો. તેથી તેમણે એવો ઉપદેશ આપ્યો હતો કે વર્તમાન જીવન ભૂતકાળનાં કર્મોનું ફળ છે અને વર્તમાન કાળનાં કર્મોનું પરિણામ ભવિષ્યમાં મળશે. બુદ્ધના આ સિદ્ધાંતની સત્યતામાં કોઇને સંદેહ પણ થઇ શકે તેમ નથી.

જૈન ધર્મ પણ અતિમ કારણસ્વરૂપ એક પદાર્થને માને છે અને એજ વેદાન્તશાસ્ત્રનું બ્રહ્મ છે.

પ્રાચીન નિરીશ્વરવાદ

પ્રાચીન નિરીશ્વરવાદનું મૂળ કારણ ઉપનિષદોમાં મળે છે. અસુર વિરોધન બ્રહ્માજી પાસે તત્ત્વજ્ઞાનનું શિક્ષણ લેવા ગય છે. પરંતુ તે તેમના ઉપદેશને ઉલટોળ સમજે છે અને દેહનેજ આત્મા માની લે છે. (આ વિષયનું વિસ્તૃત વિવેચન ‘કલ્યાણ’ના પાછલા અંકોમાં સ્વામીજી શ્રી ભોલેબાબાજીના લેખોમાં મળી આવશે.) પછી વિરોધનની એજ ભાવના અસુરોના તત્ત્વજ્ઞાનનો મૂળ આધાર બની ગઇ. એજ કારણે અસુર લોકો યજ્ઞનો વિરોધ કરતા હતા અને પરિણામે દેવાસુર સંગ્રામ થતા હતા, અને અસુરો અસત્ય માર્ગનું અવલંબન કરવાથી હમેશાં હાર પામતા હતા.

એજ નિરીશ્વરવાદનો સિદ્ધાન્ત એસિરિયા (અસુરોનો દેશ), બેબિલોન, ઇજિપ્ત આદિ દેશોમાં પ્રચલિત હતો કે જેના દ્વારા એ દેશો ભૌતિક ઉન્નતિમાં એટલા બધા આગળ વધી ગયા હતા કે પાશ્ચાત્ય દેશની એ સભ્યતામાં દોષ હજી સુધી એ અવસ્થાએ પહોંચી શક્યું નથી. દેહાત્મવાદના સિદ્ધાંતને લીધેજ એ લોકોમાં મડદાંને દાટવાની પ્રથા હતી. ઇજિપ્ત (મિસર) દેશવાળાઓ તો મડદાંને ઘણાજ સુંદર મકાનમાં રાખીને બંધ કરતા હતા તથા તેમની પાસે ભાત-ભાતનાં બહુમૂલ્ય આભૂષણ, વસ્ત્ર, અન્ન-પાન આદિ ભોગની અનેક સામગ્રીઓ રાખતા હતા. પુરાતત્ત્વવેત્તાઓએ મૃતકોની ઓરડીઓને ખોલીને એવી શોધ કરી છે કે એ લોકો ઘણાજ સમૃદ્ધિશાળી તથા કલા-કૌશલ્યમાં અતિ પ્રવીણ હતા. પરંતુ પ્રકૃતિ નશ્વર છે, સંસાર વિનાશી છે, એમાં કંઈ પણ સ્થાયી રહેતું નથી. આથીજ એ દેશો ભૌતિક ઉન્નતિના ઉચ્ચતમ શિખરે ચઢીને આજે પૂર્ણરૂપે નાબુદ થઇ ગયા છે. તેમની સભ્યતાનું અત્યારે જગતમાં નામનિશાન પણ રહ્યું નથી. કારણ સ્પષ્ટ છે. એ લોકોએ કેવળ બાહ્ય પ્રકૃતિનેજ ‘યત્પરો નાસ્તિ’ અર્થાત્ એના સિવાય બીજું કંઈ નથી, એમ માન્યું અને આત્મા-પરમાત્માના અસ્તિત્વને પણ માન્યું નહિ. એથીજ તેમનાં જીવનનું એકમાત્ર લક્ષ્ય ભૌતિક ઉન્નતિજ રહ્યું. તેથી તેમની સભ્યતા આ પાર્થિવવાદ ઉપર અવલંબેલી હોવાથી પૂર્ણરૂપે

વિનંદ્ય થઈ અને ભારતની આર્થિક સમ્મતતા પરમાત્મતત્ત્વ ઉપર અવલંબેલી હોવાથી કરોડો વર્ષોથી એકધારી ચાલી આવે છે.

તેથી આપણે પાશ્ચાત્ય દેશોની પાર્થિવ સમ્મતતાના ક્ષણિક ભપકામાં ભૂલા પડીને કદી પણ આપણી સમ્મતતા તથા તેના અંતિમ લક્ષ્ય ઈશ્વરને તજવો જોઈએ નહિ; નહિ તો આપણી સમ્મતતાનો નાશ થતાંજ મિસર આદિ દેશોની પેઠે આપણો પણ સર્વનાશ થઈ જશે, એમાં સંદેહ પણ સંદેહ નથી. વર્તમાન કાળમાં આધુનિક પાશ્ચાત્ય પાર્થિવ સમ્મતતાના નાશનાં લક્ષણ દેખાઈ આવે છે અને દીર્ઘદર્શી પુરુષો પોતાના ગ્રંથો અને લેખો દ્વારા જગતને તેની ચેતવણી આપી રહ્યા છે. ભારતવર્ષના નિવાસીઓએ પાશ્ચાત્ય દેશોના નાસ્તિકવાદનું ખંડન કરીને તથા નાસ્તિકતાનો પ્રચાર કરીને આપણું અને તેમનું કલ્યાણ કરવું જોઈએ. અને પોતાની જાતે આ સર્વનાશી નાસ્તિકવાદમાં પડીને નાબુદ થવાની મૂર્ખતા કદાપિ કરવી જોઈએ નહિ.

નાસ્તિકવાદ સમાજનો નાશ કરનાર છે.

નાસ્તિકવાદ સમાજનો નાશ કરનાર છે; કેમકે નાસ્તિકવાદી આવી પડતાં દુઃખો સહન કરી શકતો નથી, કેવળ વર્તમાન જીવનજ તેનું સર્વસ્વ હોય છે. તેઓ મરણપર્યંત જીવનમાં વિશ્વાસ રાખતા નથી. ખીજી વાત એ છે કે નાસ્તિક તાત્કાલિક પરિણામનેજ મુખ્ય માને છે, તેના અદૃશ્ય ભવિષ્ય ઉપર વિશ્વાસ રાખતો નથી. આનું પરિણામ એ આવે છે કે જ્યારે પણ કોઈ અસહ્ય દુઃખ આવી પડે છે, ત્યારે તેઓ તે સહન નહિ કરતાં તેના નિવારણને માટે આત્મઘાત કરી બેસે છે. કેમકે તેમને શ્રદ્ધા હોય છે કે શરીરના નાશની સાથે જીવનનો અંત આવી જાય છે અને પછી આત્મા જેવી કોઈ ચીજ રહેતી નથી. આથીજ તેઓ આત્મહત્યા કરીને દુઃખથી મુક્ત મેળવવા ઇચ્છે છે. તેઓ એ વાત નથી સમજતા કે શરીરનો નાશ થવા છતાંયે જીવાત્મા રહે છે. દુઃખની વાત છે કે અમેરિકા આદિ ઉત્તર કહેવાતા દેશોના આ પ્રકારના આત્મઘાતોની સંખ્યા ઘણી ભયંકર રીતે વધી રહી છે. નાસ્તિકતાનાં ઝેરી પરિણામોનું આ એક પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણ છે. નાસ્તિકવાદના પ્રચારનું એક ભયંકર પરિણામ એ આવે છે કે મનુષ્ય કોઈના પણ જીવનની પરવા કરતો નથી તથા કોઈની હત્યા કરવામાં સહેજ પણ સંકોચ કરતો નથી. આજકાલનાં રાજનૈતિક તથા અન્ય પ્રકારનાં ખૂનો એનાંજ પરિણામ છે. યુરોપનું મહાધુક્ક આવાજ પ્રકારના એક ખૂનને કારણે થયું હતું. ખૂનજ શમાટે, હાલમાં વધતી જતી ચોરી-લૂંટ પણ એજ નાસ્તિકતાનું પરિણામ છે કે જેમાં શિક્ષિત ગણુતા લોકો પણ મુખ્યરૂપે ભાગ લેતા જાય છે. નાસ્તિકતાના પ્રચારનું આ પ્રારંભિક દુષ્પરિણામ છે—આગળ ભવિષ્યમાં શું થાય છે તે જુઓ.

કલ્પિત આસ્તિકતા

આ સંસાર પરમાત્માનું વ્યક્ત શરીર છે, એટલે ઈશ્વર પ્રત્યે આગળ વધવાનું પહેલું પગથિયું પણ એજ છે. આથી જે મનુષ્ય ઈશ્વરના શરીરમાંથી જન્મેલાં જગતનાં પ્રાણીઓનો આદર કરતો નથી, બલકે તેમની ઉપેક્ષા કરે છે, તેમના પ્રત્યે દ્વેષ કરે છે અને તેમનું કલ્યાણ નહિ કરતાં હમેશાં તેમને નુકસાનજ કરે છે, તે ઈશ્વરમાં વિશ્વાસ રાખવા છતાં પણ યથાર્થ સ્વરૂપમાં આસ્તિક કહેવાતો નથી અને તે જીવનમાં યથાર્થ આત્મિક ઉન્નતિ કરી શકતો નથી. ઈશ્વરની સાચી પૂજા સંસારના પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવામાં અને તેમને મદદ કરવામાં રહેલી છે. આજકાલ આસ્તિક લોકો પ્રત્યે આજ કારણે તિરસ્કાર બતાવવામાં આવે છે કે તેઓ હમેશાં પોતાના સ્વાર્થસાધનમાંજ પ્રવૃત્ત રહે છે, તથા તેને માટે બીજાઓનું નુકસાન કરવામાં જરા પણ અચકાતા નથી. પરાપકારમાં પ્રવૃત્ત રહેવું એ તો તેમને માટે દૂરની વાત હોય છે. એવા પુરુષો વચનથી આસ્તિક હોવા છતાંયે કાર્યરૂપે નાસ્તિક હોય છે.

યથાર્થ આસ્તિકતા

યથાર્થ આસ્તિક એજ છે કે જે સંસારના પ્રાણીમાત્રને ભગવાનનું સ્વરૂપ સમજે છે, તથા તેમની સેવાને શ્રીભગવાનની મુખ્ય સેવા અને પૂજા માનીને દુઃખી અને ગરીબ પ્રાણીઓને મદદ કરવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, તથા દેશ અને સમાજનું યથાર્થ કલ્યાણ સાધવામાં સદા તત્પર રહે છે. એવા સજ્જન સાધક પ્રત્યે શ્રી પરમાત્માની કૃપા થાય છે અને તેઓ ભક્તની શ્રેણીમાં ગણાઈ શકે છે. માનવ-જીવનનો એજ પરમ લાભ છે.

જો નાસ્તિક પણ સદા-સર્વદા લોકોપકારનાં કાર્યમાં નિઃસ્વાર્થ-ભાવે પ્રવૃત્ત રહે, તો તેને પણ આસ્તિક માનવો જોઈએ. પરંતુ એમાં આપત્તિ એ હોય છે કે એવા પુરુષો સમય જતાં સ્વાર્થ-પરાયણ થઈ જાય છે, ત્યારે તેમની ખુદી ભ્રષ્ટ થઈ જાય છે અને તેથી કરીને તેઓ નુકસાનકારક કાર્યનેજ ઉત્તમ માનીને કરવા લાગે છે અને પોતાને તથા બીજાઓને નુકસાન પહોંચાડે છે.

ધર્મ અને નીતિનો પાયો પરમાત્મા અને તેમના ઈશ્વરી નિયમો છે, જેનાથી આ સંસાર ચાલી રહ્યો છે. જે એને માનતા નથી તેઓ ગમે તેટલા પ્રયત્ન કરશે, તોપણ સમય જતાં તેમનાથી ભૂલ થઈ જશે અને સ્વાર્થવશ થઈને તેઓ ધર્મ અને નીતિનું ઉલ્લંઘન કરશે. તેથી આસ્તિકતા અર્થાત્ ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ તથા ઈશ્વરીય નિયમોમાં વિશ્વાસ રાખવો અને તેને અનુકૂળ આચરણ કરવું એ સર્વ પ્રકારની વાસ્તવિક ઉન્નતિનું મૂળ કારણ છે. (‘કલ્યાણ’ના સં. ૧૯૮૯ના ઇશ્વરાંકમાંથી)

૧૦૫-પ્રાચીન ધર્મ અને આધુનિક મન

(લેખક:-શ્રી. સાધુ ટી. એલ. વસવાણીના લેખનો અનુવાદ)

ઇતિહાસની વ્યાખ્યા કરતાં એક કવિ કહે છે કે રાષ્ટ્ર કેવળ પોતાના આત્મા દ્વારાજ સ્વતંત્ર અને મહાન થઇ શકે છે. એક રાષ્ટ્રના હૃદયમાં જેવા વિચારો ઉડે છે તેવોજ તે બને છે; અને એક વાર ન્યારે અંતરાત્મામાં સ્વતંત્રતાનું સામ્રાજ્ય નિર્માણ થઈ જાય છે, તો પછી સમાજ અને રાજ્યના બાહ્ય ક્ષેત્રમાં તેની વૃદ્ધિને કોઇ રોકી શકતું નથી. વસ્તુતઃ સ્વતંત્રતા એટલે ધર્મની પ્રાપ્તિ. અને રાષ્ટ્ર જેટલું ધર્મથી ભ્રષ્ટ થાય છે, તેટલુંજ તેનું અધઃપતન થાય છે. ન્યારે યૂનાન દેશ, જીવનના આદર્શ સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ દૃશ્ય જગતમાં થવો જોઇએ એવી શ્રદ્ધા સેવતો હતો, ત્યારે તે મહાન રાષ્ટ્ર હતો. એથેન્સ દેશ એથેના દેવીની પ્રતિમૂર્તિમાં અવસ્થિત હતો; ચમત્કારો દ્વારા જનસમુદાયમાં શક્તિ અને સહાયતાના એક અદૃશ્ય સ્ત્રોતમાં તેને વિશ્વાસ હતો, અને ત્યાં હેલાસની ક્રીડાઓને પણ દેવતાઓની પૂજનું રૂપ અપાયું હતું. મારો વિશ્વાસ છે કે ઓલિમ્પિયન ધર્મમાં અનેક પ્રકારની અધઃપતનને બિશ્રણ થઇ ગયું હતું; પરંતુ તેનામાં તે શક્તિ પ્રત્યે જીવંત શ્રદ્ધા હતી કે જેની સત્તા સદાચારની—‘સત્યં શિવં સુંદરમ્’ની-સૃષ્ટિ કરતી હતી. પાછળથી એક સમય એવો આવ્યો કે ન્યારે ધર્મ નષ્ટ થઈ ગયો, અને ક્રાંસિસ ગાલ્ટનના કથનાનુસાર સામાજિક સદાચારનો નાશ થવા લાગ્યો; ત્યારે નવી જાતિઓ યૂનાનમાં પ્રવેશ કરવા લાગી અને યૂનાનને બૌદ્ધિક શક્તિથી સંપન્ન હોવા છતાં આત્મદુર્બળતાને કારણે રોમને અધીન થવું પડ્યું. રોમનું પણ એક દિવસ પતન થયું. ઈ. સ. ૧૮૦માં માર્કસ ઔરેલિયસ મરી ગયો, ત્યારપછી ઈ. સ. ૩૩૦ સુધી રોમના અધઃપતનનો ઢાળ છે. આ સમયમાં રોમમાં ધર્મ-ભાવનાનો અભાવ દેખાઈ આવે છે. પુરાવૃત્ત(એનાસ્)નો રચનાર ટેસિયસ બૌદ્ધિક શક્તિમાં મહાન હોવા છતાં આત્મિક દૃષ્ટિએ તેવો નહોતો. જીવેનલ એક ચતુર પ્રેક્ષક હતો. તેણે પોતાના ગીત-કાવ્યમાં ભૂતકાળ ઉપર શોક પ્રગટ કર્યો છે, પરંતુ તેની રચનામાં ધર્મના આદેશનું નામ પણ જણાતું નથી. કેવી આશ્ચર્યજનક વાત કે રોમનું અધઃપતન થતાં થતાંમાં હૂણોએ યુરોપને ઘેરી લીધો. ધર્મનો નાશ થતાંજ સામાજિક આચારમાં ઓછપ આવી જાય છે અને પરિણામે રાષ્ટ્રનું અધઃપતન થાય છે. વ્યક્તિની પેઠે રાષ્ટ્રોને માટે પણ એ વાત સાચી છે કે તેઓ કેવળ રોટી ઉપર જીવન ધારણ કરી શકતાં નથી. ભારતવર્ષની કેવી અવસ્થા છે ? આજે

ધર્મ-સૂચને રાહુ ગ્રસી રહ્યો છે. કેટલા મનુષ્યો ધરમાં યા મંદિરમાં ઈશ્વરની પૂજા કરે છે ? કેટલા મનુષ્યો ધર્મગ્રંથોનું અધ્યયન કરે છે ? કેટલા મનુષ્ય એવા છે કે જેઓ પોતાનાં ધરોનાં દેવસ્થાનના રૂપમાં એક અલગ ઓરડો રાખે છે ? આપણાં મંદિરોની શી દશા છે ? જે કોઈ ધર્માધિષ્ઠતા આજે આપણી વચ્ચે હોત તો તે અધિકાંશ મંદિરોના અધિકારીઓને પ્રભુના મંદિરને માટે અયોગ્ય ઠરાવીને કાઢી મૂકત. ઉપેક્ષા અને સંશયવાદની વૃદ્ધિ થઈ રહી છે; ભારતની સભ્યતા અને ધર્મશાસ્ત્રોની મહત્તાતું ખંડન કરવામાં આવે છે; અને નવયુવકો મેકોલેની આ પુદ્ધિહીન અને અધઃકારપૂર્ણ ઉક્તિનું સમર્થન કરતા જણાય છે કે યુરોપિયન લાયબ્રેરીનું એક કબાટ સમસ્ત ભારત અને અરબના દેશી સાહિત્યની તુલનામાં અવી શકે તેમ છે.

ધર્મની સ્થિતિમાં આ પ્રકારની ન્યૂનતા આવી જવાનાં એ મુખ્ય કારણો કહી શકાય તેમ છે—આર્થિક ક્લેશની વૃદ્ધિ અને પુદ્ધિવાદનો ઉદય. પાશ્ચાત્ય સભ્યતાના ફેલાવાથી જીવનયુદ્ધ ખૂબ વધી પડ્યું છે અને મનુષ્ય રાતદિવસ જીવિકોપાર્જનનાં કામોમાં લાગ્યો રહેવાથી જીવનના મહાન પ્રશ્નોના ચિંતન માટે ઓછો સમય ગાળી શકે છે. એજ રીતે પુદ્ધિવાદના પ્રચારથી નવીન મનોરચના થઈ ગઈ છે તથા ચિંતનની નવી શૈલીનો આવિર્ભાવ થયો છે, મનુષ્યનો દષ્ટિકોણ બદલાઈ ગયો છે, લોકોના મનમાં શ્રદ્ધા રહી નથી અને સ્વતંત્ર ચિંતન નવયુગને માટે આવશ્યક થયું છે. આપણે સંસ્કૃતિની ઉપેક્ષા કરી શકીશું નહિ અને આપણે બૌદ્ધિક પ્રવૃત્તિને પણ ઉત્સાહભંગ કરવી જોઈએ નહિ. આ સ્થળે તો હું એ બતાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ કે પ્રાચીન ધર્મ અત્યારે પણ આપણે માટે આવશ્યક છે. અને મારો વિશ્વાસ છે કે આધુનિક યુગની શ્રેષ્ઠ ભાવનાઓ અને અભિલાષોની પૂર્તિ પણ એનાથી થાય છે.

આ લેખમાં હું કેવળ હિંદુ ધર્મના સંબંધમાં જ કંઈક કહીશ. હિંદુ ધર્મનું રહસ્ય શું છે ? ‘હિંદુ ધર્મ’ એ શબ્દ પ્રાચીન પુસ્તકોમાં મળી આવતો નથી. આ ધર્મ કોઈ ખાસ વ્યક્તિના નામ સાથે સંબંધ રાખતો નથી, ગ્રંથોમાં એનો સનાતન ધર્મ નામથી ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેનું રહસ્ય શું છે ? એક અંગ્રેજ વિવેચક હિન્દુધર્મનાં લક્ષણ બતાવતાં તેને ‘દર્શનદ્વારા ન્યૂનાધિક વિકૃત જીવવાદ’ તથા પુનઃ ‘અધ્યાત્મથી પ્રભાવિત થયેલ તંત્રવાદ’ એવાં નામ આપે છે. પરંતુ જીવવાદ કેટલીક અસભ્ય જાતિઓનો ધર્મ છે, તેથી તેને હિંદુઓની ધાર્મિક ચેતના સાથે ભેળવી દેવો એ મૂર્ખતા છે. કેમકે આ ચૈતન્ય સ્વર્ગલોકથી પણ શ્રેષ્ઠ વસ્તુની. અભિલાષા કરે છે. એક દક્ષિણી મહાત્મા કહે છે કે ‘હું ઈર્ષપદને નથી ઇચ્છતો અને નથી તો દેવતા-

ઓને પ્રાપ્ત થતાં સુખો ઇચ્છતો; પરંતુ હું તો પરમપદની જિજ્ઞાસા કરું છું.’ એક બીજા યુરોપિયન સમાલોચક લખે છે કે, જે પોતાનાં મડદાંને બાળે છે તેમને હિંદુ કહે છે; પરંતુ શું સંન્યાસી લિંગાયત વગેરે કેટલાક એવા પોતાનાં મડદાંને દાટનારાઓ હિંદુ નથી? નિઃ-સંદેહ એ ધર્માવધાનોથી હિંદુ ધર્મ કયાંયે શ્રેષ્ઠ છે. કેટલાક લોકો એવા પણ છે કે જેઓ કહે છે કે જેઓ નાતગતમાં વિશ્વાસ રાખે છે તેમને હિંદુ કહે છે. પરંતુ ચૈતન્ય, નાનક અને બીજા ધણાએ ભક્તોને આ બાબતમાં શ્રદ્ધા નહોતી. કબીર મુસલમાન હોવા છતાં હિંદુધર્મમાં એક પંથના સંચાલક મનાયા છે. ઉપનિષદ પણ કહે છે કે સનાતન તત્ત્વ આ બહારની વાતોથી પર છે. વળી નાતગત કેવળ ભારતમાં જ ખતી, પરંતુ યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ તે જોવામાં આવે છે. લંડનમાં વેસ્ટમિન્સ્ટરના ડચકે ન્યારે નીચો રાજકુમાર ખાનનું આતિથ્ય કર્યું હતું ત્યારે ડચકેના આ વર્તન ઉપર દક્ષિણ આફ્રિકાના ગેરાઓએ પોતાનો ક્ષોભ પ્રગટ કર્યો હતો કે તેણે એક નીચો સાથે ભોજન કર્યું છે. ન્યારે પ્રેસિડન્ટ રૂઝવેલ્ટે પુકર ટી. વૉશિંગ્ટન સાથે ભોજન કર્યું હતું ત્યારે એ ભૂતપૂર્વ પ્રમુખના વર્તન બાબતમાં સાર્વજનિક ચર્ચાઓ થઈ હતી. શું આ ચર્ચાઓ અને વિવાદો એટલા માટે નહોતા થયા કે પુકર ટી. વૉશિંગ્ટન નીચો હતા? અમેરિકામાં હબસીઓનો પ્રશ્ન હતો સુધી ઉઠેલી શકાયો નથી. દુર્ભાગ્ય-વશાત્ બીજા દેશોની પેઢેજ ભારતવર્ષમાં બ્રાતૃભાવનો અભાવ છે. પરંતુ ભારતવર્ષના મહાત્માઓ અને આચાર્યોએ તેનું સમર્થન કર્યું નથી. આર્યયુગમાં વર્ણશ્રમ-વ્યવસ્થા અવશ્ય હતી, પરંતુ પછીના સમયમાં તેનું જે સ્વરૂપ જોવામાં આવે છે એવી તે નહોતી. એ વર્ણશ્રમવ્યવસ્થામાં સમાજશાસ્ત્ર વિષેના એ સત્યનાં મજબૂત પ્રમાણો મળે છે કે સામાજિક સંગઠનમાં કાર્યના વિભાગો થવા જોઈએ. સુવ્યવસ્થિત સમાજમાં લિન લિન વૃત્તિઓ હોય એ આવશ્યક છે; એક તો શિક્ષકની વૃત્તિવાળી શિક્ષણશાસ્ત્રીય, વૈજ્ઞાનિક અને બ્રાહ્મણ-વૃત્તિ હોવી આવશ્યક છે; બીજી સૈનિક અને રાજ્યસંચાલક ક્ષત્રિય-વૃત્તિ હોવી આવશ્યક છે; ત્રીજી ખેતી, વ્યાપાર કરનારી વૈશ્યવૃત્તિ હોવી આવશ્યક છે, અને ચોથી હાથથી કામ કરનારી શૂદ્રવૃત્તિ હોવી આવશ્યક છે. પરંતુ એ સર્વે આદરણીય છે; કેમકે બધા બ્રહ્મમાંથી ઉત્પન્ન થયેલ છે.

મને ખાતરી થાય છે કે હિંદુ ધર્મનાં ત્રણ સ્વરૂપ છે:-એક દર્શન, એક ધર્મ અને એક માર્ગ છે. અને મારા વિચારો પ્રમાણે આ ત્રણે સ્વરૂપો વૈષ્ણવ, શૈવ તથા અન્યાન્ય હિંદુ સંપ્રદાયો માટે સામાન્ય છે. પહેલાં હિંદુધર્મના એક માર્ગ-આર્ય માર્ગ-ના સ્વરૂપનો વિચાર કરો. આર્ય માર્ગ કેવળ શ્રદ્ધાજ નથી, પરંતુ પ્રાપ્તિની એક

શૈલી છે. હિંદુ ધર્મ સંપ્રદાય નથી; એ પોતાના અનુયાયીઓને આત્મસંયમ અને અનુભવના માર્ગ ઉપર ચાલવાનો આદેશ આપે છે, અને તેની સાથેજ આ તથ્યનો સ્વીકાર કરે છે કે મનુષ્યની પ્રકૃતિ અને વિકાસમાં વિલિનતા હોય છે, જીવ અનુભવમય હોય છે, વિલિન જીવોને પોતાની વિલિન પાત્રતાને ઉન્નત કરવી પડે છે. તે માર્ગ ત્રણ પ્રકારનો હોય છે:—અંધોમાં તેને કર્મમાર્ગ, જ્ઞાનમાર્ગ અને ભક્તિ-માર્ગનાં નામ આપેલાં છે. એક વિશેષ અવસ્થામાં બધાને માટે કર્મ-માર્ગનો ઉપદેશ આપવામાં આવેલો છે. એના ત્રણ નિયમ છે. પહેલાં ઉપાસના છે, જેનો અર્થ સામાન્ય પૂજન અથવા પ્રચલિત વિધિથી લિન છે. ઉપાસનાનો અર્થ એ છે કે આત્માની સમીપમાં બેસવું. યોગની નીચતામાં પ્રભુનો નાદ યા શબ્દનો અનુભવ કરવો. આનો બીજો અર્થ ધર્મઅંધોમાં ઋણ શબ્દથી વ્યક્ત કરવામાં આવ્યો છે. દૈનિક ઉપાસનાથી આપણે ભગવાનના ઋણમાંથી મુક્ત થઈએ છીએ. ઋષિઓના ગ્રંથ અને ઉપદેશોનો સ્વાધ્યાય કરવો એટલે ઋષિઋણથી મુક્ત થવું. રાજાને સ્વસ્થ પુત્ર પ્રદાન કરવો તથા વંશપરંપરાનો ઉચ્છેદ થવા ન દેવો તેમાં પિતૃઋણથી છૂટવાનું છે. બધાના પ્રત્યે આપણે આતિથ્ય અને સેવાના ઋણી છીએ, અને જે લોકો પોતાનાં વચનો યા કર્મો દ્વારા એ વિધવા, અનાથ, રોગી ભૂખ્યાં, દીન દુઃખી સ્ત્રીપુરુષો તથા બાળકોની રક્ષા કરે છે; જેમને સારાં ઘર તથા જીવનમાં સામાજિક, આર્થિક સ્થિતિની તંગાશ હોય છે તેમને મદદ કરે છે અને તેમનાં દુઃખોને હાડમારીઓ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેઓ સમાજના સાચા સેવકો છે. મુક્તિ માટે કર્મ—સતકાર્ય કરવાં એ પરમ આવશ્યક છે. એ હિન્દુ ધર્મનો ઉપદેશ છે. કર્મ કેવળ અનાસક્ત ભાવે કરાવું જોઈએ. એ વાત ગીતાએ વારંવાર કહેલી છે છતાં પણ એવા સમાજોચ્છેદ અસ્તિત્વ ધરાવે છે કે જેઓ આપણને કલ્પા કરે છે કે હિન્દુ ધર્મ કર્મનો વિરોધી છે! જનરલ સર ઓમૂર કેંગ પોતાના ઇન્ડિયન રટીડીઝમાં કહે છે કે ‘હિન્દુ ધર્મનો એક સિદ્ધાંત સમસ્ત સાંસારિક વ્યવહારોથી અલગ થવાનો છે. અને આ સિદ્ધાંતના ફળસ્વરૂપ ભારતવર્ષના ઘણાખરા મહાન પુરુષોએ સામાન્ય લોકો સાથે સંબંધ ધરાવનારા સાંસારિક સંબંધોનો ત્યાગ કરેલો છે. અને ભારતભૂમિ એવા ધાર્મિક તપસ્વીઓથી ભરેલી છે કે જેઓ નાગા રહીને પોતાના દુઃખમય અને કૃશ શરીરને એવે પ્રકારે કષ્ટ આપતા કર્યા કરે છે કે તેનું વર્ણન કરવું અત્યંત કઠિન છે. વળી તે હિન્દુઓ મહાદાનશીલ ગ્રામવાસીઓ ઉપર એક મોટા કરથી પણ વધારે ભયંકર હોય છે.’ આ પ્રકારે લખીને લેખકે હિન્દુ ધર્મના કર્મયોગના ઉપદેશોપરતે પોતાની અજ્ઞાનતાનો પરિચય આપ્યો છે.

પછી જ્ઞાનમાર્ગ આવે છે. અને આપણે ધર્મ—અંધોમાં જોઈએ

છીએ કે કર્મનું બરાબર અનુદાન થવાથી જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થાય છે. કર્મ દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાનો જ ભારતીય ઋષિઓનો વિચાર છે. ત્યાંસુધી શુદ્ધ કર્મોના અનુદાનથી તમે તમારા હૃદયને પવિત્ર નહિ બનાવી શો, ત્યાંસુધી આત્મજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ થશે નહિ. ઉપનિષદ કહે છે કે 'જે વિદ્યા અને અવિદ્યાને જાણે છે તે વિનાશને પામતો નથી.' અવિદ્યા કર્મને કહે છે. આચારનિર્માણ માટે જ્ઞાન અને કર્મ બન્નેની આવશ્યકતા છે અને આ જ્ઞાનમાં જ વિચારની એકાગ્રતા પ્રાપ્ત થાય છે. આ જ્ઞાનમાર્ગ ધ્યાનનો, વિચારશક્તિનો માર્ગ છે. વિચારની એકાગ્રતાથી મસ્તિષ્કનાં નવીન રંગો (સેલ્સ)ની રચના થાય છે; એ અંતર્જ્ઞાનને ઉઘાડે છે અને આત્માને સત્યના સંબંધમાં લાવે છે. હું ઘણે ભાગે એવો અનુભવ કરું છું કે આધુનિક યુગને અસ્થિરતા, વ્યસન અને ઉત્તેજનાઓથી બચવાને માટે જ્ઞાનમય તપની, ધ્યાન-શક્તિની આવશ્યકતા છે.

ઈશ્વરને જાણવા માટે શાંત બનો.

પછી ભક્તિમાર્ગનો નંબર આવે છે, કે જે પ્રેમ યા શ્રદ્ધાનો માર્ગ છે. પ્રહલાદે ભગવાન વિષ્ણુની પ્રાર્થના કરતી વખતે સાચા ભક્તોનું યથાર્થ સ્વરૂપ બતાવ્યું છે—'હૈ પ્રભો! હું ગમે તે યોનિમાં જન્મ લઉં, પરંતુ તમારા ચરણોમાં મારી નિશ્ચળ ભક્તિ રહેજે.' રાષ્ટ્રીય પ્રગતિને આગળ વધારવાને માટે આજે એવાજ ભક્તોની ભારતવર્ષને આવશ્યકતા છે.

આ કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિના ત્રણે માર્ગો એકત્ર થઇને કેવી રીતે ધર્મમાં ભળી જાય છે, એ પ્રાચીન ભારતનો એક સામાજિક સમન્વય છે. અને તેના વર્ણન માટે અહીં સમય નથી. હિન્દુ ધર્મ ધર્મના સ્વરૂપમાં એક એવો વિષય છે કે જેની વિશિષ્ટ વ્યાખ્યા થવી જોઈએ. હવે હું હિન્દુ ધર્મના દાર્શનિક સ્વરૂપ વિષે એ ચાર શબ્દો કહીશ. કેમકે જે ધર્મ અંતર્જ્ઞાન-આકાશની અંદર ઉંડું ઉતરેલું નથી હોતું તે તો કેવળ એક સંપ્રદાયજ છે. ધર્મ એ પ્રાચીન આર્યોની સર્વપ્રથમ પ્રવૃત્તિ હતી. ધર્મશાસ્ત્રોમાં લખ્યું છે કે દર્શન-વિહીન પુરુષ આવાગમનના ચક્કરમાં પડ્યો રહે છે. દર્શનનો અર્થ તે પરમતત્ત્વની સાથેનો સંયોગ છે, જેને શાસ્ત્રોમાં આત્મા, જીવાત્મા, વિશ્વાત્મા કહેવામાં આવેલ છે. મહર્ષિ યાગવલ્ક્ય ઘણાજ સુંદર શબ્દોમાં સાંસારિક વસ્તુઓની તુલના બંસરીના ધ્વનિ સાથે કરે છે. તેમણે કીકજ કહ્યું છે કે જે બંસરી બજાવનારની બંસરી લઈ લેવામાં ન આવે તો તેનો ધ્વનિ પકડી શકાતો નથી. એજ પ્રકારે એ પણ નક્કી છે કે જ્યારે આત્માનાં દર્શન થાય છે ત્યારે સર્વ કાંઈ સમજાઈ જાય છે; આત્મા એજ જ્ઞાનનો આધાર અને અનુભવનો સ્રોત છે. અનેકત્વમાં આ એકત્વની દૃષ્ટિ હિન્દુ ઋષિઓની પુણ્યતમ વાણી દ્વારા વ્યક્ત થાય છે. અને એકતાની ભાવનાથી

ઓતપ્રોત થઇને તેઓ 'एकमेवाद्वितीयम्' એ મંત્રનો ઉદ્ધોષ કરે છે. આ રહસ્યનું કારણ હિંદુઓનો 'લીલા સિદ્ધાન્ત' છે, કે જે સિદ્ધાન્તને અનુસરીને જગત શાશ્વત તત્ત્વની પ્રેમમયી ક્રીડા કરે છે. જેમકે કપીરે પોતાની એક સુંદર પ્રાર્થનામાં કહ્યું છે કે 'ભગવાને અખિલ જગતમાં પોતાના પ્રેમસ્વરૂપનો વિસ્તાર કરેલો છે.' આ લીલાના સિદ્ધાંતની સાથે સાથે માયાનો સિદ્ધાંત પણ લાગુ છે, કે જે સિદ્ધાંતના વિષયમાં ઘણાખરા સમાલોચકો ભ્રમમાં પડી જાય છે. કેમકે માયાનો અર્થ ભ્રમાત્મક નહિ પરંતુ ક્ષણિક અને અનિત્ય છે. એટલે સુધી કે હાલમાં પણ હિંદુ સેવકોના મુખમાંથી એ વાત સંભળાય છે કે બાબુજીનો ક્રોધ માયા છે—અર્થાત્ તે શીઘ્રજ ચાલ્યો જશે. એજ પ્રમાણે જગતની વસ્તુઓ માયા છે, તમારાં દુઃખ માયા છે; કેમકે તેઓ પણ ચાલ્યાં જશે અને પોતાના સ્થાનમાં સ્થિર શાંતિને મૂકતાં જશે. આપણું વ્યક્તિત્વ પણ માયા છે, કેમકે તે પણ ચાલ્યું જશે અને આપણે ક્રમે ક્રમે જન્મજન્માન્તરમાં ઉચ્ચ વ્યક્તિત્વનું નિર્માણ કરવું પડશે.

જેમણે અનેકમાં એકને જોયો છે તેઓ જાણે છે કે જગતને જેટલું આપણે સમજીએ છીએ તેનાથી તે કેટલુંયે વિલક્ષણ છે. તેઓ જાણે છે કે એકજ ક્રિયાત્મક જીવન બધામાં પ્રવાહિત થઇ રહ્યું છે. તેઓ જાણે છે કે જગતમાં યથાર્થતઃ કંઈ પણ વિભિન્નતા નથી; કોઇ એવો ભેદ નથી કે જે દૂર કરી શકાય નહિ. કેમકે તેનું મૂળ તત્ત્વ એક આત્મા છે. સર જગદીશચંદ્ર બોઝે આપણને છોડવા-ઓ અને ખનિજોની શોધખોળ દ્વારા શિક્ષણ આપ્યું છે. મિ. ક્રાંસિસ ડાર્વિને આપણને ખાત્રી કરાવી આપી છે કે છોડવાઓને પણ મસ્તિષ્ક હોય છે તથા લતાઓમાં પણ ચેતના હોય છે, કે જે પોતાનાં તંતુઓથી આશ્રય શોધે છે; જેમ મનુષ્ય પોતાને જોઇતો આશ્રય મળતો નથી ત્યાંસુધી પોતાની આંગળીઓથી શોધ્યા કરે છે. દ્રુપદ મસજેવે તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે તેમણે કોલંબિયામાં એક એવો છોડ જોયો હતો કે જેને મસ્તિષ્ક હોય છે અને સ્નાયુતત્ત્વ અને પકવાશય-હોજરી-પણ હોય છે. એજ જીવનની એકતાને પ્રત્યક્ષ કરીને આર્યોએ સર્વ જીવો પ્રત્યે સમાનતાનો ભાવ રાખ્યો હતો. અહિંસા ભારતનો ધર્મ બની ગઈ, કે જે આજ સુધી ખીજા કોઈ રાષ્ટ્રનો ધર્મ બની શકી નથી. જે વસ્તુતઃ એકજ જીવન પ્રત્યેક રૂપોમાં કામ કરે છે તો કઈ રીતે તમે કોઈ પણ જીવનો નાશ કરવાનું સાહસ કરશો અથવા જગતમાં કોઈને પણ નુકસાન પહોંચાડશો? તમે કહો છો કે સંસાર દોષમય છે, પરંતુ હિંદુ ધર્મ ડોકા વગાડીને કહે છે કે તમે ગુણો પ્રાપ્ત કર્યા સિવાય દોષનું દમન કરી શકશો નહિ. અહિંસા અને અપ્રતિરોધ સાથે સાથે ચાલે છે. હિંદુ ધર્મનો આ આદેશ કેવો મહત્ત્વપૂર્ણ છે કે

‘સૌની સાથે બ્રાતૃભાવ રાખો. ‘જેમ સંસ્કૃતિ સમર નથી, તેમજ જીવન પણ યુદ્ધ નથી.’ સમસ્ત રાષ્ટ્ર અને જાતિઓનો અંતરાત્મા એજ એક શાશ્વત તત્ત્વ છે. અને પ્રત્યેકની પાસે એક અજ્ઞાત તાર છે, કે જેનો સ્પર્શ કરતાંજ તે શુભ આત્માના સામંજસ્યનો ધ્વનિ નીકળી પડે છે. સૌની સાથે બ્રાતૃભાવ રાખો, કેમકે તમારા અંતરાત્મા એક અદૃશ્ય સૂત્રથી અસંખ્ય સૂર્ય અને તારામંડળ-અર્થાત્ આકાશ અને પૃથ્વીની સમસ્ત વસ્તુઓ સાથે તમને બાંધે છે. કેવળ મૌનનું અવલંબન લ્યો, પોતાના આત્મજીવનની અસીમતામાં રિથર થઈ જાઓ, પછી તમને સર્વ પદાર્થોમાં એ અનંતની જ્યોતિ ફેલાયલી જણાઈ આવશે. શું તમે તમારા મનમાં કદી વિચાર્યું છે કે સંસારની ટોઈ પણ વસ્તુને, એટલે સુધી કે રેતીના એક કણને પણ તમે સારી રીતે કેમ સમજી શકતા નથી? તે રેતીનો કણ અનંતથી જુદો પાડી શકતો નથી, અસીમમાં સસીમની અભિવ્યક્તિ થવી એ સૃષ્ટિ-કલાવિદ્ની એક કલ્પના છે. તેને પૂરી રીતે ટોણું સમજી શકે છે? આ ચેતનાથી સંયુક્ત થઈને વિજ્ઞાન અર્થના-પૂજનું રૂપ ધારણ કરે છે, પ્રકૃતિ મંદિર બની જાય છે, ઇતિહાસ ધર્મગ્રંથ બની જાય છે, જ્ઞાન તે આશ્ચર્યનો સાથી બની જાય છે અને જીવનનો એકમાત્ર ધર્મ પરમાત્મા પ્રત્યે નિલ આત્મસમર્પણ થઈ જાય છે.

મારા વિચાર પ્રમાણે ‘નિલ આત્મસમર્પણ’ હિંદુ ધર્મનો આદેશ અને શાશ્વત પ્રયોજન છે; એ પેલું ધર્મ છે કે જેને માટે આર્યાવર્તના ઋષિમુનિઓ આપણને આજે પણ સૂચવે છે. કેટલાક પુરુષો ગમે તેવી નિર્બંધ વાતોથી નહિ પરંતુ જીવનનાં પરાક્રમપૂર્ણ અને શુભ કર્મોથી આ સૂચનાનો ઉત્તર આપશે? શોકની વાત છે કે આજે ભારતનાં ઘરોમાંથી વેદનાની ચીસો સંભળાય છે, અનેક મનુષ્યો ચુપચાપ દુઃખ સહન કરે છે અને મૃત્યુ પામે છે. હિંદુ કહેવડાવનારા કેટલા મનુષ્યો એ પરમાત્માની સેવાને માટે દીનદુઃખી, અક્રિય અને અજાણ બનવાને તૈયાર છે? ગમે તેટલા મનુષ્યો એવા હોય-તેમનાં નામ અને ધર્મ ગમે તે હોય, પરંતુ તેઓ હિંદુ ધર્મના સાચા અનુયાયી છે. અને તેમના પ્રત્યે ઋષિગણ પોતાનો પ્રેમ અર્પણ કરતા તેમને ભારતની સેવાને માટે બોલાવી રહ્યા છે. ભારતવર્ષને આ પ્રકારે સમજનારા લોકોજ ભારતની સેવા કરશે; અને ભારતીય પર્વતો, સમુદ્રા અને જલસ્રોતોને ઉચ્ચ કક્ષાના આદર્શવાદથી પુનઃ જીવિત કરશે. અને તેમનાં નામ ચીરંજીવ નહિ રહે તો પણ તેઓ નવીન ભારતરાષ્ટ્રના નિર્માણમાં જીવન ગાળશે. કેમકે જેઓ તે પરમાત્માને નિત્ય આત્મસમર્પણ કરતા મૃત્યુ પામે છે તેઓ અમર છે. (“કલ્યાણ”ના સં. ૧૯૮૯ના “ધર્મચંદ્ર”માંથી)

૧૦૬-૧૮૫૭ના વઝવાનું ભારતીય વર્ણન

(લેખક:-શ્રી. બાલકૃષ્ણ વિશ્વનાથ કેસકરના લેખનો અનુવાદ)

ભારતવર્ષમાં ઇતિહાસ યા પ્રત્યક્ષ બનાવોનાં વર્ણન કરવા તરફ બહુ ઓછી રુચિ છે. આપણે મોટે ભાગે પરદેશી યાત્રીઓ તથા વિદ્વાનોના લેખોને આધારેજ ઇતિહાસ રચવો પડે છે. પ્રાચીન કાળમાં ગ્રીક અને ચીની યાત્રીઓ આવ્યા. મધ્યયુગના સમયમાં મુસલમાન યાત્રીઓ અને તવારીખકારો પોતાનાં બ્યાન લખી ગયા. અર્વાચીન યુગમાં અંગ્રેજ તથા અન્ય યુરોપીય લેખકો દ્વારા વર્ણવાયેલી સામગ્રી ઉપર ઇતિહાસ રચાયલા છે. આ અવસ્થાનો વિચાર કરતાં ભારતીયતાનું અભિમાન ધરાવનાર કોઈના પણ હૃદયમાં ખેદ થયા સિવાય રહેશે નહિ કે આ દેશના નિવાસીઓએ સુસંબદ્ધ ઇતિહાસ લખવા તરફ ઘણુંજ ઓછું ધ્યાન આપ્યું છે. ત્યાં સુધી સમકાલીન ભારત-વાસીઓ દ્વારા લખાયેલાં વર્ણન અને સાહિત્ય ઉપયોગમાં ન લેવાય ત્યાં સુધી સાચો ઇતિહાસ તૈયાર થઈ શકે નહિ. આ સાહિત્યની શોધ કરવી એ પ્રત્યેક ઇતિહાસલક્ષ્મી અને ભારતલક્ષ્મીનું કર્તવ્ય છે. અંગ્રેજોને યા પૂર્વકાળના મુસલમાનો ગમે તેટલાં વિસ્તૃત વર્ણન ભલેને લખી ગયા હોય, પરંતુ તેમનાં વર્ણન સ્વાભાવિક રીતે એકપક્ષી હોવાનાં. આને માટે કોઈજ ઉપાય નથી. પ્રત્યેક વિદેશી લેખક પોતાના પક્ષનું સમર્થન કરવા તરફ વધારે ધ્યાન આપે છે. તેઓ ત્યાંના લોકોથી, સમાજથી, રીતરિવાજ અને સંસ્કૃતિથી અપરિચિત હોય છે, અને ઘણે ભાગે તેમના પ્રત્યે ઘૃણા અને તિરસ્કારની નજરે જુએ છે. અપવાદ હોઈ શકે પરંતુ અપવાદ વડે નિયમ સિદ્ધ કરી શકાય છે. એ કંઈ આશ્ચર્યજનક નથી, પરંતુ સર્વમાન્ય સિદ્ધાંત છે. હર્ષની વાત છે કે ભારતવર્ષના કેટલાયે પ્રાંતોમાં એવા આધારોની પરિશ્રમ-પૂર્વક શોધખોળ શરૂ થઈ ગઈ છે.

આ સિદ્ધાંતનું એક જ્વલંત ઉદાહરણ સને ૧૮૫૭નું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ છે. આ યુદ્ધ જ્વંત રાજનીતિ (લીવીંગ પોલીટીક્સ) માં ગણાય છે. એક બે ભારતવાસીઓને તેનું ભારતીય દષ્ટિએ વર્ણન લખવાનો પ્રયત્ન કરવા બદલ કઠોર સજાઓ ભોગવવી પડી છે. પરંતુ એ તો માનવુંજ પડશે કે આ યુદ્ધનું સાચું વર્ણન ભારતીય સમકાલીન લેખકજ કરી શકે છે. અંગ્રેજો હમેશાં પોતાના પક્ષનુંજ સમર્થન કરતા રહેશે. પાઠકો કદાચ જાણતાજ હશે કે કેવાં કેવાં મનોરંજક અને સુંદર વર્ણન અંગ્રેજ યાત્રીઓએ લખેલાં છે. એજ વર્ણનો માલસન આદિ સન ૧૮૫૭નો ઇતિહાસ લખનારાઓને માટે આધાર-

રૂપ થયાં છે કે, માલસન આદિ ઇતિહાસકારોએ અંગ્રેજ દૃષ્ટિએ સંપૂર્ણ વર્ણન આપ્યું છે. બળવો ફોની ભૂલને પરિણામે થયો, કેવી રીતે વધ્યો, કેટલા અંગ્રેજ મરાયા, કેટલા બચી શક્યા, અંગ્રેજોએ કેવી વીરતા દેખાડી; લખનઉ, દિલ્હી વગેરે સ્થાનો કેવી રીતે પાછાં મેળવાયાં ઇત્યાદિ બાબતોનું સરસ વિવેચન કર્યું છે. પરંતુ ભારત-વાસીઓનો વિચાર એ વર્ણનોમાં ભાગ્યેજ ક્યાંક મળે છે. યુદ્ધ પહેલાં તેમના વિચાર કેવા હતા, તેમાં શા માટે પરિવર્તન થયું, અથવા એકદમ કેવી રીતે થયા, ‘ઝાંસીની રાણી’એ કેવી વીરતા બતાવી; નાના સાહેબ, લખનઉના નવાબ વગેરે શું કરતા હતા, એ આવશ્યક બાબતોનું વિવેચન એ ગ્રંથોમાં બહુ ઓછું મળે છે. અંગ્રેજ સેના-પતિઓ દ્વારા કરાયેલા ભીષણ હત્યાકાંડોનાં અને લૂંટફાટનાં વર્ણન એ ગ્રંથોમાં પૂરાં મળ્યાં કદિનજ છે. તેને માટે ભારતીયોએ લખેલાં વિશ્વાસપાત્ર વર્ણનો શોધવાની જરૂર છે. એવી સામગ્રી એકઠી થયા પછી આ ચિરસ્મરણીય યુદ્ધનો ઇતિહાસ લખી શકાશે.

અમને ખબર છે ત્યાં સુધી બળવાનું કોઈ સુસંગત સમકાલીન ભારતવાસીનું વર્ણન હજુસુધી પ્રાપ્ત થયું નથી. આવું વર્ણન જો સરળ અને નિષ્પક્ષ હોય તો તો વળી વધારે સારું. સમકાલીન લોકોમાંથી ભાગ્યેજ કોઈએ આ યુદ્ધનું વર્ણન લખવાનો વિચાર કર્યો હશે અથવા લખ્યું હશે. આ યુદ્ધ તરફ લયના માર્ગ બહુ થોડા ઇતિહાસકારો ધ્યાન આપે છે, તેથી તેની શોધખોળ પણ થતી નથી. આવી અવસ્થામાં મહારાષ્ટ્રના સુપ્રસિદ્ધ ઇતિહાસકાર શ્રી. ચિંતામણિ વિનાયક વૈદ્યજીએ એક સમકાલીન પ્રેક્ષકના લખેલા વર્ણનની શોધ કરીને દેશ ઉપર સાચેજ ભારે ઉપકાર કર્યો છે. આશ્ચર્યની વાત છે કે આ વર્ણનને છપાયાં જો કે આજે વીસ વર્ષ થઈ ગયાં, પરંતુ કોઈએ આ તરફ ધ્યાન આપ્યું નથી. આ ગ્રંથને દેશના ઇતિહાસનાં મહત્વપૂર્ણ મૂળ સાધનોમાં માનીને અમો તેનો થોડો ઘણો સાર આપવાનો અત્રે પ્રયત્ન કરીશું.

શ્રી. વૈદ્યજીએ આ ગ્રંથ સને ૧૯૦૭ માં અકસ્માત મૂળલેખકના વંશજોને ત્યાં પડેલો જોયો. તેની ઉપયોગિતા એક ઇતિહાસશોધકજ નજી શકે છે. તેમણે આ પુસ્તકને ધ્યાનથી વાંચ્યું અને અત્યંત મહત્વપૂર્ણ સમજીને ઇતિહાસ રચનારાઓ અને વાચકોના ઉપયોગ માટે તેને શુદ્ધ કરીને પ્રસિદ્ધ કર્યું. પછી ન્યારે લોકો તેમને મૂળ ગ્રંથની પૂછપરછ કરવા લાગ્યા ત્યારે તેમણે મૂળ હસ્તલિખિત પ્રત પૂનાના ‘ભારત ઇતિહાસસંશોધક મંડળ’માં આપી દીધી કે જેથી જોઈ જોવા ઇચ્છે તેઓ ત્યાં જોઈ શકે.

લેખક પંડિત વિષ્ણુભટ્ટ દ્રવ્યાર્જુનને માટે યુદ્ધના સમયમાં ઉત્તરભારતમાં ગયા હતા. તેમણે નિવાસસ્થાન બરસઘાંવ (જિલ્લો

દાકા ?) માં હતું. સ્મરણશક્તિ સારી અને લેખનપદ્ધતિ મનોરંજક હોવાથી તેમણે ખૂબ સુંદર વર્ણન લખેલું છે. લખવાની પદ્ધતિ ઘણી સરળ, અહંકારરહિત અને મનોહર છે. એમ જણાય છે કે આ વર્ણન લેખકે પોતાના ઇષ્ટમિત્રોને બળવાની તથા પોતાની યાત્રાની હકીકત સંભળાવવા માટે લખ્યું હતું. બિહાર અને ગ્વાલિયરના થોડાક વ્રત્તાન્ત સિવાય બાકીના બધા બનાવો ગ્રંથકે જાતે પોતાની આંખોએ જોયેલા છે. નાના સાહેબ અને ગ્વાલિયરની હકીકત ત્યાંના જાણકાર લોકો પાસેથી તેજ સમયે મળી હતી, તેથી તેના અધિકાંશ-ને વિશ્વાસપાત્ર માનવો જોઈએ.

આ ગ્રંથથી આપણને એક ખીજે લાલ પલ્લુ થઈ શકે છે. તે સમયની અને વર્તમાનકાળની ધાર્મિક અને સામાજિક અવસ્થાનું અંતર થોડું ઘણું જણાઈ આવે છે. લેખકે મહારાષ્ટ્ર જતાં વચ્ચેના પ્રાંતોનું ખૂબ સુંદર વર્ણન કરેલું છે. આગળ કાનપુર અને પ્રયાગનાં પણ વર્ણન છે. ખાસ કરીને બળવા વખતના અને ત્યારપછીના ઝાંસીનું આટલું વિશ્વાસપાત્ર સંપૂર્ણ તથા રોચક વર્ણન ખીજે ક્યાંય મળતું નથી. રાણી લક્ષ્મીબાઈનું પણ આટલું વિસ્તૃત અને પ્રત્યક્ષ ચરિત્ર-વર્ણન ખીજે ક્યાંય પ્રાપ્ત થતું નથી. અર્થાત્ એમ કહેવું યોગ્ય છે કે પુસ્તકમાં રાણી લક્ષ્મીબાઈ અને ઝાંસીનું જ વર્ણન પ્રધાનપણે છે. તેથી પુસ્તકનું મહત્વ વધારે છે.

શરૂઆતમાં લેખકે પોતાના વંશનો અને ગામનો પરિચય આપ્યો છે. તેનો જન્મ ગોડસે નામના મહારાષ્ટ્રીય બ્રાહ્મણકુળમાં થયો હતો. પિતાનું નામ બાલકૃષ્ણ પંત હતું. ગોડસેકુળ વિદ્વાન અને યાત્રિક બ્રાહ્મણોનું હતું. બાલકૃષ્ણ પંત પહેલાં પેથાઓને ત્યાંથી આશ્રય પામતા હતા. બાહ્યરાવના બિહાર દેશનિકાલ થયા પછી પોતાના ગામ બરસદમાં આવીને રહેવા લાગ્યા. પરંપરાગત જમીનના બહુ ભાગલા પડી જવાથી નિર્વાહ પૂરતી ખેતી રહી નહિ. બાલકૃષ્ણ પંતને ત્રણ પુત્ર હતા. વિષ્ણુભટ્ટ એક વિદ્વાન બ્રાહ્મણ પાસે શાસ્ત્રોનું અધ્યયન કર્યું હતું અને સારી વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી. પરંતુ ઘરની સ્થિતિ સારી નહોતી. ગૃહસ્થાશ્રમ ભારે મુશ્કેલીઓમાં ચાલી રહ્યો હતો.

સન ૧૮૫૭ના પ્રારંભમાં વિષ્ણુભટ્ટ કોઈ યજ્ઞમાનના કામને માટે પૂના ગયા હતા. ત્યાં સાંભળ્યું કે શ્રીમતી બાયજીબાઈ સિંધિયા મથુરામાં સર્વતોમુખ યજ્ઞ કરાવનાર છે. અને દક્ષિણના કેટલાય વિદ્વાનોને નિમંત્રણ મોકલ્યાં છે. ઘર ઉપર દેવું ઘણું હતું. એટલે તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે ઉત્તર-યાત્રામાં કંઈક પ્રાપ્ત કરીને દેવું ચૂકાવીશું. તેમને પોતાના ગુરુની અને પોતાની યોગ્યતા ઉપર પૂરતો વિશ્વાસ હતો. ગ્વાલિયરમાં સિંધિયા-સરકારને ત્યાં તેમના એક સંબંધી હતા, તેમને પૂછપરછ પણ કરી, પરંતુ પિતાજીએ આજ્ઞા ન આપી.

તેમનું કહેવું હતું કે ત્યાં આપણા લોકો બહુ ઓછા છે. રસ્તો કઠિન છે, લોકો ભાંગ અને ગાંતે પીનારા અને સ્ત્રીઓ માયાવી હોય છે. પરંતુ વિષ્ણુભટ્ટે આશા છોડી નહિ. તેમને બધી રીતે સમજાવ્યા અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે હું સંયમપૂર્વક રહીશ. દ્રવ્યની જરૂર પણ હતી. તેમના કાકા પણ સાથે આવવાને તૈયાર થયા. કાકા ઘણા દિવસો સુધી બ્રહ્માવર્તમાં પેશ્વાઓની યજ્ઞશાળાના અધ્યક્ષ રહી ચૂક્યા હતા. તેમનો અનુભવ અને પરિચય માર્ગમાં ઘણો સહાયક હતોજ. પેશ્વાઓના કુલગુરુ કર્વે પણ જતા હતા, તેમની સાથે બન્ને કાકા-ભત્રીજો ઉપડયા.

પ્રેક્ષક (વિષ્ણુભટ્ટ) પહેલા પૂના આવ્યા. તે સમયે લોકો બળદ-ગાડીમાં યાત્રા કરતા હતા. કેટલાક લોકોએ મળીને એક ગાડીનો બદોબસ્ત કરી લીધો અને ચૈત્ર-પંચમીએ (માર્ચમાં) પૂના છોડ્યું. પ્રેક્ષકે યાત્રાના લાભોનું અને પ્રાકૃતિક દર્શ્યોનું ઉત્સાહપૂર્વક વર્ણન કર્યું છે. અહમદનગર, માલેગામ, કુળિયા થઇને આ યાત્રીઓ સાત-પુડાના પર્વતોમાં પહોંચ્યા. સાતપુડાની વનશ્રી અને શોભા જોઇને પ્રેક્ષકને ખૂબ આનંદ થયો. વસંતના દિવસો હતા. બિલીનાં અગણિત વૃક્ષો જોઇને બધા હર્ષ પામ્યા; કેમકે શિવપૂજને માટે તેનાથી સરસ વસ્તુ બીજ કંઈ હોઈ શકે? જી કોસને અંતરે આવેલી સરકારી ધર્મશાળાઓમાં મુકામ કરતા કરતા યાત્રીઓ મહૂની ળાવણી પાસે આવ્યા. એક ધર્મશાળામાં ગોઆ તરફના બે સૈનિક મળ્યા. સુખદુઃખની વાતચીત થઈ. સૈનિકોએ જણાવ્યું કે આજથી ત્રીજે દિવસે દુનિયામાં રાત્ય-ક્રાન્તિ થઇને લૂંટફાટ થશે. ગભરાઇને એ લોકો કારણ પૂછવા લાગ્યા. સૈનિકોએ કહ્યું—“આજ સુધી અંગ્રેજોએ ફીક રીતે રાત્ય કર્યું, પરંતુ હવે તેમની બુદ્ધિ નષ્ટ થઇ ગઇ છે. તેઓ નવી બંદૂકો લાવ્યા છે, તેના કારતૂસોને દાંતથી તોડવા પડે છે. એક દિવસ ળાવણીમાં એક બ્રાહ્મણ સિપાઇ દૂવા ઉપર રનાન કરવા ગયો, તો ત્યાં કોઇ ચમારે તેની પાસે પાણી પીવા લોટો માગ્યો. બ્રાહ્મણે ગુસ્સે થઇને કહ્યું કે લોટો અપવિત્ર થઇ જશે. તેથી ચમાર બોલ્યો—“એ! તમે લોકો નાતજાતની શેખી મારો છો? હાલમાં જે કારતૂસ બને છે તેમાં ગાય ને સૂવરની ચરખી હોય છે અને અમેજ તે તૈયાર કરીએ છીએ. તે કારતૂસ તોડતી વખતે તમારી નાતજાત ક્યાં જતી રહે છે? બન્ને વચ્ચે મારપીટ સુધી વાત-આવી ગઈ. ઘણા માણસો એકઠા થયા. આ સમાચાર સર્વત્ર ફેલાઈ ગયા. હિંદુ અને મુસલમાન બન્ને વિદ્રી ઉઠ્યા. સમસ્ત ભારતમાં વીજળી વેગે આ ખબર ફેલાઈ ગઈ. બધાઓએ કારતૂસ લેવાનો ઇન્કાર કર્યો. વિલાયતથી નવા આવેલા સાહેબે હુકમ કાઢ્યો કે જે સિપાઇઓ કારતૂસ લેવા ઇચ્છતા હોય તેમને રાખવા અને બાકીના લોકોના સંબંધમાં પાછળ-

થી નિર્ણય કરવામાં આવશે. અંગ્રેજોની ધમ્મજા ખ્રિસ્તી-ધર્મનો પ્રચાર કરવાની છે. તેમણે કલકત્તામાં બધા રજવાડાઓની એક સભા બોલાવી, તેમાં વિધવા-વિવાહ આદિ કેટલાય ધર્મ વિરુદ્ધ દંડાવે રજુ કર્યાં. બધા રાજાઓ નાખુશ થઇને ચાલ્યા ગયા. લોકોએ અને સેનાએ નક્કી કર્યું છે કે એક દંડાવેલા દિવસે અંગ્રેજોને હંદાવીને પોતાના ધર્મની રક્ષા કરવી. તે દિવસ આજથી ત્રીજો દિવસ છે. અમે અમારાં બાળબચ્ચાં પાસે પાછા જઈએ છીએ.”

પ્રેક્ષક અને બીજા યાત્રીઓ ભારે વિભાસણમાં પડ્યા. અંતે કાળા લોક આપણને દુઃખ નહિ દે એમ નક્કી કરીને આગળ ચાલ્યા. સિપાઇઓએ કહી દીધું કે ૧૦મી જૂન સુધીમાં મહૂ પહોંચી જશે. મહૂથી એક માઇલ દૂર સવારમાં પહોંચ્યા. તોપ અને બંદૂકોના અવાજ સંભળાવા લાગ્યા. યાત્રીઓ ગભરાઈ ગયા. છાવણી પાસે જતાંજ બસો ત્રણસો સિપાઇઓએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા. બધાના હોશ કોશ ઉડી ગયા, પરંતુ આપણા પ્રેક્ષકે ખૂબ હિંમતપૂર્વક તેમને જણાવ્યું કે પોતે યાત્રાળુઓ હતા અને ગ્વાલિયરમાં યતાર્થે જઈ રહ્યા હતા એટલે સિપાઇઓએ તેમને પોતાની સાથે રાખ્યા, અને બધી આવશ્યક ચીજો આપી. કોઇ પણ પ્રકારની ઉણપ નહોતી. કેમકે પ્રેક્ષક લખે છે કે બળવાખોરો ભારે ધર્મભક્ત હતા. એ લોકોને કોઇ પણ પ્રકારે સિપાઇઓથી શરીરને છોડાવીને આગળ વધવાની ચિંતા હતી. પ્રેક્ષકે અંતે પોતાના પરિચયવાળા એક સુબેદારને પ્રાર્થના કરી કે “ઉજ્જન પાસે છે, અમે યાત્રાળુ છીએ, જે આપ અમને ત્યાં સુધી પહોંચાડી દેશે તો આપની બહુ કૃપા થશે. આજ સુધી અમને આપ લોકોના સાથથી અને સહાયતાથી ખૂબ આનંદ થયો છે.” સુબેદારે ખૂબ પ્રેમથી એ બ્રાહ્મણોને બખ્ખે રૂપિયા દક્ષિણા આપીને વિદાય કર્યાં. અને ઉજ્જન સુધી પોતાના માણસને મોકલ્યો. ઉજ્જન જઈને યાત્રીઓએ સાંભળ્યું કે ધારના પંચાર-વંશના વૃદ્ધ રાજાનું મૃત્યુ થયું છે, અને તેની મૃત્યુ પછીની ક્રિયામાં લાખો રૂપિયા દાન અપાવાનું છે. ઉજ્જનથી હજારો બ્રાહ્મણો જઈ રહ્યા હતા. આ લોકો પણ સમારંભ જેવા માટે ચાલી નીકળ્યા. ધારમાં ગયા તો જોયું કે ત્યાં પગ મૂકવાની પણ જગા નહોતી, રહેવાને માટે કોઇના ઘરમાં સ્થાન મળતું દુર્લભ હતું. એ લોકોએ એક સોનીને ત્યાં, તેણે મના કરવા છતાં પણ સામાન રાખ્યો અને તેને કોઇ ને કોઇ પ્રકારે રાજી કર્યો. દાનવિધિ જેવાની રજ લઇને કોકો-ભત્રીજો દાન-શાળામાં ગયા. બસો બ્રાહ્મણોને હાથી, ઘોડા, સુવર્ણ-શય્યા, દાસી ઇત્યાદિ દાનમાં મળ્યાં. રાજમહેલની બહાર હજારો બ્રાહ્મણો એકત્ર થયા હતા. તેમને દાન નહોતું મળતું એટલે દાન લેનારાઓ ઉપર તેઓ આક્રમક વરસાવતા હતા. પ્રેક્ષક લખે છે—“દાસીદાન લેનાર-

ની ભારે દુર્દશા થતી હતી. તેમાં પણ જો કોઈ સુંદર અલંકાર-યુક્ત દાસી કોઈ ગમર આઠાણને મળી હોય અને તેમનું એ સરથસ બહાર આવ્યું તો તો પછી પૂછવાની વાતજ શી ! ચારે બાજુએથી આવજો થતા હતા. એ બીડને લીધે નીકળતાં નીકળતાં તેઓ શરમના માર્યા જમીનમાંજ સમાઈ જતા હતા. જો દાસી ઠગારી હોય તો તો તે જાણી જોઈને ધીમે-ધીમે ચાલતી હતી, તેથી તે બિચારો આઠાણ વળી વિશેષ તંગ થઈ જતો હતો !”

ધારમાં જ્વાલિયરથી પત્ર મળ્યો કે બળવો તરતમાં શાંત થશે નહિ, અમારા પચીસ ત્રીસ સિપાઈઓ આવે છે, તેમની સાથે આવજો. એટલે એ લોકો સિપાઈઓ સાથે સારંગપુર થઈને જ્વાલિયર પહોંચ્યા. યશ બળવાને લીધે મુલતવી રાખવામાં આવ્યો, પરંતુ સઘળા અતિથિઓના સત્કારનો સારો પ્રયત્ન હતો.

જ્વાલિયરમાં બળવાના ફેલાવાની ખબર રોજ મળતી હતી. લિજ લિજ પ્રકારના લોક પોતપોતાના વિચારોમાં મગ્ન હતા. બધા લોકોની નજર સિંધિયા અને હોલ્કરના વલણ તરફ હતી. દિવાન દિનકરરાવ અંગ્રેજોના પૂર્ણ પક્ષપાતી હતા. અઠાવર્તના ઘણા લોકો પણ આવવા લાગ્યા. તેમના દ્વારા ખબર મળી કે કાનપુરના સૈનિકોએ બળવો કર્યો છે અને બાહરાવના પુત્ર નાના સાહેબને આગેવાની લેવાને વિનંતિ કરી છે; કેમકે બીજો કોઈ હિંદુઓનો આગેવાન થઈ શકે તેમ નહોતું. નાના સાહેબે આ વિનંતિ સ્વીકારી લીધી. આ સ્વીકૃતિનું ઘણું સુંદર અને કાવ્યમય વર્ણન પ્રેક્ષકે આપ્યું છે.

એક દિવસ આપણા યાત્રીઓ સવારમાં ઉઠીને જુએ છે કે જ્વાલિયરમાં ચારે બાજુ હિલચાલ અને ગરબડ મચેલી છે. ખબર પડી કે તાત્યા ટોપી નાનાસાહેબ તરફથી સિંધિયાની મદદ માગવા આવ્યો છે. તેણે સિંધિયાની સેનાની ચાર પલટોને પોતાના પક્ષમાં કરી લીધી છે. પ્રેક્ષક લખે છે કે મેં તાત્યાને બજારમાં જોયો હતો. મહારાજ સાથે તેને મેળાપ થયો. તેણે ઝોઝામાં ઝોઝી જે સહાયતા માગી હતી તે થોડા, ઉંટ અને બળદ વગેરેના રૂપમાં હતી. સિંધિયાએ આ શરતનો સ્વીકાર કર્યા પછી તાત્યા ટોપી જ્વાલિયર છોડીને કેટલાયે સ્થાનોમાંથી મદદ લેતો લેતો ગયો.

નાના સાહેબે હુમલો કરીને કાનપુર લઈ લીધું. તોપોનો ખૂબ મારો ચાલ્યો. ભારે સમારોહપૂર્વક તેનો કાનપુરમાં પ્રવેશ થયો અને તેના માનમાં આખા નગરમાં આનંદોત્સવ ઉજવવામાં આવ્યો. પ્રેક્ષક લખે છે કે ૨૫ વર્ષ પહેલાં હિન્દુ ધર્મની અવસ્થા આજ કરતાં લિજ પ્રકારની હતી. તે સમયે લોકોમાં ધર્મશ્રદ્ધા વધારે હતી. આજ-કાલ કેવળ કારતૂસોને કારણે સેનામાં બળવો કદી પણ થઈ શકે નહિ.

ત્યાર પછી પ્રેક્ષકે કાનપુરનાં પ્રસિદ્ધ ખૂનોનું વર્ણન આપેલું

છે. એક દિવસ અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ અને બાળકોથી ભરેલી એક હોડી પ્રયાગ તરફ જતી હતી. સિપાઇઓએ નાના સાહેબ પાસે તેમના ઉપર ગોળી ચલાવવાની રજા માગી, પરંતુ નાના સાહેબે સ્ત્રીઓ અને બાળકોને મારવાની કંઈ જરૂર નથી એમ કહીને રજા ન આપી. અંગ્રેજોના દુર્ભાગ્યથી હોડી ગંગાની રેતમાં ફસાઇ ગઇ. તોપચીએ તેના ઉપર ગોળી ચલાવ્યા. હોડી બળી ગઈ અને માત્ર ૧૦ સ્ત્રીઓ, ૩ બાળકો અને ૪ મરદો બચી ગયા. તેઓને કેદ કરવામાં આવ્યાં. બ્રહ્માવર્તમાં ૬૦ સ્ત્રીઓ અને કેટલાંક બાળકો પહેલેથીજ કેદ હતાં. તેમના ઉપર ચોકી કરવાને માટે ૨૫ પહેરેગીરો હતા. તેઓ બધા કેદીઓને શીયાદિને માટે ગંગાના મેદાનમાં લઇ જતા હતા. એ અંગ્રેજ સ્ત્રીઓમાં એક સ્ત્રી ખૂબ ચતુર અને દૂરદેશી હતી. તેણે એક ભંગિયણને રૂપિયા આપીને મેળવી લીધી. સંકેત અનુસાર તેણે શીય પછી એક પત્ર ત્યાંજ મૂકી દીધો, પરંતુ આ ઘટના એક પહેરેગીરે લેઇ લીધી અને ભંગિયણને પકડીને નાનાસાહેબ સમક્ષ હાજર કરી હતી. ભંગિયણે બધું કબૂલ કરી દીધું અને પત્ર વાંચતાં માલમ પડ્યું કે તેમાં અંગ્રેજોને અમુક સમયે કાનપુર ઉપર હુમલો કરવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું. આથી બધા સિપાઇઓ ગુસ્સે થઇ ગયા અને કહેવા લાગ્યા કે એ સ્ત્રીઓને મારી નાખવી જોઈએ; કેમકે વખત આવતાં તેઓ દગો દેશે. નાના સાહેબે સ્ત્રીઓને મારવાનો ઇન્કાર કર્યો, પરંતુ સિપાઇઓએ ક્રોધમાં આવીને કંઈ પણ સાંભળ્યું નહિ અને બધી સ્ત્રીઓ અને બાળકોની કતલ કરી.

અંધકાર લાગે છે કે આ કતલથીજ સુદમાં નિષ્ફળતા મળી; કેમકે ઇત્તપતિ શિવાજી આદિ મહાપુરુષોએ હમેશાં શત્રુની સ્ત્રીઓનું સન્માન સાચવ્યું હતું. તેથી તેમની ઉન્નતિ થઈ અને ગમે તો આ અપરાધ તેમની સંમતિની વિરુદ્ધજ લેલેને થયો હોય પરંતુ આ કતલથી અશ્વત્થામા જેવા નાનાસાહેબ ઉપર સદાને માટે કલંક લાગી ગયું. બધા લોકોએ આ બનાવનો વિરોધ કર્યો.

આને ૧૫ દિવસ થયા પછી અંગ્રેજોએ ચારે તરફથી કાનપુરને ઘેરી લીધું. જળવી લડાઇ થઈ. નાના સાહેબ, રાવસાહેબ વગેરેએ વીરતાની પરાકાષ્ટા બતાવી દીધી; પરંતુ દસ અગિયાર દિવસ પછી તેમને બ્રહ્માવર્ત છોડવુંજ પડ્યું. કારણ કે અંગ્રેજોની તોપો સામે લશ્કર ટકી શક્યું નહિ. પોતાના પરિવારને લઇને તેઓ લખનઉ તરફ ચાલી નીકળ્યા. આ તરફ અંગ્રેજોએ કાનપુર લઇને ઢલે આમ ચલાવી. બ્રહ્માવર્ત પણ લઇ લીધું. ત્યાં પણ ભયંકર લૂંટ અને કતલ ચાલી. જે પુરુષ જેવામાં આવ્યો તેને મારી નાખ્યો. અંગ્રેજોએ બધા નાગરિકોને લૂંટ્યા. હજારો માણસ મરાયા અને નગરે રૌદ્ર રૂપ ધારણ કર્યું. નાના સાહેબનાં સુંદર મહેલ અને મંદિર પાડી

નાખવામાં આવ્યાં. ત્રણ દિવસ પછી સેનાપતિની આજ્ઞાથી કતલ અને લૂંટ બંધ કરવામાં આવી. લખનૌ લઇને અંગ્રેજોએ તેને પણ એજ પ્રકારે લૂંટ્યું. આ તરફ કાનપુરથી નાસી છૂટેલો તાલ્પા ટાપી કાલપી તરફ આવ્યો અને કાલપી ઉપર હુમલો કરીને તેનો કબજો કરી લીધો. તેણે સારી સેના એકત્ર કરી અને રાવસાહેબ (બાહરાવના એક પુત્ર)ને આગેવાન બનાવીને કાલપી પ્રદેશ કબજામાં રાખ્યો.

પ્રેક્ષકને આ બધા સમાચાર જ્વાલિયરમાં મળતા ગયા. હવે જ્વાલિયરમાં રહીને છવ્ઠ અકળાઇ ગયો હતો, તેથી તેમણે ક્યાંક ખીજે જવાનો વિચાર કર્યો. સૌથી સાફ રથાન જાંસી જણાયું. કારણ કે તે મહાપરાક્રમી રાણી લક્ષ્મીબાઇનું રાજ્ય હતું, અને તેમના દરબારમાં કેટલાય પરિચિત સગવળો પણ હતા. કાર્તિક સુદી પાંચમને દિવસે કાકો-સત્રીને જાંસી તરફ રવાના થયા.

જાંસીનું વર્ણન કરતા પહેલાં લેખકે તેનો પૂરતો પૂર્વ ઇતિહાસ આપ્યો છે. જાંસી શહેરનું પણ ભારે રોચક અને સૂક્ષ્મ વર્ણન આપ્યું છે. પ્રેક્ષકને રાણી લક્ષ્મીબાઇનો પૂરો પરિચય હતો, કારણ કે ભામાજી પહેલાં પેશ્વાઓની યજ્ઞશાળામાં અધ્યક્ષ તરીકે રહી ચૂક્યા હતા. ત્યાં લક્ષ્મીબાઇના પિતા તેમના શિષ્ય હતા. તેથી જાંસીમાં તેમનો સારો સત્કાર થયો અને રથાન પણ ઉત્તમ મળ્યું. તેઓ લક્ષ્મીબાઇના ખાસ સેવકોમાંના થઇ ગયા. ‘જાંસીવાળી’ના જીવનની હકીકત અને રહેણીકરણી, રાજ્યવ્યવસ્થા વગેરેનું ‘પૂરું’ વિવરણ પ્રેક્ષકે આપ્યું છે. જાંસીમાં બળવો થયા પછી અંગ્રેજો સાથે દસ અગિયાર દિવસ સુધી યુદ્ધ ચાલ્યું અને અંતમાં તેમનો વિજય થયો. નગરમાં ભયંકર લૂંટ ચાલી, જેમાં બિચારા પ્રેક્ષકને પણ લૂંટવામાં આવ્યો. જાંસીની આ લૂંટ અને કતલનું વર્ણન એટલું હૃદયગ્રાહી અને રોમાંચકારી છે કે બધી ઘટના આંખો સમક્ષ હાજર થઇ જાય છે. લૂંટ પછી પ્રેક્ષક જાંસીથી બે ત્રણ માણસો સાથે નાસી છૂટેલો. કાલપીના રસ્તામાં ખબર મળ્યા કે ચરખાટીમાં અંગ્રેજો સાથે પેશ્વાને યુદ્ધ થયું અને પેશ્વા હારી ગયા. રસ્તામાંજ ધૂળથી ભરેલી જાંસીવાળી સાથે તેમને મેળાપ થયો. રાણી સાહેબાને ખૂબ તરસ લાગી હતી. વાતચીત કરતાં તે તેને ઓળખી શકી; કારણ કે લૂંટમાં તે બિચારો સર્વ કંઈ ગુમાવી ચૂક્યો હતો, અને તે સમયે તેના શરીર ઉપર માત્ર એક ઉપવસ્ત્ર અને ચાદર હતાં. એ લોકોએ લક્ષ્મીબાઇને પાણી પાવા માટે કૂવામાં દોરી નાખવા ઇચ્છ્યું, પરંતુ આ વિપત્તિમાં પણ તે વીરસ્ત્રીની શિષ્ટતા ગમ નહિ. ઝટ ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને કંઠું કે આપ વિદ્વાન બ્રાહ્મણ છો. આપને કષ્ટ દઇને હું પાણી પીવા નથી ઇચ્છતી. તેણે પોતાના

હાથે પાણી ખેંચીને પોતાની તરસ છીપાવી, અને એ આશ્રિતોને કાલપી આવવાનું આમંત્રણ આપીને ઘેડો દોડાવી મૂક્યો. કાલપીમાં રાવસાહેબ અને તાત્પાટોપી એકઠા થયા હતા. ત્યાં પણ અંગ્રેજો સાથે ઘોર યુદ્ધ થયું અને ભારતવાસીઓની હાર થઈ. આપણા પ્રેક્ષકની દશા અંતરે પશુ ખરાબ થઈ. બિચારાને કાલપીથી પણ જન બચાવીને ભાગવું પડ્યું. માર્ગમાં કેટલાંયે સ્થાનોએ લૂંટારાઓની સામે થતા થતા કોઈ પણ પ્રકારે બ્રહ્માવર્ત પહોંચ્યા. ત્યાં નગરવાસીઓએ યુદ્ધ અને લૂંટની બંધી હકીકત કહી. બ્રહ્માવર્તથી ચાત્રાને માટે તેઓ ચિત્રકૂટ ગયા. પરંતુ ત્યાં પણ બળવા તેમની પાછળ ભૂતની પેઠે લાગ્યો રહ્યો. બળવામાં અંગ્રેજો ચિત્રકૂટને નારાયણરાવ પેશ્વા (નાના સાહેબના એક ભાઈ)ના હાથમાં મૂકીને નાંદા હતા. નારાયણરાવની જગીર પણ એજ હતી. હવે એજ સમયે જનરલ હિટલોરે આવેને તેને પણ ગિરફતાર કરી લીધો. તેનું ઘર લૂંટવામાં આવ્યું. કરોડોની અમૂલ્ય સંપત્તિ સિપાઈઓ ઉઠાવી ગયા. દેવતાઓની મૂર્તિઓ પણ બાકી રાખી નહિ, એટલે સુધી કે પાણી ખેંચવાની દોરી સુધાં ઉઠાવી ગયા.

વાસ્તવમાં નારાયણરાવને ત્યાં અપાર ધન રાખેલું હતું. આ લૂંટની બાબતમાં માલસેને લખ્યું છે કે, મહેલના બંડારોમાં અપાર સંપત્તિ, અહ્મુત રત્ન અને હીરા સિપાઈઓની આટલા દિવસની મહેનતના પુરસ્કાર તરીકે રાખવામાં આવ્યાં હતાં ! આ બાબતમાં પાછળથી સર હ્યુનોન અને જનરલ હિટલોરમાં જ અગડો થયો તે 'કોર્ટ ઓફ એડમિરેલ્ટી' સુધી પહોંચ્યો. નારાયણરાવ પાસે બીજા ગરીબોનું ઘણું ધન રાખેલું હતું તે પણ લૂંટાઈ ગયું. બિચારા અનાથ નિર્ધન થઈ ગયા. તેમની સ્ત્રીઓનાં શરીર ઉપર જે ઘરેણાં હતાં તે પણ લૂંટારાઓથી બચવા પામ્યાં નહિ. ખાસ વાત તો એ છે કે નારાયણરાવે બળવામાં કરેલા ભાગ લીધો નહોતો. ચિત્રકૂટમાં યજ્ઞમાનવૃત્તિ કરીને કેટલાક રૂપિયા મેળવીને પ્રેક્ષક બાંદા ગયા. વળી રસ્તામાં કેટલીક મુશ્કેલીઓની સામે થવું પડવાથી અતે પાછા ફરીને તેઓ જલૌન પહોંચ્યા. ત્યાં ગ્વાલિયરથી આવેલા એક બ્રાહ્મણ પાસેથી ત્યાંના સમાચાર મળ્યા. કાલપીની હાર પછી 'અંતર્યામી' અને રાવસાહેબ આદિ કેવી રીતે ગ્વાલિયર પહોંચ્યા, અને ત્યાંથી સિંધિયા નાસી ગયા, તથા કયે પ્રકારે અંગ્રેજો સાથે વીરાંગના લક્ષ્મીબાઈનું અંતિમ યુદ્ધ, જેમાં તેણે બહાદુરીથી લડીને વીરગતિ પ્રાપ્ત કરી, ગ્વાલિયર પાસે મુરારમાં થયું, એ બાબતો તેને ત્યાં જ જાણવા મળી. એ યુદ્ધમાં ભારતવાસીઓ હારી ગયા. પ્રેક્ષકના અભિપ્રાય પ્રમાણે રાણીના મૃત્યુથી ભારતવાસીઓની સાક્ષાત્ વીરતાનો અંત આવ્યો.

જલોનમાં પ્રેક્ષકનો રસ્તો ફરી બદલાયો. તે પાછા ફરીને ફરીથી નારાયણરાવ પેશ્વાને ત્યાં આવ્યા. તેઓ કેદમાં હતા પરંતુ રોજ જે સો બસો રૂપિયા ખર્ચને માટે મળતા હતા તેમાંથી કંઈક દાનમાં આપતા હતા. એને પણ કંઈક મળ્યું. અહીંથી તે સૂર્યદંડ તીર્થ ગયો. ત્યાં અકસ્માત રાવસાહેબ વીસ હજાર બળવાખોરો સાથે આવ્યા. આ બ્રાહ્મણો પણ તેમની સાથે થઈ ગયા. રાવસાહેબ બળવાખોરો સાથે રાજપૂતાનામાં જયપુર, જૂદી, કોટા વગેરે રાજ્યો પાસેથી કર લેતા લેતા ફરવા લાગ્યા. કોટાની નીચેના એક રાજ્યએ બળવાખોરો સાથે યુદ્ધ પણ કર્યું, પરંતુ તેને હારીને નાસવું પડ્યું. પ્રેક્ષકે એક એવી ઘટના લખી છે કે જે રાવસાહેબના ઉચ્ચવળ ચરિત્ર ઉપર પ્રકાશ નાખે છે. રાજના નાદા પછી બળવાખોરોએ આ નગરનો કબ્જો લીધો. રાજનો ખજાનો રાવસાહેબે પોતાના હાથમાં લીધો. રાજની સ્ત્રીઓ તથા મહેલની અન્ય સ્ત્રીઓ એક ઓરડામાં અંદરથી બારણું બંધ કરીને બસાઈ ગઈ. ત્યારે રાવસાહેબે બહારથી તેમને પ્રાર્થના કરી કે અમે ધર્મને માટે યુદ્ધ કરનારાઓ છીએ. હું રાજની માતાને મારી માતા અને રાજની સ્ત્રીઓને મારી બહેનો સમજું છું. આપ નિશ્ચિંતપણે બહાર આવો. આ આશ્વાસનથી બધી સ્ત્રીઓ બહાર આવી. રાવસાહેબે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. રાજના પુત્રને ગાદીએ બેસાડ્યો અને તે નગરમાંથી ચાલી નીકળ્યા.

બળવાખોરો હવે ખૂબ ઉદંડ-ઉન્મત્ત થઈ ગયા હતા અને તેમને દક્ષિણ તરફ જતા જોઈને પ્રેક્ષક બ્રહ્માવર્ત તરફ પાછા ફર્યા. વચ્ચે તેમને કેટલીયે મુશ્કેલીઓ સામે થવું પડ્યું. કાલેરાની બિમારીથી તેમને વચ્ચેના ગામમાં કેટલાક દિવસો સુધી રોકાવું પડ્યું. પછી યાત્રા કરતાં વચ્ચેમાં કાકાશ્રીના પરિચયના બે બ્રહ્માવર્તના બ્રાહ્મણો મળ્યા. તેઓ બન્ને રાવસાહેબ અને તાત્યા ટોપી સાથે ગયા હતા. તેમણે બળવાખોરોના સંબંધમાં પૂરા સમાચાર આપ્યા. તેનો સાર એ છે કે બળવાખોરો નર્મદા તરફ ગયા. અંગ્રેજોની ફોજ તેમની પાછળ પડી હતી તેથી તેઓ જલદીથી નદી ઓળંગવા ધમ્મતા હતા. પરંતુ વરસાદની ભરતીથી રસ્તો જલદી મળ્યો નહિ. અતિ એક ઘણા વૃદ્ધ શસ્ત્રને રૂપિયા આપીને નદીપાર ઉતરવાનો વિચાર કર્યો અને બધી ફોજ સામે પાર ગઈ. અંગ્રેજો નદી પાર જઈ શક્યા નહિ. બળવાખોરોને નિઝામ પાસેથી મદદની આશા હતી, પરંતુ તેમના દૂત નિરાશાજનક સમાચાર લાવ્યા એટલે લાચાર થઈને બધી ફોજ પાછી ચાલી પરંતુ હવે સંગઠન ઢીલું પડી ગયું હતું. દરેક સિપાઈ પાસે જે લૂંટના રૂપિયા ભેગા થયા હતા તે લઈને તેઓ નાસી જવા ધમ્મતા હતા. અંગ્રેજોની મારીની ઘોષણાથી સેંકડો છુટા થઈને ચાલી નીકળ્યા. આ અવસ્થા જોઈને એ બન્ને બ્રાહ્મણો પણ

ત્યાંથી નાસી છૂટ્યા અને રસ્તામાં તેમને પ્રેક્ષકના ભેટા થયો. પ્રેક્ષકનું બળવાનું વર્ણુન અહીં સમાપ્ત થાય છે, તેમ છતાં આના પછી સારાંશ માટે તેણે પોતાની વ્યક્તિગત યાત્રાનો વૃત્તાંત સંક્ષેપમાં આપ્યો છે. બ્રહ્માવર્તથી બેલસિયાના રાજની સુવર્ણ-તુલામાં ભાગ લઈને અયોધ્યા થઈને એ લોકો કાશી પહોંચ્યા. કાશીથી પ્રયાગ આવ્યા. ત્યાંથી ગંગાજળની કાવડ ઘેર લઈ જવાનો નિશ્ચય કરીને એક કાવડ કરી લીધી. આ એક પ્રકારનું વ્રત છે. તેમાં પોતે જાતે પગે ચાલીને ગંગાજળ લઈ જવાનું હોય છે. તે ગંગાજળ લઈને બ્રહ્માવર્ત, ગ્વાલિયર, ઝાંસી, સાગર, કૃષ્ણ થતા હુશંગાબાદ પહોંચ્યા. રસ્તામાં ગંગાજળના ભારથી ઘણું દુઃખ પડ્યું. પરંતુ પ્રેક્ષકે પોતાનું વ્રત પૂર્ણ કર્યું. હુશંગાબાદથી એ લોકો ફરી કંઈક પ્રાપ્તિની આશાએ ઈન્દોર ગયા. ઈન્દોરથી હુશંગાબાદ અને નાસિક થઈને પછી ત્રણ વર્ષ બાદ પ્રેક્ષકે પોતાને ઘેર પહોંચ્યા.

(દેશુઆરી-૧૯૨૯ ના 'વિશાલ ભારત' માંથી)

૧૦૭-ઈશ્વર-પ્રસંગ

(લેખક:-વિદ્યુશેખર ભટ્ટાચાર્ય એમ. એ. ના લેખનો અનુવાદ)

મારી સમજમાં ધર્મ અને ઈશ્વર એ બે વિષયો ઉપર આજ-સુધી એટલી બધી બાબતો કહેવાઈ ગઈ છે કે જે હજાર વર્ષ સુધી આ સંબંધમાં કંઈ પણ ન કહેવામાં આવે તોપણ કંઈ નુકસાન જણાતું નથી. પહેલાં જે કંઈ કહેવાઈ ચૂક્યું છે, તેના એક સામાન્ય ભાગ ઉપર વિચાર કરવાથીજ સર્વ કંઈ થઈ શકે તેમ છે. પરંતુ મનુષ્યમાં પુનરુક્તિ કરવાની એક ઈચ્છા જોવામાં આવ્યાજ કરે છે.

મનુષ્ય અનેક પ્રકારની વાતો કહે છે, તે બધે વખતે બધી વાતોને સારી પેઠે સમજી વિચારીને અને તેના અનુભવ કરીનેજ કહે છે એમ નથી. કોઈ કોઈ વાર તો માણસ જે બાબતમાં પોતે પણ કંઈ જાણતો સમજતો નથી, તેવી વાતો કહેવા લાગે છે; પરંતુ કોઈ કોઈ સમયે તો તે મોટે ભાગે એવીજ વાતો કહ્યા કરે છે. આ રીતે કરવાનું પરિણામ સાફ આવશે કે ખોટું, તેનો તે જરા પણ વિચાર નથી કરતો. કોઈ ને કોઈ પ્રકારે કંઈ ને કંઈ કહેવાનુંજ તેનું કામ હોય છે; કહી દીધું એટલે બસ પત્યું. જ્યાં અંધકાર હોય છે અને બહુ ઝાંખો પ્રકાશ હોય છે, ત્યાંની ચીજો ચોખ્ખો ચોખ્ખો દેખીજ શકાતી નથી. ત્યાંની એક ચીજને ભિન્ન ભિન્ન મનુષ્યો ભિન્ન ભિન્ન રૂપે જોઈ શકે છે. કોઈ તેને ઠુંઠું ઝાડ કહે છે, કોઈ મનુષ્ય અને કોઈ

ભૂત કહે છે તથા કોઇ બીજુંજ કંઈ બતાવે છે. એવા પણ માણસો હોય છે કે જે ભૂત અથવા મનુષ્યનો નિર્ણય કરી શકતા નથી. આજ પ્રકારના બીજા પણ ઘણા લોકો હોઇ શકે છે. જે આવા બધા લોકો એક જગાએ એકઠા થઇ જાય અને તે વસ્તુને લઇને તર્ક કરવા માંડે તો તેમના તર્કના પ્રહારોથી તે સ્થાન ગુંજી ઉઠશે, યુક્તિ-ઓ અને તર્કોના પ્રવાહમાં દિશાઓ વહી જશે, પરંતુ યથાર્થ તત્ત્વનો પત્તો જરા પણ લાગશે નહિ. એવી વાત પણ નથી કે એ તાર્કિકો-માંથી કોઈ તે તત્ત્વને જાણીજ શક્યા ન હોય અથવા તો જાણવા છતાં સારી રીતે કોઇ કહી શકતા ન હોય. વાત તો એ છે કે એ પ્રમાણે હોવા છતાં પણ તર્કના વ્યૂહને ભેદીને તે તત્ત્વને ગ્રહણ કરી શકાવું અત્યંત કઠિન છે. ધર્મ અને ઇશ્વરના સંબંધમાં એજ પ્રમાણે થયું છે. અસ્તુ. અમારી સમક્ષ હમણાં ઇશ્વરપ્રસંગ ઉપસ્થિત છે એટલે હવે તેનીજ આલોચના કરીએ.

બન્ને પક્ષો ખડા થઇને ઉભેલા છે, આજજ નહિ, અતિ-પ્રાચીન કાળથી, અહિંજ નહિ, વિદેશોમાં પણ એ પ્રમાણેજ છે. કેમકે એજ મૂળ વાત છે. એક પક્ષ કહે છે ‘ઇશ્વર છે’ બીજો કહે છે ‘નથી.’ બન્નેમાં તુલ્યુ યુદ્ધ જન્મ્યું છે; કોઇ પણ પક્ષ હડી જાય તેવો નથી, કોઇ પણ પક્ષ કમજોર નથી. આ વિષય ઉપર જે કંઈ કહેવા કથવાવું હતું તે કહી કહીને પ્રાચીન લોકો ચાલ્યા ગયા. પરંતુ ઝગડાનો અંત આવ્યો નથી. પ્રાચીન લોકો ન્યાંથી પડતું મૂકતા ગયા હતા, ત્યાંથી નવીન માણસોએ ફરીથી અદમ્ય ઉત્સાહ સાથે યાત્રા શરૂ કરી દીધી છે; પરસ્પર યુક્તિ-તર્કોની કાપાકાપી ચાલી રહી છે, ખબર નથી કે એનો કયારે અંત આવશે. ઘેટાંની લડાઇની પેઠે જે જોરાવર હોય છે તે દુર્બળને હાવી દે છે, પરંતુ દુર્બળના હડી ગયા પછી પણ એમ કહી શકાતું નથી કે યુદ્ધની શરૂઆતમાં દોષ કોનો હતો.

આ બધી બહારની બાબતો છે. બહારની વાતોથી ઇશ્વરના અસ્તિત્વ અનસ્તિત્વનો નિર્ણય કરવો અસંભવિત છે. જેઓ કહે છે કે ઇશ્વર છે, તેઓ એમ પણ કહે છે કે તર્ક દ્વારા તેની પ્રાપ્તિ થઇ શકતી નથી. આ તો પોતાના અનુભવનો વિષય છે. દૂધ, મધ, ગોળ વગેરે મીઠાં છે કે નહિ, એ વાતો વડે સમજાવવું કઠિન છે અથવા સમજાવી શકાય તેમ નથી. અથવા કોનામાં કેટલી મિહાશ છે તે વાત હજારો વર્ષનો સમય મળવા છતાંયે સ્વયં સરસ્વતી પણ સમજાવી શકે તેમ નથી. તેને પોતાને જરાક ચાખીને જોવું પડશે અને ચાખીને જોવાથીજ તરત તેની ખબર પડી જશે. કેમકે એ અનુભવનો વિષય છે. ગોળ મીઠો છે કે કડવો, એ જાણવાને માટે જેમ તેને ચાખીને જોવાનોજ એક માત્ર ઉપાય છે, તેજ પ્રમાણે ઇશ્વર છે કે

નહિ, એ વાત જાણવાનો પણ એકમાત્ર ઉપાય અનુભવ કરીને જોવાનોજ છે. અનુભવ કરવાનો શો ઉપાય છે ? જોઓ કહે છે કે ધ્રિવર છે, તેજોજ આ પ્રશ્નનો ઉત્તર આપશે અને તેમણે આપ્યો પણ છે. જો કોઈ શ્રદ્ધાપાત્ર મનુષ્ય કહે કે હું જાતે જામને અમુક ગામ જોઈ આવ્યો છું, તો તે તે ગામનો માર્ગ પણ જાણે છે, અને ધીજનને બતાવી પણ શકે છે. તેના બતાવેલા માર્ગને જોડીને ખીજે માર્ગે જવાથી જો તે ગામ ન મળે તો તેથી તે ગામજ નથી એમ માની લેવું અયોજ છે. તેના બતાવેલા માર્ગે જામને જુઓ, ગામ મળી આવ્યું તો તો ઠીકજ છે, ઝગડોજ મટી ગયો અને જો ન મળ્યું તો કહેવુંજ પડશે કે ગામ નથી.

એક વાત ખીજ સમજવાની છે. એક માણસ તરસથી તરફડે છે તેને થોડું પાણી આપવામાં આવ્યું. તેણે યથાવિધિ પી લીધું, તેની તરસ છીપાઈ ગઈ. એક મનુષ્ય રોગથી પીડાથી વ્યાકુળ છે, વૈદ્યે તેને દવા આપી, રોગીએ તેનું યથાવિધિ સેવન કર્યું; તેનો રોગ શાંત થઈ ગયો નહિ. જો વાસ્તવમાં જળ અને ઔષધિ ન હોત તો તરસ્યાની તરસ અને રોગીનો રોગ શાંત થાત નહિ. પાણી અને ઔષધ હતાં એટલે તરસ અને રોગની શાંતિ થઈ. એજ પ્રમાણે જો મનુષ્ય વિધિધુરઃસર ધ્રિવરની ઉપાસના કરે છે અને તેનામાં ધ્રિવરોપાસનાના ગુણ જોવા કે—

અદ્વેષ્ટા સર્વભૂતાનાં મૈત્રઃ કરુણ एव च ।

નિર્મમો નિરહંકારઃ સમદુઃખસુખઃ ક્ષમી ॥

વગેરે (ગીતા અ. ૧૨ શ્લોક ૧૩ થી ૨૦) પ્રગટ થઈ જાય છે તો કહેવું જોઈએ કે ધ્રિવર છે, તેથી તેની ઉપાસનાથી ઉપાસકમાં એ ગુણોનો વિકાસ થયો છે. આવા ભક્ત દુર્લભ હોવા છતાં પણ અલભ્ય નથી.

ધ્રિવરની ઉપાસના નહિ કરવાથી શું એ ગુણો પ્રાપ્ત કરી શકાતા નથી ? એ એક સ્વતંત્ર પ્રશ્ન છે. અહીં તો જે ધ્રિવરની ઉપાસના કરે છે તેનીજ બાબતમાં કહેવામાં આવ્યું છે. પરંતુ આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં અનેકોએ કહ્યું છે કે પ્રાપ્ત કરી શકાય છે. એક રોગની અનેક દવાઓ હોઈ શકે છે. અને સૌને માટે એક દવા ઉપયોગી પણ નથી.

(સં. ૧૯૮૬ ના 'કલ્યાણ'ના ધ્રિવરોપાસનાથી)

૧૦૮-ગુપ્ત નાસ્તિકતાનો વિસ્તાર

(લેખક:-શ્રી. દ્વારકાપ્રસાદજી શર્માના લેખનો અનુવાદ)

‘કેદ્યાણુ’ના સંપાદક પણ કોઇ વિલક્ષણ ભેળના જીવ જણાય છે ! જે જમાનામાં લોકો ધર્મિયરને ઉંચે મૂકીને મનમાં ફાવે તેમ કરવા તત્પર રહે છે, જે જમાનામાં ધર્મિયર કેવળ જૂઠા સોગન લઇ જૂઠું ખોલવાનાં સુરક્ષિત સાધનરૂપેજ રહેલા છે, તે જમાનામાં તેમને ‘કેદ્યાણુ’નો ‘ધર્મિયરો’ કાઢવાનું સૂઝે છે ! તેમની અજબ અકલની પણ બલિહારી છે ! શું વિશેષ અંક કાઢવાનો ખીજો વિષય ના મળ્યો ? તેમણે તો આજથી સેંકડો વર્ષો પૂર્વે આ અવનિમાં અવતરવું જોઇતું હતું; આ નવીન સમ્મતાના આંજી નાખનારા જમાનામાં નહિ. તેઓએ જૂના પુરાણા વિચારોનો પ્રચાર કરીને દેશની ઉન્નતિને શા સાર સેંકડો વર્ષ પાછી ધસડી રહ્યા છે ?

હજી થોડાજ દિવસની વાત છે. પ્રયાગના ‘લીડર’ નામના દૈનિક વર્તમાનપત્રમાં કોઇ અંગ્રેજી વર્તમાનપત્રનું અવતરણ ઉતારવામાં આવ્યું હતું. તેમાં લખ્યું હતું કે ‘રશિયાની સોવિયટ સરકારે સરકારી શાળાઓમાં ભણનારાં બાળકો માટે જે નવાં પાઠ્ય પુસ્તકો રચાવ્યાં છે, તેમાં પહેલો પાઠ ધર્મિયરના અનસ્તિત્વ વિષેનો છે. પાઠમાં લખ્યું છે કે ‘અકર્મણ્ય-એદી-આળસુ, ખીજાને છેતરનારા અને સ્વાર્થી’ લોકોએ પોતાનું કામ સાધવા માટે ધર્મિયર નામની એક ખાસ વસ્તુની કલ્પના કરીને સમસ્ત સંસારને નુકસાનમાં ઉતારી દીધો છે. ખરી રીતે ધર્મિયર જેવી કોઇ ચીજજ નથી.’ આવા ભાવોથી ભરેલાં પુસ્તકો બાળકોને ભણાવીને રશિયાની સોવિયટ સરકાર પોતાના રાજ્યના ભાવી નાગરિકોના મનમાંથી ધર્મિયરના અસ્તિત્વનો લોપ કરવા તત્પર થઇ છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ લેખકનું કહેવું છે કે રશિયામાં વસતા આસ્તિક જર્મન ખેડૂત ઉપર એટલા માટે મોટા મોટા અત્યાચારો કરવામાં આવે છે કે જેથી તેઓ ધર્મિયરની ચર્ચા અને તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખવાનું તજ દે. જે આસ્તિક અને ધર્મિયરનિષ્ઠ જર્મન સોવિયટ સરકારની આ આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરે છે, તેઓના સંબંધમાં કહેવાય છે કે તેમને સૈબિરિયા મોકલી દેવામાં આવે છે અને ત્યાં તેઓ ઘણા જલદીથી કાળના મુખમાં પડીને પોતાનું અસ્તિત્વ નાશ કરી દે છે.

આપણા દેશના એક મુખ્ય રાષ્ટ્રીય નેતા પણ પોતાના એક ભાષણમાં પોતાને એન્ટીગોડ-અર્થાત્ ધર્મિયરવિરોધી તરીકે જાહેર કરી ચૂક્યા છે. એટલે હવે એ દિવસ દૂર નથી કે જ્યારે આ દેશના શાસનની લગામ એવા લોકોના હાથમાં આવતાંજ, એ ઉન્નતિધમ્મક

નેતા, આ દેશમાં પણ સોવિયટ સરકારની ઉપરોક્ત નીતિનું અનુકરણ કરીને, ધર્મરત્ની વિરુદ્ધ ચળવળ ઉભી કરશે, કે જેથી આ દેશ વાતની વાતમાં ઉત્તરિના શિખરે ચઢેલો જળાવા લાગશે.

આ દેશમાં પણ ધર્મવર વિરુદ્ધની ચળવળના શ્રીગણેશ તો મંડાઈ જાય ચૂકેલા જોવામાં આવે છે. લોકો કહે છે તો ખરા કે ધર્મર છે અને તે સર્વવ્યાપી, સર્વસાક્ષી, સર્વાન્તર્યામી અને સર્વદ્રષ્ટા પણ છે; પરંતુ વ્યવહારમાં તેઓ તે પ્રમાણે માનતા નથી.

ધર્મવર વિષે લોકો જેટલું કહ્યા કરે છે, તેજ પ્રમાણે જો તેઓ માનતા પણ હોત અને તદનુસાર વર્તન પણ કરતા હોત તો સંસારમાં ન તો ક્યાંય પોલિસનું નામનિશાન જણાત, ન તો કોઈ રાજ્ય લાવલસ્કર રાખત અને ન તો કોઈ વડીલ બેરિસ્ટરનું નામ સંભળાત. કેમકે જ્યારે લોકો ધર્મવરને સાચેજ સર્વવ્યાપી માનતા હોય તો પછી અપરાધ ક્યાં કરત ? લોકોની દષ્ટિ ભુલાવીને ચોર ઉઠાઉંઘીરો અને ગળાં કાપનારા શા સાફ પોતાનાં દુઃખપ્રદ કાળાં કરવૈતોથી લોકોને ખાલીખમ કરી મૂકત ? આ પૃથ્વી ઉપર ગુન્હાઓની સંખ્યા શૂન્ય હોત. જો યથાર્થપણે ધર્મવરને સર્વવ્યાપી માનવામાં આવતા હોત તો ઢોંગી લોકો શા સાફ સાત કોઠાઓની અંદર બેસીને પાપકર્મ કરત ? જો ધર્મવરને લોક સાચેજ સર્વવ્યાપી માનતા હોત તો બેઠમાન, કૃતમી અને વિશ્વાસઘાતી માણસો ભલા માણસોને શા સાફ સતાવતા હોત અને તેમનું સર્વસ્વ ઝડપી લઇને જનતાને-લોકોને સંકુળિત કરતા હોત ? જો ધર્મવરને વારતવ સ્વરૂપે સર્વવ્યાપી માનવામાં આવ્યા હોત તો હેમાદ્રી આદિ મોટાં મોટાં પ્રાયશ્ચિત્ત-વિધાયક પોથાંની રચના શા સાફ કરવામાં આવત ? જો લોકો જેવું મોંઝે બોલે છે, તેજ પ્રમાણે સમજતા અને કરતા હોત તો ભારતવર્ષમાં અઘતન હિંદનો પુનિત પ્રાદુર્ભાવ શા સાફ થાત ? લોકો જો ધર્મવરને સર્વવ્યાપી સમજીને સંસારચાત્રમાં પ્રવૃત્ત થાત તો વૈદિકોના સંધ્યોપાસનમાં આચમન મંત્રની આવશ્યકતાજ શી હતી ? ખ્રિસ્તીઓને શા સાફ રાતદિવસ અપરાધોની ક્ષમા કરાવવાની ચિંતામાં ફૂંચવું પડત, મુસલમાન શા સાફ તોબાહ તોબાહની ચીસો પાડત ?

આપણી સમક્ષ ધર્મર સર્વવ્યાપી, સર્વસાક્ષી, સર્વદ્રષ્ટા અને સર્વાન્તર્યામી છે કે નહિ એ પ્રશ્ન નથી. પ્રશ્ન તો એ છે કે જે લોકો ધર્મવરને ઉપરોક્ત ગુણોવાળા માને છે, તેઓ પોતે પોતાના મતને અનુકૂળ આચરણ કરે છે કે નહિ ?

હમેશાં જોવામાં તો એ આવે છે કે ધર્મવરને ઉપરોક્ત ગુણોવાળા કહેતાં છતાં પણ તેઓ વર્તનમાં તો ઉક્ત ગુણોનું માત્ર ખંડનજ નથી કરી રહ્યા પરંતુ તેઓ તો ધર્મરના અસ્તિત્વ સુદ્ધાને

પણ મરડી મચડી રહ્યા છે. અમારી સમજમાં તો એવા લોકોથી તો પેલા લોકો ક્યાંય દૃઢ વિચારના છે કે જેઓ ઉર્દુ ભાષાના કવિની આ ઉક્તિ અનુસાર વ્યવહાર કરે છે.

પિયે મૈં આશકારા હમકો કિસકી સાકિયા ચોરી;

ખુદાકી ગર નહીં ચોરી તો ફિરબ'દેકી ક્યા ચોરી.

અર્થાત્ અમે દરેક કાર્ય ખુલ્લે ખુલ્લા કરીશું, સમાજ ભલેને અમારાં કાર્યોને ખરાબ માન્યા કરે. ત્યારે આપણને ધ્વિરનો પણ ડર નથી તો પછી આપણે તેના બંદા યાને ઇન્સાનથી શા સારું ડરીએ?

જો કે તેમનું આ કથન ધ્વિરની સરકાર પ્રત્યે એક પ્રકારનો સવિનય અનાદરજ છે, છતાં પણ તેમાં દંભ, પાખંડનો લેશ પણ ન હોવાથી એ તિરસ્કારની ચીજ નથી. હા, એ ઉદ્વેગતા અને નિર્દયતા અવસ્થા છે.

ધ્વિરના સર્વસાક્ષિત્વને માનનારા લોકો ત્યારે જાણી યુગીને જીવતી માખી ગળી જાય છે, હોડ બકી બકીને સર્વથા મિથ્યા ભાષણ કરતાં શરમાતા નથી અને 'રામ રામ જપના, પરાયા માલ અપના' અર્થાત્ રામનું નામ જપવું અને પારશ્વે માલ પોતાનો બનાવી લેવાને માટે અનેક પ્રકારનાં છળકપટ રચ્યા કરે છે; ત્યારે લોકો પોતાના ઉપકારકર્તાનું પણ અનિષ્ટ કરતાં લાજતા નથી; ત્યારે એવા માણસો મોટા ઘરડાઓની પાઘડી ઉતારતાં પણ અચકાતા નથી; ત્યારે અદાલતમાં જઈને અને 'ધ્વિરને હાજરા હજુર' કહીને જૂઠું સિવાય એક શબ્દ પણ સાચો નથી બોલતા, ત્યારે આ પાપી પેટમાં રોટલીના બે ટુકડા નાખનારના કહેવાથી લોકો મોટા મોટા આબરૂવાળાઓને બેઆબરૂ કરી નાખે છે, ત્યારે માત્ર બે ચાર રૂપિયા મેળવવાની આશાએ લોકો ખરાબમાં ખરાબ માણસની પ્રશંસા કરીને ઇન્દ્રાસન ઉપર બેસવા યોગ્ય બતાવે છે; ત્યારે કહેવું પડે છે કે એવા આસ્તિકો કરતાં પેલા નાસ્તિકો લાખ દરજ્જે સારા છે, કે જેઓ કોઇપણ પ્રકારના પોતાને માન્ય એવા સિદ્ધાન્તને દૃઢતાપૂર્વક વળગી તો રહે છે.

ભલેને કેઈ ધ્વિરભક્ત કહેવાવાનો ડોળ કરે, પરંતુ જો તે ત્રીસ રૂપિયે મળુના ભાવની ચરખી ઘીમાં ભેળવીને તેને પંચોતેર રૂપિયે મળુના દરે વેચે તો તેને અમે કદી પણ ધ્વિરને સર્વદ્રષ્ટા અથવા સર્વ કર્મના સાક્ષી માનનાર નહિ કહીએ. જે પોતાને મહા-પણિત દેખાડે છે અને લઈને પાછું આપવાની વાત જાણતો નથી બલકે 'ઋણં કૃત્વા ઘૃતં પિવેત્' ના હલકા સિદ્ધાન્ત ઉપર રાતદિવસ ચાલે છે, તેને અમે કદી પણ ધ્વિરને માનનાર આસ્તિક

નહિ કહીએ. અમારી સમજ પ્રમાણે તો એવા લોકોએ ઈશ્વરનું નામ લેવું એજ ઈશ્વરનું અપમાન કરવા જેવું છે.

ન્યારે ત્રણચતુર્થાંશથી પણ વધારે લોકો ઈશ્વરને અને તેમના સર્વાન્તરયામીપણાને માને છે, છતાં પણ સંસારમાં પાપોની સંખ્યામાં ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થાય એ શું સિદ્ધ કરે છે ? એજ કે આ સંસારમાં સાચા અસ્તિકો કરતાં ગુપ્ત નાસ્તિકોની સંખ્યા સૌથી વધારે છે. એજ કારણે આજે આ સંસારમાં સર્વત્ર અશાંતિ દારિદ્ર્ય, ચિંતા, રોગ અને શોકાદિનું અટલ સામ્રાજ્ય જામેલું છે. વળી જે માણસોના મનમાં રાતદિવસ કામકોલાદિ છ ભયંકર શત્રુઓ અફો જમાવીને બેઠેલા છે, તેઓ શું પોતાની પાપ-કલુષિત જીભથી તે ન્યાયી, દયાળુ અને ભક્તવત્સલ ભગવાનનું પવિત્ર નામ લેવા યોગ્ય છે ?

વેદ, દર્શન, ઇતિહાસ અને પુરાણ જુઓ મારી મારીને ઈશ્વરના અસ્તિત્વની ઘોષણા કરી રહ્યાં છે. એટલુંજ નહિ પરંતુ સાક્ષાત્ ઈશ્વર પણ પોતાના અસ્તિત્વને પોતેજ કેટલીયે વાર પ્રત્યક્ષ પ્રમાણિત કરી ચૂક્યા છે. તોપણ સૃષ્ટિના આદિથી તે આજસુધી મોટાભાગના સાંસારિક જીવોની પ્રવૃત્તિમાં તલમાત્ર ફેર પડ્યો નથી. વિવેકશીલ જનોને તો ઈશ્વરનું અસ્તિત્વ ત્યારેજ સફળ થયેલું જણાશે કે ન્યારે સંસારમાંથી પાપોની સંખ્યા ઓછી થશે. ‘કલ્યાણ’ના સંચાલકોનો ઈશ્વરાંક કાઢવો પણ ત્યારેજ સફળ થશે કે ન્યારે ઈશ્વરને માનનારા પરસ્પર શાંતિ અને ખંધુલાવથી રહેવા લાગશે અને પાપકર્મોથી વિરત થઈ પ્રાણીમાત્રને માટે સુખદાયી સિદ્ધ થશે.

(સં. ૧૯૮૯ ના ‘કલ્યાણ’ ના ઈશ્વરાંકમાંથી)

૧૦૯-શ્રીભગવાન અને તેમની પ્રાપ્તિના ઉપાય

(લેખક:-પં. શ્રી. ભૂપેન્દ્રનાથ સાન્યાલના લેખનો અનુવાદ)

અમે અલ્પબુદ્ધિ પ્રાણીઓ ઇશ્વરના અસ્તિત્વ સંબંધમાં શું પ્રમાણ રજુ કરીએ? અમારા જેવા ઇન્દ્રિયલક્ષ મનુષ્યોની વાતો અને યુક્તિઓનું મૂલ્યજ શું છે? અને લૌકિક યુક્તિઓદ્વારા આજ સુધી તેમને સિદ્ધિ કોણ કરી શક્યું છે? ધ્યાનનિષ્ઠ જ્ઞાની અને નિત્ય સમર્પણ કરી બેઠેલા લક્ષ્મણ હૃદયસિંહાસન ઉપર તેઓ સદાયે વિરાજમાન રહે છે; અને આનું શું પ્રમાણ આપીએ?

ભગવાનના અસ્તિત્વનાં આપણે પ્રમાણ રજુ કરીએ એ એક પ્રકારે પાગલોના પ્રલાપજ સમજવો જોઈએ. સૂર્યને જેવા માટે જેમ દીવાની આવશ્યકતા નથી હોતી, તેજ પ્રમાણે ઇશ્વરના અસ્તિત્વને સિદ્ધ કરવામાં પણ અન્ય પ્રમાણોની આવશ્યકતા નથી. લક્ષ્મણ અને જ્ઞાનીઓના સ્વાતુલ્ય અને સંપૂર્ણ જ્ઞાનની ખાણ, સાક્ષાત્ ઇશ્વરવાણી ભગવતી શ્રુતિજ તેમના અસ્તિત્વનાં સર્વોત્તમ અને પ્રયોગ પ્રમાણ છે. જેઓ શ્રુતિનાં પ્રમાણને નથી માનતા, તેમને અમારે કંઈ પણ કહેવાનું નથી. હું યથાશક્ય શ્રુતિનાં પ્રમાણ, કંઈકે લૌકિક યુક્તિ અને યતિક્ષિત મારા પોતાના અનુભવના આધારેજ આ નિબંધ લખવા ઇચ્છું છું. આશા છે કે ભગવદ્લક્ષ્ય મહાપુરુષો મારી આ ધૃષ્ટતા પ્રત્યે ક્ષમાદાઈ રાખશે.

ભગવાનમાં સઘળા લોકો વિશ્વાસ રાખી શકે છે અથવા રાખશે એ કોઈ પણ પ્રકારે સંભવિત નથી. મહર્ષિ નારદે પોતાના લક્ષિત-સૂત્રમાં કહ્યું છે કે-‘સા કસ્મૈ પરમપ્રેમરૂપા’

અત્રે ‘કિં’ શબ્દનો પ્રયોગ કરીને મહાપુરુષો સમજાવે છે કે જે ‘કિં’ શબ્દવાચ્ય છે, તેમનાજ ઉપર આપણે કરવો પડશે. આ ‘કિં’ શબ્દનો અર્થ એ છે કે ભગવાન હમેશાં પ્રેમ પૂજવા યોગ્ય છે? અર્થાત્ જેમના સંબંધમાં કેટલાયે લોકો કેટલીયે વાતો કહે છે, આજસુધી કેટલાયે પ્રશ્નો પૂછાઈ ચૂક્યા છે અને કેટલાયે બુદ્ધિમાન પુરુષોએ તેમના કેટલાયે પ્રકારે ઉત્તમ-ઉત્તમ ઉત્તરો આપ્યા છે, તથાપિ માનવહૃદયના આ પુરાતન પ્રશ્નના વિષયમાં શંકાહીન, સંદેહહીન, સૌને માટે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય અને સૌને સંતોષપ્રદ સદુત્તરો હજી સુધી કોઈપણ આપી શક્યું નથી. તેથી જ્યારે જ્યારે આ પ્રશ્નની મીમાંસા થઈ છે, ત્યારે ત્યારેજ કેટલાક સમય પછી ફરીથી શંકાઓનો ઢગલો થઈ ગયો છે અને એજ પ્રશ્ન કંઈક નવીન રૂપમાં ફરીથી સામે આવ્યો છે. નચિકેતાને યમરાજે કહ્યું—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा नहि सुविज्ञेयमणुरेष धर्मः ।

(કઠોપનિષદ્)

પહેલાં દેવતાઓને પણ આત્માના (ધર્મવરના) અસ્તિત્વમાં સંદેહ થયો હતો, કારણ કે આ વિષય 'ન સુવિજ્ઞેયમ્' છે. સહેજે જાણી શકાય તેવો નથી. કેમકે જગતને ધારણ કરનાર આ આત્મા 'અણુ' સૂક્ષ્મ ચિંતનથી પણ અગમ્ય છે.

આથી કહેવામાં આવે કે, બધા લોકો ભગવાનમાં વિશ્વાસ રાખતા નથી, તે કોમની પાસેથી કંઈક સાંભળીને या યુક્તિઓનો સંગ્રહ કરીને એમ કરે છે, એવી વાત નથી. જનનીનો અનિર્વચનીય સ્નેહ બાળકના હૃદયને કોણ જાણે શું સમજાવી દે છે કે જેને તે બતાવી શકતું નથી, પરંતુ તે પોતાના પ્રાણોમાં કોઈ અવ્યક્ત આકર્ષણનો અનુભવ કરે છે, તેનીજ પ્રેરણાથી તે માતાને 'મા, મા' કહીને પોકારે છે અને અસીમ શ્રદ્ધાપૂર્વક ઉજળીને માતા બોળામાં જઈને બેસી જાય છે. આજ પ્રમાણે યુક્તિઓને આધારે ભગવાન ઉપર નથી તો કોઈ કદી વિશ્વાસ કરી શકતું તેમજ તેનામાં નથી તો પ્રેમ પણ કરી શકતું.

ભગવાનની વિશ્વમોહિની શક્તિ या બંસરી, ભક્તના પ્રાણોમાં કોણ જાણે કેવુંયે સંગીત સંભળાવે છે, કે ભક્ત સદાને માટે તેની ચરણ-રજનો લિખારી બની જાય છે. વળી તેને કોઈ પણ યુક્તિદ્વારા તે માર્ગમાંથી ખસેડી શકાતો નથી. પ્રજ્ઞુના આકર્ષણમાં એટલું બધું અપાર બળ છે. જે એમ કહેવાય કે ભગવાન તો સર્વાન્તર્યામી, સર્વવ્યાપી અને બધાના આત્મા છે તો પછી તેઓ વીણી વીણીને કેવળ પોતાના ભક્તોનેજ બંસરીના મધુર સ્વર શા માટે સંભળાવે છે ? બીજાઓ તે કેમ સાંભળી શકતા નથી ? આના ઉત્તરમાં ભગવાન પોતેજ ગીતામાં કહે છે કે—

સમોઽહં સર્વભૂતેષુ ન મે દ્વેષ્યોઽસ્તિ ન પ્રિયઃ ।

ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥

(ગીતા ૯, ૨૯)

જે ભક્તનેજ મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે, અભક્તને નાહ, તો એથી શું ભગવાનમાં વૈષમ્ય-દોષ આવે છે ? તેના ઉત્તરમાં કહે છે કે— 'હું સર્વ ભૂતોમાં સમાન છું, મારું કોઈ શત્રુ-મિત્ર નથી, પરંતુ જે મને ભક્તિપૂર્વક ભજે છે, તેઓ મારામાં રહે છે અને હું તેમનામાં રહું છું.'

જેમ અગ્નિની પાસે રહેનાર પુરુષનો અધકાર અને ઠંડી અગ્નિની સ્વાભાવિક શક્તિથી દૂર થઈ જાય છે, તેજ પ્રકારે પાપી કે પુણ્યાત્મા, જે કોઈ પણ, ભગવાનને ભજે છે, તેજ તેમના મહિમાને જાણે છે અને તેજ શાંતિ પામે છે.

પુત્ર જેમ માતા ઉપર સ્વાભાવિક રીતે પ્રેમ કરે છે, પત્ની જેમ પોતાના પ્રિયતમ પતિ ઉપર સ્વાભાવિક પ્રેમ કરે છે, દૂતર

જેમ પોતાના અનદાતા (સ્વામી) ઉપર વિશ્વાસ રાખે છે, તેનાથી કેટલાયેગણો વધારે પ્રેમ અને વિશ્વાસ ભક્ત ભગવાન ઉપર રાખે છે.

જે નિરાકાર, નિર્વિકાર અને કોણે જાણે શું શું છે; જેને શોધતાં શોધતાં બુદ્ધિ થાકી જાય છે; યુગયુગાન્તરોથી કેટલાય લોકોનાં મનોએ તેની કેટલીયે શોધખોળ કરી, પરંતુ કોઈ તેનો પાર પામી શક્યું નથી-એવી એ અચિંત્ય વસ્તુ પણ મળી શકે છે, એ અગમ્ય તત્ત્વનો પણ પત્તો લાગી શકે છે. પરંતુ ક્યાં ?

‘હરિ કે કોમલ પદ-કમળ હરિ-જન હિયમે’ પેખી.’

ભક્તને જોઈનેજ અભક્ત અરાતીને ભગવાનમાં વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય છે. જાણે તેને કંઈક પ્રત્યક્ષ અનુભવ જેવું થવા લાગે છે, જાણે કોઈ અચિંત્ય વસ્તુ તેની નજર સમક્ષ આવી ગઈ છે. ભગવત-પ્રેમમાં મસ્ત બનેલા શ્રીમન નિત્યાનંદ પ્રભુને જોઈને જન્મો-જન્મનાં પાપ-કલુષિત ચિત્તવાળા મહાપાપી જગાધની પાપશ્રત્તિ શાંત થઈ ગઈ. હમેશના મહાવરાના વિષયોથી જાણે તે સર્વથા દૂર ખસી ગયો. એજ સાધુસંગનો મહિમા છે. પછી તેણે ન્યારે ભક્તા-વતાર શ્રી ચૈતન્યચંદ્રનાં પ્રેમપૂર્ણ નેત્રો તરફ જોયું, ન્યારે શ્રી-ચૈતન્યદેવના શરીરનો સ્પર્શ કરીને આવતા વામુની લહેરો જગાઈ માધાઈના શરીરમાં લાગી, ત્યારે તરતજ એક વિદ્યુતની ક્રિયા જેવું થઈ ગયું, બન્ને ભાઈઓ અત્યાર સુધી નહિ આખેલા એવા અપૂર્વ ભગવતપ્રેમમાં પૂરેપૂરા નિમગ્ન થઈ ગયા. તેમની કુ-પ્રવૃત્તિ સદાને માટે શાંત થઈ ગઈ. જેઓ ભૂલ્યા ચૂક્યા પણ ભગવાનને યાદ કરતા નહોતા, તેઓજ ભગવાનની પ્રાપ્તિ માટે આકુળવ્યાકુળ થઈ ઉઠ્યા. ભગવદ્ભક્તોના સંગનો એવો તો મહિમા છે:

‘યદૈવ સત્સંગઃ તદૈવ સદ્ગતૌ પરાવરેશે ત્વાયિ જાયતે રતિઃ ।

(શ્રીમદ્ભાગવત)

ભક્ત પણ પોતાના બળથી ભગવાનને પકડી શકતો નથી. આ બળનો ત્યાગ કરવાની તો ભગવાને આજ્ઞા કરી છે. ભગવાન પોતેજ ભક્તની સમીપ આવીને તેની ભુજાઓમાં બંધાઈ જાય છે. ભગવાનનું શરણુ ગ્રહણ કરવાનો અને તેમને ભજવાનો આજ મહિમા છે. જે ભગવાનમાં વિશ્વાસ નથી કરતા, તેઓ તેના ભજન-માં પણ કદી લાગી શકતા નથી. ભજન વિના કેવળ બુદ્ધિવાદથી કોઈ પણ માણસ ભગવાનના અપાર મહિમાનો પત્તો મેળવી શકતો નથી. ભગવાનનું મહત્ત્વ સમજ્યા વિના, તેમનાં ચરણોમાં પોતાને સર્વભાવે અર્પણ કર્યા વિના, મનુષ્યજન્મજ નિષ્ફળ થઈ જાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदिहावेदीन्महती विनष्टिः ।

(કેન૦ ૨, ૫)

આ લોકમાં જે એ સત્યસ્વરૂપ પરમાત્માનો પત્તો લાગી શકે અથવા તેમને જાણી શકાય તો ‘સત્યમસ્તિ’ જીવનની સફળતા થાય છે. આ લોકમાં જે તેમને જાણી શકાયા નહિ તો ‘મહતી વિનષ્ટિ’ —મહાન અનિષ્ટ થઈ જાય! મહાનાશ થઈ જાય! કેમકે એ આનંદની પ્રાપ્તિને માટે લોકો સેંકડો-હજારો પ્રયત્નો કરવા છતાં કોઈ પણ પ્રકારે તે પરમાનંદસ્વરૂપનો પત્તો મેળવી શકતા નથી. જે મનુષ્યને કોઈ પણ ઉપાયે તેનો પત્તો લાગી જાય, જે તે પેલા પરમાનંદના અંતરહિત, અનાદિ ઝરણાની નિકટમાં પહોંચી જાય, તો પછી તેના આનંદની હદ રહેતી નથી. તે જન્મ-મરણ, શોક-રોગ, ટાઢ તડકો અને ભાવ-અભાવના નિત્ય નિરંતરના સંતાપોથી-સમસ્ત દુઃખોથી સદાને માટે મુક્ત થઈ જાય છે. શ્રુતિ કહે છે કે—

भूतेषु भूतेषु विचिंत्य धीराः प्रेत्यास्माह्लोकादमृता भवन्ति ॥
(કેન૦ ૨, ૬)

પછી તે પરમભક્ત ધીર જ્ઞાતીજન સર્વ ભૂતોમાં તે પરમાત્માની પ્રાપ્તિ કરી શકે છે. આ પ્રકારે અનુભવ કરનારા ધીર પુરુષજ આ લોકમાંથી ગમન કરીને બ્રહ્મપદને પ્રાપ્ત કરે છે.

ભક્ત જેમ ભગવાનને માટે ગાંડો થઈ જાય છે, તેજ પ્રકારે ભગવાન પણ પોતાની સ્વાભાવિક ભક્ત-વત્સલતામાં ચૂકતા નથી. માતા યશોદા ધણી પ્રયત્ને પણ જ્યારે પોતાના ગોપાલ કૃષ્ણને પકડી શક્યાં નહિ, ત્યારે માતાને પરિશ્રમથી થાકેલાં અને દુઃખી થયેલાં જોઈને સ્થામસુંદર જતેજ આવીને તેમની દોરી વડે બંધાઈ ગયા! ધન્ય છે !

“જિન બાંધ્યો સુર અસુર નાગ નર પ્રબલ કર્મક્રી ડોરી;

સોઈ અવિચ્છિન્ન પ્રહ્લયસુભતિ હઠિ બાંધ્યો સકત ન છેરી.”

કોટિ-કોટિ બ્રહ્માંડ જેનાં ચરણ-કમળોમાં ધૂળનાં રજકણો પેડે નાચતાં રહે છે, તેઓ જે પોતાની ઇચ્છાથી ન પકડાય, તો તેમને કોણ પકડી શકે તેમ છે? આતુર ભક્તની સમીપ આવીને ભગવાન પોતેજ પોતાને પકડાવી દે છે. ભક્ત, ભક્તિપ્રિય માધવને ભગવ-તૃપાથી પ્રાપ્ત થયેલી ભક્તિના બળ વડેજ પકડી શકે છે. જેની પાસે ભક્તિનું આ બળ નથી, તે કેવી રીતે ભગવાનનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે? અને તેમનું સાન્નિધ્ય પ્રાપ્ત થયા વિના તે કેવી રીતે તેમના ઉપર પરમ વિશ્વાસ રાખી શકે? તેથી મારા જેવા પ્રાકૃત મનુષ્યો જે ભગવાનમાં વિશ્વાસ રાખી શકે નહિ તો એ લોકોને બહુ દોષ દઈ શકાય નહિ.

આપણામાં સામાન્યભાવે જે યતિક્ષિત ભગવદ્વિશ્વાસ છે, તેમાં વાસ્તવિક વિશ્વાસની તો ગંધ સરખી પણ નથી. ભગવદ્-વિશ્વાસ એ એક અપૂર્વ વસ્તુ છે; તે અપ્રાકૃત, અમૂલ્ય સંપત્તિ છે, તેનો ઉદય થતાંજ જીવ કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે અને તેના ભવનાં

બંધન તૂટી જાય છે.

‘યં લઙ્ઘ્વા ચાપરં છામં મન્યતે નાધિકં તતઃ ।’

(ગીતા ૬, ૨૨)

ભક્ત પ્રલ્હાદનામાં એ વિશ્વાસની કેવી અપૂર્વ શોભા-કેવા અપૂર્વ માધુર્ય નો વિકાસ થયો હતો ! ત્યારે તો તેને સમુદ્રમાં ડૂબવામાં અને અત્યુચ્ચ ગિરિશિખરેથી ગળડવામાં સહેજ પણ ભય લાગ્યો ન હતો. મસ્ત બનેલા હાથીના પગ તળે કચરાવાની વાત પણ તેના મનમાં કોઇપણ પ્રકારની જરા પણ શંકા ઉત્પન્ન કરી શકી નહિ. આનું કારણ એજ હતું કે પ્રલ્હાદ ભગવાનના અભય મુખારવિંદનાં દર્શન કરીને સદાને માટે ભયથી મુક્ત થઈ ગયો હતો. દુષ્ટ હિરણ્ય-કશિપુએ ન્યારે પ્રાર્થાદને સામેનો સ્થંભ દેખાડીને કહ્યું કે ‘શું તારો ભગવાન આ સ્થંભમાં પણ છે ?’ ત્યારે પ્રાર્થાદે નિશ્ચળચિત્તે જવાબ આપ્યો કે-‘હા, છે. તેઓ સર્વત્ર છે; આ સ્થંભમાં પણ અવશ્ય છે જ.’ એજ ભક્તના શુદ્ધ ભાવથી ભરેલા ચિત્તનો અપૂર્વ વિશ્વાસ છે. આનું ચિત્ત મળ્યા વિના શું કોઇને ભગવાનનાં દર્શન થઇ શકે ? આ યુક્તિ નથી, આ તો ભક્તની પ્રત્યક્ષ કરેલી વાતચીત છે.

‘યેન સર્વમિદં તતમ્’

ભગવાન પણ શરણાગતવત્સલ છે. જે તેમને શરણે જાય છે, તેના ઉપર તેઓ કૃપા કરે છે; અથવા તે તેમની નિલ હાજરાહજુર અસીમ કૃપાના સ્પર્શનો પોતાના હૃદયમાં અનુભવ કરે છે. સકામ, આર્ત, અર્થાર્થી ભક્ત ઉપર પણ ભગવાન કૃપા કરે છે, ત્યારે જેની ભક્તિ ફળેઝાથી રહિત છે, તેનું તો કહેવુંજ શું ?

એકવસ્ત્રા નિઃસહાય સતી દ્રાપદી સભાની અંદર નમ્ર કરવાથી ઉપજતા ભયાનક ભય અને શરમના આવેશમાં આવી જઇને ન્યારે આતુર સ્વરે ખરા અંતરથી ભગવાનને પોકારવા લાગી ત્યારે ભગવાન શું તેના પોકારને સાંભળીને ત્યાં આવ્યા વિના ક્ષણભર પણ રહી શક્યા હતા ? આશ્ચર્યમય બનાવ બન્યો. ભગવાનનો ત્યાં વસ્ત્રાવતાર થયો. સભામાં બધા લોકો સ્તબ્ધ થઇ ગયા અને આશ્ચર્યમાં લીન થઇ ગયા. ભયથી દુઃખી થયેલીના ભયને દૂર કરનારનું-ભય-ભંજનનું અદ્ભુત દશ્ય જોઇને ભક્તોનું ચિત્ત ભગવાનને માટે રડી ઉઠ્યું ! તેમ છતાંયે અવિશ્વાસી દુર્યોધન પોતાની આંખો સમક્ષ આશ્ચર્યકારક બનાવને જોવા છતાં પણ વિશ્વાસ રાખી શક્યો નહિ, તેને આ દશ્ય જરા પણ હલાવી શક્યું નહિ. આ પ્રમાણે કેમ બન્યું ? ઇશ્વરમાં તેને જરા પણ વિશ્વાસ કેમ ન બેઠો ? કારણ એ છે કે તે અહંકારી અને અભિમાની હોવાથી અનધિકારી હતો, તે પોતે પોતાનેજ મોટો માનતો હતો. તેનું હૃદય અધિકારથી છવાયેલું અને સર્વત્ર ઘેરાયેલું હતું. તેના આવા હૃદયમાં ભગવાનના પ્રકાશને માટે સ્થાન

ક્યાં હતું? આથીજ ભગવત્શક્તિ સર્વત્ર પ્રગટ થવા છતાં પણ ત્યાં પ્રગટ થઈ નહિ.

બહારની યુક્તિ અને તર્કો દ્વારા જે ભગવાનના અસ્તિત્વનું નિરૂપણ કરવામાં આવે છે તે કેવળ બાહ્ય-વાણીનો વિલાસમાત્રજ છે, તેથી ભગવાનનું જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. તે તો મનના સ્વધામમાં સંતાયલા પોતાના આંતરિક સ્થાનનું રહસ્ય છે; બધાની સમક્ષ કહેવા-સંભળાવવાની વાત નથી.

ધણા દિવસોના પ્રવાસમાંથી આવેલા પતિની સાથે સ્ત્રીનો જે પરસ્પર ગુણ પ્રેમાલાપ થાય છે, તેની ભાષાના અને તેના ભાવના રહસ્યને, તેની કરુણ રાગિણીના અસ્પષ્ટ સ્વરને જાણવાનો અધિકાર શું કોઈ બહારના મનુષ્યને હોય છે? એજ પ્રકારે ભગવદ્-જ્ઞાનનો, તેના અસ્તિત્વનો અને ભક્તહૃદયમાં રહેલા ભગવાનના સૌંદર્યની મધુરતાનો અને લીલાસ્વાદનો ભક્તના હૃદયમાંજ અનુભવ કરી શકાય છે; અમે અભક્ત તેના સ્વાદને શું સમજીએ? અને તેનું કેવી રીતે વર્ણન કરીએ?

ખ્રિસ્તીઓના ‘ઇશુનું’ અનુકરણ નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે—

“શબ્દસમૂહથી આત્માને સંતોષ નથી થતો, પવિત્ર જીવનથી હમેશાં સુખનો રસાસ્વાદ મળે છે. ઇશ્વરી રાજ્યમાં શબ્દોનું મહત્ત્વ નથી.”

ભગવાનને જાણવા માટે ચરિત્રની શુદ્ધિ અસંત આવશ્યક છે. ચરિત્ર વિશુદ્ધ થયા સિવાય કોઈ પણ માણસ નથી તો તેને ઝોળખી શકતો કે નથી તો તેને દેખી શકતો. વિષયલોહુપ ચંચળ ચિત્તથી આત્મદર્શન થતું નથી. સ્થિરચિત્ત થવાથીજ આત્મસાક્ષાત્કાર થાય છે. સ્થિરચિત્ત થયા સિવાય હજારો વાર શોધ કરવા છતાં અને સેંકડો ગ્રંથો વાંચવા છતાં પણ ભગવાનના અસ્તિત્વનો પત્તો લાગવો ઘણોજ કઠિન છે. ભગવાનના દર્શનને માટે જેના મનમાં અત્યંત તીવ્ર આકર્ષણ થાય છે, જે પેલા નચિકેતાની પેઢેજ વિષયોની ક્ષણ-ભંગુરતા અને અનિશ્ચયતાને જોઈને વિષયો તરફ જોતો પણ નથી, જેને પ્રાપ્ત કર્યા પછી જીવનયાત્રા સદાને માટે સમાપ્ત થઈ જાય છે અને મનુષ્યદેહ ધારણ કરેલો સફળ બની જાય છે, તે પરમ પદની પ્રાપ્તિને માટેજ આતુર થઈને કેવળ તેનેજ ઇચ્છે છે, તેના સિવાય બીજું કંઈ પણ ઇચ્છતો નથી. આ ભાવ તર્ક અને યુક્તિઓની મદદથી ઉત્પન્ન થાય તેવો નથી—‘**नैषा तर्केण मतिरापनेया**’ આ બ્રહ્મવિષયક બુદ્ધિ તર્ક દ્વારા પ્રાપ્ત થતી નથી. વિષયોમાં ડૂબેલા ચિત્તદ્વારા અમારામાંથી કોઈ પણ એ ગૂઢતમ ભગવત્સ્વરૂપનું તત્ત્વ જાણી શકતા નથી. તે એટલો બધો સૂક્ષ્મ છે અને તેથી તે આટલો બધો દૂર દૂર જણાય છે.

શ્રવणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोऽपि बहवो यं न विद्युः।
आश्चर्यो वक्ता कुशलोऽस्य लब्धाऽऽश्चर्यो ज्ञाता कुशलानुशिष्टः॥
(કઠ૦ ૧, ૨૭)

સંસારમાં મોટા ભાગના લોક તો એવા છે કે જેઓ આ આત્મજ્ઞાન અથવા પરમેશ્વર સંબંધી વાતોને સાંભળવાનોજ સુયોગ પામી શકતા નથી. કોઇ શ્રવણનો સુયોગ પામવા છતાં પણ આ આત્મસ્વરૂપને યથાર્થરૂપે જાણી શકતા નથી. આ આત્મજ્ઞાન-પરમેશ્વર સંબંધી જ્ઞાનના ઉપદેશક પણ દુર્લભ છે, તેના જાણકાર શ્રોતા પણ દુર્લભ છે અને એજ પ્રકારે આત્મજ્ઞાની પુરુષ દ્વારા ઉપદેશ પામેલા જ્ઞાતા પુરુષ પણ દુર્લભ છે. વળી ગમે તે માણસને આ આત્મતત્ત્વ સાંભળવા છતાં પણ કોઇ ક્ષણ પ્રાપ્ત થતું નથી. વિવેક-હીન સાધારણ મનુષ્યદ્વારા કરવામાં આવેલા પરમતત્ત્વના ઉપદેશથી આત્મજ્ઞાનનો વિકાસ થતો નથી.

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्यमानः ।

(કઠ૦ ૧, ૨, ૮)

આ આત્માના સંબંધમાં અનેક પ્રકારના મત છે. કોઇ કહે છે કે ભગવાન છે, કોઇ કહે છે કે નથી. કોઇ તેને કતાં, કોઇ અકતાં, કોઇ સાકાર, કોઇ નિરાકાર, કોઈ ન્યાયી અને કોઈ દયાળુ, આ પ્રકારે ભગવાનના સંબંધમાં અનેક લોક અનેક પ્રકારના ભાવ રાખે છે. અમારા ઇન્દ્રિયગ્રાણ જ્ઞાન અને વિચારથી તે અતીન્દ્રિય પરમાત્માનું યથાર્થ જ્ઞાન થઈ શકતું નથી. લોકો પોતાની ભાવના અનુસારજ ભગવાનની કલ્પના કરી લે છે.

પરંતુ તે અદ્વિતીય દેવ સર્વે ભૂતોના અંતરમાં ગૂઢરૂપે રહેલા છે, તે સર્વવ્યાપી અને સર્વ ભૂતોના અંતરાત્મા છે, તે બધાનાં, સર્વ કર્મોના સાક્ષી હોવા છતાં પણ નિર્ગુણ છે-અર્થાત્ કોઈ પણ ગુણ તેમને બાંધી શકતો નથી.

एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा ।

कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेत्ता केवलो निर्गुणश्च ॥

(શ્વેતાશ્વતર૦ ૬, ૧૧)

એ ભગવાનને જાણવા માટે તેમનું શરણ લેવું જોઈએ. સ્વયં શ્રીભગવાન આજ્ઞા કરે છે કે—

तमेव शरणं गच्छ सर्वभावेन भारत ।

तत्प्रसादात्परां शान्तिं स्थानं प्राप्स्यसि शाश्वतम् ॥

(ગીતા ૧૮, ૬૨)

આ આત્મસમર્પણ દ્વારા ભગવાને કહેલા સાધનમાં યોગ્યવાથી શરણાગત સાધકને ભગવાન સ્વયં પોતાના સ્વરૂપનું તત્ત્વ સમજાવી દે છે.

શાસ્ત્રોના અધ્યયનથી કેવળ ભગવાનને જાણવાની ઇચ્છા જાગ્રત થાય છે; નહિ તો અનેક શાસ્ત્રો વાંચનાર કોઇ પણ તેને જાણી લેત, પરંતુ એવી વાત નથી. શાસ્ત્રાધ્યયનની સાથે સાધન-સંપન્ન પણ થવું જોઈએ.

શબ્દબ્રહ્મણિ નિષ્ણાતઃ ન નિષ્ણાયાત્ પરે ચદિ ।

શ્રમઃ તસ્ય શ્રમફલં હ્યધેનુમિવ રક્ષતઃ ॥

જે કેવળ શબ્દશાસ્ત્રને જાણે છે, પરંતુ સાધના દ્વારા તેનું રહસ્ય જાણવાનો પ્રયત્ન કરતો નથી, તેનું શાસ્ત્રપઠન વાંઝણી ગાય જેમ પોતાના રક્ષકને માત્ર પરિશ્રમજ કરાવે છે, તેના જેવું શ્રમમાત્ર છે. તેથી જ્યારે સાધના કર્યા વિના ભગવાનને જાણવાનો કોઈ ઉપાયજ નથી, તો પછી તેમને જાણવા માટે સાધના જ કરવી જોઈએ. સાધના કર્યા વિના જન્મજન્માંતરેથી સંચિત થયેલો અંતઃકરણનો મેલ નાશ પામી શકતો નથી. મેલનો નાશ થઈને અંતઃકરણ શુદ્ધ થયા વિના ભગવાનના સ્વરૂપનું દર્શન થતું નથી. ભગવાનના સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થયા વિના કેવળ બીજાઓ દ્વારા સાંભળવાથી અથવા મનગમતી યુક્તિઓની મદદથી વાસ્તવિક ભગવત્સ્વરૂપનું અસ્તિત્વ સમજવામાં નથી આવતું. તેથી આત્મતત્ત્વ જાણવાને માટે અથવા ભગવત્ સ્વરૂપનું દર્શન કરવાને માટે સદ્ગુરુના ઉપદેશની આવશ્યકતા છે. ગુરુકૃપા વિના કંઈ પણ થઈ શકશે નહિ. પરંતુ અનુરાગી-પ્રેમી-ભક્ત ઉપર ગુરુદેવ કૃપા કરેજ છે. આ વિષયમાં ભાગવતમાં વર્ણવેલી શ્રી નારદની આખ્યાયિકા ધ્યાન આપવા જેવી છે.

શ્રી નારદ કહે છે—

તસ્યૈવં મેઽનુરક્તસ્ય પ્રશ્રિતસ્ય હૃતૈનસઃ ।

શ્રદ્ધધાનસ્ય વાલસ્ય દાન્તસ્યાનુચરસ્ય ચ ॥

જ્ઞાનં ગુહ્યતમં યત્તત્ સાક્ષાદ્ભગવતોદિતમ્ ।

અન્વવોચન્ ગમિષ્યન્તઃ કૃપયા દીનવત્સલાઃ ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત ૧, ૬, ૨૯-૩૦)

નારદના શેડના ઘરમાં આતુર્ભાસ કરનારા એ દીનવત્સલ સાધુઓએ ત્યાંથી જતી વખતે શ્રદ્ધાળુ, વિનયી, પ્રેમી અને શમદમગુણયુક્ત બાળક નારદને જે ગુહ્યતમ જ્ઞાનનું રહસ્ય સમજાવ્યું હતું, તે ગુહ્યતમ જ્ઞાન ભગવાનનુંજ સાક્ષાત્ સ્વરૂપ છે.

આથી સિદ્ધ થાય છે કે વિનયી, શ્રદ્ધાળુ અને સેવાપરાયણ વ્યક્તિઓ ઉપર સાધુ લોકો કૃપા કર્યા કરે છે. તેમની કૃપાથીજ આ ગુહ્યતમ ભગવદ્ જ્ઞાન જીવના અંતઃકરણમાં ઉત્પન્ન થાય છે. ભગવાનને જાણવાની રચિ થવી જોઈએ અને ભગવાન પ્રત્યે દૃઢ વિશ્વાસ થવો જોઈએ.

કયે પ્રકારે આ વિશ્વાસ દૃઢ થાય અને કેવી રીતે ભગવાનમાં રુચિ થાય ? આ બાબતમાં ભાગવતમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે—

શુશ્રૂષોઃ શ્રદ્ધધાનસ્ય વાસુદેવકથારુચિઃ ।

સ્વાન્મહત્સેવયા વિપ્રાઃ પુણ્યતીર્થનિષેવણાત્ ॥

શૃણ્વતાં સ્વકથાં કૃષ્ણઃ પુણ્યશ્રવણકીર્તનઃ ।

હ્યન્તઃસ્થો હ્યમદ્રાણિ વિધુનોતિ સુહૃત્ સતામ્ ॥

નષ્ટપ્રાયેષ્વમદ્રેષુ નિત્યં ભાગવતસેવયા ।

ભગવત્યુત્તમશ્લોકે ભક્તિર્ભવતિ નૈષ્ઠિકી ॥

(શ્રીમદ્ભા૦ ૧, ૨, ૧૬, ૧૭, ૧૮)

સેવા અને તીર્થદર્શનાદિથી ભગવાનની કથામાં પ્રેમ થાય છે. પુણ્ય-શ્રવણ-કીર્તનરૂપ તે ભગવત્કથાને જે સાંભળે છે તેના અંતઃકરણમાંના મેલને ભગવાન સ્વયં પોતાના કરકમળો વડે ધોઈ નાખે છે. આ પ્રકારે નિત્ય સાધુસંગથી અને સાધુઓના મુખેથી ભગવત્કથા સાંભળતા રહેવાથી જ્યારે અંતઃકરણની અમંગલકારી શક્તિઓ નાશ પામી જાય છે ત્યારે ભગવાનમાં નિશ્ચલા ભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે.

શ્રીનારદજીએ પણ કહ્યું છે કે—

તત્રાન્વહં કૃષ્ણકથાઃ પ્રગાયતામનુગ્રહેણાશ્રયવં મનોહરાઃ ।

તાઃ શ્રદ્ધયા મેડનુપદં વિશ્રુણ્વતઃ પ્રિયશ્રવસ્યજ્ઞ મમાભવદ્રુચિઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા૦ ૧, ૫, ૨૬)

તેઓ (સાધુ) પ્રતિદિન શ્રીકૃષ્ણ-કથા કહ્યા કરતા હતા, તેમણે કથા કરીને મને તે કથા સાંભળવાને અધિકાર આપ્યો હતો, પ્રતિદિન શ્રદ્ધાસહિત કથા સાંભળતાં સાંભળતાં મારા હૃદયમાં ભગવાન પ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો.

આદૌ શ્રદ્ધા તતઃ સંગોડ્ય મજનક્રિયાઃ ।

તતોડનર્થનિવૃત્તિઃ સ્યાત્ તતો નિષ્ઠા રુચિસ્તતઃ ॥

પહેલાં શ્રદ્ધા થાય છે. ત્યાર પછી સત્સંગના ફળસ્વરૂપ ચિત્તમાં ભગવત્-પ્રાપ્તિની આશા વધવાથી ભજન દ્વારા વિક્ષેપાદિ નષ્ટ થાય છે; પછી નિષ્ઠા અને ત્યાર બાદ રુચિ થાય છે; રુચિ દ્વારા વિશ્વાસ દૃઢ થતો જાય છે, પછી ભગવાનમાં પ્રબળ આસક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે, એનું જ નામ ભક્તિ અને એજ વિશ્વાસની પરાકાષ્ઠા છે. આ વિશ્વાસ અમને માત્ર વાતો અને યુક્તિઓથી કેવી રીતે મળી શકે ?

જેના પ્રત્યે આપણો પ્રેમ વધેલો હોય છે, તેનું ચિંતન આપણને બહુજ પ્રિય લાગે છે. ભગવાનમાં ભક્તિ થતાં તેમનું પણ વધારે ને વધારે ચિંતન કરવાનું પ્રિય લાગે છે. પછી તે ભક્ત પોતાના પ્રિયતમ ભગવાનના ચિંતનમાં નિમગ્ન થઈ જાય છે. આ પ્રકારે આનંદધન ભગવાનનો પ્રત્યક્ષ અનુભવ કરીને ભક્ત કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે.

ધ્યાયતશ્ચરણામ્મોજં ભાવનિર્જિતચેતસા ।

ઔત્કળ્ઠયાશ્ચુકલાક્ષસ્ય હૃદ્યાસીન્મે શનૈર્હરિઃ ॥

(શ્રીમદ્ભા૦ ૧, ૬, ૧૭)

ભગવાનના ચરણકમળોનું ધ્યાન કરતાં કરતાં ભક્તિ પ્રબળ થતાં નારદના ચિત્તની વૃત્તિઓની બહિર્મુખતા ઓછી થવા લાગી, કમલઃ પ્રગાઢ પ્રેમ ઉત્પન્ન થઈ ગયો, અને તેમનાં નેત્રોમાંથી આંસુ-

આની ધારા વહેવા લાગી. તેજ સમયે નારદના હૃદયમાં શ્રીભગવાનની મૂર્તિનો આવિર્ભાવ થયો.

આવા સર્વ અંધકારના નાશક આનંદધન ભગવાનનાં દર્શન થયા વિના શું જીવન સફળ થઈ શકે? એજ આનંદને માટે તો મનુષ્ય જન્મના કર્યા કરે છે. એજ આનંદ મેળવવાની આશાથી તે ઇન્દ્રિયોને દારે દારે વિપયોને માટે ભિન્ન ભાગતો ભટક્યા કરે છે, તે આનંદ અને શાંતિને માટે પોકાર કરતો કરતો અટક્યા સિવાય દોડી રહ્યો છે, પરંતુ—‘હરિ સૌરભ મૃગનાભિ યસત હૈ, દુમતૃણ્ય સ્ત્રંધી મયો’—ક્યાં છે એ આનંદ? એ આનંદ વિપયોમાં નથી. તથાપિ જીવ એજ આનંદનું સેવન કરે છે. વિપયોમાં આ આનંદનો જરા જેટલો આભાસ છે, તેથી તો જીવ વિપયોને છોડીને તેનાથી દૂર થવા નથી ઇચ્છતો. જીવનમાં આ આનંદની આકાંક્ષા સ્વાભાવિકજ છે. તે આનંદનો એક ભાગ અથવા આનંદના જરા જેટલા ચૂર્ણને કેટલીયે વાર પ્રાપ્ત કરી ચૂક્યો છે, પરંતુ તેનાથી જીવને તૃપ્તિ થતી નથી. તે તો ઇચ્છે છે આનંદ-રસ-સમુદ્રને. તે તો સદાને માટે પોતાપણને ગુમાવી દઇને તેમાં ડૂબી રહેવાને માટે પાગલ થઈ રહ્યો છે. આ ‘પૂર્ણાત્ પૂર્ણતરં’ અથવા ‘પૂર્ણતમ’ આનંદજ ભગવાનનું સ્વરૂપ છે. તેને નહિ મળવાથી, વિશ્વાસપૂર્વક તેનું આસ્વાદન નહિ કરવાથી, જીવની આ જીવનયાત્રાજ વ્યર્થ છે. તેથી ભગવાનમાં વિશ્વાસ નહિ રાખવાથી કેટલું નુકસાન થાય છે, તેનું કંઈ અનુભાવ પણ કાઢી શકાતું નથી. આનંદની તો ઇચ્છાજ પવિત્ર થઇને ભક્તિના સ્વરૂપમાં ફેરવાઇ જાય છે. પહેલાં કહેવામાં આવ્યું છે કે આનંદની આકાંક્ષા જીવમાં સ્વાભાવિક છે, તેથી ભક્તિ પણ મનુષ્યનો સ્વાભાવિક સંસ્કાર છે. આ ભક્તિની ચરિતાર્થતાને માટે ભગવાનની આવશ્યકતા છે. આપણી અંદર આ ભક્તિ છે તેથી તો આપણે સમજી શકીએ છીએ કે ‘ભક્તિપ્રિય માધવ’ પણ છે.

આપણે ભગવાનમાં શા માટે વિશ્વાસ કરેવો?

જે વસ્તુ સંસારમાં નથી હોતી, તેને માટે કોઇને આતુર બેવામાં આવતો નથી, તેનાથી હિલકું જે વસ્તુ જેટલી સુંદર અને સસ્ય હોય, તે મળવી અસંભવિત હોવા છતાં પણ લોકો તેને પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા કર્યાજ કરે છે. જીવોમાં, ખાસ કરીને મનુષ્યમાં તો સ્વાભાવિક રીતેજ ‘સુંદર’ અને ‘સત્ય’ પ્રત્યે આકર્ષણ છે. ‘સત્ય’ અને ‘સુંદર’ ને પામવા માટે જીવ અસાધ્ય સાધના કરવાને પણ તૈયાર છે. જીવનની હોડ ખેલવી એ તો તેને માટે સાધારણ વાત છે. વસ્તુતઃ આ ‘સત્ય’ અને ‘સુંદર’ બે સંસારમાં ન હોત તો કેવળ અધ-કૌતુહલવશ કોઇ પણ તેના પ્રત્યે આકર્ષાત નહિ. એમ પણ જીવોમાં આવે છે કે સત્ય અને અસત્ય એ બંનેમાં લોકો

સત્યનેજ ચાહે છે. સ્વપ્નમાં પ્રાપ્ત થયેલું ધન અને વાસ્તવિક ધનમાં, લોકો વાસ્તવિક ધનનીજ ઈચ્છા કરે છે. ન્યાંસુધી સત્યનું યથાર્થ જ્ઞાન ન થયું હોય ત્યાંસુધી સત્ય પ્રત્યે ઉપેક્ષા બતાવવામાં આવે એ બનવાબેગ છે, પરંતુ એક વાર સત્યને સમજી લીધા પછી તેના પ્રત્યે ન ખેંચાવું એ અસંભવિત છે. ન્યાંસુધી આપણે સાંસારિક વસ્તુઓને સત્ય સમજીએ છીએ ત્યાંસુધી તેને વધારે ને વધારે મેળવવાની ઈચ્છા કરીએ છીએ, પરંતુ ન્યારે તેજ વસ્તુઓ આપણી ખુદ્દિમાં અસત્ય લાગે છે, ત્યારે તેના પ્રત્યે કંઈ પણ આકર્ષણ રહેતું નથી. આપણે અજ્ઞાનવશ ત્યાંસુધી લપટાઈ રહીએ છીએ કે ન્યાંસુધી તેને અસત્ય સમજી લેતા નથી. આજ પ્રકારે સત્ય પ્રત્યે પણ ત્યાંસુધી ઉદારીન જેવો વ્યવહાર કરીએ છીએ કે ન્યાંસુધી સત્યનું સ્વરૂપ આપણી સમક્ષ પ્રગટ થયું હોતું નથી. સત્ય હમેશાં ઉપેક્ષાને પાત્ર રહેતું નથી, એજ પ્રમાણે અસત્ય પ્રત્યેનો મોહ પણ હમેશાં ટકી શકતો નથી. તેથી સંભવ છે કે એક દિવસ સત્ય અવસ્થા પ્રાપ્ત થશેજ. સત્ય પ્રત્યે આપણું જે આકર્ષણ છે તે આપણા અંતરનું એક અતિગૂઢ રહસ્ય છે. જે સત્ય છે, તે તો સુંદર છે. સુંદર પ્રત્યેનું આકર્ષણ એ આપણું સહજાત (ઇન્ટ્યુટિવ) જ્ઞાન છે. આ સત્ય આપણી પોતાની વસ્તુ છે, એ આપણા મનને મોહ પમાડનાર અને પ્રાણોનો આરામ છે. ન્યાંસુધી એને ભૂલી રહ્યા છીએ ત્યાંસુધી ‘અવસ્તુ’ સાથે ખેલવું સંભવિત છે, સત્યને પ્રાપ્ત કર્યા પછી ‘અવસ્તુ’ પ્રત્યે આદર રહેતો નથી. ન્યારે બાળક રમકડાં લઈને રમવામાં મગ્ની પડે છે, ત્યારે જથ્થાય છે કે બાળે તે પોતાની માને અને ધરને ભૂલી ગયો છે. પરંતુ તેની તે ભૂલ હમેશાં રહેતી નથી. ભૂલ મટી જાય છે, અને રમકડાંને ફેંકી દેવાં પડે છે. તે સમયે તેને પોતાના ધરનું પોતાની માતાનું સ્મરણ થઈ આવે છે, એટલે તે વ્યાકુળ થઈને, રડી રડીને માની શોધ કરે છે અને પોતાના ધર તરફ દોડી જાય છે. ઘેર પહોંચતાંજ માને મળીને તેને એટલો બધો સંતોષ થાય છે કે રમકડાં ફેંકીને ચાલ્યા આવવા બદલ તેને સહેજ પણ પશ્ચાત્તાપ થતો નથી. તેનું અંતઃકરણ અને અનુભવ એજ સાક્ષી આપે છે કે તેને જે પ્રાપ્ત કરવું હતું તે તેને મળી ગયું છે. આ વાસ્તવિક વસ્તુની પ્રાપ્તિના આનંદમાં તે સર્વ કંઈ ભૂલી જાય છે. તેને પ્રાપ્ત કરીને સર્વ કંઈ ભૂલી ગયેલા પુરુષને અમે અમારી સગી આંખોએ જોયા છે. આવા લોકો કયા મહા-આનંદમાં મગ્ન રહે છે, કેવી રીતે સંતુષ્ટ રહે છે, એ વાત તેમને જોવાથીજ સમજવામાં આવી શકે તેમ છે. અસત્ય વસ્તુના આકર્ષણમાં આટલો મોહ હોતો નથી. જે કોઈ વાર થઈ જાય તો તે લાંબા સમય સુધી ટકી શકતો નથી. મહાપુરુષોનાં જીવનચરિત્રો

આપણને સમજાવે છે કે ‘ભગવાન છે.’ જે વસ્તુને પામીને તેઓ સર્વ કંઈ ભૂલી ગયા છે, તે એટલી સુંદર છે કે સંસારની બીજ કોઈ પણ વસ્તુ તેમના મનને એવું ખેંચી શકતી નથી.

આ સત્ય વસ્તુ કશાની નિરાધાર કલ્પનામાત્ર નથી, એ તો ભૂત ભવિષ્ય અને વર્તમાન ત્રણે કાળમાં સત્ય છે. અધારમાં આપણે કંઈ પણ જોઈ શકતા નથી, કોઈ વસ્તુનું સ્વરૂપ પણ સમજી શકતા નથી, પરંતુ એમ થવાથી આપણા મનને સંતોષ થા તૃપ્તિ મળતી નથી. આ મનનો એક સ્વાભાવિક ધર્મ છે. મનની આ સ્વાભાવિક વૃત્તિને કારણે આપણે અધિકાર પસંદ કરતા નથી, અથવા અધિકારમાં તૃપ્તિ પામતા નથી. જે સાંસારિક સુખોને માટે જીવ આતુર રહે છે, તે પોતાની ઇચ્છા પ્રમાણે પામીને તેની કંઈ પણ પરવા નહિ કરતાં તેની ઉપેક્ષા કરીને, કેવળ મનની કલ્પનાના આધાર ઉપરજ તૃપ્ત બની રહે એમ નથી; તે તો એટલા માટે તૃપ્ત છે કે આ સમયે તેને સત્યનાં દર્શન થઈ ગયાં છે, તે પેલી સાચી સુંદરતા ઉપર મુગ્ધ થઈને તેના તરફ ખેંચાયેલા છે. આથી હવે તેને જગતના વિવિધ વૈભવ અને માન-આખર વગેરે આકર્ષી શકતાં નથી. તેને પ્રકાશનાં દર્શન થઈ ગયાં છે. તેથી તે અધિકારમાં ભટકવા નથી ઇચ્છતો. આ અધિકાર એજ અજ્ઞાન છે. જ્યાંસુધી અજ્ઞાન આપણા ઉપર છવાઈ રહે છે ત્યાંસુધી આપણે ફરજિયાત તેમાં રહેવું પડે છે, પરંતુ સત્યનો પ્રકાશ પામતાંજ આપણે તરત તેના તરફ દોડી જઈએ છીએ. પછી તે અધિકાર આપણને શોભા આપતો નથી. અનેક પુરુષોના જીવનમાં આ જ્ઞાન-પ્રકાશ પ્રગટી ચૂક્યો છે. અમે એવા ઘણાંયે લોકોને જોયા છે, કે જેઓ આ જ્ઞાન-પ્રકાશના પ્રભાવથી મોહરહિત થઈને અજ્ઞાન-અધિકારની ચુંગાલમાંથી છૂટી ચૂક્યા છે.

સત્યનું તેજ પ્રગટ થયા વિના આપણા મનનો આ ગોરખ-ધંધો મટતો નથી, અંતઃકરણની અપ્રસન્નતા અને ચિત્તનો ભય દૂર થતો નથી. જ્ઞાની હો કે અજ્ઞાની, બધા નિર્ભય, નિશ્ચિંત અને આનંદી રહેવા ઇચ્છે છે. આથીજ સત્ય અને જ્ઞાનના પ્રકાશને આવશ્યક સમજે છે અને તેથીજ જે સત્યસ્વરૂપ છે, જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને ‘તમસઃપરસ્તાત્’ છે, તેને પામવાની ઇચ્છા કરે છે. આ જીવમાત્રના અંતરના ઉંડાણની વાત છે. આ ‘સત્યં જ્ઞાનમનંતં બ્રહ્માનંદરૂપમૃતં’ પરમ સત્ય છે તેથીજ એ આપણને એટલું આકર્ષણ કરે છે. અસત્ય હોય તો સાચેજ આપણે આટલું આકર્ષણ અનુભવીએ નહિ. જેમ અધિકાર પછી પ્રકાશ જોઈને આપણે તૃપ્તિ પામીએ છીએ, તેજ પ્રમાણે અજ્ઞાનનો પડદો દૂર થયા પછી જે જ્ઞાનપ્રકાશ પ્રગટે છે તે જ્ઞાનના પ્રકાશમાં આપણે જેઓ ‘પ્રેયઃ પુત્રાત્ શ્રેયઃ વિત્તાત્’

છે, તેમનો સાક્ષાત્કાર કરીએ છીએ.

તેઓજ કલ્યાણસ્વરૂપ છે, તેઓજ આપણા આત્મા છે. તેઓજ આપણા બધાના રાજા, પ્રભુ અને ભગવાન છે, તેથી અમાનીને ભગવાનનાં દર્શન ન થયા છતાં પણ જ્ઞાની ભક્ત તેમનાં દર્શન કરી શકે છે. આમાં અવિશ્વાસ કરવાનું કંઈ પણ કારણ નથી. તેમના સ્વરૂપને ઓળખીને પૂર્વકાળના ઋષિઓ સરળ બાળકની પેઠે ઉચ્ચ સ્વરે પોકારી ઉઠ્યા છે કે:—

‘વેદાહમેતં પુરુષં મહાન્તમ્ ।’ (શ્વેતાશ્વતર ૩, ૮)

એ મંભીર ધ્વનિ આજે પણ મનુષ્યોના ચિત્તાકાશમાં પ્રતિધ્વનિત થઈ રહ્યો છે. ધીર, વિવેકી પુરુષો અત્યારે પણ તેને સાંભળી શકે છે.

આપણે જગતમાં અનેક બાબતોને માટે આકર્ષણ અનુભવીએ છીએ અને તેને આપણી સંમીપમાંજ જોવા પણ ઇચ્છીએ છીએ અને અવસર મળતાં તેના ઉપર આધિકાર જમાવવાનું પણ ચૂકતા નથી. આમ શા માટે કરીએ છીએ? એટલાજ માટે કે તે વિષયો આપણને આકર્ષે છે, આનંદ આપે છે, તેને પ્રાપ્ત કરીને મન શાંતિ પ્રાપ્ત કરે છે, તેથીજ આપણે તે આનંદપ્રદ વસ્તુઓને મેળવવા ઇચ્છીએ છીએ. પરંતુ એ વસ્તુઓમાં આનંદનાં સ્વપ્નો જણાવા છતાં પણ તે ક્ષણભંગુર છે, તેની પ્રાપ્તિથી આપણા પ્રાણોની આકાંક્ષા મટતી નથી. જે સાચેજ પરમાનંદસ્વરૂપ છે અને નિત્ય-સત્ય છે, જેનો કોઈ કાળમાં નાશ થતો નથી, જે આનંદ કદી પણ દૂર થતો નથી, જેને પામીને એમ નથી કહી શકતા કે બસ, હવે થયું, વધારે નહિ જોઈએ, એ દ્રુવ નિત્ય સત્ય પરમાનંદજ ભગવાન છે. જ્યારે ક્ષણિક વિષયના આનંદ માટેજ જીવ ગાંડો ગાંડો થઈને દુર્ધર્મ કરે છે; જે વિષયમાં જોને જે કંઈ આનંદ મળે છે, તે તેના ઉપર પોતાનો અધિકાર જમાવવા ઇચ્છે છે, ત્યારે તો ચોખ્ખુંજ સમજાય છે કે આપણું ધ્યેય આનંદ છે. એ સત્ય છે કે જગતમાં અનેક વિષયો છે અને તેમાં આપણને આનંદ આવે છે, પરંતુ તે આનંદ હમેશાં રહેનારો નથી, તેથીજ ચિત્ત આકુળવ્યાકુળ થઈ ઉઠે છે. એજ જીવની આત્મીયિક મર્મવેદના છે. વિવિધ પ્રકારના સાંસારિક આનંદને પામીને પણ આપણે તેનો સ્થાયી ઉપભોગ કેમ કરી શકતા નથી? તેનું કારણ એજ છે કે આપણને વાસ્તવિક આનંદજ હાથ લાગ્યો નથી. આનંદના સત્યસ્વરૂપને આપણે પકડી શકતા નથી. આપણે જે કંઈ જોઈએ છીએ તે કાચની અંદર ઢંકાયેલા પ્રકાશનું પ્રતિબિંબમાત્ર છે, અવશ્યજ તે પ્રકાશ આલોકનું પ્રતિરૂપ છે, પરંતુ અનુરૂપ નથી. આ આનંદને આપણે નિત્ય સ્થિરરૂપે પામી શકતા નથી, એથીજ આપણું મન આટલું વિક્ષેપવાળું અને

ચંચળ રહે છે. વાસ્તવિક આનંદ એજ જીવનનું અંતિમ સત્ય છે. જે આપણે આ અંતિમ સત્યને જોઈ શકત અથવા તેની મજક-માં પહોંચી જાત તો આપણા મનમાં વિકાર યા ચિત્તમાં જરા પણ વિક્ષેપ રહી શકત નહિ. એ આનંદમાં મહાન આકર્ષણ છે તેથી તો તે કાંજો-કૃષ્ણ-છે. તેને પ્રાપ્ત કરવાને માટે કોણ જાણે કેટલાયે અનાદિ-કાળથી આપણે દોડી રહ્યા છીએ. તે પરમાનંદને નહિ પામવાને કારણેજ મન ચંચળ થઈ ઉઠે છે અને અજ્ઞાન બાળકની પેઠે તેને મેળવવા માટે દોડવા લાગે છે. આપણે વારંવાર એક જન્મમાંથી બીજા જન્મમાં જવાનું એજ સ્વસ્થ નથી ?

જે વસ્તુજ ન હોય, તેને પામવાને માટે મનને આટલો વિક્ષેપ અને આટલી ઉતાવળ થઈ શકે નહિ; અવશ્ય 'તે' છે, તેને પામવાને મનમાં આટલી પ્રબળ ઇચ્છા હોય છે, તેથીજ પરમાનંદ-પ્રાપ્તિને માટે જીવને આટલું આકર્ષણ રહે છે. આ આનંદસ્વરૂપની નિત્યપ્રાપ્તિ એજ જીવની નિત્ય ઇચ્છેલી વસ્તુ છે. અને આ પરમાનંદનું મૂર્તિમાન સ્વરૂપ એજ શ્રીભગવાન છે. પછી ભગવાન નથી એ વાત કેમ કરીને સ્વીકારી શકાય ?

સામાન્ય રીતે આપણે આંખો વગેરે કરણોની સહાયતાથી શબ્દ, સ્પર્શ, રૂપ, રસ અને ગંધનો અનુભવ કરી શકીએ છીએ પરંતુ એ ઇન્દ્રિયો દ્વારા આપણે ભગવાનને જોઈ કે સમજી શકતા નથી. સ્થૂળ ઇન્દ્રિયો દ્વારા સ્થૂળ વિષયોનું જ્ઞાન થઈ શકે છે. પરંતુ અતીન્દ્રિય વસ્તુને જાણવાના ઉપાયો તો બીજાજ છે. તે જ્ઞાન એ ઇન્દ્રિયોની સહાયતાથી સહેજમાં નથી થતું. પદાર્થસમૂહ ઇન્દ્રિયો દ્વારા ગ્રાહ્ય હોવા છતાં પણ એવા અનેક સૂક્ષ્મ પદાર્થ અથવા કીટાણુ છે કે જેમને આપણે આ ચક્ષુઓ દ્વારા જોઈ શકતા નથી. તેનું દર્શન કાં તો સૂક્ષ્મ શક્તિવાળા કૃત્રિમ ચંત્ર વગેરે દ્વારા થઈ શકે છે અથવા તો મનુષ્યના અંતરમાં રહેલી અતીન્દ્રિય શક્તિની સ્ફુરણ દ્વારા. વસ્તુ તો ચંત્રાદિની મદદથી ઘણે ભાગે દેખી પણ શકાય છે, પરંતુ આત્મદર્શન અથવા ઇશ્વરદર્શનમાં એ ચંત્રાદિની મદદ તદ્દન નકામી છે, તેને માટે તો દિવ્ય ચક્ષુ જોઈએ. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે અર્જુનને એજ દિવ્ય ચક્ષુ આપ્યાં હતાં, તેના વડે તે વિશ્વરૂપ જોઈ શક્યા હતા. એ અતીન્દ્રિય દિવ્ય નેત્ર સઘળા મનુષ્યોનામાં છે, પરંતુ તેઓ નથી તો તેનો સદુપયોગ કરવા ઇચ્છતા કે નથી તો તેને ખોલવાનો ઉપાય જાણતા. બધાની પાસે દિવ્ય ચક્ષુ હોવા હોવા છતાં પણ તેઓ તેમના આધકારમાં નથી. ભગવાનનું સ્વરૂપ અલૌકિક છે, તેથી તેના દર્શનને માટે અલૌકિક નેત્રોની આવશ્યકતા છે. સદ્ભાગ્યથી જેનાં આ અલૌકિક નેત્રો ખુલી ગયાં છે, તેઓ ભગવાનના—

‘રૂપં ભગવતો યત્તન્મનઃકાન્તં શુચાપહમ્।’

—ને જોઇને કૃતકૃત્ય થઈ જાય છે. આ કલ્પના નથી; ભગવતસ્વરૂપમાં દર્શન કરી શકાય છે, એ પરમ સત્ય છે. આખી જીંદગી સુધી વિષયોની પાછળ ભટકવાને લીધે આપણું મન અત્યંત ચંચળ થઈ ગયું છે. આ ચંચળતા મટાંજ હૃદયપટ ઉપર તેનું લલિત ત્રિભંગ સજલજલદકાન્તિ, ફાંકડું મધુર સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે, પરંતુ સ્થૂળ વિષયોનું ચિંતન કરતાં કરતાં આપણું મન ઘણુંજ સ્થૂળ થઈ ગયું છે, તેથી ‘સૂક્ષ્મત્વાત્ તદવિજ્ઞેયમ્’ સૂક્ષ્મ હોવાને લીધે નહિ જાણી શકાય તેવા પરમાત્માનાં દર્શનથી તે વંચિત રહે છે. તેનું અસ્તિત્વ જ નથી અને તેથીજ અમને તેનાં દર્શન થતાં નથી એવી વાત નથી. તે છે પરંતુ અમારી અંદર સૂક્ષ્મ-દષ્ટિ-યોગદષ્ટિને અભાવ છે, એજ કારણે આપણે તેમનાં દર્શન પામી શકતા નથી; નહિ તો—

‘ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किंच जगत्यां जगत् । ईश० १)

એવા ભગવાનને શું આપણે જોઈ શકીએ નહિ ? ભગવાનને જાણવા માટે પ્રથમ અધિકાર પ્રાપ્ત કરવો જોઈશે. આ પરમાત્માને જાણવાને માટે અધિકારીના સંબંધમાં ચમરાળે નચિકેતા પ્રત્યે કેટલીક વાતો કહી છે—

कामस्याप्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरनन्त्यमभयस्य पारम् ।

स्तोमं महदुरुगायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धृत्या धीरो नचिकेतोऽत्यन्ताक्षीः॥

(કઠોપનિપદ ૧, ૨, ૧૧)

જે સમસ્ત વિષયભોગ, સંસારનું સ્વામિત્વ, યજ્ઞોનું અનંતફળ, સર્વ ભયોના નાશની પરાકાષ્ઠા અને અતિશય સ્તવનીય અને સંપૂર્ણ ઐશ્વર્યયુક્ત શુભ ફળ અને પોતાની અત્યુત્તમ ગતિ, એ બધાની આશાને તજ દઈ શકે છે, તે મહાત્માગીશ્વર પુરુષજ આ પરમ તત્ત્વને જાણી શકે છે.

જેઓ પુણ્યકર્મોમાં યોગ્ય રહેલા, સરળ, પરાપકારી અને શમદમ આદિ ગુણોથી સંપન્ન છે, તેમને ભગવાનમાં આપોઆપજ વિશ્વાસ બેસે છે. ભગવાનને પામતાંજ સર્વ કંઈ મળી જાય છે, એ પ્રકારની નિશ્ચયાત્મિક દૃઢ બુદ્ધિને ધારણ કરીને તેઓ કોઈ પણ સાંસારિક ફળની ઇચ્છા નથી કરતા. વિષયોનો લોભ સર્વ પ્રકારે છૂટ્યા વિના ભગવાનને પ્રાપ્ત કરવાની આશા એ દુરાશામાત્ર છે.

न संदशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चिदेनम् ।

हृदा मनीषा मनसाभिवल्लप्तो य एनं विदुरमृतास्ते भवन्ति।

(કઠ૦ ૨, ૩, ૯)

આ પરમાત્માનું સ્વરૂપ ઈન્દ્રિયોના પ્રત્યક્ષ વિષય નથી—ઈન્દ્રિય-ગ્રાહ્ય નથી; ચક્ષુ, આદિ ઈન્દ્રિયો દ્વારા કોઈ પણ તેને જોઈ શકતું નથી. પરંતુ સંકલ્પવિકલ્પ વિનાની અર્થાત્ સંયત યા નિશ્ચલ ‘હૃદા’

બુદ્ધિ દ્વારા ધ્યાનની મદદથી તે પ્રકાશિત થાય છે. જે એને જાણે છે તે અમૃતસ્વરૂપ થઇ જાય છે.

ન સામ્પરાયઃ પ્રતિભાતિ વાલં પ્રમાદ્યન્તં વિત્તમોહેન મૂઢમ્ ।

અયં લોકો નાસ્તિ પર ઇતિ માની પુનઃ પુનર્વશમાપદ્યતે મે ॥

(કઠ ૧, ૨, ૬)

જેની બુદ્ધિ પ્રમાદગ્રસ્ત છે, જે ધનના મોહથી મોહિત થયેલા છે, એવા જ્ઞાનરહિત બાળક જેવી વ્યક્તિઓની પાસે શાસ્ત્રાનુકૂળ સાધનાદિ અને તેનાં ફળ પ્રગટ થતાં નથી. જે એમ સમજે છે કે આજ લોક છે, પરલોક નથી, એવા પુરુષો વારંવાર મૃત્યુના મુખમાં પડે છે, તેઓ અમૃતના સ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી શકતા નથી.

નાવિરતો દુશ્ચરિતાન્નાશાન્તો નાસમાહિતઃ ।

નાશાન્તમાનસો વાપિ પ્રજ્ઞાનેનૈનમાપ્નુયાત્ ॥

(કઠ ૧, ૨, ૨૪)

જે પુરુષ અસદાચારી છે, ઇન્દ્રિયોના ભોગોમાં આસક્ત છે, એકાગ્રતારહિત અત્યંત ચંચળ અને અશાંત મનવાળો અર્થાત્ ક્ષે-
ત્રજ્ઞાને માટે અત્યંત લોભુષ છે તે જો બ્રહ્મ-વિષયક વિચાર પણ કરે, તોપણ આ ચૈતન્યસ્વરૂપ આત્માને પ્રાપ્ત કરી શકતો નથી.

તં દુર્દર્શં ગૂઢમનુપ્રવિષ્ટં ગુહાદિતં ગહ્વરેષ્ટં પુગળમ્ ।

અધ્યાત્મયોગાગ્રિગમેન દેવં મત્વા ધીરો હર્ષશોકૌ જહાતિ ॥

(કઠ ૧, ૨, ૧૧)

જે દુર્દર્શનીય વિષયલોભમાં પ્રમત્ત નથી-અર્થાત્ ધીર છે, એવા ધીમાન પુરુષ પરમાત્મામાં ચિત્તસમાધાનરૂપ યોગના અભ્યાસ-થી તે 'દુર્દર્શ'-'દુર્વિજ્ઞેય', 'ગૂઢ'-'ઇન્દ્રિયોથી અગ્રાજ્ઞ અને 'અનુપ્રવિષ્ટ'-સર્વ જુતોના અંતરમાં પ્રવિષ્ટ પ્રાણીઓની બુદ્ધિ જેમાં વિરાજે છે એવા દેહરૂપી ગર્ભમાં સ્થિત, સદા વિદ્યમાન તે પરમદેવને માન આપીને વિષયોથી ઉત્પન્ન થતાં સુખદુઃખોદ્ભવો પરિત્યાગ કરે છે. અર્થાત્ ગંભીર ધ્યાનદ્વારા આત્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લીધા પછી તેને ફરીથી વિષયો-થી ઉત્પન્ન થતાં સુખદુઃખોદ્ભવો હેરાન થવું પડતું નથી.

અંગુષ્ઠમાત્રઃ પુરુષોન્તરાત્મા સદાજનાનાં હૃદયે સન્નિવિષ્ટઃ ।

જે અંગુષ્ઠ-પરિમાણુ-પુરુષ હૃદયાકાશમાં પ્રકાશમાન છે, તેઓજ જીવોના અંતઃકરણમાં રહેલા છે.

યમેવૈષ વૃણુતે તેન લભ્યસ્તસ્યૈષ આત્મા વિવૃણુતે તનું સ્વામ્ ॥

(કઠ ૧, ૨, ૨૩)

જે મુમુક્ષુ સાધક આ આત્માને પ્રાપ્ત કરવાને માટે પ્રાર્થના કરે છે, અથવા તેજ એકમાત્ર પ્રાપ્તવ્ય વસ્તુ છે, એમ સમજીને તેને પસંદ કરે છે, તેજ મુમુક્ષુ સાધક દ્વારા આ આત્મા પ્રાપ્ત કરી

શકાય છે. આ આત્મા તે મુમુક્ષુ ઉપાસકની પાસે પોતાની મૂર્તિ પ્રગટ કરે છે. સાધકની એકાંતિક શરણાગતિ-આત્મસમર્પણ અને ભગવત્-કૃપા એજ તેના સાક્ષાત્કારના ઉપાય છે.

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।

अथ मय्योऽमृतो भवत्येतावद्भवनुशासनम् ॥

(કઠઁ ૨, ૩, ૧૫)

જ્યારે આ જીવનમાંજ અંતઃકરણનાં સમગ્ર બંધન (દેહાદિમાં મમત્વયુદ્ધિ) નાશ પામી જાય છે, ત્યારે આ નાશવંત દેહ-વિશિષ્ટ વ્યક્તિ અમર થઈ જાય છે. અને એટલે સુધી કહેલું છે કે એવી અવસ્થાને પામ્યા પછી ફરીથી ઉપદેશની આવશ્યકતા રહેતી નથી.

આ આત્માજ—

उपद्रष्टानुमन्ता च भर्ता भोक्ता महेश्वरः ।

परमात्मेति चाप्युक्तो देहेस्मिन्पुरुषः परः ॥

(ગીતા ૧૩, ૨૨)

આ પુરુષ ઉપદ્રષ્ટાઃ અર્થાત્ સાક્ષીભાત્ર, અનુમંતા-અનુમોદન કરનાર, એજ બધાનું ભરણપોષણ કરનાર, પાલન કરનાર અને મહેશ્વર અર્થાત્ બ્રહ્માદિના પણ અધિપતિ છે. શ્રુતિમાં કહેલું છે કે— 'एष सर्वेश्वरः एष भूताधिपतिः ।'

પ્રકૃતિના ગુણોથી મોહિત થયેલો જીવ વૃથા-આશા, વૃથા-કર્મી થઈને સર્વ જૂતોના મહાન ઇશ્વરરૂપ મારા પરમતત્ત્વને ન જાણવાને કારણે મનુષ્યદેહધારી મારી પરમાત્માની અવતાર કરે છે. પરંતુ—

महात्मानस्तु मां पार्थ दैवीं प्रकृतिमाश्रिताः ।

भजन्यनन्यमनसो ज्ञात्वा भूतादिमव्ययम् ॥

(ગીતા ૯, ૧૩)

હે પાર્થ ! દૈવી પ્રકૃતિવાળા મહાત્મા પુરુષ મારામાં એકાગ્રચિત્ત થઈને મને જગત-કારણ અને નિત્યસ્વરૂપ સમજીને મારી આરાધના કરે છે. એટલે જેમાં આસુરી સ્વભાવ બદલાઈ જાય અને દૈવી સ્વભાવ પ્રાપ્ત થાય તેને માટે પ્રયત્ન કરવો એ પરમ કર્તવ્ય છે. દૈવી સ્વભાવવાળા પુરુષનેજ સ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થાય છે.

मां च योऽव्यभिचारेण भक्तियोगेन सेवते ।

सगुणान्समतीत्यैतान्ब्रह्म भूयाय कल्पते ॥

(ગીતા ૧૪, ૨૬)

જે અન્ય લક્ષ્યનો ત્યાગ કરીને અનન્ય ભક્તિયોગદ્વારા પરમેશ્વરસ્વરૂપ મારી-વાસુદેવની સેવા કરે છે, તે ત્રણે ગુણોને ઓળંગી જઈને મોક્ષ પામવાને ભાગ્યશાળી થાય છે.

(સં. ૧૯૮૯ ના 'કલ્યાણ'ના ઇશ્વરાંકમાંથી)

૧૧૦-ઈશ્વર અને મહેશ્વર

(લેખક:—શ્રી. હીરેન્દ્રનાથ દત્ત, 'વેદાન્તરત્ન'ના લેખનો અનુવાદ)

'કલ્યાણ'ના ઈશ્વરાંકમાં ઉપરોક્ત વિષય અપ્રાસંગિક નહિ ગણાય એમ લાગે છે, એટલે એજ ભાવનાથી કંઈક આલોચના કરવામાં આવે છે.

ઉપનિષદોમાં ઋષિઓએ દ્વિવિધ બ્રહ્મનો પરિચય આપ્યો છે: નિર્વિશેષ અને સવિશેષ; નિર્વિકલ્પ અને સવિકલ્પ. નિર્ગુણ અને સગુણ; નિરૂપાધિ અને સોપાધિ. આ સંબંધમાં શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે કે—

‘દ્વિરૂપં हि ब्रह्म अवगम्यते, नामरूपभेदोपाधिविशिष्टं
तद् विपरीतं च सर्वोपाधिविवर्जितम् ।’

બ્રહ્મ ત્યારે માયાની ઉપાધિનો અંગીકાર કરીને ‘માયા’ થાય છે ત્યારે તેને મહેશ્વર કહે છે—

‘માયિનન્તુ મહેશ્વરમ્’ (શ્વેતાશ્વતર ૩૫૦)

એજ મહેશ્વર સમસ્ત ઈશ્વરોનો ઈશ્વર છે—પરમેશ્વર છે. તમીશ્વરાણાં પરમં મહેશ્વરમ્ (શ્વેતાશ્વતર ૬, ૭) તે સર્વેશ્વર છે. બધા ઈશ્વરોનો ઈશ્વર છે—

‘અનન્તશક્તિસ્ત્રિતં બ્રહ્મ સર્વેશ્વરમ્’

ત્યારે શું અમે ફરીને પાછા એજ અનેકેશ્વરવાદ (પોલીથેઇઝમ) ઉપર આવી ગયા ? ઈશ્વર તો એક છે, તોપણ ઋષિઓએ અનેક ઈશ્વરોની ચર્ચા શા શા ઉપાડી ? શું તેઓ અનેકેશ્વરવાદી (પોલીથેઇસ્ટ) હતા ? આ શંકા નિર્મૂળ છે. કેમકે ઋષિગણ બેકે અનેક ઈશ્વર માનતા હતા પરંતુ જે ઈશ્વરોનો ઈશ્વર છે તે મહેશ્વર. તે બ્રહ્મણ્યદેવ એક અને અદ્વિતીય છે, તે એકેશ્વરવાદીનું એકત્વ (યુનીટી) નથી; પરંતુ અદ્વિતીય (યુનીક) છે. આ વાતની ઋષિઓએ મુક્તકંઠે ઘોષણા કરી છે ‘एक एव महेश्वरः ।’ તેમનો આ સર્વત્ર ફેલાયેલો વિશ્વવિખ્યાત મત છે કે બ્રહ્મ એજ ‘एकमेवाद्वितीयं’ (છાન્દોગ્ય ૬, ૨, ૧) છે.

એજ પરમતત્ત્વ છે, તેની ઉપર કંઈ પણ નથી, તેજ પરાકાષ્ઠા છે, પરમ ગતિ છે.

पुरुषात् न परं किञ्चित् सा काष्ठा सा परा गतिः ।

(કઠ. ૧, ૩, ૧૧)

मत्तः परतरं नान्यत् किञ्चिदस्ति धनंजय । (गीता ૭, ૭)

બે એમજ વાત છે, બે મહેશ્વર એક છે, બે તેજ પરતત્ત્વ છે તો ઋષિઓએ અનેક ઈશ્વરોની વાત કેમ કરી ? એ અનેક

ધર્મરો કોણુ છે અને મહેશ્વર સાથે તેમને શો સંબંધ છે? આજ પ્રસંગની આલોચના કરવા માટે આ નિબંધ યોજવામાં આવ્યો છે.

પૂર્વ-દિશામાં **જપાકુસુમસંકાશ** 'મૂર્તિ' ધારણ કરીને સૂર્ય ઉદય પામે છે અને પશ્ચિમમાં અસ્ત પામે છે. આ સૂર્યને કેન્દ્ર બનાવીને જે બધા ગ્રહ ઉપગ્રહો (જેમકે પૃથ્વી, સોમ, મંગળ, બુધરપતિ, શુક્ર, શનિ) ચારે દિશાએ ઘૂમી રહ્યા છે, સૂર્યની સાથે તેમની સમષ્ટિનું નામ 'સૌરમંડળ' છે. અંગ્રેજીમાં એને 'સોલર સીસ્ટમ' કહે છે. પાશ્ચાત્ય વૈજ્ઞાનિકોની ઘણા દિવસો સુધી એવી ધારણા હતી કે વિશ્વમાં આપણું આ 'સૌરમંડળ' એજ સર્વ કંઈ છે. આ જે અસંખ્ય તારા આકાશના ચંદ્રવા નીચે લટકી રહ્યા છે તે તો માત્ર દીપકોજ છે. પરંતુ ભારતીય ઋષિઓએ કહ્યું છે કે સૌરમંડળ (આપણે ત્યાં સૌરમંડળને બ્રહ્માંડ યા વિશ્વ કહે છે.) અસંખ્ય છે-અગણિત છે.

સંખ્યા ચેત્ રજસામસ્તિ વિશ્વાનાં ન કદાચન।

(દેવી ભાગવત ૧, ૩, ૭)

અર્થાત્ ધૂળનાં રજકણો કદાચ ગણી શકાય પરંતુ બ્રહ્માંડોની ગણતરી કરી શકાય તેમ નથી.

યથા તરંગા જલઘૌ તથેમાઃ સૃષ્ટયઃ પરે।

ઉત્પત્યોત્પત્ય લીયન્તે રજાંસીવ મહાનિંદ્રે ॥

જેમ સમુદ્રનાં મોળાંઓ અગણિત છે, તેજ પ્રમાણે મહેશ્વરની સૃષ્ટિઓ પણ વાયુમાં ધૂળનાં રજકણોની પેઠે ઉત્પન્ન થાય છે અને લય પામ્યા કરે છે.

પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન પણ હવે એજ વાત કહેવા લાગ્યું છે. ગ્રાઈસર એડિંગ્ટન કહે છે કે હબ્બલસુધી અમને ત્રણસો કરોડ તારા-સૂર્યોનો પત્તો લાગી શક્યો છે.

આ પૃથ્વી, જેના ઉપર આપણે રહીએ છીએ તે આપણી દૃષ્ટિમાં બહુ મોટી દેખાય છે, તેથી આપણે કહીએ છીએ કે **વિપુલા ચ પૃથ્વી ।**

પરંતુ આપણી આ પૃથ્વી સૌરમંડળનો કેવળ એક નાનકડો ગ્રહજ છે, બુધરપતિ યા શનિ એના કરતાં ઘણા મોટા છે. આપણો સૂર્ય પૃથ્વીથી દશલાખગણો મોટો છે અને એવા પણ તારાસૂર્ય છે કે જે આપણા સૂર્યથી પણ દશલાખગણા મોટા છે. હવે અનુમાન કરો કે એ બ્રહ્માંડો કેવડાં કેવડાં મોટાં છે.

આ વિષયમાં એક વાર જે અખિલ વિશ્વ-બ્રહ્માંડનું સંસ્થાન અર્થાત્ કેટલા દેશ એકત્ર કરીને આ સૃષ્ટિ ફેલાઈ રહી છે તેનો વિચાર કરીએ છીએ તો ચિત્ત આશ્ચર્યમાં ડૂબી જાય છે. આપણે જાણીએ છીએ કે સૂર્ય પૃથ્વીથી નવ કરોડ માઈલ દૂર છે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિકોએ એવા એવા તારા-સૂર્યોનો પત્તો લગાવ્યો છે કે ન્યાંના

પ્રકાશને પૃથ્વી ઉપર પહોંચતાં ચૌદ કરોડ વર્ષ લાગે છે. આપણે એ પણ નાણીએ છીએ કે પ્રકાશની ગતિ દર સેકન્ડે એક લાખ છાસી હજાર માઈલ છે. જે તારાનો પ્રકાશ પૃથ્વી ઉપર પહોંચતાં ચૌદ કરોડ વર્ષ લાગે છે, તેના અંતરનું તો પૂછવું જ શું ? ત્યાં તો સઘળી મનુષ્ય-સંખ્યાનો અંત આવી નય છે; કેમકે તે અંતરની જે ગણતરી કરવામાં આવે તો ૮૨ના આંકડા ઉપર ૧૯ મીંડાં આવે છે. આ સંખ્યા કરોડને કરોડગણ કરવા કરતાં પણ ઘણી વધારે છે.

આ જે અગણિત તારા-સૂર્ય છે તે પ્રત્યેકમાં એક એક સૌર-મંડળનું કેન્દ્રસ્થાન હોવાનો સંભવ છે. અર્થાત્ જેમ આપણા સૂર્યને કેન્દ્ર બનાવીને મંગળ, બુધ, બૃહસ્પતિ આદિ કેટલાયે ગ્રહો ફરે છે; તો એ તારા-સૂર્યોને આધારે કેટકેટલા કરોડ ગ્રહ-ઉપગ્રહ ગગન-મંડળમાં વિચરણ કરે છે તે કોણ નાણી શકે તેમ છે ? આ બધા ગ્રહ-ઉપગ્રહ શું જીવશ્ચ-ન્ય છે ? આપણે જોઈએ છીએ કે એક જલ-મિંદુ પણ જીવશ્ચ-ન્ય નથી, પરંતુ અગણિત જીવાની લીલાભૂમિ છે. તેથી આપણી પૃથ્વીથી જુદા બીજા બીજા ગ્રહ-ઉપગ્રહ અને આપણા સૌરમંડળથી ભિન્ન આકાશમાં રહેલાં અન્ય-અન્ય સૌરમંડળ જીવશ્ચ-ન્ય છે, એમ માનવું એ શું ખોટું સાહસ નથી ? ઘણેભાગે અસીમ સૃષ્ટિમાં ક્યાંય પણ જીવાનો અભાવ નથી.

પાશ્ચાત્ય જગતના પાંચથેગૌરસ, પ્લેટો, કોલર, સ્વિડનબર્ગ વગેરે વિદ્વાનો માનતા હતા કે પ્રત્યેક મંડળને અધિદેવતા યા પ્રિસા-ધડીંગ ડાયરેક્ટર હોય છે. આ વાત આ દેશના પ્રાચીન શિક્ષણના જેવીજ છે. ઋષિઓનું શિક્ષણ પણ એજ છે કે પ્રત્યેક બ્રહ્માંડના આધેષાતા સ્વતંત્ર ઇશ્વર છે. તે ત્રિમૂર્તિ (ટ્રીનીટી યુનિટી ઇન ટ્રીનીટી) બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવાત્મક છે. બ્રહ્મારૂપે સૃષ્ટિ કરે છે, વિષ્ણુરૂપે પાલન કરે છે અને શિવરૂપે સંહાર કરે છે.

संख्या चेत् रजसामस्ति विश्वानां न कदाचन ।

ब्रह्माविष्णुशिवादीनां तथा संख्या न विद्यते ।

प्रतिविश्वेषु सत्येव ब्रह्माविष्णु शिवादयः ॥

(દેવી માગવત્ ૧, ૩, ૭-૮)

પ્રત્યેક બ્રહ્માંડમાં પોતપોતાના બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવ વિરાજમાન છે. ન્યારે બ્રહ્માંડજ અગણિત છે ત્યારે એ બ્રહ્મા-વિષ્ણુ-શિવાદિની સંખ્યા પણ અગણિત છે.

कोटि कोट्ययुतानीशे चाण्डानि कथितानि तु ।

तत्र तत्र चतुर्वक्त्रा ब्रह्माणो हरयो भवाः ॥

બ્રહ્માંડની સંખ્યા કોટિ-કોટિ અયુત-અયુત છે, અને તે બધાં બ્રહ્માંડોમાં બ્રહ્મા-વિષ્ણુ અને રૂદ્ર વિરાજમાન છે.

ब्रह्माविष्णुशिवादीनां यः परः स महेश्वरः ॥

‘આ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવગણ બ્રહ્મની મુખ્ય મુખ્ય શક્તિ છે. જે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવોની પણ ઉપર છે તેજ મહેશ્વર છે.’

આજ વિષયમાં લિંગપુરાણમાં પણ લખ્યું છે કે—

અસંખ્યાતાશ્ચ રુદ્રાધ્યા અસંખ્યાતાઃ પિતામહાઃ ।

હરયશ્ચ હ્યસંખ્યાતા એક એવ મહેશ્વરઃ ॥

અસંખ્ય રૂદ્ર, અસંખ્ય બ્રહ્મા, અને અસંખ્ય વિષ્ણુ છે, પરંતુ મહેશ્વર એક અને અદ્વિતીયજ છે. આ વિષયમાં ત્રિપાદ વિજ્ઞાતિ ઉપનિષદનું કથન ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે.

अस्य ब्रह्माण्डस्य समन्ततः स्थितानि एतादृशानि अनन्त-
कोटि ब्रह्माण्डानि सावरणानि ज्वलन्ति । चतुर्मुखपञ्चमुख षण्मु-
ख सप्तमुखाष्टमुखानि संख्याक्रमेण सहस्रावधिमुखान्तैर्नाराय-
णांशैः रजोगुणप्रधानैरेकैकसृष्टि कर्तृभिराधिष्ठितानि विष्णुमहेश्व-
राद्यैर्नारायणांशैः सत्त्वतमोगुणप्रधानैरेकैक स्थितिसंहारकर्तृभि-
रधिष्ठितानि महाजलौघमत्स्य बुद्बुदानन्त संघवत् भ्रमन्ति ॥

અર્થાત્ આ બ્રહ્માંડની ચારે તરફ એવાં અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ પૃથ્વી વગેરેના આવરણથી આવૃત થઇને પ્રકાશી રહ્યાં છે. ચતુર્મુખ, પંચમુખ, ષણ્મુખ, સપ્તમુખ, અષ્ટમુખ, સંખ્યા ક્રમે ક્રમે હજાર મુખ સુધીના નારાયણ-અંશ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને હર રજ, સત્વ અને તમોગુણની મુખ્યતાએ કરીને લિપ્ત લિપ્ત થઇને એક એક બ્રહ્માંડ-માં રહેતા થકા સૃષ્ટિ, સ્થિતિ અને સંહારનું કાર્ય કર્યાં કરે છે. મહાસમુદ્રમાં જેમ અનંત માછલી અને જલ-ગુહ્યુદો ક્રીડા કરે છે, તેજ પ્રકારે વિશ્વાકાશમાં અનંત બ્રહ્માંડ ભ્રમણ કરે છે.’

ગૌડીય વૈષ્ણવોના પ્રમાણગ્રંથ શ્રીચૈતન્ય ચરિતામૃતમાં એક આખ્યાયિકા દ્વારા આ તત્ત્વ સમજાવવામાં આવ્યું છે.

એક દિવસ દ્વારકાપુરીમાં ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શન માટે બ્રહ્માજી આવ્યા. દ્વારપાળે જઇને શ્રીકૃષ્ણ મહારાજને ખપ્પર આપી, શ્રીકૃષ્ણે દ્વારપાળને કહ્યું ‘જઇને પૂછો કે કયા બ્રહ્મા આવ્યા છે, તેમનું નામ શું છે ?’ દ્વારપાળે આવીને બ્રહ્માજીને આ વાત પૂછી.

આપણા બ્રહ્માંડના ચતુર્મુખ બ્રહ્મા દ્વારપાળનો આ પ્રશ્ન સાંભળીને ચિડાઇ ગયા અને કહ્યું—‘અરે, હું ‘બ્રહ્મા’-ખીજે બ્રહ્મા કોણ ? જઇને કહો કે સનકાદિના પિતા ચતુર્મુખ બ્રહ્મા આવ્યા છે.’ દ્વારપાળે ચતુર્મુખ બ્રહ્માને શ્રીકૃષ્ણ પાસે હાજર કર્યા. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણે બ્રહ્મા સાથે યથાવિધિ કુશળપ્રશ્ન પૂછ્યા પછી બ્રહ્માજી બોલ્યા—‘દેવ ! કયા બ્રહ્મા આવ્યા છે એમ પૂછવામાં આપનું શું રહસ્ય હતું ? મારા સિવાય જગતમાં ખીજા બ્રહ્મા કોણ છે ?’

શ્રી બ્રહ્માજીની વાત સાંભળીને ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ હસ્યા અને કંઇક ધ્યાન જેવું કર્યું. તેજ સમયે ત્યાં અગણિત બ્રહ્મા આવીને હાજર થયા.

ચરિતામૃતકાર વર્ણન કરતાં કરતાં કહે છે કે એ અગણિત બ્રહ્માઓમાં કોઇને વીસ, કોઇને સો, કોઇને હજાર, કોઇને લાખ, કોઇને કરોડ અને કોઇને અબજ મુખ હતાં કે જેની ગણતરી કરી શકાય તેમ નહોતું. આજ પ્રકારે લાખો કરોડો મુખવાળા બ્રહ્મા એમને જોઇને આશ્ચર્યમાં ડૂબી ગયા અને શ્રીકૃષ્ણનાં ચરણોમાં લોટી પડ્યા.

કહેવાની જરૂર નથી કે અહીં શ્રીકૃષ્ણ મહેશ્વર છે. તેમણે બ્રહ્માને સંબોધીને કહ્યું કે, બ્રહ્માશ્ચ ! આ બ્રહ્માંડનો વિસ્તાર પચાસ કરોડ યોજન છે, આ અતિસુદ્ધ બ્રહ્માંડમાં આપ ચતુર્મુખ છો. પરંતુ અન્ય બ્રહ્માંડોમાં કોઈ સો કરોડ યોજનનું છે, કોઈ લાખ કરોડ યોજનનું અને કોઈ કરોડ કરોડ યોજનના વિસ્તારવાળાં છે, એ બ્રહ્માંડોને અનુરૂપજ તેમનામાં એટલાંજ વધારે મુખોવાળા બ્રહ્મા છે. આ પ્રકારે હું સમસ્ત બ્રહ્માંડોનું પાલન કરું છું.

હવે આપણા ચતુર્મુખ બ્રહ્માનો મોહ નાશ પામ્યો. ઉપનિષદો-માં સ્થળે સ્થળે મહેશ્વરને બ્રહ્મ અને ઈશ્વરને બ્રહ્મા અથવા હિરણ્યગર્ભ, પરમેષ્ઠી અથવા પ્રજ્ઞપતિ કહેલા છે—

ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव ।

विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता ॥ (મુણ્ડક ૧, ૧)

हिरण्यगर्भे जनयामास पूर्वम् (શ્વેતાં ૩, ૪)

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । (પ્રશ્ન ૨, ૭)

सनगः परमेष्ठिनः (વૃહ ૨, ૬, ૨)

બ્રહ્મ અને બ્રહ્માનો સંબંધ સમજાવવા માટે એક જગાએ સત્રાદ્ અને રાજની તુલનાનો પ્રયોગ કરવામાં આવ્યો છે. જેમ એક સત્રાદ્ને અધીન અનેક રાજાઓ રહે છે—એ બધા રાજા પરસ્પર સ્વતંત્ર છે, પરંતુ સઘળા સત્રાદ્ના પરતંત્ર છે. વિશ્વબ્રહ્માંડના શાસન અને પાલનનું કામ પણ એજ પ્રકારે ચાલી રહ્યું છે. જે સર્વોપરિ છે તેજ મહેશ્વર છે. જે સત્રાદ્ સ્થાનિક છે તેની તાબેદારીમાં અસંખ્ય ઈશ્વર છે. એક એક ઈશ્વર (બ્રહ્મા) એક એક બ્રહ્માંડના સ્વામી છે. એ બધા ઈશ્વર પરસ્પર સ્વતંત્ર છે, પરંતુ સર્વે મહેશ્વરને અધીન છે. આ બધા ઈશ્વર જે સમયે પ્રજ્ઞપતિ છે તે સમયે મહેશ્વર પ્રજ્ઞપતિ—પતિ છે.

पतिं पतीनां परमं परस्तात् (શ્વેતાં ૬, ૭)

આ બધા ઈશ્વર જ્યારે બ્રહ્મા, વિષ્ણુ અને શિવ છે, ત્યારે મહેશ્વર, મહાબ્રહ્મા, મહાવિષ્ણુ અથવા સદાશિવ છે.

આ બધા ઈશ્વર સવિતૃમંડળના મધ્યવર્તી પુરુષો છે.

य एष आदित्ये पुरुषो दृश्यते । (છાન્દોગ્ય ૪, ૧૧, ૧)

અને મહેશ્વર વિરાદ્ પુરુષરૂપે અનંતકોટિ બ્રહ્માંડોની અંદર રહેલા છે. તેઓ—

सर्वतः पाणिपादं तत् सर्वतोऽक्षिशिरोमुखम् ।

सर्वतः श्रुतिमल्लोके सर्वमावृत्य तिष्ठति ॥

તેમના હાથ અને પગ સર્વત્ર છે, તેમનાં નેત્ર, મસ્તક, મુખ અને કાન બધી જગાએ છે; તે સૌને વ્યાપ્ત કરીને રહેલા છે. અર્થાત્ એક એક ઈશ્વર એક એક સોલર લોગોસ છે અને બ્રહ્માંડ યા સોલર સીસ્ટમની સંખ્યા બ્યારે અનંત કોટિ છે, ત્યારે આવા સોલર લોગોસની સંખ્યા પણ અગણિત છે. અને જે સમસ્ત ઈશ્વરોનો ઈશ્વર મહેશ્વર-પરમેશ્વર છે (સેન્ટ્રલ લોગોસ), અનંત કોટિ બ્રહ્માંડ જેના વિરાટ દેહના રોમકૂપનાં પરમાણુ છે, તેમને નમસ્કાર છે.

नमो नमस्तेस्तु सहस्रकृत्वः ।

તેમના મહિમાનું વર્ણન કોણ કરી શકે? તેથીજ ભાગવતમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું જોવામાં આવે છે. બ્રહ્મા તેમની રતુતિ કરતાં કહે છે કે—

काहं तमोमहदहंखचराम्निवाम्भू

संवेष्टिताण्डघट सप्तवितस्ति कायः ।

केतादृग्विधा अगणिताः परमाणुचर्या

वाताध्वरोमवિरेषु च ते महित्वम् ॥

(શ્રીમદ્ ભાગવત)

ક્યાં હું ક્ષુદ્ર અને ક્યાં આપ પરમ મહાન? પૃથ્વી આદિ સાત તત્ત્વોનું અનેક બ્રહ્માંડ માફ શરીર છે અને આપના શરીરના પ્રત્યેક રોમકૂપમાં, વાતાયન માર્ગમાં જેમ પરમાણુ પ્રવેશ કરે છે અને નીકળે છે તેમ એવાં અસંખ્ય બ્રહ્માંડ પ્રવેશ કરે છે અને નીકળે છે. અહો! આપનો કેવો અપાર મહિમા છે! ઈશ્વર અને પરમેશ્વરમાં આજ ભેદ છે!

(સંવત ૧૯૮૬ ના 'કલ્યાણ'ના ઈશ્વરાંકમાંથી)

૧૧૧-લોકમેળા

(લેખક:-શ્રી. “શારદા”ના તંત્રીજી)

આપણા શાસ્ત્રકારોએ, આપણા સમાજના સ્થાપકોએ ઋતુ ઋતુના ઉત્સવો યોજી, ઋતુ ઋતુના ખેલને ખેલી, પ્રજાશરીરની નવપક્ષવતા પોષવા માટે અનેક પ્રકારે પ્રયત્નો કર્યા છે. વર્સતનો ફૂલડોલનો એતનભર્યો ઉત્સવ કે શરતપૂર્ણિમાનો વિરાટ રમણે ચડાવનારો અદ્ભુત ઉત્સવ, એ કુદરતને આંગણે ખેલાતા એ નવએતન સ્ફુરતા પ્રસંગો છે. આવી ગુંથણી તો હિંદી જીવનમાં ક્ષણે ક્ષણે રસભર ભાવનાથી ગુંથાઈ રહી છે. આપણા સામાજિક જીવનનોજ એક પ્રસંગ અત્રે બતાવવો આવશ્યક છે.

કાઠિયાવાડમાં વર્ષોથી અમુક અમુક સ્થળે લોકમેળાઓ ભરાય છે. હળશેની સંખ્યામાં એ મેળામાં વિવિધ રંગની મેદની જામે છે. એ મેળાની દરેક ગ્રામ્યજન ઉત્સાહભરી રાહ જુએ છે. એ મેળાના મંગળમુહૂર્તને વધાવવા અનેક ગ્રામ્યમુંદરી આતુર નયને દિવસો ગણે છે. સોરઠનો માધવપુરનો મેળો; ગિરનારપર ભવનાથનો મેળો; હાલારમાં જડેશ્વરનો મેળો અને ઠેર ઠેર સાતમ આઠમના મેળા એ કાઠિયાવાડની પ્રજામાં નવપક્ષવતા પોષતા પ્રસંગો છે. કાઠિયાવાડની રસસામગ્રી જોવી હોય, કાઠિયાવાડની શૌર્યભરી જનતાનાં દર્શન કરવાં હોય, કાઠિયાવાડના લોકસાહિત્યની સમાલોચના કરવી હોય, કાઠિયાવાડના દુહા, સોરઠના લલકાર સાંભળવા હોય, કાઠિયાવાડના કોઝીલ કંઠે ગવાતા રાસના ઝણકાર ઝીલવા હોય; તો જરૂર આ મેળાઓમાં જનારને એમાંનું એકાદ અંગ તો આજે પણ જીવંતું દેખાશે.

એક વખત આ મેળાઓ સર્વાંગ નવપક્ષવતા પોષતા હતા. આજે કમનસીમે શહેરીજીવનના એપથી એ મેળાઓનો નિર્દોષ આનંદ દોપભર્યો થઇ પડ્યો છે. આજે એ મેળાના સહેલાણીઓ નવપક્ષવતાનું પિયૂષ પીવાને બદલે પ્રજાશરીરનો ક્ષય કરનાર ઝેરના ખાલા ઉડાવે છે. સોરઠની લીલીછમ સીમમાં જાઓ અને ત્યાં ઝુંપડીમાં રહેતા એક વૃદ્ધ ખેડુતને માધવપુરના મેળા માટે પૂછો. પચીસ વર્ષ પહેલાંનો એ મેળો અને આજનો મેળો એ બે વચ્ચેની તુલના એ વૃદ્ધ કૃષિકાર પાસેથીજ સાંભળો તો જરૂર જણાશે કે, પ્રજાશરીરની નવપક્ષવતા પોષતાં તત્ત્વો એ મેળામાંથી ધીમે ધીમે પલાયન કરતાં જાય છે, અને તેને બદલે પ્રજાને નીચે પાડનાર નવાં નવાં બહારથી મુંદર પણ અંદરથી પ્રાણનાશક એવાં તત્ત્વો એ મેળામાં દાખલ થતાં જાય છે. જડેશ્વરની ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ ટેકરી પર ભરાતો ગ્રાવણ માસનો જૂનો મેળો જેણે જેણે જોયો હશે તે પણ કબૂલ કરશે કે એ મેળાના

પણ જમાનાને અનુસરતાજ હાલ થયા છે. દૂરદૂરનાં ગામડાંઓ આ મેળામાં આવી ગ્રામ્યજનોમાં એકતા સાધતાં; જુદા જુદા પહેરવેશે ગ્રામ્યજનો સાથે રાસમંડળીઓની ધૂન જમાવતા; પોતપોતાના ગામની સૌંદર્યતા સજ્જતી સુંદરીઓ સાદા નૃત્ય સાથે નિર્દોષ આનંદમાં અહીં જડેશ્વરની છાયામાં પોતાનું વ્યક્તિત્વ શોભાવતી; નાનાં નાનાં બાળકો શંકરનાં દર્શન કરી નાની નાની મંડળીઓમાં નિર્દોષ બાલચેષ્ટાઓથી આ રમણીય ટેકરીની રમણીયતા વધારતાં, તોફાની સાગર સરીખી યુવાનીની ધૂનમાં ધૂમતા યુવાનો શારીરિક સંપત્તિ વધારનારા દેશી પ્રયોગો કરી પોતપોતાના ગામનું મર્દાનગીભર્યું પાણી અહીં બતાવતા.

આ બધાને બંદલે આજે એ મેળામાં કંઈ બીજાંજ દેશોદેશોય છે. આજે અહીં હામહામ જુગારના પાટલાઓ મંડાયા છે. વિવિધ પ્રકારના જુગારનાં દેશો બાળકો, યુવાનો અને વૃદ્ધોને પોતા તરફ લોભવૃત્તિથી ખેંચે છે. આખા મેળામાં જો કોઈએ પણ પોતાનું રાત્ર્ય જમાવ્યું હોય તો તે જુગાર ખેલતા જુગારીઓએજ. કમનસીબી એટલી હદ સુધી દેખાય છે, કે જુગાર ખેલવાનાં સાધનો પર પણ જગતવંદ્ય મહાત્માજીની છબીઓ લટકાવવામાં આવે છે ! પ્રજા કેટલી નીચે ઉતરી ગઈ છે અને હજુ કંઈ દિશામાં પ્રજાજીવનનાં વહેણ વહે છે, એ જોવાનું જો કોઈ પણ સ્થાન હોય તો આવા પ્રકારના હાલના મેળાઓ છે. અમે મેળાના હિમાયતી છીએ; અમે પ્રજાશરીરની નવપક્ષવતા પોષતા એ પ્રસંગોના પૂજક છીએ; પ્રજા પ્રજામાં-ગામ ગામમાં સામાજિક સંબંધ સાધનારા એ પ્રસંગને અમે જરૂરના ગણીએ છીએ. પણ એ પ્રસંગને નીતિરીતિથી ભ્રષ્ટ થયેલો જોઈ અમે પ્રજાના નાયકોને એ વિષયમાં ખાસ ધ્યાન આપવાની અમારી પવિત્ર દ્રવ્ય સમજીએ છીએ. એ મેળાઓનો આપણે નાશ નથી કરવો, એ મેળાઓના નિર્દોષ આનંદને આપણે બંધ નથી પડાવવો; એ મેળાની પ્રથા આવકારદાયક છે એટલું ધ્યાનમાં રાખી એ મેળાની અંદર દિનપ્રતિદિન સામાન્ય જમાવતું ઝેરી તત્ત્વ દૂર કરવાના પ્રયત્નો કરવાની હવે ખાસ જરૂર છે.

(“શારદા” માસિકના એક અંકમાંથી)

૧૧૨-ટુંકામાં ઘણું

(સંશોધક:-શ્રી. સામાન્ય જન)

સમાજવાદનો અર્થ એ નથી કે તે દરેકને શ્રીમંત બનાવવા માગે છે, તે તો દરેક માણસને કામ કરતા થવાની તક આપે છે. તે મનુષ્યમાત્રને સેવા માટે સ્વતંત્ર કરે છે.

x x x x

જંગલી મનુષ્યોમાં અધિકાર અને ફરજ એ બેની વચ્ચે ભાગ્યેજ કશો ફરક રાખવામાં આવતો હોય; પણ પોતાને સભ્ય અને સંસ્કારી મનાવનારાઓમાં આ બે સાદા શબ્દો વચ્ચે જે ભેદ દરાવવામાં આવે છે તેની તો સામાન્ય મનુષ્યને પણ ખબર છે. કેમકે અભારે તો એક વર્ગની પાસે તમામ અધિકાર ભોગવવાના હોય છે અને બીજાને માત્ર ફરજોજ બજાવવાની હોય છે !

x x x x

મુડીવાદ એ ઘણાઓને ભોગે થોડાઓ માટેનો સામ્યવાદ છે. પણ આપણે તો એવો સમાજવાદ બોલ્યો છે કે જે સૌને લાભ કરે અને જેમાં કોઈનો પણ ભોગ ન લેવાતો હોય.

x x x x

ઉત્પાદન માટેની મુડીવાદી રીતોથી જનસમૂહમાંથી જ્ઞાન મેળવવાની લાગણી મરવા માંડે છે, જ્ઞાન મેળવવાની એમની લાગણીને સંતોષ તો એકલો સમાજવાદજ આપી શકે.

x x x x

સંસ્કૃતિનાં તમામ તત્ત્વો જનસમાજને મળી શકે તેવી વ્યવસ્થા થાય તોજ સમાજવાદ સફળ થઈ શકે.

x x x x

મૂડી અને સત્તાવાદી ઉમરાવશાહી હિંમેશાં ધન અને સત્તા માટે ઝૂંઝે છે. એથી મેળવેલ ધન ને વૈભવ વિલાસ પાછળ વેડફી મારે છે, અને સત્તાનો પોતાના જ હિતના સંરક્ષણ અર્થે દુરપયોગ કરે છે.

x x x x

ગરીબ, બેકાર અને કચડાયલા ખેડૂતો એક વાત ધ્યાનમાં રાખે તો તેમને પોતાને તેઓ મદદ કરી શકે. તે વાત એ કે, જ્યારે નવી ચુંટણીઓનો વખત આવે, ત્યારે તેઓ પોતાના મત પોતાના દુશ્મનો જેવા વર્ગના પ્રતિનિધિઓને જરૂર ન આપે.

x x x x

જેઓ જૂઠ્ઠાના વ્યાપાર ખેડે છે તેઓ સ્વાભાવિક રીતેજ સત્યને ઉદ્ધામ અને અપવિત્ર કહીને નિંદવા પહેલા બહાર પડે છે.

x x x x

આદર્શો ગમે તેટલા ઉદાત્ત હોય છતાં ન્યાંસુધી તેને વ્યવહાર-માં યોજવામાં આવે તેવા તે સક્રિય વિચારોવાળા ન હોય ત્યાં સુધી તે નકામાજ છે.

x x x x

જે ચળવળની પાછળ વધુમાં વધુ ખર્ચ થાય છે અને ધાર્મિક નજરે જેને વિશેષ પવિત્ર માનવામાં આવે છે, તે ચળવળમાં માનવ-જીવનને માટે સૌ કરતાં વધારે અગત્યની વસ્તુઓ છુપાવવામાં આવે છે અથવા તો તેને ઊલટા સ્વરૂપમાં રજુ કરવામાં આવે છે.

x x x x

સાહસિક મનુષ્યોના વ્યક્તિગત પ્રયાસની ભારે પ્રશંસા કરવામાં આવે છે, પરંતુ એવા પુરુષો સામાન્ય જનતાને ચૂસનારા હોય છે. જે હાથ કુશળતાથી જેમને લૂંટતા હોય તે કુશળતા માટે લૂંટાનારા-ઓએ તેનાં વખાણ કરવાં એ ક્યાંનો ન્યાય ?

x x x x

વ્યક્તિવાદી અર્થશાસ્ત્રવાળી વ્યવસ્થામાં સામાજિક ન્યાયની સ્થિતિજ અશક્ય બની બેસે છે. કેમકે એ આખુંયે તંત્ર અને તે પ્રથાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ સામાજિક ન્યાયને ફાવવા ન દેવાપરજ નિર્ભર હોય છે.

x x x x

જે ઉંચામાં ઉંચું તત્ત્વજ્ઞાન માત્ર પુસ્તકોનાં પાનાં પર રહેવા માટેજ વિચારાયું હોય, તે માનવસમાજની જરાયે પ્રગતિ કરી શકતું નથી, ઊલટું અગતિ કરે છે !

x x x x

જે સરકાર જાતેજ મુઠ્ઠીભર માણસોના સ્વાર્થી હિતના સંરક્ષણમાં મચી રહી અસંખ્ય મનુષ્યોના વાળખી હિતોની સામે થવાનું જ કામ કરે છે, તેવી સરકારો પોતાને નીતિમાન ગણાવવાનો આડંબર કરે છે !

x x x x

સામાજિક પ્રગતિની દુંડી વ્યાખ્યા આપવી હોય તો એટલુંજ કહી શકાય કે, બેઠાબાઊઓના ત્રાસમાંથી સમાજને ઉગારી લેવો.

(“નવયુગ” માસિકના એક અંકમાંથી)

૧૧૩-સારનાથ

સારનાથનું સુપ્રસિદ્ધ સ્થળ બનારસથી પાંચ માઇલ દૂર છે. જવાને રેલવે માર્ગ હોવા ઉપરાંત પાંડો ગાડારસ્તો પણ છે. બનારસથી ત્યાં જવાને ટાંગા મોટર વગેરે વાહનો મળી શકે છે.

આ સ્થળને સારનાથ, મૃગયાવન, ડીયર-પાર્ક, ઇશપટ્ટણુ ને ઋષિપટ્ટણુ વગેરે પણ નામ છે. ઇશપટ્ટણુ તથા ઋષિપટ્ટણુના નામ ઉપરથી આ સ્થળ બુદ્ધની પહેલાં પણ હિંદુઓનું પવિત્ર સ્થળ હશે એમ લાગે છે. સારનાથ આ નામ એજ નામના મહાદેવના મંદિર ઉપરથી પડ્યું હશે. મૃગયાવન આ બુદ્ધ લોકોએ આપેલું નામ છે. જાતકકથા નામના પુસ્તકમાં એતું નામ આવેલું હોય બુદ્ધે હરણરૂપે અહીં જન્મ લીધો હતો એમ એમાં કહેલું છે.

એટલું ખરું કે, આ સ્થળ, બૌદ્ધધર્મીઓને બીજાં તેમનાં બૌદ્ધ-સ્થળની પેઠેજ બહુ પવિત્ર લાગે છે. જાપાન, ચીન, સયામ વગેરે દેશમાંથી આવેલા યાત્રાળુઓ અહીં નજરે પડે છે. સારનાથમાં ભગવાન બુદ્ધે બોધિપ્રાપ્તિ પછી પોતાના ધર્મનો પહેલો ઉપદેશ કર્યો. આ બીના ખ્રિસ્તની પૂર્વેના છઠ્ઠા સદ્કામાં બની. જે ઠેકાણે બુદ્ધે ઉપદેશ કર્યો એ ઠેકાણે પાછળથી કોઇએ ‘ધમેખ’ સ્તૂપ બાંધ્યો એમ કહેવાય છે.

બુદ્ધનિર્વાણ પછી આ ઠેકાણું બુદ્ધધર્મના કેન્દ્રતરીકે પ્રસિદ્ધ હતું. મંદિરો, મઠ, લિશ્તુ, સ્તૂપ વગેરેથી તે ચિહ્ન ભરેલું હતું. પ્રસિદ્ધ ઝોની પ્રવાસી કાલિઆન તથા હુએનસંગના પ્રવાસવૃત્તમાં આ સ્થળની જાહેરાતલાલીનો ઉલ્લેખ દેખાઈ આવે છે. પણ ૧૨ મા સદ્કામાં હિંદુસ્થાન પર પ્રથમ આક્રમણ કરનારા મહંમદ ઘોરીએ અહીં આવીને ત્યાંના મઠ, વિહાર વગેરેનો નાશ કર્યો ને તમામ લિશ્તુઓની અમાનુષ રીતે કતલ કરી. ત્યાર પછી હિંદુસ્થાનમાંથી બૌદ્ધધર્મનું ઉચ્ચાટન થયાથી આ સ્થળનું મહત્વ ઓછું થયું.

ઘણાં વર્ષ પછી મેજર—જનરલ કનિંગહામનું લક્ષ આ સ્થળ પ્રત્યે ગયું. એમણે ત્યાંના કેટલાક અવશેષ ખોદી કાઢ્યા; પણ તેમની પછી એ કામ એમ ને એમજ અધુરું પડી રહ્યું. આશરે ૪૦ વર્ષ પહેલાં “દેવમિત્ર ધર્મપાલ” નામનો બૌદ્ધલિશ્તુ ફરતો ફરતો અહીં આવ્યો. એણે પુષ્કળ પ્રયત્ન કરીને આ જગ્યામાં દટાઈ ગયેલા અવશેષોને બહાર કાઢ્યા અને એ સ્થળને હમણાંનું રૂપ આપ્યું. હોનોલુલુનાં મિસેસ ફોર્સ્ટરબાઇએ આપેલી મદદ વડે હમણાંનો વિહાર બાંધવામાં આવ્યો. આવી રીતે પુનઃ આ સ્થળને બૌદ્ધ-કાલીન મહત્વ આવવા લાગ્યું છે.

સાંપ્રત અહીંનાં જેવાં જેવાં નીચેનાં સ્થળો છે:—

૧ ચોખંડીસ્તૂપ, ૨ ધમેખસ્તૂપ, ૩ મુખ્ય મંદિર અને વિહારો, ૪ અશોકસ્તંભ, ૫ જગતસિંહ સ્તૂપ કિંવા ધર્મરાજિકા સ્તૂપ અને ૬ હમણાંહમણાંજ બાંધાયેલ મ્યુઝિયમ તથા ૭ મૂલગંધકુટિ વિહાર.

૧ ચોખંડીસ્તૂપ:—આ જૂના અવશેષો તરફ જનારા રસ્તાની ડાબી બાજુએ છે. એ ઇટાનો હોઈ તેના પર મુસલમાનકાલીન બાંધેલી અષ્ટકોણી ઇમારત છે, એના ઉપરથી આસપાસનો પ્રદેશ બહુ દૂરસુધી દેખાય છે. આ ટેકરો પહેલાંના એક સ્તૂપનો હોઈ સ્તૂપની ઇટો લોકોએ કાઢી લઈ જવાથી તેની આવી સ્થિતિ થયેલી છે. ઉપરની આઠખૂણી ઇમારત અકબર બાદશાહે પોતાના પિતાની મુલાકાતનિમિત્તે બાંધેલી છે, એનો અને બુદ્ધધર્મની ઇમારતોનો કંઈજ સંબંધ નથી.

૨ ધમેખસ્તૂપ:—બુદ્ધકાલીન અવશેષોમાંથી પોતાનું મસ્તક ઉંચું કરીને ઉભો રહેલો અવશેષ તે આ સ્તૂપ છે. આ સ્થળે પૂર્વે એકાદ ઇમારત હશે એમ કહેવાય છે; પણ એનો નાશ થયા પછી આ ઇમારત બાંધવામાં આવી. આજ જગ્યાએ ભગવાન બુદ્ધે ઉપદેશ કર્યો.

એની ઉંચાઈ જમીનથી ૧૧૦ ફૂટ હોઈ તળિયાનો વ્યાસ ૯૩ ફૂટ છે, ને તે ઉપલી બાજુએ ઓછો ઓછો થતો ગયો છે. જમીનની સપાટીથી ૪૩ ફૂટ સુધીનો ભાગ પથ્થરથી બાંધેલો છે. ત્યાંથી ઠેક ઉપરસુધીનો બધો ભાગ ઇટો વડે બાંધેલો છે. પથ્થરના થરવાળો ભાગ આઠખૂણી છે. પથ્થર એકબીજાની સાથે લોખંડની કડીઓ વડે જોડેલા હોઈ એના પર સુંદર ખોદકામ કરેલું છે.

૩ મુખ્ય મંદિર:—ઉપલા સ્તૂપની પશ્ચિમ બાજુએ ખોદી કાઢેલા અવશેષ આજ મંદિરના છે. બાંધકામમાં પથ્થર તથા ઇટાનો ઉપયોગ કરેલો છે. મંદિરના ગભારા સામે દૂર સુધી સભામંડપ હોઈ મંદિરની આસપાસ ભિક્ષુને રહેવાની ઓરડીઓ છે. ગભારાના મધ્યભાગમાં બુદ્ધમૂર્તિને રાખતા. એની દક્ષિણે એક ઓરડીમાં સુંદર કંકરો નજરે પડે છે. એના પરનું પૌલીશ એટલું અપ્રતિભ કરેલું છે કે એની કલ્પના પ્રત્યક્ષ નજરે જોયા સિવાય આવી શકે નહિ.

૪ અશોકસ્તંભ:—ઉપલા મંદિરની પાછલી બાજુએ આ સ્તંભ ઉભો કરી રાખેલો છે. એનો કેટલોક ભાગ છિન્નવિચ્છિન્ન સ્થિતિમાં નશ્વરમાંજ છે. એના ઉપરનું પૌલીશ પણ ઉત્કૃષ્ટ છે, એમાં આપણો ચહેરો દેખાઈ શકે છે. આ સ્તંભનું ઉપલું શિખર અજાયબધર (મ્યુઝિયમ)માં રાખવામાં આવ્યું છે.

૫ ધર્મરાજિકાસ્તૂપ:—આને જગતસિંહ સ્તૂપ પણ કહે છે. હમણાં આ સ્તૂપનો ગોળાકાર તળમંદિરની દક્ષિણ બાજુએ છે. એની ઇટો બનારસનો એક મહોલ્લો બાંધવા સારૂ કાઢી જવામાં આવી છે.

૬ મૂળ ગંધકુટિવિહાર:—ઉપરના જૂના પણ જીર્ણવસ્થામાં દેખાતા અવશેષ જોઈને ઉત્પન્ન થયેલો ખેદ, થોડાજ સમયપર બાંધેલો વિહાર જોઈને દૂર થાય છે. આ મંદિર મિસેસ ફ્રાસ્ટરબાઈએ આપેલા પૈસામાંથી બાંધ્યું છે. મંદિરનો કળશ ગયામાં આવેલા બુદ્ધમંદિરના જેવો દેખાય છે. મંદિર ચુનારના સફેદ પથ્થર વડે બાંધેલું હોય એમાં ભગવાન બુદ્ધની સુંદર મૂર્તિ પધરાવી છે. મૂર્તિ તરફ જોતાં એમાં શાન્તતા ને ગંભીરતાનો ભાવ ને વિલક્ષણ આકર્ષણ-શક્તિ દેખાઈ આવે છે. અવશેષોમાં પ્રાપ્ત થયેલી બુદ્ધમૂર્તિનીજ આ પ્રતિમા થયેલી છે.

મંદિરમાં જાપાનની બુદ્ધ સે:સાયટીએ આપેલી સુવર્ણઘંટા ને નગાર્ મૂકેલાં છે. ઘંટાની રચના અનાજ ભરવાના માપના આકારની હોઈ તે લાકડાના ધોકાથી વગાડવામાં આવે છે.

૭ મ્યુઝિયમ:—અહીંનું વિશેષ આકર્ષક સ્થળ તે આ સંગ્રહાલય છે. પ્રાચીન ભારતની હુનરકલાની કલ્પના આ સંગ્રહ જોવાથી આવે છે.

દરવાજેથી અંદર પ્રવેશતાંની સાથેજ—સામે અશોકસ્તંભનું શિખર દેખાય છે. અને જોનારાના મનને આકર્ષી લે છે. આની બેઠક ઘંટાકાર હોય ઉપર સિંહની મૂર્તિઓ એકબીજાની તરફ પીઠ રાખીને ઉભી છે, સિંહ અને બેઠકની વચ્ચેના ગોળ ભાગ ઉપર બળદ, ઘોડા, હાથી અને સિંહ વગેરેની પ્રતિમાઓ હોઈ વચ્ચે એક ચક્ર કાઢેલું છે. આ ચક્ર એ અહીં પ્રથમ શરૂ કરેલા ધર્મપ્રચારનું ચિહ્ન છે.

ઉપલા શિખરની બન્ને બાજુએ બુદ્ધની ઉંચી, ભવ્ય ને ભીંતને અડકાડીને મૂકેલી મૂર્તિ છે. આ મૂર્તિ ત્રીજા સૈકામાંની છે. આ સિવાય ગુપ્તકાલીન ને મૌર્યકાલીન, કલાઓના નમુના આ દિવાનખાનામાં જ્યાં ત્યાં મૂકેલા છે. બીજા દિવાનખાનામાં સુદ્ધાં કારીગરીના આવાજ નમુના નજરે પડે છે. મ્યુઝિયમના આંગણમાં પણ કલાના એવાજ પ્રકારના ટુકડા મૂકેલા છે, એકંદરે આ સંગ્રહ જોવા જેવો છે.

સારનાથનું વર્ણન પૂરું થયું. કાશિયાત્રાનિમિત્ત આવનારા ગુર્જર બંધુઓએ યાત્રાની સાથે સાથે આ સ્થળે પણ એક દિવસ વીતાવવાનો નિશ્ચય કરશે તો પણ આ લેખ લખવાનું સાર્થક થયું એમ માની આ લેખક પોતાને કૃતાર્થ સમજશે.

(મે, ૧૯૩૩ ના “ચિત્રમય જગત”માંથી)

૧૧૪-સર્પદંશ અને તેના ઇલાજો

(લેખક:-ડૉક્ટર હોટાલાલ ત્રીકમજી ધ્રવ, એલ. સી. પી. એન્ડ એસ.)

સર્પદંશથી આખા હિંદુસ્તાનમાં દર સાલ આશરે વીશ હજાર માણસો મરણ પામે છે. મરણપ્રમાણ ખાસ કરીને ગામડાંઓમાં વિશેષ પ્રમાણમાં છે. આનું મુખ્ય કારણ એ છે કે ગામડાંઓમાં સાપનું જોર વિશેષ પ્રમાણમાં હોય છે, સારા ડાક્ટરોની મદદ તાત્કાલિક મળી શકતી નથી, તેમજ લોકો તાત્કાલિક કરવાના સાધારણ ધલાને જાણતા નથી, જેથી કરીને આ લેખમાં બતાવેલા દેશી તથા વીલાયતી અકસીર ધલાને લોકો જરૂરની વખતે કરશે તો જરૂર કિંમતી છુંદગી બચી જશે.

સર્પદંશ થાય કે તરતજ વખત ગુમાવ્યા વગર ન્યાં દંશ થયેા હોય તે ભાગથી લગભગ ૩ ઇંચ ઉપર એકાદ બે સખત પાટા બાંધી દેવા જોઈએ અને તેના ઉપર આશરે ૬ ઇંચ બીજા પાટા બાંધી દેવા. એમ કરવાથી લોહીના અટકી જવાથી ઝેરની અસર પણ થતી અટકશે.

ન્યાં સુધી શરીરમાં ઝેર રહ્યું હોય એમ માલૂમ પડે ત્યાં સુધી પાટા બિલકુલ છોડવા નહિ. પછી એક તીક્ષ્ણ હથીઆર (છરી અગર ચાપુ) અને ગરમ પાણી બરાબર ઉકાળેલું લેવું તથા દંશ થયેલા ભાગની અંદર ૧ ઇંચ ઉંડો કાપો મૂકવો તથા બીજા કાપો ૧ ઇંચ લાંબો દંશ થયેલા ભાગ ઉપર મૂકવો.

દરેક સર્પદંશના કેસોમાં દંશના ભાગને કાપી નાખ્યા બાદ ૨ થી ૩ મિનિટ સુધી લોહીજ વહેવા દેવું અને તે પછી દંશ થયેલા ભાગને ૬ ઇંચ પાણીથી ધોઈ નાખવો અને તે પછી ચોખ્ખું કપડું અગર સ્વચ્છ લીન્ટ (ફેનું કપડું) વતી અમુક વખત દંશ થયેલા ભાગને જોરથી દબાવી રાખવો અને તે પછી “પોટાસ પરમેજેનેટ” નામની વિલાયતી દવા આસમાની રંગની ભૂટ્ટી થોડી લઇને દંશની જગ્યાએ સારી રીતે ઘસવી, જેથી કરીને ઝેરની અસર નાશ થઈ જશે. શરીરમાં ઝેર રહ્યું છે કે કેમ તેની ખાત્રી નીચે પ્રમાણે કરી શકાય:-

દરદીને ૧ રાત્રું મરચું ખવરાવી જોવું. જો તે મરચું દરદીને તીખું ન લાગે તો જાણવું કે તેના શરીરમાં હજી ઝેરની અસર છે. જો નજીકમાં ડૉક્ટર મળી શકે એમ ન હોય તો દરદીને તરતજ (૧) ટંકણુખાર ૧ તોલો (૧ રા. ભાર) થોડાક પાણીમાં મેળવી પાઈ દેવો. આથી ઉલટી થઈ ઝેરની અસર ઘણી ઓછી થશે.

(૨) સાપના દંશ ઉપર કૃષ્ણતુલસીનો રસ કાઢી નવટાંક સુધી પાઈ દેવો. તથા તુલસીનાં પાન ચવરાવવાં; દાંત સળગાડ ચોંટી ગયા હોય તો નાક વડે તુલસીના પાનનો રસ પાવો અને હાથપગનાં તળાખાં ઉપર તુલસીનો રસ ચોપડવાથી સાપ કરડેલા આદમીને સારો ફાયદો થશે.

(૩) તુલસીનાં મૂળીયાં માખણમાં વાટીને જે જગ્યાએ સાપ

કરડયો હોય તે ઉપર લગાડવાથી ઝેર બહાર નીકળી જાય તો ખીજો લેપ કરવો.

(૪) કડવી નળનો કાંદો વાટીને ૨ થી ૪ ભાર પાવાથી સાપનું ઝેર ઉતરી જાય છે.

(૫) કેળના થડના થોડા રેસા મંગાવી તેનું પાણી કાઢી ૧-૨ પ્યાલા પાવાથી ઘણા દરદીઓને ફાયદો થયેલો માલૂમ પડેલ છે. આ અકસીર ઇલાજ ખાસ કરવા જેવો છે.

(૬) તુલસીનો રસ કાઢી આખા શરીરે ચોળવો. મગજના ભાગમાં, કપાળમાં, ગરદન, છાતી તથા બરડા ઉપર સારી રીતે માલીસ કરવો. આ પ્રમાણે કરવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. ઉલટી કરાવવા વારતે પુલાવેલ મોરચુથુ થોડા ગરમ પાણી સાથે આપી ઉલટી કરાવવી અગર રાઇ બારીક વાટી ૧ અમચી પાણીમાં મેળવી પાવાથી તુરત ઉલટીદારા ઝેર બહાર નીકળી જાય છે. એક વખત ફાયદો ન થાય તો ૨-૩ વખત આપવાથી ઝેર બહાર ઉલટી વાટે નીકળી દરદીને આરામ થાય છે. વારંવાર ઘી ખાવાથી પણ ઉલટી વાટે ઝેર બહાર નીકળી જાય છે. જો શરીરમાં ઝેરનો વધારો ફેલાવો થયો હોય તો દરદીને વરાળનો પુષ્કળ બાફ આપવો, જેથી પરસેવાની સાથે ઝેર પણ બહાર ફૂટી નીકળશે. દરદીને ઉંઘવા દેવો નહિ અને જાગ્રત રહે એવા ઇલાજો કરવા. બિમારને ઘણી નબળાઈ થયેલી જણાય તો “આન્ડી” જોન એકસો નં. ૧ અગર નં. ૨, ક્રાન્સનો ઉંચી બનાવટનો દારૂ અને તે ન મળી શકે તો તાડી અગર તાડીનો દારૂ પાવાથી ફાયદો થશે.

આજીરની ઝેરની અસર સારી રીતે થાય છે ત્યારે ઉંઘ આપવા લાગે છે. તો તેવે વખતે તેને જાગ્રત રાખવો, ઉંઘવા દેવો નહિ. ઝેરની અસર થવાથી આજીર લેવાતો જાય અને નાડી ધીમી મંદ પડતી જાય તો વિલાયતી દવા ‘સ્પીરીટ-એમેનિયા એરોમેટીક’ ૪૦ ટીપાં રોજ ૧ આઉંસ ચોખ્ખા પાણીમાં મેળવી પાવું અને નાડી નાતી થવા અથવા બેસી જવા ઉપર કે શરીરના ઠંડા થવા ઉપર ધ્યાન રાખીને એ દર ૨ અગર ૧ અગર ૦૧ કલાકે પાવી. ઉપર લખ્યા મુજબ “આન્ડી” પણ પાણી મેળવીનેજ પાવી. આથી કરીને નાડી બહુજ નિયમિત રહેશે. આ બાબત ઉપર ખાસ ધ્યાન રાખવું. ઝેરની અસર નરમ પડ્યા પછી જખમમાં સડો લાગુ પડે તો તે ઉપર પોટીસ બાંધવી, અને સડાવાળા ભાગને બોરીક એસીડવાળું ગરમ પાણી પ્રમાણ ૧૦ ટ્રેન અને બોરીક એસીડ ૧ આઉંસથી હંમેશાં સાફ કરી અંદર આયડોફોરમ ભાગ ૧ અને ૪ ભાગ બોરીક એસીડ મેળવેલી ભૂટ્ટી જખમ ઉપર ભભરાવવી, અને પછી ઉપર લીન્ટ-વિલાયતી ૩ મૂઝી ચોખ્ખો પોટો બાંધી દેવો જેથી જખમ થોડા

દિવસમાં રૂઝાઈ જશે. આ બાબતમાં બની શકે તો સારા ડાક્ટરની સલાહ લઈ કામ કરવું.

(૭) દેશી દવા-વાંઝણી કંકોડીનું મૂળ પાણીમાં ઘસીને પાવું તેમજ તેનો લેપ કરવો. આ ઇલાજ પણ સારો છે.

(૮) ઘી, મધ, માખણ, પીપર, આદુ, મરી અને સિંધાલૂણ, એકત્ર કરીને ખવરાવવાં.

(૯) ઈંગ્લીશ દવા “લાઇકર પોટાસ” ૨૦ થી ૨૫ ટીપાં થોડા પાણીની સાથે દર અરધા કલાકે પાવું અને એજ દવા ૧ નાની ચમચી લઈ એમાં થોડું પાણી નાખી ચોખ્ખું લૂગડું પલાળી ડંખ ઉપર મૂકવું અને તે બીનુંજ રાખવું. આ ઉપાય પણ ઘણોજ ફતેહમંદ છે.

(તા. ૨૦-૧-૧૯૩૩ ના અઠવાડીક “મુંબઈ સમાચાર”માંથી)

૧૧૫-દાટેલું ધન

બાપે મરતી વખતે ખેતરમાં ધન દાટેલું હોવાનું કહેવાથી ચારે દીકરાઓએ આખું ખેતર ઉડે સુધી ખોદી જોતાં કાંઈ નીકળ્યું નહિ, પણ એ રીતે સારું ખેડાણ થવાથી બીજા વર્ષે લગભગ પાક ઉતર્યો ને ચારે ભાઈઓ પૈસાદાર થઈ ગયા. એ વાતનો મર્મ મોટ-પણે સમજાયો (કે ધન ખેતરમાં નહિ પણ મહેનતમાં દાટેલું હતું) ત્યાં સુધી, નાનપણમાં વાંચેલી અરેબિયન નાઇટ્સની અને બીજી પરીઓની કલ્પના-કથાઓમાં જેમ કોઈને અચાનક ધનના દાટેલા ચરૂ મળી જતા તેમ મને પણ એકાદ મળી જાય એવી ઘણી વાર બાળમનને ઇચ્છા થયા કરતી. હજી પણ હું જાણું છું કે માત્ર બાળકો-ને નહિ, પણ એવા બાળ-માનસવાળા ઘણા મોટાઓને સુદ્ધાં, એમ અકસ્માતે ધનિક થઇ જવાનો કલ્પનાલોભ થઇ આવે છે, તો તમને થતો હોય એમાં નવાઇ નથી. ઝોરડાની પછીતને ખૂણેથી, ઘર પાછળના વાડામાં ઉભેલી જમરૂખી નીચેથી કે ખેતરમાંના વડની પાંચ વડવાઇઓના ઝૂમખા તળેથી એકાદ ચરૂ મળી આવે એવી કલ્પના કરવા દોડતા તમારા મનને વધારે સંગીન અને ફલદાયી કલ્પના પર દોડાવજો કે ધનનો ચરૂ એવી અવડ જગ્યાએ નહિ પણ પ્રામાણિક ઉત્સાહની ઝલકથી ઓપતા અને પરસેવાના ટીપે નીતરતા પરિશ્રમમાં દાટેલો હોય છે. તમારે ઘર, વાડો કે ખેતર હોય કે ન હોય, પણ ખડતલ શરીર, મજબૂત બાવડાં ને શ્રમપૂર્વક ખેડવા-ને તત્પર પ્રકૃતિલત મન તો છે જ. અને એમાંજ તમારું ધન દાટેલું છે.

(“કુમાર” માસિકના એક અંકમાંથી)

૧૧૬-વાર્ધક્ય-નિવારણ વ્યાયામ

“શતાયુર્વે પુરુષઃ” આ શ્રુતિવચન પ્રમાણે સો વર્ષ એ માનવી આયુષ્યની પરમ મર્યાદા હોવાનું હાલમાં મનાય છે. પણ આટલી આયુર્મર્યાદાએ પહોંચવાનું ભાગ્ય બહુ થોડા લોકોનેજ પ્રાપ્ત હોય છે. મહાભારતકાળમાં સો વર્ષ એ વધુમાં વધુ આયુર્મર્યાદા નહિ પણ ઓછામાં ઓછી મર્યાદા હતી, એમ દેખાય છે. કારણ બીજમ, દ્રોણ, કૃષ્ણ, જરાસંઘ ઇત્યાદિ થોડા વર્ષશતક વટાવી ગયેલા કેવા તત્સમીપ પહોંચેલા હતા એવું વિદ્વાનોનું મતવ્ય છે. એટલુંજ નહિ પણ એ વયમાં ઘનઘોર રણસંગ્રામ કરવા જેટલો શક્તિસાહ તેમનામાં હતો. વર્તમાનમાં માનવી આયુષ્ય, દેહયષ્ટિ, ઇત્યાદિકનો હાસ થાય છે તોપણ સો વર્ષની મર્યાદા સુધી પહોંચેલાઓનાં ઉદાહરણો મળી આવે છે.

શક્તિસાહયુક્ત ચિરંજીવીત્વ પ્રાપ્ત કરી લેવાના પ્રયત્ન સર્વ યુગમાં ને સર્વ દેશોમાં થયેલા છે. આર્યાવર્તમાં એ પ્રયત્ન પુષ્કળ પરિણત અવસ્થાએ પહોંચ્યા હતા. આપણે ત્યાં હડયોગ નામક જે શાસ્ત્ર પ્રચલિત છે એનું ધ્યેય જો દે આધ્યાત્મિક છે ને તેની આસપાસ ચમત્કૃતિનાં તેમજ ગૌરવનાં ઘણાં ઘણાં આવરણ છે તોપણ માનવી શરીર વધારેમાં વધારે કેવી રીતે ટકાવી શકાય ને તેમાંની જુદી જુદી શક્તિઓનો કેવી રીતે ઉપયોગ કરી લઘુ શકાય એને માટે હડયોગના જેટલો અન્યત્ર ક્યાંઈ વિચાર થયો હોય એમ દેખાતું નથી. આધુનિક ચિકિત્સકને પ્રયોગાત્મક પદ્ધતિથી હડયોગમાંના શરીરવિષયક સિદ્ધાંતોનું આવિષ્કરણ લોણાવળાવાળા શ્રીમત્કેવલાયાનંદે કેવલ્યધામ આશ્રમ સ્થાપીને ને યોગમીમાંસા નામક ત્રૈમાસિક કાઢીને અત્યુત્તમ રીતે કરવાની શરૂઆત કરી છે. પાશ્ચાત્યોના પણ આ બાબતમાં કેટલાક પ્રયોગ ચાલુ છે. પણ અમેરિકામાં હમણાં ઘડપણને દૂર ઠેલવાનું કાર્ય કેટલાકોએ ચશ્ચરી રીતે કરી બતાવ્યું છે. ને પોતપોતાના અતુલવ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. તેમની હકીકત, સિદ્ધાંત ને ઉપાય આ ઠેકાણે વાચકોને માટે સંકલિત કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે.

હર મા વર્ષે તારુણ્યપ્રાપ્તિ-સંન્દેહ યેનેટનું ચરિત્ર

જૈવવસ્થા એ મનુષ્યમાત્રને-પ્રાણીમાત્રને-અવશ્યમેવ પ્રાપ્ત થનારીને ન ટાળી શકાય એવી શારીરિક અવસ્થા છે, એવી સાર્વત્રિક માન્યતા છે. સંન્દેહ યેનેટનું ચરિત્ર વાંચ્યા પછી એ માન્યતા બિલકુલ દૂર થવી જોઈએ. ને ગમે તેનાથી ગમે તે અવસ્થામાં ગયેલી જુવાનીની ને ઉત્સાહની પુનઃપ્રાપ્તિ કરી લેવી શક્ય છે એ સ્પષ્ટ પ્રતીત થશે.

સેન્ફોર્ડે બેનેટ આ ગૃહસ્થ સાનક્રાન્સિસ્કોમાં વેપાર કરતો હતો. ૫૦ મે વર્ષે તે શરીરે વૃદ્ધ થયો. ધંધાની પ્રવૃત્તિમાં તેણે શરીર-પ્રકૃતિ તરફ પૂર્ણ દુર્લક્ષ કરવાથી તેની પ્રકૃતિ બગડી. શરીર સુકાર્થ ગયું, માથામાં ટાલ પડી, ગાલ બેસી ગયા; ચહેરો ઉતરી ગયેલો ને નિસ્તેજ, સ્નાયુ શિથિલ, આવી તેની સ્થિતિ થઈ પડી. ત્રીસ વર્ષના સતત અગ્નિમાંઘને લીધે તેને પેટશળની વ્યથા લાગુ પડી, ને વચ્ચે વચ્ચે સંધિવાતનો ત્રાસ પણ તેને થવા લાગ્યો. સહેજ કંઈ થયું કે દવા લેવાની તેને ટેવ હતી; પણ એવી દવાઓ લેવા છતાંય તેની આવી સ્થિતિ થઈ. એક મહિનાની અપરિહાર્ય વિશ્રાંતિ લેવી પડવાથી તેણે વિચાર કરીને પોતાની આરોગ્યપ્રાપ્તિને માટે એક નવીન દિશા આંકીને અનેક વર્ષના પ્રયોગ પછી તેણે એવી એક ઉત્કૃષ્ટ વ્યાયામ-પદ્ધતિ સિદ્ધ કરી કે એકલા એ નૈસર્ગિક ઉપાય વડેજ તેને તેની જીવાતીમાં પણ અનુભવવામાં ન આવેલો ઉત્સાહ ને શક્તિનો એને લાભ થયો. ૫૦ મે વર્ષે વૃદ્ધ થયેલો ગૃહસ્થ ૭૨ મે વર્ષે જીવાન બન્યો; જેવામાં તે અર્ધી ઉંમરના દેખાય છે.

દવાની દુકાનોજ માત્ર માનવીનું જીવિત બચાવવાનાં સ્થળો છે એવી તેની બચપણમાંથીજ માન્યતા થઈ હતી. ને ઘણે ભાગે તેણે બંધીજ દવાઓનો આસ્વાદ લીધો હતો. પણ ‘દવાઓ ઢીંચવાનું બંધ કર્યું’ ત્યારેજ મને મારા પ્રયત્નમાં સફળતા મળી’ એવી તેણે નોંધ કરી રાખી છે. આરોગ્યપ્રાપ્તિ કિંવા આયુષ્યવૃદ્ધિ એ કોઈ પણ રામ-બાણ દવાઓથી થવા જેવી ન હોઈ તે ફક્ત કુદરતના પ્રસાદથીજ થવા જેવી છે; ને સૂર્યપ્રકાશ, સ્વચ્છ હવા-પાણી, સ્વચ્છતા, પૌષ્ટિક અન્ન ને વ્યાયામનુંજ અવલંબન પ્રત્યેક ઉત્કર્ષેચ્છુઓએ કરવો જોઈએ એવું તેમણે દૃઢ માનવું છે.

સો વર્ષ જીવવાનાં ને શારીરિક સુસ્થિતિમાં જીવનારાઓનાં ઘણાં ઉદાહરણો મળી આવશે; પણ સાદી વટાવી ગયા પછી નવ-તારુણ્ય, જેમ ને ઉત્સાહ પ્રાપ્ત કરી લેનારાનાં ઉદાહરણ કવચિતજ જણાશે. સેન્ફોર્ડે બેનેટનું ચરિત્ર આ રીતે અસામાન્ય છે. એથી તેમણે ચરિત્ર ને તેમની વ્યાયામપદ્ધતિ વૃદ્ધાને, અશક્તોને ને નિરાશ થયેલા-ઓને કલ્પતરુ જેવી છે. જેમની આંતરેંદ્રિયો તદ્દનજ નકામી થઈ નથી તેવાઓને તેમની પદ્ધતિથી ફાયદો થવા સંભવ છે.

સેન્ફોર્ડે બેનેટને ઉત્તરવયમાં જે તારુણ્યનો લાભ થયો તેને ખીજ પણ કંઈક વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ કારણભૂત હશે. તેમને વંશપરંપરાથી દીર્ઘાયુષનો લાભ થયો હશે, તેમનામાં ભરપૂર જીવનશક્તિ હશે, એકાદ વિશિષ્ટ અન્નથી તેમને ફાયદો થયો હશે, આવી શંકા ઉદ્ભવવી શક્ય છે, પણ એ શંકાનું નિરસન સુદ્ધાં તેમણે કર્યું છે.

સાઠમે વર્ષે ન્યારે પોતાને યૌવનલાલ ધાય છે એવી તેમની

ખાત્રી થઇ ત્યારે તેમણે પોતાના વંશનો પાછલાં બસો વર્ષનો ઇતિ-
હાસ તપાસી જોયો. પણ પિતાની કે માતાની બાબતે એક પણ
પૂર્વજ દીર્ઘાયુષી હોવાનું જણાઈ આવ્યું નહિ. મા, બાપ, બહેન,
કાકા, મામા, માશીઓ બધાં નાની વયમાંજ મરણ પામ્યાં હતાં.

સંકેડનો બાપ તો બેતાળીસમે વર્ષે ક્ષયથી મરણ પામ્યો
હતો. એ જન્મભર આબરી, હમેશાં કંઈ પણ દવા લેનારો, અશક્ત
ને અગ્નિમાંથી પીડિત હતો. આવા પિતા પાસેથી તેને વિશેષ જીવન-
શક્તિનો લાભ થયો હોય એ બિલકુલજ સંભવતું નથી. ખુદ તેનું પણ
બાળપણ ને પચાસ વર્ષ સુધીનો કાળ એવાજ પ્રકારનો હતો. આ
છોકરો ઉત્તરવય સુધી જીવશે એવું મુદ્દાં કોઈને લાગતું નહોતું.

અન્નનું પરિણામ દીર્ઘાયુષ પર ને એકંદર શરીરસ્થિતિ પર થાય
છે એ વાત ખરી છે. પણ સંકેડ જેનેટની બાબતમાં અન્ન એ તેમનું
સુધારણાનું નિર્ણાયક સાધન નથી. તેમની પચનશક્તિ નાના બાળકના
જેવી હોઈ તે સર્વલક્ષક છે, ખાવાની બાબતમાં તે કશો પણ નિબંધ
પાળતા નથી તેમજ તેમની યશઃપ્રાપ્તિનું સર્વ શ્રેય તેમની વ્યાયામ-
પદ્ધતિનેજ આપવું જોઈએ. એ પદ્ધતિમાંના મુખ્ય સિદ્ધાંત તરફ તથા
વૃદ્ધવની બાબતમાં તેમણે કરેલી કારણભીમાંસા તરફ હવે આપણે વળીએ.

શાસ્ત્રીય પુસ્તકોને આધારે તેમજ પોતે વિચાર કરીને વૃદ્ધવની
તેમણે નીચે પ્રમાણે ભીમાંસા કરી છે.

વૃદ્ધવ આ એક રોગ છે ને ઇતર રોગોની પેઠે તે દિવસે દિવસે
વધતો જાય છે; બીજા રોગોમાં જે પ્રમાણે એકાદ વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિયમાં
કચરો ભેગો થાય છે ને એને લીધે એ ઇન્દ્રિયનું કામ બરોબર ન થતાં
શરીરની શક્તિ મંદ પડે છે, એજ પ્રમાણે વૃદ્ધવ રોગમાં શરીરમાંની
ધમનીઓમાં તથા રક્તવાહિનીઓમાં એક પ્રકારનો મળ ભેગો થાય
છે ને જેમ જેમ વય વધે છે તેમ તેમ આ મળ વધુ ને વધુ ભેગો
થતો જાય છે. રક્તવાહિનીઓ કઠિન થાય છે ને રક્તભિસરણની
ક્રિયાને અડચણ થઈ શરીરના જુદા જુદા ભાગને યોગ્ય પ્રમાણમાં
લોહી પહોંચી શકતું નથી. આથી તે ભાગ તથા એકંદર શરીર
શિથિલ થતું જાય છે.

બૌદ્ધવમાં જે પ્રમાણે પાણીમાંના ક્ષારોના ચુના જેવા થર જામે
છે ને તેને વારે વારે કાઢી નાખવા પડે છે, તેજ પ્રમાણે રક્તવાહિની-
ઓની સ્થિતિ છે. ધમનીઓ તથા રક્તવાહિનીઓ તે હૃદયમાંથી
શરીરમાં શુદ્ધ રક્ત પહોંચાડનારી ને ત્યાંથી પાછું હૃદય તરફ અશુદ્ધ
લોહીને લઈ જનારી નળીઓ કિંવા નહેરો છે. જળવાહક નળીઓ
પાણીમાંના ક્ષારોથી તેમજ પાર્થિવ પરમાણુઓથી બંધ થઈ જવાનો
સંભવ હોય છે; કિંવા કૂવામાંથી ખેતરના જુદા જુદા ભાગમાં પાણી
લઈ જનારા ધોરિયાને જે ઘડી ઘડી સાફસુદ્ધ કરવામાં ન આવે તો

તે પુરાણ જવાનો સંભવ હોય છે; તેવીજ સ્થિતિ રક્તવાહિનીઓની પણ હોય છે. આપણે ખાધએ છીએ તે અન્નના ને પીએ છીએ તે પાણીના ગુણધર્મ આપણા રક્તમાં ઉતરે છે ને એને લીધે ને વિશેષતઃ પિષ્ટમય (સ્ટાર્ચી) પદાર્થોના સેવનથી તેમજ ચુનાવાળું (હાર્ડ પૉટર) પાણી પીવાથી આપણી રક્તવાહિનીઓની અંદરની બાજુએ ચાકના જેવો એક પ્રકારનો ઘોળાશ પડતો થર જામવા લાગે છે ને એને વખતસર ને વખતોવખત કાઢી નાખવાની સાવચેતી ન લેવાથી તેના પુટ વધતા જઈ રક્તવાહિનીઓમાંની રક્તાભિસરણની જગો ઓછી ઓછી થતી જાય છે ને બારીક રક્તવાહિનીઓ તદ્દન બંધ પણ થઈ જાય છે. ત્વચાની નજીકમાં અતિશય સૂક્ષ્મ સૂક્ષ્મ એવી રક્તવાહિનીઓનું જાળું પથરાયલું હોય છે. આ નલિકા સૌથી પ્રથમ બંધ થાય છે ને એથીજ કરચલી પડેલી ચામડી આ જરાવરથાનું પ્રથમ ચિહ્ન દેખાવા લાગે છે. આવો આ મળ ઠેકઠેકાણે ભેગો થતો જવાથી શરીરના જુદા જુદા ભાગોમાં લોહીનું પ્રમાણ ઓછું થવાથી આખા શરીરનું પોષણ ઓછું પડીને શક્તિ ઓછી થાય છે. વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીરના છેડા પર આવેલી ઇન્દ્રિયોનાં-જેવી કે નેત્ર, કાન, જીભ, દાંત, દેશ, પગ, હાથ, ત્વચાનાં-કાર્ય શિથિલ થાય છે. આ ઉપરથી વૃદ્ધવની બાબતમાં આ સિદ્ધાંતની સત્યતા માન્ય થવા જેવી છે. પછી વૃદ્ધ માણસ લૂલો, લંગડો, બોબડો બનીને ઘરમાંજ પડી રહે છે. હૃદયની નજીકમાં જે ઇન્દ્રિયો છે તેમની ક્રિયા તે પેટ, યકૃત, આંતરડાં, મૂત્ર-પિંડ, ફેફસાં ઇત્યાદિકની ક્રિયા પુષ્કળ દિવસ ચાલે છે; પણ આજ પદ્ધતિથી તે સુદ્ધાં આગળ જતાં બંધ પડે છે. વૃદ્ધવના કારણેના આ સિદ્ધાંત, આધુનિક શાસ્ત્રોને સંમત એવોજ હોવાનું નીચેના ઉતારાઓ પરથી દેખાઈ આવશે.

શાસ્ત્રજ્ઞોના મત પ્રમાણે વૃદ્ધાવસ્થાનું બીજું એક કારણ એવું છે કે, માનવી શરીરમાં દર ક્ષણે જીવનમરણની લાંગડેડ એકસરખી ચાલુ હોય છે. અન્ન, પાણી ને હવા દ્વારા આપણે જે પોષણ લઈએ છીએ તેના નવા સંજીવ પરમાણુ આપણા શરીરમાં નિર્માણ થાય છે ને હરેક પ્રકારની હાલચાલને લીધે આપણને જે શ્રમ થાય છે એને લીધે જૂના પરમાણુ મૃત થાય છે. આ મૃત પરમાણુઓને ઉત્સર્ગેન્દ્રિય વાટે બહાર કાઢી નાખવાં પડે છે ને તે કાર્ય યોગ્ય રીતે ન થાય તો તે મૃત પરમાણુ ઠેકઠેકાણે ભેગા થાય છે ને તે તે ઇન્દ્રિયોની શક્તિને ક્ષીણ કરે છે; તેમજ તે તે ઇન્દ્રિયોના સ્થિતિસ્થાપકપણાને નષ્ટ કરે છે. ને સ્થિતિસ્થાપકતા એ એક તારુણ્યનું તેમજ જડત્વ એ વૃદ્ધવનું મુખ્ય લક્ષણ છે. આથી શરીરનું તારુણ્ય કાયમ રાખવાનું હોય તો શરીરમાં જડત્વ ન આવવા દેતાં શરીરની સ્થિતિસ્થાપકતા તથા આપણને કાયમ રાખવાં જોઈએ. મૃતપેશીઓનો બરાબર વખત-

સર શરીરમાંથી નિકાલ થતાં એ કાર્ય સુલભ થશે, ને આ ભાંગભોડ દરક્ષણે શરીરમાં ચાલુજ હોય છે. ઉત્તરવયમાં એ કાર્ય આપણી કૃત્રિમ રહેણીને લીધે બરાબર થઈ શકતું નથી તેથી એ કાર્યને થોડી મદદ કરવી જોઈએ. ઉત્તમ રક્તાભિસરણ એ મૃતપેશીઓને શરીર-માંથી દૂર કરવાનું કુદરતે યોગ્યેસું સાધન છે. બચપણમાં ને તારુણ્યમાં ત્યાંસુધી લોહી શરીરમાં ઉછગતું હોય છે ત્યાંસુધી આ કાર્ય બિલ-કુલ વ્યવસ્થિત રીતે ચાલે છે, પણ પછી વ્યાયામ અને હાલચાલ ઓછી થવાથી રક્તાભિસરણ મંદ પડી વૃદ્ધત્વની આપત્તિ આવે છે.

શરીરમાં ઠેકઠેકાણે જે સેંકડો નાની મોટી અંધિઓ છે તેમના યોગ્ય કાર્યસંચાલન પર પણ શરીરનું તારુણ્ય અવલંબી રહેલું છે, એવો સંન્દર્ડ જોનેટનો મત છે. શરીરમાંનાં વિદ્વાતક જંતુઓનો પ્રતિ-કાર કરીને તેનો નાશ કરવાનું કામ આ અંધિઓ કરે છે. અંધિઓનું કામ પહેરાવાળાના જેવું છે. વિદ્વાતક જંતુઓની તે તાબડતોબ ખબર આપે છે. (બૉયરોઈડ) એ તો બધી અંધિઓમાં શ્રેષ્ઠ છે ને તેના કાર્યસંચાલન પર એકંદર શરીરનું આરોગ્ય ને તારુણ્ય અવલંબી રહેલું છે. આજુબાજુના સ્નાયુઓને વ્યાયામ આપવાથી આ અંધિઓનું કાર્ય સારી રીતે ચાલવા લાગે છે ને શરીરની શોષણશક્તિ વધે છે એવો મિ. જોનેટનો મત છે.

અત્તનું બરાબર ચર્ચણ કરવું, મલાશયને એનિમા દ્વારા સાફ કરવું, સ્નાન વડે બાહ્યશુદ્ધિ રાખવી, શુદ્ધ હવા, સૂર્યપ્રકાશ, મનનું આનંદીપણું, આશાવાદિત્વ ને પૂર્ણશ્વસન ઇત્યાદિ બાબતો શરીરની તારુણ્યાવસ્થા ટકાવવાના કામમાં આવશ્યક છે એમ મિ. સંન્દર્ડ જોનેટનું માનવું છે. પણ એમનું વિશેષ જોર તો તેમણે યોગ્યેલી વ્યાયામપદ્ધતિ પર છે. ખીછ બાબતો તેમના મત પ્રમાણે આનુષંગિક છે.

રક્તવાહિનીઓમાં તેમજ એકંદરે શરીરમાં કચરો ભેગો થવાથી વૃદ્ધત્વ આવે છે, એ જે તેમણે જરાવસ્થાનું નિદાન કર્યું છે એના ઉપર ઉપાય પણ તેમના મત પ્રમાણે એવો છે કે, આપણા શરીરમાંના સ્નાયુઓને આકુંચન-પ્રસરણાત્મક વ્યાયામ આપવો. આકુંચનની ને પ્રસરણની ક્રિયા એક પછી એક કરવાથી ધમનીઓમાંના રક્તને પંપ કર્યા પ્રમાણે ગતિ મળે છે ને એ ગતિ વડે રક્તવાહિનીઓમાંનો મળ ને શરીરમાં ઠેકઠેકાણે ભેગા થયેલા મૃતપરમાણુ તેમજ ખીન્ને કચરો ધોવાઈ જાય છે ને શરીરનું આરોગ્ય સુધરે છે. પ્રત્યેક ઇન્દ્રિયને માટે તથા શરીરના જુદા જુદા ભાગોને માટે તેમણે ૩૦ પ્રકારના વ્યાયામ યોજ્યા છે.

આ વ્યાયામો સૂતા સૂતા કરવાના છે. આથી શ્રમ તો બિલકુલ લાગતો નથી ને રહેવાના સ્થળેજ ઉત્તરવયના લોકોથી પણ તે કરી શકાય છે. કિંબહુના અશક્ત ને વૃદ્ધ લોકોને માટેજ તે વ્યાયામ છે.

ઉભા ઉભા વ્યાયામ કરતી વખતે અશુદ્ધ રક્તને ઉપર હૃદય તરફ, લો આંધ્ર ગ્રેવીટેશનની વિરુદ્ધ, ચઢવું પડે છે. આથી હૃદયને અધિક શ્રમ પડે છે. પણ સૂતા સૂતા વ્યાયામ કરતી વખતે રક્તપ્રવાહ સરખી સપાટીએ વહેતો હોવાને લીધે હૃદયને બિલકુલ શ્રમ પડતો નથી, અને તેથી વૃદ્ધોને તેમજ અશક્તોને માટે આ બિજાનામાંનો વ્યાયામ વધારે શ્રેયસ્કર છે.

અનના નિયમનથી આયુષ્યવૃદ્ધિ થશે કે નહિ, આ સિદ્ધાંતનું પરીક્ષણ કરીને મિ. બેનેટ એવું ઠરાવ્યું છે કે, અનનિયમનનો માર્ગ અધિક દુર્ઘટ છે ને સર્વસાધારણ માણસને માટે તે અશક્ય છે. એને માટે મન પર ઘણો કાળુ રાખવાની જરૂર છે તેમજ બહુ નિયમિતતા રાખવી પડે છે. તારુણ્ય ટકાવનારાં અન્ન, ઉદાહરણાર્થે રસાળ ફળો, દૂધ વગેરે વધુ ખર્ચનાં તેમજ સાધારણ અનુકૂળતાવાળા માણસને માટે આર્થિક શક્તિની બહારનાં છે; સિવાય અનના નિયમનથી આયુષ્યવૃદ્ધિ થયાનાં ઉદાહરણો છે. ઉદાહરણાર્થે, લુઇ કૉર્નારો નામના ઇટાલિયન ગૃહસ્થે આળીસમે વર્ષે અન્ન અને પાણીનું પ્રમાણ નિશ્ચિત કરીને કાર્યક્રમ ચોળ્યો. એને લીધે ૧૦૪ વર્ષપર્યંત તે નીશાંચ સ્થિતિમાં રહ્યો. પણ આયુષ્યવૃદ્ધિ થવી જુદું ને પુનઃ તારુણ્ય મેળવવું તે જુદું. પોતાની વ્યાયામપદ્ધતિ વડે આ અદ્યતિ ઘટના ઘટિત થયાનો તેને સ્વાનુભવ હોવાથી અનનિયમનનો સિદ્ધાંત એને ઓછા મહત્વનો લાગે છે.

ચુનાવાળા પાણીથી અકાળે વૃદ્ધત્વ ને મૃત્યુ કેવી રીતે આવે છે એનું ડૉ. ડી. લેસી ઇન્હેન્સે ઉદાહરણ આપ્યું છે. આદમ્સ પર્વત-માં વસતા કેટલિન ને પિરેની જાતિનાં માણસોની આયુર્મર્યાદા માત્ર ૩૦ વર્ષોની છે. ચુનાવાળાં પાણી પીવાથી તેમના શરીરને કઠિનતા બહુ જલદી પ્રાપ્ત થાય છે ને રક્તવાહિનીઓ કઠિન બની જઈ કામ કરતી બંધ પડે છે. આનો ઉપાય તે અત્યંત શુદ્ધ પાણી પીવું એ છે. એનાથી તારુણ્ય લાંબા વખત સુધી ટકશે. અત્યંત શુદ્ધ પાણી તે વરસાદનું અદ્ધરથી ઝીલી રાખેલું પાણી અથવા વરાળનું પાણી. પણ તે હંમેશને માટે પીવા મેળવવું સર્વસાધારણ લોકોને કેટલું દુષ્કર છે એ કહેવાની જરૂર નથી. આ ઉપાય પણ અવ્યવહાર છે એવો મિ. બેનેટનો મત છે.

આવી રીતે પોતાના સિદ્ધાંતના ને વ્યાયામપદ્ધતિના શ્રેયસ્કર સમર્થન કરીને પોતાના સ્વાનુભવસિદ્ધ વ્યાયામોની રચના તેમણે કરી છે. વ્યાયામના જુદા જુદા અનેક પ્રકારોનો અનુભવ લઈને એમાંથી ૩૦ પ્રકાર તેમણે ઉત્તમ તરીકે પસંદ કર્યા છે. એ વ્યાયામોનું દિગ્દર્શન નીચે કરવામાં આવ્યું છે.

૨. સૈન્ક્રડ એનેટના ઘણાખરા વ્યાયામ સાધન વગરના

છે. એથી આપણે ત્યાંના વ્યાયામના પ્રકારોની સાથે તેમનું એક પ્રકારનું સામ્ય છે. ને તે બધા વ્યાયામ થોડા શ્રમથી ને વગર-ખર્ચે કરી શકાય એવા છે. એમના વ્યાયામો પૈકી બે ત્રણ પ્રકારજ માત્ર સાધનસાપેક્ષ છે. એને છોડી દહ બાકીના પ્રકાર નીચે આપ્યા છે; પણ એથી વ્યાયામની કાર્યક્ષમતામાં ન્યૂનતા પડશે નહિ.

શરીરમાંના પ્રત્યેક મહત્વના અવયવનું સૌષ્ઠ્ય ને આરોગ્ય વધારવાની દૃષ્ટિએ તેમણે પોતાના વ્યાયામ આંક્યા છે. અવયવો ઉપરથી તેમના વ્યાયામનું નીચે પ્રમાણે પૃથક્કરણ કરી શકાય:-

પગનો	૧	વ્યાયામ	ખલા અને સ્નાયુના	૩
કમ્મર અને કૂલાના	૨	„	મસ્તકના	૩
પેડુનો	૧	„	ગળાના	૨
પેટનો	૧	„	ગાલનો	૧
ચક્રતના	૩	„	આખા શરીરનો	૧
બાજુનો	૧	„		
પીઠ-વાસાંના	૨	„		૨૭
દંડ-બાહુના	૫	„		
પ્રકોષ્ટનો	૧	„		

ઉપરનું પૃથક્કરણ સ્થૂળ પ્રમાણમાં કયું છે. એમાં એક અવયવને માટે જણાવેલા કેટલાક વ્યાયામ ખીજ પણ અવયવોને ઉપયોગ લાગે તેવા છે.

વ્યાયામ કરતી વખતે ઘણી વાર વ્યાયામના પ્રકાર લક્ષમાં આવતા નથી. એથી વ્યાયામ ચાલુ હોય એવી રિયતિમાં જ પુસ્તકની અંદર જોવું પડે છે કિંવા સામે એકાદ નકશો કિંવા ટિપ્પણ રાખવું પડે છે. આવી અડચણ ન આવે એટલા સારૂ ઉપરના પૃથક્કરણમાં શરીરના એક નીચલાં છેડેથી શરૂઆત કરીને ક્રમે ક્રમે ઉપરના અવયવના વ્યાયામ જણાવેલા છે. સંક્ષેપમાં કહેવાનું કે આમાં વ્યાયામોની પગથી તે માથા સુધીની યોજના કરી છે, ને છેવટે સર્વાંગના વ્યાયામ આપ્યો છે. થોડીક ટેવ પડ્યા પછી બધા વ્યાયામ વગરબૂલે ને સ્મરણ-શક્તિને વિશેષ શ્રમ કે તાણ દેતાં કરી શકાય એવી આ યોજના છે.

હવે આ વ્યાયામ શા છે એના તરફ આપણે વળીએ.

૧-પગ

વ્યાયામ ૧ લો:—પગને લાંબા કરીને ચત્તા કિંવા કિચિત્ એક પડખે સૂવું. પછી જમણા પગના પંજ પર ડાબા પગનો પંજે મૂકવો. જમણો પગ ડાબા પગને આધારભૂત બનાવવો, ને ડાબો પંજે તેના પર દબાવવો ને તરત ઢીલો મૂકવો. પછી બીજા પગ વડે આ વ્યાયામ કરવો. આમ ૧૦ વખત કરવું.

૨-કમ્ભર

વ્યાયામ ૨ જો:—ચત્તા સૂવું. હાથ વડે વિરુદ્ધ બાજુના દંડ પકડવા. માથાને તથા ખભાને સહેજ ઉંચકીને પ્રથમ ડાબી ને પછી જમણી બાજુએ બની શકે તેટલું વળવું. આ વ્યાયામમાં પગને સ્થિર રાખવા જોઈએ. પ્રથમ પ્રત્યેક બાજુને પાંચ વાર ગતિ આપીને શરૂઆત કરવી. ધીમે ધીમે ૨૫ પર્યાંત ગતિ વધારવી.

આ વ્યાયામમાં કમર, પેટ ને પડખાં આટલા અવયવોને મહેનત મળે છે.

વ્યાયામ ૩ જો:—એક પડખે સૂઈને ઉપલી બાજુનો કૂલો બની શકે તેટલો આગળ નીચે લઇ જવો ને એજ વખતે એજ બાજુના ખાડુને કોણીમાંથી વાળીને બની શકે તેટલો પાછળ લઇ જવો. પછી પહેલાંની સ્થિતિમાં આવવું. આમ ૩ થી ૫ વાર કરવું. પછી બીજે પડખે સૂઈને આ વ્યાયામ કરવો. ક્રમેક્રમે દશપર્યાંત ચલન-સંખ્યા વધારવી.

૩-પેડુ

વ્યાયામ ૪ થો:—પગને સીધા રાખી ચત્તા સૂવું. પછી જમણા પગને જમીન પર ટેકેલો જ રહેવા દઇ ડાબા પગને ઢીંચણમાંથી ધીમે ધીમે વાળવો ને એજ વખતે એ બાજુના કૂલાને ચે ઉંચકવો. આથી પેડુના બધા સ્નાયુઓને તાણ પડતું હોવાનું તમને દેખાઇ આવશે. પછી તે ઉંચકેલા પગને પૂર્વવત્ નીચે મૂકવો ને બીજા પગ વડે એજ વ્યાયામ કરવો. એ પ્રમાણે ત્રણ વાર કરવાથી શરૂઆત કરીને ૨૫ સુધી શક્તિના પ્રમાણમાં વધારવા.

આ વ્યાયામથી અવજંત દૂર થશે ને મૂળવ્યાધિ (હરસ) ની પણ બીક રહેશે નહિ.

૪-પેટ

વ્યાયામ ૫ મો:—પગ લાંબા કરીને ચત્તા સૂવું. પછી માથાને ઉંચકી ધીમે ધીમે બની શકે તેટલું આગળ જાતી તરફ આણવું ને પુનઃ પાછું જમીન પર ટેકવું. આ સ્થિતિમાં પેટના સ્નાયુ આકુંચિત થાય છે ને માથું જમીનને ટેકતાંજ તે સિધિલ થાય છે. શીર્ષચલનની ૫ વારથી શરૂઆત કરીને પોતાની શક્તિના પ્રમાણમાં ૧૦૦ સુધી વધારવાને હરકત નથી. પેટના સ્નાયુઓનું આવી રીતે આકુંચન ને સિધિલીકરણ ચાલુ હોય એ વખતે હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળીને પેટ પર હળવેજ પણ દ્રુત ગતિથી મુદ્ધિપ્રહાર કરવા. પછી જેમ જેમ ટેવ પડે તેમ તેમ પ્રહાર જોરથી કરવા. પેટ સિધિલ હોય એ વખતે પણ આવા પ્રહાર ચાલુ રાખવા. મુદ્ધિપ્રહાર એ આ વ્યાયામનું મુખ્ય અંગ છે.

આ વ્યાયામ એ અગ્નિમાંઘનો કાળ છે. મિ. બેનેટનો ત્રીસ વર્ષનો અગ્નિમાંઘનો વ્યાધિ આ વ્યાયામથી મટી જઈને તેમની પચન-

શક્તિ એકાદ બાળકની પચનશક્તિના જેટલી તીવ્ર બની છે. આ વ્યાયામ વડે પચનેન્દ્રિયના સ્નાયુ બળવાન ને મજબૂત બને છે.

વ્યાયામ ૬ મો:—અરાખર ચત્તા સૂઈને પગ ઢીંચણમાંથી વાળી ઉભા રાખો. ચક્રત જમણી બાજુએ પેટમાં ઉપલી બાજુએ હોય છે. જમણી બાજુની સૌથી નીચલી પાંસળીના છેડા નીચે આવેલા ચક્રતના ભાગ પર બને હાથની આંગળીઓ મૂકીને તે ઉડે ને ઉપરની બાજુ તરફ પાંસળીની નીચે દાખો ને પછી એ દાખ દીલો કરો. આમ ૧૦ થી ૧૦૦ વખત સુધી શક્તિના પ્રમાણમાં કરવું.

આને લીધે રેવાલ ગતિવાળા થોડા પર ખેસવા જેવો વ્યાયામ થાય છે ને મંદ ચક્રતના માણસને બહુ ફાયદો થાય છે.

વ્યાયામ ૭ મો:—જમણા પડખે સૂઈ રહી ઢીંચણને સહેજ વાળી રાખો ને માથું કિચિત્ આગલી બાજુએ વળેલું રાખો. આ સ્થિતિમાં પેટના સર્વ સ્નાયુ ઢીલા હોય છે. પછી પાછલા વ્યાયામમાં જણાવેલા ચક્રતના ભાગ પર ડાખો હાથ મૂકો ને આંગળીના છેડા વડે પાછલા વ્યાયામમાં કહ્યા પ્રમાણે ચક્રતને દાખીને ઉપર પાંસળીની નીચે ધકેલી ગતિ આપો. આ વ્યાયામ પાછલા વ્યાયામના જેવોજ છે.

વ્યાયામ ૮ મો:—ડાખે પડખે સૂઈને એટલે ચક્રત જરાક આગળ આવશે. એના પર જમણા હાથની મુઠ્ઠી વડે હલકે પણ ત્વરિત ઠોકા મારો. ૨૦ ઠોકાથી શરૂઆત કરીને ૧૦૦ પર્યન્ત વધારો.

૫-બાજુ

વ્યાયામ ૯ મો:—એક બાજુ પર સૂવો. પગને ઢીંચણમાંથી વાળી રાખો. પછી માથું કિચિત્ ઉંચકો ને એજ વખતે પગ પણ ઉંચકો. (ઢીંચણથી નીચલો પગજ ઉંચકવો.) આ વ્યાયામમાં બે પડખાં, પેટ ને કમરને શ્રમ પહોંચે છે. વજન ઉંચકવાના જેવી આ મહેનત છે. તેથી તે થોડી થોડી માફકસર કરવી. પ્રત્યેક અંગને ૩ થી ૭ વાર ઉપર પ્રમાણે હાલચાલ કરાવવી.

વ્યાયામ ૧૦ મો:—એક બાજુ પર સૂવો. ઉપલો પગ ઢીંચણમાંથી વાળો ને ઉપલા હાથે તે પગ ધુંટીની ઉપર બાજુએ રાખો ને શક્તિને એકડી કરી થોડીક સેકંડ બેસો. પછી ઢીલો છોડો. પ્રત્યેક બાજુએ ૧૦ થી ૨૫ સુધી આ પ્રમાણે હાલચાલ કરો. આ વ્યાયામમાં વાંસાના સ્નાયુઓની સાથે ખભાનેયે મહેનત થાય છે.

વ્યાયામ ૧૧ મો:—એક અંગ પર સૂઈને ઢીંચણમાંથી વળેલો પગ બને હાથ વડે (એક હાથની આંગળીઓ ખીળ હાથની આંગળીઓમાં ભેરવીને) ઢીંચણથી જરા નીચલી બાજુએ પકડવો, ને ઉપલા વ્યાયામ પ્રમાણે પોતાની બધી શક્તિને થોડીક સેકંડ સુધી જોર આપવું—તાણુ આપવું. ને પછી સ્નાયુને શિથિલ કરવા. ૧૦ થી શરૂઆત કરીને શક્તિના પ્રમાણમાં હાલચાલો વધારવી. ખીળ અંગ

પર ને બીજા પગ વડે આવેજા વ્યાયામ કરવો.

આમાં વાંસાને તથા કમરને મહેનત થાય છે.

૬-૬'૩બાહુ

વ્યાયામ ૧૨ મો:—ચત્તા સૂઈને હાથની મુઠ્ઠીઓ વાળવી ને હિંચે જત તરફ હવામાં પ્રહાર કર્યા પ્રમાણે બન્ને હાથને વારા ફરતી હિંચા નીચા કરવા. નેધએ તો બે ચાર પોંડ વજનના ડંબેલ્સ હાથમાં રાખવા. ૧૦ થી ૫૦ વાર હાથ હિંચા નીચા કરવા.

વ્યાયામ ૧૩ મો:—ચત્તા સૂઈને એક હાથની મુઠ્ઠી વાળીને ડંબેલ્સના હાથ કરવા ને એજ વખતે બીજા હાથ વડે એ દંડને માલીસ કરવું એટલે જોર કાઢ્યા પછી જો પ્રમાણે દંડને વળ દબાવે ચોળીએ છીએ-મસળીએ છીએ તે પ્રમાણે મસળવું. પ્રત્યેક દંડના ૧૦ હાથ કરવા ને શક્તિના પ્રમાણમાં ૫૦ સુધી વધારવા. નેધએ તો હાથમાં બેથી ચાર પોંડ વજનના ડંબેલ્સ લેવા.

વ્યાયામ ૧૪ મો:—શરીરના એક અંગ પર એટલે એક પડબે સૂઈને ઉપલી બાજુએ આવેલા હાથનું કાંડું બીજા હાથ વડે મજબૂત પકડવું, ને ઉપલા હાથ વડે ઉપર ને નીચલા હાથ વડે નીચે ખેંચવું. ને પછી ઢીલું મૂકવું. ૧૦ થી શરૂઆત કરીને થોડો થાક લાગતાં સુધી આ વ્યાયામ કરવાને હરકત નથી. બીજી બાજુએ પણ એજ પ્રમાણે વ્યાયામ કરવો.

વ્યાયામ ૧૫ મો:—એક પડબે સૂઈને ઉપર રહેલા હાથ શરીરપર લાંબો કરવો. મુઠ્ઠી વાળવી ને આખા હાથને વળ ચડાવ્યા પ્રમાણે પ્રથમ એક બાજુએ ને પછી વિરુદ્ધ બાજુએ ધીમે ધીમે ફેરવવો. આમ ૫ થી ૧૦ વાર કરવું. બીજા હાથને પણ એવોજ વ્યાયામ આપવો.

વ્યાયામ ૧૬ મો:—એક પડબે સૂઈને ઉપલા દંડના સ્નાયુને (દંડનો વચ્ચેનો ભાગ) બીજા હાથની ચારે આંગળીઓથી મજબૂત પકડવા ને દંડ વડે ઉપર તથા આંગળીઓ વડે નીચે તાણુ આપવું. પછી એ તાણુ ઢીલું મૂકવું. દરેક પડબે પાંચ વારથી શરૂઆત કરીને શક્તિ પ્રમાણે વધારતા જવું.

૭-પ્રકોષ્ઠ

વ્યાયામ ૧૭ મો:—એક પડબે સૂઈને ઉપર રહેલા હાથ વડે નીચલા હાથનું કાંડું પકડવું ને જોરથી નીચે દબાવવું. નીચલા હાથ વડે એ દબાણનો પ્રતિકાર કરવો. પછી શૈથિલ્ય આણવું. પ્રત્યેક બાજુએ પ્રથમ પાંચ હાલચાલથી શરૂઆત કરીને દશ કિંવા પંદર-સુધી શક્તિના પ્રમાણમાં વધારવાને હરકત નથી.

૮-ખભા

વ્યાયામ ૧૮ મો:—ચત્તા સૂઈને જમણા હાથ વડે ડાબી

કોણીને ડાબા હાથ વડે જમણી કોણી પકડવી. પછી ખભા ઉંચા નીચા કરવા. એમ કરતી વખતે કોણી ઉપરના હાથને છૂટવા દેવો નહિ; મજબૂત પકડી રાખવો. પાંચથી પચીસ સુધી આ પ્રમાણે હાલચાલ કરવી.

વ્યાયામ ૧૯ મો:—ચત્તા સૂઠને પાછળના વ્યાયામમાં કલા પ્રમાણે હાથ પકડવા. પ્રથમ જમણો અને પછી ડાબો ખભો બની શકે તેટલો ઉંચો કરવો. તાણ અથવા જોર ઉપર ને આગલી બાજુ એ આપવું. પાંચ પાંચ હાલચાલથી શરૂઆત કરીને ધીમે ધીમે પચાસ સુધી વધારવી.

વ્યાયામ ૨૦ મો:—ચત્તા સૂઠને હાથ કોણીમાંથી વાળવો ને મુઠ્ઠી નાકની સામે રાખીને છાતીની બાજુએ પ્રહાર કર્યા પ્રમાણે હાલચાલ કરવી. પાંચ પાંચથી શરૂઆત કરીને શક્તિના પ્રમાણમાં હાલચાલ વધારવી. ખભા પરના સન્ધિવાત પર આ વ્યાયામ અત્યંત મ છે. બન્ને હાથે વ્યાયામ કરવો.

૯-માથું

વ્યાયામ ૨૧ મો:—પગ ટટાર તેમજ સીધા રાખીને ચત્તા સૂવું, ને માથાને તથા ગરદનને બની શકે તેટલાં આગળ છાતી તરફ લાવવાં ને પછી ફરીથી જમીન પર મૂકવાં. આવી પાંચથી પચાસ વાર સુધી હાલચાલ કરવી. આ વ્યાયામ નં. ૫ ના વ્યાયામના જેવોજ છે. ફક્ત એમાં પેટપરનો મુદ્દિપ્રહાર અધિક છે. આમાં માથાના સર્વ પાણુ મુખ્યતઃ પાછલી બાજુના રનાયુ ખેંચાય છે.

વ્યાયામ ૨૨ મો:—ચત્તા સૂવું. હાથમાં હાથ ઘાલીને માથાની બાજુ પકડવી. ડોકું ઉપર ઉંચકવું ને માથાને પાછલી બાજુએ નીચે દબાવવું ને હાથ વડે એ દબાણનો પ્રતિકાર કરવો. પછી સૈધિલ્ય અણવું. આવી રીતે ત્રણથી પચીસ સુધી હાલચાલ વધારવી. આ વ્યાયામથી માથાનો પરીધ થોડા વખતમાં પુષ્કળ વધે છે.

વ્યાયામ ૨૩ મો:—એક પડખે સૂઠને દાઢી ઉપલા ખભા તરફ બની શકે તેટલી વાળવી ને પુનઃ ધીમે ધીમે પૂર્વસ્થિતિમાં પાછી આણવી. પાંચ હાલચાલથી શરૂઆત કરીને ૫૦ સુધી એ હાલચાલો વધારવી. બન્ને બાજુએ વ્યાયામ લેવો. આ વ્યાયામમાં માથાને ઓશીકા ઉપરથી ઉંચકવાને કંઈજ કારણ નથી. આમાં ગળાના રનાયુઓને પણ વ્યાયામ મળે છે.

૧૦-ગળું

વ્યાયામ ૨૪ મો:—ખભાની નીચે ઓશીકું રાખીને ચત્તા સૂવું. ને ગરદનને બની શકે તેટલી પાછળ નાખવી ને આણવી. આવી હાલચાલની પાંચથી શરૂઆત કરવી. ટેવ ન હોવાથી પ્રથમ કદાચિત્ મસ્તક ભ્રમણ કરતું હોવાની લાવના થશે. તેથી ધીમે ધીમે

શરૂઆત કરવી. પછી સૌ સુધી હાલચાલ કરવાને હરકત નથી. આ વ્યાયામમાં ગળાના આગલા સ્નાયુ ઉપયોગમાં લેવાય છે ને ગરદનની કરચલીઓ મટી જાય છે. માથાને આગળ આણતી વખતે પેટના સ્નાયુઓને પણ મહેનત થાય છે.

વ્યાયામ ૨૫ મો:—એક પડખે સૂઈને જે અંગ પર સુતા હોય એ હાથની મુઠ્ઠી વાળીને અંગુઠો દાઢીની નીચેના ગળાના સ્નાયુની નીચે રાખવો. પછી માથું આગળ એટલે જાતી તરફ આણવું ને પાછળ લઈ જવું. માથાને આગળ પાછળ કરતી વખતે અંગુઠાનો દાબ કાયમ રાખવો. દશથી શરૂઆત કરીને હાલચાલ પચાસસુધી વધારવી.

૧૧-કપોલ

વ્યાયામ ૨૬ મો:—ચત્તા સૂઈને મોઢાનાં બન્ને જડખાં કૂતક એટલે ખોટા હાથમાં જેમ જેમ આંગળો તરફ જાય છે તેમ લઈ જવાં. આ સ્થિતિમાં ગાલના સ્નાયુ એકત્રિત થાય છે. ગાલના સ્નાયુની આ સ્થિતિ કાયમ રાખીને હનુવટીને બની શકે તેટલી નીચે લઈ જવી, ને પાછી ઉપર આણવી. જડખાંની આવી રીતે ઉઘાડવાસ કરતી વખતે બન્ને હથેળીઓ વડે ગાલના સ્નાયુને ધીમે ધીમે ચોળવા. આથી ગાલ લાલ ને ગોટીલા જેવા થશે ને ઘડપણની પડેલી કરચલીઓ મટી જશે.

૧૨-સર્વાંગી

વ્યાયામ ૨૭ મો:—એક પડખે સૂઈને હાથને જાતી પર કોણીથી વાળવા ને હાથ વડે વિરુદ્ધ બાજુઓની કોણીઓ પકડવી. માથું સારી રીતે પાછળ રાખવું ને પગ લાંબા કરવા. આવી સ્થિતિમાં પોતાની અર્ધી શક્તિ એકઠી કરીને આખું શરીર એક બે સેકન્ડ ટકાર કરવું ને પછી થોડી સેકન્ડ શિથિલ આણવું. પછી બીજાને યત્ન કરવો. વજન ઉત્થકવાના જેવા આ જોરવાળો વ્યાયામ છે, જેથી આ વ્યાયામ ખૂબ સંભાળ રાખીને કરવો. ને અશક્ત હૃદયનાં માણસોએ તો કરવો નહિ. એક બે વખતથી શરૂઆત કરીને શક્તિના પ્રમાણમાં દશ સુધી મજલ મારવી.

ઈતર વ્યાયામમાં જે કંઈ બારીકસારીક સ્નાયુ અને રક્તવાહિનીઓ વ્યાયામવિનાની રહી ગઈ હોય છે તેને આ વ્યાયામમાં મહેનત મળે છે ને આખી રક્તાભિસરણ ક્રિયાને ગતિ મળે છે.

મિ. સેન્ડર્સ એનેટને જે બીના શક્ય થઈ તે બીજાઓને કેમ શક્ય ન થાય ? તેમની તારુણ્યપ્રાપ્તિની હકીકત કલ્પનાસૃષ્ટિગત નથી, પણ સ્વાનુભવસિદ્ધ છે. તેમની વ્યાયામપદ્ધતિ સહેલી, અલ્પ આયાસવાળી, ખર્ચ વિનાની ને બધાઓથી યથા શકે એવી છે. જે વ્યાયામપદ્ધતિ જૂદાં તારુણ્યપ્રાપ્તિ કરી આપવાને સમર્થ સાબીત થઈ છે તે મધ્યમ વયના માણસને તેમજ તરુણને પણ લાભદાયક થશે ને તે

વૃદ્ધાવસ્થાનિવારક પણુ બનશે એ ક્રમગ્રાપ્તજ છે. તો પછી એ પદ્ધતિ અનુભવી બેવામાં શી હરકત છે ?

મિ. બેનેટે “વૃદ્ધાવસ્થા, તેનાં કારણો અને અટકાયત” નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કયું છે ને તેમાં ઉપરના તમામ વ્યાયામ સચિત્ર આપ્યા છે. એ પુસ્તક વાચકોએ અવશ્ય વાંચવું.

(મે-૧૯૩૩ ના “ચિત્રમય જગત”માંથી)

૧૧૭-ઘરગથુ ઓસડિયાં

(લેખક:-શ્રી. “આયુર્વેદ રહસ્યાક” ના તંત્રીજી)

ગુમડાંનો લેપ:—સરસડાની જાલ, જેડીમધ, તગર, ચંદન, એલચી, જટામાંસી, હળદર, દારૂહળદર, ઉપલેટ અને નેત્રવાળો, આ દશ ઔષધો ઘણાં બારીક વાટી ઘુટીને કપડછાણ કરી ઘી સાથે મેળવીને લગાડવાથી ગડ, ગુમડાં, ખસ, ખુજલી વગેરે થોડાજ દિવસમાં મટી જાય છે.

સોળ ઉપર લેપ:—(૧) સાટોડીનાં મૂળ, દેવદાર, સુંઠ, સરસવ અને સરગવો, એ બધાંને સાથે વાટી કાંજમાં પાણી સાથે લેપ કરવાથી દરેક જાતના સોળ મટે છે.

(૨) બીજેરાંનાં મૂળ, વાવડીંગ, દેવદાર, સુંઠ, રાસના ને અરણી એ બધાંને વાટી લેપ કરવાથી કુપિત વાયુથી થયેલા સોળ મટે છે.

(૩) જેડીમધ, રતાંજળી, ધ્રો, સુગંધી વાળો ને કમળ, એ બધાંને વાટી લેપ કરવાથી પિત્તયુક્ત વાયુથી થયેલા સોળ સારા કરે છે.

(૪) પીપર, તલનો જૂનો ખોળ, સરગવાની જાલ, ધોળી સાટોડી એને સરખે ભાગે લઈ વાટી બારીક કરીને ગોમૂત્રમાં મેળવી ગરમ કરીને લેપ કરવાથી કફરોપથી થયેલા સોળ મટે છે.

(૫) તલમાં બકરીનું દૂધ નાખીને વાટી તેમાં માખણ મેળવી લેપ કરે તો બીલામાંથી થયેલા સોળ મટે છે.

(૬) કાળી માટી લાવી ભૂંકો કરી કપડેથી ચાળી પાણી સાથે મેળવીને લેપ કરે તો બીલામાંથી થયેલા સોળ મટે છે.

માથાના દુખાવા ઉપર લેપ:—(૧) એરંડબી (દીવેલી) અને ઉપલેટ પાણીમાં ઘુટીને લેપ કરે તો વાયુથી થતો માથાનો દુખાવો મટે.

(૨) દેવદાર, તગર, ઉપલેટ, જટામાંસી ને સુંઠ સરખે ભાગે લઈ તેલ સાથે મેળવીને માથે લેપ કરે તો વાયુવિકારથી ગમે તેવું માથું દુખે તોપણ મટે છે.

(૩) આમળાં, છીંજીની જડ, ધ્રો અને સુગંધી વાળો, સરખે ભાગે લઈ વાટીને માથે લેપ કરે તો સખત પિત્તવિકારથી થતો માથાનો દુખાવો મટે છે.

(૪) નગોડનાં બી, તગર, શિલાજિત, એલચી, દેવદાર એને વાટી માથે લેપ કરે તો કઠ્ઠિવારથી થતો માથાનો સખત દુખાવો મટે છે.

(૫) મરી, ઉપલેટ, વજ, જેડીમધ, પીપર ને કમળકાકડીનાં મીંજ, એ બધાને વાટી માથા ઉપર લેપ કરવાથી ગમે તેવું અરધું માથું દુખતું હોય તો મટી જાય છે.

(૬) રાઇ, સરસવ, સુંઠ ને મરી વાટીને તેનો લેપ લગાવવાથી ગમે તેવો માથાનો દુખાવો મટી જાય છે. (કામળ શરીરવાળા કે આળકોને માટે આ ઉપચાર સારો નથી.)

કાનના દુખાવા ઉપર લેપ:—સુંઠ, ઉપલેટ, વજ, દારૂદળદર, વરિયાળી, હીંગ ને સિંધાલણુ, એ બધાંનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ બરાબર મીઠું તેલ મેળવી ઉકાળીને પછી તેલ ગાળી લેવું અને એ તેલનાં કાનમાં ટીપાં નાખવાથી કાનનો દુખાવો, કાનનું શ્રવણ, કાનનો સોજો વગેરે મટે છે.

પેટના દુખાવા ઉપર લેપ:—એળીઓ, હળદર, નવસાર અને ટંકણખાર એ સરખે ભાગે લઈ ગાયના મૂત્રમાં ઘુંટીને ગરમ કરી પેટ ઉપર લેપ કરે, બધાણુ બાંધે તો પેટનો દુખાવો મટે છે.

પેટના શૂળ ઉપર લેપ:—(૧) કડુ, મીંઢળ અને એળીઓ વાટીને પાણી નાખીને ગરમ કરી પેટ ઉપર ડુંટીની આસપાસ લેપ કરે તો પેટનું શ્રવણ મટે છે.

(૨) એરંડાનું મૂળ, સાબરશિંગ, ઉપલેટ ને સુંઠ પાણીમાં ઘુંટી, ગરમ કરી ઉપર લેપ કરે તો પેટનું શ્રવણ મટે છે. ડુંટીનો ભાગ ખુલ્લો રાખવો.

ગુમડાં માટે લેપ:—(૧) ઘરમાં બાજેલાં જળાં, કપીલો, મરી, ટંકણ ને હળદર બધાને સરખે ભાગે લઈ ઘુંટી, ઘી સાથે મેળવીને લેપ કરે તો ગુમડાં મટે છે.

(૨) સૂકાં આમળાંની રાખ ઘી સાથે મેળવીને ગુમડાં ઉપર લેપ કરે તો ગુમડાં મટે છે.

(૩) લીમડાનાં પાન વાટી તેનો લેપ ગરમ કરીને કરે તો પાકાં ગુમડાંને ફેડી નાખીને રસી કાઢી નાખીને રૂઝાવે છે. અને કાચાં ગુમડાંને બેસાડી દે છે. દરેક જાતનાં ગુમડાં ઉપર લીમડાનાં પાનનો ધૂપ હિતકારી છે.

કંઠમાળ માટે લેપ:—(૧) સરસવ, સરગવાનાં બી, શણુનાં બી, અળશી, મુળાનાં બી, સરખે ભાગે લઈ છાશમાં કે લીંબુના રસમાં ઘુંટી લેપ કરે તો કંઠમાળ મટે છે. આ ઉપાય હમેશાં ચાલુ રાખવો.

(૨) સરસિયા તેલમાં સર્પની કાંચળી વાટી લેપ કરવાથી કંઠમાળને ફેડી રોગ કાઢી નાખે છે.

(૩) શણુનાં બી, મૂળાનાં બી, તલ, સરગવાની શિંગ, સરસવ,

હોંગ, ગુગળ, અળસી, બધાં સરખે ભાગે લઘ વાટીને લેપ કરવાથી કંઠમાળને પકવી નાખે છે.

(૪) નેપાળાનું મૂળ, ચિત્રાનું મૂળ, ચિત્રાની છાલ, ચોરનું દૂધ, ગોળ, બીલામાની મીંજ, હીરાકરી ને સિંધાલુણ બધાં સરખેભાગે લઘ તેનું બારીક ચૂર્ણ કરી તેનો લેપ કરવાથી ભયંકર એવો દુષ્ટ કંઠમાળ પણ સારો થાય છે.

(૫) જૂનાં બીલાનો ગર્ભ, અરણી, નેપાળાનું મૂળ, ચિત્રાનું મૂળ, કણેરનું મૂળ, કબુતરની હગાર, બધું સરખે ભાગે લઘને ચૂર્ણ કરી તેનો લેપ કરે તો કંઠમાળ મટે છે.

દાદર, ખસ માટે લેપ:—હરડે, ધ્રો, સિંધાલુણ, કુવાડીઆનાં બી, હળદર, એ બધાંને સરખે ભાગે લઘ વાટીને જાસ સાથે ઘુટીને લેપ કરે તો દાદર, ખસ, લુખસ વગેરે મટે છે.

દાદર, ખરજવાં માટે લેપ:—કુવાડીઆનાં બી, તલ, સરસવ, ઉપલેટ, બાવચી, હળદર, દાડહળદર બધાં સરખે ભાગે લઘને વાટી જાસ સાથે મેળવીને લેપ કરે તો દાદર, ખરજવાં, ખસ વગેરે લાંબા વખતનાં હોય તોપણ મટી જાય છે.

દાદર માટે લેપ:—(૧) ખાખરાનો પિત્તપાપડો લિંબુના રસમાં ઘુટીને લેપ કરવાથી દાદર મટે છે.

(૨) ચણાડી, ચિત્રાનું મૂળ અને કુવાડીઆનું મૂળ સરખે ભાગે લઘ વાટીને તેનો લેપ કરવાથી દાદર મટે છે.

(૩) કુવાડીઆનાં બી, આમળાં, સાજીખાર, હળદર સરખે ભાગે લઘ ઘુટી વાટીને સરસિયા તેલમાં મેળવી તેનો લેપ કરે તો દાદર મટે છે.

નાકમાંથી રક્તસ્રાવ થાય તેનો લેપ:—આમળાં ઘીમાં શેકી ઘુટી નાખીને સરકો કે જાસ સાથે તાળવે લેપ કરવાથી, નાકમાંથી લોહી પડતું મટે છે.

નાગરવેલના પાનનો રસ નાકમાં નાખવાથી નાકમાંથી નીકળતું લોહી બંધ થાય છે.

આંખનાં દરદ માટે લેપ:—(૧) હરડેળ, સોનાગેર, સિંધાલુણ, દાડહળદર અને રસવંતી, સમાન ભાગે લઘ પાણી સાથે ઘુટીને આંખની આસપાસ લેપ કરવાથી આંખનો દુખાવો મટે છે.

(૨) હરડેળ, સોનાગેર, સિંધાલુણ પાણી સાથે વાટીને આંખને ફરતે લેપ કરવાથી બધી જાતનો આંખનો દુખાવો મટે છે.

માથાના વાળ કાળા કરવાનો લેપ:—(૧) જૂના લોહાનો જુકો, જળભાંગરો, ત્રિકુળાં કાળી માટી બધાંને બારીક ખાંડીને લોહાની કડાઇમાં નાખીને શેરડીનો રસ તેમાં નાખી એક મહિનો રહેવા દેવું. પછી તેને હલાવીને શીશીમાં ભરી લેવું. પછી જોઇએ ત્યારે સફેદ વાળ ઉપર તેનો લેપ કરી ચાર છ ફક્કાક રહેવા દઇ પછી પાણીથી

ઘોઘને સાફ કરી નાખવાથી સફેદ વાળ કાળા બનેલા દેખાશે. આને કેશ કાળા કરવાનો કલપ પણ કહે છે.

(૨) હરડાં, બહેડાં, આમળાં, ગળીનાં પાંદડાં, લોઢાનું ચૂર્ણ અને દાડમનાં છોડાં એ બધાં ૧૦-૧૦ તોલા લેવાં અને તેનું ચૂર્ણ કરીને તેમાં જળભાંગરાનો રસ પાંચ રતલ નાખી લોઢાના વાસણમાં ભરી એક મહિના સુધી જમીનમાં દાટી રાખવું. પછી બહાર કાઢીને તે લેપ બકરીના દૂધ સાથે મેળવી સફેદ વાળ ઉપર લગાવવું અને ઉપર એરંડાનું પાન બાંધવું. રાત્રે આ લેપ લગાવીને સવારે સાફ કરી નાખવો. આ પ્રમાણે બે વાર લેપ કરવાથી વાળ કાળા થઈ જાય છે.

(૩) તાંબાનો બૂકો, લોખંડનો બૂકો, મોરચુથુ, કાંટાળાં માયાં, આમળાં, ગળી, જળભાંગરાનો રસ અને મેંદી, એ બધાને સરખે ભાગે લઈને લોખંડની ખરલમાં લોખંડના બત્તા વડે ઘુંટી, આ લેપ સફેદ વાળ ઉપર લગાવવાથી બધા વાળ કાળા થઈ જશે.

(૪) કાંકજંઘાનું ચૂળ અને પાન, કાંટાશેળાંઓ, છાંચે સુકાવેલી કેતકીની જડ, જળભાંગરો, હરડે, બહેડાં, આમળાં, આ બધાં સરખે ભાગે લઈને બારી ચૂર્ણ કરીને લોખંડના વાસણમાં તેલ સાથે મેળવીને બરાબર બધ કરી એક મહિના સુધી જમીનમાં દાટી રાખવું. પછી બહાર કાઢીને તે લેપ સફેદ વાળ ઉપર લગાવવાથી વાળ કાળા થાય છે. એકથી વધુ લેપ કરવાથીજ વધારે કાળા વાળ થશે. એક બે લેપ કરવાથી જોઈએ તેવા કાળા વાળ નહિ થાય.

વાળ વધવાનો લેપ:—ગોખર, તલનાં ફૂલ, એ બેના બરાબર મધ અને ઘી મેળવી ઘુંટી નાખીને માથે લેપ કરવાથી માથાના વાળ વધે છે.

માથામાં ટાલ પડી હોય તેનો લેપ:—હાથીદાંતનો બૂકો બાળી તેમાં તેટલીજ રસવંતી મેળવી બકરીના દૂધ સાથે ઘુંટીને માથા ઉપર ન્યાં ટાલ પડી હોય-વાળ ઉતરી ગયા હોય તે ભાગ ઉપર હમેશાં લેપ કરવાથી થોડાજ દિવસમાં વાળ પાછા ઉગશે. (માથાનો ખોડો ઉંદરી કે ટાલ પડી હોય તેના ઉપર આ લેપ ઘણોજ ઉત્તમ ફાયદો કરવાવાળો છે.)

વાળ કાઢી નાખવાનો લેપ:—મોટા શંખનો ચુનો બે ભાગ, હરતાળ એક ભાગ, મનશીલ અર્ધો ભાગ અને સાજીખાર એક ભાગ, એ બધાંને સાથે મેળવી બારીક ચૂર્ણ કરી કપડાજાણુ કરીને શીશીમાં ભરી લેવું. જે જગા ઉપરના વાળ કાઢી નાખવા હોય તે ભાગ ઉપર આ ચૂર્ણ પાણી સાથે મેળવીને લેપ કરવાથી બધા વાળ ખરી પડે છે-ઉતરી જાય છે.

આગથી દાઝી જવા ઉપર મલમ:—કળી ચુનાવું નીતારેલું પાણી, મીઠા તેલ સાથે મેળવીને દાઝી ગયેલા ભાગ ઉપર લગાડવાથી

બળતરા થતી બંધ થાય છે અને થોડા દિવસ લગાવ્યા કરવાથી દાઝી ગયેલા ભાગ રૂઝાઈ જાય છે.

ગરમ તેલ કે ઘીથી દાઝી જવા ઉપર મલમ:—વંશ-લોચન, ચંદન, સોનાગેર અને ગજો, એને વાટી તેને તેલ સાથે મેળવીને દાઝી ગયેલા ભાગ ઉપર લગાડવાથી મટી જાય છે.

દાઝી જવા ઉપર મલમ:—(૧) જવ બાળી નાખીને ઘુંટી તેમાં તેલ મેળવીને દાઝી ગયેલા ભાગ ઉપર લગાવવાથી આરામ થાય છે; તેમજ ગુમડાં વગેરેને પણ આ મલમ મટાડે છે.

(૨) લીમડાનાં પાન, તુલસીનાં પાન, ઉપલેટ અને આમળાં આ બધાને સરખે ભાગે લઈ બાળી નાખીને તેને ઘુંટી તેલમાં મેળવીને દાઝેલા ભાગ ઉપર લગાવવાથી ઘણો ફાયદો કરે છે.

(૩) ઉપલેટ, જેડીમધ, મહુડાં, ચંદન અને એરંડાનાં પાન, એ બધાંને બાળી નાખીને તેલ સાથે મેળવી તે મલમ દાઝી ગયેલા ભાગ ઉપર લગાવવાથી બળી ગયેલા ભાગ રૂઝાવી નાખે છે.

હાથપગની બળતરા ઉપર લેપ:—(૧) બોરડીના કુણાં પાન લાવી ઘુંટીને પાણી મેળવી તેનો બળતરાવાળા બંધા ભાગ ઉપર ત્રણ ચાર વાર લેપ કરવાથી હાથપગનાં તળીયાંની બળતરા મટે છે.

(૨) સુખડ, બોરડીનાં પાન અને અરીઠાનું શીણ બધા સાથે ઘુંટીને પછી હાથપગની બળતરા થતી હોય તે ભાગ ઉપર લેપ કરવાથી સાફ થઈ જાય છે. આ ઉપાય ચાર છ દિવસ સુધી ચાલુ રાખવો.

(૩) સિંધાલૂણ, મુલતાની માટી અને ચાક, ઘુંટીને પાણી સાથે મેળવી બળતરાવાળા ભાગ પર લેપ કરવાથી દાહ થતો મટી જાય છે.

વધરાવળ ઉપર લેપ:—(૧) લાખ, કાંચનારનાં બી, સુંઠ, દેવદાર, સોનાગેર અને ગુંદર, એ બધાંને સરખે ભાગે લઈ બારીક ચૂણુંને કાંઠના પાણી સાથે મેળવી જરા ગરમ કરી તેનો લેપ કરવાથી વધરાવળ કે સારણુગાંઠ મટે છે. આ લેપ સારણુગાંઠવાળાએ ઘણા દિવસ સુધી લગાવવાની કાળજી રાખવાની છે. ઉત્તાવળ કરનાર પૂરતો લાંબ લઈ શકતા નથી.

(૨) એરંડાનાં બી, નંગોડ, હળદર, લાખ અને પુષ્કરમૂળ, એને સરખે ભાગે લઈ ખાંડીને ચૂણું કરી કાંઠના પાણી સાથે મેળવી ગરમ કરીને વધરાવળ ઉપર લેપ કરવાથી મટી જાય છે. ઘણા લાંબા વખતથી થયેલી વધરાવળ ઉપર ઘણા દિવસ સુધી લેપ કરવાની જરૂર પડે છે. તો જ પૂરતો ફાયદો થશે.

(૩) હીંગ, ઉપલેટ, જીરું, એ ત્રણેને સરખે ભાગે લઈ બારીક ચૂણું કરીને ગાયના ઝાણુના રસ સાથે ઘુંટી તેનો વધરાવળ ઉપર લેપ કરવાથી મટે છે. લાંબા વખતથી થયેલી વધરાવળ માટે ઘણા દિવસ સુધી લેપ કરવાની જરૂર પડે છે. આ લેપથી સારણુગાંઠમાં

પણ કાયદો થાય છે.

હરસ ઉપર લેપ:—(૧) શિરીસનાં બી, ઉપલેટ, આકડાનું દૂધ, પીપર, સિંધાલુણ અને લાંગલીમૂળ, એ બધાને સાથે વાટી ગોમૂત્રમાં મેળવીને હરસ ઉપર લેપ કરવાથી હરસ મટે છે.

(૨) નેપાળાનું મૂળ અને ચિત્રક એ બેને ગોમૂત્ર સાથે ઘુંટીને હરસ ઉપર લેપ કરે તો હરસ મટે છે.

લગંદર ઉપર લેપ:—હીરાકરી, સિંધાલુણ અને એરંડિયું એ ત્રણને સાથે ઘુંટી એનો લેપ કરે તો લગંદર મટે છે. જેમ લાંબા વખતનું લગંદર હોય તેમ લાંબા વખત સુધી લેપ કરવાની જરૂર છે.

મસા ઉપર લેપ:—(૧) કળી ચુનો અને સાજખાર પાણી સાથે ઘુંટીને મસા ઉપર લેપ કરે તો મસા ખરી પડે છે.

(૨) નવસાર, કળીચુનો, દારૂડીનાં બી, મોરચુચુને સોનાગેર બધાને સરખે ભાગે લઈ પાણી સાથે ઘુંટીને લગાવવાથી મસા ખરી પડે છે.

માર-ચોટ લાગવા ઉપર લેપ:—(૧) સાજખાર, હળદર, દારૂ-હળદર, મેંદાલકડી એ બધાને સરખે ભાગે લઈ બારીક વાટી મધ કે ગોળ સાથે ઘુંટીને તેનો લેપ લગાવવાથી ત્યાં માર વાગ્યો હોય કે ચોટ લાગી હોય અને કુખાવો કે સોજો થયો હોય તો તેને મટાડે છે.

(૨) મેંદાલકડી, આંબાહળદર, આવળનાં પાન, રગતરોહીઓ, સિંધાલુણ અને ગુગળ, બધાને સરખે ભાગે લઈ પાણી નાખી ઘુંટીને ગરમ કરી જે ભાગ ઉપર માર વાગ્યો હોય ત્યાં લેપ કરવાથી ઘણોજ તાત્કાલિક ફાયદો થાય છે.

ગુમડા ઉપર લેપ:—(૧) મરી, પુષ્કરમૂળ, ઉપલેટ, હળદર, સિંધાલુણ અને વજ, સરખે ભાગે લઈને બારીક ઘુંટી પાણી સાથે મેળવીને ગુમડા કે ગાંઠ ઉપર લેપ કરવાથી સાફ થાય છે.

(૨) શંખજીર અને મીઠું બન્ને ઘુંટીને પાણી સાથે મેળવી, ગુમડાં કે ગાંઠ ઉપર લગાવવાથી મટી જાય છે.

વાતરક્ત ઉપર લેપ:—મોરવેલ, કચુરો, ધ્રો, ધાણા, જેહીમધ, એ બધાને સરખે ભાગે લઈને ઘુંટી પાણી સાથે મેળવી જરા ગરમ કરીને લેપ કરવાથી વાતરક્તનો પતનો રોગ મટે છે.

ગુમડાંનો મલમ:—પીળી રાળ તોલો એક લઈ વાટી કપડ-છાણ કરીને ગરમ કરેલા ઘી સાથે મેળવીને તેમાં જરા પાણી નાખીને ઘુંટવાથી મલમ તૈયાર થશે. તે મલમ ગુમડાં ઉપર લગાડવાથી ગુમડાં મટે છે.

(“આયુર્વેદ રહસ્યાર્ક”ના એક અંકમાંથી)

૧૧૮-વિદ્યાર્થીજીવનની ત્રુટિઓ

(લેખક:-શ્રી. “આયુર્વેદ રહસ્યાક” ના તંત્રીજી)

વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે સૌંદર્યનો નાશ થઈ જાય છે. અધિક તૃષ્ણાથી સુખનો નાશ થઈ જાય છે. દુર્જનોના સંગથી માનહાનિ થાય છે. યાચના કરવાથી ગૌરવનો નાશ થઈ જાય છે. ગર્વ કરવાથી ગુણનો નાશ થઈ જાય છે. ચિંતા કરવાથી બળનો નાશ થઈ જાય છે. દુર્વ્યસનથી ધનનો નાશ થઈ જાય છે. આળસથી વિદ્યા નષ્ટ થઈ જાય છે. તેવી રીતે જરૂર વિના આહાર કરવાથી આરોગ્યનો નાશ થઈ જાય છે. એટલે આરોગ્ય ગુમાવીએ તો જીવન નકામું થઈ પડે છે.

શેષનાગ પોતાના મસ્તકમાં રહેલા મણિ વડે ગૌરવ માને છે; કૃષ્ણ પોતાના ધન વડે ગૌરવ માને છે; પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતાના શીલ વડે ગૌરવ માને છે; કેશરી સિંહ પોતાની કેશવાળી વડે ગૌરવ માને છે; અને વીરનરો-શરવીરો પોતાના આરોગ્ય વડે ગૌરવ માને છે. કારણ કે કાયા નિરોગી ન હોય તો વીરતાનું માહાત્મ્ય બતાવી શકાતું નથી; એટલેજ કહ્યું છે કે “નીરોગી નર કેસરી.” નીરોગી કાયા વડેજ કેશરી સિંહોની જેમ અવનો ઉપર અન્નેડ સુકાર્યો કરી કીર્તિદેવીને વરી શકાય છે.

આગ્રાપાલક પુત્ર, અભિન્ન હૃદયનો સન્નન મિત્ર, સંકટસમયે દુઃખમાં ભાગ લેતી સહધર્મિણી-ધર્મપત્ની, અને નિષ્કલંક નીરોગી જીવન હોવું એ ફુલ્લ છે. તે મહાપુણ્યશાળી-ભાગ્યશાળીઓનેજ પ્રાપ્ત થાય છે.

કમાવાની ત્રેવડ ન હોવા છતાં ખોટા ખર્ચ કરનાર, નિર્બળ અને સહાયહીણ હોવા છતાં શત્રુઓ ઉભા કરનાર અને રોગી હોવા છતાં, ખા-ખા કરનાર અને પથ્ય નહિ પાળનારનો જલદી નાશ થઈ જાય છે-અર્થાત્ લાંબો વખત જીવી શકતો નથી.

કમળનાં પુષ્પો સરોવરને શોભાવે છે, ચંદ્રમા રાત્રિને શોભાવે છે, ન્યાયપરાયણતા વૈભવને શોભાવે છે અને આરોગ્ય માનવજીવનને દીપાવે છે તો આજના યુવકવર્ગે આ રહસ્ય અવશ્ય સમજી લેવું ઘટે છે. વિદેશી ભાષાના વિશારદો બનવાના મોહમાં ભારતયુવકોનું યૌવનધન હણાતું જાય છે એટલેજ બળહીણ, વીર્યહીણ, શક્તિહીણ, કૃશ, હાડપિંજરોના માળખા જેવો આજનો વિદ્યાર્થીસમાજ ન્યાં ત્યાં જેવામાં આવે છે. કારણ કે આરોગ્યના સામાન્ય નિયમો મૂલ્યવે છે કે ખોરાક લીધા પછી ઓછામાં ઓછો અર્ધો કલાક પણ શરીરને આરામ આપવોજ જોઈએ; ખોરાક લીધા પછી વધારે નહિ તે: અર્ધો કલાક મગજ ઉપરથી ચિંતાનો બોલો દૂર રાખવોજ જોઈએ; તોજ પાચનક્રિયાના નિયમો જળવાઈ રહે અને ખાધેલો

ખોરાક વ્યવસ્થિતપણે પાચન થઈ શકે. આ નિયમો ગુનેગાર જેલના કેદીઓને પણ જાળવવાની તક આપવામાં આવે છે, બ્યારે આપણે ત્યાંનું કેળવણીખાતું એ નિયમોનો ભંગ કરીને આરોગ્યની ખોટી હીમાયત કરે છે. કારણ કે મોટે ભાગે કોલેજોમાં લાખો વિદ્યાર્થીના ભોગે માત્ર શિક્ષકોની જ સગવડ જાળવવામાં ઇતિહાસિક રીતે માનવામાં આવે છે, જેનાથી આપણે ત્યાંનો વિદ્યાર્થીસમાજ અછલ્લું-નો ભોગ બને છે. કેમકે મોટે ભાગે શાળા-કોલેજોનો ટાઇમ સવારનો નથી પણ અગીઆર વાગ્યાનો રાખવામાં આવેલો હોવાથી વિદ્યાર્થીઓને સાડાદશ વાગ્યામાં ખોરાક લઈને અગીઆર વાગ્યે કોલેજમાં હાજર થઈ જવું પડે છે. એટલે ખોરાક લીધા પછી બિલકુલ આરામ લેવાનો મળતો જ નથી, અને તુરત કોલેજ તરફ દોડવાનું જ હોય છે. અભ્યાસની ઉપાધ-ચિંતામાં લાગી જવાનું હોવાથી પાચન-ક્રિયામાં અવરોધ નડે છે. એટલે જઠરાગ્નિ મંદ પડી જાય છે, મંદાગ્નિ લાગુ પડે છે એટલે કબજિયાત અવારનવાર સતાવે છે. આમ લાંબો વખત ચલાવી લેવામાં આવવાથી અછલ્લું લાગુ પડી જાય છે. અછલ્લું લાગુ પડવાથી ખોરાક પૂરતો લઈ શકાતો નથી, પૂરતો ખોરાકના અભાવે શરીરનો બાંધો મજબૂત મટીને કૃશ બનતો જાય છે, રક્તની ઉત્પત્તિ ઘટી જવાથી દરેક અવયવોને પૂરતું પોષણ મળી ન શકવાથી મસલ્સો-માંસપીડો નબળા પડી જાય છે. શરીર ઉગતી યુવાનીમાં જ ધવાઈ જાય છે. દેહ દુર્બળ બની હાડપિંજરનો નમુનો બની રહે છે. આટલું છતાં અભ્યાસ પાછળ સતત શ્રમ કરવા સાથે ઉત્તર પાશ્વ કેટલાકને કરવા પડે છે. ખોરાક પૂરતો લેવાય નહિ, પાચન થાય નહિ, શરીર નીરોગી રહે નહિ, ચિંતાનો બોજો ઘટે નહિ, અશક્તિને લીધે યાદશક્તિ પણ ઘટી જાય છે, કેટલેક ઠેકાણે તો પછી ડોક્ટરની દવા ઉપર અભ્યાસ કરવાનું અવલંબે છે.

એટલે કહેવાની મતલબ કે અગીઆરથી પાંચનો ટાઇમ વિદ્યાર્થી-વર્ગના આરોગ્યને હાનિકારક હોવા પહેલાંચાડનારો હોવા છતાં આરોગ્યનો દાવો ધરાવનારાઓ નજીવી સગવડને ખાતર કરેડો વિદ્યાર્થીઓના રક્તનું શોષણ કરી રહ્યા છે એમ કહીએ તો ખોટું નથી.

શાળા-કોલેજોમાં સવારનો અને બપોર પછીનો એ પ્રમાણે બે ટાઇમ રાખ્યા હોય તો, દરેક વિદ્યાર્થીનું આરોગ્ય જાળવાય અને બળવાન બની શકે; કારણકે સવારમાં ચા, દૂધ જેવો પ્રવાહી ખોરાક લઈને કોલેજમાં જાય અને સાડાદશ કે અગિયાર વાગ્યે જ કોલેજમાંથી છૂટીને ઘેર આવે તો પછી નીરાંતે ખોરાક લઈ શકે-જમી શકે, અને ખોરાક લીધા પછી પૂરતો આરામ લઈ શકે. બપોર પછી ત્રણ વાગ્યે જરૂર પડે તો ચા, દૂધ જેવો પ્રવાહી ખોરાક લઈને જાય અને પાંચ વાગે ઘેર આવી શકે. આ પ્રમાણે

કેળવણી સાથે આરોગ્ય જળવાય.

અસારે ચાલતી પ્રથા કેળવણી આપવા જતાં આરોગ્ય છીનવી લેવાય છે. આરોગ્ય ઉપર આધાત થતાં કેટલાક અજીર્ણના બોગ બને છે. કેટલાક છાતીના દરદમાં સપડાય છે. કેટલાકને ખાંસી લાગુ પડે છે, તો કોઇ ને અજીર્ણના પ્રતાપે ટાન્સીલ થઈ આવે છે. આ પ્રમાણે કોઇ ને કોઈ દરદના બોગ બને છે. કેળવણીની ડીઝી મળવા પહેલાંજ દરદની ડીઝી મેળવી લેવામાં આજે ભારતનો વિદ્યાર્થી યુવકવર્ગ આલમને મોખરે ઉભો છે એમ કહેવુંજ વ્યાજબી લેખાશે. આજના યુવકવર્ગને જે દેશની દોલત લેખવામાં આવતી હોય તો યુવકવર્ગનું આરોગ્ય નાપુદ થતું સત્વર અટકાવવું જોઈએ. આરોગ્યના હિમાયતીઓ અને સત્તાધારી કેળવણીકારોને અમે નમ્રભાવે વિદ્યાર્થીઆલમના આરોગ્ય તરફ લક્ષ આપવા વીનવીએ છીએ.

(“આયુર્વેદરહસ્યાક”ના એક અંકમાંથી)

૧૧૯-ચિરંજીવી અને કાળજીવી સાહિત્ય

(શ્રીયુત ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ)

(૧)

મહાભારત ને શકુન્તલા, હોમર ને ડાન્ટે મહાવિષ્ણુને ચે ગણી જાય. એ તો કાળ જેટલાં ચિરંજીવી. અવનીના અમરોની એ અમર કૃતિઓ. કાળની પાંખનો પડછાયો એમને અડકે નહિ.

જેણે તીર શોધ્યું, જેણે બન્દુક શોધી, જેણે મૂળાક્ષર શોધ્યા, જેણે મુદ્રણકળા શોધી; જગતના એ અસાતોએ ઉચલપાચલો કીધી.

પોટે વરાળયંત્ર શોધ્યું; એમાંથી આગબોટો થઈ, સ્ટીવનસને આગગાડી કીધી, આર્કરાઈટ વિધવિધની મિલો ખિલાવી, એડિસને વિદ્યુતપ્રવાહને બહલાવ્યો—ગ્રામોફોન થયા, ટેલીફોન થયા, લાઉડસ્પીકર થયા, ટ્રાકી થયા, રેડિઓ થયા, રાત્રિના અગમગતાં દિવા થયા. રાઈટ ભાઈઓએ ૧૯૦૨ માં વિમાન ઉડાવ્યું. પોટે, એડિસને, રાઈટબંધુએ નિજ નિજના સંસાર સરળ્યા.

એડમ સ્મીથે પ્રજાઓની લક્ષ્મી, ને ડાર્વિને જાતિઓના મૂળસિદ્ધાન્તો લખ્યા: વિચારદેશે એમણે નવભાવનાઓના સંસાર સરળ્યા; પણ એમના પૂર્વજ ને પ્રવર તો પતંજલિ ને ગીતાકાર: જેમણે નવાં માનસ સરળ્યાં હતાં.

કોલમ્બસે અમેરિકા ખંડ શોધ્યો ને વારકો ડ ગામાએ કેપ્સિ ઓફ ગુડ હોપને ઓળંગી—એ તો જાણે એમણે પશ્ચિમ ને પૂર્વનાં પૃથ્વીનાં બારણું ઉઘાડ્યાં. અશોકદેવના ભિક્ષુઓએ હિમાદ્રિશિખરે

પગદંડીઓ પાડી હતી.

ધ્યામીનોન્ડાસે ભાલાબહેરખ સરજી, ને છ-છ ભાલાઅણીઓ આગળ ધારી બહેરખ ખેલાવી અરિદળને ચગદી નાખ્યાં; મધ્ય-સંગ્રામે સૈન્યપાંખોને છોડી મૂકી દુશ્મનસેનાઓને ઘેરી વળી. બાબર-શાહે હાર્યા જેવાં પાણીપત ને કહાનવાના રણસંગ્રામ જીત્યા, ટોપીડો શોધી, કુંગર જેવડી મનવારો ચીરી ને ટેન્ક શોધી, ખાખઓની ચારીઓ ને તારવાડોના આડકોટ દળી નાખ્યા; એ વ્યૂહરચનાઓ ને એ યુદ્ધ-આયુધોના સરજનહારાઓએ વિજયો સરભ્યા.

જગદીશ ભોજે અદૃશ્ય કિરણો ફેંકી રકાબી ફોડી, ન્યૂટને ફળને ભોંય ઉપર પડતાં જોયું, સ્ટીવન્સને પાણીની કીટલીનું ઢાંકણું ઉછળતું દીઠું અને પછી શ્રીકૃષ્ણે બગાસું ખાધ જસોદા મૈયાને બ્રહ્માંડ બતાવ્યું હતું એમ એ ફૂટતી રકાબીમાં ને એ પડતા ફળમાં ને એ ઉછળતી ઢાંકણીમાં જગદીશે, ન્યૂટને, સ્ટીવન્સને બ્રહ્માંડના ભેદો દાખવ્યા.

એ સૌએ નવસૃષ્ટિઓ સરજી; પણ એ એકદેશીય નવસૃષ્ટિઓ હતી. સહસ્ત્ર શીર્ષોનો, સહસ્ત્ર આંખોનો, સહસ્ત્ર શ્રવણોનો વિરાટ તો સર્વમુખ છે.

(૨)

વૉશિંગ્ટન ને મેઝીની મહાન હતા; પુણ્યસ્ત્રોક હતા; નવસંકૃતિ-ઓના સરજનહાર ન હતા. જર્ટીનિયને કોડ કીધો, નેપોલિયને કોડ કીધો. એ કોડો યુરોપના પાયાઓમાં પૂરાયા; પણ એ સંગ્રહો હતા, નવસંજન ન હતાં.

લેનીન એટલે કાર્લ માર્ક્સનો ચેલો ને ફ્રેંચ રેવોલ્યૂશનકારો એટલે ફ્રિઝ્યોકેટસના ચેલાઓ. લેનીને ને ફ્રિઝ્યોકેટસે નવસંસાર સરભ્યા; પણ નવભાવનાઓ તો એ પરાધ ઉપાસના પરતી ભાવનાઓ બિછીતી લઈ એમણે સંસારચિત્ર આલેખ્યાં. સમર્થ, પણ એ ચેલાઓ હતા, જગદ્ગુરુઓ ન હતા.

શીલરે વ્હીલેમ ટેલનું નાટક લખ્યું ને જર્મન પ્રગ્નને જગાડી; પીટર ધ હરમીટે હાકલ પાડી ને યુરોપના ખ્રીસ્તમંડળને જગાડ્યું; એમણે એકએક યુગ સરભ્યા. પેરિક્લિસે એથેન્સમાં, ચન્દ્રગુપ્તે પાટલીપુત્રમાં, નરજહાને ને શાહજહાને દિલ્હી-આગ્રામાં સ્વપ્નાંઓ સરભ્યાં; પણ એ સૌ યુગસ્વપ્નાંઓ હતાં. ચિરંજીવ સ્વપ્નસૃષ્ટિઓ તો હતી અશોકદેવની ને અકબરશાહની.

ધતિહાસકારો ગડગડાટને સાંભળે છે; સિકન્દર, શિવાજી, વૉશિંગ્ટન, નેપોલિયનને ઓળખે છે ને આલેખે છે. બુદ્ધને કે ખ્રીસ્તને, હોમરને કે વ્યાસને એટલા ઓળખતા નથી. ધતિહાસકારો ‘એક્શન’ને આલેખે છે, ‘થોટ’ને એટલો ચિતરતા નથી.

શંકર ને લ્હરે ભાવનાઓ સરજી, ને સૈકાઓને જીત્યા.

ભાગવતકારે વૈષ્ણવતાની ભાવના સરજી, ને એ ભાવનાઓએ કવિઓ જન્માવ્યા, સંપ્રદાયો રચાયા.

બુદ્ધે ને ખ્રિસ્તે દુનિયાને નવી ઘડી. ઉપનિષદકારો ને સંહિતાકારોએ માનવવંશ નવો ઘડ્યો, હજારો વર્ષ નભતી આર્યસંસ્કૃતિનો જગતને વારસો અપ્યો.

જાપાંઓ દિવસ દિવસનું સાહિત્ય સરજે છે. આજે મોટા અક્ષરે લખાય ને લાખો લોકસમુદાય વાંચે; પણ કાલે એ ભૂલાય ને ભૂંસાય.

કેટલુંક યુગસાહિત્ય છે. ચળવળોનાં ને ચળવળકારોનાં સાહિત્ય યુગસાહિત્યો છે.

પરમ સાહિત્ય ચિરંજીવ સાહિત્ય છે; યુગયુગની ઋતુઓથી પર છે. લાઠકરગસઘડ્યો સ્પાર્ટાનો સંસાર, કે ડ્રેકોઘડ્યો એથેન્સનો સંસાર કે ગૃહ્યસૂત્રકારો ને મનુ મહારાજઘડ્યો આર્ય સંસાર; એમણે શતાન્દિઓ ને સહસ્ત્રાન્દિઓ દીધી. એ મનોસ્મૃતિઓ પરમ સંસાર-વિધાયકો હતા.

શીલર મોટા કે ગોઠયે? બ્હીલેમ ટેલ મોટું કે ફાલ્સ્ટર્? ઝોલા મોટો કે લા મિઝરેબલ? ‘અંકલ ટૉમ્સ કેળીન’ મોટું કે પાર્સિફાલ? ચાર્વાક મોટા કે ગીતાકાર? પીટર ધ હરમીટની કુઝેડોની સમશેર મોટી કે થોમસ એ. કેમ્પીસનું ઇમીટેશન ઑફ ક્રાઇસ્ટ?

પહેલાં કાળજીવી છે, બીજાં ચિરંજીવ છે.

બ્હીલેમ ટેલ એક યુગનું છે, ફાલ્સ્ટર્ સૌ યુગનું છે.

જાપાંઓનું, ચળવળોનું, આજના સંસારમાં સ્થાન છે; એ દેા નિરર્થક નથી. ચિરંજીવોની પદવી એ ઝડપવા આવે ત્યારે જગત ‘ના’ કહે છે.

ભૂખણુની શિવરાજ બાવની ને ચન્દ બિરદાવીનો પૃથુરાજ રાસો: એમણે શિવાજીને શીર્ષ પાયાં, એમણે મધ્યયુગના ક્ષત્રિયવીરોને કેસ-રિયાં કરાવ્યાં: એમણે યુગ સરળ્યા. પણ મહાભારતે ને રામાયણે એ ભૂખણુ ને એ ચન્દ બિરદાવીને સરળ્યા, યુગયુગાન્તરો ઘડ્યા. એડમ સ્મીથ કે ફિઝિયોક્રેટસ કરતાં ધમ્મપદે ને બાઇબલે સહસ્ત્રધા જગદુપકાર કીધા છે.

એ ખરૂં છે કે મોસ્ટ ડીનામીક તત્ત્વો વીજળી ને ભાવના છે. આકાશની ક્ષણચંચલા વીજળી કરતાં ચિરસ્થાયી વીજળી અધિકી લોકકલ્યાણકારી છે; કાળજીવી સાહિત્ય કરતાં ચીરંજીવી સાહિત્ય અધિકુ જગતકલ્યાણક છે.

જાપાં પેઠે મોટે અક્ષરે આજ ભલે જપાય; કાળજીવી સાહિત્ય-જાપાંઓની પેઠે કાલે આથમશે. ચીરંજીવ સાહિત્ય ‘કલાસીકસ’ થઇ, સૂર્યચંદ્ર પેઠે સનાતન રહેશે. વીજળીઓ ક્ષણજીવી છે; કલેસીકસ તો હિમાલય ને મહાસાગર જેવાં છે.

પરમસાહિત્યકારના એ ધર્મ એકદેશીય ન હોય, સર્વદેશીય હોય; એક યુગનો ન હોય, સર્વ યુગનો હોય; એક દર્શનનો ન હોય, સર્વ દર્શનનો હોય. ચિરંજીવી ભાવનાઓ ને સંસારોને એ સરજે છે. હોમર, ક્રિસ્ટોસી, ભાગવતકાર, મહાભારતકાર ચિરંજીવ સંસારોના સરજનહારા હતા. નગાધિરાજની પેઠે કાળવાદળીઓથીએ પર ૧૫હરે-તેઓએ સંસ્કૃતિને સરજી.

યથાશક્તિમતિ પ્રકૃતિ ને સંસ્કાર અનુસાર, નવસાહિત્યકાર ! તારો દિશાદેશ શોધી લેજે. ન્હાનાં મ્હોટાં સહુ ચક્રે ઘડિયાળ ને વિશ્વની ઘડિયાળ ચાલે છે. એકે ચક્ર અળગું કરાય એમ નથી. જરૂર પડ્યે એકદેશીય હાકલ પાડજે; સદાસર્વદા આંતર્દેશીય મૂલ્ય ઉચ્ચરજે, કાળથી પર થજે.

ભાગવતની ભાષા સમાધિભાષા કહેવાય છે. સંહિતાકાર, ઉપનિષદકાર, ગીતાકાર એવી દેવવાણી બોલી ગયા છે.

હાફિઝની ભાષા લિસાને ગેળ કહેવાય છે. આદશાહો ને આદશાહબેગમો દિવાને હાફિઝમાં નસીબ વાંચતાં. નવસાહિત્યકારો ! આદશાહ તો મંદી નસીબ વાંચે એવાં સાહિત્ય સર્જજે.

(૩)

પણુ રોમના નગરઓકમાં સ્થાપેલાં એ રોમન સંસાર ને રોમન સંસ્કૃતિ સરજ્યાં, કે સ્પાર્ટામાં ને એથેનીની મન્દિરજાયામાં એથેન્સમાં જે સંસારવિધાન સરજ્યાં એમણે આજનો યુરોપ સરજ્યો. આજનો યુરોપ એટલે ગ્રીસ ને રોમની સંસ્કૃતિનો એ વારસ. યુરોપને ધર્મ એશિયાએ આપ્યો. પણુ સંસાર ને સૂતિ ગ્રીસને રોમે બદલ્યાં. ગ્રીક સંસ્કૃતિના સરજનહારા, રોમન સંસ્કૃતિના સરજનહારા એ. યુરોપના સંસાર અને સંસ્કારના સરજનહાર ૧૫ મા સૈકા સુધી એરિસ્ટોટલ યુરોપે ચક્રવર્તી હતો. પ્લેટો આજેયે યુરોપી ફિલસૂફીનો મૂળ પુરુષ છે. સોક્રેટિસ હજી યુરોપનો નીતિઆદર્શ છે. યુરોપી માનસનું બંધારણ સૈકાઓથી એરિસ્ટોટલે ઘડ્યું છે. અઢી હજાર વર્ષથી હોમરકૃત ઇલિયડ યુરોપનું પરમ કાવ્ય છે. યુરોપની દેશદેશની કાયદારમૂતિઓના પાયામાં કોડ ઓફ જસ્ટિનિયન છે. ગ્રીસનો શીડિયાસ ને ઇટાલીનો માઇકલ એન્જેલો-ગ્રીસ ને ઇટાલીના એ કલાસ્વામી આજે યે યુરોપના કલાગુરુઓ છે. ગ્રીસમાં ને રોમમાં ગ્રીસ ને રોમ અસ્ત પામ્યાં છે, પણુ યુરોપને દેશે દેશે ગ્રીસ ને રોમ સજીવન છે. આગબોટે સાગર જીવ્યો, વિમાને વાતાવરણ જીવ્યું, રેડિયોએ ઇથર જીવ્યું, એ આજનું યુરોપ કવિતામાં, કલામાં, ફિલસૂફીમાં, કાયદાકાનૂનમાં, સંસ્કારમાં, સંસ્કૃતિમાં ગ્રીસ-રોમને જીતી શક્યું નથી. ગ્રીસરોમના સંસારવિધાતાઓ-એ હોમર, એ પ્લેટો, એ એરિસ્ટોટલ, એ સીઝરને જસ્ટિનિયન, એ શીડિયાસ,

એ માઇકલ એન્જેલો-ગ્રીસરોમના સંસારવિધાતાઓ આજના યુરોપના યે સંસારવિધાતાઓ છે. સ્પાર્ટા ગયું ને એથેન્સ ગયું; છતાં રૂપાંતરે કાદમ્બરીમાંનાં પાત્રોની પેઠે પુનર્જન્મે, ગ્રીસ ને રોમ હજી જીવે છે. આપણે ત્યાં વૌદામાં સાત સરિતાઓનો સંગમ છે; એમ વર્તમાન યુરોપી સંસ્કૃતિ અનેક પ્રવાહોનો સંગમપ્રવાહ છે; પણ એનો મૂળપ્રવાહ તે ગ્રીસરોમનો સંસ્કૃત પ્રવાહ. ગ્રીસરોમે સંસાર-ભાવનાઓ સરજી એ હજી યુરોપ જીવે છે, પૂજે છે, માણે છે.

એવાં બીજાં દીર્ઘજીવી સંસારવિધ પથગમ્બર મૂસા નખીનાં ને પંથગમ્બર અશો જરથૂષ્ટ્રનાં. એ સંસારપ્રવાહો મોટા નથી, વિશ્વવનનાં વૃક્ષરાજો નથી, વેલીઓ છે. પણ ત્હો યે એ અમરવેલીઓ છે. મિસરમાં બન્દીવાન થયા, રણમાં રજબ્યા, સિનાઇને શિખરે પ્રભુસન્દેશ પામ્યા, ઇશ્રુ ખ્રીસ્તને વધસ્તંભે ચઢાવરાવ્યો, અને પછી માળાના મણકા જેવા યાહૂદીઓ દુનિયાના દેશેદેશમાં વીખરાઇ ગયા તેમ હેલમન્દ નદીને આરે એરિયા હોરાત ?-આર્યભૂમિમાં વિચરતા પથગમ્બરે મન વચન કર્મની ત્રિવિધ પવિત્રતાનો આદેશ સંભળાવ્યો ને તેજ અબ્ધકારના રાત્રિદિવસના નિત્યસંગ્રામની ધર્મવાર્તા કહી; પછી બેએક વેળા ગ્રીસ ઉપર લયવાદળ ગોરભાવ્યાં, ને આખરે ઇ. સ. પૂ. ૩૨૮ માં મહાન સિકન્દરને હાથે પરાલવ પામ્યો; ત્હોય પાછો ઇ. સ. ૬૪૨ સુધી હજારેક વર્ષ એ સંસાર સજીવન થયો; અને એનો નહાવન્દનાં યુદ્ધમાં પરાસ્ત થઇ ધર્મ કાળે દેશ છાંડ્યો, વતન ત્યાગ્યું, પણ નિજ અગ્નિહોત્રનો અગ્નિ સજીવન રાખ્યો; હોરમઝ ને દીવના ટાપૂઓમાં વિસામા ખાઇ થાક ઉતારી, છેવટે આપણા ગુર્જર ભોમમાં તમારી પાડોશમાં, સંજીવન આરે એ સંસાર આવી વસ્યો. ન્હાનકડો પણ હજી જીવંત છે, ન્હાનકડો પણ એ પારસી સંસાર ગુર્જર દેશનો શણગાર છે. સેંકડો વર્ષે આજે એમના અગ્નિહોત્રનો પ્રાચીન અગ્નિ ઉદવાડામાં સજીવન છે. મૂસા નખી ને અશો જરથૂષ્ટ્ર સંસારોના વિધાતા હતા. એમણે નાનકડી પણ અમરવેલીઓ વાવી છે. હજી પણ એમના સરળા સંસાર સજીવન છે.*

(“વીસમી સદી”ના એકે અંકમાંથી)

* કવિશ્રી ન્હાનાલાલના વલસાડ સાહિત્ય મંડળના વાર્ષિકોત્સવના પ્રવચનમાંથી.

૧૨૦-શહેર અને ગામડાનો વસવાટ

(લેખક:-શ્રી. “આયુર્વેદ રહસ્યાક” ના તંત્રીજી)

આજે આપણે આર્થિક સંપત્તિ મેળવવા અર્થે એટલા બધા પ્રયત્નો કરી રહ્યા છીએ કે જેની સીમાજ રહી નથી. જે કે આજે એક આપણી એવીજ માન્યતા દૃઢ થઈ ગઈ છે કે એ સિવાય અન્યમાં ક્યાંય ઉત્તિની આશાજ બંધાતી નથી. એમ થવાનું કારણ આજે ભોગ-વિલાસનાં અનેક સાધનો સગવડો અને દેખાદેખીથી વધારી દીધેલી જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવાની અશક્તિ આપણને આર્થિક સંપત્તિ તરફ ખેંચી રહી છે. વિલાસી વિશાળ નગરીઓનો વસવાટ આપણને ચેપી રોગની પેઠે લાગુ પડ્યો છે. અત્યારે તો કેટલાકને અનુભવથી ભાન થાય છે-થયું છે. તેઓ વિલાસી નગરીના વસવાટને નમસ્કાર કરવા ધણા તૈયાર છે, શહેરીજન છોડી ગ્રામ્યજન જીવવા તરફ લલચાય છે ખરા. શહેરીજનમાં વર્ષોના પડેલા સંસ્કારને આપણે છોડવા તૈયાર નથી. વધી પડેલી જરૂરીયાતોને ઘટાડવી કેમ તે જ સમજી શકાતું નથી. કોઈ માર્ગ મળતો નથી. એનો જે કોઈ ઉપાય હાથ ચડે તો સંખ્યાબંધ શ્રીમંત કુટુંબો વિશાળ નગરીને નમસ્કાર કરી સદાને માટે ગામડામાં વસવા તૈયાર છે. પરંતુ વિના કારણે આડે આવતાં બંધનોમાંથી છૂટવાનો જ કોઈ માર્ગ નથી ત્યાં શારીરિક સંપત્તિનો ખ્યાલ ક્યાંથી આવે!

જેમકે બંગલો તો અમે કોઈને ભાડે આપી દઈએ પરંતુ એમાંનું ફરનીચર ક્યાં નાખવું, લીલામ કરીએ તો લાજ જાય! મોટર હાઉસ તો ભાડે આપી દઈએ પરંતુ ઘરની મોટરને ક્યાં નાખવી! એને વેચવા કઢીએ તો વગોવાનું પડે! ધમધોકાર ચાલતી પેઢીઓ તો બંધ કરીને નોકરોને રજા આપીએ પરંતુ આટલી બધી ઉધરાણીનું શું થાય! બેંકનો હિસાબ તો ચોખ્ખો કરીએ પણ નાણાંને ગામડામાં નાખવાં ક્યાં! શેઠાણી આજે પચીસ વર્ષ થયાં ઘરમાં આવ્યાં છે તેમણે શેઠને તો નહિ પણ પોતેય પાણીનો લોટો ભરીને પીધો નથી; એનાથી ગામડામાં જઈને પાદરના કૂવાથી પાણીની હેલ ભરીને લવાશે કેમ!

મોટો છોકરો વકીલાત કરે છે તે વકીલાત છોડીને ગામડામાં કરશે શું? અને વહુ તો અમારાં લાડકાં છે. ડૉશિંગ કંપનીમાં ધોયેલ જાયલ પહેરે; એ સિવાય હાથે ધોયેલ કપડાને તો અડકે પણ નહિ તેમનું શું થશે! ગામડામાં ડૉશિંગ કંપનીઓ તો નથી. તેનું શું કરવું!

ખીજ દીકરાને કૉલેજમાં દાખલ કરેલો છે. ગામડામાં તો કૉલેજ નથી. ઇંગ્રેજ અભ્યાસ વિના ભાઈનું થશે શું?

અહાં છોકરાંનાં સગપણ કરી લીધા પહેલાં ને ગામડામાં જન્મ્યે તો સારા શ્રીમંતોમાં પછી સગપણ થઈ શકશે નહિ તેવું શું !

નેકે મુડીમાં તો કાંઈ માલ નથી છતાં લોકો ને થાપણ મૂકી ગયા છે તેના ઉપર અધી ધામધૂમ ચાલે છે તે લોકોને ખબર પડે તો સૌ સૌની થાપણ ઉપાડી જાય તો મારી આને અધે અરધા કરોડની આસામીઓની સાથે ને ગણના થાય છે અને વાહ વાહ બોલાય છે એ અધી આવી મળેલી આબરુનું શું થાય ! આવી અનેક ગુચવણોના કાંસા ગળામાં ભીંસ દઈ રહ્યા છે એનો કોઈ ઉપાય બતાવશો ? લ્યો, આજેજ હું ગામડામાં જઈ વસવા તૈયાર છું. મારા ગળામાંના આવા અનેક કાંસામાંથી મને કોઈ છોડાવી શકે એમ છે ? આ પ્રમાણે અમે અનેક શ્રીમંતો ગળે આવી ગયા છીએ પરંતુ અધા વાત કરનારા છે તેને શું કરીએ ? કોઈ વાટ બતાવનાર છે ? અમારી ગમે તેવી અમીરાતને આગ લગાવીએ પરંતુ પાતાળ સુધી પહોંચેલી પ્રતિષ્ઠાનું શું, એ કોઈ કહેશે ? હવે એને સંકેત્રાય કેમ એ બતાવશો ?

ઘણું જીવો મહાત્મા ગાંધીજી કે તેમણે અમને અમુક આદત-માંથી તો ઉગારી લીધા. અમારા આબરુદાર કુટુંબને વરસ દહાડે દસ હજાર રૂપિયાનું તો ફક્ત વિલાયતી કાપડ નોંધતું હતું. એક એક રૂપિયાની કિંમતનો તો છોકરાઓ રમાલ વાપરતા અને ૧૦-૧૫ રૂપિયાની એંગલોર ટોપીઓ તો મહિને મહિને નવી નોંધતી હતી. નાનાં બાળકોને ૫૦-૫૦ સુધીની સર્વત્રેષ્ટ સોનેરી ભરતકા-મવાળી ટોપીઓ પહેરાવવી પડતી તેના નમુના હજી ઘરમાં પડ્યા છે. આ બધું અભેરાઈએ ચડ્યું અને ખાદી ખાદી અધે થઈ પડી. પ્રતિજ્ઞાઓ લીધી લેવાવી અને સ્વદેશી શણગારને લીધે આજે બાર મહિને બસો રૂપિયાની ખાદીનાં ખરચ આવે છે. અને વિલાયતી કપડાંના વિકરાળ પંજમાંથી ઉગારી લીધા ન હોત તો અમારી લાખોની કહેવાતી લાજનાં લીલામ ક્યારનાંય થઈ ગયાં હોત. પણ આજે તો ખાદી પહેરવામાં લાજ નથી જતી પણ પ્રતિજ્ઞા લેખાય છે; તેમ કોઈ ગામડા સંબંધેનો ખોટો ભય ને અમારી આડે ઉભો છે એ ભય દૂર થાય એવું કોઈ કરી બતાવે એમ છે ? જેમ ખાદીને અપ-નાંવી લીધા તેમ ગામડાને અપનાવી લેવાય એવી યોજના ને કોઈ ઉપાડી લેવામાં આવે તો લાખોની સંખ્યામાં શ્રીમંત કુટુંબો ને આજે ન કહેવાય કે ન સહેવાય એવી ગુચવણમાં ગુચાઈ રહેલાં છે તેનો એક રીતે ઉદ્ધાર થઈ જાય.

ખેતીપ્રધાન દેશ આજે વેપારને વટોળાએ ચડીને વાખાવીખી થઈ રહ્યો છે તે ફરી વાર ખેતીકાર અને તો ટેનીસ અને બોલબેટની રમતમાં હજારો કલાક ને ફોકટ ફના થાય છે તે તો બધે અને એજ

કલાકો ગામડામાં ખેતી પાછળ શ્રમ લેવામાં વપરાય તો કસરત સાથે આરોગ્ય મળે અને પોતાને ખાધા જેટલું અનાજ એટલા કલાકના શ્રમ લેવાથી પકાવી શકાય. અળે રફૂલનો વિદ્યાર્થી જે રોટલી પણ ટેનીસ રમીને નથી પચાવી શકતો તે જે રોટલા પચાવવા જેટલી સહેજે શક્તિ મેળવે. અને આજના યુવકોનાં માયકાંગલાં હાડપિંજરો જેવાં શરીર તે હુષ્ટપુષ્ટ બળવાન અને કદાવર અને આર્યાવર્તનો યુવકવર્ગ પહેલવાન જેવા વિશાળ છાતીવાળા શરવીરો બને.

આજે દીકરી અને બહેનો અને માતાઓની શારીરિક સંપત્તિઓની સાથે રણુધેલી રમણીઓ, વીર વીરાંગનાઓ, રજપૂતાણીઓ જે યુદ્ધમેદાનમાં ઝડપથી હતી અને વીર પ્રતાપી યોદ્ધાઓના સામનાઓ કરતી હતી તેમનાં બળવાન શરીરો સાથે મુકાબલા તો કરી જુઓ. અરે માત્ર આજની રબારણો, ચારણિયાણીઓ કે ખેડુતણો સાથેજ સરખામણી કરી જોશો તોપણ ઘણું છે. ક્યાં બે બે મણના માથા ઉપર ખડના ભાર લઈને ખેતરમાંથી હાલી આવતી હાથણી જેવી ગામડાની ખેડુતણો અને ઇત્રીચેર ઉપરથી જેમતેમ કરીને ઉભી થતી બિચારી શેડાણીઓ! આટલો બધો તકાવત કેમ? એક હાથણી જેવું બળ ધરાવે છે સારે ખીજમાં ગાડર જેટલું પણ બળ નથી.

હા, સંદોદિત સૂર્યનાં કિરણોથી પોખાયેલું, સ્વચ્છ અને ખુલ્લી હવાથી રક્ષાયેલું, કુદરતનાં ઝરણાંઓથી ભરાયેલા કુવાનાં પાણીઓથી પોખાયેલું અને ઘરકામથી કસાયેલું શરીર તેજ ગૃહિણીની ઉપમાને લાયક છે. ખેડુતણ એજ અર્યાવર્તની આદર્શ ગૃહિણીની ઉપમાને યોગ્ય છે; નહિ કે માયકાંગલાં શરીરોવાળા અશક્ત બહેનો કે જે પચાસ કદમ જેટલો પંથ પણ ચાલી ન શકતી હોય.

આવી અશક્ત બહેનોને પેટે જન્મ લેનારી પ્રજા ડોક્ટરોની દવા ઉપર જીવે એમાં આશ્ચર્ય શું છે? જન્મથીજ દવા ઉપર ટકી રહેનારાં બાળકો દીર્ઘજીવી ન હોય કે વારે વારે અનેક બિમારીઓના હુમલાનું ઘર બને એમાં નવાઇ જેવું શું છે? આવાં બાળકો જે ઇશ્વરકૃપાથી મોટાં થાય તો પછી યુવાવસ્થામાંજ ક્ષય કે સંગ્રહણી જેવાં દરદોનાં ભોગ બને તેમાં અજ્ઞયબ્ધી જેવું શું છે? એવા યુવકો પ્રજા ઉત્પન્ન કરવામાં નિષ્ફળ નીવડે કે કદી પ્રજા થાય તો તે વધુ દિવસ ન જીવે અને બચપણમાં ગુજરી જાય તો તેમાં વિસ્મયતા જેવું શું છે? એવીજ કોઇ બહેનોને લગ્નસંબંધથી નોડાયા પછી ગર્ભાધાન રહે અને અધુરે માસે કસુવાવડ થાય કે ગર્ભસ્ત્રાવ થઈ જાય કે કદી પ્રસવ વખતે મુસ્કેલી ઉભી થાય તો તેમાં અજ્ઞયબ્ધી જેવું શું છે? ધારો કે કદી બાળકને જન્મ આપે અને ભયં-

કર બિમારીના ભોગ બની જાય કે જીવન પૂરું થઈ જાય તો તે બનવા ભોગ છે; કારણકે સશક્ત માતાનાં બાળકોજ લાંબુ જીવન જીવી શકે.

કહેવાની મતલબ કે બિમાર માતાપિતાનાં બાળકો નીરાગી રહી શકતાંજ નથી. અને માતાપિતાની બિમારી ભાવી પ્રગ્નને વારસમાં મળે છે, એ તરફ કોઈનું લક્ષ દોરાયું નથી. પરંતુ માતા કે પિતાને જે રોગ હોય તેજ રોગ તેનાં બાળકોને અવશ્ય લાગુ પડે છે, જેમકે ક્ષય-રોગ, સંત્રહણી, શ્વાસ, દમ, જીર્ણખાંસી, પ્રમેહ, વાયુનો ગોળો, થેલછા-દિવાનાપણું, મગજની નબળાઈ, યાદશક્તિનો અભાવ, સંધિવા, વાયુ-વિકાર, પિત્તવિકાર કે કફવિકાર, કંઠમાળ વગેરે દરદો બધાં મોટે ભાગે ઓછાવત્તા પ્રમાણમાં પણ વારસામાં ઉતરનારાં દરદો છે અને ભાવી પ્રગ્નના આરોગ્યને ખાસ કરીને હાનિ પહોંચાડનારાં છે, એ દરેક માતા-પિતાએ લક્ષમાં રાખવા જેવું છે. સંતાનોત્પત્તિની ધમ્મ ધરાવનારા કે વંશવૃદ્ધિની અભિલાષા રાખનારાં અથવા દીર્ઘજીવી નીરાગી પ્રગ્નની આકાંક્ષા ધરાવનારાં માતાપિતાઓની મુખ્ય ફરજ એ છે કે તેમણે પોતાના આરોગ્ય પ્રત્યે ખૂબ લક્ષ આપવું જોઈએ, પોતાનાં શરીર રોગ-રહિત બનાવીને પછીજ પ્રજેત્પત્તિની ભાવના અમલમાં મૂકવી જોઈએ કે જેથી ભાવી પ્રગ્ન નીરાગી બળવાન અને દીર્ઘજીવી બને. બળવાન પ્રગ્ન ઉત્પન્ન કરવી એ પણ એક દેશની દોલતમાં વધારો કર્યો લેખાય. કારણકે બળવાન પ્રગ્ન પાકશે તેજ રાષ્ટ્રભક્ત બની દેશની સેવા કરશે, આર્યાવર્તના ઉદ્ધારક બનશે. માટે આર્થિક સંપત્તિ કરતાં શારીરિક સંપત્તિની પહેલી જરૂરીઆત લેખાવી જોઈએ.

(“આયુર્વેદ રહસ્યાર્ક”ના એક અંકમાંથી)

૧૨૧-મીઠીઆવળ-સોનામુખી

આ વનસ્પતિ માટે યુનાની હકીમો થયું લખી ગયા છે. સુરતના એક હકીમના કોઈ હકીમી જૂના પુસ્તકમાં આના સંબંધમાં નીચે પ્રમાણે નોંધ છે:-

સોનામુખી તાજ નવી શેર એક લાવી વીણી સાફ કરી સારી સ્વચ્છ ખરલમાં ઘુંટવી. મેંદા જેવી કરી કપડાંજાન કરી ફરીવાર ખરલમાં નાખી ચાલીસ દિવસ ઘુંટયા કરવી. રજતજ ન પડે તેમ રાતે ઢાંકી રાખવી. દિવસે ઘુંટવી. પછી ફરી કપડે ચાળી સ્ટોપર્ડ ખુચની શીશીમાં ભરી રાખવી. આના પર કોઈ પણ સ્ત્રી કે પુરુષનો પડછાયો પડવા દેવો નહિ. દશ દિવસ એકાંત જગ્યામાં રાખ્યા પછી વાપરવી.

માત્રા:—૧ થી ૩ રતી અથવા દરદ, દરદીની ઉંમર વગેરે જોઈને યોગ્ય માત્રા આપવી.

અનુપાન

- ૧—શક્તિ લાવવા તથા હૃદયને બળવાન કરવા મધ સાથે.
 ૨—શરીરમાં લાલપ કાંતિ અને બંધેજ માટે ગાયના ઘી સાથે.
 ૩—ગગનપુષ્ટિ માટે, મોં સુગંધી કરવા અને સૂકી ખાંસી મટાડવા ગાયના માખણ સાથે.

૪—કાંતિ, તેજ, બુદ્ધિ વધારવા ગાયના દૂધ સાથે.

૫—મરદાનગી વધારવા, નામરદાઇ મટાડવા અને જીવાની ટકાવી રાખવા બકરીના દૂધ સાથે.

૬—પિત્ત ઓછું થવા, શ્વાસ મટાડવા હરણના દૂધ સાથે.

૭—હિંટના દૂધ સાથે આપવાથી મન ઘણું આનંદમાં રહે છે. સ્ત્રીઓએ ખાસ આ પ્રમાણે લેવું.

૮—ખારેક સાથે આપવાથી ખોરાક બહુ પચે છે, શરીરમાં આનંદ રહે છે.

૯—ખજૂર અને દૂધ સાથે મેળવી ખાવાથી પેશાબનો રોગ મટે છે, ભસ્મક રોગ મટે છે. અપવાસ કરવાની શક્તિ આવે છે. અર્થાત્ ૫-૭ અપવાસ કરવા છતાં નબળાઇ આવતી નથી.

૧૦—દાડમના સરખત સાથે આપવાથી ગમે તેવી ઉધરસ મટે છે, કફ નીકળે છે, ભૂખ વધે છે, ગમે તેવો ખોરાક જલદી હજમ થાય છે.

૧૧—હરડેના શરખત સાથે આપવાથી મોં ઉપરની કરચલી મટી બુદ્ધિપો જતો રહે છે. સફેદ વાળ આવતા અટકે છે. બળ આવે છે.

૧૨—બહેડાંના સરખત સાથે આપવાથી કફનો જમાવ છાતીમાં થતો નથી. છાતી હળવી પડે છે, કબજિયાત મટે છે.

૧૩—કાળીમુસળીના શરખત સાથે આપવાથી હમેશાં નીરાગી રહે છે. આંખનું તેજ કમી થતું નથી.

૧૪—ગજોના શરખત સાથે ખાવાથી જૂના તાવ જાય છે.

૧૫—લિંબુના શરખત સાથે આપવાથી પેટના જીવડા મરે છે.

૧૬—સુંદ તથા ગરમ પાણી સાથે આપવાથી પેટની આકરી આંકડીવાળાં-દરદ મટે છે.

૧૭—તળિયાના રસ સાથે આપવાથી પથરીનું દરદ મટે છે.

૧૮—મલાઇ સાથે આપવાથી ઝાડા કે ઉલટી વાટે પડતું લોહી બંધ થાય છે.

(“આયુર્વેદ રહસ્યાર્ક” ના એક અંકમાંથી)

૧૨૨-સ્વાજા હસન નિઝામી સાહેબનો અનુભવ

(પોતાની રોજનીશીમાં લેખક:-હ. ખ્યાળ હસન નિઝામી)

તા. ૧ લી જુલાઈ:-રાખેતા પ્રમાણે આજે પગાર વહેંચી આપ્યો. ઑફિસો અને રફૂલો વગેરેનો બધો મળાને માસિક રૂ. ૧૦૦૦ હિસાબ થાય છે, તેમાં છાપખાના અને કીતાબોનો પણ સમાવેશ થાય છે. મારી કોશીશ એવી રહે છે કે, પહેલી અથવા વધારેમાં વધારે ખીજ કે ત્રીજ તારીખ સુધીમાં બધાનો હિસાબ ચૂકવી દેવો. કેટલીક ઑફિસો અને દેશી રાબ્બોમાં જોવામાં આવે છે કે, કેટલાય મહિના સુધી પગાર મળતો નથી અને માણસો પરેશાન રહે છે. અને હું આટલો બધો નિયમ પાળું છું છતાં કેટલાક માણસો નિયમિત કામ કરતા નથી. હરવખતે ઘડિયાળ જોતા રહે છે કે, ક્યારે પ્રસંગ આવે અને અમે આ કેદખાનામાંથી છૂટા થઈને નાસી જઈએ. એ ઉપરાંત મારી સમજ અને સૂચના વગર પોતાની જોખમદારીથી કોઈ કામ કરતા નથી. બધી ઝીણી વાતોને હું પણ કેવી રીતે જોઈ શકું? તેથી દરરોજ ભૂલો થાય છે; અને એ મારે માટે એક જાતનો તાવજ છે. તેમાંના કેટલાકને કેટલીક વાર ખાન-દાની અને જરૂરતમંદ સમજીને વગરજરૂરે પણ નોકરીમાં રાખું છું; પણ તેમને ખ્યાલ નથી થતો કે વગર જરૂરે અમને નોકર રાખવામાં આવ્યા છે એટલે ઉમંગ સાથે કામ કરીએ. આજકાલ ધંદેમીલાદનું કામ ઘણું વધારે છે, એટલે રવિવારે અને કુરસદના વખતે પણ હું કામ કરું છું અને આ વાત નોકરોને આકરી લાગે છે. તેઓ મનમાં મને શાપ પણ આપતા હશે. હું દિલ્હી જઈ છું ત્યારે તો બસ તેમને ત્યાં ઈદ આવે છે, ફરી કોઈ કામ કરવું નથી. ઈદે મીલાદનું સાહિત્ય મોકલવામાં તો એટલી બધી ભૂલો કરે છે કે, કેટલીક વાર ગુરુસામાં હું ગાંડો થઈ જઈ છું. પાછલી કોઈ રોજનીશીમાં મેં જો કે લખ્યું હતું કે, કસુર મારી છે; કેમકે મને કામ લેતાં આવડતું નથી. પણ ખરી રીતે વધારે કસુર કારકુનોની અજાનતા, અણસમજ, એદરકારી અને મક્કતનું ખાવાની ટેવની છે. એ લોકો પગારને હલાલ કરી ખાવા માગતા નથી. તેથી મેં નિર્ણય કર્યો છે કે, નરમાશ અને રહેમિયતની પણ હદ હોવી જોઈએ. ખીન-જોખમદાર, નાસમજ અને ભૂલો કરનારાઓને રજા આપી દઈશ. ધંધાની તપાસમાં મારે ત્યાં દરરોજ બેચાર માણસો આવે છે. અને મારો અનુભવ બતાવે છે કે, ધંધો તેજ લોકો શોધે છે, કે જેમને કામ કરતાં આવડતું નથી, અથવા જેઓ કામ કરવા માગતા નથી. નહિ તો કામ કરનાર અને સમજદાર માણસને તો ખુદ ધંધો શોધતો ફરે છે. (તા. ૨૫, જુલાઈ, સને ૧૯૩૨ ના 'દીન' માંથી.)

१२३-मेरा रोना

(लेखक-श्री. रामेश्वर दयाल श्रुमे जी० अ०, विशारद)
 रोना मेरे जवन का मुख्य अंग है। क्यों न हो ? जन्म में अपनेको, इस नारकीय दुःख संसार में, जहाँ धर्म, द्वेष, स्वार्थ तथा धृष्टि की ज्वाला धधक रही है, विलीन होते पाता हूँ। इस कृत्रिम जगत में जहाँ बोलुपता और अलिप्तता की लयावनी कलिभायों और छाती है, अपना अस्तित्व ही भिटते पाता हूँ, मैं राने लगता हूँ, मेरा हृदय रोता है, मेरा आत्मा रोता है और रोता है मेरा राम-राम।

अहा, मुझे इस कृभागत राने में कितना अपार आनंद, कितना आकाङ्क्षित सुख तथा कितनी अत्यल शक्ति प्राप्त होती है और फिर मैं स्वयं यह अनुभव करने लगता हूँ कि समयमय मनुष्य के हृदय का दुःख अकान्त-राने से ढलका हो जाता है।

रोना मेरा जना है। जन्म-तक रोता हूँ, तभी तक ज्वित हूँ, जन्म-तक मेरे धन नेत्रों में मेरी जवन-लतिका के सिंघने के लिये जल संयित है, तभी तक यह जवनलतिका ज्वित दिभायी देती है। मेरे राने का अन्त ही जवनका अन्त है।

मैं रोता हूँ; क्यों कि मेरे 'अपने' ने मुझे राना ही सिभाया है। अहा ! जिसके पादपद्मों पर मैं अपना तन, मन, धन वार युका, जिसके लिये ही अपने सारे सुखों का, हृदय के सारे मंगुल भावों का और अपने जवन की मृदुल कल्पनाओं का पलिदान कर दिया। क्या मैं इस 'अपने' प्यारे की ओर ही आरा का पालन न करूँ ? अवश्य करूँगा।

इसकी आरा शिरोधार्य है, मैं रोज़गा। मेरा राना अनन्य होगा किन्तु वह राना किसी जन-समुदाय के सामने न होगा। मेरा राना होगा किसी अकान्त शान्त प्रदेश में, मेरा राना होगा रजनी-की नीरवता में, मेरा राना होगा अकान्त विश्राम-स्थल पर।

जन्म में अपनी मानसिक मौन-वेदना से क्लान्त हो जाता हूँ, जन्म मेरी आशा का सरस अर्ध सुरलित निकुंज नराशा के निष्ठुर आवरणसे आवृत हो जाता है, जन्म दुःखों के कृभागत आघात से मेरा हृदय जर्जुर-शीर्ष हो जाता है, अहा ! ऐसी अवस्था में मेरे लिये राने के अतिरिक्त और कोछ उपाय नहीं रह जाता। तब राना ही मेरा केवल आधार होता है।

इस पंचभूतनिर्मित क्लेवर में आते समय रोता हूँ, संसार हँसता है, पिता हँसता है, माता हँसती है, सय सम्बन्धी हँसते हैं; फिर भी मैं रोता हूँ क्योंकि राना ही मेरा जना है।

श्रवण का वह सुषुप्त अन्धकार-प्रलाप लागने लगता है, उष्णता आने लगती है, मनुष्य प्रायः किसी शान्त (नारी) लतिका के नीचे बैठ कर बैठता है, मैं भी उन्हींकी भाँति अपने कृत्रिम विश्राम के लिये एक लतिका की छाया चुनता हूँ। किन्तु मैं इस कल्पित सुषुप्त के अदले पाता हूँ केवल वेदना-पूरुष दारुण विषाद।

मैं लतिका की छाया में भी बैठता हुआ रोता हूँ, लोग मुझे देख कर हँसते हैं। मैं और भी रोता हूँ, कभी अपने लिये और कभी उनके लिये।

श्रवण-सन्ध्या आते देख मुझे रोना सूझता है। इस समय केवल मैं ही नहीं रोता, सारा संसार रोता है, यों-यों विद्वान् रोते हैं, यों-यों धीर-वीर रोते हैं और उन्हींके स्वर में स्वर मिला कर रोता हूँ मैं। किन्तु मेरा रोना उनके रोने से पूर्णतया भिन्न होता है।

उनका रोना इस दुःख संसार के अन्तर्गत ही रह जाता है किन्तु मेरा रोना इससे कहीं परे पहुँचता है। उनके रोने में उनकी आशाओं का, उनकी धृष्टियों का, उनकी अलिखित आशाओं का रोना निनादित होता है; किन्तु मेरे रोने में उनके स्थानपर मानव-श्रवण का नीरव रोदन प्रतिध्वनित होता है। उनके रोने में उनकी आत्मा व्याकुल होती है, किन्तु मेरी आत्मा को मिलती है दिव्य शान्ति और अलौकिक तृप्ति।

मुझको रोना सिखानेवाले हे मेरे गुरुदेव! तुम्हीं यताओं में क्यों न रोओ, जय तुम्हीं मुझे रोने का आदेश कर रहे हो? दूसरे, तुम्हारा ही यह वीरामय संसार मुझे रुलाने का साधन प्रस्तुत कर देता है, क्या नाथ! मुझे रुलाने में तुम्हें आनन्द मिलता है?

जग-नाटक के धारे सूत्रधार! तुम्हारे इस जगनाटक के रंग-भंग पर, तुम्हींको 'राम' 'रहीम' कहनेवाले तुम्हारे ही दो पुत्र तुम्हारे ही लिये एकदूसरे के रक्त से भेदनी बिगोते हैं। तुम्हारे नाम पर यह अत्याचार होते देख मैं रोता हूँ।

केवल यही नहीं, जय निरपराध गरीबों को हृदयहीन अलि-मानियों के अत्याचार की इस लयावली उग्र सरिता में विलीन होते पाता हूँ, मैं रोता हूँ। और जय देखता हूँ कि उनका करुण कन्दन, उनकी आहों द्वारा भेग हुआ मौन निमंत्रण तुम्हारे उरप्रदेश में हलचल उत्पन्न करने से पछिले ही विलीन हो जाता है, मैं और अधिक रोता हूँ।

नाथ! जय देखता हूँ। कि प्रेम के पुनित प्रदेश में काम और वासना को स्थान दिया जाता है, प्रेम का नाम ले कर मोह भेया जाता है, जहाँ सांसारिक स्वार्थभय कृत्रिम क्षणभंगुर धार को प्रेम अत-द्राया जाता है, मेरा हृदय उमड़ता है। इसके प्रवाह में वाष्पी भूक

हो कर यह जाती है किन्तु नेत्र अपने काम में तत्पर रहते हैं और मैं रोता हूँ.

नाथ ! मैंने अपने राने के कर्ष करणु अतला दिये, पर वास्तव में यात यह है कि मैं रोता इस लिये हूँ, क्योंकि राना मुझे अच्छा लगता है. अहा ! इस अनंत राने में, इस अकान्त के राने में मुझे कितनी अच्छल शान्ति मिलती है ! तभी तो मुझे अपने राने में विशेष श्रद्धा और अटल विश्वास है. मुझे अपने राने में अपनी उन्नति, अपना अभ्युदय प्रतीत होता है, फिर जाताओ मैं क्यों न रोज़, मेरे स्वामी !

जब मैं रोता हूँ, जब मेरे प्रेमाश्रु नेत्रों से निकल कर मेरे साथ क्रीड़ा करते हैं, जब मैं अपने राने में तन्मय हो जाता हूँ, संशोधीन हो जाता हूँ. अहा ! कौन मुझसे कह जाता है और कह जाता है उसे धीरे स्वर में—

भीन राने क्यों पाछये प्रेम पियारा भिता!

अहा ! यह कितना अच्छा आदेश और उपदेश है ! इस आदेशानुसार ही तो मैं रोता हूँ, अपने प्रेमाश्रुप्रवाह में अहता हूँ. मुझे पूर्ण विश्वास है कि यह पवित्र प्रवाह मुझे तुम्हारे समीप अवश्य पहुँचा देगा. नाथ ! क्या मैं यह सत्य सोचता हूँ ?

प्यारे ! सुना है रानेवाले ही तो तुम्हें लाते हैं, हसनेवालों के तो आप पास भी नहीं झटकते. द्रौपदी के राने पर ही तो आप लागे थे दारिद्र्य से, गज के रुदन पर ही तो आपने व्याकुल हो कर शीघ्रता से निज आहन भी छोड़ दिया था. प्यारे ! तुम्हें पाने के लिये मनुष्य केशों जल-तप आदि करते हैं, यज्ञ-हवन करते हैं, फिर भी तुम्हारे दर्शन नहीं पाते. किन्तु रानेवालों के पास तो तुम स्वयं दौड़े आते हो. तुम्हें पाने का, तुम्हीं जाताओ क्या राना एक सरल उपाय नहीं है ?

प्यारे ! क्षमा करना, धर्तना समय नष्ट किया, जिस समय 'राना' आछिये था 'राना' लिखने बैठ गया. अस, अथ न लिखूंगा और न कर अकान्त में बैठ कर रोज़गा ! ७ बर कर रोज़गा और जलतक तुम स्वयं न आओगे.

किन्तु, क्या तुम्हारे आने पर मैं राना बन्द कर दूँगा ? कदापि नहीं. अहा ! अपने आसुओं से तुम्हारे कामल पद-कमल घाने में कितना अनिर्वचनीय आनन्द मिलेगा. अहा ! इस आनन्द के उपर तो मैं मोक्ष का भी सुख निछावर कर दूँगा. क्या कभी होगी ऐसी स्वर्णविला मेरे नाथ ?

(“कल्याण” ना एक अंकभांयी)

૧૨૪-અતિથિ-સત્કાર

(લેખિકા:-શ્રી. રાધેદેવી ખરે)

કિંસી મનુષ્ય કે ઘર મેં અલ્પ સમય કે લિયે જો મનુષ્ય આ કરે દહરતા હૈ, વહી અતિથિ (પાહુના) હૈ; ઓર અતિથિ કે આને કા કારણ ઉસકે શારીરિક સુખ કા મિલના નહીં, વહ તો કેવલ પ્રેમવશ હી આતા હૈ ઓર મનુષ્ય કો સુઅવસર દે ઉસકા આતિથ્ય સ્વીકાર કરતા હૈ. સર્વનિકટ અપને શરીર કે અભ્યંતર જગ મેં ધ્યાન દેતી હૈ, તો એક બડી અદ્ભુત લીલા દષ્ટિગોચર હોતી હૈ. યહ લીલા ક્યા હૈ? જગ કિંસી કાર્ય કે કરને કી ઇચ્છા હુઈ, તો કર્મ પશ્ચાત્ હોતા હૈ; સર્વપ્રથમ ઉસકી કલ્પના મન મેં હોતી હૈ, ફિર શરીર મન કી આરા પાલન કરતા હૈ. કહીં જાને કો છ ચાહા, તો શરીર કા અંગ પૈર ચલને લગતા હૈ; ઇસસે સિદ્ધ યહ હોતા હૈ કિ પ્રેમ કા પાત્ર મન હી હૈ. અળ પ્રેમ વહ અવ્યક્ત શક્તિ હૈ, જિસે વ્યક્ત કરના દુસ્તર હી નહીં વરન અસંભવ બી હૈ. ઇસી પ્રેમ કા અભિલાષી મન શરીર દ્વારા કિંસીકે ગૃહ પર જા કર સ્થિર હોને કા પ્રયાસ કરતા હૈ. ઐસી પવિત્ર વસ્તુ કા સ્વાગત જગ તક મન દ્વારા હી ન કિયા જાય, અતિથિ કો શાંતિ તથા આહ્વાદ પ્રાપ્ત હોના અસંભવ હૈ. ક્યા યહ કહના આવશ્યક હોગા કિ એક અતિથિ ક્ષણિક અથવા ચિરકાલ કે સુખ કે લિયે કિંસીકે ગૃહ જા કર દહરા હૈ? કદાપિ નહીં, કિંતુ અતિથિ કો સુખ સે રખને કે લિયે જિસ મનોરમ વસ્તુ કી આવશ્યકતા હૈ, વહ પવિત્ર એવં અનુરાગપૂર્ણ હૈદય હૈ. આધિકાંશ સંજન દેખને મેં તો અતિથિ કા અત્યધિક સ્વાગત (આવલગત) કરતે હૈ ઓર ઉસકે ભોજન તથા શયનાદિ કે વિષય મેં સુખ પહુંચાને મેં કિંસી પ્રકાર કી ત્રુટિ નહીં કરતે; કિંતુ ફિર બી સંભવ હૈ કિ અતિથિ કા ઉસ ગૃહ મેં એક દિન સે અધિક દહરને કા છ ન ચાહે. ઇસકા કારણ ક્યા હૈ?—કેવલ સ્વાગત કા ભાવ હાર્દિક નહીં હૈ. ઇસકે વિપરીત એક ઓર મનુષ્ય મેં લોકાચારી અત્યલ્પ હૈ વહ આવલગત કરને મેં બી ઇતના આકુલ નહીં દેખા જાતા, ફિર બી ઉસકે હૈદય મેં એક ઐસા પવિત્ર રનેહ ઓર આત્મીય ભાવ હૈ કિ જિસે દેખ કર અતિથિ કા મન મુગ્ધ હો જાતા હૈ.

અતિથિ કો કિંસી પ્રકાર કા કલેશ યા અસુવિધા ન હો ઓર ઉસકે મન મેં કુછ ઝિઝક ન હો—ઇસે જાત કા ધ્યાન મન મેં રખ કર જો પુરુષ ઉસ ઝિઝક કો દૂર કરને કા પ્રયત્ન કરતા હૈ, વહી પુરુષ વાસ્તવિક ઉચ્ચ હૈદયવાલા સ્વામી ઓર સચ્ચા અનુચર હૈ. યહો દિખાવે કે હેતુ કુછ નહીં કિયા જાતા ઓર જો કુછ બી

आवलगत देणी भी जाती है, वह केवल आंतरिक सहभाव का प्रकाश है। नवीन अभ्यागत का प्राचीन मित्र की भाँति स्वागत करना साधारण काम नहीं, किंतु जिसको घर में आश्रय दिया जाता है, उसे पराया समझ कर रहना भी उचित नहीं; अतएव अपने छोटे-छोटे बालकों को समयानुकूल उसकी गोद में दे कर अतिथि को उन-हों प्यार करने का अवसर दो, गृहसंजघी सुખद वस्तुओं से उसे सुખी करो और यथासंभव उसे प्रसन्न रहने की चेष्टा करो।

श्री भनुज महाराज ने यह उपदेश दिया है कि गृहस्थी का समस्त परिवार अतिथि की सेवा करे; क्योंकि जो अतिथि है, उसके भी तो माता, लजिनी आदि संजघी हैं; अतएव जब गृहस्थ की पत्नी एवं बालक आदि उसकी सेवा शुश्रूषा करते हैं, तो अतिथि ऐसा अनुभव करता है कि वह भानों अपने ही गृह में है, उसके अंतःकरण में एक प्रकार का पवित्र अनुराग-भाव उत्पन्न होता है।

आपको भी अतिथि की सेवा कर के, अपनी संतान को भी उसकी सेवा करने की शिक्षा प्रदान करनी चाहिये। जैसे अतिथि का यह कर्तव्य है कि गृहस्थी के सुभीते और असुभीते का ध्यान रखे, वैसे ही गृहस्थी को भी उचित है कि वह अतिथि के सुख और क्लेश की ओर विशेष दृष्टि रखे। हमारे देश में यह प्रथा नहीं कि अतिथि को भोजन कराओ बिना स्वयम् भोजन कर लें। ('गृहस्थी' का आशय गृहस्वामी से है, जिसे वर्तमान समय की प्रचलित पाश्चात्य भाषा में होस्ट कहते हैं।) प्रायः सभी की रुचि समान भाव की नहीं होती, अतः गृहस्थी को उचित है कि अतिथि को उसीकी धृष्ट अथवा रुचि के अनुसार रहने दे और उसको यह भी उचित है कि यदि अपने प्रतिदिन के नियम में कुछ भंग देणे, तो उसको भी सानंद सहन करे। अतिथि के आनंद में ही अपनेको व्यस्त रहने का प्रयत्न करे। यदि अपने गृह में रहते समय अतिथि का कोई आग्रह निन्दनीय दृष्टिगत हो, तो उस समय निस्तब्ध रहना उचित है; किंतु इस कारण से उसकी शुश्रूषा एवं सत्कार में कुछ त्रुटि होना अत्यनुचित होगा। हाँ, यदि उस पुरुष के साथ कभी मित्रता का संपर्क हो जाय, तो उस समय उस दोष का संशोधन करने के हेतु यथाशक्ति प्रयत्न करना चाहिये।

गृहस्थी के गृह की स्त्रियों को अतिथि की सेवा करना, बिना किसी रोक-टोक और झिझक के जाने-पीने की वस्तुओं से शुश्रूषा करना, सरल भाव से मिलना जुलना और आदर-सत्कार करना परम उचित है; इतना इस कारण अतिथि को अधिक सुख और आराम मिलता है। स्त्रियों के पवित्र एवं सरल व्यवहारों में एक नवीन प्रकार की शक्ति है, जिसके द्वारा हृदय और मन, दोनों उन्नत होते हैं। परंतु

ધ્યાન રહે, અતિથિ કી શુશ્રૂષા કરતે સમય પવિત્ર ભાવ તથા હાર્દિક અનુરાગ કા હોના પરમાવશ્ય છે. વસ્તુતઃ જહાં પવિત્ર પ્રેમ નહીં હૈ, ઉસ સ્થાન મેં અતિથિ કા એક નિમેષ ભી રુકના દુસ્તર હો જતા હૈ.

દેખિયે, એક સમય કમચીંગી શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર ને મહારાજ દુર્યોધન કા આતિથ્ય સ્વીકાર ક્રિયા, વહાં પર સચ્ચે અનુરાગ કે સ્થાન પર અભિમાન પાયા, તતકાલ વહાં કે પટ્ટસ ભોજન કા પરિત્યાગ કર મહાત્મા બિદુર કા ગૃહ પવિત્ર ક્રિયા ઔર ભુધા-નિવૃત્તિ કે અર્થ-ભોજન-યાચના કી. મહાત્માજી કે ઉપસ્થિત ન હોને કે કારણુ ઉનકી ધર્મપત્નીજી પ્રેમવિર્ફલ હો કદલીફલ ખિલાને બેઠી. હૃદય કે પવિત્ર અનુરાગ કી સરલ સરિતા મેં પ્રવાહિત હો ઉનહોને ગૂદે કો ન દે છિલકા હી ખિલાયા ઔર અંતર્યામી ભગવાન પ્રેમવશ ઉસકી ભૂરિ-ભૂરિ પ્રશંસા કર ઉસે ખાને લગે.

હીક, યહી અવસ્થા મનુષ્ય-સમાજ કી ભી હૈ. અતઃ સચ્ચા, પવિત્ર એવં હાર્દિક અનુરાગ હી અવ્યાગત કા મુખ્ય આતિથ્ય હૈ. જૈસી અપની અવસ્થા હો, અતિથિ કો ઉસસે બઢ કર દિખલાને કા પ્રયાસ કરના અનુપયુક્ત હૈ. ઇસસે મન મેં એક પ્રકાર કા સંકોચ રહતા હૈ ઔર બ્યય ભી અધિક હોતા હૈ, જિસકે કારણુ શીઘ્ર હી અતિથિ કી ઔર સે ભલા ભાવ રહને કી અસંભાવના હૈ. પ્રાયઃ એસા ભી હોતા હૈ કિ અતિથિ કો, ગૃહ મેં વાસ દેને સે ગૃહસ્થી કી આત્મા કે ઉચ્ચ ભાવ કી હાનિ હોતી હૈ. વિશેષતઃ જ્ય મન તો યહ કહતા હૈ કિ યદિ યહ પુરુષ ઘર સે જિતના શીઘ્ર ચલા જય ઉત્તમ હૈ, કિંતુ મુખ સે ઉસકો હઠરને કે લિયે જોર દિયા જતા હૈ. ઔર, ફિર સ્ત્રી કે સમીપ બેઠ કર ઉસકે હઠરને મેં અપ્રસન્નતા ઔર અતિથિ કી વિડંબના કી જાતી હૈ. યહ નિતાંત મૂલતા હૈ, એસા કુવિચાર સ્વપ્ન મેં ભી અનુચિત હોગા. એસા ન હોના ચાહિયે કિ કભી તો અતિથિ કી બડી-બડી સામગ્રી આદિ સે શુશ્રૂષા હો ઔર કભી ઉસે સાધારણુ વસ્તુ ભી ન દી જ સકે. ઇસ પ્રકાર બર્તાવ મેં પરિવર્તન હોતે દેખ ઉસકા મન દુખતા હૈ. અપની દશા ઔર સામર્થ્ય કો ન સમજ કર કાર્ય કરને સે યહી પરિણામ હોતા હૈ. ગૃહસ્થી કી અવસ્થા કો સમજ કર આતિથ્ય સ્વીકાર કરના જૈસે અતિથિ કા કર્તવ્ય હૈ, વૈસે હી અપની અવસ્થા સે બઢ કર સેવા કરના ગૃહસ્થી કો અનુચિત હૈ. આર્થ-ગૃહસ્થી અતિથિ-સત્કાર કે લિયે સદા સે પ્રસિદ્ધ હૈ. વસ્તુતઃ યહ સદ્ગુણુ ન રહને સે જન-સમાજ મેં આકર્ષણુ-શક્તિ અત્યદ્ય હો જાતી હૈ.

યદિ એક મનુષ્ય મૈદાન કી અત્યંત તીવ્ર ધૂપ સે સંતપ્ત હો રહા હો ઔર એસે સમય મેં ઉસે વૃક્ષોં કી ઝાયા મિલે, તો જૈસા મુખ વહ અનુભવ કરતા હૈ, વૈસે હી યદિ પરદેશ અથવા અપરિચિત

मनुष्यों में जल कर किसी व्यक्ति को एक ऐसा परिवार प्राप्त हो, जहाँ कुशा-निवृत्ति के लिये कुछ अन्न और श्रम-निवारण के हेतु एक शय्या मिले, तो वह कैसा आनंद प्राप्त करता है ! साथ ही यदि गृहस्थी का सरल सद्भाव, स्त्रियों की प्रेमपूर्ण सेवा और आलक-आलिकाओं की सरल अथवा प्रसन्नतापूर्ण क्रीडा भी भोगने को प्राप्त हो, तो उसका हृदय आह्लाद से परिपूर्ण हो जाता है।

अतएव प्रत्येक लक्ष्य पुरुष—स्त्री अथवा यों कहिये आलक, वृद्ध, वनिता का यह अनिवार्य कर्तव्य है कि जे अपने गृह को अरुण्य से पवित्र करे, उसे देवतुल्य समझ कर उसकी तन-मन से शुश्रूषा करे और उसे प्रतिक्षण प्रसन्न रखने की चेष्टा करे। इस व्यवहार द्वारा एकदूसरे के प्रति पवित्र अनुराग उत्पन्न होता है, प्रेम का प्रसार होता है, और इस भाँति के स्वागत का परिणाम यह होता है कि ऐसे सद्भावधारों द्वारा वही अतिथि पवित्र प्रेमवश उस गृहस्थी का एक अंग हो जाता है। ऐसा हो कि धार्मिक गृहस्थी का द्वार अतिथि के स्वागत के लिये सदैव प्रतिक्षण खुला रहे और छार्दिक अनुराग निशदिन अतिथि के सत्कार करने की प्रतीक्षा करता रहे।

(“माधुरी”ना एक अंकमांथी)

१२५-अश्लील मूर्तियों को हटाओ !

धर्म के राम उलटी-सीधी सभी आतों को आंखे मूँद कर मान लेना युद्धिभत्ता नहीं है। हम देखते हैं कि इस तर्कवाद के युग में भी कहीं तो गूढ़न जाने से मुक्ति मिलती है और कहीं निरपराधी पशुओं का भून पहाने से स्वर्ग के दरवाजे खुलते हैं, कहीं नंग-धडंग हो कर विचरना धर्म का तत्त्व समझा जाता है तो कहीं अश्लील मूर्तियों के दर्शन (!) करने से मोक्ष प्राप्त होने की आशा की जाती है। होता यह सब कुछ धर्म के नाम पर है; उस धर्म के नाम पर जिससे अब्युद्ध और निःश्रेयस की सिद्धि होती है, आत्मा उच्च और उदारभाव धरण करता तथा जिससे मनुष्य का ज्वन सुधर जाता है। जे लोग जगन्नाथपुरी गये हैं, या जिन्होंने वहाँ का हाल सुना अथवा पढ़ा है, वे लली भाँति मनते हैं कि जगन्नाथ के मंदिर पर जे मूर्तियाँ अंकित हैं, वह धतनी गंदी अश्लील और पीलत्स हैं कि उन्हें देख कर लज्ज भी सलज्ज हो कर एक झौने में जल छिपती है। कट्टर से कट्टर निर्लज्ज भी, एक बार धन मूर्तियों को देख कर भारे शर्म के अपनी गर्दन नीचे कर लेता है। आगाभी राष्ट्र महासभा (काँग्रेस) इस जगन्नाथ-

पुरी में ही होनेवाली है। हाल ही में प्रसिद्ध देशभक्त श्री शेठ जमनालालजी जगज पुरी गये थे। आपने वहां की भूतियों की अश्लीलता देखा कर घोर दुःख और असंतोष प्रकट किया है। आपने पुरी में एक सार्वजनिक व्याख्यान दे कर वहां के पूजारी पंडों और सन्त-महन्तों को समेत करते हुअे कहा कि—“आप लोग जगन्नाथजी के मंदिर पर जने अश्लील चित्रों को नष्ट कर दें, नहीं तो सत्याग्रह किया जायगा। ये चित्र हिंदू धर्म और संस्कृति को कलंकित करनेवाले हैं। दिसम्बर तक ये चित्र नष्ट कर दिये जायें, अन्यथा मैं लोगों से भस्त्रे लिये सत्याग्रह करने को कहूंगा।” ऐसा शायद ही कौछ हो जिसका अपनी भा-ज्जिनों और बहु-भेटियों के साथ, जगन्नाथजी के मंदिर में पहुँच कर धन चित्रों के देजने के बाद लज्ज से शिर नीचा न हो जाता हो और जिसको वहां जाने का पछतावा न होता हो। मैं नहीं यादता कि कौत्रेस के अवसर पर जे हजूरों आदमी पुरी आयेगे उनके सामने धन अश्लील चित्रों का प्रदर्शन होता रहे। शेठ जमनालाल जगज की उपयुक्त स्पष्ट और निर्णय सम्भति पढ़ कर जगन्नाथ पुरी के सन्त-महन्तों और पंडे पूजारियों की आंभे भुल जाती आहिये। वहां की भूतियों की अश्लीलता पर दुःखी हो कर सत्याग्रह की सूचना देनेवाला कौछ आर्यसभाजी महोपदेशक नहीं अलिक तीर्थों के नाम पर लाभों-करोड़ों रुपये अर्पण करनेवाली भारवाड जति का एक धर्मप्राण देशभक्त शेठ हैं।

हमें आशा है, जगन्नाथजी के पंडे पूजारी, शेठजी की बात मान कर दिसम्बर तक अवश्य अश्लील भूतियों का भोज मिटा देंगे और स्वयं सेवकों को सत्याग्रह का अवसर दे कर धिस जीभत्स व्यापार को ‘तस्त अज आम’ न होने देंगे। अश्लीलता या गंदगी का नाम धर्म नहीं है। हम पंडे पूजारियों को विश्वास दिलाते हैं कि अगर वह “हिन्दू धर्म और हिन्दू संस्कृति को कलंकित करने वाली” धन भूतियों को मिटा देंगे तो उससे जगन्नाथजी के ‘महत्त्व’ में कुछ भी अंतर न आवेगा अलिक वह लकतों की दृष्टि में और जड़ जायगा। अर्थात् जे लोग धिस अश्लीलता के कारण जगन्नाथजी के दर्शनार्थ नहीं पधारते वह भी सोत्साह वहां आने लगेगे। आशा है धिस अवसर पर जज कि राष्ट्र महासभा का महाधिवेशन पुरी में होगा, और सार संसार की आंभे उस पर होगी तथा अनेक विदेशी संवाददाता भी उसमें सम्मिलित होने के लिये आवेंगे यह गन्दगी अवश्य दूर कर दी जायगी।

(ऑक्टोबर-१९३१ ना “सार्व देशिक” मांथी”

१२६-हमारा कर्तव्य

(लेखक: श्री. वसिष्ठ, जे. ए. 'हिन्दी प्रकाशक')

धस क्रान्तिकारी युग में सपष्ट भने में उन्नति करने की धुन लगी हुई है. कोछ तो त्रेष्ठि सरल्लि का अनुसरल्लु करते हुअे अपने लक्ष्य को पाने का लरसक प्रयत्न कर रहे हैं, जल्कि दूसरे "येन केन विपायेन" कुत्सित रीतियों को अपनाने हुअे सांसारिक संश्राम में क्षल्लिक विज्य प्राप्त करने में कटिपद्ध हुअे हैं. धनको लले-पुरे की पछियान नहीं, सत् असत् का विवेक नहीं. ये तो स्वार्थपरता के कारण, विषयों में आसक्त होने से ज्ञान-यक्षुओं से हाथ धो बैठे हैं. किसी कवि ने धनके श्लोक में वास्तविक अरित्र को चित्रित किया है—

विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेशां परिपीडनाय ।

खलस्य साधो विपरीतमेतत् ज्ञानाय दानाय च रक्षाणाय ॥

भावाथ—जहां सनजनों की संचित की हुई विद्या, संपत्ति और शारीरिक शक्ति, कभशः दूसरों के लिये ज्ञान, दान और रक्षा का हेतु होती है, वहां दुर्जनों के हस्तगत हुई विद्या सम्पत्ति और शक्ति, उनके प्रतिकूल, कभशः दूसरों से जगडे स्वयं भदभरत होने और निर्धनों को दुःख देने का कारण बन जाती है.

प्राकृतिक नियम भी धसी प्यात का समर्थन करते हैं कि जेक ही वस्तु लिन्न लिन्न आधारों के कारण पृथक्-पृथक् गुणों या अवगुणों को धारल्लु करनेवाली होती है.

धनको अपनी कुयालों के लावी दारल्लु परिणामों का कभी स्वयं में भी ध्यान नहीं आया होगा! लला, धनको शुभ विचार स्रुओं भी तो कैसे स्रुं, क्योंकि धनकी वागडार भी धनान्ध, भदभरत, विवेकशून्य, गांठ के पूरे कुछ गिने-युने ईशन के दरवानों के हाथ में है, जे संयम और विवेक की नदी के जल से "न्यूमोनिया" शीतल्वर हो जाने के लय से उसके सुरभ्य किनारों से भी कहीं कोसों दूर निवास करते हैं.

जैसी विषभावस्था में सत्पथानुगामियों का क्या कर्तव्य है ? धस पर लली लांति विचार करना आछिये. यदि किसी लूल से, धरेल्लु जगडों के कारण, या धौर निद्रा की भरती से धस डिलत्री हुई विकट समस्या को न सुलजाया, तो हमारे विषय में 'धोणी का कुत्ता न धर का न धाट का' की कछावत पूल्लरूप से अरितार्थ होगी. धस लिये आओ, परस्पर मिल कर बैठें, आर धस नितान्त आवश्यक प्रश्न पर विचार करें. मानस-मन्दिर को सत्धरनेह के आश्रित

प्रेम की जगमगाती हुई मनोहारिणी, दिव्य-न्योति से उज्ज्वल करें. कूट के भीज का विध्वंस करें. इसका समूहोन्मूलन कर विभीषण और जयचन्द्र से जनित कलकों से क्लृप्त अपने भस्तकों को सदा के लिये प्रेम के पावन जल से पवित्र करें. शान्तिरूपी सन्धन को प्रेमरूपी जल में घिस कर अपने लावों को सुवासित और शीतल बनाओ. फिर आंखें उधाड़ कर, पोल कर, देखें कि हमारी भाषा पर कैसे कैसे कठोर कठार चल रहे और वज्राघात हो रहे हैं. हमारी सरल, शुद्धवर्ण, आरव्याकरण से परिष्कृत मातृभाषा को विद्वेष की धधकती हुई अग्नि की ज्वालाओं की चिनगारी बनाने के लिये, यारों और कैसे कूटनीति के जाल बिछाये जा रहे हैं.

हमारी मातृभाषा (जो हमारे प्राचीन, वैदिक, साहित्यिक, ऐतिहासिक, आर्थिक, सामाजिक और वैज्ञानिक धर्मादि सभ्यता की लज्जारी है) की स्थिर नींव को जोखला करने में कोई कभी नहीं की जा रही है. हमारे प्राचीन धर्मास में उपलब्ध शिक्षाप्रद विषय भी कपोलकल्पित हैं यह कह कर उनका अवमानना की जाती है. हमारी भाषा का निरादर और हमारे पूर्वजों के सुवर्णक्षेत्रों में अंकित होने योग्य धर्मास पर धूलि का आवरण चढ़ना ही हमारे अधःपतन का मुख्य कारण है. धन्वी की विद्यमानता और सुरक्षितता से प्रत्येक जाति का विकास और धन्वी के अभाव और क्षोभ से पड़ी शक्तिसम्पन्न जाति का अचिरकाल में क्षय हो जाता है. कौन है जिसके मन में, जाति को रसातल में जाते हुए देख कर उत्साह के विचार उत्पन्न नहीं होते, शरीर की नस-नस में भीलते हुए रुधिर का अभ्रंश प्रवाह नहीं गह उठता. यदि कोई ऐसा है तो वह यशस्वी 'प्रताप' के सङ्केत में—

जिसको न निज गौरव तथा, निज जाति का अलिमान है;
वह नर नहीं नर-पशु-निरा है, और मृतक समान है.

इस लिये हिन्दु नरनारियों का मुख्य कर्तव्य है कि वे अपनी और धर्मास की सम्यक् प्रकार से रक्षा करें. धर्मास की रक्षा के लिये ही भाषा की रक्षा करनी होगी. भाषा की रक्षा करना सभ्यता परम धर्म है तथापि महिलाओं की सहायता की इसमें अत्यन्त आवश्यकता है. महिलाओं! उठो, जगो, बिदुषी बनो और राजपूत रानियों के सदृश वीर रमणियों कहलाओ. "वीरजननी की हामी तो वीर हैं सन्तान" इस दिव्य मन्त्र को नवजात शिशुओं के कानों में दूँक कर, उन्हें शूरवीर बनाओ. नववयस्क बालकों को पढ़ाने का प्रथम मन में ठान लो. आत्मावस्था में, पञ्चों के मन पर जिन स्वच्छ भावों और सुसंस्कारों का पवित्र प्रतिबिम्ब पड़ जायगा, वह जीवनपर्यन्त धनकी शारीरिक, मानसिक और

आत्मिक उत्पत्ति में सहायक होगा।

वर्तमान समय में हिन्दी का अध्ययन और अध्यापन सत्यका परमलक्ष्य होना चाहिये।

जिसके मन में है नही, हिन्दी का अतुराग;

उसके निश्चय जन लो, कूट गये है लाग।

आपकी मातृभाषा पर, पग-पग पर संकट आन पड़े हैं। उनको तितर-भितर कर माता के मार्ग को निष्कटक बनाना आपका परम धर्म है। मातृभाषा आपकी ओर सत्पाठ्य नयनों को उधाड़ कर, दीन दृष्टि से देख रही है। क्या उसका दुःख हरना आपका कर्तव्य नहीं है? अत्यंत कष्ट सदियों कुलकली निंद से युक्त; उठो, जगो, होश सम्भालो! अथ निद्रादेवी की प्रेम-मयी गोदी में झूलने का समय नहीं। अथ कापुरुषों, नपुंसकों और शृंगारों की भांति अरुणरुदन करने के दिवसों की सीमा का अंत हो गया! अथ और कब तक अन्य जतियों के पदों से पग पग पर हुंकारे लुभे ली अपनी होश न संभालोगे?

आपको जगाने के लिये कोर्छ देवी शक्ति आकाश से न उतरेगी। आपको स्वयं उठना पड़ेगा, और अपने पैरों पर भड़ा होना होगा; वरन् आपकी सत्ता को धूलिसात् करना दूसरों के लिये दुष्कर न होगा। आओ, हाथ फैला कर अकेलूसरे से गले मिलें और आपस में संगठित हो उत्पत्ति के पथ का अनुसरण करें—

स्मरण रहे कि—

उद्धरेदात्मनात्मानं नात्मानमवसादयेत् ।

आत्मैव ह्यात्मनो बन्धुरात्मैव रिपुरात्मनः ॥

(“भड़िला” भासिकना ओक अंकभांथी)

१२७-हिन्दू-शब्द

(लेखक:-श्री. लाल परमानन्द)

[हिन्दू-संस्कृति की संरक्षा के लिये लाल परमानन्द ने अथ तब नो परिश्रम किया है तथा कर रहे हैं उससे आप हिंदुओं के एक प्रसिद्ध नेता हो गये हैं. इस लेख में आपने हिन्दू-शब्द की समर्थित ओष उपयुक्त व्याख्या की है.]

आरंभ में ही यही कहना चाहिये कि हमारे सामने यह आती है कि 'हिंदू' किसे कहा जाय. बहुतसे लोगों ने हिंदू का लक्षण करने का यत्न किया है. मुझे याद है कि सन् १९०१ में कांग्रेस के वार्षिक अधिवेशन पर लोकमान्य तिलक लाहौर पधारे थे. उन दिनों पं. जय. में आर्य समाज और सनातन धर्म सभा की बहुत चर्चा थी. लोकमान्य ने सनातन धर्म-सभा की ओर से एक विद्वत्पुरुष व्याख्यान दिया. उसमें उन्होंने हिंदू के लक्षण करने की कहनायक का निष्कर्ष करते हुये कहा कि मैं हिंदू उसे समझता हूँ जिसका वेद पर विश्वास हो. लोकमान्य के चिन्त में यह विचार था कि जैसे मुसलमान और इसाई अपने अपने विशेष धर्म-ग्रंथ को मानते हैं, ऐसे ही वेद को हिंदुओं के लिये धर्म-ग्रंथ समझना चाहिये.

जिन दिनों भारत में हिंदू-मुस्लिम इसाई का एक नारी हुआ और कई स्थानों के हिंदुओं पर जड़े जड़े अत्याचार हुये तब पंडित मदनमोहन मालवीय ने जनारस में हिंदू नेताओं को एकत्र किया और हिंदू-संगठन के आंदोलन की नींव रखी. इस अवसर पर हिंदू-शब्द का लक्षण करना आवश्यक था, इस लिये निश्चय किया गया कि हिंदू वह है जो हिंदुस्तान में उत्पन्न हुये किसी मण्डल का माननेवाला हो. इसका अलिप्त यह था कि न केवल भारतवर्ष के प्रत्युत जमी, श्याम आदि देशों के जौद्ध और जैन भी हिंदू ही समझे जायें.

उन दिनों लक्षणों में मण्डल का अधिक आश्रय लिया गया है. मैं समझता हूँ कि हिंदू-शब्द नतिवाचक है. इसका मण्डल से कोष्ठ संबंध नहीं है. इस लिये इसका उत्तम लक्षण वह है जो श्रियुक्त विनायक दामोदर सावरकर ने अपनी पुस्तक 'हिंदूत्व' में किया है. उनका कहना है कि हिंदू वह है जो भारतवर्ष को अपनी पितृ-भूमि तथा पुण्यभूमि मानता है. यदि हम इस शब्द की उत्पत्ति और पिछले इतिहास पर एक दृष्टि डालें तो मालूम होगा कि केवल यही लक्षण हिंदू-शब्द पर ही बैठ सकता है.

इस शब्द की उत्पत्ति के संबंध में लोगों के अंदर कुछ

પ્રકાર કે સદેહ પાયે જાતે હૈ. કહા જાતા હૈ કિ હિન્દુ-શબ્દ કિસી સંસ્કૃત ગ્રંથ મેં નહીં આતા. ઇસ શબ્દ કે અર્થ ચોર, કાફિર, બીરુ આદિ હૈ. ઇસ લિયે જળ્ય મુસલમાનોં ને ઇસ દેશ કો જતા તજ્ય લોગોં કો ધૃષ્ટિત સમજ કર ઉનકો ઇસ અપશબ્દ સે જુલાના આરંભ કિયા. ઇસ ખ્યાલ કો મૈ ખિલકુલ ગલત સમજતા હૈ. મુસલમાનોં કે આને સે પૂર્વ ચીની યાત્રી ઇસ દેશ મેં આયે. ઉનસે બી એક હજાર બરસ પહલે ચૂનાતી આયે ઔર ચૂનાનિયોં સે બી ચિરકાલ પહલે ઇસ દેશ કા ઇરાનિયોં સે ગહરા મેલજોલ થા. ઇરાનિયોં કે ધર્મગ્રંથ જંદ અવસ્તા મેં યહાં કે લોગોં કે લિયે હિન્દુ-શબ્દ આતા હૈ. કારણુ યહ હૈ કિ સિન્ધુ-નદ સે, જો એક સમય ઇસ દેશ કો ઇરાન સે જુદા કરતા થા, ઇસ પાર કે રહનેવાલોં કા નામ 'સિન્ધુ' પડ ગયા. ઇરાની-ભાષા મેં સંસ્કૃત કા 'સ' 'હ' સે બદલ કર 'સિન્ધુ' હિન્દુ' બન ગયા. ચૂનાનિયોં ને 'હ' કો છોડ દિયા. ઇસસે 'હિન્દુ' 'ઈન્દુ' બન ગયા. ઇસી 'ઈન્દુ' શબ્દ સે ઇન્દ ઇડિયા ઇડિયન આદિ શબ્દ નિકલે હૈ. ઇટલી કા પ્રસિદ્ધ કવિ વર્ગિલ ઇસ દેશ કા વર્ણુન ઇન્દ નામ સે કરતા હૈ. ઇસી લિયે યહ કહના કિ મુસલમાનોં ને હમકો હિન્દુ-નામ દિયા, બડી ભારી ભૂલ હૈ. પહલા મુસલમાન આક્રમણકારી મહમૂદ અપને સાથ અલ્ખરૂની નામ કે એક બડે વિદ્વાન કો લાયા. અલ્ખરૂની ને હિન્દ પર અરબી-ભાષા મેં એક બડી પુસ્તક લિખી. ઇસ કિતાબ મેં અલ્ખરૂની બાર બાર લોગોં કી હિન્દુ-નામ સે પ્રશંસા કરતા હૈ. ઇસમેં હિન્દુઓં કે લિયે લેશમાત્ર બી ધૃણા કા ભાવ નહીં પાયા જતા.

ઉત્પત્તિ કો છોડ કર યદિ હમ ઇસ શબ્દ કે ઇતિહાસ કો દેખે તજ્ય બી યહી પ્રતીત હોગા કિ ન કેવલ વિદેશિયોં ને પ્રત્યુત દેશવાસિયોં ને બી હિન્દુનામ કા પ્રયોગ બડે અભિમાન કે સાથ કિયા હૈ. ચીની યાત્રી જુનસાંગ જો સાતવેં શતક મેં ભારત મેં આયા, ઇસ શબ્દ પર ટીકા કરતે હુએ એક જગહ લિખતા હૈ કિ હિન્દુ શબ્દ વાસ્તવ મેં ઇંદુ હૈ, જો ચીની-ભાષા મેં ઇન્દુ કહા જાતા હૈ ઔર જિસકા અર્થ ચાંદ હૈ. જળ્ય સારી પૃથ્વી પર અન્ધકાર છાયા હુઆ થા, આકાશ કે તારોં કી મધ્યમ-સી ઝલક ઇસ અન્ધકાર કો ન હટા સકતી થી, તજ્ય ઇસ દેશ ને પૃથ્વી પર ચાંદ કે સમાન પ્રકાશ દૈલા દિયા. ઇસી લિયે યહાં કે રહનેવાલોં કો ઇન્દુ (હિન્દુ) કહતે હૈ ઔર ઇસ દેશ કા નામ હિન્દુસ્તાન હૈ. અપને દેશવાસિયોં મેં ચન્દ બરદાષ્ટ ને અપની પુસ્તક પૃથ્વીરાજ રાસો મેં હિન્દુ શબ્દ કા ઉલ્લેખ કિયા હૈ. ઉસમેં પૃથ્વીરાજ 'હિન્દુ-અધિપતિ' સે સંબોધિત કિયે ગયે હૈ. ઇસી પ્રકાર હમ મહારાના પ્રતાપ કે જીવન મેં કમજોરી કી એક ઘડી દેખતે હૈ, જળ્ય મહારાના ને અકબર કો સુલહ કે લિયે

मिथी लिपि लेख. पिकानेर का राजकुमार पृथ्वीराज अकबर के दरबार में रहता था. इस मिथी को देख कर वह अकबर से कहने लगा कि यह पत्र प्रताप का नहीं है. मैं प्रताप को एक पत्र लिख कर इसका पता लेना चाहता हूँ. यह पृथ्वीराज कवि था. उसने भारवाडी गोली में एक कविता द्वारा महाराना से अपील की कि तुम अकेले हिन्दुओं की नाक छो. सारे देश के हिन्दुओं की आंखें तुम्हारी ओर लगी हैं. इस भेद्यो के तेज के सामने शेष सत्य भात पड गये हैं. केवल एक महाराना प्रताप है जो सूर्य के समान चमक रहा है. हिन्दु-जति की लाज प्रताप के हाथ में है. क्या यह आश्चर्य नहीं है कि प्रताप की जति की लाज जो देने पर तैयार हो रहा है! इसी प्रकार जय और गजय ने हिन्दुओं पर अत्याचार करना शुरू किया तब कहा जाता है कि उदयपुर के ही महाराना राजसिंह ने और गजय को एक मिथी लिपि कर कहा कि भुदा हिन्दु और मुसलमानों का एक ही है. हिन्दु मन्दिरों में उसे याद करते हैं, मुसलमान मस्जिदों में. साधु और ब्राह्मणों को, जो मित्र-द्वियों के समान हैं, क्यों तंग करते हो? मैं हिन्दु जति का सरदार हूँ, इस लिये तुम्हारा कर्तव्य है कि पहले मुझ पर जजिया लगाओ. राजपूतों के प्रतिहास में ये दृष्टान्त स्पष्ट बताते हैं कि समस्त जति अपने आपको हिन्दु कहने में जडा अलिमान समझती थी.

इस नवीन युग में हिन्दू-शाब्द पर दो ओर से आक्षेप किये जाते हैं. एक ओर तो कांग्रेस-वादी हैं जो कहते हैं कि हिन्दू एक किरका है, इस लिये इस शाब्द को छोड कर एक नई जति छडियन या हिन्दुस्तानी जनानी बाहिये ताकि मुसलमान, इसाई आदि भी इस जति में सम्मिलित हो सकें. प्रथम तो मैं इस कथन को इस लिये व्यर्थ समझता हूँ कि जाधस-तेधस करोड सभ्या-वाली और एक जडा उंचे दर्जे का जूत रचनेवाली जति को किरका या कॉम्पुनिटी कहना निपट भूर्भता है. और, यह नीति मिलकूल गलत है कि मुसलमानों या इसाधियों को जति के अन्दर सम्मिलित करने के लिये हम एक महान जति के नाम और उसके अन्दर से जतीयता के बाव को नष्ट कर दें. इसके संबंध में दूसरी बात मैं यह कहना चाहता हूँ कि हिन्दुस्तानी या छडियन नाम रचना किमूल है, क्योंकि हिन्दुस्तान का अर्थ हिन्दुओं के रहने का स्थान है. 'हिन्दुस्तानी' का अर्थ हिन्दुओं के निवासस्थान में रहने-वाले के हो जाते हैं और यह एक निरर्थक बात जन जाती है. वास्तव में हिन्दू और हिन्दुस्तानी का एक ही अर्थ है. जो मुसलमान हिन्दू या इसाध कहलवाना नहीं पसन्द करते वे मुसलमान नाम छोड कर हिन्दुस्तानी कहलवाना भी न पसन्द करेंगे, धर्मों के

લોગ અપની જાતિ ઇંગ્લિશ બતાવે છે, જર્મની કે જર્મન. યદિ મુસલમાન અપના પૃથક્ મજહબ રખતે હુએ અપની જાતિ હિન્દુ બતાવે લગે તો ઇસમે કોઇ હર્જ નહીં માલૂમ હોતા. લેકિન વે એસા તબ કરેગે જબ અપની કૌમિયત યા જાતીયતા કો મજહબ સે પૃથક્ કરના સીખેગે! જબ તક ઉનકી કૌમિયત ઉનકે મજહબ મેં હૈ તબ વે ન હિન્દુ-નામ સ્વીકાર કરેગે, ન હિન્દુસ્તાની! મૈં યહ બાત કઇ અવસરોં પર બતા ચુકા હું કિ અન્ય દેશ, જૈસે અમરિકા આદિ કે રહનેવાલે, 'હિન્દુ' જાતિ કા નામ સમજતે હૈ. મૈં જબ અમરિકા મેં થા તબ મુઝસે એક અમરિકન સન્જન ને પૂછા-ક્યા સબી હિન્દુ મુસલમાન હોતે હૈ? કારણુ યહ થા, કિ વહ પહલે એક દો હિન્દુસ્તાની મુસલમાનોં સે મિલ ચુકા થા, જિ-હોંને ઉસે બતાયા થા કિ વે હિન્દુસ્તાન કે રહનેવાલે હૈ ઔર વહ, જૈસા કિ અમરિકા મેં નિયમ હૈ, ઉન્હેં હિન્દુ સમજતા થા.

દૂસરા આક્ષેપ ઉન લોગોં કી ઓર સે કિયા જાતા હૈ જો યહ કહતે હૈ કિ 'હિન્દુ' સંસ્કૃત કા શબ્દ નહીં હૈ; હમારા વાસ્તવિક નામ 'આર્ય' હૈ. ઇસકે વિષય મેં મૈં યહ કહના ચાહતા હું કિ 'આર્ય' જાતિ કા નામ નહીં હૈ, કિન્તુ ઉસ નરલ કા નામ હ જિસમે ઇરાની, યૂનાની, રેકેડેનેવિયન, જર્મન, અંગરેજ આદિ સમ્મિલિત હૈ. ઇસી લિયે હમ ભારતવાસી ઇંડો-આર્યન અર્થાત્ હિન્દુ-આર્ય કહે જાતે હૈ. કેવલ આર્ય કહ કર હમ અપની જાતિ કો અન્ય જાતિયોં સે ભેદ નહીં કર સકતે, ઇસકે અતિરિકત આર્ય શબ્દ વેદોં તથા શાસ્ત્રોં મેં જહાં કહીં આયા વહાં ઇસકા અર્થ શ્રેષ્ઠ મનુષ્ય હૈ. વેદ મનુષ્ય કો આર્ય ઔર દર્યુ, અર્થાત્ અચ્છે ઔર બુરે, દો ભાગોં મેં બાંટતે હૈ. કલ્પનાસ્વરૂપ યદિ હમ જાતિ કા નામ હિન્દુ કી જગહ આર્ય હી માન લેં તો ઇસકા ફલ યહ હોગા કિ દક્ષિણી ભારત કે સમસ્ત પ્રવિડ જો અપને આપકો હિન્દુ માનને પર તૈયાર હૈ, આર્ય જાતિ સે બાહર હો જાયેગે. ઔર, ક્યોંકિ આર્યસમાજ કે પ્રચાર કે કારણુ 'આર્ય'-શબ્દ આર્યસમાજિયોં કા-સા બન ગયા હૈ ઇસ લિયે આર્યસમાજિયોં કો છોડ કર અન્ય હિન્દુ ઇસ શબ્દ કો ગ્રહણ કરને પર તૈયાર ન હોંગે. મુસલમાનોં કા તો કહના હી ક્યા જો અનાપતિજનક 'હિન્દુ'-શબ્દ સે બચારાતે હૈ.

(હિંદી માસિક "સરસ્વતી"ના એક અંકમાંથી)

૧૨૮-ઉપજ વધારી આપનારાં વૃક્ષોનું વાવેતર

(લેખક:-શ્રી. ડી. સી. અંજારિયા, લીમડી.)

અંડજ, રવેદજ, ઉદ્દલિજ અને જરાયુજ નામની ચાર યોનિઓ જીવોની ઉત્પત્તિની છે અને તેમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં પંખી, જી, ચાંચડ, માંકણ ને વનરપતિ ઝાડ તથા પશુપંખી માણસો આ અસાર સંસારમાં બહુ ઉપયોગી કામ બજાવે છે. દુનિયા કે જગતમાં પહાડ, સમુદ્ર, નદી, સરોવર, પવન, જળ, વાયુ, તેજ, આકાશ, પંચમહાભૂતો અને તેનાં કર્મો પરમ કૃપાળુ પરમાત્માએ દયા કરી ઉપયોગી જીવન આપનારાં કાર્ય કરનાર સરજીવ્યાં છે. તેથી પરમદયાળુ સર્વેશ્વર અંતર્યામી દીનદયાળુ સર્વજ્ઞ પરબ્રહ્મની દયાનો પાર નથી અને તેનો ઉપકાર પણ મનુષ્ય અને પ્રાણીઓ પર થયો છે, છતાં આપણા જીવો એ જન્મદાતા ઈશ્વરનો ઉપકાર ભૂલી જઈએ છીએ અને અહંકારમાં આંધળા બની કામ, ક્રોધ, મદ, લોભ, મત્સરની જાળમાં સપડાઈ આપણો નાશ કરીએ છીએ અને આ ક્ષણભંગુર સંસારમાં આપણને પ્રભુએ શા માટે જન્મ આપ્યો છે, શું કરવાનું છે અને શું કર્તવ્ય બજાવી પાડ્યું તેની પાસેજ જવાબ દેવા જવાનું છે તે ચિદાભાસી જીવ ભૂલી જાય છે, ચોરાસીના જન્મ-મરણની ઘટમાળમાં ફેરા ખાયા કરે છે. નિત્ય સત્ય અનંત બ્રહ્મમાં ભળવા-એકરૂપ થવા આત્મસ્વરૂપ સમજવા જરાપણ પ્રયાસ કરતા નથી અને જીવતાંજ મોક્ષ કે મુક્તિ (આ દુનિયાની જન્મજામાંથી અલગ રહેવાની વૃત્તિ) મેળવી શકતા નથી.

આપણી હલકી કે સારી જમીન હોય છે. ભાંભળાં કે મીઠાં પાણી હોય છે. સાધન પાસે હોય છે છતાં કુદરતને મદદ કરી આર્થિક લાભ મેળવવો એ માટે પુરુષાર્થ કે પ્રયત્ન કરતા નથી. જે કાંઈ બાપદાદાએ મેળવ્યું અને આપણે મેળવીશું તે ગુમાવવા અનેક ધંધારોજગાર થાય છે અને તેમાં ખોટ જતાં નાણાં-લક્ષ્મી-વગરના થતાં કંગાળ રાંકા જેવા થઈ લમણા પર હાથ મૂકી રડીએ છીએ. અફસોસ, અફસોસ! આ કલિકાળમાં માણસોનાં મન બુદ્ધિ મલિન થયાં છે. દગો ફટકો કરવો, ખૂઠું બોલવું, ઠગાઈ કરવી, કોઇનો માલ હાથ આવે તો પડાવી લેવામાં અને અદેખાઈ, ઈર્ષા દંભ, કરી પારકાં કે પોતાનાંજ સગાંવહાલાંનું ખૂંડ કરતાં વાર લગાડતા નથી. આવી મનોવૃત્તિ થતાં વરસાદ પૂરો નહિ વરસે-દુકાળ પડશે, રોગ-ચાળો ચાલશે એવાં સ્ત્રીપુરુષોના ઉદ્દગાર નીકળે છે; કારણ પોતે એવુંજ ઇચ્છે છે કે એમને માટે દુકાળ પડે, વરસાદ ન વરસે, ને ભૂખમરો ચાલે-દિલ ભર દિલ. ઈશ્વર પણ આવા વિચારોનું આદો-

લન થવાથી એવુંજ પરિણામ દુઃખોમાં નાખવાનું લાવે છે. પણ આવા હલકા વિચારો કાઢવાને બદલે મનનો મેલ કાઢી સ્વચ્છ શુદ્ધ બની સીતું બહું ચાહીને ને પ્રભુ પર વિશ્વાસ રાખી ધર્મનીતિ-પરાયણ સુચારિત્ર ધારણ કરવાનું અને મિથ્યા અહંકાર દંભ છોડી સાદાઇ સરળતા દયા દાન ઇન્દ્રિયોનો શમ રાખી પોતાનું ઉચ્ચ જીવન આદર્શરૂપ કરે તો સુખી થાય એમાં નવાઇજ નહિ.

પરંતુ આ હજાહજ કળિકાળમાં સાઈ થવાનું કે કરવાનું કોઈને સૂઝવાનુંજ નથી. પૂર્વનાં પ્રારબ્ધકર્મ તેમને સાઈ કરવા દેજ નહિ એટલે દુઃખ ને દુઃખજ ભોગવાય એવાંજ કાર્યો કરાવે છે.

જો પરમકૃપાળુ સત્ય, બ્રહ્મનું અનંત જ્ઞાન થાય તોજ સુખનાં દર્શન કરે નહિતર તો સાઈ કરવાનું સૂઝેજ શાનું ?

આ સંસારમાં સર્વને ખાવા ને લૂગડાં પહેરવાનું જોઈએજ. તે માટે પૈસો કમાવો જોઈએ. પૈસા વગર જરા પણ ચાલે એવું નથી. તે પૈસા મોટા વેપાર કરી ગુમાવી બેઠા, અને અત્યારે પૈસાની મારામારીના વખતમાં એક રસ્તો પૈસો પેદા કરવાનો બતાવવા વિચાર થાય તો ખોટું નથી.

તમારા પૈસા ઘણા ધંધા કરવામાં વાપર્યા ને વાપરો છો તે મુજબ હાલ તમો પૈસો પેદા કરનારાં ઝાડનાં વાવેતર કરવામાં વાપરો તો તમોને કાયમ ઉપજ આવ્યા કરે એવાં એ ઝાડ છે. ઉપજ લેવાનાં ને ઉછોગ વેપારનાં નીચેનાં ઝાડ વાવવા અમારી ભલામણ છે.

૧-નાળાંએરી જે સાત અને ત્રણ વર્ષે ફળે છે તે કદી પ્લાન્ટેશન કરવા વાવવીજ નહિ. ભાવનગર, નવાનગર, પોરબંદર, ચોરવાડ, વેરાવળ, માંગરોળ, મહુવા, ખંભાત, ભરૂચ, સુરત, માંડવી, મુંદરા, તુણા વગેરે કચ્છ કાઠિયાવાડ ગુજરાતના પ્રદેશોમાં ને થાણા સતારા આદિ દરિયાકિનારાના પ્રદેશો જ્યાં દરિયાની હવા ઉનાળામાં ટંડી રહે છે ત્યાં પડતર જમીનો પાણીનાં સાધનવાળી લઈ ૧૦૦૦ થી ૧૦૦૦૦ દશ હજાર સુધીનાં પ્લાન્ટેશન કરવાં. ઉપર નામ લખ્યાં છે તે પૈકી ભાવનગરના મહુવામાં મોટું નાળિયેરનું પ્લાન્ટેશન છે, પોરબંદરમાં પણ છે, ને ત્યાં મોટી પેદાશ નાળાંએરી થાય છે. તેનાં પાતરાંમાંથી સાવરણી સાદડી થાય છે, ટોપરાંથી તેલ નીકળે છે, થડનાં લાકડાં પણ ઉપયોગમાં આવે છે. તેનાં છાલાં કાથો આપે છે, તેમાંથી દોરડાં બને છે, તેનું પાણી પીવાય છે અને શ્રીફળ દરેક સારા નરસા કામમાં હિંદુ મુસલમાન વાપરે છે તેથી તે લાભદાયી છે. માટે પોતાના ઘર આંગણે, વાડામાં ને પોતાની વાડીના ફવા પાસે પણ નાહવા ઘોવાનાં પાણી જતાં હોય ત્યાં નાળાંએરી ઓછામાં ઓછી બાર ને પછી ગમે તેટલી સંખ્યામાં વાવનાર નાગો ભૂખ્યો રહેતો નથી. મદ્રાસ પ્રાંતમાં દરેક ગામે લોકોએ ઘેર ઘેર નાળાંએરી

વાવી છે. અને તેથી આપ લાઇઓને આ ઉદ્યોગી કલ્પવૃક્ષ વાવવા લલામણુ છે. તમારો ધંધો કરતા રહો ને દરિયાકાંઠાની એકર બે એકર કૂવાવાળી જમીનમાં ગામના ખેડુતો, ગૃહસ્થો ને ઇતર લાઇઓ જરૂર નાળાએરી વાવે એમ મારી લલામણુ છે. રાજમહારાજઓએ આવાં વાવેતર કરનારની જમીનની ઓછી ઉધડ લેવી. અગર ઝાડ મફત કે અર્ધી કિંમતે આપવાં. ખાતર મફત દેવું અને ફળઝાડની દરેકરી જેવી રકમ ઉધડ લેવામાં આવે એમાં સમાવી દઈ ઉત્તેજન ખાતર નાળાએરી વવરાવવી એમ અમારી લલામણુ છે. નાળાએરીનાં વાવેતરની સંપૂર્ણ હકીકત અમારા ચોથી આવૃત્તિના બગીચાના પુસ્તકમાં છે તે વાંચવી.

(૨) નાળાએરી સિવાય કલ્મી કે દેશી આંબા ઉંચી જતના ન્યાં થતા હોય ત્યાંથી પાકી કેરી મંગાવી ગોઠલા રોપી મોટાં ઝાડ કરવાં. જાણુ, હાડકાંનો લોટ, માછલી, એરંડીનો ખોળ, સૂકાં ગળેલા પાતરાં વગેરેનું ખાતર ૩૫૨ કુટ ઉંડા પહોળા ખાડા કરાવી પાણી પવરાવી હંડા પાડી ચોમાસામાં કે કારતકમાં વાવવા. રોપ કે કલમ દાખવી ને ગોઠલા હોય તો ચોમાસામાં રોપ કરી રાખી એક વરસ પછી વાવવા.

આંબામાં હાકુસ, રાજપુરી, મલગોબા, તોતાપુરી અને બીજી સારી જતની કલમો વાવવી. શ્રાવણુ ભાદરવામાં પાકતી જતો પણ વાવવી અને ન્યાં કાળી ચીકાસ વગરની મીઠા પાણીવાળી સિંદ્ર જમીન હોય, ઘણો તાપ પડતો હોય એવી ભૂમિમાં, બંદરોનાં ગામોમાં ને સખત તાપ ન પડતો હોય, ભાંભળાં પાણી ન હોય ત્યાં આંબા ઘણા થાય છે. ગુજરાતમાં સુરત, અમલસાડ, થાણા, નડીઆદ, પેટલાદ, ખેડા ને અમદાવાદની આસપાસ પાલણુપુર ડીસા તરફ, કચ્છમાં મુંદરા તરફ, કાઠિયાવાડમાં જુનાગઢ, માંગરોળ, જામનગર, મહુવા તરફ આંબાનાં વન કરવા જેવી જમીન અને પાણીની સગવડ હોવાથી કોઇ લાઇઓ આંબા કરે તો ઘણો લાભ મેળવે. હવે વિલાયત કેરી જાય છે તેથી ઘણો લાભ મળે છે. કાજો હાકુસ, મજગામની હાકુસ, રતનાગીરી ગોવાની હાકુસ કેરી બગડતી નથી ને વિલાયત જાય છે. માટે જેને આ ધંધો કરવો હોય તેણે આ જતની કલમ વાવવી. પહેલાં પાંચ વરસ સંભાળ રાખવી પડે છે, પછી એની મેળે થયા કરે છે, ઇન્જરા દેવાય છે, માલેકોએ દર વર્ષે કેરી વેડી લીધા પછી ગોડ કરાવી આંબાનાં સૂકાં ડાળાં ડાખળાં પાંદડાં કાઢી જળાં વાંદાં પાડી સાફ રાખવા ને દર વર્ષે ચોમાસામાં ઉપર ખતાવેલું ખાતર નાખવાથી આંબા દર વર્ષે ફળે છે. એક નાળાએરી દર બાર માસે સો સવાસો નાળાએર આપે છે. એક કલમી આંબો દર વરસે ૭ થી ૨૦ મણુ કેરી આપે છે. એટલે પેદાશ ઘણી સારી થાય છે. એક એકરમાં ૫૦ આંબા અને નાળાએરી ૬૦ થી સિત્તેર

વાવી શકાય છે.

શરમાં ખર્ચ બહુ આવતું નથી. દર વર્ષે થોડાં થોડાં ઝાડ વાવતાં પાંચ દશ વર્ષે પૂરાં ઝાડ વાવવાથી થોડી મુડીએ મિલકત સારી થઈ જાય છે. આ સંબંધી પૂરી હકીકત અમારા ચોથી આવૃત્તિના બગીચાના પુસ્તકમાં છે, જે વાંચવાથી અનુભવ થશે.

(૩) ત્રીજું ફળઝાડ લિંબુ, મોસંબી, નારંગી એક એકરમાં ૧૦૦ ઝાડ ૨૦ વીસ કુટને અંતરે વાવવાથી થાય છે. એક ઝાડ પરથી દશ મણુ ફળ ઉતરે છે. પાંચ વરસે તૈયાર થાય છે. ૩'x૩'ના ખાડા કરી તેમાં છાણુ, ઉકરડા, સૂકાં પાતરાં, જૂનો ચુનો, એરંડીનો ખોળ અને બકરાંની લીડીનાં ખાતરથી ખાડા ભરી પાણી પાઘ ટાઢા પાડી તેની કલમો વાવવાથી ઝાડને તુરતજ બે ત્રણ વર્ષે ફળ થાય છે, અને બજારમાં તે જલદી ખપી જાય છે. એરંજ મોસંબીના રસના પણુ બાટલા ભરાય છે અને લેખન ક્યુરા, શરબત, નારંગીનું શરબત વગેરેની ઘણી પેદાશ થાય છે. અને આ ઝાડ કાળી જમીનમાં પથરા હોય, તાપ પડતો હોય, સહેજ ભાંભળાં પાણી હોય તોપણ થઇ આવે છે. ખરચ પહેલાં ત્રણ વરસ થાય છે ને પછી દર વર્ષે ખાતર ગોડ ને પાણી તકસર પાવાનું રાખી ધજરે દેવામાં આવે તો ઘેર બેઠાં ઉપજ લેવાય છે.

લીમડીમાં ભાંભળાં પાણી છે છતાં મીઠાં લિંબુ, ખાટાં લિંબુ, સંત્રાં ગરમી ઘણી પડે છે છતાં થાય છે. માટે બીજે સ્થળે લીમડી કરતાં હવા પાણી જમીન સારાં હોય ત્યાં તો જરૂર થાય. માટે ગુજરાત, કચ્છ, કાઠીઆવાડમાં આ ઉદ્યોગી પ્લાન્ટેશનો કરવા મારી વિનંતિ છે. આ ફળો પરદેશ મોકલી શકાય છે ને બગડતાં નથી.

માટે સર્વ ભાષાઓ, ખેડુતો, ગૃહસ્થો, જમીનદાર નાગપુર પુના અને થાણા સુરત જલ્લાની માફક લિંબુ, નારંગી, મોસંબીનાં પ્લાન્ટેશનો કરવા વૃત્તિ કરશે તો જરૂર કમાશે.

(૪) ચીકુ—ચીકુનું ઝાડ રાણપોરડીના વર્ગનું ધીમું વધનારું છે. દરેક પ્રકારની જમીનમાં થાય છે, ભાંભળાં પાણી હોય, જમીન રેતીના મિશ્રણવાળી હોય, ખાતર પૂરતું હોય તો જરૂર વરસમાં બે વાર ફળ આપે છે. થાણા-સુરત જલ્લામાં સતારા-બેલગામ રતનાગીરી ગોવા તરફ ચીકુનાં ઝાડ ઘણાં થાય છે. આ લેખક ધરમપુરમાં બાગ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ હતો ત્યારે ચંપા બાગમાં એક ચીકુનું જૂનું ઝાડ હતું, તે ઉપરથી પાંચ હજાર ચીકુ ઉતર્યાં હતાં ને તે વખતે ઈ. સ. ૧૯૨૨ માં એ માટે લેખ પણુ લખ્યો હતો. ચીકુ ભેજવાળી હવામાં સારી જમીનમાં પૂરતાં ખાતર ને માવજતથી સારી રીતે ઉતરે છે. ગોળ ગોલવડનાં કે લંબગોળ સુરતનાં ચીકુની કલમો દરેક ઋતુની મળે છે. તે વાવવાથી થાય છે. ૩x૩ કુટના ખાડા ગાળવા, હાડકાં-

નો લોટ, એરંડીનો ખોળ, ગોબરનું ગજેલું ખાતર, માછલાંનો બૂકો અને માટી મિશ્રિત કરી ખાડા પૂરવા. પાણી પાઘ દેવું ને પછી ઠંડા ખાડા પડએ ચોમાસામાં કે કારતકમાં કલમ રોપવી.

એક બીજનથી ૨૦ થી ૨૫ ફુટને અંતરે ઝાડ વાવે તો સારાં થાય છે. બે વાર ફળે છે. તેથી ખાતર વરસમાં બે વાર નાખવું. ચોમાસાની શરૂમાં ને શિયાળામાં નાખવું. પાણી પાવું. લાલ જમીન જેમાં લોખંડનો ભાગ હોય છે, તેમાં સારાં થાય છે. કાળી જમીનોમાં મેગેનીસ હોય છે ત્યાં પણ સારાં થાય છે. દરિયાકિનારે બંદરની જમીનમાં કચ્છ, કાડીઆવાડ, ગુજરાતમાં પણ થઈ શકે છે. લીમડીમાં છાલીયા બાગમાં ફૂવા તળાવનાં પાણી પાઘ ચીકું કચું છે ને થયું છે ને કુમાર સાહેબના બંગલાના બગીચામાં પણ કેટલાંક ઝાડ છે તે ફળ આપે છે. મતલબ કે ખાતર પૂરતું હોય, પાણી ભાંભળું હોય, ગરમી પડતી હોય તોપણ સારી માવજતથી ચીકું બધે થાય છે. ધ્રાંગધરાના સુંદરબા બાગમાં ચીકું ઘણું છે. પાણી ભાંભળું છે, જમીન પથરાવાળી છે છતાં ધન-શ્યામપુર ને ધ્રાંગધરામાં ચીકું, સત્રાં, કેરી, નાળીએરીનાં ઘણાં ઝાડ છે એટલે ઝાલાવાડમાં પણ આંબા, નાળીએરી, સત્રાં, લિંબુ, મોસંબી, ચીકુંનાં ઝાડ થાય એવું છે. મુળામાં મદદ ગામે, સાયલામાં ચોરવીરા ગામે, ગોંડળના ઉપલેટામાં, પોરબંદરમાં, ખંભાળા હિલ્સ, બરડા પર, ભાવનગરમાં મહુવા, નીલમબાગમાં, જૂતાગઢ જામનગરના બાગોમાં રાજકોટ ને બીજાં ગામોમાં આ ઝાડો વાવેલાં છે ને તેમની સંખ્યા વધારવાથી વધુ લાભ મેળવાય એવું છે.

ઉપર સિવાયનાં બીજાં ઝાડ વાવવા માટે હવે પછી લેખ લખવામાં આવશે. આપ ભાઈઓની પ્રવૃત્તિ જે ધંધાની પરંપરાની હોય તે કાયમ રાખી વધારાના ધંધા તરીકે તંદુરસ્તી મેળવવા ખાતર, મનના આનંદ ખાતર અને લાંબુ જીવવા માટે જે આપ આ મારા લેખ ઉપર ધ્યાન આપી ફળઝાડનાં વાવેતર કરવા લક્ષ પહોંચાડશે ને થોડી થોડી મુડી એ કાર્યમાં વાપરશે તો ખરચેલી મુડીનું જરૂર ટકો બે ટકા વ્યાજ મળશે ને તમે સુખી થશો. મારી છાસઠ વરસની પાકટ ઉંમર થઈ છે. હવે જીવન ક્યાં સુધી ટકશે એ ઈશ્વરના હાથની વાત છે. પ્રારબ્ધ પૂરું થયે શરીર નાશ પામશે. આત્મા તો અમર છે. જે કંઈ સાફ કૃત્ય કરાય, ભાઈઓની સેવા કરાય ને તેઓને આર્થિક લાભ મળે એવા રસ્તા બતાવાય તો આ જીંદગીનું સાર્થક ગણાય, એમ માની આવા લેખો લખું છું. તેથી વાંચનાર કંટાળો નહિ લાવે અને સૂચના મુજબ કંઈ અંશે પુરુષાર્થ કરવા મારી વિનંતિ છે.

પરમાત્માને જાણુવા માટે શુદ્ધ અંતઃકરણ, ઇન્દ્રિયોના વિકારને વિપયોને વશ રાખવા, કામ-ક્રોધ-લોભ તજવા, આસક્તિ છોડવા

આ ફળઝાડના વાવેતર અને ખેતીવાડીનો ઉત્તમ ધંધો કરવા જરૂર છે, જેમાં મુડી સલામત રહે છે. પોતાને એ જ્ઞાન ન હોય તો અમારાં એ વિષયનાં પુસ્તકો વાંચી જ્ઞાન મેળવી લેવું. અનુભવીઓની સલાહ લેવી, અને ઉતાવળ કે સાહસિક વૃત્તિ બાળુ રાખી વિચાર કરી ધીમે આ કાર્યમાં આગળ વધવા અમે સૂચના કરીએ છીએ. મુડી હોય તેટલી વાપરી નાખવા કે આવડતું ન હોય તો સ્વાર્થી નોકરો રાખી તેના હાથે ખરપાવાનું અમે કહેતા નથી. કારણ કે માણસો પોતાના સ્વાર્થમાં મુડીવાળાને પાયમાલ કરે છે તેવાથી બચવું. આજે સોમાં દશ માણસો ઉત્તમ સ્વભાવના સહગુણી ને નીતિધર્મપરાયણ જોવામાં આવે છે. માટે પુરુષપરીક્ષા કરીનેજ આવા સાહસમાં પડવા અમે સાથોસાથ ભલામણ કરીએ છીએ.

(“આયુર્વેદ રહસ્યાક” ના એક અંકમાંથી)

૧૨૧-હાલના વિદ્યાર્થીઓને જ્યોર્જ વર્નાડ શો શું કહે છે ?

વિશ્વવિખ્યાત નવલકથાકાર મી૦ જ્યોર્જ વર્નાડ શોએ પોતાની જગતની મુસાફરી પૂર્ણ કરી છે. તેઓ મુંબઈ આવ્યા ત્યારે સ્ટીમર-માંજ રહ્યા હતા. એ યાત્રા સમયે હોંગકોંગમાં યુનીવરસીટીના વિદ્યાર્થીઓ સમક્ષ ભાષણ કરતાં એમણે જણાવ્યું હતું કે, મારે ચોક્કસ એ અભિપ્રાય છે કે યુનીવરસીટીઓનો વિનાશ કરવો જોઈએ. તેની દિવાલો તોડી ઉખેડી નાખવી જોઈએ. તેની જડમૂળને ઉખેડી નાખવી જોઈએ. મેં અનેક વાર કહ્યું છે કે છેલ્લા મહાયુદ્ધે સભ્યતાનો એક પ્રકારે નાશ કરી નાખ્યો છે. હવે જો બચી હોય તો તે ફક્ત નામ-માત્રનીજ. લડાઈના સૂત્રધારો હતા બધા સુશિક્ષિત લોકો-યુનિવરસીટીના ડીગ્રીધારીઓ. સંસારમાં બે જાતના લોકો ઘણા ભયંકર હોય છે; એક તો અર્ધશિક્ષિત લોકો જેમણે અર્ધી સભ્યતાનો નાશ કર્યો છે અને બીજા સુશિક્ષિત જેમણે સભ્યતાનો સંપૂર્ણ સંહાર કર્યો છે. સંસારમાંથી કેટલીયે સભ્યતાઓ નાશ પામી છે તે સર્વતુ કારણ હતું શિક્ષણનો પ્રચાર. સભ્યતાને સુરક્ષિત રાખવા માટે મૌલિક મગજવાળા માણસોની આવશ્યકતા છે. પરંતુ યુનિવરસીટીઓમાં કેળવણી પામેલાઓ નકલી ભેળના બની જાય છે.

જો મને પુત્ર હોય તો એને હું યુનિવરસીટીમાં મોકલતાં પહેલાં કહી દેત કે, જોજે, તારા ભેળને યુનિવરસીટીવાળા નકલી ન

બનાવી દે. તે લોકો જે પુસ્તકો વાંચવા કહે તે પુસ્તકોને કદી પણ વાંચતો નહિ. મિ. શો કહે છે કે ટેક્ષ બુકો એવી હોય છે કે જેને કદી વાંચવીજ ન જોઈએ. હું તો અશિક્ષિત છું. કારણકે મેં કોઈ દિવસ ટેક્ષ બુક વાંચીજ નથી. જનરલ પુસ્તકોજ વાંચવાં જોઈએ, કે જેમાંથી મૌલિક વિચારો મેળવી શકાય.

ક્રાન્તિકારી તથા સામ્યવાદી સાહિત્ય વિદ્યાર્થીઓએ વાંચવું જોઈએ. જે વીસ વર્ષની ઉંમરમાં યુવાનોના ભેજમાં ક્રાન્તિકારી વિચારો ન ઉત્પન્ન થયા તો ૫૯ વર્ષની ઉંમરમાં તો તે તદ્દન મૂર્ખ-અક્કલહીણ બની જશે. જે વીસ વર્ષમાં ક્રાન્તિકારી ભેજું હશે તો તે ૪૦ વર્ષની ઉંમરે અપ-ટુ-ડેટ આદમી બની જશે. પાઠ્ય પુસ્તકો ઘણે ભાગે એક વિષયને અનુલક્ષીનેજ લખવામાં આવે છે; તેજ બીબામાં ઘડાયેલ વિદ્યાર્થીની વિચારશક્તિમાંથી મૌલિકતાનો નાશ થાય છે. માટે કોઈ પણ વિષયના અભ્યાસ માટે તે પ્રશ્નનો આવો ચનાત્મક અભ્યાસ અને મનન કરવું જોઈએ. માણસ ભલે ઓછું ભણે અને તેમાંય માત્ર યાદ રાખવા યોગ્ય મૌલિક વિચારોનેજ યાદ રાખે. પરંતુ યુનિવરસીટીની ઉચ્ચ ડીગ્રી ધારણ કરનારા મોટે ભાગે તેવા માણસો હોય છે કે જેમનું મગજ વ્યર્થ વાતોથી ભરેલું હોય છે. તેવા માણસોને તો કબ્જરમાંજ દાટી દેવા જોઈએ.

(“ હિંદુ અને હિંદુભ્યોતિ”ના એક અંકમાંથી)

૧૩૦-બૈરાનું પંચ

(લેખક:-પંડિત શ્રી. આનંદપ્રિયજી)

(૧)

નાનો કીકલો દિવાળીયાને બહુજ વહાલો હતો. ઘણી બાધાઓ પછી ભગવાને તેમને પુત્રનું સુખ આપ્યું હતું. એટલે તેમનાથી જેટલાં લાડ લડાવી શકાય તેટલાં બધાં તે તેને લડાવતી. ઘણી સંભાળ અને લાડ પછી પણ કીકલાભાઈ તો માંદા ને માંદાજ રહેતા.

રાત અને દિવસ દિવાળી પોતાના કીકલાને નિરોગી કરવા ઉપાયો શોધતી, અને તેથી તેણે હનુમાનજી, બળીઆ કાકા, ગામની ભાગોળે આવેલી મેલડી માતા અને બીજી દેવીઓની બાધાઓ રાખેલી. એક દહાડો એક સાંધ બાપાએ મીરાં દાતારની બાધા પણ રખાવી હતી. નજર લાગે નહિ તે માટે જાદુ ટોણાં અને નજર ઉતારવાનું બધું કરેલું. બધા દેવો, સંતો, બાપા અને ગુસાંધ તેમજ ફકીરોને પગે તે પડતી છતાં કીકલાભાઈ તો માંદાજ રહેતા.

લાડધેલી દિવાળી કીકલાને ચોવીસે કલાક ખોળા ને ખોળામાંજ રાખે. કીકલો કંઈ સૂકાઈ જાય તે માટે તેને બૂખ છે કે નહિ તેની કાળજી કર્યા વગર ચાહ રેડ રેડ કર્યાજ કરે. એથી કીકલાનું પેટ તો મજાના નગારા જેવું ફૂલેલું રહેતું. બચુને ખાધેલું પચે છે કે નહિ તેની સાથે દિવાળીયાને નિસ્ખત ન હતી. એ તો એટલુંજ સમજતાં કે પેટ ભરીને ન ખવડાવીએ તો છોકરો સૂકાઈને મરી જાય.

સાંજરે સવારે રોજ દિવાળીઆ દેવદર્શને જાય. ભગવાનને પગે પડીને પોતાના કીકલાને સારો કરી દેવાની પ્રાર્થના કરે. બાળક માટે માતાનું હૃદય કેવું પ્રેમાળ હોય છે તે માટે વધારે શું કહેવાનું હોય ?

(૨)

એક દહાડો બચુની તબિયત વધારે બગડી. આડોશી પાડોશી બૈરાં ભેગાં મળ્યાં, ને જાત જાતના ઉપચારોની ચર્ચા ચાલી. ચંચળ ડોશીએ, કુતીબાએ, દેવકોરબાએ, દેવકોર શેઠાણીએ-બધાંએ કોઈ ને કોઈ ઇલાજ સૂચવ્યા. ત્યાં આર્ય કન્યા મહાવિદ્યાલયમાં ભણતી બહેન રશ્મિકુમારી ઘેર રજાઓમાં આવેલી હતી. બૈરાંનું પંચ ભેગું થયેલું જોઈને તે પણ ત્યાં આવી ચઢી. કીકલાની ગંભીર હાલત જોઈ તે ચોંકી ઉઠી. દિવાળીયાને ઉદ્દેશી તે બોલી:

‘દિવાળીઆ, તમારો કીકલો તો તમેજ માંદો પાડ્યો છે. જુઓના, તેનું પેટ કેવું ગાગર જેવું ફૂલી ગયું છે ! બૂખ જોયા વગર તમે તેને ખવડાવ ખવડાવ કર્યું છે. તેને દૂધ આપવાનો વખત પણ નક્કી નથી કર્યો. રડે એટલે ચા રેડો. કાંઈ જરા જેટલું રડે કે

તમને ખવડાવવાની એકદમ ફિકર ! આથી તેનું શરીર સુધરવાનું નથી.

આ નાના બાળકને ચાહ બંધ કરી ગાયનું દૂધ પાઓ. તેનો દૂધ પાવાનો વખત પણ નક્કી કરી દો. હમણાં દૂધમાં સૂવાનું પાણી ઉમેરી પાવ, અને દૂધ થોડું થોડું આપો.'

‘અરરર ! બાળકાલની છોકરી શું ભરડે છે ?’ ચંચળડોશી બોલ્યાં, અને આગળ ચલાવ્યું ‘વખત નક્કી કરીને દૂધ પાવ, વારં-વાર ખવડાવો નહિ, આ બધું શું ? અમારાં છોકરાંઓ તો આમજ ઉછરી ગયાં ! આ વાતો નકામી છે.’

‘ચંચળબા, તમારી વાત ખરી છે. તમારાં છોકરાંઓને અપચો નહિ હોય. જે ખાય તે પચી જતું હશે. જુઓને ! આ તે કીકલાનું પેટ છે કે નરઘો !’

ચંચળબાને રશ્મિની વાત ગળે ઉતરી અને તેમણે કહ્યું :

‘હા, અપચો હોય તો અમારું ડોશીશાસ્ત્ર ખવડાવવાની ના પાડે છે.

‘બા, હમણાં તો નથી રહ્યાં જૂનાં શાસ્ત્ર અને નવી પદ્ધતિ. આ વાતો નવી બહેનોને ખબર નથી. તેઓ સમજીને કરે તો કામ સુધરે. નાનાં બાળકો પર ચાહની અસર બહુજ ખરાબ થાય છે. બહુ ગળ્યું આપવાથી પણ તેમની તબિયત બગડે છે. લાડકવાયો છોકરો હોય તો તેને ગળ્યુંજ ગળ્યું ખવડાવવામાં આવે. તે રડે કે તરતજ સુખડી કે મગજ કે બીજી કોઈ વસ્તુ ખાવા આપે. લાડનો અર્થજ ખૂબ ખવડાવવામાંજ માની લેવાય છે’ રશ્મિએ કહ્યું.

‘રશ્મિબહેન ! ચાહીં આવો. તમારી વાતો બહુ સારી લાગે છે. તમે ખૂબ ડાહી વાતો કરો છો.’ ચંચળબાએ રશ્મિની વાતો પસંદ કરી. બંધાંચ બૈરાંએ રશ્મિની વાતને ટેકો આપ્યો, રશ્મિએ બચુની માવજત કેમ કરવી તે દિવાળીબાને સમજાવી દીધું.

થોડા દિવસમાં રશ્મિ મહાવિદ્યાલયમાં જવા નીકળી એટલે દિવાળીબા શ. ૨૫) લઇને આવ્યાં, અને રશ્મિને કહ્યું :

‘બહેન ! ન્યાં તું લણ્ણી છે ત્યાં આ આપજો. મારો બચુ જાડુ, ટોના, જંતરમંતર, બાધા આખડી, દવા દારૂથી ન જીવ્યો તે તારા કલ્લા પ્રમાણે ચાલવાથી જીવ્યો. તારો ઉપકાર હું ભૂલી ન શકું.’

સૌ છૂટાં પડ્યાં.

આજે આપણા સમાજનાં સેંકડો લાડકવાયાં બાળકો ખોટા લાડનાં શિકાર બની યમદારે પહોંચી ગય છે. અમારી બહેનો તેને જીવાડવાને બદલે આમ પોતેજ મારી નાખે છે એની તેમને શી ખબર !

(“પ્રચારક”ના એક અંકમાંથી)

૧૩૧-સારાં પુસ્તકો પારસથી વધારે કિંમતી છે.

(લેખક:-શ્રી. મંગળદાસ ચતુર્ભુજ કવિ)

સારામાં સારા સંસ્કારો હોય તોજ સારાં પુસ્તકો વાંચવાનું ગમે. જેટલું લખાણને પુસ્તક આકારે પ્રગટ થાય તેટલું બધુંયે સાફજ હોય છે એમ માનનાર ઘણી વખત છેતરાય છે અને અવળે રસ્તે ચઢી જાય છે. સારાં પુસ્તકો એજ કહી શકાય કે જેના પઠન-પાઠનથી આપણે પણ સારામાં સારા બની શકીએ. સાચાં પુસ્તકો એજ છે કે જે આપણું શ્રેય કરનાર હોય અને આપણને સત્ય વસ્તુનું જ્ઞાન કરાવતાં હોય. દેખાવમાં અને વાંચવામાં જે લખાણ આપણને પ્રિય લાગતું હોય તેવું લખાણ પણ કોઈ વખત તુકસાન કરી ખેસે છે, એ આપણે સમજીએ તો સારાં નરસાં પુસ્તકોનો ઉકેલ આપોઆપજ થઈ જાય. આ ઉપરથી સમજી લેવું કે દેખાવમાં અને વાંચવામાં પ્રિય ન હોય એટલે કે જેને વાંચતાં કંટાળો આવતો હોય એવા લખાણમાંથી ઘણી વખત ફાયદોજ થાય છે. આપણે સમજી ન શકતા હોઈએ છતાંયે તે શ્રેષ્ઠ શ્રેય કરનાર હોય એવા લખાણને આપણે ન સમજી શકવાના લીધે ખરાબ નજ કહી શકીએ. દરેક લખાણને આપણે પારખતાં શીખીએ તો સહેજેજ સ્વર્ગીય સુખો આવી મળે. પરંતુ આ બધું ત્યારેજ બને કે જ્યારે આપણને પુસ્તકો વાંચવાનો શોખ હોય. ગુરુ વિના જ્ઞાન થતું નથી-અર્થાત્ ગુરુ વિના સાચું જ્ઞાન પ્રગટતું નથી અને અજ્ઞાન અધિકારનો નાશ થતો નથી, એ સૌ કોઈ જાણે છે. તમે જો ગુરુ મેળવ્યા હોય તો તો વાંધો નથી. પણ જો તમારે ગુરુની જરૂર છે એમ તમને લાગતું હોય અને તમારું અજ્ઞાન ટાળે એવા ગુરુ તમારે જોઈતા હોય તો તમે સાચાં ને સારાં એટલે કે તમારું કલ્યાણ કરી શકે તેવાંજ પુસ્તકો સદા માટે વાંચતા રહો. કારણ કે ઉત્તમ પુસ્તકો ઉત્તમ ગુરુની ગરજ સારે છે. તમે ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચતાંજ રહેશો તો ઉત્તમ ગુરુ તમને આપોઆપજ મળી જશે. ગુરુ આપણને જે જ્ઞાન આપીને આપણો અજ્ઞાન અધિકાર દૂર કરે છે એજ જ્ઞાનથી છલોછલ ભરેલાં પુસ્તકોને વાંચતા રહેવાથી અજ્ઞાનરૂપી અધારાં એની મેળેજ ઉડી જાય છે. તમે જો ધનવાન હો તો ઉત્તમ પુસ્તકો ખરીદી તેનો સંગ્રહ કરો. તેને વાંચો વિચારો અને જેટલું વાંચો તેટલું પચાવો એટલે જે જે સાફ વાંચન તમે વાંચો તેને આચારણમાં ઉતારો. તેમજ તમારાં એ પુસ્તકો તમારા આડોશી-પાડોશીઓને પણ વંચાવો અને તેમને પણ વાંચી વિચારી મનન કરતા બનાવી દો. જે કોઈ અન્ય વાચકો પણ માગે તેમને તે પુસ્તકો વાંચવા આપો. જો તમે આટલું યે કરશો તો તમોએ તમારી મોટામાં મોટી ફરજ બજાવી ગણાશે. ઉત્તમ પુસ્તકો ઉત્તમ

સારાં પુસ્તકો તો પારસથીયે વધારે કિંમતી છે. ૪૯૫

જ્ઞાન પૂરું પાડે છે. પરમકૃપાળુ પ્રભુનું જ્ઞાન કરાવે છે, અશ્રદ્ધાને ઉઠાવી દે છે, સાચી અને અડગ શ્રદ્ધા જગાવે છે; પ્રેમ, અહિંસા, સત્ય, ઔદાર્ય, સહનશીલતા, સંયમ અને એવા એવા અનેક સદ્-ગુણોનું ખીજ આપણા હૃદયમાં રોપે છે. જેણે ઉત્તમ ગુરુને મેળવી લીધા હોય છે તેને તો કહેવાપણું રહેતુંજ નથી કે ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચવાંજ જોઈએ. એવાને તો ઉત્તમ પુસ્તક વિના ઘડીભર પણ ચાલતું નથી. તમને હવે વાંચવાની જરૂર નથી એવું જણાય નહિ એટલે કે તમારે જે કંઈ મેળવવાનું છે તે પરમતત્ત્વ મળી જાય નહિ અને તમને સંપૂર્ણ તૃપ્તિ અનુભવાય નહિ ત્યાં સુધી તમે ઉત્તમ પુસ્તકોનું પઠનપાઠન કર્યા જ કરો. તમે જો ઉત્તમ ચારિત્ર્ય કેળવીને ઉત્તમમાં ઉત્તમ બનવા ઇચ્છતા હો તો તો ખાસ કરીને તમે ઉત્તમ પુરુષો અને ઉત્તમ સ્ત્રીઓના સત્ચરિત્રના વર્ણનથી છલોછલ ભરેલા ઉત્તમ ગ્રંથોજ વાંચો. ઉત્તમ ચરિત્રગ્રંથો ઉત્તમ ચારિત્ર્ય ઘડી આપણને ઉત્તમજ બનાવે છે. તમે પૈસા ખરચીને ઉત્તમ ગ્રંથો ખરીદી શકો એવી તમારી સ્થિતિ ન હોય તો તમે એવા ગ્રંથો મોટાં મોટાં પુસ્તકાલયો(ગ્રંથાલયો)માંથી વિના મૂલ્યે જ વાંચવા મેળવી શકો છો. તમારી પૈસેટકે સારી સ્થિતિ હોય તોયે તમે પુસ્તકાલયો-માં તો જરૂર જજો. પુસ્તકાલય ગરીબ અને તવંગરના ભેદ નથી સંઘરતું. ત્યાં તો સૌને જે સમભાવથી વર્તવું પડે છે. શારદાદેવી અમુકને પૈસાટકા દેખી સારા અને ગરીબને નહારા એમ ગણતાં-જ નથી. એમને તો સર્વ કોઈ સરખાજ હોય છે. પુસ્તકાલય એટલે શારદામંદિર (જ્ઞાનમંદિર). શારદામંદિરમાં તમે દરરોજ જાઓ, જ્ઞાનમંદિરમાં તમે દરરોજ જાઓ. તેમાંનાં ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચ્યા કરો એટલે શારદાદેવી તમારા ઉપર સંપૂર્ણ કૃપા કરશેજ કરશે. તમે જે કંઈ વાંચો તે શાન્તચિત્તથી વાંચતાં શીખશો તો-તમને જણાશે કે સારાં પુસ્તકો આપણા હૃદયમાં ચેતન રેડે છે, એ વાત સાવ સાચીજ છે. તમે વીરરસનાં ઉત્તમ પુસ્તકો વાંચશો તો તમે સાચા વીરજ બની જશો. તમે શાન્ત રસનાં કે ભક્તિરસનાંજ પુસ્તકો વાંચશો તો તમે સાચામાં સાચા ભક્ત થઈ શકશો. ધૃષ્ટિ આપણને મહામોઘો માનવ-જન્મ આપ્યો છે તેને આપણે નકામો નજ બનાવીએ. પારસ જેવી અમૂલ્ય વસ્તુ કરતાંયે સારાં પુસ્તકો વધારે કિંમતી છે, એ આપણે ભૂલવું નજ જોઈએ. કારણ કે પારસ તો કંઈરતુંજ કાંચન (સોનું) બનાવી શકે છે-એટલુંજ કરી શકે છે, પરંતુ ઉત્તમ પુસ્તકો તો એમનામાં જે જ્ઞાન ભર્યું હોય છે તેવાં જ્ઞાનસ્વરૂપજ બનાવી દે છે. આ ઉત્તમ પુસ્તકોની વિશેષતા છે એટલે જ કહ્યું છે કે “સાચાં ને સારાં પુસ્તકો તો પારસ કરતાં જે વધારે કિંમતી છે; માટે દરરોજ સારાંજ પુસ્તકો વાંચો, સારાંજ પુસ્તકો વાંચો.” (“મહિલાભૂષણ”ના એક અંકમાંથી)

૧૩૨-જ્ઞાનપ્રચારનાં વિવિધ અંગો

સમાચારપત્ર

સમાચારપત્ર ઘણી વખત આખા સમાજની સભ્યતાનું માપક હોય છે. સમાચારપત્રના કલેવરમાં જાતિનાં શિક્ષણ અને સભ્યતા દેખાઈ આવે છે. ઉચ્ચ શિક્ષણપ્રચાર, જ્ઞાનગવેષણાનો પ્રદેશવિસ્તાર, લોક-મતનો પ્રચાર, જનશિક્ષણના વાહનરૂપે સમાચારપત્રને આવાં ઘણાં કાર્ય કરવાનાં હોય છે. વિવિધ દેશવિદેશના સમાચાર, ખીજી ખીજી સભ્ય જાતિઓ કયા કયા ઉપાયો વડે ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે ક્રમે ક્રમે જાય છે એનું વિવરણ સમાચારપત્ર જે રીતે જાતિને જગાડવા માટે શખનાદ કરી, કરી શકે તેવો પુસ્તકોથી બની શકે નહિ. સભ્યતાનાં ખીજ વેરવાનું પ્રધાન સાધન સમાચારપત્ર છે એની અફગાનિસ્તાનને હમણું સમજ પડી છે. અફગાનિસ્તાનમાં “સિરાજ-અલ-અકબર” સિવાય ખીજું કોઈ સમાચારપત્ર ૧૯૧૬ની સાલ સુધીમાં હતું નહિ. એ પણ પખવાડિક હતું. પરંતુ ૧૯૨૬ની સાલમાં એ એ દેશમાં ૧૭ સમાચારપત્રો અફગાનોના ઉન્નતકામી હૃદયનો પરિચય આપતાં. ઇતિહાસ-અફગાન, આમાન-ઈ-અફગાન, માજ-મુયા-ઈ-આસ્કાર, માજમુયા-ઈ-સિબિ, ઇસ્તિલાલ, ખેકાર, કરિયાદ, હિકિકત, નવરોજ વગેરે જુદા જુદા નામનાં સમાચારપત્રો અફઘાનવાસીઓનાં મનમાં જ્ઞાનસંચાર કરવામાં રોકાયેલાં હતાં. દરેક પુસ્તકાલય જે સમાચારપત્ર મંગાવે નહિ તો ખીજ ખીજ સભ્ય સમાજો સાથે આપણો સંબંધ બંધાય નહિ, એ વાત બાબુએ રાખીએ તોપણ વિદેશના કંઈ સમાચારજ્ઞ આપણે મેળવી શકીએ નહિ. વિદેશના અપૂર્વ જ્ઞાનભંડારથી સ્વદેશવાસીઓને વંચિત રાખવામાં આવે નહિ તો પુસ્તકાલય એક મહત્ત્વનું કર્તવ્ય બજાવે એમાં સંદેહ નથી.

સાધારણ લોકના મનમાં જ્ઞાનપિપાસાજ લગાડવી એ પુસ્તકાલય-પ્રવૃત્તિનો ઉદ્દેશ છે. ગામડે ગામડે પુસ્તકાલયની સ્થાપના કરવાનું જે કદાચ હાલ અસંભવિત હોય તો વાચનાલય (રિડિંગ રૂમ) સ્થાપીને તે વડે પણ ગામવાસીઓનું ઘણું કલ્યાણ કરી શકાય.

સામયિક પત્રો શિક્ષણની બાબતમાં ઘણાં ઉપકારક છે. સાહિત્ય-સૃષ્ટિની પહેલી અવસ્થા ઘણી વાર સામયિક પત્ર મારફત પરિપુષ્ટ તથા પરિવર્ધિત થાય છે.

શોધખોળના કામમાં જેઓ પડેલા છે તેઓ-પછી કાં વિજ્ઞાન, કાં ઇતિહાસ, કાં પુરાતત્ત્વ, સૌ વિષયમાં-આધુનિક મત જાણવા ઇચ્છે તો તેઓ માટે સામયિક પત્રના અગ્રાધ સમુદ્રનું મથન કર્યા સિવાય ખીજો માર્ગ નથી.

વર્તમાનપત્રોની મદદથી જુદા જુદા દેશના સમાચાર દેશવાસી-ઓને આપી શકાય. જ્ઞાનસમુદ્રમાંથી રત્ન મેળવીને સાધારણ માણસોનાં ચિત્ત સમુજ્જવલ કરવામાં વર્તમાનપત્રો એ મુખ્ય સાધન છે. વર્તમાનપત્રો એ જ્ઞાનપ્રચારનો સરળ રસ્તો હોવાથી હાલમાં, ખીજા દેશોની પેઠે, રશિયામાં પણ વર્તમાનપત્રોની મદદથી સૌને શિક્ષિત કરવામાં આવે છે.

મૅન્જિક લૅન્ટર્ન

આપણા દેશમાં જ્યાં સોએ ૯૪ જણ અલણ છે ત્યાં ચિત્ર-પ્રદર્શન સિવાય ચિત્તને આકર્ષવાનું બીજું સાધન કયું હોઈ શકે ? જ્ઞાનની પિપાસા ના જગાડી શકાય, તો જ્ઞાનના વિસ્તારના પ્રયત્નથી કંઈ લાભ નથી. તે માટે પ્રત્યેક ગામે પુસ્તકાલયને કેંદ્ર કરીને આપણું અજ્ઞાન દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવો યોગ્ય છે. એક મૅન્જિક લૅન્ટર્ન ખરીદી, ગામના લોકોને એકઠા કરી, એ વડે ચિત્રો બતાવી તે સાથે ભાષણની વ્યવસ્થા કરવા સિવાય દરેક પુસ્તકાલય માટે આ અજ્ઞાન દૂર કરવાનો બીજો ઉપાય નથી. જેની જેવી રિચિતિ તે પ્રમાણે ઓછાવત્તા સતી પાસેથી પૈસા એકઠા કરી તે વડે એક મૅન્જિક લૅન્ટર્ન ખરીદાય. એમ થાય તો સેંકડો નરનારીનું અજ્ઞાન-આવરણ થોડી વારમાં ઊગેડી નાખવાની વ્યવસ્થા થઈ શકે.

અત્યારે મૅન્જિક લૅન્ટર્નની મદદથી શિક્ષણપ્રચાર કરવાની રીત બધે જોસથી ચાલે છે. જર્મની, રશિયા, અમેરિકા વગેરે દેશોમાં શાળા તેમજ કોલેજોમાં મૅન્જિક લૅન્ટર્ન વડે વિદ્યાર્થીઓનાં મન ધણી શીખવા જેવા વિષયો તરફ ટ્રેરવામાં આવે છે. કઠોર રીતે પુસ્તકોના વિષયો બેજામાં ઉતારવાનું હાલના યુગમાં કોઈ પસંદ કરતું નથી. જે રીતે સહેલાઈથી પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન મારફત જાણવાનો વિષય જાણી શકાય તે જાતની વ્યવસ્થા બધા દેશોમાં શિક્ષણશાસ્ત્રીઓએ કરી છે. સાધારણ રીતે એમ કહી શકાય કે અત્યારે રશિયાનાં શહેર કે ગામમાં એવી એકે શાળા નથી કે જેમાં મૅન્જિક લૅન્ટર્નની વ્યવસ્થા કરવામાં ન આવી હોય. અત્યારે રશિયામાં સાધારણ માણસોને બાણાવવા માટે જોસબેર સતત પ્રયત્નો થાય છે.

ફરતું પુસ્તકાલય

જે દેશમાં ઘણા લોક રહેતા હોય તે દેશના સૌ લોકને શિક્ષિત કરવા જતાં ઘણી મહેનત પડે. શાળા, પાઠશાળા મારફત શિક્ષણ આપવાની વ્યવસ્થા કરતાં ઘણા પૈસાની જરૂર પડે તેમ હોવાથી પુસ્તકાલય મારફત શિક્ષણપ્રચાર કરવા સૌ સુધરેલા દેશો ખાસ પ્રયત્ન કરે છે. આપણા દેશોમાં વ્યવસ્થા અને પૈસા બંને પૂરતાં નહિ હોવાથી શિક્ષણનું પ્રમાણ વધી શકતું નથી. એકસાથે મળીને પ્રયત્ન કરવાથી ઘણા પૈસાની જરૂર ન પડે. દરેક ગામમાં પુસ્તકા-

લય સ્થાપવાનો મોટો આદર્શ પાર ન પડે તો પણ એક ગામથી બીજો ગામ પુસ્તકો મોકલવાનું અર્થ પડે નહિ. ફરતા પુસ્તકાલય મારફત ઘેર ઘેર પુસ્તકો મોકલવાથી વાંચવાની ઇચ્છા વધી જશે એ બાબતનો સ્વીકાર કર્યા સિવાય ચાલે તેમ નથી. થોડું ખર્ચ કરીને એક વાર પુસ્તકો મેળવવામાં આવે તો તે ઘણા લોકોને વાંચવાના કામમાં આવે અને ગામનાં બધાં ઘરોમાં તે વંચાઈ રહ્યા પછી બીજો ગામ પુસ્તકો વગેરે મોકલવાની વ્યવસ્થા કરી શકાય. પુસ્તકાલયોમાં પરસ્પર વિનિમય થાય તો બહુ પુસ્તકો કે એકજ પુસ્તકની ઘણી નકલ ખરીદવી પડે નહિ. હાલમાં સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવા માટે આ ઉપયોગી પદ્ધતિ ગ્રહણ કરી જે દરેક પુસ્તકાલય ફરતા પુસ્તકાલય મારફત જ્ઞાન ફેલાવવા કટિબદ્ધ થાય તો થોડા વખતમાં ગૃહલક્ષ્મીઓ સુશિક્ષિત થઈને ઘર, સમાજ અને બાળકોની વ્યવસ્થા પૂરતા પ્રમાણમાં ફેરવી શકે.

(માર્ચ-૧૯૩૧ ના “પુસ્તકાલય” માંથી)

૧૩૩-વાચન

(લેખક:-શ્રી. નગીનદાસ એસ. પરીખ)

‘વાચન’ એટલે હસ્તલિખિત યા છપાયેલા લેખોનું નિરીક્ષણ, લેખકની કલ્પનાની ઝાંખી, માનસિક ઉન્નતિની ચાવી અને દિલ બહેલાવવાનું સાધન ! કોઈનું મન-દિલ વાંચવું-સમજવું, તેને પણ એક પ્રકારનું વાચન કહે છે અને એ સામાન્ય સ્થૂલ પુસ્તકના વાચનથી પર છે.

લખાણ વિના વાચન સંભવતું નહિ હોવાથી ‘વાચન’ને ‘લેખ’ ના સંતાન તરીકે સંબોધી શકાય. એ સંબંધમાં વાચક કરતાં લેખક પર બહોળા જોખમદારી સમાયલી છે. લેખક મોટો વિદ્વાન, સાહિત્યકાર કે સાક્ષરવર્ગનો ન હોય તો હરકત નહિ, પણ તે ચારિત્ર્યવાન વ્યવસ્થ હોવો જોઈએ અને તોજ તેના વિચારોની ઘટના વાચકવર્ગને સુમાર્ગે દોરી શકે. તેની લેખનશૈલીમાં આલેપ, કૃત્રિમતા કે પક્ષપાત હોય તો વાચકને લાભને બદલે હાનિરૂપ નીવડે. સ્વાનુભવી અને આંતરભાવનામય લેખો વાચક માટે તો હિતાવહ બને.

આજકાલ સાહિત્ય અને લેખનકલા એટલો બધો ફેલાવો પામ્યાં છે કે દ્રેનોની દ્રેનો કે લાયબ્રેરીઓ ભરાતાં પુસ્તકોનો જથ્થો ખૂટે તેમ નથી; જે કે સાથે સાથે તેના ગ્રાહકો-વાચકોનો-પણ તોટા નથી; છતાં સવાલ એજ રહે છે કે કોણ કેટલું વાંચવું, કયું વાંચવું અને વાંચીને શું કરવું ?

હાલના ઇટાદાર શૃંગારરસનાં નોવેલો, એક અભ્યાસ-લત

તરીકે લખાયલાં પુસ્તકો, ધંધાર્થે, માનાર્થે, દીકાર્થે લખાયેલા લેખો અને બુદ્ધિવાદમાં લડતી કલમો; એ સર્વેએ સમાજમાં ભયંકરતા પ્રસરાવી છે. વાચકોનાં ખીસાં—મગજને ખાલી પાડી નાખવા ઉપરાંત વ્યક્તિગત ચારિત્ર્યે પર અનહદ હાનિ પહોંચાડી છે. વાચકે પોતાની શક્તિની બહારના વિગ્નતીય વિષયોના વાચનથી બચવું જોઈએ. જમાનો એવો છે કે સધર્મા, સમાર્ગી લેખો માટે પણ જેમ અવકાશ નથી, તેમ વાચકના મગજને પણ મનનની કુરસદ નથી. એકબીજા વચ્ચે મેળ કે સગાઈ જ નથી હોતાં.

સાત્ત્વિક વિષયોનું વાચન જ્ઞાનતંતુઓની કેળવણી માટે કસરત-રૂપ બની શકે. તેના પર યથાર્થ મનન થવાથી વાચક તેમાંથી પોતાની ઉન્નતિ કરી શકે. સમજ્યા વગર વાંચ્યે જવાથી અનેક તર્કો આવે છે; તેથી, ઝાઝું ખાવાથી જેમ અજીર્ણ થાય પણ પચવા પૂરતો ખોરાક લેવાથી શક્તિ આવે, તેવો સંયમ વાચનના સંબંધમાં જળવાવાથી તે જ્ઞાનપોષક દ્રવ્ય થઈ પડે. વાંચવું—શ્રવણ કરવું દૂધથી સ્નાન કર્યા જેવું કહેવામાં આવે તો તેના પરના મનનને દૂધ પીધા સમાન કહી શકાય.

સર્વામાન્ય ગીતા, ભાગવત, રામાયણ આદિ કર્મ, જ્ઞાન, ભક્તિના ભંડારરૂપ ગ્રંથોના વાચન, શ્રવણ, પઠન સૌ કોઈને આનંદ આપનારાં અવશ્ય થાયજ. પરંતુ તેનું ખરૂં રહસ્ય અને મૂળતત્ત્વ તો વિચારક શોધક દશામાં ઉતરનાર જિજ્ઞાસુજ મેળવી શકે, એમાંના પરમ સત્યનું એકજ વાક્ય એકજ સૂત્ર વાચક કે શ્રવણ કરનારમાં બ્રહ્મજ્ઞાન પ્રકટાવનારું થઈ પડે અને એ તે વાંચવાની કલા કે સાંભળવાની સિદ્ધિ-એવા વાંચન-શ્રવણ માટે આધકારી આંખો-કાન પણ જોઈએ.

વાચન-શ્રવણ, મનન, નિદિધ્યાસન—એ ત્રિપુટીમાં સમાનતાની માત્રા હોવી જોઈએ.

(“નવચેતન” માસિકના એક અંકમાંથી)

૧૩૪-વિનુ

(લેખક:—શ્રી. દ્વારકાદાસ કે. પરીખ)

શરત પૂર્ણિમાની રાત્રે વિનુ, તેની બા અને કનુ ઉપવનના રમણીય ઘર પાસે બેઠાં છે.

વિનુ બોલ્યો: “બા બા! જો ને, આ ચાંદો મારાથી શરમાઈ વાદળમાં છૂપાઈ જાય છે. શું તે મારાથી સંતાકુકડી રમે છે? એ ચાંદો કેમ આ પૃથ્વી પર મારી સાથે રમવા નહિ ઉતરતો હોય? બા,

શું આજે તેને ટાઢ નથી વાતી ? રોજ તો તે પોતાનું શરીર ઢાંકતો હતો. આજ કેમ ઢાંક્યું નથી ? જો, બા ! તે પાછો વાદળામાંથી બહાર આવ્યો. શું તે મારી સાથે રમવા આવે છે ?

જોને પેલા લુચ્ચા તારા મારી સામું જોઈ હસે છે. તેમને હસતા બંધ રાખ, નહિતર હું તેમને મારા ગળવામાં પૂરી દઈશ.”

“શું આ પુષ્પો તે તારા સાથે વાતો કરે છે ? મારી સાથે તે કેમ વાતો નથી કરતાં ?”

પુષ્પો તરફ દોડી કેટલાંક પુષ્પો વિનુ તોડે છે. હાથમાં રાખી બોલે છે: “અલ્યા ચાંદા, આ પુષ્પો ! આના વડે આપણે બંને સાથે રમીએ. કેમ રમવા આવતો નથી ? હું બરાબર, સમજ્યો. મારી લખોટીઓ લઈ જઈ આકાશમાં તેની સાથે રમ્યા કરે છે, એટલે કે ? લાવ, મારી લખોટીઓ.”

વિનુ તેની આ તરફ દોડી જાય છે: “બા, બા ! જોને આ ચાંદા મામા મારી લખોટીઓ લઈ ગયા છે ! તે મને પાછી આપતા નથી.”

કનુના હાથમાં એક લખોટી દેખી બોલ્યો: “આ લુચ્ચો પણ લઈ જાય છે. બા ! આ તારા કનુને કહેજો; જ્યારે હું દડે રમું છું, ત્યારે તે દડો લઈ તારી પાસે આવતો રહે છે. ચણા ખાઈ છું ત્યારે મૂડી ભરી મોંમાં મૂકી દે છે. વળી મને તે ગલીપચી કરે છે. હું જ્યારે તેને ગલીપચી કરું છું, ત્યારે તે હસે છે. શું સમજતો હશે ? પકડવા જઈ છું, ત્યારે તારી સોડમાં સંતાઈ જાય છે.”

“હું ગાયને ઢાંકવા જઈ છું, ત્યારે મારી પછવાડે દોડ્યો આવે છે. ગાયની ઘંટડી વગાડી ખુશ ખુશ થાય છે. મને તો તે બહુજ વહાલો લાગે છે. બચી લેવાનું મન થઈ જાય છે. હું બચી લેવા જઈ છું, ત્યાં મનેજ બચી લે છે !”

“કેવો ગદો ! ધૂળમાં પથારીની જેમ આજોડે છે ! આ પથારીમાં જો હું સૂઈ જઈ તો મારી સાથે સૂઈ જાય છે જો. આ હું સૂઈ જઈ કે તરત જ સૂઈ જાય છે કે નહિ ?” એમ કહી વિનુ સૂઈ જાય છે. કનુ પણ તેની પડખે સૂઈ જાય છે.

કનુ સૂતો સૂતો બોલે છે: “બા, જોને. આજ મોટાભાઈ રામ રામ બોલ્યા વિના સૂઈ ગયા !”

વિનુ રામ રામ બોલે છે. કનુ તેમાં સૂર પુરાવે છે. બોલતાં બોલતાં બંને ઊંઘી જાય છે.

(“બાલમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૧૨૫-જનોઈ ઉત્તમ બનવાને પહેરી છે કે દેખાવ કરવા ?

(લેખક શ્રી:-આનંદપ્રિય આત્મારામ પંડિત)

શ્રાવણી ઉપાકર્મપ્રસંગે મારા એક જૂના હુવક મિત્ર આવી ચઢ્યા. નિર્ધારિત કાર્યક્રમ પ્રમાણે બહુ થયું. યજ્ઞોપવીતના મહિમા ઉપર પ્રવચનો થયાં. શ્રાવણી રહસ્ય સમજાવવામાં આવ્યું. લોકોએ જનોધઓ બદલી.

આગનુક મિત્ર નવી રોશનીના હતા. તેમને દ્રોષ જાતની ધાર્મિક ક્રિયા પસંદ ન હતી. તે યજ્ઞોપવીતને આર્યસમાજીઓનું એક ધર્તીંગ કહીને સંબોધતા. શ્રાવણી યજ્ઞ બલાસ થયા પછી મેં કહ્યું: ‘ રમણુભાઈ ! આજે તો રોકાશે ને ! ’ ‘ ના, ના, મારે તો ધ્વજવંદન ક્રિયા કરાવવાની છે એટલે હું તો જઈશ. કારણકે કાલે હું ન પહોંચું તો કામ અટકી જાય ’ તેમણે કહ્યું.

‘ અરર ! તમારા જેવા પરમ સ્વતંત્રતાના પૂજારી લોકોની અને કપડાંની પૂજા શું કામ કરે, જવા દોને ’ મેં કહ્યું.

મારી વાત પૂર્ણ થઈ નહોતી એટલામાં તે વચમાં બોલી ઉઠ્યા અને તેમણે ધ્વજવંદનના મહિમા ઉપર એક લાંબું ભાષણ આપી દીધું.

ભાષણ સમાપ્ત થયું એટલે મેં કહ્યું કે તમે જે કહો છો તે મને અક્ષરશઃ કબૂલ છે. જે ભાવના ધ્વજ પાછળ રહેલી છે તેના હું પૂજારી છું પરંતુ એક બાબુ તમે લોકો તથા કપડાંમાં ભાવના ભરી દઈ પ્રાણ આપી શકો છો અને જનોઈ એ આર્યસમાજીઓનું ધર્તીંગ છે એ વાત કેમ કહો છો ?

મારા મિત્ર મારી વાત સમજી ગયા. અને કહેવા લાગ્યા કે યજ્ઞોપવીત પાછળ રહેલી તમારી ભાવનાની હું કદર કરું છું.

‘ રમણુભાઈ ! તમે કદર કરો છો તેથી મને આનંદ થાય છે; પરંતુ એક વખત એવો હતો કે યજ્ઞોપવીતના તાંતણા આપણા આખા સમાજને પ્રગતિને પથે લઈ જનારા હતા. ’ મેં કહ્યું.

‘ એહો ! તમે તો જળી શોધ કરતા દેખાઓ છો. ’ રમણે ઉમેયું.

‘ અધીરા થાઓ મા. જ્યારે તમે યજ્ઞોપવીતનાં વખાણ મારાથી સાંભળો ત્યારે તમારે પ્રચલિત ભાવના કાઢી નાખી મૂળ સ્વરૂપમાં તેનું રહસ્ય જોવું ઘટે. જુઓ સ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે

“ જન્મના જાયતે શૂદ્રઃ સંસ્કારાદ્ દ્વિજ ઉચ્ચતે ” એટલે જન્મથી બધા શૂદ્ર છે. સંસ્કારથી દ્વિજ બને છે. હવે પુરાતન કાળમાં જન્મથી બધાજ શૂદ્ર હતા તે વખતે પ્રત્યેક માતાપિતાની ફરજ હતી કે પોતાના સંતાનને દ્વિજ બનાવે-અર્થાત્ સંસ્કારી બનાવે અથવા ‘ કલ્યાડ ’ બનાવે. યજ્ઞોપવીત ધારણ કરનાર દરેક બાલકને તેના ગુરુ કહેતા: ‘ હે બાલક ! તેં સંસ્કારી બનવાનું ચિન્હ ધારણ કર્યું છે. ’ એટલે

પછી તેને સંસ્કારી બનવા માટે ગુરુ પાસે રહી વિદ્યાભ્યાસ કરવો પડતો.

સંસ્કાર પ્રાપ્ત કર્યા પછી ગુરુઓ પાસે પોતાની શક્તિ અને બુદ્ધિ અનુસાર વિદ્યાધ્યયન સમાપ્ત કરી તેઓ દીક્ષિત થતા અને તે પછી તેમને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય તથા વૈશ્ય વગેરે ઉપાધિઓ મળતી. આજ જેમ મેટ્રીક પસાર કર્યા પછી કોઇ કૃષિની, કોઈ વાણિજ્યની, કોઈ ન્યાયની તથા કોઈ સાહિત્યની ઉપાધિ મેળવી લે છે, તેમ સંસ્કાર લીધા પછી ગુરુઓ આગળ પોતાની યોગ્યતા સિદ્ધ કર્યા પછીજ બાળકો બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય વગેરે બની શકતા. આવશ્યી ઉપાકર્મ વખતે બાલકે સંસ્કારી બનવાની પ્રતિજ્ઞા લીધેલી છે તેનું તેને દર વર્ષે રમરણ થતું.

રમણલાલે જોયું કે હવે હું ભાપણના તોરમાં પડ્યો છું એટલે તેમણે કહ્યું કે ચાલુ રાખો, પૂરું કરો. પછી હું કહીશ.

હું તો એમ માનું છું કે જો જન્મથીજ બ્રાહ્મણો ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો પાકે તો પછી કર્મ કરવાનું રહેતું નથી. જે દિવસે જન્મથી નાતો બંધાયેલો અને જન્મના અધિકારપરત્વે જનોઇ પહેરવામાં આવી ત્યારથી સંસ્કાર કે 'કલ્યર' પ્રાપ્ત કરવાની ભાવના નષ્ટ થઈ. જો વિદ્યા પ્રાપ્ત કર્યા વગર માણસ બ્રાહ્મણ થાય તો પછી તે શું કામ ભણે? જો મિલિટરી કોલેજ વગરજ ક્ષત્રિય પાકે તો પછી યુદ્ધની તાલીમ લેવાની જરૂર શું? એવી રીતે વૈશ્યોનું પણ સમજી લો.

આજે આ ભારતવર્ષ રસાતલમાં ગયો છે એનું કારણ એજ કે લોકો એ વાત ભૂલી ગયા છે કે જનોઈ પહેર્યા પછી દિવ બનવા માટે ઘણી મહેનત કરવી પડે છે. સંસ્કારી થવા માટે ગુરુચરણોમાં બેસવું પડે છે. 'શીખ્યા વગર ઉચ્ચ વર્ણ અને નીચ વર્ણ હોઈ શકેજ નહિ.

પ્રાચીનકાળમાં યજ્ઞોપવીતની પણ એક ક્રિયા હતી. જ્યારે જાતિનાં બાળકો વિદ્યાલયોમાં જઈ રાષ્ટ્રનાં કાર્યો માટે દિવ બનતા અથવા સંસ્કાર કલ્યરથી બીજો જન્મ પ્રાપ્ત કરતા. જે દિવસે એ ભાવના નાશ પામી, જે દિવસે જનોઈ કેવળ 'બ્રાહ્મણીયા ચાહ' વેચનારાઓની ગુલામીનું ચિહ્ન થઈ પડ્યું તેજ દિવસથી અમારા રાષ્ટ્ર તથા સમાજનું પતન થયું.

જેમ ઝંડાવંદનથી રાષ્ટ્રીયતાની ભાવના જાગ્રત થાય છે, તેમ યજ્ઞોપવીતથી સ્વરાષ્ટ્ર અને જાતિ પ્રત્યે સંસ્કારી બનવાની ભાવના જાગ્રત થાય છે.

યજ્ઞોપવીતની આ ભાવના જો કાયમ રહી હોય તો જન્મ-મૂલક જાતિઓ ઉદ્ભવવા ન પામી હોત. સ્ત્રી અને શત્રોને જનોઇ ધારણ કરવાનો તથા સંસ્કારી બનવાનો અધિકાર નથી એવી જાતની મૂર્ખાઇભરેલી જોડકામી ન ચાલત. મારું ભાવણ પૂરું થયું એટલે રમરણભાઈ બોલ્યા:

“પડિતજી ! જે યજ્ઞોપવીતનું આ રહસ્ય હોય તો મને વાંધો નથી. મને તો ‘આદ્યજ્ઞીઆ ચાહવાળાની જનોઈ સાથે તકરાર છે.”

આ વાત સાંભળી મંડળના લોકો હસી પડ્યા, અને ‘જમવાનું તૈયાર છે’ એ શબ્દો કાને પડતાં બધાએ ભોજનાલયનો માર્ગ લીધો.

(“પ્રચારક”ના એક અંકમાંથી)

૧૩૬-રણઆજ્ઞા

(લેખક:-શ્રી. અધિકવિ હંસરાજ)

(મને પગમાં કાંટો વાગ્યો રે મા, એ ધુન રાગ કાશી)

મારી દુધાળી દેહડી દાઝે રે મા, દેશમાં દા લાગ્યો રે;
 રૂડા રાણીજયાને કાળે રે મા, રણડંકા વાગ્યો રે.
 ઘેર રહું તો તારી કુખ લાળે રે મા, દેશમાં દા લાગ્યો રે;
 પીવા પ્યાલા અમીના આજે રે મા, રણડંકા વાગ્યો રે.
 હું તો સિંહણતું કુધ ધાવ્યો રે મા, દેશમાં દા લાગ્યો રે;
 મને વીર માતાએ ઝુલાવ્યો રે મા, રણડંકા વાગ્યો રે.
 દેશ માટે તારે દ્વાર આવ્યો રે મા, દેશમાં દા લાગ્યો રે;
 યુદ્ધ કેરા સંદેશા લાવ્યો રે મા, રણડંકા વાગ્યો રે.
 જેને જીવન હોય એ જાણે રે મા, દેશમાં દા લાગ્યો રે;
 રંગ રસિયા મુરતિયા માણે રે મા, રણડંકા વાગ્યો રે.
 હશે જનામાં જટલું પાણી રે મા, દેશમાં દા લાગ્યો રે;
 એની આપવાને એંધાણી રે મા, રણડંકા વાગ્યો રે.
 બળે વન, વાડી ને વેલી રે મા, દેશમાં દા લાગ્યો રે;
 બળે હાટ, શાળા ને હવેલી રે મા, રણડંકા વાગ્યો રે.
 બળે ગામ, ગોચર ને ચોરા રે મા, દેશમાં દા લાગ્યો રે;
 રંગ રાખીને કરશું બપોરા રે મા, રણડંકા વાગ્યો રે.
 કાઠ કરમી રહે નહિ કોરા રે મા, દેશમાં દા લાગ્યો રે;
 પડે ઘડીએ ઘડીએ ટકોરા રે મા, રણડંકા વાગ્યો રે.
 પીવા પાણી નહિ રોકાવું રે મા, દેશમાં દા લાગ્યો રે;
 ઋણ ભૂમિ તણું ચૂકાવું રે મા, રણડંકા વાગ્યો રે.
 આપ આશીષ મીઠડા લેને રે મા, દેશમાં દા લાગ્યો રે;
 ભેટ બાંધીને હથિયાર દેને રે મા, રણડંકા વાગ્યો રે.
 (બાલમિત્ર”ના એક અંકમાંથી)

૧૩૭-દાંભિક દેસ્વાવમાં છુપેલા શયતાનો

(રચનાર:—“નયન” ડેલાગોઆ એ)

(ગઝલ)

ધવલ વસ્ત્રો તને ઢાંછી, વઢે આડંબરે વાતો;
વચન મીઠાં વઢે મુખથી, ચપળતા લોક છળવામાં.
મુખે ગંભીરતા ભારે, બન્યા વિદ્વાન દેખાવે;
દિસે જે દૃશ્યમાં ત્યાગી, વિજય સંપૂર્ણ વરવામાં.
ભમાવ્યા ભૂ મહીં ભોળા, વચનથી ખૂબ આકર્ષે;
રચ્યા નવનીત કંઈ યત્નો, કળાથી પેટ ભરવામાં.
ક્યાં કંઈ ગામ, ને શેરે, પ્રદેશે માગતાં પોંગ્યા;
મજ લૂંટી ગ્રહી નાણું, કળાથી લોક ઠગવામાં.
જીગરના દર્દના ભાવે, ખતાવ્યું દર્દ અંતરનું;
ખતાવી માર્ગ નીતિનો, રહ્યા પડેજ ઠગવામાં.
પશુવત્ જાંઘળી ગાળી, છળી અજ્ઞાન લોકોને;
દગાબાજી, કપટ દંભે, અનીતિ આમ કરવામાં.
ઉપરથી શ્વેત આ ભાસે, પરંતુ વર્તને મેલા;
કુકર્મે પૂર્ણ પાખંડી, રહ્યા નિજ જીત કરવામાં.
જગતને જુક્તિએ ઠગતા, થયા જે ‘ભાર’ ભૂમિને;
ગુલામો એ હવસ ડેરા, રહ્યા કંઈ પાપ કરવામાં.
વધા કંઈ ધર્મના બોધે, જીગરના દર્દથી રોયા;
ક્યાં કંઈ ચેન ને ચાળા, પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવામાં.
ગરીબોને સતાવીને, દબાવી, મોજ તે માણે;
ઘણાનું લોહી ચૂસીને, રહ્યા આરામ કરવામાં.
‘નયન’ દેખે નજર કરતાં, વધ્યા દાંભિક શયતાનો;
દિસે, એ પેટપૂજરી, પશુ સમ પેટ ભરવામાં.

(તા. ૧૪-૩-૩૨ના ‘દીન’માંથી)

૧૩૮-સૌરભ-વિન્દુ

(શ્રી. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના લેખ પરથી

અનુવાદક શ્રી. રામચંદ્ર શુક્લ એમ. એ.)

જીવન-સંધ્યા

સંસાર ! મૈને તુમહારી કુલવાડી મેં સે એક ફૂલ તોડા. મૈને
અપને હૃદય સે લગા લિયા, ઔર ઉસકા એક કાંટા મેરે વક્ષસ્થલ
મેં ચુલ ગયા.

સંધ્યા હુમ્મ; ધીરે-ધીરે અંધેરા હોને લગા. મૈને દેખા કિ ફૂલ
તો કુમ્હલા ગયા, પર દર્દ વૈસા હી બના હુઆ હૈ.

x

x

x

સંસાર ! તુમહારી કુલવાડી મેં અનેક ઔર બી સુન્દર ઔર
સુગન્ધમય ફૂલ ફૂલેંગે, પર મેરે લિયે ફૂલ ચુનને કા સમય ખીત ગયા.

જીવન-સંધ્યા કે બાદ ઇસ અધિયાત્મે મેં મેરે કુમ્હલાયે ફૂલ
બી મેરે પાસ નહીં હૈ, પર દર્દ આજ બી વૈસા હી બના હૈ.

*

*

*

તુચ્છ ભેંટ

નીચે ચમુના કા જલ બહ રહા હૈ; પાસ હી પહાડિયોં પર ઘના
જંગલ થા. ગુરુ ગોવિંદ ચદાન પર બૈઠે શાસ્ત્રચર્યા કર રહે થે.
ઉનકા સંપત્તિશાલી શિષ્ય રઘુનાથ આયા, ઔર શ્રીચરણોં મેં પ્રણામ
કર કે બોલા-“મૈં અપની તુચ્છ ભેંટ લાયા હૂં, યદ્યપિ યહ ભેંટ
આપકે સર્વથા અયોગ્ય હૈ.”

ઉસકે ગુરુદેવ કે સમીપ દો રતનજડિત બહુમૂલ્ય સોને કે કડે રખ
દિયે. ગુરુદેવ ને એક કો હાથ મેં ઉઠા લિયા. રત્નોં સે ન્યોતિ નિકલ
રહી થી. ગુરુદેવ કડે કો હાથ મેં લે કર ધુમાને લગે. કડા હાથ સે છૂટ
કર જલ મેં બાગિરા. “ક્યા હુઆ ? ”-કહ કર રઘુનાથ જલ મેં
દૂદ પડા. શાન્તચિત્ત ગુરુદેવ ફિર શાસ્ત્રચર્યા કરને લગે.

સંધ્યા હો ગઇ. રઘુનાથ લૌટ કર ગુરુદેવ કે સમીપ આયા. ઉસકે
તમામ કંપડે ભીંગે હુએ થે. હાંફતે હુએ ઉસને કહઃ-“યદિ આપ
બતાયેં કિ કડા કિધર ગિરા હૈ, તો મૈં અજ બી ઉસે નિકાલ લાઉં.”

ગુરુદેવ ને હૂસરે કડે કો જલ મેં ફેંક કર કહા-“વહાં.”

*

*

*

અન્તિમ કમલ

બાડે ને કમલ કે ફૂલોં કો નષ્ટ કર ડાલા થા. તાલાબખર મેં કેવલ
એક કમલ કા ફૂલ ખિલા હુઆ થા. પ્રાણોં કી બાજી લગા કર સુદાસ
તાલાબ મેં ધુસ ગયા. કમલ તોડ કર રાજપ્રાસાદ કી ઓર બેચને ચલા.
રાહ મેં એક પથિક મિલા. “કમલ કા ક્યા મૂલ્ય લોગે માલી ?”

શુ. ૪૩

પથિક ને કહા “મૈ ઇસે ભગવાનકે ચરણોં પર ચઢાઉંગા.”

સુદાસ ને કહા—“એક સોને કી મોહર.”

પથિક ને મોહર નિકાલી.

ઉસી સમય રાજપ્રાસાદ સે મહારાજ ઉધર આ નિકલે, ઔર બોલે—“માલી, કમલ કા કયા મૂલ્ય લેગા ?”

માલી ને એક મોહર મિલને કી બાત કહી. મહારાજ દસ દેને કો ઉઘત હુએ. પથિક ને ઉસકે બી હૂને દામ લગા દિયે.

માલી કે મન મેં લોભ આયા, સોચા—‘ જિન ચરણોં મેં ચઢાને કે લિયે લોગ કમલ કે ઇતને દામ બદા રહે હું, ઉનકી પૂજા મૈ હી ક્યોં ન કરું ?’ ઉસસે કહા—“દેવ ! ક્ષમા કરે, મૈ કમલ ન બેચૂંગા.”

x

x

x

x

આમકે વૃક્ષોંકે તીચે, નગરબાહર ભગવાન બુદ્ધ કે સમીપ સુદાસ જા ખડા હુઆ. ભગવાન કે મુખપર અપૂર્વ શાંતિ વિરાજ રહી થી, આંખોં સે માનો કરણા કા શ્રોત બહ રહા થા. સુદાસને કમલકા ફૂલ ચરણો મેં રખ દિયા, ઔર ભગવાન કો સાષ્ટાંગ પ્રણામ કિયા.

ભગવાન ને મુસકરાતે હુએ પૂછા—“વત્સ, તુમ કયા ચાહતે હો ?” સુદાસને ગદ્ગદસ્વર મેં કહા—“શ્રીચરણોંકા સ્પર્શ !”

*

*

*

*

ભિખારી કા ભંડાર

શ્રાવસ્તી મેં ઘોર અકાલ પડા. ભગવાન બુદ્ધ ને અપને શિષ્યોં સે પૂછા—ભૂખ સે સતાયે હુએ લોગોં કો ભોજન દેને કા ભાર કોન ઉઠાયેગા ?”

જગતશેઠ રત્નાકર ને સિર ઝુકા કર કહા—“જો કુછ મેરે પાસ હૈ, ઉસસે કહીં અધિક ધન હો, તબ ઇન દુઃખિયોં કી રક્ષા હો સકતી હૈ.”

સેનાપતિ જયસેન બોલે—“મૈ અપને શરીર કા રક્ત તક દેને કો પ્રસ્તુત હૂં, પર ઘર મેં ઇતના અન્ન નહીં હૈ.”

કૃષકશ્રેષ્ઠ ધર્મપાલ ને ઠંડી સાંસ ભરકર કહા—“અનાવૃષ્ટિકે કારણ મેરે સખ ખેત સૂખ ગયે. નહીં જનતા કિ રાજ-કર કેસે ભરુંગા !”

તબ ભિખારીકી કન્યા સુપ્રિયા ઉડી. સખકો પ્રણામ કરકે બડે ધીમે સ્વરમેં બોલી—“યહ ભાર મૈ ઉઠાજીંગી.”

લોગોં ને ચકિત હો કર કહા—“કૈસે ? તુમ ભલા યહ ગુસ્તર ભાર કેસે ઉઠાઓગી ?”

સુપ્રિયા ને ઉત્તર દિયા—“મૈ અત્યંત નિર્ધન હૂં. મેરી નિર્ધનતા હી મેરી શક્તિ હૈ. મેરા ભંડાર તુમ સખકે ઘરોં મેં હૈ.”

x

x

x

x

પારસકી ખોજ

એક વિક્ષિપ્ત પુરુષ પારસ પથ્થર ખોજ રહા થા. ઉસકે બાક ચિપટ ગયે થે. શરીર સૂખ કર ઠંઠરી હો ગયા થા. હોઠ રુખે ઔર

એકદૂસરેસે ચિપકે-સે થે. કેવલ આખેં ચમકતી થીં, ઔર જન પડતા થા, કિસીકો દૂંદ રહી હૈ.

સામને વિરાટ સાગર થા. લહરેં હિલોરેં માર રહી થી. ઉનકી ધ્વનિ માનો અનન્ત રત્નભાંડાર કી કહાની કહ રહી થી; યદ્વપિ ઉનકી ભાષા કોઈ સમજ ન પાતા થા.

બેચારા નિરાશ તો હો હી ચુકા થા, પર નિરાશ હોને પર બી શાંતિ ન મિલી થી.

જિસ પ્રકાર સમુદ્ર બરાબર અપને બાહુપાશ અપ્રાપ્ય આકાશ કી ઔર ઉઠાયા કરતા હૈ, જિસ પ્રકાર તારે બરાબર ચક્રવત્ ફિરતે રહને પર બી અપને લક્ષ્ય કો નહીં પાતે, હીકે ઉસી પ્રકાર યહ વિલક્ષિત વ્યક્તિ બી પારસ કી ખોજ મેં વ્યાકુલ ફિર રહા થા.

x x x x

એક દિન ગાંવ કે લડકોં ને ઉમકે પાસ આ કર પૂછા—“બાબા! યહ સોને કી જાંછર તુમને કહાં પાઇ?”

બેચારા ચૌંકે પડા. સચમુચ્ચ ઉસકી લોહે કી જાંછર સોને કી હો ગઇ થી. યહ સ્વપ્ન ન થા, વાસ્તાવિક ઘટના થી, પર ઉસે યાદ ન થા કિ કબ યહ પરિવર્તન હુઆ.

ઉસને માથે પર હાથ દે મારા. અભાગે ને અવસ્ય પારસ પા કર બી ઉસે ખો દિયા. કહાં? કહાં? કબ ઔર કહાં ફેંકા થા?

ઉસકા તો સ્વભાવ હી હો ગયા થા કિ પથ્થર ઉઠતા, જાંછર કો ઉસસે છૂતા ઔર ફિર પથ્થર કો ફેંક દેતા.

મૂર્ચ્ અસ્ત હો રહે થે. આકાશ સ્વર્ણરંજિત થા. બેચારા પાગલ ફિર લૌટા ઔર ખોચે હુએ પારસ કો ખોજને લગા.

સારી શક્તિ ખો ચુકા થા. શરીર જર્જર હો રહા થા. હૃદય મેં તનિક બી બચ ન થા. ઉખાડે હુએ પૌધે કી તરફ વહ ધધર-ધધર ઉડા ફિરતા થા.

x x x x

ભગવાન કી ખોજ

આંધી રાત ખીત ચુકી થી. સંન્યાસ ગ્રહણ કરને કે લિયે ઉત્સુક ગૃહસ્થ ને નિદ્રા સે જગ કર કહા—“ધર-માર છોડ કર ભગવાન કી ખોજ કરને કા સમય આ પહુંચા. મુઝે આજ તક કિસને ઇસ માયા-જાલ મેં બાંધ રખા થા?”

ભગવાન ને ધીરે સે કહા—“મૈંને.” પર ઉસ બેચારે કે કાનોં ને ઇન શબ્દોં કો ન સુના.

શય્યા કે ઉપર ગૃહસ્થ કી પત્ની બેખબર સોઇ હુઇ થી, ઔર ઉસકી ગોદ મેં એક દૂધમુંઢા બાલક થા. ગૃહસ્થ ને ઉનકી ઔર દેખા,

ઔર ખોલા—“તુમ કૌન હો, જિન્હોને આજ તક મુઝે મોઢ મેં ડાલ રખા ?”

ધીરેસે ફિર એક શબ્દ હુઆ—“યે બી ઇશ્વર હી હૈ !” પર ઉસને ફિર બી ઇન શબ્દોં કો ન સુના.

અચ્ચા સ્વપ્ન મેં ડર ડર માં કી ગોદમેં ઢિંક ગયા. મા ને સોતે-દી સોતે ઉસે હૃદય સે ચિપટા લિયા.

ભગવાન ને ફિર આરા દી—“મૂખ, દહર, અપના ઘર ન છોડ.” પર ગૃહસ્થ કે કાનોં તક શાયદ યે શબ્દ બી ન પહુંચે.

આહ ભર ડર ભગવાન ને કહા—“મેરા સેવક સ્વયં મુઝે છોડ કર મેરી ખોજ મેં ક્યોં જ રહા હૈ ?”

ગૃહસ્થ અબ ઘર સે બાહર જ ચુકા થા.

* * * *

સનાતન કી સંપત્તિ

ગંગાતટ પર બૈઠે ભક્ત સનાતન રામનામ જપ રહે થે. એક અત્યંત નિર્ધન બ્રાહ્મણ ને આ કર પુકારા—“મેરી સહાયતા કિન્નિયે, મૈં કેંગાલ હૂં.”

સનાતન ખોલે—“અબ તો કેવલ લિક્ષા માંગને કી તૂંખી હી રહ ગઈ હૈ; તુમ્હેં ક્યા હૂં ?”

બ્રાહ્મણ ને કહા—“પરંતુ સ્વપ્ન મેં આશુતોષ મહાદેવ ને દર્શન દિયા થા, ઔર આરા દી થી કિ આપકે પાસ આ કર યાચના કરું.”

સનાતન કો સ્મરણ આયા કિ ગંગાતટ કે પથ્થરોં મેં ઉન્હેં એક બહુમૂલ્ય હીરા મિલા થા, ઔર ઉસે ઉન્હેંને કહીં બાલૂ મેં થહ સોચ કર ગાડ દિયા થા કિ કદાચિત્ કિસીકો કામ આ જાય.

બ્રાહ્મણ કો સંકેત દ્વારા વહ સ્થાન દિખા દિયા, જહાં હીરા ગડા થા. બ્રાહ્મણ ઉત્સુકતા સે ખોદને લગા. હીરે કો દેખ બ્રાહ્મણ ચકિત હો ગયા. બૈઠ કર ન-જાને ક્યા સોચને લગા.

સંધ્યા હો ગઈ. સૂર્યાસ્ત કા સમય આયા. ચરવાહે ગૌઓં કો લે કર ગાંવ કી ઔર ચલે. બ્રાહ્મણ અબ બી ધ્યાન મેં મગ્ન થા.

એકાએક બ્રાહ્મણ ઉઠા, ઔર ભક્ત સનાતન કે પાસ આ કર ખોલા—“સ્વામિન્ ! ઉસ અતુલ સંપત્તિ કા એક કણ મુઝે બી દીન્નિયે, જિસે પા કર મનુષ્ય સાંસારિક સંપત્તિ કા તિરસ્કાર કરને લગતા હૈ.”

બ્રાહ્મણ ને હીરા જલ મેં ફેંક દિયા.

* * * *

તપસ્વી ઉપગુપ્ત

બુદ્ધ ભગવાન કે શિષ્ય ઉપગુપ્ત મથુરા નગરી કે બાહર જામિ

पर शयन कर रहे थे। दीपक जल चुके थे, दरवाजे बंद हो चुके थे और आकाश में आदल छाये हुआ था।

नपुर की जंकार के साथ किसीके पैर उनके शरीर से छू गये। उनकी आंखें खुल गयीं। उन्होंने देखा कि एक स्त्री दीपक लिये खड़ी है।

वह मथुरा की एक तरुण नर्तकी थी। शरीर गहनों से लदा था, और वह एक आश्चर्या रंग की साड़ी पहने हुए थी।

दीपक को नीचे रख कर उसने उस युवा तपस्वी के शांत मुख को देखा। “तपस्वी, मुझे क्षमा करो। ठंडो, मेरे घर चलो। यह कठोर भूमि तुम्हारे शयन करने योग्य नहीं है।”

तपस्वी ने उत्तर दिया—“देवि ! अपनी राह नओ। समय आने पर मैं तुमसे आ मिलूंगा।”

भिन्नीली यमकी, और उसकी यमक में अंधेरी रात्रि का अंधकार और भी स्पष्ट हो गया। आकाश के एक और तुलना उठता-सा जल पड़ा, और स्त्री उर उठी।

x x x x

राज-मार्ग के किनारे के वृक्ष कुलों से लदे थे। दूर से आंसुरि का मधुर स्वर सुनाई दे रहा था। नगर-निवासी जंगल में वस-तोत्सव मनाने गये थे। यंद्रमा अपनी पृष्ठकला से प्रकाशित हो रहा था। आस के वृक्ष पर जैदी डोयल गा रही थी। तपस्वी अकेला फिर रहा था।

उपगत नगर के राज-द्वार से निकल कर बाहर आये। यह कौन स्त्री थी, जो बाहर पड़ी थी ? सारा शरीर धावों से ढका था।

तपस्वी उसके पास बैठ गया। उसके सिर को अपने धुटनों पर रख कर उसके मुख पर जल के छीटे देने लगा।

“करुणा के अवतार ! तुम कौन हो, जिसने मेरी सुध ली ?”

“देवि ! मैं हूँ उपगत। समय आ गया, और मैं तुमसे आ मिला।”

* * * *

विस्मृत विपत्ति

घास से लरे मार्ग पर मैं अकेला फिर रहा था। किसीने पीछे से कहा—“मुझे पहचानते हो ?”

मैंने फिर कर देखा। “नहीं, तुम्हारा नाम तो स्मरण नहीं आता।”—मैंने कहा।

मोली—“मैं वह विपत्ति हूँ, जिसे पहचानते ही अपनी युवा-

વસ્થા મેં તુમને ઝેલા થા.” ઉસડી આંખોં મેં વહ તરલતા થી, જો ઓસકણોં સે પૂર્ણ પ્રાતઃકાલ મેં હોતી હૈ.

થોડી દેર ચુપચાપ ખડે રહ કર મૈને પૂછા—“કયા તુમહારા આંસુઓં કા અસલ્લ લાર જતા રહા ?”

વહ મુસકરાને લગી; કુછ ખોલી નહીં. મૈ સમજ ગયા કિ સમય પા કર આંસુઓં ને મુસકરાહટ કી લાખા સીખ લી હૈ.

ઉસને ધીરે સે કહા—“કયોં, એક બાર કહતે થે ન કિ વહ વિપત્તિ મુઝે કબી ન ભૂલેગી ?”

મૈને લજતે હુએ ઉત્તર દિયા—“હાં, પરંતુ સમય ખીતને કે સાથ-સાથ વિસ્મૃતિ ને મુઝે સમજા લિયા.”

ફિર મૈને ઉસકા હાથ અપને હાથો મેં લે કર કહા—“પર તુમ ભી તો બદલ ગઇ હો.”

“જો એક સમય વિપત્તિ થી, વહ અબ શાન્તિ હૈ.”—ઉસને કહા.

* * * *

પ્રતિશોધ

ચિત્રકાર મેલે મેં ચિત્ર બેચ રહા થા. અપને સેવકોં કે સાથ રાજમંત્રી કા પુત્ર ભી મેલે મેં આયા. રાજમંત્રી ને અપની યુવા-વસ્થા મેં ચિત્રકાર કે પિતા કો ઘોખા દિયા થા, જિસ્કે શોક મેં વહ સંતપ્ત-હૃદય હો કર અકાલ મૃત્યુ કા શિકાર હુઆ !

યુવક ચિત્રોં કો દેખને લગા, ઔર ઉનમેંસે એક ઉસને પસંદ કિયા. ચિત્રકાર ને ઉસ પર કપડા ઢંક કર કહા—“ઇસે મૈ ન બેચૂંગા.”

યુવક નિરાશ હો કર ઘર ચલા ગયા, ઔર શોક સે પીડિત હો કર પડ રહા. રાજમંત્રી સ્વયં મેલે મેં આયા, ઔર બહુમુલ્ય રતનાદિ દેને પર ઉઘત હુઆ. ફિર ભી ચિત્રકાર ને ચિત્ર ન બેચા ઔર કહા—“યહી મેરા પ્રતિશોધ હૈ.”

ચિત્રકાર નિલપ્રતિ અપને ઇષ્ટદેવ કા ચિત્ર બનાયા કરતા થા. યહી ઉસકી ઉપાસના થી.

ઉસને દેખા કિ ચિત્ર કા આકાર બદલને લગા. વહ ચિન્તિત હુઆ. ચેષ્ટા કરને પર ભી પહલે કે-સે ચિત્ર નહીં બના સકતા થા. એક દિન ઉસને ચકિત ઔર લયભીત હો કર દેખા કિ ઇષ્ટદેવ કી આંખોં ઔર અધરોં કી આકૃતિ ઉસી મંત્રી કી-સી હો ગઈ થી.

ચિત્રકારને સિર ધુન કર કહા—“મેરા પ્રતિશોધ મેરે હી સિર પડા !”

* * * *

स्वर्ग कहां है ?

स्मशानकुल से लौट कर पिता घर आये.

सात साल के बच्चे ने चिंताकुल नेत्रों से अकेले पिता की ओर देखा. पिता ने उसे गोद में उठा लिया. बच्चे ने पूछा—
“अम्मा कहां ?”

इधे गले से आकाश की ओर उंगली दिखाते हुअे पिता ने उत्तर दिया—“स्वर्ग में.”

* * * *

रात्रि के समय शोकाकुल पिता निद्रा में भी कराहते थे. शयनागार के द्वार के पास अके ही एक टिमटिमा रहा था, और अके छिपकली पतंगों का आगेट कर रही थी.

बच्चा जग पड़ा, और शय्या को सूती पा कर उठ पड़ा. अकेले छत पर खड़ा गया.

आकाश की ओर देर तक अकेटक देखा रहा. उसका विचार-व्यस्त मन रात्रि के अंधकार से आच्छन्न आकाश से भीनबाधा में प्रश्न कर रहा था—“स्वर्ग कहां है ?”

उत्तर न मिला. उस अनोध अंधकार के शोकाश्रुओं के समान तारे केवल टिमटिमा रहे थे.

* * * *

कृतघ्नी अविश्वास

रात ढलते-ढलते वह खली गध.

मेरे मन ने मुझे सांत्वना देनी चाही, बोला—“सत्य मिथ्या है.”

मुझे क्रोध आ गया. मैंने कहा—“वह उसका पत्र, वह उसीके हाथों का बनाया हुआ पंजा—क्या ये सत्य मिथ्या हैं ?”

दिन भी भीत गया. मेरा मित्र मुझसे मिलने आया; बोला—
“जो शिव है, वह सत्य है, और वही अविनाशी है.”

मैंने ज़ुंझला कर पूछा—“कैसे जानते हो कि शुभ और सुंदर अविनाशी है ? क्या वह उसका सुंदर शरीर शुभ न था, जो नाश हो गया ?”

यिहो हुअे बच्चे की तरह, जो क्रोध में अपनी रक्षा करनेवाली माता को भी मारने लगता है, मैं उन तमाम चीजों को तोड़ने-झाड़ने लगा, जिनसे मुझे कुछ भी सुख मिला था, और सिखाया—“संसार धोखे की टट्टी है.”

अकेअके आवाज आया—“कृतघ्नी !”

मैंने जिडकी के बाहर देखा और अैसा जग पड़ा, मानो

अधेरी रात में से कोई बिरपरिचित स्वर में कह रहा है—“मेरी अनुपस्थिति के गढ़े में तुम अपना यह विश्वास भी डाले देते हो कि मैं तुम्हारे साथ थी !”

* * * *

दीनों के लगवान

उस दिन देवता का रथ नगर-परिक्रमा करनेवाला था. भद्रा देवीने महाराज से कहा—“आधे, रथ-यात्रा देण नये.”

सभी पीछे चल दिये. केवल एक व्यक्ति नहीं आया, वह था श्रद्ध, जे आहु के लिये सीढ़े ओकर करता था.

सेवकों के सरदार ने द्वांर्द्र हो कर कहा:—“तुम भी आ सकते हो, श्रद्ध !”

उसने सिर झुका कर कहा—“नहीं देव !”

श्रद्ध की ओंपड़ी के समीप हो कर ही सभ रथयात्रा देणने नते थे. जण राजमन्त्री का छाथी उसके ओंपडे के समीप आया, तो मन्त्री ने पुकार कर कहा—“श्रद्ध ! आ, रथयात्रा के समय देवदर्शन कर ले.”

“राज्यों की भांति मैं देवदर्शन नहीं करता, स्वामिन !”—
उसने उत्तर दिया.

“भला तुम्हें देवदर्शन का यह सौभाग्य फिर कण प्राप्त होगा ?”

“जण लगवान मेरी ओंपड़ी के दरवाजे पर आवेगे नाथ !”

मन्त्री ने अट्टहास कर के कहा—“भूर्भ ! तेरे द्वार पर लगवान स्वयं दर्शन देने आवेगे, और महाराज उनके दर्शन के लिये रथ-यात्रा में सम्मिलित होने न रहे हैं.”

श्रद्ध ने हथी जणान से उत्तर दिया—“लगवान के सिवा और कौन दरिद्रों के घर आता है, स्वामिन ?”

(जन्-युआरी-१९३१ना “विंशालभारत”भांथी)

૧૩૯-સાધ્ય અને સાધન

(લેખક:—શ્રી. રણછોડદાસ જોરામ કુટમુટીઆ.)

વમળવંટાળમાં મનુજ આ વિશ્વમાં, સાધ્ય સાધન તણા ભેદ ભૂલે;
જે મહિંથી સરે એક પણ અર્થ નહિ, વિફલ વ્યાધિ મહીં એમ ફૂલે.
—નરસિંહ મહેતા

જગત આજે ધોરતું ભાસે છે. કાળસરિતાને કાંઠે ઉપડતા પ્રલયના પરપોટાને પકડવા જગત મથી રહ્યું છે. આંખ છતાં આંધળું જગત ચેતન છતાં જડ સમોવડું આયુષ્યના પૂલોમાંના બાકોરા દેખી શકતું નથી; ધ્રુવે છે તે નથી આદરી શકતું; બોલે છે તે નથી પાળી શકતું. તેજનાં અંબર ઓઢવાં છે ને તિમિરનાં પરિધાન કરે છે. અમૃતને ઘોળી પી જવાની અભિલાષા પોષે છે અને પીયે છે વિપના ઉતાર.

કેટકેટલા વાંચે છે આજે કુટુંબ, માતિ કે દેશની ઉન્નતિ ? કેટલાએ આદર્શ છે એ ઇચ્છાએ સફળ કરવાના પ્રયત્ન ? કેટલાયે પાઠ્યા છે મંત્ર અને માર્ગો ભારતની ઉન્નતિ કાળે ? કેટલાયે લીધા એ માર્ગના ભેખ ધરીને પરિચાલ ?

જગત અત્યારે વમળવંટાળે ચડ્યું છે. દેહ અને દૈનિક સુખની વાતમાં પરમ સાધ્યને જગતે કોઈ ઉંડા ખૂણે ફેંકી દીધું છે. સ્વાર્થ અને તેને તૃપ્ત કરવા માટેની વિત્તેપણામાં વિશ્વનાવનાં સુકાન ફર્યાં છે. પૈસો સાધન મટી સાધ્ય બન્યો છે, દાસ મટી દૈવ બન્યો છે, જડ મટી ચેતન બન્યો છે. વિશ્વની આંખે જડ-ચેતનના ભેદ નવા રચાયા છે. અધિકારમાં ગળડતાં લોકે અજવાળાની કિંમત ઓછી આંકી છે.

ઐક્યના સૂર સંભળાય છે પણ આજે ઐક્ય કયાં છે ? વ્યક્તિ વ્યક્તિની આંખમાં આજે સ્વાર્થનાં અંજન અંજયાં છે. સમાજ આજે છિન્નભિન્ન છે. વ્યક્તિનું હિત સમાજના હિતથી વિસંવાદી થયું. ગરીબોને તવગરે ચૂસવા લાગ્યા; તેમની છંદગીમાં વિષ રેડ્યું, તેમને વિદ્યાર્થી વિમુખ રાખ્યા અને એ રીતે નિઃસ્વાર્થ જીવન જીવવાનો આદર્શ ભુલાયો.

સમગ્ર સમાજની દરેક વ્યક્તિ ન્યાંસુધી પોતાના સાધ્યને મેળવી ન શકે ત્યાંસુધી સમાજે પ્રગતિ કીધી કેમ કહેવાય ? ગરીબો પાસે તો સાધન પણ ન રહ્યાં; શ્રીમંતો સાધનને સાધ્ય ગણી બેઠા; ગરીબોને વધારેમાં વધારે રીબાવી પૈસો શી રીતે ભેજો કરવો એ તેમનું સાધ્ય બન્યું.

જગતની આંખે છે આજે જડવાદનાં ઘેન-ઘેટલે અધિકારનાં

અંજન. અધિકારનાં અંજન આજવાથી તિમિર તેમને તેજ લાગે છે. ધ્રુવ અને જાપાંઓને રાત્રિજ દિવસ સમાન છે. વિચાર તેવાજ હોય આચાર. જગત આજે રોહ અને કામના ભેદ ભૂલી ગયું છે, દેહ અને આત્માને ઝોળખી નથી શકતું. અજવાળાં ન જોયાં હોય તેમને અધિકાર અજખામણા શેના લાગે? તેને તો વધારે અધિકાર-માંજ રહેતું ગમે. એ અધિકાર એજ તેમનાં અજવાળાં. દેડકાને સાંકડો કૂપ એજ એની દુનિયા.

આત્માનાં સુખને અજગાં કરી લોકો આજે દેહના સુખને તલસે છે. દેહ એજ આત્મા હોય ત્યાં દેહનાંજ લાલનપાલન થાય, દેહને જોઈતાં સુખ અપાય. આત્માને ઝોળખ્યા વિના શું ખબર પડે કે આત્માને કઈ જાતનાં સુખ જોઈએ?

જડવાદીને પાપપુણ્યની પરવા ન હોય, દેહ-આત્માના ભેદ ન હોય, વ્યક્તિ-સમાજના ફેર ન હોય. એમને તો જડ એજ ચેતન લાગે; અધિકારજ અજવાળાં, સ્વાર્થ એજ જીવન.

જડવાદે જડ ધાલી જગતમાં, અને પૈસો પરમેશ્વર બની, થયો સાધન મટી સાધ્ય. સાર્થે વિશ્વ થયું છે આજે જડવાદી, એટલે રોહને બદલે લગ્નમાં મોહની અને સ્વાર્થની દુર્ગંધ પ્રસરી; અને થવા માંડ્યાં રોહનાં છડેચોક વેચાણ. આત્માના સુખની તમન્ના હોલવાઇ ગઈ અને લાલનપાલન થવા લાગ્યાં દેહનાં, અમૃત પીને અમર થવાની લાલસા લય પામી, અને જગતે જાણ્યે અજાણ્યે આરંભ્યા ઝેરના લયંકર પ્રયોગો. વ્યક્તિસુખની સ્વાર્થી ભાવનાઓને અને સાતિસમાજ કે દેશના હિતને ઠોકરે ભારી, પાળે છે પોષે છે જગત.

સ્વાર્થમાં ગમ્યડતું જગત ગરીબોને તારવા કરતાં મારવામાં મગ્ન માણે છે. સત્ય કરતાં અસત્યથી લૂંટવામાં પ્રાવિણ્ય અનુભવે છે. દેહના ક્ષણિક સુખ અને વૈભવ માટે આત્માના પરમ સુખ અને પરમ શાન્તિને તિલાંજલિ આપે છે.

વ્યક્તિસુખ વ્યક્તિ જતાં ચાલી ગયાં અને સમાજ અને દેશની ઉન્નતિ શિથિલ થઈ. અમર શાન્તિને પહેલાં ગુમાવી બેઠાં અને ક્ષણિક સુખ તો જલના પરપોટા જેવા નાશવંત અનંત સાધ્ય વસ્તુને તિલાંજલિ આપી, ક્ષણિક સાધનને સાધ્ય ગણી ખોઈ બેઠાં. અમર શાન્તિનો આરો છોડી, પકડ્યો ક્ષણિક સુખનો આવારો. પણ એ તો ઉડી ચાલ્યો એની મેળે.

(તા. ૧૬-૫-૧૯૩૨ ના “લોહાણાહિતેચ્છુ”માંથી)

૧૪૦-નગદ નાણું

(લેખક:-શ્રી. હરિદાસ ગોકુલદાસ કોટક)

“તમે મારું નગદ નાણું છે,

તમે મારું કુલ વસાણું છે, આબ્યાં ત્યારે અમર થઈને રહો.”

તમે કોઈ ગામડામાં ગયા છો ? ગયા હો તો કોઈ અલણુ આમ્ય માતાને પૂછ્યું છે કે “તમારો ધન વૈભવ કેટલો ?” જેટલા છોકરા હશે તેટલી સંખ્યા કહી તે કહેશે “મારે તો..... મોતીના દાળડા છે” —અલબત્ત, કમનસીબે દીકરીઓની ગણતરી દાળડામાં થતી નથી.

શહેરોમાં વસતા અને ધન્દનો વૈભવ ભોગવતા છતાંએ નિસાસા નાખતા ધનિકોના કોને અનુભવ નહિ હોય ? શું તેમની તીલ્લેરીમાં કે બેન્કના ખાતામાં રૂપીઆનો ટોટો છે કે તેમને નિસાસા નાખવા પડે ? નિસાસા નીકળવાનું કારણ તો “શેર શ્વતી માટીની ખોટ છે” એ જવાબ મળે છે. અને એ ત્રુટીને મટાડવા શક્તિ ધરાવતા, લેભાગુ દુઃખભજન વૈદ્યરાજોનોએ આજ રાફડો ફાટ્યો છે. વખતે કોઈ શ્વ દુઃખીઓ રહી જાય એવી અનુકંપાની ભાવનાથી તેઓ અનેક જાતની જાહેરાતો કરે છે; અને પોતે એ કમાણીમાંથી સારો નફો મેળવી લે છે. પરંતુ ગણ્યાગાંઠ્યા અકસ્માતના અપવાદ સિવાય કેટલાને ઘેર ઘોડીઆં બધામાં હશે ? સંતતિ—ખાસ કરી પુત્રને અભાવે કેટલાં માતાપિતા તરફથીયે મારતાં હશે ?

પરંતુ ટોળે રમતાં મુદ્દા ગરીબનાં છોકરાં અને અક્કલસૂતાં તેમજ સદાએ દવાના ખાટલા પર શ્વતાં શહેરી ધનિકોનાં બાળકો ભલે માખાપને મન મોતીના દાળડા કે હીરાની ખાણો હોય, છતાં પણ જે જાતનો સંસ્કારી ઉછેર મળવો જોઈએ તે મેળવી શકતાં નથી. એ નગદ નાણું જગતના ચોટે વેડફાય છે તેટલું પણ ઘણાખરાને મળે વર્યું નથી. એ શ્વતી માટીનો પિંડો જગતચક્ર પર ચડ્યા પછી તેમાંથી કંઈ જાતનો ઘાટ ઉતારવો એ વિષય પરત્વે ઉપેક્ષાજ દાખવવામાં આવી છે; કારણકે એ બ્રહ્માજીનું કાર્ય ગણાયું છે.

સ્વામી વિવેકાનંદે કટાક્ષમાં કહેલું છે તેમ સ્ત્રી અત્યારે તો બાળસર્જક યંત્રજ છે. (પુરુષ યાંત્રિક પોતાની ફરજ મોહ પામેલા દશ્યથી જેટલીજ સમજે છે.) એક બાળક શેડ ચાટતું હોય, બીજું મળત્યાગ કરતું વગર શીખ્યે ભૂમિતિનાં ચિત્રો પાડતું હોય, અને ત્રીજું પથારીમાં પડ્યું પડ્યું માંદગીમાં કણસતું હોય ! ! આમાંથી માતાએ કોની સારવાર કરવી ? બધાંને ઘેર નોકરચાકર હોતા નથી અને નોકરચાકર હોય ત્યાં ઘણી વખત છોકરાંઓનોજ અભાવ હોય છે.

કોઈએ સલાહ આપવાની ન હોય કે “સંયમ પાળતાં શીખો

તો ઘણી ઉપાધિ ઓછી થાય;” કારણ કે એનો જવાબ તો તૈયાર છે “એ સૌ ઇશ્વરની લીલા છે, આપણે શું કરીએ ?”

ગામડામાં વસતાં અસંખ્ય અજડ અને અભણ માતાપિતાઓને આપણે દોષિતની ગણતરીમાં ગણશું તો કામ નહિ લાગે; કેમકે ત્યાં ગાંધીજીના આત્મસંયમનો મંત્ર હજી લગભગ પહોંચ્યો નથી અને કેળવણીનો સાવ અભાવ છે. ગામડાનાં બાળકો શહેરનાં બાળકો કરતાં સરખામણીમાં વધારે તંદુરસ્ત હોય છે એ વાત આપણે સૌ કબૂલીએ છીએ; પછી ભલે તે અનુકૂળ કુદરતનું પરિણામ હોય. પરંતુ માનસિક તંદુરસ્તીમાં તો બંને બાળકો દયાપાત્ર સ્થિતિજ અનુભવે છે.

બાળકની મુંઝવણનો ઉકેલ કરવા બેદરકાર બનીને આપણે તેમનું ભરડવાનુંજ કાર્ય કરીએ છીએ. બાળક એક ડાહ્યું પ્રાણી છે એ વાતજ આપણને કબૂલ નથી. બાળક એટલે અર્ધું કે પા સમજણું મનુષ્ય એમ નહિ, પરંતુ એની અવસ્થાની ગણતરીએ આખેઆખું સમજણું મનુષ્ય, એ વાત આપણને ભડકામણી લાગતી હોય તો એ સાચી છે. જેટલી ધૂનથી આપણે દૈનિક પ્રવૃત્તિઓ કરીએ છીએ તેટલીજ બદકે તેના કરતાં વધારે ગંભીરતાથી બાળક પોતાના કાર્યમાં મશગુલ છે, એ વાત નવીનલાગે તો એ સાવ સાચી છે. અખતરા કરતો સાધારણ માણસ અખતરાથી કંટાળે છે, પરંતુ વૈજ્ઞાનિકને અખતરા કરવા એ લિભ્જત છે. કુશળમાં કુશળ વૈજ્ઞાનિકને એ અખતરા કરવાને મુકરર વખત ગોઠવવો પડે છે; નહિ તો તેને ડર લાગે છે કે આરામ વિના તેનું શરીર અને મગજ મનઘાયું કામ નહિ કરી શકે? પરંતુ નાનાં બાળકોને મન બેડું હોય ત્યાં તેનું વૈજ્ઞાનિક શોધગૃહ (લેબોરેટરી) છે. એમાં ઉંઘના વખત સિવાય બધાએ વખતમાં એ અખતરા કર્યે રાખે છે, એમ કોઈ બાળસ્વભાવનાં પ્રખર અભ્યાસી રહે ત્યારે આપણને એમ કહેવાનું મન નથી થઈ જતું કે “એ તો ધૂની માણસ એ ગજ આમ પણ વેતરે અને તેમ પણ વેતરે અને છતાં એ શાંતમાં શાંત અને ઠરેલમાં ઠરેલ માણસોને કબૂલવું પડે છે કે એ આખાં સત્યો છે.”

જેના પ્રવાહ વડે જગતજટા નવી વહી રહી છે એના પ્રત્યે આટલી બેદરકારી સેવી આપણે મહાપ્રજ્ઞ થવાના કોડ કેમ પૂરા પાડીશું? બાળકને બે બોકો ભરી આપણા પ્રેમનું પ્રદર્શન કરી આપણે ભવિષ્યના હિસાબી બાળકને—આજનો બાળક—કાલનો ધુરાવાહી નેતાને—શું જવાબ આપીશું?

ત્યારે કરવું શું? એનો વિચાર પછી કરીશું.

(તા. ૧૬-૬-૧૯૩૨ ના “લોહાણા હિતેચ્છુ”માંથી)

૧૪૧-શાપનાં ભયંકર પરિણામ

(લેખક:-શ્રી. લાલશંકર લક્ષ્મીદાસ)

કબીર હાથ ગરીબકી, કબુ ન ખાલી જાય;

મુઠે ઢાર કે ચામસે, લોહા ભસ્મ હો જાય.

જુનાગઢમાં એક શ્રીમંત ગૃહસ્થે પોતાના એક સગાના છોકરાને પાળવા માટે પોતાના ઘરમાં રાખ્યો હતો, અને તેઓ તે છોકરા ઉપર ઘણી માયા રાખે છે.

કમનસીબે તે ગૃહસ્થની મરહુમ સ્ત્રી તે છોકરાને ધિક્કારતી હતી. અને તેથી તે ગૃહસ્થ પોતાના ધંધા માટે બહારગામ જતા હતા ત્યારે તે નિર્દય બાઇ તે હતભાગી છોકરા ઉપર જીલમ કરતી હતી, અને ભૂખ્યો રાખતી હતી.

તે છોકરો પોતાની દુઃખી સ્થિતિ સંબંધી એક મુરખી આગળ વાત કરતો હતો, અને રડતો હતો. પણ તે હકીકત પેલા ગૃહસ્થને કોઇ કહેતું નહિ, કારણકે તેમ કરવાથી પેલી બાઇ તે છોકરા ઉપર વધારે જીલમ કરવાનો સંભવ હતો.

ભયંકર કારમી સજા !

તે નિર્દય બાઇ એક દિવસ ઓચિંતી ગાંડી થઇ ગઇ. તેણી પોતાનાં કપડાં ઉપર ઘાસલેટ રેડીને પોતાને હાથે જીવતી બળી ગઇ !

બળવાની ત્રાસદાયક પીડાને પરિણામે તેણી મરવાની થઇ ત્યારે તેણી મોટેથી જૂમ પાડવા લાગી કે “ અરેરે ! મેં ખીમજીને ઘણું દુઃખ દીધું છે ! મેં તેને ભૂખ્યો રાખ્યો હતો ! અને તેના શાપથી હું હેરાન થઇ છું ! ” વગેરે.

પાસે ઉભેલાં સગાંઓએ તેણીને શાંત કરવાના પ્રયાસો કર્યા, ખીમજીને રાજ કરવા માટે રૂપિયા આપવાનું તેણીને કહેવામાં આવ્યું, પણ તે બિચારી બાઇનો પશ્ચાત્તાપ શાંત થયો નહિ, અને તેણી રીબાર્થ રીબાઇને મરી ગઇ !

તે છોકરાનું ખર્ડ નામ જાહેર કરવું યોગ્ય નહિ હોવાથી તેને મેં ખીમજીનું કલ્પિત નામ આપેલું છે.

વાંચનારને અરજ

દરેક માણસને એક દિવસ ચોક્કસ મરવાનું છે. મોત ક્યારે, ક્યાં અને કેવી રીતે આવીને પોતાને ઉપાડી જશે તે કોઇ જાણતું નથી.

હજારો સ્ત્રીપુરુષો અકસ્માતથી અથવા મરડી વગેરે-થી ઓચિંતી મરી જાય છે માટે—

વાંચનાર, કોઇના શાપ લેશો નહિ. પણ તમારાં કુટુંબમાં તેમજ

दुनियांमें अने तेदना जिवाना आशीर्वाद लेवाने दुमेशां आतुर रहेजे.

घड़ि वावशो तो घड़ि पाभशो,

पथर वावशो तो पथर पाभशो.

कोछ पणु जवना आशीर्वाद लेशो तो सुख अने स्वर्ग पाभशो.

कोछ पणु जवना शाप लेशो तो दुःख अने नरक पाभशो.

(अेक पत्रिकाभांथी)

१४२-ईश्वर-प्राप्ति के उपाय

१-ईश्वर के प्रभाव और महत्त्व को यथार्थ जननेवाले महा-पुरुषों का संग.

२-ईश्वर के प्रभाव और महत्त्व से पूर्ण शास्त्रों का अध्ययन.

३-ईश्वर के नाम का जप और गुणों का श्रवण-कीर्तन.

४-ईश्वर का ध्यान.

५-विश्वरूप लगवान की निष्काम भाव से सेवा.

६-ईश्वर-प्रार्थना.

७-ईश्वर के अतुल्य आचरण यांनी सत्य, अहिंसा, दया, प्रेम, अस्तेय, ब्रह्मचर्य, विनय, तप, स्वाध्याय, आरति-कृता और श्रद्धा आदि को पढाना.

८-लोक-परलोक के समस्त लोगों में वैराग्य.

९-सहगुरु में परम श्रद्धा और गुरु-सेवा.

१०-ईश्वर में अप्रंज विश्वास.

११-घर-बाहर सर्वत्र ईश्वर-चर्चा.

१२-अलिभान, दंड और कठोरता का सर्वथा त्याग.

१३-काम-क्रोध-लोभ से अचना.

१४-नारिक-संग का सर्वथा त्याग.

१५-परधर्म-सहिष्णुता.

१६-सयमें ईश्वरपुद्धि रहते दुमै ही अर्थाव करने की चेष्टा.

(“कल्याण” ना अेक अंकभांथी)

૧૪૩-વહુઓના આપઘાતો અને બાળકોનાં ખૂન

પરમાર્થી આત્માઓને અરજ

(લેખક:-શ્રી. લાલશંકર લક્ષ્મીદાસ મુ. જુનાગઢ)

આ દેશમાં કુટુંબકલેશને પરિણામે સેંકડો વહુઓ આપ-
ઘાત કરે છે. દાખલા તરીકે—

(૧) “હિંદુ અબળાનો આપઘાત—કંકાસથી કંટાળી બળી
મૃત્તી!”—(સાંજ વર્તમાન, તા. ૩-૯-૩૦)

(૨) “હિંદુ પરણેતરનો આપઘાત—ગ્યાસલેટ છાંટી સાડી
સળગાવી દીધી!”—(સાંજવર્તમાન, તા. ૯-૯-૩૦)

(૩) દેરાણી જોદાણી વચ્ચે કલ્થો—દેરાણીએ પોતાનાં કપડાં
ગ્યાસલેટ વડે સળગાવી આપઘાત કર્યો!

(ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, તા. ૩૦-૧૦-૩૦)

(૪) “ઘણી સાથેની ખટખટ-પરિણામે કપડાં સળગાવી આપ-
ઘાત કીધો!”—(પારસી સંસાર તા. ૧-૧૧-૩૦)

(૫) કોઇ કોઇ ઉશ્કેરાયલી વહુઓ પોતાનાં નાનાં
બાળકોને મારી નાખે છે! કુટુંબકલેશથી ઉશ્કેરાયલી કોઈ
કોઇ વહુઓ પોતાનાં નાનાં બાળકોને મારી નાખે છે. દાખલા તરીકે

(ક) સાસુના ત્રાસથી ઉશ્કેરાઈને એક વહુ પોતાનાં બે નાનાં
બાળકો સાથે કૂવામાં પડી. તેઓ ત્રણે ડૂબી મુઆં હતાં!

(ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, તા. ૨૬-૯-૨૯)

(ઘ) કુટુંબના કલ્થાથી ઉશ્કેરાઈને એક વહુએ પોતાનાં ત્રણ
બાળકોને કૂવામાં નાખી દીધાં. અને પછી પોતે આપઘાત
કર્યો!—(ટાઇમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, તા. ૭-૧૧-૩૦)

પરમાર્થી આત્માઓને અરજ

કુટુંબકલેશનાં ઉપર પ્રમાણે લયંકર પરિણામે સંબંધી સમા-
ચારો વર્તમાનપત્રોમાંથી તારીખવાર કાપી લઇને એકઠા કરવાનો,
તથા તે મહાપાપ સામે લોકોને ચેતાવવાનો હરાવ કરવાની પર-
માર્થી આત્માઓ મહેરબાની કરે, અને તેથી તેઓ મહાપુણ્ય મેળવે,
એવી મારી પ્રાર્થના છે.

એક ચેતવણી!

વાંચનાર, કોઇ પણ હતભાગી વહુ સંબંધી તેણીનાં સાસરિયાં
સાથે વાત કરે ત્યારે નત્ર તથા વિવેકી ભાષા વાપરજો. કડવી ભાષા
વાપરનારા આત્માઓ નરકના ઉમેદવાર બને છે. દાખલા તરીકે—

એક યુવક પોતાની બાળક વહુને હેરાન કરતો હતો. તે માટે
તે યુવકના બાપે પોતાના દીકરાને સખત ભાષામાં ઠપકો આપ્યો.

તેથી ઉશ્કેરાઈને તે યુવકે પોતાની સ્ત્રીનું ખૂન કર્યું. અને તે માટે તેને દશ વરસની સખત કેદની સજા થઈ હતી.

(ટાઈમ્સ ઓફ ઇન્ડિયા, તા. ૨૦-૮-૨૭)

તે છોકરીના ખૂન માટે તેણીનો નિર્દય વર તેમજ તેણીનો અવિચારી સસરો અને નરકના ઉમેદવાર બન્યા હતા.

(એક પત્રિકામાંથી)

૧૪૪-વિચિત્ર મરણો

(લેખક:-શ્રી. બાબુ ચક્કર)

(૧૯૩૧નાં કેટલાંક વિચિત્ર મરણો તમને અજાણ્યમાં ગરકાવ કરી દેશે:—

૧—અર્લીનનો એક ચોર એક કસાઈની દુકાન ફાડી દાખલ થયો. તે નાસવા જતાં એક કડીવાળી દોરી તેના ગળાની આસપાસ ફરી વળતાં તેને ફાંસી દેવાઈ ગઈ.

૨—ન્યુ હેમ્પસ્ટીઅરમાં એક સ્ત્રી એકદમ ઉશ્કેરાઈ જઈને એક ઉંદર પકડવા દોડી. ઉશ્કેરણીમાં ને ઉશ્કેરણીમાં તે મરણ પામી. ઉંદર તો નાસી ગયો.

૩—એડીન્બર્ગના એક બુઢાએ પોતાની આંગળાથી દાંત ખેંચી કાઢ્યો. આના આંચકાથી તેનું મરણ નીપજ્યું.

૪—એક આંધળો લંડનમાં એક રસ્તાપરથી બીજા રસ્તાપર જવાને ઉભો હતો. એટલામાં તેને એક હાથ અડ્યો. આ હાથને એ પોતે કોઈ માર્ગદર્શક સમજ્યો. પણ આ એક બીજો આંધળો હતો. એ પણ એમજ સમજતો હતો કે પહેલો આંધળો એનો માર્ગદર્શક છે. બંને રસ્તો ગોળગતા મરણ પામ્યા હતા.

૫—ઇસેક્સમાં એક માણસ એક વીજળીના ગોળા પર એટો. વિજળીના ગોળાના ફાટવાથી તે મરણ પામ્યો.

૬—પોલાન્ડના વૉરસો શહેરમાં એક માણસે મશ્કરી ખાતર પેટ્રોલ પીધું. આ પ્રમાણે પેટ્રોલ પીને તેણે એક સીગારેટ સળગાવવાનો પ્રયાસ કર્યો. આમ કરતાં તેના ભૂકેભૂકા નીકળી ગયા.

૭—કેલેફોર્નીઆમાં એક ચોપન વર્ષના આદમીએ જીવનમાં પહેલીજ વખત સીગારેટ પીવાનો મનસુબો કરી પીધી. આથી તેને ચક્કર આવવા માંડ્યા અને પડતાં માથાની ખોપરી ભાંગી જતાં દેવના દૂતોને હાથે આ જગતપરથી કલ્પા કહાવ્યા વગર ગુજરી ગયો.

૮—ન્યુ યોર્કના ન્યુ રોચેલમાં એક માણસ પર શુકનવંતી થોડાની નાળ પડતાં તે બિચારો ગુજરી ગયો.

(તા. ૨૦-૩-૧૯૩૨ ના “વીસમી સદી”માંથી)

१४५-सामाजिक पवित्रता का रचनात्मक कार्य

(लेखक:-श्री. अनारसीदास यतुर्वेदी)

हो आतां से मैं बहुत डरता हूँ; ओक तो भोजन के लिये निभ-
त्रय और दूसरे सार्वजनिक सभाओं में उपस्थिति. निभत्रयों में
ले भोजन प्रायः मिलता है, वह मुझे प्यता नहीं, और सार्व-
जनिक सभाओं में ले मानसिक भोजन मिलता है, वह मुझे रुचता
नहीं. धन दोनों के (निभत्रय और मिटिंग के) आकस्मिक वणपात
मानता हूँ. इसी लिये जब 'जंगल सोशल सर्विस लीग' के ओक
कार्यकर्ता ने इनपर कहा, "आज शाम के पांच जले मिस शेड्स
नामक ओक अंग्रेज महिला सामाजिक पवित्रता के कार्य के विषय में
लापणु देंगी, जरूर आधये," मैंने यही कह दिया कि प्रयत्न करेंगा,
प्यत नहीं दे सकता. लीग का आदिस हमारे कार्यालय से दूर नहीं
है, इस लिये साडेपांच जले मैं इस अलिप्राय से धरसे निकला कि
यलो अनुपस्थिति के लिये क्षमायाचना कर लूंगा और अपना ओक निश्च
काम भी करता आऊंगा. वहां जल कर देया तो सभा का कार्यप्रारंभ
ही नहीं हुआ था. सभापति महोदय थे नदारद! कुल-जमा
तीस श्रोता थे, जिनमें ओक अंग्रेज लडकी भी थी. बिना
सभापति के ही कार्यवाह प्रारंभ हुआ! सभापति की यह अनुपस्थिति
हम लोगों के लिये लज्जनजनक थी, पर मिस शेड्स निराश नहीं हुए.
वे करीब पौन घंटे तक जेली. उनकी लापणुशैली से प्रकट होता
था कि उनके जवन का ओक उद्देश्य है, और वे इस बात की पर्वाह
नहीं करती कि श्रोता यार हैं या यारसौ. यदि तीस के जगज तीन
ही श्रोता होते, तब भी वे इसी उत्साह से जेलती. विषय था जडा
गम्भीर—'सामाजिक दुरायारों के रोकने के लिये सभाज-सेवकों के
क्या करना चाहिये.'

वक्ता ने जडी योग्यतापूर्वक अपने विषय का प्रतिपादन किया,
और यूकि ये आते उनके हृदय से निकली थी, इस लिये वे श्रोता-
ओं के हृदय में प्रवेश कर गई. सभा विसर्जित होने के पूर्व वक्ता के
धन्यवाद देने की प्रथा का पालन करना आवश्यक था. यह मुझे करना
पडा. धन्यवाद देते हुआ मैंने यही कहा कि हमारे पत्र से ले कुछ
सेवा इस विषय में आप ले सकती हैं, अवश्य लें.

इस लापणु के बाद कध जार मिस शेड्स से मिलने का अवसर
मुझे मिला है, और जितनी जार मैं उनसे मिला हूँ, अपने
उद्देश्य के प्रति उनकी लगन और तर्ह उनके परिश्रम के देप कर
आश्चर्यचकित हुआ बिना नहीं रहा. सुन लीजिये, मिस शेड्स

ਕੌਨ ਹੈ ਅਤੇ ਉਨਕਾ ਕਾਰਜ ਕੀ ਹੈ ? ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ੇਡਿੰਗ ਐਕ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਿਕਾ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਨਕਾ ਕਾਰਜ ਹੈ ਸਾਮਾਜਿਕ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ. ਵਿਲਾਯਤ ਮੇਂ ਐਕ ਸੰਸਥਾ ਹੈ, ਜਿਸਦਾ ਨਾਮ ਹੈ “ਨੈਤਿਕ ਤਥਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਆਰੋਗਯਵਰ੍ਧਿਨੀ ਸਮਿਤਿ.” ਖੁਸ਼ੀ ਸਥਾਪਨਾ ਸਵਗੀਯ ਨੇਸ਼ਨਲ ਆਫਿਸਰ ਨੇ ਕੀ ਥੀ. ਖੁਸ਼ੀ ਸਮਿਤਿ ਨੇ ਤੀਨ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਲਿਯੇ ਲਗਲਗ ਅਫ਼ਾਇਰ ਫ਼ਰਮ ਰੁਪਯੇ ਅਲਗ ਰੁਪ ਕਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ੇਡਿੰਗ ਆਪਨੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿ ਦੇ ਰੁਪ ਮੇਂ ਧਰਮ ਭੇਜਾ ਹੈ. ਐਕ ਵਿਲਾਯਤੀ ਸੰਸਥਾ ਕੀ ਧਰਮ ਆਰਥਿਕ ਤਥਾ ਨੈਤਿਕ ਸਹਾਯਤਾ, ਨੇ ਘਿਨਾ ਕਿਸੀ ਸਵਾਰਥ ਦੇ ਫ਼ਾਰੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਹੀ ਗਧ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਮੇਂ ਅਤ੍ਰੰਤ ਮਹਤਵਪੂਰ੍ਣ ਹੈ, ਅਤੇ ਉਸਸੇ ਹੀ ਅਧਿਕ ਮਹਤਵਪੂਰ੍ਣ ਹੈ ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ੇਡਿੰਗ ਨੈਸ਼ੀ ਸੁਸ਼ਿਕ੍ਸ਼ਿਤ ਕਾਰ੍ਯਕਰ੍ਤੀ ਦਾ ਆਗਮਨ.

ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ੇਡਿੰਗ ਨੇ ਸਮਾਜ-ਸੇਵਾ ਦਾ ਨੇ ਕਾਰ੍ਯ ਉਠਾਯਾ ਹੈ, ਉਸਦੇ ਲਿਯੇ ਉਨ੍ਹੋਂਨੇ ਕਾਸ਼ੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਪਾਠ ਹੈ. ਮਹਾਯੁਧ ਦੇ ਪੂਰ੍ਵ ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ੇਡਿੰਗ ਲੰਦਨ ਦੇ ਪਸ਼ਚਿਮੀ ਭਾਗ ਮੇਂ ਕ੍ਸ਼ਤਰੋਗ ਸੇ ਪੀਡਿਤਾਂ ਕੀ ਸੇਵਾ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਰਤੀ ਥੀ. ਜਦੋਂ ਮਹਾਯੁਧ ਪ੍ਰਾਰੰਭ ਹੁਆ, ਤੋ ਪਰਿਯਾਰਿਕਾਯਾਂ ਕੀ ਆਵਸ਼ਯਕਤਾ ਹੁਯ. ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ੇਡਿੰਗ ਦਾ ਕਾਮ ਮਿਲਾ ਖਨ ਪਰਿਯਾਰਿਕਾਯਾਂ ਦੇ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਦਾ. ਆਰਥ ਫ਼ਰਮ ਪਰਿਯਾਰਿਕਾਯੇਂ ਕਾਮ ਕਰਤੀ ਥੀ. ਅਨੇਕ ਉਪਰ ਐਕ ਅਫ਼ਸਰ ਥੀ, ਨੇ ਮੇਟ੍ਰਨ-ਖਨ-ਸ਼ੀਧ ਕਲਵਾਤੀ ਥੀ. ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ੇਡਿੰਗ ਖਨ੍ਹੀਕੇ ਅਖੀਨ ਕਾਮ ਕਰਤੀ ਥੀ. ਸੈਕਟੋਰ ਪਰਿਯਾਰਿਕਾਯਾਂ ਦਾ ਨਿਯੰਤ੍ਰਣ ਕਰਨਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਆਸਾਨ ਕਾਮ ਨਹੀਂ ਥਾ, ਪਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ੇਡਿੰਗ ਨੇ ਧਰਮ ਕਾਮ ਘੜੀ ਘੜੀ ਦੇ ਸਾਥ ਕ੍ਰਿਯਾ. ਯੁਧ ਸਮਾਜ ਫ਼ੋਨੇ ਪਰ ਧਰਮ ਪ੍ਰਸੰਗ ਉਠਾ ਕਿ ਖਨ ਆਰਥ ਫ਼ਰਮ ਪਰਿਯਾਰਿਕਾਯਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਿਯਾ ਕਾਮ ਫ਼ਿਲਾਯਾ ਜਯ. ਫ਼ਿਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ੇਡਿੰਗ ਕੀ ਸੇਵਾਯਾਂ ਕੀ ਆਵਸ਼ਯਕਤਾ ਹੁਯ, ਅਤੇ ਸਨ ੧੯੧੮ ਸੇ ੧੯੨੦ ਤਕ ਆਪਨੇ ‘ਰਯਨਾਤਮਕ ਵਿਭਾਗ’ ਦੇ ਅਖੀਨ ਕਾਰ੍ਯ ਕ੍ਰਿਯਾ ਅਤੇ ਉਨ ਪਰਿਯਾਰਿਕਾਯਾਂ ਦਾ ਕਾਮ ਫ਼ਿਲਵਾਤੀ ਰਹੀ. ਸਨ ੧੯੨੦ ਦੇ ਆਦਿ ਉਨ੍ਹੋਂਨੇ ਐਕ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਪਾਠ. ਦੁਰਾਯਾਰਾਂ ਕੀ ਜਾਣ ਕੈਸੇ ਕੀ ਜਯ, ਪਤਿਤ ਸ੍ਰਿਯੋਂ ਦੇ ਕੈਸੇ ਯਥਾਯਾ ਜਯ, ਧ੍ਰੁਸ਼ਿਤ ਪਰਿਸ੍ਥਿਤਿ ਸੇ ਯਥੋਂ ਦਾ ਉਫ਼ਾਰ ਕਿਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕ੍ਰਿਯਾ ਜਯ, ਸੰਰਕ੍ਸ਼ਕ ਗ੍ਰੁਹਾਂ ਦਾ ਸੰਯਾਲਨ ਕਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕ੍ਰਿਯਾ ਜਯ ਆਦਿ ਵਿਧਿਯੋਂ ਕੀ ਆਵਸ਼ਯਕਤਾ ਸਿਕ੍ਸ਼ਾ ਆਪਦੋ ਨੇਸ਼ਨਲ ਆਫਿਸਰ ਮੇਮੋਰਿਯਲ ਫ਼ਾਊਂਡੇਸ਼ਨ ਕੀ ਅਖੀਨਤਾ ਮੇਂ ਮਿਲੀ. ਮੈਨਯੇਸਟਰ ਜਿਲੇ ਮੇਂ ਆਪਨੇ ਸੋਲਹ ਸੰਸਥਾਯਾਂ ਦੇ ਸੰਯਾਲਨ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕ੍ਰਿਯਾ, ਜਿਨਮੇਂ ਐਕ ਆਲਫ਼ਾਂ ਦੇ ਲਿਯੇ ਥੀ, ਤੀਨ ਮਾਤਾਯਾਂ ਤਥਾ ਯਥੋਂਕੇ ਲਿਯੇ ਥੀ, ਯਥੋਂਕੇ ਲਿਯੇ ਦੋ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਪਾਠਸ਼ਾਲਾਯੇਂ ਥੀ, ਦੋ ਟ੍ਰੇਨਿੰਗ ਸਕੂਲ ਥੇ ਅਤੇ ਆਠ ਸੰਰਕ੍ਸ਼ਣ-ਗ੍ਰੁਹ.

ਮਧਿ ਸਨ ੧੯੨੮ ਮੇਂ ਫ਼ਿਨ੍ਹ ਅਤੇ ਮੁਸਲਿਮ ਸਾਮਾਜਿਕ ਕਾਰ੍ਯ-ਕਰ੍ਤਾਯਾਂ ਦੇ ਅਨੁਰੋਧ ਪਰ ਕਲਕਤੇ ਦੇ ਲੌਡ ਆਸ਼ਪ ਤਥਾ ਰੇਵਰੇਂਡ ਫ਼ਰ੍ਯਾਟ ਐਂਡਰਸਨ ਨੇ ਵਿਲਾਯਤ ਕੀ ਸੁਪ੍ਰਸਿਧ ਸੰਸਥਾ ‘ਨੈਤਿਕ ਤਥਾ ਸਾਮਾਜਿਕ ਆਰੋਗਯਵਰ੍ਧਿਨੀ ਸਮਿਤਿ’ ਦੇ ਸੰਯਾਲਕਾਂ ਦਾ ਲਿਖਾ ਕਿ ਆਪ ਕਿਸੀ ਮਹਿਲਾ ਕਾਰ੍ਯਕਰ੍ਤਾ ਦਾ ਫ਼ਾਰੇ ਧਰਮ ਭੇਜਿਯੇ. ਤਦਨੁਸਾਰ ਮਿਸ਼ਨ ਸ਼ੇਡਿੰਗ ੨੩

नवम्बर को भारत में पधारी और तबसे अभी तक यहीं काम कर रही हैं। विधायक में आपकी ७० वर्ष की वृद्धा माता और एक अजन हैं। कलकत्ते में आने के बाद जे कार्य आपने किया, उसका भी कुछ वृत्तान्त सुन लीजिये।

कलकत्ते जैसे महानगर में जहाँ अनेक जातियों की कमसे कम आलीस हज़ार वेश्यायें रहती हैं, जहाँ उनके लिन-लिन मुहल्ले हैं और जहाँ उनकी लिन-लिन लापायें हैं, यह कार्य करना कुछ आसान नहीं। इसके लिये उन्हें यूरोपियन, छिडियन, जपानी, अंग्लो-छिडियन और चीनी दुराचार-गृहों की जगह करनी पड़ी।

तदनन्तर मिस शेर्डन ने सन् १८२१ की मनुष्य-गणना की रिपोर्ट का अध्ययन प्रारंभ किया, और जे जाते उस विषय से सम्बन्ध रखती हैं, उन्हें धकड़ा दिया। भारत के लिन-लिन प्रान्तों में जे कानून इस विषय में प्रचलित हैं, उनका उन्होंने तुलनात्मक दृष्टि से अध्ययन किया है और उसके परिणाम लिख डाले हैं।

दुराचारों के कारण जे भीमारियाँ उत्पन्न होती हैं, उनका निवारण कैसे किया जाय और अन्धों को उनके दुष्परिणामों से कैसे बचाया जाय, इस विषय में भी मिस शेर्डन ने काशी मनन किया है। इन दुष्परिणामों की गंभीरता की कल्पना आप इस बात से कर सकते हैं कि कलकत्ता और उसकी परित्यों में हिन्दू वेश्यायें ३३५७४, मुस्लिम वेश्यायें ५१३७ और अन्य मतों की ३४६ हैं। कलकत्ता कारपोरेशन के डाक्टर विभाग की रिपोर्ट के अनुसार जितने छोटे-छोटे अन्धों की मृत्यु कलकत्ते में होती है, उनमें ७५ शी-सदी का कारण सिडिलिस (गर्मी) है। भारत के किसी भी नगर में घितने अन्धे नहीं भरते, जितने कलकत्ता में भरते हैं। मिस शेर्डन इस सिडिलिस में कारपोरेशन के डाक्टर से कष्ट पार मिल चुकी हैं। दुराचारों के दूर करने और सामाजिक पवित्रता के स्थापनार्थ मिस शेर्डन ने कलकत्ते की समिति के छे विभाग बनाये हैं—

(१) अर्थ-विभाग

(२) शिक्षा और प्रचारविभाग

इस विभाग का काम है उत्साही कार्यकर्ताओं को इस विषय के अध्ययन करने की सुविधा प्रदान करना, छोटे-छोटे पाभक्लेट तय्यार करना और उनका अनुवाद लिन-लिन लापायों में कराना। स्कूलों में स्वच्छता तथा आरोग्यता के विषय में जे पढाछ होती है, उसकी जाँच करना, और यदि आवश्यक हो तो उपयुक्त पुस्तक तैयार करना।

(३) सामाजिक जाँचविभाग—जनता अपना मनोरंजन कैसे करती है, इसकी जाँच करना। द्रिष्ट, नाच-धर छत्यादि की जाँच, विद्यापनों की जाँच। नवयुवकों को सभाज-सेवा के अवसर दिन-दिन

संस्थाओं में मिल सकते हैं उनका सत्यना देना।

(४) कानून विभाग—धसका काम है (क) दुरायारों को दूर करने के लिये नवीन कानून बनवाना। (ख) जहाँ कानून बन रहे हैं वहाँ देभरेष करना।

(५) दुरायार—गृहों की न्याय करना।

(६) जिन लड़कियों को दुरायार—गृहों से अयाया नय, उनके भावी कार्य के लिये प्रयत्न करना।

धन विभागों की सृष्टि से ही पता लग सकता है कि मिस शेड्स ने शिक्षा—संयन्धी और रचनात्मक कार्य को ही अधिक महत्त्व दिया है। धन विभागों में यार विभाग अपना काम थोड़ा—अद्भुत कर रहे हैं, पर सभसे अधिक परिश्रम करना पड़ता है मिस शेड्स को। कभी वे कारपोरेशन के डाक्टर से भेंट करती हैं तो कभी शिक्षा—विभाग के किसी अधिकारी से, और कभी यन्त्र धकट्टा करने के लिये भी उन्हें जाना पड़ता है। धसी कार्य के लिये मिस शेड्स मद्रास, अंग्लोर, सीलोन, सिमला तथा लाहौर की यात्रा कर चुकी हैं। धन भिन्न—भिन्न स्थानों में उन्हें भाषणें भी देने पड़े हैं। लाड धरविन तथा अन्य उच्चपदस्थ अधिकारियों से भी आपने धस विषय में आतथीत की थी। आपका उद्देश्य “ओल इंडिया धम्भोरल ट्रार्शिक ऐक्ट” नामक कानून बनवाना, जिसके द्वारा दुरायार गृहों के स्वाभी, दुरायारों को दैलानेवाले दलाल और कुट्टिनियां दंडित की न सके।

पर धस प्रश्न का संयत्न केवल कलकत्ते से ही नहीं है, बल्कि संपूर्ण भारतसे है, धस लिये भिन्न—भिन्न स्थानों की सदायार—प्रचारिणी—सभाओं ने एक अभिल भारतीय संस्था की स्थापना की है। जिसका नाम ‘ओल इंडिया वीछलेन्स ऐसोसीअेशन’ है। सर श्रीराज सेटना धसके प्रधान हैं, डाक्टर भिसेज मुखालक्ष्मी रेडी उप—प्रधान, मि. ऐय. डण्ड्य आयन्ट मंत्री तथा टोपाध्यक्ष और मिस शेड्स धसकी संयुक्त मंत्री हैं। कलकत्ते के निकट पानीछाटी में उनकी देभरेष में एक संरक्षणगृह भी चल रहा है। धसका प्रारंभ तीन लड़कियों से हुआ था। अब धसमें ७५ लड़कियां हैं। धसके लिये श्री ऐय. डे. मुकूर्त्त नामक एक स्थानीय कार्यकर्ता प्रशंसनीय उद्योग कर रहे हैं।

नये कार्य मिस शेड्स और उनके भारतीय तथा अंग्रेज साथी कर रहे हैं, वह यही निम्भेदारी का है, और इसके लिये अनुभव की कार्यकर्ताओं की आवश्यकता है। स्वाधीनता—संग्राम में विजय प्राप्त करने के बाद हमें नये रचनात्मक कार्य करना होगा, वह ऐकांगी न हो कर सर्वांगीन होगा। भिन्न भिन्न प्रकार के सामाजिक कार्य हमें

अपने हाथ में लेने होंगे। स्त्री-जाति पर जो आत्याचार हो रहे हैं, जिस प्रकार इनकी आत्मा पुरुषों की कामुकता की शिकार हो रही है और जिन परिस्थितियों से अभोध व्यक्तियों के जीवन का नाश हो रहा है उन्हें दूर करना होगा। लोकमत को जगृत कर इन पापों के प्रति जनता के हृदय में वह कोषाग्नि प्रज्वलित करनी होगी, जिसमें इस प्रकार के दुराचार जलम हो जायें।

इस प्रश्न की महान् लक्ष्यकरता और गंभीर कठिनाता से कोष्ट धनिकार नहीं कर सकता। जब हम दुराचारप्रचाराशु शक्तियों की प्रयत्नता को देखते हैं तो डरसा भालूम होने लगता है। अडे-अडे नगरों का अप्राकृतिक जीवन, घासबेटी नाटकों तथा कामोद्दीपक सिने-मों का दिन रूना रात यौगुना प्रचार प्रवृत्तियों, मिलनमियों और भजनमालिकाओं की अर्थशापक नीति, स्त्रियों की असहाय दशा तथा सामाजिक मामलों में लोकमत की निर्मलता, सरकार तथा जनता की निन्दनीय उपेक्षा-इन सब बातों को देख कर हृदय में निराशा का संचार होने लगता है और यह कार्य भाउन्ट औररेस्ट (गौरीशंकर) की यदाय के समान कठिन प्रतीत होता है। पर जिनके हृदय में लगन है और जिनका धृष्टि पर दृढ विश्वास है, वे इस की चिन्ता न कर अपना काम किये जाते हैं। सच्चे समाजसेवकों की कसौटी है निराशाजनक परिस्थिति में काम करना, और मिस शेर्ड्स इस कसौटी पर जरी उतरती हैं।

मुजल्लिम अथ तब भारत को शासक बेजता रहा है, सेवक नहीं। इसी कारण से अंग्रेजों तथा भारतीयों के बीच की भाव और भी गहरी होती गयी है, पर अथ जमाना बदल रहा है। दुःखियों के दुःख निवारणार्थ निद्वार्थ लाप से सहयोग करने से ही दोनों जातियों का स्थायी मेल हो सकता है। इस दृष्टि से विज्ञापन की नैतिक और सामाजिक आशयवर्द्धिनी समिति का अकारण उत्तर इपथे अर्थ करना और अपना अके प्रतिनिधि भारत बेजना अलत महत्त्वपूर्ण है। इस प्रकार के कार्यों में जातीय सहयोग का वह भीज छिपा हुआ है, जो आगे चल कर अके महान् वृक्ष का रूप धारण करेगा और जिसकी पवित्र छाया केवल भारत तथा विज्ञापन के ही नहीं, बल्कि समस्त संसार के आर्त और संतप्त प्राणियों के लिये सुख और कल्याणकारी होगी।

(द्विज्वारी—१९३१ना “विशालभारत”भांथी)

१४६-पांडित और मुझे

(लेखक:-श्री. संपादक "सुधा")

राष्ट्रकी जगति ज्यों ज्यों बढ़ती जा रही है, पांडित और मुझे की नाडी ज्यों-ही-ज्यों छूटती जा रही है. सन्निपात होने पर जिस तरह ज़िम्मेवार हो होश नहीं रहता, वह आर्य-आर्य-शायें पत्र करता है. इस समय पांडितों और मुझे की वही हालत है. ज़माने ने पलटा जाया है. वे दिन अजब नहीं रहे, अजब किसी प्रकार की सांप्रदायिकता वहाँ तो नहीं सकती. सांप्रदायिक भाव वही तब शोभा देते हैं, जहाँ तब वे अपने ही में अंद हैं. पर पड़ने ही तरह इस समय भी ज़े लोग हिंदोस्तान को अध्यानिस्तान समझ बैठे हैं, और अपने ही दाँध यावलों की ज़िम्मेवारी पकड़ कर रहना चाहते हैं, दूसरे उदार धार्मिक तथा राष्ट्रीय भावों से स्पर्धा या विरोध करना चाहते हैं, वे आधुनिक काल तब यहाँ तो नहीं सकते. कारण, जैसे अन्ध-सड़कों को समझ लेना चाहिये कि अजब वे धार्मिक कट्टरता के दिन नहीं रहे, जिससे चिरकाल तब अकेले दूसरे की लड़ाई छिड़ती रहे, और ये लोगों को अदृश्य अदृश्य का मार्ग अतलाते दुःखे दृश्यमान संसार के नेता बने रहें.

पांडित्यों, पांडितों तथा मुझे की शैटियाँ अवैज्ञानिक युग में अद्भुत काल तब चलती रही. अजब भी चलती हैं, और यह देवद देश के अज्ञान ही के कारण. पांडरी लोग धर्म के प्रसार का अपने स्वज्जितियों को बोल दिखलाते हैं, हिंदोस्तान के भूतिपूजन के अधर्म की व्याख्या कर प्रभु भसा भसीह की शरण में ला कर यहाँ के लोगों को भनुष्य बनाने की अपील करते हैं, और अरबपतियों से इस उद्धार-कार्य के लिये अर्थ की पर्याप्त सहायता या स्वयं हाराम की शैटियाँ आते हैं. पांडित तथा पंडे तीर्थ-भाहात्म्य की व्याख्या कर अशिक्षित, अपढ़, ज़ेवार जनता के स्वर्ग का ठेका लेते, उन-हो उसी धर्म पर उठे रहने का उपदेश करते हैं, जिससे दान तथा दक्षिणा की अद्वैलत उनकी जिंदगी आराम से कटती रहे—इस हाराम के माल से वे हर तरह के अेशो-आराम करें. हमने अपने सामने ही काशी के अके पांडित को यह कहते दुःखे सुना है कि तुम चाहें जितना सुधार का उँका पीठा, जनता पर हमारा अधिकार ही रहेगा, हमीं इसको हर कार्य की व्यवस्था करते रहेंगे—हमीं इसको यथार्थ नेता रहेंगे. वह भूर्भ है, वह आप लोगों की आते समझ नहीं सकती, वह आप लोगों की तरफ़ झुक नहीं सकती, यही हाल मुझे का है. हिंदुओं के प्रति

જન્મગત વૈર-ભાવ કા પ્રદર્શન યદિ વે ન કરે, તો અશિક્ષિત મુસલ-
માન-સમાજ મેં ઉનકા આદર હી ન હો, ઔર આદર-સંમાન એક
એસા લોભ હૈ, જિસે બડે-બડે તપસ્વી ભી નહીં છોડ સકતે. ફલ યહ
હોતા હૈ કિ સાધારણ-સી બાતોં પર લાડિયાં ચલ જતી હૈ, વ્યર્થ
કે લિયે એક હી દેશ, એક હી જાવ કે રહનેવાલોં મેં બિગાડ પેદા હો
જતા હૈ, ઔર રાષ્ટ્ર કે વિકાસ મેં, ઉસકે ઉન્નયન મેં જો બાધા
પડતી હૈ, એક અનાગત દૂર ભવિષ્ય કે લિયે જો ઉસકી પ્રગતિ રૂક
જતી હૈ. વહ ઔર, પંડિત તથા મુલ્લોં ને સદા હી દેશ કો ઘોખા
દિયા હૈ. અભી-અભી, જળ્ય રાષ્ટ્ર કે પ્રાણ, સંસાર કે સર્વત્રેષ મહા-
પુરુષ, તપસ્યા કે મૂર્તિમાન સ્વરૂપ મહાત્માજી બનારસ ગયો થે, તખ
વહાં કે નીચ પંડિતોં ને અપની જો ઇતરતા દિખલાઇ, જિસ ગુડે-
પન સે પેશ આયો, ઉસકા ઉલ્લેખ સમાચાર-પત્રોં કે પાકોં ને પદા
હોગા. ટાઉનહાલ મેં જળ્ય મહાત્માજી કા બ્યાખ્યાન હો રહા થા,
કાશી કે કુજ પાણ પંડિત અપને ભેડ શિષ્યોં કે સાથ શારદા-ખિલ
કા વિરોધ તથા સભા-ભંગ કરને કે ઉદ્દેશ સે ટાઉન-હાલ કે દાર
પર પહુંચે, ઔર ભીતર જના ચાહા; પર સ્વયંસેવકોં દ્વારા રોકે
જને પર વહીં સે ઢેલે ચલાને લગે. પુલીસ ને ઉન્હેં તિતર-બિતર
કરના ચાહા; પર ઉન્હેં તો વિશ્વામિત્ર કા યજ્ઞ ભંગ કરના થા, વે
ઉપદ્રવ કરને સે બાજ ન આયો. જળ્ય પુલીસ ને ઝૂકી કાયરોં કરના
શુરુ કર દિયા, તખ આપ લોગોં ને દુમ દબા કર અપના-અપના
રાસ્તા લિયા. ઇસ દલ કે સેનાપતિ શ્રીલક્ષ્મણ શાસ્ત્રી થે. વહાં સે
લોટતે હુએ ઇન નીચોં ને યુવક-સમ્રાટ પં. જવાહરલાલ કી મોટર
રોક લી. પંડિતજી સભા-સ્થલ કો જ રહે થે. વીરતા કે બહુત-સે
પ્રમાણ મિલ ચુકે હૈ. વહ શાર્દૂલ ઇન નીલ-વર્ણુ શૃંગાલોં સે કબ
દબ સકતા થા, ઉસને ભી મોટર સે ઉતર કર ઇન કાયરોં કી નિગાહ
સે નિગાહ મિલઃ દી. સ્વયંસેવકોં ને દેખા, દોડ પડે. કુજ કોલેજ
કે વિદ્યાર્થી ભી થે. મુંભેઈ હો ગઇ. એક સ્વયંસેવક કો ચોટ ભી
આઇ. પુલીસ ફિર આઇ, ઔર ઉપદ્રવ શાંત કિયા. મહાત્માજી કે
લોટને પર ભી, કહતે હૈ, ઇન નીચોં ને મોટર પર પથ્થર ચલાયો.
દેશ કે સભી પ્રતિષ્ઠિત શહરોં મેં જહાં-જહાં ઇનકી જરૂરત હૈ—જહાં
કહીં ધની બુદ્ધ મારવાડી જમીંદાર આદિ હૈ, ઇન ભિક્ષાન્નજીવિયોં
કે મુકામ હૈ—વહીં-વહીં સભાઓં મેં અપને કાંઠ કે ઉલ્લુઓં
મેં ઇનકે જોશીલે સંભાળણ હો રહે હૈ. ઇન્હેં સર્વદર્શિતા કે સ્વાંગ
કરતે હુએ લજ્જા ભી નહીં આતી! ઔર, મુક્તખોર હોતે ભી એસે
હી હૈ. શારદા-ખિલ કા વિરોધ કરને ચલે હૈ થે ભિખમજે!

એક સમય ઔર થા, જળ્ય સ્વર્ગીય ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર
મહાશય ને વિધવા-વિવાહ કા આંદોલન ચલાયા થા. રાજા રામ-

મોહન રાય ને બ્રહ્મ-સમાજ કી પ્રતિષ્ઠા કી થી. ઉસ સમય ભી ઇનકી યથેષ્ટ નીચતા દેખને કો મિલી થી, સ્વામી દયાનંદજી તથા આર્ય-સમાજ કે પ્રતિદૂલ ને આચરણ ઇન્હોને કિયે ઓર અબ તક કરતે જ રહે હૈ, ઉસસે નીચતા કી હદ હો ચુકી હે. દેશ કે પ્રતિષ્ઠિત પઢે-લિખે સભ્ય જનોં કી સહાનુભૂતિ તો યે ખો હી ચૂકે હૈ, અબ ગ્રામ-સંગઠન કે દિનોં મેં સાધારણ જનતા સે ભી ભીખ કી આશા નહીં રહ ગઇ. યે ઇનકે ભાવણ-સંભાવણ નહીં, મૃત્યુ કે સમય કા આર્ત-નાદ હૈ. સન્નિપાત તો ઇન્હોં બહુત દિનોં સે અસ્ત કિયે હુએ હૈ.

મુસલમાનોં મેં ભી રાષ્ટ્રીયતા કે મહત્વ કો સમજનેવાલે, સામાજિક તત્વ કે જ્ઞાતા, શેરવાની આદિ મુસ્લિમ નેતાઓં ને ઇસ શારદા ખિલ કો કિસી તરફ કી શરિયત કે ખિલાફ નહીં કહા, બલકે ઇસકી આવશ્યકતા હી સમાજ કે લિયે જલિર કી હૈ. પરંતુ વહીં મૌલવી યાદુજી કુછ મુસલમાનોં કા એક ડેપુટેશન લે કર વાયસરાય સે મિલે, ઓર ઇસ કાનૂન કો મુસલમાન સમાજ સે હટા લેને કે લિયે અનુરોધ કિયા. યહ સજ અપને ધર્મગ્રંથોં કી મર્યાદા કી કહાં તક રક્ષા કરતા હૈ, હમારી સમજ મેં નહીં આતા. અવશ્ય હમ ઇતના નેર દે કર કહેંગે, જહાં સમાજ કે લિયે કોઇ કાનૂન ચિરકાલિક બંધન દહ કર દેતા હૈ, વહાં ઉસ સમાજ કા જીવન દીર્ઘકાલવ્યાપી કદાપિ નહીં હો સકતા. કારણ, સમાજ વહી હૈ, ને બદલતા રહતા હૈ. હિંદૂ ઓર મુસલમાનોં કે ઇસ દેશ મેં જિતના શીઘ્ર પડિતોં તથા મુસ્લોં કે હાથોં સે સમાજ કી બાગડોર છિન જાય, ઉતના હી શીઘ્ર ઇસ દેશ કા કલ્યાણ હોગા. અશિક્ષા કે કારણ હમારે દેશ કે લોગ પ્રાચીન નીતિરીતિયોં કે ગુલામ હો ગએ હૈ, યદ્યપિ પ્રાચીનતા મેં ઉદારતા કી માત્રા આવશ્યકતા સે કહીં બહુત અધિક હૈ. હિંદૂ ઓર મુસલમાનોં કે ભેદ-ભાવ તભી તક વહાં રહેંગે, જબ તક લોગોં મેં પડિતોં, પડોં તથા મુસ્લોં કે રૂપ અચ્છી તરફ પ્રકટ નહીં હો જાયંગે. યે હી લોગ દેશ કી સ્વતંત્રતા તથા સામાજિક સ્વચ્છતા કે બાધક, ભોલી ભાલી સરજ જનતા કો વરગલાનેવાલે હૈ. હમારે દેશવાસી ઇનસે સાવધાન હો જાય!

(હિંદી માસિક “સુધા”ના એક અંકમાંથી)

१४७-प्राचीन भारत का विस्तार

(लेखक:-साहित्यरत्न पं० श्री. लगीरथप्रसादछ दीक्षित)

पुरातन समय में भारत दो भागों में विभक्त था। ये दोनों भाग पूर्वीय और पश्चिमीय भारत के नाम से विख्यात थे। इन दोनों भागों की विभाजक रेखा सिंधु नदी मानी जाती थी। पूर्व-दिशा में समुद्र पर का देश क्षारमेसा नाम से प्रसिद्ध था, और यही पूर्वी भारत की पूर्वी सीमा थी।

इस समय जिस भाग में वर्तमान अफ़ग़ानिस्तान, बिलोचिस्तान, छरान, मेसोपोटामिया और अरबदेश का यूनान प्रांत सम्मिलित है, और जो लाल समुद्र तक फैला हुआ है, वही प्रदेश पश्चिमी भारत कहलाता था। इस प्रकार प्राचीन भारत लाल समुद्र से लेकर क्षारमेसा तक फैला हुआ था।

आर्यावर्त तथा ओरियंस

जिस प्रकार पूर्वी भारत आर्यावर्त नाम से पोकारा जाता था, उसी प्रकार छरान का नाम आर्यायण कहलाता था। छरान-शब्द आर्यायण से ही व्युत्पन्न हुआ है।

रक्त समुद्र से पूर्व और सिंधु-नदी से पश्चिम और, समुद्र से उत्तर तथा अराब और कार्पेथन सागर के दक्षिण का प्रदेश प्राचीन भारतीय अनाथों द्वारा ओरियंस कहलाता था।

यह ओरियंस शब्द ही आर्यन शब्द का विकृत रूप है। अतः निश्चित रूप से कहा जा सकता है कि पश्चिमी भारत भी प्राचीन समय में आर्यप्रदेश था।

महाभारत-काल के लगभग छरान में ऋग्वेद नाम का ऋषि था। उसका दौहित्र ऋतुरत नामक अत्यंत प्रभावशाली प्रचारक हुआ। उसने तत्कालीन प्रचलित भाषा में अपने धर्म का प्रचार किया। उसकी भाषा और सिद्धांत वैदिक भाषा तथा वैदिक सिद्धांतों से अधिक मिलते-जुलते हैं। जैसा प्रतीत होता है कि ब्राह्मणों से किसी बात पर मतभेद होने के कारण उसने सर्व-साधारण की भाषा में, कुछ लगवान की भांति, अपने सिद्धांत जनता के सम-आये। ऋतुरत के रचे ग्रंथ का नाम ऋग्वेद रखा है।

श्रीमान् विद्वत्प्रवर पं० मधुसूदन जी महोदय की सम्मति है कि ऋतुरत ने ब्राह्मी लिपि को ढूँढ कर उसके स्थान में पुराण की लिपि प्रचलित की, जो उन्हें की भांति दाढ़नी ओर से बाध ओर की लिपी जाती थी। परंतु आधुनिक विद्वानों का इस संबंध में अत्यंत मतभेद है। वे ब्राह्मी लिपि का निर्माण भारत में 'आर्यों'

के उपस्थित होने पर मानते हैं. आ महोदय की सम्मति पर विद्वानों को विचार करना चाहिये. जरथुस्त ने छद्र की आराधना छोटा कर असुरपूजधर्म को लोक में प्रचारित किया.

विपरीत आचरण करने के कारण जरथुस्त के अनुयायी भग कछलाये. वे ही भग शाकद्वीप में रहने के कारण शक कछलाये, जिनमेंसे कुछ भारत में आ गये. उन्हींमेंसे कर्मानुसार शाक-द्वीपी ब्राह्मण और शाकद्वीपी क्षत्रिय (जिनवार आदि) हुए. यह शाकद्वीप आह्वीक (अलप्प) का एक उप-प्रांत कछलाता था. शक क्षत्रिय भलेख भाषा बोलने के कारण सीथियन, रक्षीदिया आदि नामों से प्रख्यात हुए.

भगों ने शकों की सहायता से अपने धर्म का प्रचार किया. आरणस्व जरथुस्त असुर लोगों द्वारा आर्य कछा जाता था. छसी लिये वे उक्त नाम से पुकारे गये. उन्हींने यवन प्रांत को ला जत कर अपना अनुगामी बनाया. वे ली आर्य कछलाये. वही आरिय (आर्य) का, समय के परिवर्तन से, औरियंस हो गया. छसी लिये यह प्रांत 'आर्य निकेतन' माना जाता था, जिसका अपभ्रंशरूप छरान हो गया. यह कथन सामयिक और युक्ति-युक्त प्रतीत होता है.

हिंदूकुश के दक्षिण ओर मार्गियाना प्रांत है. उससे निकल कर प्रथम पूर्व की ओर, फिर उत्तर की तरफ शरीफ शैल से सट कर बहती छुछ नदी को वैदिक लोग सरथू नाम से पुकारते थे. उस प्रांत को अनार्य लोग औरिया कहते थे.

औरियाना प्रांत के पूर्व ओर सुलेमान पहाड़ से पश्चिम भाग भीडिया प्रांत कछलाता था. वही आर्यों की अस्ती थी, जैसा ऋग्वेद के निम्नलिखित मंत्र से ज्ञात होता है—

“उत्तया* सत्य आर्या सरयोरिन्द्रपारतः;

अर्णा चित्ररथा वधीः ।

(ऋग्वेद)

सिंधु-स्थान और पारस्थान

आजकल भारतवर्ष की सीमा सिंधु-नदी मानी जाती है, और वही हिंदुस्थान की भी सीमा गिनी जाती रही है. पहले पूर्व भारतवर्ष सिंधु-स्थान के नाम से पुकारा जाता था, और पश्चिम भारतवर्ष पारस्थान के नाम से विख्यात था. आजकल छरान मात्र पारस्थान के नाम से गिना जाता है, परंतु संपूर्ण पारस्थान प्राचीन समय में सिंधु-नदी से ले कर लाल समुद्र तक फैला हुआ था.

छद्र और वरुण के कारण देवासुरों के वैश्वानिकों में वाक्-युद्ध

होने लगा। ऋतुस्त के समय से पूर्व ही व्याहीक के सौत्रामणि यज्ञ में ब्राह्मणवृद्ध में विरोध पैदा हो गया। "

ऋग्वेद का पुत्र ऋतुस्त ब्राह्मण होने पर भी अत्यंत आलाक था। उसने विद्वेष्ट के कारण छद्र के स्थान में वरुण की स्तुति कराई, और आसुरधर्म को धारण कर लिया।

"येऽसून् प्राणान् दधते तेऽमी असुरा महाप्राणाः ।"

"असुरत्वं तु न येषां तेऽमी देवाः 'सुरात्म' इत्युच्युः ।"

असुरों ने सोम को विनाश कर के मदिरा (वारुणी) उत्पन्न की, और उसका नाम सुरा रख कर सुरा (देवताओं) को पीने का भाव भानने लगे।

असुर और देव दोनों आर्य होने पर भी क्रमशः सुरा का पान करने लगे। देवताओं ने सौत्रामणि यज्ञ में भी वारुणीपान करना प्रारंभ कर दिया। तब लूय ऋषि ने, जे अक्षम (व्याहीक) में आर्यों व अनार्यों के गुरु थे आर्यों को सुरा न पीने का उपदेश दिया।

असुरों ने वृषाकपि (असुराधपति) को प्रेरणा दी कि सौत्रामणि यज्ञ में सुरा का विधान किया जाय, जिससे छद्र का पतन हो।

छद्र और वृषाकपि में परम मैत्री होने के कारण छद्र उसे पुत्रसम प्रेम करता था। अतः उसकी प्रेरणा से यज्ञ में छद्र ने सुरा को अर्पण कर लिया।

छद्र असुरा से उत्पन्न हुआ थे, और नाम-साम्य होने के कारण दोनों में सभ्यभाव हो गया था।

वृषाकपि ने सौत्रामणि-यज्ञ में सोम के स्थान पर सुरा पीने के लिये देवेंद्र से निवेदन किया।

छद्र ने यज्ञ में सुरा का पान किया, अतः पारस्व्य-वासियों में उसकी घोर निंदा हुई, और उसी यज्ञ में उसका विरोध हुआ।

इस लिये भंत्रों में ६ बार वरुण के पूर्व अग्नि-शब्द का प्रयोग हुआ है, जिनमें कहा गया है कि छद्र को देव ही न माना जाय।

छद्र सुरा पीता है, और हम (असुर) सोम पीते हैं। घतना कह कर छद्र के विरोधी असुरों ने अलपूर्वक सोम का अर्पण कर लिया, और उसका पान किया।

वृषाकपि के अनुयायियों को सोम-पान करते देख कर छद्राणी अहंत क्रोधित हुई, और छद्र को भी धमकाया, तथा अनेक कुवाक्य कहे। उस पर छद्र ने उन्हें समझाया, और कहा कि वृषाकपि तो असुर हो कर भी देवताओं को भाग देता है। उसके पश्चात् वृषाकपि ने छद्राणी से विनयपूर्वक कहा कि हम उप जैलों का भोग

लगाते हैं, उसे धद्र लोग कर ले। इस प्रकार सोमरस का प्रतीकार हो सकता है।

धद्र स्वयं असुर-कन्या से पैदा हुआ है, और उसकी पत्नी पुलोमा भी असुर-कन्या है। अतः धद्र भी गो-भांस आ ले, और हम सजने यह मान लिया है कि धद्र सजसे श्रेष्ठ है।

इस प्रकार धद्र और वरुण का आधार ले कर आर्यों और असुरों में अत्यंत कटुता फैल गयी। धन्वी कथाओं व घटनाओं के आधार पर पुराणों में भी अद्भुत-स्त्री तत्संबंधी कथाओं बना ली गयी हैं। इसी प्रकार का वर्णन लविष्यपुराण के नक्षत्राध्याय तथा खलिकाध्याय १३६-१४० में भी पाया जाता है। ऋग्वेद के नग्ने मत चलाने का विवरण भी वही पर मिलता है, तथा यही वर्णन ऋग्वेद-रचित ऋग्वेदवस्ता में भी दिया हुआ है।

धद्र और वरुण के लिये ब्राह्मणों में वैज्ञानिक

सुरेंद्र ने सुरा का और असुरेंद्र ने सोम का पान किया। उन दोनों में विवाद बढ़ता गया। इसी आत को ले कर वरुण की राजधानी तथा अलम्ब के यज्ञ में अक्षत्रित ब्राह्मणों में विग्रह उत्पन्न हुआ। असुरों ने वरुण को मान्य समझा, धद्र को नहीं; और देवों ने धद्र को मान्य समझा, वरुण को नहीं।

ऋग्वेद आदि ने किसी अनिंद्र की और बृहदीवादि ने धद्र की आराधना का निश्चय किया। कण्व ने भी बृहदीवादि को साथ दिया, इससे धद्र का पक्ष प्रबल हो गया।

देवेंद्र ने गर्ग को युवा कर अनिंद्रों को धमकाते हुये कहा, तब पुरुष-मा ने धद्र को शांत किया। श्रुतक्ष ने धद्र को ही सोमपान करने का अधिकारी अतलाया, असुरों को नहीं। अलम्ब में ही नहीं, युष्मारा में भी, जिसे पूर्वसमय में अह्मपुर (पुष्कर) कहते थे, यही विग्रह प्रारंभ हो गया।

इस प्रकार अद्भुतसे ऋषियों ने धद्र को आराध्य माना, अन्यो ने वरुण को आराध्य कहा। परंतु ये असुरेंद्र वरुण मित्रावरुण से भिन्न थे। इस प्रकार कुछ धद्र के पक्ष, कुछ वरुण के पक्ष और शेष दोनों को समान पक्ष से मानने लगे।

धद्र के लिये सोम का नैवेद्य किया गया, परंतु वृषाकपि ने उसे अन्याय से पी लिया। इस प्रकार हलह बढ़ता गया।

द्विष्यगर्भ ऋषि ने धद्र और वरुण के प्रवरो को अलग अलग किया। धद्र और वरुण दोनों द्विष्यगर्भ के अधीन थे। अतः दोनों में कुछ इनकी आत्मा का अतिष्ठमण नहीं कर सकता था। द्विष्यगर्भ के निषेध करने पर देवताओं ने वसिष्ठ से आचार्यत्व

સ્વીકાર કરને કે લિયે નિવેદન કિયા. પરંતુ વસિષ્ઠ વરુણ કે મિત્ર થે; કિર બી વૃષાકપિ કા અન્યાય જન કર વસિષ્ઠ ને ઈર્દ્ર કી સ્તુતિ કી, ઔર વામદેવ ને દોનોં કી આરાધના કરના પ્રારંભ કિયા. ઇસ પ્રકાર બ્રાહ્મણ-ક્ષત્રિય-વિરોધ દેવાસુર-સંગ્રામરૂપ મેં આ ઉપસ્થિત હુઆ.

ઉસી કાલ મેં મૂળવંત, જો મહાબલવાન થે, બલખ મેં આગ્રે, ઔર ઇસ યુદ્ધ મેં પૂર્ણતા લાગ લિયા. ઇસ યુદ્ધ કા વર્ણન કેવલ ઋગ્વેદ મેં હી નહીં હૈ, અથર્વણ્વેદ મેં બી ગૃહદીવ ને કર્મ મંત્રોં દ્વારા અપને પક્ષ કા સમર્થન કિયા. કુજ બ્રાહ્મણોં ને વરુણ કી મહિમા કા ગાન કિયા, તથા અન્ય કુજ બ્રાહ્મણોં ને ઈર્દ્ર ઔર વરુણ દોનોં કી મહિમા કા ગાન કિયા તથા અન્ય કુજ બ્રાહ્મણોં ને ઈર્દ્ર ઔર વરુણ દોનોં કી મહિમા કા બખાન કિયા, તથા સ્તુતિ કી, જિનમેં કણ્વ, સુપર્ણા, ભરદ્વાજ ઔર વામદેવ મુખ્ય થે.

ઇસ પ્રકાર વેદોં, બ્રાહ્મણ-ગ્રંથોં ઔર પુરાણોં મેં ઐતિહાસિક વર્ણનોં કા વિશદ રૂપ સે ઉલ્લેખ પાયા જતા હૈ. વિદ્વાનોં કો ઇસ ઔર વિશેષ વિવેચનાત્મક દષ્ટિ કાલની ચાહિયે. ઇર્દ્રવિજય કે ઉક્ત વિચાર સામયિક તથા નવીન પ્રણાલી કા લિયે હુયે કથન કિયે ગયે હૈ, જો કિ હુકિતયુક્ત હૈ.

(હિંદી માસિક “સુધા” ના એક અંકમાંથી)

૧૪૮-ઈશ્વરમાં અટલ વિશ્વાસી મક્કો

(લેખક:—સ્વ. શ્રી. શિવપ્રસાદ દલપતરામ પંડિત)

(૧)

એક બ્રાહ્મણને ધનવાન થવાની ઘણી લાલસા હતી. ધનની લાલસામાં એ સાધુસંગ પણ કરતો, અને વેપાર પણ કરતો. પરંતુ કરાચી એની મરજી મુજબ અઢકળ ધન પ્રાપ્ત થયું નહિ. એક દિવસ એક સાધુએ એની સેવાથી સંતુષ્ટ થઇને કહ્યું કે ‘શ્રી વૃંદાવનમાં સનાતન ગોસ્વામીજીની પાસે પારસમણિ છે. એનો સ્પર્શ ચતાંવાર ગમે તે ધાતુનું સોનું થઇ જાય છે.’ લોભી બ્રાહ્મણ ગોસ્વામીજીની પાસે ગયો અને પ્રાર્થના કરી કે ‘આપ મને પારસમણિ આપી દો તો હું એના વડે દેશમાં સૌથી મોટો શેઠ બની જઈશ.’ ગોસ્વામીજી બોલ્યા કે ‘એ રાખના ઢગલામાં પડ્યો છે, લઇ જા, મારે એ કાંઈ કામનો નથી.’ બ્રાહ્મણ આશ્ચર્ય પામીને પૂછ્યું કે ‘એના કરતાં પણ વધારે કિંમતી કોઈ પદાર્થ આપની પાસે છે કે જેથી પારસમણિને આવી એપરવાધથી ફેંકી દીધો છે?’ ગોસ્વામીજીએ કહ્યું કે ‘હા, મારી પાસે એક એવો મણિ છે કે જેની આગળ સંસારના બધા પદાર્થો અસાર છે.’ બ્રાહ્મણ

પારસમણિ કરતાં પણ વધારે કિંમતી પદાર્થ પોતાને આપી દેવાનો બહુજ આગ્રહ કર્યો, એટલે ગોસ્વામીજીએ ધીમેથી એના કાનમાં ‘હરિનામ’નો મંત્ર કહ્યો અને સાથે ધર્મને માટે એક ઉપદેશ પણ આપ્યો. બ્રાહ્મણ બહુજ ખુશ થયો અને હરિનામ દેતો દેતો ઘેર ગયો. પારસમણિને તો એ ભૂલી ગયો; એટલુંજ નહિ પણ પોતે કંજુસાઈથી એકઠું કરેલું ધન ઝટ ઝટ દાનમાં વાપરી નાખ્યું.

(૨)

પ્રાર્થનાદ્વારા રોગ મટાડવાનો પ્રયોગ પાશ્ચાત્ય દેશોમાં હાલમાં ચાલવા માંડ્યો છે. આપણે ત્યાં તો એ બહુ પુરાણી રીત છે. સંકટ-સમયે ઈશ્વર પ્રત્યે સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી, તેનેજ ભરોસે દર્દીને છોડી દેનાર અને આરોગ્ય મેળવનાર અનેક મનુષ્યો છે. સર ધોમસ મોરને પણ પ્રભુપ્રત્યે એવીજ અડગ શ્રદ્ધા હતી. એક વખત એમની એક લાડકી કન્યા બહુ સખત માંદી પડી. એને પરસેવાના ઝેબેઝેબ છૂટતા હતા. સારામાં સારા દાકતરો તેની માવજતમાં લાગ્યા હતા. તેઓએ પોતાને આવડતા હતા તેટલા બધા ઉપાયો અજમાવ્યા; પરંતુ કેમે કરી તેની નિદ્રાને રોકી શક્યા નહિ. દર્દીની અવસ્થા દિન-પ્રતિદિન ખરાબ થતી ગઈ અને દાકતરો તથા સગાં-સંબંધીઓએ આખરે આશા છોડી. સર ધોમસ મોરને એ કન્યા ઉપર ઘણોજ પ્રેમ હતો. એમણે લાડથી એનું લાલનપાલન કર્યું હતું. પુત્રીની આવી દશઃ નેહને એમનું હૃદય ભરાઈ આવ્યું અને એના ઉપચાર સાર અશરણના એકમાત્ર શરણુ શ્રીહરિનું શરણુ લીધું. એમણે નિત્યના અભ્યાસ પ્રમાણે ઉપાસનાશુદ્ધમાં જઈ ધુંટણીએ પડીને ઉંડા હૃદયથી અનુપૂર્ણ નયને પ્રભુપ્રાર્થના કરી કે ‘હે સર્વશક્તિમાન દયાળુ પિતા ! તારે માટે અસંભવિત કાંઈજ નથી. તું મારી ઉપાસનાથી પ્રસન્ન થયો હોય તો મારા ઉપર એકજ કૃપા કર અને મારી આ લાડકી બાળકીને બચાવ. મારી આટલી નમ્ર પ્રાર્થના સાંભળ.’ થોડી વાર સ્વસ્થ થયા પછી એમના મનમાં અંતર્યામીની-પ્રભુની કૃપાથી એવો વિચાર આવ્યો કે, અમુક ઉપાય અજમાવી નેવાયી એને લાલ થશે. એમણે તરતજ દાકતરોને પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો એટલે એ લોકોએ કબૂલ કર્યું કે, તમારો વિચાર તદ્દન ખરો છે. દર્દીને બચવાનો એકમાત્ર ઉપાય એ ઉપચારથીજ છે. અત્યારસુધી અમને એનું વિસ્મરણુ કેમ થયું, એજ આશ્ચર્ય છે.

એ ઉપચાર તરતજ કરવામાં આવ્યો અને એનું પરિણામ સારું આવ્યું. મૃત્યુનાં બધાં ચિહ્ન જે કન્યાના ચહેરા ઉપર દેખાવાં શરૂ થઈ ગયાં હતાં, તેની એ ઉપચાર પછી વળતી દશા થઈ. પિતાની સાચા અંતઃકરણની અખંડ પ્રાર્થનાની જાદુઈ અસર થઈ અને એ કન્યા સાજી-તાજી થઈ ગઈ !

આ ઉદાહરણ દ્વારા અમે એમ કહેવા નથી માગતા કે, મંદવાડ-માં દવા અગર ખીજા ઉપચારો ન કરવા. દવા આદિ ઉપચારોની સાથે સાથે દર્દી પોતે તથા તેના સંબંધીઓ પ્રભુ પાસે 'દુઆ' આશીર્વાદ પણ એકાગ્રચિત્તે માગતાં શીખે, એજ અમારો ઉદ્દેશ છે. એવે સમયે જે શાંતિનું વાતાવરણ પેદા થાય છે, તે દર્દીને સાગ્ર ધવામાં ઘણી મદદ કરે છે.

પ્રભુ પોતાના લકતોને અવસ્થા સહાયતા કરે છેજ.

(૩)

એક માણસે એક ફકીરને ત્રણ પ્રશ્ન પૂછ્યા:—(૧) 'ધધ્વરની સત્તા સર્વત્ર છે' એમ પ્રત્યેક માણસ કહે છે, પરંતુ હું તે કેમ જોઈ શકતો નથી ? તે ક્યાં છે તે મને બતાવો. (૨) મનુષ્યને તેના પાપ સાથે શામાટે સગ થાય છે ? કારણ કે મનુષ્ય જે કાંઈ કરે છે તે પ્રભુની પ્રેરણાથીજ કરે છે. (૩) ધધ્વર શયતાનને નરકાગ્નિમાં નાખી તેને સગ કરે છે, એ પણ કેમ બને ? કારણ કે શયતાન જાતેજ અગ્નિરૂપ છે; તો પછી અગ્નિનું અગ્નિ ઉપર શું ચાલે ?

આ ત્રણે પ્રશ્નો ફકીરે ગંભીરતાથી સાંભળી લીધા અને પછી જમીન ઉપરથી એક ઢેકું ઉઘડીને પેલા પ્રશ્ન પૂછનારના માથામાં માર્યું. તેણે એ સંબંધી કાજ પાસે જઈને ફરિયાદ કરી. કાજએ ફકીરને બોલાવી મંગાવ્યો. અને તેણે પેલા મનુષ્યને શામાટે ઢેકું માર્યું ? એવો પ્રશ્ન કર્યો. ફકીરે ઉત્તર આપ્યો કે 'એણે પૂછેલા ત્રણ પ્રશ્નોનો એ ઉત્તર છે.'

કાજએ પૂછ્યું:—'કેવી રીતે ?'

ફકીરે કહ્યું કે એ મનુષ્ય કહે છે કે, મારા માથામાં વાગ્યું તો પછી તેને વાગવાથી જે દુઃખ થયું હોય તે મને બતાવવું જોઈએ એટલે હું તેને ધધ્વર બતાવીશ. (અર્થાત્ ધધ્વર આંતરિક અનુભવદ્વારાજ ઓળખી શકાય છે.) બીજું કે, મેં જે કાંઈ કયું છે, તે માત્ર ધધ્વરની પ્રેરણાથીજ કયું છે, તોપછી ધધ્વરની પ્રેરણાથી કરેલા મારા કાર્યને એ અપરાધ શામાટે ગણે છે ? વળી તેનું શરીર માટીનું બનેલું છે, તોપછી માટીનું માટી ઉપર શું ચાલે ?

ફકીરના ઉત્તરો સાંભળી તે મનુષ્યને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું. કાજએ પણ ફકીરને નિર્દોષ ઠરાવી છોડી મૂક્યો.

(“આદર્શ દૃષ્ટાંતમાળા” ભાગ બીજામાંથી)

૧૪૧-પ્રભુનો પોકાર

(લેખક:—શ્રી. મનુ. હ. દવે, ‘કાવ્યતીર્થ’)

મંદિરમાં ઘંટડી વાગે ઠાકુરજી નિંદથી જાગે
 યુગયુગના જાણે કેદમાં પુર્યા કાઢે હૈયાની વરાળ
 “કાણુ પિશાચે આ જલો બનાવી કાઢો મને હવે બહાર”
 પ્રભુને તે બંધન કેવાં ! મારે જેવી ભક્તની સેવા. ૧
 ખેડુત લોહીનું પાણી કરી ધરતીમાં ઉગાડતો ધાન્ય
 એ રે અનાજનો થાળ બતાવી પોતે જમો મિષ્ટાન્ન
 મારો સાચો સેવક ખેડુ તમે બધા લાલચુ ભેડ. ૨
 વણકર રાત ને દહાડો મથીમથી અંતે બનાવતો ચીર
 એવાં તે ચીરના વાધા ધરાવી પેસવા દો ન મંદિર.
 તાળાં વાસો બારણે મારાં અરેરે ! ઓ હૈયાના કાળા ! ૩
 શિદ્ધ પી ઘણા ઘણા યત્ન કરી મારો દેહ ઘડે સુકુમાર
 એને મારી પાસે આવવા ઘો ન એ દૂર થશી જનાર
 તમારા તે કાયદા ક્યાંના ? દીલાં કરો ભક્તના શાના ? ૪
 લુહાર એરણુ ઉપર દીપી બનાવે ઘંટ વિશાળ
 સારે શરીરે ભિંજાય પસીને મારો જગાડનહાર
 એવા તમે ઘંટ વગાડો એમાં કેાની ભક્તિ બતાડો ? ૫
 મારા કાજ ચાર ભીંતો ચણી મને બાંધી બનાવા સદાય
 પક્ષાપક્ષી તણાં ધોરણુ રાખ્યાં મારી સામે અસહાય
 હવે હું ન કેદી થનારો મારા મૂળ થાને જનારો. ૬
 મારા બા’ના તળે રાક્ષસ લોકો ! પાપ કરો છો અપાર
 ધરમ તણા આગેવાન બની વ્યભિચાર કરો પાપ ભાર
 હવે હું ન સાંખીશ એવાં તમારાં તે દામ ને દેવાં. ૭
 આકાશનો ગોળ ધુમંટ મારો બ્રહ્માંડ માડું મંદિર
 કારીગરો મારા ભક્ત ખરેખરા ઘડે જે માડું શરીર
 જનાથી એ મંદિર દીપે પ્રભુતાની ભાવના લીધે. ૮
 યુગ યુગના જાણે કેદમાં પુર્યા કાઢે હૈયાની વરાળ
 “કાણુ પિશાચે આ જલો બનાવી કાઢો મને હવે બહાર”
 મંદિરમાં ઘંટડી વાગે ઠાકુરજી નિંદથી જાગે. ૯
 (તા. ૧૫-૧-૧૯૩૩ ના અઠવાડીક “મુંબઈ સમાચાર”માંથી)

१५०-स्त्री-शिक्षा की समस्या

(लेखक:—श्रीमती लक्ष्मीदेवी)

यह इस देश का दुर्भाग्य ही है कि यहां पर अजब की स्त्रियां विद्या प्राप्त नहीं करना चाहतीं, जो कन्याओं पढ़ना चाहतीं भी हैं उनसे मातापिता उनको उत्साहित नहीं करते और उनकी उचित शिक्षा का प्रयत्न नहीं करते. प्रायः यह देखा गया है कि यदि किसी गृहस्थ से आप कहें कि अपनी पुत्री को पढ़ाती क्यों नहीं तो यही उत्तर मिलता है कि हमारी बेटियां को पढ़ कर क्या दफ्तर में नौकरी करनी है ? उनकी राय में विद्या केवल नौकरी के ही लिये पढ़ी जाती है. यह हमारे अज्ञान का ही परिणाम है. मनुष्य और पशु में एक ही अन्तर है कि मनुष्य को धर्म ने ज्ञान-शक्ति दी है, जिसके द्वारा वह लक्ष्य पुरे का विचार कर सकता है. विद्या द्वारा इस ज्ञानशक्ति की उत्पत्ति होती है और मनुष्य को अपना कर्तव्य समझने और परमेश्वर के स्वरूप को पहचानने में सहायता मिलती है.

थोड़े समय पहिले हमारे यहां के अधिकांश पुरुष स्त्रीशिक्षा के विरुद्ध थे. उस समय उनका विचार कुछ इस तर्क की था; क्योंकि कन्याओं की शिक्षा से वे तोता-मैना के किरसे भ्रष्टादि ही पढ़ लेना समझते थे. सत्यमुच्य ऐसी शिक्षा को हम शिक्षा नहीं कह सकते हैं इससे तो अशिक्षित रहना कहीं अच्छा है; क्योंकि कहावत है कि आधी पैदाइश जन्मनेवाले पैद से जन्म का भतरा रहता है. अक्सर यह देखा गया है कि इस प्रकार की थोड़ीसी विद्या पढ़ी कुछ स्त्रियां अपने आपको अपनी अन्य गृहस्थों से बहुत ऊपर समझने लगती हैं और हिन्दी का अच्छा साहित्य समझने के योग्य न होने से रद्दी रद्दी पुस्तकों में ही उनका लु लगता है, जिससे अपने अरित्र की वे कुछ भी उत्पत्ति नहीं कर सकतीं.

सच्ची शिक्षा यही है जिससे मनुष्य सदायारी और नम्र होने और सदा परों की ललाछ करने में तत्पर रहे. शिक्षित स्त्री यही है जिसको अपने धर्म, मातापिता, सासससुर, पति और अपनी सन्तान के प्रति अपने कर्तव्य का पूरा ज्ञान हो. इसके अतिरिक्त उसको कुछ गहरी ज्ञान भी होना आवश्यक है. संसार के भिन्न भिन्न देशों में क्या हो रहा है और अपना निज देश किन किन अच्छी जातों में दूसरे देशों से पिछड़ा हुआ है तथा अपने देश के प्रति उसका क्या कर्तव्य है इन बातों का भी पता एक शिक्षित स्त्री को होना चाहिये.

યહ આવશ્યક નહીં હૈ કિ સમ્મી શિક્ષા કે લિયે કન્યા કો અંગ્રેજ સ્કૂલ યા કાલિજ મેં હી ભેજના ચાહિયે. મેરે વિચાર મેં તો આજકલ હમારે યહાં કન્યાઓં કે લિયે ને સ્કૂલ ઓર કાલિજ હૈં વે અધિકાંશ મેં લડકિયોં કો કેવલ શૌકીન, ફૈશનેબલ ઓર ખાતૂતી બનાને કે કારખાને હૈં. ઉનસે નિકલ કર અધિકાંશ લડકિયાં ફૈશન કે પીછે રાતદિન પાગલસી રહતી હૈં. આઝાદ તબિયત કી તો ઇતની હો જતી હૈં કિ વે વિવાહ જૈસા પવિત્ર સંબંધ હી નહીં કરના ચાહતીં ઓર આજન્મ અવિવાહિત રહને કા વિચાર કરને લગતી હૈં. યદિ શાદી હો ભી ગઇ ઓર પતિ એમ. એ. તક પદ કર ભી ડિપ્ટી કલકટર ન હો કર કેવલ સૌ યા સવાસૌ રૂપયે કી માર્ટરી યા અન્ય કોઇ છોટી નૌકરી પર હી હુઆ તો શ્રીમતી કે ફરમાનોં કે મારે બેચારે કી નાક મેં દમ હો જતા હૈ. આજ જમ્પર કી જરૂરત હૈ તો કલ નેકલેસ કી. ઇસકે અતિરિકત ટેનિસ વગૈરહ સે શ્રીમતી કો છુટી નહીં મિલતી, જિસસે વે ઘર કા કામકાજ દેખેં. ફિર અપની સાસ ઇત્યાદિ કો વે મૂર્ખ સમજને લગતી હૈં. અકસર યહી દેખા ગયા હૈ કિ આધુનિક ફૈશન મેં પલી બુર્ખ બહુઓં સે ઘર મેં કલહ હોતી રહતી હૈ.

જ્ઞાન કેવલ કિતાબી શિક્ષા સે હી નહીં હોતા પરંતુ વાતાવરણ કા ભી બહુત પ્રભાવ પડતા હૈ. ઇસી વર્ષ મહાત્મા ગાંધીજી કે સત્યાગ્રહ આન્દોલન મેં સ્ત્રિયોં કી ને ઉન્નતિ બુર્ખ વહ શાયદ બીસ વર્ષોં મેં ભી કિતાબી શિક્ષા કે પ્રચાર સે ન હોતી. ઇસ આન્દોલન મેં ભી સ્ત્રિયોં ને વીરતા, આત્મવિશ્વાસ, ધૈર્ય ઓર સહનશીલતા તથા અનેક અન્ય ગુણોં કી વહ શિક્ષા પ્રાપ્ત કી ને ઉનકો હજારોં પુરતકેં પઢને પર ભી ન પ્રાપ્ત હોતી. બાલિકાઓં કો બચપન સે હી ઉચિત રૂપ સે શિક્ષિત બનાને કા ઉપાય કરના ચાહિયે. લડકોં કો તો હમારે યહાં શિક્ષા દેને કા કુછ પ્રયત્ન પ્રત્યેક મનુષ્ય કરતા ભી હૈ, પરંતુ દુર્ભાગ્યવશ લડકિયોં કો બડા હોને પર ભી અક્ષરીય જ્ઞાન તક નહીં કરાયા જતા. ઇસકા કારણ કેવલ પુરુષોં કી સ્વાર્થપરતા હૈ. વે વિચાર કરતે હૈં કિ લડકે તો પદ લિખ કર નૌકરી પા કર બુરૂદેપન મેં ઉનકો સુખ પહુંચાયેગે, ઇસકે વિપરીત લડકિયોં કો યદિ પદ્યાયા જાય તો શાદી હોને કે બાદ વે પરાયે ઘર કી હો જાયેંગી ઓર ન ઉનકે દ્વારા ન તો ઉનકો સ્વયં કુછ લાભ હોગા ઓર ન ઉનકે વંશ કા હી નામ હોગા.

એસે મનુષ્ય યહ નહીં વિચાર કરતે કિ યદિ વે અપની કન્યા કો શિક્ષિત બના કર એક અન્ય સબજન કે ઘર કો સુખી બનાતે હૈં તો ઉનકે લડકોં કી બહુઓં ભી જન્મ શિક્ષિત હો કર ઉનકે ઘર આવેંગી તો વે ભી તો સ્ત્રીશિક્ષા કે લાભ સે બચિત ન રહેંગે. ફિર

क्या आँकड़ों के समय में लड़कों से सदा उनके माता पिताओं को जुदापे में सुन्न ही मिलता है ? आलविवाद, सासण्डुओं की नित्य की लड़ाई तथा लाछ लाछ की कलह के कारण अधिकांश मातापिता यह आह्वान करते हैं कि लड़कों से तो लड़कियाँ ही अच्छी थीं। यह स्त्रीशिक्षा के अभाव के ही कारण है कि पहिले तो लड़के की माँ धीरे से प्रार्थना किया करती है कि किस समय मैं भेटे की यह का मुझ देवूँ और फिर शादी होने पर उसी अभोध यह पर तरह तरह के अत्याचार करने आरंभ कर दिये जाते हैं। परिणाम यह होता है कि कुछ लड़कियाँ या तो आत्महत्या कर लेती हैं या अपने अपने पतियों के कान में सासससुर की धितनी पुराणों का बहा-बहा कर लार देती हैं कि विवश हो कर लड़के को अपने माँ-आप से अलहदा रहने का प्रयत्न करना पड़ता है।

संक्षेप में मेरे विचार में स्त्रीशिक्षा का मतलब दुनिया की भूगोल, व्याकरण के सवाल या टेनिस और गेडमिन्टन खेल सीख लेना नहीं है। सच्ची स्त्रीशिक्षा तो स्त्री को उसके धर्म का ज्ञान कराती है। घर के कार्य में दक्ष, सासससुर और पति की सेवा में तत्पर तथा अपनी संतान को उच्च आदर्शवादी बनाने में योग्य स्त्री ही शिक्षिता कही जा सकती है। केवल पश्चिमीय देशों की स्त्रियों की नकल करना ही काशी न होगा। उनसे अच्छी अच्छी आते ग्रहण कर के उनकी गलतियों को त्यागना चाहिये। महात्मा ने एक स्थान पर लिखा है 'मेरा अस यह तो पाह-शाखाओं में जो पुस्तकें आँकड़ों पढाई जाती हैं उनमें अधिकांश को मैं नष्ट कर दूँ और ऐसी पुस्तकें लिखवाऊँ जिनका घर के जीवन से अधिक संबंध हो।' यह वाक्य कन्याओं के कालिने तथा रूढ़ियों के लिये तो बहुत ही लागू होता है। कन्याओं की शिक्षा की प्रणाली ही बदलनी होगी तभी इस देश की कन्याओं सच्ची शिक्षा पायेंगी।

(जुलाइ-१९३१ ना "सहेली"भांथी)

१५१-महारानी लक्ष्मीबाई की वीरगति

(लेखक:-पं. श्री. कालिकाप्रसाद यतुर्वेदी)

(१)

सुंदर सुहावने प्रातःकाल में गंगाछ डी रेती पर कुछ भद्र-राष्ट्र आलिकाओं और आलक वीरश्रित जेल जेल रहे थे. उनमेंसे सभसे अधिक तेजस्वी आलक ने अपनी तलवार के पक्षले डी वार में, अश्व पर चढ़े-डी-चढ़े ओक निष्कू के हो लाग कर के पृथ्वी पर डाल दिया था और अश्व सवाल यह था कि कौन वीर द्रुतगामी घोड़े पर आ कर लावे डी नोक पर नीष्कू के अर्धलाग को उठा लेता है.

आलक और आलिकाओं, सभ-ओक से ओक होतहार और परा-कभी प्रतीत हो रहे थे. सभी के हृदयों में आन की आश छतने की उत्सुकता थी. उनके छोटे-छोटे डितु गिजली-जैसे तडपते चंचल घोड़े ली धस प्रति-स्पर्धा में पूरा-पूरा लाग ले रहे थे. सभने जेर मारा, लरसक प्रयत्न किया, अश्व-परिचालन और लावे के साथ दिभलाने में सभने कमाव किया; डितु पृथु सक्षलता सभी से थोड़ी थोड़ी दूर रह गछ. सभके अंत में ओक सभवर्षीया चंचल आलिका यपला जैसे तुरंग पर सवार हो कर वायुवेग से आछ और क्षणमात्र में धधर-से-धधर निकल गछ. उसके पक्षम की नोक पर नीष्कू का अर्धलाग अच्छी तरह बिंधा हुआ था.

सभ लोग आश्चर्य और उल्लास में लर गये. नाना ने उच्च स्वर से हृदयोद्भास में लर कर कहा—“आन की आश मेरी मन्द ने भारी है. मैं पेशा काका से कह कर उसे घनाम दिलवाऊंगा.”

धसी समय गिदुर-नगर की ओर से ओक अश्वारोही आलक ने उचित अलिवादन के पश्चात् नाना सादर को सभाचार दिया कि आन पेशा-दरबार में गजा शोक छाया हुआ है. लार्ड डल-हौसी ने नया कानून बना कर जोद लेना गैर-आजिय करार दे दिया है, तथा धसीके अनुसार कारवाछ कर के कोल्हापुर के राज्य को ब्रिटिश-शासन में मिलाया भी ग रह है. धस संवाद से पेशा और राजपरिवार गजा दुःखी हो रहा है तथा मंत्रीगण और सेना धृष्टा और कोध से उन्मत्त हो रहे हैं.

धस सभाचार का सुनना था कि आलक नाना के नेत्रों से मानों आग की चिनगारियाँ निकलने लगीं और उसने क्रोधित सर्प की नाँछ झूझकर कर कहा—“कैसी दगाबालू है. हमारे अधिकारों से हमें वंचित करने के लिये यह कैसा कानून का ढोंग रचा ग रह है

हैं ! किंतु क्या नाना के हाथ में उसकी तलवार के रहते कोय उस-
के पेशवा-पद के उत्तराधिकार को आस्वीकार करने का साहस करेगा ?
पेशवा काका छसदे विये क्यो व्यर्थ चितित हो रहे हैं, उनका धूँधू
पन्त अपने अधिकारों की रक्षा करना अथवा उनके लिये प्राण
देना, दोनों ही बातें लबी लाति जनता है."

धृतिना कह कर नयन वह छट्य की नवाजा को आंभों के द्वारा
आह्वर निकालते दुआे खुप हो रहे थे, तय उस संवाद-आह्वर आलक
ने, ने आगे चल कर तांतिया के रूप में संसार के सामने आया,
अपनी तलवार को भ्यान से भींच कर, उसकी शपथ भा कर कडा-
"और मैं भी छस तलवार की कसम भा कर प्रतिज्ञा करता हूँ कि
मेरे छते छ आपडे अधिकारों पर आक्रमण करनेवाले सुभ की
नींद न सो सकेंगे."

कैसा विचित्र भेल था ! ने नन्हें सुकुमार आलक अभी-अभी
छोटे छोटे भेल भेल रहे थे, वही आगे भारत में लयानक डल-
यल भयाने के लिये जैसी-जैसी भीषण प्रतिज्ञाओं करने लगे.
तांतिया के पश्चात् अेक अेक कर बाजा साहय, राव साहय, टीकम-
सिंह और गुरुणक्ष आदि सभी आलकों ने उसी तरह प्रतिज्ञाओं
कीं. सभके अंत में आलिका मन्तूबाछ भी आगे आछ और
उसने भी गज्ज कर कडा—"अपने धर्म और अधिकारों में विदे-
शियों के छस प्रकार के हस्तक्षेप देण कर मैं भी खूप भेदनेवाली नहों
हूँ. नाना बैया ! तुम्हारी मन्तू डर डालत में तुम्हारे साथ छाया
की लांति रहेगी !"

मन्तूबाछ, ने आगे चल कर जांसी की विध्यात रानी लक्ष्मी-
बाई बननेवाली थी, जनारस में कार्तिक पदी १४ संवत् १८१६
को मोरोपंत पिता और लागीरथी माता के घर में उत्पन्न हुंछ
थी. किंतु उसका आत्मकाज पेशवा आछराव के यहां भिदूर में
राजसी हाठ में भीता था. आछराव का उस पर अहुत प्रेम था,
कदाचित् वह उसका लविष्य लांप चुके थे, और उनहींके प्रयत्न
से उसका विवाह जांसी के ततकालीन राज गंगाधरराव के साथ
हुआ था. विनोदप्रिय और बोलीबाली मन्तू ने अंधिबधन के
समय अपने पंडित को सावधान करते दुआे कडा था—"भयरदार !
मेरी गांठ ढीली मत आंध देना."

(२)

उन दिनों भारत की पड़ी विचित्र स्थिति हो रही थी. लाड
उलहासी की अहली हुंछ साम्राज्यलिप्सा के कारण स्वतंत्र देशी राज्य
अस्त हो रहे थे, अथवा मेघाच्छन्न थे. पंणय, अवध और नाग-
पुर के शक्तिशाली सत्ताधारी सर्वनाश को प्राप्त हो चुके थे. छस
शु. ४६

કારણ સભી રાજ્ય ઔર નવાબ વિદેશિયોં કી દુરભિસંધિ કો ધતની દેર પશ્ચાત સમજા કર સશકિત હો રહે થે. કિસાન નથે નથે કરોં ઔર અપને પેટ સે છિને અપને ગલ્સે કો જહાજ મેં લગતે દેખ કર જુખ્ધ હો રહે થે, ઔર કારીગર ઔર મજદૂર જબરદસ્તી નષ્ટ કિયે હુએ અપને રાજગાર કે ન રહને સે ક્રોધ કે મારે ઉન્મત્ત હો રહે થે. કયા હિંદૂ કયા મુસલમાન, કયા ગરીબ ઔર કયા અમીર, સભી ધધર સૌ બરસોં સે ભારત મેં બઢતે હુએ વિદેશી સામ્રાજ્ય કા અસલી મતલબ સમજ કર મન-હી-મન ઉસકે વિરોધી બન રહે થે. બાહરાવ પેશ્વા કે પશ્ચાત્ ઉનકી પેન્શન ઉનકે ગોદ લિયે હુએ પુત્ર નાનાસહબ કો મિલની બંદ હો ગઇ. ઇસ સમય ઇસ પરિવાર મેં દાસદાસી સબ મિલા કર લગભગ ૧૨૦૦ સ્ત્રી-પુરુષ થે. સ્વાભિમાની નાના ઔર ઉસકે શરવીર સાથી ઇસ અપમાન કો ન સહ સકે ઔર વે સ્વયં સેનાપતિ બન કર ઇસ સુલગતી હુઇ આગ કો પ્રજ્વલિત કરને મેં સફલ-મનોરથ હુએ.

ધધર દૈવી વિડબના સે યા હોનહાર કો ક્રિયાત્મક રૂપ મેં લાને કે લિયે સાધન પ્રસ્તુત કરને કો ઝાંસી કી રાની લક્ષ્મીબાઇ બી વિવાહ કે થોડે દિનોં પશ્ચાત્ વિધવા હો ગઈ થી. બ્રિટિશ-સરકાર ને ઉસકા ઔર ઉસકે ગોદ લિયે હુએ પુત્ર દામોદરરાવ કા બી અધિકાર નહીં માના. રાની કા ૨૦ લાખ કી આય કા મુલક, ૪૬ લાખ કે જવાહરાત ઔર ૨૬ લાખ નકદી સરકાર ને જખ્ત કરકે ઉસે કેવલ ૫૦૦૦) માસિક કી પેન્શન દેની ચાહી, જો ઉસ સ્વાભિમાનીની કો કયોં સ્વીકાર હોને લગી. ઇન પરિસ્થિતિયોં મેં પડ કર રાની બી, અપને સ્વત્વાપહરણ હોને પર બી, અપને પ્રેમપૂર્ણ વ્યવહાર કે કારણ પ્રજા કે હૃદયોં પર રાજ્ય કરતી હુઈ અપને કિલે મેં રહ કર કિસી ઉપયુક્ત અવસર કી ફિરાક મેં થી કિ એક દિન ૮ જૂન સન્ ૧૮૫૭ કો એકએક રાત કો અસંખ્ય શરવીરોં કી સંપૂર્ણ શત્રોં સે સુસજ્જિત સેના ને ઉસકે સદર ફાટક પર પહુંચ કર આવાજ લગાઇ—“ખલ્ક ખુદા કા, મુલક બાદશાહ કા, હુકમ રાની લક્ષ્મીબાઇ કા.”

રાની કો અનુકૂલ અવસર મિલ ગયા. ઉસને તુરંત હી સદર ફાટક ખોલ દિયા ઔર ભરે દરબાર મેં ઉન સિપાહિયોં મેં અપને પૌચ લાખ રૂપયે બાંટ કર ઉનકા સ્વાગત દિયા. અબ વહ સંગ્રામ-ક્ષેત્ર મેં ઉસ દલ કી નાયિકા બન કર અવતીર્ણ હો ચુકી થી, જો ભારત સે વિદેશી સત્તા કો હટા કર મુલક કો આબાદ કરને કે લિયે સર્વસ્વ હોમ દેને કો તૈયાર થા.

(૩)

ફિરંગિયોં કી ૧૦૦ વર્ષોં કે બીતર, રાજ્ય-શાસન કે નામ

पर, श्री हुंघ दगावानियों और आलाकियों का था तो यह इतना मिल रहा था अथवा अविध्य के लिये अश्वर उनही लयंकर रीति से परीक्षा ले रहा था। भारत में उन दिनों आजादी का अंजाम तो तो से उठा था कि यंद दिनों के भीतर ही दिल्ली, कानपुर, लखनऊ, आंसी और पटना आदि पूर्ण स्वतंत्रता का उपभोग करने लगे। विदेशी सत्ता और जड़े-जड़े अंगरेज अक्षरों के हृदय उस समय कैसे टूट रहे थे, इसका इसीसे पता लगता है कि दिल्ली के बाहर वे मड़ियों तक घेरा डाले पड़े रहे, और उनके तीन-तीन कमांडर-इन-चीफ वही पर पड़े-पड़े मर गये। परंतु राजधानी पर आक्रमण करने की उनही हिम्मत नहीं पड़ी।

किंतु फिर भी भारत का भाग्य अभी विपरीत ही था। वही पंजाबी जिनके महाराज के वस्त्राभूषण अभी कल दिल्ली में सरे-आम कौड़ी के मोल नीलाम हुये थे और जिनकी महाराणी नजर-पंद पड़ी काशी की कोहरियों में कराह रही थीं, लाडल लारेस की दूतनीति के अक्षर में पड़ कर, दल बांध कर दिल्ली पर अंगरेजों की सहायता को आ गये। इनकी मदद से और स्वयं सम्राट के सम्बन्धी दगावान छलाहीयक्ष की काली करतूतों से, २५ अगस्त को दिल्ली-सम्राट का बहादुर सिपह-सालार अफ़्ग़ानों पराजित हुआ। इसी तरह नेपाल-महाराज की सेना द्वारा लखनऊ जता गया और मद्रासियों की सेना के पक्ष पर कानपुर में नाना साहब को परास्त किया गया। बिना किसी संगठनयुद्ध में आबद्ध होने का अवसर पाये तीन-तेरह हो कर स्थान-स्थान पर अपने बाध्यों के ही द्वारा इन सब वीरों के उठते हुये सिर कुचल दिये गये। किंतु फिर भी आंसी की और विन्ध्य पर्वत के कुल छलाके पर आज ११ मास से रानी लक्ष्मीबाई की ही अभलदारी चल रही थी।

२४ मार्च सन् १८५८ को सर हुरोण ने हैदराबाद और भोपाल की सेना ले कर आंसी पर आक्रमण की। २२ वर्ष की महाराणी युद्धे अंगरेज जनरल और उसकी विशाल सेना से जड़े पराक्रम-पूर्वक मोर्चा लेती रही। इन दिनों उसे दिन-रात तलवार खेलने या घोड़ा छोड़ने का अवकाश नहीं मिलता था। तांतिया ने कर्षण बार रानी की सहायता को पहुँचने का संकल्प किया, किंतु जराजर असफल रहा। अंत में जब सदर दरवाने का रक्षक मुदाय्यज और तोपखाने का अक्षर गुलामों में भी मारे गये, तो रानी ने किला छोड़ देना ही हीक समझा। किले की उंची दिवाल के ऊपर से लडके को पीठ पर बांधे वह छाथी की पीठ पर दूढ़ पड़ी और कालपी की ओर चल पड़ी। शत्रु इस समय जराजर उसका पीछा कर रहे थे, और वह इनसे लडती हुंघ आगे बढ़ रही थी, इस दिन उसने

ઘોડે પર ૧૦૨ મીલ કા સફર ક્રિયા થા ઔર રાસ્તે મેં કેવલ થોડી દેર કે લિયે દામોદર કો દૂધ પિલાને કો રૂપી થી.

ઇસી સ્થાન પર અંતિમ બાર ભારત કી આઝાદી કે લિયે પ્રયત્ન કરને કો એક પંચાયત બૈઠી થી. નાના સાહબ, રાવ સાહબ, બાલા સાહબ, તાંતિયા, રાની લક્ષ્મીબાઇ, બાંદે કે નવાબ તથા દાના-પુર ઔર શાહગઢ કે રાજા ઇસમેં ઉપસ્થિત થે. કિંતુ યહાં બી પરાજય ધનકે પીછે પડી હુઇ થી. સર જૂરોજ ને આ કર ધનકી સેના કો તિતર-બિતર કર દિયા ઔર ધન સમકો આત્મરક્ષા કે લિયે ઇધર ઉધર ભાગના પડા.

રાની યહાં સે તાંતિયા ઔર રાવ સાહબ કે સાથ ગ્વાલિયર જા પહુંચી. કિલે પર પેશ્વા કા ઝંડા ધનકે પહુંચને કે સાથ હી ખડા કર દિયા ગયા. યહાં કે રાજા જવાહરરાવ, મંત્રી દિનકરરાવ કે સાથ આગરે કો ભાગ ગયે, ઔર રાવ સાહબ ને દરબાર કર કે પેશ્વા કી હૈસિયત સે ખીસ લાખ કા ધનામ ઉસી સમય સેના મેં બાંટ દિયા.

તુરંત હી સર જૂરોજ મહારાજ જવાહરરાવ કો સાથ લે કર ગ્વાલિયર પર આ ધમકા. ગ્વાલિયર કી ફૈજ અંત સમય મેં રાની ઔર રાવ સાહબ કા સાથ છોડ કર અપને મહારાજ કે સાથ હો ગઇ. રાની કિલા છોડ કર અપને કુછ વિશ્વાસુ સૈનિકોં કે સાથ બાહર નિકલ આઇ, ઔર વહીં પર વીરતાપૂર્વક શત્રુઓં સે લોહા લેતી હુઇ વીર ક્ષત્રાણી કી ભાંતિ સંગ્રામ મેં જૂઝ ગઇ. ઇસ સમય ઉસકી કેવલ દો સખિયાં-કાશી ઔર મુંદરા-હી ઉસકે સાથ થીં.

(૪)

ગ્વાલિયર કે કિલે કે કીક નીચે સડક કે કિનારે એક ગહરે નાલે કે પાસ, એક સાધારણ ચહારદીવારી કે અંદર, બીચોંબીચ મેં એક સ્તૂપાકાર છતરી બની હુઇ હૈ. સ્તૂપ કે બીચોંબીચ મેં એક શિલાલેખ લગા હુઆ હૈ ઔર ઉસ પર લિખા હૈ-“ભારત કી પ્રસિદ્ધ વીરાંગના ઝાંસી કી લક્ષ્મીબાઇ ને સન્ ૧૮૫૮ કે સિપાહીવિદ્રાહ કે સમય વીર-ગતિ પ્રાપ્ત કી ઔર ઇસી સ્થાન પર ઉતકા દેહસરેકાર ક્રિયા ગયા.”

વિદ્યુત વેગ સે ભયંકર વિચારોં કા તૂકાન મસ્તિષ્ક મેં મૈંડરાને લગા! અહા! ઇસ કિલે કે નીચે ઇસી સ્થાન પર ઉસ શરીર કી રાખ રકખી હુઇ હૈ, જિસને ઇસ યુગ મેં બી ભારતીય નારિયોં કે અતુલિત બલ-વિક્રમ કા નમૂના સંસાર કે સામને રખ દિયા થા. હાય! ઉસકે હૃદય મેં ન-જાને કેસી-કેસી ઉમંગેં ઉફા કરતી થી. વહ દેશ કો સ્વતંત્ર દેખને કે લિયે કયા નહીં કર ડાલને કો તૈયાર થી. વહ અપને સમય કે કિસ રાજા ઔર નવાબ સે કમ સુકુમાર થી, ઉસકે પાસ આનંદ ઔર ભોગ કી જિંદગી બિતાને કે કોનસે સાધન નહીં થે; કિંતુ ફિર બી ઉસને કિસ પ્રકાર ઇસ એશ કી જિંદગી કો મુલક કી ખાતિર

કહિન તપસ્યા કે ઉપર બલિદાન કર દિયા થા.

મૈં વહાં પર ચુપચાપ રાની કે ઉન ઉચ્ચ વિચારોં કી વતમાન ભારતવાસિયોં કે ભાવોં કે સાથ તુલના કરતા નેત્રોં સે અશ્રુધારા ગિરાતા હુઆ નતમસ્તક ગૈદા થા કિ સામને કી સડક પર ધૂલ મેં બૈઠનેવાલી ઔર રાસ્તા ચલતે મુસાફરોં કે જળ-તળ દે'કે પૈસે-ધોલે પર પેટ પાલનેવાલી, ચિથડે લપેટે, એક ગરીબ બુદિયા ધીરેધીરે આ કર મેરે પીછે બડી હો ગઇ ઔર સાન્વના-સૂચક સ્વર મેં મુઝસે પૂછને લગી—“બેટા ! ક્યા દુઃખ હૈ ? કાહે કો મન હલકા કર રહે હો?”

મૈંને ફિર કર ઉધર દેખા, કિંતુ બોલા કુછ નહીં. મન મેં કહા “એ ગરીબ બુદિયા, કલેજે કો હિલાનેવાલે તુફાન કા હાલ તુઝે ક્યા બતલાઈ ? તૂ ઉસકો ક્યા સમજેગી?”

કિંતુ વહ બુદિયા ચૂપ હોનેવાલી ન થી. ઉસને ફિર મેરે મુખ પર એક તીક્ષ્ણ દષ્ટિ દે'ક કર પૂછા—“બેટા ! વહ યાદગાર કિસકી હૈ ? ક્યા ઇસકિ કારણ કુછ રંજ હો આયા હૈ ?”

“કિસકી યાદગાર.....?” મૈંને કહા “ભારત કી સ્વતંત્રતા-દેવી યહીં પર દક્ષનાઇ હુઇ પડી હૈ. હિંદોસ્તાન કી લક્ષ્મી ઇસી સ્થાન પર જલા કર ક્ષાર કી ગઇ થી.”

મેરા ઇતના કહના હી થા કિ વહ બુદિયા તો હિચકિયાં લે કર રોને લગી. ફિર ઉસને કાંપતી હુઇ આવાજ મેં કહા—“બેટા ! ક્યા તુમ મેરી લક્ષ્મીરાની કી બાત કહતે હો ? ક્યા તુમ જાનતે હો કિ વહ કેસી બહાદુર થી ? ક્યા તુમ સુનોગે કિ વહ કિસ પ્રકાર મારી ગઇ થી?”

ઉસ બુદિયા કે મુખ સે, જિસે મૈં અતિ સાધારણુ લિખમંગી સમજ રહા થા, યે સખ બાતોં સુન કર મૈં દંગ રહ ગયા. કિંતુ મૈંને અપને મનોભાવોં કો દબા કર ઉસસે કહા—“મૌ ! સુનાઓ. તુમ ક્યા-ક્યા જાનતી હો ?”

“અચ્છ બેટા !”—ઉસને કહના પ્રારંભ કિયા—“જિસ સમય ઇસી કિલે કી ફૌજ કે વિશ્વાસઘાત કા સમાચાર પા કર રાની કિલે કે બાહર તાંતિયા કા સાથ પકડને કે વિચાર સે નિકલી થી, ઉસકે સાથ કેવલ ૧૫ વિશ્વરત સિપાહી, કાશી ઔર મૈં થી. ફિરંગી સરદાર ને હમેં પહચાન કર તુરંત હી હમ લોગોં પર હુમલા કર દિયા. હમારે સાથ કે વે સબી સિપાહી બડી વીરતાપૂર્વક લડ કર મારે ગયે; કેવલ હમ ત્રીન સ્ત્રિયાં હી અસંખ્ય શત્રુદલ કે મધ્ય મેં જય રહી થી. એક સિપાહી ને ઉસી સમય પીછે સે હમલા કર કે કાશી કો ગિરા દિયા. રાની ને બી તુરંત હી અપની તલવાર દ્વારા અપની સખી કે હત્યારે કો યમલોક પહુંચા દિયા. કિંતુ હાય ! ઉસી વક્ત મેરી સુકુમાર લક્ષ્મી પર ઘોબે મેં એક દુષ્ટ ને ઐસા વાર કિયા કિ ઉસકા દાહના માથા આધા કટ કર અલગ હો ગયા. અબી વહ ઉંદ બી ન

કર પાઈથી કિ એક દૂસરે દુષ્ટ ને બલ્લપ સે ઉસકી બાઇ આંખ ફેડ દી. લેકિન ક્ષત્રિય-ધર્મ-પરાયણા મેરી લક્ષ્મી ને ફિર બી અપના સાહસ નહીં છોડા, ઉસને તુરત હી અપને હાથોં ઉન દોનોં કો માર ઘોડે કો આગે બદાયા.

ઇસ સમય રાની કી શક્તિ શીઘ્રતા સે ક્ષીણ હો રહી થી. જલ કે કંવારે કી તરહ ઉનકે શરીર કા ખૂન ચારોં ઓર લગે ઘાવોં સે બાહર નિકલ રહા થા. ઇસી સ્થાન પર ઘાસ કી એક બહુત બડી પુંજ લગી થી, વહ આ કર ઉસી પર લેટ રહી, ઓર મુઝે હુકમ દિયા—“મુંદરા! મેરે શરીર કો શત્રુ કે નાપાક હાથોં મેં પડને સે બચા; ઇસ ઘાસ મેં તૂ અપને હાથોં આગ લગા દે.”

અપની રાની કી વહ અવસ્થા દેખ કર મૈ રો રહી થી. મૈને બિલખ કર ઉનકો ઉત્તર દિયા—“મુઝસે વહ કામ ન હોગા. જિનકે દ્વારા ઇસ શરીર કા પોપણુ હુઆ હૈ, ઉનકો જીતે-જીતે જલા સકુંગી. શત્રુ કી આપ ચિંતા ન કીજિયે; મુંદરા કે શરીર મેં એક ખૂંદ બી રક્ત રહતે કોઇ ઉસકી રાની કી બચા ન છૂ સકેગા.”

અહા! ઉસ અંતિમ કાલ મેં બી એક દિવ્ય બ્યોતિ ઉનકે ચેહરે પર વિરાજ રહી થી. ઉન્હોંને કિચિંત્ મુસ્કરાને કા ભાવ બતલા કર મુઝસે કહા—“મુંદરા! અબ ઉન બાતોં કો ભૂલ જા! સાહસ, શરવીરતા, સ્વાભિમાન ઓર સ્વતંત્રતા—સબ ઇસ દેશ સે અબ બિદા હો રહે હૈ. કિંતુ તૂ મુઝે તો ઉન્હીકે બીચ મેં મરને દે. મેરે શરીર કો જીતે-જી શત્રુ કે સ્પર્શ સે બચા.”

દુસ્મન અબ નજદીક બદ આયા થા. રાની કે સહચર રામ-ચંદ્રરાવ દેશમુખ ને બાબા ગંગાધર કી કુટિયા સે લા કર થોડા-સા ગંગાજલ ઉનકે મુખ મેં ડાલા, જિસે ગલે મેં ઉતાર કર નેત્રોં સે મેરી ઓર દેખ કર માનોં ઉન્હોંને અપની આજ્ઞા કો પ્રાર્થના કે રૂપ મેં પુનઃ પ્રકટ કિયા. મૈને ઇસ બાર હૃદય પર પથ્થર રખ કર ઉસ ઘાસ કે ઢેર મેં બંદૂક કા એક ફાયર કર દિયા! ઘાસ ધાય ધાય કર કે જલને લગી ઓર રાની ઉન જ્વાલાઓં કે સ્થ પર ચઢ કર ભારત મેં આનેવાલી શુભામી સે અપના ગલા છુડા કર સ્વતંત્ર વાયુ મેં વિચરણુ કરને કે લિયે સ્વર્ગલોક કો સિંધાર ગઇ.

(હિંદી માસિક “માધુરી”ના એક અંકમાંથી)

१५२-शरीर की कांति, रंगत और त्वचा

(लेखक:-श्री. युद्धिसागर वर्मा जी. ओ. ओल. टी. विशारद)

मुलायम और शीशे के समान स्वच्छ त्वचा उन सारी स्त्रियों में से एक है, जिसे प्राप्त करने के लिये प्रत्येक स्त्री के हृदय में महान् आलिषाया रहती है। भारतीयों का कथन है कि जन्म तक वर्ण में कुछ नमक न हो, तब तक वह सुंदर नहीं कहा जा सकता। निःसंदेह वर्ण का सौंदर्य के साथ बड़ा घनिष्ठ सम्बंध है।

यौवन के सौंदर्य-विशारदों का कथन है कि वर्ण से सौंदर्य की अधिक वृद्धि अथवा ह्रास नहीं होता। एक स्त्री, जो अन्य प्रकार से सुंदरी कही जा सकती है, केवल वर्ण काला होने से कुर्पा नहीं मानी जा सकती। इसी प्रकार एक गोरी स्त्री, जिसके नभ-शिख सुंदर नहीं हैं, केवल इसी लिये सुंदरी नहीं मानी जा सकती कि वह गोरी है। इस बात में बहुत कुछ सत्यता है; किंतु इस बात से भी इनकार नहीं किया जा सकता कि केवल वर्ण से सौंदर्य की बहुत कुछ वृद्धि तथा ह्रास हो जाता है। यदि एक अत्यंत सुंदरी स्त्री का मुख काला कर दिया जाय, तो उसकी सुंदरता उतनी न रहेगी। इसी प्रकार यदि एक काली स्त्री, जिसके नभ-शिख सुंदर हैं, गोरी हो जाय, तो उसकी सुंदरता पहले की अपेक्षा अधिक बढ़ जायगी। अतः यह निर्विवाद है कि नभ-शिख की सुंदरता के साथ वर्ण की सुंदरता भी सौंदर्य-वृद्धि के लिये आवश्यक है।

जन्म निरोग अथवा निरोगी माता के गर्भ से उत्पन्न होता है, तब उसकी त्वचा कैसी कोमल एवं मनोहर होती है! किंतु आगे चल कर असावधानी से लोग नाना प्रकार की पुराधियां उत्पन्न कर लेते हैं। त्वचा को सुंदर बनाने के लिये सदाश की सर्वोपरि आवश्यकता है। आरोग्य-साधनों पर दृढ़ रहने से त्वचा में रोग नहीं होते, और सदाश के नियमों का बली भांति पालन करने से त्वचा में सुंदरता आती है। यदि शर्म-दूषों को स्वच्छ रक्खा जाय, और रक्त को दूषित होने से बचाया जाय, तो त्वचा में कदापि भरापनी नहीं आ सकती।

स्नान—पालीनीशियन लोग अडे सौंदर्योपासक हैं। स्त्रियां अपने सौंदर्य को बढ़ाना और उसे वृद्धावस्था तक कायम रखना बली भांति जानती हैं। ये लोग अडे स्नान-प्रेमी होते हैं, और नित्य भीठे पानी से स्नान करते हैं। सायुन के स्थान पर ये लोग एक प्रकार की लाल भीड़ी तथा हरी नारंगियों का अर्क काम में लाते हैं। शरीर में सुगंधित तैल भी लगाते हैं। अतः इनका शरीर

અત્યંત કોમલ ઔર ચિકના રહતા હૈ.

ધૈર કી કૃપા સે હમારે દેશ કા જલવાયુ હી ઐસા હૈ કિ મનુષ્ય મનમાના સ્નાન કર સકતા હૈ. જનડે મેં બી યહાં કે હિંદૂ લોગ વિના સ્નાન કિયે નહીં રહતે. રોમકૃપોં કો સાફ રખને કે લિયે નિત્ય અચ્છી તરહ સ્નાન કરના આવશ્યક હૈ. વૈષ્ણવ ગ્રંથોં કા મત હૈ કિ સ્નાન સે શરીર કી દુર્ગંધિ, ભારીપન, તંદ્રા, ખુજલી, મૈલ, અરુચિ, પસીના તથા થકાવટ દૂર હોતી હૈ. ઓજ કી વૃદ્ધિ હોતી હૈ. પ્યાસ, જલન દૂર હો કર ઉત્સાહ બઢતા હૈ. ભૂખ ખુલ કર લગતી હૈ. અસ્તુ. જો સ્ત્રિયાં બાહરી બનાવટ, કપડે ઇત્યાદિ તડકે ભડક સે તો સાફ રહતી હૈ, કિંતુ શરીર કી વાસ્તવિક સ્વચ્છતા પર ધ્યાન નહીં દેતી, વે સર્વથા આરોગ્યતા કી ઘાતક હૈ. ઇસી લિયે નિત્ય સ્નાન કરના સ્વાસ્થ્ય કા એક વિશેષ અંગ માના ગયા હૈ.

આરોગ્યતા એવં બલ ચાહનેવાલી સ્ત્રિયોં કો, પ્રત્યેક ઋતુ મેં, સૂર્યોદય કે સમય હી, સ્નાન કર લેના ચાહિયે. અધિક સે અધિક ૭-૮ બજે તક તો સ્નાન અવશ્ય હી હો જના ચાહિયે. કિંતુ રોગી તથા નિર્બલ સ્ત્રિયોં કે લિયે ઇસ નિયમ કી પાળંદી આવશ્યક નહીં. ભોજન કે પહલે યા બાદ મેં ૩ ઘંટા છોડ કર સ્નાન કરના ચાહિયે. ઐસા ન કરને સે પિત્ત કી વૃદ્ધિ હોતી હૈ, ઔર પરિણામસ્વરૂપ પાચનક્રિયા બિગડ જતી હૈ. ગ્રીષ્મ ઋતુ મેં સાયંકાલ ઔર પ્રાતઃકાલ દો બાર બી સ્નાન કિયા જ સકતા હૈ. ક્યોંકિ દિનભર કે પસીને કે કારણુ શરીર મેં દુર્ગંધ આને લગતી હૈ, ઔર પસીને મેં વિપ હોતા હી હૈ.

સ્નાન કે લિયે સદા તાજે સ્વચ્છ જલ કા હી પ્રયોગ ઉચિત હૈ. ઋગ્ણ્યાવસ્થા તથા નિર્બલતા કી વિશેષ દશાઓં મેં ગુનગુને જલ કા બી પ્રયોગ કિયા જ સકતા હૈ. મહીને મેં એક બાર ગરમ પાની ઔર સાબુન યા સોડે સે નહાના બડા હી સ્વાસ્થ્યપ્રદ હોતા હૈ. ઇસસે ત્વચા સાફ હો જતી હૈ; કિંતુ નિત્ય ગર્મ જલ સે નહીં નહાના ચાહિયે. યહ અપ્રાકૃતિક હૈ. ઇસસે મનુષ્ય નિર્બલ ઔર વિપથી હો જતા હૈ.

સ્નાન કરને કી વિધિ યહ હૈ કિ પ્રથમ પૈરોં કો ન લિગો કર સિર ઘોના ચાહિયે; પુનઃ ઘડ, કમ્બર ઔર પૈર. ઇસ પ્રકાર વિકૃત ઉષ્ણતા સિર સે ઘડ મેં હોતી હુધ પૈરોં સે નિકલ જતી હૈ. જો લોગ પૈર પહલે ઘોતે હૈ, વે અપની આંખોં કો સુરક્ષિત નહીં રખ સકતે. ઝટપટ નહાને કી અપેક્ષા મલ-મલ કર સ્નાન કરના કહીં ઉપયોગી હૈ. સ્નાન કે સમય યદિ હો સકે, તો શરીર કો ઠંડી વાયુ સે બચાએ રખના ચાહિયે, ઔર નહા કર તુરંત કપડે પહન લેના ચાહિયે. સ્નાન કરને કા સ્થાન ખુલા, હવાદાર, પ્રકાશમય હોના

आड़िये. स्नान के समय शरीर पर जितने कम कपड़े हों, उतना ही अच्छा है. अंकांत में विवस्त्र स्नान सर्वोत्तम है, किंतु जला-शयादि में अनुचित है. जैसे स्थानों पर भी घाती छोड़ कर थोड़ी आदि सारे वस्त्र उतार देने आड़िये.

नदी और स्वच्छ तालाब का स्नान और भी अच्छा है. शास्त्र में समुद्रस्नान की जड़ी भक्षिमा है. समुद्रजल में एक प्रकार की विद्युत्-शक्ति होती है, अतः उसमें नहाने से मनुष्य अधिक नीराग और चैतन्य बनता है. किंतु सभको यह सुविधा प्राप्त नहीं हो सकती. अतः घर के पानी में समुद्र का नमक मिला कर यदा-कदा स्नान कर लेना आड़िये. इससे त्वचा स्वच्छ हो जाती है. साधारण नमक भी इस काम के लिये उपयोगी है.

दुःख का विषय है कि हमारी भक्षिमाओं तौलिये का प्रयोग भिन्नकुल नहीं करतीं. स्नान के बाद शरीर का पोछना छतना ही आवश्यक है, जितना जालों में कंघी करना. यह आवश्यक नहीं कि १) या १११) का जदिया तौलिया ही जरीदा जय. जादी के मोटे अंगोछे से भी वही काम लिया जा सकता है, किंतु प्रत्येक व्यक्ति का तौलिया या अंगोछा अलग होना आड़िये. घर-घर का एक ही तौलिये से शरीर पोछना हानिकर है. यदि कुछ भी न हो, तो आधी घाती ही नियोड कर काम निकाल लिया जाय. किंतु स्नान के बाद शरीर को जूय रगड-रगड कर पोछना अवश्य आड़िये. इससे तैल छूट जाता है, शैम-कूप ज़ुल जाते हैं, शरीर की रंगत निजस्ती है, और त्वचा के रोग भी नहीं होने पाते.

गरम जल से शीघ्र-शीघ्र नहाने से भी शैम-कूप ज़ुल जाते हैं. किंतु इसका उपयोग केवल शीत-काल में ही उचित है. नीजू काट कर पानी में डाल दो. अके घंटे बाद निकाल कर उसी पानी में नियोड दो, फिर उससे स्नान करो, शरीर जूय साह हो कर शैम-कूप ज़ुल जायगे. किंतु ज्वर, अतिसार, नेत्र-रोग, जादी, अक्षरा, अज्जु आदि के रोगियों को तथा जेज्ज के पश्चात् तुरंत किसीको भी स्नान न करना आड़िये. व्यायाम, जैथुन और सहर के पश्चात् भी बिना पसीना सुजे और पूर्ण रूप से शरीर शांत हुअे स्नान करना जिमारी को ज़ुलाना है.

तैल-मर्दन—तैल लगाने से केवल त्वचा ही नहीं चिकनी होती, शरीर भी पुष्ट होता है. हमारे यहां पड़लवान इस ज़ात को स्वीकार करते हैं कि उनके शरीर के पुष्ट होने में तैल की मालिश से भी काशी सहायता मिलती है. मिट्टी के जिस ज़र्तन में तैल रक़्बा जाता है, वह अन्य ज़र्तनों की अपेक्षा कितना दृढ़ और चिकना हो जाता है. यमडे की ज़नी हुध ज़ीजे तैल की मालिस

से कितनी सुंदर और चिकनी हो जाती है। स्त्रियां तैल लगाती हैं, किंतु देवल मुंड और केशों में। अश्वों और पहलवानों को छोड़ कर बहुत कम स्त्री-पुरुष जैसे हैं, जो संपूर्ण शरीर में तैल की मालीस करते हैं। शायद वे भूल जाते हैं कि—

अभ्यंगं कारयेन्नित्यं सर्वेष्वंगेषु पुष्टिदम् ।

शिरः श्रवणमादेषु तं विशेषेण शीलयेत् ॥

अर्थात् तैल की मालिश से सब अंग पुष्ट होते हैं, अतः सारे शरीर में तैल-मर्दन करना चाहिये। सिर और कानों को तो विशेष रीति से तर करना चाहिये।

इसमें तैल की मालिश रंगत को भूय निभारती है। पाण्डित्य लिखते हैं कि शरीर में तैल नित्य मलवाने से पुष्टता बढ़ती है। शीत-काल में प्रातःकाल नहाने से प्रथम सिर, कान, हाथों और पैरों में तैल मल देने से शीत नहीं व्यापता। शीत-काल में यदि नित्य नहीं तो औषे-पांयवे तथा अन्य ऋतुओं में कम-से-कम नवे १० वे दिन तैल की मालिश सर्वांग में होनी चाहिये। शायद यही कारण है कि शनिश्चर के दिन तैल मर्दन का विशेष विधान बताया गया है। इससे त्वचा पुष्ट रहती है, झटती नहीं; कोमल रहती है, किंतु अधिक ग्रीष्म-ऋतु में शीघ्र तैल नहीं मलवाना चाहिये, १५ दिन में एक बार पर्याप्त है।

आयुर्वेद का मत है—

नवज्वरी ह्यजीर्णी च नाभ्यांक्तव्याः कथञ्चन ।

तथा विरक्तो वांतश्च निरुद्धो यश्च मानवः ॥

अर्थात् जिन्हे अज्वर है, जिन्होंने निरुद्ध-क्रिया [अनीमा] की है, जिन्हे तैल की मालिश अनिर्गत है; क्योंकि ऐसा करने से नवीन ज्वर और अज्वर के रोगियों का रोग क्षुद्राश्व और असाध्य हो जाता है, और ऊपर कहे हुए अन्य रोगियों को मंद-ग्नि आदि घेर लेते हैं।

उपटन—उपटन से कड़ और भेद का क्षय होता है। त्वचा स्वच्छ दर्पण की भांति जलकने लगती है। सारे शरीर में रक्त-संचालन ठीक-ठीक होने लगता है। मुहांसे और जंघ द्वार करने की यह सर्वोत्तम और सुलभ औषधि है। इससे गालों की रंगत नव-विकसित कमल के समान निभर आती है। अतः अच्छे-अच्छे उपटनों का प्रयोग भी कभी-कभी अवश्य करना चाहिये। आगरी उपटन अच्छे नहीं होते, इनमें प्रायः विषैले और हानिकर पदार्थ मिल जाते हैं। इसके अतिरिक्त ये अपनाये भी असावधानी से जाते हैं। उचित तो यही है कि स्वयं बना कर ही उपटन लगाये जायें। दोनों हल्दी और लाल चंदन जैसे के दूध के साथ लगाने से रंग

भूय मिल जाता है। कड़ुआ तैल, भेसन और डल्ही का उपटन भी बहुत उत्तम है। तैल कड़ुआ एवं वायु के कोप को शुद्ध कर भल देता है, भेसन शरीर की दुर्गंध एवं मैल को काट कर त्वचा के समस्त रोगों को दूर करती है। धसी लिये विशेष उपयोगी समझ कर ही शायद विवाह में धसी उपटन की प्रथा हिंदुओं में रूढ़ी गयी है। त्रिरौंछ का उपटन अथवा लुने यने का आटा, डल्ही, तैल मिला कर उपटन करना भी अच्छा है। पीली सोरसें को दूध में उबाल कर पीस लिया जाय। इससे उपटन से शरीर की भुजली भी भीट जाती है। भसूर की दाल छिन्नक-रहित पीस कर, दूध में मिला कर मालिश करने से भी त्वचा बहुत साफ़ हो जाती है।

सायुन—यद्यपि कदा अद्विधा सायुनों का प्रयोग भी किया जा सकता है। घटिया भेल के सायुन या तो बिल्कुल ही न लगाये जाय, अथवा उनका प्रयोग बहुत ही कम किया जाय। घटिया सायुन से अभिप्राय उन सायुनों से है, जिनमें सन्ध या सोडे का भाग अधिक होता है। ये त्वचा के लिये हानिकर होता है, या तो सायुन का प्रयोग ही न करे, अथवा अच्छे भेल का षरीदे। अच्छा सायुन रंगत निभारता और पुरा उसे बिगाड़ता है। साधारण पड़्यान यह है कि जिस सायुन के रगड़ने से नरम जाग बहुत-सा निकले, उसे उत्तम समझना चाहिये। किंतु फिर भी सायुन की पड़्यान कठिन है। अतः यदि सायुन का प्रयोग किया ही जाय, तो सदा धस भात का ध्यान रखना चाहिये कि वह कहीं पर लगा न रह जाय, धससे रोम-कूपों का मुँह बंद हो जाता है। और त्वचा की कांति भी शीघ्र पड़ जाती है। सायुन लगा कर त्वचा को भूय भल कर दोआ, और तौलिये अच्छी तरह पोच डालो।

शरीर की दुर्गंध—किन्हीं व्यक्तियों के शरीर से बड़ी दुर्गंध आती है। उनके बैठने तक के कुछ नर्डी चाहता। इसका कारण प्रायः किसी-न-किसी प्रकार की भलिनता ही हुआ करती है। ऐसी दशा में धस-का आदि कारण दूढ़ कर उचित उपाय करना चाहिये, एवं जाने, पढ़नने आदि सय प्रकार की स्वच्छता का ध्यान रखना चाहिये। नित्य ठंडे जल के स्नान और ६ भासे नागद्वन के सेवन से शरीर की दुर्गंध दूर हो सकती है। लुछ कोहनी का भाषपनान (स्टीमप्राथ) भी उत्तम है। अर्द्धसे के पत्तों के रस में अथवा भेल के पत्तों के रस में शंभयूष मिला कर लेप करने से शरीर की दुर्गंध दूर होती है।

भून की षराणी—त्वचा-संबंधी रोगों के उत्पन्न होने से त्वचा बिगड़ कर अंत में कांति पर भी अपना प्रभाव डालती है। त्वचा के रोग सदा रक्त-विकार से ही उत्पन्न हुआ करते हैं। अतः शरीर की कांति और त्वचा की सुंदरता आधनेवालियों को सदा

ध्यान रचना आदिसे कि उनका रक्त न भिगडने पाये, जिससे झेडा, कुंसी, पाण आदि न हो सकें। जिनका रक्त किसी कारण से दूषित हो जाय, उन्हें नीम, मुंड़ी जूरी अथवा किसी अन्य रक्त-शोधक औषधि का सेवन कर शीघ्र उपचार करना चाहिये। किसी भी दोष को बढ़ने देना ज़री बुरा है। प्राणायाम की क्रिया रक्त-शोधन के लिये मुख्य साधन है।

चेयक से भी त्वचा भिगड जाती है। प्रथम तो यदि आचार-व्यवहार, भोजन-पान और रहन-सहन में पूरी-पूरी सफ़ाई का ध्यान रक्खा जाय, तो चेयक का रोग ही नहीं हो सकता। किंतु अेक बार चेयक का रोग हो जाने पर त्वचा ज़री लहरी हो जाती है। अतः चेयक के भिड जाने पर जल्द दाने सूख जायें, तो रोगी के शरीर पर सदा जैतून के तैल की मालिश और नियम से नित्य स्नान करना चाहिये। इससे प्रायः चेयक के दाग जाते रहते हैं और नष्ट त्वचा आ जाती है। अनार का छिलका महीन पीस कर लगातार कुछ मास तक लगाते रहने से भी चेयक के दाग भिड जाते हैं।

लीगी आधरों का अंध (येट शीट पेक)—त्वचा की बीमारियों के लिये यह अद्भुत सुगम और सस्ता उपाय है। महात्मा गांधी ने इसकी ज़री प्रशंसा की है। प्रयोग इस प्रकार है—

जुली हवा में अेक लंगी में अथवा तप्त पर, चार या हवा के अनुसार न्यूनाधिक कंगल लटकते लुअे पिछा दें। इन पर दो मोटी और साढ़ आदरें, हंडे पानी में लले प्रकार लिगे कर लटकती लुछ पिछा दें। भस्तक की ओर, कंगलों के नीचे, अेक तकिया रख लें। बिहकुल नंगे हो कर (चाहें तो अेक छोटा-सा रुमाव कमर में पहन लें, किंतु नंगे लेटना ही अधिक उत्तम होगा) आदरों पर चित लेट जायें। द्दिर आदरों, और कंगलों को अेक-अेक कर के दोनों ओर से शरीर पर लपेटवा लें। धूप हो, तो मुंड और भस्तक पर भीगा रुमाव लपेट लें, किंतु नाक हर हालत में जुली रहें। पहले तो थोड़ी देर कपकपीसी लगेली, द्दिर आराम मावूम होगा, और शरीर को लली मावूम होनेवाली गरमी लगेली। इस स्थिति में पांच मिनिट से अेक घंटा या इससे भी अधिक देर तक रहा जा सकता है। अंत में पसीना जल निकलता है। प्रायः इस दशा में नींद भी आ जाती है। आदर के अंधन से आदर निकलने पर पानी से स्नान करना चाहिये। जुनली, दाद, सेहूआ, अम्हौरी, चेयक के साधारण झेडे कुंसी आदि पर यह अंधन अद्भुत सी गुणकारी है। चेयक की बिमारी, कितनी ही लयंकर क्यो न हो, इस उपचार से अद्भुत कुछ नष्ट हो सकती है। शरीर पर अेडे पड गअे हों, तो अेक या दो बार उक्त प्रयोग करने से वे निड

जते हैं। इसकी उपयोगिता स्वयं अनुभव से ज्ञानी ज्ञा सकती है (इस अंश से त्वचाका बहुत-सा भैल यादर में लिपट जाता है, अतः एक बार काम में लाध छुई यादर मौलते पानी में धुव धोअे गिना किसी काम में न लानी याहिये)। किंतु जे व्यक्ति भानपान संजधी नियमों की उपेक्षा कर के केवल धन उपचारों का ही सहारा लेगे, उन्हें या तो कुछ भी लाभ न होगा, और यदि होगा भी, तो बहुत कम। यदि तुम किसी रोगविशेष को हटाने के लिये उक्त यादर का अंश अथवा कोष्ठ अन्य उपचार शुरु करो, किंतु अलक्ष्य अव दानिकर पदार्थों का लक्षण करो, गंदी वायु में रहो, दुःख परदे में पड़ी पड़ी सजा करो, शारीरिक व्यायामादि भी न करो, तो केवल उपचारमात्र से कुछ भी न होगा।

पित्ती या छपाकी—यह रोग भटों की अपेक्षा स्त्रियों को और पुटों की अपेक्षा जन्मों और नवयुवकों को अधिक होता है। गरमी के कारण शरीर पर नन्हे नन्हे दाने और कुंसियां निकल आती हैं। प्रायः अकस्म सारे शरीर पर गोल-गोल सुर्भ धब्बे पड जाते हैं। उनमें जलन और वेग की भुजली होती है। कभी कभी साथ में हडका नवर भी आ जाता है। रोग पुराना हो जाने पर प्रायः वर्षों कष्ट देता है। किन्हीं व्यक्तियों को वैजन, आम आदि विशेष पदार्थों के सेवन से यह रोग उत्पन्न होता है।

यदि अधिक भोजन या गरिष्ठ पदार्थों के सेवन से यह रोग उत्पन्न हो, तो शीघ्र आध सेर गरम पानी में आधी छटांक नमक मिला कर पिला देना याहिये। एक या दो बार वमन (डै) हो कर पेट साफ हो जायगा। पश्चात् 'मैगनेशिया' आदि कोष्ठ विरयक औषध आ कर २-३ दस्त ले लेना याहिये। यदि कोष्ठ औषधि-विशेष अथवा भोजन इसका कारण हो, तो उसे तत्काल त्याग देना याहिये। दूध पीते जन्मों को यह रोग हो, तो उनकी माता को गुलाब दे, और उनकी पायन-क्रिया का विशेष ध्यान रखें। सिरका, अर्क गुलाब मिला कर शरीर पर मालिश करें। रक्तशोधक औषधियों का सेवन कराअें। यदि दाने गरमी के कारण हों, तो जैतून के तैल की मालिश भी उपयोगी है। यदि इसमें 'गुलरोशन' मिला लिया जाय, तो और भी अच्छा। मालिश जेर से होनी याहिये।

छाजन—पायन-शक्ति की भराणी, रक्त-विकार, भुजली, ज्वर की भराणी, पटों की निर्जलता आदि के कारण यह रोग उत्पन्न होता है। इसमें छोटी-छोटी कुंसियां छकड़ी निकलती हैं। पड़ले इस स्थान पर जलन और दीस होती है, त्वचा कुछ सुर्भ हो कर झूल जाती है, फिर कुंसियां निकलती हैं, जे दूसरे या तीसरे दिन किसी कदर अपट्टी हो कर आपसमें मिल जाती है, और उनमें

પીળ પડ જતી હૈ. ઉસ સ્થાન પર બડી પીડા, જલન ઓર ખુજલી હોતી હૈ. યહ રોગ ચેહરે, સિર ઓર ટાંગે પર અધિક હોતા હૈ, ઓર પ્રાયઃ બડા કષ્ટદાયક ઓર હઠીલા હોતા હૈ. ઇસકા ઉપચાર બીતરી ઓર બાહરી દોનો પ્રકાર કા હોના ચાહિયે. ઉચિત સમય પર જુલાબ લેના, રક્તશોષક ઔષધિયો કા સેવન ઓર સાદા ભોજન (દૂધ, લૂકી, તુરઈ, મૂંગ કી દાલ આદિ) બહુત ઉપયોગી હૈ. ખટાઇ, મિઠાઇ, મસાલેદાર, ગરમ ઓર બાદી ચીજો કા પૂરા પર-હેજ હોના ચાહિયે.

ખુજલી (ખારિશ યા ખસ)—યહ રોગ દો પ્રકાર કા હોતા હૈ—

(૧) સૂખી યા ખુસ્ક ખુજલી. ઇસમેં સારા શરીર ખુજલાયા કરતા હૈ. રોગી કો ચૈન નહીં પડતા. સખ પ્રકાર કી ખુજલી રક્ત-વિકાર સે હી ઉત્પન્ન હોતી હૈ. પ્રાયઃ રોગી કે વસ્ત્રાદિ પ્રયોગ કરને સે દૂસરેકો બી હો જતી હૈ. દો-ત્રીન સાધારણ ઉપાય નીચે લિખે જતા હૈ—

(અ) સિરકા ઓર કાગજ નીખૂ કા અર્ક એક-એક છટાંક લે કર ઉસમેં કાફૂર ૨ માશે મિલા કર શરીર પર ખૂબ માલિશ કરે, ઓર ઠંડે યા ગુનગુને પાની સે સ્નાન કર લે.

(બ) મુરદાસંગ ૬ માસે, સુદાગા ૧ તોલા, કાગજ નીખૂ કા અર્ક ૧૩ તોલે, ચમેલી કા તૈલ ૩ તોલે મિલા કર શરીર પર માલિશ કરે.

(ક) ૫ તોલે સરસોં કા તૈલ આગ પર રકખે. જળ ખૂબ ગરમ હો જાય, તો ૧ તોલા મદાર કા દૂધ ધીરે સે છોડ દે. જળ તૈલ કી રંગત કાલી હો જાય, ઠંડા કર કે બોતલ મેં રખ લે. એક યા દોનો સમય માલિશ કર કે ૩ ઘંટે બાદ સ્નાન કર લે.

(હ) અજવાયન દો ભાગ, હલ્દી એક ભાગ પાની મેં પીસકર મલે, ઓર છાયા મેં સૂખને દે. ફિર ગરમ પાની મેં સ્નાન કરે.

(ઝ) સહજને કી જડ યા ૪૦ કનેર કે પત્તે પાવલર સરસોં કે તૈલ મેં જલા કર અથવા કલમી શોરા સરસોં કે તૈલ મેં મિલા કર માલિશ કરના બી બહુત ઉપયોગી હૈ.

(ફ) ગીલી યા તર ખુજલી—ઇસમેં ખુજલી કે સાથ-સાથ ફેફાલે બી પડ જતે હૈ, ઓર ઉનમેં મવાદ પડ કર બડી પીડા હોને લગતી હૈ. ઇસકા ઇલાજ બીતરી ઓર બાહરી દોનો પ્રકાર કા હોના ચાહિયે.

(૧) નીમ કા જલ ૫ તોલે, ગુડ ૫ તોલે મિલા કર જંગલી બેર કે સમાન ગોલિયાં બનાવે, ઓર શહદ કે સાથ એક-એક ગોલી પ્રાતઃ-સાથ ૧૪ દિન તક સેવન કરે. ઘી કા સેવન અધિક માત્રા મેં હોના ચાહિયે. અચ્છા હો, યદિ નમક ખિલકુલ ન ખિલાયા જાય.

(૨) કાલા દાના ટૂટ-પીસ કર ૬ માસે યા અધિક માત્રા મેં,

शकर के साथ, गरम पानी में, ३ दिन तक दें। दस्त आते हैं, और कभी-कभी वमन भी हो जाता है। साथ ही अणवायन हो लाग, छट्टी ओर लाग पानी में पीस कर मले, छाया में सूखने दें, और गरम पानी से स्नान कर लें। अवश्य लाल होगा।

(३) रसीत पानी में घोल कर मलना, सहजन की जड़ कड़ुआ तैल में जला कर और छान कर उसका तैल मलना। आलीस कनेर के पत्ते पाव-दार सरसों के तैल में जला कर उस तैल की मालिश करना अथवा कलमी शोरा कड़ुआ तैल में मिला कर लगाना भी अत्यंत लाभदायक है।

(४) यदि इंसोले अधिक निकलने लगे, तो समझना यादिये कि शरीर में तेजभी लाग अधिक है। अतः प्रतिदिन नहार मुंछ प्रातःकाल २-३ भासे सोडा पानी से भा लेना यादिये।

गर्भावस्था में प्रायः मल-दोष के कारण गर्भिणी का शरीर भुजलाया करता है, और औषधियों से विशेष लाल नहीं होता। सायुन से स्नान करने से कभी-कभी छलटी छानि होती है। इससे लिये पानी भूय पीना और कभी-कभी कपूर दूर करनेवाली औषधि भाना ही धलान है। पानी भूय पीने से पसीना भूय आता और मलांश कम हो जाता है। रेचक पदार्थों के सेवन से भी यही लाल होता है। इसी के साथ-साथ काकूर और सौंड़ का तैल साधारण कड़ुआ तैल में मिला कर मलना भी गुणकारी है। आध पाव सरसों के तैल अथवा गोले के तैल में १५ ग्रंथ सौंड़ का तैल और २ भासे काकूर मिला कर भी लगाया जा सकता है, इसके दो घंटे पश्चात् स्नान कर डालने से भुजली बहुत कम हो जाती है। कार्बोलिक सायुन भी दायदा करता है।

गर्भावस्था में गर्भिणी के कभी कभी डोडे-कुन्सी भी बहुत निकलते हैं, और बूतडों तथा टांगों पर ओर विशेष प्रकार की कुन्सी निकलती है, जो भवाद द्वारा फैलती है। फूटने पर कुन्सी के ऊपर ओर सूजा भुरंड जन्म जाता है, परंतु भुरंड जन्म कर वह अच्छी नहीं हो जाती; इससे अंदर भवाद बराबर जना रहता है। गर्भावस्था में धन कुंसियों का अच्छा होना बहुत कठिन होता है, तो भी छन्दे साक्ष रचना अत्यंत आवश्यक है। घी में सईदा मिला कर उसका भरहम लगाना लाभकारी है। नीम की छाल को पानी में घिस कर लगाना भी कभी-कभी बहुत गुण करता है।

व्यायाम—डोडे जल का स्नान, क्वारे का स्नान, धार के नीचे स्नान, नदी में तैरना आदि त्वचा के व्यायाम हैं। धनसे त्वचा सुंदर और कांतिमयी होती है, और आरोग्यता की वृद्धि होती है। तैरने से तो सभी अवयवों का व्यायाम हो जाता है,

अर्थात् छाती पुष्ट और विस्तीर्ण, ईदृश शुद्ध और ग्लवण, शरीर नीरोग, कुर्तीला, सुदृढ, उत्साही एवं शक्तिशाली होता है.

रञ्ज-स्नान—यह स्नान गौ के पुरों से उठती दुध मिट्टी से किया जाता है. अभाडे की मिट्टी में लोह कर शरीर को मिट्टी से घिसना तथा व्यायाम द्वारा पसीना निकाल कर—रामदूषों को भोज कर—मिट्टी से निकली दुध एक प्रकार की गैस को शरीर में प्रवेश कर मांस, अस्थि और त्वचा को संगठित करना भी रञ्ज-स्नान कहलाता है. घना रंग, पुष्टता और संगठित सौंदर्य रञ्ज-स्नान से प्राप्त होता है. इसके प्रमाणस्वरूप अभाडे के लड़नेवाले पहलवान हैं.

भोजन—भोजन का प्रभाव भी शरीरकृति पर गहरा पड़ता है. स्वास्थ्य और सौंदर्य, दोनों के लिये सादा भोजन आदल-गदल-कर और भूय पका कर खाना श्रेयस्कर है. ताने, स्वादिष्ट और मधुर इलों का रस रंगत को निभारता और येदरे पर सुष्पी लाता है. सेण का प्रभाव सीधा यकृत (जिगर) पर पड़ता है. इससे पाचन-शक्ति में वृद्धि होती है, और इस प्रकार शरीर की कृति भी निभरती है. एक पुरानी कहावत है कि यदि सभरे इल पाय तो सोना, तीसरे पहर पाय तो चांदी, और शाम को पाय तो सीसे के समान है. रात को सोने से पहले पके इलों का सेवन भी उत्तम प्रमाणित हुआ है. प्रत्येक स्त्री को सोने से प्रथम एक सेण या नारंगी खा लेने की आदत डाल लेनी चाहिये. एक गौह धाज की खाना भी उपयोगी है. दूध का प्रयोग रंगत निभारने के लिये अत्यंत उपयोगी प्रमाणित हुआ है. विशेष कर धारोष्ण दुग्ध की महत्ता यही है. एक पात्र पर स्वर्य कपडा रभ कर उस पर यीनी या मिश्री रभ दी जय, और फिर उस पर दुग्ध डुहा जय. यीनी धुल कर दूध में मिल जयगी. यही धारोष्ण दुग्ध है. दुहने के बाद तुरंत गरमागरम पी लेना चाहिये. जहाँ तक हो सके, इसमें हवा न लगने दी जय. इसके सेवन से ग्ल-वृद्धि होती है, और रंगत भी भूय निभरती है. हकीम 'भू अलीसेना' दूध में बने बिगो कर खाना, एवं अंगूर का सेवन उपयोगी बताते हैं. इससे रक्त उत्पन्न हो कर त्वचा की ओर जाता है, और कृति मनोरम प्रतीत होने लगती है. हरी तरकारियों का सेवन भी उत्तम है, किंतु लारी और गरिष्ठ पदार्थ आधक नहीं खाने चाहिये. साग-लाज में पालक और अथुआ सर्वोत्तम हैं. जौ, कयनार, करेला, कसेरू, परवल, लौंग आदि का सेवन रक्त का विकार दूर कर इसे शुद्ध करता है, और शरीर की रंगत निभारने में सहायक है. आह्वी जूटी भी रंगत निभारती है. मादक द्रव्य, चाय, कहवे की अधिकता, मिठाई और बटपटे मसालेदार पदार्थों का

अतिशय सेवन, अटाछ, अचार और तैल के पदार्थों की लभार, लाल मिरा, मैदा की चीन्हे, गरिष्ठ पदार्थों का अधिक भोजन, मांस-लक्षणा आदि ऐसी आते हैं, जे रक्त को दूषित कर रंगत को बिगाड देती हैं.

अन्य दोष—उदर, आभाशय अथ यकृत (जिगर) आदि के विकार और भासिक धर्म की अनियमितता का त्वचा और क्रांति पर बडा पुरा प्रभाव पडता है. रंगत शीकी पड जाती है. जिनहेँ येँहने का काम अधिक रहता है, उनहेँ प्रायः भोजन नहीं पयता, और जे भोजन कर तुरंत काम करने लगती हैं, तो और भी भराभी उत्पन्न हो जाती है. निःसंदेह किसीका पेशा नहीं छूट सकता किर भी अपनी आरोग्यता का ध्यान रभना आवश्यक है. यथा दिन में भोजनोपरंत थोड़ी देर आराम कर लें, और रात्रि में भोजनोपरंत कम-से कम १०० कदम टहल लें. इससे भोजन का परिपाक लसे प्रकार हो जाता है और निंद अच्छी आती है.

कालापन—हमारे देश में अेक बडी कमी है अर्थात् यहाँ गौरा शरीर अधिक सुंदर समझा जाता है. शहर की गलियों में रहने-वाली आल प्रकृति से अनलिप्त, अेक बडे वृक्ष के नीचे छगे लुअे पौदे के समान पीली पडी जाती कुछ ललनाअें भी अपने को बहुत सुंदरी समझती हैं. छन्हीं गलियों में कुछ स्त्रियाँ ऐसी भी होती हैं, जिनमें गोरपन का अभाव रहता है. वे अपने काले शरीर को देख कर अत्यंत भिन्न होती हैं. समाचार-पत्रों में गारे और भूअसूरत बनने की दवाधियों का विज्ञापन देख अेयारी अपनी संपत्ति का अेक बडा भाग व्यय कर डालती हैं, पर लाल कुछ नहीं होता. ऐसी स्त्रियों को विश्वास रभना आछिये कि गौरापन सुंदरता बढाने में सहायक हो सकता है, पर वह स्वयं सुंदरता नहीं है. वास्तविक सौंदर्य तो आरोग्यता बिना प्राप्त नहीं हो सकता.

प्रयंड धूप अथ अग्नि-ताप से शरीर की रक्षा भी क्रांति स्थिर रभने के लिये आवश्यक है. यदि कालापन प्रयंड धूप के कारण हो, तो भोम-रोगन भलना आछिये. रक्त की कमी से भी रंगत शीकी पड जाती है. यह शिकायत बहुधा स्त्रियों और विशेष कर नई उमर की कन्याओं के हो जाती है. ऐसी दशा में तंग भकानों और काहरियों में बैठा रहना बहुत पुरा है. शुद्ध और भुली हवा का रहन-सहन तथा सायं-प्रातः पुष्पोद्यानादि मनोरम स्थानों में टहलना लाभदायक है. जिनहेँ यह सुभीता न हो, उनहेँ घर के दोमंजिले-तिमंजिले पर ली अधिकतर रहना आछिये. पर्वतीय स्थानों पर रहने से अेक ली भास में त्वचा की कालिमा कम हो जाती है.

साधारण साधन—रात्रि में कमरे के सय द्वार बंद कर के न अधिक प्रयत्न वायु ही में सोओ। सरदी हो या गरमी, शुद्ध ओष ताज, स्वच्छ वायु को कभी न रोकना चाहिये। यदि स्थानों में मत बैठो। सफाई का सर्वोपरि ध्यान रखो। रातदिन क्रोध ओष शोकसंताप में न धुला करो। सोने के कमरे में जैस भी मत जलाओ, क्योंकि लैप जुळ जने पर उससे गडी विकट दुर्गंध निकलती है, जो स्वास्थ्य के लिये विष है। मुँह ढक कर भी न सोओ। रहने के भकान में नित्य धवन किया करो। प्रत्येक समय कपडे लपेटे रहना भी ठीक नहीं, जैसा कि प्रायः स्त्रियों किया करती हैं। कुछ देर ओक छट्की आदर या घोखी पहन कर शरीर में हवा भी लगने दिया करो। कपडे सदा छट्के ही पहनना उचित है। शोक और लय अधिक करने से रक्त का जहाव रुक कर शरीर पर पीलापन हो जाता है। पसीना रुकने से रंगत में कालापन आ जाता है। कोधा-तुर होने से ओकदम शरीर पर लाली पड़ कर तनाव उत्पन्न होता है, और घस प्रकार त्वचा में लक्ष्मण आ जाता है, रोग भी उत्पन्न हो जाते हैं। धूम्र, दाह, असत्य भाषण, शोक, संतापादि से शरीर की कांति निरस्त हो जाती है। कभी-कभी धूप में थोड़ी देर के लिये बैठ कर पसीना लेना भी गुण करता है, किंतु प्रयत्न सूख-ताप से सुंदर गोरे रंग के शौकीनों को अपना ही चाहिये। यदि शरीर को ठिठुरने से अपनाया जाय, तो सदा भी त्वचा पर अच्छा प्रभाव डालती है यही कारण है कि शीत-ऋतु में साथ प्रातः सैर करनेवालों का मुखमंडल प्रायः यमकने लगता है।

जड़त थोडा सोना, अधिक सोना, तंग कोहरियों में सोना, शोक ओष लयातुर रहना, क्रोध, धूम्र, मैलापन, निराशा, चिंता, भल-भूत, छींक, उलकाछ, वमन आदि के वेग को रोकना, जड़-मैथुन, विषय-वासनाओं का आधक्य, भल-पान, यरस, अशीम आदि का सेवन, संयोग-विरह पदार्थों को मिला कर जाना, मांस-लक्ष्ण, सड़ी छुछ आसी चीजों का आहार, दुष्ट स्वभाव आदि ओसी आते हैं, जिनसे आरोग्यता नष्ट हो कर सौंदर्य ओष कांति भी लुप्त हो जाती है। प्रसन्नचित्त रहना, साधारण शारीरिक परिश्रम, धर्म, धार्मिक स्वाध्याय, मनोहर सूरीसे जानों का सुनना और स्वयं भी संगीत-कला का अभ्यास करना, पवित्र आयरण ओष शुद्ध हृदयवाले मित्र-मित्राणियों से पवित्र हंसी हिलगी करना, हंसमुख और प्रसन्न-वदन सहेलियों का सहवास आदि आते, जिनसे अंतःकरण को धर्म प्राप्त हो शरीर की कांति निभारने के लिये अत्यंत उपयोगी साधन है। यदि धन सारी आतों का समुचित ध्यान रकजा जाय, जड़िया उपटने लगाओ जाय, जल, वायु आदि का पूरा-पूरा

सदुपयोग किया जय, और रंगत निभारनेवाले पदार्थों और औषधियों का सेवन किया जय, तो निस्संदेह अङ्ग परिवर्तन किया जा सकता है.

शिशुरक्षा—गर्भाशु स्त्रियों के भित्री जाने आदि अनेक कुप्यवहारों से संतान की रंगत पर बहुत ही बुरा प्रभाव पड़ता है. अतः यदि संतान को सुंदरता की भूति बनाना हो, तो गर्भावस्था में उचित आहारविहार से रहने का दृढ व्रत धारण करना चाहिये. छाँह में सुप्ता छुछ जम्बू की कोमल पत्तियाँ एक छटांक, कमलगट्टे की भाँगी एक तोला, दोनों को दूट-पीस कर कपडयन यूँ कर ले, और इसीके बराबर मिश्री मिला कर साक्ष शीशी में रख दें. गर्भावस्था के तीन मास बाद नित्य प्रातः तीन मासे यूँ पाव-लर गो-दुग्ध के साथ सेवन करते रहने से बहुत ही सुंदर और गौरवर्ण संतान उत्पन्न होती है.

चार-पाँच मास तक नवज्मत शिशु के शरीर में कड़ुआ तैल की मालिश कर, ऊपर से आटे की लोई दिसा किंचित गरम जल से नित्य नहला देना चाहिये, और किसी सूजे, साक्ष जेब नरम कपडे से अच्छे का शरीर अच्छी तरह पोँछ देना चाहिये. छससे अच्छे के शरीर में जल आता है, और जडे होने पर उसकी त्वचा नहीं सड़ती, परीने में जू नहीं आती, और न त्वचा-संयन्धी रोगों का लय ही रहता है. उसके बाद ली अच्छे का नित्य-प्रति ऋतु के अनुसार ठंडे या गरम जल से नहलाते रहना चाहिये. धन नियमों की अवहेलना करने से अच्छे के शरीर में अनेक रोग—यथा पामा, विर्यजिका, जुजली, सेडुआ, अपरस आदि—उत्पन्न हो जाते हैं. इस दशा में माताओं को सक्षार्थ का विशेष ध्यान रखते हुये छस लेप का उपयोग करना चाहिये—धर का धुआं (जे छपर आदि में लग जाता है), छ्दी, दूध, राछ, छद्रगौ समभाग ले कर गाय के भूँ में पीस कर बाणक के अंग पर लेप करें.

वर्षा-ऋतु में जालकों के शरीर पर कुंसियां गुमडी तथा दाने आदि उत्पन्न हो जाते हैं. उन्हें दूर करने का उपाय यह है—भस्म के छिलके और आवला जला कर राख कर दें, मेंछी के पत्ते छाँह में सुप्ता कर तथा कपीले को दूट-पीस कर कपडयन कर यूँ करें. धन चारों औषधियों को एक-एक तोला दें. सुना हुआ तृतीया तीन मासे और कपूर दूध मासे ले कर सज्जो कड़ुआ तैल में मिला कर भरल में जूय धोटे. भरलम जल जाने पर डिब्बी में रख दें, और जालकों के शरीर पर लगावे. शीघ्र सारी शिकायतें जाती रहेंगी.

यदि अन्त्रों को धीरे-धीरे ताजे इस और भेवे आदि ही अधिकतर जाने की आदत डाल दी जाय, तो वैसे ही शरीर में शुद्ध रक्त की उत्पत्ति होगी। अन्त्रों में तेजस्वी एवं पविष्ट ली होते जायेंगे। जो माताओं अन्त्रों को दांत निकलने से प्रथम या दांत निकलते ही दाल-भात और शाकादि देने लगती हैं, वे निःसंदेह उनसे लिये कांटे होती हैं। अन्त्रों को आध, काशी आदि तो भूल कर ली न देना चाहिये।

(हिंदी भासिक “सुधा” ना एक अंकमांथी)

१५३-हमारी प्रार्थना*

(लेखक:-श्री. रवीन्द्रनाथ ठाकुर)

हे परमात्मन् ! मानव-जन्म की समस्त प्रार्थनाओं के भीतर एक ही अत्यंत गम्भीरतम प्रार्थना (आकांक्षा) है, उसे हम अपनी पुष्टि से स्पष्ट करने वा न करने, उसे हम मुँह से जोशों अथवा न जोशों हमारे ज्ञान में ली, हमारे दुःख में ली, हमारी अंतरात्मा से वह प्रार्थना (आकांक्षा) सदा सर्वदा तुम्हारे अलि-मुष्ण मार्ग जोगती रहती है। वह प्रार्थना यही है कि हम अपने समस्त ज्ञान के द्वारा शान्त को ज्ञान सके, अपने समस्त कर्मों के द्वारा शिव का दर्शन कर सकें, अपने समस्त प्रेम के द्वारा अद्वैत को प्राप्त कर सकें। इस के लाल की आशा को हम तुमसे निवेदन करने का साहस नहीं कर सकते, किन्तु हमारी आकांक्षा यही है कि समस्त विघ्न-विक्षेप-विकृति के मध्य में भी इस प्रार्थना को हम समस्त शक्ति के साथ सत्यरूप से तुम्हारे समीप उपस्थित कर सकें। हमारी समस्त अन्य वासनाओं को व्यर्थ कर के हे अन्तर्यामिन् ! केवल इसी प्रार्थना को स्वीकार करे कि हम कभी-न कभी ज्ञान में, और प्रेम में यह उप-लब्धि कर सकें कि तुम्हीं ‘शान्तं शिवं अद्वैतम्’ हो। (संकलित)

(“कल्याण” भासिकना “धृतिरांक”मांथी)

* कलिकर्त्तृता के धी “कल्याण वल्लभ” नामक त्रैमासिक पत्रिका में प्रकाशित लेखका अनुवाद.

१५४-ईश्वर-प्रार्थना

(लेखक:-महात्मा गांधीजी)

धृति-प्रार्थना ने मेरी रक्षा की। प्रार्थना के आश्रय बिना मैं कभी पागल हो गया होता। अन्य मनुष्यों की भाँति मुझे भी अपने सार्वजनिक एवं व्यक्तिगत जीवन में अनेक कष्ट अनुभव करने पड़े। उनके कारण मेरे अंदर कुछ समय के लिये एक प्रकार की निराशा-सी छा गयी थी। उस निराशा को दूर करने में मुझे सहायता कुछ तो वह प्रार्थना के ही कारण हुई। सत्य की भाँति प्रार्थना मेरे जीवन का अंग बन कर नहीं रही है। इसका आश्रय तो मुझे आवश्यकतापक्ष सेना पडा। मेरी जैसी अवस्था हो गयी कि मुझे प्रार्थना के बिना जैन पड़ना कठिन हो गया। धृति के अंदर मेरा विश्वास ज्यों-ज्यों बढ़ता गया, प्रार्थना के लिये मेरी व्याकुलता भी उतनी ही दुर्दमनीय हो गयी। प्रार्थना के बिना मुझे जीवन नीरस एवं शून्य-सा प्रतीत होने लगा।

जब मैं दक्षिणी अफ्रीका में था, उस समय मैं कुछ पार घसाधियों की सामुदायिक-प्रार्थना में सम्मिलित हुआ, किन्तु उसका मुझ पर प्रभाव नहीं पडा। मेरे घसाध मित्र धृति के सामने अनुनय-विनय करते थे, किंतु मुझसे वैसा नहीं बन पडा। मुझे इस कार्य में मिलकुल असहायता रही। परिणाम यह हुआ कि धृति एवं उसकी प्रार्थना में मेरा विश्वास उठ गया और जबतक मेरी अवस्था परिपक्व न हो गयी, मुझे उसका अभाव मिलकुल नहीं मिला। परन्तु अवस्था ढल जाने पर एक समय ऐसा आया जब मेरी आत्मा के लिये प्रार्थना उतनी ही अनिवार्य हो गयी, जितना शरीर के लिये भोजन अनिवार्य है। सत्य पृथिवी तो शरीर के लिये भोजन की धतना आवश्यक नहीं है, जितनी आत्मा के लिये प्रार्थना की आवश्यकता है। क्योंकि शरीर को स्वस्थ रखने के लिये कभी-कभी उपवास (भोजन का त्याग) आवश्यक हो जाता है; किंतु प्रार्थनाएँ भोजन का त्याग किसी प्रकार की हितकर अथवा वांछनीय नहीं कहा जा सकता। प्रार्थना का अलख तो कभी हो ही नहीं सकता।

जगद्गुरुओं की साक्षी

जगत के तीन महान् गुरु गौतम बुद्ध, घसा एवं मुहम्मद के क्षेत्रों में घसा पात के अकाट्य प्रमाण मिलते हैं कि उन्हें प्रार्थना से ही प्रकाश मिला और वे प्रार्थना के बिना ज्वित नहीं रह सकते थे। लोभों घसाधियों हिन्दुओं तथा मुसलमानों आज भी

धृति-प्रार्थना से जितना आश्वासन मिलता है वैसा ज्ञान में और किसी बात से नहीं मिलता। आप अधिक-से-अधिक उन लोगों के जूँ। अथवा आत्म-वंचित कह सकते हैं। मैं तो यह कहूँगा कि यह जूँ मुझ सत्यान्वेषी पर नष्ट-सा काम करती है, यदि जूँ ही हो तथापि वस्तुतः मेरे ज्ञान का अकेला यह सहायक रहा है, क्योंकि इसके बिना मैं एक पल्लव भी ज्वित नहीं रह सकता। राजनैतिक आकाश निराशा के बादलों से घिरा हुआ रहने पर भी मेरी आन्तरिक शान्ति कभी लंग नहीं हुई। अधिक क्या, लोग मेरी इस आन्तरिक शान्ति के दृष्ट कर मुझसे धृष्ट करने लगते हैं। यह शान्ति मुझे धृति-प्रार्थना से ही मिली, और कहीं से नहीं।

मैं विद्वान् नहीं हूँ, मैंने शास्त्रों का अध्ययन नहीं किया है, किन्तु मैं विनयपूर्वक इस बात का दावा करता हूँ कि मेरा ज्ञान प्रार्थनामय है। प्रार्थना का प्रकार कैसा होना चाहिये इस विषय में मैं उदासीन हूँ। इसका निरर्थक प्रत्येक मनुष्य अपने लिये स्वयं कर सकता है किन्तु मुझे प्रार्थना के कई जैसे ढंग मालूम हैं जिनका लोगों ने अनुसरण किया है और प्राचीन महात्माओं के अन्तर्गत भी पर यत्न ही अत्यन्त होता है।

किसीके अन्दर धृति में विश्वास उत्पन्न करा देना मेरी शक्ति के बाहर है। संसार में कुछ बातें ऐसी हैं जो स्वतः-सिद्ध हैं और कुछ बातें ऐसी भी हैं जो मिलकुल सिद्ध ही नहीं हो सकतीं। रेषागणित के मूल-सिद्धान्तों की भाँति धृति की सत्ता भी स्वयं-सिद्ध है। संभव है कि हमारा हृदय इसे ग्रहण न कर सके। शुद्धि की पटुता के विषय में तो मैं कुछ नहीं कहूँगा। शुद्धि का अवलम्बन बहुत दूर के अमर्शक होता है, क्योंकि तर्कपूर्ण युक्तियों से अतन्त्र-धृति के अन्दर विश्वास उत्पन्न नहीं कराया जा सकता। धृति शुद्धिगम्य वस्तु नहीं है। वह शुद्धि से परे है। हमारे पास बहुत-से ऐसे प्रमाण हैं जिनसे हम धृति की सत्ता को युक्ति से सिद्ध कर सकते हैं, परन्तु इस प्रकार का युक्तिपूर्ण समाधान पाठकों की शुद्धि का अपमान करना होगा। मैं आपलोगों से अनुरोध करूँगा कि आप लोग तार्किक युक्तियों का आश्रय छोड़ कर एक नन्हे-से अन्वेष की भाँति धृतिमें निश्चल विश्वास करना प्रारंभ कर दें। यदि मेरा अस्तित्व है तो धृति का अस्तित्व अवश्य है। केवल मेरे ही ज्ञान-का नहीं, किन्तु मेरे जैसे अन्य लोगों मनुष्यों के ज्ञान का यह एक आवश्यक अंग है। आहो वे इसके विषय में वाद-विवाद न कर सकें, किन्तु उनके ज्ञान से हम यह देख सकते हैं कि वह उनके ज्ञान का एक अंग बन गया है।

શ્રદ્ધા

મैं આપ લોગોં સે કેવલ ઈતની—સી પ્રાર્થના કરતા હૂં કિ આપ લોગ ઈસ વિશ્વાસરૂપી ખંડહર કા જીર્ણોદ્ધાર કીજિયે. ઇસકે લિયે યહ આવશ્યક હૈ કિ આપ ઉસ પ્રચુર સાહિત્ય કો ભૂલ નાધયે, જિસને આપકી બુદ્ધિકો ઔધિયા દિયા હૈ ઔર આપકે પાયે કો કમળેર ખના દિયા હૈ. શ્રદ્ધા કે માર્ગ મેં દીક્ષિત હો નાધયે, ને વિનય કા ચિહ્ન હૈ ઔર ઈસ બાત કો સ્વીકાર કીજિયે કિ હમ કુછ નહીં જાનતે. હમ ઇસ વિશાલ અભાંડ કે અન્દર અણુ સે ભી અણુ હૈ. હમ અણુસે ભી અણુ ઇસ લિયે હૈ કિ અણુ અપની સત્તા કે નિયમોં કા પાલન કરતા હૈ, કિન્તુ હમ ઐસે ઢીક હો ગયે હૈ કિ પ્રકૃતિ કે નિયમોં કી અવહેલના કરતે હૈ. જિન લોગોં મેં શ્રદ્ધા કા અભાવ હૈ ઉનકો સમજાને કે લિયે મેરે પાસ કોઇ યુક્તિ અથવા દલીલ નહીં હૈ.

યદિ એક બાર આપને ઈશ્વર કી સત્તા કો સ્વીકાર કર લિયા તો ફિર આપસે પ્રાર્થના કિયે બિના રહા નહીં જાયગા.

બહુતસે લોગ યહ ધૃષ્ટતાપૂર્ણ દાવા કરતે હૈ કિ હમારા સમગ્ર જીવન હી પ્રાર્થનામય હૈ, અતઃ હમેં કિસી નિર્દિષ્ટ સમય પર એકાન્તમેં બેઠ કર પ્રાર્થના કરને કી આવશ્યકતા નહીં હૈ. હમેં ઇસ પ્રકારકી મૂર્ખતા નહીં કરની ચાહિયે.

હમલોગ તો કિસ ગિનતી મેં હૈ, ઉન મહાપુરુષોં ને ભી, જિનકી વ્રત્તિ નિરન્તર અભાકાર રહતી થી ઇસ પ્રકાર કા દાવા નહીં કિયા. ઉનકે જીવન વાસ્તવ મેં પ્રાર્થનામય થે; કિન્તુ હમેં યહ કહના ચાહિયે કિ હમારે લિયે વે નિશ્ચિત સમય પર પ્રાર્થના અવશ્ય કરતે થે ઔર પ્રતિદિન પરમાત્મા કે પ્રતિ અપના ભકિત-ભાવ પ્રદર્શિત કરતે થે. યહ ઠીક હૈ કિ ઈશ્વર યહ નહીં ચાહતાં કિ હમ પ્રતિદિન અપની શરણાગતિ કા ઉસકે સામને હવાલા દે, કિન્તુ હમારે લિયે ઐસા કરના આવશ્યક હૈ. મैं આપકો વિશ્વાસ દિલાતા હૂં કિ યદિ હમ ઐસે કરેજે તો ફિર કોઈ ભી દુઃખ હમેં નહીં સતાયેગા.

(સં. ૧૯૮૯ ના “કલ્યાણ”ના ઈશ્વરાંકમાંથી)

१५५-उत्तम रहस्य

(लेखक:-श्री. अरविंद)

जगतमें जे कुछ है, सय लगवानका प्रकाश है, क्योकि लगवान ही ओकमात्र सत वस्तु है. उनही भूति या अंश के अतिरिक्त और किसीका भी अस्तित्व नहीं है. सभी जय नामरूपकी सीमा के अंदर असीमका ही आत्मप्रकाश है. अवश्य ही लगवानके प्रकाशका भी कम है. लगवान नित्य, शुद्ध, परब्रह्म है. साधारण जय में लगवान का अंश माया के आवरण से आवद्ध है, जय ज्ञान के प्रकाशद्वारा अपने देवत्व की कभशः उपलब्धि कर सकता है. स्थान-स्थान पर लगवान की विशेष शक्तियों का आविर्भाव होता है, उनको विभूति के नामसे पुकारा जाता है. किन्तु, जय वही अज, अच्युतात्मा धृतिर स्वयं जगत के कल्याण के लिये अपनी माया को वशीभूत कर के भायिक देह ग्रहण करते हैं-मानवशरीरमें जन्म ग्रहण करते दुजे प्रतीत होते हैं-सर्वशक्तिमान हो कर भी मानवोचित शरीर-मन-युद्धि-के द्वारा कर्म करते हैं-तभी उनको अवतार कहा जाता है.

मनुष्यके अन्दर भी लगवान है. मनुष्य जिस दिन इस ज्ञात की सम्यक् रूपसे उपलब्धि करता है, उसी दिनसे वह लगवान में निवास करता है. वेदान्तवादियों में वैष्णवों ने नर नारायण के रूप के अवलम्बन कर के इस तत्त्व को पूज्य दिखलाया है. नर नारायण का सदैव का साथी है. नर अर्थात् ज्ञाता जिस दिन वह समझ लेता है कि मैं नारायण अर्थात् परमात्मा का सभा हूँ, उसी क्षण वह स्वयं में स्थित हो जाता है-उसी समय से वह लगवान के निकट निवास करता है-‘निवासिष्यसि मय्येव.’ लगवान सय समय ही सभा-रूपसे हमलोगों के समीप रहते हैं-हमलोगों के हृदयरथमें वे सर्वदा ही सारथी-रूपमें विराजित दुजे हम लोकोको यलाते हैं-

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशज्जुन तिष्ठति ।

वे हमलोगों के कितने अपने हैं, कितने निकटतम अन्धु है, साथ पकड़ कर वे किस प्रकार हम लोकोको यला रहे हैं-इस ज्ञात को हमलोग नहीं समझते. जिस दिन माया का आवरण, अज्ञान का अन्धकार हट जायगा, मनुष्यहृदिस्थित हृषीकेश के सम्मुख आयेगा, उनही पाली सुन कर प्रमाद को नष्ट करेगा, उनही शक्ति से कर्म करेगा-उसी दिन वह अपनी मन-युद्धि को लगवान में सम्पूर्ण आवसे समर्पण करने में जेव लगवान के अन्दर निवास करने में समर्थ होगा, इसी को गीता ने ‘उत्तम रहस्य’ अतलाया है.

(सं. १८८८ ना “ कल्याण ” ना धृतिरांकमांथी)

१५६-भारत का साम्राज्य

(लेखक:—स्वामी श्री आनंदबिन्दु सरस्वती)

पश्चात्त्य देशों से घूम फिर कर जग में घुंझै-उ पड़ूँया, तो क्या देखाता हूँ मानों यहाँ छिंदू राज्य है. अंगरेजों की पहलीसी दशा नहीं रही. उनके लापा वेश और लावों में अडा अंतर हो गया है. ये पहल्ले के समान स्वार्थी बन कर भारतवर्ष को 'सोने की चिड़िया' नहीं समझते, बल्कि उसे सभ्यता का आदिमोत और जगद्गुरु मान कर अड़ी प्रतिष्ठा से देखते हैं. उनके उदार आचर्य के लावों को देख कर कृतज्ञता प्रकाशित करते हैं. घुंझै-उ के कछ अडे-अडे छित्तासवेत्ताओं तथा लाडधरानों के प्रसिद्ध पुरुषों की यह लल्ल है कि जग में भारत और अन्य देशों में अपनी साम्राज्य-पताका उठाने का अवसर था वहाँ हमने उनको अपने स्वार्थ-सिद्धि के लिये डैसे-डैसे दुःख दिये हैं. धर्म की कृपा है, भारतवर्ष धन आतों को बूल कर हमारे साथ ऐसा उत्तम, न्याय-पूर्ण और आर्थोचित राज्य कर रहा है. यदि दुर्भाग्यवश भारतीय राष्ट्र के सूत्रधारी के मन में जरा भी बदला लेने की नीति समाज्य, तो आज घुंझै-उ को बहुत ही जुरे दिन देखने पडे. भारतीय शासन से प्रतिदिन घुंझै-उ में नवीन जवन और नूतन आशाओं का संचार हो रहा है. वैदिक-सभ्यता का प्रसार बिना किसी प्रयास के ही अड़ी सरलता और सुगमता से बढ़ता जा रहा है. लोग अडे गर्व और प्रेम से उसे अपनाते हैं और वैदिकधर्मावलम्बी होते जा रहे हैं. अंग्रेज अथ प्रकृतिवाद को पसंद नहीं करते. अह-ज्ञान और आत्म-विद्या अथ धनके चिंतन और मनन करने के सर्वोत्कृष्ट विषय बन गये हैं. जवना का उद्देश भोग नहीं रहा. विलासिता के जवन को अथ निःसार और मृत्यु-सूचक समझा जाता है. तप और त्याग अड़ी यीज मानी जाती है और प्रत्येक कार्य में धर्म को प्रधान स्थान दिया जाता है.

लोगों में पहलासा छल, कपट और कूटनीति नहीं रही. दुकानदारी और व्यापार की आतें अथ लोगों को बहुत प्रिय नहीं मालूम होती. परोपकार और धर्म के नाम में कशी कशिश पैदा हो गई है. कल का भौतिक घुंझै-उ आज नहीं रहा, किंतु आज का आध्यात्मिक घुंझै-उ कल रहेगा इसकी बहुत कुछ संभावना है. परिवर्तन अडे वेग से हो रहा है. वैदिक सभ्यता के प्रकाश में इसकी ऐकदम काया पलट हो गई है.

भारतीय शासकों ने घुंझै-उ की भाव-लापा अंगरेज को शिक्षा-क्रम में पराजित करने दिया है, किंतु स्वयं अंगरेजों की रुचि से

ही स्कूलों और कॉलेजों में संस्कृत को वह स्थान मिल गया है, जो कुछ दिन पहले द्रैच या जर्मनी का था, तथा पूर्वकाल में लैटिन और ग्रीक का समझा जाता था। पाठशाला और गिरनओं में व्याप्त की जाया में अल्प प्रार्थना नहीं होती, वैदिक मंत्रों से धर्मोपासना तथा कार्यारंभ किया जाता है। प्रत्येक संस्था में यज्ञशाला और संध्या-भजन रचना जरूरी समझा जाता है। वेद और शास्त्र के गूढ़ तत्त्वों पर विचार होता है। मनुस्मृति और उपनिषदों के वाक्यों को प्रमाणों में पेश किया जाता है। उर्विन और लकसले छत्यादि के सिद्धांतों को अप्रासंगिक और अनावश्यक माना जाता है। भारत के कपिल और कल्याण प्रभृति प्राचीन तथा दयानंद आदि आधुनिक महापुरुषों की बातों को युक्ति-युक्त मानते हैं। मिट्टन और शेक्सपियर छत्यादि महाकवियों की रचनाओं में छन्दों अल्प आनंद और रस नहीं मिलता। वे भवभूति और कालिदास छत्यादि की कविताओं पर धर मुग्ध हो जाते हैं। संस्कृत और हिन्दी में काव्य-रचना की ओर अत्रेजों की रुचि बढ़ती न रही है। सन्डे को अनध्याय नहीं माना जाता। अष्टमी, अमावस्या तथा पूणिर्मा पण्डितक होली-उत्सव समझे जाती है। हाकी और कुट्याल का खेल अकदम बंद नहीं हो गया। कहीं-कहीं लोग इसे भी खेलते हैं। कपड़ी, धुन्धली, गुल्लीडंडे, आंभ-मियोनी आदि भारतीय खेलों तथा दंड-मुहुर छत्यादि व्यायामों से लोग अधिक प्रेम करते हैं, और इसे जो याव और रुचि से खेलते हैं। और इनसे अनेक प्रकार के शारीरिक तथा सामाजिक लाभ की बातें सिद्ध करते हैं। आइसक्रैड और क्रिकेट के जो-जो प्रेडिसर अपनी पश्चिमी सभ्यता और ईशान को धटा कर भारत की प्राचीन पद्धति के अनुसार व्यास-गद्दी लगा कर अपने शिष्यों को पढ़ाना गौरव की बात समझते हैं। गुरुकुल-शिक्षा-प्रणाली की उपयोगिता लोग दिन-प्रतिदिन स्वीकार करने लगे हैं। भारतीय सभ्यता, एक आदर्श सभ्यता समझी जाने लगी है। सादा-शुद्ध और उच्च-विचार रचना गर्व की बात समझी जाती है। ईंग्लैंड की डिगिरियों का वह मान न रहा। अल्प वहां के विद्यार्थी उच्च डिगिरियां प्राप्त करने के लिये भारत आते हैं। लोगों ने कोट-पेन्ट पहनना छोड़ दिया है। भारतीय पहनाव और रहन-सहन में उन्हें विशेष आनंद मिलने लगा है। ईंग्लैंड की जलवायु तथा प्राकृतिक शीत आदि यथापूर्व जाने रहने पर भी जो-जो प्रेडिसर और भारतर अपने विद्यार्थियों में घाती पहने और दुपट्टा ओढ़े देते जाते हैं। सिगरेट, मद्य-पान, मांस-भक्षण तथा आलस्य (नायधर) में स्त्रीपुरुषों का नृत्य छत्यादि एक सभ्य पुरुष के लिये जरूरी नहीं है। सायुन के और लवेडर की जगह अल्प लोगों को

तेल छिन्न और धुत्र लगाना अधिक रुचिकर हो गया है। मेडिकल कॉलेजों और अस्पतालों में आयुर्वेदिक शिक्षा तथा आयुर्वेदिक आपधियों का अधिक मान बढ़ता जा रहा है। अहिंसा धर्म का पूरा प्रचार हो गया है। गो-आवासी की प्रतिष्ठा आगे दिन बढ़ती जा रही है। लोग अज्य गोओं का प्रकट-रूप से नहीं भारते, बल्कि मोरी कर के भारनेवाले को भी पापी, नीय और कसाध के नाम से पुकारते हैं।

आयार-व्यवहार में सात्विकता तथा सामाजिकता अधिक बढ़ती जा रही है। भोजन करते समय उन्हें अज्य धुरी और कंटे या यम्भय की जरूरत नहीं पड़ती। अपने हाथ और अंगुलियों से काम लेने में उन्हें अज्य तनिक भी संकोच नहीं रहा।

आलकों के नाम अज्य मि० शकुन्तला (बोमडी), मि० उद्ध (मेडिया), मि० लेम्भ (मेमना) आदि निरर्थक आर लयप्रद नहीं होते, परन्तु वैदिक प्रथानुसार सरल, सुश्रुत और सार्थिक होते हैं। आलिकाओं के नाम सुमीरा, सीता, शान्ति, रम्भे होते हैं। भलिआओं ने पुराने आल के अत्रेण पढ़नाओं को 'आजित ओम् ईशन' कह कर छोड़ दिया है और अज्य सुन्दर रेशमी धोती तथा साडियों से अपने शरीर को सुशोभित करना गर्व और प्रतिष्ठा की आत समझती है। हिन्दी में अज्यों को खोरी देना अनुचित नहीं समझा जाता और आलक तथा छोटे आलिकाओं को संस्कृत के श्लोक कंठाग्र कराये जाने लगे हैं। किन्हीं किन्हीं धर्मों में नियम से संध्या-अग्निहोत्र तथा पारिवारिक-उपासना होने लगी है। शास्त्रों और उपनिषदों की कथा की जाती है। वैदिक संस्कारविधि के अनुसार संस्कार कराये जाते हैं। शय को अज्य कोर्ध जमीन में नहीं दयाता, बल्कि वैज्ञानिक, आर्थिक तथा स्वास्थ्य-स्थ की दृष्टि से धसे हानिकारक समझ कर वैदिक रीत्यानुसार दाह-कर्म करते हैं। विवाह लोग के लिये नहीं, बल्कि सृष्टि-नियम के अनुकूल सन्तान-उत्पत्ति के लिये आवश्यक समझ कर करते हैं। विवाह के लिये उन्हें न तो किसी गिरजे में जाने की जरूरत होती है और न किसी डोर्ट या मेजिस्ट्रेट के साटिफिकेट की आवश्यकता समझी जाती है। तलाक की रस्म उठ गछ है और अज्य कहीं कोछ स्त्री-पुरुष तलाक देने के लिये न्यायालय का द्वार नहीं भटभटाता।

संसार में वर्णाश्रम धर्म किसी-न किसी रूप में प्रचलित है। छत्रों में यह पहले धन और सम्पत्ति के आधार पर माना जाता था, परन्तु अज्य भारतीय सभ्यता के प्रवाह में लोग धसे शुशु-कर्म-स्वभाव से मानने लगे हैं। भण्डारदलवालों में वैभनस्थ नहीं रहा, भेषुमार भण्डारों को पेटभर भोजन तथा पर्याप्त वस्त्रों

के लिये तरसा कर मुड़ीकर आदमियों को धनपति बनानेवाली
 गड़ी-गड़ी कोटियां और कारखाने अब नहीं रहे। होम मन्डरी
 का दौरदौरा है। घर-घर यर्षा यत्र रहा है। अच्छे-अच्छे कपड़े
 हैंडलूमों से जुने जते हैं। मैनचेस्टर और लंडाशायर के कारखानों
 का नामनिशान तक नहीं रहा। रेल-तार छत्यादि का देश और
 जति के यथार्थ लाभार्थ प्रयोग में लाया जाता है। वैज्ञानिक
 आविष्कार पृथ्वी पर अब जून की नदियां बहाने के लिये नहीं
 होता। विज्ञान और रसायन शास्त्र के विद्यार्थियों को ज्ञानोपागर्जन
 के लिये असंख्य ज्यों की छत्या नहीं करनी पड़ती। “जुवा आर
 जने हो” के धार्मिक सिद्धान्त का सदा दृष्टि में रखना जाता है।
 ‘हमारे जवन से दूसरों का जवन मिले’ ‘हमारे सुख से लोगों का
 सुख मिले’ इस बात पर विशेष ध्यान दिया जाता है।

छग्लैंड के जतीय जंटे में भारतीय साम्राज्य की सून्या देने-
 वाला यर्षे का तिरंग यित्र विद्यमान है। इसे लीज जडे त्रेम और
 मान की दृष्टि से देखते हैं।

साधु-महात्माओं का कथाय वस्त्र में देख कर ये पढ़ते उनहें
 कोर्ष लयानक जंतु समझा रहते थे, पर अब उनमें त्याग और
 पवित्रता के गुण पा कर उनहें सम्मान के योग्य मानते हैं। काली-
 पीली-गोरी जतियों के संबंध में अब उनके मन में कोष्ठ जेद-
 लाव नहीं रहा। देश, जति तथा रंग के पक्षपात का छोड कर
 छन्होंने ‘वसुधैव कुटुंबकम्’ के भारतीय आदर्श का अपनाया है।

धन्य है भारतवर्ष, तू धन्य है ! तेरी छत्र-छाया में छग्लैंड
 जैसे जैतिकवारवाले देश में यह विलक्षण परिवर्तन !! छग्लैंड !
 तू भी जडा लाज्यशाली है, जे जू-ज्जार सभ्यता का तिलांजली
 दे इस आध्यात्मिक जति का पढुंय गया है।

मैं इसी प्रकार इस नवीन छग्लैंड के कल्पित दृश्य देख कर
 विजयानत में तक्षीन था, तजतक मेरी आंजें जुल गछ।

(छिंदी भासिक “शुद्धि सभायार”ना जेक अंकभांथी)

१५७-मेरा ईश्वर

(लेखक-पं० श्रीदेवशर्मा 'अलय' मु. कांगड़ी)

ईश्वर क्या है ? और उसकी ભકિત क्या है ? यह मैं नहीं कह सकता। पर मैं भी अपने एक ईश्वर की ભકિત जरूर करता हूँ। अतः मुझे यह शिकायत भी नहीं होती कि लोग ईश्वरભકિत नहीं करते हैं। क्योंकि मेरी समझ में ईश्वर-ભકિत तो प्रत्येक मनुष्य करता है। पर मुझे यह शंका जरूर होती है कि असली ईश्वर को हमलोग बहुत कम जानते हैं। हम जिसे ईश्वर समझते हैं उसकी ભકિत तो हम करते हैं—स्वभावतः और समझे हिल से उसकी ભकિत करते हैं। जो मनुष्य धन को सर्व-समर्थ वस्तु देखता है वह दिन-रात धन-संग्रहमें लगा हुआ है और इस प्रकार अपने धनप्रलुब्ध के लिये सभ्य कुछ (अपना स्वास्थ्य, अपना धर्म-तक) कुर्बान कर रहा है। क्योंकि वह धनसे परे किसी अन्य ईश्वरको नहीं देख पाता है। इसी तरह संसारके असंख्य मनुष्य विषयानन्दको, प्रतिष्ठाको, प्रभावको, विद्वत्ताको, संगठन-शक्ति आदिको ईश्वर समझते हुए उसकी उपासनामें लगे हुए हैं।

इन लोगोंको यह डौन पतावे कि यह ईश्वरकी ભકિत नहीं है, इन धन आदिमें ईश्वरत्व नहीं है। इनमें धन आदि में ईश्वरता (सर्वसमर्थता) साक्ष्य दिखायी देती है।

हां, जन्म कोष्ठ क्लेश वा आपत्ति आती है और ये धन आदि उस समय हमारी रक्षा नहीं कर सकते, ये अनीश्वर सिद्ध होते हैं। तब हम अवश्य कुछ देर के लिये दीन और नम्र हो जाते हैं। माना हुआ हमारा आधार छिन जाने से हम किसी अज्ञात शक्तिकी (असली ईश्वरकी) तरफ झुकते हैं। पर दुःख-आपत्ति टलते ही फिर सभ्य भूल जाते हैं और भौतिक सुखों के सहारे अपने दिन मजे में काटते जाते हैं। रिवाज या ईशान के तौर पर ईश्वरका नाम लेते जाते हैं, सन्ध्या-वन्दन, जप, पाठ भी करते जाते हैं, पर हमें ईश्वरकी और उसकी ભકિत करनेकी कोष्ठ आवश्यकता नहीं होती। सुख देनेवाले विषयों आदिके रूपमें हम अपने ईश्वरकी ભકિत अच्छी तरह करते जाते हैं और असली ईश्वरसे दूर रहते हैं।

असली ईश्वरकी जांकी (असली ईश्वरका क्षणिक दर्शन) हमें दुःख-आपत्तिके आ पडने पर क्यों दीपती है ? इसका उत्तर मेरी समझमें यह है कि दुःखों के आ जानेसे स्वार्थका पर्दा कुछ देरके लिये छूट जाता है। आपत्ति आनेपर स्वार्थका आल्लाउम्पर छिन्न-भिन्न हो जाता है (यद्यपि अन्दर स्वार्थ-वृत्ति बनी रहती

है जे हिर अपने धस आख संसारको बना देती है।) समयभय स्वार्थ ही वह वस्तु है जे मनुष्यको ध्विर-दर्शनसे रोके दुखे है, मनुष्यकी आंभोसे असली ध्विरत्वको ओझल किये दुखे है। जिन लोगों पर आया दुःख दुःख-कलेश उनके स्वार्थको ढीला करनेका भी कारण नहीं होता, उनके समीप दुःखजैसा ध्विर्रीय हूत भी जेकार आता है। दुःखसे वैराग्यसे और गानसे या किसी भी प्रकारसे अथवा किसी भी कर्मसे स्वार्थका धुन्ध छट जाय तो ध्विर दीप्त जाता है। ध्विरका स्वरूप क्या है? ये सूक्ष्म आते मैं नहीं जानता। मुझे तो धतना दीप्तता है कि स्वार्थ के क्षय होनेपर जे कुछ दिमागी होता है वह सय कुछ ध्विर है। मुझे धस ध्विरके स्मरण करनेसे सुख मिलता है। धसका अनुभव करने पर अपार आनन्द मिलता है। धसके बिना मैं रह नहीं सकता। यह परमेश्वर जय कुछ देखे लिये भी दीप्तता पन्द हो जाता है, तो मेरा शु ध्विराने लगता है। निष्काम, निःस्वार्थ, निरहंकार होने पर दीप्तनेवाले (अनुभव होनेवाले) धस तत्त्वसे परे मुझे और कोई ध्विर नहीं दीप्तता। धसके आगेकी किसी सूक्ष्म वस्तुको मेरी बुद्धि नहीं समझ सकती।

यह, सय प्राणियोंमें सम हो कर रमा हुआ, हर एक वस्तु में समाया हुआ, मेरा ध्विर है। संसारमें दीप्तनेवाली धन, जन आदि की सय लौकिक अलौकिक शक्तियां धस जगत-संयालक महाशक्तिके क्षुद्र अंश हैं। अतः धसमें अपनेको अर्पित करके मैं निश्चिन्तता का अनुभव करता हूं। धससे परे किसी भी वस्तुमें ध्विरत्व मुझे नहीं दीप्तता। धस वस्तुके स्मरण आते ही उसके लिये स्वभावतः प्रेम (लक्ति) उभड़ता है। सदा सय वस्तुओं में उसके साथ अपनी ऐकता करने से परितृप्ति प्राप्त होती है। मिलकुल निःस्वार्थ हो प्राणियों की सेवा करनेसे उसकी सेवा का परम सुख मिलता है। केवल मनुष्य और पशुओं में ही नहीं, किन्तु वृक्ष आदि प्रत्येक जड वस्तुके साथ भी ऐकताका अनुभव किये बिना शान्ति नहीं मिलती। वह तत्त्व सर्व-व्यापक है और अपना आत्मा है। प्रत्येक वस्तुके अन्तरतम में (प्रत्येक वस्तुकी आत्मा हो कर) वही पैदा हुआ दिमागी होता है। उसके साथ एक हो जानेकी आन्तरतीव्र धृष्टा सदा पनी रहती है। स्वार्थशून्यता द्वारा उसके साथ ऐकताका अनुभव करनेमें अपार सुख मिलता है। साक्ष देप्तता हूं कि जे आदमी दिन-रात नाम जपता है पर वह यदि स्वार्थ-धुन्धको परे छटा, सर्वव्यापक हो कर दीप्तनेवाली धस वस्तुको नहीं देप्तता; जे मनुष्य धटों समाधि लगाता है, पर राग, द्वेष, अहंकारको नहीं बूलता वह मेरी समझ में असली परमेश्वरसे जुहुत दूर है। दूसरी तरफ जे मनुष्य सय

પ્રાણિયોંકી સેવામેં અપને-આપકો ભૂલા રહતા હૈ, સ્વાર્થકી ધુન-ધસે બિપર ઉઠ જાતા હૈ, વહ સન્ધ્યા-વન્દન ન કરતા હુઆ, કબી ભક્તિ-સ્તોત્ર ન ગાતા હુઆ બી પ્રભુકા સચ્ચા ભક્ત હૈ.

મેરા ઇશ્વર તો યહી હૈ. જળ્ય મૈં ઇસે અપને કિસી અન્ય ભાઈકો દિખલાનેકી ચેષ્ટા કરતા હૈં તો યહી કહ કર દિખલા સકતા હૈં કિ સ્વાર્થ, અહંકારકે હટ જાને પર, અપને ઇસ શરીરસે બાહર ઔર જુદા, અપને-આપકો દેખ લેને પર 'સખ જગહ રમી હુછ સખ વરતુઓં કો અન્દરસે મિલાનેવાલી જો એક સર્વગત વરતુકા અનુભવ હોતા હૈ વહી પરમેશ્વર હૈ.' ઇસ પ્રભુકો યાદ કરકે મૈં અમર હો જાતા હૈં. મરના-જીના એકસમ હો જાતા હૈ. ઇસ અપને પ્રભુકી યાદમેં સંસારકા ધોર-સે-ધોર બી કષ્ટ ઐસા નહીં જિસે મૈં સુખસે નહીં સહ સકતા. ઇસે દેખ લેને પર (મેરી સમજમેં) મનુખ્ય કિસી અન્યકી ભક્તિ નહીં કર સકતા, યે મેરે પ્રભુ ચૂપકે સે મેરે ઐસે પ્યારે ઔર ભજનીય હો ગયે હૈં કિ જળ્ય થોડે ક્ષણોંકે લિયે બી મેરા બાજ વ્યાપાર બન્દ હોતા હૈ તો મેરા પ્રાણ, મેરા મન, મેરી બુદ્ધિ—યે સખ-કે-સખ ઇસ પ્રભુકા ભજન કરને લગતે હૈં, કુછ દેર બાદ શરીરકા બી એક-એક અણુ ઇસ ભજનસંગીતમેં સમ્મિલિત હો બજને લગતા હૈ ઔર જો કુછ દિનરાત બાજ વ્યાપાર કરતા હૈં વહ સખ બી ઇસ પ્રભુકે લિયે—ઇસકી પ્રીતિકી ભાવનાસે—ક્રિયા કરતા હૈં. હે મેરે પ્રભુ ! મેરા સખ કુછ ચૌબીસોં ઘંટે સર્વભાવસે તેરે લિયે અર્પિત હૈ. હે મેરે પાઠક ભાઈયો ! ઇશ્વર-ભક્તિ પર મૈં ઇસકે સિવા ઔર કયા લિખ સકતા હૈં !

(સં. ૧૯૮૯ ના “કલ્યાણ”ના ઇશ્વરાંકમાંથી)

१५८-जीने का अधिकार किसको ?

(लेखक:—स्वामी श्रीसत्यदेव परिव्राजक)

संयुक्त राज्य अमेरिका की साठिथ ड डोट्टा-रियासत में मैं ओक किसान के भेत पर काम करने के लिये गया। मैंने कभी पहिले इस प्रकार का कार्य नहीं किया था, इस लिये जल्द मजदूरों के कपडे पहन कर मैं काम करने के लिये तैयार हुआ, तो भेत के मालिक ने अडे प्रेम से मुझे समझा कर कहा—“इस भेत में, जहाँ आप काम करेगे, बहुत-से निकम्मे पौढ़े जन्म गये हैं, वे मकड़ की भेती के नुकसान पहुँचावेगे, अतएव आप कृपा कर सत्यसे पहिले छान्हे छप्पाड कर ईँक दीज्यो, ताकि वे जन्मने न पावें।”

मैं ओसे पौढ़ों के नहीं पहुँचानता था, अतएव यही नम्रता से बोला—“महाशय, आप ओक बार भेत में खल कर मुझे उन पौढ़ों के दर्शन करा दें, और कृपया यह भी समझा दें कि वे मकड़ा की भेती के नुकसान कैसे पहुँचाते हैं ?”

भेत का मालिक मुझे साथ ले कर भेत की ओर खला, और वहाँ पहुँच कर उसने कुदाली से उन पौढ़ों के छप्पाड कर अतलाया, और मुझे समझाने लगा—

“दृष्ट नौजवान, ये पौढ़े इस भाद के आ जायँगे, जे मैं मकड़ा की भेती के लिये इस भूमि में डालूँगा, वे केवल भाद ही नहीं जायँगे, बल्कि मकड़ा के अदती के रोक देंगे, और उसके भोजन के स्वयं उदा जायँगे। ओसी अवस्था में इनका छप्पाड देना ही कल्याणकारी है, ताकि मेरी भेती खूब फूले और इले।”

मैं काम में लग गया। मेरा भरितक भी गहरे विचार में डूब गया। मैं भेत में काम तो कर रहा था, लेकिन मेरे दिमाग में विचारों की आद आ गध थी। मैं कितने मनुष्य और स्त्री धन निकम्मे पौढ़ों की तरह जिंदगी असर कर रहे हैं। वे दूसरों का भोजन खट कर नते और समाज के निर्मल बनाते हैं। लाभों लिभभंगे, अघे, लँगडे-लूले और अपाहिण हैं, जिससे रत्तीभर भी समाज का कोष काम नहीं होता। हजरो छटे-कटे, मुसडे, इकीर, साधू, बैरागी आदि हैं, जे समाज की कोर्ष सेवा नहीं करते, और अपने हिससे का अन्न पैदा नहीं करते। वे घोषा-घडी से पेट पालते और इस प्रकार दूसरे धमानदार और परिश्रमी मजदूरों का लाग आ नते हैं। सैकड़ों हजरो लँगेडी, खरसी, गण्डी और शराबी हैं, जिनका औषीस घटे धंधा यही है कि वे राष्ट्र के धन के नशे द्वारा फूँक दें। इसी प्रकार व्यलियार के मद में खूर हजरो व्यक्ति ओसे हैं, जे अिभार और निर्मल संतान

उत्पन्न कर समाज का क्यरा बढ़ाते हैं। हमेशा जैसे स्त्री-पुरुष भी हैं, जे ऐसी व्याधियों से ग्रस्त हैं, जिनका धलाज कभी नहीं हो सकता; और जे उन गिमारियों के झटायुओं के पीढ़ी दर-पीढ़ी अपनी सतान के दे जते हैं। इस लांति संसार के इस विशाल क्षेत्र में जे सुंदर पदार्थ प्रभु ने हमें भोगने के लिये दिये हैं, उनका पयास श्री सदी भाग मिलकुल निकम्मे लोगों के लिये अर्थ होता है, और पात्री पयास श्री सदी ही उनके हिरसे में आता है, जिनके जूते पर समाज आगे बढ़ता और वंश की वृद्धि होती है।

क्या हमने कभी गंभीरता से इस महत्व-पूर्ण प्रश्न पर विचार किया है? सैद्धों प्रकार के आचार्य, संत और धर्माचार्य विन्न-विन्न देशों में पैदा हुए, और उन्होंने थोथे सिद्धांतों का प्रचार कर समाज के इन निकम्मे पौढ़ों की रक्षा करने का उपदेश जनता के दिया, कभी किसीने भी उस साधारण किसान से इस विषय में शिक्षा ग्रहण न की। दूसरे जन्मों के सम्बन्धारा दिखला कर और स्वर्ग-नरक का भाषा-जाल रच कर उन्होंने जनता को ऐसा बना दिया कि आज तक जैसे महत्व-पूर्ण प्रश्न पर समाज-सुधारकों ने अपनी सारी शक्ति लगा कर कुछ परिणाम उत्पन्न करने की कोशिश नहीं की। संसार में रौटी का हाहाकार मचा हुआ है, और सदा मचा रहेगा। आयादी की बढ़ती होने से शक्तिशाली राष्ट्र दूसरे निर्जल देशों पर अत्यधिक कब्जा करने का यत्न करते रहेगे, ताकि उनको अपने का स्थान मिले। इसी जहो जहद में वे समाज के अलिप्त सैनिकों के युद्धों में जुड़ा कर उन्हें तबाह कर देते हैं। और, उनकी विजय का भोग करनेवाले कौन होते हैं? अधिकतर वही निकम्मे पौढ़, जिनका धंधा केवल समाज के परिश्रमी लोगों का भोजन चट करना है। यदि परस्पर युद्ध करने के अजय, अपने अलिप्त सैनिकों की हत्या करने के स्थान पर प्रत्येक वर्ष निकम्मे पौढ़ों का नाश किया जय, तो संसार में कभी रौटी का हाहाकार न मचे, और इस प्रकार आगे बढ़नेवाले वंशों के उन्नति करने का अवसर मिले। जे काम अके साधारण किसान कर सकता है, उसे अडे-अडे धर्माचार्य, विद्वान और राजनीतिज्ञ नहीं कर सकते। इसमें क्या रहस्य है? इसके अंदर यही आत काम कर रही है कि मनुष्यसमाज के उन निकम्मे पौढ़ों के हम स्त्री-पुरुष समझ कर उनकी रक्षा और दया-दान-का ढंका-सला रच कर उनकी संख्या-वृद्धि करते हैं। अध-विश्वास ने हमारी युद्ध पर धतना पर्दा डाल दिया है कि हम ऐसी स्पष्ट आत के भी नहीं देख सकते।

जरा सोचिये। अस्थी नसल का घेड़ा पैदा करने के लिये

हम कितना प्रयत्न करते हैं ? हमें अच्छे गाय-जैल खादिये, घसिडे लिये कितनी प्रयोग-शालाओं में जनती हैं, लेकिन अइसोस ! मानव-समाज में अच्छी नसल के स्त्री-पुरुष पैदा करने का कोस यत्न नहीं किया जाता। यहाँ आ कर हम मिथ्या विश्वासों के जंगल में लटकने लगते हैं। लला सोचिये तो सही कि निर्मल, व्याधिग्रस्त और वीर्य-हीन स्त्री-पुरुषों की विवाह कर निकम्मे जन्मे पैदा करने का क्या अधिकार है ? हमारे धर्म-गिर्द आरों तरफ़ जैसे निकम्मे जाड-जंकाड पडे हैं, और नये उगत यले न रहे हैं, जे दूसरों का भोजन हजम कर समाज को बदले में लाभ देने के जनय लारी छानि पहुँचाते हैं। क्या छन्दे छने का अधिकार है ? क्यों वे पृथ्वी के भागों को घेर कर मुक्त की जंगली अहावे ? जिस प्रकार किसान अपनी जेती की रक्षा करता है, उसे छानिकर कीडों से बचाता है, उसे निकम्मे पौदों से दूर रखता और सदा बड़ी सावधानी से अधिकाधिक अलिष्ट अनाज पैदा करने का यत्न करता है उसी प्रकार हमें भी करना चाहिये, तभी मनुष्य-समाज उन्नति के पथ पर चल सकेगा, अन्यथा नहीं।

आप पूछेंगे, जैसे निकम्मे लँगड़ी, खरसी, जँजेडी, व्यलियारी, अदमाश, नपुंसक और व्याधिग्रस्त स्त्री-पुरुषों के साथ क्या करना चाहिये ? मेरी सम्मति में हम जे सलूक निकम्मे पौदों के साथ करते हैं, वही हमें जैसे स्त्री-पुरुषों के साथ भी करना चाहिये, तभी वंश अववान् होगा, और सुंदर भस्तिष्क रखनेवाले सदस्यों की वृद्धि होगी, जे प्रभु के अनंत ज्ञान में से अच्छी-अच्छी आते निकाल सकेंगे। दया और करुणा पडे अच्छे गुण हैं, परंतु तभी तब, जब तब उनका उपयोग नीराग और अलिष्ट जीनों के साथ किया जाता है। भारतवर्ष में तो करीब साठ शी सदी संख्या उन स्त्री-पुरुषों की होगी, जे भारत-माता पर केवल भारश्प हैं, जिनके अंदर से केवल पुराई के कीटाणु निकलते रहते हैं, जे विवाह कर लारी पाप करते और रोगी संतान की वृद्धि कर भारतीय प्रज के साथ अडा अत्याचार करते हैं। छत्तर ने जे पदार्थ हमें दिये हैं, वे छन्हीके भोग करने के वारते हैं, जे संसार के ज्ञान की वृद्धि करें, और अपनी उपयोगिता से समाज को उन्नत बनावें। जैसे स्त्री और पुरुष, जिनसे समाज को छानि-छानि है, छने का कोस अधिकार नहीं रखते। वीर रपाटी के लोगोंने अपनी समृद्धि के दिनों में ऐसा ही किया था, तभी वे छये दूर्जे के नीराग और शक्तिशाली स्त्री-पुरुषों को उत्पन्न कर सके थे। वंश की वृद्धि और उसकी उन्नति का प्रश्न पडे महत्व का है। जे कपोल-कल्पित धर्मों और झूठे आडंबरों में ईंस कर

तीर्थों पर भगर पालते हैं, वृंदावन में कछुओं को हज्जरे में मन आटा जिलाते हैं, और हनुमान के नाम पर अंदरों का सितम सहते हैं, ऐसे अज्ञानी लोग दया और करुणा, धन शब्दों का अर्थ भला क्या समझ सकते हैं। वे धन के आतिर-दूसरों के भंडान नीलाम करा देंगे; दूधमुँहे बच्चों को उनका ओपडियों से निडाल-कर उन पर कब्जा कर देंगे, विधवाओं पर भारी जुल्म करेंगे और नारी-नृति के अधिकारों का कभी आदर नहीं करेंगे। ऐसे ही लोग दया-धर्म में ईंस कर पशु-पक्षियों के लिये तो बड़े धर्मात्मा बन जाते हैं, परंतु समाज के उत्थान के प्रश्न पर कभी विचार नहीं करते। अतएव हम यही नम्रता से 'सुधा' द्वारा अपने पाठकों से पूछते हैं कि क्या आपने कभी इस महत्वपूर्ण प्रश्न पर ध्यान दिया है? यदि नहीं दिया, तो कृपा कर अब दीजिये। भारत-वासियों को तो बहुत शांति इस दूरे-दूर के साक्ष्य करना ही होगा, नहीं तो उनकी आत्मा ही उन्हें इस पर मजबूर करेगी; यहाँ धरेलू युद्ध हो जायेंगे; दिन-रहोडे डके पड़ेंगे, और व्याधियाँ अपना टेकस वसूल करेंगी।

संक्षेप में हमारा निवेदन यह है कि आज संसार के यिंता-शील विद्वानों को इस महत्व-पूर्ण प्रश्न पर विचार करना ही होगा। वे युद्ध बंद करना चाहते हैं, यह बहुत ही अच्छी बात है। युद्धों में तो समाज का सर्वश्रेष्ठ तरल-फल ही भारा जाता है, निकम्मे पौष्ट तो मजे में रहते हैं। यदि संसार में शांति लाने की धृष्टि है, यदि रौटी के प्रश्न का हल लवे प्रकार करना है, यदि अनंत ज्ञान की ज्योति करने के लिये योग्य स्त्री-पुरुषों को मैदान में भेजा करना है, और यदि इस संसार को स्वर्ग बनाने की धृष्टि है, तो आपका वैज्ञानिक ढंग से संसार के इस विशाल क्षेत्र में जगने-वाले पौष्टों की छंट करनी ही होगी। जिन लक्ष्य-कायों पर आज हम चल रहे हैं, उन्हें हटा कर समाज के लिये नये काय बनाने होंगे, और जिन बातों को हम आज धर्म समझ रहे हैं, उन्हें मिथ्या विश्वासों के गढ़ में ढकेल देना होगा। यदि हम ऐसा नहीं करेंगे तो फिर प्रकृति तो करेगी ही। परंतु उससे मानव-समाज की उन्नति शताब्दियों के लिये रुक जायगी, जैसा कि पीछे होता आया है। यदि बौद्ध-काल के उत्तम गुणों से विभूषित समाज आगे चल कर जूझी दया और अहिंसा के मोड़ में न ईंस जाता, और व्यर्थ के बलिदान की महत्ता को न पहचानता—केवल शक्तिशाली और योग्य स्त्री-पुरुषों को ही समाज में स्थान देता, तो कभी उसके लापों बलिष्ठ मुसलमानों द्वारा गाजर-मूली की तरह न काट दिये जाते, और न उसे डुबे नगर उगड दिये जाते। प्रकृति के

नियम अटल हैं। वे किसी का लिहाज नहीं करते। शताब्दियों का किया हुआ त्यागी ऐह-लिखुओं का काम धरती लिये मिट्टी में मिल गया कि उन्होंने अपने पिछारों में निकम्मे पादों की अत्यंत वृद्धि कर ली। यही दशा सदा से होती बली आछ है। इस कारण मैं मानव-समाज को चेतावनी दे कर कहता हूँ कि आपका अभी से अपने भेत में ईले लुओ निकम्मे पादों को हिकाने लगाने का कुछ प्रयत्न सोयना आछिये, ताकि यह रोगी का प्रश्न छल हो नय, और समाज अपने आदर्श की ओर बल सके।

संभव है, मेरे बहुत-से प्रेमी पादक इस विषय में मुझसे मतभेद रखते हों, या किसी आत को समझने में मैं ही असमर्थ रहा हूँ, अथवा मेरे अलिप्राय को अधिक स्पष्ट समझने की छच्छा हो, तो वे कृपा कर १३, आराभला रोग, नर्भ देहली के पते पर मुझसे पत्र-व्यवहार करें। तब मैं ओक दूसरा लेख लिख कर सग शंकाओं का समाधान करंगा, और इस विषय पर और भी अधिक प्रकाश डालूंगा।

(“सुधा” भासिकना ओक अंकभांथी)

१५९-श्रीकृष्ण और महात्माजी का अनासक्तियोग

गोरखपुर के ‘कल्याण’ का ‘श्रीकृष्णार्क’ नाम का न्ने विशेष पांडे प्रकाशित हुआ है उसमें साहित्याचार्य पंडित पद्मसिंह शर्मा का ‘श्रीकृष्ण और महात्माजी का अनासक्तियोग’ शीर्षक ओक लेख प्रकाशित हुआ है। लेखक भोदय ने महात्माजी के ‘अनासक्तियोग’ नाम के गीता के हिन्दी-अनुवाद की भूमिका के ओक स्थल पर अंतराज किया है। उक्त स्थल इस प्रकार है—

महात्मा गान्धीजी ने अपने लकतों के अनुरोध से—लोकांनु-ग्रहकाक्षया ‘अनासक्तियोग’ नाम से गीता का अनुवाद किया है। महात्माजी ‘अनासक्तियोग’ की प्रस्तावना में लिखते हैं—

“सन् १८८८-८९ में जय गीता का प्रथम दर्शन हुआ, तभी मेरे मन में यह आत आछ कि यह औतिहासिक ग्रन्थ नहीं है, वरन इसमें औतिक-युद्ध के वर्णन के जनाने प्रत्येक मनुष्य के हृदय के भीतर निरंतर होते रहनेवाले ईन्द युद्ध का ही वर्णन है। मानुषी योद्धाओं की रयना, हृदयगत रूप में है, यह प्राथमिक स्फुरणा धर्म का और गीता का विशेष विचार करने पर पछी हो गछ। महाभारत पढ़ने के बाद उपयुक्त विचार और भी दृढ हो गया। महाभारत-ग्रन्थ को मैं आधुनिक अर्थ में इतिहास नहीं मानता।”

गीता-ज्ञान के प्रवर्तक लगवान् श्रीकृष्ण के संबंध में महात्माओं की धारणा है—‘गीता के कृष्ण मूर्तिमान् शुद्ध संपूर्ण ज्ञान हैं, परंतु कल्पनिक हैं, केवल संपूर्ण कृष्ण कल्पनिक हैं; संपूर्ण-वतार का पीछे से आरोपण हुआ है.’

धिस पर शर्माएने लिखा है:—

गीता और लगवान् श्रीकृष्ण के संबंध में यह विचार नये या भौतिक नहीं हैं. छिंदू-सभ्यता और छतिहास पर आस्था न रहनेवाले अंगरेज शिक्षित अन्य क्षेत्रों ने भी जैसे विचार प्रकट किये हैं. जैसे विचारों का समय-समय पर भंडन भी हुआ है, पर धस प्रकार के अन्य क्षेत्रों में और महात्माओं में विशेष बेद है. महात्माओं अपने को आस्तिक छिंदू कहते और मानते हैं, उनके कथन का उनके अदुसंज्यक अनुयायियों पर विशेष प्रभाव पडता है, धस लिये महात्माओं को जैसे धार्मिक विषय पर अदुत सोच-समज कर व्यवस्था देनी आछिये.

महात्माओं महाभारत के युद्ध को ‘कल्पनिक’ कहते हैं, पर गीता और महाभारत को ध्यानपूर्वक पढ़ने से यह आत साइ समज में आ जाती है कि महात्माओं जिस प्रकार के अछिंसात्मक सत्याग्रह का उपदेश आण दे रहे हैं, युद्ध के प्रारंभ में ‘अर्जुन’ भी धसी दंग के विचार प्रकट कर रहा था, वह स्वयं भार आ कर भी प्रतिपक्षियों पर शस्त्र उठाना नहीं आहता था—

एतान्न हन्तुमिच्छामि घ्नतोऽपि मधुसूदन ।

अपि त्रैलोक्यराज्यस्य हेतोः किं नु महीकृते ॥

अहो बत महत्पापं कर्तुं व्यवसिता वयम् ।

यद्राज्यसुखलोभेन हन्तुं स्वजनमुद्यताः ॥

यदि मामप्रतीकारमशस्त्रं शस्त्रपाणयः ।

धार्तराष्ट्रा रणे हन्युस्तन्मे क्षेमतरं भवेत् ॥

महात्माओं के सत्याग्रह-संघी उपदेश और ‘अर्जुन’ के धस विचार में आश्चर्यजनक साम्य है. यदि लगवान् श्रीकृष्ण की दृष्टि में अर्जुन का यह विचार उचित होता तो गीता की आत आगे अहती ही नहीं, भाभला यही अत्म हो जाता, पर लगवान् को ‘अर्जुन’ का यह विचार ‘अनार्जुण’ ‘अरव्य’ और ‘अकीर्तिकर’ प्रतीत हुआ.

महाभारत को छतिहास न मानना अंगरेज शिक्षा का कुइल है. बेद है कि धससे महात्माओं भी न अय सके!

महाभारत आर्यजति का सच्चा छतिहास है. छतिहास का ने प्राचीन लक्ष्य है, वह महाभारत की छतिहासता पर अक्षरशः अरितार्थ है—

शु. ४८

धर्मार्थकाममोक्षाणामुपदेशसमन्वितम् ।

पूर्ववृत्तकथायुक्तमितिहासं प्रचक्षते ॥

महात्माजी के कथनानुसार 'आधुनिक अर्थ' में 'महाभारत' 'इतिहास' लगे ही न हो, पर प्राचीन अर्थ में इस उद्धृत इतिहास-लक्षण के अनुसार महाभारत एक सच्चा इतिहास है, महाभारत का युद्ध ऐतिहासिक घटना है और लगवान् श्रीकृष्ण ऐतिहासिक पुरुष हैं, सनातन कालसे हिंदुओं का ऐसा ही विश्वास रहा आता है. आधुनिक अनेक विद्वानों ने भी यही सिद्ध किया है. महात्माजी का यह भ्रम है कि यह परम प्रसिद्ध ऐतिहासिक घटना को डोरी कल्पना समझ कर बिना द्विवार के चित्र की कल्पना कर रहे हैं !

महाभारत का युद्ध भी काल्पनिक और गीता के श्रीकृष्ण भी काल्पनिक, यह बात मान लेने पर तो गीता का सारा यमकार ही नष्ट हो जाता है. आस्तिक हिंदू की दृष्टि में गीता का महत्त्व इसी लिये सर्वाधिक है कि उसकी अवतारणा महाभारत के ऐतिहासिक युद्ध के अवसर पर कुरुक्षेत्र की पुण्यभूमि में योऽशकला-संपूर्ण अवतार साक्षात् लगवान् श्रीकृष्ण के द्वारा हुई है. इतिहासमूलक इसी धार्मिक धारणा ने गीता को उच्च पद पर पहुँचाया है, जो उसे प्राप्त है. किसी काल्पनिक उपन्यास को यह पद कदापि प्राप्त नहीं हो सकता.

इसी अंक में अन्यत्र महात्माजी का एक ऐसे ही अंतराण का थोड़ा में उद्धरण भी प्रकाशित हुआ है. उसमें लिखा है—

पांडव, कृष्णादि ऐतिहासिक व्यक्ति नहीं, यह तो मेरा कथन ही नहीं है. मेरा कहना तो यह है कि लगे ये सत्य ऐतिहासिक हों, परंतु आधुनिक अर्थ में महाभारत ऐतिहासिक ग्रंथ नहीं है. हम जनते हैं कि सीजर, जेन, हेनरी वगैरह ऐतिहासिक राजा हो गये हैं, फिर भी शेक्सपियर के इन नामोंवाले नाटक ऐतिहासिक ग्रंथ नहीं हैं. उसने नाटक के लिये ऐतिहासिक वस्तु और पात्रों का उपयोग किया है.

महात्माजी की यह प्राथमिक स्फुरण निःसंदेह ध्यान देने योग्य है. भारत-इतिहास के लेखकों को इस महत्त्वपूर्ण सूचना की ओर ध्यान देना चाहिये.

(हिंदी भासिक "सरस्वती" ना एक अंकमांथी)

૧૬૦-કોણ ચડે ? મનુષ્ય કે પશુ ?

(લેખક:-શ્રી. યદુનંદન)

માનવજાતિના અભિમાનનો પાર નથી. તેણે પોતાની બુદ્ધિ અને માનવસમુદાયના અમુક અમુક જથ્થા પરસ્પર સમજી શકે તેવી વાચાની મદદથી પોતાની શક્તિનો વિકાસ સાધ્યો, જગત પરનાં ખીજાં પ્રાણીઓ પર પોતાનું વર્ચસ્વ સ્થાપ્યું અને અભિમાનમાં માનવજાતિને સૃષ્ટિ પરનાં તમામ પ્રાણીઓમાં સર્વોચ્ચ પ્રાણી મનાવ્યું.

પશુ-પંખીનું જગત

પશુ પંખીનેય બુદ્ધિ છે. તેમનેય વાચા છે, તેઓ સ્મરણશક્તિ ધરાવે છે. કુદરતનાં તત્ત્વોને પારખે છે. મૈત્રીના ભાવ કેળવી જાણે છે. માનવી સાથે વસતાં પશુપંખીઓ માનવીની ભાષાનું અનુકરણ પણ કરી શકે છે. જે તેમ ન કરતાં હોય તે માનવીની ભાષા સમજી શકે છે. એમનેય સુખદુઃખની લાગણી છે. એમને સ્વતંત્રતા પ્રિય છે. પરાધીનતા એમનેય અપ્રિય છે. સ્વરક્ષણ કેમ કરવું એ તે જાણે છે; છતાં સ્વશક્તિનો ઉપયોગ ક્યાં કરવો, કેટલો કરવો તે એમને પણ આવડે છે.

માનવીની ભાષા

સરકસ તો અનેક મનુષ્યોએ જોયાં હશે. એમાં હાથી જેવા ગંજવર પ્રાણીથી માંડીને સિંહ અને વાઘ જેવા માનવીઓએ હિંસક માની લીધેલાં પ્રાણી વસે છે. એ બધાં ઉપરાંત મનુષ્યોએ જેમને વર્ષો પહેલાં કેળવીને પોતાના ગુલામ બનાવ્યા તે ઘોડા કૂતરા જેવાં પ્રાણીઓ અને પોપટ જેવાં પંખીઓ પણ હોય છે. ગાય, બકરાં, વાંદરાં પણ નથી હોતાં તેમ નહિ. અને તમામ પ્રાણીઓ જે જે દેશના માનવીઓની સત્તા નીચે આવી ગયાં હોય છે તે તે દેશના માનવીની ભાષા સમજી શકે છે. અને તે તે ભાષામાં અપાયેલી આજ્ઞાઓ ઉઠાવી જાણે છે.

ઉપરાંત પરસ્પરમાં મૈત્રી કેળવી જાણે છે.

કોણ ચડે ?

મનુષ્યોએ જે જે પ્રાણીઓનો સંબંધ કુદરતી રીતેજ હુશ્મનાવટભર્યો લેખ્યો હોય છે, તે તે પ્રાણીઓ પણ સરકસમાં કામ કરતાં પોતપોતાના કુદરતી ભાવ ભૂલે છે. વાઘ અને સિંહ બકરી કે ગાયનો શિકાર કરે છે; છતાં સરકસમાં એજ વાઘ, સિંહ, બકરી, ગાય, ઘોડા બધાં એકીસાથે જમે છે, એકસાથે રમે છે.

પણ માનવજાતિને એમની એ સહિષ્ણુતામાં શ્રદ્ધા નથી; તે

અભિમાનથી એમ માને છે કે તેને લીધેજ એ બધાં પ્રાણીઓ સાથે વસી શકે છે. એટલે તે પોતાની માનોકલ્પના પ્રમાણે તેમની વચ્ચે સંરક્ષણપણાનો દાવો કરતો ઉભો રહે છે.

પરંતુ એ ભૂલી જાય છે કે માણસજાતિ કરતાં એ પશુપંખીઓ અનેક બાબતમાં ચઢિયાતાં હોય છે.

કૂતરાં-બિલાડાં

માનવીઓની ભાષામાં તેમના વિચારનો પડઘો પડે છે.

વિચાર, વાણી અને વર્તન એ તેનો નૈસર્ગિક ક્રમ છે.

એ માનવજાતિએ પશુપંખીઓને ઉતારી પાડનારી અનેક કહેવતોથી પોતાના કહેવતસંગ્રહમાં ઉમેરો કર્યો છે.

એમાં એક કહેવત કૂતરાંબિલાડાંનું અપમાન કરનાર પણ છે.

જેઓની વચ્ચે કદી મેળ ખાતો ન હોય, જેઓ અંદર અંદર દરોજ લડતા-ઝઘડતા હોય તેમને “એમનો તો કૂતરાં-બિલાડાંનો સંબંધ છે” એવી રીતે માનવજાતિ વર્ણવે છે. પરંતુ માનવીની એકે કલ્પના સાચી નથી. ભૂલભરી, અધુરી અને સત્યાભાસી છે.

થોડાજ દિવસ પહેલાં એક મિત્રને સાં મેં કૂતરા અને બિલાડાની અતૂટ મૈત્રી જોઈ છે. પણ માણસજાત એવી દોસ્તી સહી શકતી નથી તેમાં એ અપવાદ જુએ છે તેથી આશ્ચર્ય પામે છે.

કેમકે કૂતરાં અને બિલાડાંમાં ખીલતો એ સહિષ્ણુતાભર્યો સમભાવ એની આંખ જોઈ શકતી નથી-તેની કદર કરી શકતી નથી.

માનવી અને પશુ

માનવજાતિએ પોતાના અધુરા જ્ઞાનથી ટુંકી બુદ્ધિ કે પોતાના દોષનું પ્રતિબિંબ બીજાં પશુપંખીઓમાં જોવાની નબળાઈથી પોતાની જાતિને સર્વશ્રેષ્ઠ મનાવી અને પશુપંખીને હલકાં માની તેમનું અપમાન કરવું શરૂ કર્યું.

એ માટે એણે માનવીના સ્વરૂપમાં પણ બે વિભાગ પાડ્યા: એક દૈવી અંશ અને બીજો પશુ અંશ.

જેને ચરણે નીતિ ચારિત્ર સદ્ગુણ હરાવાય તેના પાલનમાં દૈવી ભાવ રહેલો છે, એવી ગણતરી કરી; અને જેની તેણે અનીતિ અને દુર્ગુણમાં ગણના કરી, તે જેનામાં વિશેષ જણાય, તેને પશુભાવના માણસ તરીકે ગણાવ્યો.

પણ માનવીએ પોતાના અભિમાનથીજ આવી ગણના કરી છે.

ખરી રીતે માનવી ધારે છે તેટલાં પશુપંખી અધમ નથી.

એટલુંજ નહિ પણ અનેક રીતે તે મનુષ્યો કરતાં ચઢિયાતાં છે.

એ વાત પોતાના અભિમાનમાં માનવજાતિ સમજી શકતી નથી.

પોતાનું જ પ્રતિબિંબ

માનવજાતિ બધાંત્યાં પોતાનું જ પ્રતિબિંબ કહ્યે છે અને જુએ છે. રાગદ્વેષરહિત માનવીની કલ્પના કરનારાઓએ અનેક વખત અનેક સ્થળે વર્ણન કરતાં કહ્યું છે કે:-

“તેની આગળ હિંસક પશુઓ અને કુદરતી રીતે જ પરસ્પરનાં વિરોધી પ્રાણીઓ એકબીજાની કુદરતી દુસ્મનાવટ ભૂલીને મિત્ર બની જાય છે.”

પણ એનો ખરો અર્થ તેઓ સમજતા નથી. સાચી વાત તો એ છે કે, જો માનવજાતિ પેલા કલ્પનાના શ્રેષ્ઠ પુરુષનું અનુકરણ કરે તો તેની નજરે પશુપંખીઓનું ઉત્તમ સ્વરૂપ જણાય.

પણ પોતાના અધુરીયા જ્ઞાનનો સ્વીકાર કરવાની મનુષ્યનું અભિમાન ના પાડે છે, એટલે તે પોતાની ભૂલ જોવા તત્પર થતો નથી, અને પોતાની આંખમાંનો કમજો પશુપંખીઓના જગત પર ઓરાડે છે.

એમ મનુષ્ય બધે જ પોતાનું જ પ્રતિબિંબ જોવા ટેવાયલો છે. તે જ સીધો રાહ લે તો ?

કૂરતા કોની ?

માનવજાતિએ આથી જ પોતાની નબળાઇને લીધે બીજાઓ પર દોષના ટોપલા ઓઢાડ્યા છે.

પણ માનવીઓએ ઠરાવેલાં ઉત્તમ બત્રીસ લક્ષણો પશુપંખી પાસેથી જ લીધેલાં છે એ વાત તે ભૂલી જાય છે.

દાખલા તરીકે, વાદ્ય, સિંહ, રીંછ, ચિત્તો, વર વગેરે જે જે પ્રાણીઓને માનવીઓએ હમેશાં કૂર અને હિંસક કહીને નિંદ્યાં છે, તેમના વર્તનને તટસ્થ દૃષ્ટિએ તપાસીએ તો મનુષ્યો કરતાં તેઓ ઓછાં કૂર અને ઓછાં હિંસક છે.

માનવીમાં સ્વાર્થ, લોભ, કાવાદાવા, ખટપટ જેટલા પ્રમાણમાં છે, તેમાંનો એક પણ દુર્ગુણ માનવીએ હલકાં માનેલાં એ કૂર પ્રાણીઓમાં નથી.

તેઓ તો માત્ર પોતાની ભૂખ દૂર કરવા પૂરતો જ શિકાર કરે છે. પણ માનવીજાત તો એ પ્રાણીઓના શિકાર પાછળ એમના કરતાં અનેકગણી વિશેષ કૂરતા બતાવે છે.

પશુ અને માનવજાત

માનવી પોતાના પેટપૂરવું પ્રાપ્ત કરીને સંતોષ માનતો હોત તો આજનું માનવજાત અનેકધા સુખી સંતોષી અને સ્વતંત્ર હોત.

પણ તેના લોભને તો થોભ નથી, એના સ્વાર્થને તો સીમા નથી. એથી તો આજે પૃથ્વીના પેટામાં માનવજાતિ ખાઇ શકે

તેટલું અનાજ પાકતું હોવા છતાં કરોડો મનુષ્યો એક તરફ ભૂખે મરે છે અને ખીજી તરફ કરોડો મણુ ધાન્યનો હાથે કરીને નાશ કરવામાં આવે છે. એથીજ આજે જગતનાં માનવીમાત્રનાં શરીર સારી રીતે ઢાંકી શકાય તેટલું ૩ અને તેટલું કાપડ હોવા છતાં, દુનિયાના દરબારમાં આજે કરોડો મનુષ્યો અર્ધાં નાગાં ભટકે છે. અને ખીજી બાબુ રૂની હોળીઓ સળગાવવામાં આવે છે અને તૈયાર કાપડની વખારો ફાટ ફાટ થતી મોટાં તાળાં ડોકાર્થ ઉભી છે !

વિશ્વનાં અબજો મનુષ્યોને નિર્ધન બનાવીને થોડાંક માનવી-ઓ પોતાને આંગણે સોના ચાંદીના ઉકરડા વધારવા તલસે છે.

અને થોડીક સંખ્યાના માણસો લશ્કરો, હથિયારો અને સંહારક સાધનોનું સંગીન સંગઠન રચી જગતની મહાપ્રજાઓને પરાધીનતાના પાંજરામાં જકડે છે.

પશુજગતમાં માનવજગત જેટલાં પાપ નથી.

જંગલો અને શહેરો

જે માનવીઓ જેટલો લોભ, સ્વાર્થ અને નિષ્કૃસ્તા પશુઓને હૈયે વસ્યાં હોત તો વિશ્વનાં અરણ્યો આટલાં આશ્વાદક, આટલાં શુંદર અને આટલાં રમણીય ન હોત.

જે સિંહોનાં ટોળાંઓએ ખીજાં હિંસક મનાતાં પ્રાણીઓનો સંઘ જમાવી પશુજગત ઉપર માનવીએ અંદર અંદર જમાવ્યાં છે તેવાં આક્રમણનાં ધમસાણુ જમાવ્યાં હોત તો આજે વનની વાટયો ઉજ્જડ હોત, રક્તતરંગોળ હોત અને ઉજ્જડ હોત.

પણ માનવીએ કરવા માંડેલા કલ્પનાતીત વ્યવસ્થિત પાપ-કર્મોનો સ્પર્શ પણ પશુહૃદયને થયો નથી.

આજે તો વિગ્રહને ભડકે બળતી માનવીઓની દુનિયાએ પશુ-જગત પાસેથી પુષ્કળ પાકો શીખવાના છે.

વનરાજોનાં જંગલોમાં સસલાં અને હરણો જેટલાં સલામત અને સ્વતંત્ર છે, તેટલાં મનુષ્યોનાં શહેરોમાં માનવીઓ સલામત અને સ્વતંત્ર નથી.

કેમકે માનવી સ્વાર્થનું પૂતળું બન્યો છે ત્યારે પશુ હજી માત્ર પેટપૂરતું મેળવી લઇને સંતોષ માને છે.

તપસ્વીઓનાં તીર્થસ્થાન

માનવજાતિ સ્વભાવેજ વિગ્રહપ્રિય છે, હિંસક છે.

તેણે માનેલી પશુઓની હિંસાલીલા કરતાં માનવીની હિંસા-લોહપતા અતિઘણી વધી જાય છે.

વિના કારણે હિંસક ગણાતાં સખળ પશુપંખીઓ નિર્બળોનાં નિવાસ કે જાન પર કદીએ આક્રમણ કરતાં નથી. માનવજાતિ એ મહાસદ્ગુણ યુગોના યુગોથી વિસરી ગઇ છે.

અને તેથીજ આજે જંગલમાં મંગલ છે, ત્યારે શહેરો અને સામ્રાજ્યોની પાટનગરીઓ વિગ્રહની તૈયારીઓથી તરબોળ છે.

અને કદાચ તેથીજ મનુષ્યોએ પણ મહાન માનેલા તપસ્વીઓ, માનવીઓનાં શહેરોનો અને તેમના સહવાસનો ત્યાગ કરીને હિંસક મનાતા વનરાજોના અરણ્યોમાં વાસ પૂરી શાંતિની સાધના અને ઉન્નતિની આરાધના કરે છે.

તપસ્વીઓનાં તીર્થસ્થાન તેથીજ કાશી ને મથુરા નહિ પણ હીમગિરિની એકાંત વનરાજીઓ થયાં છે.

મનુષ્યના જગતમાં જે ખોટા ભેદો સરળતા છે તે પશુજગતમાં નથી. મનુષ્યના સહવાસે એમનામાં એ દુર્ગુણની છાપ મારી છે એનીયે કોઈથી ના પાડી શકાય તેમ નથી.

વનરાજીથી માંડીને મગતરા સુધીનાંઓ સ્વપોષણ અને સ્વસં-રક્ષણ માટે પોતાના પરજ આધાર રાખે છે, ત્યારે મનુષ્યોના ‘સભ્ય’ અને ‘સંસ્કારી’ કહેવાતા સમાજોમાં આજે અન્યની મનુદૂરી પર આધાર રાખવાની ઔરવ્રત્તિ વધતી જાય છે. પરસ્પરનાં માથાં ફેડતાં અને ગળાં કાપતાં માનવીઓ ! ઘડીભર થોભો અને પોતાના અભિમાન તેમજ અજ્ઞાનને ઘડી બે ઘડી અળગું કરીને વિચાર કરો :

એમાંથી કોણ સાચું મનુષ્ય કે પશુ ?

(તા. ૨૨-૫-૧૯૩૨ના અઠવાડિક “મુખ્ય સમાચાર”માંથી)

૧૬૧-બ્રહ્મચર્ય

(લેખક:-શ્રી. રતનલાલ મોહનલાલ, અગ્રવાલ, અમલનેર, પૂ. ખા.)

સત્યના ઔર આનંદપૂર્વક જીવન બિતાવે કી આકાંક્ષા સભીમેં રહતી હૈ. કિતના હી પાપી, દુરાચારી, નિસ્તેજ મનુષ્ય ક્યોં ન હો, વહ બી અપને જીવન કો સુખમય બનાના ચાહતા હૈ, પરંતુ જીવન કા આનંદ ઉન આલસી તથા વિલાસી નરોં કો પ્રાપ્ત નહીં હોતા હૈ. સંસાર મેં યદિ માનવસમાજ કે લિયે આદર્શ બનના હો તો હમેં ‘અહમચર્ય’ કા આશ્રય લેના પડેગા. જિસ પ્રકાર સંસાર મેં જીવન વ્યાપન કરને કે લિયે અન્ન ઔર જલ કી આવશ્યકતા હૈ ઉસી પ્રકાર અહમચર્ય બી સત્યે જીવન કે લિયે આવશ્યક હૈ.

વહ કૌનસા પ્રબલ બલ હૈ જે મૃતપ્રાય જાતિયોં કો સંસાર મેં ઉન્નતિશીલ જાતિયોં કી આદર્શ પંકિત મેં બૈઠાતા હૈ, જે સંસાર મેં અપના અદ્ભુત સામર્થ્ય દિખા કર જગત કો ચકિત કર દેતા હૈ ? વહ બલ, વહ શક્તિ, વહ સૌન્દર્ય, અહમચર્ય હી હૈ. નિમ્નલિખિત શ્લોક દ્વારા અહમચર્ય કી વ્યાખ્યા કી ગઇ હૈ:-

स्मरणं कीर्तनं केलि प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
 सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृत्तिरेव च ॥
 एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदन्ति मनीषिणः ।
 विपरीतं ब्रह्मचर्यमेतदेवाऽष्टलक्षणम् ॥

अर्थात् स्त्री का स्मरण करना, उसके साथ क्रीडा करना, स्त्री के रूपलावण्य की ओर ध्यान देना, उससे अकान्त में काम-लाव से आते करना, संकल्प करना, कामसंकल्प दृढ होने से उसे पूर्ण करना और अन्तिम त्रियानिर्वृत्ति यानी किंसी अंग से उत्तेजित हो कर शुद्ध कर देना, ये आठ प्रकार के मैथुन हैं। इन आठों को त्यागने से ब्रह्मचर्य सध सकता है। वीर्य ही हमारे शरीर का स्वामी है। शुद्धरहित निस्तेज मानवों के लिये संसार में कुछ नहीं है, क्योंकि यह संसार कायों गीदड़ों के रहने की जगह नहीं है। इसमें वही नर निवास कर सकता है जो वीर्यशौर्यवान् हो। हेतोः—

सय आश्रमों में परम पालन ब्रह्मचर्य प्रधान है,
 नर को कहे इस प्रत बिना होता कहां कल्याण है।
 जल युद्ध विद्या और वैभव आदि का दाता यही,
 इसके गुणों के गीत अज भी गा रही सारी भडी. १
 अज ब्रह्मचर्यविहीन भारत दीन है इस काल-में,
 निर्वीर्य निर्जल हो इसा है व्याधियों के जल में।
 यिर आयु अज होती नहीं स्वस्पायु का ही राज है,
 हेतो जहां तहां सज रहा अज जालज्याह कुसाज है. २
 जो आज कहलाते युवा वे वृद्ध से भी वृद्ध हैं,
 हां, काम के किंकर रसीले और रसिक प्रसिद्ध है।
 श्रीहीन मुरझाये डुबे जन हेम पडते हैं धने,
 मंदाग्नि और प्रमेह तरुणों के सजे सम्ये जने. ३
 जलनीजली दृढ़ है नहीं कैसे जने मंदिर लले,
 जल जोखली जड हो गड कैसे विटप डूले डले।
 रैला डुबा यहू और हेमो व्याधियों का जल है,
 जिसको लपो अज तो वही खलता कटीली खाल है. ४
 हां! भीष्म से बोद्धा लला अज देश में होते कहां?
 मज्जू जने लापो पडे हैं हेम लो अज तो यहां,
 अज भारकी भारें भरोरा दे रही इस काल है,
 हेमो हजरो छोकरे अज प्रेम में जेहाल है. ५
 हां! ब्रह्मचर्यलाव से इस देश का जो जाल है,
 यदि आंज है तो हेम लो कैसा गिरा इस काल है।
 जल युद्ध विद्या अर्थ में संसार से पिछे पडा,
 हां! इति लज्जित भूषता में समज लो सजसे जडा. ६

આર્થત્વ કા યદિ અસ્તિત્વ રખના ચહો સંસાર મેં,

ફિર એક બાર સુસબ્ય હો રહના ચહો સંસાર મેં.

તો અહ્યયર્થ પવિત્ર વ્રત ધારણ કરો અતિ પ્રેમ સે,

ભોગોં સુખોં કા સાર જો જીવન નિવાહો નેમ સે. ૭

યદિ વીર્ય કી રક્ષા પૂરી તોર સે કી જ્યગી તો વહ બી હમારી રક્ષા પૂર્ણ રૂપ સે કરેગા. જિસ મનુષ્ય ને અપના વીર્ય જો દિયા ઉસને અપના સર્વસ્વ જો દિયા; એવં અપના જીવન મિટી મેં મિલા દિયા. વહ સંસાર કે સ્વાભાવિક સુખોં કા આનંદ નહીં લટ સકતા. ન ઉસકો ખાતે મેં આનંદ હૈ, ન પીતેમેં; ક્યોંકિ કહાવત હૈ: “ પ્રથમ સુખ નિરોગી કાયા ” “ તન્દુરસ્તી હમર ન્યામત ” “ શિર સલામત તો પગડી પચાસ. ” યુદ્ધદેવ ને કહા હૈ કિ “ જો મનુષ્ય અહ્યયર્થ-પાલન નહીં કરતા તથા યૌવન મેં ધન પ્રાપ્ત નહીં કરતા વહ નર મત્સ્યહીન જલાશય મેં કૌંચ કી ભાંતિ વિનાશ કો પ્રાપ્ત હોતા હૈ. ” અહ્યયર્થ હી કલ્પવૃક્ષ હૈ. કલ્પવૃક્ષ જિસ પ્રકાર આકાંક્ષિત ફલ દેતા હૈ, ઉસી પ્રકાર અહ્યયર્થ જિસ આકાંક્ષા સે સંયોજિત હોતા હૈ, વહી આકાંક્ષિત ફલ પ્રદાન કરતા હૈ.

હમારે પૂર્વજ સન્ધે વિજયી થે. ઉનકે આચરણોં કી ઝોર એક બાર ગૌર કરને સે વિદિત હોગા કિ વે કૈસે દૃઢપ્રતિજ્ઞ અહ્યયારી તથા સત્યવાન થે. પરમ પૂજ્ય ભીષ્મ પિતામહ કા અહ્યયર્થ કિસીસે છીપા નહીં હૈ, જિન્હોંને રાજત્યાગ કર અહ્યયર્થવ્રત ભંગ કરના ન ચાહા. ઓર અહ્યયર્થ કે પ્રતાપ સે પવનસુત બલભીમ ને અસિદ્ધ કાર્ય બી સિદ્ધ કર કે દિખા દિયા. હમારે પૂર્વજ સચ્ચમુચ મેં સંસાર કે પથદર્શક થે. પરંતુ અબ આધુનિક પાપિયોં પર એક દૃષ્ટિપાત કિજયે, જો હિ અપને વિષયસુખ કે લિયે અપને ધર્મ-કર્મ-અર્થ કી આહુતિ કર રહે હૈ. અહ્યયર્થ કિસ ચિડીયા કા નામ સો તો જનતે હી નહીં. સ્ત્રિયોં કે સ્નેહ મેં અધે હો કર ગિર રહે હૈ. મોહ કે ગહરે કુઝેં મેં ગિરે જ રહે હૈ. સ્ત્રીભોગાસક્ત હો કર ન્યાયાન્યાય તો દેખતે હી નહીં હૈ! વરનુ ધતને નીચ, પાપી, સ્વાર્થી બન જતે હૈ કિ અપને કર્તવ્યા-કર્તવ્ય કા જ્ઞાન બી જો બૈદતે હૈ. જસને અપને સર્વસ્વ કી વિષય-વિલાસ મેં આહુતિ કર દી ઓર જો કરતે જ રહે હૈ ઉન્હોં એકમાત્ર સ્ત્રીસુખ હી સ્વર્ગસુખ દીખ પડતા હૈ. વે સજ્જન ચહ નહીં જનતે કિ:-

પ્રજ્ઞાં વિનાશયત્યાદૌ પ્રવિષ્ટો હૃદિ મગ્મથઃ ।

દક્ષો મેહં સમાયાતિ દીપં નિર્વાપ્ય તત્કરઃ ॥

જિસ પ્રકાર ચોર ઘર મેં ઘુસ કર દીપક ખુઝાં દેતા હૈ, ઉસ પ્રકાર કામદેવજબ હૃદય મેં પ્રવેશ કરતા હૈ, પહલે યુદ્ધિ કો હર લેતા હૈ.

આજ હમારે હજારોં કયા લાખોં ભારતધીય ભાઇ ઇસ દુઃસહ રોગ સે પીડિત હૈ, વે લાખોં કરોડોં રૂપયોં કો પાની કી તરહ બહા

रहे हैं। देवल अपनी विषयतृप्ति के लिये जलहीन, धनहीन तथा भानहीन होते यत्ने न रहे हैं तो भी जरा आंख उठा कर नहीं देखते। यद्यपि राजा रावण के कुलक्षय का उदाहरण उनके सामने उपस्थित है, तथापि वे आंख मुंद कर कुशे में गिरे न रहे हैं। जम्बों का हृदय पवित्र होता है। यह भस्म पवित्रता का कारण ही है कि लोग उन्हें सिर तथा हाथों पर ले कर घूमते हैं। परंतु जन्मसे वे अपने को सयाने समझने लगते हैं अपवित्रता धीरे धीरे उनके हृदय में आने लगती है। तभी से हमारा पतन आरंभ होता है, तब कोच उन्हें सिर पर उठाना तो दूर रहा, गोद तक में नहीं लेते।

आज भस्म भारतवर्ष की अवस्था प्राचीन समय जैसी नहीं है। भस्म आर्यावर्त में उतनी वस्तुओं पैदा नहीं की जाती हैं जितनी पहले दुआ करती थीं। हाल भस्म हिंदुस्थान की प्रण प्रायः निःशक्त, दुर्बल एवं कमजोर हो गई है। हमारे लोगों भारतवासी भूजे भर रहे हैं। भस्म तरह यह भारतवर्ष भेषपात्र बन रहा है। अतः नगो ! हे आर्यावीरो उठो ! सदा के लिये ऐसी गिरी दशा में न रहो। भस्मसे देश को भारी धक्का लगता है, वह दिनोदिन अधोगति को प्राप्त होता है। देश के अभ्युदय और उत्थान के लिये अन्नार्थपालन करना कोष्ठ नष्ट बात नहीं है। अविवाहित, जल, वृद्ध सभी पालन कर सकते हैं। अन्नार्थ पालन करने के लिये सभसे पहले मन पर अधिकार होना चाहिये। आहार का प्रभाव मन पर पड़ता है। अतः आहार का भी ध्यान रखना चाहिये। पवित्र आहार करने, पवित्र आश्रय करने, सत्संग करने और पवित्र भावों की आलोचना करने से कुश्रिन्ताये नहीं होती है और अन्नार्थपालन में सुगमता होती है।

(हिंदी भासिक "वैदिक धर्म" ना ओक अंशमाथी)

१६२-सास की चिट्ठी-सतीका महत्त्व

(लेखिका:-श्रीमती लक्ष्मीदेवी-आगरा)

प्यारी यहू कमला !

पुत्र रहे, सुखसौभाग्य की वृद्धि हो. परमात्मा तुम्हें दीर्घायु करे.

पत्र तुम्हारा आया. पढ़ कर प्रसन्नता हुई. यहाँ सब कुशल है. तुम्हारी कुशलता धीरे से धरे समय आइती हूँ.

तुमने "सती माहात्म्य" नामक पुस्तक मांगी है उसे मैंने अलमारी में ढूँढ़त भोजन, परंतु मिली नहीं. मालूम होता है तुमने किसी अपनी सहेली को पढ़ने को दी होगी. फिर उससे मांगने की तुम को याद नहीं रही. पुस्तक भगनछ देने से प्रायः ऐसा ही होता है. तुमने जो लिखा है कि "मैंने अभी एक पृष्ठ भी सतीमाहात्म्य का नहीं पढ़ पाया है" यह सत्य है. मुझे सती-माहात्म्य की कुछ शिक्षायेँ याद हैं सो लिखती हूँ, यदि मिल गई तो पुस्तक भी भेज दूँगी.

हमारे ऋषियों ने अतथाया है कि:-

शतजन्मसु पुण्यानां गेहे जाता पतिव्रता ।

पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ॥

अर्थ यह है कि:-जिन स्त्रीपुरुषों ने सौ जन्मों तक पुण्य का संयम किया है उसी अल्प काल के संयित किये हुए पुण्य के प्रभाव से उनके घर में पतिव्रता का जन्म होता है. जिसकी कोप से पतिव्रता उत्पन्न होती है वह माता भी पवित्र है और पिता उसके प्रभाव से स्वर्ग प्राप्त करता है.

पुरुषाणां सहस्रञ्च सती स्त्री च समुद्धरेत् ।

पतिः पतिव्रतानाञ्च मुच्यते सर्वपातकात् ॥

हसका अर्थ यह है कि एक सती स्त्री के प्रताप से हजारों पुरुषों का उद्धार हो जाता है और पतिव्रता स्त्री का पति यदि महापापी भी हो वह भी पापों से छूट कर पैकुं हो जाता है.

सतीनां पादरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।

पतिव्रतां नमस्कृत्य मुच्यते पातकान्नरः ॥

अर्थ यह है कि सती स्त्रियों के पैरों की धूल लग कर पृथ्वी भी पवित्र हो जाती है. वह स्थान धन्य है जहाँ सती स्त्री का जन्म होता है. सती स्त्रियों को नमस्कार करनेवाले महापातकी पुरुष भी पापों से छूट कर स्वर्ग में वास करते हैं.

तपस्विनां तपः सर्वं व्रतिनां यत् फलं व्रते ।

दाने फलं च दातृणां तत् सर्वं तासु सन्ततम् ॥

अर्थ यह है कि तपस्या करनेवाले तपस्वियों के तप का दान

और व्रत करनेवालों के व्रतों का सारा इल तथा दान करनेवाले दानियों के दान का इल यह सत्य सती स्त्रियों में सदैव अपने रहते है। अर्थात् सती स्त्री को न दान करने की आवश्यकता है, न व्रत-उपवास की जरूरत है, न पुण्यात्मा बनने की आवश्यकता है। यह केवल सतीधर्म के प्रभाव से ही सत्य शुद्ध इलों को पाती है।

स्वयं नारायणः शंभुर्विधाता जगतामपि ।

सुराः सर्वे च मुनयो भीतास्ताभ्यश्च सन्ततम् ॥

अर्थ यह है कि:—स्वयं जगतपिता जगदीश्वर ब्रह्मा विष्णु आदि सत्य देवतागण और उनके ऋषिमुनि तक सती स्त्रियों से डरते रहते हैं।

नास्ति तेषां कर्मभोगा सतीनां व्रततेजसा ।

तथा सार्धं च निष्कर्मा मोदते हरिमन्दिरे ॥

भावार्थ यह है कि:—सती सीमन्तिनी आदर्श नारियों के सह-वास से मनुष्यों के कर्म में अंतर पड़ जाता है। पतिव्रता नारियाँ अपने पतिदेव के दुष्कर्मों का भी अपने पतिव्रत धर्म द्वारा नाश कर डालती हैं। उनका सतीत्वभव पतिदेव के सभी क्लेशों और असुविधाओं को दूर कर देता है तथा वे निष्कर्म हो कर जगवान के पवित्र मंदिर में निवास करते हैं।

श्रुतं दृष्टं स्पृष्टं स्मृतमपि, नृणां लहादजननं ।

न रत्नं स्त्रीभ्योऽन्यत्स्वचिदपि कृतं लोकपतिना ॥

तदर्थं धर्मार्थान् सुतविषयसौख्यानि च ततो ।

गृहे लक्ष्म्यो मान्याः सततमबला मानविभवैः ॥

आज तक न तो सुना ही और न देखा ही है कि विधाता ने कौन जैसा रत्न बनाया हो जो स्त्रीरत्न से बड़ कर हो। स्त्रीरत्न ही धर्मार्थसुख-साधन का मूल कारण है। उसीके द्वारा संतान रत्नों की प्राप्ति होती है। अतएव स्त्रियाँ घर में लक्ष्मी के समान आदर करने योग्य हैं। जिन मनुष्यों को अपनी मानमर्थादा की रक्षा करनी हो वे स्त्रियों का आदर करें।

धारी कमला ! अज तुम समझ गई होगी कि पुस्तक कैसी है और इससे बड़ुओं को कैसी उत्तम शिक्षा मिलती है। सत्य स्त्रियों को सतीधर्म का पालन करना मुख्य-कर्तव्य है। पुस्तक शीघ्र ही भोज कर लेनी होगी। यदि न मिली तो श्रीमती यशोदादेवी कर्नलगंज छलाहान्याद के यहाँ से भेजा कर लेनी होगी।

कुशलपत्र सप्ताह में एक बार अवश्य लिखा करो। तुम्हारा पत्र न आने से चिंत में चिंता हो जाती है। तुम्हारी याद हर समय आया करती है। परमात्मा करे तुम ऐसी सुशीला बड़ुओं सत्य धर्म में हो।

तुम्हारी शुभाकांक्षी “सास”

(“स्त्रीधर्मशिक्षक” ना एक अंकमांथी)

१६३-हिन्दू संगठन का उद्देश्य

(लेखक:-स्वामी श्री. आनंदबिक्षु सरस्वती)

हिन्दू संगठन का उद्देश्य क्या है? इसका उद्देश्य है भरती दुर्घटि
 हिन्दू जनति को उचित करना, उसे सुदृढ और जलवती बनाना,
 अश्रुतों और दलितों का उद्धार करना, सामाजिक अत्याचार नष्ट
 करना, तीर्थस्थानों में होनेवाले असंभ्य पापों का नाश कर
 उनका सुधार करना, महिलाओं की प्रतिष्ठा को सुदृढित करना, और
 उनको अपमान करनेवाले गुणों और आततायियों को समुचित
 दंड देना, पतित और लांछित जातों की रक्षा के निमित्त जैसे
 संरक्षकगृह बनवाना, जिनमें प्रवेश कर वह अपने जीवन का
 सदुपयोग कर सकें। शुद्धि को दिन-दूनी और रात चौकानी शक्ति
 से बढ़ाना, हिन्दुओं के हृदय में त्याग की लावना को अधिक प्रबल
 कर, उन्हें विध्वंस-भ्रम के पथ में प्रगतिशील करना और हां, हिन्दुओं
 को उनके आत्मस्वरूप की पहचान करना।

औनसा आत्मस्वरूप ? हिन्दुत्व ! वह हिन्दुत्व, जिसके
 विशाल अर्थ औरवर्ण्य दुर्ग की रक्षा के लिये सिंध और उत्तर-
 पश्चिमीय सीमा के हिन्दू आरसौ वर्ष तक मुसलमानों से लड़ते रहे,
 वह हिन्दुत्व-जिसके नशे में दक्षिणभारत के विजयनगर के वीर
 हिन्दुओं को मुसलमानों के विरुद्ध छहसौ वर्ष तक भडा कर रखा
 था, वह हिन्दुत्व जिसके अमृत ने सती साध्वी पद्मावती को धध-
 कती दुर्घटिता में जलने के लिये आध्य किया था; वह हिन्दुत्व-
 जिसकी नम्र दिवारों की लाज रभने लिये उदयपुर और चित्तौर
 की सहस्रो माताओं और जातों ने न जाने कितनी बार जौहर
 की अग्नि प्रज्वलित की और प्रलयकारी शिखाओं में हंसते-
 हंसते अपने को निछावर कर दिया था; वह हिन्दुत्व-जिसकी
 मर्यादा को कलंक-कालिमा से जयाने के लिये राजपूतों की वीर-
 प्रसवनी भूमि ने अपने लाजों लासों को हंसते-हंसते पार दिया
 था, वह हिन्दुत्व-जिसकी अमर प्रतिष्ठा के लिये आपा रावल और
 डमीर, राणा सांगा और राणा प्रताप, जयमल और पुत तथा
 उनके अनुयायियों के रक्त से राजपूताने की भूमि का प्रत्येक कण
 रंगा हुआ है, वह हिन्दुत्व-जिसकी लाज रभने के लिये गुरु
 अर्जुनदेव और हकीकतशाय को मृत्यु से अहंभेलियां करनी पड़ी थी
 और वह हिन्दुत्व-जिसके जीवनमंत्र से प्रभावित हो कर गुरु
 गोविन्द, शिवाजी और अंदा पैरागी ने अपने हाथों में साम्राज्य
 स्थापित करनेवाली तलवारें उठाई थी; वही हिन्दुत्व, हां, वही हिन्दु-

त्व-जन्म तक भारत तेजसकरों के हिन्दुओं में जगृति हो कर ऐक शक्ति का रूप धारण नहीं कर लेता, तबतक कदाचित् संगठन का वास्तविक स्वरूप लोगों की समझ में कम आयेगा। पर स्मरण रहे कि संगठन है माया का अवतार। यह विरोधियों के लिये दुर्गा और महाकाली है और प्रेमियों तथा उपासकों के लिये लक्ष्मी और सरस्वती है। संगठनशक्ति दुनिया में शक्ति का साम्राज्य है। कौन है, जो शक्ति की उपासना किसी न किसी रूप में नहीं करता? शक्ति जीवन है, अमृत है, शक्ति प्रेम करना और कराना सिखाती है। संगठन के प्रेमियों को सभी के साथ प्रेम करना आदिसे, सभीको अपनाता आदिसे। उनका कोई विरोधी नहीं हो सकता। उनके साथ कोई विरोध नहीं कर सकता; विरोध निभा भी नहीं सकता!!

शक्ति प्रेम की सहचरी और सौभाग्य की जननी है!! संसार जलवानों का आदर करता है, और जलवान देश की नति की रक्षा करते और कर सकते हैं। उदारता, सहनशीलता आदि सद्गुण हैं, परन्तु जल और शक्ति के बिना धनिक भी कुछ मूल्य नहीं होता। कछा जलता है ऐकता में जल है, पर शक्ति से ऐकता और स्वाधीनता भी प्राप्त हो जाती है। शिक्षा का नाम अरिज जलता है, परन्तु बिना शक्ति के अरिज कहां? अरिज निर्माण के लिये शक्ति और तप आदिसे! जन्म किसी देश की सभ्यता पौरुषोत्साहक नहीं रहती, तब ही उस देश का नाश हो जाता है, वर्तमान युवकों के लिये मुख्य मंत्र है-शक्ति संगठन, शुद्धि, दलितोद्धार!! धन्हीके द्वारा नति ज्वलित रह सकती है!! और हिन्दू नति के अमरत्व का संदेश संसार के कोने-कोने में पहुंच सकता है।

(“शुद्धि सभाचार”ना ऐक आंकमांथी)

१६४-दुश्मनों से लाभ

(लेखक:-श्री. वैद्यशास्त्री डॉ० हरिश्चन्द्र साहिलालाकार ‘अलख’)

दुश्मनों का सज्ज लोग पुरा समझते हैं। दुश्मनों का सज्ज कोई कोसता है, पर मैं समझता हूँ, यह भूल है! दुश्मनों और विरोधियों से भी मनुष्य का कभी कभी फलना ही, यदि उससे भी अधिक, हित-संपादन हो जाता है, जितना शायद मित्रों से कभी भी संभव नहीं हो सकता! जिस मनुष्य का कोई दुश्मन नहीं, जिसकी आत-व्यवहार, मान-प्रतिष्ठा पर कोई डाढ़ करनेवाला नहीं, वह मनुष्य नहीं निर्जिव पशु है। जिस प्रकार ऐक मनुष्य के लिये उसके मित्र होना जरूरी है, उसी प्रकार उसके शत्रुओं के

होने की भी आवश्यकता है ! किसी परतु की प्रसिद्धि और उसकी उपयोगिता बढ़ाने के लिये मित्र और शत्रु दोनों की लारी आवश्यकता है। जे कुछ होता है, जय कुछ होता है, तभी तो उसके मित्र और शत्रु बनते हैं। हमें दोनों का आदर, दोनों की उपयोगिता पर, सदा ध्यान रखना चाहिये ! हमारा प्रत्येक आन्दोलन, प्रत्येक कार्य बहुत कुछ इस सिद्धान्त पर निर्भर रहता है। समाज में नगृति और जीवन में स्फूर्ति उत्पन्न होने में भी इन बातों का बहुत कुछ हाथ है।

रामचन्द्र प्रसिद्ध क्यों हुए ? पहला कारण उनकी सौतेली माँ की दुश्मनी थी, फिर रावण की दुश्मनी का सहारा और भी मिल जाने पर रामचन्द्र के भाग्य का उदय हो गया और वे आनेवासे पीढ़ियों के लिये पूज्य बन गये !

प्रह्लाद की लज्जित कण अम्भी तरङ्ग प्रकट हुए ? तब ही न जय उसके पाप हिरणाकुश ने उस पर घोर शत्रुता का आव रकपा ! उसके बिना उस बियारे को आज डौन जनता !

ध्रुव को धतनी दृढ़ता कहाँ से मिली ? मानना पड़ेगा, उसकी माता की शत्रुता के आव से !

कृष्ण को आर्दश पीर किसने बनाया ? कंस ने। कंस कृष्ण की दुश्मनी पर उतार न होता तो शायद कृष्ण का धतना बिकास ही संभव न होता।

पूरणू पूरु लज्जत कैसे बना ? अपनी सौतेली माँ लूना की शत्रुता ही से तो !

हकीकतराय को, पूज्य श्री स्वामी श्रद्धानन्द को उनके दुश्मनों ने ही तो अमर शहीद बना दिया !

यह दुश्मनी का ही तो प्रताप है कि धसा को सारी दुनिया भुध का भेटा मानती है !

मोहम्मद साहब को उनके दुश्मनों ने ही तो धतना कामयाब बनाया !

कहते हैं, शैतान ने अपनी आदम के साथ दुश्मनी की और तभी धनसान धतनी उन्नति कर सका, अन्यथा अज्ञान में पडा पडा सका करता !

कहाँ तक कहाँ समय कम, स्थान कम ! परन्तु जे कुछ कहा गया है उससे पाहंके लाल उदायेगे, तो उनको हल कम नहीं भिक्षेगा ! संसार में पडा बनने के लिये, पडा कहलाने के लिये दुश्मनी से पढ कर कोष अन्य उपाय नहीं है ! दुश्मन की दुश्मनी से धयराने की जरूरत नहीं है। मेरा भ्याल है, भारतवर्ष जे अबतक धतना अवगत रहा है, उसका कारण यह है कि धससे

कोष्ठ अच्छी तरह दुश्मनी नहीं कर सका। छिन्ना मति अथ तब
क्यों मुर्दासी पड़ रही ? धृष्टि लिये कि, उसका कोष्ठ दुश्मन नहीं रहा।
अथ जन्म धर्मात्, मुसलमान उसको पीछे पड़े, वह भी सतर्क हो
गछ ! और उसमें शुद्धि और संगठन का बाव उत्पन्न हो गया।
अब विद्वान का कहना है कि जिसका कोष्ठ शत्रु नहीं, वह कभी
उन्नति नहीं कर सकता ! धृष्टि लिये हमें दुश्मनी से डरने की अपेक्षा
उन्हीं पहचानने की अधिक आवश्यकता है। और नादान दोस्त से
दाना दुश्मन हठरगुना बेहतर है।

(“शुद्धि सभाचार”ना अब्दुल्लाही)

१६५-प्रतिक्षा करें ?

(लेखक—स्वामीजी आनंदबिन्दु सरस्वती)

कृष्ण ! तुमने वायदा दिया था, जन्म अधर्म नष्ट होगा, तब धर्म-
संस्थापन के लिये तुम आओगे। हम उसी तुम्हारे लोकोत्तरे पर आस
पावे बैठे हैं। क्या तब बैठेंगे ? राहु देवों ? कहां तब प्रतीक्षा करें ? आंभों
पथराने आ गछ हैं। हृदय पुजने को हो रहा है। क्या कोष्ठ ऐसा
भी वायदा करता है ? कहां, कहीं तुम अपना वायदा तो नहीं
भूल बैठे हो ?

क्या अभी तुम्हारी आवश्यकता काशी उत्कट नहीं हो गछ ?
क्या अधर्म काशी नहीं पड़ गया है ? क्या तुरंत ही अधर्म के
शमन, अधर्मियों के हलन और धर्म के संस्थापन की जरूरत नहीं है ?

तुम देखते ही हो, आडंबर पूज रहा है। साधुता पैरों तले
कुचली न रही है। छलछिद्र का आदर है। सादगी भेदधूरी समझी
जाती है। सत्य जगह लिप्सा की आशा है। त्याग से द्वेष है,
आलस्य की पदती है, तुम्हारे कर्मयोग की क्षीयता है। धर्म को
कुचले हुओं उस पर पाप पड़ा हो कर दर्प करता है। कृष्ण !
क्या यह अवस्था तुमको ह्यार्द्र करने को पर्याप्त नहीं है ? कृष्ण ! हम
तुम्हारी सभत जरूरत में हैं। शीघ्रता करो, नहीं तो हम मिलकुल
भोज्य नयगे। शायद फिर तुम्हारी स्मृति भी भुला बैठेगे।

पर कहीं ऐसा तो नहीं है कि, तुम हमें अपना जूझा लकट
समजते हो ? समजते हो कि हम सिर्फ तुम्हारा नाम लेते हैं,
तुम्हारा आदेश सुनने और मानने के लिये तैयार नहीं हैं ? कृष्ण !
हम सच्चे श्रु से लोकोत्तरे दिलाते हैं, यह यात नहीं है। हमारा श्रु
तुम्हारे लिये कातर और आतुर है। तुम्हारे सीप के लिये वह भूआ
है। उस भूआ में आकुल है। सत्य मानों, हम तुम्हारी यात मानेंगे,

અપની ભક્તિ પ્રમાણિત કરે'ગે. ઇસમેં હમ કચ્ચે ન નિકલે'ગે. હમ શપથ ખાતે હૈ.

પ્રભો ! આઓ, હમ ઇસ સમય તુમહેં બહુત દીન હો કર પુકારતે હૈ. તુમ તો દીનોં કી બહુત સુનતે થે. સુનતે કયા થે, તુમ દીનોં કે લિયે થે હી. કયા હમારી ન સુનોગે ? દેખો, પારસ્પરિક ઈર્ષા-દ્વેષ ને હમારા સત્યાનાશ કર દિયા હૈ. હમ કૌડી કે તીન હો રહે હૈ. હમારી ખુદિ નષ્ટ-ભ્રષ્ટ હો ગઈ. હમમેં ધર્મ-વિવેક ઔર સત્ય જ્ઞાન નહીં રહ ગયા હૈ. નાસ્તિકતા દિનોંદિન બઢતી જ રહી હૈ. ધર્મ-કર્મ મેં કોઈ આસ્થા ઔર નિશ્ચા નહીં રહી હૈ. ગૌ-બ્રાહ્મણ ઔર ઇશ્વરભક્તોં કા નિરાદર હોતા હૈ, ઔર કોઈ નહીં જાનતા. ભગવે વચ્ચોં કી પ્રતિષ્ઠા ઉઠ ગઈ હૈ ઔર સાધુ-મહાત્માઓં કા મળક હોતા રહતા હૈ. દેશ મેં એકદમ હાહાકાર મચા હુઆ હૈ. અજ-વજ તક કે લાલે પડ ગયે હૈ. દેવિયોં કી દશા શોચનીય હૈ. વિધવાઓં કા કષ્ટ અસહ્ય હૈ. વર્ણવ્યવસ્થા અસ્તવ્યસ્ત હૈ. આશ્રમ-ધર્મ કી કોઈ મર્યાદા નહીં. સમાજ મેં અનેક જાતિયાં ઉપ-જાતિયાં ઉત્પન્ન હો ગઈ હૈ. નીચ-જાંચ કા ભાવ આંખે દિન બઢતા જ રહ્યા હૈ. પ્રેમ ઔર સહાનુભૂતિ કા સ્થાન ઘુણા ઔર નિર્દયતા ને લે લિયા હૈ. હિંદૂ ઔર અહિન્દૂઓં કે ઝગડે સાધારણ ઔર નિત્ય કી ઘટના હો ગયે હૈ. ધર્મ કે નામ પર અધર્મ હો રહ્યા હૈ. કયા ઇસ સમય ઔર એસે સમય મેં બી તુમ અપને પધારને કી જરૂરત નહીં સમજતે ?

દીનાનાથ ! આઓ, અબ વિલમ્બ ન કરો. હમારી યહ દશા હૈ ઔર તુમ દેખતે તક નહીં, સુનતે તક તહીં. ભગવન ! ઇસ સમય સંસાર મેં આગ લગી હુઇ હૈ ઔર તુમહારે સિવાય કોઈ ઉસકો શાન્ત કરનેવાલા નહીં હૈ. અશાન્તિ કી આગ સાધારણ આગ નહીં હોતી. ભારતવર્ષ કે બાહર બી કમ શોચનીય અવસ્થા નહીં હૈ. અફ્રીકા કે વર્ણુ-ભેદ પ્રબલ હૈ. સ્વેતાંગ કાલી જાતિયોં કો તવાહ કરને, બરબાદ કરને, સંસાર સે મિટાને કે લિયે તુલે હુએ હૈ. શ્રમજીવિયોં ઔર પૂજપતિયોં મેં ગહરી અનબન હૈ. પડોસી-પડોસી સે નહીં જાનતી. પિતા-પુત્ર, સ્ત્રી-પુરુષ, આદિ મેં યથોચિત પ્રેમ ઔર સહભાવ નહીં. અમરીકા મેં ઇસાઈ પાદરિયોં ઔર વિકાસવાદિયોં સે બેહતર ઢની હુઈ હૈ. લોગોં કો પુરાને ધર્મ ઔર પુરાની સભ્યતા સે શાંતિ નહીં મિલતી. કહાં તક કહા જાય, ચારોં ઔર કલહ, દુઃખ ઔર અશાન્તિ કે કાલે બાદલ જાએ હુએ હૈ. કરોડોં મનુષ્ય દુખોં સે બિલ-બિલા કર ઇશ્વર કો પુકારતે હૈ, ઉસસે પ્રાર્થના કરતે હૈ, પરંતુ દુઃખ કમ નહીં હોતે. મુસીબત નહીં ટલતી, ઔર યહી કારણ હૈ નાસ્તિકતા કે ભાવોં કે બઢને કા, ધર્મ સે આસ્થા ઉઠ જાને કા. પ્રભો ! અબ વિલમ્બ ન લગાઓ. આ જાઓ, દીન

હૃદય તુમ્હે પુકાર રહ્યા છે. તુમ્હે આવાહન કર રહ્યા છે. તુમ્હારે સ્વાગતમ કે લિયે તૈયાર છે. ક્યા ઇસ આવાહન કી ધ્વનિ તુમ સુનોગે ? ક્યા વે દીન હૃદય ને સદા તુમ્હારે સુન્દર એવં પવિત્ર નામ કે સહારે છતે છે, તુમ્હારી પ્રતીક્ષા કરે ?

(“શુદ્ધિ સમાચાર”ના એક અંકમાંથી)

૧૬૬-નૌજવાનોં સે

(લેખક:-શ્રી. કૃષ્ણાનન્દજી)

ધર્મ एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः।

तस्माद्धर्मो न हन्तव्यो मानो धर्मो हतोऽवधीत् ॥

(માનવધર્મશાસ્ત્ર)

ને મનુષ્ય અપને ધર્મ કી રક્ષા નહીં કરતા હૈ ઉસકી ફિર ધર્મ રક્ષા નહીં કરતા. ને મનુષ્ય ધર્મ કે રક્ષક હૈ ઉનકી ધર્મ સ્વયં રક્ષા કરતા હૈ. ધર્મ હી સુખ તથા ઐશ્વર્ય કા ભંડાર હૈ. ઇસ લિયે ધર્મ કી રક્ષા કરની ચાહિયે, જિસસે ધર્મ હમેં ફિર હનન ન કરે. અત્તાની લોગ ધર્મ કી રક્ષા ન કર કે અપને છવન કો ખરબાદ કર દેતે હૈ. યહ માનવધર્મશાસ્ત્ર કા ઉપદેશ હૈ.

યુવકગણુ ! ધર્મ કા સ્થાન કિસી એક કાર્ય કે અંદર સીમિત નહીં હૈ. ધર્મ લોકહિત, દેશહિત, જાતિહિત તથા આત્મહિત કે સાર્વભૌમ શુભ કર્મોં કા નામ હૈ. અગર કિસી બલવાન શક્તિ દ્વારા એક નિર્બલ વ્યક્તિ કા સત્તાયા જાના દેખ કર તુમ અપના મુંઝ મોઝ કર ચલે જાઓ. તુમ્હારા કોઈ ભાઈ ને હાથ, પૈર તથા આંખ સે લાચાર હૈ ઉસકી બી તુમ સુધ ન લે. કોઈ અબલા દુષ્ટોં દ્વારા સત્તાઇ જા રહી હો ઉસે દેખ કર બી તુમ્હારા હૃદય દ્રવિત ન હો જાવે, દુનિયા મેં સિદ્ધિ અપની જિન્દગી કે દિન ઐશ્વર્ય-આરામ મેં હી પૂરે કર કે જૈસે ખાલી હાથોં આયે થે ઉસી પ્રકાર ખાલી હાથોં ચલે જાઓ. યા ખાનપાન હી મેં ધર્મ સમજ કર ચમાર ભાંગી તથા અન્ય જાતિ કે મનુષ્યોં કે હાથ કા ખાના ખા લેંગે તો પતિત હો જાયેગે; હમ અમુક જાતિ કે મનુષ્યોં મેં બડી જાતિ કે હૈ ઉનકે સાથ બૈઠ કર કયોં ખાના ખા સકતે હૈ; અમુક મનુષ્ય હમારે સે નીચ જાતિ કા હૈ, હમ ઉસે છૂ કર અપને ધર્મ કા નાશ નહીં કર સકતે; યદિ હમ ઐસા કરેગે તો હમારા ધર્મ હી નાશ નહીં હોગા, બલકિ હમ અપની જાતિખિરાદરી સે પૃથક્ કર દિયે જાયેગે.

ઐ પવિત્ર આત્માઓં કી સંતાનોં ! ખાન, પાન, છુઆ-છૂત, ઉંચ-નીચ કા વિચાર અપને મન મેં કર લેના ધર્મ નહીં હૈ. યહ

विचार करने में धर्म का हनन नहीं होता; और न किसी साथ देने, जाने, उठने, बैठने से धर्म जाता है। यदि धर्म का नाश होता है तो आलस, प्रमाद, चोरी, दल और व्यभिचारों से और कर्म करने से। इस परमपिता परमात्मा की सृष्टि में कुछ मनुष्य अज्ञत तथा नीच नहीं हैं। यदि कुछ अज्ञत तथा नीच हैं या समझा जाता है तो वह अपने और कर्मों के कारण। जैसे चोरी, व्यभिचारों से कर्मों का करनेवाला।

यदि तुमने कामी, व्यभिचारी तथा आलसी व्यक्ति के साथ से अपना जान, पान व संग अलग नहीं किया तो याद रहे तुम जन्म-जन्मान्तर में भी इस पाप से मुक्त नहीं हो सकते, और न कभी तुम अपने धर्म की रक्षा कर सकोगे।

और सार्वभौम धर्मावलम्बियों की संतानों ! अल्प कृष्ण तक इस धुआ-झूत, जंघ-नीयके भूत के अक्षर में पड़े रहोगे ? अल्प अपनी आंखों जोखो, अपने जीवन के धार्मिक कार्यों की ओर देखो। तुमने सदियों से बिछुड़े हुये अपने लाधियों को अपनाता छोड़ दिया। अपनी निःसहाय जड़ों का दुःख भूल गये। वह किस प्रकार भारी भारी द्रि रही है ! किस निर्दयता के साथ विधर्मियों द्वारा उनका सतीत्य नष्ट किया जा रहा है ! निधर देखो उधर ही छाछाकर भया हुआ सुनाह दे रहा है। यदि कुछ आज लगाध जाती हैं तो कल अके का धर्म भ्रष्ट किया जाता है। इसके सिवाय और कुछ देखने व सुनने में नहीं आता है। धतना देखते तथा सुनते हुये भी तुम कानों में तेल डाले हुये सुन्न को निंद ले रहे हो। तुम्हारे कानों में गूँ तक नहीं रेंगती। युवको ! अल्प वह सुन्न की निंद लेने का समय नहीं रहा, उठो अपनी होश संभालो, जिस पर किसीने कहा है किः—

वो जिससे जिससे कि औरों को फायदा न हुआ ।

हमारे आगे बराबर है वो हुआ न हुआ ॥

यदि तुम अपनी शारीरिक शक्ति से किसी अगला का दुःख दूर नहीं कर सकते, किसी बिछुड़े हुये लाध को गले लगाने में असमर्थ हो या किसी दुःखी का दुःख दूर करने में अपने आप-को आगे नहीं कर सकते तो अपनी धन की बैली का मुँह जोल दो ! शारीरिक शक्ति का दान दे कर, अके नहीं लाधों की संध्या में, कृष्ण भीम व अर्जुन जैसे रक्षक, दुःखियों का दुःख दूर करने-वाले द्रि पैदा हो जायेंगे। इन दुःखियों की आध पर किसी राना नहीं आयेगा, जिस पर किसीने कहा है कि

दुबल को न सताइये, जाकी मोटी हाय ।

मुई खाल की सांस सों, सार भस्म हो जाय ॥

યદિ તુમને ઉન દુઃખિયોં કી રક્ષા કરને મેં અપની કિસી બી શક્તિ સે કામ નહીં લિયા તો તુમહેં યહ યાદ રખના હોગા કિ ઉન દુઃખિયોં કે દુઃખી હૃદય કી આહેં ઇસ દુનિયા સે તુમહેં નેસ્ત નાખદ્દ કર દેગી.

હા ! એક ઓર ઇન દુઃખી અબલાઓં તથા નિઃસહાયોં કે હૃદય કો દહલાનેવાલા દુઃખ દષ્ટિગોચર હો રહા હૈ. ગોમાતા કા વિલાપ, દૂસરા હી હૃદયબિદારક દૃશ્ય સામને દિખાવાઇ દે રહા હૈ. લાખોં કી સંખ્યા મેં પ્રતિદિન ઉનકી જાનેં જા રહી હૈ. જિનકો હમારે પૂર્વજ આજ તક પૂજતે ચલે આયે હૈ, ઉન્હીંકી સંતાન આજ ઐસા નારકીય કાર્ય કરતે હુયે નહીં હિચકતી. જિસ દૃશ્ય કો દેખ કર મુદેં કે શરીર કે રોંગટે બી એક ક્ષણ કે લિયે ખડે હો જાતે હૈ, આંખોં કે સામને અધેરા જા જાતા હૈ.

અખ આગે બદને કા સમય હૈ, સોચ બિચાર કા નહીં. જીવન કા લક્ષ સ્થિર કરો, તુમહારે પૂર્વજ બી યહી ઉપદેશ દેતે ચલે આયે હૈ, જિસ ઉપદેશ દ્વારા અર્જુન કો કર્તવ્યવિમૂઢ દેખ કર ઉસકો અપને કર્તવ્યપાલન કે લિયે અગ્રસર કરતે હુએ કહા થા:-

ये हि संस्पर्शजा भोगा, दुःखयोनय एव ते ।

आद्यन्तवन्तः कौन्तेय न तेषु रमते बुधः ॥

અર્થાત્ ઇન્દ્રિયોં કે સંબંધ સે ઉત્પન્ન હોનેવાલે જિતને બી સુખભોગ હૈં વે દુઃખ કે મૂલકારણ હૈ. હે અર્જુન ! શાની મનુષ્ય સાંસારિક સુખોં મેં લિપ્ત નહીં હોતે. અખ કર્તવ્યપાલન કે લિયે અપને હથિયારોં કો સંભાલો !

બ્રાતૃગણ ! અખ અપના આગા પીછા ન દેખ કર તુમહેં અપને બિછુડે હુએ ભાઇઓં કો ગલે લગાના હોગા, નિઃસહાય અબલા બહિનોં કા દુઃખ દૂર કરના હોગા, ઇસમેં આહેં તુમહેં અપને પ્રાણોં સે બી હાથ ક્યોં ન ધોના પડે.

ये काम हो के रहे, चोह जां रहे न रहे ।

जमी रहे न रहे आसमां रहे न रहे ॥चकण॥

(“ શુદ્ધિ સમાચાર ” નાં એક અંકમાંથી)

१६७-महर्षि टॉल्स्टॉय के प्रति श्रद्धांजलि

(लेखक:-श्री. भगवानदास डेला)

महात्मन् ! आधुनिक भौतिक वातावरण प्राचीन ऋषि-जवन के त्याग और विरक्ति के बहुत अनुकूल प्रतीत नहीं होता। लोग अपने-अपने स्वार्थसाधन, भोगविलास की सामग्री जुटाने के भेद्य पीछे पड़े हैं। दिन-रात उन्हें धसीधी चिंता रहती है। उनकी आवश्यकताओं की पूर्ति नहीं हो पाती। अथवा जितनी आवश्यकताओं की पूर्ति होती है, उनसे अधिक और बढ़ जाती है। इस प्रकार उनके प्रयत्नों से उन्हें शांति प्राप्त नहीं होती। उलटा असंतोष की अग्नि उनके अंदर जला करती है। इतलतः समाज में जो आदमी धनी और संपन्न होते हैं, वे भी वास्तव में चिंता-ग्रस्त और दुःखमय जवन व्यतीत करते हुआ ही मिलते हैं। फिर मजदूर और किसानों आदि उन अधिकांश, असंख्य लोगों का तो कहना ही क्या, जो अपनी दरिद्रता के कारण साधारण शारीरिक आवश्यकताओं की भी पूर्ति नहीं कर पाते। इन लोगों की यह भयानक दरिद्रता कहाँ से आया ? समाज की व्यवस्था, समाज के दायदेकानून और उस व्यवहारप्रणाली के कारण, जो अन्याय और अत्याचारमूलक होते हुआ भी जनयज करार दिये जाते हैं। महा-राज ! समाज की जटिल समस्याओं और विषम अवस्था ने तुम्हारा ध्यान पूर्णतः आकर्षित कर लिया। तुमने अपनी जन्यदाद और जमींदारी से विरक्त हो कर अपनी आवश्यकताओं कम कर के और यह घोषणा कर के कि धनवान या जमींदार होना पाप है, उन्नीसवीं और बीसवीं शताब्दी में, भौतिकवाद के युग में अति प्राचीन काल के त्याग की छटा दिखाया है, और हाँ, योरप के इस देश में भारतीय साधु-संतोंका-सा दृश्य दिखाया है। तुम धन्य हो।

x x x x

भगवन् ! आज दिन बिन्न-बिन्न देशों के अनेक आदमी देश-बांझ जनने का दावा करते हैं, पर देश की आत्मा के निवास-स्थान, देहातो और ग्रामों में रहना पसंद नहीं करते। श्रम की महत्ता का उपदेश देते हुआ भी, किसानों और मजदूरों का आदर नहीं करते; इनसे दूर-दूर ही रहते हैं। ऐसी शायनीय स्थिति है ! सच्चा सुधारक जनने की शिक्षा पाने के लिये तुम्हारा जवन एक उपदेशपूर्ण ग्रंथ है। तुमने किसानों के रहन-सहन आदि का अध्ययन किया और अंततः धनवानों और शिक्षितों का वातावरण त्याग कर स्वयं एक किसान का जवन व्यतीत करना आरंभ कर दिया। साधारण वस्त्र पहनना, रूपासूत्रा भोजन करना, दूर-दूर

તક પૈદક્ષ હી યાત્રા કરના, જખ કભી રેલ મેં હી જના પડે, તો સાધારણ લોગોં કી સંગતિ કા અનુભવ કરને કે લિયે તીસરે હી દર્જે મેં બૈઠ કર જના, ખેતોં મેં જા કર અપને હાથોં ખેતી કા કામ કરના આદિ બાતેં તુમહારી, અપને મહાન કાર્ય કે પ્રતિ, સચ્ચી લગન ઔર હાર્દિક પ્રીતિ પ્રદર્શિત કરતી હૈં. વાસ્તવ મેં તુમહારા આદર્શ ઉચ્ચ થા, ઔર ઉસે પ્રાપ્ત કરને કે લિયે તુમહારે-જૈસે સુખસાધનસંપન્ન ઔર બાલબચ્ચોંવાલે ગૃહસ્થી કો અપને જીવન કી દિશા બદલને મેં કિતના બડા પ્રયત્ન ઔર સાહસ કરના હોગા, ઇસે, કોઇ અનુભવી વ્યક્તિ હી જાન સકતા હૈ.

x x x x

અપની આત્મકથા મેં તુમને અપની નિર્બલતાઓં ઔર દોષોં કી આલોચના કરને મેં કિસી પ્રકાર કી રિયાયત નહીં કી, બરનુ યહ કહા જા સકતા હૈ કિ તુમને આવશ્યકતા સે અધિક કડાઈ કી હૈ. તુમહારી સ્પષ્ટવાદિતા કી બાતેં પડતે હી બનતી હૈં. ધર્મ-સંબંધી કઈ પ્રચલિત વિષયોં મેં તુમહેં જો અશ્રદ્ધા ઔર અવિશ્વાસ હુઆ, ઉસે પ્રકટ કરને મેં તુમને કુછ બી સંકોચ નહીં દિયા. હૃદય મેં નાના પ્રકાર કે સંદેહ રખતે હુએ બી આજકલ અનેક આદમી કેવલ દૂસરોં કો દિખાને કે લિયે, દૂસરોં કી દૃષ્ટિ મેં ધર્માત્મા ઔર પુણ્યાત્મા બનને કે લિયે વિવિધ ધાર્મિક કૃત્ય ક્રિયા કરતે હૈં. વે સોચતે કુછ ઔર હૈં, તથા કરતે કુછ ઔર હી હૈં. ઉનકે મન, વચન ઔર ક્રિયા મેં મહાન અંતર રહતા હૈ. જૈસે લોગોં કે લિયે તુમહારા ઉદાહરણ કિતના શિક્ષાપ્રદ હૈ ! ઔર હૈં, ધર્મ-સંબંધી તુમહારા વહ સિદ્ધાંત બી કિતના કલ્યાણકારી હૈ કિ પ્રત્યેક મનુષ્ય મેં ઇશ્વર કી આત્મા વિદ્યમાન હૈ, ઉસે જાગ્રત કરના ચાહ્યે. સખ લોગોં કો નીચ-જીંચ કા વિચાર છોડ કર, પરસ્પર મેં પ્રેમ ઔર બ્રાતૃભાવ કા પ્રચાર કરના ચાહ્યે. હે ધર્માત્મન ! તુમ ધન્ય હો.

x x x x

મહોદય ! જો જટિલ સમસ્યાઓં સમાજ યા રાજ્યોં કો કુમાર્ગ પર લે જા રહી હૈં ઔર કષ્ટ દે રહી હૈં, ઉનકી તુમને ખૂબ પોલ ખોલી હૈ. અહા ! આધુનિક સંસ્કૃતિ સે ભૌતિક સમ્યતા સે કિતને વિવેકશીલ વ્યક્તિ અસંતુષ્ટ ન હોંગે. પર ઉનમેંસે આધ-કાંશ ઇસકે સંબંધ મેં કુછ કહને-સુનને કા સાહસ હી નહીં કરતે યહી કારણ હૈ કિ ઇસકે મોહજાલ મેં સર્વસાધારણ હી નહીં, બડે બડે દિનાગવાલે બી ઇસે હુએ હૈ. ઇસકી યથેષ્ટ આલોચના ન હોતે રહને સે, ઇસકા સમુચિત સંસ્કાર હોને મેં બડા વિલંબ લગ રહા હૈ. પર તુમને તો ગંભીરતાપૂર્વક ઇસકી ખરી સમાલોચના કરતે ઇસકા આંતરિક સ્વરૂપ અપને પાદકોં કે સામને સ્પષ્ટ રૂપ સે રખ

दिया है. तुम धन्य हो !

x

x

x

x

तुम्हारी रचनाओं में द्वारा भस्तिष्क-कार्य, पांडित्य या विद्वत्ता ही नहीं है. तुमने तो उनमें अपना हृदय ही जोल कर रखा दिया है. प्रायः लोगों की लौकिक आकांक्षाओं और नैतिक विचारों में यका संधर्ष रहता है. उनकी धृष्ट्याओं स्वार्थमय होती हैं, पर वे डींग मारा करते हैं, सेवा और परोपकार की. अन्यान्य आत्माओं में तुमने अपनी रचनाओं में, इस विषय का भी चित्र चित्रा है. यह चित्र जितना सच्चा उस समय था, अथ उससे भी अधिक सच्चा और छां, कष्टदायक है. निम्न निम्न प्रकार के सुधारकों को, अपने अपने क्षेत्र में प्रचार करने के वारते तुम्हारे अर्थों से लरपूर सहायता मिली है और मिलती रहेगी. तुम्हारी निर्भीकता और प्रतिभा तो हमारे ही जननी है. जहाँ जहाँ आत भटकी, उसकी लगे लिपटे शब्दों में नहीं, जैसे दंग से निंदन की कि सुननेवाले के श्रु में एक नय. तुमने धनी लोगों की स्वार्थ-लिप्सा का स्पष्ट वर्णन किया है, तो सरकारों की भी विविध न्यायतियों की समुचित आलोचना करने में तुमने कुछ कभी नहीं की है. सत्ताधारियों ने तुम्हारी पुस्तकों पर तथा स्वयं तुम्हारे जपर जितना अधिक दमनयक चलाया, उतना ही सर्वसाधारण पर तुम्हारी कृतियों का प्रभाव पड़ता गया.

x

x

x

x

महाशय ! तुम चाहते थे कि कोष्ठ किसीको कष्ट न दे. श्रम-लवियों—किसानों और मजदूरों आदि का जीवन सुखमय हो, उन्हें जोजन-वस्त्रादि का अभाव न हो, और उन्नति का समान अवसर मिले. सर्वत्र शांति रहे. कहीं पशु-पक्ष का व्यवहार न हो. कोष्ठ हिंसा न हो ! ज्यों की भी छत्या न हो. सेना द्वारा मार-काट न हो. यही नहीं, मारकाट करनेवाली घन सेनाओं में कोष्ठ लरती ही न हो. सय धर्माधर्मा मसीह के प्रेम आदि सहृदयों और सहशिक्षा के धारण कर उसके सच्चे लकत अपने और धर्माध-धर्म में धुसे धुसे दोषों तथा व्याघातों को त्याग दें. लोगों का जीवन साध हो. उसमें अहंकार और विलासिता न हो. सय अकहूसरे से न्याय और समानता का व्यवहार करें. अहा ! संसारी आदमी घन आत्मा पर समुचित ध्यान दे कर कय अपना अयव दूसरों का कल्याण करनेवाले होंगे ?

x

x

x

x

लगवन् ! समय-समय पर कय महात्माओं ने प्रेम और अहिंसा का प्रचार किया है, पर राजनैतिक स्वातंत्र्यप्राप्ति के लिये भी अहिंसा की ही शिक्षा देने में तुमने विशेष लाग लिया है.

तुम्हारा उपदेश है कि राजनैतिक पुराण का भी विरोध पशुपल अर्थात् ज़ेड-ज्युडरदस्ती से न किया जाय, वरन् आध्यात्मिक शक्ति से, अहिंसा और असहयोग द्वारा हो। इस प्रकार दृष्टि और अत्याचारी शासनवाले देश में भी लोगों के अधिकारियों के सताने या भारने का विचार न कर के केवल उनसे असहयोग कर देना चाहिये। सर्वसाधारण की सहायता और स्वीकृति से वंचित होने पर, उस शासन-यंत्र का स्वयं अंत हो जायगा। राष्ट्र की आत्मा के विरुद्ध शासन की तलवार आदि कभी, विशेषतया कुछ स्थायी विजय प्राप्त नहीं कर सकती। हां, राष्ट्र की आत्मा भी कायरता अथवा लोल-भोले आदि दुर्गुणों से सदैव मुक्त रहनी चाहिये। इस शिक्षा का प्रयोग भारतवर्ष आदि देशों में हो रहा है। परंतु अनेक जड़े-जड़े भस्तिष्ठवालों का भी प्रायः इसकी शक्ति में विश्वास ही नहीं होता। उनका मत है कि संसार में हिंसा की भिलकुल आवश्यकता ही न रहे, इस प्रकार का समय सहज ही आना संभव नहीं। यह कल्पना से आकर है। अहिंसा अपना महत्त्व रखती है, तो देशकाय के अनुसार व्यापक दुर्गुणों का अंत करने के लिये अन्यान्य उपायों में हिंसा का भी अपना स्थान बना रहेगा। ये लोग तुम्हारे अहिंसा के उपदेश को अकर्मण्यता या कायरता की शिक्षा समझते हैं। पुराण का विरोध करने में ये तीर-तलवार और तोप आदि के प्रयोग का ही कर्मण्यता और वीरता मानते हैं। सदाचार या आध्यात्मिक शक्ति का भी कुछ शक्ति है, इस बात को ये भूल जाते हैं। अहा ! कभी तो वह दिन आयागा ही, जब पाशविक पल के, आत्मपल के सामने, पराजित होने की सच्चाई सर्वसाधारण के मन पर लगी भाँति अंकित हो जायगी। परंतु इसके लिये अभी न-मालूम संसार का कितने टॉक्सटॉयों की जरूरत होगी।

*

*

*

*

तुम्हारे विचार साधारण प्रवाल के प्रतिद्वल होते हुए भी, लोगों के दिल में बैठने लगे हैं। सत्तावाद, पूँछवाद, सेनावाद, धार्मिक संगठन और स्त्री-पुरुषों के संबंध में तुमने जो लेखादि लिखे हैं, उनसे सारे योरप में विलक्षण क्रांति मच गई। कौन विवेकशील यह स्वीकार न करेगा कि आधुनिक इस में जो दृश्य इस समय विद्यमान है, वह बहुत कुछ उस हलचल का परिणाम है, जो तुमने अपने पाठकों के मानसिक क्षेत्र में उत्पन्न की थी। हाँ, जहाँ जिस साम्यवाद का प्रचार हुआ है, उसका रूप अभी अधिकांश में राजनैतिक-सा है। तुमने आध्यात्मिक साम्यवाद का आदर्श सामने रखा था, जिसके अनुसार कुछ दूसरों की संपत्ति छीनने-जपटने का विचार न करे, वरन् लोग भुशी से, प्रेम और त्यागभाव से

हूसरों की सुभ-सुविधा का विचार रखते हुये अपनी संपत्ति का मोह स्वयं छोड़ दिया करें. सभ ओकहूसरे की सेवा-शुश्रूषा और सहायता करना अपना अनिवार्य कर्तव्य समझें. ये बातें सत्ता-धारियों के चिरकालसिद्ध स्वार्थों को धक्का पहुँचानेवाली हैं. अतः वे उन्हें समझ लेने पर भी सहसा कार्य में परिश्रुत नहीं करते. तथापि कोई धनका विरोध या ખડન नहीं कर सकता. तुम्हारा उपदेश सत्य है, तुम धन्य हो.

x x x x

महोदय ! तुम्हारी सभ बातें मान्य हों या थोड़ी-सी, लोग उन्हें सभ समझें या कालांतर में, इसमें कुछ सदेह नहीं कि तुम अमर हो. तुम्हारे लक्ष्य ही नहीं, प्रत्येक निष्पक्ष समालोचक तुम्हारी प्रतिभा और महत्ता की घोषणा कर रहा है, और करेगा. अपने महान् उद्देश्य की पूर्ति में तुम्हारी श्रद्धा और विश्वास अटल था. तुममें अपने संदेश द्वारा लोगों की आत्मा जगृत करने की शक्ति अनुपम थी. तुम वास्तव में महान् थे. तुम्हें सादर प्रणाम.

(चित्र-तु. सं. ३०६ ना "माधुरी"भांथी)

१६८-प्राचीन भारत में शूद्रों की शिक्षा

(लेखक-पं० श्री. सूर्यदेव शर्मा साहित्यालंकारमेम० एम०, जेल० टी०)

अनेक लोगों का विचार है कि शूद्र केवल सेवा करने की के लिये उत्पन्न किये गये हैं. विद्या पढ़ना पढ़ाना तो केवल दिग्गज और ब्राह्मणों का ही काम है. शूद्रों को विद्या से कुछ संबंध नहीं. मध्यकालीन भारत में कहीं कहीं तो राजनियमों और कहीं समाजनियमों द्वारा शूद्रों को विद्याध्ययन के अधिकार से वंचित कर दिया गया. 'स्त्री शूद्रौ नाधीयाताम्' की मनमानी श्रुति बना कर स्त्री और शूद्रों का किसी प्रकार की विद्या पढ़ने से मना कर दिया गया. लेकिन इस मध्यकालीन भारत से पूर्व के भारत में हम शूद्रों के प्रति ऐसी अनधिकार चेष्टा नहीं देखते. पं० श्री. अनंताचार्यजी ने कुछ दिन हुये इस सम्बन्ध में ओक बड़ा अनुसन्धानपूर्वक लेख लिखा था, जिसमें उन्होंने सिद्ध किया था कि प्राचीन काल में शूद्रों को विद्या पढ़ने का उतना ही अधिकार था जितना कि दिग्गजों को; क्योंकि धर्मशास्त्र में प्रत्येक मनुष्य के लिये यह अनुशासन दिया गया है कि वह अपने पुत्रों को प्रारंभ से ही शिक्षा दिलावे. वहाँ शूद्रों और दिग्गजों में कुछ पृथक्करण नहीं किया गया है.

मनु महाराज ने ओक स्थान पर कहा है कि विद्या याहो शूद्र के पास भी हो, ब्राह्मण तक को उसे ग्रहण कर लेना चाहिये.

शु. ५१

तथा आपत्तिकाल में जबकि ब्राह्मण गुरु न मिले तो वह किसी शूद्र को अपना गुरु बना कर उससे विद्याध्ययन करे. यहां पर विचारणीय है कि यदि शूद्र शिक्षित न हो तो वह ब्राह्मचारियों के गुरु और शिक्षक कैसे बन सकते हैं ?

उस काल में ऋण आदि के लिये जो दस्तावेज लिभे जाते थे उन पर अंगूठा निशानी लगाने की प्रथा न थी. यदि शूद्र ऋण लेता होगा तो वह अपने दस्ताक्षर दस्तावेज पर कैसे कर सकता था जबकि वह शिक्षित ही न हो ?

पुराणों में सभसे पुराना ब्रह्मपुराण है. इसमें कथनानुसार यदि कोई शूद्र अपने नित्यधर्म का पालन करता हो और धर्मशास्त्र में प्रवीण हो, तो वह उतना ही पूज्य है जितना कि एक द्विज. इससे भी स्पष्ट सिद्ध होता है कि शूद्र भी धर्मशास्त्र के अध्ययन करने के अधिकारी हैं, नहीं तो वे इसमें प्रवीण कैसे हो सकते हैं ?

विष्णुपुराण में भी लिखा है कि श्रीवेदव्यासजी ने एक पुराण-संहिता लिखी, जिसको उन्होंने एक शूद्र रामहर्षणु को पढ़ाया. रामहर्षणु ने उसे अपने ६ शिष्यों को पढ़ाया, जिनमें ३ अप्राह्मण थे. इन तीनों शिष्यों में से प्रत्येक ने एक एक पुराण लिखा. फिर इन तीन पुराणों और श्री वेदव्यासजीरचित "पुराण संहिता" को मिला कर विष्णु पुराण की रचना हुई. इससे भी सिद्ध होता है कि शूद्र न केवल विद्याध्ययन करते थे किन्तु पुराणों के रचयिता और ब्राह्मणों तक के गुरु बन सकते थे.

व्यक्तिगत उदाहरणों में हम विदुर जैसे नीतिज्ञों को पाते हैं, जो एक दासीपुत्र थे और क्षेत्रप्रधान होने के कारण जिनकी गणना शूद्रों में ही होनी चाहिये थी, लेकिन वह न केवल साहित्य, दर्शन और राजनीति में ही निपुण थे, किन्तु विदेशी भाषाओं में भी ज्ञानते थे.

धर्मव्याध की कथा भी यही सिद्ध करती है. वह एक व्याध था. उसने अपनी लड़की अर्जुनिका का विवाह मातंग ऋषि से किया था. एक बार धर्मव्याध और मातंग ऋषि में धार्मिक विवाद हो जाने पर धर्मव्याध ने बहुतसे प्रमाण वेदों से उपस्थित किये थे.

इसी प्रकार कवच औलूख जैसे दासीपुत्र भी धर्म विद्वान् हुये कि वेदमंत्रों के द्रष्टा ऋषियों की पदवी को प्राप्त कर सके.

इस प्रकार के अनेकों उदाहरण प्राचीन संस्कृत साहित्य से दिये जा सकते हैं, जिनसे सिद्ध होता है कि प्राचीन काल में भारतवर्ष में शूद्रों को विद्या पढ़ाना अथवा उनका विद्याध्ययन करना किसी अंश में भी वर्जित नहीं था. आशा है इन प्रमाणों और ऐतिहासिक उदाहरणों को विचारते हुये हमारे आद्य शूद्रों को विद्याध्ययन से अखित न रह कर सच्चे आधुनिक और देशप्रेम का परिचय देंगे.

("सार्वदेशिक" ना एक अंकमांथी)

૧૬૧-આધુનિક શિક્ષા-પ્રણાલી

(લેખક:-શ્રી. રામચંદ્ર ગૌડ)

શિક્ષા કા ઉદ્દેશ્ય

પ્રાચીન તથા અર્વાચીન શિક્ષા-વિશેષજ્ઞો કે મત અનુસાર શિક્ષા કા મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય પૂર્ણ મનુષ્ય બનાવવા કા હૈ. પૂર્ણ મનુષ્ય સે અભિપ્રાય યહ હૈ કિ ઉસે વિદ્યાર્થી-જીવન મેં શિક્ષા પાવે પર, ઉન સબ ભેદોં કા પતા લગ જાય, જિનકે આધાર પર યહ અપના જીવન આનંદપૂર્વક બિતા સકે. કિંતુ આધુનિક શિક્ષા-પ્રણાલી દ્વારા શિક્ષિત સમાજ મેં યહ બાત નહીં પાઇ જાતી. શિક્ષાકાલ સમાપ્ત કર કે વે જ્યોં હી ગૃહસ્થાશ્રમ મેં પ્રવેશ કરતે હૈ, ઉન્હેં યહ સ્પષ્ટ જ્ઞાત હોતા હૈ કિ વે કેવલ દાસવૃત્તિ કે યોગ્ય હૈં ઓર ઉસકે દ્વારા આજીવિકા કે યોગ્ય ધન બી નહીં કમા સકતે. વે વ્યાવહારિક, સામાજિક તથા પ્રયોગાત્મક જ્ઞાન સે કોસોં દૂર હૈ. યદિ ઉન્હેં કિસી ધર્મ ધર્મે મેં લગાયા જાય અથવા ખેતી આદિ સ્વતંત્ર ધર્મે પ્રહણ કરવે કા આદેશ કિયા જાય, તો આધુનિક શિક્ષાપ્રણાલી દ્વારા ઉત્પન્ન સંકોચ હી ઉન્હેં ઇસ ઓર સે વિમુખ કર દેતા હૈ. વે સ્વતંત્રતા કે મહત્ત્વ કો નહીં સમજતે, ઉન્હેં તો દાસત્વ કી ખેડિયાં પહનવે મેં હી આનંદ પ્રાપ્ત હોતા હૈ. ઇસસે યહ સ્પષ્ટ જ્ઞાત હૈ કિ આધુનિક શિક્ષા સે શિક્ષા કે મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય કી પૂર્તિ નહીં હોતી.

ધાર્મિક શિક્ષા કા અભાવ

ઇસ શિક્ષા કા સબસે ભયંકર દોષ ધાર્મિક શિક્ષા કા અભાવ હૈ. યહાં કી શિક્ષા-પ્રણાલી બહુત અંશ તક પાશ્ચાત્ય શિક્ષા-પ્રણાલી કી છાયા હૈ ઓર યહ બી અધૂરી હી. સ્વામી વિવેકાનંદજી અમેરિકા મેં એક સમય વ્યાખ્યાન દેતે હુએ પાશ્ચાત્ય શિક્ષા કે બારે મેં કહતે હૈ—

“પાશ્ચાત્ય સભ્યતા મેં યહ બડા ભયંકર દોષ હૈ કિ આપ માનસિક શક્તિયોં કે વિકાસ મેં હી લગે રહતે હૈ, હૃદય કી શુદ્ધતા પર ધ્યાન નહીં દેતે. ઇસસે મનુષ્ય દશગુના સ્વાર્થી હો જાતા હૈ ઓર ઇસીકે કારણ આપકા સર્વનાશ હોગા.” ઇસ પ્રકાર કી શિક્ષા કે અભાવ કે કારણ બાલ્યાવસ્થા મેં હી કુસંગતિ તથા અન્ય કારણોં સે ખુરે વિચારોં કા બીજરોપણ બાલકોં કે હૃદય મેં હો જાતા હૈ. “જેસા વિચાર વેસા આચાર” વાલી કહાવત કે અનુસાર કુછ હી સમય મેં બાલકોં કા આચરણ, કેવલ ખુરે વિચારોં કે અંકુરિત હો જાવે કે કારણ શીઘ્ર હી બ્રષ્ટ હો જાતા હૈ. ઓર, જબ ઉનકા આવરણ બાલ્યાવસ્થા મેં ખરાબ હો ગયા, તો વે આગે ચલ કર જીવન મેં પશુવત્ રહવે કા પ્રમાણ દેતે હૈ. અપને સ્વાર્થ કે લિયે ગરીબોં કે ગલે કાટના, અપની બૂલ કો સ્વીકાર ન કર કે ઉસે હજારોં ઓર ખૂંધ ખોલ કર દબાના, કહના કુછ કરના કુછ છત્યાદિ

नाना प्रकार के उपद्रव जैसे हैं, जो वास्तविक सुख की कल्पना से बहुत परे हैं. आधुनिक शिक्षाप्राप्त लोगों को, याहो वे अपनेको कितना ही विद्वान् क्यों न मानें, यह पता ही नहीं रहता कि धर्म किस भेत की मूली है, वे किस धर्म के अनुयायी हैं, उसके क्या नियम हैं, उसमें कौन-कौन-से शिक्षाप्रद आभ्यास हैं. उन्हें धर्म से क्या मतलब, उनका भोग-विलास अच्छा, वे अच्छे.

भारतवर्ष इस समय ज़ी लयंकर दशा में है. यहां पर नाना प्रकार के मतों के अनुयायी निवास करते हैं और प्रत्येक का ध्यान प्राचीन हिंदू-जति को छिन्नबिन्न करने और अपने मत का प्रचार करने में लगा रहता है. अपने-अपने मत का, धर्मज्ञान से रहित हिंदुओं को कुसला कर प्रचार करनेवाले सैकड़ों मुस्लां, मिशनरी आदि हैं. हिंदुओं के विचार—विशेषतः धार्मिक—इस प्रकार की शिक्षा के अभाव के कारण, बहुत शिथिल हो गये हैं और यही कारण है कि इन मुस्लांओं—मिशनरियों तथा अन्य धर्मप्रचारकों के कुसलाने में आ कर वे विधर्मी हो जाते हैं. कारण स्पष्ट ही यह है कि हमारी शिक्षा-नीति में धार्मिक शिक्षा का अभाव है.

प्रयोगात्मक शिक्षा का अभाव

हमारे यहां प्रयोगात्मक शिक्षा का सर्वथा अभाव ही है. यदि कहीं-कहीं इस प्रकार की आयोजना है, तो उनमें एक मुख्य बात यही है कि सारी की सारी प्रयोगात्मक शिक्षा विदेशी यंत्रों, विदेशी वस्तुओं तथा पुस्तकों पर निर्भर है. इसमें कुछ रहस्य है, साथ ही साथ यह प्रयोगात्मक शिक्षा सुलभ भी नहीं है. परिणामतः भारतवर्ष स्वतंत्र धर्मों में अग्रसर नहीं हो पाता. इसी विचार को ध्यान में रख कर इस प्रकार की शिक्षा के ऐसे नियम भी बने हैं.

अंगरेज माध्यम

इस शिक्षा-प्रणाली में प्रत्येक विषय का शिक्षण अंगरेज-भाषा में ही होता है. इस भाषा के विशेषज्ञों का ही संसार में ओलंपाला है, छन्डीड़ी पूछ है. हीक इसी प्रकार का अवसर भारतवर्ष में अकबर के राज्य में उपस्थित हुआ था. उस समय जहाँ जननेवालों की पूछ थी. इसका प्रभाव यह हुआ कि भारतवासी अपनी मातृभाषा को छोड़ कर जहाँ पढ़ने लगे. इस प्रकार जहाँ के विद्वान् तथा ग्रंथों की दिन पर दिन उन्नति हो गयी. यही बात होने लगा कि जहाँ की में ज्ञानलंकार है और जहाँ के कदर-दान ही संसार के सर्वश्रेष्ठ विद्वान् हैं. इसका यह प्रभाव पड़ा कि हमारे हृदय में, हमारे विज्ञेताओं के प्रति, जिनको पहले हम अन्याय की दृष्टि से देखते थे, आदर का भाव हो गया. हमने अपने को नितांत भूषण समझ कर उन्हें आदरणीय गुरु के स्थान पर स्थापित करने का साहस कर लिया. अतः, इस प्रकार हमारे विज्ञेताओं की उन्मूलनक्रिया सकल हुई, हीक ऐसी ही स्थिति वर्तमान शिक्षानीति की है.

विश्वविद्यालय

आधुनिक शिक्षा-प्रणाली में उच्च शिक्षा विश्वविद्यालयों द्वारा ही दी जाती है। किसी सन्मन ने इन विश्वविद्यालयों के बारे में कहा है—

विश्वविद्यालय हीरों की खानों का काम करते हैं और साधारण पथरों का खनन का प्रयत्न करते हैं। इन विश्वविद्यालयों से जहाँ स्वतंत्र भक्तिवाले निकलने आदिये, वहाँ प्रायः ६० प्रतिशत परीक्षार्थी केवल नौकरी का ही ध्येय रख कर निकलते हैं। और, शिक्षणकाल में ही आचार-अष्ट, विचार-अष्ट, स्वदेश-लिमान-विहीन, शक्तिहीन, क्षीण-मन, अस्वस्थ, कष्टमूर्ति, अतुर-अज्ञातमणि हो जाने के कारण, शिक्षा के इलस्वरूप संपूर्ण विकास का जो पीछा कर रहे भी जाती है, वह भी आगे दासता की लड़ी में जल-मुन कर भाग हो जाती है। रहे स्कूल, सो वे तो आजकल सम्यक् विद्या के स्थान पर ही नहीं। लौक साधन ने कहा है—

स्कूल हमें विद्यालयों की परीक्षाओं के लिये तैयार करते हैं, सांसारिक परीक्षाओं के लिये नहीं।

पीकानेर के दिवान ने अपने एक व्याख्यान में कहा है—

विद्यार्थियों को स्कूल अपने अध्ययन किये हुए विषयों के साथ ही नहीं छोड़ना आदिये, वरन् उनमें अटूट अध्ययन की लगन हो जाती आदिये। परन्तु आजकल तो मिलकुल विपरीत ही पात हो रही है। जहाँ अध्ययन की समाप्ति हुई, शायद फिरसे ही किसीके सामने अध्ययन का लक्ष्य रहता हो। इससे यह ज्ञात होता है कि आधुनिक शिक्षा-प्रणाली दोषपूर्ण और ह्रास की अनुगामिनी है। जैसे तो जहाँ आधुनिक शिक्षा समाप्त होती है, वहीं से वास्तविक शिक्षा आरंभ होती है। आजकल जितने विद्यार्थी स्कूलों में दिखाई पड़ते हैं, उनमेंसे ६६ प्रतिशत शिक्षा के उच्च उद्देश्य को भूल कर, उसकी निरुद्ध शिक्षा को ही सामने रख कर पढ़ते हैं।

शिक्षा का ईश

जिस शिक्षा को हम हमेशा इच्छा और बहुमूल्य स्वास्थ्य को तिलांजलि दे कर प्राप्त करते हैं, जिस शिक्षा के प्राप्त करनेमें हमारा जीवन नष्ट होता है, उसीका प्रतिफल हमने भीषण रूप में प्राप्त होता है कि उसे देख कर हृदय हलल गिरता है। जहाँ हमें, वहाँ अपूर्णता के सिवा और कुछ नहीं दिखाई देता। ज्यों ही हम संसार में प्रवेश करते हैं, हमें ज्ञात होने लगता है कि हमें प्राप्त तो कुछ नहीं हुआ, उल्टे हम हतवीर्य हो गये हैं। हम अनुलव-हीन हैं, संसार कैसा है, इसका हमें पता भी नहीं है। आचार हमसे ओझों दूर है, और वैवाहिक संबंध हो जाने के बाद तो हमारी आपत्तियां द्विगुणित हो जाती हैं। सुख की कल्पना में हमें दुःख प्रतीत होने लगता है। विकास के स्थान पर हम ह्रास को अपने सामने पाते हैं। (मार्गशीर्ष-तु. सं. ३०७ना “माधुरी” भांथी)

समाप्त.

પ્રકાશકનું નિવેદન

વિવિધ ગ્રંથમાળાના સળંગ અંક ૨૫૩ થી ૨૫૬ અને ત્રેવીસમા વર્ષ (૧૯૮૯) ના અંક ૧ થી ૪ તરીકે શુભ સંગ્રહનો આ આદ્ય ભાગ નીકળે છે.

આગલા ભાગોની પેઠે આમાં પણ પ્રત્યેક લેખ સાથે તેના લેખકનું નામ તથા જેમાંથી તે લેખ લેવાયો હોય તે પત્રનું નામ ખનતાં સુધી અપાયું છે. તે તે સર્વ લેખક, સંપાદક અને પ્રકાશક સંજ્ઞાનો ઉપકાર માની કહેવાનું કે, લેખોમાં જે કાંઈ ઉપકારકતા હોય તેનું મૂળ કારણ વાંચનાર બંધુઓનું પુણ્ય અને પરમાત્મકૃપા હોય યશના અધિકારી તે તે લેખકો, સંપાદકો અને પ્રકાશકો છે.

આવા સંગ્રહોમાંની કોઈ ઔપધિ, બનાવટ અથવા બીજી બાબત માટે કોઈને કાંઈ લખવા પૂછવા જેવું જણાય તેમણે તે વિષે અત્ર તરફ નહિ લખતાં તેના લેખકનેજ લખવું પૂછવું; અને લેખકના હામડેકાણા માટે તે લેખ પ્રથમ છપાયો હોય ત્યાં પૂછવું.

આ સંસ્થા તરફનાં આવાં તેમજ બીજાં પુસ્તકોમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સેવકને એકમત સમજવાનો નથી તેમ સંમત કે અસંમત વિચારો વિષે લખાપદી કે વાદવિવાદ પણ તે કરે તેમ નથી. અદ્ય મતિ પ્રમાણે એકંદરે હિતાવહ જણાય તે પ્રસિદ્ધ કરવું, એજ ધોરણ છે. વળી કોઈ બાબત કોઈને વધારે ગમવી, કોઈને ઓછી ગમવી અને કોઈને અડીક લાગવી, એ તે તે વાંચનાર સંજ્ઞાનો સ્થિતિ, પ્રકૃતિ અને સમજણ ઉપર પણ આધાર રાખે છે.

જે સંજ્ઞાનો આમાં અગત્યની ભૂલચૂક જણાય તેઓ તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલશે, તો તે પાઠકોની જાણમાં યથામતિ લવાશે.

અત્ર તરફથી પ્રકટ થયેલ આર્યભિષકની આદ્ય આવૃત્તિના પૃષ્ઠ ૩૭૬ની ટિપ્પણમાં—“દ્વિધોડાવજનાં એક એવો અદ્યુત ગુણ રહેલો છે કે દ્વિધોડાવજના ચૂર્ણને પાણી અથવા દૂધની સાથે એક મહિના સુધી સેવન કરવાથી મનુષ્ય બુદ્ધિમાન થાય છે તથા ચંદ્રગ્રહણના વખતે કે સૂર્યગ્રહણના વખતે એક પળ (૪ તોલા) દ્વિધોડાવજના ચૂર્ણને દૂધની સાથે લક્ષણ કરવાથી, એજ વખતે મનુષ્યને બુદ્ધિયુક્ત કરે છે.” છપાયું છે ત્યાંસુધીનો ભાગ છેકી નાખવો.

વિજયાદશમી-સં. ૧૯૮૯

લિક્ષુ-અખંડાનંદ

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પાંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૩	૧૪	ગાંડળના	ગાંડળના
૪૬	૩૪	પણુ	પણુ)
૫૯	૩૮	જમનાના	જમાનાના
૬૧	૧૦	માગ	માર્ગ
૮૩	૨૪	પારાકાષ્ઠા	પરાકાષ્ઠા
૮૫	૮	કે કોઇ	કોઇ
૧૩૫	૩	અથક	અથાક
૧૫૧	૧૭-૧૮	હેસિયત	હેસિયત
૧૫૫	૧૦	નિત્યપ્રાત	નિત્યપ્રતિ
૧૫૫	૩૩	હતપુદ્ધ	હતપુદ્ધિ
૧૬૩	૨૩	જ્ઞાનામૃતના	જ્ઞાનામૃતના
૧૯૬	૧૧	કરાવવાની	કરાવવાની
૨૦૭	૭	ફળદ્રૂપ	ફળદ્રૂપ
૨૦૮	૧૧	ધૂળ	ધૂળ
૨૧૬	૫	આધક	અધિક
૨૧૭	૨૪	૧૫	૧૧૫
૨૧૭	૨૯	નિર્વીર્ય	નિર્વીર્ય
૨૨૦	૧૮	યોગાવધા	યોગવિદ્યા
૨૨૭	૩૪	ખડ	ખડુ
૨૨૭	૩૫	સૃષ્ટિનો	સૃષ્ટિનો
૨૨૮	૧૧	દાષ્ટિએ	દાષ્ટિએ
૨૩૪	૨૧	કોધ	ક્રોધ
૨૪૦	૨૮	વિધવિધ	વિધવિધ
૨૪૦	૩૧	દાષ્ટિએ	દાષ્ટિએ
૨૪૨	૨	રાષ્ટ્રો	રાષ્ટ્રો
૨૪૬	૭	રાષ્ટ્રો	રાષ્ટ્રો
૨૮૪	૩	પ્રાકારની	પ્રકારની
૨૮૯	૧૩	વૃંદાવન	વૃંદાવન.
૨૯૩	૨૮	આધક	અધિક
૨૯૮	૫	ધન્વેકટ	ધન્વેકટર
૩૦૭	૧૩	આધિકારીઓએ	અધિકારીઓએ
૩૦૭	૩૪	અભાર	આભાર
૩૨૦	૧૭	છે ?	છો ?

હાલ અર્ધા મૂલ્યે મળવાનાં

પુસ્તક તથા સ્થલ

નીચેનાં ગ્રંથો નહિ ખપવાથી અર્ધા મૂલ્યે કાઢી નખાતા હશે, એવું રખે કોઈ ધારી લે. હકીકત એવી છે કે ખૂટી ગયેલાં પુસ્તક વિશેષ માગણીને લીધે ફરીથી છપાયાં. હાલ એઅધુરી રહેલી માગણીને સંતોષવાનો હેતુ હોઈ હવે ૧૯૯૦ ના કારતકે માસથી માગશર આખર સુધી નીચેનાં સ્થળોમાં નીચલા ગ્રંથો નીચે લખ્યાથી અર્ધા મૂલ્યે મળશે.

અમદાવાદ—સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય, ઠે. ભદ્ર પાસે.

મુંબઈ—સરતુ સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય ઠે. કાલબાદેવી રોડ, હાથી બિલ્ડિંગમાં ત્રીજે માળે.

વડોદરા—પુસ્તકાલય સહાયક સહકારી મંડળ લિમિટેડ. ઠે. રાવપુરા.

સુરત—શુક્લ દયાશંકર ભાઈશંકર. મંત્રી સેવામંડળ, આલાઈ રોડ, ડૉક્ટર રામલાલનો ખાંચો.

ભરૂચ—પંડ્યા ચંદુલાલ અમૃતલાલ ઠેકાણું શેઠકળિયાની બહાર લખપતિની ચાલમાં.

ભાવનગર—છેટાલાલ ત્રિભોવનદાસ, ઠેકાણું મેતા શેરીમાં.

બીજાં સ્થળો—જ્યાંનાં એકથી વધુ સંજ્ઞાનોને રેલ્વે રસ્તે એકથી વધુ પ્રતો ભેગી મંગાવવી હોય તેમણે તે મતલબનો પત્ર, દરેકના નામ હામ અને સહી સાથે, તથા ત્યાંના રકુલ ભારતર, તલાટી અથવા તો વિવિધ ગ્રંથમાળાના ગ્રાહકની લલામણ સાથે લખી મોકલવો. તથા કિંમત ઉપરાંત પેટ્રોંગ વગેરેના પાંચ આના અને બંગાળી ૧૦ શેરથી મોટા પારસલ માટે આદ આના વધુ મોકલવા તથા રેલ્વે સ્ટેશનનું નામ અને રેલ્વેરીસીટ મોકલવાનું શિરનામું પણ લખવું. વળી એક જણને એકથી વધુ પ્રત અપાતી નથી.

હાલ અર્ધા મૂલ્યે મળતાં પુસ્તકો	કદ ઇંચ	પૃષ્ઠ-સંખ્યા	અમદાવાદમાં વાદમાં કિંમત	અન્યત્ર કિંમત
૧ તુલસીકૃત રામાયણ	૬૧૧×૧૦	૧૩૫૨	૪)	૪૧૧
૨ વાલ્મીકિ રામાયણ	૬૧૧×૧૦	૧૩૨૦	૬)	૬૧૧
૩ યોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ	૬૧૧×૧૦	૧૯૦૦	૧૦)	૧૦૧૧
૪ ગીરધરકૃત રામાયણ	૫×૯	૭૮૦	૨૧	૨૧૧
૫ રાજ૦ ઇતિહાસ ભા. ૧, ૨	૬૧૧×૧૦	૧૬૦૦	૧૦)	૧૦૧૧
૬ ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો (ત્રણ ગ્રંથમાં) ૫૧૧×૭૧૧		૨૧૦૦	૬)	૬૧૧
૭ ભાષ્યના સ્ત્રાઓ	૫×૯	૫૬૪	૧૧	૧૧૧૧
૮ સુખ સામર્થ્ય અને સમૃદ્ધિ	૫×૯	૪૦૦	૧)	૧)૨
૯ મુસ્લીમ મહાત્માઓ	૫×૯	૫૯૪	૧૧૧	૨)
૧૦ સોનેરી સૂચનો	૫×૬૧૧	૨૨૪	૦)૧૧	૦)૨

અર્ધા મૂલ્યે મળશે—૧૯૯૦ના માગશર સુધી

શ્રી તુલસીકૃત રામાયણ

પુષ્કળ સુધારેલી ચોથી—આવૃત્તિ

મૂળ દોહા ચોપાઈ આવા ગુજરાતી અક્ષરમાં છે.

ગુજરાતી ટીકા આવા ગુજરાતી અક્ષરમાં છે.

ચિત્ર ૩૨, કદ ૬૧૧×૧૦ પૃષ્ઠ ૧૩૫૨, રૂ. ૪) તરતમાં અધુરું.

આ આવૃત્તિમાં રામાયણ સંબંધી અનેક લેખો ઉપરાંત ક્ષેપક કથાઓ, લવકુશકાંડ, તુલસીદાસ ઇ૦ ચાર મહાત્માઓનાં ચરિત્ર, હનુમાન-ચાલીસા, અષ્ટક, તિથિપત્ર, શલાકાપ્રશ્ન અને રામાયણમાહાત્મ્ય આપેલું હોય નવી પણ અનેક બાબતો ઉમેરાય છે.

શ્રીવાલ્મીકિ રામાયણ

ઉત્તમ ભાષાંતર—બીજી આવૃત્તિ

કદ ૬૧૧×૧૦, ચિત્ર ૩૨, પૃષ્ઠ ૧૩૨૦, રૂ. ૬) તરતમાં અધુરું

આમાં રામાયણના ઉત્તમ ભાષાંતર ઉપરાંત હનુમાન ઇત્યાદિ વાનર હતા કે મનુષ્ય? રાવણને માથાં દશ હતાં કે એક? હનુમાન સમુદ્ર ક્ષદ્રીને ગયેલા કે તરીને? વગેરે અનેક બાબતો પર નવોજ પ્રકાશ પાડનારા તથા રામાયણનો અદ્ભુત પ્રભાવ અને ઉપકારકતા દર્શાવનારા મહત્વપૂર્ણ લેખો છે.

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ મહારામાયણ

મોટા બે ભાગમાં—ત્રીજી આવૃત્તિ

આવા મોટા અક્ષર, વેદધર્મસભાવાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર,

કદ ૬૧૧×૧૦, પૃષ્ઠ ૧૬૦૦, મૂલ્ય ૧૦) તરતમાં અધુરું

શ્રી ગિરધરકૃત રામાયણ

આવા મોટા અક્ષરમાં છપાયેલી શુદ્ધ આવૃત્તિ
પૃષ્ઠ ૭૮૦, પાનાં ૪૯, પાકું પૂંડું, મૂલ્ય રા તરતમાં અર્ધું

સ્વધર્મ અને વીરતાને વરેલા વીરાત્માઓ તથા વીરાંગ-
નાઓની અનેકાનેક છટાદાર વીરકથાઓથી ભરપૂર

રાજસ્થાનનો ઇતિહાસ

૮૦૦, ૮૦૦ પૃષ્ઠના બે મોટા ગ્રંથોમાં

પહેલા ગ્રંથમાં મેવાડનો અને બીજામાં બીજા સાત રાજ્યોનો
ઈતિહાસ છે. બન્ને ભાગના રૂ. ૧૦) તરતમાં અર્ધું.

આમાં અનેકાનેક ચિત્રો, ઉપરાંત સેંકડો ધીરવીર અને પરાક્રમી
વીર-વીરાંગનાઓનાં અસામાન્ય પરાક્રમ, અનેકવિધ બાણવા જેવી
પુષ્કળ હકીકતો, સદ્ગુણો તથા બીજી બાબતો એવી રસિક અને
છટાથી વર્ણવાઈ છે કે બહુ ટોચ છટાદાર નવલકથા વાંચતા
હોઈએ, અથવા ભાટચારણ પાસે લલકારવાળી વાર્તા સાંભળતા
હોઈએ એવું લાગે છે.

શ્રીજ્ઞાનેશ્વરી ભગવદ્ગીતા

આવૃત્તિ પાંચમી પૃષ્ઠ ૯૫૦, કદ પાનાં ૪૯, રૂ. ૨) તરતમાં અર્ધું

એમાં ગીતાના શ્લોક, અર્થ, જ્ઞાનેશ્વર મહારાજનું ચમત્કારી ચરિત્ર
તથા તેમણે ૬૦૦ વર્ષ પર રચેલી અસરકારક દષ્ટાંતોથી

ઉભરાતી ઉત્તમ નીકા ગુજરાતીમાં અપાઈ છે.

મુસ્લીમ મહાત્માઓ

૧૩૦૦ વચનામૃત, પૃષ્ઠ ૫૯૨, મૂલ્ય ૧૧૧૧, તરતમાં રૂ. ૦૧૧૧

આ મહાત્માઓનાં ચારિત્ર્ય આર્થ ઋષિમુનિઓને મળતાં છે. અલંકૃત
બોધપ્રદ અને અસરકારક છે. વચનામૃત પણ અમૃતતુલ્ય છે. મુસ્લીમ
શબ્દથી નહિ ભડકતાં દરેકે વાંચવા વિચારવા જેવું છે.

ભારતનાં સ્ત્રીરત્નો

મોટા ત્રણ ભાગમાં—પૃષ્ઠ ૨૧૦૦

આ બીજી આવૃત્તિ સુધારાવધારા સાથે લગભગ નવા રૂપમાં છે. એમાં સત્સંગીયથી તે અત્યારસુધીની ૫૨૮ સતીસાધ્વીઓ અને વીરાંગનાઓનાં અત્યંત યોગ્ય અને અસરકારક ચરિત્રો હોય ભારતવર્ષમાં આ સર્વથી મોટો, સસ્તો અને ઉત્તમ સંગ્રહ છે. ત્રણે ભાગનું મૂલ્ય રૂ. ૬) બહારગામ માટે ૬।। તરતમાં અધુરું.

ગ્રંથ ૧ લો—ચરિત્ર ૧૧૩, પૃષ્ઠ ૭૧૨

કેટલાંકનાં નામ:—દક્ષકન્યા સતી, પાર્વતી, સાવિત્રી, સરસ્વતી, લોપામુદ્રા, કૌશલ્યા, સુમિત્રા, કૈકેયી, સીતા, શબરી, ગાર્ગી, મૈત્રેયી, અહલ્યા, તારા, અનસૂયા, શરમા, સુલોચના, મનોરમા, સુરચિ, દમયંતી, સુનીતિ, વિદુલા, કુંતી, માદ્રી, ગાંધારી, વિદુરપત્ની, દ્રૌપદી, સુભદ્રા, રુકિમણી, રેવતી, ઉત્તરા, ઉપા, રાકુન્તલા, શર્મિષ્ઠા, શૈબ્યા, સુકન્યા, વૃંદા, દેવહુતિ, અરુંધતી, મદાલસા, કલાવતી, બેલુલા, સુલભા, અંબાલિકા, ઇલા, કાત્યાયની ગાયત્રી ઈં ઈં

ગ્રંથ ૨ જો—ચરિત્ર ૨૪૪, પૃષ્ઠ ૬૪૦

કેટલાંકનાં નામ:—રૂપસુંદરી, દાહિરકન્યાઓ, જસમાઓડણ, મયણુક્ષદેવી, રાણુક્ષદેવી, ગુણસુંદરી, સંયુક્તા, દેવળદેવી, કમદેવી, વીરમતી, પદ્મિની, કોટારાણી, હમીરની માતા અને પત્ની, તારાબાઈ, કલાવતી, નાગબાઈ ચારણી, ગુન્નેરની રાણી, મીરાંબાઈ, ગુલબદન બેગમ, દુર્ગાવતી, જ્વાહિરબાઈ, રૂહીરાણી, પન્ના, રૂપમતી, ચંપાદે, કમલાવતી, વીરાં, જ્ઞેધબાઈ, સલીમા, બેગમ નૂરજહાં, રતનાવલી, કર્મબાઈ, સોનાબીબી, પ્રિયંવદા, કરમેતીબાઈ, જ્ઞેધપુરી, મુમતાજ-મહાલ, જેયુન્નિસા, ચાંદબીબી, રૂપનગદની રાજકુમારી, હાડીજી ઇ. ઇ.

ગ્રંથ ૩ જો—ચરિત્ર ૧૭૧, પૃષ્ઠ ૭૫૦

કેટલાંકનાં નામ:—રાજમાતા જાળબાઈ, વીરાંગના તારાબાઈ, રૂપમંજરી, સાહેબકુંવરી, અહલ્યાબાઈ, દેવી ચૌધરાણી, કૃષ્ણાકુમારી, મૈના પવારીણ, સિકંદર બેગમ, રાણી રાસમણિ, ઉમાબાઈ દાભાડે, મહારાણી લક્ષ્મીબાઈ, રાણી ચંદા, માજી હરિકુંવરી, સ્વામીભક્ત આચા, અજ્ઞા અહ્મચારિણી, મહારાણી સ્વર્ણમયી, માતાજી તપ-રિવતી, વીરાંગના રૂપકુમારી, રાણી ભવાની, શ્રીમતી ભગવતીદેવી, ભગિની નિવેદિતા, સરલા દાસ, આદર્શ માતા બી. અમ્મા ઇ. ઇ.

સુખ, સામર્થ્ય સમૃદ્ધિ અને વિચારોના ચમત્કાર

૫૪૯નાં પૃષ્ઠ ૪૦૦, મૂલ્ય ૧, તરતમાં ૦૧૧, મુ'બદ્ધ ૪૦ માં ૦૧૧
આ ગ્રંથની અમેરિકામાં દર માસે આવૃત્તિ જપાતી હતી. ગુજ-
રાતીમાં આ બીજી આવૃત્તિ સુધારા સાથે જપાઈ છે. આમાંના
થોડાક વિષય:—ઉદારાત્મા આપીને શ્રીમંત થાય છે અને કંબુસ
સંગ્રહ કરીને રંક બને છે. ભક્તાત્માને નવીન બળ મળ્યા કરી ઉત્ત-
તિના આકાશમાં તે ગરુડની પેઠે ઉડશે. તે દોડશે પણ થાકશે નહિ
અને બોલે ઉપાડશે પણ બેશુદ્ધ બનશે નહિ. તમે કેવા થશો તેની
અગમચેતી તમારો આદર્શ કહી આપે છે. કાં તો વિકાસ પામો કે
કાં તો ક્ષીણ થાઓ. વિચાર સુધારો એટલે તમે પણ સુધરશો. શાશ્વત
યૌવન આપણામાંજ છે. ઉત્સાહ, હિંમત, આશા ને આનંદ એ તો
વ્યાધિ ટાળવામાં દવા કરતાં બહુ વધારે મદદ કરે છે.

માગ્યના સ્રષ્ટાઓ

આ લોકપ્રિય ગ્રંથ સુધારા સાથે બીજી વાર જપાયશે હોઈ કદ
૫૪૯, પૃષ્ઠ ૫૬૪, મૂલ્ય ૧૧૧. તરતમાં ૦૧૧, મુ'બદ્ધ ૪૦ માં ૦૧૧
આમાંના થોડાક વિષયો—મનુષ્ય જોઈએ છે. ખરા મનુષ્યને ઈશ્વર
પણ મદદ કરે છે. શક્તિવાળાનીજ વાત જગત સાંભળે છે. માર્ગ
શોધી કાઢો યા નવો કરો. વિદ્વાનો ઉપયોગ. એક અવિચળ લક્ષ્ય.
કશી સહાય વિના કીર્તિ મેળવનારા નિર્ધન છેકરાઓ. પુષ્કળ ધન
અને બધા ખિતાબો કરતાં ચારિત્ર્ય વધુ જોરાવર છે. ત્રેવડ ત્રીજો
ભાઈ છે. ત્યાં જુઓ ત્યાં તકજ તક છે. તમારી જાતના સ્વામી
બનો. પ્રત્યેકનું સ્વર્ગ તેની પાસે છે. ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ.

સોનેરી સૂચનો અને સુવિચાર સામગ્રી

“સોનેરી સૂચનો” વાળી ચોપડી ૧૯૮૭ ના ચોમાસામાં ત્રણ
વાર જપાયા છતાં માગણી પૂરી પડેલી નહિ. અને એ પછી એમાં બીજો
અગત્યનો ઉમેરો થઈ “સોનેરી સૂચનો” કરતાં કદ લગભગ અઢીગણું
(૨૨૪ પૃષ્ઠનું) થવાથી તે “સોનેરી સૂચનો અથવા સુવિચાર સામગ્રી”
નામથી જપાઈ હતી. હવે તે સર્વ કોઈને અમદાવાદમાં ૦)ના અને
ઉપલી મુદત સુધી ૦૧ ની પાંચ પ્રત મળશે. તથા મુ'બદ્ધ ઇત્યાદિમાં
૦)ને લેવાઈ પાંચ પ્રતના ૦૧ના લેશે.

સસ્તુ સાહિત્ય વ૦ કાર્યાલય, } અમદાવાદ અ
મુ'બદ્ધ-૨